Azərbaycan Respublikasının Dövlət Turizm Agentliyi

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti

MÜASİR DÖVRDƏ EFFEKTİV İDARƏETMƏNİN PROBLEMLƏRİ

mövzusunda

IX Respublika elmi-praktik konfransının

MATERİALLARI

Bakı şəhəri, 29 Noyabr 2024-cü il

“Müasir dövrdə effektiv idarəetmənin problemləri” mövzusunda IX Respublika elmi-praktik konfransının materialları. – Bakı: “BİROL GROUP” MMC, 2024, 382 səh.

ISBN: 978 - 9952 - 579 - 19 - 2

© ATMU, 2024

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Sədr:

1. **İlham İsa oğlu Mədətov**- Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetinin rektoru;

Sədr müavinləri:

1. **İranə Məmməd qızı Əliyeva**, p.ü.e.d., prof. - ATMU-nun Elmi məsələlər üzrə prorektoru;
2. **Zaur Siyavuş oğlu Bağırov**, f.ü.e.d.,prof. - ATMU-nun Tədris işləri üzrə prorektoru;
3. **Araz Azad oğlu Aslanlı**- ATMU-nun strateji məsələlər üzrə prorektoru.

Üzvlər:

1. **Məhərrəm Paşa oğlu Zülfüqarlı**, t.ü.e.d.,prof.- İctimai fənlər kafedrasının professoru;
2. **Bahadur Ənvər oğlu Bilalov**, t.ü.f.d., dos. - Turizm və qonaqpərvərlik fakültəsinin dekanı;
3. **Kənan Hüseyn oğlu Allahverdiyev**, f.e.d., dos. – Sosial menecment fakültəsinin dekanı;
4. **Vüqar Mehralı oğlu Nəzərov** i.ü.f.d.,dos. - Biznes idarəçiliyi fakültəsinin dekanı;
5. **Nəsirulla Beytulla oğlu Nəsirli**, f-r.e.n., dos. - Elm və innovasiya şöbəsinin müdiri;
6. **Əli Hamlet oğlu Musayev**- Ümumi məsələlər üzrə rektor müşaviri;
7. **Fərid İlham oğlu Cabbarlı**- Təhsil məsələləri üzrə rektor müşaviri.

Redaksiya heyəti:

1. **Azad Yəhya oğlu Məmmədov**, fil.ü.e.d., prof. - İngilis dili kafedrasının professoru;
2. **Minaxanım Rafiq qızı Əsədova**, t.ü.e.d.,dos. - İctimai fənlər kafedrasının professoru;
3. **Rəna Polad qızı Sultanova**, i.ü.e.d., prof. - İqtisadiyyat kafedrasının professoru;
4. **Cənnətxan Əhməd oğlu Eyvazov**, s.ü.f.d., dos.- Beynəlxalq münasibətlər kafedrasının müdiri;
5. **Novruz Əmirxan oğlu Quliyev**, p.ü.f.d., dos. - Mehmanxana və restoran biznesi kafedrasının müdiri;
6. **Hafiz Feyruz oğlu Hüseynov**, f.ü.f.d., dos. - Turizm biznesi kafedrasının müdiri;
7. **Günay Nizami qızı Qafarova**, sən.ü.f.dok, dos. - İctimai fənlər kafedrasının müdiri səlahiyyətlərini icra edən;
8. **Səkinə Abdurəhim qızı Hacıyeva**, i.ü.f.d.,dos.- İqtisadiyyat kafedrasının müdiri;
9. **Nazim Sədi oğlu Rüstəmov**, f-r.e.n., dos.-Nəqliyyat, İKT və Təbiət elmləri kafedrasının müdiri.

Mündəricat

Nəsirulla NƏSİRLİ
MÜASİR UNİVERSİTETİN TƏŞKİLATİ STURUKTURU VƏ İDARƏEDİLMƏSİ.....11

Məhərrəm ZÜLFÜQARLI
İŞĞALÇI XI SOVET ORDUSUNUN AZƏRBAYCANDA TÖRƏTDİYİ CİNAYƏTLƏR.....15

BÖLMƏ 1.
TƏHSİL VƏ MƏDƏNİYYƏTİN İDARƏEDİLMƏSİ

Mirəsgər AĞALAROV
XARİCİ DİLLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ LÜĞƏT EHTİYATININ ZƏNGİNLƏŞDİRİLMƏSİ VƏ İSTİFADƏSİ YOLLARI.....17

Xəyyam ABBASOV
AZƏRBAYCAN MƏNŞƏLİ TURİZM-HOTELÇİLİK TERMİNLƏRİ (SEMANTİK VƏ MORFOLOJİ ÜSUL).....21

.
Aygün HƏSƏNLİ
İNCƏSƏNƏT MUZEYLƏRİNİN MÜASİR TEXNOLOGİYA VASİTƏSİLƏ MODERNLƏŞMƏSİ.....24

Sevda ƏMİRŞAHOVA
MÜASİR ŞƏHƏR AİLƏLƏRİNDƏ DİNİN TƏSİRİ HAQQINDA.....28

Nazlı TAĞIYEVA
MÜƏLLİMLƏRİN İNKLÜZİV TƏHSİLƏ HAZIRLANMASI VƏ ROLU.....33

Şəhri NƏSİRLİ
TƏHSİL VƏ MƏDƏNİYYƏT İDARƏÇİLİYİNƏ MÜASİR YANAŞMALAR.....38

Mudafia KULİEV
KVANT MEXANİZMİ ANLAYIŞI VƏ ONUN ƏSAS MEYARLARI.....42

Nəbi HÜSEYNOV
AŞAĞI RESURSLU MÜHİTLƏRDƏ REAL VAXTDA OBYEKTLƏRİN TANINMASI.....45

Nərmin SƏFƏRLİ
MƏDƏNİYYƏT SAHƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN TEATRININ ÜZLƏŞDİYİ PROBLEMLƏR.....48

Xanım QULİYEVA
ASSESSMENT AND ANALYSIS OF ALTERNATIVE TOURISM IN AZERBAIJAN.....51

Masma KHALILOVA
MECHANİSMS OF İNFLUENCE OF THE TOURİSM CLUSTER ON THE DEVELOPMENT OF SOCİAL SERVİCES İN THE LANKARAN-ASTARA REGİON.....55

Aytac ƏFƏNDİ
ASTARA ŞƏHƏRİNDƏ MÖVCUD TURİZM XİDMƏTLƏRİ VƏ ONLARIN İNKİŞAF PROBLEMLƏRİ.....60

Fərid RZAYEV
AZƏRBAYCAN TURİZM SİYASƏTİNDƏ TƏHSİL VƏ MƏDƏNİYYƏTİN İDARƏ EDİLMƏSİ.....64

Rəşad DƏMİROV
İNTERNETİN BEYNƏLXALQ TURİZMDƏ TƏHSİL VƏ MƏDƏNİYYƏTİN İDARƏ EDİLMƏSİNƏ TƏSİRİ.....67

Vugar KHALILOV
EXPLORING THE GROWING SPORTS TOURISM MARKET IN AZERBAIJAN.....71

Xanməmməd PİRİYEV
MƏDƏNİ İRS RESURSLARININ TURİZMƏ CƏLBEDİLMƏSİNDƏ VƏ İDARƏEDİLMƏSİNDƏ QARŞIYA ÇIXAN PROBLEMLƏR.....75

Camal MƏMMƏDOV
YERLİ MƏTBƏXİN QASTRONOMİK TURİZMDƏ İSTİFADƏSİ.....79

Xatirə İBRAHİMOVA
ALTAY TÜRKLƏRİNİN MİFOLOGİYASINDA TANRI ARXETİPLƏRİ.....83

İlahə İBRAHİMLİ
AZƏRBAYCANDA KARAVAN TURİZMİNİNİN İNKİŞAF PROBLEMLƏRİ.....87

Rafael SƏLİMOV
MAŞIN ÖYRƏNMƏ TEXNİKALARI VASİTƏSİLƏ NİTQİN SİNTEZİNDƏ KEYFİYYƏTİN ARTIRILMASI 90

Ceyhun MURADOV
SÜNİ ZƏKA VƏ DƏRİN ÖYRƏNMƏ: PROQRAMLAŞDIRMANIN GƏLƏCƏYİ.....93

Şəfiqə İBRAHİMOVA
ÇƏTİN TƏRBİYƏ OLUNAN UŞAQLAR PROBLEMİ.....95

Xəyal FƏRZƏLİYEV
EVALUATİNG CURRENT IMPLEMENTATİONS OF SECURE IOT SYSTEMS:
A COMPREHENSİVE STUDY OF PRACTİCES AND CHALLENGES.....99

Aludə ZÜLFİYEVA
5G ŞƏBƏKƏLƏRİ VƏ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MƏLUMATLARIN QORUNMASI:
TƏHLÜKƏSİZLİK STRATEGİYALARININ İNKİŞAFI.....102

Muradxan BAYRAMALIYEV
MACHINE LEARNING VASİTƏSİLƏ YER TƏSVİRLƏRİNİN EMALI VƏ TƏBİƏT RESURSLARININ İDARƏETMƏSİ.....106

Abbas ABDULLAYEV
SÜNİ İNTELLEKT VƏ TƏDRİS PLATFORMALARI: SIFIR GÜN HÜCUMLARINA QARŞI MÜDAFİƏ STRATEGİYALARI.....111

Ülvi İSMAYILOV
ŞTRİX KODLAMA ƏSASLI SİFƏT BİOMETRİYASI: TANIMA SİSTEMLƏRİNİN EFFEKTİVLİYİ, TƏHLÜKƏSİZLİK VƏ VERİLƏNLƏRİN KOMPAKTLAŞDIRILMASI.....114

BÖLMƏ 2.
BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRİN İDARƏEDİLMƏSİNDƏ MİLLİ VƏ MULTİKULTURAL DƏYƏRLƏR

Firuzə RAŞOVA
BEYNƏLXALQ MENECMENTDƏ MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI ÜNSİYYƏTİN ROLU.....117

Çingiz ƏLİYEV
Mədinə MUXTAROVA
ABŞERON REGİONUNDA ZEYTUN MƏHSULUNUN TƏDARÜK ZƏNCİRİNİN OPTİMALLAŞDIRILMASI VƏ ONUN EMALI ZAMANI BAŞ VERƏN İTKİLƏRİN ƏSAS SƏBƏBLƏRİNİN ARAŞDIRILMASI.....121

Narxanım KAMİLOVA
İQLİM DƏYİŞKƏNLİYİNİN TURİZM SEKTORU ÜZƏRİNDƏ TƏSİRLƏRİNİN TƏHLİLİ (DİM 13).....124

Əli BABAYEV
REGİONLARIN RƏQABƏT QABİLİYYƏTLİLİYİNİN ARTIRILMASINDA KLASTERLƏRİN ROLU.....127

Nərminə HÜSEYNOVA
QAQAUZLARIN YAŞAYIŞ COĞRAFİYASI VƏ TARİXİ KÖKƏNLƏRİ.....131

Həcər İDAYƏTOVA
DAYANIQLI TURİZM VƏ MİLLİ DƏYƏRLƏR KONTEKSTİNDƏ BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRİN İDARƏ EDİLMƏSİ: MƏDƏNİ İRSİN QORUNMASI VƏ İNKİŞAFI.....136

Hüseyn İBADOV
DÜNYA İQTİSADİYYATINDA YENİ TENDENSİYALAR: SÜNİ İNLETEKTİN YÜKSƏLİŞİ VƏ ONUN TURİZM SEKTORUNA TƏSİRLƏRİ.....141

Pəri ƏDİLOVA
ŞƏKİ QALALARININ MÜHAFİZƏ PROBLEMLƏRİ.....148

Fuad SAMADOV
SUCCESSFUL CRISIS MANAGEMENT CASE STUDIES IN TOURSIM SECTOR FROM EUROPEAN COUNTRIES.....152

Aydın İSLAMZADƏ
BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRİN İDARƏ EDİLMƏSİNDƏ MİLLİ DƏYƏRLƏR.....158

Lamiya SALMANOVA
CULTURAL HERİTAGE AND NATURAL BEAUTY: THE RİSE OF RURAL TOURİSM İN SHEKİ-ZAGATALA.....163

Diana MAMMADALİYEVA
DARK TOURISM: CONCEPT AND INTERNATIONAL EXPERIENCE.....166

Fərid MURADLI
GƏNCLƏRİN MƏŞĞULLUĞUNUN TƏHLİLİ VƏ HƏLL İSTİQAMƏTLƏRİ-DUNYA VƏ AZƏRBAYCAN KONTEKSTİNDƏ.....171

Nigar ƏZİZOVA
AĞILLI TURİZM ŞƏHƏRLƏRİ: DAVAMLI ŞƏHƏR TURİZMİNİN İNKİŞAFI ÜÇÜN IOT-DƏN İSTİFADƏ.....178

Elnara EDİLOVA
CURRENT SITUATION AND FUTURE PROSPECTS OF CULTURAL TOURISM BETWEEN AZERBAIJAN AND TURKEY.....181

Umleyla NURİ
FORMULA 1 YARIŞLARININ AZƏRBAYCAN TURİZMİNƏ VERDİYİ TÖHFƏLƏR.....187

Raul QASIMOV
YENİ NƏSİL SİMSİZ ŞƏBƏKƏLƏRDƏ AI İNKİŞAFI: BEYNƏLXALQ ƏMƏKDAŞLIQ VƏ İDARƏETMƏ PERSPEKTİVLƏRİ.....190

BÖLMƏ 3.
KORPORATİV İDARƏETMƏ VƏ BİZNESİN İDARƏEDİLMƏSİ

Fuad CABBAROV
Rüfət RƏHİMOV
KORPORATİV İDARƏETMƏNİN QLOBAL MODELLƏRİ VƏ TƏCRÜBƏLƏRİ.....195

Günay İLDIRIMLI
Ülkər SADIQOVA
MENECMENTDƏ BİZNES PROSESLƏRİNİN YENİDƏN QURULMASI: TƏŞKİLATİ DƏYİŞİKLİK ÜÇÜN İNNOVATİV STRATEGİYALAR.....201

Ühəyna VALEHZADƏ
Taleh AĞAZADƏ
MARKETİNQ LOGİSTİKASININ ÇƏTİNLİKLƏRİ : MƏHSULUN PAYLANMASI VƏ TƏŞVİQİNDƏ İNNOVATİV METODLAR.....206

Yasəmən ABASOVA
Ləman QƏRİBOVA
AZƏRBAYCANDA ORTA VƏ İRİ SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAFI VƏ İXRAC İMKANLARI.....211

Fuad JABBAROV
Ühəyna VALEHZADƏ
Günay İLDIRIMLI
KOMPLEKS MARKETİNQ TƏDBİRLƏRİNİN TƏŞKİLİNİN QARABAĞ TURİZM DESTİNASİYASININ İNKİŞAFINA TƏSİRİ 219

Flora ƏLƏSGƏROVA
Cabbar HÜSEYNOV
MALİYYƏ RİSKLƏRİ: İDARƏETMƏ NƏZƏRİYYƏSİ VƏ TƏCRÜBƏSİ.....223

Fuad JABBAROV
Ühəyna VALEHZADƏ
ANTİBÖHRAN İDARƏETMƏNİN
TURİZMDƏ TƏNZİMLƏNMƏ MEXANİZMİ.....227

İlkin ƏLİYEV
STRATEJİ QƏRARVERMƏ VƏ İDARƏETMƏ PROSESLƏRİNƏ LİDERLİK KEYFİYYƏTLƏRİNİN TƏSİRİ.....231

Nurlan HƏSƏNOV
TURİZM FƏALİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ ONUN SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASI YOLLARI.....237

Anar BABA-ZADƏ
MÜASİR DÜNYADA TURİZM LOGİSTİKASI: PROBLEMLƏR VƏ İNKİŞAF İMKANLARI.....241

Nərmin PİRİYEVA
AZƏRBAYCANDA DAVAMLI İNKİŞAF VƏ TURİZMİN İDARƏ EDİLMƏSİ: COVID-19 PANDEMİYASININ TƏSİRİ.....245

Ramil ŞIXALİYEV
İNSAN RESURSLARININ İDARƏ EDİLMƏSİNİN BİZNES STRATEGİYASINA İNTEQRASİYASI: TƏŞKİLATI UĞURA APARAN YOL.....248

Lalə QƏNBƏRLİ
TURİZM SEKTORUNDA RƏQƏMSAL İNFORMASİYA XİDMƏTLƏRİNİN KİBERTƏHLÜKƏSİZLİK RİSKLƏRİ VƏ ONLARIN İDARƏ OLUNMASI.....251

Elnurə NƏCƏFOVA
DİNAMİK MARŞRUTLAŞDIRMA PROTOKOLLARI.....254

Vüqar MƏHƏRRƏMOV
AQRAR SAHƏDƏ SAHİBKARLIĞIN İNNOVASİYA FƏALLIĞI VƏ PROBLEMLƏRİ.....259

Elnur HÜSEYNOV
BİZNESİN İDARƏEDİLMƏSİNDƏ KORPORATİV ŞƏBƏKƏLƏR.....262

Nuranə HİDAYƏTOVA
SƏHİYYƏ SAHƏSİNDƏ ƏMƏK ŞƏRAİTİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİ.....265

Ləman HƏSƏNOVA
BULUD TEXNOLOGİYALARI VƏ MİKRO SERVİSLƏRLƏ İDARƏETMƏDƏ AVTOMATLAŞDIRMA İMKANLARI.....268

İmran HƏSƏNOV
KİBER FİZİKİ SİSTEMLƏRİN İDARƏETMƏDƏ ROLU VƏ İSTİFADƏSİ 272

Ayaz MƏMMƏDOV
AZƏRBAYCAN İNTERNET MƏKANINDA VEB RESURSLARIN İNKİŞAFI VƏ ONLARIN KORPORATİV İDARƏETMƏDƏ ROLU.....276

Hacağa HƏSƏNLİ
MAŞİN ÖYRƏTMƏ ƏSASLI JANR ANALİZİ: KORPORATİV İDARƏETMƏDƏ TƏHLİL VƏ TƏKLİFLƏR.....279

Şahmir YADİGAROV
AZƏRBAYCANDA PR TEXNOLOGİYALARI DÖVLƏT İDARƏÇİLİYİNDƏ VƏTƏNDAŞ MƏMNUNLUĞUNUN ARTIRILMASI MEXANİZMİ KİMİ.....282

Sürəyya KAMALOVA
LAYİHƏ TƏŞKİLATLARINDA STRUKTUR MODELİNİN OPTİMALLAŞDIRILMASI VƏ PERFORMANSIN ARTIRILMASI.....285

Məhəmməd ƏKBƏROV
PAYLANMIŞ SİSTEMLƏRDƏ SÜNİ İNTELLEKT VƏ KORPORATİV İDARƏETMƏ.....293

BÖLMƏ 4.
SOSİAL VƏ XİDMƏT SAHƏLƏRİNİN İDARƏEDİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ

Çingiz ƏLİYEV
Aygün SALMANOVA
QASTRANOMİK TURİZMİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNDƏ QİDA VƏ ŞƏRABÇILIĞIN ROLU.....297

Hacı QASIMLI
TURİZM SAHƏSİNDƏ RƏQƏMSAL TRANSFORMASİYANIN ROLU.....301

Xəzər MUSAYEV
TİKİNTİ SEKTORUNDA İQTİSADİ ARTIM: ANALİTİK YANAŞMA.....303

Reyhan MİRZAĞAYEVA
YENİYETMƏLƏRİN DEVİANT DAVRANIŞININ İDARƏ EDİLMƏSİ KONSEPSİYASI.....307

Руфат ТАБАСАРАНСКИЙ
ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ.....310

Arzu AŞUROVA
SOSİAL İŞÇİNİN PSİXOLOJİ SAĞLAMLIĞININ DƏSTƏKLƏNMƏSİ.....315

Məlahət EHTİBAROVA
AZTƏMİNATLI AİLƏLƏRİN SOSİAL MÜDAFİƏSİNİN TƏŞKİLİNDƏ ÖZÜNÜMƏŞĞULLUQ PROQRAMLARI.....317

Loğman NƏSİROV
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA YAŞAM FƏALİYYƏTİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ SOSİAL TƏMİNAT HÜQUQU.....320

Ayişə BALAYEVA
ATƏŞGAH MƏBƏDİ – TURİZMƏ AÇILAN QAPI.....323

Gülcan ƏLİYEVA
TƏBİƏT-CƏMİYYƏT-İNSAN SİSTEMİNDƏ TƏHLÜKƏSİZLİK.....326

Saleh ƏMİRASLANOV
SAĞLAMLIĞIN YAXŞILAŞDIRILMASINA MÜASİR YANAŞMALAR.....329

Əlirza ƏLİZADƏ
ƏLİLLİYİ OLAN ŞƏXSLƏRİN SOSİAL MÜDAFİƏSİNİN HÜQUQİ ƏSASLARI.....333

Nəzrin HƏBİBLİ
SOSİAL YARDIMLAR, TƏQAÜDLƏR, DİGƏR GÜZƏŞTLƏR VƏ HƏR BİRİNİN XARAKTERİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....336

Ayxan ABBASOV
TURİST XİDMƏTLƏRİNİN TƏSNİFATI.....344

Ülvi MƏMMƏDLİ
ƏLİLLİYİ OLAN ŞƏXSLƏRİN HÜQUQLARININ QORUNMASININ PSİXOLOJİ ASPEKTLƏRİ...350

Güldəstə DADAŞOVA
UŞAQ VƏ YENİYETMƏLƏRƏ QAYĞI VƏ DƏSTƏK: CƏMİYYƏTİN İNKİŞAFINDA MÜHÜM ROL KİMİ.....354

Hafiz MƏMMƏDOV
METAVERSE VƏ VPN.....363

Sona RƏHİMOVA
AZƏRBAYCAN TURİZMİNİN YENİDƏN FORMALAŞMASI: MÜASİR PROBLEMLƏR, SÜNİ İNTELLEKTƏ ƏSASLANAN HƏLLƏR.....367

Ramil ASLANLI
ENSURING THE PROTECTION OF PERSONAL DATA AS AN ELEMENT OF INFORMATION SECURITY.....373

Nərmin İLXASZADƏ
Gülayə QURBANOVA
TEXNOLOGİYANIN İNSAN HƏYATINA MÜSBƏT VƏ MƏNFİ TƏSİRLƏRİ.....378

İlham MƏDƏTOV
Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetinin rektoru

Hörmətli konfrans iştirakçıları!

Sizi Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetində "Müasir dövrdə effektiv idarəetmənin problemləri" mövzusunda IX Respublika Elmi-Praktik Konfransında salamlayıram. Bu gün burada toplaşmağımız, müasir dövrdə idarəetmənin qarşısında duran mürəkkəb məsələləri müzakirə etmək və bu sahədəki yenilikləri paylaşmaq üçün dəyərli bir fürsətdir.

İdarəetmə anlayışı, hər bir fəaliyyət sahəsində müvəffəqiyyət üçün zəruri olan bir konsepsiyadır. "Müasir dövrdə effektiv idarəetmənin problemləri" mövzusu, bütün fəaliyyət sahələrində idarəetmə ilə bağlı mövcud çətinliklərin araşdırılması və onların optimal həll yollarının müəyyən edilməsi məqsədi daşıyır.

İdarəetmənin səmərəli təşkilində idarəetmə məktəbləri əhəmiyyətli bir rol oynamışdır. Bu məktəblər, nəzəri biliklərin formalaşmasına, elmi tədqiqatların aparılmasına və praktika tövsiyələrin irəlilədilməsinə töhfələr vermişdir.

Effektiv idarəetmənin əsas funksiyalarından biri, fəaliyyətin təşkili və icrasını təmin etməkdir. Təşkiletmə, planlaşdırma mərhələsindən icra mərhələsinə keçid prosesini əhatə edir. Bu funksiya, işə başlamaq üçün tələb olunan resursların cəlb olunmasını, onların uyğun yerləşdirilməsini və gələcək fəaliyyət üçün qarşılıqlı əlaqənin yaradılmasını təmin edir.

Bu konfransın təşkilində məqsəd, idarəetmənin tarix boyunca keçdiyi yolu, müasir dövrdəki yenilikləri və nəzəriyyələri öyrənmək, həmçinin, idarəetmənin inkişafına dair perspektivləri müzakirə etməkdir.

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, müasir dövrdə effektiv idarəetmə sahəsində kadr hazırlığına yeni bir yanaşma gətirmişdir. Universitet, bu vəzifəni yerinə yetirmək üçün bütün potensialını səfərbər edir.

Bu konfrans çərçivəsində "Ümummilli lider Heydər Əliyev və dövlət siyasətində idarəetmənin rolu", "Beynəlxalq münasibətlərin idarə edilməsində milli dəyərlər", "Sosial və xidmət sahələrinin idarə edilməsi problemləri", "Təhsil və mədəniyyətin idarə edilməsi", "Korporativ idarəetmə və biznesin idarə edilməsi" və "İdarəetmədə hüquq problemləri" kimi müxtəlif bölmələr üzrə dinləmələr keçiriləcəkdir.

Ümidvaram ki, bu konfrans "Müasir dövrdə effektiv idarəetmənin problemləri" ilə bağlı müzakirələrə yeni bir perspektiv qazandıracaq və qarşıya qoyulmuş məsələlərin uğurlu həllinə yönəlmiş faydalı fikirləri inkişaf etdirəcəkdir.

Diqqətinizə görə təşəkkür edirəm!

Nəsirulla NƏSİRLİ

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti,
fizika-riyaziyyat elmləri namizədi, dosent
n.nasirli@atmu.edu.az

MÜASİR UNİVERSİTETİN TƏŞKİLATİ STRUKTURU VƏ İDARƏ EDİLMƏSİ

Xülasə: *Bazar münasibətlərinin inkişafı Azərbaycanın ali təhsil sisteminə təsirini göstərməyə bilməz.Yeni azadlıqları və vəzifələri alan univerisitetlər müasir təşkilati strukturlar yaradırlar. Yaranan strukturlara ənənəvi olaraq sahibkarlar tərəfindən strukturlara oxşardır. Rəqabətli mühitdə idarəetmə üçün əsas funksiyalar və şöbələr aşağıdakılardır. Strateji idarəetmə, marketinq, layihənin idarəedilməsi, qəyyumlar şurası. Universitetlər öz strateji məqsədlərini düzəldirlər və təbii olaraq təşkilati strukturlarında lazımi dəyişikliklər edirlər. Eyni zamanda, yeni vəzifələrin və xidmətlərin ortaya çıxması çox vaxt kortəbii şəkildə baş verir.*

İqtisadi münasibətlərin bazar modelində marketinq təhsil və elmi xidmətlər bazarının inkişafında və təhsil müəssisəsinin rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsində mühüm rol oynayır. Ali təhsil müəssisələri üçün marketinq sahəsi təkcə ödənişli təhsil deyil, həm də tədris ədəbiyyatlarının hazırlanması, patentlərin satışı,texholoji yeniliklər, yüksək texnoloji inkişaflardır.

Müasir təhsil iqtisadiyyatın və cəmiyyətin xeyrinə biliklərin ötürülməsi mərkəzi kimi universitetlərin yeni sosial statusunu və rolunu müəyyənləşdirir, ona görə də universitetlər innovasiya prosesinə və sosial inkişafa öz töhfələrini aydın və fəal şəkildə müəyyən etməlidirlər.

Açar sözlər: *Bilik iqtisadiyyatı, universitet, struktur, idarəetmə, təşkilati dizayn*

ORGANIZATIONAL STRUCTURE AND MANAGEMENT OF THE MODERN UNIVERSITY

Abstract: *The development of market relations cannot but affect the higher education system of Azerbaijan. Universities, having received new freedoms and responsibilities, create modern organizational structures. The resulting structures are similar to those traditionally created by entrepreneurs. The main functions and departments for management in a competitive environment are as follows: Strategic management, marketing, project management, board of trustees. Universities adjust their strategic goals and, naturally, make the necessary changes in their organizational structure. At the same time, the emergence of new tasks and services often occurs spontaneously.*

In the market model of economic relations, marketing plays an important role in the development of the market for educational and scientific services and in strengthening the competitiveness of educational institutions. For higher education institutions, the marketing sphere is not only paid education, but also the preparation of educational literature, the sale of patents, technological innovations, and high-tech developments.

Modern education defines the new social status and role of universities as centers of knowledge transfer for the benefit of the economy and society, therefore universities must clearly and actively define their contribution to the innovation process and social development.

Keywords: *Knowledge economy, university, structure, management, organizational design*

ОРГАНИЗАЦИОННАЯ СТРУКТУРА И УПРАВЛЕНИЕ СОВРЕМЕННЫМ УНИВЕРСИТЕТОМ

Резюме: *Развитие рыночных отношений не может не оказать влияния на систему высшего образования Азербайджана. Университеты, обладающие новыми свободами и обязанностями, создают современные организационные структуры. Получающиеся структуры традиционно аналогичны структурам предпринимателей. Основными функциями и подразделениями по управлению в конкурентной среде являются: стратегический менеджмент, маркетинг, управление проектами, попечительский совет. Университеты корректируют свои стратегические цели и, естественно, вносят необходимые изменения в свои организационные структуры. При этом появление новых задач и сервисов зачастую происходит спонтанно.*

В рыночной модели экономических отношений маркетинг играет важную роль в развитии рынка образовательных и научных услуг и усилении конкурентоспособности образовательного учреждения. Сферой маркетинга высших учебных заведений является не только платное образование, но и подготовка учебной литературы, продажа патентов, технологических новинок и наукоемких разработок.

Современное образование определяет новый социальный статус и роль университетов как центров трансфера знаний на благо экономики и общества, поэтому университеты должны четко и активно определять свой вклад в инновационный процесс и социальное развитие.

Ключевые слова: *Экономика знаний, университет, структура, управление, организационный дизайн*

Bilik iqtisadiyyatı və onun daha yüksək səviyyəsi olan rəqəmsal biliyin yeni məhsullara və texnologiyalara çevrilməsi məqsədi ilə istehsalı, tətbiqi və təşviqinə əsaslanır. İnnovasiyada daha böyük nailiyyətləri olan ölkə liderlik edir. Belə bir şəraitdə ölkənin ali təhsil sisteminə daxil olan universitetlərin fəaliyyət modellərinin əhəmiyyəti daha da artır. Hazırda ekspertlər universitetlərin bir neçə modelini fərqləndirirlər, onların əksəriyyəti klassikdir. Universitetlərin fəaliyyət göstərməsinin bu cür modelləri cəmiyyətin inkişafının sənaye mərhələsində geniş yayıldı, lakin dəyişmiş sosial-iqtisadi şəraitdə bu universitetlər artıq onların üzərinə düşən vəzifələrin öhdəsindən gələ bilmirlər. Bu gün cəmiyət təkcə yüksək ixtisaslı mütəxəssislərə deyil, kreativ, komandada işləmək bacarığı və rəqəmsal iqtisadiyyatda tələbat olan digər keyfiyyətlərə malik mütəxəssisə ehtiyac duyur. Milli təcrübəyə müraciət etsək, etiraf etməliyik ki, Azərbaycan universitetlərinin əksəriyyətinin fəaliyyəti bilik iqtisadiyyatının və rəqəmsal iqtisadiyyatın ehtiyaclarını tam qarşılamır. Tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan insan kapitalı baxımından kifayətləndirici səviyyədə olsa da, lakin əldə edilmiş biliklərin faktiki istifadəsi üçün tələb olunan dəyərlərə malik deyil.

Tədqiqatın məqsədi-cəmiyyətin inkişafının post-sənaye mərhələsinin ehtiyaclarına cavab verən universitetlərin fəaliyyət modellərini müəyyən etməkdir.

Bilik iqtisadiyyatı-milli iqtisadiyyatın bütün sahələrində innovasiyaların inkişafına və tətbiqinə əsaslanan iqtisadiyyatdır [5]; biliyin məqsədyönlü şəkildə yaradılması və təbliği zamanı elmin imkanlarının daim artmasına əsaslanır, bəziləri isə ictimai istehsalın səmərəliliyini artırmağa imkan verən innovasiyalara çevrilir [6, s. 4]. Bilik iqtisadiyyatı kontekstində universitetlərin innovasiya fəaliyyətinin əhəmiyyəti artır. Dünya təcrübəsi göstərir ki, innovasiya prosesinin səmərəliliyinin artırılması onun iştirakçılarının (dövlət, universitet, elm, biznes) rəqabəti və (və ya) əməkdaşlığı şəraitində mümkündür. Bu, mübadilə və biliklərin sərbəst axını; elmi və innovativ tədqiqatların aparılması üçün xərclərin və vaxtın azaldılmasına optimal şərait yaradır. Belə bir şəraitdə universitetin davranışı və fəaliyyəti özünəməxsus xüsusiyyətlər qazanır. Birincisi, qlobal bazarda dövlətlər arasında artan rəqabət təhsil sistemləri arasında rəqabətin artmasına kömək edir, lakin yeni texnologiyaların inkişafı universitetlərarası qarşılıqlı əlaqə olmadan mümkün deyildir [7, s. 346-347]. İkincisi, iqtisadi inkişaf məhsul istehsalçılarının yeni texnologiyaları nə qədər tez tətbiq etməsindən asılıdır [6, s. 346] buna görə də universitetlərin innovativ fəaliyyəti daim artan tendensiyaya malik olmalıdır. Üçüncüsü, rəqəmsal texnologiyaların fəal inkişafı yeni peşələrin yaranmasına və "köhnə"lərə yeni tələblərin yaranmasına səbəb olur ki, bu da mütəxəssislərin hazırlanmasında yeni mütəxəssislərin yaranmasına səbəb olur [7]; tədris prosesinin metodiki təminatının və ali məktəblərin maddi-texniki bazasının dəyişdirilməsi (və ya tam dəyişdirilməsi) zərurətini yaradır [8].

Universitet mövcudluğu haqqında tam bir ideya və ya tam təsəvvür tapana qədər fəaliyyət göstərə bilməyəcək. Yuxarıda təsvir olunan problemlərlə üzləşən müasir
Universitetin qarşısında həm cəmiyyətin və mədəniyyətin hazırkı vəziyyətini, həm də universitetin gələcəyini eyni vaxtda qane etməli olan yeni özünü təsviri işləyib hazırlamaq vəzifəsi durur.

İnnovativ universitetdə elmi fəaliyyət yeni biliklərin əldə edilməsinə, təhsil fəaliyyəti yeni biliklərdən istifadə bu biliklərin tədris prosesində yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanması üçün istifadə edilməsinə, innovativ fəaliyyət isə biliklərin kommersiyalaşdırılmasına, yəni kommersiya baxımından səmərəli olmasına yönəldilmişdir. Onlar innovativ məhsulların yaradılması, istehsalı, inkişaf etdirilməsi, dəyişdirilməsi, marketinqi və ötürülməsi üçün bütün sahələr üzrə innovativ kadrların hərtərəfli hazırlanmasını təmin edir, eyni vaxtda bir-biri ilə əlaqəli, qarşılıqlı razılaşdırılmış innovativ fəaliyyətin inkişafı prosesini təmin edir, hökumətlə, sənaye və biznes strukturları ilə qarşılıqlı əlaqələri möhkəmləndirir.

Müasir tipli universitetin prinsip və tələblərinə cavab verən innovativ universitetin əsas təşkilati dizaynı aşağıdakı kimi təqdim oluna bilər:

1. İnnovativ universitetin mövcud xarici mühitlə qarşılıqlı əlaqəsinin təmin edilməsi: daxili və xarici əsas ixtisaslaşmış bazarlar, sənaye, elmi təşkilatlar, biznes, digər dövlət və qeyri-dövlət strukturları.
2. İnnovativ universitetin maliyyələşdirilməsi və maliyyə fəaliyyətinin büdcələşdirilməsi üçün çoxkanallı bazanın təmin edilməsi.
3. Universitetin idarəetmə orqanlarına informasiya və analitik xidmətlərin göstərilməsi, innovativ universitetin inkişafı üçün strateji planlaşdırmanın təkmilləşdirilməsi və həyata keçirilməsi.
4. Universitet məzunlarına dəstəyin göstərilməsi öz səlahiyyətlərini sosial əhəmiyyətli səviyyədə saxlamaq üçün "ömür boyu təhsil" konsepsiyasının həyata kecirilməsi.
5. İnnovativ universitetin əqli mülkiyyətinin hüquqi müdafiəsinin təmin edilməsi.
6. Universitetin innovativ infrastrukturunun formalaşmasının təmin edilməsi.
7. Əsas ixtisas bazarları üzrə marketinq tədqiqatlarının aparılması.

8. Universitetin davamlı özünütəhlil, özünüqiymətləndirmə və özünü sertifikatlaşdırma proseslərinin təmin edilməsi.
9. Ictimai institutların fəaliyyətini yüksəltməklə universitetin idarə edilməsində dövlət qurumlarının rolunun artırılmasının təmin edilməsi.
10. Təşkilati strukturun ümumi keyfiyyətin idarə edilməsi prinsipləri ilə uyğunlaşdırılmasının təmin edilməsi.

Bir çox universitetlər strateji baxış və missiyanın formalaşdırılması ilə kifayətlənməyərək- məqsəd və fəaliyyət xarakterini riayət etdiyi dəyər yönümləri vasitəsilə aydınlaşdırırlar. Müasir universitetin missiyası fərdlərə, cəmiyyətə və aid olduğu dövlətə və beynəlxalq əmək bazarına yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanmasının istehsal, elm və ali təhsil sahəsində innovasiyaların səmərəli həyata keçirilməsinin ən yaxşı nümunələrini görmək və istifadə etmək imkanı verən bilik və milli köklərə əsaslanan təcrübəni cəmiyyətə çatdırmaqdır.

Müasir universitetin fəaliyyətinin strateji istiqamətləri aşağıdakılardır:

- ✓ fundamental və tətbiqi elmi tədqiqatların inkişaf etdirilməsi;
- ✓ elmi-pedaqoji məktəblərin və strukturların formalaşdırılması və inkişafı;
- ✓ aparıcı elm, təhsil, xidmət və istehsal mərkəzləri ilə fəal qarşılıqlı əlaqələrin qurulması;
- ✓ tələbələri, müəllimləri və əməkdaşları ənənəvi akademik dəyərlər və sahibkarlıq ideyalarına inteqrasiya etməyə həvəsləndirilməsi;
- ✓ şəxsiyyətin ahəngdar inkişafının formalaşdırılması vasitəsilə rəqabət mühitində lider olmağa, komandada işləməyə, fəaliyyət göstərməyə və qalib gəlməyə qadir mütəxəssislərin hazırlanması;
- ✓ məzunları ömür boyu təhsillə dəstəkləmək və onların uğurlu biznes karyerasını təşviq edilməsi;
- ✓ universitetlə dövlətin, sənayenin, elmi və biznes təşkilatlarının strateji əməkdaşlığı vasitəsi ilə səmərəli fəaliyyətinin təmin edilməsi;
- ✓ təhsil fəaliyyəti ənənəvi, qeyri-ənənəvi texnoloji və pedaqoji metodların, yeni bilik tutumlu təhsil texnologiyalarının ideya və prinsiplərinin istifadəsinə əsaslanır, bu da tədris işinin və tələbələrin tədris fəaliyyətinin səmərəliliyinin və keyfiyyətinin artmasını təmin edilməsi;
- ✓ elmi fəaliyyət fundamental və tətbiqi tədqiqatlar çərçivəsində həyata keçirilir, onların nəticələrinin sifarişçiləri və istehlakçıları universitetin vahid innovasiya prosesinin sonrakı mərhələlərinin iştirakçıları və elmi nəticələrin icraçıları olur.

Milli tədqiqat universitetlərinin təşkilati strukturunun xüsusiyyətləri

2024-cı ildə ABŞ-da 4 minə yaxşn ali təhsil müəssisəsi, o cümlədən iki illik peşəkar təhsil proqramları təklif edən 1811 kollec fəaliyyət göstərir var. Onlardan 266-sı elmi tədqiqat statusludur. Rusiyada Milli Tədqiqat Universiteti (MTU) elm və təhsil sektorunun keyfiyyətcə modernləşdirilməsinə yeni yanaşmanın real təcəssümü və kadr təminatının əsas yükünü öz üzərinə götürmək üçün nəzərdə tutulmuş elmi və təhsil fəaliyyətinin təşkili, Rusiya iqtisadiyyatının yüksək texnologiya sektorunun ehtiyaclarına elmi dəstək üçün yeni təşkilati dizayndır. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, tədqiqat universitetinin təşkilati quruluşu üçün əsas xüsusiyyətlər və tələblər aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Fundamental və tətbiqi sahələrdə elmi tədqiqatların miqyası və tarazlığı, onların elm və texnikanın prioritet inkişaf istiqamətlərinə uyğunluğu, nəticələrin milli və beynəlxalq səviyyədə tanınması.
2. Elm və təhsilin universitetin fəaliyyətinə səmərəli inteqrasiyası, o cümlədən tədqiqat universiteti mühiti üçün müvafiq təşkilati dizaynın yaradılması.
3. Elmi tədqiqat və dizayn işlərinə bakalavr, magistr və doktorant tələbələrin fəal cəlb edilməsi.
4. Universitet rəhbərliyinin elm, təhsil və idarəetmə fəaliyyətinin bütün səviyyələrində innovativ xarakteri.
5. Tədqiqat (tədqiqat institutları, konstruktor büroları, elmi laboratoriyalar və mərkəzlər), innovasiya və texnologiya (biznes inkubatorlar, texnoparklar, texnologiyalar transferi və kommersiyalaşdırma mərkəzləri) infrastrukturunun yaradılması yolu ilə innovativ ekoloji dizaynın formalaşdırılması.
6. Real iqtisadi bazarların ehtiyaclarına və qabaqcıl iqtisadi və sosial sektorlarda elmi və təhsil fəaliyyətinin nəticələrinin praktiki tətbiqinə diqqət yetirməsi.
7. Regional sənaye klasterlərinin fəaliyyətində və inkişafında iştirak, şəbəkə korporativ qarşılıqlı əlaqə və inteqrasiya, sahə və akademik elmlə inteqrasiya.
8. Universitetdə aparılan elmi-tədqiqat işlərinin maliyyələşdirilməsinə biznes strukturlarının mühüm töhfəsi.
9. Tədqiqat və təhsil fəaliyyəti sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq, nəticələrin və xidmətlərin idxalı və ixracı.

Milli tədqiqat universitetlərinin təşkilati dizaynının xüsusiyyətləri innovativ universitetin əsas idarəetmə sxemi ilə müəyyən edilir.

Müasir universitetin bazar münasibətlərinin subyekti kimi idarə edilməsinin xüsusiyyətləri. İnnovativ universitetin idarə edilməsinin mühüm xüsusiyyətlərinə universitetin təhsil xidmətləri, intellektual iş, elmi məhsullar, daşınmaz əmlak, konsaltinq xidmətləri, maliyyə bazarlarının daxili və xarici ixtisaslaşmış bazarlarının subyekti kimi formalaşması və inkişafı problemləri daxildir. Universitetin bazar

münasibətlərinin subyekti kimi formalaşması birdəfəlik müvafiq qərarın qəbul edilməsi aktı ilə məhdudlaşmır, daha çox universitetin fəaliyyətinin bütün sahələrinin əhəmiyyətli dərəcədə yenidən qurulmasını nəzərdə tutan uzun, çoxşaxəli və sistemli şəkildə təşkil olunmuş, universitet kollektivində sosial-iqtisadi və peşə (pedaqoji) münasibətlərin dəyişməsi, o cümlədən universitetlə dövlət strukturları arasında yeni əlaqələrin formalaşması prosesidir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində universitetin uğurlu elmi və təhsil fəaliyyəti üçün universitetin hökumət, sənaye, bütövlükdə cəmiyyət və digər təhsil strukturları ilə əməkdaşlığı, tərəfdaşlığı və qarşılıqlı əlaqəsi zəruridir. Rəqabət mühitində universitet öz akademik xarakterini, daxili və xarici ixtisaslaşmış bazarlarda uğurlu fəaliyyətini "hər hansı siyasi gücdən və iqtisadi qüvvədən mənəvi və intellektual müstəqilliyini" qoruduğu halda həyata keçirilməlidir. Universitetin bazar münasibətlərinin subyekti kimi fəaliyyətinin və inkişafının yenidən qurulması, ilk növbədə, universitetin həm elm və təhsil sahəsində, həm də digər yardımçı sahələrdə fəaliyyətinin kommersiyalaşdırılmasına aiddir ki, bu da yeni sosial-iqtisadi və mənəvi-əxlaqi strukturların yaradılmasına gətirib çıxarır, universitet heyətində etik münasibətlər, akademik ictimaiyyətin, tələbələrin və universitet rəhbərliyinin öz korporativ maraqlarının formalaşmasına töhfə verir. Bazar münasibətlərinin subyekti kimi universitetin formalaşması və inkişafı proseslərinə bir sıra kifayət qədər ciddi problemlər mane olur ki, bunların çoxu ölkə iqtisadiyyatının və təhsilinin eyni vaxtda aparılan islahatlarından irəli gəlir və hələ də davam etdirilir: Universitetin sərt xətti-funksional idarəetmə strukturu və rəqabətli bazar mühitində müstəqil qərarlar qəbul etmək üçün kifayət qədər akademik sərbəstliyinin olmaması; iqtisadi inkişafın vəziyyətinə və istiqamətlərinə, habelə cəmiyyətin formalaşan və yaranan yeni tələbatlarına uyğun gələn regional, milli və dövlətlərarası intellektual əmək bazarının qiymətləndirilməməsi; əqli əmək birjaları, habelə ictimayətə açıq olmalı olan, dövlət, sənaye və regional əmək ehtiyyatlarının idarəolunması xidmətlərinin, müəssisə və təşkilatlara təhsil xidmətlərinin çeşidi, keyfiyyəti və dəyəri haqqında məlumatların olmaması; inkişaf etməkdə olan əqli əmək və təhsil xidmətləri bazarına dövlətin, regionların və universitetlərin fəal təsir siyasətinin olmaması ali peşə təhsilinin keyfiyyətini təmin etmək üçün universitetin və regional sistemlərin inkişaf etdirilməməsi; ali təhsil müəssisələrinin reytinq göstəricilərinin dəqiq müəyyənləşdirilməməsi həm dövlət daxilində, həm də ali təhsilin dövlət və qeyri-dövlət strukturları arasında açıq rəqabətin həyata keçirilməsinə imkan verməməsi; ali məktəblərin akreditasiya (sertifikatlaşdırma) nəticələrinə görə təsnifatı praktiki olaraq mövcud deyil, bu da ali məktəblərin fəaliyyətinin keyfiyyətinin və səmərəliliyinin yüksəldilməsini təmin etmək üçün rəqabətli və səmərəli mexanizmlərin daxil edilməsinə imkan vermir; ali təhsilin idarəedici kadrlarının bazar şəraitində işləmək üçün zəif peşəkar hazırlığı; ali təhsil sisteminin və hər bir universitetin təhsil xidmətləri və əqli əmək bazarları ilə əlaqəsini təmin edən dövlət, regional və universitet idarəetmə strukturlarının mövcud olmaması.

Nəticə olaraq universitetin onun maliyyə-iqtisadi əsaslarının və idarəetmə sisteminin bazar şəraitində yenidən qurulmasında məqsəd ölkənin yeni sosial-iqtisadi strukturuna uyğunlaşmaq, ali təhsil sistemini rasionallaşdırmaq və bazar mexanizmlərinə uyğunlaşdırmaq, təhsil sistemində tarazlığa nail olmaqdan ibarətdir. Tələb və təklif, istehlakçıların müraciətləri nəzərə alınmaqla təhsil xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Великая хартия европейских университетов, 1988 г.
2. Nəsirli, N.B. Müasir universitetin təşkilati strukruru. "İdarəetmədə multikultural dəyərlər" mövzusudda 16-17 may 2024-cü il tarixli VII elmi praktik konfransın materialları.
3. Грудзинский, А.О. Концепцияпроектно-ориентированного университета.//Университетское управление: практика и анализ. №3,2003.С.24-.(Информационныйресурс:http://www.umj.ru/index.php/archive. htm-22k).
4. Шанхайский рейтинг (http://www.abrood.ru/refeunse/ratings/rating 8.php).
5. Головко, Н.В., Зиневич О.В., Рузанкина Е.А. Университет третьего поколения: Б.К. Кларк и Й. Уисена // Высшее образование в России, 2016, №8-9(204), С.40-47 (научная статья).
6. Кортов, С.В. Университеты 3.0: опыт УрФУ [Электронный ресурс] URL: http://wwwC.Кортов-УрФУ.pdf (научная статья).
7. Пономарева, О.Н. Роль современных моделей университетов в формировании человеческого капитала // ЦИТИСЭ №5 (22), с. 343-353 [Электронный ресурс] http: //doi .org/10.15350/24097616.2019.5.31 (научная статья).
8. Боуэн, У.Г. Высшее образование в цифровую эпоху / пер. с англ. Д. Кралечкин; под науч. ред. А. Смирнова; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». - М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2018. - 224 с. (Научное издание).

Məhərrəm ZÜLFÜQARLI

Azərbaycan Turizm ve Menecment Universiteti,
tarix üzrə elmlər doktoru, professor
mzulfugarli@mail.ru

İŞĞALÇI XI SOVET ORDUSUNUN AZƏRBAYCANDA TÖRƏTDİYİ CİNAYƏTLƏR

Xülasə: *Məqalədə şərqdə ilk demokratik respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin XI sovet ordusu tərəfindən işğalından sonra törədilmiş sinayətlərdən bəhs olunur. 1920-ci ilin aprelin 27 dən Bakıya daxil olan işğalçı ordu bir həhtə ərazində Talan həftəsi həyata keçirmişdir. 2 gün ərazində 300 nəfər güllələnmiş, 10 min insan Sibirə sürgün edilmişdir.*

Açar sözlər: *işğalçı, sovet, cinayət, Talan həftəsi, sürgün.*

CRIMES COMMITTED BY THE OCCUPYING 11TH SOVIET ARMY IN AZERBAIJAN

Abstract: *The article talks about the crimes committed after the occupation of Azerbaijan People's Republic, the first democratic republic in the east, by the XI Soviet Army. On April 27, 1920, the occupying army entered Baku and carried out a looting week in one area. In 2 days, 300 people were shot in the area, 10 thousand people were exiled to Siberia.*

Keywords: *Occupier, Soviet, Crime, Plunder Week, Expulsion*

ПРЕСТУПЛЕНИЯ, СОВЕРШЕННЫЕ ОККУПАЦИОННОЙ 11-Й СОВЕТСКОЙ АРМИЕЙ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Резюме: *В статье говорится о преступлениях, совершенных после оккупации XI Советской Армией Азербайджанской Демократической Республики, первой демократической республики на востоке. 27 апреля 1920 года оккупационная армия вошла в Баку и провела неделю грабежей. За 2 дня было расстреляно 300 человек, 10 тысяч человек сослано в Сибирь.*

Ключевые слова*: Оккупант, Совет, преступление, Неделя грабежа, изгнание*

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti XI sovet ordusu tərəfindən işğal olunduqda sonra xüsusi mülkiyyətə düşmən olan bolşeviklərin Azərbaycanda yerli, milli xüsusiyyətləri nəzərə almadan sovet hakimiyyətinin ilk illərində yeritdikləri soyğunçu siyasətə aid çoxlu sayda faktlar mövcuddur.

İşğaldan dərhal sonra bolşeviklər bir həftə ərazində- Talan həftəsi, Yağmalama həftəsi (rus dilində "Qrab nedelya") həyata keçirmişlər. M. Ə. Rəsulzadə bu soyğunçuluq barədə yazırdı: " Fəqət, bolşeviklərin Bakıya girdikləri zaman banklardan çalınan, "talan həftəsi"ndə yəğma ("Qrab nedelya") edilən mücövhərat ilə altun, gümüş təzyinat və nüquddan Astarxana daşınan əmtəə və müxalifatdan başqa 300 milyon put (4 milyard 800 milyon kilo) petrol ilə 750 min put (12 milyon kilo) pambıq və pək çox ipək və sairə aşırmışlardır." [8,s.72,77]

Azərbaycan siyasi mühacirlərindən Məmmədsadıq Aran Almaniyanın Münhen şəhərində çıxan "Dərgi" jurnalının" 1964-cü il tarixli 37-ci sayında (s.32-40) dərc olunmuş "Azərbaycan və Rusiya" adlı məqaləsində "Talan həftəsi" barədə yazır: " 27 aprel 1920-ci ildə "Qrab nedelya" elan edərək ticarətxanaları, dükanları, evlərin uşaq oyuncaqlarınadək hər şeyi talan edib 60 vaqon dolu əşyanı "Yoldaş Leninə Azərbaycandan hədiyyə" adı altında Moskvaya yolladılar... Azərbaycanlı ailələr küçələrə atıldı, evlər mənisənildi... İki gün ərazində Bayıl həbsxanasında 300 nəfər güllələndi, 10 minə qədər insan Sibirə sürgün olundu... Sovet Rusiyasından 800 min slavyan əsilli əcnəbini Azərbaycana gətirərək burada əbədi məskunlaşdırdılar. [12, s. 18]

Nəzərə almaq lazımdır ki, aprel ayının ortalarından Azərbaycan sərhəddində cəmləşməyə başlamış XI ordu hissələrinin 27 mindən çox canlı qüvvəsi də Azərbaycanda yerləşdirilmişdir. [14, s. 18]

Aprel işğalından dərhal sonra sovet rejimi kütləvi repressiyalara başladı. 1921-1922-ci illərdə Azərbaycanın Türkiyədə hərbi attaşesi vəzifəsində işləmiş Ə.Ələsgərov "Azərbaycan faciəsi" memuarında yazırdı: "Azərbaycanda 1920-ci ilin aprelindən 1921-ci ilin avqustuna kimi 48 min adam qırmızı terrorun qurbanı olmuşdur ki, bunların da böyük bir hissəsi ziyalıların payına düşür." [14, s.35;15, 6 aprel 1991]

Azərbaycanda yerləşən "Qızıl ordu" hissələrindən bəzilərinin komandirləri Azərbaycan hökumətinin yerli orqanları ilə əsla hesablaşmır, özlərinə özbaşına və sərbəst, əslində müstəmləkəçilər kimi aparırdılar. hədsiz rekvizisiyalar, müsadirələr, mənzillərin sıxlaşdırılması, mürtəce əhval-ruhiyyəli hərbçilərin təhqiramiz hərəkətləri, şəriətin, milli adət və ənənələrin təhqir olunması əhalini ümidsiz vəziyyətə salmışdı. [1, s. 20-21]

Azərbaycanın Moskvadakı təmsilçisi Behbud ağa Şahtaxtinskinin 1920-ci il sentyabrın 20-də Leninə ünvanlandığı məktubda deyilirdi: "Qızıl Ordu … özünü mürtəce aparır, yerlərdən heyrətamiz məruzələr alınmaqdadır. İş qadın və qızların açıqcasına zorlanmasına qədər gedib çıxır... Azərbaycan kəndliləri ancaq bir şeyi xahiş edir və yalvarırlar: nə varsa, hər şeyi dərhal, bir dəfəyə götürün və bizi gündəlik evə

soxulmalardan xilas edin. “[9, s. 120].

İşğalçı sovet ordusunun soyğunçuluğunun törətdiyi açınacaqlı vəziyyəti hətta bolşeviklər özləri də etiraf etməyə məcbur olmuşdur. Gürcüstanın sovet qoşunları tərəfindən işğalından sonra XI Qızıl ordunun oraya köçürülmüş hissələrini bir aydan sonra Azərbaycana qaytarmaq planlaşdırılırdı. N.Nərimanov, D.Bünyadzadə və A.Serebrovski bundan xəbər tutaraq, Moskvaya həyəcanlı teleqram göndərdilər: “Azərbaycan kəndliləri və fəhlələri on ay ərzində 11-ci ordunun yerləşdirilməsinin bütün ağırlığını çəkmişlər. Kəndlilər və fəhlələr pis qidalanır, pis geyinirlər və onların vəziyyəti ümidsizdir, belə ki, kiçik Azərbaycan 11-ci orduya çox böyük miqdarda ərzaq və paltar vermişdir”.

“On birinci ordunun ac və qarət edilmiş Azərbaycana qaytarılmasının tamamilə qeyri-mümkünlüyü” barədə məlumatı ədalətli sayan V.İ.Lenin 1921-ci il martın 29-da RK(b)P MK Siyasi bürosunun tapşırığı ilə (V.İ.Lenin, M.İ.Kalinin, M.B.Kamenev, V.M.Molotov lehinə səs vermiş, L.D.Trotski bitərəf qalmışdı) Q.K.Orconikidzeyə teleqram göndərmişdi: “Bu ordunu Gürcüstanda saxlamaq və xaricdən taxıl gətirilməsini necə olursa-olsun sürətləndirmək üçün ən ciddi tədbirlər görün” [1,s.21]

Lakin bolşeviklərin Rusiyada sovet hakimiyyətinin ilk illərində həyata keçirdikləri cinayətlərə aid faktlar sovet tarixşünaslığında saxtalaşdırılmış, uzun müddətdən xalqdan gizli saxlanılmışdır. Bu cinayətlərə aid faktlar Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra yazılan əsərlərdə və mühacir ədəbiyyatında işıqlandırılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. Yeddi cilddə. VI cild (aprel 1920 - iyun 1941). Bakı. "Elm". 2008. 568 səh. + 48 səh. illüstrasiya.
2. Rəsulzadə M.Ə. «Azərbaycan Cümhuriyyəti». — Bakı: Elm,1990,116 s.
3. Rəhmanzadə Ş. Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərində ərazi məsələləri: Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsinin materialları əsasında: 1917-1930-cu illərin əvvəlləri. Bakı: Aspoliqraf. 2008, 376 s.
4. Yaqublu N. Azərbaycan Milli Azadlıq Hərəkatı Ensiklopediyası. Bakı: Qanun Nəşriyyatı. 2018, 832 s.
5. Zülfüqarlı M.P İkinci Respublikanın tarixi (1920-1991-ci illər). Bakı: Mütərcim, 2020, 310 s.
6. “Tarix” qəz. Azərbaycan dilində, Bakı

Bölmə 1

Təhsil və mədəniyyətin idarə edilməsi

Mirəsgər AĞALAROV

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti,
baş müəllim
mirasgar.aghalarov @atmu.edu.az

XARİCİ DİLLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ LÜĞƏT EHTİYATININ ZƏNGİNLƏŞDİRİLMƏSİ VƏ İSTİFADƏSİ YOLLARI

Xülasə*:Məqalə məzmununu əks etdirən bu kiçik xülasədə dillərin öyrənilməsinin nüvəsini təşkil edən müxtəlif sözlərin öyrənilməsindən və yaqddaşda saxlanılması yollarından bəhs edilir.Fərqli metodlardan istifadə olunması,aparılan təcrübələr və öyrəncilərin qarşısına çıxan çətinliklərin aradan qaldırılmasına edilən tövsiyələr bu çətin və maraqlı işin həlli yollarına az da olsa işıq salır.*

Açar sözlər: *almaq tövsiyə üzləşmək təkrar etmək söz ehtiyatı məzmun*

ENRICHING AND UTILIZING VOCABULARY IN LEARNING FOREIGN LANGUAGES

Abstract*: In this small Abstract, reflecting the content of the article,t is discussed about the learning of different words that form the core of language learning and the ways of keeping them in memory. The use of different methods, conducted experiments and recommendations for overcoming the difficulties faced by learners, shed some light on the ways to solve this difficult and interesting task.*

Key words: *immersion recommendation to face to repeat word-stork context*

ОБОГАЩЕНИЕ И ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СЛОВАРНОГО ЗАПАСА ПРИ ИЗУЧЕНИИ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ

Резюме: *В этом небольшом резюме, отражающем содержание статьи, речь идет об изучении различных слов, составляющих основу изучения языка, и способах их удержания в памяти. Использование различных методов, проведенные эксперименты и рекомендации по преодолению трудностей, с которыми сталкиваются обучающиеся, проливают свет на пути решения этой сложной и интересной задачи.*

Ключевые слова*: погружение рекомендации сталкиваться повторить запас слов содержание*

Çoxumuzun qəlbində hələ erkən çağlarda səsi qulağa xoş gələn bir dil öyrənmək,bu dildə danışanlarla ünsiyət yaradıb onların dediklərini dərhal anlamaq həvəsi,arzusu yaranıb və bəlkə bunun üçün hələ bir təşəbbüs də göstərmişik.Amma dil öyrənməyin çətinliklərini duyub çoxları başladıqları kimi də bu işdən vaz keçmişlər.Dilin müxtəlif aspektləri bu yolu çoxları üçün keçilməz edib.Fikrimizi bir kəsə çatdırmaq üçün sözrərdən istifadə edirik.Nə qədər çox söz ehtiyatımız varsa bir o qədər nitimiz rəvan olur.Bunun üçün zəngin lüğət ehtiyatı yaradıb onlardan düzgün istifadə etmək ehtiyacı ortaya çıxır.Amma sözlə dolu lüğət ehtitı yaratmaq o qədər də asan deyil. Söz mülkünün sultanı olmaq sizə asan gəlməsin!

Lüğət ehtiyhaının zənginləsdirilməsi və nitqimizdə bacariqla,arxayınca istifadə edilməsi məsələsi hələ də gündəmdə qalmaqdadır.Metodistlər bu çətin işin asan yolunu həmişə axtarıb və indi də araşdıırmaqda davam edərək müxtəlif üsüllar tövsiyə edirlər.

İngilis dili lüğətini öyrənməyin bir çox fərqli yolu var. Sizdən tələb olunan tək şey sizə uyğun olan və öyrənmə ehtiyaclarınıza və kalibrinizə ən yaxşı uyğun gələn yolu tapmaqdır. Özünüz üçün mükəmməl yolu kəşf edin və bir mütəxəssis kimi ingilis dili lüğətinizi genişləndirməyə başlayın!

Yeni bir dil öyrənmək, xüsusən söz ehtiyatına gəldikdə, çətin bir iş ola bilər. Çox vaxt öyrənmək üçün yüzlərlə, hətta minlərlə söz var və onların hamısını xatırlamağa çalışmaq çox çətin ola bilər. Bununla belə, düzgün strategiya və texnika ilə siz yeni dildə lüğəti effektiv şəkildə öyrənə və saxlaya bilərsiniz.

İngilis dili lüğətini öyrənməyin bir çox effektiv yolları arasından özünüz üçün ən yaxşı metodu burada seçə bilərsiniz. Bəzi insanlar üçün sözün tərcüməsini əzbər bilmək kifayətdir. Digərləri sözün həqiqi mənasında saxlanılması üçün maraqlı və ya qeyri-adi üsullar tələb edir. Öyrənmə tərzinizdən asılı olmayaraq ingilis dilini necə uğurla öyrənməyin aşağıda adları çəkilən bir neçə usulları tövsiyə olunur.

Söz ehtiyatını öyrənməyin ən təsirli yollarından biri təkrar etməkdir. Bu, müntəzəm olaraq öyrəndiyiniz sözləri nəzərdən keçirmək və tətbiq etmək deməkdir. Bu, flaşkartlar, viktorinalar və ya sadəcə sözləri bir neçə dəfə oxuyub yazmaqla edilə bilər.

Başqa bir faydalı üsul, sözləri fərdi sözlər kimi deyil, kontekstdə öyrənməkdir. Məsələn, “kitab” sözünü təkbaşına öyrənmək əvəzinə, onu “mən kitab oxuyuram” kimi bir cümlə və ya ifadənin bir hissəsi kimi öyrənməyə çalışın. Bu, sözün mənasını və dildə necə istifadə olunduğunu daha yaxşı başa düşməyə kömək edir

Yeni sözləri yadda saxlamaq üçün assosiasiyalar və ya faydalı vasitələr yaratmaq da faydalı ola bilər. Məsələn, “masa” sözünü yeni dildə öyrənirsinizsə, zehninizdə bir yazı masası təsvir etməklə və ya hətta masanın şəklini çəkməklə ana dilinizdəki “masa” sözü ilə assosiasiya yarada bilərsiniz. Bu, iki söz arasında zehni əlaqə yaratmağa kömək edir, onları yadda saxlamağı asanlaşdırır.

Növbəti yüksək təsirli strategiya immersion(dalma). Bu,siz öyrəndiyiniz dilin doğma danışanlarını dinləmək,o dildə oxumaq və ya bu dildə televiziya şoularına və ya filmlərə baxmaqdan asılı olmayaraq, özünüzü mümkün qədər dilə məcazı mənada desək qərq olmaq,öyrəndiyiniz dilin içərisinə batmaq deməkdir. Özünüzü dilə nə qədər çox məruz qoysanız, təbii olaraq yeni lüğəti mənimsəyəcəksiniz.

Təkcə bir metoda güvənməməklə yanaşı, öyrənmə üsullarınızı dəyişmək də vacibdir. Bəzi insanlar flash kartları daha təsirli hesab edə bilər, digərləri isə audio yazıları dinləməyə və ya o dildə oxumağa üstünlük verə bilər. Sizin üçün ən uyğun olanı tapmaq üçün müxtəlif üsulları sınaqdan keçirin.

Söz ehtiyatını öyrənməyin başqa bir effektiv yolu söhbətdir. Danışıq və dinləmə məşqi yaddaşınızda yeni sözlərin möhkəmlənməsinə kömək edir və eyni zamanda dilin nüanslarını daha yaxşı başa düşməyə şərait yaradır.. Siz repetitor və ya dil mübadiləsi partnyoru ilə söhbəti məşq edə və ya hətta doğma danışanla söhbət edə bilərsiniz.

Öyrənmə üslublarınızı bilin
Bəziləri dinləməyi üstün tutur, bəziləri isə yazmaqla daha yaxşı öyrənirlər. Hansı növ öyrənci olduğunuzu bilmədən əvvəl hansı öyrənmə strategiyalarının və üsullarının sizin üçün ən təsirli olacağına qərar verə bilməzsiniz.
Məsələn, sözləri yazmaq onları yadda saxlamağa kömək edirsə, əyləncəli və faydalı yazı məşqini sınamalısınız. Blog yazmağa cəhd edin. Təkrarlama sözləri yadda saxlamağa kömək edərsə, məşqlərlə ingilis dili lüğətiniz üzərində işləyin.
Hər yaxşı nəticə necə öyrəndiyinizə əsaslanır. Bunu dərk etdikdə, real olaraq öyrənməyə başlamağa hazırsınız. Hansının sizə daha uyğun olduğuna əmin deyilsinizsə, aşağıda sadalananbütün tövsiyə olunan ingilis dili öyrənmə üsullarını sınaya bilərsiniz. Müxtəlif texnikaları sınamaqla həm özünüz, həm də beyniniz haqqında dəyərli fikirlər əldə edəcəksiniz.

Görüləcək işlər siyahısını saxlayın
Alış-veriş siyahıları, görüləcək işlər siyahıları, layihə ideyalarının siyahısı və s. kimi siyahıları tərtib edib öz xeyrinizə istifadə edin.
İngilis dilini öyrənərkən rastlaşdığınız yeni sözləri yadda saxlamağınıza kömək etmək üçün lüğət siyahısı saxlayın. Bu siyahını rahat, daşına bilən yerə qoyun ki, ona kiçik notebook və ya telefonunuz kimi istənilən yerdən daxil ola biləsiniz.
Tanış olmayan sözlərlə rastlaşdığınız zaman onları yazın. Sözləri daha sonra genişləndirmək üçün onların arasında çoxlu boşluq buraxdığınızdan əmin olun. Fürsətiniz olanda bu sözlərin mənasını öyrənin. Tərtib öz istədiyiniz kimi yazıla bilər - öz sözlərinizlə, ana dilinizə tərcümədə, birbaşa ingilis lüğətindən və s.
Bir müddət siyahıları saxladıqdan sonra əvvəlki siyahılarınızı oxuyun. Əvvəlki siyahılardan hansı sözləri hələ də dəqiq xatırlayırsınız? Əvvəlki siyahılarınızdan unutduğunuz hər hansı sözləri əlavə edin. Bu, irəlilədikcə ingilis dili lüğətinizin getdikcə yaxşılaşacağına əmin olmaq üçün əla bir yoldur.Sözlərin düzgün

tələffüzü və yaddaşlarda asan qalmasından Cek Londonun məşhur ‘Martin İden’ romanında bəhs edilir.Dənizçi Martin təhsilli Ruh ilə tanış olduqdan sonra Ruhun təsiri altında danışdığı kobud ingilis dilini cilalamaq qərarına gəlir və öyrəndiyi yeni ədəbi sözlərin kiçik siyahısını otağının divarlarına və vanna otağının güzgüsinə yapışdraraq həmişə gözünün qabağında olsun deyə öyrənərdi.

Səmərəli ingilis dili söhbətlərinə başlayın
Yeni sözləri öyrəndikcə, artıq öyrəndiyiniz sözləri unutmaq asan ola bilər. Bu, xüsusilə geniş istifadə olunan sözlər və necə istifadə edəcəyinizə əmin olmadığınız sözlər üçün səmərəlidir..
Bir həftə mümkün qədər tez-tez yeni sözlərdən istifadə edin. İngilis dilində sözləri nə qədər tez-tez istifadə etsəniz, onları xatırlamaq bir o qədər asan olacaq.
İngilis dilini öyrənmək üçün peşəkar yardım axtarırsınızsa, italki-ni əldə edin. Burada siz ingilis dilini yüksək peşəkarlıqla öyrənə və real ingilis dilində danışıq apara və məşq edə bilərsiniz. Ən yaxşı onlayn ingilis dili müəllimlərinin mövcudluğu ilə italki bütün dünyada minlərlə öyrənənlərə öyrənmək istədikləri dillərdə kömək edir.

İnternet oyunları oynayın
Scrabble(cızma-qara) və digər ingilis stolüstü oyunları söz öyrənmək üçün əla resurslardır. Söz ehtiyatınızı artırmaq üçün müxtəlif oyunlar oynaya bilərsiniz.Bu, oyunlar öyrənmək üçün yaxşı bir yoldur, çünki onlar prosesi zövqlü edir və yeni sözlərin mənasını anlamağa kömək edir.
Məsələn, bu sözün oyunda necə istifadə edildiyini xatırlaya bilərsiniz. İlk dəfə oynayarkən bu sözü tapmaq nə qədər çətin olduğunu xatırlaya bilərsiniz. Bu söz onunla əlaqəli şəxsi yaddaşı olanda daha yaddaqalan olur.

Kino kliplərinə baxın
İngilis dilində orijinal film kliplərinə onlayn baxmaq lüğəti öyrənmək üçün əla yoldur. İstifadə olunan yeni lüğət sözləri eşitmək onları öyrənməyin ən yaxşı yollarından biridir. Canlı insanla danışarkən yeni sözləri qeyd etməyə və ya lüğətdə axtarmağa vaxtınız olmaya bilər.
Videolar lüğət öyrənmək üçün əla vasitədir. İngilis dilini öyrətmək üçün bəzi virtual immersion platformalarında filmlərdən və digər mənbələrdən videolar da istifadə olunur.

Ənənəvi təhsil metoduna keçin
Siz ənənəvi lüğətdə söz axtara bilərsiniz. Ancaq bu günlərdə bir çox lüğət saytlarında daha çox seçim var.
Siz Vocabulary.com və Dictionary.com. kimi lüğət saytlarında çoxlu məlumat və oxumaq və ya etmək üçün əhəmiyyətli şeylər tapa bilərsiniz. İngilis dili lüğət proqramlarında tez-tez sözlərlə əlaqəli olan cəlbedici bloqlar, oyunlar və "günün sözü" xəbər bülleteni abunələri olur.

Səyahət edərək öyrənin
Dünyada danışılan bir çox ingilis dili var. İngilis və Amerika İngilis dilləri eyni görünsə də, çoxsaylı kiçik fərqlər var.
Səyahət etməkdən və yeni insanlar və mədəniyyətlər haqqında öyrənməkdən zövq alırsınızsa, müxtəlif mədəniyyətlərdə ingiliscə sözlərin necə istifadə edildiyini, tələffüz edildiyini və ya yazılışını nəzərdən keçirin. Bu, onları yadda saxlamağınıza və sizə daha maraqlı görünməsinə kömək edəcək. Digər ingilisdilli ölkələrə səyahət etsəniz də faydalı olacaq.
Əgər siz artıq ingilis dilinin müəyyən bir üslubuna diqqət yetirirsinizsə, bu da faydalı bir təklifdir. Yeni sözlər öyrənərkən, ziyarət etmək, evə zəng etmək və ya işləyəcəyiniz ölkəni unutmayın. İngiltərəyə, ABŞ-a və ya hər hansı başqa ölkəyə səyahət etmək niyyətindəsinizsə, bu dili öyrənməlisiniz.

Sosial əlaqələr qurun
Başqaları ilə öyrənmək daha zövqlü və asandır. Digər öyrənənlərlə vebsayta qoşulun, sizinlə ingilis dilini öyrənmək istəyən dostlar qrupunu tapın və ya onlayn ana dilində danışan tərəfdaş əldə edin. Başqaları ilə işləmək, nə etmək qərarına gəlməsindən asılı olmayaraq, sizə çox kömək edəcək.
İngilis dilini öyrənənlər üçün Facebook-un çoxlu sayda səhifələri var. Onlardan bəziləri ingilis dilini öyrənənlərin dostluq və dəstək üçün onlayn icmalar qurduğu veb saytlardır. Digər səhifələrdə qrup əsl doğma danışanlardan öyrənə bilər. Birini tapın və öyrənmək bir anda daha asan olacaq.

İstədiyiniz qədər sual verin
Sonda heç vaxt sual verməkdən çəkinməyin. Kimsə anlamadığınız sözlərdən istifadə edərsə, nə demək istədiyini soruşun. Əgər insanlara ingilis dilini öyrəndiyinizi bildirsəniz, onlar çox vaxt çox səbirli və anlayışlı olurlar. Əslində, bir çox insan sizə kömək etməkdən zövq alacaq.
İngilis dili lüğətinin inkişafı mərhələli bir prosesdir. İngilis dilində neçə söz olduğunu bilmək istəsəniz təxmini rəqəm sizi vahiməyə sala bilər. Özünüzü asanlaşdırın və lazımi miqdarda lüğət sözləri ilə ingilis dilində mükəmməl danışacaqsınız.
Yeni sözləri yazın

Faydalı yeni lüğətlər yazmaq həqiqətən yaxşı fikirdir. Sözləri yazmaq onları daha yaxşı yadda saxlamağa kömək edir. Üstəlik, bir çox insan sadəcə eşitməkdənsə, kağız üzərində yazılmış şeyləri görəndə daha yaxşı öyrənir.Siz öz dilinizdə tərcümə, ingilis dilində tərif, tələffüz haqqında qeyd və ya hətta rəsm əlavə edə bilərsiniz! Söz və onun mənası arasında nə qədər fərqli əlaqə yaratsanız, bir o qədər yaxşıdır.

Kontekstdən öyrənin
Kontekstdən danışarkən, bu barədə daha çox danışaq. Hərfi mənada 'kontekst' müəyyən bir sözdən əvvəl və sonra gələn mətn deməkdir. Bu həm də sözün işlədildiyi vəziyyətə aiddir.Yeni lüğət öyrəndiyiniz zaman kontekst sizin dostunuzdur! Bu, bilmədiyiniz sözlərin mənasını təxmin etməyə kömək edir, bir sözün cümlədə necə istifadə olunduğunu göstərir və sözü daha uzun müddət yadda saxlamağa kömək edir.Bu o deməkdir ki, oxumaq və dinləməklə lüğəti öyrənmək söz siyahılarını öyrənməyə çalışmaqdan daha effektivdir. Bu həm də o deməkdir ki, sözün tək başına deyil, bir cümlədə necə istifadə edildiyini qeyd etmək daha yaxşıdır. Məsələn, 'to make up = to invent' mənasında.”He had totally made the story up! = 'O, hekayəni tamamilə uydurmuşdu!' -kimi anlamaq lazımdır. .Burada siz frazioloji feil” make up” haqqında çox faydalı bir tərcümə və cümlədə düzgün söz sırası əldə edirsiniz

İstifadə et, ya da itir!
"İstifadə et, ya da itir" prinsipinə əməl edərək, sözlərdən istifadə edib onları unutmadığınızdan əmin olmaq üçün ən yaxşı yoldur. Beləliklə, ingilis dilində danışarkən və ya yazarkən mümkün qədər tez yeni lüğətdən istifadə etməyə çalışın.İngilis dilində ünsiyyət qurarkən tez-tez eyni söz və ifadələrdən istifadə etməyiniz lazım olduğunu görmüsünüzmü? Sizin üçün ən ümumi və ən faydalı sözləri məşq etmək üçün həqiqətən səy göstərməyə dəyər.
Tədqiqatçılar müəyyən ediblər ki, bir sözü yadda saxlamaq üçün orta hesabla on dəfə görmək və ya eşitmək lazımdır. Ancaq bir sözlə fəal şəkildə səy göstərdiyiniz zaman - məsələn, danışdığınız adamdan bir şeyi necə deyəcəyinizi soruşursunuz - onu daha tez öyrənirsiniz.
Son bir ipucu, öyrəndiyiniz sözləri izləməkdir. Bu, notebook və ya elektron cədvəl və ya sadəcə telefonunuzdakı siyahı vasitəsilə ola bilər. Öyrəndiyiniz sözlərin qeydinə sahib olmaq sizə onları daha asan nəzərdən keçirməyə imkan verəcək və irəliləyişinizi görəndə sizi motivasiya etməyə kömək edəcək.

NƏTİCƏ

İngilis dili lüğətini öyrənmək bir gecədə baş verən proses deyil. Lüğət siyahınızı tədricən inkişaf etdirməlisiniz. Yeni ingilis dili sözləri öyrənmək üçün gündəlik iş rejimini inkişaf etdirin. Bu sözləri gündəlik söhbətlərinizdə tətbiq edin.
Siz həmçinin ingilis dilini öyrənmək üçün kartlardan istifadə edə bilərsiniz, çünki onlar özünüz üçün lazımlı lüğət qeydləri hazırlamaq üçün əla strategiyadır. Bu flashkartları özünüzlə saxlayın ki, müəyyən bir sözlə sıxışdığınız zaman onlara müraciət edə biləsiniz.
Siz həmçinin gündəlik olaraq beş yeni ingilis sözünü onların mənaları ilə birlikdə öyrənmək üçün bir rutin təyin edə bilərsiniz. Bunu etsəniz, aylar ərzində sizi ingilis dilini mükəmməl bilən olacaqsınız.

ƏDƏBİYYAT

1. 10 easy ways to improve your vocabulary skills[16 February 2023]
2. Simple ways to enrich your vocabulary https//wwwlinkeden.com.[1 January 2015]
3. W.Kurriawati.Strategies for vocabulary enrichment employed.[2012]
4. K.Abdulkhamidova.Vocabulary enrichment in the English language [2021]

Xəyyam ABBASOV

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti,
baş müəllim
khayyam.abbasov@atmu.edu.az

AZƏRBAYCAN MƏNŞƏLİ TURİZM-HOTELÇİLİK TERMİNLƏRİ (SEMANTİK VƏ MORFOLOJİ ÜSUL)

Xülasə: *Məqalədə Azərbaycan mənşəli turizm-hotelçilik terminləri araşdırılmışdır. Tədqiqat üçün turizm və hotelçilik terminləri seçilib götürülmüşdür. Seçilmiş material semantik və morfoloji üsullarla təhlil edilmişdir. Materiallar üzərində müşahidələrdən aydın olur ki, mövcud turizm terminlərinin çoxu alınma sözlərdir. Bu sözlərin Azərbaycan dilində qarşılığı kalka üsulu ilə verilmişdir. Bu üsul terminlərin dilimizə inteqrasiyası üçün yetərli deyil. Ona görə də termin ehtiyatlarının təmin edilməsi üçün digər üsullardan da istifadəyə və onların elmi təhlilinə ehtiyac vardır. Təqdim etdiyimiz araşdırmada turizm terminlərinin Azərbaycan dili hesabına təmin edilməsində semantik və morfoloji üsulların yeri, rolu və əhəmiyyəti aydınlaşdırılır. Bu istiqamətdə atılan addımlar öyrənilib və bu üsulların daha geniş şəkildə tətbiqi məsələsi üçün araşdırmalar aparılıb.*

Açar sözlər: *Azərbaycan, turizm, hotelçilik, termin, sematik, morfoloji, üsul*

TOURISM AND HOSPITALITY TERMS OF AZERBAIJANI ORIGIN (SEMANTIC-MORPHOLOGICAL METHOD)

Abstract: *The article examines tourism and hospitality terms of Azerbaijani origin. Tourism and hospitality terms were selected for the study. The selected material was analyzed using semantic and morphological methods. Observations of the materials show that most of the existing tourism terms are borrowed words. The equivalent of these words in the Azerbaijani language is given by the Kalka method. This method is not enough to integrate the terms into our language. Therefore, other methods and their scientific analysis must be used to provide terminological resources. The study we present reveals the place, role and importance of semantic and morphological methods in providing tourism terms through the Azerbaijani language. The steps taken in this direction are studied and research is conducted on the issue of wider application of these methods.*

Keywords: *Azerbaijan, tourism, hospitality, term, semantic, morphological, method*

ТЕРМИНЫ ТУРИЗМА И ГОСТЕПРИИМСТВА АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ (СЕМАНТИКО-МОРФОЛОГИЧЕСКИЙ МЕТОД)

Резюме: *В статье рассматриваются термины туризма и гостеприимства азербайджанского происхождения. Для исследования были выбраны термины туризма и гостеприимства. Отобранный материал был проанализирован семантическими и морфологическими методами. Из наблюдений над материалами видно, что большинство существующих туристических терминов являются заимствованными словами. Эквивалент этих слов в азербайджанском языке даёт метод калка. Этого метода недостаточно для интеграции терминов в наш язык. Поэтому для обеспечения терминологических ресурсов необходимо использовать другие методы и их научный анализ. В представленном нами исследовании выясняются место, роль и значение семантических и морфологических методов в обеспечении терминов туризма посредством азербайджанского языка. Изучены шаги, предпринятые в этом направлении, и проведены исследования по вопросу более широкого применения этих методов.*

Ключевые слова: *Азербайджан, туризм, гостиприимство, термин, семантический, морфологический, метод.*

GİRİŞ

Azərbaycan yenidən müstəqillik qazandıqdan və turizm sənaye quruculuğuna başladıqdan sonra dilçiliyimizdə bu sahə terminalogiyasina, onun formalaşmasına və unifikasiyasına diqqət artmağa başlamış, bu istiqamətdə dilçilik tədqiqatları meydana çıxmışdır. Dünya dillərinin çoxunda olduğu kimi, Azərbaycan dilinin də leksik qatı ən mütəhərrik və dəyişkən sahəsi olub, özünün qeyri-sabitliyi ilə seçilir. Belə ki, dilə təsir edən amillər ilk növbədə leksik qatda özünü göstərir və burada daha bariz və aydın şəkildə üzə çıxır. Dünya dilçiliyində artıq qəbul olunmuş bu elmi tezis , təbii ki, dilin ümumi inkişaf prosesi ilə sıx bağlı olması, inkişafın, dilə olan xarici və daxili təsirlərin ilk növbədə leksik qatda reallaşması ilə birbaşa bağlıdır.

Müasir Azərbaycan dilinin leksikoloji qatında gedən bu proseslər inkişaf istiqamətləri və xüsusiyyətlərinə görə özünə məxsus keyfiyyətləri ilə fərqlənir. Belə ki, Azərbaycanın iqtisadi, ictimai-siyasi vəziyyəti, coğrafi

mövqeyi uzun bir tarixi dövrdə burada turizm işinin, müstəqil turizm elminin inkişafına mane olmuş, bu sahənin müstəqil inkişaf etməsinə əngəllər törətmişdir. Cəmiyyətimizin bu sahədəki inkişaf sürətini ləngidən maneələr müəyyən dövrlərdə dilimizin turizm qatının zəif inkişaf etməsinə, kəmiyyət və keyfiyyət baxımından çox az dəyişməsinə səbəb olmuş və beləliklə, turizm leksik qatda yeniləşmələr özünü nisbətən az göstərmişdir. Son onillikdə xalqımız müstəqillik əldə etdikdən, dövlətimiz demokratik-milli inkişaf yoluna qədəm qoyduqdan sonra həm turizm sahəsinin inkişafına, həm də onunla paralel olaraq dilimizin turizm leksik qatının daha sürətlə dəyişməsinə şərait yaranmış, bu sahədə köklü yeniləşmələr baş vermişdir. 1991-ci ildə respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra turizmin infrastrukturu yeni inkişaf fazasına qədəm qoydu ki, bu da bütün sahələrdə olduğu kimi, dilimizin turizm leksik qatında da özünü göstərməyə bilməzdi.Bu baxımdan dilimizin turizm leksikoloji qatında baş verən dəyişmələrin, yeniləşmələrin, yeni yaranan turizm-hotelçilik söz, ifadə və termin-söz birləşmələrinin təhlili, onun yaranma mənbələri və üsullarının öyrənilməsi, hərtərəfli tətqiq edilməsi istər dilçilik baxımından , istərsə də turizm işinin tədrisi və təlimi baxımından böyük elmi-nəzəri və təcrübi əhəmiyyət daşıması ilə seçilir.

Dilimizin lüğət tərkibini təşkil edən turizm terminlər və turizm leksik vahidlərinin xeyli alınma sözlərdən, daha yaxşı halda isə rus dilindən kalka ilə tərcüməsindən ibarət olmuşdur. Leksik yarusdakı bu fərqləri müəyyənləşdirməyin, eləcə də turizm leksikasının zənginləşmə mənbələrinin və üsullarının öyrənilib tədqiq edilməsinin böyük elmi-qrammatik və təlim-tədris əhəmiyyətini nəzərə alaraq dilimizin leksik tərkibinin bu qatın zənginləşmə mənbə və üsullarını ayrılıqda təhlil etmək daha məqsədəuyğundur.

Azərbaycan mənşəli turizm-hotelçilik terminləri. Turizm leksik qatın Azərbaycan dilinin daxili imkanları hesabına zənginləşməsi

Turizm leksik vahidlərinin və terminlərin dilimizin daxili imkanları hesabına zənginləşməsində, bütövlükdə dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində özünü göstərən aşağıdakı üsullar aparıcı rol oynayır və turizm termin yaradıcılığının əsasını təşkil edir.

a) Semantik üsul, b) morfoloji üsul, c) sintaktik üsul, ç) kalka üsulu

a) Semantik üsul. Müasir Azərbaycan dilində semantik üsulla turizm terminlərinin yaranması dilimizin daxili imkanları hesabına baş verir. Belə ki, elm və texnikanın sürətli inkişafı yeni-yeni məfhum və anlayışların meydana çıxmasına səbəb olur ki, bu məfhum və anlayışların yeni dil vahidləri ilə ifadə olunması bəzən, sadəcə mümkün olmur və ya yeni dil vahidinin yaranmasına ehtiyac olmur. Buna görə də yeni yaranan anlayışların ifadə olunmaası üçün dilin hazır materiallarından istifadə etmək lazım gəlir ki, bu da dil vahidlərinin təkmənalılıqdan omonimliyə doğru inkişafı nəticəsində baş verir. Beləliklə, dilimizdəki sözlərin yeni mənalar kəsb etməsi və omonimlik hesabına da dil vahidlərinin çoxalması prosesi özünü göstərir. A.Qurbanov haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, "Dünyada hər bir anlayışı ayrı ayrı xüsusi sözlərlə ifadə edən heç bir dil yoxdur ve olada bilməz. İnkişafla əlaqədar olaraq meydana çıxan yeni-yeni anlayışların ifadəsi üçün çox zaman yeni söz axtarılmayıb, dildəki mövcud sözün mənası dəyişdirilməklə bu və ya başqa məfhum ifadə olunur". Müasir Azərbaycan dilində sözlərin yeni mənalar kəsb etməklə başqa anlayış bildirməsi və beləliklə yeni yaranan məfhumların dildə ifadə olunması yenicə sabitləşməyə başlayan turizm leksik qatda daha aydın müşahidə olunur.

Müasir Azərbaycan dilində daxili imkanlarla turizm terminlərinin yaradılmasında semantik üsul mühüm yer tutur ki, bu söz yaratma prosesinin araşdırılması, dil qanunları baxımından təhlil olunması ümumən terminoloji leksikanın, o cümlədən turizm terminlərinin daha dolğun, ətraflı öyrənilməsinə, terminyaratmaq mənbələrinin müəyyənləşdirilməsinə və beləliklə turizm terminalogiyasının tədqiqi sahəsindəki boşluqların doldurulmasına imkan verməklə yanaşı, yenicə formalaşma prosesi keçirən turizm leksikasının sabitləşməsinə və unifikasiyasına yaxından kömək edən əsas amillərdən biri kimi əhəmiyyətlidir.

a) Morfoloji üsul. Morfoloji üsulla turizm terminlərinin yaradılması da müasir Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı prinsiplərinə əsaslanır və bütövlükdə dilin leksik qatını zənginləşdirdiyi kimi, onun bir qolu olan turizm terminologiyasının da kəmiyyət baxımından çoxalmasında mühüm amil kimi özünü göstərir. Semantik üsuldan fərqli olaraq morfoloji üsulla termin yaradıcılığı zamanı forma və məzmunca yeni leksik vahidlər meydana çıxır ki, bu da dilimizə məxsus sözdüzəldici şəkilçilər və bəzi alınma şəkilçilərin köməyi ilə baş verir.

Morfoloji üsulla turizm terminlərinin əmələ gəlməsində kök söz kimi müxtəlif nitq hissələrinə məxsus olan leksik vahidlər çıxış etsə də, şəkilçi qəbul etdikdə bu sözlərin əksəriyyəti nominativ xarakter kəsb edərək ad səciyyəsi daşıyır ki, bu da terminoloji leksikanın əsas xüsusiyyətlərindən biri olan adlandırma semantikasının nəticəsi kimi meydana çıxır.

Müasir Azərbaycan dilində turizm terminlərinin sözdüzəldici şəkilçilərin köməyi ilə yaradılması zamanı kök və söz kimi müxtəlif nitq hissələrinə mənsub sözlər çıxış edə bilər. Bu baxımdan onları adlardan düzələn və fellərdən düzələn turizm terminləri şəklində qruplaşdərmaq olar. Adlardan düzələn turizm

terminləri daha çox isimlərə, az hallarda isə sifət və zərflərə sözdüzəldici şəkilşilər artırmaqla formalaşır. Bu qrupa sadə söz köklərindən düzələn düzəltmə terminlər daxil edilir. Məs: bələdçi, səyahətçi

Müasir Azərbaycan dilində morfoloji yolla turizm termin yaradıcılığının daha böyük hissəsini feldən düzələn turizm terminləri təşkil edir. Bu tip terminlər sadə fel köklərinə müxtəlif sözdüzəldici şəkilçilər əlavə etməklə formalaşır. Fellər semantik məna çalarları baxımından çox rəngarəng olduğu üçün və söz yaradıcılığında fəallığı ilə seçildiyindən (Prof. M. Hüseynzadə feldən isim düzəldən 22 şəkilçinin oldğunu qeyd etmişdir) bu tipli düzəltmə turizm terminləri də kəmiyyət baxımından turizm terminoloji leksikasının böyük bir hissəsini təşkil edir. Məs: get-mə, gəl-mə, gör-mə turizmi, sər-gi.

Morfoloji üsulla turizm terminləri bəzən düzəltmə söz köklərinə sösdüzəldici şəkilçilər artırılması vasitəsilə də əmələ gələ bilir. Belə sözlərin kökü müxtəlif nitq hissələrinə aid ola bilər və ona artırılan sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə, hansı nitq hissəsinə aid olmasından asılı olmayaraq, yaranan terminlər nominativlik semantikası qazanır və turizm termini səciyyəsinə malik olur. Məs: gecə-lə-mə, hotel-çi-lik, gəlir-li-lik, xalça-çı-lıq.

Morfoloji üsulla yaranan turizm terminlərinin əmələ gəlməsində aşağıdakı şəkilçilərdən daha çox istifadə olunur.

1.– çı şəkilçisi vasitəsilə əsl Azərbaycan sözlərindən və alınma sözlərdən, peşə, sənət, ixtisas və s. məzmunlu turizm terminləri yaranır. Bu şəkilçi bir çox terminoloji sahələrdə olduğu kimi, turizm terminologiyası sahəsində də öz aktuallığı və işlənmə tezliyi ilə seçilir və əsasən isimlərə artırılaraq turizm termini yaradır. Məs: turizm-çi, bələd-çi.

2.– ma şəkilçisi də məhsuldar şəkilçilərdən olub, fellərə artırılaraq ad bildirməklə turizm termini səciyyəli sözlər yaradır. Bəzi tədqiqatçılar bu şəkilçilərlə düzələn sözləri feldən düzələn isim adlandırır. Məs: izləmə, bronlaşdırma, gəlmə, getmə, görmə turizmi, başçəkmə, hotellərdə gecələmə, qidalanma, yerləşmə, oyma, döymə.
3.– iş şəkilçisi də fellərə artırılaraq müxtəlif mənaya malik olan turizm terminləri əmələ gətirir. Məs: gediş, gəliş, yeriş, uçuş, alış, satış, ödəniş.
4.– lıq şəkilçisi " Bu şəkilçi bütün dövrlər ərzində yeni söz yaradılmasında ən aktiv şəkilçilərdən biri olmuşdur və bu gün də fəal işləklik xüsusiyyətlərinə malik olmaqla daha çox isim, sifət və zərflərə artırılaraq istər terminoloji leksikada, istərsə də əsas lüğət fonduna daxil olan yeni sözlər yaradılmasında fəal rol oynayır ". Məs: atçılıq, xalçaçılıq, baramaçılıq, dağlıq, düzənlik.
5.– ıq şəkilçisi daha çox fel köklərinə artırılır və bu gün nisbətən az məhsuldar şəkilçi hesab edilir. Məs: danışıq, oyuq, örtük.
6.–qı şəkilçisi fellərə qoşularaq turizm leksik vahidləri əmələ gətirir və nisbətən az məhsuldar şəkilçi hesab olunur. Tarixi abidələrin dilində daha çox –gi //-gü formasında rast gəlinən bu şəkilçi ancaq bir neçə feldən isim düzəltmək üçün işlənmişdir. Məs: qurğu, sorğu,itki.
Qeyd olunan şəkilçilərdən başqa dilimizdə az işlək olan müxtəlif nitq hissələrindən turizm termin səciyyəli sözlər əmələ gətirən –ım (artım), -id(keçid), -ar (çapar), -an(qalxan) və.s şəkilçilər də vardır ki, az işlək olsada, son illər onların köməyi ilə yaranan turizm terminlərinin artması müşahidə olunur. Bununla belə, morfoloji üsulla termin yaradıcılığı dilimizin ən fəal sözartırma üsullarından biri kimi bugündə fəaliyyət göstərir və dilimizin lüğət tərkibinin ən müxtəlif sahələri üzrə yeni sözlərin yaranmasına imkan verir.

NƏTİCƏ

Azərbaycan dilində turizm və otelçilik terminləri üzərində apardığımız araşdırmadan belə nəticə əldə etdik ki, bu sahədə tədqiqatlar genişləndirilməli və terminlərin alınması, onların dilimizə uyğunlaşdırılması prosesi elmi prinsiplərə və dilimizin qanunauyğunluqlarına görə aparılmalıdır. Mövcud vəziyyət onu göstərir ki, termin yaradıcılığı primitiv və bəzi hallarda linqvistik baxımdan özünü doğrultmayan üsulla aparılıb. Vəziyyətin təhlilindən aydın oldu ki, daha mütərəqqi üsulların termin yaradıcılığına tətəbiqi öyrənilməlidir. Bu sahədə mövcud təcrübənin yetərli olmadığı aydınlaşdı. Ona görə də tədqiqatda semantik və morfoloji üsulların tətəbiqi imkanları təhlil edildi. Elmi ədəbiyyatlarda da bu üsulların effektivliyi haqqında olan fikirlərə münasibət bildirilib. Araşdırmadan belə qənaətə gəlirik ki, Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı üçün dilin daxili imkanlarından istifadə edilməli və bu zaman semantik və morfoloji üsullara geniş yer verilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili (leksika) "Maarif" nəşr.,Bakı,1970, səh.160, 204,
2. Dəmirçizadə Ə. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dili. Bakı,1959, səh.70.
3. Hüseynzadə M. Təyini söz birləşmələri-"Müasir Azərbaycan dili" Bakı,1959, səh.234.
4. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili (morfologiya). "Maarif" nəşr., Bakı,1973, səh.35-40.
5. Qasımov İ. Müasir Azərbaycan dilində hərbi terminlərin yaranma yolları. "Nurlan" nəşr.,Bakı,2000, səh.8-29.

6. Qasımov M. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. “Elm” nəşr,. Bakı, 1973, səh.130.
7. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. “Maarif” nəşr.,Bakı,1985, səh.389, 390.
8. Məmmədli Y. Azərbaycan dilinin hərbi leksikası. Bakı universiteti nəşr., Bakı, 1997, səh.75
9. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. “Maarif” nəşr., Bakı, 1980, səh.73.
10. Müasir Azərbaycan dili. II cild.Morfologiya.Bakı,1980,səh.73.
11. Müasir Azərbaycan dili. II cild.Morfologiya.Bakı,1980,səh.79.
12. Sadıqova S. Azərbaycan dilində fizika-riyaziyyat terminlərinin formalaşması və inkişafı, “Elm” nəşr,. Bakı, 1997, səh.100.
13. Seyidov Y.Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri, “Maarif” nəşr,. Bakı, 1966,səh.44, 40-49.

Aygün HƏSƏNLİ

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti,
doktorant
aygunhasanli85@gmail.com

İNCƏSƏNƏT MUZEYLƏRİNİN MÜASİR TEXNOLOGİYA VASİTƏSİLƏ MODERNLƏŞMƏSİ

Xülasə: *Texnologiyanın sürətli inkişafı cəmiyyətin sosial və mədəni strukturunda köklü dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Hər bir sahəyə inteqrasiya olunan texnoloji yeniliklər, insanların ünsiyyət tərzindən tutmuş iş üsullarına, təhsil sistemlərinə, əyləncəyə qədər geniş təsir göstərmişdir. İnnovasiyanın gec çatdığı nadir sektorlardan biri olan muzeylər də texniki təchizatdan istifadə edərək cəmiyyətdə olan funksiyalarını davam etdirmiş, kolleksiya və sərgilərini effektiv şəkildə əldə edilə bilən hala gətirmişlər ki, bu da ziyarətçilərin muzeylə əlaqə qurmasını təmin etmişdir. Muzeylər üçün zəngin məlumat mənbəyi yaratmaq və bu məlumatları paylaşmağa kömək edən müasir texnologiya muzeyin əlçatanlığını artırır, arxiv baxımından güclənməsinə səbəb olur, həmçinin izləyici iştirakını ən yüksək səviyyəyə qaldırır.*

Məqalədə incəsənət muzeylərinin texnologiya və internet imkanlarından yararlanaraq öz kolleksiyalarını daha geniş auditoriyaya necə təqdim edə biləcəyi, ənənəvi muzeyşünaslıq anlayışının çevrilməsi kontekstində, onlayn platformalar, rəqəmsal bələdçilik vasitələri, interaktiv virtual turlar kimi yeni metodların incəsənət muzeylərinin missiyasına necə təsir etdiyi və sənətin necə daha əlçatan edildiyi araşdırılır.

Açar sözlər: *Muzey, müasir texnologiya, internet, kolleksiya, ziyarətçi.*

MODERNIZATION OF ART MUSEUMS THROUGH MODERN TECHNOLOGY

Abstract: *The rapid development of technology has led to radical changes in the social and cultural structure of society. Technological innovations integrated into every field have had a wide-ranging impact, from people’s communication styles to work methods, education systems, and entertainment. Museums, one of the rare sectors where innovation arrived late, have also used technical equipment to continue their functions in society, making their collections and exhibitions effectively accessible. This has enabled visitors to connect with the museum more easily. Modern technology, which helps create a rich source of information for museums and facilitates sharing this information, increases the museum’s accessibility, strengthens its archival capabilities, and elevates audience engagement to the highest level.*

The article examines how art museums can utilize technology and internet capabilities to present their collections to a broader audience, in the context of the transformation of traditional museology concepts. It explores how new methods, such as online platforms, digital guiding tools, and interactive virtual tours, affect the mission of art museums and how art is made more accessible.

Keywords: *Museum, modern technology, internet, collection, visitor.*

МОДЕРНИЗАЦИЯ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ МУЗЕЕВ С ПОМОЩЬЮ СОВРЕМЕННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Резюме: *Стремительное развитие технологий вызвало радикальные изменения в социальной и культурной структуре общества. Технологические новшества, интегрированные в каждую сферу, оказали широкое влияние на все, начиная со способов общения людей и заканчивая методами работы, образовательными системами и развлечениями. Музеи, будучи одной из немногих отраслей, куда инновации пришли с запозданием, также воспользовались техническим оснащением для продолжения своих функций в обществе, сделав свои коллекции и выставки доступными в эффективной форме, что обеспечило посетителям возможность взаимодействовать с музеем. Современные технологии, помогающие создать богатый источник информации для музеев и*

делиться этой информацией, повышают доступность музея, укрепляют его архивные возможности и поднимают участие зрителей на наивысший уровень.

В статье рассматривается, как художественные музеи могут использовать возможности технологий и интернета для представления своих коллекций более широкой аудитории, как в контексте трансформации традиционного музейного дела такие новые методы, как онлайн-платформы, цифровые гиды, интерактивные виртуальные туры, влияют на миссию художественных музеев и делают исскуство более доступным.

Ключевые слова: *Музей, современные технологии, интернет, коллекция, посетитель.*

GİRİŞ

İncəsənət muzeyləri incəsənət əsərlərini qorumaq, nümayiş etdirmək və ictimaiyyətə təqdim etmək üçün mövcud olan mədəniyyət müəssisələridir. Texnologiyanın sürətli inkişafı ilə incəsənət muzeyləri ənənəvilik anlayışını aşaraq yeni imkanlarla tanış oldular. Bu kontekstdə incəsənət muzeylərinin kolleksiyalarının internet və texnologiya vasitəsilə sərgilənməsi həm kolleksiyaların daha geniş auditoriyaya çatdırılmasına şərait yaradır, həm də ziyarətçilərə unikal təcrübə təqdim edir.

Əvvəllər müqəddəs elm məkanı, cəmiyyətin yuxarı təbəqəsini cəlb edən, ictimaiyyətlə əlaqəsi kəsilmiş, mədəni irsin saxlandığı, qorunduğu və sərgiləndiyi qurumlar kimi görünən muzeylərin, təqribən XX əsrin 60-cı illərindən, qloballaşmanın əsaslarının qoyulduğu, kommunikasiyanın ön plana çıxdığı bir dövrdən cəmiyyətlə inteqrasiyası prosesi başlanmışdır. Bu inteqrasiyanın, kompüter və kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı nəticəsində "informasiya cəmiyyəti" ifadəsi formalaşmış və bu cəmiyyətin inkişafı mədəni-maarif müəssisələrinin, xüsusən də muzeylərin qarşısında çox böyük vəzifələr qoymuşdur. Muzeylərin ənənəvi funksiyaları istiqamətində yaradılan kolleksiyalar rəqəmsal mühitlərə köçürülmüş, muzeydəki təqdimatlarda paylaşıla bilməyən kolleksiya məlumatı (muzey arxivi və s.) veb saytı, virtual muzey tətbiqləri ilə izləyiciyə təqdim olunmağa başlanmışdır. Bollo, izləyiciyə ətraflı məlumat təmin etmə, ünsiyyət qurma və texnologiyadan istifadə təcrübəsi qazandırma məqsədləri ilə istifadə olunan muzey texnologiyalarının, məlumat emal sistemlərinin və bu sistemlər üçün istifadə olunan cihazların yayılması ilə geniş tətbiq sahəsi qazandığını vurğulayır [4].

Cəmiyyətin tələbat və ehtiyaclarını nəzərə alaraq iş və idarəetmə planlarını bu istiqamətdə formalaşdıran müasir muzeylər, müxtəlif məqsədləri yerinə yetirmək üçün muzey texnologiyalarından istifadə edirlər. Bu yanaşmalara əsaslanaraq Bollo, muzeylərin texnologiyadan istifadə məqsədlərini bu cür xarakterizə edir: -Ənənəvi inkişaf modellərini daha da inkişaf etdirmək və müxtəlifləşdirmək; -Sosial infrastrukturu genişləndirmək və yeni bir sosial qrup yaratmaq; -Ziyarətçi təcrübəsini gücləndirmək; -Ziyarətçinin danışma və dinləmə bacarığını inkişaf etdirmək; -Muzeydə məzmun və fikir paylaşımını təmin etmək; -Kolleksiyaya GİRİŞi asanlaşdırmaq; -Rəqəmsal və real cəmiyyətlər yaratmaq [4].

Texnologiyanın və internetin üstünlüklərindən biri də qarşılıqlı əlaqəni və iştirakçılığı artırmasıdır. İncəsənət muzeyləri rəqəmsal bələdçilik, interaktiv virtual turlar və incəsənət əsərləri haqqında daha ətraflı məlumat təqdim edən rəqəmsal məzmun kimi vasitələrlə ziyarətçilərin cəlb edilməsini təşviq edə bilər. Eyni zamanda muzeylər istifadəçilərin onlayn platformalardakı şərhləri və rəyləri sayəsində kolleksiyalarını və sərgi üsullarını təkmilləşdirmək imkanı əldə edə bilərlər.

İncəsənət muzeylərinin ənənəvilikdən müasirliyə transformasiyası

İncəsənət muzeyləri mədəni irsin qorunub saxlanılması və cəmiyyətə təqdim edilməsi missiyasını öz üzərinə götürərkən, müasir texnologiya və internetin gətirdiyi imkanlardan səmərəli istifadə edərək kolleksiyalarını daha geniş auditoriyaya çatdırmaq və izləyicilərinə zəngin təcrübə təqdim etmək üçün mühüm addımlar atır. Ellinizm dövründən istifadə edilməyə başlanmış muzey anlayışı latınca "museum" sözündən olub, "muzaların düşünmə yeri və ya məbədi" mənasını verir. Muzey anlayışı və dəyərlərinin dəyişməsinə uyğun olaraq, muzeylər fərqli cəhətlərdən müəyyənləşdirilir. Allan, muzeyi "araşdırmaq, öyrənmək və əyləmək üçün kolleksiyaların yerləşdirildiyi bina" kimi tərif edir [5]. Sözen və Tanyeli isə muzeyi "bədii, mədəni, tarixi və elmi məhsulları davamlı olaraq nümayiş etdirmək məqsədi ilə tikilmiş və bu keyfiyyətlərinə görə ictimaiyyətə açıq saxlanılan bir quruluş" olaraq müəyyənləşdirir [11]. Muzeyin 20-28 avqust 2022-ci ildə Beynəlxalq Muzeylər Şurasının (İCOM) 26-cı Baş Konfransında qəbul edilmiş ən son tərifində isə *"Muzey – maddi və qeyri-maddi irsi tədqiq edən, toplayan, mühafizə edən, şərh və nümayiş etdirən, daim cəmiyyətin xidmətində fəaliyyət göstərən qeyri-kommersiya qurumudur. İctimaiyyət üçün açıq, əlçatan və inklüziv muzeylər müxtəlifliyi və davamlılığı təşviq edir. Onlar təhsil, əyləncə, düşüncə və bilik mübadiləsi üçün müxtəlif təcrübələr təklif edərək etik, peşəkar və icmaların iştirakı ilə fəaliyyət göstərir"* fikirləri, muzeylərin inkişafının təhsil və əyləncə ilə daha çox əlaqəli olduğunu, muzeylərin ictimaiyyəti əyləndirərək maarifləndirmələrini əsas məsələ kimi aşkara çıxarmışdır [2].

Müasir muzeyşünaslıq texnologiyanın, rəqəmsal platformaların istifadəsini artırmaqla, cəmiyyətin dəyişən dinamiklərinə uyğunlaşaraq muzey təcrübəsini dəyişdirən bir yanaşmadır. Muzeylər sənət əsərlərini yalnız fiziki məkanlarda sərgiləmək məqsədini keçərək, ziyarətçilərə interaktiv, iştirakçı və çoxşaxəli təcrübələr təqdim etməyi hədəfləyir, həmçinin yeni texnologiyaların və kommunikasiya vasitələrinin muzey

təcrübəsinə inteqrasiyasını məqsəd qoyurlar. Bu yanaşma isə ziyarətçilərə incəsənət əsərlərini daha geniş şəkildə incələmək, tarixi və mədəni kontekstini daha dərindən kəşf etmək kimi imkanlar təqdim edir.

Ümumiyyətlə, muzey işində yeni texnologiya dedikdə, üç mühüm amil nəzərdə tutulur:

1. Muzeylərin kompleks avtomatlaşdırılma (kompüterləşdirilmə) sistemi – Muzey fəaliyyətinin səmərəliliyini artırmaq, idarəetmə proseslərini avtomatlaşdırmaq, ziyarətçilər üçün xidmət keyfiyyətini yüksəltmək məqsədilə istifadə olunan kompleks avtomatlaşdırma xüsusən, muzey qeydiyyatının təşkili işində, elmi-tədqiqat işinin təşkili, bərpa, sərgi və nəşriyyat fəaliyyətlərində, elektron nəşrlərin hazırlanmasında demək olar ki, əvəzolunmazdır. Muzeylər ilk olaraq sahib olduqları əsərlərin uçotunu aparmaq üçün kompüter texnologiyalarından istifadə etməyə başladılar ki, bu da materialların rəqəmsal inventarını yaratmağı və idarə etməyi asanlaşdırdı. Bu yolla muzey materiallarının izlənməsi, bərpa prosesləri və məlumat əldə etmək daha effektiv oldu.
2. Muzeyin qlobal xəbərləşmə sisteminə, internetə qoşulması – Muzey fəaliyyətinin daha geniş auditoriyaya çatdırılması və mədəni irsin tanıdılmasında mühüm əhəmiyyət daşıyan bu proses, məlumat və resursların daha əlçatan olması, onlayn sərgilər və rəqəmsal arxivlər, təhsil resurslarının yayılması, ziyarətçi əlaqəsi və marketinq, muzey kolleksiyalarının qorunması və paylaşılması kimi məsələlərin həyata keçirilməsində böyük rol oynayır, həmçinin muzeyin idarəetmə və tanıtım potensialını artırır.
3. Muzey və multimedia texnologiyası – Muzey və multimedia texnologiyası dedikdə, kompüter sistemində elmi fəaliyyət və geniş yayımlama sistemində mətn, səs animasiya, video və qrafik təsvirin bir yerə toplanma imkanı nəzərdə tutulur [6]. Ənənəvi eksponatların izahını təkmilləşdirən, sərgilənən mədəniyyət və tarixi obyektlərə yeni yanaşmalar gətirən bu texnologiyalar, muzey ziyarətini dinamik və cəlbedici təcrübəyə çevirməyi hədəfləyir. Passiv müşahidədən daha çox diqqət fəal iştiraka yönəldilir, ziyarətçilər eksponatlara toxunmağa, araşdırmağa və onlarla birbaşa əlaqə saxlamağa təşviq edilir.

Zamanın çağırışlarına fərqli şəkildə cavab verən muzey qurumlarından bəziləri multimedia texnologiyalarından fəal şəkildə istifadə edərək zamanla ayaqlaşmağa və hətta qabaqlamağa çalışır, bəziləri isə daha konservativ şəkildə davranır, rəqəmsallaşmağa müqavimət göstərməklə sosial əhəmiyyətini və faydasını qoruyub saxlayacaqlarına inanır.

Muzeylərdə texnologiyadan istifadə zamanla inkişaf etmiş və bu inkişafın nəticəsi olaraq sırf texnologiyaya əsaslanan virtual muzey anlayışı ədəbiyyatda yer almağa başlamışdır. Konkret muzey kolleksiyalarının rəqəmsallaşdırılması kimi izah edilən virtual muzeylər multimedia cihazları və kompüter dəstəkli qabaqcıl texnologiyalardan istifadə edilərək yaradılır. Sahib olduqları əsərləri və sərgiləri daha geniş insan kütlələrinə asanlıqla çatdıran, müasir muzey funksiyasını və məzmunu ən gözəl şəkildə nümayiş etdirən virtual muzeylərin ilk nümunələri texnoloji sahədəki inkişaflarla meydana gəlsə də, bu anlayışın düşüncə əsaslarının 1950-ci ildən sonra Benjamin və Malraux arasındakı "sənət əsərinin aurası" ilə bağlı mübahisədə ortaya çıxdığı qəbul edilir. Valter Benjamin tərəfindən irəli sürülən, texnoloji imkanlardan istifadə edildikdə sərgilənən sənət əsərinin orijinal olan strukturunda pozulma olduğu tezisindən fərqli olaraq, Andre Malrauxun tezisi ondan ibarətdir ki, istifadə olunan texnoloji vasitələr sənət əsərinin mövcud olan özünəməxsus xüsusiyyətlərinə yeni xüsusiyyətlər əlavə edir [8]. İkili arasında baş verən mübahisə bu gün hər kəsin istədiyi vaxt, istədiyi yerdən istifadə edə biləcəyi bir muzey konsepsiyasının ortaya çıxıb, inkişaf etməsinə səbəb olmuşdur.

İnnovativ texnologiyalara əsaslanaraq transformasiya edən muzeylər yalnız sərgilənən əsərlərlə deyil, həm də ziyarətçi iştirakı ilə maraqlanır. Müasir muzeyşünaslıq müxtəlif hədəf kütlələrinə yönəlmiş maraq mərkəzləri yaradaraq izləyici müxtəlifliyini artırmağı məqsəd bilir. Muzeylər interaktiv sərgilər, seminarlar, interaktiv incəsənət layihələri kimi fəaliyyətlər təşkil edərək ziyarətçilərin fəal şəkildə muzeyi ziyarət etmələrini və töhvə vermələrini təşviq edir. Bertacchini və Morandonun araşdırmalarına görə, rəqəmsal sərgi oyunları və təqdimatlar muzey ziyarətçilərinin davranışına müsbət təsir edir və tamaşaçıların muzeyə GİRİŞini asanlaşdırır [3]. Eyni zamanda, müasir muzeyşünaslıq anlayışında muzeylərin həm kolleksiyalarını, həm də məlumatlarını rəqəmsal platformalar və interaktiv sistemlərdən istifadə edərək təqdim etməsi ziyarətçi davamlılığını və müxtəlifliyini təmin edir [9]. Soren isə rəqəmsal təqdimat, interaktiv muzey texnologiyası və onlayn oyun seçimlərini marketinq vasitəsi olaraq istifadə edildiyini və muzeyə turistik kontekstdə populyarlıq qazandıraraq ziyarətçi sayını artırdığını vurğulamışdır [10].

Azərbaycanın incəsənət muzeylərində texnologiyadan istifadə

Mədəniyyət sahəsində dövlət prioritetlərinin həyata keçirilməsi baxımından mühüm addım hesab edilə bilən "2006-2016-cı illər üçün mədəniyyət sahəsində Dövlət İnkişaf Konsepsiyası" işlənib hazırlanmışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2014-cü il 14 fevral tarixli Sərəncamı ilə "Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Konsepsiyası" təsdiq edilmişdir. Konsepsiyaya görə muzey işinin müasirləşdirilməsi üçün muzey fondlarının mühafizəsi, pasportlaşdırılması, konservasiyası və bərpa edilməsi, muzey kolleksiyalarının komplektləşdirilməsi işinin təkmilləşdirilməsi, muzey fondlarına dair məlumatların rəqəmsal daşıyıcılara köçürülməsi və elektron kataloqlaşdırılma vasitəsi ilə milli muzey

informasiya bazasının təşkil edilməsi; muzey ekspozisiyalarının bədii tərtibatının təkmilləşdirilməsi, konseptual ekspozisiyaların və müxtəlif mövzularda sərgilərin təşkili və s. vəzifələr həyata keçirilməlidir [1].

Azərbaycanın ən böyük incəsənət muzeyi sayılan Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyi və Azərbaycan incəsənətinin təkrarolunmaz xalça və xalq tətbiqi sənəti nümunələri, həmçinin müasir dövr rəssam və xalq sənətkarlarının nümunəvi əsərlərinin toplandığı Azərbaycan Milli Xalça Muzeyi ən müasir avadanlıqlarla təchiz olunmuş ekspozisiya, ən müasir mühafizə sistemi ilə təmin olunmuş bərpa laboratoriyasına malikdir. Muzey işində zamanı tutmaq, muzey ziyarətçilərinə keyfiyyətli xidmət göstərmək, muzeylərin xidmət və tanıtımını həyata keçirmək məqsədilə bir çox incəsənət profilli muzeylərdə yeni nəsil nəzarət-kassa aparatları, IP kameralar, reklam göstərmə şəbəkələrinin qurulması və müasir bilet satma tətbiqləri istifadə olunur. Beynəlxalq standart və kriteriyalara cavab verən, keyfiyyətli muzey xidməti göstərən və peşəkar təcrübəyə malik Milli İncəsənət Muzeyinə Avropa Muzey Standartı (EUMS) statusu verilib.

Modern üslubda, avanqard dizaynla inşa edilmiş Müasir İncəsənət Muzeyi 2009-cu ildə Heydər Əliyev fondunun təşəbbüsü ilə açılıb. Müasir işıqlandırma, havalandırma və digər sistemlərlə təchiz olunan muzey müasir dizaynına görə ənənəvi muzey ekspozisiyalarından çox fərqlənir.

Təəssüflə qeyd etməliyik ki, yeni texnologiyadan, xüsusən də multimedia texnologiyasından istifadəyə daha çox ehtiyacı olan Azərbaycan Musiqi Mədəniyyəti Dövlət Muzeyi yeniləmə işlərindən kənarda qalıb. Ekspozisiyadakı musiqi alətlərinin təhlükəsizliyini təmin edərək muzey ziyarətçiləri üçün əlçatan etmək musiqili muzeylər üçün vacib şərtdir. Buna baxmayaraq, muzeyin qeydiyyat, elmi-tədqiqat və bərpa bölmələrinin avtomatlaşdırılmasında əvəzsiz olan KAS (KAMİS) proqram-texnoloji sistemi ilk dəfə Azərbaycan Musiqi Mədəniyyəti Dövlət Muzeyində tətbiq olunmağa başlamışdır.

Müasir avadanlıqlarla, multimedia texnologiyaları ilə tam şəkildə təchiz olunan muzeylərdən biri də bəstəkar Qara Qarayevin ev muzeyidir. Azərbaycan Musiqi Mədəniyyəti Dövlət Muzeyinin filialı olan Qara Qarayevin ev muzeyi interaktiv muzey sayılır. Ekspozisiyanın cəlbediciliyini gücləndirmək, eksponatların qavranılmasına kömək etmək, ziyarətçi ilə uzunmüddətli əlaqə yaratmaq məqsədilə muzeydə informasiyanın nümayişi üçün nəzərdə tutulan cihazlar, sensor panellər, səsgücləndirmə sistemi, ekspozisiya materiallarının nümayişi üçün nəzərdə tutulan qurğular - kompyuter, video – CD-DVD qəbuledicilər, qoloqrafik ekranlar, elektron ekskursiyaların idarəedilməsi sistemi və digər avadanlıqlardan istifadə olunur [7].

Müasir texnoloji avadanlıq, lazımi infrastrukturla təchiz olunmuş Azərbaycan Aşıq Sənəti Dövlət Muzeyi Tovuz rayonunda yerləşir. Aşıqların həyat və yaradıcılığı, aşıq havaları və dastanlar, eləcə də sazın quruluşu və düzəldilməsi qaydası haqqında ətraflı məlumat muzey zallarında quraşdırılmış monitorlarda nümayiş etdirilir. Xüsusi qulaqcıqlar vasitəsilə arzuolunan aşıq repertuarını dinləmək mümkündür.

NƏTİCƏ

Ümumiyyətlə, incəsənət muzeyləri texnologiyanın təqdim etdiyi imkanlardan faydalanaraq kolleksiyalarını daha geniş auditoriyaya çatdırmağa və sənət təcrübəsini daha zəngin etməyə çalışırlar. Bu dövrdə yeni texnologiyalar muzeylərin quruluşu və ünsiyyət yollarında mühüm rol oynayır. Bu səbəbdən, yeni dəyişikliklərə uyğun məzmun təqdim etmə incəsənət muzeyləri üçün olduqca vacibdir.

Qlobal populyar mədəniyyətin təsiri və dünyanın getdikcə daha çox bir informasiya cəmiyyəti halına gəlməsi muzeylərin, xüsusən də incəsənət muzeylərinin müasir texnologiyalardan istifadə etməsini vacib şərtə çevirir. Bu texnologiyaların muzeydə uğurla tətbiqi muzeyə müasir status qazandırmaqla yanaşı, muzey mövcudluğunun əsas məqsədlərinə - dünya mədəni irsinin qorunması, populyarlaşdırılması və geniş kütlələr üçün əlçatan olmasına nail olmağa kömək edir. Gələcəkdə texnologiyanın sürətli inkişafı ilə muzeylərin rəqəmsal kolleksiya təqdimatı sahəsində daha da innovativ həllər inkişaf etdirməsi və ziyarətçilərə daha zəngin və qarşılıqlı təcrübələr təqdim etməsi gözlənilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bertacchini, Enrico and Morando, Federico. (2011). The future of museums in the digital age: new models of access and use of digital collections in the Future of Museums in the Digital Age: New Modelsof Access and Use of Digital Collections Torino: International Centre for Research on the Economicsof Culture, Institutions, and Creativity (EBLA) & Centro Studi Silvia Santagata (CSS).
2. Peacock, Darren and Brownbill, Jonny (2007). Audiences, visitors, users: reconceptualizing users of museum on-line content and services. Proceedings of Museums and the web 2007. [Electronic resource] URL:http://www.archimuse.com/mw2007/papers/peacock/peacock.html
3. Soren, Barbara (2005). Best practices in creating quality online experiences for museum users. Museum Management and Curatorship, Vol.20, Iss.2, 131-148.
4. Martin Irvine. Malraux: Imaginary museum. Malraux and the muse imaginaire: (Meta) Mediation, Representation, and Mediating Institutions.
5. Əliyeva N.Ə. Kulturologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün dissertasiya.
6. "Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Konsepsiyası"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 14 fevral 2014-cü il.

7. Əsədova M. “Memorial muzeylərdə müasir texnologiyadan istifadə”. “Müasir dövrdə effektiv idarəetmənin problemləri” mövzusunda elmi-praktik konfransın materialları. 22 noyabr 2019. s.37
8. Bollo Allessandro. (2011). “Museums and the challenge of new digital World”. Proceedings of the Kenneth Hudson Seminar. 30-35.
9. Douglas A.Allan. Museums and the Modern World. Notes and discussion.108-127
10. Sözen M., Tanyeli U. (1996). Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü.
11. Azərbaycan nümayəndə heyəti Beynəlxalq Muzeylər Şurasının (ICOM) 26-cı Baş Konfransında iştirak edib. Bakı. 1 sentyabr 2022. [Elektron resurs] URL: https://azertag.az/xeber/azerbaycan_numayende_heyeti_beynelxalq_muzeyler_surasinin_icom_26_ci_bas_konfransinda_istirak_edib-2273876

Sevda ƏMİRŞAHOVA

Sumqayıt şəhər 9 nömrəli orta məktəb,
müəllim
emirsahova.sevda@gmail.com

MÜASİR ŞƏHƏR AİLƏLƏRİNDƏ DİNİN TƏSİRİ HAQQINDA

Xülasə: *Məqalədə Sumqayıt şəhəri timsalında Azərbaycan şəhər əhalisinin məişətində baş verən transformasiyalardan bəhs olunur. Bu transformasiyalar bir həyat fəaliyyətinin bir çox sahələri kimi, din sahəsini də əhatə edir. Tədqiqat Sumqayıt əhalisi arasında keçirilən etnisosioloji tədqiqatların nəticələrinə əsaslanır. Aparılan araşdırma nəticəsində belə bir qənaətə gəlmək olar ki, uzun illər dinə qarşı mübarizənin iştirakçısı olan ziyalıların da dinə münasibətində köklü dəyişikliklər baş vermişdir. Tədqiqatın nəticələrindən biri də ondan ibarətdir ki, müasir Azərbaycan cəmiyyətində qadınların dindarlığı daha qabarıq görünür. Bu, əgər bir tərəfdən qadınların psixoloji baxımdan daha mühafizəkar olması ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən, sosial problemlərin ağırlığı, ailəni qorumaq hissləri, müəyyən qədər də dəbə meylliliklə əlaqədar olan bir məsələdir.*

Açar sözlər: *Sumqayıt, məişət, dindar, qadın, bayram, qaydalar*

THE INFLUENCE OF RELIGION IN MODERN URBAN FAMILIES

Abstract: *The article analyzes changes in the life of the urban population of Azerbaijan using Sumgait as an example, covering various areas, including religion. The study is based on an ethnosociological survey among city residents. As a result of the study, it can be concluded that radical changes have occurred in the worldview of intellectuals, who have been participants in the fight against religion for many years. One of its findings shows that women's religiosity is more noticeable in modern society, which is associated with both psychological conservatism and acute social problems, ensuring family protection and, to a certain extent, with fashion trends.*

Keywords: *Sumgait, life, believer, woman, holiday, norms*

ВЛИЯНИЕ РЕЛИГИИ НА СОВРЕМЕННЫЕ ГОРОДСКИЕ СЕМЬИ

Резюме: *Статья анализирует изменения в жизни городского населения Азербайджана на примере Сумгайыта, охватывающие разные сферы жизнедеятельности, включая религию. Исследование основывается на этносоциологическом опросе среди жителей города. В результате проведенного исследования можно сделать вывод, что произошли радикальные изменения в мироощущении интеллектуалов, которые на протяжении многих лет являются участниками борьбы с религией. Один из его выводов показывает, что религиозность женщин заметнее в современном обществе, что связано как с психологической консервативностью, так и с острыми социальными проблемами, обеспечением защиты семьи и, в определенной мере, с модными тенденциями.*

Ключевые слова: *Сумгайыт, быт, верующий, женщина, праздник, нормы*

Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ölkə əhalisinin məişət həyatında ciddi iqtisadi, siyasi və mədəni dəyişikliklər baş vermişdir. Bunun nəticəsində başqa Azərbaycan şəhərlərində olduğu kimi, Sumqayıtda da əhalinin davranış normalarında nəzərəçarpan transformasiyalar müşahidə olunur. Ənənəvi davranış qaydalarının, adət-ənənələrinin müəyyən hissəsi tədricən aradan çıxır. Lakin dünya miqyasında müşahidə olunan bu proses təkcə Sumqayıt əhalisi və ümumiyyətlə azərbaycanlılar üçün xarakterik deyildir. "Bu, bütün mədəniyyətlər ücün səciyyəvi olan elə bir ümumdünya tendensiyasıdır ki, bu zaman təbii tarixi inkişaf nəticəsində etnik mədəniyyətin forma və məzmununun yeniləşməsi prosesi baş verir və həmin dəyişikliklər zaman keçdikcə möhkəmlənir, sonradan isə tədricən etnik adət-ənənələrə cevrilir" [1, s.5].

Azərbaycanda son illərdə milli özünüdərk, özünəqayıdış və mənəvi dəyərlərin bərpası yönümündə bir canlanma müşahidə olunur. Sovet dövründə allahsızlıq, ateizm ruhunda tərbiyə olunan Azərbaycan cəmiyyəti yenidən dinə qayıtmağa başlamışdır. Sovet ideologiyasına, ifrat ateizm təbliğatına və bütöv ruhani təbəqəsinin ləğvinə baxmayaraq, Azərbaycan etnosunun islam dinini unutmamasının başlıca səbəbi onun Azərbaycan etnik mədəniyyəti, qədim adət-ənənələrə sıx bağlılığı, bütöv bir mədəni toplum təşkil etməsi ilə bağlı olmuşdur. Uzun illər ərzində həyata keçirilmiş zərərli ateizm tərbiyəsinin nəticələrinə baxmayaraq, müxtəlif sosial qruplara mənsub azərbaycanlıların əksəriyyəti dini dəyərlərə bağlılıqlarını itirməmişdir.

İslamın insanların hiss və duyğularına təsirində, həyata baxışlarında, dünyagörüşündə və bütövlükdə yaşam tərzində yaş-cins amilinin mühüm rolu vardır. Məhz bu səbəbdən ailə məişətində və ya ailə üzvləri arasında dinə münasibəti araşdırarkan yaş-cins amilini mütləq nəzərə almaq lazımdır.

Məqalə Sumqayıt əhalisi arasında keçirilən etnisosioloji tədqiqatın nəticələrinə əsaslanır. Tədqiqatın metodologiyası müasir etnososioloji araşdırmalar üçün səciyyəvi olan başlıca üsul və metodiki yanaşmaları özündə ehtiva edib. Tədqiqat prosesində məlumat toplamaq məqsədilə etnoqrafiya elmində tətbiq edilən digər ənənəvi metodlardan, o cümlədən canlı müşahidə metodundan da istifadə edilmişdir. Keçirilən anket sorğusu zamanı əsas vasitə kimi Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun Antropologiya şöbəsində hazırlanmış sorğu vərəqələrindən istifadə olunmuşdur. Bu sorğu vərəqində əhalinin sosial-məişət şəraiti, ənənəvi mədəniyyət elementlərinin funksionallıq dərəcəsi, miqrasiya məsələləri, dinə münasibət kimi mövzular öz əksini tapmışdır. 87 sualdan ibarət anket sorğularına cavablandırılmasına müxtəlif yaş, cins və sosial kateqoriyalara aid olan 342 respondent cəlb edilmişdir. Respondentlərin sorğuya cəlb edilməsi sosioloji tədqiqatlarda qəbul olunmuş təsadufi seçim üsulu ilə aparılırdı.

Sovet dövründə ailə daxilində yüksək dindarlıq səviyyəsi adətən 60 yaşdan yuxarı olan kişi və qadınlar arasında müşahidə edilirdi. Bəzi tədqiqatlarda qeyd olunduğu kimi, bu tendensiya bir növ yaşlı nəsilə xas olan bir proses olmuşdur. Belə ki, 1985-1987-ci illərdə aparılan etnososioloji sorğu zamanı müəyyən olmuşdur ki, yaşları 20-ə qədər olan gənclərin yalnız 32,7%-i özlərini dindar hesab edirdi. Yaş qrupu artdıqca özene dindar hesab edənlərin payı da artırdı. Məsələn, yenə həmin sorğunun nəticələrinə görə, yaşları 60-dan yuxarı olan respondentlər arasında dindarlar artıq 73% təşkil etmişdir. Bu da onu göstərirdi ki, insanların yaşı artdıqca onların potensial dindarlığı da artır [2, s.227].

Son zamanlar aparılan tədqiqatlar bu tendensiyanın hələ də qüvvədə olduğundan xəbər verir. Belə ki, Sumqayıtda aparılan etnososioloji sorğunun nəticələri göstərir ki, 60 və artıq yaşı olan respondentlər arasında özlərini dindar hesab edənlərin payı 74,6%, 18-29 yaş qrupunda özünü dindar hesab edənlərin payı isə 44,8% təşkil etmişdir. Hesab edirik ki, bu tendensiyanı məhz yaş səviyyəsi ilə, bu kateqoriyadan olan insanların məxsus "axirət dünyası haqqında fikirləşməyin vaxtıdır" tezisi ilə əlaqələndirmək daha doğru olar.

Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda hələ də yaşlı nəslin ailə məişətində, ailə tərbiyəsində rolu kifayət qədər böyükdür və yaşca kiçik olan nəsillərin, xüsusilə gənclərin dindarlıq səviyyəsinin artmasına müəyyən təsiretmə imkanlarına malikdirlər.

İslam Azərbaycan xalqının məişətinə köklü surətdə daxil olmuşdur. Çox güman məhz bu səbəbdən islamdan əvvələ aid bəzi mərasim və adətlər müsəlman adətləri kimi qəbul olunmuşdur. Etnososioloji sorğular zamanı Sumqayıt sakinləri tərəfindən xalq və dini bayramların fərqləndirilməsini öyrənmək məqsədilə də müəyyən suallar verilmişdir. Bu sorğular zamanı respondentlərin 72,8%-i Novruz bayramını xalq bayramı, 2,4% isə dini bayram hesab etmişdir. Yaşı 20-dək olan respondentlərin bir çoxu isə suala cavab verməkdə çətinlik çəkmişlər. Bununla yanaşı respondentlərin 63,7%-i dini bayramlar arasında Qurban bayramını, 62,9%-i isə Orucluq bayramını qeyd etmişdir. Bu vəziyyət də heç şübhəsiz Azərbaycan şəhər əhalisinin həmin bayramlara verdiyi əhəmiyyətin göstəricisidir. Sumqayıtlıların xalq bayramları və dini bayramları kifayət qədər dəqiq fərqləndirirməsi də bunun sübutu kimi çıxış edir.

Etnososioloji sorğunun nəticələri, tədqiqat zamanı aparılan müşahidələr və müsahibələr göstərir ki, dinə qayıdış meyilləri qadın və kişi olmasından asılı olmayaraq, 20-30 yaşlılar arasında daha çox müşahidə olunur. Düşünürük ki, bunu həmin insanların dünyagörüşünün formalaşdığı müstəqillik dövrü, dini etiqad azadlığının mövcudluğu, dinin ictimai həyatda rolunun artması, məscid və dini təhsil müəssisələrinin sayının çoxalması, dini ədəbiyyatın geniş yayılması, internetin inkışafı və s.-lə bağlamaq daha doğru olar. Bir çox hallarda da gənclərin dinə meyillənməsi ailə mühitinin təsiri, xüsusilə əsas tərbiyəçi rolunda çıxış edən ananın fəal rolu sayəsində baş verir.

Gənclər arasında dindarlığın səviyyəsini müəyyən edərkən bir amili nəzərə almaq lazımdır. Belə ki, cinsi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq gənc yaş qrupuna daxil olanlar arasında dini şüur adətən böyüklərin təsiri altında formalaşır və çox zaman dayanıqlı olmur. Bu səbəbdən gənc yaş qruplarından olan oğlan və

qızlarda dinə maraq çox vaxt ötəri, keçici olur, bəzən də dəb xarakteri kəb edir.

Etnososioloji sorğunun nəticələrinin təhlili göstərir ki, kişi dindarlar qadınların geyiminin dini qaydalara uyğun olub-olmamasına daha çox diqqət yetirirlər. Bəzən qadının ali və ya orta təhsilli olması, dini biliklərə bələdçiliyi özünü dindar sayanları bir o qədər maraqlandırmır. Qadının dini qaydalara uyğun paltar (hicab, çadra) geyinməsi onlar üçün daha önəmlidir. Qadının hicab geyinməsi islamın qadına yüksək qiyməti kimi qələmə verilir, onun sosial həyatda fəal iştirakı isə kifayət qədər dözümsüzlüklə qarşılanır.

Bu cür yanaşma tərzi 30-39 yaşlı dindar kişilərin cavablarında daha açıq şəkildə üzə çıxır. 40-49 yaşlı kişilərdə isə qadının sosial həyatda iştirakına nisbətən yumşaq münasibət müşahidə edilir.

Son zamanlar televiziya və dövrü mətbuat vasitələri ilə müqayisədə internetin gənclərin dünyagörüşünün formalaşmasına güclü təsini nəzərə alsaq, bu nəticələri təsadüfi saymaq olmaz. Müxtəlif təriqətlərin maraqlarına xidmət edən dini saytlar, sosial şəbəkələrin (facebook və s.) geniş yayılması faktiki olaraq gənclərin dünyagörüşünün barometrinə çevrilmişdir. Həmin saytlarda əksini tapan müxtəlif dini təriqətlərin ailə-nikah münasibətləri, qadına münasibət, hətta cinsi münasibətlərlə bağlı yazılar və xəbərlər insanların fikir və düşüncələrinə ciddi təsir göstərir.

Bu səbəbdən XX əsrdə Azərbaycan cəmiyyətində qadına formalaşmış münasibətin ciddi təhlükə altına düşdüyü anlaşılır. Azərbaycan üçün müxtəlif qeyri-ənənəvi dini təriqətlərin fəaliyyətinin təsiri altında qadının ictimai həyatdan sıxışdırılb çıxarılması müzakirə və onun paltarının şəriət qaydalarına müvafiq olub-olmaması kimi məsələlər müzakirə predmetinə çevrilir.

Aparılan sorğunun nəticələri göstərir ki, kişilərdən fərqli olaraq, bütün yaş qruplarından olan qadınlar dinə daha çox meyillidirlər və dindarlıq səviyyəsi baxımından daha üstündür malikdirlər. Belə ki, özlərini dindar hesab edən kişi-respondentlərin payı 48,5% təşkil edirsə, qadın respondentlərin payı isə 53,6% təşkil edir. Bu fərq bir o qədər böyük olmasa da, müəyyən tendensiyanın göstəricisi kimi qəbul oluna bilər. Çox güman ki, burada müəyyən psixoloji amillər və qadınlara xas olan xüsusiyyətlər də az rol oynamır. Bu baxımdan qadınların kişilərə nisbətən daha incə ruha malik olması, tarixən ev ocağının qoruyucusu kimi, ruhlara, dini-mifoloji obrazların varlığına daha çox inanmaları və s. kimi amillər qeyd oluna bilər.

Bununla yanaşı sorğu zamanı əldə olunan nəticələr təsdiq edir ki, ənənəvi həyat tərzi elementlərini ən çox qadınlar qoruyub saxlayır. Qadınların dini dünyagörüşü, ilk növbədə məişətdə özünü göstərən inanclarla bağlıdır. Bu inancların əsasını təkcə islam ehkamları deyil, həm də ocağını, ailəsini hər hansı xoşagəlməz hadisədən, olaydan qorumaq, hifz etmək yanğısı təşkil edir. Buna görə də qadının davranışı hətta dinin əsaslarını bilməsə belə, özünü dindar saymağa imkan verir.

XX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq vicdan azadlığı istiqamətində aparılan siyasət, bu sahədə yaradılan qanunvericilik bazası şübhəsiz ki, ayrı-ayrı sosial qruplar arasında dininin mövqeyinə, onların həyatındakı roluna təsirsiz qalmaya bilməzdi. Məsələn, bütün sosial təbəqələrdə olduğu kimi, ziyalılar arasında da dinə münasibət, dindarlıq səviyyəsində köklü dəyişikliklər baş vermişdir. Etnososioloji sorğunun nəticələrinə əsasən intellektual əməklə məşgul olanların 41,7%-i özlərini dindar hesab edirlər. Başqa sosial qruplarla müqayisədə bu, ən az göstərici olsa da, fərq də böyük deyildir. Belə ki, fiziki əməklə məşgul olanlar arasında özlərini dindar adlandıranlar 52,9%, ticarətçilər arasında isə 46,4% təşkil etmişdir.

Müsahibələr və müşahidələr zamanı məlum olmuşdur ki, uzun illər dinə qarşı mübarizənin iştirakçısı olan, ateizm mövzusunda mühazirələr oxuyan ziyalıların da dinə münasibətində köklü dəyişikliklər baş vermişdir. Bəzən bu qrup insanların din təbliğatçılarına çevrilməsini də müşahidə etmək olur. Lakin məlum faktlar belə bir qənaət üçün də əsas yaradır ki, əksər hallarda özünü dindar elan edən ziyalıların bəziləri real davranışda dindar deyil və cəmiyyətdə öz mövqeyini saxlamaq üçün özünü bu şəkildə qələm verirlər. Etnoqrafik tədqiqatlar və sorğular aydın göstərir ki, ziyalılar digər sosial qruplardan fərqli olaraq, islam dininin əsaslarına daha dərindən bələddirlər. Özü də belə ziyalılar təkcə humanitar elm sahələrinin daşıyıcıları ilə məhdudlaşmayıb, dəqiq və tətbiqi elm sahələrinin insanlarını da əhatə edir. Bu qrup arasından fanatik dindarların çıxması isə demək olar ki, müşahidə olunmur.

Digər tərəfdən, ziyalı respondentlər qrupunda özlərini dindar hesab edənlərin çox az hissəsi dini ayinləri yerinə yetirir. Etnososioloji sorğunun nəticələrinə görə, ziyalılardan daimi məscidə gedənlərin sayı digər sosial qruplardan daha azdır. Özlərini dindar hesab edənlər arasında namaz qılanların payı isə 12,3% təşkil etmişdir. Bununla yanaşı, sorğunun nəticələrinə görə, Sumqayıt ziyalılarının islam ayinlərini icra etmələri Orucluq və Qurban bayramı günlərində məscidlərə gedib nəzir vermək və qurban kəsməklə məhdudlaşır. Onlar bir çox xeyirxah əməlləri də din və xalq adət-ənənələri ilə əsaslandırmağa çalışırlar.

Ailə məişətinə dinin təsirini araşdırarkan ailədə qadının vəziyyəti və tutduğu mövqe ilə bağlı məsələlər də diqqət tələb edir. Məhz bu səbəbdən respondentlərə qadınların sosial mövqeyi ilə bağlı bəzi suallar verilmişdir. Ziyalı qrupundan olan respondentlərin 69,9%-i "qızlarla oğlanlar ayrı-ayrılıqda təhsil almalıdırlar" mülahizəsi ilə razı deyillər. Bu qrup respondentlərin yalnız 15,1%-i onun tərəfdarı kimi çıxış etmişdir. Ziyalı respondentlərin tam əksəriyyəti – 87,7%-i isə hesab edir ki, qızların təhsil almasında heç bir məhdudiyyət olmamalıdır.

Nəhayət, ziyalı qrupuna aid edilən 80,8% respondent qadınların evdən kənar işləməsinə etiraz etmir. Qeyd etmək lazımdır ki, belə cavablar bütün sosial qruplar üçün səciyyəvidir və onun göstəricisidir ki, dindarlıq səviyyəsinin artmasına baxmayaraq, qadınların sosial vəziyyətinə münasibətdə elə bir ciddi dəyişiklik baş verməmişdir.

Müasir dövrdə yeni formalaşan sosial qruplardan olan sahibkarlar təbəqəsi nümayəndələri arasında

islamın təsir dərəcəsi də maraq doğuran məsələlərdəndir. Aparılan etnososioloji sorğunun nəticələrinə görə, bu sahələrdə çalışanlardan təxminən 44,0%-i özlərini dindar hesab edir. Bu göstərici ziyalılardan olan respondentlərin göstəriciləri ilə birlikdə, sosial qruplar arasında ən aşağı göstəricidir. Belə bir nəticəni müəyyən dərəcədə reallığa uyğun hesab etmək olar, çünki Azərbaycanın başqa şəhərlərində olduğu kimi, Sumqayıtda da biznes sahəsində çalışanların böyük hissəsi ali təhsilli və bir çox hallarda ziyalı ailələrindən olan insanlardır.

Özünü dindar hesab edən iş adamlarının həyat tərzində dinin təsiri özünü daha az göstərməkdədir. Bu təsir bir çox hallarda milli adət-ənənələrə münasibətdə, dini adətlərlə idarə olunan gündəlik davranışda və həyat qaydalarında özünü göstərir. Onların arasında müsəlman ayinlərinin yerinə yetirənlər, namaz qılanlar çox kiçik bir hissə təşkil edir. Belə ki, bu qrupdan olan və özlərini dindar hesab edən respondentlərin yalnız 14,6%-i müntəzəm olaraq namaz qıldıqlarını və 26,8%-i Ramazan ayında oruc tutduqlarını qeyd etmişdir. Özlərini dindar kimi qeyd edən respondentlərin əksəriyyəti kimi, sahibkarlar da məscidə, əsasən, Qurban və Ramazan bayramlarında gedirlər.

Fiziki əmək sahəsinin işçiləri və fəhlələr arasında da islam dininin ailə məişətində təsir dərəcəsi özünü göstərir. Bu sosial qrupa daxil olan respondentlər nisbətən çoxsaylı əmək kollektivlərdə işləməsi, xüsusilə Sumqayıt kimi iri şəhərdə insanların çox zaman bir-birini tanımaması, əksər hallarda dini hər bir fərdin şəxsi işinə çevirir. Aparılan etnososioloji sorğunun nəticələrinə görə, fiziki əməklə məşğul olan respondentlərin 52,9%-i özünü dindar hesab edir. Bu göstərici təqaüdçü olan respondentlərin göstəricilərindən sonra sosial qruplar arasında ikinci göstəricidir. Hesab edirik bunu müəyyən dərəcədə təbii hesab etmək olar, çünki bu qrupdan olan respondentlər əsasən kənd miqrantlarından ibarətdir və təhsil səviyyəsinə görə orta mövqedə dayanırlar. Bu da öz növbəsində onların davranış stereotiplərində əksini tapır ki, onun da "zahiri dindarlıq" kimi səciyyəndirilməsi daha doğrudur.

Beləliklə, etnososioloji sorğu və müsahibələr əsasında dindarlıq səviyyəsinin artmasını və bunun ailə məişətində öz qabarıq əksini tapdığını qeyd edərək, belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, dindarların özləri də dindarlıq səviyyəsinə görə bir-birindən fərqlənir və bu baxımdan onları bir neçə qrupa bölmək olar.

Birinci qrupa dini görüşlərində, inamlarında möhkəm, sabit olan, müntəzəm məscidlərə gedən dindarları aid etmək olar. Sumqayıtda aparılan sorğunun nəticələrinə görə, bu qrupa daxil olanlar respondentlərin 16,4%-i təşkil edirlər və onların arasında dini savadı olanlarla, dinə ürəkdən bağlananlarla yanaşı, dini savadı olmayanlar da az deyil.

Yaş baxımından bu qrupa daxil olanlar isə əsasən 20-40 yaşlarında kişilərdir. Bu insanlar müntəzəm olaraq ibadətlə məşğuldur, məsciddə keçirilən tədbirlərin əksəriyyətində iştirak edir, dini bayram ayinlərini yerinə yetirir, dini başçının moizələrini öz həyat fəaliyyətində nəzərə alır. Bu qrupdan olan şəxslərin ailə məişətindəki davranışları bir çox hallarda mühafizəkar qaydalarla şərtlənir və onların kənar təsirlərə məruz qalması təhlükəsi daha real görünür. Bu qrupa daxil olanların dini fanatizmə sürüklənməsi təhlükəsi də mövcuddur.

Növbəti qrup özündə ahıl və müəyyən dərəcədə orta yaşlı dindarları birləşdirir. Bu qrupa daxil edilənləri adi dindarlar kimi də təqdim etmək olar, çünki onların dünyagörüşlərində dini görüşlərlə yanaşı, həyat reallıqlarına, yəni qeyri-dini görüşlərə də rast gəlmək mümkündür və bu görüşlər hətta üstünlük təşkil edir.

Onlar məscidlərə ibadət üçün nadir hallarda gedir və dini ayinlərin icrasında ardıcıl deyillər, insanlarla qarşılıqlı münasibətlərdə xeyirxahlıq, namus, ədalət məsələlərinə dini baxımdan yanaşırlar. Lakin reallıqda həmin meyarlar bu adamların timsalında islam göstərişləri ilə ənənəvi davranış stereotiplərinin sintezi kimi çıxış edir. Ailə məişətində, qadının cəmiyyətdəki roluna münasibətdə isə bir qayda olaraq dünyəvi dəyərlərdən çıxış edirlər.

Üçüncü qrupa müxtəlif yaş qruplarından olan şəxslər daxil edilə bilər. Bu qrupdan olan dindarlar məscidlərə yalnız bayram günlərində gedir, bəzən məscidə yardım edir, mərasim qurtaran kimi oranı tərk edirlər. Müşahidələrimizə əsasən qeyd edə bilərik ki, bu qrupa daxil olanların çoxu namaz qılmır, Ramazan ayında adət xatirinə oruc tutsalar da, müntəzəm şəkildə ibadətlə məşğul olmur, orucu yalnız tibbi baxımdan sağlamlıq üçün xeyirli hesab edərək, onun mənəvi tərəfləri haqqında az düşünürlər.

Bu qrupdan olanların dinə münasibəti belə demək mümkünsə, adət-ənənənin təsiri altındadır və formal xarakter daşıyır. Müsahibələrdən və müşahidələrdən aydın olur ki, bu şəxslər məscidlərə daha çox ünsiyyət və həmrəylik xatirinə gədirlər.

Dindarların növbəti qrupuna isə əsasən cavan - 35 yaşa qədər olan dindarları daxil etmək olar. Onlar mömin dindar olduqlarını etiraf etssələr də, dini savad səviyyələri aşağıdır və bir qayda olaraq, namaz qılmağı bilmirlər. Bu şəxslər özlərini şiə təriqətinin daşıyıcıları hesab edir və hətta dini mənsubiyyətdə daha dəqiq olmanın tərəfdarı kimi çıxış edirlər. Məhz bu qrupdan olan respondentlər sorğu zamanı özlərini ilk növbədə, şiə-müsəlman kimi qeyd etmişlər. Sorğunun nəticələrində onların payı 12,1% təşkil etmişdir.

Nəhayət, bu qrupdan olan dindarların fəallığı əsasən məhərrəmlik mərasimlərində özünü biruzə verir, digər vaxtlarda isə onlar öz gündəlik qayğıları ilə yaşayırlar.

Araşdırmalarımız onu da göstərir ki, yaşlı və ahıl çağlarda insanlarda dinə meyl bir qədər güclənir və adətən bunu həmin adamların özləri də yaşın təsiri ilə izah edirlər. Sorğunun nəticələrinə əsasən, son 10-15 ildə daha dindar olduqlarını 60 və daha çox yaşı olan 14,2% respondent qeyd etmişdir. Bu isə başqa yaş qruplarına nisbətən yüksək göstəricidir.

Lakin bu yaş qrupuna daxil olanlar islamın bir sıra tələblərini bilmir, ibadət etməyi, o cümlədən namaz qılmağı belə bacarmırlar. Lakin adət-ənənələrdən, dini qaydalardan bu və ya digər dərəcədə xəbərdardırlar, dini və dəfn mərasimlərində fəal iştirak edirlər. Bu isə çox güman ki, daha çox həyat təcrübəsindən irəli gəlir. Sovet hakimiyyəti nə qədər qarşısını almağa çalışsa da, indiki yaşlı nəslin xeyli hissəsi öz dini hisslərini gizli də olsa, qoruya bilmiş və müstəqillik əldə edildikdən sonra dini ibadətlərinə azad şəkildə davam etmişlər.

Dindarlıq səviyyəsinə görə yaş qrupları arasında ən aşağı səviyyə 18-29 yaş qrupunda (44,8%) və 50-59 yaşlılar qrupunda (46,6%) müşahidə olunur. Əgər birinci qrupdakı vəziyyəti respondentlərin cavanlığı, həyat oriyentirlərinin tam müəyyənləşməməsi ilə izah etmək olarsa, ikinci qrupda alınan nəticələri müəyyən dərəcədə respondentlərin əksəriyyətinin sovet dövründə sosiallaşmasının nəticəsi, onların sovet ideologiyasının təsirinə daha çox məruz qalmaları ilə izah etmək olar. Hətta bu yaş qrupundan olanların özünü dindar hesab edənlərin də gündəlik həyat tərzlərində dinin təsiri demək olar ki, müşahidə olunmur.

Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, orta yaş qruplarından olan respondentlərdə dinə meyllilik, dini öz gündəlik həyat normasına çevirənlər azlıq təşkil edir.

Sorğunun nəticələrinə görə, yaş qrupları arasında 30-49 yaşlılar arasında dinin təsiri digər qruplardan daha üstün görünür. Bu isə hər şeydən əvvəl onların dünyagörüşünün, dini duyğularının müstəqillik illərində formalaşması ilə izah edilə bilər. Bu qrupdan olanlar və özlərini dindar kimi qeyd edənlər dinin əsasları ilə müəyyən dərəcədə tanışdırlar, şəriət qaydalarına əməl etməyə çalışırlar. Buna baxmayaraq, islam bu yaş qrupunda da bir həyat norması, gündəlik mənəvi tələbat kimi üstün mövqeyini göstərə bilmir. Onların arasında dinə laqeyid olanlar və ümumiyyətlə, dindar olmayanlara rast gəlinsə də, özlərini dindar hesab edənlərin də böyük əksəriyyəti üçün din gündəlik həyat tərzinə çevrilməmişdir.

Ayrı-ayrı yaş qruplarında olduğu kimi, qadınlar və kişilər arasında da dinə münasibətdə böyük fərqlər vardır. Etnoqrafik tədqiqatlar və sosial sorğular nəticəsində aydın olur ki, qadınlar arasında özünü dindar hesab edənlər kişilərdən daha çoxdur. Məsələn, Sumqayıtda özlərini dindar hesab edən qadınlar 53,6%, kişilər isə 48,5% təşkil etmişdir. Guman etmək olar ki, "bunun əsas səbəbi ənənəvi davranış qaydaları və ümumiyyətlə, ənənəvi həyat tərzi elementlərinin qadınlarda kişilərdən daha çox qorunub saxlanmasıdır" [3, s.24].

Sirr deyil ki, din və onun təsiri məişətdə özünü daha çox biruzə verir və bu məsələdə qadının üstün mövqeyi danılmazdır. Bu da çox güman ki, onların dinə inamı ilə deyil, ailə ocağının qoruyucusu olması, əsasən tərbiyə funksiyalarını yerinə yetirməsi, ailənin, övladlarının qəbul olunmuş qaydalardan kənar vərdişlərdən qorumaq istəyi ilə bağlıdır. Müşahidələr və müsahibələr göstərir ki, qadınların əksəriyyəti dinin əsaslarından az məlumatlı olmalarına baxmayaraq, övladlarının dindar olmasına etiraz etmir, dindarlığı onların pis əməllərdən çəkinməsinin əsas vasitəsi hesab edirlər.

Dindarlığın artmasında yaş, cins, təhsil, dünyagörüş, tərbiyə və s. amillər özünü müxtəlif xarakterlərdə göstərir. Bir çox hallarda hətta din və dindar insan amiləri qarışdırılır. Ümumiyyətlə, uzun illər ərzində müəyyən səbəblərdən cəmiyyətdə dini məsələlərlə bağlı açıq müzakirələrin getməməsi, dini biliklərin aşağı səviyyədə olması indi özünü fərqli tərəflərdən göstərir. İctimai rəydə bir çox hallarda dindar sayılan insanların sual doğuran davranışları, müsəlman ölkələrində və cəmiyyətlərindəki problemlər də bəzən dinin mahiyyəti ilə izah olunur. Bir çox hallarda din adından yararlanaraq öz iqtisadi, siyasi, sosial maraqlarını həyata keçirməyə çalışan insanların və qrupların (təriqət və ya dini icmaların) fəaliyyəti dini qayda-qanunların ayağına yazılır. Halbuki xristianlığın katoliklik və provoslavlıq cərəyanlarından fərqli olaraq, islamda Allahla insan arasında vasitəçi rolunu oynaya bilən heç bir quruma, din xadiminə xüsusi səlahiyyət verilmir.

Qeyd etmək lazımdır ki, keçən əsrin 90-cı illərindən başlayaraq Azərbaycanda dindarlıq səviyyəsinin artmasında dini savadsızlıq xüsusi rol oynamışdır. Bu məsələdə onun əsasən məişət xarakterli olması, yəni, dini tərbiyənin görüntü xarakteri daşıyan tərəflərinin aparıcı rol oynadığını da qeyd etmək lazımdır.

Müstəqilliyin ilk illərində bu reallıqlar ölkəmizə qeyri-ənənəvi təriqətlərin, "islam inqilabı ixrac edən" dövlətlərin və s. beynəlxalq dairələrin dini müdaxiləsinin artması müstəvisində daha təhlükəli xarakter almışdır. Sovet dovrünün ateizm təbliğatı xalqımızın milli müqavimət gücünü aşındırmağa yönəldiyindən, müstəqilliyin bərpasının ilk illərində yaranan ideoloji vakuumun yekununda cəmiyyətimiz xarici dini təsirlərin, qeyri-ənənəvi təriqətlərin güclü müdaxiləsi ilə üz-üzə qalmalı oldu. Bu müdaxiləyə şərait yaradan ən mühüm səbəblərdən biri məhz dini savadsızlıq idi. 1990-cı illərdən başlayaraq Azərbaycanda islama marağın güclənməsi dini təhsilin də inkişafına səbəb oldu. Lakin təhsil almaq üçün İranın Qum, Məşhəd şəhərlərinə və ya Səudiyyə Ərəbistanına göndərilən azərbaycanlı gənclərin həmin ölkələrdə təsir dairəsinə düşməsi cəmiyyəti ciddi şəkildə narahat etməyə başladı. Həmin illərin mətbuatının təhlili də göstərir ki, yeniyetmələrin, gənclərin dini təhsil almaq üçün başqa ölkələrə göndərilməsi, ölkədə müxtəlif şəhər və kəndlərdə açılan "Quran kursları"-nın qeyri-qanuni fəaliyyəti ölkədəki konfessional situasiyaya ciddi təsir göstədi. Bu mövzular vaxtaşırı mətbuat səhifələrində müzakirəyə çıxarılır, ona bu və ya digər formada münasibət bildirilirdi.

Məlumdur ki, hər bir fərdin şüuruna, dünyagörüşünün formalaşmasına, dinə münasibətinə onun mənsub olduğu cəmiyyət, sosial mühit, böyüyüb boya-başa çatdığı və tərbiyə aldığı ailə, təhsil səviyyəsi ciddi təsir göstərir. Heç şübhəsiz ki, ateist sovet cəmiyyətində böyüyüb, təhsil almış şəxslə müstəqil Azərbaycan cəmiyyətinin vətəndaşının, dindar ailədə tərbiyə alan şəxslə dinə biganə ailədə böyüyən şəxsin,

təhsilli şəxslə savadsız insanın dinə münasibəti eyni ola bilməz. Bununla yanaşı, hər bir fərdin yaşadığı regionda dinin mövqeyi və ona münasibət də onun dinə münasibətinin formalaşmasına, şüur səviyyəsinə təsirsiz ötüşmür. Bu sıraya cəmiyyətdə baş verən dəyişiklikləri və yeni yaranan ictimai münasibətləri də aid etmək olar.

Sumqayıtda aparılan etnososioloji sorğu, müşahidələr və müxtəlif sosial qruplardan olan insanlarla müsahibələr belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, sosial mənşəyindən, yaş-cins fərqindən asılı olmayaraq, islam və şəriət Azərbaycanda yaşayan dindarların, eyni zamanda əcdadları, valideynləri dindar olub, özlərinin isə dinlə demək olar ki, heç bir əlaqəsi olmayan adamların davranışını sahmanlayan, istiqamətləndirən əsas amillərdən biri olsa da, Azərbaycan cəmiyyətində ənənələrin aparıcı mövqeyi hələ də qalmaqdadır.

Sorğunun nəticələrinə görə, dindarlıq səviyyəsi başqa yaş qruplarına nisbətən 60 yaşdan yuxarı və 40-49 yaş qruplarında daha yüksəkdir. Əgər birincisi, daha çox yaşla əlaqədar dindarlıqdırsa, ikinci qrupun dindarlığını Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra cəmiyyətdə din və etiqad azadlığının artması, məscidlərin sayının çoxalması, dini nəşrlərin genişlənməsi və s.-lə əlaqəlidir.

Qloballaşan dünyanın özəlliklərindən biri də dini icmalar və dindarlar arasında əlaqələrin, fikir mübadiləsi aparmaq imkanlarının artması ilə xarakterizə olunur. İnformasiya texnologiyalarını daha yaxşı mənimsəyən gənc nəsil müasir dövrdə internet məkanına transfer olunmuş dini müzakirələrə asanlıqla qoşulur və asanlıqla dindarlaşır. Bu fakt təhsilin səviyyəsi ilə də sıx bağlıdır: insan nə qədər yüksək təhsil alırsa, bir o qədər az dindar olur, ən azı onun dindarlığı xüsusi şəkildə təzahür etmir. Dindar insanın təhsil səviyyəsi nə qədər azdırsa, dindarlığı daha çox diqqəti cəlb edir və bu cəhət bir növ dəbə çevrilir. Eyni zamanda, təhsili az olan dindarların qeyri-ənənəvi təriqətlərin təsir dairəsinə düşməsi ehtimalı daha çox olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Мамедли, А.Э. Современные этнокультурные процессы в Азербайджане: основные тенденции и перспективы / А.Мамедли. - Баку: Университет Хазар, - 2008. - 246 С.
2. Мамедов, А.Э. О социологическом изучении бытования традиционной культуры в азербайджанском селе // Azərbaycan dövlət quruluşunun bərpa olunması gününə həsr olunmuş elmi konfransın əsərləri. - Bakı: Elm, - 1991. - s. 224-229.
3. Qəniyev, R. Milli mənəvi dəyərlərimizə zərbə: Azərbaycanda xristianlıq təbliğatı [Elektron resurs] / İrfan, №6, - İyul, 2006. URL:http: //www. irfandergisi. com /06 / 42.php

Nazlı Tağıyeva

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti,
magistrant
nazlitagiyeva9515@icloud.com

MÜƏLLİMLƏRİN İNKLÜZİV TƏHSİLƏ HAZIRLANMASI VƏ ROLU

Xülasə: *İnklüziv təhsil, bütün şagirdlərin, xüsusən də sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların və xüsusi ehtiyacları olan digər fərdlərin bərabər şəkildə təhsil almasını təmin edən bir yanaşmadır. Bu təhsil modeli, uşaqların təhsil ehtiyaclarından asılı olmayaraq, hamısının eyni sinifdə birgə təhsil almasını və bərabər şəraitdə inkişaf etməsini təmin etməyə çalışır. İnklüziv təhsil tədris prosesində müxtəlifliyə hörmət etməyi, hər bir uşağın fərdi xüsusiyyətlərinə uyğunlaşmağı və onların təhsil alma hüququnu bərabər səviyyədə təmin etməyi əsas götürür. Inklüziv təhsilin uğurlu tətbiqi üçün məktəblər, müəllimlər və cəmiyyət birgə çalışmalıdır.Xüsusi ilə də müəllimlərin bu sistemdəki rolu olduqca əhəmiyyətlidir, çünki onların inklüziv təhsilə hazırlığı, sinifdə fərqli təhsil ehtiyaclarına malik şagirdlərin uğurla təlim alması üçün vacib amillərdən biridir. Bu məqalədə müəllimlərin inklüziv təhsilə necə hazırlandığı və onların bu tədris formasındakı rolu araşdırılacaqdır.*

Açar sözlər: *İnkluziv, təhsil, şagird, müəllim, sağlamlıq imkanları məhdud*

TEACHERS FOR INCLUSIVE EDUCATION AND THEIR ROLE

Abstract: *Inclusive education is an approach that ensures equal educational opportunities for all students, particularly children with disabilities and other individuals with special needs. This educational model aims to ensure that all children, regardless of their educational needs, learn together in the same classroom and develop in equal conditions. Inclusive education is based on respecting diversity in the educational process, adapting to the individual characteristics of each child, and ensuring their right to education on an equal basis. For the successful implementation of inclusive education, schools, teachers,*

and the community must work together. The role of teachers in this system is particularly important, as their preparedness for inclusive education is a crucial factor in ensuring the successful learning of students with different educational needs in the classroom. This article will explore how teachers are prepared for inclusive education and their role in this form of teaching.
Keywords: *Inclusive, education, student, teacher, children with disabilities*

ПОДГОТОВКА УЧИТЕЛЕЙ К ИНКЛЮЗИВНОМУ ОБРАЗОВАНИЮ И ИХ РОЛЬ

Резюме: *Инклюзивное образование – это подход, который обеспечивает равные возможности для обучения всех учеников, особенно детей с ограниченными возможностями здоровья и других лиц с особыми потребностями. Эта образовательная модель направлена на то, чтобы все дети, независимо от их образовательных потребностей, учились в одном классе и развивались в равных условиях. Инклюзивное образование основывается на уважении к разнообразию в учебном процессе, адаптации к индивидуальным особенностям каждого ребёнка и обеспечении их права на равное получение образования. Для успешного внедрения инклюзивного образования школы, учителя и общество должны работать вместе. Особую роль в этой системе играют учителя, так как их подготовка к инклюзивному образованию является важным фактором успешного обучения учеников с различными образовательными потребностями в классе. В данной статье будет рассмотрено, как учителя готовятся к инклюзивному образованию и какова их роль в этой форме обучения.*
Ключевые слова: *Инклюзивное, образование, ученик, учитель, дети с ограниченными возможностями*

GİRİŞ

İnklüziv təhsil, müasir təhsil sisteminin ən əhəmiyyətli komponentlərindən biridir və müxtəlif qabiliyyətlərə, ehtiyaclara və sosial mənşələrə malik uşaqların eyni təhsil mühitində birləşməsini təmin edən bir yanaşmadır. Əsas məqsədi hər kəsin bərabər və ədalətli təhsil alma hüququnu tanımaq və təmin etməkdir. Bu konsepsiya, əlilliyi və ya xüsusi ehtiyacları olan uşaqların cəmiyyətin bir hissəsi olaraq təhsildən kənarlaşdırılmaması və onların da digər uşaqlarla eyni hüquqlara malik olmasını təşviq edir. Bütün şagirdlərin belə bir mühitdə təhsil alması onlarda həm də empatiyanı formalaşdırır. Onlar müxtəliflik və fərqliliyi anlamağa və qəbul etməyə alışırlar. Digər şagirdlərin sağlamlıq imkanları məhdud şagirdləri təcrid etməyib, onları olduqları kimi qəbul edib dəstəkləməsi onların fərdi inkişafına da müsbət təsir göstərir. Hər bir şagird öz bacarıqları və qabiliyyətləri əsasında inkişaf edir və daha geniş imkanlar qazanır. İnklüziv təhsil, təhsil prosesinin hər bir uşağın fərdi ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmasını tələb edir. Buraya həm tədris materiallarının, həm də pedaqoji yanaşmaların xüsusi ehtiyacları olan uşaqlar üçün adaptasiya edilməsi daxildir. Məsələn, görmə məhdudiyyəti olan bir şagird üçün dərs materialları Brayl əlifbası ilə, eşitmə məhdudiyyəti olan şagird üçün isə işarə dili təlimi ilə təmin edilə bilər. Bu yanaşma həm də məktəb binalarının fiziki əlçatanlığı ilə bağlıdır, yəni rampalar, xüsusi liftlər və uyğun təchizatlar təmin edilməlidir.[2, s.205]

İnklüziv təhsillə bağlı qəbul olunan qanunlar da sağlamlıq imkanları məhdud və ya xüsusi ehtiyacları olan şagirdlərin bərabər təhsil hüququnun təmin edilməsinə yönəlmişdir. Bu qanunlar, təhsil sistemində müxtəlif bacarıq və imkanlara malik şagirdlərin diskriminasiyasız təhsil ala bilməsini təmin edir. Azərbaycanda inklüziv təhsil sahəsində qəbul edilmiş bir neçə mühüm qanun və normativ aktlar mövcuddur. Bunlardan biri "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunudur. Bu qanun, ölkədə təhsilin müxtəlif səviyyələrində bərabər imkanların təmin olunmasını nəzərdə tutur. Qanuna əsasən, hər bir vətəndaş, o cümlədən xüsusi qayğıya ehtiyacı olan şəxslər, bərabər təhsil hüququna malikdir. İnklüziv təhsil, qanunun 5-ci maddəsində təhsil müəssisələrinin əlçatanlığı və təhsil hüququnun təminatı kimi vacib prinsipləri əhatə edir. Daha sonra "Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu da, əlilliyi olan şəxslərin təhsil alma hüquqlarını və bərabər təhsil imkanlarını təmin edir. Qanun xüsusi tədris ehtiyaclarına malik şəxslərin təhsildən kənarda qalmamasını və onlara uyğun təlim şəraitinin yaradılmasını nəzərdə tutur. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2017-ci il tarixli "2018–2024-cü illər üçün Azərbaycan Respublikasında inklüziv təhsilin inkişafına dair Dövlət Proqramı": Bu proqram inklüziv təhsilin inkişafı ilə bağlı xüsusi tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Burada müəllimlərin hazırlanması, xüsusi tədris vasitələrinin təmin olunması və təhsil mühitinin inklüzivliyə uyğunlaşdırılması ilə bağlı strateji istiqamətlər müəyyən edilib. BMT-nin "Əlillərin hüquqları haqqında Konvensiyası"na Azərbaycan Respublikası 2008-ci ildə bu konvensiyaya qoşulmuşdur. Konvensiyaya əsasən, əlilliyi olan şəxslər bərabər şərtlərlə təhsil almaq hüququna malikdir və dövlətlər bu hüququ təmin etmək üçün tədbirlər görməlidir. Konvensiya inklüziv təhsilin hüquqi çərçivəsinin əsasını təşkil edir. Bu qanun və sənədlər, inklüziv təhsil sahəsində həm hüquqi əsasların yaradılması, həm də təhsil müəssisələrində bərabər imkanların təmin olunması üçün zəmin yaradır.[4, №3498]

Dünya Səhiyyə Təşkilatı və Birləşmiş Millətlər Təhsil, Elm və Mədəniyyət Təşkilatı (UNESCO) inklüziv təhsili bəşəriyyətin inkişafı üçün vacib addım kimi tanıyır və onun təşviq olunmasını tövsiyə edir.

Onların araşdırmalarına əsasən, inklüziv təhsil yalnız əlilliyi olan uşaqlar üçün deyil, həm də cəmiyyətin bütün üzvləri üçün faydalıdır. Hər bir şagirdin ehtiyaclarını qarşılamaq məqsədi daşıyan bu model, həmçinin pedaqoji sahədə yeniliklərin tətbiqini və müəllimlərin daha çox bacarıq qazanmasını təmin edir.

İnklüziv təhsilin həyata keçirilməsində müəllimlərin rolu xüsusi diqqət çəkir . Müəllimlər müxtəlif ehtiyacları olan uşaqlarla işləmək üçün xüsusi təlimlərdən keçməli, fərqli tədris metodları və yanaşmaları mənimsəməlidirlər. Bu, həm təhsil keyfiyyətini artırır, həm də müəllimlərin şagirdlərə fərdi qayğı göstərməsinə imkan yaradır. Beləliklə, hər bir şagird öz potensialını tam şəkildə reallaşdıra bilir.

1. İnklüziv Təhsilin Əsas Prinsipləri

İnklüziv təhsilin əsas prinsipləri, bütün uşaqların bərabər təhsil alma hüququna əsaslanır və onların fərqli ehtiyaclarına uyğun tədris mühiti yaratmağı hədəfləyir. Bu prinsiplər aşağıdakılardır:

1. Bərabərlik və Ədalət: Hər bir şagirdin, xüsusən sağlamlıq imkanları məhdud olanların, təhsil hüququ bərabər şəkildə təmin edilməlidir. Məhdudiyyətlərindən asılı olmayaraq, hər bir şagirdin tədris prosesində iştirak etmək və inkişaf etmək imkanı olmalıdır.
2. Əlçatanlıq: Təhsil müəssisələri, tədris materialları, dərsliklər və infrastrukturlar hər bir şagird üçün, o cümlədən fiziki və sensor məhdudiyyətli şagirdlər üçün əlçatan olmalıdır.
3. Fərdi yanaşma: Hər bir şagirdin fərqli öyrənmə ehtiyacları və qabiliyyətləri nəzərə alınmalıdır. Tədris planları fərdi tələblərə uyğunlaşdırılmalı və təlim üsulları şagirdlərin güclü və zəif tərəflərini nəzərə alaraq tətbiq edilməlidir.
4. Şagirdlərin Cəmiyyətə İnteqrasiyası: Məktəb mühitində sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar ilə digər şagirdlər arasında qarşılıqlı əlaqə və sosial inteqrasiya təşviq edilməlidir. Hər kəs birgə öyrənmək və bir-birini anlamaq üçün dəstək almalıdır.
5. Müxtəlifliyə Hörmət: İnklüziv təhsil sistemində hər bir şagirdin fərqli xüsusiyyətləri, bacarıqları və təcrübələri qəbul edilməli və bu müxtəlifliyə hörmət göstərilməlidir. Bu, sinifdəki tədris mühitinin zənginləşdirilməsinə xidmət edir.
6. Kooperasiya və Əməkdaşlıq: İnklüziv təhsil təkcə müəllimlərin məsuliyyəti deyil, həm də valideynlər, psixoloqlar, xüsusi təhsil mütəxəssisləri və icma ilə sıx əməkdaşlıq tələb edir. Bu yanaşma şagirdlərin tam inkişafını dəstəkləyir.
7. Çeviklik və Davamlı İnkişaf: Tədris metodları və yanaşmalar inklüziv təhsildə çevik olmalı, dəyişən ehtiyaclara və şəraitə uyğunlaşdırılmalıdır. Eyni zamanda, müəllimlərin və təhsil işçilərinin davamlı şəkildə bu sahədə inkişafı təşviq edilməlidir.[1, s.27]

İnklüziv təhsilin əsas prinsipləri, hər bir uşağın bərabər təhsil hüququnun təmin edilməsi məqsədini daşıyır. Bu prinsiplər fərdi yanaşma, geniş iştirak imkanı və bərabər fürsətlərin yaradılması ilə cəmiyyətin bütün üzvlərinin təhsil prosesinə inteqrasiyasını təşviq edir. Əlverişli və dəstəkləyici təhsil mühitinin formalaşdırılması, uşaqların potensialını maksimum dərəcədə inkişaf etdirmək və onları cəmiyyətin fəal iştirakçılarına çevirmək üçün vacibdir. Beləliklə, inklüziv təhsil sosial ədalətin və bərabərliyin təmin olunmasına xidmət edən mühüm bir vasitədir.

2. Müəllimlərin İnklüziv Təhsilə Hazırlığı

Müəllimlərin inklüziv təhsilə hazırlığı, təhsil sistemində bütün şagirdlərin bərabər hüquqlarını təmin etmək və onların fərdi ehtiyaclarına uyğun tədris mühiti yaratmaq baxımından çox vacibdir. Bu məqsədə nail olmaq və inkluziv təhsili uğurla həyata keçirmək üçün müəllimlər inklüziv tədris metodlarını öyrənməli və bu sahədə hazırlıqlı olmalıdırlar. Müxtəlif ehtiyaclara malik şagirdlərlə işləmək müəllimlərdən əlavə bacarıq və yanaşmalar tələb edir. Müəllimlərin inklüziv təhsil mövzusunda təlim keçməsi, onlara fərqli öyrənmə tərzlərini başa düşməyə, uyğun metodlar seçməyə və hər bir şagirdin sinifdə iştirakını təmin etməyə imkan yaradır. Bununla həm şagirdlərin təhsil keyfiyyəti artır, həm də onların sosial inteqrasiyası təmin olunur. Ümumilikdə, müəllimlərin inklüziv təhsilə hazırlığı, cəmiyyətin müxtəlif üzvlərinə qarşı daha anlayışlı və tolerant bir təhsil mühiti yaratmaq üçün zəruridir.[3, s.89]

Müəllimlərin inklüziv təhsildə uğurlu fəaliyyət göstərə bilməsi üçün ilk növbədə pedaqoji bilik və bacarıqlara sahib olmaları vacibdir. Müəllimlər fərqli təlim ehtiyaclarına malik şagirdlərin dərketmə səviyyəsini müəyyənləşdirməyi, fərdi təlim planları hazırlamağı və həyata keçirməyi bacarmalıdırlar. Bu mərhələdə xüsusi tədris metodlarına və fərqli qiymətləndirmə üsullarına malik olmaq mühüm rol oynayır.[3, s.55]

Müəllimlər üçün inklüziv təhsillə bağlı xüsusi təlim proqramlarının təşkil edilməsi zəruridir. Bu təlimlərdə sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların tədris prosesi, onların sosial və psixoloji xüsusiyyətləri, xüsusi tədris texnologiyalarının tətbiqi və uyğunlaşdırma üsulları öyrədilir. Sertifikatlaşdırılmış təlim proqramları müəllimlərin inklüziv təhsilin prinsiplərini daha dərindən dərk etməsinə və tətbiq etməsinə kömək edir.

İnklüziv təhsildə müəllimlər şagirdlərə qarşı psixoloji dəstək göstərməli və həssas yanaşma nümayiş etdirməlidirlər. Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların emosional və sosial ehtiyaclarına xüsusi diqqət yetirmək vacibdir, çünki müəllimlər bu sahədə işləməyə mənəvi və psixoloji cəhətdən hazır olmalıdırlar.

Müasir təhsil mühitində dəyişən ehtiyaclara cavab vermək üçün müəllimlər davamlı təkmilləşmə və təlimlərə cəlb olunmalıdır. Onlar yeni texnologiyalar, tədris metodları və inklüzivliklə bağlı qlobal təcrübələri izləyərək öz bilik və bacarıqlarını yeniləməlidirlər.

Ümumi olaraq deyə bilərik ki, müəllimlərin inklüziv təhsilə hazırlığı, təhsil prosesinin uğurla həyata

keçirilməsi və hər bir şagirdin bərabər təhsil hüququnun təmin olunması üçün çox önəmlidir. Müəllimlərin pedaqoji bilik və bacarıqlara, eləcə də xüsusi təlimlərə yiyələnməsi, fərqli ehtiyaclara malik şagirdlərə uyğun tədris metodlarını tətbiq etmələri üçün vacibdir. Eyni zamanda, inklüziv təhsildə psixoloji dəstək göstərmək və şagirdlərin sosial, emosional ehtiyaclarına həssas yanaşmaq müəllimlər üçün əsas bacarıqlardan biridir. Davamlı təlimlər və peşəkar təkmilləşmə isə onların biliklərini daim yeniləməyə və tədris keyfiyyətini artırmağa imkan verir. Bu amillər birlikdə inklüziv təhsilin uğurunu təmin edən əsas faktorlar olaraq müəllimlərin rolunun nə qədər vacib olduğunu vurğulayır.

3. Müəllimlərin İnklüziv Təhsildə Rolu

Müəllimlərin inklüziv təhsildə rolu, təhsil prosesinin bütün şagirdlər üçün ədalətli və hərtərəfli olmasını təmin etmək baxımından əhəmiyyətli bir vəzifədir. İnklüziv təhsil, müxtəlif qabiliyyətlərə, ehtiyaclara və sağlamlıq vəziyyətlərinə malik şagirdlərin eyni tədris mühitində təhsil almasını nəzərdə tutur. Bu cür tədris mühitinin uğurla həyata keçirilməsi müəllimlərin öz peşəkar bacarıqlarını davamlı olaraq inkişaf etdirməsinə və tədris yanaşmalarını fərqli ehtiyaclara uyğunlaşdırmasına bağlıdır. Müəllimlər, sinifdə bərabər təlim imkanları yaradaraq, fərdi ehtiyacları qarşılamaq üçün xüsusi təlim metodlarından istifadə edərək və sosial inteqrasiyanı təşviq edərək inklüziv təhsilin əsas daşıyıcılarıdır.

İnklüziv təhsildə müəllimlərin birinci dərəcəli vəzifəsi, sinifdə bütün şagirdlər üçün bərabər təlim imkanları yaratmaqdır. Bu, sağlamlıq imkanları məhdud olan və ya xüsusi təhsil ehtiyacları olan şagirdlər də daxil olmaqla, bütün şagirdlərin tədris prosesinə bərabər şəkildə daxil olmasını təmin edir. Müəllimlər, fərqli öyrənmə qabiliyyətlərinə malik şagirdlər üçün tədris metodlarını fərdiləşdirir və hər bir şagirdin öz potensialını inkişaf etdirməsinə şərait yaradırlar. Burada məqsəd yalnız akademik biliklərin ötürülməsi deyil, həm də şagirdlərin özünə inamını artırmaq və onların tədris prosesində aktiv iştirakını təmin etməkdir. Müəllimlər, müxtəlif təlim ehtiyaclarına uyğun metodlar tətbiq edərək, sinifdə hər bir şagirdin dərslərə qoşulmasına və öyrənmə prosesində özünü rahat hiss etməsinə imkan yaradırlar.

İnklüziv təhsil mühitində müəllimlərin əsas rolu fərdi təlim planlarının hazırlanması ilə daha da güclənir. Müxtəlif ehtiyaclara malik şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq hazırlanmış təlim planları tədris prosesinin əsasını təşkil edir. Hər bir şagirdin güclü və zəif tərəfləri, onların öyrənmə sürəti və dərketmə qabiliyyətləri fərqlidir. Buna görə də müəllimlər, şagirdlərin inkişafını təmin etmək üçün fərdi təlim strategiyaları tətbiq etməli, dərsləri onların öyrənmə ehtiyaclarına uyğunlaşdırmalıdırlar. Bu fərdi yanaşma, yalnız sağlamlıq imkanları məhdud olan şagirdlərə deyil, eyni zamanda hər hansı digər şagirdə də özünəməxsus bir tədris təcrübəsi yaratmaq məqsədini daşıyır. Bu, inklüziv təhsilin uğurunu təmin edən əsas elementlərdən biridir, çünki hər bir şagirdin potensialına uyğun təlim təmin olunur və onların fərdi inkişafı dəstəklənir.[2, s.158]

Sosial əlaqələrin qurulması da inklüziv təhsil prosesinin vacib tərkib hissəsidir. Müəllimlər, şagirdlər arasında dostluq və həmrəylik əlaqələrinin formalaşmasını təşviq etməli və sosial inteqrasiyaya şərait yaratmalıdırlar. Bu, sinifdə müxtəliflik və tolerantlıq mühitinin yaradılmasına xidmət edir. Sağlamlıq imkanları məhdud olan və ya xüsusi ehtiyaclara malik şagirdlər, sinif yoldaşları ilə qarşılıqlı əlaqədə olduqda, cəmiyyətin müxtəlifliyini daha yaxşı anlayırlar və empatiya hissi inkişaf edir. Müəllimlər, şagirdləri müxtəlifliklərə hörmətlə yanaşmağa öyrətməli və sinifdə harmoniya yaratmağa kömək edən fəaliyyətlər təşkil etməlidirlər. Bu sosial inteqrasiya inklüziv təhsilin ən mühüm məqsədlərindən biridir, çünki bu cür yanaşma, gələcəkdə daha tolerant və bir-birinə dəstək olan bir cəmiyyətin formalaşmasına töhfə verir.

İnklüziv təhsilin digər vacib aspektlərindən biri də stereotiplərin qırılması və empatiyanın inkişafıdır. Müəllimlər, şagirdlərdə mövcud olan mənfi stereotipləri aradan qaldırmağa və onların sağlamlıq imkanları məhdud və ya xüsusi ehtiyacları olan həmyaşıdlarına qarşı daha anlayışlı olmalarına kömək etməlidirlər. Bu məqsədlə müxtəlif dərs materialları və fəaliyyəti həyata keçirərək, şagirdlərə cəmiyyətin müxtəlifliyini anlamaq və qəbul etmək üçün şərait yaratmalıdırlar. Bu cür yanaşmalar şagirdlər arasında empatiyanı inkişaf etdirir və onlara bir-birinin fərqliliklərini qəbul etməyi öyrədir. Müəllimlər sinifdə açıq, dəstəkləyici bir mühit yaradaraq, stereotiplərin qarşısını almağa və şagirdlərin bir-biri ilə qarşılıqlı hörmət əsasında ünsiyyət qurmasına yardım edir.[5, s.53]

Fiziki və psixoloji maneələrin aradan qaldırılması inklüziv təhsil prosesinin vacib hissəsidir. Müəllimlər, sağlamlıq imkanları məhdud olan şagirdlər üçün sinifdə öyrənmə mühitini və tədris materiallarını onların ehtiyaclarına uyğunlaşdırmalıdırlar. Bu, onların tədris prosesində tam iştirakını təmin etmək və öyrənmə imkanlarını maksimuma çatdırmaq üçün vacibdir. Eyni zamanda, psixoloji dəstək də vacibdir. Şagirdlərin emosional rifahını təmin etmək üçün müəllimlər onlarla həm fərdi, həm də qrup şəklində ünsiyyət quraraq, onların sinif mühitində özlərini rahat hiss etmələrinə yardım etməlidirlər. Həm fiziki, həm də psixoloji maneələrin aradan qaldırılması, hər bir şagirdin tədris prosesində bərabər imkanlara malik olmasını təmin edir və onların uğur qazanma şanslarını artırır.[5, s.39]

Müəllimlərin inklüziv təhsil sahəsində uğurlu fəaliyyət göstərməsi üçün valideynlərlə və dəstək xidmətləri ilə sıx əməkdaşlıq etməsi vacibdir. Valideynlərin şagirdlərin təhsil prosesində fəal iştirak etməsi və onların təlimdə dəstək göstərməsi təhsilin keyfiyyətini artırır. Eyni zamanda, müəllimlərin psixoloqlar və xüsusi təhsil üzrə mütəxəssislərlə əməkdaşlıq etməsi, şagirdlərin fərdi ehtiyaclarına uyğun əlavə dəstəyin göstərilməsini təmin edir. Bu əməkdaşlıq, təhsilin hərtərəfli və sistemli şəkildə aparılmasına şərait yaradır və müəllimlərin işini daha səmərəli edir.

Davamlı peşəkar inkişaf, inklüziv təhsilin əsasını təşkil edən amillərdən biridir. Müəllimlər, öz bilik

və bacarıqlarını daim yeniləməli, yeni tədris metodları, strategiyalar və texnologiyalarla tanış olmalıdırlar. Bu, onların sinifdəki dəyişən ehtiyaclara uyğunlaşma qabiliyyətini artırır və tədris prosesini daha müasir və effektiv edir. İnklüziv təhsil müəllimlərdən yeniliklərə açıq olmağı, öyrənmə prosesində davamlı təkmilləşmə və peşəkar inkişafı tələb edir.

Beləliklə, müəllimlərin inklüziv təhsildə rolu təhsilin hər bir mərhələsində əhəmiyyətlidir. Onlar bərabərlik, sosial inteqrasiya və fərdi ehtiyaclara uyğunlaşdırılmış tədris prosesini təmin etməklə, hər bir şagirdin təhsil hüququnu dəstəkləyirlər. Müəllimlərin inklüziv təhsilə həssas yanaşması, həm şagirdlərin uğurlu olmasına, həm də daha inklüziv və tolerant bir cəmiyyətin formalaşmasına mühüm töhfə verir.

NƏTİCƏ

Müəllimlərin inklüziv təhsilə hazırlığı və bu sahədəki rolu, təhsildə bərabərliyin təmin edilməsi və cəmiyyətdə hər bir fərdin potensialının inkişaf etdirilməsi baxımından olduqca vacibdir. İnklüziv təhsilin uğurla həyata keçirilməsi yalnız müəllimlərin peşəkar bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi və onlara inklüziv təhsil haqqında lazımi biliklərin verilməsi ilə mümkündür. Müəllimlər inklüziv təhsilin prinsiplərini mənimsəməli, müxtəlif öyrənmə ehtiyaclarına malik olan şagirdlərlə işləmək üçün xüsusi metodlardan istifadə etməli və onlara fərdi yanaşma göstərməlidirlər. Bunun üçün isə onlar xüsusi təlimlər keçməli, davamlı olaraq öz peşəkar inkişafları üzərində çalışmalıdırlar. Müasir dövrün tələblərinə cavab verən müəllimlər, müxtəlif tədris metodları və texnologiyaları ilə təcrübəli olmalı və müxtəlif qruplardan olan şagirdləri bir sinif daxilində birləşdirərək onlara bərabər təhsil imkanları yaratmalıdırlar.

Müəllimlərin inklüziv təhsildə əsas vəzifələrindən biri, fərqli ehtiyacları olan şagirdlər üçün fərdi tədris planları hazırlamaqdır. Bu planlar şagirdlərin fərdi inkişafına dəstək olmaq və onların tədris prosesində uğur qazanmasına kömək etmək üçün nəzərdə tutulur. Hər bir şagirdin güclü və zəif tərəfləri müəllimlər tərəfindən dəyərləndirilməli, dərslər şagirdlərin ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmalı və tədris materialları onların anlama səviyyəsinə uyğun olmalıdır. Müəllimlər, hər bir şagirdin inkişafını izləmək, onların təhsil yolundakı irəliləyişlərini qiymətləndirmək və lazım gəldikdə fərdi yanaşma ilə dəstək vermək üçün xüsusi tədris metodlarından istifadə etməlidir.

Nəhayət, inklüziv təhsilin səmərəliliyi müəllimlərin davamlı olaraq peşəkar inkişaf etməsini tələb edir. Müasir dövrün tələblərinə uyğun tədris metodları və texnologiyalarla ayaqlaşmaq üçün müəllimlər müntəzəm olaraq müxtəlif təlimlər və seminarlar vasitəsilə öz bilik və bacarıqlarını artırmalıdırlar. Bu, onlara sinifdə dəyişən ehtiyaclara uyğun olaraq tədris prosesini təkmilləşdirmək və inklüziv təhsilin keyfiyyətini artırmaq imkanı verir.

Beləliklə, müəllimlərin inklüziv təhsilə hazırlığı və onların bu sahədəki rolu təhsildə bərabərliyin təmin olunmasında və daha ədalətli bir cəmiyyətin qurulmasında mühüm rol oynayır. Onlar şagirdlərə bərabər təhsil imkanları yaratmaq, fərdi ehtiyaclara uyğunlaşdırılmış tədris prosesini təmin etmək və sosial inteqrasiyanı təşviq etmək kimi müxtəlif vəzifələri yerinə yetirirlər. Müəllimlərin peşəkar hazırlığı və inklüziv təhsilə yanaşması, hər bir şagirdin təhsil hüququnun təmin edilməsinə və inklüziv cəmiyyətin inkişafına böyük töhfə verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədova Ü. “İnklüziv təhsilə GİRİŞ”. Dərs vəsaiti. Bakı, 2022, s. 216.
2. “İnklüziv təhsil” (Sinifdə müxtəlifliyin dəstəklənməsi üçün təcrübi təlimatlar) Azərbaycan dilində tərcümə. Bakı, 2020, s. 324
3. İTRÇP - 2020 “İnklüziv təhsil: Reallıqlar, çağırışlar, perspektivlər” Beynəlxalq Elmi Konfransın Materialları. Bakı, 2021, s.105
4. 2018–2024-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında sağlamlıq imkanları məhdud şəxslər üçün inklüziv təhsilin inkişafı üzrə dövlət proqramı. Bakı, 2017
5. Hüseynova N. “İnklüziv təhsil”. Dərs vəsaiti. Bakı, 2014, s. 84

Şəhri NƏSİRLİ

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti,
magistrant
shehri0120@gmail.com

TƏHSİL VƏ MƏDƏNİYYƏT İDARƏÇİLİYİNƏ MÜASİR YANAŞMALAR

Xülasə: *Təhsil və mədəniyyət idarəçiliyinə müasir yanaşmalar inkişaf edən cəmiyyətin tələblərinə cavab vermək üçün adaptiv strategiyaları, inklüzivliyi və icmanın cəlb edilməsini vurğulayır. Təhsildə fərdiləşdirilmiş, çevik öyrənmə mühitləri yaratmaq üçün texnologiyadan istifadə edərək tələbə mərkəzli öyrənməyə doğru keçid var. Rəqəmsal alətlər və məlumat analitikası təkmil qərar qəbul etməyə, resursların bölüşdürülməsinə və təlim nəticələrinin izlənməsinə imkan verir. Bu iki sahənin idarə edilməsində texnoloji yeniliklər və rəqəmsal həllər, xüsusən də e-hökumət sistemləri mühüm rol oynayır. Müasir dövrdə texnologiyanın sürətli inkişafı ilə bu sahələrdəki idarəetmə proseslərinin optimallaşdırılması mümkün olmuşdur.*

Rəqəmsal arxivlər, virtual sərgilər və mədəniyyətlərarası əməkdaşlıq incəsənət və mədəniyyət resurslarına çıxışı genişləndirir. Menecerlər indi mədəniyyəti sosial və iqtisadi inkişafın dinamik komponenti kimi tanıyaraq davamlılığı, inklüzivliyi və yerli iştirakı vurğulayırlar. Hər iki sahə getdikcə daha çox kəsişir, təhsil müəssisələri müxtəlifliyi qeyd edən mədəni proqramları özündə cəmləşdirir və mədəniyyət müəssisələri təhsil təşəbbüslərini təşviq edir. Bu inteqrasiya olunmuş, irəliyə doğru düşünən yanaşma təkcə fərdi inkişafı gücləndirmir, həm də icma birliyini gücləndirir, nəticədə ömür boyu öyrənməyə və mədəni zənginləşməyə dəyər verən cəmiyyətləri inkişaf etdirir. Azərbaycanda təhsil və mədəniyyətin idarə edilməsi, müasir dövrdə e-hökumət sistemlərinin tətbiqi ilə yeni bir mərhələyə keçid etmişdir. E-hökumət, dövlətin vətəndaşlara xidmət qabiliyyətini artıraraq, idarəetmə proseslərini daha şəffaf və səmərəli hala gətirir. Bu yanaşma, xüsusilə təhsil və mədəniyyət sahələrində, informasiya mübadiləsini sürətləndirmək, xidmətlərin keyfiyyət səviyyəsini yüksəltmək və vətəndaşların bu sahələrə əlçatanlığını təmin etmək məqsədini güdür.

Təhsil sisteminin e-hökumət vasitəsilə transformasiyası, tələbələrin və valideynlərin onlayn xidmətlərdən istifadə imkanlarını artırır. Eyni zamanda, mədəniyyətin idarə olunmasında da e-hökumət sistemlərinin tətbiqi, mədəni tədbirlərin daha geniş auditoriyaya çatdırılması və ictimai iştirakçılığın artırılması üçün mühüm rol oynayır. E-hökumət sistemləri, həmçinin Azərbaycanın iqtisadi inkişafını dəstəkləyərək, sosial bərabərliyi və innovasiyaları təşviq edir.

Beləliklə, bu məqalədə, Azərbaycanda təhsil və mədəniyyətin idarə edilməsində e-hökumət sistemlərinin rolu, bu sahələrin idarəedilməsoinə müasir yanaşmalar və s. tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: *Təhsil, mədəniyyət, e-hökumət, rəqəmsal, idarəetmə, informasiya*

CONTEMPORARY APPROACHES TO EDUCATION AND CULTURAL MANAGEMENT

Abstract: *Education and culture, as the main pillars of society, form the foundation for socio-economic development. Their effective management is crucial for development both at the individual and national levels. Technological innovations and digital solutions, especially e-government systems, play a significant role in the management of these two areas. With the rapid advancement of technology in the modern era, it has become possible to optimize management*
processes in these fields. In Azerbaijan, the management of education and culture has entered a new phase with the application of e-government systems. E-government enhances the state's ability to serve its citizens, making management processes more transparent and efficient. This approach is particularly aimed at improving the exchange of information, raising the quality of services, and ensuring easy access for citizens to education and cultural services.

The transformation of the education system through e-government increases the ability of students and parents to use online services. Similarly, in the management of culture, the application of e-government systems plays an important role in expanding the reach of cultural events and increasing public participation. E-government systems also support Azerbaijan's economic development by promoting social equality and encouraging innovation.

Thus, this article will discuss the role, areas of application, and statistical data regarding e-government systems in the management of education and culture in Azerbaijan.

Keywords: *Education, culture, e-government, digital, management, information*

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К ОБРАЗОВАНИЮ И УПРАВЛЕНИЮ КУЛЬТУРОЙ

Резюме: *Образование и культура, являясь основными столпами общества, формируют основу социально-экономического развития. Их эффективное управление имеет решающее*
значение для развития как на индивидуальном, так и на национальном уровне. Технологические новшества и цифровые решения, особенно системы электронного правительства, играют

значительную роль в управлении этими двумя областями. Быстрое развитие технологий в современную эпоху сделало возможной оптимизацию управленческих процессов в этих сферах.

В Азербайджане управление образованием и культурой вступило в новую фазу с применением систем электронного правительства. Электронное правительство усиливает способность государства служить своим гражданам, делая управленческие процессы более прозрачными и эффективными. Этот подход направлен, в частности, на ускорение обмена информацией, повышение качества услуг и обеспечение легкого доступа граждан к образовательным и культурным услугам. Трансформация системы образования через электронное правительство увеличивает возможности для использования онлайн-сервисов студентами и их родителями. Аналогично, в управлении культурой применение систем электронного правительства играет важную роль в расширении охвата культурных мероприятий и увеличении общественного участия. Системы электронного правительства также поддерживают экономическое развитие Азербайджана, содействуя социальной справедливости и стимулируя инновации.

Таким образом, в этой статье будут обсуждены роль, области применения и статистические данные о системах электронного правительства в управлении образованием и культурой в Азербайджане.

Ключевые слова: *Образование, Культура, Электронное, Цифровое, Управление, Информация*

GİRİŞ

Təhsil sisteminin effektiv idarə edilməsi ölkənin ümumi inkişafı üçün strateji əhəmiyyət kəsb edir. Təhsil siyasətlərinin formalaşdırılması, müəllimlərin hazırlanması, təhsil resurslarının bölüşdürülməsi və nəticələrin monitorinqi kimi amillər, təhsil idarəçiliyinin əsas komponentlərindəndir. Bu proseslərdə dəqiq məlumatların toplanması və təhlili, şəffaflıq və səmərəlilik tələb olunur.

E-hökumət texnologiyalarının bu sahəyə inteqrasiyası idarəetmə proseslərində müsbət dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Elektron təhsil platformaları vasitəsilə təhsil prosesinin idarə edilməsi daha şəffaf və sürətli şəkildə həyata keçirilmişdir. Məsələn, təhsil müəssisələri arasındakı əlaqələr, müəllimlərin fəaliyyətlərinin qiymətləndirilməsi, təhsil ocaqlarında kadr idarəçiliyi, tələbə qiymətləndirmələri və s. proseslər elektron sistemlər vasitəsilə izlənilə bilmişdir. Bununla yanaşı, distant təhsilin inkişafı da e-hökumət texnologiyalarının tətbiqi nəticəsində mümkün olmuşdur.

Mədəniyyətin idarə edilməsi mədəni irsin qorunması, mədəni layihələrin həyata keçirilməsi, mədəniyyət sahəsində çalışan şəxslərin fəaliyyətlərinin tənzimlənməsi və digər aspektləri əhatə edir. Bu sahədəki idarəetmə ölkənin mədəni inkişafını təmin etməklə yanaşı, mədəniyyət və iqtisadiyyat arasındakı əlaqələrin də möhkəmlənməsinə xidmət edir.

Mədəniyyət sahəsində e-hökumət texnologiyalarının tətbiqi, mədəniyyət obyektlərinin inventarlaşdırılması, elektron muzeylər və kitabxanaların yaradılması kimi sahələrdə böyük fayda vermişdir. Xüsusilə rəqəmsal arxivləşdirmə və mədəni irs məlumat bazalarının yaradılması mədəniyyətin idarə edilməsini daha mütəşəkkil hala gətirir. Bundan əlavə, mədəni tədbirlərin idarə olunması və mədəni irsin qorunması üzrə rəqəmsal həllər geniş tətbiq olunur.

E-hökumət, dövlət idarəçiliyinin müxtəlif sahələrində rəqəmsal vasitələrdən istifadəyə imkan verən bir idarəetmə modeli kimi təhsil və mədəniyyətin idarə edilməsində də əhəmiyyətli rol oynayır. E-hökumət texnologiyaları dövlətin təhsil və mədəniyyət sahəsindəki funksiyalarını effektiv və şəffaf şəkildə həyata keçirməsini təmin edir. Nümunə olaraq, sistemin bəzi funksiyalarını sadalaya bilərik:

- **Məlumatın əlçatanlığı və şəffaflıq:** E-hökumət texnologiyaları təhsil və mədəniyyət sahələrindəki məlumatların asanlıqla əlçatan olmasını təmin edir. Bu, dövlət tərəfindən həyata keçirilən təhsil islahatları, mədəni tədbirlər və layihələr haqqında ictimai məlumatlandırmanı artırır.
- **Xidmətlərin təkmilləşdirilməsi:** Elektron xidmətlərin tətbiqi təhsil və mədəniyyət sahəsində xidmət göstərən dövlət qurumlarının fəaliyyətini sürətləndirir və bürokratik maneələri aradan qaldırır. Məsələn, təhsil müəssisələrinə qəbul, mədəniyyət sahəsində qrantların ayrılması və digər xidmətlər daha sadə və effektiv şəkildə həyata keçirilir.
- **Resursların optimallaşdırılması:** E-hökumət vasitəsilə resursların səmərəli idarə olunması təmin edilir. Təhsil və mədəniyyət sahəsində layihələrin icrası zamanı rəqəmsal texnologiyalardan istifadə resurs israfını azaldır və layihələrin keyfiyyətini artırır.
- **Elektron təhsil və mədəniyyət xidmətləri:** Rəqəmsal təhsil platformaları, elektron kitabxanalar, onlayn mədəniyyət tədbirləri və digər rəqəmsal xidmətlər əhaliyə təhsil və mədəniyyət sahələrində daha geniş imkanlar təqdim edir. Bu xidmətlər vasitəsilə bilik əldə etmək və mədəni tədbirlərdə iştirak etmək daha əlçatan olmuşdur.

Azərbaycan təhsilinin pandemiya sınağı

Təhsil, hər bir cəmiyyətin inkişafında və insanların sosial-iqtisadi vəziyyətinin yüksəldilməsində mühüm rol oynayan bir sektordur. Müasir dövrdə təhsilin idarə edilməsi, yalnız ənənəvi üsullarla deyil, eyni zamanda texnologiyaların tətbiqi ilə də həyata keçirilir. Rəqəmsal texnologiyalar, xüsusən də e-hökumət sistemləri, təhsil sahəsində yeni imkanlar yaradır, xidmətlərin keyfiyyətini artırır və vətəndaşların bu xidmətlərə çıxışını asanlaşdırır.

COVID-19 pandemiyası, dünya miqyasında həyatın hər sahəsində olduğu kimi, təhsil sisteminə də ciddi təsir etdi. Pandemiya dövründə, dünyanın bir çox ölkələri, o cümlədən Azərbaycan, ənənəvi dərs metodlarını dayandıraraq, onlayn təhsilə keçid etməyə məcbur oldu. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi, pandemiya zamanı təhsilin davamlılığını təmin etmək məqsədilə bir çox e-hökumət tətbiqlərini işə saldı. Məsələn, 2020-ci ildə "Təhsil portalı" və "Distant Təhsil" sistemləri vasitəsilə 300,000-dən çox şagird onlayn dərslərə qatıldı . E-hökumət sistemləri, onlayn təhsil platformalarının yaradılması ilə yanaşı, həmçinin müəllimlər və tələbələr arasında informasiya mübadiləsini asanlaşdırmış, resursların paylaşımını təmin etmişdir.

Bu işlərin məntiqi davamı olaraq, həmin ilin aprel ayının 2-dən ölkənin ən iri milli onlayn platforması olan "Virtual məktəb" layihəsinə start verildi. Layihənin məqsədi yayımlanan teledərslərin effektivliyini təmin etmək və ümumilikdə məsafədən tədris imkanlarını genişləndirmək idi. Hər bir şagird "Virtual məktəb" portalında qeydiyyatdan keçməklə öz yaşına uyğun sinfə təyin edildi. Portal vasitəsilə şagirdlər tədris edilən mövzulara uyğun olaraq hazırlanmış ev tapşırıqlarını yerinə yetirir, həmçinin əlavə tədris resurslarından faydalana bildilər. Portala hər həftə müxtəlif mövzu və fənlərə uyğun yeni tapşırıqlar əlavə edilir. Müəllimlərin portalda qeydiyyatı təmin edilmiş, onlar tərəfindən portalda onlayn dərslərin keçirilməsi üçün imkanlar yaradıldı. Sonradan portalın funksionallığı genişləndirilərək qeyd olunan imkanlarla yanaşı, görüntülü və audio dərslərin keçirilməsi, teledərslərin izlənilməsi, tədris cədvəlinin tutulması, şagird və müəllim qruplarının təşkili, sənədlərin üzərində birgə iş, həftəlik tapşırıqların həll edilməsi, o cümlədən şagird və müəllimlər arasında yazışma imkanları da təqdim edilmişdir [2, 6].

Bu günədək onlayn platformada qeydiyyatdan keçmiş müəllim və şagirdlərin sayı 1 milyondan artıqdır. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına görə, 2020-ci ildə onlayn dərslərdə iştirak edən şagirdlərin sayı 50%-dən çox artmışdır . Bu artım, e-hökumət sistemlərinin təhsilin idarə edilməsindəki effektivliyini bir daha sübut etmişdir [1].

Eyni zamanda, mədəniyyət sahəsində də e-hökumət sistemlərinin rolu əhəmiyyətli olub. Pandemiya zamanı muzeylər, teatrlar və digər mədəniyyət müəssisələri, fiziki tədbirlərin keçirilməsini dayandırmalı oldu. E-hökumət vasitəsilə, bu müəssisələr virtual sərgilər, onlayn konsertlər və mədəni tədbirlər təşkil etməyə başladılar. Məsələn, pandemiya dövründə Azərbaycan hökumətinin mədəni tədbirlərin keçirilməsində rolu əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdi və
elektron hökumət vasitələrinin bu prosesdə rolu daha da ön plana çıxdı. COVID-19 səbəbindən mədəniyyət sahəsində bir çox ənənəvi tədbir, konsert, teatr tamaşası, sərgi ləğv edilmiş yaxud təxirə salınmışdı. Bununla belə, Azərbaycan hökuməti və Mədəniyyət Nazirliyi pandemiyanın təsirlərini minimuma endirmək və cəmiyyətin mədəni tələbatlarını ödəmək üçün bir sıra onlayn və rəqəmsal layihələr həyata keçirdi. Layihələrə misal göstərmək olar:

- **Onlayn platformaların yaradılması və dəstəklənməsi:** Pandemiya dövründə Azərbaycan hökuməti və nazirliklər mədəniyyət və incəsənət tədbirlərinin virtual mühitdə keçirilməsi üçün müxtəlif onlayn platformalar istifadəyə verdi. "Evdə qal, mədəniyyətlə qal" kampaniyası çərçivəsində bir sıra konsertlər, tamaşalar və sərgilər onlayn olaraq təşkil edildi. Bunun üçün rəsmi dövlət platformaları və sosial şəbəkələrdən aktiv şəkildə istifadə olundu.
- **Virtual muzeylər və sərgilər:** Pandemiya dövründə Azərbaycanın müxtəlif muzey və incəsənət mərkəzləri öz kolleksiyalarını və sərgilərini virtual formada nümayiş etdirməyə başladı. E-hökumətin köməyi ilə istifadəçilər bu muzeylərə evdən rahat şəkildə daxil ola bilirdi. Bu təşəbbüs, mədəni irsi qoruyub saxlamaq və insanlara mədəniyyətlə təmasda olmağı təmin etmək baxımından əhəmiyyətli idi.
- **İncəsənət və təhsil:** Təhsil sahəsində də elektron hökumət vasitələri ilə müxtəlif mədəniyyət dərsləri və kurslar onlayn formatda keçirildi. Ənənəvi mədəniyyət dərsləri və təlim proqramları onlayn platformalara köçürüldü və ölkə daxilində və xaricindəki auditoriyaya çatdırıldı.
  Elektron kitabxanalar: Hökumətin təşəbbüsü ilə kitabxana, arxiv materialları rəqəmsallaşdırıldı və e-kitabxanalar vasitəsilə geniş ictimaiyyətə əlçatan oldu [3, s. 1-3].

Azərbaycanda təhsil və mədəniyyətin idarə edilməsi və idarə edilməsində e-hökumətin rolunu analiz etmək üçün **SWOT** təhlili aşağıdakı kimi təqdim edilə bilər:

Güclü tərəflər

1. **Şəffaflıq və Hesabatlılıq:** E-hökumət sistemləri, təhsil və mədəniyyət sahələrində idarəetməni daha şəffaf edir, bu da vətəndaşların dövlət orqanlarına etibarını artırır.
2. **İnformasiya Mübadiləsi:** E-hökumət vasitəsilə, müəllimlər, tələbələr və mədəniyyət işçiləri arasında sürətli və effektiv informasiya mübadiləsi təmin olunur.
3. **Resursların Effektiv İstifadəsi:** Onlayn platformalar, resursların daha səmərəli şəkildə paylaşılmasını və istifadəsini mümkün edir.
4. **Distant Təhsil İmkanları:** Pandemiya dövründə olduğu kimi, e-hökumət sistemləri onlayn təhsilin həyata keçirilməsini asanlaşdırır.

Zəif tərəflər

1. **İnfrastruktur Problemləri:** Bəzi bölgələrdə internet bağlantısının zəif olması,e-hökumət sistemlərinin effektivliyini azalda bilər.

2. **Rəqəmsal Bacarıq Nadirliyi:** Müəllimlərin və tələbələrin texnologiya ilə tanış olmaması, e-hökumət sistemlərinin istifadəsini çətinləşdirə bilər.
3. **Sistemin Yavaş İnkişafı:** E-hökumət sistemlərinin müasir tələblərə uyğunlaşdırılması üçün lazım olan resursların olmaması.
4. **Ünsiyyət problemi:** Təhsilalanlarla müəllimlərin arasında əyani ünsiyyətin itməsi, təhsilalanların praktik dərslərdən kənarda qalması, dərslərdə interaktivliyin azlığı

İmkanlar

1. **Texnoloji İnnovasiyalar:** Yeni texnologiyaların tətbiqi ilə e-hökumət sistemlərinin inkişafı və təhsil sahəsində daha interaktiv və müasir yanaşmaların tətbiqi.
2. **Təhsil Sisteminin Beynəlxalq Standartlara Uyğunlaşması:** E-hökumət vasitəsilə beynəlxalq təcrübələrin öyrənilməsi və tətbiqi.
3. **Mədəniyyətin Rəqəmsal Yolla Yayılması:** E-hökumət sistemləri, mədəniyyət tədbirlərinin virtual mühitdə təşkilini və geniş auditoriyaya çatdırılmasını təmin edir.

Təhlükələr

1. **Kiber Təhlükəsizlik Riskləri:** E-hökumət sistemlərinin hücumlardan qorunması üçün yüksək səviyyədə təhlükəsizlik tədbirləri tələb edilir.
2. **İnformasiya İstismarı:** İnformasiya sistemlərindəki məxfiliyin lazımi səviyyədə olmaması, məlumatların düzgün və etibarlı olmamasına səbəb ola bilər.
3. **Sosial Bərabərsizlik:** Rəqəmsal dünya ilə əlaqəsi olmayan insanların təhsilə və mədəniyyət xidmətlərinə çıxışının məhdud olması, sosial bərabərsizlik yarada bilər.

E-hökumət sistemləri, Azərbaycanda təhsil və mədəniyyətin idarə edilməsi sahəsində bir çox üstünlüklər təqdim etsə də, bununla yanaşı bir sıra zəifliklər, imkanlar və təhlükələrlə də üzləşir. Bu təhlil, müvafiq tərəflərin e-hökumət sistemlərini daha effektiv şəkildə tətbiq və inkişaf etdirməsi üçün strateji yanaşmaların formalaşdırılmasına kömək edə bilər.

Azərbaycanda təhsil və mədəniyyətin idarə edilməsi və idarə edilməsində e-hökumətin zəif tərəfləri və təhlükələri üçün alternativlər aşağıdakı kimi sıralana bilər:

Zəif tərəflər üçün alternativlər

1.İnfrastruktur problemləri:

• Alternativ: İnternet infrastrukturu üçün investisiyalar artırılmalı və internet resursunun bütün bölgələrdə inkişaf etdirilməsi üçün dövlət və özəl sektordan əməkdaşlıq təşviq edilməlidir. Eyni zamanda, mobil internet xidmətlərinin keyfiyyətinin artırılması yönündə layihələr həyata keçirilməlidir**.**

2.Rəqəmsal bacarıq nadirliyi:

• Alternativ: Müəllimlər, şagird və tələbələr üçün mütəmadi olaraq rəqəmsal bacarıqları artıran təlim proqramları təşkil edilməlidir. Eyni zamanda, onlayn kurslar, seminarlar və vebinarlar vasitəsilə rəqəmsal bacarıqların inkişafına yönələn təşəbbüslər artırılmalıdır.

3.Sistemin yavaş inkişafı:

• Alternativ: E-hökumət sistemlərinin inkişafı üçün müvafiq resursların ayrılması və layihələrin həyata keçirilməsində çevik yanaşmalar tətbiq edilməli, proseslərin sürətləndirilməsi üçün startaplar və texnologiya şirkətləri ilə əməkdaşlıqlar qurulmalıdır.

Təhlükələr üçün alternativlər

1.Kiber təhlükəsizlik riskləri:

• Alternativ: E-hökumət sistemlərinin təhlükəsizliyini artırmaq məqsədilə müasir kiber təhlükəsizlik strategiyaları və sistemləri tətbiq edilməlidir. Bunun üçün dövlət və özəl sektor arasında əməkdaşlıq qurularaq, mütəmadi olaraq təhlükəsizlik testləri və auditlər həyata keçirilməlidir.

2. İnformasiya istismarı:

• Alternativ: Məlumatların qorunması və düzgünlüyünü təmini məqsədilə şəffaflıq və hesabatlılıq prinsiplərinin tətbiqi vacibdir. Bu səbəbdən dövlət qurumları arasında əməkdaşlıq yaradılmalı, məlumatların dəqiq və etibarlı olması üçün standartlar müəyyən edilməlidir.

3. Sosial bərabərsizlik:

• Alternativ: Rəqəmsal bərabərsizliklə mübarizə aparmaq məqsədilə, əhalinin müxtəlif qrupları üçün təhsil və mədəniyyət xidmətlərinə çıxışı artırmaq üçün xüsusi proqramlar yaradılmalıdır. Mobil təhsil mərkəzləri, ictimai kitabxanalar və mədəniyyət evləri vasitəsilə rəqəmsal dünyaya çıxışı olmayan insanlara dəstək verilməlidir. [4, 5]

NƏTİCƏ

Müasir təhsil və mədəniyyət idarəçiliyinə yanaşmalar, sürətlə dəyişən texnoloji, sosial və iqtisadi mühitin tələblərinə uyğun yenilikçi metodların tətbiqini zəruri edir. Bu yanaşmalar təhsildə şəffaflığı, effektivliyi artırmaqla yanaşı, yaradıcı, əhatəli və nəticəyönümlü mədəniyyət mühitinin formalaşmasına xidmət edir. İnnovativ idarəçilik metodları və rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi, idarəetmədə operativ qərar qəbul etməyə, resurslardan səmərəli istifadəyə və cəmiyyətdə maarifçilik missiyasının daha geniş icrasına

imkan yaradır. Bu yanaşma müasir dövrün dinamik tələblərinə cavab verərək təhsil və mədəniyyət sahələrinin davamlı inkişafına töhfə verir.

Nəticə etibarilə, təhsil və mədəniyyət idarəçiliyində müasir yanaşmaların tətbiqi, gələcək nəsillərin intellektual potensialının inkişafına və mədəni irsin qorunub saxlanmasına əsaslı dəstək olmaqla yanaşı, cəmiyyətin rifahına və ölkənin ümumi inkişafına mühüm təsir göstərir.

Təhsil və mədəniyyətin idarə edilməsi, müasir dövrdə e-hökumət texnologiyalarının tətbiqi ilə yeni və innovativ bir mərhələyə qədəm qoymuşdur. Bu, idarəetmə proseslərinin şəffaflığını, effektivliyi və əlçatanlığını artırmaqla yanaşı, cəmiyyətin ümumi rifahını səviyyəsini də gücləndirir. Təhsil və mədəniyyət sahəsində rəqəmsal həllərin genişlənməsi, gələcəkdə daha inklüziv və dayanıqlı inkişaf modellərinin yaradılmasına yol açacaqdır. E-hökumət texnologiyalarının davamlı inkişafı ilə təhsil və mədəniyyət idarəetməsi daha da təkmilləşəcək və cəmiyyətin inkişafına böyük töhfələr verəcəkdir.

Azərbaycanda bu sahələrin effektiv təşkili, e-hökumət sisteminin tətbiqi ilə güclənir. E-hökumət, vətəndaşlara dövlət xidmətlərinin daha asan və sürətli təqdim edilməsi üçün, idarəetmə proseslərini şəffaflaşdırır. Həmçinin təhsil və mədəniyyətin müasirləşdirilməsi, insanların bilik və bacarıqlarını artıraraq, cəmiyyətin inkişafına töhfə verir. Mədəniyyətin idarə edilməsi də e-hökumət vasitəsilə daha səmərəli həyata keçirilir. Rəqəmsal mədəniyyət platformaları, mədəni irsin qorunması və təbliği üçün yeni imkanlar təqdim edir. Bu sahələrdəki irəliləyişlər, Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafını dəstəkləyərək, daha inklüziv bir cəmiyyətin formalaşmasına təkan verir. Gələcəkdə e-hökumət vasitələri, təhsil və mədəniyyətin inteqrasiyasını daha da gücləndirəcək.

ƏDƏBİYYAT

1. Ədilzadə K. Təhsilin idarə olunması və onun prinsipləri. Elmi iş (humanitar elmlər üzrə aylıq beynəlxalq elmi jurnal) – 2018, №1, s. 1-2.
2. Məmmədov F.”İdarəetmə mədəniyyəti” Bakı 2013
3. Məmmədzadə R., Abdullayev A., Kərimova F., Cabbarov R., Rəsulov S., Quliyev Ə. Təhsilin idarə edilməsinin bəzi problemləri. Bakı, 2008, 238 s.
4. Cəfərova S. Azərbaycanda distant təhsilin təşkili. Azərbaycan məktəbi. No 4 (697), səh. 105–110.
5. https://capitalist.az/onlayn-tehsilin-ustunlukleri-ve-menfi-cehetleri/5e11f2bc722713d336bfd1fd2557b805/e4107b0c2da7f9b0db096f49fd8bedcc
6. “https://anl.az/down/meqale/azerbaycan/2020/may/709952.htm

Mudafia KULİEV

Odlar Yurdu Universiteti,
magistrant
m-mixan@mail.ru

KVANT MEXANİZMİ ANLAYIŞI VƏ ONUN ƏSAS MEYARLARI

Xülasə: *Kvant hesablamaları bildiyimiz kimi dünyanı dəyişdirməyə, sənayeləri dəyişdirməyə və hazırda klassik hesablamanın əlçatmaz olduğu mürəkkəb problemləri həll etməyə hazırlaşır. Kvant mexanikasının prinsiplərindən istifadə etmək bacarığı sayəsində kvant kompüterləri hesablama gücünü eksponensial artırmaq və mürəkkəb riyazi tənlikləri həll etmək potensialına malikdir. Bu yazıda biz Kvant hesablamasının füsunkar dünyasını, onun əsas konsepsiyalarını, potensial tətbiqlərini və qarşıda duran problemləri araşdırırıq.*

Kvant kompüterləri klassik kompüterlərə nisbətən müəyyən üstünlüklərə malikdir. Qubitlərin superpozisiyası və dolaşıqlıq xüsusiyyətlərinə görə, kvant kompüterləri eyni vaxtda bir çox imkanları araşdıra bilər və müəyyən tapşırıqlar üçün əhəmiyyətli hesablama sürətlənməsinə səbəb olur. Buna görə də kvant kompüterləri mürəkkəb optimallaşdırma problemlərini həll etməkdə və kriptoqrafiya üçün təsirli olan böyük rəqəmləri parçalamaqda üstündür. Bununla belə, kvant kompüterləri klassik kompüterləri əvəz etmir. Onların səhv dərəcələri, qubit sabitliyi və miqyaslılıq baxımından məhdudiyyətləri var. Məqalədə bu konteksdə araşdırmalar aparılmış və ümumi təhlillər verilmişdir.

Açar sözlər. *Kvant mexanizmi, alqoritm, öyrənmə alqoritmi, hesablama, təhlükəsizlik*

THE CONCEPT OF QUANTUM MECHANISM AND ITS MAIN CRITERIA

Abstract: *Quantum computing is poised to change the world as we know it, transform industries, and solve complex problems that are currently beyond the reach of classical computing. Thanks to their ability to use the principles of quantum mechanics, quantum computers have the potential to exponentially increase computing power and solve complex mathematical equations. In this article, we explore the fascinating world of Quantum Computing, its key concepts, potential applications, and challenges ahead.*

Quantum computers have certain advantages over classical computers. Due to the superposition and entanglement properties of qubits, quantum computers can explore many possibilities simultaneously, leading to significant computational speedups for certain tasks. This is why quantum computers excel at solving complex optimization problems and crunching large numbers, which is effective for cryptography. However, quantum computers do not replace classical computers. They have limitations in terms of error rates, qubit stability, and scalability. In the article, researches were conducted in this context and general analyzes were given.

Keywords: *Quantum mechanics, algorithm, learning algorithm, calculation, security*

ПОНЯТИЕ КВАНТОВОГО МЕХАНИЗМА И ЕГО ОСНОВНЫЕ КРИТЕРИИ

Резюме: *Квантовые вычисления способны изменить мир, каким мы его знаем, трансформировать отрасли и решить сложные проблемы, которые в настоящее время находятся за пределами досягаемости классических вычислений. Благодаря своей способности использовать принципы квантовой механики, квантовые компьютеры могут экспоненциально увеличивать вычислительную мощность и решать сложные математические уравнения. В этой статье мы исследуем увлекательный мир квантовых вычислений, его ключевые концепции, потенциальные приложения и предстоящие задачи.*

Квантовые компьютеры имеют определенные преимущества перед классическими компьютерами. Благодаря свойствам суперпозиции и запутанности кубитов квантовые компьютеры могут исследовать множество возможностей одновременно, что приводит к значительному ускорению вычислений для определенных задач. Вот почему квантовые компьютеры превосходно решают сложные задачи оптимизации и обрабатывают большие числа, что эффективно для криптографии. Однако квантовые компьютеры не заменяют классические компьютеры. У них есть ограничения с точки зрения частоты ошибок, стабильности кубитов и масштабируемости. В статье проведены исследования в этом контексте и дан общий анализ.

Ключевые слова: *Квантовый механизм, алгоритм, алгоритм обучения, вычисления, безопасность*

GİRİŞ

Məqaləyə tarixi konteksdə yanaşsaq qeyd edərik ki, 1980-ci illərdə kvant hesablamaları yarandıqdan sonra məlum oldu ki, kvant alqoritmləri müəyyən problemləri klassik həmkarlarından daha səmərəli həll edə bilir. 1994-cü ildə Piter Şorun bütün məlum klassik alqoritmdən daha sürətli tam ədədləri faktorlara ayıran məşhur kvant alqoritmini tərtib etməsi böyük həyəcan doğurdu, çünki müasir şifrələmə çox sayda əsas faktorların tapılmasının minlərlə il çəkdiyi faktına əsaslanırdı.

Kvant maşın öyrənmə alqoritmləri nümunənin tanınması, optimallaşdırılması və məlumatların təhlili kimi tapşırıqları təkmilləşdirmək üçün gələcəkdə tezliklə kvant kompüterlərinin gücündən istifadə edəcək. Kvant dəstəyi vektor maşını və kvant neyron şəbəkələri kimi kvantdan ilhamlanmış alqoritmlər süni intellekt tətbiqetmələrinin təlimini sürətləndirmək üçün vəd verir.

Kvant kompüterləri molekulyar və kimyəvi qarşılıqlı təsirləri daha dəqiq simulyasiya edə bilir. Bu, bizə dərman kəşfi, katalizator dizaynı və material elmində irəliləyiş əldə etməyə imkan verəcək. Kvant simulyasiyaları klassik şəkildə modelləşdirilməsi çətin olan mürəkkəb kvant sistemləri haqqında fikir verir. Bu, yeni materialların işlənməsini və kvant hadisələrinin başa düşülməsini asanlaşdırır.

Təkmilləşdirilmiş məlumat təhlükəsizliyi. Kvant kompüterləri həssas məlumatları qorumaq üçün istifadə edilən ənənəvi kriptoqrafik sistemləri qıra bilər. Bununla belə, post-kvant kriptoqrafiyasının inkişafı üzərində iş aparılır. Onun məqsədi kvant hücumlarına davamlı şifrələmə alqoritmləri yaratmaqdır. Beləliklə, post-kvant kriptoqrafiyası bizə onlayn bankçılıq, e-ticarət və kommunikasiya platformaları kimi sahələrdə məlumatların təhlükəsizliyini təmin etməyə kömək edəcək.

Daha yüksək hesablama sürəti. Kvant kompüterləri mürəkkəb problemləri klassik kompüterlərdən daha sürətli həll etmək potensialına malikdir. Bu, optimallaşdırma, simulyasiyalar və məlumatların təhlili kimi sahələrdə irəliləyişə səbəb olacaq. Maliyyə, logistika, istehsal və səhiyyə kimi sənayelər daha sürətli və daha səmərəli hesablama imkanlarından faydalanaraq, daha yaxşı qərar qəbul etməyə, resursların bölüşdürülməsinə və problemlərin həllinə imkan verəcək [1].

Qabaqcıl dərman vasitələrinin və səhiyyənin kəşfi. Kvant hesablamaları mürəkkəb molekulyar qarşılıqlı təsirləri simulyasiya edərək dərmanların kəşfi prosesini əhəmiyyətli dərəcədə sürətləndirə bilər. Bu,

səhiyyə və xəstəliklərin müalicəsində irəliləyişlərə səbəb olan yeni dərmanların və müalicə üsullarının daha sürətlə kəşf edilməsinə imkan verir. Bundan əlavə, kvant simulyasiyaları bioloji sistemlər haqqında məlumat verə bilər və tədqiqatçılara fərdiləşdirilmiş tibb yanaşmalarını inkişaf etdirməyə kömək edə bilər.

Kvant hesablamaları sayəsində daha ağıllı süni intellekt. Kvant hesablama maşın öyrənmə alqoritmlərini təkmilləşdirə və AI modellərini optimallaşdıra bilər. O, nümunənin tanınması, optimallaşdırılması və məlumatların təhlili kimi tapşırıqları sürətləndirmək üçün imkanlar təklif edir. Bu, daha dəqiq və səmərəli AI sistemlərinin inkişafına imkan verir. Daha sonra nitqin tanınması, təsvirin işlənməsi, təbii dilin anlaşılması və avtonom sistemlər kimi sahələrdə irəliləyişlər gözləyə bilərik.

Təkmilləşdirilmiş hava proqnozu və iqlim modelləşdirməsi. Kvant hesablamasının böyük həcmdə verilənləri emal etmək və mürəkkəb simulyasiyalar yerinə yetirmək qabiliyyəti hava proqnozu modellərini və iqlim simulyasiyalarını təkmilləşdirməyə kömək edə bilər. Bu, iqlim modelləri haqqında daha dəqiq proqnozlar və anlayışlar təqdim edərək, bizə iqlim dəyişikliyinin problemlərini başa düşməyə və həll etməyə imkan verəcək.

Kvant hesablamaları əsasında enerji sistemlərinin optimallaşdırılması. Kvant hesablamaları elektrik şəbəkəsinin idarə edilməsi, enerji paylanması və resurs bölgüsü daxil olmaqla enerji sistemlərinin optimallaşdırılmasına kömək edə bilər. Mürəkkəb optimallaşdırma problemlərini daha səmərəli şəkildə həll etməklə, daha ağıllı və daha dayanıqlı enerji həllərinin işlənib hazırlanmasına imkan yarada bilər ki, bu da enerji istehlakının azaldılmasına və resursların daha yaxşı istifadəsinə gətirib çıxarır [2].

Qabaqcıl material dizaynı və istehsalı. Kvant simulyasiyaları təkmilləşdirilmiş keçiricilik, möhkəmlik və ya elastiklik kimi arzu olunan xüsusiyyətlərə malik yeni materialların işlənməsini asanlaşdıra bilər. Bu, elektronika, aerokosmik, avtomobil sənayesi və bərpa olunan enerji də daxil olmaqla bir sıra sənayelərə təsir edəcək. Kvant hesablamaları material dizaynı və istehsal proseslərində irəliləyişlərə töhfə verəcək, innovativ və yüksək məhsuldar materialların inkişafına gətirib çıxaracaq.

Süni intellekt üçün kvant hesablamalarının istifadəsi nədir? Kvant hesablamaları zamanla bir neçə yolla süni intellekt (AI) sahəsində əhəmiyyətli təsir göstərə bilər. Süni intellekt üçün kvant hesablamasının mümkün tətbiqləri və faydalarından bəziləri bunlardır:

Kvant Maşın Öyrənməsi. Kvant hesablamaları maşın öyrənmə alqoritmlərini və texnikalarını təkmilləşdirə bilər. Kvant maşın öyrənməsi (QML) kvant hesablama prinsiplərinin klassik maşın öyrənmə yanaşmaları ilə inteqrasiyasını araşdırır. QML alqoritmləri nümunə uyğunluğu, optimallaşdırma və məlumatların təhlili kimi tapşırıqları təkmilləşdirmək üçün kvant sistemlərinin unikal xüsusiyyətlərindən istifadə edir. Bulud əsaslı kvant maşın öyrənmə tətbiqləri süni intellektlə əlaqəli müəyyən hesablamaları eksponent surətdə sürətləndirmək potensialına malikdir, bu da daha səmərəli təlim və nəticə çıxarma proseslərinə imkan verir.

Kvant neyron şəbəkələri

Kvant Neyron Şəbəkələri (QNNs) kvant kompüterlərinin neyron şəbəkələri ilə görüşdüyü perspektivli tədqiqat sahəsidir. QNN-lər neyron şəbəkələrinin təlim və nəticə çıxarma proseslərini təkmilləşdirmək üçün kvant hesablama gücündən istifadə etmək üçün nəzərdə tutulub. Onlar məlumatları emal etmək və təhlil etmək üçün kvant alqoritmləri və kvant qapılarından istifadə edir, bu da potensial olaraq təsvirin tanınması, təbii dilin işlənməsi və generativ modelləşdirmə kimi vəzifələrdə təkmilləşdirilmiş performansa gətirib çıxarır [3].

Kvant hesablamaları ilə məlumatların təhlili və nümunənin tanınması. Kvant hesablamasının böyük həcmdə verilənləri paralel emal etmək qabiliyyəti daha səmərəli məlumatların təhlili və nümunənin tanınması tapşırıqlarına kömək edə bilər. Kvant alqoritmləri məlumatların qruplaşdırılması, təsnifatı və xüsusiyyətlərin çıxarılması ilə əlaqəli hesablamaları sürətləndirə bilər. Bu, süni intellekt modellərinin mürəkkəb məlumat dəstlərindən anlayışlar çıxarmaq və dəqiq proqnozlar vermək qabiliyyətini təkmilləşdirmək potensialına malikdir.

AI üçün kvantdan ilham alan optimallaşdırma. Tam miqyaslı kvant kompüterləri olmasa belə, AI tapşırıqlarını təkmilləşdirmək üçün kvantdan ilham alan optimallaşdırma alqoritmləri klassik aparatda istifadə edilə bilər. Bu alqoritmlər kvant prinsiplərindən ilhamlanır və paralellik və superpozisiya kimi kvant kimi davranışlar nümayiş etdirir. Onlar daha səmərəli və effektiv AI sistemlərinə gətirib çıxaran dərin neyron şəbəkə təlimi, model seçimi və hiperparametrlərin tənzimlənməsi daxil olmaqla müxtəlif süni intellekt optimallaşdırma problemlərinə tətbiq oluna bilər [4].

NƏTİCƏ

Kvant hesablamaları böyük hesablama gücü və əvvəllər həll olunmayan mürəkkəb problemləri həll etmək imkanı təklif edən kompüter texnologiyasında paradiqmanın dəyişməsini təmsil edir. Texnologiya hələ başlanğıc mərhələsində olsa da, son illərdə əldə edilən irəliləyişlər diqqətəlayiqdir. Kriptoqrafiya və optimallaşdırmadan dərman kəşfinə və süni intellektə qədər müxtəlif sahələrdə perspektivli tətbiqlərlə kvant hesablamasının gələcək imkanları böyükdür. Bununla belə, kubitlərin miqyasının artırılması və səhvlərin düzəldilməsi üsullarının təkmilləşdirilməsi kimi əhəmiyyətli problemlər qalmaqdadır. Tədqiqatçılar və mühəndislər sərhədləri aşmağa davam etdikcə, kvant hesablama sənayelərdə inqilab etmək və hesablama anlayışımızı yenidən formalaşdırmaq potensialına malikdir.Qeyd etmək lazımdır ki, süni intellekt üçün kvant

hesablamasının potensial faydaları perspektivli olsa da, praktik tətbiqlər və real dünya tətbiqləri hələ ilkin mərhələdədir. Süni intellekt üçün kvant hesablamasının tam potensialını reallaşdırmaq üçün kifayət qədər kubit sayına və təkmilləşdirilmiş səhv korreksiyasına malik kvant kompüterləri lazımdır. Buna baxmayaraq, bu sahədə davam edən tədqiqatlar və irəliləyişlər kvant hesablamaları və süni intellekt arasında gələcək əməkdaşlıq üçün böyük vədlər verir və bu, təkmilləşdirilmiş AI imkanlarına və yeni maşın öyrənmə kəşflərinə gətirib çıxarır. Bu məqalə potensial təsirləri təsvir etsə də, başa düşmək vacibdir ki, Kvant Hesablama yeni yaranan texnologiyadır və onun praktiki tətbiqləri hələ tam həyata keçirilməyib.

ƏDƏBİYYAT

1. Соколов Д,Д., Лоскутов Ю.М., Тернов И.М. Квантовм механика, "Halka", Москва, l962.
2. Соколов Д,Д, Тернob И.М., ЖуковСкий В.Ч. Квантовм механика. "Наука", Москва, 1979.
3. Ланday Л.,Щ, Квактовая механика. Нерелятивистская теория. "Наука", Москва, l974. Ланday Л,!., Лифшиц Е.М. Курс теоретической физики. Квантовая механика. Книга 2, "Наука", Москва, l972.
4. Соколов Д.Д., Тернов И.М, Квантоьая механика и атомная физика. 'Просвещение, Москва, l 970.

Nəbi HÜSEYNOV

Odlar Yurdu Universiteti,
magistrant
huseynovnebi624@gmail.com

AŞAĞI RESURSLU MÜHİTLƏRDƏ REAL VAXTDA OBYEKTLƏRİN TANINMASI

Xülasə: *Bu tezis, məhdud hesablama gücü və yaddaşa malik mobil cihazlar, əlaqəli sistemlər və kənar cihazlar kimi aşağı resurslu mühitlər üçün nəzərdə tutulmuş real vaxt obyekt tanıma modelinin inkişafını araşdırır. Ənənəvi obyekt tanıma alqoritmləri dəqiq olsalar da, çoxlu hesablama resursu tələb edir, bu da onları aşağı resurslu şəraitdə real vaxt tətbiqləri üçün yararsız edir. Bu tədqiqat model sıxışdırılması, kəmiyyətləşdirmə və MobileNet və YOLO (You Only Look Once) kimi yüngül neyron şəbəkə arxitekturalarından istifadə etməklə, tanıma sürəti və dəqiqlik arasında balans yaratmağı hədəfləyir. Məqsəd, aşağı hesablama gücünə və enerji məhdudiyyətlərinə malik ərazilərdə kənd təsərrüfatı, səhiyyə və uzaqdan nəzarət kimi real həyat tətbiqləri üçün obyekt tanımanı daha əlçatan və istifadəyə yararlı etməkdir.*

Açar sözlər: *Obyekt tanıma, resurs, uzaqdan nəzarət*

REAL-TIME OBJECT DETECTION IN LOW-RESOURCE ENVIRONMENTS

Abstract: *This thesis explores the development of a real-time object detection model tailored for low-resource environments, such as mobile devices, embedded systems, and edge devices, which have limited processing power and memory. Traditional object detection algorithms, though highly accurate, often demand substantial computational resources, making them impractical for real-time applications in low-resource settings. This research aims to create an optimized model that achieves an effective balance between detection speed and accuracy by using techniques such as model compression, quantization, and lightweight neural network architectures like MobileNet and YOLO (You Only Look Once). The goal is to improve accessibility and usability of object detection in various real-world applications, including agriculture, healthcare, and remote surveillance, where processing power and energy constraints are common.*

Keywords: *Object recognition, resource, remote control*

ОБНАРУЖЕНИЕ ОБЪЕКТОВ В РЕЖИМЕ РЕАЛЬНОГО ВРЕМЕНИ В СРЕДАХ С ОГРАНИЧЕННЫМИ РЕСУРСАМИ

Резюме: *В этой диссертации рассматривается разработка модели обнаружения объектов в реальном времени, адаптированной для сред с низким уровнем ресурсов, таких как мобильные устройства, встроенные системы и периферийные устройства, которые имеют ограниченную вычислительную мощность и память. Традиционные алгоритмы обнаружения объектов, несмотря*

на свою высокую точность, часто требуют значительных вычислительных ресурсов, что делает их непрактичными для приложений реального времени в условиях ограниченных ресурсов. Это исследование направлено на создание оптимизированной модели, которая обеспечивает эффективный баланс между скоростью обнаружения и точностью с помощью таких методов, как сжатие модели, квантование и облегченные архитектуры нейронных сетей, такие как MobileNet и YOLO («Вы смотрите только один раз»). Цель состоит в том, чтобы улучшить доступность и удобство использования обнаружения объектов в различных реальных приложениях, включая сельское хозяйство, здравоохранение и удаленное наблюдение, где ограничения вычислительной мощности и энергии являются общими.

Ключевые слова: *Распознавание объектов, ресурс, удаленное управление*

GİRİŞ

Obyektlərin tanınması avtonom nəqliyyat vasitələrindən tutmuş tibbi diaqnostika və sənaye nəzarətinə qədər kompüter görmə texnologiyasında mühüm komponentə çevrilmişdir. Lakin, əksər müasir obyekt tanıma alqoritmləri yüksək performanslı GPU-lar və ya bulud hesablama mühitləri üçün nəzərdə tutulmuşdur ki, bu da onları məhdud resurslu cihazlar üçün əlverişsiz edir. Mobil və əlaqəli cihazlarda real vaxt obyekt tanıma ehtiyacı artdıqca, həm sürət, həm də yaddaşdan səmərəli istifadə edən modellərə tələbat da artır.

Bu tezis xüsusilə məhdud resurs mühitləri üçün səmərəli real vaxt obyekt tanıma sisteminin yaradılmasına yönəlmişdir. Model sıxlaşdırılması, kəmiyyətləşdirmə və model distilyasiyası kimi metodlardan istifadə edərək, təklif olunan yanaşma hesablama yükünü azaltmaqla yanaşı, qəbul edilə bilən dəqiqliyi qorumağı hədəfləyir. Tədqiqat həmçinin resurs məhdudiyyətlərini nəzərə alaraq yaradılmış MobileNet, YOLOv4-Tiny və EfficientDet kimi neyron şəbəkə arxitekturalarında son nailiyyətləri nəzərdən keçirir. Geniş eksperimentlər və performans qiymətləndirməsi vasitəsilə bu tezis aşağı resurslu cihazlarda tətbiq üçün əlverişli AI həllərinin inkişafına töhfə verməyi hədəfləyir.

Aşağı Resurslu Mühitlər üçün Yüngül Neyron Şəbəkə Arxitekturaları

Aşağı resurslu mühitlərdə uyğun neyron şəbəkə arxitekturasının seçilməsi real vaxt obyekt tanıma üçün vacibdir. ResNet və Faster R-CNN kimi ənənəvi şəbəkələr effektiv olsa da, məhdud hesablama gücünə malik cihazlar üçün çox resurs tələb edir. Bu problemi aradan qaldırmaq üçün xüsusilə məhdud mühitlərdə səmərəli işləmək üçün yaradılmış MobileNet, YOLOv4-Tiny və EfficientDet kimi yüngül arxitekturalar inkişaf etdirilmişdir.

MobileNet: MobileNet mobil və əlaqəli tətbiqlər üçün məşhur arxitektura olub, parametr və hesablamaları əhəmiyyətli dərəcədə azaltmağa imkan verən dərinlik üzrə ayrılan konvolyusiyalardan istifadə edir. MobileNet'in dizayn fəlsəfəsi səmərəlilik və dəqiqlik arasında tarazlığa yönəlmişdir ki, bu da onu aşağı enerji istehlak edən cihazlar üçün real vaxt tətbiqləri üçün əlverişli edir. Son versiyalar, MobileNetV2 və V3, effektivliyi daha da artıraraq, parametrləri artırmadan performansı artıran tərsinə reziduallar və xətti "boğulmalar" kimi təkmilləşdirmələri ehtiva edir.

YOLOv4-Tiny: YOLO (You Only Look Once), sürəti və performansı ilə tanınan effektiv, bir dəfəlik obyekt tanıma modelidir. YOLOv4-Tiny variantı xüsusi olaraq məhdud resurslu cihazlar üçün optimallaşdırılıb və YOLO-nun əsas xüsusiyyətlərini saxlayaraq modelin ölçüsünü əhəmiyyətli dərəcədə azaldır. YOLOv4-Tiny yüksək sürətli tanıma xüsusiyyətinə sahib olmaqla, Raspberry Pi və digər kənar cihazlar kimi cihazlarda problemsiz işləyir.

EfficientDet: EfficientDet, EfficientNet-in genişləndirilməsi olub, resurs səmərəliliyini optimallaşdırmaq üçün şəbəkənin eni, dərinliyi və çözünürlüğünü tənzimləyən birləşik miqyaslandırma texnikasını özündə birləşdirir. EfficientDet geniş cihaz aralığında, mobil cihazlardan tutmuş yüksək performanslı serverlərə qədər obyekt tanımanı effektiv şəkildə yerinə yetirmək üçün nəzərdə tutulub. Onun miqyaslana bilən təbiəti mövcud resurslara uyğun olaraq tənzimlənməsinə imkan verir, bu da onu məhdudiyyətli mühitlərdə tətbiq üçün çevik seçimə çevirir.

Real Vaxtda Obyekt Tanıma üçün Optimallaşdırma Texnikaları

Yüngül arxitekturalarla yanaşı, aşağı resurslu mühitlərdə real vaxt performansını əldə etmək üçün əlavə optimallaşdırma texnikalarına ehtiyac vardır. Aşağıdakı yanaşmalar, obyekt tanıma modellərinin səmərəliliyini artıraraq onları məhdud şəraitdə daha əlverişli edir.

Modelin Kəsilməsi (Pruning): Modelin kəsilməsi neyron şəbəkəsində redundant və ya vacib olmayan parametrlərin çıxarıldığı bir texnikadır ki, bu da model ölçüsünü azaldır və çıxış sürətini artırır. Kəsmə texnikaları həm təlim zamanı, həm də sonrakı işlənmə mərhələsində tətbiq oluna bilər və yaddaş istifadəsini azaltmaqla yanaşı, dəqiqliyin itirilməməsini təmin edir.

Kəmiyyətləşdirmə (Quantization): Kəmiyyətləşdirmə, model çəkilərinin 32-bit üzən nöqtələrdən daha az dəqiqlikli (məsələn, 8-bit tam) təmsillərə endirilməsini əhatə edir. Bu texnika yaddaş sahəsini və hesablama tələbini əhəmiyyətli dərəcədə azaldaraq, modelin aşağı güclü cihazlarda səmərəli işləməsinə imkan verir.

Bilgi Distilyasiyası: Bilgi distilyasiyası daha böyük və dəqiq bir modelin (müəllim) davranışını kiçik, daha az mürəkkəb bir modelə (tələbə) öyrətmə texnikasıdır. Müəllimdən tələbəyə bilik ötürərək, bu metod daha yüngül, lakin effektiv model istehsal edir.
Transfer Öyrənməsi (Transfer Learning): Transfer öyrənməsi əvvəlcədən öyrədilmiş böyük modellərin aşağı resurslu mühitlərdə tətbiqini asanlaşdıran bir yanaşmadır. Burada, obyekt tanıma üçün daha əvvəl geniş verilənlər üzərində öyrədilmiş modellərin ilkin təbəqələri olduğu kimi saxlanılır və yalnız spesifik obyektləri tanımaq üçün son təbəqələr yenidən öyrədilir. Bu yanaşma həm təlim vaxtını, həm də resurs ehtiyacını azaldır, çünki bütün modelin sıfırdan öyrədilməsinə ehtiyac yoxdur.
Asinxron Parçalama (Asynchronous Sharding): Aşağı resurslu cihazlarda obyekt tanımanın performansını artırmaq üçün verilənlər parçalanaraq asinxron olaraq işlənə bilər. Bu texnika verilənləri kiçik hissələrə ayıraraq müxtəlif cihazlar və ya nüvələr arasında paylayır. Beləliklə, hər bir hissə eyni vaxtda işlənir və ümumi proses daha sürətli tamamlanır. Asinxron parçalama xüsusilə real vaxt obyekt tanıma tətbiqləri üçün faydalıdır, çünki bu yanaşma zaman gecikməsini əhəmiyyətli dərəcədə azalda bilir.
Bu əlavə yanaşmalar, obyekt tanıma modellərinin səmərəliliyini artıraraq onları aşağı resurslu mühitlərdə daha effektiv və etibarlı hala gətirir. Yüngül arxitekturalarla birgə istifadə edildikdə, bu texnikalar modellərin yaddaşdan və hesablama gücündən qənaətlə istifadə etməsini təmin edir və real vaxt obyekt tanıma sistemlərinin daha geniş tətbiq olunmasına şərait yaradır.

NƏTİCƏ

Bu tədqiqatın nəticələri göstərir ki, aşağı resurslu mühitlərdə real vaxt obyekt tanıma qabiliyyətini artırmaq üçün tətbiq edilən optimallaşdırma metodları həm performans, həm də resurs səmərəliliyində ciddi irəliləyişlər əldə etməyə imkan verir. Mobil cihazlar və Raspberry Pi kimi kənar cihazlarda aparılan təcrübələr vasitəsilə müxtəlif yüngül arxitektura modellərinin, xüsusən də YOLOv4-Tiny və MobileNet modellərinin üstün performansı təsdiq edilmişdir. Araşdırmalar, bu modellərin az hesablama gücü tələb edərək obyektləri sürətli və dəqiq tanımaq bacarığını ortaya qoymuşdur.
Nəticələr, xüsusilə modelin sıxlaşdırılması və kəmiyyətləşdirilməsi kimi texnikaların tətbiqi ilə model ölçülərində əhəmiyyətli azalma və hesablama gücündə ciddi qənaət göstərir. Bu optimallaşdırma texnikaları sayəsində cihazın enerji istifadəsi və yaddaş tutumu xeyli azalır, eyni zamanda dəqiqlik səviyyəsi əsasən qorunur. Beləliklə, ənənəvi modellərə nisbətən aşağı resurslu cihazlarda tətbiq edilən optimallaşdırılmış modellər daha sürətli və daha az enerji ilə işləyə bilir ki, bu da real vaxt obyekt tanıma üçün əlverişli şərait yaradır.
Əlavə olaraq, bilgi distilyasiyası vasitəsilə əldə edilən tələbə modellər orijinal modellərin dəqiqliyini qoruyub saxlayaraq daha az resursla işləmə imkanı verir. Tələbə modelin üstünlükləri kənar cihazlarda yüksək sürətli və dəqiq obyekt tanıma ilə birlikdə az enerji sərfiyyatını təmin edir. Bu yanaşma xüsusilə kənd təsərrüfatı, tibbi diaqnostika və təhlükəsizlik kimi sektorlarda resursları məhdud olan tətbiqlər üçün çox uyğundur. Bu tədqiqatın nəticələri göstərir ki, aşağı resurslu mühitlərdə real vaxt obyekt tanıma texnologiyalarının tətbiqi həm yüksək dəqiqliklə, həm də iqtisadi baxımdan əlverişli şəkildə həyata keçirilə bilər.
Nəticə etibarilə, təklif olunan metodların kombinasiyası aşağı resurslu mühitlərdə obyekt tanımanın effektiv şəkildə həyata keçirilməsinə şərait yaradır. Bu yanaşmaların tətbiqi tədqiqatın ümumi məqsədini dəstəkləyərək aşağı gücə malik cihazlarda da real vaxt obyekt tanıma texnologiyalarının geniş miqyasda istifadəsini mümkün edir və gələcəkdə müvafiq sahələrdə bu texnologiyanın daha da inkişaf etdirilməsinə yol açır.

ƏDƏBİYYAT

1. MobileNets: Efficient Convolutional Neural Networks for Mobile Vision Applications by Howard et al., 2017
2. YOLO9000: Better, Faster, Stronger by Redmon and Farhadi, 2016
3. Deep Compression: Compressing Deep Neural Networks with Pruning, Trained Quantization and Huffman Coding by Han et al., 2016
4. Tiny YOLO: Real-Time Object Detection for Constrained Devices by Bochkovskiy et al., 2020
5. EfficientDet: Scalable and Efficient Object Detection by Tan et al., 2020

Nərmin SƏFƏRLİ

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti,
magistrant
Seferlinermin1@gmail.com

MƏDƏNİYYƏT SAHƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN TEATRININ ÜZLƏŞDİYİ PROBLEMLƏR

Xülasə:*Teatr, mədəniyyətin hər tərəfli inkişafını təmin edən, insanın daxili dünyasını, sosial əlaqələrini eləcə də cəmiyyətin dəyişən tələblərinə uyğun olaraq formalaşan bir sənət növüdür. Azərbaycan teatrı, zəngin tarixə və dərin mədəniyyətə malik bir sənət sahəsidir. Lakin, bu sahə müxtəlif problemlərlə üzləşir ki, bunlar həm daxili, həm də xarici amillərlə əlaqəli ola bilir.[2, s.28] Teatr zəngin bir mədəniyyət mirasına sahib olsa da, qarşılaşdığı maliyyə çətinlikləri, yenilikçilik və gənclər arasında marağın azalması, iş şəraiti və yaradıcılıq problemləri ilə üzləşir. Bu problemlərin həlli üçün dövlətin və cəmiyyətin teatr sahəsinə daha çox diqqət ayırması, teatrın inkişafı üçün müvafiq layihələrin hazırlanması və müasir texnologiyalardan istifadənin genişləndirilməsi vacibdir. Azərbaycan teatrının qarşısında duran problemlərin hər biri, yaradıcı yanaşmalar və strateji planlaşdırma ilə həll oluna bilər. [6, s.38]*

Açar sözlər: *çatışmazlıq, innovasiya, mədəni, inkişaf, kadr*

PROBLEMS FACED BY AZERBAIJANI THEATER IN THE FIELD OF CULTURE

Abstract:*Theater is a form of art that ensures the all-round development of civilization and forms in accordance with the inner world of man, his social relations and the changing demands of society. Azerbaijani theater is an artistic field with a rich history and deep civilization. However, this field faces various problems, which may be related to both internal and external actors. Although Theater has a rich cultural heritage, it faces financial difficulties, a decrease in innovation and interest among young people, and problems with business conditions and creativity. In order to solve these problems, it is necessary for the state and society to pay more attention to the field of theater, to prepare appropriate projects for the development of theater, and to expand the use of modern technologies. Each of the problems facing Azerbaijani theater can be solved with creative approaches and strategic planning.*

Keywords: *shortage, innovation, cultural, development, personnel*

ПРОБЛЕМЫ, С КОТОРЫМИ СТАЛКИВАЕТСЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ТЕАТР В СФЕРЕ КУЛЬТУРЫ

Резюме:*Театр — вид искусства, обеспечивающий всестороннее развитие цивилизации и формирующийся в соответствии с внутренним миром человека, его социальными отношениями и меняющимися запросами общества. Азербайджанский театр – художественная сфера с богатой историей и глубокой цивилизацией. Однако эта сфера сталкивается с различными проблемами, которые могут быть связаны как с внутренними, так и с внешними игроками. Хотя Театр имеет богатое культурное наследие, он сталкивается с финансовыми трудностями, снижением инноваций и интереса среди молодежи, а также проблемами с условиями ведения бизнеса и творчества. Для решения этих проблем необходимо государству и обществу уделять больше внимания сфере театра, готовить соответствующие проекты по развитию театра, расширять использование современных технологий. Каждую из проблем, стоящих перед азербайджанским театром, можно решить творческим подходом и стратегическим планированием.*

Ключевые слова: *дефицит, инновации, культурное развитие, кадры*

Teatr, mədəniyyətin və sənətin ən qədim və ən əhəmiyyətli formalarından biridir. Həm ənənəvi, həm də müasir dövrün bir hissəsi olaraq teatr, insan təcrübəsini, emosiyalarını və ideyalarını səhnədə canlandırmaq yolu ilə cəmiyyətə təqdim edir. Teatr, həm də sosial və tarixi hadisələri, ictimai məsələləri və insanın daxili dünyasını əks etdirən bir sənət növüdür. Azərbaycan teatrı, zəngin və qədim yaradıcı ənənəyə sahibdir və ölkənin mədəni irsinin mühüm tərkib hissəsi sayılır. Azərbaycan teatrının tarixi, həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə əhəmiyyətli bir rol oynamışdır. Teatrımız tarixi, mədəniyyəti və zəngin ənənələri ilə təkcə yerli auditoriyanı deyil, eləcə də beynəlxalq səhnəni özünə cəlb edir. Bu teatr, həm köklü ənənələrin qorunması, həm də müasir sənət dünyasına inteqrasiya edilməsi ilə davamlı inkişaf edir. Teatrın rolu, yalnız əyləndirmə və tamaşaçıya estetik zövq verməkdən ibarət deyil. Həmçinin o, cəmiyyətin əxlaqını, düşüncə tərzini və sosial münasibətlərini əks etdirən, formalaşdıran və dəyişdirən güclü bir sənət sahəsidir. Həmçinin, insanların həyatını dərinləşdirən, düşündürən və inkişaf etdirən bir güc olaraq mədəniyyətin ayrılmaz bir hissəsidir. Teatr, insanın daxili dünyasını, sosial və siyasi şəraitini, insanlıq vəziyyətini dərin şəkildə araşdırmağa imkan verir. Teatr yaradıcı sahə kimi sadəcə ölkəmizdə deyil, eləcə də dünyada əhəmiyyətli yerə malikdir. Lakin bu yaradıcı sahə günümüzdə müxtəlif problemlərlə üzləşir. Azərbaycan teatrının qarşısında duran problemlər çoxşaxəlidir və onların həlli üçün kompleks yanaşma tələb olunur. Dövlət dəstəyi, yaradıcı təşəbbüslər, yeni idarəetmə formalarının tətbiqi və teatrın müasir auditoriyaya uyğunlaşdırılması məsələlərində daha ciddi addımlar atılmalıdır. Teatr yalnız mədəniyyətin bir parçası deyil, həm də sosial və cəmiyyətlə əlaqəli bir güc olaraq fəaliyyət göstərməlidir. Azərbaycan teatrının

üzləşdiyi bəzi əsas problemləri aşağıdakı kimi sıralaya bilərik: [8, s.65]

1. **Maliyyə çətinlikləri**- Azərbaycan teatrları kifayət qədər maliyyə dəstəyi ala bilmir. Büdcə vəsaitlərinin məhdud olması, səhnə əsərlərinin hazırlanması, aktyorların və digər işçi qüvvələrinin maaşlarının artırılması, texniki avadanlığın yenilənməsi kimi məsələlərdə ciddi çətinliklər yaranır. Bu, həm də teatrın təqdim etdiyi tamaşaların keyfiyyətinə və müxtəlifliyinə təsir edir.

2. Yeni əsərlərin istehsalı və yaradıcılıq boşluğu- Azərbaycan teatrı ənənəvi olaraq klassik və milli əsərlərə üstünlük vermişdir, lakin müasir dövrdə cəmiyyətin ehtiyaclarına və dünyadakı yeniliklərə uyğun yeni dramaturgiya istehsalı nisbətən aşağıdır. Yenilikçi və müasir janrlarda yazılmış əsərlərin azlığı, teatrın inkişafına bir qədər maneə törədir. Bir çox teatrlarda ənənəvi və klassik əsərlərin üstünlük təşkil etməsi, cəmiyyətin dəyişən tələblərinə uyğunlaşmada çətinlik yaradır.

3.Mədəniyyət siyasəti və dəstək- Azərbaycan teatrının inkişafı üçün dövlətin və mədəniyyət qurumlarının göstərdiyi dəstək hələ də istənilən qədər yüksək deyil. Teatrların inkişafı üçün xüsusi dövlət dəstəyinin olmaması, müasir texnologiyalarla təchizatın zəif olması və teatrların beynəlxalq səviyyədə təmsil olunması məsələsi problem təşkil edir. Dövlətin mədəniyyət siyasətində daha çox diqqət ayrılması və teatrın mədəni irs kimi qorunub saxlanması üçün daha fərqli addımlar atılmalıdır.

4.Teatr İnfrastrukturunun Köhnəlməsi- Azərbaycan teatrlarının infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi, yeni texnologiyalarla təchiz edilməsi və səhnə avadanlıqlarının yenilənməsi də problemlər sırasındadır. Bir çox teatr binaları köhnəlib və yeniliyə ehtiyac duyur. Bu, həm tamaşaçılar üçün komfortlu şəraitin təmin edilməsi, həm də səhnə işlərinin və effektlərin keyfiyyətli təqdimatı baxımından önəmlidir. Ən son texnologiyalarla təchiz olunmayan teatrlar, xüsusən böyük layihələrin hazırlanmasında və təqdimatında çətinliklərlə üzləşir.

5.Təqdim olunan Əsərlərin Yaradıcı Fərqliliyi- Bəzən teatrın repertuarı çox təkrarlanır və daim eyni mövzulara fokuslanır. Klassik Azərbaycan dramaturgiyasının təkrarlanması və aktual sosial məsələlərin işlənməsi vacib olsa da, bəzən mövzu müxtəlifliyinə qarşıya çıxır. Yeni dramaturq əsərlər, müasir problemlər, bədii təcrübələr və qeyri-ənənəvi teatr formaları təqdim edilməlidir. Fərqli teatr anlayışlarının, məsələn, eksperimental və fiziki teatrın genişləndirilməsi, Azərbaycan teatrının daha çox müasir dünyaya uyğunlaşmasına və daha geniş auditoriyını cəlb etməsinə çərait yarada bilər.

6.Sənət və Cəmiyyətin Problemlərini İşləmək- Azərbaycan teatrı bəzən cəmiyyətin problemlərinə yönələn mövzularda yetərincə sərbəst və açıq ola bilmir. Sosial, psixoloji və siyasi məsələlər, məsələn, məişət zorakılığı, korrupsiya, təhsil və səhiyyə problemləri, gənclərin gələcək narahatlıqları və cinsiyyət bərabərsizliyi kimi mövzular teatrda daha çox işlənməlidir. Bəzi mövzular hələ də tabu olaraq qalır və bu, teatrın cəmiyyətə təsir gücünü məhdudlaşdırır. Müasir teatrlar, sosial və siyasi məsələləri açıq şəkildə müzakirə etməli, cəmiyyətdəki ədalətsizlikləri və problemləri sənət vasitəsilə vurğulamalıdır.

7.Sosial Media və Tanıtımın Çatışmazlığı- Azərbaycan teatrının dünya səhnəsində tanınması üçün daha çox sosial media vasitəsilə tanıtım etməsi effektiv olar. Teatrın tanınması yalnız yerli auditoriya ilə məhdudlaşmamalıdır. Çünki sosial şəbəkələrdə teatr tamaşalarının və festivallarının təbliği, təqdimatı və reklamı teatrın daha geniş auditoriyaya çatmasına kömək edir. Teatrın həm vizual, həm də məzmun baxımından daha çox diqqət çəkməsi üçün fərqli və yeni strategiyalar tətbiq olunmalıdır.

8.Gənclərin Teatr Sənətinə Yönəldilməsi- Azərbaycan teatrı, xüsusən gənc təbəqənin diqqətini cəlb etməkdə çətinlik çəkir. Gənclər çox vaxt kino, musiqi, video oyunları və digər interaktiv mədəniyyət formalarına üstünlük verirlər, amma teatr onlar üçün daha az cəlbedicidir. Gənc nəsilin mədəniyyətlə əlaqəsini qurmaq üçün müasir və interaktiv teatr formaları, rəqəmsal səhnə dizaynı və müasir musiqi ilə teatrın əlaqələndirilməsi vacibdir. Ayrıca, teatr məktəblərində və mədəniyyət mərkəzlərində gənclər üçün xüsusi seminarlar, ustad dərsləri və layihələr təşkil etmək, onların yaradıcı potensialını inkişaf etdirmək və onları teatr sənətinə yönəltmək həmçinin teatra marağın artırılması olduqca əhəmiyyətlidir.

9.Teatrın Təkrarlanan Repertuarı və Həssas Mövzulara Yanaşma- Azərbaycan teatrında repertuar bəzən çox təkrarlanır və təzə, cəlbedici əsərlər yerini yeni əsərlərə buraxmır. Əsərlər tez-tez ya ənənəvi dramaturgiyadan, ya da mövcud sosial hadisələrdən təkrarlanır. Bu təkrarlama yalnız sənətin inkişafını ləngidir, həm də tamaşaçıların teatra olan marağını azaldır. Müasir dövrün məsələlərinə toxunmaq, həmçinin sənətdə yeniliklərə və eksperimentlərə yer vermək, teatrın daha geniş auditoriya üçün cəlbedici olmasına kömək edər. Cəmiyyətdəki aktual problemləri işləmək və daha innovativ sənət formasını yaratmaq bu problemi həll edə bilər.

10.Qlobal İqtisadi Böhranların Teatra Təsiri- Dünya miqyasında iqtisadi böhranlar və maliyyə çətinlikləri mədəniyyət sahələrinə də öz təsirini göstərir. Teatr, ənənəvi olaraq, maliyyə resurslarının məhdud olduğu bir sahədir və bu sahənin kommersiya uğurları digər sahələrə nisbətən daha zəif olur. Azərbaycan teatrı, qlobal iqtisadi böhranlar və yerli maliyyə çətinliklərindən əziyyət çəkir. Maliyyə dəstəyi təmin edilməsi və yeni gəlir modellərinin tətbiqi vacibdir. Bu səbəbdən, dövlət və özəl sektor arasında teatrın iqtisadi davamlılığını təmin etmək üçün uzunmüddətli və səmərəli əməkdaşlıq modelinin qurulması lazımdır.

11.Teatrın Həmkarlar Arasında Əlaqə və Kooperasiya Problemləri- Azərbaycanın müxtəlif teatrları, xüsusilə regionlar arasındakı əməkdaşlıq və əlaqələr hələ də zəifdir. Buna səbəb isə teatrların bir-birinə dəstək olması, təcrübə mübadiləsi və kollektiv layihələr üzərində işləməsi daha azdır. Bu əlaqəsizlik, həm də Azərbaycanın teatrını beynəlxalq arenada tanıtmağa manelər törədir. Teatrın müxtəlif regionlar və mədəniyyətlər arasında əlaqələndirilməsi, həm də yeni layihələrin həyata keçirilməsi teatrın müxtəlif növlərini və formalarını inkişaf etdirə bilər.

12.Teatrın Kommersiya və Sənət Arasındakı Tarazlığı- Teatr, özünü kommersiya və sənət arasında bir tarazlıq quraraq idarə etməyə çalışır. Bəzən kommersiya məqsədilə daha çox tamaşaçı cəlb etmək üçün sənət dəyərlərindən,

müasir yaradıcı yanaşmalardan uzaqlaşılır. Nəticədə, teatrın estetik və bədii gücü zəifləyir. Bu vəziyyət həm də gənc yaradıcıların, o cümlədən dramaturqların və rejissorların, teatr sahəsinə girməsi üçün imkanların məhdudlaşmasına səbəb olur. Kommersiya məqsədli tamaşalar bir tərəfdən gəlir gətirə bilər, amma bu, teatrın bədii keyfiyyətini və innovasiya potensialını qurban verməməli, balanslı bir yanaşma tapılmalıdır.

13. Regional Teatrların Zəif Yerləşməsi və İnkişafı- Azərbaycanın müxtəlif regionlarında fəaliyyət göstərən teatrlar, mərkəzi şəhərlərlə müqayisədə resurs və imkan baxımından geridə qalır. Regionlardakı teatrların əksəriyyəti kifayət qədər maddi dəstək və peşəkar kadrlarla təmin olunmur. Bu teatrların səhnə təqdimatları, texniki avadanlıqları və yeni səhnə əsərləri, böyük şəhərlərdəki teatrlarla müqayisədə daha zəifdir. Regional teatrların daha çox dəstək alması və onların inkişafı üçün xüsusi proqramların həyata keçirilməsi vacibdir. Həmçinin, bu teatrların da müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşması üçün yerli yaradıcılarla əməkdaşlıq və onlara daha çox sərbəstlik tanınmalıdır.

NƏTİCƏ

Teatr, mədəniyyətin və cəmiyyətin inkişafında mühüm rol oynayır, həm estetik, həm də sosial baxımdan cəmiyyətə təsir edir. O, yalnız bir sənət forması olmaqla yanaşı, həm də insan təcrübəsini, düşüncələrini və dəyərlərini geniş auditoriyalara təqdim edən güclü bir vasitədir. İndiki dövrdə teatr həmçinin texnologiyanın imkanları ilə daha interaktiv və şəxsiyyətə yaxın bir sənət forması olaraq inkişaf etməkdədir, bu da onun cəmiyyətə verdiyi təsiri daha da gücləndirir. Teatr, bir tərəfdən xalqın ənənələrini, dilini, adət-ənənələrini və dünyagörüşünü qoruyub saxlayan bir sənət növü kimi fəaliyyət göstərir, digər tərəfdən isə müasir dövrün problemlərini və məsələlərini əks etdirən, onu səhnəyə daıyan və tənqid edən bir güc olaraq ortaya çıxır. Teatrın mədəniyyət sahəsindəki rolunun genişlənməsi və inkişafı, cəmiyyətin daha yaxşı anlaşılması və daha sağlam bir gələcək üçün mühüm addımlaması deməkdir. Teatrın həm keçmişi qorumaq, həm də müasir dünyanın problemlərini gündəmə gətirmək funksiyası, onu bəşəriyyətin mədəni sərvətinin ayrılmaz bir hissəsi edir.

Qısacası, teatr mədəniyyətdə yalnız əyləncə deyil, həm də ciddi bir düşüncə, tənqid və duyğusal təcrübə formasıdır. Hər dövrün özündən əvvəlki dövrə və mədəniyyətə fərqli bir yanaşma gətirdiyini nəzərə alaraq, teatr da hər zaman inkişaf edir və dəyişir. Həmçinin, müxtəlif dövrlərdə fərqli mədəniyyətlər və sosial strukturlar ilə sıx əlaqə quraraq, teatr insanın kollektiv təcrübəsinin bir əks-sədası olaraq daim yenilənir və təkamül edir. [9, s.45]

ƏDƏBİYYAT

1. "Theater Criticism: Theory and Practice"- Janelle Reinelt
2. "Azərbaycan Teatrı: Keçmişi və Bu Günü" - Cahangir Zeynalov**"**
3. **Tiyatro Eleştirisi ve Performans Çalışmaları" - Bert O. States**
4. **"Tiyatro Sosyolojisi" - Erving Goffman**
5. "Tiyatro Psikolojisi" - Carl Jung
6. "Azərbaycan Teatrının İnkişaf Yolları" - Nəsirəddin Məhərrəmov
7. "Tamaşadan Teatra: Müasir Azərbaycan Teatrı" - Rəna Rəhimova
8. "Azərbaycan Teatrı: Mədəniyyətin Səhnəsi" - Bəhram Məhərrəmov

"Teatr və Cəmiyyət" - Rauf Gözəlov

Khanim Guliyeva

Azerbaijan Tourism and Management University,
master student
xanimguliyeva04@gmail.com

AZƏRBAYCANDA ALTERNATİV TURİZMİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ VƏ TƏHLİLİ

Xülasə: *Azərbaycan Şərqlə Qərbi birləşdirən bir ölkə olan ənənəvi turistik məkanları ilə yanaşı kənarda müxtəlif turizm növlərinin inkişafını dəstəkləyir və izaman keçdikcə daha çox tanınır. Məqalədə Azərbaycanda alternativ turizm inkişaf edən sektor kimi araşdırılmış, alternativ turizmin müasir vəziyyəti, inkişaf potensialı və mövcud çətinlikləri qiymətləndirilmişdir.*

Ümumiyyətlə alternativ turizm davamlı və immersiv təcrübələri vurğulamaqla özünü kütləvi turizmdən fərqləndirir. Alternativ turizmlə məşğul olan səyahətçilər orijinallığa, mədəni mübadilələrə və turistik fəaliyyətin ətraf mühitə təsirini minimuma endirməyə üstünlük verirlər. Azərbaycan meşələrində və dağlarında ekoturizm, Şəki və Lahıc kimi tarixi şəhərlərdə mədəni kəşfiyyat, gəzinti və palçıq vulkanlarına turlar kimi macəra fəaliyyətlərini özündə əks etdirən alternativ turizm üçün zəngin mənzərə təqdim edir.

Azərbaycan hökuməti davamlı turizmi fəal şəkildə təşviq etsə də, infrastrukturun inkişafı və effektiv marketinq strategiyaları kimi sahələrdə problemlər qalmaqdadır. Bu çağırışlar Azərbaycanda alternativ turizm potensialının tam açılması üçün diqqət tələb edir.

Açar sözlər: *Azərbaycan, alternativ turizm, məsuliyyətli turizm, davamlılıq, çağırışlar*

ASSESSMENT AND ANALYSIS OF ALTERNATIVE TOURISM IN AZERBAIJAN

Abstract: *Azerbaijan, a nation bridging East and West, is increasingly recognized for its diverse tourism offerings beyond conventional attractions. This article examines the burgeoning sector of alternative tourism in Azerbaijan, assessing its current state, potential for growth, and existing challenges.*

Alternative tourism, also known as responsible tourism, distinguishes itself from mass tourism by emphasizing sustainable practices and immersive experiences. Travelers engaging in alternative tourism prioritize authenticity, cultural exchange, and minimizing their environmental impact. Azerbaijan presents a rich landscape for alternative tourism, featuring ecotourism in its forests and mountains, cultural exploration in historic cities like Sheki and Lahij, and adventure activities such as hiking and exploring mud volcanoes.

While Azerbaijan's government is actively promoting sustainable tourism, challenges persist in areas like infrastructure development and effective marketing strategies. These challenges require attention to fully unlock the potential of alternative tourism in Azerbaijan.

Keywords: *Azerbaijan, alternative tourism, responsible tourism, sustainability, challenges.*

ОЦЕНКА И АНАЛИЗ АЛЬТЕРНАТИВНОГО ТУРИЗМА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Резюме: *Азербайджан, страна, соединяющая Восток и Запад, получает все большее признание благодаря своим разнообразным туристическим предложениям, выходящим за рамки традиционных достопримечательностей. В этом реферате рассматривается растущий сектор альтернативного туризма в Азербайджане, оценивается его текущее состояние, потенциал роста и существующие проблемы.*

Альтернативный туризм, также известный как ответственный туризм, отличается от массового туризма тем, что делает упор на устойчивые практики и захватывающий опыт. Путешественники, занимающиеся альтернативным туризмом, отдают приоритет аутентичности, культурному обмену и минимизации воздействия на окружающую среду. Азербайджан представляет собой богатый ландшафт для альтернативного туризма, включая экотуризм в лесах и горах, культурные исследования в исторических городах, таких как Шеки и Лагич, а также приключенческие мероприятия, такие как пешие походы и исследование грязевых вулканов.

Хотя правительство Азербайджана активно продвигает устойчивый туризм, проблемы сохраняются в таких областях, как развитие инфраструктуры и эффективные маркетинговые стратегии. Эти проблемы требуют внимания, чтобы полностью раскрыть потенциал альтернативного туризма в Азербайджане.

Ключевые слова: *Азербайджан, альтернативный туризм, ответственный туризм, устойчивость, проблемы*

INTRODUCTION

Azerbaijan is a country where the East meets the West, offering a unique blend of cultural richness,

historical depth, and natural beauty. This diversity makes it a compelling destination for tourists seeking experiences that go beyond the conventional. In recent years, there has been a noticeable shift in global travel trends towards more sustainable, immersive, and culturally enriching forms of tourism, collectively known as alternative tourism. This article aims to assess and analyze the sector of alternative tourism in Azerbaijan, exploring its current state, potential growth, and challenges.

Azerbaijan's tourism sector strategy emphasizes event tourism, such as hosting business conferences and international sporting events. The expansion of airline destination offerings and simplified visa procedures also have increased tourism in Azerbaijan. In April 2016, Azerbaijan and the United States signed an Open Skies Agreement [8].

As with other sectors, the hospitality industry in Azerbaijan is dominated by a small number of large holding companies. Several well-known western chains operate in Baku, focusing on affluent tourists, business travelers, and large-scale conferences and sporting events. By contrast, the market for two- or three-star hotels, boutique and bed and breakfast style accommodations, hostels, and entertainment centers is underdeveloped.

According to the State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan, there are 757 hotel facilities in the country as of 2022. In 2022, the number of tourists visiting Azerbaijan increased by two times compared to the previous year. Approximately 28% of these tourists were from Russia, 20% from Türkiye, 10.6% from Iran, 6% from Saudi Arabia, 5.1% from Georgia, 3.8% from India, and the remainder coming from other countries. Though Azerbaijan has lifted covid-related restrictions and tourists no longer need a covid test to enter the country, land borders remain closed [7].

Alternative tourism. Alternative tourism is also known as "alternative travel" or "responsible tourism". It is a type of tourism that varies from mass tourism and focuses on innovative, specialized experiences. It emphasizes sustainability and environmental preservation. Alternative tourism emerged around 1970-1980 to resolve the problems of the conventional tourism industry.

When it comes to the definition of alternative tourism, there are several interpretations of the concept. For instance, researchers such as Dernoi (1981) and Holden (1984), Smith and Eadington (1994) proposed an inclusive definition of alternative tourism, understood as forms of tourism that are consistent with the natural, social, and community values, allowing positive enjoyment for both hosts and guests and making it worthwhile to share experiences [3].

Alternative tourism is a consumer choice to travel in a different way than most tourists do. Instead of booking through a travel agency or tour operator, they prefer to find unique and authentic experiences on their own. These travelers often look for low-cost options, interact with local communities, and support small businesses. Main point in their travel is not to cause any negative impact on environment or culture. They may not spend as much money as traditional tourists, but they bring new ideas and influences to the places they visit. The main idea of alternative tourism is to ensure tourists have a satisfying and genuine experience of nature, culture, people, or a combination of them [4].

Alternative tourism typically occurs in areas with low population density, such as rural environments or small communities. It also includes tours of cities with significant monuments or museums. Some common types of alternative tourism include ecotourism, ethnic, rural, nature, adventure, volunteer, responsible, and cultural tourism. When comparing the various case studies, it is obvious that the characteristics of alternative tourism products and their impact on visited populations and areas have similarities in their goals and objectives. These products are often labeled as "soft tourism" with a focus on environmental and cultural preservation, aiming to minimize their impact on the surroundings.

Alternative tourism in Azerbaijan encompasses a wide range of experiences, from eco-tourism in the lush forests and mountain regions to cultural tourism in ancient cities like Sheki and Lahi. It also includes adventure tourism activities such as hiking in the Caucasus Mountains and exploring the mud volcanoes of Gobustan. This form of tourism not only attracts those looking for unique and off-the-beaten-path experiences but also promotes sustainable practices that benefit local communities and preserve the environment.

Despite its rich offerings, Azerbaijan's alternative tourism sector is still developing. The country's government has recognized the importance of diversifying its tourism industry and has implemented various initiatives to promote sustainable tourism. However, challenges such as infrastructure development, environmental sustainability, and effective marketing need to be addressed to fully realize the potential of alternative tourism.

Analysis of alternative tourism in Azerbaijan

With its favorable location, and natural and cultural attractors, Azerbaijan is suitable for alternative tourism. Azerbaijan has a growing number of projects and sites where we put the principles of sustainability into practice. Not only does sustainable travel protect nature, especially endemic species, and fight climate change, but it also supports local communities and reduces waste and pollution, traditional blights of the global tourism industry. [9] Azerbaijan has made significant strides in developing the infrastructure needed to support alternative tourism, although there is still room for improvement. Major cities and popular tourist destinations offer a wide range of accommodations, including luxury hotels as well as guesthouses on a

budget. A typical accommodation in rural and remote areas such as Khinalug and Lahij is a family-run guesthouse or homestay. Despite providing an authentic experience, these accommodations may not be equipped with all the modern amenities. Accommodations are being improved and expanded to meet the needs of a variety of tourists.

Azerbaijan's transport infrastructure is particularly well developed in urban areas, with a network of roads, railroads, and airports that are both reliable and efficient for travelling about. The Baku-Tbilisi-Kars railway, for example, connects Azerbaijan to neighbouring countries and promotes regional tourism. However, reaching remote and rural locations can be difficult. Roads to mountain settlements are frequently unpaved and may become impassable in bad weather. Investments in strengthening road connection and public transport services in these locations are critical for promoting alternative tourism.

Tourist services, including as guided tours, information centres, and rental services, are widely available in major cities and important tourist destinations. In rural areas, however, such services are few. Local guides, generally community members, provide unique insights and enrich the visitor experience.

Besides that, table 1 is given SWOT analysis of afternative tourism in Azerbaijan and had been explained in terms of the development of alternative tourism, the country's tourism potential. Also, future development opportunities had been explored, threats and weaknesses analyzed, and recommendations for the development was given.

CONCLUSİON

Alternative tourism in Azerbaijan presents a unique opportunity to diversify the country's tourism sector and attract a broader range of visitors. This form of tourism, which includes eco-tourism, adventure tourism, cultural tourism, and rural tourism, leverages Azerbaijan's rich natural landscapes, cultural heritage, and traditional lifestyles. By promoting sustainable practices, alternative tourism can contribute to the conservation of natural and cultural resources, while providing economic benefits to local communities. In order to improve alternative tourism in Azerbaijan, several strategies can be implemented. For example, developing infrastructure. Developing better transport links, accommodation facilities, and visitor amenities in rural and remote areas will make these destinations more accessible and comfortable for tourists. Other important points are training and Education. Providing training programs for local communities and tourism professionals on sustainable tourism practices and hospitality can enhance the visitor experience and ensure the preservation of local cultures and environments. Marketing and Promotion are also significant. Utilizing digital marketing, social media, and international tourism fairs to promote Azerbaijan's alternative tourism offerings can attract a global audience. Highlighting unique experiences, such as village homestays, hiking trails in the Caucasus Mountains, and participation in traditional crafts, can appeal to niche markets.

Developing unique experiences, creating and promoting distinctive tourism products, such as wine tourism in the Shaki-Zaqatala region, bird watching in Shirvan National Park, and Silk Road heritage tours, can set Azerbaijan apart from other destinations.

It is also important to implement characteristics of alternative tourism such as sustainability. Implementing eco-friendly practices, such as waste management systems, renewable energy sources, and conservation projects, can enhance the appeal of alternative tourism destinations to environmentally conscious travelers.

By focusing on these areas, Azerbaijan can further develop its alternative tourism sector, offering visitors unique and memorable experiences while ensuring the sustainable development and preservation of its natural and cultural heritage.

Table 1. SWOT Analysis of Alternative Tourism in Azerbaijan

Strength	Weakness	Opportunities	Threats
-*Diverse natural landscapes:* Azerbaijan boasts a wide range of natural attractions, from the Caspian Sea coast to the Caucasus Mountains, offering various outdoor activities like hiking, bird watching, and eco-tours. *Cultural richness:*	-Infrastructure gaps: While major cities like Baku have well-developed infrastructure, rural and remote areas, which are often key to alternative tourism, still lack adequate	*Growing global trend*: There is a rising global interest in sustainable and alternative tourism, which includes eco-tourism, adventure tourism, and cultural tourism. Azerbaijan’s natural and cultural assets position it well to capitalize on this trend.	-*Geopolitical instability*: Ongoing regional conflicts and political instability can deter tourists and negatively impact the country’s image as a safe destination. -*Environmental degradation*: The exploitation of natural resources and environmental degra-

The country has a rich cultural heritage, including UNESCO World Heritage sites such as the Walled City of Baku with the Shirvanshah's Palace and Maiden Tower, which attract cultural and historical tourists. *Strategic location:* Azerbaijan's geographical location at the crossroads of Europe and Asia makes it accessible to tourists from different regions, enhancing its appeal as a travel destination. -*Government support:* The Azerbaijani government has been actively promoting tourism through various initiatives and investments, which include improving infrastructure and easing visa regulations.	facilities and services. *Limited awareness*: International awareness of Azerbaijan as a tourist destination is relatively low compared to more established destinations. This limits the influx of tourists specifically seeking alternative tourism experiences. -*Seasonal constraints:* The extreme weather conditions in some regions can limit tourist activities to specific seasons, reducing the potential for year-round tourism.	*Investment in infrastructure:* Continued government and private sector investment in tourism infrastructure, especially in rural areas, can significantly boost the sector. *Diversification of tourist offerings:* Developing niche tourism products, such as wine tourism, spa and wellness retreats, and agro-tourism, can attract different segments of tourists. - *Regional cooperation*: Enhanced cooperation with neighboring countries can create multi-destination tourism packages, making the region more attractive to international tourists.	dation could undermine the sustainability of natural attractions, which are vital for alternative tourism. *Economic dependence on oil and gas*: Azerbaijan's economy is heavily dependent on the oil and gas sector. Economic fluctuations in this sector can impact funding and invest-ments in tourism infrastructure and marketing. - *Competition from neighboring countries:* Neighboring countries with more established tourism industries may attract potential tourists away from Azerbaijan, making it crucial to continuously enhance the country's tourism offerings and marketing efforts.

Source: The table was compiled by the author

REFERENCE

1. Azerbaijan Tourism Sector Development Program, 2004
2. Dernoi, L. Alternative Tourism: Towardsa NewStyle in North-South Relations. International Journal of Tourism Management, 253-264. (1981)
3. Holden, P. Alternative Tourism with a Focus on Asia. Report of the Workshop on Alternative Tourism with a Focus on Asia, Chiang Mai, Thailand. (1984)
4. Jafari J, Honggen X, Encyclopedia of tourism, 84-86. (2016)
5. Mieczkowski, Z. Environmental issues of tourism and recreation. (1995)
6. Smith, V., and W. Eadington (eds.) Tourism Alternatives: Potentials and Problems in the Development of Tourism. Chichester: Wiley. (1994)
7. State Statistical Committee
8. https://www.trade.gov/country-commercial-guides/azerbaijan-travel-and-tourism#:~:text=In%202022%2C%20the%20number%20of,remainder%20coming%20from%20other%20countries.
9. https://azerbaijan.travel/sustainable-tourism-strategy

Masma KHALiLOVA

Azerbaijan Tourism and Management Universty,
Master student
xalilova.masma.2301@atmu.edu.az

TURİST KLASTERİNİN LƏNKƏRAN-ASTARA REGİONUNDA SOSİAL XİDMƏTLƏRİN İNKİŞAFINA TƏSİRİ MEXANİZMLƏRİ

Xülasə: *Bu tədqiqat Azərbaycanın cənubunda, gözəl təbiət mənzərələri və mədəni irsi ilə tanınan Lənkəran-Astara regionunda turist klasterlərinin regional sosial xidmətlərin inkişafına təsirini araşdırır. Turizm klasterləri, müəssisə və qurumların yaxınlığı və əlaqəliliyi ilə müəyyən olunur və regional inkişafı iş yerlərinin yaradılması, gəlir əldə edilməsi və investisiya cəlb edilməsi vasitəsilə təşviq edir. Təkmilləşdirilmiş infrastruktur və davamlı praktikalara riayət etmək də regional inkişafı gücləndirir. Sosial və mədəni faydalar, ictimai iştirakçılığın artması, mədəni irsin qorunması və həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasını əhatə edir. Bununla belə, ətraf mühitin çirklənməsi və mədəni ticarətləşmə kimi problemlər davamlı turizm təcrübələrinin tətbiqini tələb edir. Azərbaycan hökumətinin dəstəyi və Avropa İttifaqının maliyyələşdirdiyi layihələrin həyata keçirilməsi bu klasterlərin inkişafının təşkili üçün əhəmiyyətlidir. Bu tədqiqat Lənkəran-Astara bölgəsində turizm klasterlərinin sosial-iqtisadi və ətraf mühitin davamlılığına təsirlərini ətraflı şəkildə təhlil edir. Təhlil nəzəri çərçivələrə və empirik hal tədqiqatlarına əsaslanır.*

Açar sözlər: *turizm klasterləri, regional inkişaf, davamlı turizm, sosial-iqtisadi təsir, Lənkəran-Astara, Azərbaycan.*

MECHANISMS OF INFLUENCE OF THE TOURISM CLUSTER ON THE DEVELOPMENT OF SOCIAL SERVICES IN THE LANKARAN-ASTARA REGION

Abstract: *This research examines the impact of tourist clusters on the regional social and service development of Lankaran-Astara, a region in southern Azerbaijan renowned for its remarkable natural scenery and cultural heritage. Tourism clusters, defined by their closeness and interrelation of enterprises and institutions, foster regional development by providing employment, producing revenue, and attracting investment. Enhanced infrastructure and sustainable practices further bolster regional development. The social and cultural benefits include active societal engagement, preservation of cultural heritage, and improved quality of life. Nonetheless, the existence of challenges such as environmental degradation and cultural commercialisation necessitates the adoption of sustainable tourism practices. The assistance from the Azerbaijani government and the execution of EU-funded projects are crucial for the organisation of these clusters' growth. This study offers a thorough analysis of the effects of tourism clusters in the Lankaran-Astara area on socio-economic and environmental sustainability. The analysis relies on theoretical frameworks and empirical case studies.*

Key words: *tourism clusters, regional development, sustainable tourism, socio-economic impact, Lankaran-Astara, Azerbaijan*

МЕХАНИЗМЫ ВОЗДЕЙСТВИЯ ТУРИСТИЧЕСКОГО КЛАСТЕРА НА РАЗВИТИЕ СОЦИАЛЬНЫХ УСЛУГ В ЛЯНКЯРАН-АСТАРИНСКОМ РАЙОНЕ

Резюме: *В данном исследовании рассматривается влияние туристических кластеров на региональное социальное и сервисное развитие Ленкорань-Астары, региона на юге Азербайджана, известного своими живописными природными пейзажами и культурным наследием. Туристические кластеры, определяемые их близостью и взаимосвязью предприятий и учреждений, способствуют региональному развитию, создавая рабочие места, принося доход и привлекая инвестиции. Улучшенная инфраструктура и устойчивые практики дополнительно способствуют региональному развитию. Социальные и культурные преимущества включают активное участие общества, сохранение культурного наследия и повышение качества жизни. Тем не менее, существование таких проблем, как деградация окружающей среды и коммерциализация культуры, требует внедрения устойчивых туристических практик. Поддержка правительства Азербайджана и реализация проектов, финансируемых ЕС, имеют важное значение для организации роста этих кластеров. В этом исследовании представлен всесторонний анализ влияния туристических кластеров в районе Ленкорань-Астары на социально-экономическую и экологическую устойчивость. Анализ основан на теоретических рамках и эмпирических кейс-исследованиях.*

Ключевые слова: *туристические кластеры, региональное развитие, устойчивый туризм, социально-экономическое воздействие, Ленкорань-Астара, Азербайджан*

1. INTRODUCTION

Tourism is a powerful engine of economic growth, driving regional development by creating jobs, generating income, and attracting investment. The Lankaran-Astara region of southern Azerbaijan, known for its breathtaking natural beauty and rich cultural heritage, exemplifies a region harnessing tourism to enhance its socio-economic fabric. Nestled between the Caspian Sea and the Talysh Mountains, Lankaran-Astara boasts diverse landscapes, including lush forests, thermal springs, and unique black sand beaches, making it an attractive destination for tourists.

Recognizing tourism's potential to diversify the economy beyond traditional agriculture, the Azerbaijani government has been actively promoting tourism in this region. The strategic development of tourism clusters—geographically concentrated groups of interconnected businesses and institutions—has been central to this effort. These clusters not only enhance competitiveness through collaboration and resource sharing but also drive innovation and collective marketing efforts.

Tourism clusters in Lankaran-Astara include a variety of stakeholders such as hotels, restaurants, travel agencies, and cultural sites, all supported by governmental and non-governmental organizations. This collaborative approach has led to significant economic benefits, including job creation and infrastructure improvements, while also fostering cultural preservation and community engagement. However, the region must address challenges like environmental degradation and cultural commodification to ensure sustainable long-term benefits. This paper explores these dynamics, aiming to provide a comprehensive understanding of how tourism clusters contribute to the sustainable development of Lankaran-Astara.

2. LITERATURE REVIEW

The Lankaran - Astara region is situated between the Caspian Sea and the Talysh Mountains. It is known for its abundant woods, thermal springs, and distinctive black sand beaches. The distinctive geography of this region offers a perfect setting for engaging in eco-tourism and adventure tourism pursuits. [1]

The cultural environment of the region is abundant, with a fusion of Azerbaijani and Persian elements. The region's identity and tourism attraction are greatly influenced by historical sites, traditional crafts, and cultural festivals. The city's architecture, gastronomy, and cultural traditions embody this varied background, rendering it a dynamic hub for cultural tourism. [4]

From an economic standpoint, the region of Lankaran-Astara has historically been dependent on agriculture, namely the cultivation of tea and citrus fruits. Nevertheless, acknowledging the capacity of tourism as a catalyst for economic diversification, the Azerbaijani government has been actively advocating for the advancement of tourism in this area.[4] The purpose of this transition is to diminish the region's economic reliance on agriculture and exploit its natural and cultural resources in order to entice tourists.

The European Union-supported strategic development plans for Lankaran-Astara emphasise the significance of tourist clusters in the process of regional development. The primary objectives of these plans are to enhance the quality and functionality of infrastructure, bolster the competitiveness of local enterprises, and advocate for sustainable tourist practices. Incorporating tourism clusters into these development initiatives is regarded as a means to enhance local economies, generate employment opportunities, and promote community development.

Tourism is a sector that promotes local development by creating employment possibilities, boosting workers' income, and encouraging investments in capital through new business prospects. This leads to the formation of new organisations, including small and medium-sized enterprises (SMEs), among other benefits. [11]

Clusters refer to geographic areas where there is a high concentration of related companies and organisations that operate within a specific industry or field. Clusters consist of a variety of interconnected industries and other organisations that are crucial for competition. These include suppliers of specialised inputs, such as components, machinery, and services, as well as providers of specialised infrastructure. Clusters frequently expand in a downstream direction towards channels and clients, as well as laterally towards producers of complementary products and enterprises in industries connected by shared skills, technology, or inputs. Many clusters include of governmental and non-governmental organisations, including universities, standards-setting agencies, think tanks, vocational training providers, and trade associations. These institutions offer specialised training, education, information, research, and technical support [9].

A tourism cluster refers to a collection of prominent tourist attractions located in a specific area. These attractions are supported by top-notch equipment and services, as well as strong social and political unity. The cluster also includes connections between different industries and a focus on preserving local culture. Additionally, the management of companies within the cluster is exceptional, leading to significant strategic advantages in terms of competition and comparison [2].

Clusters are utilised to depict the gathering of organisations that are geographically close to each other and have interdependent relationships, with the aim of generating synergy. [10]

A tourism cluster is associated with both a certain tourist product and a particular tourist destination. [3] asserts that the establishment of the cluster in the tourism industry should encompass the subsequent elements:

- Accommodation and restoration reflect static elements;

- Mobile data elements pertaining to passenger services, tourism agencies, operators, and rent-a-car services;

- The presence of dynamic, recreational, cultural, and sporting components greatly contributes to the rise in consumption.

Clusters have an internal arrangement that typically encompasses:

- a collection of tourist attractions that attract the interest of visitors who are not residents;

The density of tourism service firms, such as restaurants, accommodations, transport services, crafts, and travel agents, is high.

Industries that offer assistance to tourism services;

affordable and efficient infrastructure (including roads, energy, sanitation, health services, etc.);

- enterprises and institutions that offer specialised expertise, knowledge, and financial resources;

Intern agents are grouped into class affiliations.

Government institutions and other regulatory entities that have an influence on tourism clusters.

3. MAIN PART

3.1 Economic Impact in Lankaran-Astara

The establishment of tourism clusters in the Lankaran-Astara region has significantly influenced the economy, stimulating growth and improving the local economy through various important means.

Job development is a major economic advantage of tourism clusters. The emergence of tourism-related enterprises, such as hotels, restaurants, and tour operators, has generated a multitude of job prospects for the local populace. The increase in job opportunities has not only decreased the unemployment rates but also enhanced household incomes, hence leading to an elevated standard of living in the region.[4] Research indicates that tourism has the capacity to create employment opportunities in multiple sectors, such as hospitality, transportation, and retail, thereby expanding the range of jobs available in the local economy. [7]

Table 1. Number of employees in hotels and similar establishments(Source: stat.gov.az)

Year	Lankaran-Astara economic region	Astara district	Jalilabad district	Lerik district	Lankaran district	Masally district
2017	319	34	9	12.0	137	125
2018	474	25	9	42.0	277	121
2019	721	28	10	42.0	505	136
2020	556	21	10		463	62
2021	623	19	10	39.0	399	156
2022	758	160	12	43.0	406	136

The table shows that from 2017 to 2022, the Lankaran-Astara economic region experienced a significant increase in hotel and business employment, primarily in Astara and Lankaran districts, indicating increased regional growth and tourism importance, potentially leading to local investment, job creation, and stable economies.

Tourism clusters have a vital role in generating income in the Lankaran-Astara region. Greater influx of tourists results in increased revenue for local enterprises. This expenditure generates a multiplier effect, stimulating further sectors of the economy, such as agriculture and handicrafts. The demand from tourists for locally produced goods, such as the renowned tea and citrus fruits of the region, enhances sales and provides assistance to local farmers. Tourism's augmented revenue facilitates the circulation of funds throughout the community, promoting economic resilience and stability. [4]

Significant investment, from both domestic and foreign sources, has been drawn to the establishment of tourism clusters. The region's improved infrastructure and enhanced tourism facilities have increased its attractiveness to investors. The investment influx has been significantly supported by government initiatives and projects backed by the European Union. The European Union's assistance for the development plan in Lerik is intended to enhance the competitiveness and value of the region's agricultural and tourism industries, hence increasing its attractiveness for investment. The enhanced business environment has resulted in the establishment of new firms, thereby contributing to the economic diversification and growth of the region [4].

3.2 Infrastructure Development

The establishment of tourism clusters in the Lankaran-Astara region has required significant enhancements in infrastructure, resulting in a notable increase in the region's connectivity, accessibility, and overall quality of life. These enhancements are crucial not just for bolstering the tourism sector, but also for fostering wider economic expansion.

The region's tourism strategy has heavily relied on investment in transportation infrastructure. The enhanced road infrastructure has enabled seamless and optimised transportation within the area, resulting in advantages for both visitors and inhabitants. The implementation and improvement of highways and local roads have resulted in decreased trip durations and increased safety, hence improving the region's

accessibility for visitors.[1] In addition, the establishment of the Lankaran International Airport has greatly enhanced air connectivity, facilitating non-stop flights from major urban centres and drawing in visitors from around the world. [4]

The augmentation and modernization of public utilities, encompassing water supply, sewage systems, and electrical grids, have become needed in order to accommodate the growing influx of tourists. These enhancements guarantee that the infrastructure is capable of accommodating the increased demand, therefore preserving a superior quality of life for inhabitants and providing a favourable experience for visitors. [4] Enhanced public utilities also foster the expansion of new hotels, restaurants, and other companies associated with tourism, so providing additional impetus to the local economy. [7]

The development of tourism has greatly benefited by the improvement of communication infrastructure, which includes the expansion of high-speed internet and mobile networks. Dependable internet connectivity is essential for both tourists and businesses, enabling online reservations, digital advertising, and instant communication. [4] Modern communication technologies facilitate the smooth operation of tourism businesses and equip travellers with the essential resources to explore and appreciate the region.

The region's appeal has been significantly improved by the strategic allocation of resources towards developing tourism-related infrastructure, including hotels, resorts, cultural centres, and recreational amenities. The region has implemented new and improved lodging options that appeal to various preferences and budgets, hence enabling the attraction of a diverse spectrum of tourists. In addition, the establishment of cultural and recreational amenities, such as museums, parks, and event venues, enhances the visitor's experience by providing a diverse range of activities and attractions [7].

3.3 Social and Cultural Impact

Tourism has been crucial in safeguarding and rejuvenating the cultural legacy of the Lankaran-Astara region. The desire for genuine cultural encounters has resulted in the refurbishment of historical sites and the endorsement of traditional crafts and festivals. The cultural renaissance not only appeals to tourists but also fosters a feeling of pride and individuality within the local populace. Various conventional forms of art and craftsmanship, which could have otherwise declined, are being conserved and exhibited to visitors, thus guaranteeing their ongoing existence.

Tourism clusters promote community development by stimulating local involvement and fostering entrepreneurship. Community-based tourism programmes empower local residents to actively participate in the tourism industry, leading to the creation of employment prospects and the development of economic independence. This participation contributes to the reinforcement of social cohesiveness as communities collaborate to improve the tourism experience. Moreover, the surge of tourists fosters cultural interchange, augmenting reciprocal comprehension and esteem among residents and tourists [6].

3.4 Environmental Impact

The tourism clusters in the Lankaran-Astara region have had a substantial impact on the local ecology, resulting in both beneficial endeavours and difficulties that necessitate meticulous control.

The Lankaran-Astara region has adopted eco-tourism, a form of tourism that prioritises the conservation of its varied ecosystems and natural scenery. The eco-tourism projects in the region prioritise sustainable practices, including reducing the impact on the environment and providing education to visitors on conservation efforts. These endeavours contribute to the preservation of the distinctive biodiversity found in the Talysh Mountains and along the shore of the Caspian Sea. They also aim to raise environmental consciousness among both tourists and local people.

Investing in sustainable infrastructure is essential for effectively addressing the environmental challenges caused by the growth of tourism. Initiatives focused on enhancing waste management, promoting water conservation, and fostering the use of renewable energy have been put into action to safeguard the region's pristine natural environment while accommodating the development of tourists. These measures encompass the establishment of adequate sewage treatment facilities and the advocacy of environmentally-friendly construction methods, both of which are crucial for preserving the ecological equilibrium in Lankaran-Astara.[5]

The surge in tourist numbers has resulted in an elevated utilisation of indigenous resources, such as water and electricity, hence exerting pressure on the region's capacity. Moreover, the improper management of trash, including both solid and liquid forms, can result in substantial pollution problems. The improper disposal of waste from tourism facilities and the act of littering by tourists can result in the degradation of natural environments, causing soil erosion, water contamination, and the destruction of habitats. [8]

Tourist attractions in Lankaran-Astara frequently experience excessive crowding, resulting in significant strain on natural landscapes and wildlife habitats. These activities can lead to the loss of soil, harm to plants, and disruptions to wildlife, posing a threat to the long-term sustainability of these ecosystems. These locations can surpass their environmental carrying capacity, resulting in permanent harm to the natural ecosystem.

4. CONCLUSİON AND RECOMMENDATİONS

4.1 Conclusion

The establishment of tourism clusters in the Lankaran-Astara region has made a substantial contribution to its economic, social, and cultural rejuvenation. These clusters have created significant job possibilities, increased local incomes, and attracted investments from both domestic and international sources, so stimulating regional economic expansion. Enhanced infrastructure, including transport networks, airports,

and public utilities, has facilitated enhanced accessibility for tourists and elevated the standard of living for inhabitants.

Tourism clusters have played a significant role in promoting community development and preserving cultural heritage, both socially and culturally. They have rejuvenated conventional handicrafts, cultural celebrations, and historical landmarks, fostering a feeling of pride and possession among indigenous populations. Nevertheless, the difficulties presented by tourism, such as the deterioration of the environment and the commercialization of culture, emphasise the necessity for implementing sustainable tourism methods.

Effective management is essential to preserve the long-term sustainability of the region's natural and cultural assets in light of the environmental damages caused by tourism development. Efforts to promote eco-tourism and responsible tourism practices are crucial for reducing the negative impacts of tourism and conserving the region's biodiversity.

4.2 Recommendations

In order to optimise the advantages of tourism clusters and guarantee the long-term viability of the Lankaran-Astara region, the following essential suggestions are put forward:

1. Improve and promote sustainable practices in the tourism industry. - Guidelines for promoting sustainability: Enforce extensive sustainability protocols for all tourism-related operations to minimise ecological harm.

- Sustainable Initiatives: Advocate for the adoption of environmentally friendly accommodations and practices, such as the utilisation of renewable energy sources and the implementation of sustainable construction materials.

- Waste Management: Establish and execute efficient waste management initiatives to address the amplified garbage produced as a result of tourism activities.

2. Enhance Community Engagement

- Promote and facilitate community-based tourism endeavours that enable the active involvement and advantageous outcomes for local inhabitants in the realm of tourist advancement.

- Foster local entrepreneurship by offering comprehensive training and financial assistance to aspiring entrepreneurs in order to cultivate tourism-oriented enterprises, thereby augmenting economic prospects and promoting social unity.

3. Safeguard and Advance Cultural Heritage

- Cultural Investments: Allocate funding to preserve historical places and revive traditional crafts and cultural festivals.

- Cultural Exchange: Facilitate cultural exchange initiatives that enable tourists to actively participate in local customs and heritage, thereby cultivating mutual respect and comprehension.

4. Establish and enhance the physical structures and systems necessary for the functioning of a society or organisation.

- Enhance transportation networks by improving road networks, public transportation, and other infrastructure to provide accessibility and connectivity for both tourists and inhabitants.

- Infrastructure Enhancements: Enhance the existing tourism facilities and establish new ones to comply with global standards and augment the region's attractiveness.

To achieve long-term, sustainable growth, the Lankaran-Astara region should prioritise sustainable tourist practices, community engagement, cultural preservation, and infrastructural development. Continuous surveillance and flexible control will be essential in tackling developing obstacles and preserving the advantages of tourism expansion for the region.

REFERENCES

1. https://azerbaijan.travel/trip-to-lankaran
2. Beni, M. (2003). Globalization of Tourism: Megatrends in the Sector and the Brazilian Reality. São Paulo: Editora Aleph.
3. Costa, R. (2005). Evaluation of the Growth and Development Potential of Small and Micro Businesses in the Tourism Sector (Master's Dissertation in Innovation and Development Policies, University of Aveiro, 2005)
4. https://economy.gov.az/en/post/1424/lenkeran-astara-iqtisadi-rayonunun-inkisafi-uzre-hazirlanmis-senedler-teqdim-edilib
5. https://greentumble.com/environmental-impacts-of-tourism
6. https://www.tourismbeast.com/social-and-cultural-impact-of-tourism/
7. https://www.tourismni.com/business-guidance/sector/activities-attractions/activities-and-attractions-growing-your-business/developing-tourism-cluster-groups/
8. https://www.unwto.org/sustainable-development
9. Porter, M. E., 1998. Clusters and The New Economics of Competitions. Harvard Business School Press.
10. Rosenfeld, S. (1997). Bringing Business Clusters into the Mainstream of Economic Development. European Planning Studies.
11. World Tourism Organization – WTO. Tourism and sustainable local development: an element for debate. In: Noticias Delnet – International Training Centre of the ILO. No. 24. 2004. Retrieved October 11, 2004, from https://www.unwto.org/

Aytac ƏFƏNDİ

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti,
magistrant
aytacafandi@gmail.com

ASTARA ŞƏHƏRİNDƏ MÖVCUD TURİZM XİDMƏTLƏRİ VƏ ONLARIN İNKİŞAF PROBLEMLƏRİ

Xülasə: *Astara şəhəri turizm üçün böyük potensiala sahib olsa da, bir sıra inkişaf problemləri mövcuddur. Ən əsas problem infrastrukturun zəif olmasıdır. Yollar, otellər və nəqliyyat xidmətləri turistlərin rahatlığını tam təmin edə bilmir. Bu, turist axınının artırılmasına maneə törədir.Bundan başqa, peşəkar kadr çatışmazlığı da mövcuddur. Turizm sahəsində işləyən mütəxəssislərin sayı və keyfiyyəti azdır, bu da xidmətlərin səviyyəsini aşağı salır. Marketinq və tanıtım məsələsində də zəifliklər var. Astara hələ geniş beynəlxalq auditoriyaya tanıdılmayıb və bu da turist cəlb etməyi çətinləşdirir. Ekoloji məsələlər də önəmlidir. Təbii zənginliklər və ekosistemin qorunması üçün ekoturizmin inkişafı davamlı şəkildə idarə olunmalıdır. Astara turizminin inkişafı üçün həmçinin dövlət dəstəyi və investisiya təşviqləri lazımdır. Bu addımlar atıldıqca, Astara daha çox turist cəlb edərək turizm mərkəzinə çevrilə bilər.*

Açar sözlər: *Astara,xidmət, problem, idarəetmə, inkişaf*

AVAILABLE TOURISM SERVICES IN THE CITY OF ASTARA AND THEIR DEVELOPMENT PROBLEMS

Abstract: *Astara city has significant tourism potential, but there are several development challenges. The most pressing issue is the* ***weak infrastructure****. Roads, hotels, and transportation services are not well-suited to meet the needs of tourists, limiting the flow of visitors. Additionally, there is a* ***lack of professional personnel*** *in the tourism sector. The number and quality of specialists are insufficient, which affects the overall service quality. The* ***marketing and promotion*** *of the city is also weak. Astara has not been widely recognized internationally, making it difficult to attract tourists.* ***Environmental concerns*** *are also important. Sustainable development of ecotourism is needed to protect natural resources and ecosystems. Furthermore,* ***government support*** *and* ***investment*** *incentives are crucial for the growth of tourism in the region. With these steps, Astara could become a more attractive destination and a key tourism hub.*

Key words: *Astara,service, problem, management, development*

ДОСТУПНЫЕ ТУРИСТИЧЕСКИЕ УСЛУГИ В ГОРОДЕ АСТАРЕ И ПРОБЛЕМЫ ИХ РАЗВИТИЯ

Резюме: *Город Астара обладает значительным туристическим потенциалом, но сталкивается с несколькими проблемами в сфере развития. Наиболее актуальной проблемой является слабая инфраструктура. Дороги, отели и транспортные услуги не удовлетворяют потребности туристов, что ограничивает поток посетителей. Кроме того, в туристическом секторе наблюдается нехватка профессиональных кадров. Количество и качество специалистов недостаточно, что сказывается на общем уровне обслуживания. Маркетинг и продвижение города также слабы. Астара не получила широкого международного признания, что затрудняет привлечение туристов. Экологические вопросы также важны. Необходим устойчивый розвиток экотуризма для защиты природных ресурсов и экосистем. Более того, поддержка со стороны государства и инвестиционные стимулы имеют решающее значение для роста туризма в регионе. Приняв эти меры, Астара может стать более привлекательным направлением и важным туристическим центром.*

Ключевые слова: *Астара, услуга ,проблема, управление, разработка*

GİRİŞ

Astara şəhəri, Azərbaycan Respublikasının cənubunda yerləşən, Xəzər dənizinin sahilindəki turizm potensialına malik bir bölgədir. Təbii gözəllikləri, tarixi abidələri və yerli mədəniyyəti ilə turistləri cəlb edən Astara, həmçinin Azərbaycan ilə İran arasındakı sərhəd bölgəsi olaraq xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Lakin, bu turizm potensialının tam olaraq istifadə edilməsi üçün bir sıra inkişaf problemləri mövcuddur.Astara şəhərində əsasən ekoturizm, mədəni turizm və dəniz turizmi mövcuddur. Xəzər dənizinin sahilindəki təbii gözəlliklər, meşəlik ərazilər və dağlar turistlərə gəzinti, piknik və ekoturizm imkanları təqdim edir. Şəhərdəki otellər və restoranlar isə əsasən yerli turizmə xidmət edir, lakin beynəlxalq səviyyədə geniş xidmət şəbəkəsi və müxtəlif imkanların təmin edilməsi hələ ki, məhduddur. Astara, həmçinin zəngin mədəniyyəti ilə də tanınır; qədim məscidlər, karvansaralar və digər tarixi abidələr turistlərə Azərbaycanın mədəni irsini kəşf etmək imkanı verir.Lakin, Astara şəhərində turizmin inkişafı hələ də bəzi problemlərlə üzləşir. İnfrastruktur

məsələləri, xüsusilə nəqliyyat və yol şəbəkəsinin inkişafı hələ də müəyyən çətinliklər yaradır. Şəhərdəki otellərin və restoranların keyfiyyəti bəzi hallarda turistlərin tələblərini qarşılamır. Turizm xidmətlərinin çoxu yerli bazara uyğun olsa da, beynəlxalq turistlər üçün yetərli təkliflər və xidmətlər hələ də mövcud deyil. Bununla yanaşı, turizm sektorunda ixtisaslaşmış kadr çatışmazlığı da müşahidə olunur. Turizm xidmətlərinin keyfiyyətini artırmaq üçün daha çox peşəkar kadrın hazırlanmasına və xidmət səviyyəsinin yüksəldilməsinə ehtiyac var.Turizm xidmətlərinin inkişafı üçün atılacaq addımlar arasında infrastrukturu təkmilləşdirmək, yeni otellər və restoranlar inşa etmək, ekoturizm layihələrini dəstəkləmək və şəhərin mədəni və təbii zənginliklərini tanıtmaq vacibdir. Eyni zamanda, turizm xidmətlərinin keyfiyyətini artırmaq üçün yerli işçilərin peşəkar bacarıqlarını artırmaq və müasir marketinq strategiyalarından istifadə etmək də önəmlidir. Bu tədbirlər həyata keçirildikdə, Astara şəhəri öz turizm potensialını daha yaxşı istifadə edə bilər və Azərbaycanın ən çox ziyarət edilən turizm mərkəzlərindən birinə çevrilə bilər.[1]

Astara şəhəri, Azərbaycanın cənubunda, İran sərhədinə yaxın bir bölgədə yerləşir. Bu şəhər həm təbii gözəllikləri, həm də tarixi və mədəni irsi ilə diqqət çəkir. Astara turizmi, əsasən bu təbii və mədəni zənginliklərdən istifadə edərək turistləri cəlb edir. Astara şəhərində mövcud olan bəzi əsas turizm xidmətləri aşağıdakılardır:

1. Ekoturizm və təbiət gəzintiləri

Astara, gözəl təbii mənzərələrə və zəngin bitki örtüyünə malikdir. Bu səbəbdən ekoturizm və təbiət gəzintiləri burada populyardır. Bölgənin zəngin flora və faunası, həmçinin Astaraçay kimi su mənbələri bu cür fəaliyyətlər üçün ideal şərait yaradır. Astara şəhəri dağlar, meşələr və nadir heyvan növləri ilə zəngindir. Ekoturistlər burada dağ gəzintilərinə çıxaraq təbiət ilə yaxın əlaqə qururlar. Şiyəkəran və Şahağac kəndləri: Bu kəndlərdə təbiət yürüşləri, dağlar üzərində ekskursiyalar və təbiətə yaxın həyat tərzini yaşamaq mümkündür.[4.s12]

2. Mədəni və tarixi gəzintilər

Astara, həmçinin zəngin mədəni və tarixi irsə malikdir. Şəhərin ətrafında bir çox tarixi abidə və qədim yerlər var.Astara şəhər mədəniyyət evi və muzeylər: Burada yerli mədəniyyət, incəsənət və tarix haqqında məlumat əldə etmək mümkündür. Astara şəhərində yerləşən tarixi abidələr, yerli əhali üçün əhəmiyyətli bir mədəniyyət mərkəzidir. Kürsəngi və Qarağac kəndləri: Burada, qədim Azərbaycan kənd həyatını əks etdirən evlər və binalar mövcuddur. Bu yerlərdə müxtəlif etnik və mədəni qrupların izləri müşahidə edilə bilər.[5.s116]

3. Sahil turizmi

Astara şəhəri Xəzər dənizi sahilində yerləşdiyindən, dəniz turizmi də inkişaf etmişdir. Astara sahil zonası: Astara sahilində yerləşən çimərliklər, istirahət və əyləncə üçün mükəmməl şərait təklif edir. Xəzər dənizində üzmək, günəşlənmək və su idmanları ilə məşğul olmaq mümkündür. Dəniz kənarı restoranlar və kafelər: Sahil boyu bir çox dəniz məhsulları təklif edən restoran və kafelər fəaliyyət göstərir. Turistlər burada yerli yeməklərdən dadaraq, Xəzər dənizinin gözəl mənzərələrini izləyə bilərlər.[4.s13]

4. Qidalanma və yerləşmə xidmətləri

Astara həm də zəngin və fərqli mətbəxi ilə tanınır. Xüsusilə yerli yeməklər, dəniz məhsulları və meyvə-tərəvəzlə hazırlanan təamlar turistlərin marağını cəlb edir. Astara mətbəxi: Burada məşhur olan yeməklərdən biri "ləvəngi"dir. Həmçinin, Astaraçayın sahilində yerləşən restoranlarda təzə balıqlardan hazırlanan yeməklər də məşhurdur. Otel və Gəzməli Yerlər: Astara şəhərində müxtəlif otel və qonaq evləri mövcuddur. Bu otellər həm yerli, həm də xarici turistlər üçün müxtəlif səviyyələrdə xidmət təklif edir. Ən populyar otellərdən bəziləri sahil kənarında yerləşir və dəniz mənzərəsi təqdim edir.Bunlara misal olaraq Astara room,Mandarinart,Miracle Astara,Şindan hotel Astara və s göstərmək olar.[6]

5. Ənənəvi həyat və xalq sənəti

Astara, eyni zamanda Azərbaycan xalqının ənənəvi həyatını və sənətini yaşadan bir bölgədir. Astara bazarı: Yerlilər, burada həm kənd təsərrüfatı məhsulları, həm də sənətkarlıq işləri satırlar. Xüsusilə, əl işləri, xalçalar, təbii məhsullar və digər sənət əsərləri turistlər tərəfindən çox alınır.[7]

6. Mədəni festivallar və bayramlar

Astara, müxtəlif mədəniyyət və ənənələrə malik bir bölgə olduğu üçün burada bir çox bayram və festivallar keçirilir. Astara yarmarkası və folklor festivalları: Şəhərdə folklor və mədəniyyətə aid festivallar təşkil edilir. Bu tədbirlər, yerli sənətkarların və mədəniyyət nümayəndələrinin bir araya gəlməsi ilə möhtəşəm tədbirlərə çevrilir. Astara, təbiəti, mədəniyyəti, sahil turizmi və folkloru ilə hər kəsə maraqlı və unudulmaz bir təcrübə təklif edir. Bu xidmətlərdən yararlanaraq turistlər burada əsl Azərbaycan qonaqpərvərliyini və yerli həyat tərzini yaxından hiss edə bilərlər.[7]

Astara şəhərinin turizm potensialı böyük olsa da, burada turizmin inkişafını məhdudlaşdıran bir sıra problemlər mövcuddur. Bu problemlər həm infrastrukturla, həm də yerli mədəniyyət və təbii ehtiyatların qorunması ilə bağlıdır. Aşağıda Astara şəhərindəki turizm xidmətlərinin inkişaf problemlərini və onların həlli yollarını ətraflı şəkildə nəzərdən keçirək:

1. İnfrastruktur problemləri

- Yol və nəqliyyat əlaqələri: Astara şəhəri, Azərbaycanla İran arasında sərhəd şəhəri olduğu üçün əsas nəqliyyat marşrutları ilə əlaqələndirilir. Ancaq, yerli yol infrastrukturu, xüsusən dağlıq ərazilərdə və kənar kəndlərdə bəzən təkmilləşdirilməyə ehtiyac duyur. Turistlər üçün rahat və təhlükəsiz nəqliyyat xidmətlərinin mövcud olmaması, səyahət təcrübəsini pisləşdirə bilər. Yol və nəqliyyat əlaqələrinin

yaxşılaşdırılması: Astara şəhərinin müxtəlif bölgələri ilə əlaqəni gücləndirmək üçün yol infrastrukturu təkmilləşdirilməlidir. Bu, xüsusən kəndlər və dağlıq ərazilərdə vacibdir. Dövlət və yerli hakimiyyət orqanları, turizm dövrlərində artan yükü qarşılamaq üçün yolların təmirini və yenidən qurulmasını nəzərdə tutmalıdırlar. Həmçinin, regionda təkmilləşdirilmiş nəqliyyat vasitələri və müasir avtobuslar işləməli, turistlər üçün sərfəli nəqliyyat marşrutları yaradılmalıdır.

- Turizm obyektləri və xidmətlərinin məhdudiyyəti: Astara şəhərindəki otel və qonaq evləri, şəhər mərkəzinə yaxın yerlərdə yerləşsə də, bəzən bu obyektlər tələb olunan standartlara cavab vermir. Xüsusilə mövsümi turizm dövrlərində otellərin doldurulması, xidmətlərin keyfiyyəti və kadr potensialı məsələləri nəzərə alınmalıdır. Turizm obyektlərinin inkişafı və genişləndirilməsi: Otel, qonaq evləri və digər turizm infrastrukturunun keyfiyyətini artırmaq üçün dövlət və özəl sektor əməkdaşlığına əsaslanaraq yeni layihələrə başlanılmalıdır. Ən müasir standartlara cavab verən otel və mənzil komplekslərinin tikilməsi, həmçinin mövcud otellərin yenilənməsi vacibdir. Bununla yanaşı, otel və turizm obyektlərində xidmət keyfiyyətini artıran təlimlər və sertifikatlaşdırma proqramları təşkil edilməlidir.
- İnternet və kommunikasiya əlaqələri: Rəqəmsal texnologiyaların inkişafı ilə, turizm sektoru da onlayn xidmətlərə ehtiyac duyur. Astara bölgəsində internet əlaqələri və məlumat mübadiləsi şəbəkəsi hələ də bəzi ərazilərdə zəifdir, bu da xüsusilə xarici turistlər üçün narahatlıq yarada bilər. Astara şəhərində və ətraf kəndlərdə internet və telefon əlaqələrinin gücləndirilməsi üçün müvafiq investisiyalar tələb olunur. İnternet provayderləri ilə razılaşmalarla şəhərin hər yerində yüksək sürətli internet xidmətləri təqdim olunmalı, xüsusən turizm məkanlarında onlayn xidmətlərin əlçatanlığı təmin edilməlidir.[3.s78]

2. Ətraf mühit və ekoloji təsirlər

- Təbiət və mühafizə məsələləri: Astara, zəngin təbiətə malikdir, lakin artan turist axını ilə bağlı təbii ərazilərin qorunması və ekosistemin təmizliyi məsələləri önə çıxır. Məsələn, ekoturizm fəaliyyətləri zamanı təbiətə zərər verə biləcək fəaliyyətlər (zibil atılması, flora və faunanın pozulması) riski mövcuddur. Ekoturizmin təşviqi və təbii ərazilərin qorunması: Astara şəhərində ekoturizmin inkişafını təşviq etmək üçün təbii sərvətlərin mühafizəsi ilə bağlı qanunvericilik və tədbirlər gücləndirilməlidir. Ekoturizm fəaliyyətləri üçün təlimatlar və müvafiq qaydalar tətbiq edilməli, turizm şirkətləri və turistlər üçün ətraf mühitin qorunmasına dair maarifləndirmə proqramları təşkil edilməlidir. Ekoloji təmiz fəaliyyətlər: Astara sahilindəki çimərliklərdə, milli parklarda və digər turizm bölgələrində tullantıların düzgün atılması üçün xüsusi zibil qutuları və təmizləmə işləri həyata keçirilməlidir. Bələdiyyə və turizm şirkətləri arasında əməkdaşlıqla çimərliklər və təbiət abidələri mütəmadi olaraq təmizlənməli, ekoloji təmiz xidmətlər təqdim edilməlidir.
- Qalıq və tullantı problemi: Dəniz sahilindəki çimərliklər və milli parklar tez-tez təmizlənmir və bəzən tullantı toplama məsələsi həll olunmur. Bu, həm təbiətin pozulmasına, həm də turistlərin komfortuna mənfi təsir göstərir. Bu problemlərin həlli üçün müvafiq ekoloji turizm proqramları tətbiq edilməlidir. Yaşıl turizm təşviqatı: Həm yerli əhali, həm də turistlər arasında ekoloji cəhətdən təmiz həyat tərzini təşviq edən proqramlar həyata keçirilməlidir. Bu, təbiətin qorunmasına töhfə verəcək və eyni zamanda ekoloji turizmin artmasına şərait yaradacaq.[2.s117]

3. Təhsil və kadr problemləri

- Turizm sektoru üzrə ixtisaslı işçilərin azlığı: Astara şəhərində turizm sahəsində işləyəcək ixtisaslı və təcrübəli kadrların sayı məhduddur. Bu, xidmət keyfiyyətinə və turistlərin məmnuniyyətinə mənfi təsir göstərə bilər. Yerli əhali arasında turizm sahəsindəki peşələrə maraq artırılmalı və bu sahədə təhsil və təlim proqramları təşkil edilməlidir. İxtisaslı turizm işçilərinin yetişdirilməsi: Astara şəhərində turizm sektoru üzrə ixtisaslı kadrların yetişdirilməsi üçün təhsil müəssisələri və təlim mərkəzləri yaradılmalıdır. Yüksək ixtisaslı bələdçilər, otel menecerləri, restoran işçiləri və digər turizm sahəsində çalışan işçilərin təkmilləşdirilməsi üçün təlimlər təşkil olunmalıdır. Yerli universitetlər və peşə məktəbləri ilə əməkdaşlıq edərək, turizm sahəsində mütəxəssis hazırlığına diqqət yetirilməlidir.
- Dil baryerləri: Astara şəhəri həm Azərbaycan, həm də İran sərhədinə yaxın olduğundan, yerli sakinlərin çoxu yalnız Azərbaycan və Fars dillərində danışır. Bu, xarici turistlər üçün problem ola bilər. İngilis və digər dünya dillərində danışan turizm işçiləri yetişdirilməli və turizm sektorunda daha çox çoxdilli xidmətlər təqdim edilməlidir. Dil biliklərinin artırılması: Astara şəhərində fəaliyyət göstərən turizm işçilərinə dil kursları təşkil edərək, onların ingilis dili və digər xarici dillər üzrə biliklərini artırmaq vacibdir. Bu, xarici turistlərə xidmət göstərmək üçün vacibdir. Eyni zamanda, turistlərin yerli əhali ilə daha asan ünsiyyət qurmasına şərait yaradacaq.[3.s85]

4. Marketinq və tanıtım problemləri

- Turizm potensialının reklam və tanıtımının zəifliyi: Astara şəhəri və onun turizm potensialı hələ də geniş miqyasda tanınmamışdır. Bölgənin beynəlxalq turizm bazarında tanınmasını artırmaq üçün güclü marketinq strategiyalarına və reklam kampaniyalarına ehtiyac vardır. Regionda keçirilən turizm festivalları və mədəniyyət tədbirləri geniş auditoriyaya təqdim edilməli və Astara turizmi dünya miqyasında tanıdılmalıdır. Turizmin tanıdılması üçün reklam kampaniyaları: Astara şəhərinin turizm potensialını beynəlxalq bazarda tanıtmaq üçün peşəkar reklam və marketinq kampaniyaları

həyata keçirilməlidir. Onlayn platformalarda, sosial media hesablarında Astaranın təbiətini, mədəniyyətini və tarixi abidələrini tanıdan reklamlar yerləşdirilməli, həmçinin turizm üçün nəzərdə tutulmuş veb saytlar yaradılmalıdır.

- Turizm paketlərinin azlığı: Astara ətrafında fəaliyyət göstərən turizm şirkətləri və bələdçilər hələ də kifayət qədər turizm paketləri təqdim etmir. Bunun nəticəsində turistlər daha çox fərdi şəkildə gəlib, yerli xidmətlərdən istifadə etməkdə çətinlik çəkə bilərlər. Turizm paketlərinin inkişafı: Astara şəhəri və ətraf bölgələr üçün xüsusi turizm paketləri yaradılmalıdır. Bu paketlərdə ekoturizm, mədəniyyət turları, sahil turizmi və yerli mətbəxlə tanışlıq kimi fəaliyyətlər yer almalıdır. Bəzi paketlər yerli əhalinin həyat tərzi ilə tanış olmaq və kəndlərdə qonaqlamaq imkanları təqdim edə bilər.[5.179]

5. Yerli iqtisadiyyat və turizmə yönəlik dəstək problemləri

- Maliyyə dəstəyinin məhdudluğu: Astara şəhəri turizmi inkişaf etdirmək üçün xüsusi maliyyə vəsaitlərinə ehtiyac duyur. Hökumət və yerli icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən bu sektora investisiya qoyuluşları və dəstək tədbirləri genişləndirilməlidir. Maliyyə dəstəyi və investisiya təşviqi: Turizm sektorunun inkişafı üçün dövlət və özəl sektordan maliyyə dəstəyi göstərilməlidir. Yerli müəssisələrə turizm sahəsində investisiya qoymaq və yeni turizm infrastrukturunu inkişaf etdirmək üçün vergi güzəştləri və stimullaşdırıcı tədbirlər təqdim edilməlidir. Bu, həmçinin yerli iqtisadiyyatın inkişafına da təkan verəcəkdir.
- Yerli bizneslərin turizmdən faydalanmaması: Yerli əhali və kiçik müəssisələr turizmdən lazımi şəkildə faydalanmır. Bu, çətin iqtisadi şərait və turizm sahəsində olan məhdud biliklərlə bağlıdır. Yerli biznes sahibləri üçün turizmə aid seminarlar və təlimlər təşkil edilməli, eyni zamanda turizm infrastrukturlarının inkişafı üçün stimullar yaradılmalıdır. Turizmə inteqrasiya olunmuş yerli bizneslər: Yerli biznes sahibləri turizm sektoru ilə əməkdaşlıq edərək xidmətlərini təkmilləşdirməli və turistlərə uyğunlaşdırmalıdırlar. Xüsusilə, restoranlar, bazarlar və suvenir dükanları turistlərə daha keyfiyyətli və unikal məhsullar təqdim etməli, regionun ənənəvi sənətkarlıq və mətbəxini tanıtmalıdırlar.[1]

6. Turizmə yönəlik hüquqi və idarəetmə problemləri

- İdarəetmə və turizm siyasəti: Astara şəhərinin turizm sektorunda müasir idarəetmə metodlarının tətbiq olunmaması və bəzi bölgələrdə turizm qanunvericiliyinin zəif tətbiqi bu sahənin inkişafını əngəlləyir. Turizmə aid qanunvericilik və tədbirlər daha sərt şəkildə tətbiq edilməli, həmçinin müvafiq turizm qurumları arasında koordinasiya gücləndirilməlidir. Qanunvericilik və idarəetmənin gücləndirilməsi: Astara şəhərinin turizm sektorunda müasir və effektiv qanunvericilik tətbiq edilməli və turizm fəaliyyətlərini tənzimləyən müvafiq qanunlar gücləndirilməlidir. Həmçinin, turizm sahəsində fəaliyyət göstərən müəssisələrə müvafiq lisenziyaların verilməsi və xidmətlərin keyfiyyətinin nəzarət altında olması təmin olunmalıdır.
- İdarəetmə qurumlarının koordinasiyası: Turizm sahəsinin inkişafı üçün dövlət və yerli icra orqanları arasında daha sıx əməkdaşlıq və koordinasiya təmin edilməlidir. Həmçinin, Astara şəhərində turizm üçün xüsusi idarəetmə strukturları yaradılmalı, bu qurumlar turizmin inkişafına dair strateji planların hazırlanması və həyata keçirilməsində əsas rol oynamalıdır.[1]

7. Sosial və mədəni inteqrasiya problemləri

- Turist və yerli əhali arasında əlaqə: Yerlilər bəzən turistlərə qarşı soyuq münasibət göstərə bilər, xüsusilə turizmə yeni başlayan bölgələrdə. Bu, sosial inteqrasiyanı və qonaqpərvərlik mədəniyyətini zəiflədə bilər. Bu problemi həll etmək üçün yerli əhalini turizm sektoruna daxil etmək, onların bu sahə barədə məlumatlandırılmasına və turizmə pozitiv yanaşmalarının təşviqinə ehtiyac var. Yerli əhali ilə inteqrasiya: Astara şəhərində yaşayan yerli əhali, turizm sektorunun inkişafından faydalanmalı və bu sahəyə dəstək verməlidir. Bunun üçün yerli əhali ilə mütəmadi olaraq görüşlər və təlimlər təşkil olunmalı, onlara turizm sahəsinin faydaları və turizmə necə dəstək verə biləcəkləri barədə məlumat verilməlidir. Bu cür tədbirlər turistlərə qarşı daha dostyana və qonaqpərvər yanaşmanı təmin edəcəkdir.
- Turizm mədəniyyətinin təşviqi: Yerli əhalinin turizm sektoru barədə məlumatlılığını artırmaq üçün mədəni tədbirlər, sərgilər və festivallar təşkil olunmalıdır. Bu tədbirlər, həm də turizmin inkişafına stimul verəcək və regionun mədəni irsini tanıdacaqdır.[2.s68]

NƏTİCƏ

Astara şəhərinin turizm potensialı böyükdür, lakin bu potensialın tam şəkildə reallaşdırılması üçün bir sıra problemlərin həllinə ehtiyac vardır. Bu problemlər arasında infrastruktur çatışmazlıqları, ekoloji və ətraf mühitin qorunması məsələləri, kadr çatışmazlığı, marketinqin zəifliyi, yerli iqtisadiyyatın turizmdən lazımi şəkildə faydalanmaması və turizm sahəsinin idarə edilməsi ilə bağlı olan məsələlər xüsusi yer tutur.Ancaq, bu problemlərin hər birinə qarşı atılacaq addımlar, Astara şəhərinin turizm sahəsinin inkişafında mühüm dönüş yarada bilər.Bu tədbirlərin hamısının birləşdirilməsi Astara şəhərinin turizm sektorunun davamlı və uğurlu inkişafına şərait yaradacaq. Nəticədə, şəhər yalnız Azərbaycan daxilində deyil, həm də beynəlxalq miqyasda tanınan turizm məkanı olacaqdır. Bu həm yerli iqtisadiyyata müsbət təsir edəcək, həm də turistlərə unikal və rahat təcrübə təqdim edəcəkdir. Yalnız bu şəkildə Astara şəhəri, özünəməxsus təbiəti, mədəniyyəti

və turizm potensialı ilə geniş miqyasda turizm sənayesində möhkəm bir yer tutacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi (2023)."Azərbaycanın turizm sektoru üzrə statistik göstəriciləri."Bakı: Dövlət Statistika Komitəsi.
2. Hüseynov, M. (2020). Azərbaycanın regionlarında turizmin inkişafı: Astara nümunəsi. Bakı: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti.
3. Məmmədov, A. (2022). "Azərbaycanın turizm sənayesinin problemləri və perspektivləri." Bakı: İqtisadiyyat və Sosial Tədqiqatlar Mərkəzi.
4. Rəhimov, M. (2021)."Turizm sektoru və regionların iqtisadi inkişafı." Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
5. Səfərli, N. (2020)."Azərbaycanın turizm potensialı və inkişaf perspektivləri."Bakı: İqtisadiyyat Nəşriyyatı.
6. https://www.booking.com/searchresults.en-gb.html?aid=303948&label=astara-j3ChqhSaO5Fd%2ARWpPkQg7wS589139890995%3Apl%3Ata%3Ap1%3Ap2%3Aac%3Aap%3Aneg%3Afi%3Atikwd-
7. https://edu.gov.az/az/announcements/19891-1

Fərid RZAYEV

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti,
magistrant
rzayev.farid.2301@atmu.edu.az

AZƏRBAYCAN TURİZM SİYASƏTİNDƏ TƏHSİL VƏ MƏDƏNİYYƏTİN İDARƏ EDİLMƏSİ

Xülasə: *Azərbaycan, qədim tarixi və zəngin mədəni irsi ilə dünya turizm xəritəsində mühüm bir mövqedə yerləşir. Azərbaycanın turizm siyasətində təhsil və mədəniyyətin idarə edilməsi vacib rol oynayır, çünki hər iki sahə turizmin dayanıqlı, davamlı və səmərəli şəkildə inkişaf etdirilməsi üçün əsas ünsürlərdir. Bu məqalədə, ölkənin turizm siyasətinin təhsil və mədəniyyət aspektləri ilə yanaşı ümumi turizm sektoruna təsiri haqqında da yazılmışdır.*

Açar sözlər: *Azərbaycan, turizm, təhsil, mədəniyyət, siyasət, inkişaf*

MANAGEMENT OF EDUCATION AND CULTURE IN TOURISM POLICY OF AZERBAIJAN

Abstract: *Azerbaijan occupies an important position on the world tourism map with its ancient history and rich cultural heritage. The management of education and culture plays a central role in the tourism policy of Azerbaijan, because both areas are the main providers for the sustainable and efficient development of tourism. In this article, it is written about the impact of the country's tourism policy on the overall tourism sector along with the educational and cultural aspects.*

Keywords: *Azerbaijan, tourism, education, culture, politics, development*

УПРАВЛЕНИЕ ОБРАЗОВАНИЕМ И КУЛЬТУРОЙ В ТУРИСТИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКЕ АЗЕРБАЙДЖАНА

Резюме*: Азербайджан занимает важное место на карте мирового туризма благодаря своей древней истории и богатому культурному наследию. Управление образованием и культурой играет центральную роль в туристической политике Азербайджана, поскольку обе сферы являются основными поставщиками устойчивого и эффективного развития туризма. В этой статье написано о влиянии туристической политики страны на весь туристический сектор, а также об образовательных и культурных аспектах.*

Ключевые слова: *Азербайджан, туризм, образование, культура, политика, развитие*

GİRİŞ

Azərbaycanın turizm siyasəti, ölkənin iqtisadiyyatında turizm sektorunun inkişaf etdirilməsinə, onun rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına həmçinin beynəlxalq aləmdə nüfuzunun gücləndirməyə yönəlmiş strateji yanaşmaları əhatə edir. Həmçinin Azərbaycanın turizm siyasəti regional inkişaf və sosial rifahı gücləndirmək məqsədini daşıyır. Bölgələrdə turizmin inkişafı üçün müvafiq infrastruktur yaradılması, məşğulluğun artırılması və yerli əhalinin turizmdən faydalanmasını təmin etmək üçün kompleks tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Mədəni irsin qorunması və onun beynəlxalq aləmdə layiqincə tanıdılması, Azərbaycanın turizm siyasətində əsas hədəflər sırasında durur. Məhz bu istiqamətə dövlət tərəfindən diqqətlə yanaşılmış, geniş investisiyalar yönəldilmiş və turizm baxımından əhəmiyyətli olan abidələrin bərpası ilə bağlı layihələr qəbul edilib həyata keçirilmişdir. Belə tədbirlər çərçivəsində İçərişəhər, Qız Qalası, Şirvanşahlar Sarayı və Qobustan Qaya Rəsmləri UNESCO-nun Dünya İrs Siyahısına daxil edilmiş, bu da ölkənin turizm sektoruna böyük təsir göstərmişdir.[5]

Eyni zamanda, ölkənin mədəni irsi təkcə milli səviyyədə tanıdılması ilə kifayətlənməmiş, beynəlxalq arenada da tanıdılmağı başlanmışdır. Azərbaycanın tarixi və mədəniyyətinə aid miraslar, müxtəlif festivallar və tədbirlərin tanıdılması həm sosial medya tərəfindən həm də TV kanalları vasitəsilədə dünyada tanınmışdır. Bu da öz növbəsində ölkəyə turist axınının artmasına və turizm gəlirlərinin iqtisadiyyata verdiyi töhfənin yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Dövlətin bu istiqamətdə həyata keçirdiyi layihələr, mədəniyyət sahəsindəki işləri dəstəkləyərək həm tarixi irsin qorunmasına, həm də onların cəlbedici turizm məhsullarına çevrilməsini təmin etmişdir.

Təhsilin turizm sahəsinə təsiri çox böyükdür və bu təsir turizm xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi ilə birbaşa əlaqəlidir. Turizm sektorunun davamlı inkişafı üçün yüksək ixtisaslı və peşəkar kadrların hazırlanması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanın bu sahədəki təhsil islahatları, dünya təcrübəsinə əsaslanmış və müasir tədris proqramlarının yaradılmasına yönəlmişdir. Bu islahatların əsas məqsədi ölkənin qonaqpərvərlik və turizm sənayesinin beynəlxalq standartlara uyğun inkişafınının təminidir.

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti bu prosesin mərkəzi olaraq vacib rol oynayır. Universitet, beynəlxalq təcrübə əsasında hazırlanan müasir tədris proqramları ilə tələbələrə həm nəzəri, həm də praktiki biliklər aşılayır. ATMU-nin tədris proqramları turizm menecmenti, qonaqpərvərlik sahəsi və turizm logistikası üzrə peşəkar mütəxəssislər yetişdirməyi hədəfləyir. Bu proqramlar, məzunların yalnız nəzəri biliklərlə deyil, həm də praktiki bacarıqlarla təchiz olunmasını təmin edir. [6]

Praktiki təlimlər ATMU-də təhsilin ayrılmaz bir hissəsidir. Tələbələrin real iş mühitində təcrübə qazanması üçün universitet otellər, turizm agentlikləri və mədəniyyət müəssisələri ilə sıx əməkdaşlıq edir. Bu təcrübə proqramları sayəsində tələbələr sektordakı iş şəraitini əyani olaraq öyrənir və nəzəri biliklərini tətbiq etmək imkanı əldə edirlər. Eyni zamanda, ATMU xarici universitetlərlə tələbə mübadilə proqramları təklif edərək tələbələrin beynəlxalq səviyyədə təcrübə toplamasına və xarici dillərdə ünsiyyət bacarıqlarını artırmasına şərait yaradır. Bu cür mübadilə proqramları, tələbələrə müxtəlif ölkələrin turizm sənayesi ilə tanış olmaq imkanı verir.[6]

Rəqəmsal texnologiyaların və innovativ tədris metodlarının tətbiqi, turizm təhsilində böyük əhəmiyyət daşıyır. Rəqəmsal marketinq, data analitikası və ekoturizm kimi müasir kursların təşkili tələbələrə turizm sənayesinin ən son trendlərini mənimsəməyi öyrədir. Bu kurslar, gələcək mütəxəssislərin rəqəmsal texnologiyalardan səmərəli istifadə etmə bacarığını inkişaf etdirir, həmçinin dayanıqlı və ekoloji cəhətdən məsuliyyətli turizm anlayışını aşılayır.

Eyni zamanda, təhsil proqramlarının davamlı olaraq təkmilləşdirilməsi, turizm sahəsində yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasında həlledici rol oynayır. Tədris proqramlarının müntəzəm yenilənməsi, təhsilin keyfiyyətinin artırılması turizm üzrə məzunların qlobal əmək bazarında rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə xidmət edir. Bu yanaşma, Azərbaycanın turizm sektorunun inkişafına mühüm töhfə verir və onu beynəlxalq turizm arenasında daha rəqabətədavamlı edir.

Nəticə etibarilə, təhsilin turizm sahəsinə təsiri, ölkənin turizm potensialının tam olaraq reallaşmasına, xidmət keyfiyyətinin yüksəlməsinə və sektorun davamlı inkişafına zəmin yaradır. Turizm təhsilində müasir yanaşmaların və rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi, gələcəkdə Azərbaycanın turizm sənayesinin daha da inkişaf edəcəyini göstərir.

Mədəniyyətin idarə edilməsi dedikdə Azərbaycanın tarixi və mədəni irsinin qorunması, mühafizəsi və tanıdılması istiqamətində müxtəlif strateji tədbirləri əhatə edir. Azərbaycanın zəngin mədəni irsi, UNESCO-nun Dünya İrs Siyahısına daxil edilmiş və beynəlxalq səviyyədə tanınan İçərişəhər, Şəki Xan Sarayı və Qobustan Qaya Rəsmləri kimi tarixi abidələrdən ibarətdir. Bu abidələr, turistlərin diqqətini cəlb edən əsas məkanlardır və onların bərpası, dövlət və beynəlxalq təşkilatların dəstəyi ilə davamlı şəkildə həyata keçirilir. Bu fəaliyyətlər, ölkənin mədəni irsini qorumaq və dünya miqyasında tanıtmaq üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İçərişəhərin Mühafizəsi və İnkişafı proqramı, İçərişəhər Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu vasitəsilə həyata keçirilir. Bu qoruq, qədim şəhərin unikal memarlığını qoruyub saxlamaqla yanaşı, turistlər üçün mədəni tədbirlər və proqramlar təşkil edir. Tarixi abidələrin qorunması, onların turizm obyektləri kimi dəyərinin artırılmasına və milli irsin geniş kütlələrə çatdırılmasına xidmət edir. Müasir bərpa işləri və infrastruktur yenilikləri, İçərişəhəri həm turistik cazibə mərkəzinə, həm də canlı mədəni irs mərkəzinə çevirir.

Bundan başqa, Azərbaycanın turizm siyasətində mədəni festivalların keçirilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu festivallar, mədəniyyətin yayılması və turistlərin cəlb edilməsi baxımından vacibdir. Novruz bayramı, Qəbələ Beynəlxalq Musiqi Festivalı və Bakı Caz Festivalı kimi mötəbər tədbirlər, dünyanın müxtəlif yerlərindən gələn turistlər üçün unikal təcrübə yaradır. Bu tədbirlər vasitəsilə turistlər Azərbaycan mədəniyyətinin müxtəlifliyini kəşf edir, xalqın adət-ənənələri, incəsənəti və milli musiqisi ilə tanış olurlar[1, s.9].

Mədəni festivallar və tədbirlər, ölkənin beynəlxalq imicini gücləndirir və onun mədəniyyətini daha geniş auditoriyaya tanıdır. Novruz bayramı, qədim adət-ənənələri və baharın gəlişini qeyd edən təntənəli mərasimlərdən ibarətdir. Qəbələ Beynəlxalq Musiqi Festivalı, dünyanın müxtəlif ölkələrindən tanınmış musiqiçiləri bir araya gətirir, Azərbaycanın musiqi mədəniyyətini dünyaya təqdim edir. Bakı Caz Festivalı isə müasir caz musiqisinin ən tanınmış ifaçılarını Azərbaycan tamaşaçıları ilə görüşdürərək musiqisevərləri ölkəyə cəlb edir[1,s.6].

Bu tədbirlər, həm yerli mədəniyyətin inkişafına, həm də iqtisadi gəlirlərin artmasına kömək edir. Turistlərin festivallarda iştirak etməsi, mədəni turizm potensialını artırır və turizm sektorunun ölkə iqtisadiyyatına töhfəsini gücləndirir. Mədəniyyət və turizmin birgə inkişafı, Azərbaycanın mədəni irsinin qorunması və dünyada tanıdılması ilə yanaşı, cəmiyyətin rifahının yüksəlməsinə də səbəb olur[1,s.1].

Mədəniyyət və turizm, bir-birini tamamlayaraq Azərbaycan iqtisadiyyatı və mədəni müxtəlifliyinin inkişafına töhfə verən mühüm sahələrdir. Azərbaycanın zəngin mədəni irsinin turizm məhsulu kimi təqdim edilməsi, ölkənin turizm potensialını artırır və əcnəbi turistləri cəlb edir. Turizm sektorundan əldə edilən gəlirlər, mədəni irsin qorunması, bərpası və mədəni layihələrin həyata keçirilməsində istifadə edilir.[7]

Mədəniyyətin idarə edilməsində rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi, həm mədəni irsin qorunmasını, həm də turizmin inkişafını dəstəkləyən yeniliklərdən biridir. Virtual muzeylər və rəqəmsal sərgilər, Azərbaycanın mədəni irsi ilə tanış olmaq üçün turistlərə unikal imkanlar yaradır. Məsələn, İçərişəhərdə həyata keçirilən "virtual ekskursiya" layihəsi, turistlərə qədim şəhərin tarixi və memarlığı ilə interaktiv şəkildə tanış olmaq şansı verir. Bu layihə, həm yerli, həm də xarici turistlərin marağını cəlb edir və onlara zəngin mədəniyyəti innovativ üsullarla təqdim edir. [2,s.8]

Pandemiya dövründə Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilən virtual turizm layihələri, xüsusən də beynəlxalq səyahət məhdudiyyətləri zamanı, ölkənin mədəni abidələrini və turistik məkanlarını onlayn platformalarda təqdim etməklə turizmə marağın saxlanmasına xidmət etdi. Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi ilə interaktiv turizm layihələri, turistlərin müxtəlif abidələr və muzeylərlə tanışlıq prosesini asanlaşdırdı, bu isə turizm sahəsinə yeni bir baxış gətirdi.

Bu cür innovativ təşəbbüslər, Azərbaycanın mədəni dəyərlərinin daha geniş kütləyə çatdırılmasına və mədəniyyətin qlobal miqyasda tanıdılmasına dəstək verir. Belə layihələr, həmçinin ölkənin mədəni irsinin gələcək nəsillərə ötürülməsində vacib rola malikdir. Rəqəmsallaşma və mədəniyyətin idarə edilməsi bir araya gələrək, ölkənin həm turistik, həm də mədəni cazibəsini artıran və onun dayanıqlı inkişafını təmin edən mühüm elementlərdən birinə çevrilmişdir.

Azərbaycanın turizm sektorunda təhsil və mədəniyyətin idarə edilməsi sahəsində bəzi çətinliklər mövcuddur. Bu problemlər, həm təhsildə, həm də mədəniyyətin idarə edilməsində maneələr yaradır.

- Turizm təhsilində əsas çətinliklərdən biri nəzəri biliklərinin praktik tətbiqində çatışmazlıqlardır. Nəzəriyyə ilə praktikanın birləşdirilməsi üçün tələbələrin iş təcrübəsi qazanmasına imkan verən proqramların daha genişləndirilməsi lazımdır. Əlavə olaraq, təhsil ocaqlarında müasir texnologiyaların istifadəsi və rəqəmsal təhsilin genişləndirilməsi məsələləri də diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.
- İnfrastruktur Problemləri: Bəzi təhsil müəssisələrində turizm sahəsində təlimlər üçün lazımi infrastruktur yetərli deyil. Bu, tələbələrin turizm sektorunun müxtəlif aspektlərini real şəraitdə öyrənməsinə mane olur.
- Mədəni irsin qorunması və inkişaf etdirilməsi sahəsində də bəzi maneələr var. Bir çox tarixi abidə bərpa olunmağı və qorunmağı tələb edir, lakin bu işlər üçün maliyyə resurslarının məhdudluğu və ya qeyri-effektiv istifadə olunması əsas problemlərdən biridir. Bundan əlavə, bəzi mədəni obyektlərdə turizm infrastrukturu zəifdir, bu da turistlərin həmin yerlərə gəlişini məhdudlaşdırır.
- Mədəniyyətin Maliyyələşdirilməsi: Mədəniyyət sahəsinin maliyyələşdirilməsi daimi və dayanıqlı olmalıdır. Beynəlxalq layihələr və xarici investisiyaların cəlb edilməsi bu istiqamətdə mühüm addım ola bilər.
- Qeyri-Adekvat Marketinq Strategiyaları: Azərbaycanın mədəniyyətinin beynəlxalq arenada tanıdılması üçün effektiv marketinq strategiyaları inkişaf etdirilməlidir. Bu, mədəniyyətin qlobal turizm bazarında daha rəqabətqabiliyyətli olmasına kömək edəcəkdir.

Azərbaycanın turizm siyasətində təhsil və mədəniyyətin daha səmərəli idarə edilməsi üçün bir sıra tövsiyələr irəli sürmək olar.

1. İnnovativ Tədris Metodları: Turizm təhsilində rəqəmsal texnologiyaların və innovativ tədris metodlarının tətbiqi artırılmalıdır. Təcrübəyə əsaslanan təlimlər və simulyasiya proqramları tələbələrin praktiki bilik və bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edə bilər.
2. Beynəlxalq Əməkdaşlıq: Xarici universitetlərlə əməkdaşlıq və mübadilə proqramlarının genişləndirilməsi, tələbələrin beynəlxalq təcrübə əldə etməsinə imkan verəcəkdir. Bu, Azərbaycanın turizm təhsilinin qlobal standartlara uyğun olmasını təmin edəcəkdir.
3. Daha Səmərəli Marketinq: Azərbaycanın mədəni irsinin beynəlxalq arenada tanıdılması üçün rəqəmsal marketinq strategiyaları hazırlanmalıdır. Sosial media, veb-saytlar və digər rəqəmsal platformalar vasitəsilə ölkənin turizm potensialı təbliğ edilə bilər.
4. Maliyyə Dəstəyi və Sərmayə Yatırımları: Mədəniyyət obyektlərinin qorunması və bərpası üçün daha çox beynəlxalq sərmayə cəlb olunmalıdır. Eyni zamanda, dövlət tərəfindən ayrılan vəsaitlərin səmərəli və məqsədyönlü şəkildə istifadə olunması təmin edilməlidir.
5. Virtual Muzeylər və Turizm Turları: Virtual reallıq texnologiyaları ilə muzeylər və turizm obyektləri rəqəmsal platformalarda təqdim edilə bilər. Bu, turistlərin mədəni obyektləri daha geniş şəkildə kəşf etməsinə imkan yaradacaq və pandemiya kimi çətin dövrlərdə turizmin davamlı olmasını təmin edəcək.
6. Rəqəmsal Arxivlərin Yaradılması: Mədəni irsin rəqəmsal arxivlərdə qorunması, gələcək nəsillərə mədəniyyətin daha yaxşı ötürülməsinə kömək edəcəkdir.

NƏTİCƏ

Azərbaycanın turizm siyasətində təhsil və mədəniyyətin idarə edilməsi strateji əhəmiyyətə malikdir və ölkənin turizm potensialını artırmaq üçün mühüm bir vəsaitdir. Mədəni irs və təhsilin inteqrasiya olunmuş şəkildə idarə edilməsi, ölkənin iqtisadi və mədəni inkişafına böyük töhfə verir. Bu sahədə atılacaq növbəti addımlar, Azərbaycanın qlobal turizm bazarında mövqeyini daha da gücləndirəcək və ölkənin beynəlxalq miqyasda tanınmasına xidmət edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyinin 2018-ci il ərzində gördüyü işlər haqqında hesabatı – Bakı 2018, - 62S
2. Azərbaycan Respublikasının Elm və Təhsil Nazirliyi, Konfrans materialları – Sumqayıt 2023, - 423s
3. Ə.Q.Əlirzayev, Turizmin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi – Bakı 2010, - 529s.
4. Canalı Mirzəliyev. Müsahibə - Bakı 2009, 5S
5. Azərbaycan Turizm Strategiyası 2023-2026, Bakı-2023
6. Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetinin rəsmi internet saytı/ https://atmu.edu.az/az/haqqimizda
7. Azərbaycan Rəqəmsal Turizm Agentliyi, innovativ mədəniyyət layihələri üzrə hesabatlar/ https://www.idda.az/az/projects/our-projects

RƏŞAD DƏMİROV

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti,
magistrant
damirov.rashad.2301@atmu.edu.az

İNTERNETİN BEYNƏLXALQ TURİZMDƏ TƏHSİL VƏ MƏDƏNİYYƏTİN İDARƏ EDİLMƏSİNƏ TƏSİRİ

Xülasə: *İnternet, beynəlxalq turizm və təhsil-mədəniyyət sahələrindəki rolunu və təsirlərini dərindən araşdıraraq, bu sahələrdə məlumat əldə etmənin sürətini və asanlığını artırmış, qlobal əlaqələrin qurulmasına imkan yaratmışdır. Internet, bu sahələrdə məlumat əldə etmənin sürətini və asanlığını artırmış, həmçinin qlobal əlaqələrin qurulmasına imkan yaratmışdır. Turizm sahəsində, onlayn platformalar turistlərə müxtəlif xidmətlər və məlumatlar təqdim edərək səyahət prosesini asanlaşdırır. Təhsil sahəsində isə, internet vasitəsilə onlayn təhsil imkanları genişlənmiş, təhsil müəssisələri daha böyük auditoriyaya çatmaq imkanı əldə edib. Mədəniyyət sahəsində isə, internet mədəniyyətin qorunmasına və təqdimatına kömək edir. Lakin, bu sahələrin inkişafı ilə bağlı məlumat təhlükəsizliyi, xidmət keyfiyyəti və mədəniyyətin kommersiyalaşması kimi problemlər də mövcuddur. Məqalə bu problemləri təhlil edir və onların həlli üçün innovativ texnologiyaların tətbiqi, etik standartların inkişafı və dövlət-özəl sektor əməkdaşlığının əhəmiyyətini vurğulayır. Bu məqalədə, internetin beynəlxalq turizm və təhsil-mədəniyyət sahələrindəki rolunu və təsirlərini ətraflı şəkildə araşdırılır.*

Açar sözlər: *internet, turizm, mədəniyyət, təhsil*

THE IMPACT OF THE INTERNET ON THE MANAGEMENT OF EDUCATION AND CULTURE IN INTERNATIONAL TOURISM

Abstract: *The Internet, by deeply examining its role and impacts in the fields of international tourism and education-culture, has increased the speed and ease of accessing information in these areas and enabled the establishment of global connections. In the field of tourism, online platforms facilitate the travel process by providing various services and information to tourists. In the field of education, online education opportunities have expanded through the Internet, allowing educational institutions to reach a larger audience. In the field of culture, the Internet helps in the preservation and presentation of cultural heritage. However, issues such as data security, service quality, and the commercialization of culture have also emerged with the development of these areas. This article analyzes these problems and highlights the importance of applying innovative technologies, developing ethical standards, and fostering public-private sector collaboration for their resolution. The article provides a detailed examination of the role and impacts of the Internet in the fields of international tourism and education-culture.*

Keywords: *internet, tourism, culture, education*

ВЛИЯНИЕ ИНТЕРНЕТА НА УПРАВЛЕНИЕ ОБРАЗОВАНИЕМ И КУЛЬТУРОЙ В МЕЖДУНАРОДНОМ ТУРИЗМЕ

Резюме: *Эта статья подробно исследует роль и влияние интернета в международном туризме и сфере образования и культуры. Интернет увеличил скорость и удобство получения информации в этих областях, а также создал возможности для установления глобальных связей. В туризме онлайн-платформы предоставляют туристам различные услуги и информацию, облегчая процесс путешествия. В образовании интернет расширил возможности онлайн-обучения, позволяя образовательным учреждениям охватывать более широкую аудиторию. В сфере культуры интернет помогает сохранять и представлять культурное наследие. Однако с развитием этих сфер также возникают проблемы, такие как безопасность данных, качество услуг и коммерциализация культуры. Статья анализирует эти проблемы и подчеркивает важность применения инновационных технологий, разработки этических стандартов и укрепления сотрудничества между государственным и частным секторами для их решения.*

Ключевые слова: *интернет, туризм, культура, образование*

GİRİŞ

Beynəlxalq turizm və təhsil-mədəniyyət sahələrində internetin rolu son illərdə əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. İnternet, bu sahələrdə məlumat əldə etmənin sürətini və asanlığını artırmaqla yanaşı, həm də turizm və təhsil xidmətlərinin təqdimatında, təşkilati idarəetmədə və mədəniyyətin qorunmasında yeni imkanlar yaradır. Xüsusilə, rəqəmsal texnologiyalar və onlayn platformalar vasitəsilə, turistlər daha ətraflı məlumatlar əldə edə bilir, təhsil müəssisələri isə qlobal miqyasda daha geniş auditoriyaya çatma imkanı qazanır. Bununla belə, internetin bu sahələrdəki istifadəsi, bəzi etik və texnoloji problemləri də gündəmə gətirir. Məlumat təhlükəsizliyi, onlayn xidmətlərin keyfiyyəti, mədəniyyətin kommersiyalaşması və rəqəmsal infrastrukturun inkişafı kimi məsələlər, internetin bu sahələrdəki effektivliyini və davamlılığını təmin etmək üçün həllini gözləyən əsas problemlərdən biridir. Bu məqalə, beynəlxalq turizm və təhsil-mədəniyyət sahələrində internetin rolunu və təsirlərini araşdırmaqla yanaşı, bu sahələrin inkişafında qarşılaşılan problemləri və mümkün həll yollarını müzakirə edir.

TədqiQat metodu

Tədqiqat metodu olaraq keyfiyyət və kəmiyyət araşdırma yanaşmalarından istifadə edilmişdir. Əsasən, epirik üsul tətbiq olunmuş və mövzu ilə bağlı birbaşa müşahidələr, təcrübələr və sahə işləri aparılmışdır. Literatura analizi vasitəsilə internetin beynəlxalq turizm və təhsil-mədəniyyət sahələrindəki rolu və təsirləri haqqında mövcud nəzəriyyələr və praktiki tədqiqatlar araşdırılmışdır. Tədqiqatın bu mərhələsində statistik təhlil tətbiq olunmuş, beləliklə əldə olunan məlumatlar əsasında geniş təhlillər aparılmışdır. Bu metod, sahə üzrə praktik məlumatların toplanması və internetin təsirinin daha dərindən anlaşılması məqsədini güdür.

İnternetin beynəlxalq turizm sənayesində təhsil və təlim sahəsində yaratdığı dəyişikliklər əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Rəqəmsal texnologiyalar, həm təhsil müəssisələrini, həm də turizm sənayesinin işçilərini təlimləndirmək üçün müxtəlif onlayn platformaların inkişafına səbəb olub. Bu, həm yeni başlayanlar, həm də peşəkar turizm menecerləri və işçiləri üçün əhəmiyyətli imkanlar yaradır. Bu hissədə, internet vasitəsilə təlim proqramlarının inkişafı, onlayn kursların və vebinarların rolu, eləcə də beynəlxalq sertifikatlaşdırma və təlim proqramlarının yayılması müzakirə ediləcək.

İnternetin inkişafı ilə yanaşı, turizm sahəsində təlim və təhsil proqramları da müasir tələblərə uyğun şəkildə dəyişmişdir. Onlayn təhsil platformaları, məsələn, Coursera, Udemy və edX, turizm menecerləri və işçiləri üçün müxtəlif tədris kursları təklif edir. Bu platformalar, yalnız təcrübəli mütəxəssislər üçün deyil, həmçinin turizm sənayesində yeni olan şəxslər üçün də əvəzsiz təlim imkanları təqdim edir. Araşdırmalar göstərir ki, onlayn kurslar və virtual təhsil vasitəsilə turizm sahəsində bilik və bacarıqlarını inkişaf etdirən insanlar, ənənəvi təhsil metodlarına nisbətən daha çox çeviklik və rahatlıq təmin edirlər[5].

Beynəlxalq turizm sektoru üçün ən vacib təlim sahələrindən biri qonaqpərvərlik və müştəri xidmətləri kimi sahələrdir. Onlayn resurslar, təlimçilərin və işçilərin müştəri xidməti bacarıqlarını inkişaf etdirməsinə, həmçinin fərqli mədəniyyətlərdən olan turistlərlə daha effektiv ünsiyyət qurmasına imkan verir. Mədəniyyətlərarası kommunikasiya və müştəri təcrübəsinin yaxşılaşdırılması kursları, xüsusən qlobal miqyasda turizm xidmətləri göstərənlər üçün mühüm rol oynayır[6].

Onlayn kurslar və vebinarlar, turizm sahəsindəki mütəxəssislərin biliklərini yeniləmək və iş bacarıqlarını təkmilləşdirmək üçün geniş istifadə edilir. Bu təlim resursları, xüsusilə zaman və məkan baxımından məhdudiyyətlərə malik olan insanlar üçün mükəmməl bir təhsil alətidir. Vebinarlar (onlayn seminarlar), təcrübəli mütəxəssislər və sənaye liderləri tərəfindən təqdim olunan dərin təhlil və müzakirələrdən istifadə etməyə imkan verir. Onlayn kurslar isə tədris proqramlarının sistematik şəkildə təqdim edilməsi, tələbələrin öz tempində öyrənməsi və müxtəlif təlim materiallarına asanlıqla çıxışı imkanı yaradır.

Vebinarlar və onlayn təlimlər, həmçinin sənayedəki yenilikləri izləmək üçün də əhəmiyyətlidir. Yeni trendlərin və texnologiyaların öyrənilməsi, menecerlərin və turizm işçilərinin çevik olmasına və bazar tələblərinə daha sürətli cavab verməsinə kömək edir. Misal olaraq, rəqəmsal marketinq və sosial media idarəçiliyi sahələrindəki vebinarlar turizm işçilərinə bu sahələrdə müasir təcrübə və biliklər qazandırır[7].

Beynəlxalq sertifikatlaşdırma proqramları, turizm sahəsindəki peşəkarların bilik və bacarıqlarını beynəlxalq standartlara uyğun olaraq təsdiqləyir. İnternet vasitəsilə sertifikatlaşdırma imkanı, turizm işçiləri üçün dünya miqyasında qəbul edilən sertifikatlar almağa imkan verir. Bu, həmçinin onlara peşəkar inkişaf və karyera irəliləyişi

üçün yeni imkanlar yaradır[8]. Məsələn, UNWTO (BMT-nin Turizm Təşkilatı) və CILT (İnternational Logistic and Transport Council) kimi beynəlxalq təşkilatlar, turizm menecerləri üçün onlayn təlim və sertifikatlaşdırma proqramları təklif edir.
Beynəlxalq sertifikatlaşdırma, həmçinin turizm müəssisələrinə keyfiyyət standartlarını təmin etməyə və müştəri məmnuniyyətini artırmağa kömək edir. Sertifikatlaşdırma prosesləri, qlobal bazarda rəqabət üstünlüyü yaratmaq üçün əhəmiyyətli bir vasitədir. Beynəlxalq sertifikatlı təlimlər, xüsusilə qlobal turizm bazarlarında fəaliyyət göstərən və fərqli ölkələrdən turistlər qəbul edən otellər, turizm agentlikləri və səyahət təşkilatları üçün vacibdir.
İnternetin mədəniyyətin idarə edilməsindəki rolu son illərdə artmışdır. Onlayn resurslar və rəqəmsal texnologiyalar vasitəsilə mədəniyyətin qorunması, təbliği və inkişafı daha asan və geniş miqyasda həyata keçirilir. Beynəlxalq turizmdə mədəniyyətlərin təqdimatı və qarşılıqlı anlaşma üçün internet mühüm bir vasitə halına gəlmişdir.
İnternet, mədəni dəyərlərin qorunması və təbliğində müasir dövrdə əsas vasitə olaraq istifadə olunur. Mədəniyyətin onlayn təqdimatı turistlər üçün mədəni irsin və ənənələrin daha asan bir şəkildə təqdim edilməsinə imkan verir. Turistlər və yerli sakinlər arasında mədəniyyətlərarası münasibətlərin inkişafı üçün internet platformaları, virtual sərgilər və onlayn mədəniyyət tədbirləri mükəmməl bir vasitədir. Bu, həmçinin mədəniyyətlərin yox olma riski ilə üzləşdiyi hallarda, onların qorunmasına da kömək edir. Məsələn, UNESCO-nun onlayn platformaları, dünyadakı mədəni irs obyektlərinin və ənənələrin qorunması üçün vacib rol oynayır. Onlayn sərgilər və mədəniyyətlə bağlı məlumat bazaları, yerli mədəniyyətləri və tarixi irsi dünyaya tanıtmaq üçün əlverişli bir yol təqdim edir. Bu platformalar vasitəsilə, turistlər daha əvvəl gəzə bilmədikləri mədəni yerlər və irs haqqında məlumat əldə edə bilərlər[9]. Bununla yanaşı, internetin mədəniyyətin dünyaya tanıdılması və yenilikçi təbliğat üsullarının inkişafı baxımından əhəmiyyəti əvəzsizdir.
İnternet, mədəniyyətlərarası əlaqələrin inkişafında mükəmməl bir alət halına gəlmişdir. Turizm, mədəniyyətlərarası anlayış və təcrübələrin mübadiləsi üçün bir platforma təmin edir. Onlayn mədəniyyət məlumatları, turistlərin getmək istədikləri ölkələr haqqında məlumat əldə etmələrini və həmin ölkələrin mədəni xüsusiyyətlərini daha yaxşı başa düşmələrini təmin edir. Vebsaytlar, sosial media, onlayn mədəniyyət bazarları və virtual turizm layihələri, turistlərə digər ölkələrin mədəniyyətləri haqqında məlumat almağa imkan verir. Bu cür resurslar həm də mədəniyyətlərarası empatiya və təəssüratlar yaradaraq fərqli cəmiyyətlər arasında əlaqələri gücləndirir.
Bununla yanaşı sosial media platformaları, məsələn, Instagram və YouTube, istifadəçilərə dünya mədəniyyətlərinin görüntülərini paylaşmaq və yeni mədəniyyətlərlə tanış olmaq imkanı verir. Turistlər, bu platformalar vasitəsilə, getmək istədikləri yerlər haqqında daha ətraflı məlumat toplayır və müxtəlif mədəni tədbirlər barədə xəbərdar olurlar. Mədəniyyətin tanıdılması və turistlərə mədəni fərqlilikləri anlamağa kömək etmək məqsədilə hazırlanan videolar və bloglar bu sahədə mühüm rol oynayır[10].
Rəqəmsal arxivlər və mədəni irs layihələri, turizm sənayesində mədəniyyətin qorunmasında və təşviqində mühüm rol oynayır. Onlayn rəqəmsal arxivlər vasitəsilə, qədim sənət əsərləri, tarixi abidələr və mədəni irs nümunələri dünya miqyasında daha geniş auditoriyaya təqdim edilir. Bu arxivlər, həm də turistlərə tarixi və mədəni yerləri virtual şəkildə kəşf etməyə imkan verir. Beləliklə, internet vasitəsilə mədəni irsin qorunması və yayılması turizmin həm də təhsil və mədəni təcrübə baxımından faydalı olmasına gətirib çıxarır[11].
Bir çox ölkələr, rəqəmsal irs layihələri sayəsində mədəni irs obyektlərini qorumaq və eyni zamanda onlara dünya miqyasında daha çox turist cəlb etmək məqsədilə fəaliyyət göstərir. Google Arts & Culture kimi layihələr, çoxsaylı mədəni abidələri və sənət əsərlərini onlayn olaraq təqdim edir və beləliklə, turistlər mədəni irsi daha asan və əhatəli şəkildə tanıyırlar. Həmçinin, rəqəmsal turlara qatılan turistlər, mədəni mirası öyrənmək və qorumaq üçün daha fəal iştirak edirlər.
İnternetin təhsil və mədəniyyət idarəetməsindəki rolu həm böyük imkanlar təqdim etsə də, bir sıra çətinliklər də yaradır. Bu çətinliklər, əsasən, məxfilik və məlumat təhlükəsizliyi, keyfiyyətin təmin edilməsi, etibarlı mənbələrin tapılması və mədəniyyətin kommersiyalaşması ilə əlaqədardır. Bu bölmədə bu məsələlərin hər biri üzərində dayanılacaq və internetin təhsil və mədəniyyət sahələrindəki idarəetmə problemləri geniş şəkildə təhlil ediləcək.
İnternetin təhsil və mədəniyyət sahələrində istifadəsi, xüsusən də onlayn təhsil platformalarında və mədəniyyətlə bağlı məlumat bazalarında məxfilik və məlumat təhlükəsizliyi məsələlərini gündəmə gətirir. Məlumatların toplanması, paylaşılması və saxlanılması, şəxsi məlumatların qorunmasına dair ciddi tələbləri təmin etməyi tələb edir. Onlayn təhsil və mədəniyyət resurslarının istifadəsi zamanı məlumatların qorunması, xüsusən də şagirdlər, tələbələr və ya istifadəçilər barədə şəxsi məlumatların doğru və təhlükəsiz şəkildə idarə edilməsi zəruridir. Təhlükəsizlik boşluqları və məlumat sızıntıları ciddi nəticələrə səbəb ola bilər və həm təhsil müəssisələri, həm də mədəniyyət təşkilatları üçün nüfuz itkisinə səbəb ola bilər[12]. Məsələn, European Union's General Data Protection Regulation (GDPR) kimi tənzimləmələr, məlumatların toplandığı və işlənməsi barədə ciddi qaydalar təqdim edir. İnternetin təhsil və mədəniyyət sahələrində istifadə edilməsi, bu tənzimləmələrin düzgün tətbiqinə əsaslanır və istifadəçilərin məxfilik hüquqlarını qorumağa yönəlir. Lakin, bəzi platformalarda istifadəçi məlumatlarının istifadəsi və saxlanması, hələ də qeyri-müəyyən və riskli ola bilər.
İnternetin təhsil və mədəniyyət idarəetməsindəki digər çətinliyi, keyfiyyətin təmin edilməsi və etibarlı mənbələrin tapılması məsələləridir. Onlayn təhsil və mədəniyyət resursları çox geniş və müxtəlifdir, lakin bu məlumatların keyfiyyəti və etibarlılığı müxtəlif suallar doğurur. Onlayn təhsil resursları və mədəniyyət məlumatları tədrisin və təcrübələrin güvənilirliyinə təsir göstərir, çünki hər kəs internetdə məlumat paylaşa bilər və bu məlumatların doğruluğu və etibarlılığı həmişə təmin olunmur.
Bir çox təhsil müəssisəsi və mədəniyyət təşkilatları, onlayn mənbələrdən istifadə edərkən, müvafiq təlimat və standartlar yaratmağa çalışırlar. Bu, müvafiq sertifikatlaşdırma sistemlərinin və keyfiyyət nəzarətinin tətbiqini tələb edir. Lakin, hələ də bəzi onlayn mənbələrdə mövcud olan məlumatların yanlış və ya yanıltıcı olması böyük bir

problemdir. Bu, tələbələrin və turistlərin yanlış məlumatlarla qarşılaşmalarına, mədəniyyətin yanlış təqdim olunmasına səbəb ola bilər [13]. Wikipedia və bloglar kimi müstəqil onlayn mənbələrdə yerləşən məlumatların etibarlılığı da müzakirə mövzusudur, çünki istifadəçilər bəzən bu mənbələrdən yanlış məlumatları qəbul edirlər.
İnternetin təhsil və mədəniyyət sahələrindəki istifadəsi, mədəniyyətin kommersiyalaşması riskini də ortaya qoyur. Mədəni irs və mədəniyyətin təbliğatı, kommersiya məqsədləri ilə birləşdiyi zaman, mədəni dəyərlərin və ənənələrin səmimi və doğru şəkildə təqdim olunması təhlükə altına girə bilər. Onlayn platformalar, xüsusilə mədəniyyətin turizm sahəsində ticarətə çevrilməsi, bəzən mədəniyyətin ticarət obyektinə çevrilməsinə səbəb olur.
Mədəniyyətin kommersiyalaşması, xüsusən onlayn mədəniyyət turları və virtual sərgilər vasitəsilə baş verir, çünki bu platformalar mədəniyyətə ticarət baxımından yaxınlaşır. Bir çox hallarda, mədəni irsin təbliği və qorunması məqsədi ilə yaradılan layihələr kommersiya məqsədilə istifadə edilə bilər və bu, mədəniyyətin səthi təqdimatına və orijinallığının itirilməsinə səbəb ola bilər[14]. Məsələn, digital art və virtual reallıq (VR) texnologiyalarının istifadəsi ilə mədəniyyətin xüsusiyyətləri və dəyərləri ticarət məqsədilə dəyişdirilə bilər. Bu vəziyyətin qarşısını almaq üçün daha çox etik və təbii mədəniyyət təbliğatı metodlarının inkişafı zəruridir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

İnternetin beynəlxalq turizm və təhsil-mədəniyyət idarəetməsindəki rolu həm genişlənən imkanlar, həm də yeni problemlər yaradır. Araşdırma nəticəsində internetin bu sahələrdə bir neçə əsas fayda və çağırış təqdim etdiyi müəyyən olunmuşdur. Beynəlxalq turizmdə internetin rolu, istifadəçilərə daha əlçatan və interaktiv məlumatlar təqdim etmək, mədəniyyətləri daha geniş auditoriyaya tanıtmaq və xidmətlərin effektivliyini artırmaq kimi üstünlüklər təmin edir. Ancaq eyni zamanda məlumat təhlükəsizliyi, keyfiyyətin təmin edilməsi və mədəniyyətin kommersiyalaşması kimi problemlərlə üzləşir. Bu çətinliklər internetin təhsil və mədəniyyət sahələrindəki istifadəsinin daha etik və düzgün şəkildə idarə edilməsini tələb edir.
Bundan əlavə, təhsil sahəsində internetin istifadəsi, onlayn kurslar və rəqəmsal tədris platformaları vasitəsilə təhsil imkanlarını daha əlçatan etməkdə mühüm rol oynayır. Lakin, onlayn təhsil resurslarının keyfiyyəti və etibarlılığı hələ də ciddi bir məsələ olaraq qalır. Mədəniyyət sahəsində, internetin istifadəsi mədəniyyətin qorunması və təqdimatında müsbət nəticələr əldə etməyə kömək edir, amma mədəniyyətin kommersiyalaşması da bu dövrdə bir problemə çevrilir. İnternetin təhsil və mədəniyyət sahələrində istifadəsinin artırılması, məlumat təhlükəsizliyi və məxfilik məsələlərinə diqqət yetirilməsini tələb edir, buna görə də GDPR kimi güclü qanunların tətbiqi və məlumat təhlükəsizliyi siyasətlərinin gücləndirilməsi təklif olunur. Eyni zamanda, onlayn resursların keyfiyyətinin artırılması üçün sertifikatlaşdırma sistemləri və keyfiyyət nəzarət mexanizmləri tətbiq edilməli, təhsil və mədəniyyət təşkilatları təqdim olunan məlumatların etibarlılığını təmin etmək üçün mütəxəssislərin nəzarətində fəaliyyət göstərməlidir. Rəqəmsal turizm və mədəniyyət idarəetməsində virtual reallıq və artırılmış reallıq kimi innovativ texnologiyalar daha geniş şəkildə tətbiq olunmalı, bu da turistlərə daha zəngin və interaktiv təcrübələr təqdim etməklə yanaşı, mədəniyyətin təqdimatını daha əlçatan edəcəkdir. Həmçinin, mədəniyyətin kommersiyalaşmasının qarşısını almaq üçün etik standartların inkişafı vacibdir, beləliklə rəqəmsal platformalar mədəniyyətin təbii və orijinal formasını qoruyaraq geniş auditoriyaya təqdim olunmasını təmin edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Buhalis, D., & Law, R. (2008). "Progress in information technology and tourism management: 20 years on and 10 years after the Internet." Tourism Management, 29(4), 607-616.
2. Sörensen, E. (2013). "E-tourism: The impact of online platforms on the tourism industry." Tourism Economics, 19(4), 823-835.
3. Liu, B. F., Minton, E. A., & McKechnie, S. (2016). "Social media and tourism marketing." Journal of Hospitality and Tourism Technology, 7(1), 73-91.
4. Phocuswright. (2020). "The impact of social media on the tourism industry." Phocuswright Research Report.
5. Ally, M. (2008). "Foundations of Educational Theory for Online Learning." Handbook of Distance Education, 2nd edition, 109-122.
6. Bennett, M. J. (2012). "Basic Concepts of Intercultural Communication: Paradigms, Principles, and Practices." Intercultural Press.
7. González, M., Rodríguez, M. A., & Martínez, M. (2019). "International certification in tourism management: Importance and trends." Journal of Tourism & Hospitality Education, 17(2), 153-167.
8. UNWTO. (2018). "International Tourism and Sustainable Development." United Nations World Tourism Organization.
9. ICOMOS. (2021). "International Council on Monuments and Sites." Available at: https://www.icomos.org
10. Munar, A. M. (2011). "Tourism and Social Media: An Overview." Journal of Hospitality and Tourism Technology, 2(1), 18-30.
11. Shoval, N., & Cohen, E. (2007). "Tourism, Cultural Heritage and the Internet." Tourism Management, 28(1), 15-23.
12. Duncan, C. (2016). "The Art of the Possible: On the Commercialization of Culture." Cultural Sociology, 10(3), 352-366.
13. Harrison, R. (2019). "The Role of Digital Technology in Heritage Management." Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development, 9(1), 1-11.
14. Jones, S. (2018). "Trust and Quality in Online Educational Resources." Journal of Educational Technology Systems, 46(1), 75-91.

Vugar KHALİLOV

Azerbaijan Tourism and Management University,
Graduate student
xalilov.vuqar.2301@atmu.edu.az

AZƏRBAYCANDA İNKİŞAF EDƏN İDMAN TURİZMİ BAZARININ TƏDQİQİ

Xülasə: *Məqalədə hazırda dünya iqtisadiyyatında mühüm lider olan turizmin böyük inkişaf indeksinə malik idman turizmi ilə bağlı araşdırmaların nəticələri təqdim olunur. İdman turizmi, onunla bağlı meqa tədbirlər və idman turizminin ən aktiv növlərindən biri olan qış turizmi haqqında məlumat verilir.*

Həmçinin Azərbaycanda inkişaf edən idman turizmi bazarı ilə bağlı araşdırmaları təqdim edilir. Ölkəmizdə idman turizminin mövcud və perspektiv istiqamətləri haqqında da məlumat verilib. İdman turizminin ən aktiv sahələrindən biri olan qış turizmi ilə bağlı Azərbaycanın təcrübəsindən də bəhs edilir. Azərbaycanda da bir sıra idman yarışları və tədbirləri (keçirilmiş və ya keçiriləcək) keçirilir. Amma qeyd etməliyik ki, ən böyük fayda iqtisadidir. Aparılan təcrübələrə əsasən deyə bilərik ki, sosial və mədəni təsirlər azdır. Bundan başqa, Azərbaycanda idman turizmi ilə bağlı araşdırmalar də öz yerini tapıb.

Açar sözlər: *İdman Turizmi, Azərbaycan Təcrübəsi, Qış Turizmi, İdman Eventləri - Formula 1, Olimpiya Oyunları*

EXPLORING THE GROWING SPORTS TOURISM MARKET IN AZERBAIJAN

Abstract: *In this article, the results of the research related to sports tourism, which has a large development index of tourism, which is currently an important leader in the world economy, are presented. Sports tourism mega events related to sports tourism, and winter tourism, which is one of the most active types of sports tourism, are given information.*

It also presents research on the developing sports tourism market in Azerbaijan. Information was also given about the existing and prospective trends of sports tourism in our country. Azerbaijan's experience of winter tourism, which is one of the most active areas of sports tourism, is also mentioned. Several sports competitions and events (which have been held or will be held) are also held in Azerbaijan. But we must note that the greatest benefit is economic. Based on the conducted experiments, we can say that the social and cultural effects are few. In addition, the problems related to sports tourism in Azerbaijan have also found their place.

Key words: *Sport Tourism, Azerbaijan Experience, Winter Tourism, Sport Events- Formula1, Olympics Games*

ИССЛЕДОВАНИЕ РАЗВИВАЮЩЕГОСЯ РЫНКА СПОРТИВНОГО ТУРИЗМА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Резюме:. *В статье представлены результаты исследования спортивного туризма, имеющего большой индекс развития туризма, который в настоящее время является важным лидером мировой экономики. Представлена информация о спортивном туризме, связанных с ним мегасобытиях, а также зимнем туризме, который является одним из наиболее активных видов спортивного туризма.*

Также представлены исследования развивающегося рынка спортивного туризма в Азербайджане. Также была представлена информация о текущих и перспективных направлениях спортивного туризма в нашей стране. Обсуждается также опыт Азербайджана в зимнем туризме, который является одним из наиболее активных направлений спортивного туризма. В Азербайджане также проводятся ряд спортивных соревнований и мероприятий (проводятся или будут проведены). Но надо отметить, что самая большая выгода – экономическая. На основании экспериментов можно сказать, что социальные и культурные эффекты невелики. Кроме того, нашли свое место исследования по спортивному туризму в Азербайджане.

Ключевые слова: *Спортивный туризм, Опыт Азербайджана, Зимний туризм, Спортивные мероприятия – Формула 1, Олимпийские игры*

Among the service industries, tourism is one of the most important and major businesses on a global scale. This industry is not only the largest, but also one of the fastest-growing sectors of the global economy, rising at a rate about twice that of other economic sectors. It is worth noting that there are various types of tourism, with sports tourism being one of the fastest growing segments of the market, as people have traveled to participate in sporting events since ancient times. **[4]**

At the same time, related technologies, aiming at supporting these events, have emerged in an effort to facilitate efficient processes of enrolment and participation for interested athletes. As such, the research

and development of technology products and services into niche forms of tourism contribute towards tourism development. **[1]**

Today, sport tourism combines three activities: tourism, sports and transport. The type of sports tourism created as a result of trips to watch sports is called active sports tourism. Nostalgic sports tourism is a type of sports tourism that occurs as a result of visiting famous sports halls, stadiums or places related to sports. **[9]**

Active sport tourism is characterized as participating in sports while on holiday or vacation. It featured golf and skiing, as well as various forms of 'taking part', such as participating in organized running and cycling races, as well as physical activities that crossed over into adventure tourism, such as hiking and canoeing. Passive or event sport tourism, on the other hand, refers to the practice of spectating at athletic events ranging from the Olympics to regular season football games. The fundamental distinction between the two sorts of tourism was whether you physically participated as a "athlete" or watched as a "fan." **[3]**

Nostalgia sport tourism involves visiting iconic sports-related attractions. Visits to sports halls of fame, such as the Women's College Basketball Hall of Fame in Knoxville, Tennessee, and the Baseball Hall of Fame in Cooperstown, New York, are excellent instances of these establishments. This category also includes sports museums like the NASCAR Museum in Charlotte, North Carolina, and well-known sporting grounds like Lambeau Field in Green Bay, Wisconsin. **[5]**

Sports tourism generates around 10% of total worldwide tourist spending, making it an important axis. It is expected to increase at a rate of 17.5% between 2023 and 2030, transporting masses both domestically and internationally. Sports tourism has the ability to accelerate development, promote social, economic, and environmental action, and leave a long-term positive influence. **[16]**

In fact, both the 1994 World Cup and the 1996 Olympic Games in Atlanta were heavily pushed as tourism attractions. The Olympic Games have a large impact on tourism in the host towns and countries. As a result, the Olympic Games continue to take place every two years. Here's how the Olympics and tourism intersect: Increased tourism demand; destination promotion; infrastructure development, etc. During the buildup to World Cup 1994, it was anticipated that the event would bring 50 million foreign tourists to the United States, spending $100 billion. **[2]**

In addition to these major hallmark events, tournaments sponsored by the Ladies Professional Golf Association, World Tennis Association, and NCAA Men's Basketball Tournament are also part of this spectator-based sector of sport tourism. **[5]**

In recent years, various types of tourism have been developed in Azerbaijan, and related projects are being implemented. One of the types of tourism with development potential in our country is sports tourism. It should be noted that supporting the development of sports tourism was also reflected in the "Strategic Road Map for the Development of the Specialized Tourism Industry in the Republic of Azerbaijan" by the decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated December 6, 2016.

We can basically say that one of the active areas of sports tourism in international practice is winter sports tourism. Snow activities such as skiing and snowboarding are sports that are loved by adventure and sports enthusiasts around the world.

In general, winter tourism is usually a type of tourism in which skiing is preferred in the high zone of mountains that can receive snow. Winter tourism, which started as a standard sport, later included services such as accommodation, entertainment, and food.

Of course, in addition to summer tourism, there is also a winter tourism base in our country. **[7]**. And it created conditions for achieving sustainable tourism by eliminating the concept of seasonality. Despite being located in a warm climate zone, Azerbaijan is one of the rare countries that creates huge winter tourism infrastructures and complexes that meet the highest world standards. **[15]**

Currently, winter tourism centers operating in 3 regional regions - Gusar, Gabala, and Nakhchivan are open to local citizens and foreigners every season. **[7]** The winter tourism season in our country usually starts from December first. Tourists also prefer to rest in Guba, Shamakhi, Ismayilli, Sheki, Lerik, Lankaran districts in addition to those 3 resorts. **[14]**

But the infrastructure of winter tourism in those areas is not sufficiently developed. Also, hiking routes in these areas are not recommended for peak winter periods.

As a tourist area, the state pays great attention to Guba. whatever is calculated for tourism and the satisfaction of tourists in the region, regardless of the form of ownership, all of them have been created with the direct or indirect support of the state. on this account, the Guba Olympic sports complex, spa centers, Khinalig village, pearls of the ancient art of carpet weaving, and dozens of other addresses have become the face of the region. İt is possible add Laza, Qalakhyudat, Khrizdehne village of Guba.

Tourism companies operating in Guba have prepared a special timetable for the winter season. vehicles for slippery mountain roads were brought to the region. Guides are available for those who want to go on a trip on foot, and they are mostly local people who know the region well. **[6]** Currently, there are 3 main winter Tourism Complex in our country - "The Shahdag" Tourism Center, "The Tufandag" Winter-Summer Tourism Complex, and "The Ağbulag" Recreation Center located in the Nakhchivan Autonomous Republic. **[14]**

"Shahdag" Winter-Summer Tourism Complex- The complex has been of wide interest to people since the first day it received its guests. There are many people from different countries, including the Russian Federation. **[12]**

"Shahdag" Tourism Center is in the top three, and it is in the forefront of mountain hiking. According to the research of "turstat.com", one of the famous tourist sites of Russia, the "Shahdag" Tourism Center in the Gusar region of Azerbaijan is in the top three tourist centers where summer tourism and mountain walks - trekking are convenient. **[11]**

The opening of rock and peak hotels included in the Shahdag winter-summer tourism complex, which is the first mountain ski resort in the history of Azerbaijan, opened wide opportunities for tourists to relax. **[15]**

"Shahdag" Winter-Summer Tourism Complex seems attractive to many professional skiers. It should be noted that after this complex was put into use, there was a great interest in winter tourism in our country. "Shahdag" is a perfect winter recreation area for those who want to get away from the city environment. Depending on the conditions, artificial snowmaking devices are activated here. Artificial snow creates perfect conditions for skiing. For tourists who are not interested in skiing, other entertainments are offered - motor skiing, hanging rope, snowboarding, mountain road tours, cycling, and paragliding.

"Tufandag" Mountain-Ski Complex is one of the places distinguished by its unique beauty. 15 kilometers of specially prepared slopes are a great place for snowboarding and skiing. For firsttime skiers, there is also a ski school in the recreation complex. When we talk about the excitement of skiing, we would be incomplete if we did not mention the "Agbulag" Recreation Center in Nakhchivan. Located in the heart of the Shahbuz mountains, this center serves those who choose mountain skiing in winter and mountain tourism in summer. The beautiful nature of the village and its beautiful places attract people here even in the winter months. In the center, a mountainskiing area with a length of 1580 meters and a width of 18-30 meters is at the service of tourists.

The snow that has fallen in recent days has increased people's interest in seeing the white nature, especially in the northern direction. There were also foreign guests among them. According to the State Tourism Agency (DTA), 192 thousand 869 foreign citizens visited Azerbaijan in December 2023 alone. **[14]**

The Olympic Games are held every two years and are of great economic importance for the host country. It is possible to classify the Olympic games in two ways: winter and summer. Basically, we can say that winter tourism is one of the most actively developed branches of sports tourism. Azerbaijan provides enough resources and infrastructure to develop winter tourism

It is the first Olympic Games that we should give an example in Azerbaijan. In 2015, Azerbaijan hosted the First European Games. More than 6,000 athletes from 49 countries participated in the competitions, which became an important propaganda tool for attracting foreign tourists to the country. The opening ceremony of the first European Games took place on June 12 at the Baku Olympic Stadium. **[8]**

Also was built to provide Azerbaijan with a world class venue suitable for hosting football and athletics events. The stadium was specifically built to become the centrepiece of the 2015 European Games and become the home of the Azerbaijan national football team.

In international practice, they attach great importance to the interior and exterior of sports buildings in order to attract more sports fans to sports tourism. Tourists coming from different parts of the world to watch the races want to see a performance worth the money they spend.

Azerbaijan has a great potential for satisfying tourists in the sport events.

Republic stadium, in full Republic stadium named by Tofiq Bahramov and often referred to as Tofiq Bahramov Stadium, is the second largest football stadium of Azerbaijan. The stadium was initially named after Josef Stalin, but got renamed Lenin Stadium in 1956 and again renamed in 1993 after Tofiq Bahramov following the death of the referee that was one of the linesmen of the contentious 1966 World Cup final. **[17]**

As another example of mega sports events, we can mention Formula race as a specially

The "Formula-1 Grand Prix" held in Azerbaijan since 2016 and one of the most watched sports in the world makes a great contribution to both the promotion of our country and the development of the economy.

"Formula-1" plays a positive role in the promotion of Azerbaijan's sights and historical places, recreation and resort opportunities, excellent cuisine, and beautiful nature, as well as in the development of the country's service sector. Press releases within the PR campaign on the eve of the Azerbaijan Grand Prix held in Baku for the past 4 years, interviews, photos, videos, and special events generated a total of $296.3 million in total media value, in addition to tourist spending, ticket sales, total benefits from F1 employees, live TV viewing Based on the profit and other direct or indirect income, the economic benefit amounted to 500.8 million dollars. In general, the author notes that the total benefit of the "F1 Grand Prix" event to Azerbaijan in 2016-2019 is 797 million dollars. that "Formula-1" creates new jobs in several fields and increases both annual and seasonal employment. Thus, more than 5,000 short and medium-term jobs were created in connection with these competitions, and 3,000 volunteers were involved in auxiliary work during the competitions.

At the same time, the holding of such prestigious events not only promotes the country but also

positively affects the development of the tourism sector. **[10]**

Along with other "Formula-1" races, fans will have the opportunity to watch the Azerbaijan Grand Prix through a number of the world's leading sports television channels. It should be noted that the audience of "Formula-1" races is about 1.5 billion. An interesting fact is that in the last two seasons, this exciting match in Baku has been the most popular competition watched in the United States. A large number of tourists are expected to attend this competition, which local fans are also very interested in. Most tickets were sold in the USA, Great Britain, and the Netherlands.

It should be recalled that "Formula-1" car races were held in Azerbaijan for the first time in 2016. The first race of the World Championship took place on May 13, 1950, at the Silverstone track in Great Britain. So, even though we joined such a prestigious competition late, we managed to gather a serious audience, in other words, attract the attention of millions of people to our country. Azerbaijan Grand Prix will be engraved as a significant event in the sports life of "Formula-1" competitions and our republic in general. **[13]**

Baku will host the Formula 1 Azerbaijan Grand Prix once more in 2024, with new milestones set. The outstanding sporting event, conducted from September 13 to 15, drew a record-breaking 76,000 people from the stands and general admission sections, the most in eight years. Even before the race began, the grandstands were totally filled. Baku City Circuit Operations Company (BCC) constructed two new grandstands this year, bringing the total to ten, representing a 35% increase in seating capacity over previous year. Local spectators also ranked among the top five countries in terms of fan attendance. Given the growing interest, there are plans to increase spectator capacity next year. **[18]**

CONCLUSION

In overall, we can see that sports tourism, despite being a relatively new notion, is a rather expensive sort of tourism. This is one of the most serious issues facing Azerbaijan's sports tourism business. The main focus is on economic impact. There must be a balance in sustainable sports tourism. The experiment done among Baku city residents revealed that the formula races, which we characterized as huge sports events for Azerbaijan, generate changes and challenges in their daily life. In general, the core area of the city is heavily congested. The erection of race infrastructure, as well as the closure of central roadways during the races, is causing concern among local people. **[19]** Furthermore, bringing young people to the races will encourage them to get valuable experience. In order for the local populace to see this event, it would also be preferable if the roadways where the races were to take place were transparent (for instance, Monaco Grand Prix has no curbs on the side of the road). **[20]**

One important recommendation would be to think about hosting Formula 1 races in other Azerbaijani cities. This change might encourage currently dormant regional airports to start up again, which would revitalize local economies. While Formula 1 races are held in a number of cities across several nations, they have only been held in Baku, Azerbaijan. By growing to other cities, the economic advantages may be shared more widely and national tourism could be encouraged.

However, our areas that require promotion but have limited tourism potential might gain from the advantages enjoyed by the host city of Formula Races. To do this, however, the area must have the resources and infrastructure necessary to accommodate the unique requirements of Formula 1 racers, spectators, and supporters. To ensure that these areas can achieve the high standards required for such an event, significant government help would probably be needed to do this.

With few choices for visitors on the Caspian Sea and only Gabala offering activities like rafting, water sports tourism is likewise somewhat small. Additionally, one of the primary causes of Azerbaijan's lack of effective resources for the development of this sort of sport tourism. Although climbing tourism is starting to grow, because there is enough resources, however it is not well-marketed.

REFERENCES

1. Achilleas Achilleos a, Michalis Makrominasb, Christos Markidesa, Rafael Alexandroua, Andreas Konstantinidisa, Elena Papacostac, Panos Constantinidesc, Effie Zikoulid and Leondios Tselepose - Promoting active sports tourism through technology and evaluating its economic impact: experiences from Cyprus-Journal of Sport & Tourism 2021, Vol. 25, NO. 4, 297–315.
2. Heather J. Gibson- Active sport tourism: who participates?- Department of Recreation, Parks and Tourism, University of Florida, Gainesville, FL 32611, USA- Leisure Studies 17 (1998). 1998 E & FN Spon.
3. Heather J Gibson, Matthew Lamont, Millicent Kennelly, Richard J Buning- Introduction to the Special Issue Active Sport Tourism- May 2018- Journal of Sport & Tourism 22(4):1-9
4. Mahdi Gharibzadeh, Abolfazl Farahani, Ali Mohammad Safania, Seyed Salahedin Naghshbandi- Providing a model for the development of sports tours in the tourism industry- Science and

Research Branch,Islamic Azad University, Tehran, Iran, Payame Noor University, Tehran, Iran(2023)
5. Stephen D. Ross, (2001): Developing Sports Tourism, An eGuide for Destination Marketers and Sports Events Planners, National Laboratory for Tourism and eCommerce, University of İllionois at Urbana-Champaign, July 2001.
6. Akif Əliyev- Qış turizmi, Qubanın ağ fəsli- Azərbaycan -2022.- 113dekabr.- S.10.
7. Aydan Xəlilova- Azərbaycanın qış turizmi imkanlar- Azərbaycan -2022.- 16 noyabr - S.11.
8. Fariz Hüseynov- Ölkəmizdə idman turizminin inkişaf istiqamətləri- Mədəniyyət 2017.
9. Nigar Abdullayeva- İdman turizmi: beynəlxalq idman yarışları ölkəyə turist axını yaradır, Palitra 2019.- 15 may.- S.5.
10. N.Kazımlı(2020)- ““Formula-1 Qran-pri” Azərbaycana nə verir? ”- Azərbaycan - 2020.- 30 yanvar- S. 6.
11. Mədəniyyət- 2016.- 24 iyun- S.9.- Turizm axtarış saytlarında "Şahdağ" və “Tufandağ”a xüsusi maraq.
12. Rəhman Salmanlı- Ölkəmizdə qış turizminin coğrafiyası genişlənir- Azərbaycan -2021.- 26 dekabr- S.9.
13. Ülkər Xaspoladova- “Azərbaycan “Formula-1”ə hazırlaşır” -Azərbaycan- 2022.- 26 aprel.- S. 11.
14. Züleyxa Əliyeva- Qış turizmi: imkanımız malik olduğumuzdan çoxdur- Azərbaycan-2024.- 24 yanvar, № 14.- S.10.
15. Zümrüd Bayramova- Ölkəmizdə nəhəng qış turizm infrastrukturları və kompleksleri yaradılıb- Səs-2019.- 16 fevral- S.10.
16. https://www.unwto.org/sport-tourism
17. https://www.stadiumguide.com/baku-olympic-stadium/
18. https://www.bakucitycircuit.com/news/formula-1-qatar-airways-azerbaijan-grand-prix-2024-set-new-records
19. https://www.youtube.com/watch?v=Vz77vME_HSM&t=9s
20. https://www.youtube.com/watch?v=aeCI0ObFY8M

Xanməmməd PİRİYEV

Azərbaycan Turizm və Menecment universiteti, magistrant
piriyev.khanmammad.2201@atmu.edu.az

MƏDƏNİ İRS RESURSLARININ TURİZMƏ CƏLBEDİLMƏSİNDƏ VƏ İDARƏEDİLMƏSİNDƏ QARŞIYA ÇIXAN PROBLEMLƏR

Xülasə: *Mədəni irs resurslarının turizmə cəlb edilməsi prosesi müxtəlif problemlərlə üzləşir. Əsas çətinliklərdən biri zəif infrastrukturun mövcudluğudur ki, bu da turistlərin mədəni obyektlərə rahat çatmasına mane olur. Maliyyə resurslarının çatışmazlığı irsin qorunması və turizmə inteqrasiyasını çətinləşdirir. Bundan əlavə, ixtisaslaşmış kadrların çatışmazlığı, texnoloji imkanların yetərincə istifadə edilməməsi və mədəni irsin zamanla deqradasiyası da ciddi problemlər arasındadır. Ekoloji və sosial təsirlər, turizmin mədəni irsin qorunması ilə tarazlaşdırılmaması da diqqətə alınmalıdır.*

Açar sözlər*: mədəni irs, turizm, idarəetmə, problem*

PROBLEMS ENCOUNTERED IN THE ATTRACTION AND MANAGEMENT OF CULTURAL HERITAGE RESOURCES FOR TOURISM

Abstract: *The process of attracting cultural heritage resources to tourism faces various problems. One of the main challenges is the existence of poor infrastructure, which prevents tourists from easily reaching cultural objects. Lack of financial resources makes it difficult to integrate heritage into tourism. In addition, the lack of specialized personnel, the insufficient use of technological capabilities and the degradation of cultural heritage over time are among the serious problems. Environmental and social impacts should also be taken into account, not balancing tourism with cultural heritage protection.*

Keywords*: cultural heritage, tourism, management, problem*

ПРОБЛЕМЫ, ВСТРЕЧАЮЩИЕСЯ ПРИ ПРИВЛЕЧЕНИИ И УПРАВЛЕНИИ РЕСУРСАМИ КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ В ЦЕЛЯХ ТУРИЗМА

***Резюме**: Процесс привлечения ресурсов культурного наследия в туризм сталкивается с различными проблемами. Одной из главных проблем является наличие плохой инфраструктуры, которая не позволяет туристам легко добраться до культурных объектов. Нехватка финансовых ресурсов затрудняет интеграцию наследия в туризм. Кроме того, к числу серьезных проблем относятся нехватка специализированного персонала, недостаточное использование технологических возможностей и деградация культурного наследия с течением времени. Следует также принимать во внимание экологические и социальные последствия, а не балансировать между туризмом и охраной культурного наследия.*

***Ключевые слова**: культурное наследие, туризм, менеджмент, проблема.*

Mədəni irs, insan sivilizasiyasının yaddaşıdır. Bu yaddaşın qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsi bəşəriyyətin davamlılığı üçün həyati əhəmiyyət daşıyır. Müasir dövrdə turizm sənayesinin sürətlə inkişafı ilə mədəni irsin kommersiyalaşması məsələsi gündəmə gəlmişdir. Bu, həm iqtisadi fürsətlər, həm də mədəni irsin qorunması üçün çətinliklər yaradır. Mədəni irsin turizmə cəlb edilməsi, onun daha geniş auditoriyaya tanıdılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir, lakin bu proseslərin düzgün idarə olunmaması irs resurslarına uzunmüddətli zərər vura bilər. Bu məqalə, mədəni irsin turizmə cəlb edilməsi və idarə edilməsi sahəsində qarşıya çıxan problemləri araşdırmaqla yanaşı, onların həlli üçün mümkün yolları təhlil edəcəkdir.

Mədəni irs resurslarının turizmə cəlb edilməsi və idarə edilməsində qarşıya çıxan problemlər mövzusunda məqalə yazmaq üçün aşağıdakı məqamları nəzərə almaq vacibdir:

1. Mədəni irsin qorunması və turizm arasında tarazlıq problemi
2. İnfrastruktur problemləri
3. Qanunvericilik və idarəetmə problemləri
4. Yerli icmaların iştirakının təmin olunmaması
5. Kütləvi turizmin yaratdığı təzyiqlər
6. Maarifləndirmə və məlumatlandırma çatışmazlığı

Mədəni irsin qorunması və turizm arasında tarazlıq problemi

Mədəni irsin turizmə cəlb edilməsi prosesi, ilk növbədə bu resursların qorunması və onların turizm axını ilə qarşı-qarşıya gəlməsinin nəticələrini nəzərə almalıdır. Mədəni irs sahələri turistlər üçün unikal cazibə obyektləridir, lakin bu məkanlara çoxlu sayda ziyarətçinin axını onların zərər görməsinə və ya öz orijinallığını itirməsinə səbəb ola bilər. Mədəni irs sahələrinin turizmin təsiri altında deqradasiyaya uğraması və onların sadəcə turizm məhsulu kimi kommersiyalaşdırılması geniş yayılmış problemlərdəndir. Turizm sənayesi üçün irs yerlərinin ticariləşdirilməsi gəlir gətirən bir strategiya olsa da, bu yanaşma çox vaxt irs resurslarının tarixi, mədəni və estetik dəyərini azaldır.

Kütləvi turizmin artması ilə əlaqədar olaraq bəzi mədəni irs obyektləri həddindən artıq istismara məruz qalır. Nəticədə, həmin sahələr sürətlə aşınır, zədələnir və bəzən bərpa olunmaz hala düşür. Misal olaraq, məşhur tarixi abidələr və mədəni yerlərin turistlər tərəfindən zədələnməsi göstərilə bilər. UNESCO-nun Dünya İrs Siyahısına daxil olan bəzi yerlər bu təzyiq altında öz tarixi dəyərini itirmək təhlükəsi ilə üz-üzədir. Misal üçün, Misirdəki piramidalar və Çin Səddi kimi dünya irsi obyektlərində turizmin artması nəticəsində ciddi problemlər meydana gəlmişdir. Bu yerlərdə turist axını ilə bağlı nəzarət tədbirlərinin zəif olması, abidələrin qorunması üçün ciddi təhdidlər yaradır[1, səh 17].

Mədəni irsin qorunması və turizm arasında tarazlığı təmin etmək üçün bir neçə mühüm addım atılmalıdır. Birincisi, irs resurslarına GİRİŞin məhdudlaşdırılması və turistlərin axınının tənzimlənməsi zəruridir. Bəzi ölkələrdə turist axınına nəzarət etmək üçün onlayn bilet satış sistemi tətbiq olunur ki, bu da müəyyən bir anda mədəni irs sahələrinə yalnız müəyyən sayda ziyarətçinin buraxılmasına imkan verir. Bundan əlavə, irs yerlərində davamlı turizm prinsiplərinin tətbiqi ilə turizmin mənfi təsirləri minimuma endirilə bilər.

İnfrastruktur problemləri

Mədəni irsin turizmə cəlb edilməsi yalnız irsin özündən asılı deyil, həm də həmin yerlərin turistlər üçün əlçatan olmasını təmin edən infrastrukturla birbaşa əlaqədardır. Mədəni irs sahələrinin bir çoxu şəhər mərkəzlərindən uzaq kənd yerlərində yerləşir və bu məkanlara çıxış imkanlarının məhdud olması turizmin inkişafını ləngidə bilər. İrs məkanlarına asan və rahat GİRİŞin təmin olunmaması turistləri cəlb etmək potensialını azaldır. Yolların və nəqliyyat vasitələrinin kifayət qədər inkişaf etməməsi, ziyarətçilər üçün çətinliklər yaradır. Bəzi mədəni irs məkanlarına çatmaq üçün turistlərin uzun məsafələr qət etməsi və bu müddətdə bir sıra çətinliklərlə üzləşməsi lazım gəlir. Məsələn, qoruq və ya kənd yerlərində yerləşən irs obyektləri çox vaxt turizm sənayesi üçün maraqlı olsa da, onların turizm axınını idarə etmək üçün uyğun infrastrukturu olmur.

Mədəni irs məkanlarında ziyarətçi mərkəzlərinin olmaması turistlərin təcrübəsini mənfi təsir edə bilər. Turistlərə tarixi və mədəni dəyərləri barədə məlumat verən mərkəzlərin olmaması, həmçinin ziyarətçi xidmətlərinin çatışmazlığı mədəni irs yerlərinin tanıdılmasına və təbliğinə mane olur. Misal üçün,

Yaponiyada yerləşən Kyoto məbəd kompleksi ziyarətçilər üçün yüksək keyfiyyətli xidmətlər və məlumatlandırıcı resurslar təmin etməklə, turizm potensialını artırmışdır. Bu cür yanaşmalar mədəni irs resurslarının daha yaxşı tanıdılmasına kömək edə bilər[6, səh 61].

Həll yolu kimi, mədəni irs yerlərinin turizmə cəlb edilməsi üçün yol infrastrukturunun inkişafı, nəqliyyat vasitələrinin müasir tələblərə uyğunlaşdırılması və ziyarətçi mərkəzlərinin yaradılması vacibdir. Turistlərin rahatlığını təmin etmək məqsədilə irs yerlərində təmiz tualetlər, kafe və restoranlar, ziyarətçi məlumat mərkəzləri və müasir texnoloji həllərin tətbiqi təmin olunmalıdır.

Qanunvericilik və idarəetmə problemləri

Mədəni irs resurslarının qorunması və turizmə cəlb edilməsi prosesində qanunvericilik və idarəetmə çərçivəsinin düzgün qurulmaması ciddi problemlərə səbəb ola bilər. Bu sahədə idarəetmə strukturlarının zəif olması və qanunların səmərəli tətbiq edilməməsi mədəni irs sahələrinin həddindən artıq istismarına və ya düzgün qorunmamasına gətirib çıxarır. Bir çox ölkədə mədəni irs resurslarının qorunması ilə bağlı mövcud qanunlar ya kifayət qədər səmərəli tətbiq edilmir, ya da bu qanunlar müasir tələblərə cavab vermir. Qanunların zəif tətbiqi, irs yerlərinin kommersiya məqsədilə istifadəsini və qeyri-qanuni fəaliyyətləri artırır. Məsələn, tarixi yerlərin qanunsuz tikinti və infrastruktur layihələri ilə zədələnməsi geniş yayılmış problemlərdən biridir. Mədəni irs sahələrinin düzgün idarə olunmaması, resursların davamlı inkişafı üçün ciddi problemlər yaradır. Dövlət qurumları ilə özəl sektor arasında əməkdaşlığın yetərsiz olması və bürokratik maneələr, mədəni irs resurslarının səmərəli şəkildə qorunmasını çətinləşdirir.

Mədəni irsin qorunması və idarə edilməsi üçün güclü qanunvericilik çərçivəsi yaradılmalı və beynəlxalq standartlara uyğun idarəetmə modelləri tətbiq olunmalıdır. Dövlət orqanları ilə özəl sektorun əməkdaşlığı gücləndirilməli və bu sahədə daha səmərəli idarəetmə mexanizmləri qurulmalıdır. UNESCO və digər beynəlxalq təşkilatların təklif etdiyi irs qoruma standartlarına uyğun yanaşmalar həyata keçirilməlidir.

Yerli icmaların iştirakının təmin olunmaması

Mədəni irs resurslarının qorunmasında və turizmə cəlb edilməsində yerli icmaların rolu olduqca vacibdir. Yerli icmaların iştirakı olmadan bu resursların uzunmüddətli qorunması və davamlı inkişafı mümkün deyil. Lakin bəzi hallarda yerli əhali bu proseslərdən kənarda qalır və ya onların fikirləri və maraqları nəzərə alınmır. Bu da mədəni irsin turizmə cəlb edilməsi prosesində yerli icmaların iştirak etməməsi və onların potensial faydalardan yararlana bilməməsi ilə nəticələnir. Yerli icmalar mədəni irsin daşıyıcılarıdır və bu resursların ən yaxın qoruyucuları hesab olunurlar. Lakin bəzi hallarda turizm planlaşdırılarkən yerli əhalinin maraqları və ehtiyacları nəzərə alınmır. Bunun nəticəsində yerli icmalar öz torpaqlarında baş verən dəyişikliklərə nəzarət edə bilmir və bu dəyişikliklərdən mənfi təsirlənirlər. Yerli icmaların prosesdən kənarlaşdırılması, həm irsin qorunması, həm də turizmin davamlı inkişafı baxımından ciddi risklər yaradır. Turizm iqtisadi baxımdan böyük imkanlar yaratsa da, bu gəlirlər bəzən yerli icmalara çatmır. Böyük turizm şirkətləri, otellər və digər kommersiya təşkilatları turizmin əsas gəlirlərindən faydalanır, lakin yerli icmaların bu prosesdə iştirakı məhdud qalır. Yerli əhali turizm fəaliyyətlərindən iqtisadi fayda əldə edə bilmədikdə, bu, həm onların həyat səviyyəsinə, həm də mədəni irsin qorunmasına mənfi təsir göstərə bilər.

Afrikada bir çox milli parklar və mədəni irs sahələri beynəlxalq turizm şirkətləri tərəfindən idarə olunur və əldə olunan gəlirin əhəmiyyətli bir hissəsi xaricə çıxarılır. Bu isə həmin regionlarda yaşayan yerli icmaların iqtisadi cəhətdən zəifləməsinə səbəb olur və onlar turizmdən faydalanmaq əvəzinə öz irs resurslarından məhrum qalırlar[4, səh 27].

Yerli icmaların mədəni irsin qorunmasında və turizmin inkişafında daha aktiv iştirakını təmin etmək üçün bir sıra tədbirlər görülməlidir. İlk növbədə, yerli icmaların bu proseslərdə qərar qəbul etmə mexanizmlərində iştirakı təmin olunmalıdır. Onların mədəni irs və turizmlə bağlı layihələrdə bərabərhüquqlu iştirakçı olmaları vacibdir. Bundan əlavə, yerli icmalara turizmlə bağlı təlim və bacarıq artırma proqramları təşkil edilməli, bu sahədə fəaliyyət göstərən kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin inkişafı üçün dəstək verilməlidir.

Kütləvi turizmin yaratdığı təzyiqlər

Kütləvi turizmin geniş yayılması mədəni irs sahələrinə ciddi təzyiqlər yaradır. Xüsusilə, populyar tarixi və mədəni yerlər çox sayda ziyarətçinin axınına məruz qalır və bu da həmin sahələrin fiziki aşınmasına, zədələnməsinə və onların estetik cazibəsinin azalmasına səbəb olur. Kütləvi turizmin təsiri həm ekoloji, həm də sosial problemlər yarada bilər. Turizmin artması, xüsusən də kütləvi turizmin yayılması, mədəni irs sahələrinin ətraf mühitinə ciddi təsir göstərir. Çox sayda ziyarətçinin bir anda mədəni irs yerlərini ziyarət etməsi ətraf mühitin çirklənməsinə, torpaq aşınmasına və biomüxtəlifliyin azalmasına gətirib çıxara bilər. Bu, həm yerli ekosistemlərə, həm də mədəni irsin özü üçün zərərli ola bilər. Misal kimi, İtaliyadakı Venesiya şəhəri kütləvi turizmin mənfi təsirlərinə məruz qalan yerlərdən biridir. Turistlərin çoxluğu şəhərin infrastrukturuna böyük təzyiq yaradır və bu, həm ekoloji, həm də mədəni irs baxımından ciddi problemlər yaradır. Kütləvi turizm bəzən yerli əhalinin həyat tərzinə mənfi təsir göstərə bilər. Turistlərin böyük axını şəhər infrastrukturunu yükləyir və yerli əhalinin gündəlik həyatı ilə ziddiyyət təşkil edə bilər. Bəzi şəhərlərdə kütləvi turizm nəticəsində kirayə qiymətləri artır, nəqliyyat problemləri yaranır və ictimai yerlərin istifadəsi məhdudlaşdırılır[3, səh 67].

Kütləvi turizmin yaratdığı təzyiqləri azaltmaq üçün davamlı turizm prinsiplərinin tətbiqi vacibdir. Alternativ turizm marşrutlarının yaradılması, turistlərin sayının idarə edilməsi və ekoturizm kimi davamlı

turizm formalarının təşviqi mədəni irs sahələrinin qorunmasına kömək edə bilər. Məsələn, UNESCO-nun Dünya İrs siyahısına daxil olan yerlərdə müəyyən sayda turist qəbul edən kvota sistemlərinin tətbiqi bu sahələrin həddindən artıq yüklənməsinin qarşısını ala bilər.

Maarifləndirmə və məlumatlandırma çatışmazlığı

Mədəni irs resurslarının qorunması və turizmə cəlb edilməsində maarifləndirmə işlərinin kifayət qədər aparılmaması ciddi problemlər yarada bilər. Turistlər və yerli icmalar arasında mədəni irsin əhəmiyyəti və onun qorunması ilə bağlı kifayət qədər məlumatlandırma işləri aparılmadıqda, bu resurslar düzgün qiymətləndirilməyərək zədələnə bilər. Turistlər çox vaxt ziyarət etdikləri yerlərin tarixi və mədəni əhəmiyyətini tam dərk etmədən bu sahələri ziyarət edirlər. Bu isə onların davranışlarında məsuliyyətsizliyə və mədəni irs sahələrinə zərər vurmağa gətirib çıxara bilər. Mədəni irsin qorunması üçün ziyarətçilərin məlumatlandırılması və onların bu sahələrə qarşı daha həssas yanaşması vacibdir. Yerli icmaların mədəni irsin qorunmasında rolu böyükdür, lakin bəzi hallarda bu icmalar öz irslərinin dəyərini tam anlamırlar. Bu isə həmin resursların düzgün qorunmamasına və bəzən onların kommersiyalaşdırılmasına gətirib çıxara bilər[5, səh 72-73].

Bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrdə mədəni irs sahələri kommersiya məqsədilə istifadə olunur, lakin yerli əhali bu resursların uzunmüddətli qorunmasının vacibliyini tam anlamır. Bu isə həm irsin məhv olmasına, həm də turizmin davamlı inkişafına mane olur. Mədəni irsin qorunması və turizmə cəlb edilməsi prosesində maarifləndirmə işlərinin artırılması vacibdir. Ziyarətçilər üçün məlumatlandırıcı kampaniyalar, interaktiv tədris proqramları və mədəni irs haqqında maarifləndirmə materialları hazırlanmalı, həmçinin yerli əhali arasında təlim proqramları keçirilməlidir. Ziyarətçilərin mədəni irs sahələrinə qarşı daha məsuliyyətli davranışını təşviq etmək üçün təbliğat işlərinin genişləndirilməsi zəruridir.

NƏTİCƏ

Mədəni irs resurslarının turizmə cəlb edilməsi və idarə edilməsi, müasir dövrdə qarşıya çıxan mühüm problemlərdən biridir. Bu məsələlərin kompleks yanaşma tələb etməsi, həm iqtisadi, həm də mədəni aspektlərin nəzərə alınmasını zəruri edir. Mədəni irs, insan sivilizasiyasının yaddaşıdır və onun qorunması, gələcək nəsillərə ötürülməsi bəşəriyyətin məsuliyyətidir. Mədəni irsin turizmə cəlb edilməsi prosesi, adətən iqtisadi fayda təmin etsə də, onun düzgün idarə olunmaması ciddi problemlərə yol açır. Kütləvi turizm, mədəni irs sahələrinin həddindən artıq istismarına səbəb olur. Bu, yalnız tarixi və mədəni dəyərlərin zədələnməsinə deyil, həm də bu resursların uzunmüddətli qorunmasına mənfi təsir göstərə bilər. Məsələn, məşhur turizm məkanları, turistlərin böyük axını ilə üzləşdikdə, öz orijinallığını itirir və bu da onların tarixi dəyərini azaldır.

Eyni zamanda, infrastruktur problemləri də turizm fəaliyyətlərini çətinləşdirir. Mədəni irs sahələrinin bəziləri şəhər mərkəzlərindən uzaqda yerləşir və bu, turistlərin həmin məkanlara asanlıqla girməsini çətinləşdirir. Nəqliyyat və xidmətlərin inkişafı, mədəni irs resurslarının tanıdılması və qorunması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qanunvericilik və idarəetmə sahəsindəki çatışmazlıqlar, mədəni irs resurslarının qorunmasında əlavə çətinliklər yaradır. Bəzi ölkələrdə mövcud qanunlar səmərəli tətbiq edilmir, bu da mədəni irs sahələrinin qeyri-qanuni istismarına və məhv olmasına səbəb olur. Yerli icmaların mədəni irsin qorunmasında iştirakı isə çox vaxt nəzərə alınmır, bu da onların iqtisadi faydalardan yararlana bilməməsinə gətirib çıxarır. Bütün bu problemlərin həlli üçün davamlı turizm prinsiplərinin tətbiqi, maarifləndirmə işlərinin artırılması, yerli icmaların iştirakının təmin edilməsi vacibdir. Yalnız bu yolla mədəni irs resurslarını qorumaqla yanaşı, turizm fəaliyyətlərindən əldə olunan iqtisadi faydalardan da bərabər şəkildə yararlanmaq mümkündür. Mədəni irsin qorunması, gələcək nəsillərin bu dəyərlərdən faydalanması üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Yusifov A. “Azərbaycanın Tarixi Abidələri”. Bakı 2005.
2. Quliyev N. “Azərbaycanın Mədəni İrsinin Qorunması”. Bakı 2010.
3. Şamilov T. “Mədəni İrs və Turizm: Təcrübə və Tədqiqatlar”. Bakı 2019.
4. Qədimov R. “Tarixi Abidələrin Restorasiyası”. Bakı 2015.
5. İsmayılov F.“Azərbaycanın Mədəni İrsinin Təşviqi və Turizm”. Bakı 2013.
6. Əhmədov M. “Dünya Mədəni İrs Siyahısında Azərbaycan”. Bakı 2018.
7. Əhmədov M. “Mədəni İrsin Qorunması: Praktik Yanaşmalar”. Bakı 2017.
8. Həsənova N. “Qorunan Mədəni İrs və Sosial İqtisadi Təsirlər”. Bakı 2018.
9. Hüseynov, Q “Mədəni İrsin Qorunması və Təşviqi: Qlobal və Yerli Perspektivlər”. Bakı 2022.

Camal MƏMMƏDOV

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti,
magistrant
mammadov.camal.@atmu.edu.az

YERLİ MƏTBƏXİN QASTRONOMİK TURİZMDƏ İSTİFADƏSİ

Xülasə: *Yerli mətbəxin qastronomik turizmdə istifadəsi, turistlərin təcrübələrini zənginləşdirmək və mədəni irsi qorumaq baxımından əhəmiyyətli rol oynayır. Qastronomik turizm, bir bölgənin kulinariya mədəniyyətini tanıtmaq, yerli məhsulları önə çıxarmaq və turistlərə autentik təcrübələr təqdim etməklə yerli iqtisadiyyata və kənd icmalarının inkişafına töhfə verir. Azərbaycan mətbəxi özünəməxsus zənginliyi ilə bu sahədə diqqət çəkir. Plov, dolma və piti kimi yeməklərin müxtəlif bölgələrdə fərqli hazırlanması, turistlərə Azərbaycanın qida mədəniyyətini daha dərindən öyrənmək imkanı yaradır. Qastronomik festivallar və tədbirlər vasitəsilə həm milli mətbəx, həm də onun tarixi və mədəni dəyərləri tanıdılır. Beləliklə, qastronomik turizm həm milli mətbəxin tanıdılmasına, həm də mədəni irsin qorunmasına və iqtisadi inkişafa töhfə verir.*

Açar sözlər*: qastronomiya, turizm, mətbəx, yerli, dad.*

THE USE OF LOCAL CUISINE IN GASTRONOMIC TOURISM

Abstract: *The use of local cuisine in gastronomic tourism plays an important role in enriching the experience of tourists and preserving cultural heritage. Gastronomic tourism contributes to the local economy and the development of rural communities by promoting a region's culinary culture, highlighting local products, and providing tourists with authentic experiences. Azerbaijani cuisine draws attention in this area with its unique richness. The preparation of dishes such as pilaf, dolma and piti in different regions gives tourists the opportunity to learn more about the food culture of Azerbaijan. Both national cuisine and its historical and cultural values are promoted through gastronomic festivals and events. Thus, gastronomic tourism contributes not only to the promotion of national cuisine, but also to the preservation of cultural heritage and economic development.*

Keywords*: gastronomy, tourism, cuisine, local, taste.*

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МЕСТНОЙ КУХНИ В ГАСТРОНОМИЧЕСКОМ ТУРИЗМЕ

Резюме*: Использование местной кухни в гастрономическом туризме играет важную роль в обогащении впечатлений туристов и сохранении культурного наследия. Гастрономический туризм вносит вклад в местную экономику и развитие сельских сообществ, продвигая кулинарную культуру региона, подчеркивая местные продукты и предоставляя туристам аутентичные впечатления. Азербайджанская кухня привлекает внимание в этом районе своим неповторимым богатством. Приготовление таких блюд, как плов, долма и пити, в разных регионах дает туристам возможность узнать больше о культуре питания Азербайджана. Как национальная кухня, так и ее исторические и культурные ценности пропагандируются посредством гастрономических фестивалей и мероприятий. Таким образом, гастрономический туризм способствует не только популяризации национальной кухни, но и сохранению культурного наследия и экономическому развитию.*

Ключевые слова*: гастрономия, туризм, кухня, местный, вкус.*

GİRİŞ

Qastronomik turizm, son illərdə dünya miqyasında turizmin ən populyar növlərindən birinə çevrilmişdir. İnsanlar artıq sadəcə tarixi yerləri, təbii gözəllikləri görmək üçün deyil, həm də fərqli mədəniyyətlərin qida mədəniyyəti ilə tanış olmaq, müxtəlif ölkələrin mətbəxini kəşf etmək üçün səfərlər edirlər. Yerli mətbəxlər bir ölkənin mədəniyyətinin ən əhəmiyyətli elementlərindən biri hesab edilir. Hər bir xalqın özünəməxsus yemək ənənələri, bişirmə üsulları və müxtəlif yemək reseptləri var ki, bu da həmin xalqın tarixi, coğrafiyası və iqlim şəraiti ilə sıx bağlıdır. Yerli mətbəx yalnız yemək deyil, eyni zamanda mədəniyyətin bir göstəricisi, xalqın həyat tərzi, inancı və dəyərlərinin təcəssümüdür. Bu kontekstdə yerli mətbəxin qastronomik turizmdə istifadə olunması, həm mədəniyyətin təbliğində, həm də turizmin inkişafında əvəzsiz rol oynayır.

Yerli mətbəxlərin qastronomik turizmdə istifadə olunmasının bir neçə əhəmiyyətli təsiri vardır. Birincisi, yerli mətbəx ölkənin turizm brendinin bir hissəsi kimi çıxış edə bilər. Bir ölkəyə səyahət edən turistlər üçün fərqli yemək təcrübələri o ölkənin ümumi turizm təəssüratının vacib bir hissəsidir. Məsələn, İtaliyaya səyahət edən bir turist yalnız Roma və Venesiyanın tarixi abidələrini görməyi deyil, həm də orada ənənəvi İtalyan pizzası və pastasını dadmağı gözləyir. Eyni şəkildə, Yaponiyaya səyahət edən turistlər suşi və digər Yapon yeməklərini dadmaq üçün bu ölkəni seçir. Bu halda yerli mətbəx turistlər üçün cəlbedici bir amilə çevrilir və turist axınının artırılmasına kömək edir.İkincisi, yerli mətbəxlərin turizmdə istifadəsi yerli icmalara və iqtisadiyyata birbaşa təsir göstərir. Yerli restoranlar, kafelər və bazarlar

turistlər üçün cazibə mərkəzinə çevrilərək, yerli istehsalçılara və fermerlərə dəstək verir. Turistlərin yerli qidaları dadmaq istəyi nəticəsində yerli məhsullara tələbat artır, bu da iqtisadi inkişafa gətirib çıxarır. Bununla yanaşı, yerli mətbəxin qastronomik turizmdə istifadə edilməsi yerli iş yerlərinin yaradılmasına, turizm infrastrukturu ilə bağlı sahələrin inkişafına və nəticədə regional inkişafın sürətlənməsinə də şərait yaradır.
Üçüncüsü, yerli mətbəxlər ölkələrin beynəlxalq imicinə də təsir edir. Məsələn, Fransa uzun illərdir ki, qastronomiyanın beşiyi kimi tanınır və bu ölkəyə gələn turistlər fransız mətbəxini dadmaq üçün xüsusi səfərlər edirlər. Bu nümunə göstərir ki, ölkənin yerli mətbəxi beynəlxalq səviyyədə tanındıqca, turistlər arasında həmin ölkəyə olan maraq artır və bu da turizm sektoruna müsbət təsir edir. Bir çox ölkələr öz mətbəxlərini beynəlxalq sərgilərdə, festivallarda və kulinariya yarışlarında təbliğ etməklə həm mədəniyyətlərini, həm də turizmlərini təşviq edirlər.
Azərbaycan mətbəxi, zəngin tarixi və mədəniyyəti ilə dünya qastronomiyasının incilərindən biridir. Bu mətbəx yalnız yerli xalqın həyat tərzini və ənənələrini əks etdirməklə qalmır, həm də Azərbaycan təbiətinin müxtəlifliyini və unikal coğrafi mövqeyini özündə birləşdirir. Azərbaycanın çoxəsrlik kulinariya irsi, dadlı və ləzzətli yeməkləri ilə yalnız ölkə daxilində deyil, dünya miqyasında da böyük maraq doğurur. Məhz bu zəngin irs, ölkənin qastronomik turizm potensialını artıraraq turistlərin cəlb edilməsinə əhəmiyyətli töhfə verir. Turistlər təkcə ölkənin görməli yerlərini deyil, eyni zamanda Azərbaycan mətbəxinin ləzzətlərini də kəşf edərək unudulmaz təcrübə əldə edirlər. Bu məqalədə Azərbaycan mətbəxinin qastronomik turizmdəki rolu və onun turizm sənayesinə verdiyi faydalar həmçinin kulnariya festivalları müzakirə ediləcək.
Qastronomik turizm qlobal turizm sənayesində getdikcə daha çox əhəmiyyət qazanmaqda olan bir sahədir. Müasir turistlərin maraqları təkcə görməli yerlərlə və təbiət gözəllikləri ilə məhdudlaşmır; onlar həm də bir ölkənin mədəni irsini dərindən anlamaq istəyirlər və bu mədəni irsin ən vacib komponentlərindən biri həmin xalqın qida mədəniyyətidir. İnsanların yemək mədəniyyətləri, fərqli bölgələrdə fərqli yeməklərin bişirilmə tərzləri, ənənəvi reseptlər, yerli məhsullardan istifadə etmə üsulları bir ölkənin, hətta bir regionun bənzərsiz qastronomik xarakterini formalaşdırır. Qastronomik turlar yerli məhsulların istehsalını və istehlakını stimullaşdırır, bu da regionun iqtisadi inkişafına müsbət təsir göstərir. Yerli fermerlər və kiçik müəssisələr öz məhsullarını daha geniş auditoriyaya tanıda bilir və bu prosesdən fayda əldə edirlər. Yerli bazarların turistlər üçün maraqlı yerlərə çevrilməsi, ənənəvi yeməklərin hazırlanmasını öyrədən dərslərin təşkili, qastronomik festivallar və sairə tədbirlər həm yerli mətbəxi tanıtdırır, həm də iqtisadi səmərə yaradır. Məsələn Şamaxı şərab festivalı, Azərbaycanın qastronomik turizm sahəsində böyük potensiala malik bir tədbirdir. Yerli bazarların turistlər üçün maraqlı yerlərə çevrilməsi, ənənəvi yeməklərin hazırlanmasını öyrədən dərslərin təşkili və qastronomik festivallar kimi tədbirlər, ölkənin qastronomiya ənənələrinin həm tanıdılması, həm də yerli iqtisadiyyata töhfə verməsi üçün mühüm rol oynayır. Şamaxı şərab festivalı da məhz bu istiqamətdə diqqətəlayiq bir tədbirdir.
Şamaxı, qədim üzümçülük ənənələri və münbit torpaqları ilə Azərbaycanın şərabçılıq sahəsində lider bölgələrindən biri hesab olunur. Burada keçirilən şərab festivalları, yerli üzüm sortlarından hazırlanan keyfiyyətli şərabları təqdim edərək həm yerli sakinlərə, həm də xarici turistlərə bu zəngin kulinariya irsini tanıtdırır. Festival zamanı qonaqlara yerli şərabların dadım sessiyaları, üzüm bağlarına turlar və ənənəvi şərab hazırlama üsullarının nümayişi təqdim edilir. Bununla yanaşı, qonaqlar yerli mətbəxin nümunələri ilə də tanış olur və Azərbaycan kulinariya irsinin dərinliklərinə səyahət edirlər.
Fransanın Bordo regionu kimi tanınmış üzümçülük mərkəzləri hər il minlərlə turist cəlb edir və bu, regionun iqtisadi inkişafına mühüm təsir göstərir. Şamaxı da eyni potensiala malikdir və şərab festivalları bu sahənin inkişafında həlledici rol oynaya bilər. Bu tədbirlər sayəsində regiona gələn turistlərin sayı artdıqca, həm yerli şərab istehsalçıları, həm də qonaqpərvərlik sektoru, o cümlədən restoranlar, otellər və kiçik yerli müəssisələr iqtisadi fayda əldə edir. Şamaxı şərab festivalı, Azərbaycanın beynəlxalq qastronomik xəritədə daha güclü yer tutması üçün böyük potensiala malikdir və ölkənin bu sahədəki imkanlarının daha geniş auditoriyaya çatdırılmasına xidmət edir.
Qastronomik turizm həm də turizm sənayesində fərqlənmək və rəqabət üstünlüyü qazanmaq baxımından əhəmiyyətlidir. Müxtəlif ölkələr və regionlar arasında turizm sahəsində artan rəqabət şəraitində, yerli mətbəxin təşviqi turistləri cəlb etmənin effektiv yollarından biridir. Məsələn, İtaliyanın müxtəlif regionları özünəməxsus yemək ənənələri ilə turistlərə zəngin qastronomik təcrübələr təklif edir. Bu, təkcə yeməkləri dadmaqla məhdudlaşmır, həm də turistlər üçün yemək bişirmə dərsləri, yerli bazarlarda alış-veriş, fermer təsərrüfatlarına baş çəkmə kimi fəaliyyətlərlə zənginləşdirilir. Bu cür təcrübələr, turistlərin ölkəni daha dərindən kəşf etməsinə, həmin ölkənin yerli mədəniyyəti ilə daha yaxından tanış olmasına kömək edir və onları səfərdən daha çox məmnun edir. Yerli mətbəxlərin qastronomik turizmdə istifadəsi həm də ölkələrin beynəlxalq turizm imicini formalaşdırmağa və gücləndirməyə kömək edir. Bir çox ölkələr yerli mətbəxlərinin tanıdılması üçün beynəlxalq festivallar, yarışlar və tədbirlər təşkil edir. Bu tədbirlər həm yerli mədəniyyətin təbliği, həm də turizmin təşviqi baxımından böyük rol oynayır. Məsələn, Türkiyənin qastronomik festivalları vasitəsilə ölkənin mətbəxi qlobal səviyyədə tanınır və turistlər bu yeməkləri dadmaq üçün ölkəyə axın edir. Beləliklə, yerli mətbəxlər beynəlxalq səviyyədə ölkənin tanıdılmasına və turizm sahəsində rəqabət üstünlüyü qazanılmasına şərait yaradır.
Bu sahədə başqa bir əhəmiyyətli məqam isə davamlılıq prinsipidir. Yerli mətbəxlərin qastronomik turizmdə istifadəsi, yerli resursların daha effektiv istifadəsinə, ənənəvi məhsulların qorunub saxlanmasına və yerli mətbəxlərin gələcək nəsillərə ötürülməsinə kömək edir. Turistlər yerli və təbii məhsullardan hazırlanmış yeməklərə daha çox maraq göstərir, bu da yerli istehsalçıların və ətraf mühitin qorunmasına töhfə verir. Bundan əlavə, yerli mətbəxin beynəlxalq səviyyədə tanıdılması, həmin ölkənin mədəni irsinin qorunmasına və yayılmasına müsbət təsir edir. Yekun olaraq, qastronomik turizm və yerli mətbəxlər turizmin və mədəniyyətin ən dinamik və bir-biri ilə sıx əlaqəli sahələrindən biridir. Yerli mətbəxin qastronomik turizmdə effektiv istifadəsi həm ölkənin turizm sektoruna, həm də yerli icmalara çoxşaxəli

faydalar təmin edir.
İndiyə qədər dad kompozisiyasının əsasları formalaşdırılmamışdır. Etibarlı bir təməl olmadan, yemək bişirmək və qida inkişafı asanlıqla "bişirin və baxın"xarakterini əldə edə bilər. İncəsənət, Musiqi və memarlıqda kompozisiya Qanunları hazırlanmışdır. Dadın incəliyi sənətdəki 'gözəllik' ilə müqayisə olunur. Qədim yunan dilində həm "sənət", həm də "texnika"üçün eyni techne sözü var idi. Hər sənətdə texnika vacibdir. Sənətsiz texnika ola bilər, amma texnikasız sənət yoxdur[3, səh 6].
Yerli mətbəxlərin qastronomik turizmdə istifadə olunmasının birinci vacib aspekti turizm brendinin formalaşmasında onun əhəmiyyətidir. Hər bir ölkənin özünəməxsus kulinariya ənənələri və yeməkləri vardır ki, bunlar da ölkənin tarixi, mədəniyyəti və coğrafiyası ilə sıx bağlıdır. Bu mətbəxlər turistlər üçün unikal təcrübələr təklif edir və onları səfər zamanı həmin yeməkləri dadmağa cəlb edir. Məsələn, Azərbaycan mətbəxi zəngin və rəngarəng yeməkləri ilə fərqlənir. Aleksandr Düma 1858-ci ildə Qafqaza səfər etmiş və bu səfər zamanı Azərbaycan mətbəxi ilə tanış olmuşdur. O, Qafqaz haqqında "Qafqaz səfəri" adlı əsərində bu bölgənin mədəniyyəti, adət-ənənələri və yeməkləri haqqında təəssüratlarını qələmə almışdır.
“Süfrəyə azərbaycanlıların ən sevimli yeməyi olan plov gəldi. Buludlarda ortaya qoyulmuş plovun yanında bal və meyvə də qoyulmuşdu. Bunlardan əlavə, duzsuz çörək və təmiz su da verildi. Bu, knyaginyaların girov götürdükləri gündən bəri yedikləri xörəklərlə müqayisədə əsl ziyafət idi.” [4, səh 339].
Dümanın Azərbaycan mətbəxi ilə bağlı təsvirləri xüsusilə maraqlıdır, çünki o, yerli yeməklərin dadlılığını və müxtəlifliyini qeyd etmişdir. Səfəri zamanı Düma Azərbaycan xalqının qonaqpərvərliyini və yeməklərin zənginliyini vurğulayaraq plov, kabab və dolma kimi ənənəvi yeməklərin dadına baxmışdır. O, bu yeməklərin ləzzətini və hazırlanma üsullarını ətraflı təsvir edərək Qafqaz mətbəxini Fransız oxucularına tanıtmışdır. Bu yazılar həm mətbəxin unikal xüsusiyyətlərini Avropada tanıtmış, həm də Azərbaycan mətbəxinin tarixi haqqında maraqlı məlumatlar vermişdir. Aleksandr Dümanın səfəri nəticəsində Azərbaycan mətbəxi Avropada müəyyən maraq oyatmış və bu da ölkənin zəngin kulinariya ənənələrinin geniş kütləyə çatdırılmasına töhfə vermişdir.
Yerli mətbəx turistləri cəlb etməkdə mühüm rol oynayır. O, qeyd edir ki, milli yeməklərin tanıdılması turizmin inkişafına güclü təsir edir və turistlərin ölkəyə marağını artırır. Müəllifə görə, Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinin fərqli kulinariya mədəniyyətləri ölkənin turizm potensialının daha da genişlənməsinə şərait yaradır [1, səh 7].
İkinci aspekt isə yerli mətbəxlərin turizmin inkişafına verdiyi iqtisadi töhfələrdir. Qastronomik turizm vasitəsilə yerli icmalar öz mətbəxlərini turistlərə təqdim edərək iqtisadi fayda əldə edə bilirlər. Yerli restoranlar, bazarlar və kulinariya təlim mərkəzləri turistlər üçün əlavə gəlir mənbəyi yaradır. Məsələn, İtaliyada yerli fermerlər öz istehsal etdikləri məhsulları turistlərə birbaşa satmaq imkanı qazanırlar. Bu, həm yerli iqtisadiyyata dəstək verir, həm də turistlərə unikal və təbii məhsullar təqdim edir.
Üçüncüsü, yerli mətbəxlər ölkənin beynəlxalq səviyyədə tanınmasına da mühüm təsir edir. Məsələn, İspaniyanın paellası, Yaponiyanın suşisi və ya Hindistanın karisi kimi yeməklər artıq qlobal səviyyədə tanınmışdır və bu yeməkləri dadmaq istəyən turistlər həmin ölkələrə səfərlər edirlər. Bu, ölkənin qlobal məkanda daha tanınan və cəlbedici bir turizm məkanına çevrilməsinə kömək edir. Azərbaycanda bu istiqamətdə addımlar atılaraq, yerli mətbəxin qlobal səviyyədə tanıdılması üçün festivallar və qastronomik tədbirlər təşkil olunur.
Qastronomik turizmin inkişafı həm mədəni irsin qorunması, həm də iqtisadi potensialın artırılması baxımından mühüm imkanlar yaradır. Yerli mətbəx bu turizm növündə əsas elementlərdən biri kimi çıxış edir və müxtəlif xalqların unikal kulinariya ənənələrini qorumağa, tanıtmağa xidmət edir. Qastronomik turizm yerli icmaların öz mətbəx ənənələrini geniş auditoriyaya çatdırması üçün platforma rolunu oynayır və bu proses turistlərə orijinal yemək təcrübələri təqdim etməklə həyata keçirilir. Turistlər səyahət etdikləri yerlərin tarixini, mədəniyyətini və ənənələrini həmin yerin mətbəxi vasitəsilə daha dərindən öyrənir və bu, qastronomik turizmin əsas cazibələrindən biri kimi çıxış edir. Yerli mətbəxin qastronomik turizmdə effektiv istifadəsi turizm fəaliyyətlərinin daha geniş spektrə yayılmasına imkan verir. Bir çox turizm növləri məhdud zaman dilimində həyata keçirilən fəaliyyətlərə əsaslansa da, qastronomik turizm il boyu davam edə bilir. Bu, turistlərə daha geniş seçim imkanları yaradır.
Qastronomik təcrübələr turistlərin həm qış, həm də yay aylarında ziyarət edə biləcəyi mərkəzlərdə həyata keçirilə bilər və bu cür fəaliyyətlər regionlarda turizm mövsümünün uzadılmasına da kömək edir. Məsələn, dağlıq ərazilərdə yerləşən mətbəxlər qış aylarında fərqli yemək təcrübələri təklif edir, yay aylarında isə yerli məhsulların bolluğundan istifadə edərək xüsusi yemək festivalları və bazarlar təşkil olunur. Bu, turizm mövsümünün uzanmasına və turizm sektorunun daha çox gəlir əldə etməsinə imkan yaradır. Turistlər səyahət zamanı yalnız yeni yerlər kəşf etmək deyil, həm də həmin yerlərin mədəniyyətinə, həyat tərzinə, ənənələrinə toxunmaq, o yerlərdə yaşayan insanlarla birbaşa əlaqə qurmaq istəyirlər. Yerli mətbəxlər bunun üçün ideal vasitədir. Çünki mətbəx bir xalqın həyat tərzini, tarixini, mədəniyyətini ən yaxşı şəkildə əks etdirir. Hər bir yeməkdə tarix, adət-ənənələr və bir xalqın keçmişdən bu günə qədər gəlib çıxan mədəni dəyərləri öz əksini tapır.
Məsələn, Yaponiyanın mətbəxindəki minimalizm və təbiətə hörmət prinsipi ölkənin ümumi mədəniyyətindəki dərin fəlsəfəni əks etdirir. Bu isə turistlər üçün yalnız yemək təcrübəsi deyil, həm də bir mədəniyyəti daha dərindən anlamaq üçün bir fürsətdir. Qastronomik turizm yalnız fərdi təcrübələrlə məhdudlaşmır, həm də geniş miqyaslı festivallar, yarışlar və tədbirlərlə birləşdirilir. Qastronomik festivallar turistləri müəyyən bir bölgəyə cəlb etmək üçün vacib vasitələrdən biridir. Bu festivallarda yerli mətbəxin ən gözəl nümunələri təqdim olunur, yerli aşpazlar öz bacarıqlarını nümayiş etdirir, turistlər isə yemək dadmaqla yanaşı, onların hazırlanması prosesini də öyrənə bilirlər. Bu festivallar, eyni zamanda, turistlərə yerli icmalarla birbaşa təmas qurmaq imkanı verir, bu da onların səyahət təcrübələrini zənginləşdirir. Belə festivalların təşkil olunması yerli mədəniyyətin və ənənələrin qorunmasına, regionun iqtisadi inkişafına və beynəlxalq miqyasda tanınmasına kömək edir[6, səh 42].

Yerli mətbəxlərin qastronomik turizmdə istifadəsi, həmçinin kənd yerlərinin turizminə də dəstək verir. Kənd təsərrüfatı məhsulları ilə zəngin olan bölgələr turistlər üçün xüsusi cazibə mərkəzləri ola bilər. Turistlər həmin bölgələrdə yerli fermerlərin məhsullarını birbaşa dadmaq, kənd təsərrüfatı fəaliyyətlərində iştirak etmək imkanı əldə edirlər. Bu cür təcrübələr qonaqları kənd həyatına daha yaxın edir, onlara kənd yerlərinin iqtisadiyyatı və mədəniyyəti ilə bağlı dərin təəssüratlar yaradır. Həmçinin, turistlər bu cür təcrübələr vasitəsilə davamlı kənd təsərrüfatı praktikalarını öyrənir və ətraf mühitin qorunmasına öz töhfələrini verirlər. Məsələn, İtaliya və Fransa kimi ölkələrdəki şərabçılıq və zeytun yağı istehsalı ilə məşğul olan kənd təsərrüfatı sahələri turistlər üçün maraqlı bir turizm növü təklif edir. Burada turistlər həm ənənəvi üsullarla hazırlanmış məhsulları dadır, həm də həmin məhsulların istehsal prosesi ilə tanış olurlar. Bu, turistlərə kənd təsərrüfatı sahələrini daha dərindən anlamağa və yerli iqtisadiyyata dəstək verməyə imkan verir.

Yerli mətbəxin turizmdə istifadəsi yalnız iqtisadi qazanc gətirmir, eyni zamanda, mədəni irsin qorunmasına da töhfə verir. Müəllif qeyd edir ki, qastronomik turizm vasitəsilə kənd təsərrüfatı məhsullarının tanıdılması, yerli icmaların inkişafı və davamlı kənd təsərrüfatı praktikalarının təşviqi mümkün olur[2, səh 28].

Bir çox ölkələr qastronomik turizm vasitəsilə öz milli mətbəxlərini beynəlxalq səviyyədə tanıtmağa çalışırlar. Bunun üçün müxtəlif ölkələr qastronomik festivallarda, beynəlxalq yemək yarışlarında və sərgilərdə iştirak edir, öz mətbəxlərinin ən yaxşı nümunələrini dünya ictimaiyyətinə təqdim edirlər. Belə tədbirlər yerli mətbəxin dünya mətbəxləri arasında layiqli yer tutmasına kömək edir və turizm sahəsində ölkənin tanınmasına əhəmiyyətli töhfə verir. Azərbaycan mətbəxi də bu kontekstdə qlobal səviyyədə tanıdılması üçün səylər göstərir. Məsələn, Göyçay Nar Festivalı, Azərbaycanın Göyçay rayonunda hər il keçirilən və nar məhsulunu qeyd edən ənənəvi bir qastronomik və mədəni tədbirdir. İlk dəfə 2006-cı ildə keçirilən bu festival, Azərbaycanın narçılıq sahəsindəki zəngin irsini və ölkənin ən yaxşı narlarının yetişdirildiyi Göyçay bölgəsini tanıtmaq məqsədi daşıyır.

Festivalda müxtəlif nar növlərinin sərgilənməsi, nar məhsullarından hazırlanan yeməklərin və içkilərin dadımı, milli musiqi və rəqs proqramları, həmçinin ənənəvi Azərbaycan mətbəxinə dair digər təqdimatlar yer alır. Narın Azərbaycanın mədəniyyətində və mətbəxində xüsusi yeri olduğundan, festival yerli mədəniyyəti təbliğ etməklə yanaşı, turistlərin diqqətini cəlb edir və yerli iqtisadiyyata töhfə verir. Göyçay Nar Festivalı həm yerli, həm də xarici turistlər üçün maraqlı bir tədbir olaraq, Azərbaycanın qastronomik turizm potensialını nümayiş etdirir. Tədbir çərçivəsində nar bazarı, narla bağlı oyunlar və ən böyük nar seçimi kimi maraqlı yarışmalar da keçirilir. Festival, həm Azərbaycan narının dünya səviyyəsində tanıdılmasına, həm də Göyçayın mədəni və iqtisadi inkişafına böyük töhfə verir.

Bundan əlavə olaraq da son illər işğaldan azad olunmuş ərazilərin turizmə cəlb edilməsi ilə bağlı həyata keçirlən əsas tədbirlərdən biri də Şuşa kulinariya festivalıdır. Şuşa Kulinariya Festivalının təşkil edilməsi, işğaldan azad edilmiş Qarabağ torpaqlarının turizmə cəlb edilməsində mühüm rol oynayır. Azərbaycanın tarixi və mədəni mərkəzlərindən biri olan Şuşa, zəngin mədəni irsi və təbiəti ilə yanaşı, qastronomik ənənələri ilə də tanınır. Şuşanın işğaldan azad edilməsindən sonra burada keçirilən kulinariya festivalı, bölgənin yenidən qurulması və onun turizm potensialının canlandırılması istiqamətində atılmış əhəmiyyətli addımlardan biridir

Şuşa Kulinariya Festivalı, ilk dəfə 2022-ci ilin may ayında işğaldan azad edilmiş Qarabağın mədəni paytaxtı Şuşada təşkil edildi. Bu festival, Azərbaycanın tarixi, mədəni və qastronomik irsini dünyaya tanıtmaq məqsədi daşıyırdı və Qarabağın turizm potensialını canlandırmaq üçün əhəmiyyətli bir hadisə oldu.

Festivalda 11 ölkədən, o cümlədən Türkiyə, İsrail, İtaliya, Fransa, Gürcüstan, İran, Yaponya, Malayziya, Çin, Yunanıstan və Özbəkistan kimi ölkələrdən tanınmış aşpazlar və kulinariya mütəxəssisləri iştirak etdilər. Bu, müxtəlif ölkələrin qastronomiya ənənələrinin nümayiş etdirildiyi bir beynəlxalq tədbir idi. İştirakçı ölkələrin nümayəndələri öz milli yeməklərini təqdim edərək, mədəniyyətlərini və kulinariya incəliklərini sərgilədilər.

Şuşa Kulinariya Festivalı, Qarabağın yenidən dirçəlişi və turizmə cəlb edilməsi baxımından əhəmiyyətli bir rol oynadı. Festival vasitəsilə yerli və beynəlxalq qonaqlar təkcə Azərbaycanın zəngin mətbəxini deyil, eyni zamanda Qarabağın unikal mədəniyyətini, tarixi və təbiətini də kəşf etdilər. Belə tədbirlər, regionun turizm cəlbediciliyini artırmaqla yanaşı, işğaldan azad olunmuş ərazilərin iqtisadi inkişafına da mühüm töhfə verir.

NƏTİCƏ

Yerli mətbəxlərin qastronomik turizmdə istifadə edilməsi, ölkələrin mədəniyyətlərini və tarixi irsini qoruya bilməsi, turizmin inkişafına təkan verilməsi baxımından son dərəcə əhəmiyyətlidir. Yerli mətbəx bir ölkənin turizm sektorunda mühüm rol oynayaraq, həm turizm brendinin formalaşmasına, həm də iqtisadi inkişafın təmin olunmasına kömək edir. Azərbaycan mətbəxinin qastronomik turizmdə istifadəsi ölkənin turizm potensialını əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır. Milli yeməklərin unikallığı və zənginliyi sayəsində xarici turistlər Azərbaycanı yeni qastronomik təcrübələr üçün cəlbedici məkan kimi kəşf edirlər. Bu isə turizmin inkişafına və ölkənin iqtisadi gəlirlərinin artmasına səbəb olur. Eyni zamanda, milli mətbəx vasitəsilə Azərbaycanın mədəni irsi və ənənələri dünyada daha geniş tanıdılır, bu da ölkənin beynəlxalq imicinə müsbət təsir göstərir. Beləliklə, qastronomik turizm vasitəsilə həm yerli mətbəx, həm də mədəniyyət qlobal səviyyədə tanınır və təbliğ olunur.

Yerli mətbəxlərin tanıdılması, turistlərin cəlb edilməsi və beynəlxalq səviyyədə təbliğ olunması məqsədilə müxtəlif tədbirlərin təşkil olunması vacibdir. Bu, yalnız turizmin inkişafına deyil, eyni zamanda yerli mədəniyyətin və ənənələrin qorunmasına da töhfə verir. Qastronomik turizm yerli mətbəxin tanıdılması və inkişaf etdirilməsi üçün böyük potensial təklif edir. Yerli icmalar bu imkanlardan istifadə edərək, öz mətbəxlərini qlobal səviyyədə tanıdaraq turizmdən gəlir əldə edə bilərlər. Bununla yanaşı, turistlərə unikal qida təcrübəsi təqdim olunaraq, onların həmin ölkəyə səfər təəssüratları daha da zənginləşdirilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədov Ə. "Azərbaycan Mətbəxi və Turizm İnkişafi". Bakı 2019.
2. Rzayev N. "Qastronomik Turizm və Azərbaycanın Milli Mətbəxi". Bakı 2020.
3. Peter R. Klosse. "The Routledge Handbook Of Gastronomic Tourism". London 2019.
4. Aleksandr Düma. "Qafqaz". Bakı, 2010.
5. Hall C. M., Sharples L. "Food Tourism Around the World". Oxford 2003.
6. Heller D. L. B. "The Culinary Tourism: A Global Perspective". London 2018.
7. Cohen E. "The Cultural Significance of Food in Tourism". Tourism Management, 2002.
8. Sims R. "Food, Place and Identity: Exploring the Meaning of Food in the Travel Experience". Tourism, Culture & Communication, 2009.
9. Getz D. "Event Tourism: Definition, Evolution, and Research". Tourism Management, 2008.
10. Slocum S. "Culinary Tourism: A Case Study of the American South". Culinary Tourism, 2001.

Xatirə İBRAHİMOVA

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti,
magistrant
E-mail: ibrahimovaxatirə1997@gmail. com

ALTAY TÜRKLƏRİNİN MİFOLOGİYASINDA TANRI ARXETİPLƏRİ

Xülasə: *Altay türklərinin mifologiyasında tanrı arxetiplərinə inam minilliklərə dayanan zəngin bir irsə malikdir. Bu məqalə Altay türklərinin tanrı arxetiplərinə inamının onların mədəni və sosial həyatına təsirlərini araşdırır. Bu arxetiplər təbii hadisələri idarə edən və insanların həyatına istiqamət verən güclü varlıqlar kimi qəbul edilir. Bu inamlar ənənəvi ayinlər, dualar və əfsanələr vasitəsilə nəsildən-nəslə ötürülmüşdür. Altay türklərinin tanrı arxetiplərinin tədqiqi bizə dərin tarixi-mədəni irsi anlamağa və Altay toplumunun unikal inanclarını daha yaxşı başa düşməyə kömək edəcəkdir. Bu məqalə Altay türklərinin dini və mədəni tarixi ilə onların arxetipləri arasındakı əlaqəni aydınlaşdırmaq üçün dəyərli bir qaynaqdır. Məqalədə Kayra Xan, Erlik, Ülgen və digər arxetiplər haqqında məlumatlar yer alır.*

Açar sözlər: *Altay türkləri, mifologiya, mədəniyyət, Tanrı arxetipləri, ayinlər*

THE ARCHETYPES OF GOD IN THE MYTHOLOGY OF THE ALTAI TURKS

Abstract*: In the mythology of the Altai turks the belief in archetype of god has a rich heritage with a history of thousands of years. This article explores the effects of the belief in the archetypes of the Altai Turks on their cultural and social life. The Archetypes of the Altai turks are seen as powerful beings who control natural phenomena and direct people's lives. Beliefs have been passed down from generation to generation through traditional rituals, prayers and legends. This study of the archetypes of the Altai turks will help us understand a deep, historical cultural heritage and help us better understand the unique beliefs of Altai society. This article is a valuable resource for elucidating the religious and cultural history of the Altai Turks and their relationship awith their Archetypes. The article contains information about the Archetypes Kayra Khan, Erlik, Ulgen and other archetypes.*

Keywords: *Altai Turks, mythology, culture, archetype of gods, rituals*

АРХЕТИПЫ БОЖЕСТВА В МИФОЛОГИИ АЛТАЙСКИХ ТЮРКОВ

Резюме: *В мифологии алтайских тюрков вера в архетипы божеств имеет богатое наследие с тысячелетней историей. В данной статье рассматривается влияние веры алтайских тюрков в архетипы на их культурную и общественную жизнь. Владельцы алтайских тюрков рассматриваются как могущественные существа, управляющие природными явлениями и направляющие жизнь людей. Верования передаются из поколения в поколение посредством традиционных ритуалов, молитв и легенд. Это исследование, связанное с архетипы ми Алтайских тюрков поможет нам понять глубокое историческое культурное наследие и лучше понять уникальные верования алтайского общества. Эта статья является ценным ресурсом для освещения религиозной и культурной истории алтайских тюрков и их отношений со своими владельцами. В статье приведены сведения о владельцах Кайре Хан, Эрлике, Ульгене и других владельцах.*

Ключевые слова: *Алтайских тюрков, мифологии, культурную, архетипы божеств, ритуалы*

Altay türkləri Orta Asiyanın dağlıq ərazilərində, xüsusilə Altay dağlarının ətəklərində yaşayan müxtəlif alt qruplara bölünmüş türk xalqlarıdır. Əsəsən ovçuluq, heyvandarlıq və köçəri həyat tərzi ilə tanınan Altay türkləri xüsusilə onlara məxsus bir mədəniyyət və həyat tərzi inkişaf etdirmişlər. Bu mədəniyyət zəngin mifologiya ilə də əhatə olunur. Altay türklərinin mifoloji dünyagörüşünə təbiət hadisələri, yaradılış mifləri, kosmik güclər və ruhları ifadə edən müxtəlif miflər daxildir. Bu miflər tarix boyu Altay türklərinin dünyagörüşünü, mədəni fəaliyyətini, dini inanclarını şəkilləndirərək cəmiyyətdə mədəni kimliyin vacib hissəsinin formalaşmasında böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir.
Altay türkləri ilə bağlı inanc sistemi XIX əsrin ikinci yarısına qədər xüsusi şəkildə araşdırılmamışdır. Yalnız XIX əsrin ikinci yarısından sonra Altay şamanlarının mərasimləri və inancları haqqında yazılı məlumatlar tapılmağa başlanmışdır. Bu kontekstdə V. İ. Verbitskinin tədqiqatlarına xüsusi diqqət yetirmək vacibdir. Onun ən mühüm töhfəsi, yuxarı və aşağı dünyaların xeyir və şər rəhbərləri Ülgen və Erlikə edilən dualaların yazıya alınmasıdır. [11, s. 1-12]. Bundan əlavə, 1860-1870-ci illərdə Altaya səfər edərək geniş tədqiqatlar aparan V. V. Radlovun Altay türklərinin inanc dünyasına həsr etdiyi və 1893-cü ildə çapdan çıxan kitabını da xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Tanınmış rus alimi S. Y. Malov haqlı olaraq vurğulayır ki, bu sahədə XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində həyata keçirilən bütün böyük tədqiqatların əksər hissəsi birbaşa V. V. Radlovun fəaliyyəti ilə əlaqəlidir [13, s. 1].
Digər miflərdə olduğu kimi Altay mifologiyası da öz mənşəyini dastanlardan götürür. "Yaradılış dastanı" Altay türklərinin ən qədim dastanıdır. Bu dastan Vasili Radlov tərəfindən müəyyənləşdirilərək qeydə alınmışdır. Bu barədə Bahəddin Ögəl düzgün olaraq vurğulayır ki, Orta Asiya və Sibirdəki yaradılış əfsanələri arasında ən böyüyü və doğru olanı V. Radlov tərəfindən toplanmış və Altay türklərinə aid olan əfsanədir [9, s. 416]. Mifoloji məlumatlarla zəngin dastanın mətninin GİRİŞ hissəsi bu şəkildədir:
Dünya bir dəniz idi, nə göy var idi, nə də bir yer,
Ucsuz-bucaqsız sonsuz sular içində hər yer... [9, s. 228]
Mifologiyada su ilkin yaradılışda iştirak etdiyi üçün yaradıcı başlanğıc kimi müqəddəs sayılır. İnsanın yaradılması haqqında Altay dastanında qeyd edilir: "Əvvəlcə Kayra xan və sular vardı. O, təklidən darıxdığı üçün bir insan yaratdı və onun yaşaması üçün torpaq lazım idi. O, bunun üçün insandan suyun dibindən torpaq çıxararaq gətirməsini istədi. İkinci dəfə torpaq gətirilməsi tapşırıldıqda həmin insan özünə dünya yaratmaq niyyətində olduğu üçün torpağın bir qismini ağzında saxladı. Kayra xan bunu gördükdən sonra ona Erlik adını verərək öz dünyasından qovmuşdur. [10, s. 3]
V. Verbitski variantına görə, Ağ Ana (Ak Ene) tərəfindən dünyanı yaratmaq təklifi ilə Ülgenin "Yaradılsın yer!", "Yaradılsın göy!" deməsi nəticəsində kainat yaranmış və üç böyük balıq üzərində yerləşmişdir" [1, s. 44-45]. Verbitskiyin topladığı Altay yaratılış əfsanələrində dini motivlər, müxtəlif mədəniyyətlərin təsirini göstərir və həm Altay, həm də daha geniş türk və Asiya mifologiyalarında mövcud olan ümumi temaları əks etdirir. Əfsanədəki Tanrı Ülgen, yaradılışda birbaşa iştirak etməyən, lakin yer üzünü formalaşdırmaqda əsas rol oynayan bir şəxsiyyət olaraq təsvir edilir. Ülgenin yaradılış hekayəsindəki mövqeyi, Orta Asiya və Sibirya mifologiyaları ilə paralellik təşkil edir, xüsusilə də Tanrı Ülgenin və Şeytan Erlikin qarşılıqlı əlaqəsi, İran mifologiyasındaki Hürmüz və Əhrimen ilə əlaqəlidir. Bu, dualizmin və yaxşılıq-pisliyin mübarizəsinin təzahürüdür. Ülgenin yaradılışda Ak-Ana tərəfindən istiqamətləndirilməsi, Altay əfsanələrindəki digər mühüm dini motivlərdən biridir. Ak-Ana'nın müəyyən qərarları və ifadələri hələ tam başa düşülməmiş olsa da, bu personajın Ülgenə verdiyi məsləhətlər mifologiyada mühüm yer tutur. Eyni zamanda, əfsanələrdəki böyük balıq və yeraltı dünya motifləri, dünya anlayışlarını və müxtəlif mədəniyyətlərdən gələn təsirləri göstərir.
Bundan əlavə, Verbitskiyin topladığı əfsanə, Batı Türk təsiri və Budist anlayışları ilə sona çatır. Bu, Türk mifologiyasına İran təsirinin və Budizm elementlərinin daxil olduğunu göstərir. Bu nöqtədə, yaradılış və insanın yaranması mövzuları Orta Asiya mədəniyyətlərinin müxtəlif dini və mifoloji təsirlərinin nəticəsidir. Verbitskiy'in əfsanələri, Türk mifologiyasının zənginliyini və müxtəlif dini təsirləri bir araya gətirən bir qarışımını təqdim edir. Bu əfsanələr, həm də Altay və digər Türk xalqlarının dünya görüşünü , dini düşüncə tərzlərini anlamağa kömək edir. Radlovun topladığı Altay yaradılış əfsanəsi, dərin dini və mifoloji motivlər təqdim edir və bir çox cəhətdən Verbitskiyin topladığı əfsanələrə paralelliklər göstərir, lakin özünəxas xüsusiyyətlər də mövcuddur. Bu əfsanə, yaradılışın su ilə əlaqələndirilməsini önə çıxarır, bu da hind mifologiyasında mövcud olan "ilk su" anlayışı ilə oxşardır. Yaradılışdan əvvəl dünyanın su ilə örtülü olması, həm Altay, həm də Orta Asiya mədəniyyətlərində çox yayılmış bir motivdir və bu mövzu, dünyanın yaranışının təbii və kosmik qaydalarını əks etdirir.
Radlov tərəfindən araşdırılan dastanda yaradılışda mərkəzi rol oynayan Kayra Xan, kainatın bütün işlərini idarə edən, çox güclü və hərtərəfli bir yaradıcıdır. Bu Tanrı, göyün müxtəlif qatlarında mövcud olur və yaradılışı idarə edir. Kayra Xanın Ak-Ananın məsləhəti ilə insanları yaratması, Verbitskiyin əfsanəsində Ak-Ana motivinə bənzəsə də, eyni zamanda Kayra xanın gücü və rolu daha çox vurğulanır. Əfsanədə Erlik, yaradılış prosesindəki pis qüvvə olaraq çıxış edir. O, insanların pis yola yönəlməsinə səbəb olur və bu İran mifologiyasındaki Əhrimana bənzəyir. Erlik, Altay türk mifologiyasının "şeytan" obrazıdır və bu fiqur kosmosda qarşıdurma yaradan bir fiqur kimi təsvir edilir. Əfsanəyə görə Erlik, yaradılışdan əvvəlki xaotik vəziyyəti simvollaşdırır və kosmosun başlanğıcındakı mübarizəni əks etdirir. Dastanda digər bir maraqlı məqam kimi yeraltı dünyada yaşayan Abra adlı böyük canavarın olması motivi də önə çıxır. Abra yeraltı dənizdə yaşayan bir canavardır və bu motiv yeraltı dünyanın geniş və qorxulu təbiətini göstərir. Bu həm də Altay Şamanizmində yeraltı dünyanın güclü varlıqları ilə əlaqəli inanclarla uyğun gəlir. Bütün bunlar, yaradılış dastanındakı dini və mifoloji motivləri daha geniş bir coğrafiyaya yayılmış təsirlər vasitəsilə anlamamıza kömək edir. Əfsanə, xüsusilə Altay türk dünyasının dini inanclarını və yaradılış haqqındakı düşüncələrini aydın şəkildə göstərir, eyni zamanda İran, Hind və Orta Asiya mədəniyyətlərindən gələn təsirləri bir araya gətirir. Bu, Altay türk mifologiyasının çoxqatlı və zəngin olduğunu, müxtəlif mədəniyyətlər və dini anlayışlarla əlaqəli olduğunu vurğulayır.

[5, s. 44-72]
Altay və türk mifologiyasında Baş Tanrıdı Kayra Xanın məkanı göyün on yeddinci qatıdır. Digər Tanrıları məhz o yaratmışdır. [8, s. 42] İlk öncə yer üzünü, daha sonra həyat ağacını, yəni Uluğ Kayını yaratmışdır. Yaradıcılıq və varlıq Tanrısı kimi qəbul edilən Kayra Xan mədəniyyət simvolu olaraq Türk xalqlarının mədəniyyəti, incəsənəti, musiqisi, ədəbiyyatı və dilində tez-tez görünür. Kayranın dörd oğlu var: Ülgen, Mergen, Qızağan, Yer Tenqri. [16]
Yaxşılığı simvolizə edən Ülgen Xan göyün 16-cı qatında yaşayır. Həmin məkan Aydan Günəşdən və ulduzlardan çox uzaqlıqdadır. Onu sağdan və soldan iki ağ Günəş qoruduğuna görə qaraqamlar ona çata bilmirdi. Meteoroloji hadisələrin ilk qaynağı hesab edilən Ülgen Xan Göy cisimlərini idarə edirdi. O, göyün hökmdarı hesab edildiyi üçün simvolu mavi rəngdir. Onun 7 oğlu var ki, bunlar göyün yeddi qatını bildirir: Qarşıt, Pura, Yaşıl, Burça, Qaraquş, Qanım, Baxtı. Doqquz qızı var. [7, s. 791]
İnsanlara təmizliyi öyrədən Qarşıt Xan Ülgenin oğulları arasında ən duyğulu olanıdır. Qarşıt Xan insanların təmizliyinə kömək edir, cəmiyyətin sağlamlıq və gigiyena haqqında məlumatlılığını artırır. Türk mifologiyasında təmizlik və sağlamlığa Yiyəlik edən Qarşıt Xanın cəmiyyətin ümumi rifahının qorunmasında mühüm rolu vardır.
Ülgen Xanın oğlu Pura xan atlara Tanrılıq edir. Pura şamanların göyə qalxmaq üçün istifadə etdikləri atların adıdır. Puralar şamanları pis ruhlardan qoruyurdu.
Türk və Altay mifologiyasında təbiətin Tanrısı olaraq qəbul edilən Yaşıl Xan təbiətin canlanmasını, yaşıllaşmasını təmin edir. Ülgenin digər oğlu Burça Xan Yer üzərində sülh və firavanlığı təmin edir. Qaraquş Xan isə quşlara hökmdarlıq edən Tanrıdır. Qanım Xan mifologiyada dürüst və güvən Tanrısı olduğundan dürüst insanları qoruyurdu. Yer üzərindəki yaxşılıqlara səbəb olan digər Tanrı Baxdı Xan insanlara mərhəmət bəxş etməsi ilə tanınır.
Mifologiyaya görə Mergen xan hər şeyi biləndir. Müdrikliyə Tanrılə edir. O, Kayra xanın üç oğlundan biridir. Altay kitabələrində Mergen xanın göyün yeddinci qatında olduğu bildirilir. Türk mifologiyasında Mergen xan ox və kamanla təsvir edilir ki, bu onun ədalət və suverenliyinin rəmzidir. Kayra Xanın digər oğlu Qızağan Xan qəzəbə, müharibəyə yiyəlik edir. Onun məkanı göyün doqquzuncu mərtəbəsidir. İnanca görə Qızağan xan döyüşçülərə Yiyəlik edir, onları qoruyur. [16]
Altay türklərinin mifologiyasına görə Erlik şər ruhlara yiyəlik edir. [8, s. 29] Erlik sözünün mənası "güclü, qüdrətli" deməkdir. Şaman dualarında Erlik qorxulu və dəhşətli varlıq kimi təsvir edilir. Dastandan da məlumdur ki, Kayra xan ilk öncə onu yaratmış və onun vasitəsilə yeri, dağları və dərələri yaratmışdır. Lakin Kayra xan onun üsyankarlığını gördükdən sonra onun adını "Erlik" qoyaraq göy üzündə yeraltına göndərmişdir.
Erlikin 9 oğlu və 9 qızı vardır. Erlik Xanın oğulları bunlardır:
Karaş Xan, Kerey Xan, Matır Xan, Kömür Xan, Şınqay Xan, Badış Xan, Yabaş Xan, Temir Xan, Uçar Xan. Erlik Xanın qızlarından ikisinin adı məlumdur ki, bu qızların vəzifəsi yerin altına gələn şamanları çaşdırmaqdır. Bunlar Erke Soltan və Ana Kişteydir. Erlik Xanın mifologiyada əsas rolu ölümdən sonrakı həyatı ifadə etməkdir. O, ölülərin ruhlarına yeraltı dünyada-ölülər diyarında rəhbərlik edir. [7, s. 313]
Verbitskinin topladığı materiallardan belə nəticəyə gəlmək olur ki, Erlik və Ülgen arasında sıx bir əlaqə mövcuddur və onlar insanların taleyini birgə qərarlaşdırırlar. [11, s. 4]. Məsələn, bir süjetdə uzun müddət qurban tapa bilməyən Ülgen, qurban verməkdən boyun qaçıran bir şəxsi cəzalandırmaq istəyir, lakin cəzanın verilməsi onun səlahiyyətində olmadığından Erlikdən kömək istəyir. Erlik isə qarşılığında ondan ikiqat qurban alır və yalnız bundan sonra həmin şəxsi öldürərək öz qaranlıq dünyasına göndərir. [11, s. 44]
Altay mifologiyasına görə o, Erlikin doqquz oğlundan biri olan Karaş Xan Qaranlıqların Tanrısı kimi tanınır və yer üzərində pisliyi idarə edir. Mifologiyaya əsasən Yer üzərində pisliyi idarə edərək, nifaq salan digər bir Tanrı Kerey Xandır. Matır Xan cəsarətə yiyəlik eddir. Erlikin digər oğlu Kömür Xan şər, fəlakətlər Tanrısı olaraq, qaranlığı simvolizə edir. Hər şeyi alt-üst edə biləcək gücdə olan Tanrı isə Şingay Xandır. O, Qam ilə Erlik arasında əlaqə yaradan Tanrı olaraq da tanınır. Pis ruhlara və cinlərə rəhbərlik edən Tanrıdır. Erlikin digər oğlu Kömür Xan şər, fəlakətlər Tanrısı olaraq, qaranlığı simvolizə edir.
Türk və Altay mifologiyasına görə yer üzündəki fəlakətlərin səbəbkarı Badış Xan və ya Badış Pıy Xan Qam və Erlik arasında əlaqə yaradır. Cinayətlərin, epidemiyaların, fəlakətlərin səbəbkarıdır. O, dəmirçiləri qoruyaraq onlara yiyəlik edir. Pisliyə yiyəlik edən digər doqquz oğuldan biri olan Yabaş Xan dağılmanı simvolizə edir. Onun əməlləri pislik və fəsaddan ibarətdir. O, Qaraqam və Erlik arasında əlaqə yaradaraq pislik törədir. Erlikin digər oğlu Temir xan mifologiyaya görə o, dəmir mədənlərini, dəmirçilərə Yiyəlik edir, onları qoruyur. O, çılpaq əli ilə dəmir döyə bilər, ona istədiyi formanı sala bilər. [16]
Altay yaradılış dastanında "Ağ Ana" obrazı, həyatın başlanğıcında bütün varlıqlara ruh verərək yaradılışın əsasını qoyan, ilahi bir qüvvə kimi təsvir edilir. O, həm təbiətin, həm də bütün canlıların yaradılmasında mühüm rol oynayan bir fiqurdur və bu obraz, Altay xalqının yaradılış inanclarında əsasən işıq və təmizlik simvolu olaraq ön plana çıxır. Müxtəlif mənbələrdə Ağ Ana haqqında izahlar verilib: "Suyun içindən çıxan və Ülgenə su ilə göyü yaratmasını ilham edən müqəddəs qadın, Ene Cayaçı adıyla da tanınır". [6, s. 16]. O, həm ulu varlıq, həm də qoruyucu ruh və mələk kimi təsvir olunur. Yerin və göyün yaradılmasından əvvəl, "Ağ Ana"nın göylərdə dolaşdığına inanılırdı. Həyatın başlanğıcında o, bütün varlıqlara ruh verərək həyatın dövrünü öz çiyinlərində daşıyan bir varlıq kimi qəbul edilir. Altay türklərinin inancına görə, işıqdan yaranmış "Ağ Ana", Tanrı Ülgənə yaradılış gücü və ilhamını vermişdir. Eyni zamanda, Sakaların inancında "Uluk Ağ Ana" olaraq tanınan Umay Ana, yaxşı ruh kimi qəbul edilir. Bu, Yaradılış Əfsanəsinə əsaslanaraq, yaradılış ilhamını Tanrıya verən "Ağ Ana" ilə Umay Ananın bənzər şəkildə təsvir edildiyini göstərir. [2, s. 24]
"Ağ ana" arxetipi həm də mifik dəniz ilahəsi obrazıdır. Hələ heç bir şey yaradılmadığı və yalnızca sonsuz suyun mövcud olduğu bir dövrdə, bu sulardan çıxaraq Tanrı Ülgənə yaradılış ilhamı təqdim etmiş və sonra yenidən sulara

geri qayıtmışdır. Onun bədəni işıqdan (cisimlənməmiş) ibarət olub, başında gücü simvollaşdıran və taca bənzər zərif boynuzlar yerləşir. Aşağı hissəsində dəniz qızı kimi uzun bir balıq quyruğu mövcuddur və bu quyruq açıq mavi rəngə çalan bir tonla təsvir edilir. Ətrafında dəniz ulduzları dövr edir. Həyatın başlanğıcına aid olan hər bir varlığa ruh verərək yaşam dövrünü başlatmışdır. O, Aralıq dənizinin ərazisində yaşamaqdadır. [8, s. 25]

NƏTİCƏ

Altay türklərinin zəngin mifologiyası onların mədəniyyətində dərin kök salmış mühüm elementdir. Bu mifoloji fakturaya toxunan miflər, əfsanələr və simvollar Altay xalqının dünya qavrayışını formalaşdırmış, onların həyat tərzinə təsir göstərmişdir. Altaylıların mənəvi dünyası təbiətin, ruhların və tanrıların qüvvələri ilə doludur. Bu fövqəltəbii varlıqların insan həyatındakı rolu cəmiyyətin ritualları və adət-ənənələri vasitəsilə müşahidə olunur.
Altay türklərinin mifologiyasındakı qəhrəmanlıq hekayələri, fövqəltəbii varlıqların mübarizələri və insanların onlarla qarşılıqlı əlaqəsi onların mədəni kimliyinin mühüm tərkib hissəsidir. Bu miflər bir xalqın təkcə keçmişinə deyil, həm də gələcək nəsillərə ötürülən mirasa işarə edir. Altay türklərinin mifologiyası onların dünyagörüşünü, dəyərlərini və sosial normalarını formalaşdıran mənbədir.
Bunun nəticəsidir ki, Altay türklərinin mifologiyası köklü mədəni irsə malikdir və bu irs bu gün də yaşadılır. Bu mifoloji hekayələr təkcə keçmişin izlərini deyil, həm də altaylıların ruhunu, milli identikliyini əks etdirir. Ona görə də Altay türklərinin mifologiyası təkcə bir xalqın deyil, bəşəriyyətin ortaq mədəni irsinin bir parçasıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağbaba A., Mifologiya, Filologiya fakültəsinin tələbələri üçün dərs vəsaiti, Sumqayıt, 2008, 60 s.
2. C. Bəydili (Məmmədov). , Türk mifoloji sözlüyü, Bakı: Elm, 2013. 418 s.
3. Qafarlı R. , Mif və nağıl (Epik ənənələrdə janrlararası əlaqə) , Bakı, ADPU, 1999. 448 s.
4. Qasımzadə F, Hacıyev T., Avestadan bu günədək. Bakı, Bilik, 982. 52 s.
5. Aksoy. N. D. , Türk yaratılış ve türeyiş destanları ve dini motifler, Gaziantep, İksad publishing house, 2018, 131 s.
6. Dilek İ. , Resimli türk mitoloji sözlüğü. , TC Eskişehir Valiliği , 2014, 212 s.
7. Karakurt D., Türk Söylence Sözlüğü (Türk Mitoloji Ansiklopedisi). E-kitab, 907 s.
8. Karaturt D., Türk Söylence Sözlüğü. E-kitab, 96 s.
9. Ögəl B. Türk mifologiyası. l c. B. ,"MBM", 2006.
10. Uzun H. M. , Yaratılış destanı üzerinde bir inceleme. AfyonKarahisar, 2021, 18 s.
11. Вербицкий В. И. , Алтайские инородцы, Москва, 1893, 221 с.
12. Вербицкий В. И. , Краткие сведения об Алтайской миссии. Томские епархиальные ведомости, 1886, № 22, с. 1-12.
13. Малов С. Е. Предписание к труду А. В. Анохина «Материалы по шаманству у алтайцев». – Сб. МАЭ АН СССР, 1924, т. 4, вып. 2, с. 1-7.
14. Altai mythology. https://www. folklore. earth/culture/altai/
15. Mergen khan: the god of reason ın turkıc mythology. https://allturkic. com/mergen-khan-the-god-of-reason-in-turkic-mythology/
16. Türkic Mythology:From the Sky to the Underground. https://medium. com/turkic-mythology-from-the-the-sky-to-the-underground-f40bb16eb423

İlahə İBRAHİMLİ

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti,
magistrant
ibrahimli.ilaha.2301@atmu.edu.az

AZƏRBAYCANDA KARAVAN TURİZMİNİNİN İNKİŞAF PROBLEMLƏRİ

Xülasə: *Müasir dövrdə turizmin əsas və tələbat olan sahələrindən biri də məhz karavan turizmidir. Məqalədə Azərbaycanda karavan turizminin əsas inkişaf problemləri kimi infrastruktur, qanunvericilik, ekoloji, sosial mühit və marketinq problemləri, inkişafı qarşısında duran əsas maneələr və bu problemlərin həlli yolları barədə məlumatlar öz əksini tapmışdır. Həmçinin bu turizm növünün gələcək hədəfləri və inkişaf istiqamətləri haqqında məlumatlar vurğulanmışdır.*

Açar sözlər: *Karavan, turizm, Azərbaycan, problem, infrastruktur, inkişaf.*

DEVELOPMENT PROBLEMS OF CARAVAN TOURISM IN AZERBAIJAN

Abstract: *Caravan tourism is one of the main and in-demand areas of tourism in modern times. The article contains information about the main development problems of caravan tourism in Azerbaijan, such as infrastructure, legislation, ecological, social environment and marketing problems, the main obstacles to its development and ways to solve these problems. Information about the future goals and directions of development of this type of tourism was also highlighted.*

Keywords: *Caravan, tourism, Azerbaijan, problem, infrastructure, development.*

ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ КАРАВАННОГО ТУРИЗМА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Резюме*: Караванный туризм является одним из основных и востребованных направлений туризма в наше время. В статье содержится информация об основных проблемах развития караванного туризма в Азербайджане, таких как проблемы инфраструктуры, законодательства, экологии, социальной среды и маркетинга, основные препятствия на пути его развития и пути решения этих проблем. Также была освещена информация о будущих целях и направлениях развития этого вида туризма.*

Ключевые слова: *Караван, туризм, Азербайджан, проблема, инфраструктура, развитие.*

GİRİŞ

Karavan turizmi müstəqil şəkildə təbiətlə vaxt keçirmək istəyənlərin seçdiyi tətil növüdür. Həm ailəsi ilə, həm sıxlıqdan uzaqda, təcrid olunmuş bir şəkildə istədiyi yerdə tətil keçirməyi planlayanlar üçün turizmin bu növü ən münasib fürsətdir. Turistlər bir karavanı icarəyə götürərək ölkənin bir ucundan o biri ucuna səyahətə çıxırlar. Karavançılar mehmanxanalar kimi adi yaşayış yerlərinə güvənməkdənsə, özləri ilə öz yaşayış yerlərini gətirirlər. Onlar bu nəqliyyat vasitəsindən istifadə edərkən özlərini sərbəst və müstəqil hiss edə bilirlər və öz asudə vaxtlarında bir çox fərqli yerləri görmək şansı əldə edirlər. RV ((recreational vehicle) istirahət vasitəsi) və ya motorlu ev turizmi kimi də tanınan karavan turizmi müxtəlif istiqamətləri kəşf etmək üçün unikal və çevik bir yol təqdim edən səyahət forması kimi qlobal miqyasda populyarlıq qazanmışdır. ABŞ-da turizmin bu növü "Kiçik ev hərəkatı" adı ilə məşhurdur və "həyatlarını asanlaşdırmaq istəyənlərin turizmi" adlanır.

Azərbaycan, zəngin təbiəti, tarixi abidələri və mədəni irsi ilə turistlər üçün cəlbedici bir ölkədir. Lakin günümüzdə karavan turizmi ölkədə geniş yayılmayıb. Bunun əsas səbəbləri arasında karavançılığın inkişafı istiqamətində infrastrukturun kifayət qədər inkişaf etməməsi, qanunvericilik bazasının olmaması və maarifləndirmə işlərinin yetərli səviyyədə olmaması qeyd edilə bilər.

Karavan turizminin üstünlükləri

Rahatlıq: Karavanlar son illərdə əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf edib, bir sıra funksionallıq və imkanlar təklif edir. Bu müasir modellər yolda olanlar üçün rahatlıq təmin etmək məqsədilə nəzərdə tutulmuşdur ki, bu da səyahətlər zamanı bütün zəruri ehtiyacları özünüzlə aparmağa imkan verir.

Təbiətə yaxınlıq: Karavanda səyahət etmək həmçinin yeni yerləri kəşf etmək fürsəti yaradır. Bu, səs-küylü şəhər həyatından qaçmaq və uzaq yerləri ziyarət etmək üçün əla bir yoldur. Bir sözlə, karavanla yol boyu dayanmaq və heyrətamiz mənzərələrə şahid olmaq azadlığına sahib olmaq mümkündür.

Pula qənaət: Karavan həm nəqliyyat, həm də yaşayış yerini eyni yerdə birləşdirir və bu, oteldə qalmaq və ayrıca avtomobil icarəyə götürməklə müqayisədə sərfəli seçimdir. Məsələn, bir qrupla səyahət edərkən, yanacaq və yemək kimi xərclər paylaşıla bilər, bu da səfərin digər aspektləri üçün daha çox büdcəni azad edir.

Çeviklik: Karavanda səyahət etmək karavançılara spontan olmağa və şəraitdən asılı olaraq planlarını tənzimləməyə imkan verir. Rezervasiyalar və ya əlçatanlıqdan narahat olmadan marşrutu asanlıqla dəyişə, müəyyən bir yerdə daha uzun müddət qala və ya yeni istiqamətlər kəşf etmək mümkündür.

İstədiyiniz yerə istədiyiniz vaxt səyahət etmə azadlığı: Karavanla səyahət etməyin ən böyük faydalarından biri,

istənilən yerə istənilən vaxt getmək azadlığıdır. Ümumiyyətlə karavançılar heç bir sabit marşrut və ya cədvələ riayət etmədən, ehtiyac duyduğu zaman dincəlmək və fasilələr vermək rahatlığına sahib olurlar.

Baqajda məhdudiyyətin olmaması: Avtokaravanla səyahət etməyin ən mühüm üstünlüklərindən biri də baqaj məhdudiyyətinin tam olmamasıdır. Həddindən artıq baqaj rüsumlarının və ciddi çəki limitlərinin əngəl törədə biləcəyi hava, qatar və ya avtobus səyahətindən fərqli olaraq, avtokaravan səyahəti heç bir məhdudiyyət və əlavə xərc olmadan bu turizm növü ilə məşğul olan insanlara istənilən qədər əşya ilə səyahətə çıxmağa imkan verir.

Azərbaycanda karavan turizminin mövcud vəziyyəti və aktual problemləri

Azərbaycanda karavan turizminin inkişafı üçün böyük potensial mövcuddur və son illərdə populyarlıq qazanmaqdadır. Bu turizm növü əsasən təbiət sevərlər və macəralar axtaran səyahətçilər üçün idealdir. Ölkənin coğrafi müxtəlifliyi, zəngin təbiət və mədəni irsi, karavan turizmini cəlbedici edən əsas faktorlardır. Bununla belə, bu sahənin inkişafı üçün müəyyən addımların atılması vacibdir.

Mövcud potensiallar:

1. Təbii şərait - Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində təbii şərait və təbiət mənzərələri, dağlar, çaylar, göllər və meşələr karavan turizmi üçün ideal şərait yaradır.
2. İqlim - Azərbaycan il boyu müxtəlif iqlim şəraitlərinə malikdir ki, bu da müxtəlif mövsümlərdə bu turizm növünün inkişafına imkan verir.
3. Mədəni irs - Ölkənin tarixi abidələri, qala və qəsrləri, qədim şəhərləri turistlər üçün maraqlı məkanlar təklif edir.

Azərbaycanda karavan turizmi, dünya üzrə artan populyarlığa baxmayaraq, bir sıra problemlərlə üzləşir. Bu problemləri bir neçə əsas kateqoriyaya ayırmaq olar:

1. İnfrastruktur problemləri:

- Karavan parklarının çatışmazlığı: Azərbaycanda karavan parkları yox səviyyəsindədir. Bu parklar karavan turizminin inkişafında çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu kimi infrastrukturun ölkədə qurulmaması ilə, karavanla səyahətə çıxmaq istəyən yerli insanlar belə gediləcək məkan tapmaqda çətinlik çəkirlər.
- Yolların vəziyyəti: Karavanların rahat hərəkəti üçün yolların vəziyyəti və keyfiyyəti vacibdir. Onların rahat hərəkət edə bilməsi üçün geniş və yaxşı asfaltlanmış yollar, həmçinin yol nişanları olmalıdır. Azərbaycanın bəzi regionlarında yolların keyfiyyəti aşağıdır və bu turizm növünün inkişafı üçün əhəmiyyətli olan bir sıra nişanlar mövcud deyil.
- Sabit xidmətlər: Karavan parklarında elektrik, su və kanalizasiya kimi əsas xidmətlər yetərli səviyyədə təmin edilməlidir.

2. Qanunvericilik və tənzimləmə:

- Karavan turizminə dair qanunvericiliyin olmaması: Azərbaycanda karavan turizmi ilə bağlı xüsusi qanunvericilik və tənzimləmə mövcud deyil. Bu da turistlər üçün hüquqi qeyri-müəyyənliklər yaradır və karavan turizminin inkişafını əngəlləyir.

3. İnformasiya və maarifləndirmə:

- Təlim və təhsil: Karavan turizmi sahəsində çalışan mütəxəssislərin təlimi və peşəkar hazırlığı həyata keçirilməlidir. Azərbaycanda bu sahədə ixtisaslı kadr hazırlığının yetərli səviyyədə olmaması, karavançılığın inkişafına ciddi əngəl yaradır.
- Turistlərin məlumatlandırılması: Xarici və yerli turistlər üçün karavan turizmi ilə bağlı məlumatların yetərli səviyyədə olmaması da həmçinin bu turizm növünün inkişafına mane olan amillərdən biridir.
- Reklam və tanıtım: Karavan turizmi haqqında marketinq, məlumat və tanıtım işlərinin az olması turizm potensialının tam realizə edilməməsinə səbəb olur.

4. Mədəni və sosial problemlər:

- Mədəniyyət fərqlilikləri: Karavan turizmi xarici turistlər arasında daha populyardır. Yerli əhali və turistlər arasında mədəni fərqliliklər bəzi hallarda qarşılıqlı anlaşılmazlıqlara səbəb ola bilir.
- Sosial qəbul: Azərbaycanda karavan turizmi hələ geniş yayılmadığı üçün bəzi yerlərdə yerli əhali tərəfindən tam olaraq qəbul edilməyə bilər.

5. Ekoloji problemlər:

- Tullantıların idarə olunması: Karavan parklarında tullantıların düzgün idarə olunmaması ətraf mühitə zərər verə bilər. Bu səbəbdən də məsələyə ciddi yanaşılması şərtddir.
- Təbiətə təsir: Karavanların və turistlərin çoxluğu bəzi təbii ərazilərə mənfi təsir göstərə bilər. Bu turizm növünün təbiətə təsiri maksimum azaldılmalıdır.

Məsələnin həlli yolları:

- İnfrastrukturun yaxşılaşdırılması – Karavan parklarının sayının artırılması və mövcud parkların müasir standartlara uyğunlaşdırılması.
- Qanunvericilik bazasının yaradılması – Karavan turizminin inkişafı ilə bağlı xüsusi qanunların və tənzimləmələrin qəbul edilməsi.
- Maarifləndirmə və tanıtım – Turistlərin karavan turizmi haqqında məlumatlandırılması üçün kampaniyaların və marketinq tədbirlərinin həyata keçirilməsi.
- Ekoloji təcrübələrin tətbiqi – Karavan parklarında ekoloji təmiz texnologiyaların tətbiqi və tullantıların idarə olunmasının yaxşılaşdırılması.

Bu problemlərin həlli Azərbaycanda karavan turizminin inkişafına və ölkənin turizm potensialının artırılmasına kömək edə bilər.

Turizm şirkətləri əsasən qruplarla işləyirlər və bunlar böyük qruplar olur. Şirkətlərə bu qrupları karavanlarla idarə etmək çətin olur. Karavan 5-6 nəfərlik qrup üçün daha uyğun olar. Azərbaycana turistlər daha çox dərketmə turizmi

üçün gəlirlər və şirkətlər onları avtobusla gəzdirirlər. Müşahidələr onu göstərir ki, dünyada inkişaf edən bu turizm növünə Azərbaycanda da əhali maraq göstərir. Lakin dövlət tərəfindən xüsusi karavan parkları müəyyən edilməli və turizm şirkətləri də Azərbaycanda karavan turizminin canlanmasına səy göstərməlidir. İşğaldan azad edilən ərazilərimizdə, xüsusilə də Şuşa şəhərində böyük ekoturizm potensialının olmasını nəzərə alaraq həmin yerlərdə də müxtəlif kamp yerləri, karavan parkları yaratmaqla bu turizm növünün Azərbaycanda inkişafına şərait yaratmaq olar.

Bu turizm növünün inkişafı və gələcək perspektivləri

Azərbaycanda karavan turizminin inkişafı üçün göstərilən səylər nəticəsində:

- İlk olaraq turizm gəlirlərinin artması ilə karavan turizmi əlavə turizm növlərindən biri olaraq ölkəyə xarici valyuta axınını artıracaq.
- Yeni turizm növünün yaradılması ilə infrastruktur və xidmət sahələrinin inkişafı iş yerlərinin sayının artmasına səbəb olacaq.
- Regional inkişaf sayəsində əsas turizm mərkəzlərindən uzaq bölgələrin də turizm vasitəsilə inkişafı təmin olunacaq.

Laçında "Camper Park Həkəri" ekopark layihəsi

Tezliklə Laçında orijinallığı ilə izləyənləri valeh edəcək ekoloji bir park salınacaq. "CamperPark Həkəri" layihəsi nəinki Laçının, həmçinin Zəngəzur və Qarabağ coğrafi regionunun dünyada tanıdılmasında vacib bir nümunə olacaq. Əraziyə GİRİŞ tam pulsuz olacaq və buranın işıqlandırılması günəş enerjisi hesabına təmin ediləcək. Hətta eko parkda xaricdən öz karavanları ilə gəlmək üçün xarici və yerli turistlərə şərait də yaradılacaq.

4 təkərli dağ relyefinə uyğun kiçik mopedlərlə Hoçaz dağı boyunca ətraf ucqar kəndləri gəzmək, şəlalələri, bulaqları, mağaraları seyr etmək də olacaq. Layihə müəllifi qeyd edib ki, gələcəkdə eko parkda festivalların keçirilməsi də planlaşdırılır ki, bu da öz növbəsində Azərbaycanın turizm məkanı kimi tanıdılmasında önəmlidir.

Nəticə olaraq, Azərbaycanda karavan turizminin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradıldıqda, bu turizm növü ölkənin iqtisadi inkişafına və beynəlxalq imicinə müsbət təsir göstərəcəkdir.

Qonşu Türkiyədə də bu turizm növünə böyük maraq var. Pandemiya nəticəsində xarici səyahətlərin dayandırılması və insanların daxili turizmə yönəlməsi bu marağı bir qədər də artırıb. Azərbaycanda isə karavanlardan istifadə bir turizm növü olaraq formalaşmayıb. Ölkədə bir neçə karavanı olan şəxslər olsa da, bu karavanlar demək olar ki, səyahət üçün istifadə edilmir. Belə şəxslərdən biri də Ramin İbrahimovdur. Dediyinə görə onun 5 karavanı var və hər birini müxtəlif Avropa ölkələrindən gətirib.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Nəticə olaraq karavan turizmi dünyanı görmək və yeni istiqamətlər ilə tanış olmaq üçün fantastik bir yoldur və ənənəvi səyahət formalarına nisbətən bir çox üstünlüklər təklif edir. Rahatlıq və sərfəlilikdən, elastiklik və sərbəstliyə qədər, karavan turizminin faydaları saysız və müxtəlifdir. Dostlarınız və ya ailənizlə səyahətə çıxmaq və ya solo macəraya başlamaq istəyənlər üçün, karavançılıq unudulmaz xatirələr yaratmağa və dünyanı kəşf etməyə imkan verən əlverişli nəqliyyat vasitəsi təqdim edir.

Azərbaycanda isə bu sektora ciddi yanaşılmalıdır. Bu turizm növünün inkişafı üçün atılacaq addımlar, ölkənin turizm potensialının tam realizə olunmasına və daha çox turistin cəlb olunmasına kömək edə bilər. Füsunkar təbiətə malik ölkəmizin gəzməli çox yerləri var, həmçinin ölkə xaricinə də səfərlər mümkündür. Çox yüksək investisiya tələb etməyən bu sektora yatırım etmək məqsədəuyğundur. Bu tip avtomobillərin satışını təşkil etməklə yanaşı, gündəlik, həftəlik və ya aylıq olaraq kirayə verilməsi də mümkündür. Bunun üçün turizm şirkətləri belə marşrutları tərtib etməlidirlər. Ölkə daxilində hərəkət etmək, məsələn, Şamaxıdan başlayıb Balakənə getmək, həmçinin xaricə də çıxmaq olar. İşğaldan azad edilən ərazilərimizdə, xüsusilə də Şuşa şəhərində böyük ekoturizm potensialının olmasını nəzərə alaraq həmin yerlərdə də müxtəlif kamp yerləri, karavan parkları yaratmaqla bu turizm növünün Azərbaycanda inkişafına şərait yaratmaq olar. Hər hansı meşə zolağında, dəniz kənarında karavanları saxlama yerləri olmalı və gigiyenik tələblərə cavab verilməlidir. Karavanı hər yerdə saxlamaq olmaz. Buna görə marşrut işlənməlidir və bir sıra karavan parkları salınmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. "RV Camping in State Parks" by D. J. Davin, 1994. 86-92 p.
2. "The Next Exit" by Mark Watson, 1992.
3. "The Road Trip Book: 1001 Drives of a Lifetime" by Darryl Sleath, 2015. 156-167 p.
4. "The Ultimate Guide to RV Travel" by Bill & Jan Moeller, 2016.
5. https://www.grandviewresearch.com
6. https://www.hvs.com/article/9290-hvs-monday-musings-caravan-tourism-discovering-the-roads-less-travelled
7. https://www.e-c-f.com/exposee/safety/

Rafael SƏLİMOV

Odlar Yurdu Universiteti,
magistrant
raphasalimov@gmail.com

MAŞIN ÖYRƏNMƏ TEXNİKALARI VASİTƏSİLƏ NİTQİN SİNTEZİNDƏ KEYFİYYƏTİN ARTIRILMASI

Xülasə: *Maşın öyrənməsinin inkişafı ilə nitqin sintezi müxtəlif sahələrdə geniş tətbiq sahəsi tapıb. Nitqin sintezində keyfiyyət xüsusilə virtual köməkçilər və dəstək texnologiyaları üçün çox vacibdir. Bu məqsədlə istifadə olunan maşın öyrənmə texnikaları nitqin təbii ritmi, intonasiyası və ahəngi kimi çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün mühüm rol oynayır. Bu məqalədə nitq sintezinin keyfiyyətinin artırılması üçün əsas üsullar - model seçimi və tənzimlənməsi, xüsusi itkili funksiyaların tətbiqi, xüsusiyyət mühəndisliyi və məlumat genişləndirmə texnikaları araşdırılır. Bu üsullar istifadəçilərin ehtiyaclarına cavab verən, yüksək səviyyəli nitq sintezi təqdim edən texnoloji həllərin əldə olunmasına şərait yaradır.*

Açar sözlər: *maşın öyrənməsi, nitq sintezi, optimallaşdırma, neyron şəbəkələr, keyfiyyətin artırılması*

IMPROVING THE QUALITY OF SPEECH SYNTHESIS THROUGH MACHINE LEARNING TECHNIQUES

Abstract: *With the development of machine learning, speech synthesis has found a wide range of applications in various fields. Quality in speech synthesis is especially important for virtual assistants and assistive technologies. Machine learning techniques used for this purpose play an important role in overcoming difficulties such as natural rhythm, intonation and harmony of speech. This article examines the main methods for improving the quality of speech synthesis - model selection and tuning, application of special lossy functions, feature engineering and data augmentation techniques. These methods make it possible to obtain technological solutions that meet the needs of users and provide high-level speech synthesis.*

Keywords: *machine learning, speech synthesis, optimization, neural networks, quality enhancement.*

ПОВЫШЕНИЕ КАЧЕСТВА СИНТЕЗА РЕЧИ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ТЕХНОЛОГИЙ МАШИННОГО ОБУЧЕНИЯ

Резюме: *Синтез речи, обусловленный достижениями в области машинного обучения, превратился в мощный инструмент в различных приложениях. Поскольку качество синтезированной речи становится критически важным для таких областей, как виртуальная помощь и вспомогательные технологии, методы оптимизации машинного обучения играют ключевую роль в решении таких неотъемлемых проблем, как просодия, ритм и интонация. В этой статье представлен всесторонний анализ этих методов, включая выбор и настройку модели, настройку функции потерь, проектирование признаков и дополнение данных. Каждый метод способствует созданию синтезированной речи, которая не только улучшает разборчивость, но и повышает естественность, предлагая решения, соответствующие как текущим технологическим требованиям, так и ожиданиям пользователей.*

Ключевые слова: *машинное обучение, синтез речи, оптимизация, нейронные сети, повышение качества.*

GİRİŞ

Nitq sintezi və ya yəni insan nitqinə bənzər süni nitqin yaradılması, Alexa, Siri və ya ChatGPT kimi virtual köməkçilərdən tutmuş nitq qüsurları olan şəxslər üçün ünsiyyət vasitələrinə qədər bir çox müasir tətbiqlərin təməl daşına çevrilmişdir. Bu texnologiya həmçinin müştəri xidməti, təhsil və əyləncə kimi sahələrdə mühüm rol oynayır, burada insana bənzər qarşılıqlı əlaqələr istifadəçi cəlbediciliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Tarixən, nitq sintezi sistemləri funksional olsa da, insan nitqini inandırıcı şəkildə təqlid etmək üçün lazım olan axıcılıq və ifadəlilikdən məhrum olan qaydalara əsaslanan yanaşmalara güvənirdi. Lakin, dərin öyrənmə sahəsindəki irəliləyişlər bu sahədə inqilab yaradaraq, son dərəcə təbii və ifadəli nitq yarada bilən sondan-sonadək (end-to-end) modellərə keçid etmişdir. [1]

Bu irəliləyişlərə baxmayaraq, intuitiv və fasiləsiz istifadəçi qarşılıqlı əlaqəsi üçün lazım olan keyfiyyət səviyyəsinə nail olmaq hələ də mürəkkəb bir problem olaraq qalır. Sintez edilmiş səslər təbii ritmi, uyğun vurğunu və emosional tonun incəliklərini təkrarlamalıdır ki, qarşılıqlı əlaqə həqiqətən insana bənzər olsun. Bu elementləri balanslaşdırmaq və eyni zamanda hesablama səmərəliliyini təmin etmək mürəkkəb metod və texnikalar tələb edir, çünki nitqdəki hətta kiçik uyğunsuzluqlar istifadəçi təcrübəsini poza bilər.

Maşın öyrənməsində optimizasiya, bu çətinliklərin öhdəsindən gəlməkdə və sintez edilmiş nitq ilə təbii insan nitqi arasındakı fərqi aradan qaldırmaqda əsas rol oynayır. Model arxitekturalarını təkmilləşdirməklə, xüsusi itki funksiyaları hazırlamaqla, təlim məlumatlarını zənginləşdirməklə və transfer öyrənmə kimi texnikalardan istifadə etməklə tədqiqatçılar və proqram tərtibatçılar sintez edilmiş nitqin keyfiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırıblar. Bu optimizasiyalar nitqin aydınlığını və anlaşıqlığını artırmaqla yanaşı, emosional autentikliyə də dərinlik qatır, qarşılıqlı əlaqələri daha cəlbedici və əlaqələndirilə bilən edir.

Bu məqalə, sintez edilmiş nitqin ümumi təbiiliyini və effektivliyini yaxşılaşdırmağa necə töhfə verdiyini araşdıraraq, bu kritik optimizasiya texnikalarına nəzər salır.

Nitq Sintezi üçün Maşın Öyrənmədə Optimizasiya Texnikaları

Aşağıda nitq sintez modellərinin effektivliyini artırmaq üçün istifadə olunan əsas texnikalar verilmişdir.

1. Model Seçimi və Arxitektura Tənzimləmələri

Yüksək keyfiyyətli sintezə nail olmaq üçün təsirli model arxitekturasının seçilməsi əsasdır. Tacotron 2 və WaveGlow kimi modellər, mətn-əsaslı nitq sintezi vəzifələrində geniş şəkildə istifadə olunur, çünki bunlar dil və akustik xüsusiyyətləri hərtərəfli öyrənmək üçün dizayn edilib. Məsələn, Tacotron 2 ardıcıllıqdan-ardıcıllığa yanaşma və diqqət mexanizmləri vasitəsilə mətn kontekstini daha yaxşı anlamağa imkan verir və bu da daha axıcı və təbii səslənən nitq yaradır. [4]

Əlavə olaraq, arxitektura tənzimləmələri, məsələn, qatların sayı, hər qatda olan gizli vahidlər və diqqət çəkilərinin düzəldilməsi nitqin incə detallarını tutmaq üçün vacibdir. Məsələn, daha çox qatların əlavə edilməsi modelin mürəkkəb intonasiya nümunələrini idarə etməsinə imkan yarada bilər, diqqət çəkiləri isə mətndəki müvafiq hissələrə vurğu edərək, yaxşı uyğunlaşmış və kontekstual olaraq dəqiq nitq yaradır. Hiperparametr tənzimləməsi, öyrənmə dərəcəsinin dəyişdirilməsi, paket ölçüsünün idarə edilməsi və "dropout" kimi normallaşdırma texnikaları modellərin fərqli danışıq üslublarına uyğunlaşmasını və təkrarlanan, monoton çıxışlardan qaçınmasını təmin edir.

2. Fərdi Zərər Funksiyasının Optimizasiyası (Custom Loss Function)

Realist sintez əldə etməyin açarı modelə məlumatdakı nümunələri dəqiq öyrənməyə yönəldən bir zərər funksiyasının seçilməsidir. Orta kvadratik səhv (Mean Squared Error - MSE) kimi ənənəvi zərər funksiyaları ümumi tapşırıqlar üçün yaxşı işləsə də, nitqin incəliklərini kifayət qədər dəyərləndirə bilmir. Ritm və uyğunlaşma kimi xüsusiyyətləri nəzərə alan fərdi zərər funksiyaları modellərin intonasiya və təbii nitq axınını təsir edən prosodik elementlər üzərində təkmilləşməsini təmin edir.

Məsələn, Tacotron kimi modellərdə sintez edilmiş nitqin mətnlə uyğunluğunu artırmaq üçün intonasiya və hündürlükdəki səhvləri cəzalandıran zərər funksiyalarından istifadə olunur. Bu, sintez edilmiş səsin pauza, vurğu və tonal dəyişikliklərə diqqət etməsini təmin edir və onu daha insana bənzər edir. Əlavə olaraq, sözlər arasına sükut daxil etmək və ya cümlənin sonundakı intonasiyaya diqqət yetirən zərər funksiyalarının optimizasiyası interaktiv tətbiqlər üçün əsas olan realistik elementlər əlavə edir.

3. Xüsusiyyət Mühəndisliyi və Məlumat Artırma (Feature Engineering and Data Augmentation)

Nitq sintezinin keyfiyyəti təlim məlumatlarının zənginliyi ilə sıx əlaqəlidir. Hündürlük, fonem uzunluğu (phoneme duration) və ton kimi müvafiq xüsusiyyətlərin seçilməsi modelin bu xüsusiyyətləri daha yaxşı öyrənməsinə kömək edə bilər. Məsələn, fonetik detalların daxil edilməsi modelə insan tələffüzünü daha yaxşı təqlid etməyə, hündürlük modulyasiyası isə emosional ifadəyə töhfə verməyə imkan yaradır.

Məlumat artırma, hündürlükdə dəyişiklik, sürət variasiyası və səs-küy əlavə etmə kimi texnikalar vasitəsilə model performansını müxtəlif nümunələrlə genişləndirərək, təlim məlumatlarını genişləndirir. Bu, xüsusən məhdud məlumat dəstlərində faydalıdır, çünki modelə aksent, intonasiya və danışıq sürətində müxtəlif nümunələrlə qarşılaşmağa imkan yaradır. Artırma modelin tək üsluba və ya səsə həddindən artıq uyğunlaşmasının qarşısını alır və sintez çıxışlarını müxtəlif kontekstlərdə uyğunlaşdırmağa imkan verir ki, bu da real dünya tətbiqləri üçün mühümdür.

4. Transfer Öyrənmə və Fine Tuning (Transfer Learning)

Transfer öyrənməsi vasitəsilə əvvəlcədən hazırlanmış modellərdən istifadə xüsusi nitq sintezi tətbiqlərində təlim prosesini sürətləndirmək üçün səmərəli yoldur. Bu modellərin istifadəsi yeni modellərə fundamental linqvistik və fonetik biliklərdən faydalanmağa imkan verir, təlim vaxtını əhəmiyyətli dərəcədə azaldır və sintez keyfiyyətini artırır. [5]

Fine tuning isə modellərə xüsusi emosional tonlar və ya müəyyən bir şəxsin səsini təqlid etmək kimi tələblərə uyğunlaşmağa imkan verir. Bu cür uyğunlaşma xüsusilə virtual terapiya tətbiqlərində və ya interaktiv hekayə danışma tətbiqlərində sintez edilmiş nitqin empatiya və iştirak hissini ifadə etməli olduğu hallarda istifadəçi təcrübəsini artırmaq üçün vacibdir.

Qiymətləndirmə Metodikası

Sintez edilmiş nitqin qiymətləndirilməsi həm subyektiv, həm də obyektiv metriklərə əsaslanır. Subyektiv metriklər, məsələn, Orta Rəy Balı (Mean Opinion Scroe, MOS), istifadəçilərin nitqin keyfiyyətini və təbiiliyini dəyərləndirməsini əhatə edir. MOS reytinqləri birbaşa istifadəçi ilə baglı olduğu üçün vacib hesab olunur.

Obyektiv metriklər, məsələn, MCD (Mel Cepstral Distortion), model tərəfindən yaradılmış və real insan nitqi arasındakı spektral fərqləri ölçməklə kəmiyyət göstəricilərini təqdim edir. MCD "timbr" və

spektral keyfiyyət baxımından dəqiqliyi ölçməklə, modellərin dəqiqlik çatışmazlıqlarını aşkar etməyə kömək edir. Bu metriklər birlikdə model üçün ümumi qiymətləndirmə çərçivəsi yaradır və istifadəçi rəyi və texniki dəqiqlik əsasında modelin təkmilləşdirilməsinə imkan verir.

Köməkçi Texnologiyada Tətbiqlər (Assistive Technology)

Optimizə edilmiş nitq sintezi, xüsusilə nitq pozğunluğu olan insanlar üçün nəzərdə tutulmuş qurğularda (köməçi texnologiyalar sahəsində) nəzərəçarpan dəyişikliklərə səbəb olub. Təkmilləşdirilmiş maşın öyrənməsi modellərindən istifadə edərək, bu qurğular spesifik ehtiyaclara uyğun, aydın və ifadəli nitq istehsal edə bilirlər. Məsələn, inkişaf etmiş sintez modelləri istifadəçinin səsinin unikal xüsusiyyətlərini təqlid edən fərdiləşdirilmiş nitq nümunələri yarada bilər ki, bu da şəxsiyyət hissi və emosional bağlılıq əlavə edir. [3]

Virtual köməkçilər də bu irəliləyişlərdən faydalanıb. Real vaxt kontekstual analizdən istifadə edən optimizə edilmiş modelləri birləşdirərək, ChatGPT kimi köməkçilər daha təbii, kontekstə uyğun cavablar təqdim edir. Bu, istifadəçi ilə qarşılıqlı əlaqəni daha az mexaniki və daha çox insana bənzər hala gətirərək, müxtəlif istifadəçilər üçün əlçatanlığı və istifadənin rahatlığını artırır. [2]

NƏTİCƏ

Maşın öyrənməsində optimizasiya texnikaları nitq sintezində inqilab yaratmış, onu müasir texnologiyanın əvəzolunmaz alətinə çevirmişdir. Model arxitekturalarının təkmilləşdirilməsi, xüsusi itki funksiyalarının inkişafı, xüsusiyyət mühəndisliyi və qiymətləndirmə metodları vasitəsilə sintez edilmiş nitq dəqiqlik, təbiilik və realizm baxımından misilsiz səviyyələrə çatmışdır. Bu irəliləyişlər yüksək keyfiyyətli sintez edilmiş nitqin istifadəçi qarşılıqlı əlaqəsi və əlçatanlıq baxımından kritik rol oynadığı virtual köməkçilər, assistiv texnologiyalar və əyləncə kimi müxtəlif sahələrdə tətbiqlərə imkan yaratmışdır.

Bu nailiyyətlərə baxmayaraq, hələ də həllini gözləyən çətinliklər mövcuddur. Emosional ifadəlilik, dillərarası uyğunlaşma və real vaxtda emal kimi amillər daha çox tədqiqat və inkişaf tələb edir. Gələcək səylər, istifadəçi qarşılıqlı əlaqələrindən real vaxtda öyrənə bilən, yüksək dərəcədə fərdiləşdirilmiş və kontekstə uyğun nitq sintezinə imkan verən adaptiv modellərin 1yaradılmasına yönələ bilər. Bu, istifadəçinin üstünlüklərinə və ya qarşılıqlı əlaqənin spesifik kontekstinə əsasən tonun, sürətin və üslubun dinamik olaraq tənzimlənməsini əhatə edə bilər.

Bundan əlavə, generativ Süni intellekt və transfer öyrənməsindəki irəliləyişlərin inteqrasiyası az təmsil olunan dillər və aksentlər arasında boşluqları aradan qaldırmaq potensialını təklif edir, bu da yüksək keyfiyyətli nitq sintezini qlobal miqyasda daha inklüziv və əlçatan edir. Tədqiqatlar inkişaf etdikcə, nitq sintezi texnologiyalarının növbəti nəsli daha fasiləsiz, cəlbedici və insana bənzər qarşılıqlı əlaqələr təqdim edərək, müasir kommunikasiya sistemlərinin təməl daşı kimi mövqeyini möhkəmləndirməyə hazırdır.

ƏDƏBİYYAT

6. Real vaxt rejimində mətndən təbii səsli nitq yaradılması, NVİDİA Developer jurnalı, 10 Sentyabr 2019
7. Nitq sintezi texnologiyası və onun tətbiqi, Corciya Texniki Araşdırmalar İnstitutu 2019
8. Dərin öyrənməyə əsaslanan ifadəli nitq sintezi: yanaşmaların, problemlərin və resursların sistematik nəzərdən keçirilməsi, Cenk Demiroglu Ozyegin University, Fevral 2024 (https://www.researchgate.net/publication/378149981_Deep_learning-based_expressive_speech_synthesis_a_systematic_review_of_approaches_challenges_and_resources)
9. Mel spektrogram proqnozlarına əsaslanan WaveNet ilə təbii TTS sintezi, Jonathan Shen (https://arxiv.org/abs/1712.05884)
10. Qeyri-paralel təlim məlumatları ilə nitq sintezindən səs çevirməyə transfer öyrənmə, Mingyang Zhang, National University of Singapore March 2021 (https://www.researchgate.net/publication/350148509_Transfer_Learning_From_Speech_Synthesis_to_Voice_Conversion_With_Non-Parallel_Training_Data)

Ceyhun MURADOV

Odlar Yurdu Universiteti,
magistrant
ceyhunmuradov11@gmail.com

SÜNİ ZƏKA VƏ DƏRİN ÖYRƏNMƏ PROQRAMLLAŞDIRMANIN GƏLƏCƏYİ

Xülasə: *Süni zəka (SZ) və dərin öyrənmə (DÖ) müasir proqramlaşdırmanın ən innovativ istiqamətlərindən biridir. SZ maşınların insan beyni kimi düşünməsini təmin edir, DÖ isə çox laylı neyron şəbəkələr vasitəsilə böyük həcmli məlumatlardan öyrənməyi mümkün edir. Bu texnologiyalar səhiyyə, maliyyə, təhsil və robot texnikası kimi sahələrdə geniş tətbiq olunur. SZ və DÖ-nün üstünlükləri arasında yüksək dəqiqlik, sürətli emal və avtomatlaşdırılmış qərar qəbuletmə dayanır. Bununla yanaşı, məlumat məxfiliyi və etik məsələlər kimi problemlər mövcuddur. Gələcəkdə bu texnologiyalar proqramlaşdırmanı daha dayanıqlı və adaptiv edərək, bir çox sahədə inqilabi dəyişikliklərə səbəb olacaqdır.*

Açar sözlər: *Süni zəka, dərin öyrənmə, proqramlaşdırma, neyron şəbəkələr, avtomatlaşdırma*

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND DEEP LEARNING THE FUTURE OF PROGRAMMING

Abstract**:** *Artificial Intelligence (AI) and Deep Learning (DL) are among the most innovative directions in modern programming. AI enables machines to think like the human brain, while DL allows learning from large volumes of data through multilayered neural networks. These technologies are widely applied in fields such as healthcare, finance, education, and robotics. The advantages of AI and DL include high accuracy, fast processing, and automated decision-making. However, challenges such as data privacy and ethical concerns also exist. In the future, these technologies will make programming more sustainable and adaptive, leading to revolutionary changes in many areas.*

Keywords: *Artificial intelligence, deep learning, programming, neural networks, automation*

ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ И ГЛУБОКОЕ ОБУЧЕНИЕ БУДУЩЕЕ ПРОГРАММИРОВАНИЯ

Резюме: *Искусственный интеллект (ИИ) и глубокое обучение (ГО) являются одними из самых инновационных направлений современной программирования. ИИ позволяет машинам мыслить, как человеческий мозг, а ГО обеспечивает возможность обучения на основе больших объемов данных с помощью многослойных нейронных сетей. Эти технологии широко применяются в таких областях, как здравоохранение, финансы, образование и робототехника. Среди преимуществ ИИ и ГО можно выделить высокую точность, быструю обработку данных и автоматизированное принятие решений. Однако существуют и проблемы, такие как конфиденциальность данных и этические вопросы. В будущем эти технологии сделают программирование более устойчивым и адаптивным, вызывая революционные изменения во многих сферах.*

Ключевые слова: *Искусственный интеллект, глубокое обучение, программирование, нейронные сети, автоматизация,*

GİRİŞ

Süni Zəka (SZ) və Dərin Öyrənmə (DÖ) müasir texnologiya və proqramlaşdırma sahəsində inqilabi dəyişikliklərə səbəb olan iki əsas sahədir. SZ, maşınların insan beyni kimi düşünərək qərar qəbul etməsinə imkan yaradır, DÖ isə neyron şəbəkələr vasitəsilə böyük məlumat dəstələrindən öyrənməni mümkün edir. Bu texnologiyalar yalnız proqramlaşdırmada deyil, həmçinin səhiyyə, təhsil, maliyyə və robot texnikası kimi bir çox sahədə tətbiq olunur. Texnologiyanın sürətli inkişafı nəticəsində, SZ və DÖ həll yollarının daha dəqiq və avtomatlaşdırılmış şəkildə həyata keçirilməsinə şərait yaradır.

Proqramlaşdırmanın gələcəyini formalaşdıran bu texnologiyalar həm üstünlükləri, həm də gətirdiyi çətinliklərlə diqqət mərkəzindədir.

Süni zəka və Dərin öyrənmə

Süni zəka (SZ) və Dərin öyrənmə (DÖ) müasir texnologiyanın ən sürətlə inkişaf edən istiqamətlərindən biridir. Bu texnologiyalar proqramlaşdırma sahəsində inqilab yaratmaqla yanaşı, sənaye, səhiyyə, təhsil və bir çox digər sahədə tətbiq tapır. SZ insan beyninin işləmə prinsiplərini təqlid edərək daha ağıllı sistemlərin yaradılmasını mümkün edir. Dərin öyrənmə isə çox laylı neyron şəbəkələr vasitəsilə böyük məlumat dəstələrini emal edir və daha mürəkkəb problemlərin həllini təklif edir.

Süni Zəkanın Əsas Prinsipləri

Süni zəka, kompüterlərin insan kimi düşünməsi və qərar qəbul etməsi üçün nəzərdə tutulmuş texnologiyadır. SZ-nin əsas məqsədi avtomatlaşdırma və qərar qəbul etmə proseslərini təkmilləşdirməkdir. Süni zəkanın üç əsas səviyyəsi var:

Dar Süni Zəka (ANI): Xüsusi bir problemi həll edir və bir tapşırıq üzrə optimallaşdırılır. Siri və ya Google Assistant buna misaldır.

Ümumi Süni Zəka (AGI): İnsan beyni kimi düşünmək qabiliyyətinə malikdir. Bu hələ nəzəri səviyyədədir.

Super Süni Zəka (ASI): İnsan zəka səviyyəsini aşan bir sistemdir və gələcək texnologiyalar üçün nəzərdə tutulur.

Süni zəka maşın öyrənməsi (Machine Learning) və dərin öyrənmə kimi texnologiyalardan istifadə edərək məlumatlardan öyrənir. Bu, maşınlara öz davranışlarını tənzimləməyi və gələcək qərarları daha dəqiq qəbul etməyi təmin edir.

Dərin Öyrənmənin Əsasları

Dərin öyrənmə süni zəkanın bir alt sahəsidir və çox laylı neyron şəbəkələrdən istifadə edir. Neyron şəbəkələr insan beyninin işləmə prinsiplərinə əsaslanır və məlumatları emal edərək yeni biliklər əldə edir.

Dərin öyrənmə, xüsusilə təsvir tanınması, səs emalı və təbii dil emalında (NLP) effektivdir. Məsələn:

Təsvir Tanınması: Maşınlar şəkillərdə obyektləri və insan üzlərini tanıya bilir.

Təbii Dil Emalı (NLP): Səsli köməkçilər və avtomatik tərcümə sistemləri dərin öyrənmə ilə işləyir.

Avtomobil Sənayesi: Avtonom nəqliyyat vasitələri sensor məlumatlarını emal edərək təhlükəsiz hərəkət edir.

Tətbiq Sahələri

1. Səhiyyə

Süni zəka və dərin öyrənmə səhiyyə sahəsində böyük irəliləyişlərə səbəb olmuşdur. Xəstəliklərin erkən diaqnostikası üçün tibbi təsvirlərin təhlili, dərmanların hazırlanması və fərdi müalicə planlarının yaradılması bu texnologiyaların tətbiq sahələrindən yalnız bir neçəsidir.

2. Maliyyə

Maliyyə sahəsində süni zəka ilə fırıldaqçılıq halları tez aşkar olunur və bazar analizləri daha effektiv həyata keçirilir. Ağıllı alqoritmlər investorlar üçün qərar qəbul etmə proseslərini optimallaşdırır.

3. Təhsil

Adaptiv təhsil sistemləri tələbələrin ehtiyaclarına uyğun olaraq fərdi tədris planları təqdim edir. Süni zəka müəllimlərə dərs planlarını təkmilləşdirməkdə və tələbələrin zəif tərəflərini müəyyənləşdirməkdə kömək edir.

4. Avtomatlaşdırılmış Sistemlər

Robot texnikası və ağıllı fabriklərdə avtomatlaşdırılmış proseslər iş məhsuldarlığını artırır. Robotlar monoton işləri yerinə yetirərək insan əməyini minimuma endirir.

5. Təbii Dil Emalı və Səsli Köməkçilər

Səsli köməkçilər (məsələn, Siri, Alexa) və avtomatik tərcümə sistemləri insanlar və maşınlar arasında əlaqəni daha intuitiv edir. Bu texnologiyalar məlumatların daha asan emalını və istifadəçi təcrübəsinin artırılmasını təmin edir.

Üstünlüklər və Çağırışlar

Üstünlüklər

Effektivlik: Süni zəka çox böyük məlumat dəstələrini qısa müddətdə emal edə bilir.

Avtomatlaşdırma: İnsan əməyini azaldır və monoton işləri avtomatlaşdırır.

Dəqiqlik: İnsan səhvlərini aradan qaldırır və daha dəqiq nəticələr verir.

Çağırışlar

Etik Məsələlər: Süni zəkanın istifadəsi bəzən sosial və etik problemlərə səbəb ola bilər.

Məlumat Məxfiliyi: Böyük məlumat dəstələri ilə işləyərkən şəxsi məlumatların qorunması vacibdir.

Hesablama Resursları: Süni zəka və dərin öyrənmə böyük hesablama gücünə ehtiyac duyur, bu da əlavə xərclərə səbəb olur.

Gələcək Perspektivlər

Süni zəka və dərin öyrənmə gələcəkdə proqramlaşdırmanın əsas hərəkətverici qüvvələrindən biri olacaq. Tamamilə avtonom sistemlərin yaradılması, ağıllı şəhərlərin təşkili və daha da inkişaf etmiş tibbi cihazların hazırlanması bu texnologiyaların tətbiq sahələrinin genişlənməsinə nümunədir.

Gələcəkdə bu texnologiyaların əsas diqqət mərkəzi etik məsələlərin həlli və daha az resurs tələb edən sistemlərin yaradılması olacaqdır.

NƏTİCƏ

Süni zəka və dərin öyrənmə proqramlaşdırma dünyasında inqilabi innovasiyalar gətirir və həyatımızın bir çox aspektlərini dəyişdirir. Bu texnologiyalar müxtəlif sahələrdə, o cümlədən səhiyyə, maliyyə, təhsil və robot texnikası kimi vacib sahələrdə geniş tətbiq olunur, insan həyatını asanlaşdırmaqla yanaşı, daha dəqiq və effektiv nəticələr əldə etməyə imkan yaradır. Süni zəkanın problemləri həll etmə qabiliyyəti və dərin öyrənmənin böyük məlumatlardan analiz etmə gücü iş proseslərini avtomatlaşdıraraq məhsuldarlığı artırır. Bununla belə, bu texnologiyaların davamlı inkişafını təmin etmək üçün etik qaydaların tərtib olunması, eləcə də məlumat təhlükəsizliyi və məxfiliyinin qorunması kimi məsələlərə ciddi diqqət yetirilməsi zəruridir. Gələcəkdə süni zəka və dərin öyrənmənin daha da təkmilləşdirilməsi bir çox sahələrdə inqilabi dəyişikliklərə yol açacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Goodfellow, I., Bengio, Y., & Courville, A. (2016). Deep Learning. MIT Press.
2. Süni zəka və dərin öyrənmənin əsaslarını izah edən fundamental mənbə.
3. Russell, S., & Norvig, P. (2020). Artificial Intelligence: A Modern Approach. Pearson.
4. Süni zəkanın nəzəri və praktiki aspektlərini əhatə edən əhatəli dərslik.
5. LeCun, Y., Bengio, Y., & Hinton, G. (2015). "Deep Learning". Nature, 521(7553), 436-444.
6. Dərin öyrənmə texnologiyalarının əsaslarını və tətbiqlərini müzakirə edən elmi məqalə.
7. Schmidhuber, J. (2015). "Deep Learning in Neural Networks: An Overview". Neural Networks, 61, 85-117.

Şəfiqə İBRAHİMOVA

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti,
magistrant
Shefiqeibra@gmail.com

ÇƏTİN TƏRBİYƏ OLUNAN UŞAQLAR PROBLEMİ

Xülasə: *Uşaqlar onların fizioloji və psixoloji vəziyyətlərindən irəli gələn səbəblərdən dolayı xüsusi qayğıya ehtiyacının olması, özlərinin iqtisadi asılılıqlarını aradan qaldıra bilmədikləri üçün hər zaman dövlətin sosial siyasətinin prioritet obyektlərindən biri olmuşdur. Sosial iş sahəsində uşaqlardan bəhs edərkən valideynlərini itirmiş və ya valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar, çətin tərbiyə olunan uşaqlar, küçə həyatına məruz qalmış uşaqlar, uşaq istismarı və s. anlayışlardan istifadə olunur. Çətin tərbiyə olunan uşaqlar xüsusi sosial xidmətə ehtiyac duyan kateqoriyadır. Belə ki, onlar, psixoloji, irsi, iqtisadi, sosial, bioloji və digər faktorlardan yaranan səbəblərdən dolayı öz davranışları, emosional vəziyyətləri və cəmiyyətdəki münasibətlərində valideynlərinə və digər tərbiyəçilərinə maneələr törədən, çətinliklər yaradan uşaqlar kimi nəzərdən keçirilir. Çətin tərbiyə olunan uşaqların bu problemləri bəzi hallarda ailədə valideynlərin model davranışı, müsbət xüsusiyyətlərin təşviqi kimi tədbirlərin köməyi ilə aradan qaldırıla bilər. Amma bəzi hallarda bu xarakteristikalar hansısa travma nəticəsi olaraq yaranır ki, bu zaman problemin həllinə psixoloqlar, sosial işçilər və digər peşəkarlar tərəfindən elmi metodların köməyi ilə peşəkar yanaşma lazım olur.*

Açar sözlər: *çətin uşaqlar, travma, emosional vəziyyət, davranış, asosiallıq, aqresivlik, narahatlıq.*

PROBLEM OF DIFFICULT CHILDREN

Abstract*: Children, due to physiological and psychological reasons, always require special care. Since they are unable to eliminate their economic dependence, they have always been one of the priority objects of the state's social policy. When discussing children in the field of social work, terms such as children who have lost their parents or are deprived of parental care, difficult-to-educate children, children exposed to street life, child abuse, etc., are used. Difficult-to-educate children are a category that requires special social services. These children are considered to be those who, due to psychological, genetic, economic, social, biological, and other factors, face obstacles in their behavior, emotional state, and relationships with parents and other caregivers, causing difficulties. In some cases, these problems can be addressed through measures such as positive behavior models and encouragement of positive traits by parents. However, in other cases, these characteristics may arise as a result of trauma, in which case a professional approach, supported by scientific methods, is required to solve the problem, involving psychologists, social workers, and other professionals.*

Key words: *difficult children, trauma,emotional state, behavior, asociality, aggressiveness, anxiety.*

ПРОБЛЕМЫ С ТРУДНЫМИ ДЕТЬМИ

Резюме*: Дети, в силу физиологических и психологических причин, всегда нуждаются в особом уходе, так как они не могут устранить свою экономическую зависимость, и поэтому они всегда являлись одним из приоритетных объектов социальной политики государства. В области социальной работы, говоря о детях, используют такие термины, как дети потерявшие родителей или лишённые родительской опеки, трудные в воспитании дети, дети подвергшиеся уличной жизни, детская эксплуатация и т. д. Трудные в воспитании дети — это категория, требующая особых социальных услуг. Это дети, чьи поведение, эмоциональное состояние и отношения в обществе создают препятствия для родителей и других воспитателей, вызванные причинами, связанными с психологическими, генетическими, экономическими, социальными, биологическими и другими факторами. Проблемы трудных в воспитании детей могут быть частично решены с помощью мероприятий, таких как моделирование поведения родителей, поощрение положительных качеств в семье. Однако в некоторых случаях эти характеристики возникают в результате травм, и в таких ситуациях для решения проблемы требуется профессиональный подход с использованием научных методов, с участием психологов, социальных работников и других специалистов.*

Ключевые слова: *Трудные дети, Травма, Эмоциональное состояние, Поведение, Асоциальность, Беспокойство, Агрессивно*

Uşaqlar tarix boyu əhalinin həssas qruplarından biri olaraq hər zaman xüsusi sosial və digər müdafiə tədbirlərinin obyekti olmuşdur. Bəşər tarixinin istənilən dönəmində uşaqlar yadelli basqınları, məişət qəzaları, insanların normal həyat şəraitindən irəli gələn bədbəxt hadisələrdən və s. faktorlardan qorunma ehtiyacı duymuşdur. Bu isə, onların fizioloji və psixoloji xüsusiyyətlərindən və yetkinlik yaşına çatmadıqları, əmək qabiliyyətli olmadıqları və fiziki və əqli cəhətdən tam formalaşmadıqları, cəmiyyətdəki mənfi təsirlərə tez məruz qaldıqları üçün valideynlərdən və cəmiyyətin digər üzvlərindən asılılığı ilə bağlıdır. Uşaqların bu xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq hər bir ölkənin qanunvericiliyində və sosial siyasətində uşaqlara xüsusi qayğı göstərilməsi və onların sosial müdafiəsi prioritet məsələlər sırasına daxil edilir.BMT-nin 1989-cu ildə qəbul etdiyi 'Uşaq Hüquqları Haqqında' Konvensiya beynəlxalq səciyyəli sənəd olub üzv

ölkələrin uşaqlarla bağlı siyasətinə istiqamət verir. Burada uşaqların hüquq bərabərliyi, iştirak hüququ, təhsil hüququ, sağlamlıq və s. hüquqları öz əksini tapmışdır. Belə ki, uşaqların öz fikirlərini sərbəst ifadə etmələri və qərar qəbuletmə proseslərində iştirakçılığının təmin olunması, həmçinin, keyfiyyətli təhsil alması və uşaqların fiziki və psixoloji sağlamlıqlarının qorunması və müvafq tibbi xidmətlərlə təmin olunması fikirləri öz əksini tapmışdır. Bu hüquqlarla yanaşı onlara sosial mühitin dəstəyi və hüquqlarının qorunması, onların sağlamlıqları və inkişafı üçün təhlükəsiz mühitin yaradılması kimi önəmli maddələr öz əksini tapmışdır. Müasir dövrümüzdə çox təəssüflər olsun ki, bəzi coğrafiyalarda uşaqlar baş verən hərbi münaqişələrdən və aclıqdan olduqca əziyyət çəkirlər və faciəvi şəkildə həyatını itirirlər.

BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının (FAO) 2022-ci il üçün verdiyi statistikaya əsasən, dünyada 345 milyon insan aclıqla üzləşir. Və bu rəqəmin təxminən 222 milyonunu uşaqlar təşkil edir. BMT-nin Uşaq Fondunun (UNİCEF) hesabatlarına görə, 2021-ci ildə 6 yaşdan aşağı 45 milyon uşaq ərzaq çatışmazlığından əziyyət çəkir. Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsinin məlumatına görə, 2021-ci ildə müharibə şəraitində 420 milyon uşaq yaşayıb. BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali komissarlığının məlumatına əsasən, 2022-ci ildə muharibə nəticəsində 12 milyon uşaq qaçqın, 36 milyon uşaq məcburi köçkun olub. UNICEF-in 2023-cu il məlumatına əsasən, Şərqi Afrikada 20 milyon uşaq aclıq və ya ərzaq çatışmazlığından əziyyət çəkir. Yaxın Şərq regionunda təkcə Suriyada müharibə başladığı dövrdən bəri 6.5 milyon uşaq müharibənin birbaşa təsirindən əziyyət çəkir, bunlardan 2.4 milyonu tibbi yardıma ehtiyac duyur. Bütün deyilənlərlə bərabər, təəssüflə qeyd etməliyik ki, bu gün yer üzündə milyonlarla uşağın doyunca qidalanmaq, yataq, geyim və bu kimi ən elementar məişət vasitələrinə möhtac olması, bir sözlə, sadəcə həyatda qalmaq qayğıları heç də bəşəriyyəti düşündürən yeganə uşaq problemləri deyil.

Dünyanın, inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq bütün dövlətlərində uşqalar problemi prioritet olaraq qalmaqdadır və Azərbaycan Respublikasının sosial siyasətində də uşaqlarla bağlı əsasən 3 istiqamətdə aşağıdakı sosial müdafiə tədbirləri görülür.

- Uşaqların sağlamlığının qorunması
- Keyfiyyətli təhsil alması
- Uşaqların zəruri maddi və məişət şəraitində böyüyüb tərbiyə olunması və cəmiyyət üçün layiqli vətəndaş kimi formalaşması.

Lakin bütün bu tədbirlər heç də "hamar", rahat həyata keçmir və bu sahədə istənilən dövlətin sosial siyasətində ortaya çıxa biləcək çoxsaylı problemlərlə yanaşı **çətin tərbiyə olunan uşaqlar problemi** özünü xüsusi olaraq qabarıq şəkildə büruzə verir. Belə ki, uşaqlar arasında əhəmiyyətli sayda "**çətin tərbiyə olunan uşaqlara**" rast gəlinir ki, onlar sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan uşaqlar sırasındadır.

Çətin tərbiyə olunan uşaqlar cəmiyyətdə müxtəlif problemlər səbəbilə təlim-tərbiyəsində xüsusi çətinliklər yaranan, davranışları və emosional vəziyyətləri, eləcə də, sosial münasibətləri ilə bağlı valideynlərinə, müəllimlərinə, eləcə də, təlimçilərinə problemlər yaradan uşaqlardır. Çətin tərbiyə olunan uşaqlar bəzi xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur belə ki, onların davranışında bu hallar özünü göstərir:

- **Davranış problemləri**: Kobud, aqressiv və ya inamsız davranışlar nümayiş etdirirlər. Tez-tez başqalarına zərər vurmaq, dostları ilə dalaşmaq və ya nalayiq ifadələr işlətməkdən çəkinmirlər. Bundan başqa implusivlik nümayiş etdirir, düşünmədən qərar verir və ya gözləməyi bacarmırlar, başqalarının sözlərinə və fikirlərinə önəm vermirlər.
- **Emosional çətinliklər:** Həyəcan, narahatlıq və ya deppressiya, ruh düşkünlüyü kimi hisslərdə çətinliklər yaşayırlar. Belə uşaqlar tez-tez narahat və gərgin olurlar. Öz qabiliyyətlərinə inanmırlar və özgüvənsiz olurlar. ümumi ruh halı aşağı olur və özlərini qəmgin hiss edirlər, maraqlarını tez-tez itirirlər, sosial izolyasiyaya meyilli olurlar.
- **Sosial munasibətlərdə çətinliklər:** başqaları ilə ünsiyyət və münasibət qurmaqda, dostluq əlaqələrində çətinlik çəkə bilirlər. Yaranmış sosial situasiyalarda düzgün jest və mimika, emosiyalardan istifadə edə bilmirlər. Başqalarının rəylərinə qarşı aşırı həssas olurlar.
- **Təhsil məsələləri:** Diqqət və motivasiya çatışmazlığı səbəbilə dərslərində və ümumiyyətlə məktəb mühitində uğursuzluq göstərə bilərlər. Bununla yanaşı çətin tərbiyə olunan uşaqların bəzilərinin davranışlarında hiperaktivlik, bəzilərində isə hərəkətsizlik və susqunluq, süstlük özünü göstərir.
- **Hiperaktiv uşaqlar:** tez-tez hərəkət edən, aktiv, iplusiv və diqqətini toplamaqda çətinlik çəkən uşaqlardır. Bu cür uşaqların davranışları çox vaxt çevikdir və onlar bir yerdə dura bilmir, daim əşyalara maraq göstərib onları dağıdırlar.
- **Hərəkətsiz uşaqlar:** hiperaktivlərlə müqayisədə hərəkətsiz olurlar. Çətin uşaqlar daha passiv introvert xarakterə malik olurlar. Bu uşaqlar sosial münasibətlərdə çətinlik çəkə bilir və daha çox tənha qalmağa, özünə qapanmağa meyilli olurlar.

Çətin tərbiyə olunan uşaqların mövcud problemlərinə peşəkar yanaşmanı təmin etmək üçün bu xarakteristik xüsusiyyətləri və bir azdan aydınlaşdırılacaq səbəbləri bilmək çox önəmlidir. Çətin tərbiyə olunan uşaqların bu xüsusiyyətinin yaranması bir çox səbəblərlə bağlıdır. Bu səbəblər ümumi olaraq bioloji, psixoloji, irsi, iqtisadi, sosial faktorlarla bağlıdır. Bəzi hallarda isə uşaqlarda travma səbəbilə asosiallıq, özünə qapanma, hətta pataloji hallar da baş verir. Səbəbləri daha aydın şəkildə aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək mümkündür.

- **Ananın hamiləlik dönəmi:** Ananın hamiləlik dövründə yaşadığı stress, düzgün qidalanmama və ya sağlamlıq problemləri. Hamiləlik dövründə ananın yaşadığı depressiv vəziyyət, stress faktoru və digər emosional problemlər uşağın inkişafına əks-təsir edir. Həmçinin duzgun qidalanmama uşağın beyin inkişafına zərər vurur. Hamiləlikdə ananın alkoqol və spirtli içkilərdən istifadə etməsi uşaqda davranış pozuntuları və inkişaf

geriliyinə səbəb olur. Eyni zamanda ananın bu müddət ərzində oksigen təminatına diqqət etməməsi, yəni açıq havada az olması, az hərəkətliliyi və reproduktiv sağlamlığa biganəliyi də öz növbəsində uşağın inkişafına mənfi təsir edir. Həmçinin ananın psixoloji cəhətdən uşağı dünyaya gətirməyə tam hazır olmaması da hamiləlik müddətində kifayət qədər mənfi emosiyalara qapılmasına səbəb olur və bu faktor da uşağın sağlam inkişafının qarşısını alır. Məsələn, ana hələ övlad sahibi olmaq istəmir və dünyaya gələcək körpəni onun sərbəstliyinə, iş həyatına və s. maneə kimi görür.

- **Ailə şəraiti:** zorakılıq, münaqişə və sağlamlıq problemləri, eyni zamanda zərərli vərdişə aludəçiliyi olan ailələrdə böyümək. Uşaqlar fiziki və emosional zorakılığa məruz qaldıqda özlərini narahat və qorxu içində hiss edərək davranış problemləri göstərə bilərlər. Həmçinin, ailədə uşağa qarşı etinasızlıq da mənfi nəticələrə gətirib çıxara bilər. Biganəlik birbaşa psixoloji zorakılıq hesab olunur. Davamlı münaqişələr, ailədə şiddətə yol verilməsi, boşanmalar, natamam ailə faktoru uşağın emosional problemlərinin yaranması ilə nəticələnir. Valideynlərdən birinin və ya hər ikisinin psixoloji xəstəlikdən əziyyət çəkməsi eləcə də narkotik maddələrdən və ya alkoqoldan asılılığı və s. amillər çətin tərbiyə olunmaya gətirib çıxarır.
- **Sosial-iqtisadi faktorlar:** Ailənin aztəminatlı, gəlir səviyyəsinin aşağı olması, uşaqların təhsil və inkişaf imkanlarını, eləcə də, mədəni səviyyəsini təmin edə bilmədikdə, dostlarından hər hansısa bir cəhətdən geri qaldıqda uşaqlar psixoloji cəhətdən mənfi təsirlənirlər. Valideynlərin təhsil səviyyəsinin aşağı olması uşaqların tərbiyəsində effektiv yanaşmalardan istifadə etməmələrinə, onların psixi sağlamlığına kifayət qədər diqqət ayırmamalarına və müasir tərbiyə metodlarından istifadə etməmələrinə səbəb olur. Həmçinin, ailənin məskunlaşdığı ərazinin təhlükəsiz olmaması və uşaqların təsir altına düşə biləcəyi mühitin formalaşdığı vəziyyətlərdə çətin tərbiyə olunma halları ortaya çıxa bilər. Uşaqlara sosial və psixoloji xidmətlərin olmaması, məktəb psixoloqlarının biganəliyi, tərbiyəvi söhbətlərin aparılmaması da özünəməxsus problemlər sırasındadır.
- **Psixoloji problemlər:** uşaqlarda genetik və ya sonradan qazanılmış amillərdən dolayı yaranan psixoloji və əqli xəstəliklər, eyni zamanda emosional çətinliklər və narahatlıq hissi çətin uşaqlar probleminə aparan amildir. Uşaqlarda iddia səviyyəsi və özünü qiymətləndirmə bacarığının olmaması və ailə mühitində qarşılaşılan münaqişələr, bu münaqişələrdən dolayı uşaqlarda yaranan travmalar və s. səbəblər uşaqların təlim-tərbiyəsinə çətinliklər törədir.
- **Məktəb mühiti:** müəllimlərin qeyri-obyektiv və ya sərt yanaşmaları, məktəbdə uşaqların müəllimləri və ya dostları tərəfinfən ayrı-seçkiliyə və zorbalığa, təhqirə, eləcə də, sosial izolyasiyaya məruz qalmaları, eyni zamanda, uşaqların fərqli öyrənmə tərzlərinə uyğun olmayan tədris metodlarından istifadə edilməsi, məktəb mühitində psixoloji dəstək göstərilməməsi və uşaqlara fərdi şəkildə yanaşılmaması çətin tərbiyə olunan uşaqlar problemini doğuran faktorlardır.
- **Məhdud sosial dəstək:** valideynlərin emosional və praktiki dəstək verə bilməməsi, ailənin yaşadığı mühitdə sosial əlaqələrin zəif olması, yəni cəmiyyətin izolyasiyası, uşaqların geniş qohum və dost çevrəsinin olmaması bunun nəticəsində isə asosiallaşması və s.
- **İrsi səbəblər:** Bəzən irsi səbəblərin rolu ilə də çətin uşaqlar problemi yaranır. Belə ki, uşağa irsən valideynlərdən və ya başqa yaxın qohumlardan aqressivlik, özünə qapanma, ünsiyyətsizlik, asosiallıq kimi xüsusiyyətlər keçə bilir və çağdaş dövrün texnologiyaları, xüsusilə telefonlar və kompyuter oyunları, uşaqlara sırf aqressiya aşılayan oyunlarla vəhdət təşkil edərək ciddi problemlərə gətirib çıxarır.

Çətin tərbiyə olunan uşaqların bu xüsusiyyəti nəzərə alınaraq onlarla çətinliyin aradan qaldırılması və ya profilaktikası üçün valideynlər, müəllimlər, tərbiyəçilər və ya psixoloqlar bəzi praktik tədbirlər həyata keçirməlidir. Adı çəkilən tərbiyə subyektləri çətin tərbiyə olunan uşaqlarla empatiya qurmağı bacarmalı, onların emosional vəziyyətini başa duşməli və onlara dəyər verməyi bacarmalıdır. Onlara etinasız yanaşmamalı, onlarla ünsiyyət zamanı uşaqları aktiv dinləməli, problemlərini sərbəst şəkildə ifadə etməsi üçün şərait yaratmalıdır. Uşaqlara sağlam, təhlükəsiz və güvənilir mühit yaratmaq, uşağın davranışlarını qiymətləndirib onları düzgün yönləndirməlidirlər. Bundan başqa uşaqların müsbət davranışının mükafatlandırılması yolu ilə onları təqdir etmək, tərifləmək də effektivdir. Burada mükafat dedikdə sözlü tərif, birgə vaxt keçirmək və ya kiçik hədiyyələr ola bilər. Uşaqların davranışlarında pozuntuların olmaması və onlara duzgun tərbiyə vermək üçün onlardan gözlənilən davranış normaları barədə uşaqların müntəzəm məlumatlandırılması və davranışlarında lazım olan sərhədlərin və o sərhədlərin səbəblərinin, həmin qaydalardan gözlənilən nəticələrin və bu qaydalara riayət edilməsinin vacibliyinin aydın şəkildə ifadə olunması, izah edilməsi, müntəzəm olaraq normaların təkrarlanması eyni qaydada da bu normalara qiymət verilməsi, onların analizinin aparılması uşaqların inkişafında, təlim-tərbiyəsində olduqca önəmli tədbirlərdəndir. Valideynlər müntəzəm olaraq uşağın müəllimləri, psixoloqu və digər təlimçiləri ilə birgə uşağın davranışları, xarakteri və digər məsələlər barədə danışıqlar aparmalı və bir yerdə fəaliyyət planı hazırlamalıdırlar. Bu planla bağlı uşaqla daimi danışıqlar aparmalıdır. Digər bir üsul isə model davranışdır ki, bu yolla valideynlər, müəllimlər və digər ailə uzvləri öz davranışları ilə uşağa nümunə olmalıdır. Onları düzgün istiqamətləndirməli və ətrafda baş verən hadisələrə düzgün yanaşma tərzini nümunəvi şəkildə göstərməlidirlər. Çünki bu böyük bir həqiqətdir ki, uşaqlar ailədə və cəmiyyətdə gördüklərini təkrarlayırlar eyni zamanda nəzər alsaq ki, dünyaya gəldiyi zamandan etibarən uşağın inkişafına ilk təsir edən sosial qrup ailədir, onda ailə üzvləri əvvəlcə öz davranışlarını tənzimləməlidir.

Çətin uşaqlar problemi ilə profisional işin təşkili birmənalı olaraq bəzi hallarda valideynlər və müəllimlərin səyi ilə həll olunmur. Bu zaman isə psixoloqlar, sosial-psixoloqlar və ya sosial işçilər həmin uşaqlara sosial xidmət göstərirlər Çətin tərbiyə olunan uşaqlarla olduqca həssas davranmaq lazımdır. Onların psixoloji vəziyyətini nəzərə alaraq sosial işçilər xüsusi yanaşma metodları vasitəsi ilə sosial və profisional xidmət göstərməlidir. Bu metodlar aşağıdakılardır;

- **İndividual (fərdi) yanaşma:** Təlimçi uşağın davranışlarını, emosional vəziyyətini və fərdi xüsusiyyətlərini, fərdi ehtiyaclarını nəzərə alaraq hər bir uşaq üçün fərdi sosial iş planı hazırlamalıdır. Burada əsas prinsip fərdiyyətçilik prinsipi olur. Hər bir insan fərdiyyət olaraq özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqləndiyi üçün uşaqlara yanaşma eyni ila bilməz.
- **Müsbət motivasiya:** Uşaqları müsbət davranışlara motivasiya məqsədi ilə onlara müsbət davranışları üçün tərifl ər demək və onları müxtəlif cür mükafatlandırmaq. Burada uşağın etdiyi hər hansı bir müsbət davranışı səsləndirərək vurğulamaq lazımdır. Məsələn, "sən dostlarınla çox gözəl oyunlar oynadın"
- **Rolların muəyyənləşdirilməsi:** Uşaqlarla tez-tez qrup işləri və rollu oyunlar təşkil etmək və bu qrup işlərində uşaqlara fərdi rollar vermək lazımdır. Bunun köməyi ilə uşaqların sosial mühitdə davranışını təkmilləşdirmək mümkündur. Bu yolla uşaqların əməkdaşlıq və liderlik xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq, müxtəlif rolları yerinə yetirərkən ətrafına necə davrandığını müşahidə etmək, sosiallaşmasını təmin etmək olar.
- **Ailə ilə əməkdaşlıq:** Sosial işçilər çətin tərbiyə olunan uşaqlarla peşəkar iş apararkən mütləq ki, valideynlərlə əməkdaşlıq etməlidir. Valideynlərin dəstəyini almalı, onlarla uşağın davranışında baş verən dəyişikliklər barədə fikir mübadiləsi aparmalıdır. Bunun sayəsində uşağın evdə ailə üzvləri ilə və kənarda insanlarla necə ünsiyyət qurduğunu öyrənmək olar. Aparılan bu müqayisəli təhlillərin nəticələri olaraq uşağın fərqli situasiyalara adaptasiya səviyyəsini öyrənmək olur.
- **Emosional dəstək:** Sosial işçilər çətin uşaqların emosional vəziyyətindən dolayı onlara daim psixoloji dəstək göstərməli, onların güvənini qazanmalıdır. Uşaqlara sərbəst şəkildə özünü ifadə edə bilməsi üçün şərait yaratmalı, fikirlərinə əhəmiyyət verməlidir. Ən əsası isə, bu uşaqlara etinasız davranmamalıdır. Etinasızlıq uşaqlara qarşı psixoloji təsir rolunu oynayır. Uşaqların suallarını cavabsız qoymaq, etinasız yanaşmaq onların özlərinə qapanmalarına səbəb ola bilər.
- **Təlim və marifləndirmə:** Çətin uşaqlarla iş zamanı onların sosial bacarıqlarını müşahidə edə bilmək üçün sosial işçi muvafiq təlim proqramlar hazırlamalı və tətbiq etməlidir.
- **Qrup terapiyası:** Təlimçilər uşaqlar arasında interaktiv oyunlar və başqa aktivliklər təşkil edərək onların bir-birinə münasibətini qarşılıqlı əlaqələrini və ünsiyyət qurma bacarıqlarını öyrənə və bu bacarıqları inkişaf etdirə bilər.
- **Problemlərin həlli:** Uşaqlarla təşkil olunan oyunlar əsnasında, eləcə də, başqa situasiyada yaranan problemləri həll etmək, imkanı vermək onların problem həll etmə strategiyalarını müşahidə etmək və bu bacarıqları inkişaf etdirmək effektivdir.

NƏTİCƏ

Çətin tərbiyə olunan uşaqlar problemi valideynlərin təlim-tərbiyə prosesində ən çox qarşılaşdıqları faktorları özündə birləşdirir. Çətin uşaqlar təlim-tərbiyəsində müxtəlif çətinliklər yaranan, valideyn və müəllimlərə, tərbiyəçilərə qismən əngəllər törədən kateqoriyadan olan uşaqlardır. Bu uşaqlar müxtəlif emosional, sosiallaşma problemləri yaşayırlar. Ünsiyyətsizlik, özünəqapanma, hiperaktivlik, bəzən ən pik hallarda aqressiya, zərərvurma ilə müşayiət olunur. Çətin tərbiyə olunma hallarının baş verməməsi üçün uşaqlar hələ ən kiçik yaşlarından model davranış vasitəsi ilə tərbiyə olunmalıdır. Çətin tərbiyə olunan uşaqlarla sistemli şəkildə ünsiyyət qurmaq və onların müsbət cəhətlərini üzə çıxarıb inkişaf etdirmək lazımdır. Həmin uşaqlarla həssaslıqla davranmaq, onların fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaq önəmlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının sosial müdafiə sistemi. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti Bakı,2012.
2. https://www.fao.org
3. https://www.unicef.org
4. https://www.icrc.org
5. https://www.unhcr.org
6. https://pedaqoqpsixoloq.wordpress.com/2019/10/23/c%C9%99tin-usaqlar-v%C9%99-onlarla-aparilan-isin-%C9%99saslari/
7. https://childhelpline.az/index.php/az/component/content/article/99-qizlar-oz-aramizda/381-c-tin-usaqlarla-t-rbiy-i-si

Xəyal FƏRZƏLİYEV

Odlar Yurdu Universiteti,
magistrant
khayal.ferzeliyev.std@bhos.edu.az

TƏHLÜKƏSİZ IOT SİSTEMLƏRİNİN CARİ TƏTBİQLƏRİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ: TƏCRÜBƏLƏRİN VƏ ÇAĞIRIŞLARIN HƏRTƏRƏFLİ TƏDQİQİ

Xülasə: *Əşyaların İnterneti (IoT) müasir texnologiyanın əsas sütunlarından birinə çevrilərək milyardlarla cihazı birləşdirir və səhiyyə, ağıllı şəhərlər və sənaye avtomatlaşdırması kimi müxtəlif sahələrdə innovativ tətbiqlərə imkan yaradır. Bununla belə, IoT sistemləri qarşılıqlı əlaqəli təbiəti, məhdud resursları və standartlaşdırılmış təhlükəsizlik protokollarının olmaması səbəbindən getdikcə daha çox təhlükəsizlik problemləri ilə üzləşir. Bu məqalə təhlükəsiz IoT sistemlərinin mövcud tətbiqlərinin keyfiyyət analizi təqdim edir və əsas diqqəti ən yaxşı təcrübələrə, zəifliklərə və yeni yaranan çərçivələrə yönəldir. Geniş tədqiqatların nəticələrini sintez edərək kritik boşluqları müəyyənləşdirir və gələcək təkmilləşdirmə istiqamətləri təklif edir. Şifrələmə texnikaları, autentifikasiya mexanizmləri və şəbəkə təhlükəsizliyi həllərini nəzərdən keçirərək, bu məqalə etibarlı və təhlükəsiz IoT ekosistemlərinin inkişafına töhfə verməyi hədəfləyir.*

Açar sözlər: *Təhlükəsiz IoT sistemləri, Kibertəhlükəsizlik problemləri, IoT şifrələmə, Autentifikasiya mexanizmləri, Şəbəkə təhlükəsizliyi*

EVALUATİNG CURRENT IMPLEMENTATİONS OF SECURE IOT SYSTEMS: A COMPREHENSİVE STUDY OF PRACTİCES AND CHALLENGES

Abstract: *The Internet of Things (IoT) has become a cornerstone of modern technology, connecting billions of devices and enabling innovative applications across various domains such as healthcare, smart cities, and industrial automation. Despite its transformative potential, IoT systems face mounting security challenges due to their interconnected nature, limited resources, and lack of standardized security protocols. This paper presents a qualitative analysis of current implementations of secure IoT systems, focusing on best practices, vulnerabilities, and emerging frameworks. It synthesizes findings from extensive research to identify critical gaps and proposes directions for future improvement. By reviewing encryption techniques, authentication mechanisms, and network security solutions, this paper aims to contribute to the development of robust and secure IoT ecosystems.*

Key words: *Secure IoT Systems, Cybersecurity Challenges, IoT Encryption, Authentication Mechanisms, Network Security*

ОЦЕНКА ТЕКУЩИХ РЕАЛИЗАЦИЙ БЕЗОПАСНЫХ СИСТЕМ ИНТЕРНЕТА ВЕЩЕЙ: ВСЕСТОРОННЕЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ПРАКТИК И ВЫЗОВОВ

Резюме: *Интернет вещей (IoT) стал краеугольным камнем современной технологии, соединяя миллиарды устройств и позволяя создавать инновационные приложения в таких сферах, как здравоохранение, умные города и промышленная автоматизация. Несмотря на его трансформационный потенциал, системы IoT сталкиваются с растущими проблемами безопасности из-за их взаимосвязанной природы, ограниченных ресурсов и отсутствия стандартизированных протоколов безопасности. В данной статье проводится качественный анализ текущих реализаций безопасных систем IoT, с акцентом на передовые практики, уязвимости и новые подходы. Исследование обобщает результаты многочисленных работ, выявляет критически важные пробелы и предлагает направления для дальнейшего совершенствования. Рассматривая методы шифрования, механизмы аутентификации и решения в области сетевой безопасности, эта статья призвана способствовать развитию надежных и безопасных экосистем IoT.*

Ключевые слова: *Безопасные системы IoT, Проблемы, кибербезопасности, Шифрование в IoT, Механизмы аутентификации, Сетевая безопасность*

1. INTRODUCTION

The Internet of Things (IoT) has witnessed exponential growth over the past decade, revolutionizing industries by connecting physical devices to the digital world. From smart homes and wearable devices to industrial machinery and healthcare systems, IoT applications have become integral to daily life and business operations. By 2030, the number of IoT devices is projected to surpass 25 billion, underscoring the immense scale of its adoption [1]. However, this rapid expansion comes with significant security challenges, as IoT devices are increasingly targeted by cybercriminals seeking to exploit vulnerabilities in their design and deployment.

Unlike traditional IT systems, IoT devices often operate under constrained resources, limiting their ability to implement

robust security mechanisms. Moreover, the heterogeneous nature of IoT ecosystems—comprising devices from different manufacturers using diverse protocols—creates inconsistencies and increases the attack surface. For instance, high-profile incidents like the Mirai botnet attack demonstrated how weak authentication and unpatched vulnerabilities could be exploited to disrupt critical services [2]. Addressing these challenges requires a thorough understanding of existing security implementations and their limitations.

This paper provides an in-depth analysis of current IoT security practices, examining encryption protocols, authentication mechanisms, and network security frameworks. By consolidating insights from existing literature and case studies, the study aims to identify effective strategies and highlight areas that demand further attention.

2. Security Challenges in IoT System

The security of IoT systems is complicated by several unique challenges, which stem from their design, resource constraints, and operational environments. Understanding these challenges is essential for developing effective countermeasures.

2.1 Limited Resources

Most IoT devices are designed for low power consumption and minimal computational overhead, which restricts their ability to implement traditional security measures. For example, cryptographic algorithms like RSA, while secure, are computationally intensive and unsuitable for devices with limited processing power [3]. As a result, many IoT devices rely on lightweight cryptographic protocols such as AES-128 or ECC, which trade off some computational complexity for efficiency. However, these solutions may still leave devices vulnerable to sophisticated attacks.

2.2 Lack of Standardization

The absence of unified security standards across IoT ecosystems creates fragmentation, with manufacturers implementing diverse and often incompatible security practices. This inconsistency not only complicates interoperability but also increases the risk of misconfigurations. For example, devices from different vendors may use varying encryption protocols or lack secure firmware update mechanisms, making it challenging to secure an entire network [4].

2.3 Diverse Attack Vectors

IoT devices are exposed to a wide range of attack vectors, including Distributed Denial of Service (DDoS) attacks, firmware tampering, and man-in-the-middle (MitM) attacks. The Mirai botnet incident is a prime example, where attackers exploited default credentials on IoT devices to create a massive botnet, disrupting major internet services [2]. Similarly, firmware tampering attacks can compromise devices by introducing malicious code during updates [5].

2.4 Privacy Concerns

IoT devices often collect sensitive data, such as health metrics, location information, and user behavior. Inadequate encryption or insecure communication channels can lead to data breaches, violating user privacy. For instance, breaches in connected healthcare devices could expose patient records, posing serious ethical and legal implications [16].

3. Current Implementations of Secure IoT Systems

Efforts to enhance the security of IoT systems have led to various implementations in encryption, authentication, and network security. These practices aim to address the unique challenges discussed above.

3.1 Lightweight Encryption Protocols

Lightweight cryptographic protocols are widely adopted to secure IoT systems while minimizing resource usage. AES-128 and ECC have become standards in securing data transmission in resource-constrained environments [13]. For example, the Contiki OS integrates lightweight encryption to enhance data security in sensor networks, demonstrating the feasibility of secure yet efficient solutions [6].

3.2 Multi-Factor Authentication (MFA)

Authentication mechanisms are critical in preventing unauthorized access to IoT devices. MFA combines multiple authentication factors, such as passwords, biometrics, and hardware tokens, to enhance security. OAuth 2.0, an open-standard protocol, is frequently used to secure access to IoT systems, particularly in cloud-based applications [7].

3.3 Blockchain for IoT Security

Blockchain technology has emerged as a promising solution for securing IoT ecosystems. By leveraging decentralized ledgers, blockchain ensures data integrity and transparency, reducing the risk of tampering. IBM's Watson IoT platform is a notable example, integrating blockchain to enhance security in industrial IoT applications [8].

3.4 Secure Firmware Updates

Ensuring that IoT devices receive authenticated and tamper-proof firmware updates is crucial for maintaining security. Techniques such as digital signatures are widely used to verify the integrity of firmware updates, preventing malicious code insertion [5].

4. Emerging Trends and Frameworks

Several emerging trends and frameworks aim to address the evolving security landscape of IoT systems.

4.1 Artificial Intelligence (AI) for Threat Detection

AI and machine learning algorithms are increasingly being used to analyze IoT network traffic and detect anomalies indicative of cyberattacks. These tools enable proactive threat detection and response, significantly enhancing security [9].

4.2 Zero Trust Architecture (ZTA)

ZTA enforces strict access controls and continuous verification, assuming that no device is inherently trustworthy. This approach is gaining popularity in securing IoT systems, especially in critical infrastructure and enterprise applications. By requiring devices to authenticate and validate every access attempt, ZTA minimizes potential vulnerabilities arising from compromised devices or insider threats [10].

4.3 Security-by-Design Principles

Rather than retrofitting security measures post-deployment, the Security-by-Design paradigm advocates for embedding

robust security mechanisms during the development phase. This approach ensures that IoT devices and systems are inherently resilient to cyberattacks. Adopting this principle can significantly reduce vulnerabilities and simplify the implementation of security updates [10].

4.4 Post-Quantum Cryptography

With advancements in quantum computing, traditional cryptographic algorithms may become obsolete. Post-quantum cryptography, designed to resist quantum attacks, is an emerging field that holds promise for securing IoT ecosystems in the future. Algorithms such as lattice-based cryptography are being developed to address this threat [12].

5. Future Directions

The path toward achieving comprehensive IoT security is marked by challenges and opportunities. While current implementations have shown promise, significant gaps persist that require immediate attention.

5.1 Interoperability and Standardization

One of the critical priorities for future IoT security is the development of universal interoperability standards. A unified approach to security protocols and practices can ensure consistency across devices and networks, reducing vulnerabilities caused by fragmentation. Collaboration between industry stakeholders, researchers, and regulatory bodies is essential to achieve this goal [14].

5.2 Advancements in Lightweight Security Protocols

As IoT devices become more resource-constrained, further innovations in lightweight cryptographic protocols are necessary. These advancements should aim to balance efficiency with robustness, ensuring that even the smallest devices can maintain high security standards [13].

5.3 Enhanced Regulatory Frameworks

Stricter regulations are needed to enforce accountability among IoT manufacturers and service providers. Regulatory frameworks should mandate secure design practices, regular security updates, and transparent data handling policies. For example, the European Union's General Data Protection Regulation (GDPR) serves as a model for protecting user data in IoT systems [15].

5.4 Greater Use of AI and Blockchain

AI and blockchain technologies hold untapped potential for securing IoT systems. Future research should focus on optimizing AI models for resource-constrained devices and integrating blockchain into IoT architectures without introducing excessive overhead. [8]

6. CONCLUSİON

As IoT continues to reshape industries and daily life, ensuring its security has become a critical priority. This paper has provided a comprehensive review of current implementations of secure IoT systems, highlighting both the progress made and the challenges that remain. Lightweight cryptographic protocols, blockchain technology, and multi-factor authentication represent significant strides in securing IoT ecosystems. However, the lack of standardization, diverse attack vectors, and limited device resources continue to pose significant risks.

Emerging trends such as AI-driven threat detection, Zero Trust Architecture, and post-quantum cryptography offer promising directions for enhancing IoT security. Additionally, adopting Security-by-Design principles and implementing stricter regulatory frameworks will play a pivotal role in creating resilient IoT systems. Moving forward, collaboration among researchers, industry leaders, and policymakers will be essential to address these multifaceted challenges. By prioritizing security, the full potential of IoT can be realized without compromising safety and trust.

REFERENCES

1. Statista. (2023). "Projected Number of IoT Devices Worldwide by 2030."
2. Antonakakis, M., et al. (2017). "Understanding the Mirai Botnet." *Proceedings of the USENIX Security Symposium*.
3. Alaba, F. A., et al. (2017). "Internet of Things Security: A Survey." *Journal of Network and Computer Applications*.
4. Zhang, R., et al. (2014). "IoT Security: Challenges and Solutions." *IEEE Internet of Things Journal*.
5. Farooq, M., et al. (2020). "A Review of IoT Security and Privacy Issues." *Future Generation Computer Systems*.
6. Dunkels, A., et al. (2004). "The Contiki Operating System." *IEEE Communications Magazine*.
7. Hardt, D. (2012). "The OAuth 2.0 Authorization Framework." *IETF RFC 6749*.
8. Christidis, K., & Devetsikiotis, M. (2016). "Blockchain and IoT Security." *IEEE Access*.
9. Buczak, A. L., & Guven, E. (2016). "A Survey of Data Mining and Machine Learning for Cybersecurity." *IEEE Communications Surveys & Tutorials*.
10. Kindervag, J. (2010). "No More Chewy Centers: Introducing the Zero Trust Model." *Forrester Research*.
11. Nguyen, G. T., et al. (2018). "Security-by-Design Principles for IoT." *ACM Computing Surveys*.
12. Chen, L., et al. (2016). "Report on Post-Quantum Cryptography." *NIST Technical Report*.
13. Ahlawat, A., & Bedi, R. (2020). "Lightweight Cryptographic Solutions for IoT." *Sensors*.
14. Radanliev, P., et al. (2020). "Standardization Challenges in IoT Security." *Computers in Industry*.
15. European Commission. (2018). "General Data Protection Regulation (GDPR)."
16. Xu, L. D., et al. (2014). "The Internet of Things: A Survey." *Information Systems Frontiers*.
17. IBM Watson IoT. (2022). "Blockchain in IoT Security."
18. Contiki OS Documentation. (2022). "Lightweight Encryption in IoT Systems."

Aludə Zülfiyeva

Odlar Yurdu Universiteti,
magistrant
alideqasimova99@gmail.com

5G ŞƏBƏKƏLƏRİ VƏ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MƏLUMATLARIN QORUNMASI: TƏHLÜKƏSİZLİK STRATEGİYALARININ İNKİŞAFI

Xülasə: *5G şəbəkələri, təhsil müəssisələrində tədris prosesini sürətləndirərək daha interaktiv və effektiv öyrənmə imkanları yaradır. Lakin, bu şəbəkələrin tətbiqi ilə məlumat təhlükəsizliyi məsələləri də gündəmə gəlir. Təhsil müəssisələri, tələbə və müəllim məlumatlarını qorumaq üçün yeni təhlükəsizlik protokollarına və strategiyalarına ehtiyac duyurlar. Şəbəkə hücumları, məlumat oğurluğu və cihazların təhlükəsizliyi məsələləri ciddi təhdidlər yaradır. Bu məqalə, 5G şəbəkələrinin təhlükəsiz istifadəsi üçün təklif edilən strategiyaları və müdafiə tədbirlərini araşdırır. Təhlükəsizlik tədbirləri arasında şifrələmə, IoT idarəçiliyi və çoxfaktorlu kimlik doğrulama kimi yanaşmalar yer alır.*

Açar sözlər: *5G şəbəkələri, təhsil müəssisələri, məlumatların qorunması, təhlükəsizlik strategiyaları, şəbəkə hücumları, IoT təhlükəsizliyi, çoxfaktorlu kimlik doğrulama, şifrələmə, təhlükəsizlik protokolları.*

5G NETWORKS AND DATA PROTECTION IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS: DEVELOPMENT OF SECURITY STRATEGIES

Abstract: *5G networks accelerate the teaching process in educational institutions, providing more interactive and effective learning opportunities. However, the application of these networks raises concerns about data security. Educational institutions need new security protocols and strategies to protect student and teacher data. Network attacks, data theft, and device security issues present significant threats. This paper explores proposed strategies and defense measures for the safe use of 5G networks. Security measures include encryption, IoT management, and multi-factor authentication.*

Keywords: *5G networks, educational institutions, data protection, security strategies, network attacks, IoT security, multi-factor authentication, encryption, security protocols.*

СЕТИ 5G И ЗАЩИТА ДАННЫХ В УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯ: РАЗВИТИЕ СТРАТЕГИЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Резюме: *Сети 5G ускоряют процесс обучения в учебных заведениях, предоставляя более интерактивные и эффективные возможности для обучения. Однако внедрение этих сетей вызывает проблемы безопасности данных. Учебные заведения нуждаются в новых протоколах и стратегиях безопасности для защиты данных студентов и преподавателей. Сетевые атаки, кража данных и проблемы с безопасностью устройств представляют собой значительные угрозы. В этой статье рассматриваются предложенные стратегии и меры защиты для безопасного использования сетей 5G. Меры безопасности включают шифрование, управление IoT и многофакторную аутентификацию.*

Ключевые слова: *сети 5G, учебные заведения, защита данных, стратегии безопасности, сетевые атаки, безопасность IoT, многофакторная аутентификация, шифрование, протоколы безопасности.*

GİRİŞ

Müasir dövrün əsas xüsusiyyətlərindən biri rəqəmsallaşma prosesinin həyatımızın demək olar ki, bütün sahələrinə təsir etməsidir. Texnologiyanın inkişafı ilə yanaşı, 5G şəbəkələrinin meydana çıxması yeni mərhələni ifadə edir. Bu texnologiya yalnız internetin sürətini artırmaqla məhdudlaşmır, eyni zamanda aşağı gecikmə, daha geniş bant eni və böyük həcmli məlumatların eyni anda ötürülməsi kimi üstünlüklər təqdim edir. Bu xüsusiyyətlər 5G-nin təhsil, səhiyyə, sənaye və digər sahələrdə tətbiqini strateji əhəmiyyətli edir. Xüsusilə təhsil sahəsində 5G texnologiyası dərslərin keçirilməsi formatını dəyişdirməyə, yeni interaktiv metodlar tətbiq etməyə və təhsili daha əlçatan etməyə imkan yaradır. Virtual reallıq (VR), artırılmış reallıq (AR) və süni intellekt kimi innovativ yanaşmaların tədris prosesinə inteqrasiyası məhz 5G şəbəkələrinin təmin etdiyi yüksək sürət və sabitlik sayəsində mümkündür.Bununla belə, texnologiyanın bu qədər inkişafı ilə paralel olaraq təhlükəsizlik problemləri və məlumatların qorunması məsələləri də aktuallaşır. 5G texnologiyasının kompleks infrastrukturu və geniş miqyaslı inteqrasiyası şəbəkələri müxtəlif kibertəhlükələrə qarşı daha həssas edir. Təhsil müəssisələri, əsasən rəqəmsal bazalarda saxlanılan tələbə və müəllim məlumatları, qiymətləndirmə nəticələri, elmi-tədqiqat işləri və digər həssas məlumatlarla işləyir. Bu məlumatların məxfiliyinin qorunması və icazəsiz müdaxilələrin qarşısının alınması əsas prioritetlərdən biridir. 5G şəbəkələrinin tətbiqi bu məlumatların təhlükəsizliyini daha da

çətinləşdirir, çünki həm məlumat axınının həcmi, həm də əlaqəli cihazların sayı əhəmiyyətli dərəcədə artır.Bundan əlavə, 5G şəbəkələrinin yaradılması zamanı fərqli cihaz və texnologiyaların birgə işləməsi zərurəti təhlükəsizlik boşluqlarına səbəb ola bilər. Şəbəkənin böyük həcmli məlumat ötürmə qabiliyyəti, IoT cihazlarının çoxluğu və kiberhücumların daha mürəkkəb hala gəlməsi təhsil müəssisələrində məlumatların qorunması üçün xüsusi strategiyaların inkişafını tələb edir. Təhsil müəssisələrində informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması yalnız texnologiya məsələsi deyil, həm də sosial məsələdir, çünki burada tələbələrin məxfiliyi, müəllimlərin peşəkar fəaliyyəti və təhsil prosesinin davamlılığı təhlükə altına düşə bilər.Bu məqalədə 5G texnologiyasının təhsil müəssisələrində istifadəsi zamanı ortaya çıxan təhlükəsizlik problemləri təhlil ediləcək və bu problemlərin həlli üçün müasir təhlükəsizlik strategiyalarının inkişaf etdirilməsi yolları araşdırılacaq. Məqsəd, təhsil sektorunun 5G texnologiyasından effektiv şəkildə faydalanmasını təmin etmək və eyni zamanda məlumatların qorunmasını maksimum səviyyədə təmin etməkdir.

5G Şəbəkələrinin Təhsil Müəssisələrində Tətbiqi

5G şəbəkələrinin tətbiqi ilə əlaqədar ən böyük dəyişikliklərdən biri, təhsil sahəsində məlumat mübadiləsinin sürətinin artırılması və daha etibarlı bağlantıların təmin olunmasıdır. 5G texnologiyası, təhsil müəssisələrinin müxtəlif fəaliyyətlərində – onlayn dərslər, təlim və sinxronizasiya edilmiş məlumatlar, və hətta virtual reallıq tətbiqlərində – istifadə olunur. Bu, həm tələbələrə, həm də müəllimlərə daha yaxşı təhsil təcrübəsi təqdim edir. Lakin bu texnologiyanın gətirdiyi üstünlüklər, eyni zamanda məlumatların qorunması və təhlükəsizliyi məsələlərini gündəmə gətirir. 5G şəbəkələrində verilən məlumatların daha sürətli ötürülməsi ilə yanaşı, kiber hücumların daha geniş yayılma ehtimalı artır. Bu səbəbdən təhsil müəssisələri 5G şəbəkələrinin gətirdiyi riskləri idarə etmək üçün təhlükəsizlik tədbirlərinə daha çox diqqət yetirməlidirlər.

Məlumatların Qorunması və Təhlükəsizlik Strategiyaları

5G şəbəkələrinin tətbiqi ilə yanaşı, məlumatların qorunması sahəsində təhlükəsizlik strategiyalarının inkişafı da vacibdir. Bu sahədəki əsas təhlükəsizlik yanaşmaları aşağıdakılardır:

1. **Kriptovalyuta və məlumat şifrələmə**: Məlumatların qorunması üçün məlumat şifrələmə və kriptovalyuta kimi texnologiyaların istifadəsi əhəmiyyətlidir. Bu texnologiyalar, məlumatların şəbəkə üzərindən ötürülərkən müdaxilələrdən qorunmasına kömək edir. Təhsil müəssisələri bu texnologiyaları tətbiq edərək tələbə və müəllim məlumatlarını qorumağa çalışır.
2. **Ağırlaşdırılmış identifikasiya və autentifikasiya**: 5G şəbəkələrində təhlükəsizlik məsələlərini aradan qaldırmaq üçün istifadəçilərin kimliklərini təsdiq edən metodlar, məsələn, çox faktorlu autentifikasiya (MFA) tətbiq edilə bilər. Bu metodlar, xüsusən təhsil müəssisələrində şəbəkə üzərindən verilən məlumatların qorunmasını təmin etmək üçün mühüm rol oynayır.
3. **İnfrastrukturun təhlükəsizliyi və sızma testləri**: Təhsil müəssisələri, şəbəkə infrastrukturunu təkmilləşdirərək və davamlı olaraq sızma testləri keçirərək təhlükəsizlik zəifliklərini erkən aşkar edə bilər. 5G şəbəkələrinin daha mürəkkəb strukturları, bu cür testlərin aparılmasını və infrastrukturun müntəzəm yoxlanılmasını tələb edir.
4. **Şəbəkə segmentasiyası və təhlükəsizlik zonaları**: Təhsil müəssisələri şəbəkə təhlükəsizliyini təmin etmək üçün şəbəkə segmentasiyasını tətbiq edərək müəyyən məlumatları xüsusi təhlükəsizlik zonalarına yerləşdirə bilərlər. Bu yanaşma, məlumatın yalnız icazə verilən istifadəçilər tərəfindən əldə edilməsini təmin edir.

Təhlükəsizlik Təhdidləri və Risklər

5G şəbəkələrinin istifadəsi ilə yaranan əsas təhlükəsizlik təhdidləri aşağıdakılardır:

5G texnologiyasının təhsil müəssisələrində tətbiqi ilə əlaqədar olaraq bir sıra təhlükəsizlik təhdidləri ortaya çıxır. Bu texnologiyanın inkişafı yeni imkanlar yaratmaqla yanaşı, məlumatların qorunması baxımından bir sıra risklər də doğurur. Əsas təhlükəsizlik təhdidləri aşağıdakılardır:

1. **Kibercinayətkarlıq hücumları:**
   Təhsil müəssisələrinin məlumat bazalarına edilən zərərli hücumlar əsas təhlükələrdən biridir. Kibercinayətkarlar tələbə məlumatları, müəllimlərin şəxsi məlumatları və elmi tədqiqatlar kimi həssas məlumatları oğurlamaq, manipulyasiya etmək və ya şantaj məqsədilə istifadə edə bilərlər.

2. **IoT cihazlarının zəifliyi:**
   5G şəbəkələrində ağıllı cihazların (IoT) sayı sürətlə artır. Təhsil müəssisələrində istifadə olunan ağıllı lövhələr, kameralar, sensorlar və digər cihazlar təhlükəsizlik boşluqlarına sahib ola bilər və bu, kiberhücumlara şərait yaradır.

3. **Məlumatların sızması və oğurluğu:**
   5G-nin yüksək məlumat ötürmə qabiliyyəti məlumatların sızma riskini artırır. Xüsusilə təhsil müəssisələrinin geniş miqyaslı məlumat bazaları bu risklərə qarşı daha həssasdır. Şəbəkədə məlumatların icazəsiz ələ keçirilməsi həm tələbə və müəllimlərin məxfiliyinə, həm də müəssisənin nüfuzuna zərər vura bilər.

4. **Sosial mühəndislik hücumları:**
   Tələbə, müəllim və texniki heyət kibertəhlükəsizlik biliklərinin azlığı səbəbindən sosial mühəndislik hücumlarının qurbanı ola bilərlər. Bu cür hücumlar şifrələrin oğurlanması və ya zərərli proqramların şəbəkəyə daxil edilməsi üçün istifadə olunur.
5. **Şəbəkə zəifliklər və hücumlar:**
   5G şəbəkələrinin mürəkkəb infrastrukturu DDoS (Distributed Denial of Service) hücumları, protokol zəifliklər və ya şəbəkə nasazlıqları kimi problemlərə qarşı daha həssasdır. Belə hücumlar təhsil prosesinin fasiləsinə və xidmətlərin əlçatmaz olmasına səbəb ola bilər.
6. **Fərqli texnologiyaların uyğunluq problemi:**
   5G şəbəkələri bir çox fərqli cihaz və texnologiyaları birləşdirdiyi üçün onların uyğunlaşmasında təhlükəsizlik boşluqları yarana bilər. Bu, şəbəkə idarəetməsində zəifliklərə səbəb ola bilər və potensial kiberhücumlar üçün şərait yaradar.
7. **Yenilənmə və təmir problemləri:**
   Təhsil müəssisələrinin əksəriyyəti köhnə şəbəkə və texnologiyalardan istifadə edir. 5G şəbəkələrinə keçid zamanı yenilənmə və inteqrasiya olunma proseslərindəki problemlər təhlükəsizlik risklərini artırır.
8. **Fiziki təhlükələr:**
   5G texnologiyası çoxsaylı baza stansiyaları və cihazlara əsaslanır. Bu infrastrukturların fiziki olaraq zərər görməsi və ya icazəsiz müdaxilələrə məruz qalması da təhlükəsizlik üçün ciddi riskdir.

Bu təhdidlər 5G texnologiyasının təhsil müəssisələrində istifadəsini çətinləşdirə və rəqəmsal transformasiya prosesini ləngidə bilər. Təhlükəsizlik tədbirlərinin gücləndirilməsi və qabaqlayıcı yanaşmalar bu problemlərin qarşısını almaq üçün vacibdir.

Təhlükəsizlik Strategiyalarının İnkişafı

5G texnologiyasının təhsil müəssisələrində tətbiqi rəqəmsal inkişafı təşviq etsə də, onunla bağlı yaranan təhlükəsizlik təhdidləri hərtərəfli strategiyaların inkişaf etdirilməsini zəruri edir. Təhlükəsizlik strategiyaları yalnız mövcud riskləri idarə etmək üçün deyil, həm də potensial təhlükələri önləmək üçün proaktiv yanaşmaları əhatə etməlidir. Təhsil müəssisələrində məlumatların qorunmasını təmin etmək məqsədilə aşağıdakı əsas strategiyalar təklif olunur:

1. Məlumat Şifrələməsi

Təhsil müəssisələrində məlumatların təhlükəsizliyinin təmin edilməsində məlumat şifrələməsi əsas rol oynayır. Şifrələmə texnologiyaları vasitəsilə məlumatlar yalnız icazə verilən istifadəçilər tərəfindən əldə edilə bilər. Bu strategiya həm məlumatların şəbəkə üzərindən ötürülməsi, həm də onların saxlanması zamanı tətbiq olunmalıdır. Xüsusilə uçtan uca (end-to-end) şifrələmə metodu tələbə məlumatlarının və digər həssas informasiyanın qorunmasını təmin edir.

2. Güclü İdentifikasiya və Doğrulama Sistemləri

Şəbəkəyə GİRİŞ üçün güclü identifikasiya və doğrulama mexanizmlərinin tətbiqi zəruridir. İki faktorlu autentifikasiya (2FA) və biometrik doğrulama metodları müəllimlərin, tələbələrin və texniki heyətin hesablarının kibercinayətkarlıqdan qorunmasına kömək edə bilər. Bu yanaşma istifadəçilərin şəbəkəyə yalnız icazə verilən cihazlarla daxil olmasını təmin edir.

3. IoT Cihazlarının Təhlükəsizliyinin Gücləndirilməsi

Təhsil müəssisələrində istifadə olunan IoT cihazları (ağıllı lövhələr, sensorlar, kameralar və s.) təhlükəsizlik boşluqlarına qarşı mütəmadi olaraq yenilənməlidir. Həmçinin, yalnız sertifikatlaşdırılmış proqram təminatlarından istifadə edilməli və IoT cihazları üçün xüsusi təhlükəsizlik şəbəkələri yaradılmalıdır. Cihazların şəbəkəyə inteqrasiyasından əvvəl risk təhlilləri aparılmalıdır.

4. Məlumatların Ehtiyat Nüsxələrinin Yaradılması

Kiberhücumlar və ya texniki problemlər zamanı məlumat itkisini önləmək üçün təhsil müəssisələri mütəmadi olaraq məlumatların ehtiyat nüsxələrini yaratmalıdır. Ehtiyat məlumatlar təhlükəsiz serverlərdə və ya bulud sistemlərində saxlanmalı və yalnız məhdud sayda şəxsin GİRİŞi ilə qorunmalıdır.

5. Real Vaxtlı Monitorinq və Təhlil Sistemləri

5G şəbəkələrinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün daimi şəbəkə monitorinqi sistemi tətbiq edilməlidir. Süni intellekt və maşın öyrənməsi alqoritmlərindən istifadə edərək şəbəkədə şübhəli fəaliyyətlər avtomatik olaraq aşkar edilməli və təcili tədbirlər görülməlidir. Bu sistemlər kiberhücumların qarşısını almaqda və şəbəkənin fasiləsizliyini təmin etməkdə təsirli vasitədir.

6. Kibertəhlükəsizlik Təlimləri

Təhsil müəssisələrinin əməkdaşları, tələbələr və texniki heyət kibertəhlükəsizlik üzrə müntəzəm təlimlərdə iştirak etməlidir. Bu təlimlər vasitəsilə şəbəkənin təhlükəsiz istifadəsi, şifrələrin idarə edilməsi və sosial mühəndislik hücumlarına qarşı müdafiə yolları öyrədilə bilər. Təhlükəsizlik məsələlərinin kollektiv şəkildə idarə olunması risklərin azaldılmasına töhfə verə bilər.

7. Təhlükəsizlik Protokollarının və Standartlarının Tətbiqi

Beynəlxalq təhlükəsizlik standartlarına uyğunlaşma təhsil müəssisələrində kibertəhlükəsizlik səviyyəsini artırır. ISO 27001 və NIST standartları kimi çərçivələr təhlükəsizlik strategiyalarının inkişafında istifadə edilə bilər. Bu standartlar məlumat idarəetməsində yüksək səviyyəli yanaşmalar təqdim edir.

8. DDoS Hücumlarına Qarşı Müdafiə Sistemləri

5G şəbəkələri geniş miqyaslı DDoS hücumlarına daha həssasdır. Bu hücumların qarşısını almaq üçün xüsusi müdafiə sistemləri tətbiq edilməli və şəbəkə yükü balanslaşdırılmalıdır. Bu yanaşma təhsil müəssisələrinin xidmətlərinin fasiləsizliyini təmin edə bilər.

9. Yerli və Bulud Şəbəkələrinin İnteqrasiyası

Təhsil müəssisələri şəbəkələrini daha təhlükəsiz etmək üçün hibrid yanaşmadan istifadə edə bilər. Yerli (on-premises) şəbəkələrdə əsas məlumatlar saxlanıla bilər, bulud şəbəkələri isə daha az həssas məlumatların saxlanılması üçün istifadə edilə bilər. Bulud provayderləri ilə əməkdaşlıq edərkən təhlükəsizlik siyasətləri diqqətlə nəzərdən keçirilməlidir.

10. Dövlət Səviyyəsində Dəstək və Qanunvericilik

5G texnologiyasının təhlükəsiz tətbiqi üçün dövlət orqanlarının qanunvericilik və təhlükəsizlik tələblərini müəyyən etməsi vacibdir. Təhsil müəssisələrinə texniki dəstək, maliyyə yardımları və müvafiq qaydaların tətbiqi məlumatların qorunmasına müsbət təsir göstərə bilər.

NƏTİCƏ

5G texnologiyası müasir təhsil sisteminin rəqəmsal transformasiyasında mühüm rol oynayır. Bu texnologiya təhsil müəssisələrində daha interaktiv və innovativ metodların tətbiqini mümkün edərək, tələbələrin və müəllimlərin təhsil prosesinə baxışını dəyişdirir. Bununla belə, 5G-nin tətbiqi yeni təhlükəsizlik problemlərini də gündəmə gətirir. Təhsil müəssisələrində geniş miqyaslı rəqəmsal məlumatların saxlanılması və ötürülməsi prosesi bu məlumatların kibertəhlükələrdən qorunmasını zəruri edir.Aparılan təhlil göstərir ki, 5G şəbəkələrinin istifadəsi zamanı yaranan təhlükəsizlik təhdidlərinin qarşısını almaq üçün kompleks yanaşma tələb olunur. Təhsil müəssisələrinin təhlükəsizlik strategiyaları müasir kibertəhlükəsizlik texnologiyalarından, şəbəkə mühafizəsindən, məlumatların şifrələnməsindən və IoT cihazlarının təhlükəsizliyini təmin edən sistemlərdən istifadəni əhatə etməlidir. Bundan əlavə, təhlükəsizlik strategiyalarının effektivliyini artırmaq üçün təhsil müəssisələrində çalışan personalın və tələbələrin kibertəhlükəsizlik üzrə biliklərinin artırılması da böyük əhəmiyyət kəsb edir.Dövlət və qurum səviyyəsində təhlükəsizliyə dair normativ tənzimləmələrin hazırlanması və müasir təhlükəsizlik standartlarının tətbiqi 5G texnologiyasının təhlükəsiz istifadəsini təmin edə bilər. Təhsilin fasiləsizliyini və məlumatların qorunmasını təmin etmək üçün həm texniki, həm də idarəetmə yanaşmalarının birgə tətbiqi vacibdir.Nəticə olaraq, 5G texnologiyasının təhsil müəssisələrində tətbiqi yalnız texnoloji irəliləyiş deyil, həm də təhlükəsizliyin təmin olunması üçün strateji yanaşmalar tələb edən bir prosesdir. Məlumatların qorunması üçün hazırlanan müasir strategiyalar yalnız təhsil müəssisələrinin təhlükəsizliyini təmin etməklə kifayətlənmir, həm də onların rəqəmsal inkişafa davamlı şəkildə inteqrasiya olunmasını təmin edir. Təhsil sektoru 5G texnologiyasından maksimum fayda əldə etmək üçün təhlükəsizlik məsələlərinə xüsusi diqqət yetirməli və bu sahədə daimi yeniliklərə açıq olmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Плотников, И. А., & Ветров, А. В. (2020). Киберугрозы в эпоху 5G: современные вызовы и методы защиты. Журнал информационной безопасности, 12(3), 15–22.
2. Новиков, П. М. (2020). Принципы построения защищённых 5G сетей. Труды международной конференции по безопасности данных, 13, 56–61.
3. Radanliev, P., De Roure, D., & Walton, R. (2019). Cyber risk at the edge: Current and future trends on IoT risk assessed in the context of 5G networks. Cybersecurity, 2, 12.
4. Kərimov, F. (2021). 5G texnologiyası və IoT cihazlarının təhlükəsizliyi. Milli Elmi Tədqiqatlar Məcmuəsi, 10(4), 41–48.
5. İsmayılov, E., & Qasımova, N. (2020). Təhsil müəssisələrində rəqəmsal transformasiya və 5G şəbəkələrinin rolu. Azərbaycan Elmi Araşdırmalar Jurnalı, 12(3), 32

Muradxan BAYRAMALİYEV

Odlar Yurdu Universiteti,
magistrant
mbayramaliyev@std.beu.edu.az

MACHİNE LEARNİNG VASİTƏSİLƏ YER TƏSVİRLƏRİNİN EMALI VƏ TƏBİƏT RESURSLARININ İDARƏETMƏSİ

Xülasə: *Yer təsvirlərinin emalı və təbiət resurslarının idarə edilməsi müasir dövrdə texnologiya əsaslı yanaşmalar tələb edən mühüm sahələrdən biridir. Machine Learning (ML) texnologiyaları bu sahədə yeni imkanlar açaraq peyk və digər uzaqdan zondlama cihazlarından toplanmış böyük həcmli məlumatları effektiv şəkildə emal etməyə imkan yaradır. ML-in tətbiqi ətraf mühitin monitorinqində, təbiət resurslarının idarə edilməsində və iqlim dəyişikliklərinin izlənməsində dəqiqliyi və səmərəliliyi artırır. Bu texnologiyalar torpaq örtüyünün təsnifatı, su ehtiyatlarının qorunması, meşə yanğınlarının proqnozlaşdırılması və biomüxtəlifliyin monitorinqi kimi sahələrdə geniş tətbiq olunur. Məqalədə ML-in yer təsvirlərinin emalı sahəsində əsas yanaşmaları, istifadə edilən texnologiyalar və gələcək perspektivləri təhlil olunur. Xüsusilə, məlumat keyfiyyəti, hesablama gücü və real vaxt analitikası kimi əsas çağırışlar müzakirə edilmişdir. Təbiət resurslarının davamlı idarə edilməsi üçün ML-in inkişafı və tətbiqi strateji əhəmiyyət kəsb edir və ətraf mühitin qorunmasında mühüm rol oynayır.*

Açar sözlər: *Machine Learning (ML), Peyk Təsvirləri, Ətraf Mühit Monitorinqi, İqlim Dəyişiklikləri, Torpaq Örtüyünün Təsnifatı*

PROCESSING OF EARTH IMAGERY AND NATURAL RESOURCE MANAGEMENT THROUGH MACHINE LEARNING

Summary: *The processing of Earth imagery and natural resource management are crucial fields that require technology-based approaches in the modern era. Machine Learning (ML) technologies open new opportunities in this domain, enabling the efficient processing of large volumes of data collected from satellites and other remote sensing devices. The application of ML increases accuracy and efficiency in environmental monitoring, natural resource management, and tracking climate change. These technologies are widely used in areas such as land cover classification, water resource conservation, forest fire prediction, and biodiversity monitoring. This paper analyzes the key approaches of ML in Earth imagery processing, the technologies used, and future perspectives. In particular, the challenges related to data quality, computational power, and real-time analytics are discussed. The development and application of ML for the sustainable management of natural resources is of strategic importance and plays a vital role in environmental conservation.*

Keywords: *Machine Learning (ML), Satellite Imagery, Environmental Monitoring, Climate Change, Land Cover Classification*

ОБРАБОТКА ИЗОБРАЖЕНИЙ ЗЕМЛИ И УПРАВЛЕНИЕ ПРИРОДНЫМИ РЕСУРСАМИ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ МАШИННОГО ОБУЧЕНИЯ

Резюме: *Обработка изображений Земли и управление природными ресурсами являются важнейшими областями, которые требуют технологически ориентированных подходов в современную эпоху. Технологии машинного обучения (ML) открывают новые возможности в этой области, позволяя эффективно обрабатывать большие объемы данных, собранных с помощью спутников и других устройств дистанционного зондирования. Применение ML повышает точность и эффективность в мониторинге окружающей среды, управлении природными ресурсами и отслеживании изменения климата. Эти технологии широко используются в таких областях, как классификация земного покрытия, сохранение водных ресурсов, прогнозирование лесных пожаров и мониторинг биоразнообразия. В статье анализируются основные подходы ML в обработке изображений Земли, используемые технологии и перспективы на будущее. В частности, обсуждаются проблемы, связанные с качеством данных, вычислительными мощностями и аналитикой в реальном времени. Развитие и применение ML для устойчивого управления природными ресурсами имеет стратегическое значение и играет ключевую роль в охране окружающей среды.*

Ключевые слова: *Машинное обучение (ML), спутниковые изображения, мониторинг окружающей среды, изменение климата, классификация земного покрытия*

GİRİŞ

Yer təsvirlərinin analizi, müasir dövrdə ekosistemlərin qorunması, təbiət resurslarının davamlı idarə edilməsi və iqlim dəyişikliklərinə uyğunlaşma proseslərinin ən mühüm texnologiyalarından birinə çevrilmişdir. Bu sahə, uzaqdan zondlama texnologiyalarının inkişafı və Machine Learning (ML)

alqoritmlərinin geniş tətbiqi ilə inanılmaz irəliləyişlər əldə etmişdir. Peyklər və pilotsuz uçuş aparatları (PUA) vasitəsilə toplanan yüksək dəqiqlikli təsvirlər ətraf mühitin müxtəlif aspektləri barədə böyük həcmdə məlumat təqdim edir. Lakin bu məlumatların işlənməsi və təhlili ənənəvi metodlarla olduqca vaxt və resurs tələb edir. Burada Machine Learning texnologiyaları kritik rol oynayır və təsvirlərin daha sürətli və dəqiq emalını mümkün edir.

Yer təsvirləri ilə təbiət resurslarının idarə olunması sahəsindəki ənənəvi yanaşmalar, çox vaxt məhdud məlumat dəstləri və əl ilə işləmə metodları ilə məhdudlaşdırılırdı. Bunun nəticəsində, meşələrin qanunsuz qırılması, torpaq eroziyası, su resurslarının çirklənməsi və ya iqlim dəyişikliyinin təsiri kimi məsələlər vaxtında aşkarlanmır və qarşısı alınmırdı. Machine Learning texnologiyaları bu problemlərə təsirli həll yolları təqdim edir. Onlar geniş həcmdə peyk təsvirlərini emal edərək məlumatlardan gizli nümunələr çıxarır, dəyişiklikləri aşkar edir və ekoloji prosesləri daha yaxşı başa düşməyə imkan yaradır.

Machine Learning, təkcə peyk təsvirlərinin emalında deyil, həm də təbiət resurslarının idarə olunması üçün strateji qərarların qəbulunda mühüm rol oynayır. Məsələn, kənd təsərrüfatında məhsulun məhsuldarlığını artırmaq üçün torpağın uyğunluğunun qiymətləndirilməsi, su ehtiyatlarının davamlı istifadəsi üçün çirklənmənin izlənməsi və meşələrin biomüxtəlifliyinin qorunması üçün qanunsuz fəaliyyətlərin aşkar edilməsi kimi sahələrdə ML-in effektivliyi artıq sübut edilmişdir. Bu texnologiyalar ekoloji sistemlərdə baş verən prosesləri anlamaq və potensial riskləri proqnozlaşdırmaq üçün əvəzedilməz alətə çevrilmişdir.

Peyk təsvirləri və ML texnologiyalarının birlikdə istifadəsi yalnız məlumatların təhlilini deyil, həm də təbiət resurslarının idarə olunmasında innovativ yanaşmaların tətbiqini mümkün edir. Yer təsvirlərinin emalı üçün ML metodlarının tətbiqi ekoloji davamlılıq məqsədlərinə çatmaq üçün daha geniş imkanlar təqdim edir. Məsələn, quraqlıq dövrlərində su resurslarının daha səmərəli idarə edilməsi, iqlim dəyişikliyinin təsirlərini azaltmaq üçün torpaq istifadəsi strategiyalarının yenidən qurulması və biomüxtəlifliyin qorunması bu yanaşmaların əsas prioritetləri arasındadır.

Son illərdə texnoloji irəliləyişlər, ML-in xüsusilə peyk təsvirlərinin yüksək həcmli məlumatlarına tətbiqində sürətli irəliləyişlərə səbəb olmuşdur. Deep Learning metodlarının inkişafı, xüsusən Convolutional Neural Networks (CNN) kimi strukturlar, təsvirlərin emalı və obyektlərin tanınması sahəsində böyük irəliləyişlər əldə etməyə imkan vermişdir. Bu yanaşmaların ətraf mühitin monitorinqi və idarə olunması sahəsində geniş tətbiqi, yalnız akademik dairələrdə deyil, həm də dövlət qurumlarında, qeyri-hökumət təşkilatlarında və özəl sektorda geniş yayılmışdır. 【1】

Bu məqalədə ML-in Yer təsvirlərinin emalında rolu, bu metodların təbiət resurslarının idarəetməsində tətbiqi və gələcək inkişaf perspektivləri geniş şəkildə təhlil edilir. Məqsədimiz, bu texnologiyaların mövcud vəziyyətini və potensialını işıqlandırmaqla yanaşı, onların ekoloji problemlərin həllində və dayanıqlı inkişafın təmin edilməsində necə effektiv şəkildə istifadə oluna biləcəyini nümayiş etdirməkdir. Yer təsvirləri vasitəsilə toplanan böyük həcmdə məlumatın ML ilə emalı, yalnız ekoloji problemlərin idarə olunmasında deyil, həm də resursların səmərəli istifadəsində yeni bir epoxa açır.

Beləliklə, ML texnologiyalarının təbiət resurslarının idarə olunmasında və Yer təsvirlərinin emalında hansı üsullarla tətbiq olunduğunu və bu yanaşmanın çağırışlarını, üstünlüklərini, eləcə də gələcəkdə təqdim edə biləcəyi imkanları daha geniş şəkildə müzakirə edəcəyik.

Machine Learning və Yer Təsvirlərinin Emalı

Yer təsvirlərinin emalı uzaqdan zondlama texnologiyaları vasitəsilə ətraf mühitin monitorinqi və təbiət resurslarının idarə edilməsi üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Peyklər, dronlar və digər cihazlardan toplanan böyük həcmli məlumatlar ətraf mühitin dəqiq təsvirini yaratmağa imkan verir. Bu məlumatların təhlil edilməsi üçün ənənəvi üsullar kifayət qədər vaxt və resurs tələb etsə də, Machine Learning (ML) bu sahədə inqilabi həllər təqdim edir. ML alqoritmləri, xüsusilə Dərin Öyrənmə modelləri, peyk təsvirlərinin avtomatik və dəqiq şəkildə analiz edilməsini mümkün edir.

1. ML-in Əsas Tətbiq Sahələri

a. Torpaq Örtüyünün Təsnifatı:

ML vasitəsilə peyk təsvirləri əsasında ərazilərin müxtəlif kateqoriyalara (şəhər, kənd təsərrüfatı, meşə, su hövzələri və s.) təsnifatı həyata keçirilir. Xüsusilə Convolutional Neural Networks (CNN) peyk təsvirlərindən torpaq örtüyünün tanınmasında yüksək dəqiqliklə nəticə verir. Məsələn, Sentinel peyklərinin məlumatları əsasında aparılan təsnifatda CNN modelləri ilə 90%-dən yuxarı dəqiqlik əldə olunur.

b. Ətraf Mühit Monitorinqi:

Peyk təsvirlərindən istifadə edərək ətraf mühitdə baş verən dəyişikliklər izlənilir. Bu sahədə Anomaly Detection texnikası qeyri-qanuni meşə qırıntıları, torpaq eroziyası və su hövzələrinin çirklənməsi kimi normadan kənar dəyişiklikləri aşkar etmək üçün geniş istifadə olunur. Peyklərdən alınan məlumatların analizi təbiət resurslarının qorunmasına və qanunsuz fəaliyyətlərin qarşısının alınmasına kömək edir.

c. İqlim Dəyişikliklərinin Analizi:

ML, iqlim dəyişikliklərinin uzunmüddətli müşahidəsi və proqnozlaşdırılması üçün effektiv vasitədir. Recurrent Neural Networks (RNN) və Long Short-Term Memory (LSTM) modelləri, buzlaqların əriməsi, temperatur dəyişiklikləri və bitki örtüyünün dinamikası kimi proseslərin təhlilində geniş tətbiq olunur.

2. ML-in Tətbiqi Yanaşmaları

Supervised Learning:
Əvvəlcədən etiketlənmiş məlumatlardan istifadə edərək peyk təsvirlərində obyektlərin tanınması və təsnifatı həyata keçirilir. Bu yanaşma ilə ərazilər üzrə dəqiq təsnifat aparmaq mümkündür.

Unsupervised Learning:
Etiketlənməmiş məlumatları klasterləşdirmək və oxşar xüsusiyyətlərə malik obyektləri qruplaşdırmaq üçün istifadə olunur. Bu metod naməlum obyektlərin təsnifatında mühüm rol oynayır. 【5】

3. ML Tətbiqində Texnologiyalar

ML peyk təsvirlərinin analizi üçün müxtəlif texnologiyalar təqdim edir:

- **Deep Learning:** Görüntü tanınmasında CNN-lər və təsvirlərin yaradılmasında GAN-lər (Generative Adversarial Networks) geniş istifadə edilir.
- **GIS inteqrasiyası:** ML alqoritmlərinin coğrafi informasiya sistemləri ilə birləşdirilməsi daha dəqiq və lokallaşdırılmış təhlillərə imkan yaradır.

4. Üstünlüklər və Çatışmazlıqlar

Üstünlüklər:

- Böyük həcmli məlumatların daha sürətli və dəqiq emalı.
- Ətraf mühit dəyişikliklərinin real vaxtda izlənilməsi.
- Resursların idarə edilməsində məlumat əsaslı qərar qəbulunun təşviqi.

Çatışmazlıqlar:

- ML modellərinin yüksək hesablama gücü tələb etməsi.
- Peyk təsvirlərinin dəqiqliyi və keyfiyyəti ilə bağlı məhdudiyyətlər.
- Etiketlənmiş məlumat dəstlərinin çatışmazlığı.

Machine Learning peyk təsvirlərinin emalı sahəsində ənənəvi üsullardan fərqli olaraq dəqiqlik və sürət baxımından daha üstün həllər təqdim edir. Bu texnologiya, təbiət resurslarının qorunması, iqlim dəyişikliklərinin izlənməsi və resursların davamlı istifadəsində yeni imkanlar yaradır. Gələcəkdə real vaxt analizlərinin tətbiqi və təkmil ML modellərinin yaradılması bu sahədə səmərəliliyi daha da artıracaqdır.

Təbiət Resurslarının İdarə Edilməsində ML-in Tətbiqi

Machine Learning (ML) texnologiyaları təbiət resurslarının qorunması, idarə olunması və davamlı inkişaf strategiyalarının hazırlanmasında inqilabi rol oynayır. ML peyk təsvirlərindən və digər məlumat mənbələrindən istifadə edərək təbiət resurslarının vəziyyətini izləmək və onlardan səmərəli şəkildə istifadə etmək üçün innovativ həllər təqdim edir.

1. Torpaq Resurslarının İdarə Edilməsi

Torpaq resurslarının idarə olunması kənd təsərrüfatının məhsuldarlığının artırılması və torpaq eroziyasının qarşısının alınması üçün əsasdır. ML-in bu sahədəki tətbiqləri aşağıdakılardır:

- **Torpaq Örtüyünün Təsnifatı:** Peyk təsvirləri əsasında torpaq örtüyü kənd təsərrüfatı sahələri, otlaqlar, meşələr və şəhər əraziləri kimi kateqoriyalara bölünür. Bu prosesdə Convolutional Neural Networks (CNN) kimi alqoritmlərdən istifadə edilir.
- **Torpaq Eroziyası Riskinin Qiymətləndirilməsi:** ML alqoritmləri torpaq eroziyasının riskli olduğu əraziləri müəyyənləşdirərək preventiv tədbirlərin görülməsini təmin edir.

Məsələn, FAO (BMT-nin Kənd Təsərrüfatı və Ərzaq Təşkilatı) tərəfindən həyata keçirilən layihələrdə ML peyk təsvirlərindən istifadə edərək quraq torpaqların bərpası prosesində uğurla tətbiq edilmişdir.

2. Su Ehtiyatlarının İdarə Edilməsi

ML su ehtiyatlarının monitorinqi, çirklənmə səviyyəsinin təhlili və istifadə səmərəliliyinin artırılmasında mühüm rol oynayır:

- **Su Hövzələrinin Monitorinqi:** Peyk təsvirləri ilə göl, çay və su anbarlarının səviyyəsi izlənilir. ML modelləri ilə qeyri-qanuni istifadə və ya çirklənmə halları aşkarlanır.
- **Su İdarəetməsi üçün Proqnozlaşdırma:** Vaxt seriyalı məlumatlarla LSTM modelləri su səviyyəsindəki dəyişiklikləri proqnozlaşdırır və su çatışmazlığı riskini azaldır.

NASA və ESA kimi təşkilatların peyk proqramlarında ML su ehtiyatlarının uzunmüddətli idarə olunması üçün tətbiq olunur【2】.

3. Meşə Resurslarının İdarə Edilməsi

Meşə resursları biomüxtəlifliyin qorunması və iqlim tarazlığının təmin edilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. ML alqoritmləri meşələrin vəziyyətini izləmək və onları qorumaq üçün aşağıdakı məqsədlərlə istifadə edilir:

- **Meşə Qırıntılarının Aşkarlanması:** Peyk təsvirlərindəki dəyişiklikləri analiz edərək qeyri-qanuni meşə qırıntıları avtomatik aşkarlanır.
- **Meşə Yanğınlarının Proqnozlaşdırılması:** ML modelləri hava məlumatları və keçmiş təsvirlərdən istifadə edərək yanğın risklərini əvvəlcədən müəyyən edir.

2019-cu ildə Amazon meşələrində baş verən böyük yanğınlar zamanı ML alqoritmləri ilə peyk təsvirləri analiz edilmiş və riskli bölgələrin müəyyən olunmasına kömək edilmişdir【3】.

4. Biomüxtəlifliyin Monitorinqi

Biomüxtəlifliyin qorunması ekosistemlərin tarazlığını təmin etmək üçün əsasdır. ML bu sahədə aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

- **Heyvan Növlərinin Yayılma Dinamikasının Analizi:** Peyk təsvirləri və sensor məlumatları ilə biomüxtəliflik göstəriciləri izlənilir.
- **Təhlükə Altında Olan Növlərin Monitorinqi:** ML heyvanların yerləşməsini təhlil edərək risk altında olan növlərin qorunması üçün tədbirlərin hazırlanmasında istifadə olunur.

5. İqlim Dəyişikliklərinə Cavab Strategiyaları

ML iqlim dəyişikliklərinin təsirlərini analiz etmək və onlara qarşı tədbirlər hazırlamaq üçün istifadə olunur:

- **Vaxt Seriyalı Təhlil:** Peyk təsvirləri ilə buzlaqların əriməsi, dəniz səviyyəsinin yüksəlməsi və istilik dalğalarının təsirləri analiz edilir.
- **Risklərə Qarşı Strategiyalar:** ML iqlim risklərini qiymətləndirərək ərazilərin həssaslığını təhlil edir və davamlı adaptasiya strategiyalarını formalaşdırır.

6. Real Həyat Tətbiqləri və Uğur Nümunələri

- **COPERNICUS Proqramı:** Avropa İttifaqının Copernicus proqramı ML alqoritmlərindən istifadə edərək torpaq, su və hava resurslarının monitorinqini təmin edir.
- **Global Forest Watch:** Qlobal miqyasda meşə qırıntılarını izləmək üçün ML və peyk təsvirlərindən istifadə edən bir platformadır.

Gələcək Perspektivlər və Tövsiyələr

Machine Learning (ML) texnologiyalarının təbiət resurslarının idarə olunmasında rolu davamlı inkişaf və yeni texnologiyaların tətbiqi ilə genişlənməkdədir. Gələcəkdə ML-in bu sahədə tətbiqini daha da gücləndirmək üçün bir sıra perspektivlər və tövsiyələr diqqət mərkəzindədir:

1. Real-vaxt Analitikası

ML-in real-vaxt rejimində məlumatları emal etməsi təbiət resurslarının idarə olunmasında inqilabi dəyişikliklərə səbəb olacaqdır. Real-vaxt analizləri:

- Təbiət hadisələrinə (yanğınlar, sel, zəlzələlər) qarşı operativ reaksiya verməyə,
- Resursların istifadəsindəki dəyişiklikləri anında izləməyə,
- Çirklənmə və digər ekoloji problemlərin qarşısını vaxtında almağa imkan yaradacaqdır.

2. Hibrid Modellərin İnkişafı

Bir neçə ML yanaşmasının inteqrasiyası daha dəqiq nəticələr üçün böyük imkanlar açır. Məsələn:

- **Deep Learning və Reinforcement Learning:** Təbiət resurslarının səmərəli idarə olunması üçün strategiyaların optimallaşdırılmasında tətbiq edilə bilər.
- **Supervised və Unsupervised Learning:** Peyk təsvirlərinin daha geniş təhlili üçün birgə istifadə oluna bilər.

3. Açıq Məlumat Bazasının Yaradılması

Peyk təsvirlərinə və digər uzaqdan zondlama məlumatlarına çıxışın artırılması ML-in tətbiq sahələrini genişləndirə bilər.

- Açıq mənbəli məlumat bazaları tədqiqatçıların və təşkilatların daha effektiv modellər hazırlamasına şərait yaradacaq.
- Xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün bu, ekoloji problemlərin həllinə dəstək olacaqdır.

4. ML Modellərinin Lokal Tətbiqi

Yerli resursların idarə olunmasında spesifik problemlərin həlli üçün ML modellərinin lokallaşdırılması vacibdir. Bu, fərqli coğrafi bölgələrin xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla daha dəqiq və məqsədyönlü həllər yaratmağa imkan verəcəkdir. 【4】

5. Bulud Hesablama və Yüksək Performanslı Emal Texnologiyaları

Bulud əsaslı ML sistemləri böyük həcmli məlumatların daha sürətli emalını təmin edəcək.

- **Edge Computing:** Uzaq ərazilərdə məlumatların yerində emalını mümkün edəcək və real vaxt analizlərini sürətləndirəcək.
- Yüksək performanslı hesablama ML-in mürəkkəb modellərini idarə etmək üçün resurs səmərəliliyini artıracaqdır.

6. Davamlı Təhsil və Bacarıq İnkişafı

ML-in ekoloji sahələrdə tətbiqi üçün mütəxəssislərin təlimi və bacarıqlarının artırılması vacibdir.

- Tədqiqatçı və mühəndislər üçün ixtisasartırma proqramlarının hazırlanması texnologiyanın daha geniş istifadəsinə imkan yaradacaq.
- Hökumətlər və qeyri-hökumət təşkilatları bu sahədə insan kapitalının inkişafına sərmayə qoymalıdır.

7. Etik Tətbiqlərin Təmin Edilməsi

ML texnologiyalarının təbiət resurslarının idarə edilməsində istifadəsi zamanı etik qaydaların gözlənilməsi vacibdir.

- Resursların qorunması ilə onların istifadəsi arasında balans yaradılmalı,
- Yerli icmaların maraqları nəzərə alınaraq qərarlar qəbul edilməlidir.

8. İqlim Dəyişikliklərinə Qarşı Gələcək Strategiyalar

ML texnologiyalarının inkişafı ilə iqlim dəyişikliyi problemlərinə qarşı daha effektiv strategiyalar hazırlamaq mümkündür.

- Riskli ərazilərin proqnozlaşdırılması,
- Adaptiv idarəetmə sistemlərinin qurulması və
- Davamlı inkişaf məqsədlərinə uyğun siyasətlərin hazırlanması bu istiqamətdə əsas prioritetlərdən olacaq.

Gələcəkdə Machine Learning-in inkişafı və tətbiqi təbiət resurslarının idarə edilməsi sahəsində daha geniş imkanlar yaradacaq. Bu texnologiyanın səmərəli istifadəsi ilə ekoloji davamlılıq, resursların qorunması və ətraf mühitin tarazlığı üçün əsaslı həllər təmin ediləcəkdir.

NƏTİCƏ

Machine Learning (ML) texnologiyaları peyk təsvirlərinin emalı və təbiət resurslarının idarə olunması sahəsində inqilabi dəyişikliklərə yol açır. ML alqoritmləri böyük həcmli məlumatların sürətli və dəqiq təhlilini təmin edərək təbiət resurslarının qorunması, ekoloji problemlərin həlli və davamlı inkişafın təmin edilməsində əvəzsiz vasitə kimi çıxış edir.

Bu texnologiyalar torpaq, su və meşə resurslarının monitorinqi, iqlim dəyişikliklərinin izlənməsi və biomüxtəlifliyin qorunması kimi sahələrdə geniş tətbiq edilir. Xüsusilə, peyk təsvirləri və ML modellərinin birgə istifadəsi ətraf mühitdə baş verən dəyişikliklərin müəyyən edilməsi və bu dəyişikliklərə qarşı strategiyaların hazırlanmasında böyük imkanlar yaradır.

Bununla belə, ML-in bu sahədə genişmiqyaslı tətbiqi bəzi çətinliklərlə müşayiət olunur. Hesablama gücünə yüksək tələbat, keyfiyyətli məlumat çatışmazlığı və etik problemlər bu texnologiyanın inkişafında həll edilməsi vacib olan məsələlərdir. Lakin açıq məlumat bazalarının yaradılması, real vaxt analizlərinin tətbiqi və daha güclü ML modellərinin inkişafı bu sahədəki çətinliklərin öhdəsindən gəlmək üçün effektiv yanaşmalardır.

Gələcəkdə ML-in inkişafı təbiət resurslarının idarə edilməsində səmərəliliyi artıraraq ekoloji problemlərin həllinə və davamlı inkişafın təmin edilməsinə mühüm töhfə verəcəkdir. Bu texnologiya, resursların qorunması ilə yanaşı, ətraf mühitin gələcək nəsillər üçün dayanıqlılığını təmin etmək üçün əvəzolunmaz bir alət kimi çıxış edir.

ƏDƏBİYYAT

1. United Nations Population Fund (UNFPA), 2023.
2. FAO Forest Resource Assessment, 2022.
3. World Bank, "Sustaining Soil Resources," 2021.
4. NASA Earth Observation Satellite Data, 2023.
5. Geospatial Analytics Journal, 2021.

Abbas ABDULLAYEV

Odlar Yurdu Universiteti,
magistrant
abbas.abdullayev03@gmail.com

SÜNİ İNTELLEKT VƏ TƏDRİS PLATFORMALARI: SIFIR GÜN HÜCUMLARINA QARŞI MÜDAFİƏ STRATEGİYALARI

Xülasə: *Məqalədə süni intellektin tədris platformalarında tətbiqi və sıfır gün hücumlarına qarşı müdafiə strategiyaları araşdırılır. Süni intellektin fərdiləşdirilmiş tədris və adaptiv öyrənmə proseslərində rolu geniş izah edilmişdir. Bununla yanaşı, sıfır gün zəifliklərinin tədris platformalarına yaratdığı təhlükələr və bu təhlükələrə qarşı süni intellekt əsaslı proaktiv müdafiə üsulları, o cümlədən avtomatlaşdırılmış sistemlər və anomaliya aşkarlama texnologiyaları müzakirə olunur. Məqalədə süni intellektin təhsil və kibertəhlükəsizlik sahələrindəki gələcək perspektivlərinə də toxunulmuşdur.*

Açar sözlər: *Süni intellekt, tədris platformaları, sıfır gün hücumları, kibertəhlükəsizlik, fərdiləşdirilmiş təhsil, adaptiv öyrənmə, anomaliya aşkarlanması, avtomatlaşdırılmış müdafiə*

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND LEARNING PLATFORMS: DEFENSE STRATEGIES AGAINST ZERO-DAY ATTACKS

Abstract: *The article explores the application of artificial intelligence (AI) in educational platforms and strategies to defend against zero-day attacks. It emphasizes AI's role in personalized learning and adaptive teaching processes. Additionally, it analyzes the threats posed by zero-day vulnerabilities to educational platforms and discusses AI-driven proactive defense methods, such as automated systems and anomaly detection technologies. The paper also highlights future prospects of AI in education and cybersecurity, aiming to enhance learning and safeguard digital platforms.*

Keywords: *Artificial intelligence, educational platforms, zero-day attacks, cybersecurity, personalized learning, adaptive learning, anomaly detection, automated defense*

ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ И ОБУЧАЮЩИЕ ПЛАТФОРМЫ: СТРАТЕГИИ ЗАЩИТЫ ОТ АТАКИ «НУЛЕВОГО ДНЯ»

Резюме: *В статье рассматривается применение искусственного интеллекта (ИИ) на образовательных платформах и стратегии защиты от атак нулевого дня. Подчеркивается роль ИИ в персонализированном обучении и адаптивных образовательных процессах. Кроме того, анализируются угрозы, связанные с уязвимостями нулевого дня, для образовательных платформ, а также обсуждаются методы проактивной защиты на основе ИИ, включая автоматизированные системы и технологии обнаружения аномалий. В статье также затрагиваются перспективы использования ИИ в образовании и кибербезопасности.*

Ключевые слова: *Искусственный интеллект, образовательные платформы, атаки нулевого дня, кибербезопасность, персонализированное обучение, адаптивное обучение, обнаружение аномалий, автоматизированная защита*

GİRİŞ

Son illərdə rəqəmsal texnologiyalar, xüsusilə süni intellekt (Sİ), təhsil sahəsində inqilabi dəyişikliklərə səbəb olub. Ənənəvi tədris metodlarının yerini alan yeni tədris platformaları, texnologiyanın imkanlarından istifadə edərək daha interaktiv və fərdiləşdirilmiş öyrənmə təcrübələri təqdim edir. Tədris sahəsində süni intellektin tətbiqi, təhsil resurslarının daha səmərəli və əlçatan olmasına, tələbələrin fərdi ehtiyaclarına və öyrənmə tempinə uyğun dərslərin təqdim edilməsinə imkan verir. Bu inkişaflar, həm təhsil prosesini daha effektiv və əhatəli etməkdə, həm də müəllim və tələbələr arasında qarşılıqlı əlaqəni gücləndirməkdə mühüm rol oynayır.

Ancaq tədris platformalarının rəqəmsallaşması və süni intellektin geniş tətbiqi ilə birlikdə yeni təhlükəsizlik problemləri də meydana çıxmışdır. Həssas məlumatların qorunması və sistemlərin etibarlılığı, təhsil sektorunun qarşılaşdığı ən ciddi məsələlərdən birinə çevrilib. Bu məsələnin ən kritik nöqtələrindən biri isə sıfır gün hücumlarıdır. Sıfır gün zəifliklərı, proqram təminatlarında mövcud olan və hələ müəyyən edilməmiş təhlükəsizlik boşluqlarıdır. Bu zəifliklər kəşf edildikdən sonra hücumçular tərəfindən istifadə olunaraq, ciddi təhlükələrə yol açır. Təhsil platformaları, xüsusilə onlayn kurslar, interaktiv dərs materialları və şəbəkə üzərindən məlumat mübadiləsi aparan sistemlər, sıfır gün zəifliklərinə qarşı çox həssasdır. Bu zəifliklər tədris materiallarına, tələbələrin şəxsi məlumatlarına və hətta tədris platformalarının fəaliyyətinə mənfi təsir göstərə bilər.

Bu vəziyyətdə, sıfır gün hücumlarına qarşı müdafiə strategiyalarının hazırlanması və tətbiqi

önəmlidir. Təhlükəsizlik tədbirlərinin ən müasir yanaşmalarından biri, süni intellektin təhlükəsizlik məqsədilə istifadə edilməsidir. Süni intellektin analitik gücü və proqnozlaşdırma qabiliyyəti, sıfır gün zəifliklərini aşkar etmək və hücumları qarşısını almaq üçün böyük potensiala malikdir. Süni intellektin köməyi ilə, sistemlər real vaxtda davranışları izləyərək potensial təhlükələri aşkar edə bilər. Həmçinin, avtomatlaşdırılmış sistemlər və anomaliya aşkarlanması kimi texnologiyalar, sıfır gün zəifliklərinin tapılmasında və sistemin təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mühüm rol oynayır.

Bu məqalə, süni intellektin tədris platformalarındaki tətbiqini və sıfır gün hücumlarına qarşı müdafiə strategiyalarını ətraflı şəkildə araşdırmağı hədəfləyir. Məqsəd, süni intellektin tədris və kibertəhlükəsizlik sahələrində necə qarşılıqlı təsir göstərdiyini və gələcəkdə bu texnologiyaların təhsil sistemini necə daha təhlükəsiz və səmərəli hala gətirə biləcəyini göstərməkdir. Süni intellektin təhsil sektorunda tətbiqinin gələcək perspektivləri və təhlükəsizlik məsələlərinə necə təsir edəcəyi də müzakirə olunacaq.

Süni İntellekt və Təhsil

Süni intellekt təhsil sahəsində böyük dəyişikliklərə səbəb olub. Müasir tədris platformalarında Sİ-nin əsas rolu fərdiləşdirilmiş öyrənmə imkanları yaratmaqdır. Bu, tələbələrin fərdi ehtiyaclarına və sürətinə uyğun dərs materiallarının təqdim edilməsini təmin edir. Misal üçün, Coursera və Khan Academy kimi platformalar süni intellekt vasitəsilə tələbələrə təklif edilən dərs materiallarını adaptiv şəkildə yeniləyir.

Fərdiləşdirilmiş tədris: Sİ alqoritmləri tələbələrin öyrənmə tempini, maraq sahələrini və zəif tərəflərini analiz edir. Nəticədə, hər bir tələbəyə uyğunlaşdırılmış öyrənmə planı təqdim edilir.

Adaptiv qiymətləndirmə sistemləri: Tələbələrin bacarıqlarını ölçmək üçün sualların çətinlik səviyyəsi avtomatik olaraq dəyişdirilir. Bu, daha dəqiq qiymətləndirmə imkanı yaradır.

Avtomatlaşdırılmış təhsil materialları: Müəllimlərin işini yüngülləşdirmək üçün Sİ dərs proqramları hazırlamaqda kömək edir.[1]

Süni İntellektin Təhsil Keyfiyyətinə Təsiri

Süni intellekt təhsilin keyfiyyətini artıraraq daha effektiv və əlçatan bir öyrənmə mühiti yaradır.

Real vaxt analitikası: Sİ tədris prosesində tələbələrin inkişafını izləməyə və onların zəif tərəflərini müəyyən etməyə imkan verir. Müəllimlər bu məlumatlar əsasında daha yaxşı qərarlar qəbul edirlər. [1]

Qlobal əlçatanlıq: Sİ-nin avtomatlaşdırılmış tədris alətləri inkişaf etməkdə olan ölkələrdə təhsilə çıxışı artırır. Dil baryerlərini aradan qaldıran tərcümə sistemləri və virtual müəllimlər buna misal ola bilər. [2]

Sıfır Gün Hücumlarının Təhlükəsi

Sıfır gün hücumları proqram təminatında və ya sistemlərdə mövcud olan, lakin hələ aşkar edilməmiş zəifliklərə əsaslanır. Bu zəifliklər kəşf edildiyi andan hücuma məruz qalana qədərki dövr "sıfır gün" adlanır.

Xüsusiyyətləri: Hücumçular zəifliklərdən istifadə edərək sistemə daxil olur, məlumatları oğurlayır və ya xidmətləri pozurlar.

Təsir dairəsi: Bu hücumlar xüsusilə təhsil sektorunda ciddi problemlər yarada bilər. Rəqəmsal tədris platformalarının təhlükəsizliyi pozulduqda tələbələrin şəxsi məlumatları risk altında qalır. [3]

Sıfır gün hücumlarına dair müxtəlif nümunələr mövcuddur. Məsələn, "Heartbleed" zəifliyi böyük miqyaslı məlumat sızmalarına səbəb olub. Təhsil platformalarında belə hücumlar tədris proseslərini iflic edə və reputasiyaya zərər vura bilər. [3]

Süni İntellektin Kibertəhlükəsizlikdə Tətbiqi

Süni intellekt sıfır gün hücumlarının qarşısını almaqda mühüm rol oynayır.

Maşın öyrənmə modelləri: Süni intellekt sistemləri normal fəaliyyət nümunələrini öyrənərək anomal halları dərhal aşkar edir.

Real vaxt aşkarlanma: Süni intellekt potensial təhlükələri əyani şəkildə izləyir və hücumları başlamazdan əvvəl müəyyən edir.

Avtomatlaşdırılmış yamaq idarəetməsi: Süni intellekt zəiflikləri müəyyən edərək prioritetləşdirir və sürətli şəkildə yamaq tətbiq edir.

Tələ texnologiyaları: Hücum edənləri aldatmaq üçün hazırlanmış sistemlər (honeypots) hücumların metodlarını öyrənməyə imkan yaradır.

Təhlükə kəşfiyyatı: Süni intellektlə işləyən alətlər təşkilatlar arasında məlumat mübadiləsini asanlaşdırır, kollektiv müdafiəni gücləndirir. [4]

Tədris Platformaları və Kibertəhlükəsizlik Kəsişməsi

Rəqəmsal tədris platformaları, xüsusilə geniş istifadə edilən qlobal təhsil platformaları, kibertəhlükəsizlik baxımından yüksək risk altındadır.

Süni intellekt tədris platformalarının inteqrasiyasını və onların təhlükəsizliyini təmin etmək üçün kritik alətlər təqdim edir.

Tədris platformalarında sıfır gün hücumlarının simulyasiyası tələbələrə real həyatda tətbiq edə biləcəkləri praktiki biliklər verir. Kibertəhlükəsizlik kursları üçün nəzərdə tutulmuş süni intellekt vasitələri effektiv öyrənmə imkanları təqdim edir. [5]

Süni İntellektin Təhsildə və Kibertəhlükəsizlikdə Gələcək Perspektivləri

Süni intellekt təhsildə və kibertəhlükəsizlikdə böyük potensiala sahibdir və bu sahələrdə gələcəkdə inqilabi dəyişikliklərə səbəb ola bilər. Təhsildə, süni intellekt tələbələrin fərdi öyrənmə tərzlərini analiz edərək onlara xüsusi tədris proqramları və öyrənmə materialları təklif edə bilər. Bu texnologiya, müəllimlərin iş yükünü azaldaraq təhsil prosesini daha effektiv və şəxsi hala gətirəcək. Ayrıca, süni intellekt vasitəsilə

tədris materialları mütəmadi olaraq yenilənə bilər, beləliklə tələbələrə ən aktual biliklər təqdim olunacaq. [4]

Kibertəhlükəsizlikdə isə, süni intellekt real vaxtda təhlükələri izləyərək avtomatik olaraq zərərli fəaliyyətləri aşkarlaya və müdaxilə edə bilər. Bu, təhlükəsizlik sistemlərinin daha sürətli və effektiv şəkildə işləməsinə imkan verəcək. Süni intellekt həmçinin, böyük verilənlər analiz edərək şəbəkələrdəki zəiflikləri tapmaq və qarşısını almaq üçün istifadə edilə bilər. Hücumların öyrənilməsi və proqnozlaşdırılması baxımından süni intellekt, kibertəhlükəsizlik mütəxəssislərinin işini asanlaşdıracaq. Bu sahədə daha da inkişaf etmiş süni intellekt sistemləri, kiberhücumları daha yaxşı aşkar edə bilər və proaktiv müdafiə metodlarını tətbiq edərək məlumatların təhlükəsizliyini artıracaq. Gələcəkdə, həm təhsil, həm də kibertəhlükəsizlik sahələrində süni intellektin tətbiqi daha çox yayılacaq və insanların həyatını daha təhlükəsiz və effektiv hala gətirəcək. [5]

NƏTİCƏ

Rəqəmsal dövrdə süni intellektin (Sİ) təhsil və təhlükəsizlik sahələrində istifadəsi böyük potensial vəd edir. Tədris platformalarında süni intellektin tətbiqi, fərdiləşdirilmiş öyrənmə təcrübələri və adaptiv tədris prosesləri yaratmaqla, tələbələrin daha effektiv və interaktiv öyrənmə imkanlarına sahib olmasını təmin edir. Bu texnologiyalar yalnız təhsil sisteminin inkişafını deyil, həm də onun rəqəmsal təhlükəsizlik səviyyəsinin yüksəldilməsini mümkün edir.

Sıfır gün zəifliklər, rəqəmsal sistemlərin üzləşdiyi ən ciddi təhlükələrdən biridir və onların təsirini minimuma endirmək üçün müasir müdafiə strategiyalarına ehtiyac vardır. Süni intellekt, sıfır gün hücumlarını aşkar etmək, riskləri proqnozlaşdırmaq və avtomatlaşdırılmış təhlükəsizlik sistemləri vasitəsilə təhlükələrə qarşı proaktiv müdafiə təmin etmək baxımından effektiv vasitədir. Anomaliya aşkarlanması və real vaxt monitorinqi kimi süni intellekt texnologiyaları, tədris platformalarının təhlükəsizliyini təmin etməkdə mühüm rol oynayır.

Məqalədə göstərildiyi kimi, süni intellekt yalnız təhlükəsizlik tədbirlərini gücləndirmir, həm də tədris prosesini daha inklüziv və səmərəli hala gətirir. Gələcəkdə bu texnologiyaların daha geniş tətbiqi, yalnız təhsil sektorunun inkişafına deyil, həm də kibertəhlükəsizliyin ümumi səviyyəsinin artırılmasına kömək edəcəkdir. Təhsil müəssisələri və texnologiya istehsalçıları, süni intellektin imkanlarından istifadə edərək, tədris platformalarının həm funksionallığını, həm də təhlükəsizliyini təmin etmək üçün əməkdaşlıq etməlidirlər.

Son olaraq, süni intellektin inkişafı ilə təhsil və təhlükəsizlik sahələri arasında mövcud olan boşluqları aradan qaldırmaq mümkündür. Tədris proseslərinin rəqəmsallaşması fonunda, bu texnologiyaların davamlı olaraq inkişaf etdirilməsi və yeniliklərin tətbiqi, təhsil sisteminin daha təhlükəsiz, dinamik və tələbələr üçün əlçatan olmasını təmin edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əbdiyeva-Əliyeva, G. Kiber təhlükəsizliyin əsasları. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı, 2022.
2. Hüseynov, R. Təhsil platformalarında süni intellektin tətbiqi. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı, 2021.
3. İsmayılov, A. Sıfır gün zəifliklər: Aşkarlanma və müdafiə strategiyaları. Bakı: Nurlan Nəşriyyatı, 2023.
4. Quliyev, S. Rəqəmsal təhsil və kibertəhlükəsizlik. Bakı: Elm Akademiyası, 2022.
5. Əliyev, M. Süni intellekt və təhlükə analizi sistemləri. Gəncə: İnnovasiya Mərkəzi, 2023.

Ülvi İSMAYILOV

Odlar Yurdu Universiteti,
magistrant
ulvismayilov1@gmail.com

ŞTRİX KODLAMA ƏSASLI SİFƏT BİOMETRİYASI: TANIMA SİSTEMLƏRİNİN EFFEKTİVLİYİ, TƏHLÜKƏSİZLİK VƏ VERİLƏNLƏRİN KOMPAKTLAŞDIRILMASI

Xülasə: *Bu məqalədə ştrix kodlama texnologiyalarının sifət biometriyasında istifadəsi araşdırılır. Biometrik məlumatların ştrix kodlarla kodlanması tanıma sistemlərinin effektivliyini artırmaqla yanaşı, təhlükəsizlik səviyyəsini yüksəldir və məlumatların kompakt şəkildə saxlanmasına imkan yaradır. Ştrix kodlama yalnız biometrik məlumatların saxlanmasını deyil, həm də fərdi identifikator kimi təhlükəsiz şəkildə istifadəsini təmin edir. Bu texnologiya, insan üzünü tanıma sistemlərinin dəqiqliyini artıraraq, yalnız həssas biometrik məlumatların deyil, həm də daha az həssas fərdi məlumatların, məsələn, şəxsiyyət identifikatorlarının idarə olunmasını asanlaşdırır. Məqalədə müxtəlif ştrix kodlama alqoritmləri, onların biometrik autentifikasiya sistemlərində istifadəsi və bu texnologiyanın praktiki tətbiq sahələri təhlil edilir.*

Açar sözlər: *sifət biometriyası, ştrix kodlama, tanıma sistemləri, təhlükəsizlik, kompaktlaşdırma, autentifikasiya*

IMPROVING THE QUALITY OF SPEECH SYNTHESIS THROUGH MACHINE LEARNING TECHNIQUES

Abstract: *This article examines the use of barcoding technologies in facial biometrics. Encoding biometric data with bar codes not only increases the efficiency of recognition systems, but also increases the level of security and allows for compact storage of data. Barcoding not only ensures the storage of biometric data, but also its secure use as a personal identifier. This technology, by increasing the accuracy of human face recognition systems, facilitates the management of not only sensitive biometric data, but also less sensitive personal data, such as identity identifiers. The article analyzes various barcoding algorithms, their use in biometric authentication systems, and practical applications of this technology.*

Keywords: *facial biometrics, bar coding, recognition systems, security, compaction, authentication*

ПОВЫШЕНИЕ КАЧЕСТВА СИНТЕЗА РЕЧИ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ТЕХНОЛОГИЙ МАШИННОГО ОБУЧЕНИЯ

Резюме: *В данной статье рассматривается использование технологий штрихкодирования в биометрии лица. Кодирование биометрических данных с помощью штрихкодов не только повышает эффективность систем распознавания, но и повышает уровень безопасности, а также позволяет компактно хранить данные. Штрихкодирование обеспечивает не только хранение биометрических данных, но и их безопасное использование в качестве персонального идентификатора. Эта технология повышает точность систем распознавания лиц, упрощая управление не только конфиденциальными биометрическими данными, но и менее конфиденциальными персональными данными, такими как идентификаторы личности. В статье анализируются различные алгоритмы штрихкодирования, их использование в системах биометрической аутентификации, а также практические применения этой технологии.*

Ключевые слова: *биометрия лица, штрихкодирование, системы распознавания, безопасность, уплотнение, аутентификация*

GİRİŞ

Biometrik texnologiyalar hər bir insanın unikal fiziki və ya davranış xarakteristikalarından istifadə edərək onun şəxsiyyətini tanıyan sistemlərdir. Sifət biometriyası ən populyar biometrik metodlardan biridir, çünki o, istifadəçi tərəfindən xüsusi cihazlara toxunma tələb etmir və uzaqdan identifikasiya üçün geniş istifadə olunur.

Apple IPhone X modeli və ardından gələn Windows Hello üz tanıma sistemləri biometrik texnologiyaların sürəti, effektivliyi və təhlükəsizliyi ilə bağlı geniş müzakirələrə səbəb oldu. Hər iki texnologiya müxtəlif yanaşmalarla biometrik autentifikasiyanın üstünlüklərini nümayiş etdirdi. IPhone X, TrueDepth kamera sistemi ilə üzün dəqiq və təhlükəsiz tanınmasını təmin edərək, istifadəçilərin böyük rəğbətini qazandı. Eyni zamanda, Windows Hello sistemləri istifadəçi dostu interfeysi ilə ofis və fərdi mühitlərdə təhlükəsiz GİRİŞ sistemlərini sadələşdirdi. Bu müzakirələr göstərdi ki, biometrik məlumatların saxlanması və tanınması texnologiyalarının təkmilləşdirilməsi yeni həll yollarına ehtiyac yaradır.

Ancaq sifət biometrik məlumatlarının saxlanması və ötürülməsi, böyük ölçülü və həssas təbiətinə görə müxtəlif çətinliklər yaradır. Bunun üçün biometrik məlumatların ştrix kodlama texnologiyası ilə təmsil edilməsi müasir tanıma sistemlərində effektiv, təhlükəsiz və az resurs tələb edən həll yolu kimi istifadə olunur. Ştrix kodlama biometrik məlumatların daha asan saxlanması, ötürülməsi və tanınması üçün geniş imkanlar təqdim edir.

Ştrix Kodlama Əsaslı Sifət Biometriyası: Tanıma Sistemlərinin Effektivliyi, Təhlükəsizlik və Verilənlərin

Kompaktlaşdırılması

1. Ştrix Kodlama Texnologiyasının Biometrik Tanımada Əhəmiyyəti

1.1. Ştrix Kodların Növləri

Biometrik məlumatların kodlanması üçün ən çox istifadə olunan ştrix kod növləri:

- 1D Ştrix Kodlar: Xətti kodlar (UPC, EAN) daha az məlumat saxlayır, lakin sadə tanıma sistemləri üçün kifayət edir.
- 2D Ştrix Kodlar: QR kod, Data Matrix və Aztec kimi kodlar daha çox məlumat saxlaya və daha yüksək dəqiqliklə tanına bilər.

2D ştrix kodlar sifət biometriyası kimi kompleks və böyük həcmli məlumatlar üçün daha uyğundur.

1.2. Biometrik Məlumatların Ştrix Kodlarla Təmsil Edilməsi

1.3. Biometrik məlumatların ştrix kodlarla saxlanmasının əsas üstünlükləri:

- Məlumatın Kompaktlaşdırılması: Biometrik məlumatlar sıxlaşdırılır və az yer tutur.
- Sürətli Oxuma və Tanıma: Ştrix kodlar sürətlə skan edilə və məlumat dərhal tanına bilər.
- Offline İstifadə: İnternetə çıxış olmadan da biometrik məlumatları ştrix kod vasitəsilə tanımaq mümkündür.

Bu yanaşma, xüsusilə resurs məhdudiyyətləri olan mobil və IoT cihazlarında əhəmiyyətlidir.

2. Ştrix Kodlama Əsaslı Sifət Biometriyasının Alqoritmləri

2.1. Rəqəmsallaşdırma və Kodlama Alqoritmləri

Biometrik məlumatların ştrix kodla təmsil edilməsi üçün aşağıdakı alqoritmlər geniş istifadə olunur:

- Principal Component Analysis (PCA): Məlumatın ölçüsünü azaldaraq əsas komponentləri saxlayır və ştrix kodda təmsil edir.
- Local Binary Patterns (LBP): Üzün tekstura xüsusiyyətlərini kodlayaraq məlumatı daha kompakt formada saxlayır.
- Feature Extraction (Xüsusiyyət Çıxarışı): Üz cizgilərinin əsas xüsusiyyətləri çıxarılır və 2D ştrix kodda saxlanır.

2.2. Məlumatın Ştrix Kodla Kodlanmasının Müqayisəsi

Alqoritm	Üstünlükləri	Məhdudiyyətləri
PCA	Məlumat ölçüsünü effektiv şəkildə azaldır	Dəqiqlik bəzi hallarda aşağı ola bilər
LBP	Yüksək dəqiqlikdə tekstura tanıma imkanı	Sıxlaşdırma zamanı məlumat itkisi ola bilər
QR Kod	Asan oxunma və yüksək məlumat tutumu	Böyük həcmli məlumatlar üçün məhdudiyyət

3. Ştrix Kodlamanın Tanıma Sistemlərinə Təsiri

3.1. Effektivlik və Sürət

Biometrik məlumatların ştrix kodlarla saxlanması və tanınması sistemlərin performansını artırır. Ştrix kodlar vasitəsilə məlumat dərhal tanına və autentifikasiya prosesi daha sürətlə həyata keçirilə bilər.

Məsələn, adi üsullarla 3-5 saniyə tələb olunan tanıma prosesi, ştrix kod vasitəsilə bir neçə millisaniyə ərzində tamamlanır.

3.2. Məlumatın Kompaktlaşdırılması

Böyük həcmli biometrik məlumatların ştrix kodlarla saxlanması, məlumat tutumunu əhəmiyyətli dərəcədə azaldır. Bu yanaşma:

- Mobil cihazlarda yaddaş sərfiyyatını optimallaşdırır.
- Böyük verilənlər bazasında məlumatın daha effektiv saxlanmasını təmin edir.

4.Təhlükəsizlik və Məxfiliyin Qorunması

4.1. Ştrix Kodlanmış Biometrik Məlumatların Təhlükəsizliyi

Biometrik məlumatlar həssas olduğu üçün onların ştrix kodlarla saxlanması xüsusi təhlükəsizlik tədbirləri tələb edir:

- Şifrləmə (Encryption): Biometrik məlumatlar ştrix kodda şifrələnmiş şəkildə saxlanır.
- Bir İstifadəlik Kodlar: Hər autentifikasiya üçün fərqli ştrix kod yaradılır.

4.2. Məxfiliyin Qorunması

Ştrix kod vasitəsilə saxlanılan biometrik məlumat yalnız icazə verilmiş şəxslər tərəfindən oxuna bilər. Bu məqsədlə, autentifikasiya zamanı çoxfaktorlu tanıma metodları tətbiq edilə bilər.

5. Ştrix Kodlama və Biometrik Məlumatların İstifadə Sahələri

1. Mobil GİRİŞ Sistemləri:
   Biometrik məlumatların mobil cihazlarda ştrix kodla saxlanması və GİRİŞ zamanı tanınması.
2. Təhlükəsizlik və GİRİŞ İdarəetmə:
   Ofis, hava limanı və ictimai yerlərdə GİRİŞ-çıxış sistemlərində istifadə edilir.
3. E-Ticarət və Ödənişlər:
   Biometrik məlumatlarla şəxsiyyəti təsdiqləyərək ödənişlərin təhlükəsiz həyata keçirilməsi.
4. Sağlamlıq Sektorunda:
   Pasiyentlərin biometrik məlumatları tibbi kartlarda ştrix kod şəklində saxlanılır.

NƏTİCƏ

Bu məqalədə ştrix kodlama texnologiyasının sifət biometriyasında tətbiqi, tanıma sistemlərinin effektivliyi, təhlükəsizlik və məlumatların kompakt saxlanması məsələləri müzakirə edildi. Nəticələr göstərir ki, ştrix kodlama biometrik məlumatların saxlanması və idarə olunmasında yeni imkanlar açır, həmçinin sistemlərin sürətini və təhlükəsizliyini artırır. Gələcəkdə bu texnologiyaların daha da inkişaf etdirilməsi, biometrik autentifikasiya sistemlərinin müxtəlif sahələrdə daha geniş tətbiqini mümkün edəcəkdir.

Biometrik məlumatların ştrix kodlarla təmsil edilməsi, yalnız tanıma sistemlərinin effektivliyini artırmaqla qalmır, həm də fərdi məxfiliyin qorunmasına yardımçı olur. Müasir autentifikasiya sistemlərində ştrix kodlama texnologiyası, həm təhlükəsizlik səviyyəsini yüksəldən, həm də resurs tələbini optimallaşdıran əsas amillərdən biridir. Bu səbəbdən, ştrix kodlama texnologiyası gələcək biometrik sistemlərin inkişafında mühüm rol oynayacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Daugman, J. (2004). How Iris Recognition Works. IEEE Transactions on Circuits and Systems for Video Technology.
2. Jain, A. K., Ross, A., & Prabhakar, S. (2004). An Introduction to Biometric Recognition. IEEE Transactions on Circuits and Systems for Video Technology
3. Gonzalez, R. C., & Woods, R. E. (2008). Digital Image Processing. Pearson Education.
4. Bolle, R. M., Connell, J. H., & Pankanti, S. (2005). Guide to Biometrics. Springer Science & Business Media.
5. Phillips, P. J., Scruggs, W. T., O'Toole, A. J., & Flynn, P. J. (2010). FRVT 2006 and ICE 2006 Large-Scale Results. National Institute of Standards and Technology.

Bölmə 2

Beynəlxaq münasibətlərin idarəedilməsində milli və multikultural dəyərlər

Firuzə RAŞOVA

Azərbaycan Turizm ve Menecment Universitesti,
sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru
f.rashova@atmu.edu.az

BEYNƏLXALQ MENECMENTDƏ MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI ÜNSİYYƏTİN ROLU

Xülasə: *Bu məqalədə beynəlxalq idarəetmə sahəsində mədəniyyətlərarası kommunikasiyaların əhəmiyyəti və rolundan bəhs edilir. Mədəniyyətlərarası kommunikasiyalar biznes və beynəlxalq əlaqələrin uğurlu fəaliyyətində əsas rol oynayır. Onlar komanda işinin effektivliyinə, münaqişələrin idarə olunmasına, qərarların qəbuluna və biznes proseslərinin ümumi səmərəliliyinə təsir göstərir.*

Məqalədə, həmçinin mədəniyyətlərarası ünsiyyətin əsas prinsipləri, mədəni fərqlərin qarşılıqlı anlaşma və əməkdaşlığa təsiri, həmçinin dil və mədəniyyət baryerlərinin aradan qaldırılması yolları araşdırılır. Beynəlxalq idarəetmədə mədəniyyətlərarası qarşılıqlı əlaqəni təkmilləşdirməyə kömək edə biləcək texnologiyalar və alətlərə xüsusi diqqət yetirilir.

Məqalə oxuculara mədəniyyətlərarası ünsiyyətin əhəmiyyətini və onların çoxmillətli mühitdə uğurlu biznes idarəçiliyinə təsirini başa düşməyə kömək etmək məqsədi daşıyır. Təqdim olunan material beynəlxalq biznes sahəsində çalışan menecerlər, eləcə də mədəniyyətlərarası idarəetmə problemləri ilə maraqlanan tələbələr və mütəxəssislər üçün faydalı olacaqdır.

Açar sözlər: *mədəniyyətlərarası ünsiyyət, mədəniyyətlərarası menecment, beynəlxalq menecment, mədəni fərqlər.*

THE ROLE OF INTERCULTURAL COMMUNICATION IN INTERNATIONAL MANAGEMENT

Abstract: *This article examines the importance and role of intercultural communication in the field of international management. Intercultural communication plays a key role in the successful functioning of business and international relations. They affect the effectiveness of teamwork, conflict management, decision-making and the overall efficiency of business processes. The article also examines the basic principles of intercultural communication, the impact of cultural differences on mutual understanding and cooperation, as well as ways to overcome linguistic and cultural barriers. Special attention is paid to technologies and tools that can help improve intercultural interaction in international management.*

The article is intended to help readers understand the importance of intercultural communications and their impact on successful business management in a multinational environment. The presented material will be useful for managers working in the field of international business, as well as for students and specialists interested in the problems of cross-cultural management.

Key words: *intercultural communications, cross-cultural management, international management, cultural differences*

РОЛЬ МЕЖКУЛЬТУРНЫХ КОММУНИКАЦИЯ В МЕЖДУНАРОДНОМ МЕНЕДЖМЕНТЕ

Резюме: *В данной статье рассматривается важность и роль межкультурных коммуникаций в сфере международного менеджмента. Межкультурные коммуникации играют ключевую роль в успешном функционировании бизнеса и международных отношений. Они влияют на эффективность командной работы, управление конфликтами, принятие решений и общую*

эффективность бизнес-процессов.

Статья также рассматривает основные принципы межкультурных коммуникаций, влияние культурных различий на взаимопонимание и сотрудничество, а также способы преодоления языковых и культурных барьеров. Особое внимание уделено технологиям и инструментам, которые могут помочь улучшить межкультурное взаимодействие в международном менеджменте.

Статья призвана помочь читателям понять важность межкультурных коммуникаций и их влияние на успешное руководство бизнесом в условиях многонациональной среды. Представленный материал будет полезен для менеджеров, работающих в сфере международного бизнеса, а также для студентов и специалистов, интересующихся проблемами кросс-культурного менеджмента.

Ключевые слова: *межкультурная коммуникация, кросс-культурный менеджмент, международный менеджмент, культурные различия.*

ВВЕДЕНИЕ

В современном мире международный менеджмент становится все более актуальным и востребованным направлением в бизнесе. Однако, при работе с различными национальностями и культурами возникают специфические трудности, которые требуют особого подхода и умения в межкультурных коммуникациях.

Транснациональные процессы, протекающие в экономике и менеджменте, сталкиваются с рядом проблем межкультурного характера.

Межкультурные коммуникации играют решающую роль в международном менеджменте, поскольку позволяют эффективно взаимодействовать с представителями разных культур и учитывать их особенности, предпочтения и ценности. Понимание культурных различий и умение адаптироваться к ним помогают избежать конфликтов, установить доверительные отношения и достичь успешных результатов в международном бизнесе.

Межкультурные коммуникации в системе менеджмента играют важную роль в обеспечении эффективного управления организацией и успешного взаимодействия с партнерами и клиентами из различных культур. В рамках межкультурных коммуникаций менеджерам необходимо учитывать различия в культуре, ценностях, обычаях и перспективах разных стран и национальностей.

Важными аспектами межкультурных коммуникаций в системе менеджмента являются:

1. Понимание культурных особенностей и различий. Менеджеры должны быть готовы к адаптации и реагированию на культурные особенности партнеров и клиентов из разных стран.
2. Коммуникация на разных языках. Знание языка партнеров и клиентов позволяет избежать недопониманий и обеспечить эффективное взаимодействие.
3. Умение вести переговоры и решать конфликты. Менеджеры должны быть готовы к решению конфликтов, возникающих из-за межкультурных различий, и вести переговоры с учетом культурных особенностей.
4. Адаптация к различиям в деловой практике. Знание особенностей бизнеса и правил поведения в различных странах позволяет менеджерам успешно вести деловые отношения и расширять международные контакты.

Правильное управление межкультурными коммуникациями в системе менеджмента позволяет повысить эффективность работы организации, укрепить ее позиции на международном рынке и создать благоприятный климат для сотрудничества с партнерами и клиентами из разных стран.

Основные принципы межкультурных коммуникаций включают в себя:

1. Уважение культурных различий: необходимо признавать и уважать уникальность культуры других людей и стремиться к взаимопониманию.
2. Гибкость и толерантность: необходимо быть открытым для новых идей и точек зрения, готовым к компромиссам и адаптации.
3. Тактичность и внимательность: важно учитывать культурные особенности в общении и избегать конфликтных ситуаций.
4. Ясность и точность в коммуникации: следует быть доходчивым и прямым в выражении своих мыслей, избегая двусмысленностей.

Культурные различия могут оказывать значительное влияние на взаимопонимание и сотрудничество, так как они определяют образ мышления, ценности, нормы поведения и обычаи людей. Неудачное понимание культурных особенностей может привести к недопониманию, конфликтам и неэффективному взаимодействию. Поэтому важно быть осведомленным о культурных особенностях других людей и стремиться к уважительному и гармоничному взаимодействию. Следует понимать значимость межкультурных коммуникаций в международном менеджменте и развивать соответствующие навыки, чтобы быть эффективным лидером и достигать поставленных целей в глобальном масштабе. Именно здесь на сцену выходит кросс-культурный менеджмент.

Словосочетание «кросс-культурный менеджмент» означает «пересечение культур», главное место в его развитии и функционировании играют кросс-культурные коммуникации. Это взаимодействие представителей различных культур, которое предполагает непосредственные

контакты между людьми и их общностями. Кросс-культурная компетентность зависит от качества осуществления данного процесса. [6, с.117]

Кросс-культурный менеджмент — это область управления, которая изучает способы эффективного взаимодействия сотрудников и клиентов различных культур. Он включает в себя адаптацию культурных особенностей, коммуникацию на разных языках, управление конфликтами и создание гармоничной рабочей атмосферы.

Кросс-культурный менеджмент также помогает компаниям преодолевать культурные барьеры и конфликты, что способствует повышению качества работы и эффективности бизнеса в целом. Кроме того, правильное управление разнообразием культур внутри компании может стать ключевым конкурентным преимуществом на рынке.

Основные аспекты кросс-культурного менеджмента включают в себя изучение культурных различий, развитие межкультурной коммуникации, адаптацию бизнес-стратегий к местным условиям и создание межкультурного рабочего окружения.

Взаимодействие с людьми из разных культур требует понимания и уважения их традиций, ценностей и обычаев. Кросс-культурный менеджмент помогает компаниям успешно работать на международном рынке, избегая конфликтов и ошибок, которые могут возникнуть из-за культурных различий. Для успешного управления в такой среде менеджерам необходимо понимание различий в культурных ценностях, убеждениях и поведении.

Эффективность коммуникации напрямую связана с пониманием национальных и культурных особенностей представителей разных стран и этнических групп. Это один из ключевых показателей в кросс-культурном менеджменте и важная детерминанта продуктивного сотрудничества между многонациональными компаниями. Эффективные коммуникации — это те коммуникации, которые отвечают таким критериям, как: достоверность, своевременность, объективность, прозрачность (доступность), наличие обратной связи, адресность. Последние три критерия относительно межкультурных контактов связаны с их осуществлением в кросс-культурном поле. [2, с.83]

К сожалению, компании допускают ряд ошибок в межкультурной коммуникации, которые снижают эффективность сотрудничества. Он представляет собой ряд факторов, которые существуют в каждой культуре: это культурные ценности, религиозная, этническая, географическая и экономическая составляющие, а также социальный статус участников, гендерные и демографические характеристики. [7] (см. рис.1).

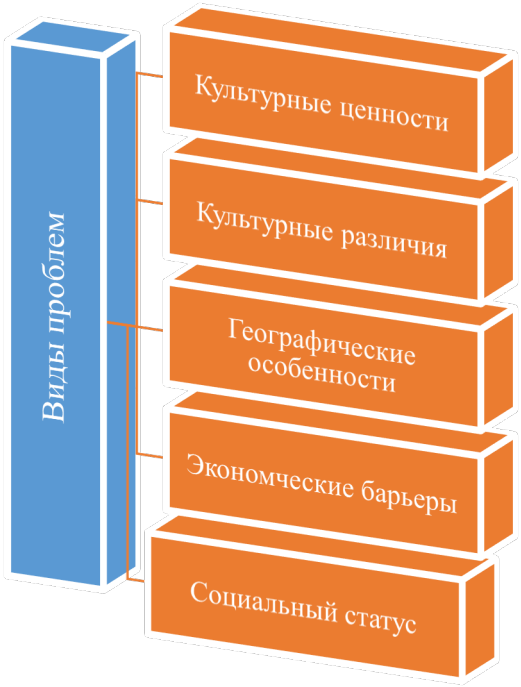

Рис. 1. Кросс-культурные проблемы в международном менеджменте

Знание культурного контекста может помочь предотвратить эти ошибки.

Для решения этих проблем могут применяться следующие методы:

1. Обучение сотрудников культурным различиям и межкультурной коммуникации. Это позволит сотрудникам лучше понимать друг друга и избегать конфликтов.
2. Создание культурно-нейтральных процедур и политик, которые учитывают различия в культурных практиках и ценностях.
3. Назначение ответственного за кросс-культурный менеджмент в компании, который будет решать конфликты и проблемы, возникающие из-за культурных различий.

4. Проведение тренингов и семинаров по кросс-культурному менеджменту для руководителей и сотрудников.
5. Использование технологий для улучшения коммуникации между сотрудниками из разных культурных сред.
6. Сознательное управление разнообразием и культурными различиями в коллективе, чтобы они стали преимуществом, а не проблемой.
7. Создание открытой и включающей корпоративной культуры, которая учитывает и ценит множественные культурные перспективы.

Изучая кросс-культурные проблемы, менеджеры могут не только определить свой собственный культурный профиль, но и повысить свою кросс-культурную компетентность. [4]

Знание своей культурной специфики, а также специфики деловой культуры других этносов, народов, национальностей становится необходимым, так как острее проявляются кросс-культурные различия, а также возникают требования к кросс-культурной компетенции менеджера. [6, с.97]

Таким образом, кросс-культурный менеджмент становится неотъемлемой частью бизнеса в современном мире, где глобализация и международное сотрудничество становятся все более значимыми. Обучение сотрудников кросс-культурному менеджменту поможет компаниям эффективно взаимодействовать с людьми разных культур и строить успешное международное сотрудничество.

ВЫВОД

В научном сообществе существует множество теорий и исследований в различных научных дисциплинах, посвященных изучению межкультурных контактов. Понимание культуры и ценностей другой стороны гарантирует эффективную коммуникацию и корпоративный успех, а межкультурная компетенция занимает важное место в современных моделях коммуникации.

Кросс-культурная коммуникация играет важную роль в международном менеджменте. Это связано с тем, что в многонациональных компаниях успешное взаимодействие между людьми, принадлежащими к разным культурам, необходимо для эффективного управления.

Понимание культурных различий и адаптация своего поведения и общения к различным культурам становится важным навыком для менеджеров, работающих в международной среде. Недопонимание и конфликты, возникающие из-за культурных различий, могут существенно затруднить рабочий процесс и повлиять на эффективность работы команды.

Продуктивные межкультурные коммуникации способствуют улучшению отношений между сотрудниками различных национальностей, повышению уровня доверия и сотрудничества. Кроме того, правильное взаимодействие и понимание международных партнёров, клиентов и коллег позволяют выстраивать успешные стратегии бизнеса и расширять глобальное присутствие компании.

Прежде чем вступать в межкультурный контакт, необходимо не только изучить язык, но и коммуникативные стереотипы и приоритеты ценностей в разных культурах.

Только благодаря культурному подходу можно избежать субъективизма в философской интерпретации ценностей.

Коммуникация, осуществляемая через культуру, возможна лишь в том случае, если внутри культуры и среди всех людей, являющихся представителями этой культуры, происходит формирование общих ценностных ориентаций и установок.

Современная западная концепция межкультурной коммуникации опирается на богатые традиции культурной антропологии, сравнительной культурологии, истории и цивилизации, а также активно включает в себя выводы и методологию таких дисциплин, как культурная социология, социолингвистика, социальная психология, межкультурная психология, теория коммуникации и теория социальной информации.

Из выше сказанного можно сделать вывод, что «современные менеджеры международных компаний должны обладать достаточно высокой лингвистической и культурной компетенцией».

Лингво культурная компетенция или лингвокультурные элементы межкультурной коммуникации связаны самым непосредственным образом.

Таким образом, межкультурные коммуникации играют важную роль в международном менеджменте, обеспечивая успешное взаимодействие и сотрудничество между людьми из различных культур и способствуя достижению бизнес-целей компании.

Своевременное выявление и разрушение стереотипов может привести к более эффективному сотрудничеству. Возникают потребности в дальнейших исследованиях культурных факторов и детерминанта для создания и управления эффективными командами международных партнеров и сохранения непоколебимого лидерства. Существуют соответствующие теории межкультурной коммуникации, но необходимы дальнейшие исследования механизмов формирования «образа мира» и восприятия конкретных стран-партнеров, а также развития профессиональных коммуникаторов с высоким межкультурным интеллектом. Управленческая мысль перешла от механистической модели научного менеджмента к построению более органичных организационных структур, в которых

ведущую роль играют человеческие ресурсы. Именно человек, историческая ретроспектива и антропологические особенности национального развития являются основой взаимодействия в бизнесе сегодня.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Быстрова А.Н. Мир культуры (Основы культурологии)/ А.Н. Быстрова. Учебное пособие. 2-е издание, исправленное и дополненное. - М.: Издательство Федора Конюхова; Новосибирск: ООО «Издательство ЮКЭА», 2012. - 712 с.
2. Головлева Е. Л. Основы межкультурной коммуникации. М.: Феникс, 2014., 224 с.
3. Грушевицкая Т.Г., Попков В.Д., Садохин А.П. Основы межкультурной коммуникации. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002.
4. Калинина Е. Г. Кросс-культурные коммуникации: свежий взгляд // Вестник УГТУ-УПИ. 2015. № 9. с. 125-129
5. Кочетков В.В. Деловые культуры в международном сотрудничестве. М.: Социум, 2002.
6. Мясоедов С. П., Борисова Л. Г. Кросс-культурный менеджмент: учебник для бакалавриата и магистратуры. М.: Юрайт, 2015., 314 с.
7. Трифонов П. В. Гусева А. В. Проблемы развития кросс-культурного менеджмента на примере международных корпораций функционирующих в России // Транспортное дело России. 2015. № 6-2., 3 с.
8. Холден Дж. Найджел. Кросс-культурный менеджмент. Концепция когнитивного менеджмента М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005.
9. Soderberg A. Rethinking Cross Cultural Management in a Globalizing Business World // International Journal of Cross Cultural Management. 2002. №1. P. 103-121.
10. Trompenaars F. and Hampden-Turner Ch. Riding the Waves of Culture: Understanding Cultural Diversity in Basiness. L.: Nicolas Brealey Publishing, 1997.

Çingiz ƏLİYEV

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti,
aqrar elmlər üzrə fəlsəfə doktoru,dosent
s.aliyeva1@hotmail.com

Mədinə MUXTAROVA

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti,
magistrant
medine.muxtarova2503@gmail.com

ABŞERON REGİONUNDA ZEYTUN MƏHSULUNUN TƏDARÜK ZƏNCİRİNİN OPTİMALLAŞDIRILMASI VƏ ONUN EMALI ZAMANI BAŞ VERƏN İTKİLƏRİN ƏSAS SƏBƏBLƏRİNİN ARAŞDIRILMASI

Xülasə:*Azərbaycanın zeytunçuluq sektoru, xüsusən də Abşeron rayonunda ölkə iqtisadiyyatını və kənd təsərrüfatı məhsullarını artırmaq üçün çoxlu potensial var. Zəngin torpağı və səfalı iqlimi ilə məşhur olan Abşeron zeytunçuluq üçün mühüm mərkəzə çevrilir. Bununla belə, zeytun biznesi, bir çox digər kənd təsərrüfatı tədarük zəncirləri kimi, xüsusilə emal itkiləri və səmərəsizliyi ilə bağlı bir sıra çətinliklərlə üzləşir. Bu itkilər gəlirliliyi azaltmaqla yanaşı, həm daxili, həm də xarici bazarlarda zeytun məhsulunun mövcudluğuna və keyfiyyətinə təsir göstərir.*

Bu məqalə Abşeron rayonunda zeytun tədarük zəncirinin emalı mərhələsində baş verən itkilərin əsas səbəblərini optimallaşdırmaq cəhdini araşdırır. Bölgədə zeytun sənayesinin ümumi məhsuldarlığının və səmərəliliyinin artırılması bu problemlərin həlli və həll yollarının təklif edilməsi ilə həyata keçiriləcək məqsəddir.

Açar sözlər: *Zeytun tədarük zənciri, Abşeron rayonu, emal itkiləri, optimallaşdırma, kənd təsərrüfatının səmərəliliyi*

OPTIMIZING THE OLIVE SUPPLY CHAIN IN THE ABSHERON REGION AND INVESTIGATING THE MAIN CAUSES OF LOSSES DURING ITS PROCESSING

Abstract: *Azerbaijan's olive sector, especially in the Absheron region, has a lot of potential to boost the country's economy and agricultural output. Absheron, an area well-known for its rich soil and pleasant climate, is becoming an important hub for olive farming. The olive business does, however, confront a number of difficulties, particularly with relation to processing losses and inefficiencies, just like many other agricultural supply chains. These losses have an effect on olive product availability and quality in both domestic and foreign markets, in addition to decreasing profitability.*

This article looks into the primary reasons for losses that occur during the processing stage of the olive supply chain in the Absheron region in an attempt to optimize it. Improving the total productivity and efficiency of the olive industry in the region is the goal, which will be accomplished by addressing these issues and offering solutions.

Keywords: *Olive supply chain, Absheron region, processing losses, optimization, agricultural efficiency*

ОПТИМИЗАЦИЯ ЦЕПОЧКИ ПОСТАВОК ОЛИВКОВОГО ПРОДУКТА В АБШЕРОНСКОМ РАЙОНЕ И ИССЛЕДОВАНИЕ ОСНОВНЫХ ПРИЧИН ПОТЕРЬ ПРИ ЕГО ПЕРЕРАБОТКЕ

Резюме: *Оливковый сектор Азербайджана, особенно в Абшеронском районе, обладает большим потенциалом для укрепления экономики страны и увеличения объемов сельскохозяйственной продукции. Абшерон, известный своим плодородием и благоприятным климатом, становится важным центром оливководства. Однако, как и многие другие сельскохозяйственные цепочки поставок, бизнес по производству оливок сталкивается с рядом проблем, особенно связанных с потерями и неэффективностью на этапе переработки. Эти потери не только снижают рентабельность, но и влияют на доступность и качество оливковой продукции как на внутреннем, так и на внешнем рынках.*

Данная статья исследует основные причины потерь на этапе переработки в цепочке поставок оливок в Абшеронском районе. Цель состоит в том, чтобы найти пути решения этих проблем и предложить оптимизации, способствующие повышению общей производительности и эффективности оливковой отрасли в регионе.

Ключевые слова: *цепочка поставок оливок, Абшеронский район, потери при переработке, оптимизация, эффективность сельского хозяйства*

GİRİŞ

Beynəlxalq Zeytun Şurasının məlumatına görə, qlobal neft istehlakı 2022/23 məhsul ilində təxminən 3,06 milyon ton təşkil edir ki, bu da 2017/18-ci ildən bəri ən aşağı göstəricidir. Süfrə zeytununun istehlakı 2021/22 məhsulunda 2,7 milyon ton, 2022/23 məhsul ilində isə 2,9 milyon tondan çox qiymətləndirilir. **[7]** Müasir zeytun bağında əl ilə yığım adi məhsul yığımı təcrübəsidir, lakin əllə yığım çoxlu əmək tələb edir və nəticədə baha başa gəlir, bu da fermerin gəlirliliyini azaldır **[5].** Gövdə silkələmək və çubuq döymək mexaniki yığım texnikasıdır, sonra bütün təcrübələrdə yer səthində meyvələrin yığılması aparılır, zeytunlar fizioloji yetkinliyin oxşar mərhələsində, yəni meyvələrin əksəriyyətinin rəngini tünd yaşıldan açıq yaşıl/saman sarısına dəyişdikdə yığılıb. və çuxur pulpadan asanlıqla ayrılır **[6].**

Meyvələrin yığımdan sonra idarə edilməsi, meyvənin istehsalçıdan istehlakçıya qədər keçdiyi mürəkkəb, çoxşaxəli bir yoldur, qablaşdırma, daşınma və emal mərhələsi məhsuldan sonrakı itkilərə səbəb olur. Bəzi amillər məhsul yığımından sonrakı meyvələrin emalı prosesinin hər mərhələsində digərlərindən daha çox itkiyə malikdir. Məhsul yığımı mərhələsindəki meyvə itkiləri ümumiyyətlə düzgün olmayan rəftar təcrübələrindən, yəni yığım və qablaşdırma üsulundan qaynaqlanır **[9].** Zeytun meyvəsinin yığılma üsulu zeytun yağı və süfrə məhsullarının kommersiya istehsalı üçün standartlaşdırılmamışdır. Ən yüksək məhsul yığım vaxtında meyvə yığımı keyfiyyətə mənfi təsir göstərə bilər. Müxtəlif yığım sistemləri, yəni yumşaq əl ilə yığım, ağacın altına qoyulmuş zeytun və torları ayırmaq üçün əl darağı ilə əllə yığım, teleskopik tutacaqları olan iki əl pnevmatik daraqdan istifadə etməklə, iki zeytunu ayırmaq, gövdə çalxalayıcısı və dayaqla mexaniki yığım. maşın. Nəticələr heç bir şübhə yaratmadı ki, zərif yığım ən az ziyana səbəb oldu, halbuki gövdə silkələyicisi və dayaq maşını ən böyük zərər verdi **[3].** Mexanik yığım meyvəyə zərər verir və nəticədə aşağı keyfiyyətli bakirə zeytun yağı əldə edilir. Bu vəziyyətdə kombaynların daha çox sayıq olması ilə məhsul yığımından sonrakı itkiləri azaltmaq olar **[1].**

Zeytun meyvəsini yığmaq üçün çubuq döymək, sonradan hazırlanmış zeytun yağında turşuluğu yüksəldə bilər, keyfiyyəti və istehlakçı istehlakının ehtimalını azalda bilər. Mürəkkəb yığım maşınlarının istifadəsi və meyvələrin əl ilə yığılması ilə bu itkiləri azaltmaq olar. Meyvələrin mexaniki zədələnməsi və çürüməsi çıxarılan neftin keyfiyyətinin və kəmiyyətinin itirilməsinə səbəb ola bilər, istehlakçıları qidalandırmaq qabiliyyətinə mənfi təsir göstərir və istehsalçılar üçün iqtisadi dəyəri aşağı salır **[2].** Zeytun meyvələrini torbalarda qablaşdırmaq ölümcül CO2 dozası yaradır və çürüyür. Mexanik yığım zeytunlara zərər verir və

sərbəst yağ turşularını və peroksidin dəyərini artırmaqla, meyvəliliyi, sabitliyi, acılığı və kəskinliyi azaltmaqla zeytun yağının keyfiyyətini aşağı salır. Mexanik əməliyyat zeytun yağının keyfiyyətinin sürətlə azalmasına səbəb olan meyvənin daxili zədələnməsinə səbəb ola bilər **[4].** Mexaniki və yığım üsulları zeytun yağının istehsalına ciddi təsir göstərdi ki, meyvələr diqqətlə əl ilə yığıldı, beləliklə, heç bir zərər vermədi, sərbəst yağ turşularının səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə azaldı, peroksid azaldı və ümumi fenol miqdarı artdı. **[8].**

Tədqiqat metodları

Zeytun tədarük zənciri becərilməsindən son məhsula qədər bir neçə mərhələni əhatə edir: yığım, saxlama, daşınma, emal və paylama. Hər bir mərhələ öz çətinliklərini təqdim edir və bir mərhələdəki səmərəsizlik və ya səhvlər bütün zəncirə mənfi təsir göstərən itkilərə səbəb ola bilər.

Abşeronda tədarük zənciri ilk növbədə ənənəvi və yarı müasir əkinçilik üsulları ilə məşğul olan kiçik və orta fermer təsərrüfatlarından ibarətdir. Bu təsərrüfatlar keyfiyyət baxımından əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənə bilən yerli infrastruktur və resurslardan çox asılıdır. Nəticədə Abşeronda tədarük zənciri pis saxlama şəraiti, qeyri-adekvat daşınma və köhnəlmiş emal texnikası kimi həm ekoloji, həm də əməliyyat amillərinə qarşı həssasdır.

Emal mərhələsində itkilərə səbəb olan əsas amillərdən biri məhsul yığımının ardıcıl aparılmamasıdır. Zeytun optimal keyfiyyəti təmin etmək üçün düzgün yetişmə mərhələsində yığılmalıdır. Bununla belə, Abşeronda hələ də əl ilə yığım davam edir ki, bu da meyvələrin yetişmə müddətinin dəyişkənliyinə, meyvənin zədələnməsinə, emalın gecikməsinə səbəb ola bilər. Gecikmiş məhsul tez-tez emal zamanı xarab olmaya daha çox meylli olan artıq yetişmiş və ya zədələnmiş zeytunlarla nəticələnir.

Məhsul yığımı və emal arasındakı müddət zeytunun keyfiyyətini qorumaq üçün çox vacibdir. Həddindən artıq göyərmə və ya yüksək temperatura məruz qalma kimi düzgün olmayan rəftar meyvənin sürətlə pozulmasına səbəb ola bilər. Abşeronda bir çox təsərrüfatlarda soyuducu anbar və ya yaxşı saxlanılan nəqliyyat sistemləri kimi məhsul yığımından sonra müvafiq infrastruktur yoxdur ki, bu da zeytun hətta emal mərhələsinə çatmamış xeyli itkilərə səbəb olur.

Zeytun çox tez olan məhsuldur və keyfiyyətini qorumaq üçün yığımdan sonra mümkün qədər tez emal edilməlidir. Emal mərhələsində hər hansı bir gecikmə oksidləşmə və fermentasiyaya səbəb ola bilər ki, bu da zeytun yağının dadına, aromasına və qida dəyərinə mənfi təsir göstərir. Emalda gecikmələr əksər hallarda Abşeron rayonunda emal gücünün məhdudluğu, işçi qüvvəsinin çatışmazlığı və avadanlıqların nasazlığı ilə əlaqədardır.

Abşeronda zeytun tədarük zəncirini optimallaşdırmaq üçün məhsul yığımı və məhsuldan sonrakı təcrübələrin müasirləşdirilməsi vacibdir. Mexanikləşdirilmiş yığım sistemləri məhsulun sürətini və ardıcıllığını yaxşılaşdıra, meyvəyə dəyən zərəri azalda və zeytunun ən yüksək yetişmə dövründə emal olunmasını təmin edə bilər. Bundan əlavə, soyuducu anbara və düzgün rəftar texnikasına sərmayə qoymaq məhsuldan sonrakı itkiləri minimuma endirməyə kömək edə bilər.

Emal zamanı itkiləri minimuma endirməyin ən təsirli yollarından biri regionda emal gücünün artırılmasıdır. Buna daha böyük güclərə və daha səmərəli avadanlıqlara malik müasir emal müəssisələrinə investisiya qoyuluşunu həvəsləndirmək yolu ilə nail olmaq olar. Logistikanı və işçi qüvvəsini yaxşılaşdırmaqla emal mərhələsində gecikmələrin azaldılması da zeytunun keyfiyyətinin qorunması üçün çox vacibdir.

Davamlı presləmə sistemləri və sentrifuqa üsulları kimi qabaqcıl texnologiyaların tətbiqi zeytunun emalının sadələşdirilməsinə və itkilərin azaldılmasına kömək edə bilər. Bu texnologiyalar daha tez emal etməyə və yüksək məhsul əldə etməyə imkan verir, eyni zamanda neftin keyfiyyətinin qorunub saxlanmasını təmin edir. Müasir texnikaya sərmayə qoyuluşu və yerli istehsalçılar üçün təlim Abşeronda zeytun tədarük zəncirinin səmərəliliyinin artırılmasında əsas addımlar olardı.

Həm emal olunmuş zeytun, həm də zeytun yağının keyfiyyətini qorumaq üçün saxlama infrastrukturunun optimallaşdırılması vacibdir. İstehsalçılar məhsulu istilik və işıq kimi ətraf mühit amillərindən qoruyan temperatura nəzarət edilən anbarlar və xüsusi saxlama qabları kimi müasir saxlama həllərini qəbul etməyə təşviq edilməlidir. Təchizat zənciri boyunca lazımi saxlama şəraitinin təmin edilməsi xarab olma nəticəsində itkilərin azaldılmasına kömək edəcəkdir.

NƏTİCƏ

Abşeronda zeytun sənayesi inkişafa hazırdır, lakin itkiləri minimuma endirmək və məhsuldarlığı artırmaq üçün təchizat zəncirində əhəmiyyətli təkmilləşdirmələrə ehtiyac var. Emal zamanı itkilərin əsas səbəblərini (məsələn, qeyri-ardıcıl yığım, qeyri-adekvat işləmə, emal gecikmələri və köhnəlmiş texnologiyalar) aradan qaldırmaqla, region təchizat zəncirini optimallaşdıra və zeytun məhsullarının ümumi keyfiyyətini və gəlirliliyini yaxşılaşdıra bilər.

Gələcəyə baxsaq, Abşeronda zeytun tədarük zəncirinin uğurlu optimallaşdırılması texnoloji irəliləyişlər, infrastruktura investisiyalar və potensialın yaradılmasından asılı olacaq. Müasir təcrübə və texnologiyaların tətbiqi ilə region nəinki itkiləri azalda bilər, həm də özünü Azərbaycanda və onun hüdudlarından kənarda yüksək keyfiyyətli zeytun məhsullarının aparıcı istehsalçısı kimi göstərə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Brockamp, A. (2016). Post-harvest loss and how it can be reduced. i-ACES, 2, 51–56.
2. Castro-Garcia, S., Castillo-Ruiz, F. J., Jimenez-Jimenez, F., Gil-Ribes, J. A., & Blanco-Roldan, G. L. (2015). Suitability of Spanish 'Manzanilla' table olive orchards for trunk shaker harvesting. Biosystems Engineering, 129, 388–395.
3. Debbabi, S. O., Miazzi, M. M., Elloumi, O., Fendri, M., Ben Amar, F., Savoia, M., Sion, S., Souabni, H., Mnasri, S. R., & Ben Abdelaali, S. (2020). Recovery, assessment, and molecular characterization of minor olive genotypes in Tunisia. Plants, 9(3), 382.
4. Erel, R., Dag, A., Ben-Gal, A., Schwartz, A., & Yermiyahu, U. (2008). Flowering and fruit set of olive trees in response to nitrogen, phosphorus, and potassium. Journal of the American Society for Horticultural Science, 133(5), 639–647.
5. Ferguson, L., & Garcia, S. C. (2014). Transformation of an ancient crop: Preparing California 'Manzanillo' table olives for mechanical harvesting. HortTechnology, 24(3), 274–280.
6. Goldental-Cohen, S., Biton, I., Many, Y., Ben-Sason, S., Zemach, H., Avidan, B., Ben-Ari, G. (2019). Green olive browning differs between cultivars. Frontiers in Plant Science, 10, 1260.
7. International Olive Council. (2023). Trade standard applying to olive oils and olive-pomace oils. http://www.internationaloliveoil.org/
8. Saglam, C., Tuna, Y. T., Gecgel, U., & Atar, E. S. (2014). Effects of olive harvesting methods on oil quality. APCBEE Procedia, 8, 334–342.
9. Somavat, P., Huang, H., Kumar, S., Garg, M., Danao, M., Singh, V., Paulsen, M., & Rausch, K. D. (2015). Hermetic wheat storage for smallholder farmers in India. In Proceedings of the First International Congress on Post-harvest Loss Prevention (pp. 4–7). Rome, Italy.

Narxanım KAMİLOVA

Turizm və Menecment Universiteti,
müəllim
narkhanim.kamilova@atmu.edu.az

İQLİM DƏYİŞKƏNLİYİNİN TURİZM SEKTORU ÜZƏRİNDƏ TƏSİRLƏRİNİN TƏHLİLİ (DİM 13)

Xülasə:*Temperatur, atmosfer təzyiqi, rütubət, külək, yağıntı – iqlim elementləridir. Son illər iqlimlə bağlı məsələlər dünya ölkələrini narahat edir. Günümzdə iqlim dəyişkənliyi gündəmi zəbt edən əsas məsələlərin önündə gəlir. İllər öncə proqnozlaşdırılan təhlükələrlə bugün bəşəriyyət üz-üzədir. İqlim dəyişikliyi prosesi hazırda baş verməkdədir. İqlim dəyişkənliyi özü bir çox qarşısı alınmayan ekoloji fəlakətlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Daşqınlar, quraqlıqlar, istilik dalğaları və digər iqlimlə bağlı təhlükələr daha intensiv, uzunmüddətli və mütəmadi olur. İqlim Dəyişkənliyi üzrə Hökümətlərarası Ekspertlər qrupunun son qiymətləndirmə hesabatına görə son 100 ildə Yer kürəsində orta temperatur 1°C artıb. Emissiyalar hazırkı sürətlə artmağa davam edərsə, əsrin sonuna kimi qlobal orta temperatur indiki ilə müqayisədə 2,6-4,8 dərəcə °C artıq olacağı və dəniz səviyyəsinin indiki səviyyədən 0,45-0,82 metr yüksək olacağı proqnozlaşdırılır. Bu səbəbdən dünya ölkələri iqlim dəyişkənliyinə qarşı köklü tədbirlərin həyata keçirilməsini davam etdirirlər. Məqalədə iqlim dəyişkənliyinin təsirinin azaldılması məsələləri, adaptasiya proqramlarının tətbiqindən bəh olunur.*

Açar sözlər: *iqlim, iqlim dəyişkənliyi, turizm, istixana qazları, dayanıqlı turizm, dayanıqlı turizm məqsədləri, DİM 13*

ANALYSIS OF THE EFFECTS OF CLIMATE CHANGE ON THE TOURISM SECTOR (SDG 13)

Abstract:*Temperature, atmospheric pressure, humidity, wind, precipitation are the climate elements. In recent years, climate-related issues have worried the countries of the world. Today, climate change is at the top of the agenda. Today, humanity is facing threats that were predicted years ago. The process of climate change is happening now. Climate change itself leads to many unavoidable environmental disasters. Floods, droughts, heat waves and other climate-related hazards are becoming more intense, long-lasting and regular. According to the latest assessment report of the Intergovernmental Panel on Climate Change, the average temperature on Earth has increased by 1°C in the last 100 years. If emissions continue increasing at current rates, by the end of the century, global average temperatures are projected to be 2.6 to 4.8 degrees Celsius above current levels and sea levels are predict to be 0.45 to 0.82 meters above current levels. For this reason, the world countries continue to implement essential measures about climate change. The article*

deals with the issues of reducing the impact of climate change, the application of adaptation programs.
Key words: *climate, climate change, tourism, greenhouse gases, Sustainable tourism, Sustainable Development Goals, SDG 13*

АНАЛИЗ ВОЗДЕЙСТВИЯ ИЗМЕНЕНИЯ КЛИМАТА НА ТУРИСТИЧЕСКИЙ СЕКТОР (ЦУР 13)

Резюме:*Температура, атмосферное давление, влажность, ветер, осадки являются элементами климата. В последние годы проблемы, связанные с климатом, беспокоят страны мира. Сегодня изменение климата находится на первом месте в повестке дня. Сегодня человечество сталкивается с угрозами, которые были предсказаны много лет назад. Процесс изменения климата происходит сейчас. Изменение климата само по себе приводит ко многим неизбежным экологическим катастрофам. Наводнения, засухи, волны тепла и другие опасные явления, связанные с климатом, становятся все более интенсивными, продолжительными и регулярными. Согласно последнему оценочному отчету Межправительственной группы экспертов по изменению климата, средняя температура на Земле выросла на 1°C за последние 100 лет. Если выбросы продолжат увеличиваться нынешними темпами, то к концу столетия глобальные средние температуры, по прогнозам, превысят нынешний уровень на 2,6–4,8 градуса Цельсия, а уровень моря – на 0,45–0,82 метра выше нынешнего уровня. По этой причине страны мира продолжают осуществлять радикальные меры против изменения климата. В статье рассматриваются вопросы снижения воздействия изменения климата, применения адаптационных программ.*
Ключевые слова: *климат, изменение климата, туризм, парниковые газы, устойчивый туризм, Цели Устойчивого Развития, ЦУР 13.*

İqlim -müəyyən əraziyə, bölgəyə xas çoxillik (əsasən 100 il) hava durumudur. İnsanlar tərəfindən atmosferə atılan tullantı qazların istixana effekti yaratması nəticəsində Yer kürəsində temperaturun artması prosesi baş verir. İqlimşünas alimlər XX əsrin ortalarına kimi iqlim dəyişkənliyinin təbii proses olduğu qənaətində idilər. Çünki, təbiətdə müxtəlif dövrlərdə baş vermiş buzlaşma, istilik, quraqlıq bunun bariz nümunəsi idi. Lakin 1960-cı illərdən sonra iqlim dəyişkənliyinin insanların fəaliyyəti nəticəsində baş verdiyi iqlimçünaslar tərəfindən təsdiq olundu. İlk iqlim dəyişkənliyi ilə bağlı məsələlər I sənaye inqilabından sonra ortaya çıxdı. Məhz bugün orta temperaturun artımı 1800-cü ildəki orta temperaturun müqayisəsi əsasında hesablanır.

İqlim sistemində istixana qazlarının önəmli yeri olduğu məlumdur. İstixana qazları həmçinin temperatur balansını təmin edir. Əgər belə olmasa idi, hazırda Yer Kürəsinin orta temperaturu təxmini 15ºC (son statistik göstəricilərə əsasən) deyil, -18ºC olardı. İstixana qazları: metan qazı, troposfer ozonu, karbon dioksid, azot oksididir. [3]

Atmosferdə təbii olaraq mövcud olan və Yer Kürəsinin həddindən artıq soyumasının qarşısını alan bu qazlar insan fəaliyyəti nəticəsində artmaqda davam edir.

2500 iqlimşünas alimin üzv olduğu Hökümətlərarası İqlim Dəyişkənliyi Paneli (İPCC) tərəfindən 1995-ci ildən bu tərəfə iqlim dəyişkənliyi və qlobal istiləşmənin inkaredilməz həqiqət olduğu qəbul olundu. Bununla bağlı 2100-cü ilə qədər bir sıra iqlim ssenariləri tərtib olunub (regional və yerli miqyas da daxil olmaqla). Bu bir həqiqətdir ki, bugün Yer Kürəsinin temperaturua 1º-1.1º C artıb. [4]

İqlim dəyişkənliyi ilə bağlı konfrans 1997-ci ildə Yaponiyanın Kioto şəhərində keçirildi. Bu hadisə "Dünyada ilk dəfə olaraq istixana qazlarını azaltma anlaşması" kimi açıqlandı. Anlaşmanın əsasını İEÖ-in 2012-ci ilə qədər istixana qazlarının miqdarını 1990-cı ildəki miqdarından 5,2% azaltmaq təşkil edirdi. Lakin Kioto protokolunda qarşıya qoyulan tələb və məqsədlər tam şəkildə yerinə yetirilmədi.

İqlim dəyişkənliyi prosesinin sürətini yavaşlatmaq, tənzimləmək məqsədilə daha əsaslı saziş 2015-ci ildə "Paris İqlim Konfransı" zamanı Kioto protokolunun alternativi olaraq hazırlanmış Paris sazişi imzalandı. Müqavilənin əsas məqsədi 2100-cü ilə qədər orta temperaturun 1,5º C saxlamaq və (RCP 4,4) və "xalis sıfır"a (net zero) nail olmaqdır. "Xalis sıfır" istehsal olunan istixana qazlarının miqdarını Yer Kürəsi tərəfindən absorbsiya edilə biləcək (udula bilməsi) qədər bərabərləşdirməkdir. [2]

2015-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Baş Assambleyası tərəfindən 17 Dayanıqlı inkişaf məqsədi qəbul edildi. Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri (bundan sonra DİM) yoxsulluğa son qoymaq, planeti qorumaq və hər yerdə hər kəsin həyatını və perspektivlərini yaxşılaşdırmaq üçün universal fəaliyyət çağırışıdır. Məqsədlər BMT tərəfindən qəbul edilib 15 illik müddəti əhatə edir və 2030 Dayanıqlı İnkişaf Gündəliyinin tərkib hissəsidir. 17 Məqsəd bir-biri ilə bağlı olub, bütün ölkələrə şamil edilir və bütün maraqlı tərəflər – hökumətlər, özəl sektor, vətəndaş cəmiyyəti və digərləri tərəfindən birgə tərəfdaşlıq şəraitində həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. 17 məqsədin hər birinin hədəfi və hədəfə uyğun şüarı vardır. DİM 13 "İqlim dəyişikliyi və onun təsirləri ilə mübarizə aparmaq üçün təcili tədbirlər gör" şüarı altında çıxış edir. [1]
İqlim dəyişkənliyi ilə bağlı hədəflər aşağıdakılardır:

- İqlimlə bağlı təhlükələrə və təbii fəlakətlərə qarşı dayanıqlılığın bütün ölkələrdə gücləndirilməsi
- İqlim dəyişkənliyi ilə bağlı tədbirlər planının milli siyasətlərə, strategiyalara və planlara integrasiya edilməsi

- İqlim dəyişkənliyinin təsirinin azaldılması, uyğunlaşma və erkən xəbərdarlıqla bağlı məlumatlılığın artırılması, insan və institutsional potensialın artırılması
- Birləşmiş Millətlər İqlim dəyişkənliyi Çərçivə Konvensiyasına dair, tərəfdaş inkişaf etmiş ölkələrin öhdəliyinə götürdüyü inkişaf etməkdə olan ölkələrə 2020-ci ilə qədər bütün mənbələrdən hər il 100 milyard dollar həcmində vəsaitin mitiqasiya tədbirlərinə sərf edilməsi və şəffaflıq kontektsində bu tədbirlərin Yaşıl İqlim Fondunun tam dəstəyi ilə həyata keçirilməsi
- Qadınlar, gənclər, yerli icmalar da daxil olmaqla, az inkişaf etmiş ölkələr və kiçik ada dövlətlərində iqlim dəyişkənliyi ilə bağlı effektiv planlaşdrma və idarəetmə potnsialının artırılması mexanizmlərinin təşviq edilməsi [1]

İqtisadi güc mərkəzi olan turizm, ÜDM-nin 10%-ni, xidmət ixracının 30%-ni təşkil edib, dünya sənaye sahələri arasında gəlirliyinə görə ilk 10-da yer alır.(statista.com) Turizm bütün məqsədlərə birbaşa və ya dolayı olaraq töhfə vermək potensialına malikdir. Bu baxımdan turizm bir çox ölkə və regionlar üçün gəlir, məşğulluq və mədəni mübadilə üçün əhəmiyyətli mənbədir. Lakin o, həm də ekoloji problemlərə birbaşa yaxud dolayı yol ilə səbəb olan sürətlə inkişaf edən sektordur. Qlobal turizmin fenomenal artımını nəzərə alaraq, turizmin dünyada və onun icmalarında müsbət iz qoymasını təmin etmək vacib məsələdir Bu baxımdan günümüzdə turizm sənaye sahəsi olaraq, ekoloji, iqtisadi və sosial-mədəni təbəqələrdə yerləşən məqsədlərə çatmaq üçün balanslaşdırılmış və rasional bir prosesin izindədir. [5]

İqlim dəyişikliyi turizmə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Sektorun davamlılığına nail olmaq üçün Dayanıqlı İnkişaf Məqsədi 13-ü (SDG 13) rəhbər tutaraq iqlim dəyişikliyinin turizm sektoruna təsir mənbələrini araşdırmaq və DİM 13-ün onun təsirlərini azaltmaq üçün hansı strategiyaları həyata keçirilməli olduğunu müəyyənləşdirmək qarşıya qoyulan vacib məslələrdəndir. İqlim dəyişkənliyinin turizm sektoruna təsirləri və proqnozlaşdırılan nəticələri aşağıdakı kimi təsnifatlaşdırmaq olar:

1. **Temperatur artımı və fəsil dəyişkənliyi:** artan temperatur və ekstremal hava hadisələri (məsələn, qasırğalar, quraqlıqlar və daşqınlar) turizmin bir çox növlərinin deqredasiyasına təsir göstərir. Temperatur artımı turizm destinasiyalarında mövsüm dəyişkənlyinə gətirib çıxarır. Bəzi destinasiyalarda turizm mövsümünün uzanması yaxud qısalması turist axınındakı balansın pozulmasına gətirib çıxarır və bu da bir başa yerli turizm müəssisələrinə təsirsiz ötüşmür. Qış turizm zonalarında məsələn, dağ-xizək kurortlarında qar yağışının miqdarının azalması səbəbilə sezon qısalmasına səbəb olur. Buzlaqların əriməsi məşhur dağ-xizəkçilik kurortlarında xizək sürmə və snoubord kimi qış idman növləri üçün imkanları azalda bilər.
2. **Suyun səviyyəsinin qalxamsı və sahilyanı eroziya**: daşqın, dəniz səviyyəsinin qalxması və şiddətli tufanlar turizm infrastrukturuna (hotellər, istirahət zonalarına, müxtəlif turizm fəaliyyəti müəssisələrinə) ziyan vurur. İqtisadi baxımdan əhəmiyyətli olan sahil turizmi iqlim dəyişkənliyi məsələsində xüsusilə həssasdır. Məsələn, inkişaf etməkdə olan və iqtisadi gəlirləri turizmdən asılı olan kiçik ada dövlətləri, dəniz səviyyəsinin yüksəlməsi səbəbindən əhəmiyyətli gəlir itkiləri ilə üzləşirlər.
3. **Təbii cəlbediciliklərin və ekosistemin korlanması:** dəniz sularının temperaturunun artması mərcanların ağarmasına gətirib çıxarmışdır. Son illər Böyük rif əhəmiyyətli dərəcədə mərcan itkisi ilə üzləşmişdir. Bunun səbəbləri arasında torpaqdan qaynaqlanan çirklənmə səbəbindən suyun keyfiyyətinin aşağı düşməsi, mərcanla qidalanan tikanlı dəniz ulduzları kimi zərərvericilər, balıqçılıq və sahilyanı infrastrukturun inkişafı daxildir. Lakin əsas səbəblərə iqlim dəyişkənliyini aid etmək istinasızdır.
4. **Xəstəliklərin yayılması və sağlamlıq risklərinin artması :** İqlim dəyişikliyi malyariya, Zika virusu kimi xəstəliklərin əhatə dairəsini genişləndirə bilər, çünki isti hava şərtlərində xəstəlik daşıyıcı həşəratların yeni ərazilərdə inkişaf etməsinə zəmin yaradır. Sağlamlıq məsələləri səyahət edənlər üçün həlledici amildir. Məhz bu səbəbdən hava şərtlərinin daha isti olan turizm destinasiyalarında turist azalmaları yaşana bilir.
5. **İqtisadi təhdid və işsizliyin artması:** Bir çox iş yerləri turizmin inkişafından asılıdır və turizmdə iqlimlə bağlı azalmalar bu bölgələr üçün ciddi iqtisadi nəticələrə səbəb ola bilər. Bundan başqa, iqlim dəyişkənliyi səbəbindən tez-tez təkrarlanan fırtına, daşqın, qasırğalardan sonra yenidənqurma, iqlimə davamlı infrastruktura investisiya qoyulması kimi təsirin azaldılması səyləri xüsusilə turizmdən çox asılı olan kiçik iqtisadiyyatlar üçün baha başa gəlir.

DİM 13-də iqlimlə bağlı yuxarıda qeyd olunan çoxistiqamətli problemlərin həlli yolları qarşıya məqsəd kimi qoyulmuşdur. Bu istiqamətdə əsas həyata keçiriləli olan addımlar aşağıdakılardır:

- Ekoturizmin təşviqi, yaşıl infrastruktura sərmayə qoyuluşu və bərpa olunan enerjidən istifadə
- Turistlər və operatorlar arasında iqlim dəyişikliyi haqqında məlumatlılığın artırılması məsuliyyətli davranışın təşviqi
- Turizm sektorundan əmələ gələn Nəqliyyat Emissiyalarının (aviasiya və kruiz turizmi) Azaldılması
- Turizm obyektlərində enerjiyə qənaət edən binaların, tullantıların azaldılmasının və suya qənaətin təşviqi

- İqlimlə bağlı davamlı turizm strategiyaları yaratmaq və resursları bölüşmək üçün əməkdaşlığı təşviq etmək

Nəticə olaraq onu qeyd etmək olar ki, iqlim dəyişkənliyi ekoloji balansın pozulması, iqtisadi çətinliklər və bioloji müxtəlifliyin azalması kimi risklərlə sektoru təhdid altına alır. Dayanıqlılıqla bağlı tədbirlər , siyasi dəstək və turizmin karbon ayaq izini azalatmağa yönəlmiş cəhdlər sayəsində sektoru iqlim təsirlərinə uyğunlaşdıraraq DİM 13-ün hədəflərinə müsbət tərəfdən dəstək ola bilər. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişkənliyi üzrə Çərçivə Konvensiyası (UNFCCC) kimi beynəlxalq siyasət və təşəbbüslər turizmin iqlim təsirlərinə uyğunlaşmasını və qlobal iqlim hədəfləri ilə uyğunlaşmasını təmin etmək üçün açardır. Bu siyasəti dəstəkləməklə və yuxarıda qeyd olunan həlləri inteqrasiya etməklə turizm sənayesi daha dayanıqlı və iqlimə davamlı modelə keçə bununla da turizm sənayesinin uzunmüddətli fəaliyyəti təmin olunmuş olar. Eyni zamanda, turizm sahəsində davamlı təcrübələr, təhsil və maarifləndirmə kimi proaktiv tədbirlər sektorun gələcəyini qorumaq üçün çox məsələlər hesab olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. https://www.undp.org/sustainable-development-goals/climate-action UNDP, Climate Change Action Goals (SDG 13)
2. https://unfccc.int/process-and-meetings/the-parisagreement, UNCC, The Paris Agreement
3. https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/202404/undp_untapped_2024_parta.pdf UNDP, Untapped, Collective Intelligence for Climate Action
4. https://www.ipcc.ch/sr15/ Special Report, Global Warming of 1,5 C°, Chapter 1, Chapter 2
5. https://www.unwto.org/sustainable-development/climate-action, The Glasgow Declaration: A Commitment to a Decade of Climate Action in Tourism

Əli BABAYEV

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti,
doktorant
Email: alibabaish@outlook.com

REGİONLARIN RƏQABƏT QABİLİYYƏTLİLİYİNİN ARTIRILMASINDA KLASTERLƏRİN ROLU

Xülasə: *Məqalədə regionun rəqabət qabiliyyətinin artırılması vasitəsi kimi klasterin xüsusiyyətləri araşdırılır, klaster iştirakçılarının tərkibi və klasterin fəaliyyətinin əsas sahələrinin təhlili də təqdim olunur. İqtisadiyyatın klaster prizmasından baxılmasının müsbət tərəfləri təqdim olunur.*

Açar sözlər: *regionun rəqabət qabiliyyəti, klaster, regional inkişaf, klaster yanaşması, konsepsiya, rəqabət üstünlükləri.*

THE ROLE OF CLUSTERES IN INCREASING THE COMPETITIVENESS OF THE REGIONS

Abstract: *The article considers the specifics of the cluster as a tool to improve the competitiveness of the region, the composition of the cluster members and an analysis of the key activities of the cluster are also provided. The positive aspects of considering the economy through the prism of clusters are presented.*

Keywords: *competitiveness, cluster, regional development, cluster approach, concept, competitive advantages.*

РОЛЬ КЛАСТЕРОВ В ПОВЫШЕНИИ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ РЕГИОНОВ

Резюме: *В статье рассмотрена характеристика кластера как средства повышения конкурентоспособности региона, также представлен состав участников кластера и проведен анализ основных направлений деятельности кластера. Представлены положительные аспекты рассмотрения экономики с точки зрения кластера.*

Ключевые слова: *региональная конкурентоспособность, кластер, региональное развитие, кластерный подход, концепция, конкурентные преимущества.*

GİRİŞ

Tədqiqat mövzusunun aktuallığı ondan ibarətdir ki, dünya iqtisadiyyatının hazırkı inkişaf mərhələsində dövlətlərin uğurlu formalaşmasının əsas şərti effektiv klaster siyasətidir. Son illərdə regional rəqabət qabiliyyətinin dinamik inkişafı nəticəsində klaster yanaşmasının bir vasitə kimi istifadə olunmasına böyük əhəmiyyət verilmişdir və klasterləşmə regional inkişafın və rəqabət strategiyasının ən mühüm hissələrindən birinə çevrilmişdir. Güclü iqtisadiyyata malik olan ölkələrin rəqabətqabiliyyətli sahələrə sahib olduğu və bunu bir çoxluq anlayışı ilə həyata keçirdikləri göz önündədir. Buna görə də, klaster fəaliyyəti iqtisadiyyatın inkişafı və rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsi üçün getdikcə geniş yayılmış əsas siyasət vasitələrindəndir. Araşdırmalar göstərir ki, klasterə daxil olan şirkətlər digərlərinə nisbətdə daha sürətlə inkişaf edir[2].

Dünya iqtisadi təcrübəsinin təhlili göstərir ki, ərazilərin inkişafının ən səmərəli, rəqabətqabiliyyətli və perspektivli istiqaməti klaster yanaşmasının istifadəsidir, son illərdə rəqabət qabiliyyəti yüksək olan ölkələrdə iqtisadi strategiyaların inkişafı üçün əsas vasitəyə çevrilmişdir

"Klaster" termini ingilis dilindən götürülmüşdür və hərfi mənada "birlikdə böyümək" deməkdir. Rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün effektiv vasitə kimi klasterlərə maraq əsasən XX əsrin son rübündə artmışdır. 1990-cı illərdən başlayaraq iqtisadi məkanın klasterləşməsi fenomeni bir çox dövlətlərin iqtisadi siyasətinin əsas elementinə çevrilərək hökumətlərin, alimlərin və ekspertlərin diqqətini cəlb etməyə başladı.

Klasterin ilk tədqiqatçısı olan M.Porter onların ayrıayrı tiplərinin mövcudluğunun regional iqtisadiyyatın xüsusiyyətlərindən asılı olduğunu qeyd edir və üç əsas tipini bir-birindən fərqləndirir. Birinci tip klasterlər yerli sənaye müəssisələrini birləşdirir və onlar klasterdə olan yerli bazarlarda məhsul və xidmətlərini təklif edirlər. Bu növ klasterlər adətən həmin regionda əhalinin bölgüsünə proporsional olaraq paylanır və onlara yerli səhiyyə xidmətini, kommunal xidməti, pərakəndə ticarəti, tikinti xidmətini, tikinti materialları istehsalını və s. aid etmək olar. İkinci tip klasterlər əsas etibarı ilə ən zəruri təbii resurslar olan ərazilərdə yerləşən resurslardan asılı müəssisələrdən təşkil olunur. Onlara misal olaraq hasilat müəssisələrinin klasterlərini göstərmək olar. Üçüncü tip klasterlər belə müəssisələrin rəqabət qabiliyyətini yüksəltmək məqsədilə yaradılır. Belə klasterlər peşəkar tiplərə görə birləşən müəssisələrə əsaslanır. Porterin əsas müşahidəsi belədir: müəyyən bir ölkədə klasterlər nə qədər inkişaf etmiş olarsa, həmin ölkədə əhalinin həyat səviyyəsi və şirkətlərin rəqabət qabiliyyəti bir o qədər yüksək olar[9].

Klaster regionun rəqabət qabiliyyətinin artırılması vasitəsi kimi

"Regional rəqabət qabiliyyəti" anlayışı ərazinin inkişafının bir sıra aspektlərini əhatə edir: iqtisadi, sosial, siyasi, idarəetmə, təhsil, elm və mədəniyyət. Bu komponentlərin hər biri konkret qurumlar - mərkəzi və regional hakimiyyət orqanları, özəl şirkətlər, təhsil və elm müəssisələri və s. Rəqabət qabiliyyətinin tərifi dörd əsas aspekti əhatə edir.

- əhalinin daha yüksək həyat səviyyəsinə nail olmaq zərurəti (əmək bazarında rəqabət qabiliyyəti və ya əhalinin təmin etdiyi rəqabət qabiliyyəti);
- regionun təsərrüfat mexanizminin fəaliyyətinin səmərəliliyi (məhsul bazarında rəqabət qabiliyyəti və ya istehsalın təmin etdiyi rəqabət qabiliyyəti);
- regionun investisiya cəlbediciliyi (kapital bazarında rəqabət qabiliyyəti və ya maliyyə rəqabəti);
- regional idarəetmə mexanizminin effektivliyi (hökumət orqanları tərəfindən təmin edilən biznesin inkişafı infrastrukturunun rəqabət qabiliyyəti).

Bu əsas aspektləri nəzərə alaraq, regionun rəqabətqabiliyyətliliyi dedikdə onun əhali üçün yüksək həyat səviyyəsini və kapital sahiblərinin gəlirlərini təmin etmək, habelə regionda mövcud olan iqtisadi potensialdan istehsalda səmərəli istifadə etmək qabiliyyəti başa düşülməlidir.

Dünya təcrübəsi klaster yönümlü regional siyasətin həyata keçirilməsi yolu ilə ərazilərin və istehsal komplekslərinin rəqabət qabiliyyətinin artırılması nümunələrini göstərir. Kiçik və orta sahibkarlıq (mebel, ayaqqabı, qida istehsalı), innovasiya sektorunda (biotexnologiya, telekommunikasiya), iri sənaye istehsalında (avtomobil sənayesi) klasterlər məlumdur.

Klasterlərin müxtəlifliyi və fərdiliyi onları təsnif etməyi çətinləşdirir. Biznes icmasının iştirakçıları ilə hakimiyyət orqanları arasında bu yeni münasibət formasının müxtəlif tərifləri var [].

Bir-biri ilə əlaqəli müəssisələrin, qurumların, təşkilatların və fərdlərin davamlı tərəfdaşlığı kimi klaster onun ayrı-ayrı komponentlərinin potensiallarının sadə cəmindən artıq potensiala malik ola bilər. Bu artım uzun müddət ərzində əməkdaşlıq və tərəfdaşların imkanlarından səmərəli istifadə, əməkdaşlıq və rəqabətin birləşməsi nəticəsində yaranır.

Şirkətlər müsbət təcrübələri paylaşa bilmək və eyni xidmətləri və təchizatçıları paylaşaraq xərcləri azaltmaqdan faydalanır.

Klaster iştirakçıları (şək.1) istehsalçılar və təchizatçılar, mühəndislik və konsaltinq firmaları, tədqiqat təşkilatları və universitetlər, kredit təşkilatları və banklar, infrastruktur, regional idarələr, peşəkar və ictimai təşkilatlardır.

Klasterin qeyd edilən xüsusiyyətlərindən göründüyü kimi, klasterləşmənin vəzifəsi müxtəlif səviyyələrdə, xüsusilə regional səviyyədə kapitalın hərəkətinin müxtəlif formalarını gücləndirməkdən, həm klaster daxili, həm də klaster şəbəkələri arasında biznes, hakimiyyət və innovasiya fəaliyyətinin digər iştirakçılar arasında səmərəli əməkdaşlıq əlaqələrini inkişaf etdirməkdən ibarətdir. Klaster siyasəti rəqabətə davamlı iqtisadi fəaliyyətin əsasını təşkil edir.Əməkdaşlıq və rəqabətin birləşməsi ərazilərin ixtisaslaşmasına,ixrac

imkanlarının artırılmasında mühüm rol oynayır. Klasterlər regionların dinamik inkişafına şərait yaradır.

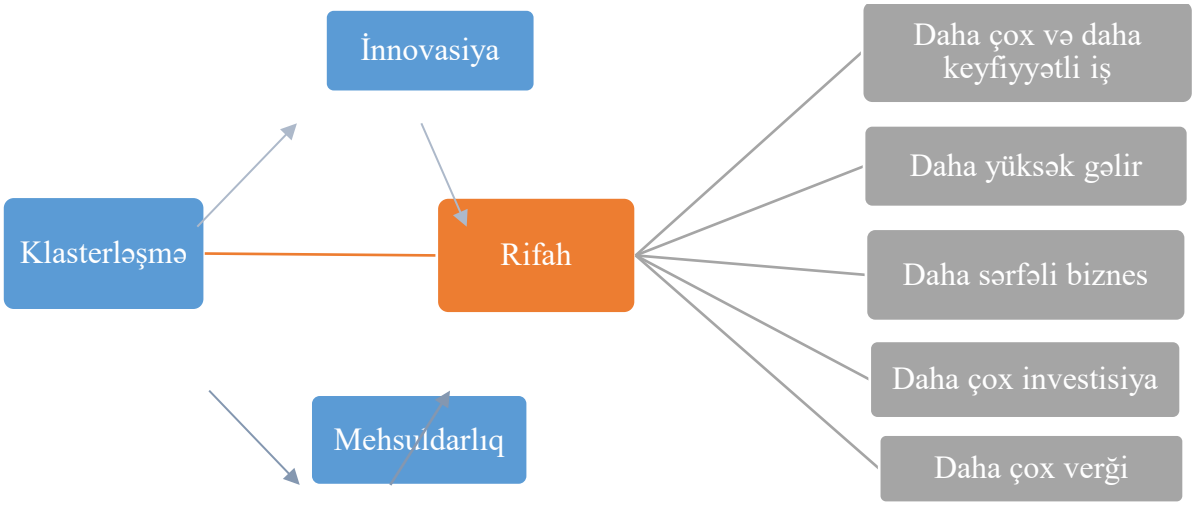
Klaster siyasətinin inkişafı tez-tez diqqətdən kənarda qalmasına baxmayaraq, son illərdə bu yanaşma regionların strateji inkişafının tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Hazırki dövrdə klaster siyasəti region iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması üçün çox mühüm rol oynaya bilər. Bu həm bir sıra sahələrdə idxalı əvəz edən və eləcə də qlobal məhsullar istehsal etməyə qadir olan daha rəqabətqabiliyətli sahibkarlıq sektorunun formalaşması baxımından çox mühümdür.

Şəkil 1. Klaster iştirakçıları

Əksər qabaqcıl ölkələrdə regional klasterlər biznes icmalarının təşkilinin ən məqbul formasıdır. Bunun bariz nümunələrinə avtomobil (Şimali Reyn-Vestfaliya, Almaniya), kimya (Sinqapur), biotexnologiya (İsveç), qida (Arizona, ABŞ), telekommunikasiya (İtaliya), aerokosmik (İspaniya) klasterləri daxildir. Hazırda qlobal rəqabət şəraitində inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq dünyanın bir çox ölkələrində kiçik və orta sahibkarlığın rəqabətə davamlılığının təmin olunması, o cümlədən, xammal əldə etmə, istehsal prosesində innovativ ideyalar tətbiq etmə, marketinq, məhsulların bazara çıxarılması və s. mövzularda yaranan problemlərin klasterlərin tərkibində, eləcə də digər iqtisadi subyektlərlə aktiv əməkdaşlığın qurulması ilə aradan qaldırılması daha rahatdır (şək.2.). Aşağıda qeyd olunan komponentlərdən istifadə etməklə klaster siyasəti müəyyənləşdirilə bilər:

— Klaster siyasəti müxtəlif yönlü siyasət tədbirlərinin diqqətlə istifadə edilməsidir. Bu, bilavasitə, iqtisadiyyatın sektoral və ya məkan strukturunu uzunmüddətli şəkildə birbaşa və ya dolayı yol ilə təsir etməyi hədəfləyir;
— Klaster siyasəti eyni və ya əlaqəli müəssisələrin məkan yığımlarını hədəfləyir.
— Eyni və ya əlaqəli sənayelər eyni dəyər zəncirində, oxşar dəyər zəncirlərində və ya onların uyğun olduğu mühitdə yerləşdirilir;
— Klaster siyasətində iştirakçılıq əsas perspektivdir. Dövlətin və özəl agentlərin məqsədlərinə çatmaq üçün birlikdə əməkdaşlıq etməsi zəruridir;
— Klaster siyasəti müəyyən olunmuş nəzəriyyə əsasında mexanizmlərə təsir göstərən vasitələrdən istifadə edir.

Şəkil 2. Klasterin üstünlükləri

Ölkənin uzunmüddətli sosial-iqtisadi inkişaf konsepsiyası ayrı-ayrı sahələrin və ərazilərin rəqabət potensialını reallaşdıran diferensiallaşdırılmış istehsal klasterləri şəbəkəsinin, bir çox yüksək texnoloji innovasiya klasterinin formalaşdırılmasını nəzərdə tutur.
Şirkətləri, sənayeləri və sektorları daha ənənəvi qruplaşdırmaqla deyil, iqtisadiyyatı klaster obyektivləri ilə nəzərdən keçirmək bir sıra səbəblərə görə baş verir. Əvvəla, klasterlər rəqabətin təbiəti və rəqabət üstünlüklərinə nail olmaq mənbələri ilə daha yaxşı uyğunlaşdıqları üçün. Klasterlər firmalara və sənayelərə nüfuz edən mühüm əlaqələrdən, sənaye tamamlayıcılarından, texnologiyanın yayılmasından, təcrübədən, informasiyadan, marketinqdən və istehlakçı məlumatlılığından istifadə etməkdə sənayelərdən daha yaxşıdır. Bu cür əlaqələr rəqabət, məhsuldarlığın artırılması və xüsusilə yeni biznesin və innovasiyaların istiqamətini və intensivliyini müəyyən etmək üçün əsasdır.
Beləliklə, klaster həm ayrı-ayrı sahələrin, regionların, həm də bütövlükdə iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətini yüksəltməyə, innovasiya xarakterinin gücləndirilməsinə və ixracat potensialının artırılmasına, davamlı iqtisadi artımın resursları kimi sahibkarlığın inkişafına təkan verən yeni idarəetmə texnologiyasıdır.

NƏTİCƏ

Klasterlər konsepsiyası iqtisadiyyatın ümumi ehtiyaclarından kənara çıxan xüsusi siyasi və dövlət təfəkkür formasının inkişafına kömək edir. Klaster təfəkkürü elm və texnologiya, təhsil və təlim, ixracın təşviqi və xarici investisiya ilə bağlı siyasətləri istiqamətləndirə bilər.
Klaster yanaşması regional təsərrüfat subyektlərinin artım potensialını nəzərə almaqla, regionun inkişafı üzrə dövlət siyasətinin kompleks baxışını formalaşdırmağa imkan verir. Nəticədə klasterlər regional ərazilərin səmərəli iqtisadi inkişafının əsası kimi çıxış edir və bütövlükdə dövlətin inkişafının səmərəliliyinə töhfə verir. Klasterlərin effektiv fəaliyyətini izah etmək üçün iki amil vacibdir. Birincisi, uğurlu klasterlər demək olar ki, həmişə regionda mövcud iqtisadi strukturlara əsaslanır, ona görə də ərazinin iqtisadi perspektivləri qaçılmaz olaraq onun keçmişi ilə bağlıdır. Nəticə etibarilə, "ən yaxşı təcrübələr" kimi göstərilən nümunələr deyil, daha çox "unikal modellərə" aiddir və yalnız regionun rəqabət qabiliyyətinin onun xas xüsusiyyətlərindən asılı olduğunu nümayiş etdirir. İkincisi, ərazinin ənənələri müasir tendensiyalarla birləşdirilməlidir, çünki klasterlərin uğuru həmişə ənənələrin və qlobal tendensiyaların "yeni birləşməsinin" nəticəsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Dranev Y.N. Ərazilərin inkişafına klaster yanaşması / Y.N. Dranev // Ərazilərin iqtisadi inkişafı təcrübəsi: AB-nin Rusiyadakı təcrübəsi. M.: Scanrs, 2001, 231 səh
2. Zaxarov V. Y. Sənaye klasterlərinin formalaşmasına əsaslanan regionun davamlı iqtisadi inkişafı /V. Y. Zaxarov// Tambov Dövlət Universiteti. 2006 - T.11, Buraxılış. 3. 389 səh.
3. Karpova D.P. Regional iqtisadiyyatın idarə olunmasında klaster yanaşmasından istifadə // Regional iqtisadiyyat və idarəetmə, № 4.-2007.
4. Mixyev A.A. Regional iqtisadi sistemlərdə klasterlərin inkişafı: problemlərin üstünlükləri, dəstək yolları // Müasir iqtisadiyyatın problemləri, № 3.-2008.
5. Muravyov A.İ. Sahibkarlıq: Sankt-Peterburq, "Lan" nəşriyyatı -2011.
6. Mahmudova İ.M. Regional siyasətin formalaşdırılması və prioritetləri.
7. Novruzov N.A. Regionların iqtisadi inkişaf proseslərində klasterlərinin əhəmiyyəti.
9. Porter M. The Competitive Advantage of Nations. London: Macmillian. 1990.
10.Semenova N. kümelenme dünya iqtisadiyyatında yeni bir fenomendir. https://geostrategiya.az/pdf/2017/064217.pdf

Nərminə HÜSEYNOVA

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu,
böyük laborant
narmina.huseynova987@gmail.com

QAQAUZLARIN YAŞAYIŞ COĞRAFİYASI VƏ TARİXİ KÖKƏNLƏRİ

Xülasə: *Qaqauzlar, indiki Moldova ərazisində yerləşən və Qaqauz Yeri adlandırılan muxtar bir idarəçiliyə malikdirlər. Bu ölkənin sərhədləri xaricində də qonşu dövlətlərdə əhəmiyyətli dərəcədə Qaqauz əhalisi mövcuddur. Şərqi Avropanın Dobruca və Bessarabya bölgələri, Qaqauzların tarixən ana yurdu hesab olunur. Dobruca bölgəsi, 19-cu əsrdəki böhrana və Rus Çarlığının müdaxilələri nəticəsində Qaqauz əhalisi əhəmiyyətli dərəcədə itki ilə üzləşmişdir. İndiki dövrdə Qaqauzların ən çox yaşadığı ərazi Şimal-Şərqi Bolqarıstandır. Çox sayda Qaqauz ailəsi bu bölgədən ayrılaraq Bessarabiyanı yeni yaşayış yeri kimi seçmişdir. Hal-hazırda qaqauzlar əsasən Ukrayna, Moldova, Bolqarıstan, Türkiyə, Rusiyanın cənub bölgələrində eləcə də eləcə də ABŞ və Kanadada, Braziliyada da diaspor icmaları mövcuddur. ərazilərində yaşayırlar. Qaqauzlar, yaşadıqları yerden asılı olmayaraq öz mədəniyyətlərini, adət-ənənələrini və dillərini qorumağa çalışırlar.*

Açar sözlər: *Qaqauzlar, Komrat, Bessarabiya, Dobruca, Ukrayna*

GEOGRAPHY OF SETTLEMENT AND HISTORICAL ROOTS OF THE GAGAUZ PEOPLE

Abstract: *Gagauz people live in the territory of modern Moldova, where the autonomous region of Gagauzia is located. In addition to this country, a significant number of Gagauz can be found in neighboring states. The historical homeland of the Gagauz is considered to be the regions of Eastern Europe, such as Dobruja and Bessarabia. As a result of the crisis in the 19th century and the intervention of the Russian Empire, the Gagauz population suffered significant losses. Currently, the largest number of Gagauz live in northeastern Bulgaria. Many Gagauz families have moved from this region to Bessarabia. Today, Gagauz primarily reside in Ukraine, Moldova, Bulgaria, Turkey, the southern regions of Russia, and also have diasporas in the USA, Canada, and Brazil. Gagauz people strive to preserve their culture, traditions, and language, regardless of their place of residence.*

Keywords: *Gagauz, Komrat, Bessarabia, Dobruja, Ukraine*

ГЕОГРАФИЯ РАССЕЛЕНИЯ И ИСТОРИЧЕСКИЕ КОРНИ ГАГАУЗОВ

Резюме: *Гагаузы живут на территории современной Молдовы, где располагается автономный округ Гагаузия. Кроме этой страны, значительное количество гагаузов можно найти в соседних государствах. Исторической родиной гагаузов считаются регионы Восточной Европы, такие как Добруджа и Бессарабия. В результате кризиса 19 века и вмешательства Российской империи население гагаузов понесло значительные потери. В настоящее время наибольшее число гагаузов проживает на северо-востоке Болгарии. Многие гагаузские семьи переехали из этой области в Бессарабию. Сегодня гагаузы в основном проживают на территории Украины, Молдовы, Болгарии, Турции, на южных районах России, а также имеют диаспоры в США, Канаде и Бразилии. Гагаузы стремятся сохранять свою культуру, традиции и язык, независимо от места своего проживания.*

Ключевые слова: *Гагаузы, Комрат, Бессарабия, Добруджа, Украина*

Qaqauzların mənşəyi ilə bağlı müxtəlif ölkələrin alimləri fərqli fərziyyələr irəli sürmüşlər. Ancaq müasir tarix elmi qaqauzların əcdadlarının orta əsrlərdə yaşamış qıpçaqlar, uzlar, peçeneklər və kumanlar olduğunu qəbul edir.[15, s.159] Öz yazısı olmadan, bu xalq, yüzillər boyunca dilini, özünəməxsus mədəniyyətini və kifayət qədər zəngin folklorunu qoruyub saxlamışdır.

Tarix elmləri doktoru M.N. Quboqlo yazırdı ki, qaqauzlar peçeneqlər, uzlar və kumanlar (qıpçaqlar) daxil olmaqla şimal qrupunun türklərinin nümayəndələridir [16, s.103].

Qaqauzların əcdadları 10-11-ci əsrlərdə Dobruca regionunda məskunlaşmışlar. Bu, qaqauz etnik qrupunun ilkin formalaşma mərhələsi üçün əsas yer olmuşdur. 16-cı əsrin sonlarından etibarən, onlar həm Moldova Knyazlığının ərazisində, həm də Noqay tatarlarının yaşadığı torpaqlarda, Budjak çölündə yeni yaşayış yerləri qurmağa başlamışlar [20, s.625]. Mənbələrdə qeyd edilir ki, XVIII əsrin əvvəllərində Prut və Dnester çaylarının cənubuna "Transdanubiya köçkünləri" adlı kütləvi köç baş vermişdir. Bu köçün nümunəsi kimi, 1672-ci ildə Osmanlı sənədlərində adı keçən Komrat şəhərində Dobrucadan olan mühacirlərin məskunlaşması göstərilir [19, s.20]. Budjak çölünün ərazisində arxeoloqlar 10-cu əsrə aid köçərilərin məzarlarını aşkar etmişlər. Belə ki, Ukraynanın Odessa vilayətinin Artsız rayonunun Xolmskoye kəndindən

bir qədər aralıda uz (oğuz) qəbri aşkar edilmişdir. Moldova Respublikasının Kaqul rayonunun Zerneşt kəndi yaxınlığında arxeoloqlar tərəfindən 11-ci əsrin əvvəllərinə aid peçeneq döyüşçüsü məzarı aşkar edilmişdir [1, s.11].

Bu gün qaqauzlar əsasən Moldova Respublikasının cənub hissəsində yerləşən, 1994-cü ildə muxtariyyət statusu almış Qaqauziya (rəsmi adı Qaqauz Yeri) Muxtar Ərazisində yaşayırlar. Qaqauz Yeri Muxtar Ərazisi üç böyük şəhər və bir neçə kənddən ibarətdir.

Komrat şəhəri Qaqauzların mədəni və siyasi mərkəzi, Qaqauz Yerinin paytaxtıdır. Moldova Respublikasının cənubunda yerləşən bu şəhər, qaqauz xalqının mədəni, iqtisadi və siyasi mərkəzi kimi önəmli rol oynayır. Komratın əhalisinin əksəriyyətini qaqauzlar təşkil edir, lakin burada moldovalılar, ruslar, bolqarlar və digər etnik qruplar da yaşayır.

19-cu əsrin əvvəllərində Osmanlı İmperiyası ilə Rusiya arasında baş vermiş müharibənin nəticəsində Komrat Rusiyanın tərkibinə keçdikdən sonra qaqauzlar burada məskunlaşmağa başlamışlar. 1829-cu ildə Balkanlarda hərbi əməliyyatlara gedən rus ordusunun Ufa alayında xidmət edən isveçli zabit Qustav Adolf Ramsay, Komratda bir neçə gün qalmışdır. Şəhər haqqında təəssüratlarını öz gündəliyində belə qeyd etmişdir: "Şəhər kifayət qədər böyük və yaxşı tikilib. Bu, 600 nəfər əhalisi olan bir Bolqarıstan koloniyasıdır. Hər yerə hakim olan təmizlik diqqəti cəlb edir..." [5, s.280]. Türk səyyahı Övliya Çələbi 17-ci əsrin sonlarında Bessarabiya ətrafında səyahət etmiş və Komratın adının çəkildiyi qeydlər buraxmışdır. O yazırdı: "Budjakın mərkəzində heç bir yadellinin ayağı basılmayan Komrat adlı bir kənd var, orada sirli tayfalar yaşayır. Hətta türk ordusu da buradan dolayı yolla keçir" [9, s.11].

Komratın iqtisadiyyatı əsasən kənd təsərrüfatına, xüsusilə üzümçülük və şərabçılığa əsaslanır. Eyni zamanda, son illərdə yüngül sənaye və ticarət sektorları da inkişaf etməkdədir. Şəhərdə bir sıra mədəniyyət müəssisələri, muzeylər və tarixi abidələr mövcuddur. Komrat Dövlət Universiteti qaqauz dili və mədəniyyəti ilə bağlı tədqiqatlar aparan bir mərkəz kimi tanınır [25]. Qaqauzların ikinci ən böyük şəhəri və mədəni mərkəzlərindən biri Çadır-Lunqadır. Bu şəhər Moldova Respublikasının cənub-şərqində, Qaqauziya ərazisində yerləşir və qaqauz xalqının tarixi, mədəni və iqtisadi həyatı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qaqauz dilindən tərcümədə "Çadır" ənənəvi türk çadırı (yurt) deməkdir; "Lunqa" şəhərin sahilində yerləşən çayın adıdır [24].

Çadır-Lunqa şəhərinin 1812-ci ildə 181 ailə (təxminən 1150 nəfər) tərəfindən qurulduğu iddia edilir. Bununla yanaşı, daha bir məlumatda 1819-cu ildə rahib Zaxari Çakırın liderliyi altında bir qrup qaqauz mühacirinin burada Çadır (və ya Yeni Çadır – Ени Чадыр, rus dilində "Новый Чадар") şəhərini təsis etdiyi bildirilir. Bu ad, qərbdəki Leova və ya Leovsky bölgəsində, Prut çayından çox uzaqda olmayan qədim yerli kənddən götürülmüşdür. Qısa müddət sonra yeni şəhər Çadır-Lunqa adını almışdır. Buradan axan Lunqa çayının adı isə Rumınca "uzun" mənasını verən "lung" sözü ilə əlaqədardır [27].

Çadır-Lunqanın əhalisi təxminən 18.000 nəfərdir və əksəriyyəti qaqauzlardan ibarətdir. Şəhərdə həmçinin ruslar, moldovalılar və bolqarlar kimi digər etnik qruplar da yaşayır. Qaqauz dili gündəlik həyatda geniş istifadə olunur, lakin rus dili geniş yayılmışdır [23].

Qaqauziyanın üçüncü böyük şəhəri olan Volkaneşti Moldova və Ukrayna sərhəddinə yaxın ərazidə yerləşir. Bu strateji mövqe şəhərin ticarət və nəqliyyat baxımından əhəmiyyətini artırır. Şəhər haqqında ilk məlumat 13-cü əsrin sonlarında qeyd edilmişdir ki, şəhərin adı "Balkanların surəti" (Qaqauzca - Valkanes) mənasını verir [28].

Çar Rusiyasının Moldovanı işğal etməsindən sonra qaqauz əhalisi bu əraziyə köçürülmüş və kənd təsərrüfatı ilə məşğul olaraq bölgənin iqtisadi inkişafına töhfə vermişdir. Sovet dövründə Vulkaneşti kənd təsərrüfatı və şərabçılıq mərkəzi kimi tanınırdı, bu dövrdə iri kolxozlar və təsərrüfat kooperativləri fəaliyyət göstərirdi. Hazırda Vulkaneşti şəhərinin əhalisi təxminən 15.000 nəfərdir və böyük hissəsini qaqauzlar təşkil edir. Burada, həmçinin, moldovalılar, ruslar və digər etnik qruplar da yaşayır. Şəhərin çoxmillətli strukturu nəticəsində qaqauz, rus və moldov dili geniş istifadə edilir. Qaqauz xalqının adət-ənənələri, musiqisi, rəqsləri və folkloru burada yaşadılır və şəhərdə bu mədəniyyətin tədrisi ilə məşğul olan bir sıra məktəblər və mədəniyyət müəssisələri fəaliyyət göstərir [22].

Ukraynanın cənubunda, xüsusilə Odessa vilayətinin Bolqar və Vilkovo rayonlarında qaqauz əhalisinin məskunlaşdığı müşahidə edilir. Bu topluluqlar, Moldova və Qaqauziya ilə güclü tarixi və mədəni əlaqələrə sahibdirlər, çünki onların kökləri bir-birini tamamlayan bir mənşəyə malikdir. Ukraynadakı qaqauzların böyük əksəriyyəti XIX əsrdə Osmanlı və Rusiya İmperiyaları arasındakı müharibələr nəticəsində, daha sabit bir yaşayış yeri və yeni torpaqlar axtarışında Dnestr çayının qərb sahilinə miqrasiya etmişlər. Qaqauzlara sərhəd ərazilərdə məskunlaşmağa imkan verilmişdir, çünki onlar pravoslav xristian olduqları üçün Rusiya hakimiyyəti tərəfindən dəstəklənirdilər [12, s.3].

Ukraynadakı qaqauzlar əsasən qaqauz dilində danışsalar da, gündəlik həyatın müxtəlif sahələrində rus dili geniş istifadə olunur. Sovet dövründə qaqauz dili təhsil və rəsmi fəaliyyətlərdən kənarlaşdırıldığından, rus dili əhali arasında üstün mövqeyə sahib olmuşdur. Bununla belə, qaqauz dili hələ də ailə içi ünsiyyətdə və mədəniyyətin davamlılığı üçün mühüm rol oynayır. Son illərdə isə qaqauz dilinin bərpası və mədəniyyətin qorunması məqsədilə bir sıra təşəbbüslər həyata keçirilir. Qaqauz əhalisi, əsasən Odessa və Zaporijya vilayətlərində sıx məskunlaşmışdır.

Qaqauz tarixçisi Stepan Bulgar və Odessa Regional Şurası Sədrinin müavini Yuriy Dimçoqlo tərəfindən yazılmış "Ukrayna Qaqauzlarının Tarixi" adlı əsər, XVIII əsrdən bu günə qədər Ukraynadakı qaqauzların

tarixi və mədəniyyətinə dair geniş məlumatlar təqdim edir. Bu əsər, həm Ukraynanın daxilində, həm də beynəlxalq səviyyədə qaqauzlar haqqında ən əhatəli araşdırmalardan biridir.[26]
Tarixən belə bir vəziyyət yaranmışdır ki, Budjakdan Azov bölgəsinə köç edən türkdilli pravoslav əhalisinin (1860–1861-ci illər) o vaxtkı kütləvi miqrasiya zamanı "qaqauzlaşma" prosesi hələ başlamamışdı. Hətta 125 il sonra (1987-ci ildə) Moldova SSR Elmlər Akademiyasının qaqauz əməkdaşlarının Azov bölgəsindəki qaqauz kəndlərində apardıqları folklor və etnoqrafik ekspedisiyanın iştirakçıları öz hesabatlarında qeyd etmişlər ki, "Yalnız qaqauzca danışırdılar, burada onu bolqar dili adlandırırdılar", Dmitrovka kəndində isə bolqarlar və qaqauzlar yaşayır. Hamısını bolqar olaraq çağırırlar. Amma qaqauzları, əsl bolqarlardan (slavyanlardan) fərqli olaraq, "Türk bolqarları" adlandırırlar" (dillərinə görə "türkçə"). "Qeyd etmək lazımdır ki, Zaporojye vilayətində yaşayan bütün qaqauzlar "bolqar" kimi qeyd olunublar". On beş il sonra etnoqraf E.N. Kvilinova, həmin qaqauz kəndlərini ziyarət edərək, oradakı qaqauzların özlərinə və yerli bolqarlara münasibətdə istifadə etdikləri etnik müəyyənedici terminləri qeyd etmişdir: "Onlar özlərini əsasən "bolqar" olaraq identifikasiya edirlər. Eyni ərazidə yaşayan etnik bolqarları isə "turkanlar" və ya "slavyan bolqarları" adlandırır, onların dillərinə isə "turkancə" deyirlər. Özlərini isə bolqar hesab edir, öz ana dillərini isə "bulqarca" adlandırırlar. Yerli əhali isə, onların türkdilli olmalarına görə, onları "türk" adlandırırdı." [14, s.336]
Qaqauzlar, Ukraynanın yerli əhalisi olaraq tanınan və etnik baxımdan müxtəlifliyi ilə seçilən bir qrupdur. Onlar əsasən, SSRİ-nin dağılmasından sonra Moldova ilə Ukrayna arasındakı sərhədin cənub hissəsində yerləşən Bessarabiyanın davamı olan ərazilərdə məskunlaşmışdır. Qaqauzlar, Odessa vilayətinin Bolqrad rayonunun Dimitrovka, İzmayıl, Aleksandrovka, Çervonoarmeyskoye (Kubey), Vinogradovka (Kurçu), Jovtnevoe (Karakurt), Zalizniçnoe, Tabak kəndlərində, həmçinin Reni rayonunun Kotlovina (Balboka), Kiliya rayonunun Starıe Troyanı və Novoselovka, və Tarutin rayonunun Krasnoe (Krasna), Maloyaroslavets, Serpnoe, Porqornoe kəndlərində sıx məskunlaşmışdır. Bu kəndlər Ukraynada qaqauzların ən çox yaşadığı ərazilərdəndir.
XIX əsrin əvvəllərində, Bessarabiyada qaqauzlar və bolqarlar tərəfindən təsis edilən Vinogradovka (qaqauz dilində Kurçu) kəndinin əsas qurucuları, Bolqarıstanın Akdere və Balçık qəsəbələrindən köç edən əhali olmuşdur. Əfsanəyə görə, qaqauzlar və bolqarlar bu əraziyə köç edərkən, geniş otlaqlara ehtiyac duyaraq heyvanlarını bəsləyə biləcəkləri münbit torpaqlara yerləşmişlər. Bu kəndin yaranması, o dövrdə kənd təsərrüfatı və maldarlıqla məşğul olan əhalinin həyat tərzini və iqtisadi ehtiyaclarını əks etdirir [4, s.11].
Sovet İttifaqının dağılmasından sonra Ukraynadakı qaqauzlar bir sıra çətinliklərlə qarşılaşmışlar. İqtisadi və sosial problemlər nəticəsində bəziləri Ukraynanın digər bölgələrinə və ya xaricə miqrasiya etmişdir. Rus dilinin Ukraynada qaqauzlar arasında geniş yayılması, qaqauz dilinin gələcək nəsillərə ötürülməsini çətinləşdirir. Buna baxmayaraq, Ukraynada yaşayan qaqauzlar milli kimliklərini qorumağa və mədəni irsi yaşatmağa çalışırlar. Bu məqsədlə bir sıra layihələr həyata keçirilir. Eyni zamanda, Ukrayna hökuməti azlıq icmalarının hüquqlarını qorumaq üçün müəyyən addımlar atmağa davam edir [21].
Qaqauz dili və mədəniyyətinin qorunması üçün əlavə səylər tələb olunsa da, Ukrayna qaqauzları öz milli kimliklərini yaşatmaqdan qərarlıdırlar. Bessarabiya və Bolqarıstanın bəzi bölgələrində qaqauzlar böyük kənd icmaları quraraq həm kənd təsərrüfatı, həm də ticarətlə məğul olmuşlar.
Bolqarıstanda yaşayan qaqauzlar, qaqauz xalqının əhəmiyyətli bir hissəsini təşkil edir və əsasən ölkənin şimal-şərqindəki Dobruca bölgəsində və Qara dəniz sahillərində məskunlaşmışdır. Qaqauzların bu ərazilərə köç etməsindən sonra onlar yerli bolqar, türk, yunan və digər etnik qruplarla yanaşı yaşayaraq kənd təsərrüfatı, ticarət və sənətkarlıq sahələrində fəaliyyət göstərmişlər. Dobruca bölgəsi isə, qaqauzlar üçün xüsusilə əhəmiyyətli bir mərkəz olmuşdur. Bu region, həmçinin bolqarlar və türklər kimi digər etnik qrupların da sıx məskunlaşdığı və zəngin mədəniyyətin inkişaf etdiyi bir ərazidir.
Qaqauzlar, eyni zamanda Varna və Burqas kimi Qara dəniz sahilindəki şəhərlərdə ticarət və balıqçılıqla da məşğul olmuşlar. Dobruca bölgəsi həm Bolqarıstan, həm də Rumıniya ərazilərini əhatə etdiyi üçün, qaqauzların bir hissəsi Rumıniyada, digər hissəsi isə Bolqarıstanda yaşamışdır.
Qaqauzlar haqqında olan elmi və məişət nəzəriyyələri, bu icmanın varlığını formalaşdıran bir sıra amillərə əsaslanır. Bunlara türk dilinin danışıq praktikasında geniş istifadə edilməsi, bolqar kilsəsinin avtokefaliyası uğrunda mübarizədə qaqauzların tutduğu mövqe və etnik öz müqəddəratını təyin etmə məsələləri daxildir. Müxtəlif tarixi və sosial kontekstlərdə bu amillər, qaqauzların ya bolqar xalqının bir hissəsi, ya da müstəqil bir etnik qrup olaraq qəbul edilməsinə təsir göstərmişdir [13, s.255].
20-ci əsrin əvvəllərində, Şimal-Şərqi Bolqarıstanda yaşayan etnoqrafik qrupları araşdıran professor **Lyubomir Miletiç** qaqauzları nəzərdən keçirmiş və onları iki əsas qrupa ayırmışdır. İlk qrup, Bolqarıstanın daxili ərazilərində məskunlaşan qaqauzlar olmuş, bu qrupun nümayəndələri bolqarlarla yaxın əlaqələrdə olmuş, onlara simpatiya bəsləmiş və bolqarlarla evlənmişlər, beləliklə, etnik baxımdan bolqarlardan fərqlənməyən bir həyat sürmüşlər. İkinci qrup isə, "dəniz kənarı" və ya **xasl** adlandırılan qaqauzlardır. Bu qrup, "əsl qaqauzlar" olaraq tanınır və daha çox "yunanların tərəfdarları" kimi xarakterizə olunur. Miletiçin bu bölgüləməsi, qaqauzların müxtəlif coğrafi və sosial qruplara ayrılmasında onların mədəni və etnik fərqliliklərini izah etməyə yönəlmişdir [17, s. 15-18].
1917-ci ildə tarixçi və arxeoloq Georgi Balasçev "Hərbi xəbərlər" («Военные известия») qəzetində "Oğuzların Dobrucada vəziyyəti" ("Drzhavata na oguzite v Dobrudzha") məqaləsində qaqauzlar haqqında yazır ki, bu xalq Bizansın maraqları naminə Kiçik Asiyadan Dobrucaya köçürülən Sultan İzəddin

Keykavuzla birlikdə türk səlcuqların varisləridirlər [10, s.35].
Bolqarıstanda yaşayan qaqauzlar, qaqauz dilini qorumağa çalışsalar da, zamanla bolqar dili gündəlik həyatın və təhsilin əsas dili halına gəlmişdir. Qaqauz dili daha çox ailə içində və dini mərasimlərdə istifadə olunur və əsasən yaşlı nəsil tərəfindən danışılır. Bolqar dili isə təhsil və rəsmi əlaqələrdə əsas ünsiyyət vasitəsi rolunu oynayır. Qaqauzların Bolqarıstandakı dəqiq sayı məlum olmasa da, onların əksəriyyəti müxtəlif şəhərlərə inteqrasiya edərək yerli əhali ilə sıx münasibətlər qurmuşlar. Assimilyasiya prosesinin nəticəsində qaqauz dilinin istifadəsi azalmaqla yanaşı, qaqauzların mədəniyyəti və ənənələri qorunub saxlanmışdır.
Qaqauzlar, Bolqarıstanda pravoslav xristian ənənələrini davam etdirərək dini mərasimlər və bayramlar baxımından bolqar pravoslav icmaları ilə bənzərlik göstərirlər. Eyni zamanda, qaqauz mədəniyyəti onların musiqi, rəqs və folklorunda öz əksini tapmışdır. Kənd təsərrüfatı və yerli sənətkarlıq sahələri də qaqauzların gündəlik həyatında mühüm yer tutmuşdur. Onlar əsasən üzümçülük, heyvandarlıq və taxılçılıqla məşğul olmuşlar. Qaqauzların əl işləri və xalq sənətkarlığı, Bolqarıstanın zəngin mədəni irsinin ayrılmaz bir hissəsini təşkil edir. Buna baxmayaraq, Bolqarıstanda yaşayan qaqauzlar öz etnik kimliklərini qoruyub saxlayır və müxtəlif mədəni tədbirlər vasitəsilə qaqauz irsini yaşatmağa davam edirlər [13, s.317].
Qaqauzlar, XV-XX əsrlər arasında Osmanlı İmperatorluğunun sərhədləri daxilində yaşamış və onların sıx məskunlaşdığı ərazilər arasında Varna, Prevadi, Şumnu, Hısrsova, Kili və Ak-kirman yer alır. Bu yaşayış məntəqələri, Osmanlı İmperatorluğunun Silistre vilayətinə aid idi. Lakin, Osmanlı dövrünə aid rəsmi sənədlərdə "qaqauz" etnik adı istifadə olunmamışdır. Qaqauzların Osmanlılarla əlaqəsi, bir çox tarixçi tərəfindən araşdırılmış və müzakirə edilmişdir. Bu əlaqələr, xüsusilə Karesioğulları Beyliyinin Osmanlı hakimiyyətinə qatılması ilə başlamışdır. Osmanlılar Balkan torpaqlarına irəlilədikcə, tədricən Qaqauzları da öz hakimiyyətləri altına almışlar. Dobruca bölgəsində qurulan Qaqauz Dövlətinin Osmanlı İmperatorluğuna qatılması da bu genişlənmə prosesinin bir hissəsi olmuşdur. Qaqauzlar və Osmanlılar arasındakı əlaqə, bir çox tarixi araşdırmaların mövzusunu təşkil edir. Qaqauzların etnik, sosial və mədəni kimliklərinin formalaşması ilə bağlı ilk nəzəriyyələri irəli sürən alimlərdən biri Paul Vittekdir [8, s.638]. Qaqauzların Türkiyə Cümhuriyyəti ilə əlaqələrini araşdıran ilk alim **Stepan Bulgar** olmuşdur. O, Türkiyə arxivlərindəki sənədlər və yerində aparılan tədqiqatlar əsasında, 1931-1940-cı illər arasında Türkiyədə təhsil alan qaqauz tələbələrindən ibarət kiçik bir qaqauz diasporasının yaradılması ilə bağlı bir sıra yeni və əvvəllər məlum olmayan faktları aşkar etmişdir [11, s.262].
1990-cı illərdə qaqauzların bir qismi, daha yaxşı iş imkanları və yaşam şəraiti axtarışı ilə Türkiyəyə köç etməyə başlamışdır. Onların türkdilli olmaları və mədəni yaxınlıqları, Türkiyəyə inteqrasiyalarını asanlaşdıran əsas amillərdən biri olmuşdur.
Türkiyə, qaqauzlarla mədəni və diplomatik əlaqələrini gücləndirmək məqsədilə bir sıra tədbirlər həyata keçirir. Türk Əməkdaşlıq və Koordinasiya Agentliyi (TİKA) və Türk Dünyası təşkilatları, qaqauzların mədəni inkişafına dəstək verir və təhsil sahəsində imkanlar yaradır. Həmçinin, qaqauzların Türkiyə universitetlərində təhsil alması üçün təqaüdlər təqdim edilir. Bu təşəbbüslər, qaqauzların mədəniyyətlərini qorumaq və Türkiyə ilə əlaqələrini möhkəmləndirmək baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.
Qazaxıstanda və Orta Asiyada yaşayan qaqauzlar, ümumiyyətlə daha az tədqiq edilmiş bir qrup təşkil edir. Bu qaqauzlar əsasən Qazaxıstanın Semey, Pavlodar, Aktöbe, Almatı və Şımkent bölgələrində, həmçinin Qırğızıstan və Özbəkistanın Taşkent və Fərqanə ərazilərində məskunlaşmışdırlar. İlk qaqauz köçkünləri 1908-1910-cu illərdə, xüsusilə Çadır-Lunga rayonu (Moldova) olmaqla, Bessarabiyadan Aktöbə bölgəsinə gəlmişlər. Onların bu əraziyə köç etmələrinə səbəb, vətənlərində torpaq çatışmazlığı və Torgay vilayətinin Aktöbe bölgəsində mövcud olan münbit torpaqlardır. Aktöbe bölgəsi, Qazaxıstanın qərb hissəsində yerləşir və ölkənin ən böyük vilayətlərindən biridir, həmçinin bərəkətli torpaqları, mineral sərvətləri və sənaye obyektləri ilə tanınır. Eyni zamanda, bu bölgə tarixi və mədəni cəhətdən də zəngindir.
1926-cı ildə Sovet İttifaqı əhalisinin siyahıya alınması zamanı, Qazaxıstanda 830 qaqauz qeydə alınmışdır. Lakin sərt iqlim şəraiti, yeni köçkünlərin bağçılıq və üzümçülüklə məşğul olmalarını çətinləşdirmiş, buna görə də onlar yalnız taxılçılıqla məşğul olmağa məcbur olmuşlar. Qazaxların arasında yaşayan qaqauzların dil xüsusiyyətlərini araşdırmağa ilk dəfə **Prof. S.A. Amanjolov və G.K. Kaliev** cəhd etmişdir. 1955 və 1956-cı illərdə, bu alimlər Qazaxıstanın qərbindəki Tarbagatay, Semipalatinsk və Kokpekti rayonlarında qaqauzların yaşayış yerlərini ziyarət etmiş, bu əhali haqqında məlumat toplayaraq, onlarla əlaqədar folklor nümunələrini qeydə almışlar [2, s.136].
Qaqauzların Şimali Qafqaza ilk gəliş tarixi XIX əsrin sonlarına təsadüf edir. Onların burada, əvvəlcə Bolqarıstandan köçüb yerləşdikləri, daha sonra Cənubi Besarabiyadan Kabardin-Balkar və Şimali Osetiya bölgələrinə köçdükləri məlumdur. Sonrakı dönəmlərdə qaqauzların köç və yerləşmə prosesi təbii olaraq yaranmış və əqrəbalıq və ya tanışlıq prinsipi
əsasında inkişaf etmişdir. Harada əqrəba və ya tanış varsa, oraya köç etmişlər. Beləliklə, köçkünlərin bir qismi bu ərazilərə II Dünya Müharibəsindən sonra gəlmişlər. İndiyə qədər rəsmi statistikalar Şimali Qafqazda yaşayan qaqauzları "Bolqar" olaraq qeyd etmişdir. Bu tətbiq 1930-cu illərin sonunda başlanmışdır, halbuki həmin dövrə qədər qaqauzlar etnik kökənlərinə görə qeyd olunurdu [3, s.24].
1941-ci ildə faşist Almaniyasının Sovetlər Birliyinə hücumu nəticəsində sosialist təsərrüfatının qurulması planı bir müddət yarımçıq qalmışdı. Lakin 1944-cü ildə Sovet qoşunları Almaniya ordusunu geriyə çəkilməyə məcbur edərək işğal olunmuş əraziləri yenidən öz nəzarətinə aldı. Müharibənin uzun sürməsi və sosialist təsərrüfatının qurulmasına dair keçid prosesinin ləngiməsi Sovet hakimiyyətini, işğal etdiyi

ərazilərdə qarşıdurma yarada biləcək şəxsləri təqib etməyə vadar etdi. Bu dövrdə çoxsaylı torpaq sahibləri və mülk sahibləri həbs olunmuş, bir çox insan güllələnmiş, vətəndaşlar isə uzaq bölgələrə sürgün edilmişdi. Sürgün edilənlər arasında yüzlərlə qaqauz ailəsi də vardı. Bu ailələrdən çoxu Azərbaycana gətirilmiş və onların bir hissəsi Bakı ətrafındakı Maştağa qəsəbəsindəki daş karxanasına yerləşdirilmişdi. Burada, daimi nəzarət altında, ağır fiziki işlərlə məşğul olurdular. Qaqauzların yerli əhali ilə əlaqə saxlaması qadağan edilmişdi, onların həyat şəraiti son dərəcə çətin idi. Ailənin başçıları güllələndikdən sonra qalan ailə üzvləri ağır şəraitdə, ciddi nəzarət altında həyatlarını davam etdirməyə məcbur olmuşdular.

Qaqauzlar yalnız Azərbaycanda deyil, həm də Şimali Qafqaza, Qazaxıstana və Orta Asiyaya sürgün edilmişdilər. Sosializm quruluşuna təhdid sayılan insanların güllələnməsi, sürgün edilməsi və həbsi nəticəsində bölgədə ağır vəziyyət yaranmışdı: torpaqları işləyəcək bacarıqlı işçilər qalmamış, aclıq, səfalət və xəstəlik yayıldı. Maraqlıdır ki, sürgün olunan qaqauzlar öz doğma vətənlərinə qayıda bilməsələr də, bəziləri qohumlarının yanına Azərbaycana gəlirdi. Bu şəraitdə Azərbaycanda havaların yumşaq olması, qışın sərt keçməməsi və iş imkanlarının mövcudluğu onlara burada qalmağa imkan yaratmışdı [7, s.13]. Azərbaycanda qaqauzlar barədə yazılar 1960-cı illərdən sonra ortaya çıxmağa başlamışdır. Ölkədəki prosesləri nəzarətdə saxlamaq məqsədilə respublikalar arasında sosializm yarışlarının şərtləri yoxlanılır, həmçinin mədəniyyət, incəsənət və ədəbiyyat həftələri, kino festivalları kimi tədbirlər təşkil edilirdi.

Azərbaycanda qaqauzların tanıdılmasında Güllü Yoloğlunun böyük xidməti olmuşdur. Onun qaqauzlar haqqında bir çox məqalələri, kitabları nəşr olunub. Bunlardan "Qaqauz", yoxsa "qaqouz?" (1991), "Çağdaş qaqauz ədəbiyyatı" (1989), "Buçakdan səslər" (1989), "Qaqauz yazıçılarının hekayələri" (1991), "M. Kösə-60" (1993) və "Qardaş qaqauzlar" (1996) kimi tədqiqat işlərini göstərmək olar. Xüsusilə Kişinyovda nəşr olunan "Ana sözü" qəzetində də 10-a qədər məqaləsi yayımlanmışdır [6].

NƏTİCƏ

Qaqauzlar, çoxmillətli mühitdə yaşasalar da, mədəniyyətlərini, dilini və ənənələrini qorumağa çalışırlar. Bu cəhdlər, onların milli kimliyini saxlamasına şərait yaradır və assimilyasiya təhlükəsini azaltmaq üçün vacib addımlar olaraq qiymətləndirilir.

Qaqauzların mənşəyi və tarixi haqqında daha ətraflı tədqiqatların aparılması, onların etnik kimliyinin öyrənilməsinə və dünya mədəni irsi içində yerinin aydınlaşdırılmasına böyük töhfə verə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Bulgar S. *Gagauziyanın hem gagauz halkının istoriyası: Bucak topraklarının istoriyası V-XVI asirlerde.* Komrat, 2017. S. 11.
2. Çimpoeş L. 1812 Yılında düzenlenen tarihsel bükreş antlaşmasının gagauz kaderinde etkisi, Uluslararası Devleti Olmayan Türk Toplulukları Bilgi Şöleni gagauz dili, tarihi, coğrafyası ve inanç sistemleri, Bursa – 2018, 372 s., səh 136
3. Çimpoeş L., Kuzey Kafkasya Gagauzları'nın Milli Kimlikleri s. 12-19
4. Hünerli B., Ukrayna gagauzları, Journal of endangered languages -turkic languages, Volume 6, Issue 11. Səh 11
5. Karpat K., Gagauzlar, İslam Ansiklopedisi, TDV., 1996, s.288-291
6. Şamil Ə., Qafqazda Qaqauz izləri və bölgə xalqlarının dini inanclarına dair bəzi mülahizələr.
7. Uğur, Azərbaycanda yaşayan qaqauzlar, Xalq Cəbhəsi. – 2016.-5 iyul, s.13
8. Wittek, Paul (1952) "Yazijioghlu 'Alii on the Christian Turks of the Dobruja", Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, Vol. 14, No. 3, Studies Presented to Vladimir Minorsky by His Colleagues and Friends, pp. 639-668.
9. «Статистическое описание Бессарабии, собственно так называемой или Буджака, с приложением Генерального плана его края, составленного при гражданской съемке Бессарабии, производившей по высочайшему повелению размежевание земель оной на участки с 1822 по 1828-й г.» - издание Аккерманского Земство, 1899. – 527 С. стр. 21-22,
10. Баласчев Г. Държавата на огузите в Добруджа на султан Изеддин Гейкавуз и пр. // Военни известия. Год. XXVI. 1917. Бр. 33-36.
11. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. – М., Высшая школа, 1969. – С. 262. – 384 с.
12. Булгар С., Димчолго Ю. «История Гагаузов в Украине», Одесса «Астропринт», 2017, 747 стр
13. Гагаузы в мире Том I Комрат–Кишинёв, 2012
14. Грек И.Ф. АНТРОПОНИМИЯ ЖИТЕЛЕЙ ПОСЕЛКА БОЛГАРСКИЙ В КАЗАХСТАНЕ (К ВОПРОСУ ЭТНОГЕНЕЗА ГАГАУЗОВ В БУДЖАКЕ), Межэтнические взаимодействия в этноконтактной зоне стр.317
15. Губогло М.Н. Этническая принадлежность гагаузов (историография проблемы). СЭ, 1967, №3, с. 159
16. Губогло М.Н. *Гагаузы*// Наука и жизнь. М., 1967. № 10. С. 103
17. Милетич Л. Старото българско население в Североизточна България, София, държавна

печатница, 1902 - 255 стр.
18. Мошков В.А. *Гагаузы Бендерского уезда*. Кишинев, 2004. С. 8
19. Середа А. *Силистренско-Очаковският еялет през XVIII – нач. на XIX в. Административно-териториално устройство, селища и население в Северозападното Причерноморие.* София, 2009. С. 20.
20. Шабашов А. В., Грек И. Ф. *Гагаузы: система терминов родства и происхождение народа*. Одесса, 2002; *Добруджанское деспотство Георгия Атанасова в моем и гагаузов восприятии*// Добружа. Сборник. 32/2017. Регионален исторически музей-Силистра. С. 619-630.
21. **AA.com.tr.** *Гагаузы на Украине находятся под угрозой ассимиляции*. https://www.aa.com.tr/ru-зогаловки-дня/Гагаузы-на-Украине-находятся-под-угрозой-ассимиляции/Ali-Cura 29.06.2017.
22. **AWDB.ru.** *Vulcanesti*. https://awdb.ru/moldova/vulcanesti/
23. **Ceadir-Lunga.md.** *Istoricheskaya spravka*. https://ceadir-lunga.md/munitsipij/istoricheskaya-spravka
24. **Gagauzia.md.** *G. Chadyir Lunga*. https://www.gagauzia.md/ru/ato-gagauziya/naselennyie-punktyi/chadyir-lungskij-rajon/g.-chadyir-lunga.html
25. **Gagauzia.md.** *G. Komrat*. https://www.gagauzia.md/ru/ato-gagauziya/naselennyie-punktyi/komratskij-rajon/g.-komrat.html
26. **Gagauznews.com.** *В украинской Виноградовке презентовали книгу об истории гагаузов*. https://gagauznews.com/23137/v-ukrainskoj-vinogradovke-prezentovali-knigu-ob-istorii-gagauzov.html 22.06.2017
27. **Karakurt, D.** *Şehire dönüşen bir qaqavuz köyü*. https://denizkarakurt.com.tr/makaleler/sehire-donusen-bir-gagavuz-koyu-cadir-lunga 27.09.2024.
28. **Vulcanestimd.com.** *Vulkaneshty*. https://www.vulcanestimd.com/vulkaneshty

Həcər İDAYƏTOVA

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti,
magistrant
hacarraliyeva.02@gmail.com

DAYANIQLI TURİZM VƏ MİLLİ DƏYƏRLƏR KONTEKSTİNDƏ BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRİN İDARƏ EDİLMƏSİ: MƏDƏNİ İRSİN QORUNMASI VƏ İNKİŞAFI

Xülasə: *Son zamanlarda turizmin sürətlə inkişafı planetimizin məhdud qaynaqlarının qorunmasını zəruri edir. Dayanıqlı turizm anlayışı iqtisadi inkişafı, ekoloji tarazlığı və mədəni irsin qorunmasını birləşdirən bir konsepsiyadır. Bu turizm növü təbiətin və yerli mədəniyyətlərin qorunmasına yönəlib. Ekoloji, iqtisadi və sosial dayanıqlılıq dayanıqlı turizmin əsas elementləridir. Beynəlxalq təşkilatlar, xüsusən də BMT-nin Dünya Turizm Təşkilatı (UNWTO) və UNESCO, dayanıqlı turizmi təşviq edir və bu istiqamətdə layihələr həyata keçirirlər.*

Davamlı turizmin müxtəlif formaları, o cümlədən eko-turizm, kənd turizmi və açıq hava muzeyləri, mədəni irsin qorunması və turistlərə xüsusi təcrübələrin təqdim olunmasına xidmət edir. Milli dəyərlərin qorunması və qlobal səviyyədə tanıdılması dayanıqlı turizmin mərkəzində dayanır. Azərbaycanda Şəki Xan Sarayı və İçərişəhər kimi UNESCO abidələri bu dəyərlərin təcəssümüdür və turizmin milli dəyərləri yaşatmaqda rolu böyükdür.

Bu turizm növü milli dəyərlərin təhrif olunmadan təqdim edilməsinə diqqət yetirir, bu isə yerli icmalar üçün həm iqtisadi, həm də mədəni fayda yaradır. Turizmin qlobal mədəniyyət mübadiləsindəki rolu xalqlar arasında qarşılıqlı anlaşmanın inkişafına töhfə verir, bu isə beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin möhkəmlənməsi üçün mühüm addımdır.

Açar sözlər: *Dayanıqlı turizm, mədəni irs, sosial dayanıqlılıq, yerli mədəniyyətlər, milli dəyərlər, beynəlxalq sülh*

MANAGING INTERNATIONAL RELATIONS IN THE CONTEXT OF SUSTAINABLE TOURISM AND NATIONAL VALUES: PRESERVATION AND DEVELOPMENT OF CULTURAL HERITAGE

Abstract: *In recent times, the rapid development of tourism has made it essential to protect our planet's limited resources. The concept of sustainable tourism combines economic development, ecological balance,*

and the preservation of cultural heritage. This type of tourism is directed towards the conservation of nature and local cultures. Ecological, economic, and social sustainability are the core elements of sustainable tourism. International organizations, particularly the United Nations World Tourism Organization (UNWTO) and UNESCO, promote sustainable tourism and implement projects in this field.

Various forms of sustainable tourism, including eco-tourism, rural tourism, and open-air museums, serve to preserve cultural heritage and provide tourists with unique experiences. The protection of national values and their recognition on a global scale are central to sustainable tourism. UNESCO monuments in Azerbaijan, such as Sheki Khan Palace and Icherisheher, embody these values, highlighting tourism's significant role in sustaining national heritage.

This form of tourism emphasizes the authentic presentation of national values, which brings both economic and cultural benefits to local communities. Tourism's role in the exchange of global cultures fosters mutual understanding among nations, which is a crucial step toward strengthening international peace and security.

Keywords: *sustainable tourism, cultural heritage, social sustainability, local cultures, national values, international peace*

УПРАВЛЕНИЕ МЕЖДУНАРОДНЫМИ ОТНОШЕНИЯМИ В КОНТЕКСТЕ УСТОЙЧИВОГО ТУРИЗМА И НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ: СОХРАНЕНИЕ И РАЗВИТИЕ КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ

Резюме: *В последнее время стремительное развитие туризма делает необходимым защиту ограниченных ресурсов нашей планеты. Концепция устойчивого туризма сочетает в себе экономическое развитие, экологическое равновесие и сохранение культурного наследия. Этот вид туризма направлен на сохранение природы и местных культур. Экологическая, экономическая и социальная устойчивость являются основными элементами устойчивого туризма. Международные организации, особенно Всемирная туристская организация ООН (UNWTO] и ЮНЕСКО, способствуют развитию устойчивого туризма и реализуют проекты в этом направлении.*

Различные формы устойчивого туризма, включая экотуризм, сельский туризм и музеи под открытым небом, служат для сохранения культурного наследия и предоставления туристам уникальных впечатлений. Защита национальных ценностей и их признание на мировом уровне находятся в центре устойчивого туризма. Памятники ЮНЕСКО в Азербайджане, такие как Дворец ханов в Шеки и Ичери-шехер, воплощают эти ценности, подчеркивая важную роль туризма в сохранении национального наследия.

Этот вид туризма уделяет внимание аутентичному представлению национальных ценностей, что приносит как экономические, так и культурные выгоды местным сообществам. Роль туризма в обмене глобальными культурами способствует развитию взаимопонимания между народами, что является важным шагом на пути к укреплению международного мира и безопасности.

Ключевые слова: *устойчивый туризм, культурное наследие, социальная устойчивость, местные культуры, национальные ценности, международный мир*

Müasir dövrdə turizm sektoru sürətlə inkişaf edərək insanların yeni yerlər kəşf etməsi və fərqli mədəniyyətlərlə tanış olması üçün geniş imkanlar yaratmışdır. Turizm insana sonsuz təcrübə bəxş etsə də, bu inkişafla yanaşı planetimizin məhdud qaynaqlarını da nəzərə almaq vacibdir. Turizmin genişlənməsi iqtisadi faydalar gətirməklə yanaşı, eyni zamanda ətraf mühitin və mədəni irsimizin qorunması üçün məsuliyyət yaradır. Bu ehtiyac dayanıqlı turizm anlayışının yaranmasına səbəb olmuşdur.

Dayanıqlı turizm dedikdə yalnız istirahət məqsədli səyahət deyil, daha geniş və əhatəli bir konsepsiya nəzərdə tutulur. Bu konsepsiya iqtisadi inkişafı, ekoloji balansı və mədəni dəyərlərin qorunmasını bir araya gətirir. İlk dəfə BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri [SDG-lər] çərçivəsində müzakirə edilən və beynəlxalq səviyyədə qəbul olunan dayanıqlı turizm [UNWTO, 2018] bu prinsiplər əsasında inkişaf etdirilmişdir. Bunun nəticəsində, turizmin davamlı olmayan formasının əksinə olaraq, "dayanıqlı turizm" qlobal səviyyədə geniş yayılmağa başladı.

Dayanıqlı turizmin əsas elementləri üç əsas istiqamətdə toplanır: ekoloji, iqtisadi və sosial dayanıqlıq.

1. Ekoloji dayanıqlılıq: Təsəvvür edin ki, sevdiyiniz çimərlik illər sonra çirklənmiş və istifadəyə yararsız hala düşüb. Belə bir vəziyyət əlbəttə ki, çox məyusedici olardı. Ekoloji dayanıqlılıq məhz bu kimi halların qarşısını almaq və təbiətin qorunmasını təmin etmək üçün vacibdir. Bu yanaşma təbiət ehtiyatlarının balanslı istifadəsinə, çirklənmənin azaldılmasına və ekosistemlərin davamlılığının təmin olunmasına yönəlmişdir [Weaver, 2006]. Bu, yalnız mövcud resursların qorunmasını deyil, həm də gələcək nəsillərin təbiət gözəlliklərindən faydalanmasını təmin edir.
2. İqtisadi dayanıqlılıq: Yerli icmaların turizmdən iqtisadi fayda əldə etməsi dayanıqlı turizmin vacib aspektlərindən biridir. Məsələn, sizi xoşbəxt edən bir tətil, həmin məkanın yerli əhalisi üçün böyük

gəlir mənbəyi ola bilər. Dayanıqlı turizm bu icmaların iqtisadi inkişafını təmin etmək məqsədilə yerli iqtisadiyyatlara uzunmüddətli müsbət təsir göstərir [Hall, 2008]. Beləliklə, turizm yalnız qısa müddətli qazanc deyil, həm də davamlı iqtisadi dəstək təmin edir.

3. Sosial dayanıqlılıq: Bir turist olaraq, ziyarət etdiyiniz yerlərdə yerli əhalinin mədəniyyətinə və dəyərlərinə hörmət göstərmək çox vacibdir. Hər bir ölkənin özünəməxsus mədəniyyəti və adət-ənənələri vardır və bu dəyərlərin qorunması dayanıqlı turizmin əsas prinsiplərindən biridir [Sharpley, 2000]. Bu, həm turistlər, həm də yerli əhali arasında mədəni anlaşmanı artırır və mədəni irsin qorunmasına kömək edir.

Ümumiləşdirdikdə, dayanıqlı turizm konsepsiyası, ekoloji, iqtisadi və sosial dayanıqlığı təmin etməklə həm turizmin inkişafına, həm də planetin qorunmasına töhfə verir. Bu yanaşma turizmin həm bugünkü, həm də gələcək nəsillər üçün faydalı olmasını təmin edir.

Son illərdə turizm sənayesində dayanıqlı turizmə diqqət artmaqdadır. Bu yanaşma təkcə iqtisadi baxımdan deyil, həm də ətraf mühitin və mədəni irsin qorunması baxımından vacibdir.

Beynəlxalq təşkilatlar, xüsusilə BMT-nin Dünya Turizm Təşkilatı [UNWTO] və UNESCO, dayanıqlı turizmin təşviqi üçün birgə layihələr həyata keçirirlər. UNESCO-nun Dünya İrs Siyahısına daxil edilmiş abidələrin qorunması və bu abidələrin dayanıqlı turizm prinsiplərinə uyğun idarə edilməsi bu sahədə əhəmiyyətli irəliləyişlərdən biri hesab olunur [UNESCO, 2020].

Belə layihələr yalnız daxili iqtisadi təsirlərlə kifayətlənmir, həm də qlobal miqyasda turizmin inkişafına töhfə verir.

Bu kontekstdə qlobal trendlər arasında dayanıqlı turizm formaları xüsusi əhəmiyyət daşıyır:

1. Eko-turizm: Məsələn, təsəvvür edin ki, siz dağlıq bir ərazidə gəzirsiniz və ətrafınızdakı təbiətin səssiz gözəlliyi sizi valeh edir. Eko-turizm məhz belə təbii mühitlərin qorunmasına və gələcək nəsillərə ötürülməsinə xidmət edir. Bu turizm növü xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə sürətlə populyarlaşır və təbiətin mühafizəsinə böyük töhfə verir [Fennell, 2003]. Eyni zamanda, turistlərə unikal təbiət təcrübələri təqdim edərək onların ətraf mühitlə əlaqələrini gücləndirir.

2. Kənd turizmi: İnsanlar artıq urbanizasiya stressindən qaçaraq kəndlərin sakitliyinə və təbiətə üz tuturlar. Bu turizm növü kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan icmalara iqtisadi dəstək verməklə yanaşı, yerli mədəniyyətlərin qorunmasını da təmin edir [Lane, 1994]. Kənd turizmi, həmçinin texnologiyadan uzaq, sadə həyat təcrübəsi axtaran turistlər üçün cəlbedici bir seçimdir. Belə bir turizm modeli həm mədəni, həm də ekoloji dəyərlərin birgə yaşamasını təmin edir.

3. Açıq hava muzeyləri və mədəniyyət festivalları: Milli dəyərləri yaşadan açıq hava muzeyləri və mədəniyyət festivalları dayanıqlı turizmin mədəni tərəfini təmsil edir. Belə tədbirlər turistlərə zəngin mədəni təcrübə qazandırmaqla yanaşı, yerli icmaların öz adət-ənənələrini yaşatmasına və qorumasına imkan verir [Silberberg, 1995]. Məsələn, mədəniyyət festivalları zamanı yerli insanlar öz adətlərini nümayiş etdirir, bu isə həm turistlər, həm də yerli əhali üçün qarşılıqlı mədəni zənginləşmə imkanı yaradır. Bu yolla turizm iqtisadi fayda ilə yanaşı, mədəni dəyərlərin və milli mirasın qorunmasına da xidmət edir.

Beləliklə, dayanıqlı turizm konsepsiyası yalnız iqtisadi inkişafla məhdudlaşmır, həm də ekoloji və mədəni irsin qorunmasını, gələcək nəsillər üçün daha sağlam və zəngin bir dünya yaradılmasını hədəfləyir.

Dayanıqlı turizm bu dəyərlərin qorunmasında mühüm rol oynayır, çünki o, mədəni irsi qorumaqla yanaşı, bu irsin turistlərə təqdim olunmasına və təbliğ edilməsinə də xidmət edir [Timothy & Boyd, 2003].

Hər xalqın mədəniyyəti, tarixi, dili və ənənələri var ki, bu da onun dünya mədəni irsi içərisindəki yerini müəyyənləşdirir. Milli mədəniyyətin qorunması və beynəlxalq səviyyədə tanıdılması yerli icmalar üçün çox əhəmiyyətlidir. Bununla yanaşı, gələcək nəsillərə bu dəyərləri ötürmək baxımından da vacibdir.

Turistlər çox zaman fərqli ölkələrə gedəndə yalnız gözəl təbiətə deyil, həmin ölkənin mədəni irsinə də maraq göstərirlər. Bu, bizə qürur verən bir amildir. Məsələn, Azərbaycan kimi zəngin tarixi və mədəniyyəti olan bir ölkənin milli dəyərləri, onun turizm potensialının mərkəzində durur. Mədəni turizm, milli dəyərlərin tanıdılmasına və onların qlobal səviyyədə qorunmasına yardım edən bir vasitədir. Bu, sadəcə turistlərin əylənməsi üçün deyil, həm də milli dəyərlərin yaşadılması və dünya ilə paylaşılması üçün bir yoldur.

Azərbaycanda Şəki Xan Sarayı və İçərişəhər kimi UNESCO-nun Dünya İrs Siyahısına daxil edilmiş abidələr bu cür dəyərlərin təcəssümüdür. Bu abidələr sadəcə keçmişdən bir yadigar deyil, həm də gələcək üçün bir yol xəritəsidir. Dayanıqlı turizm bu mədəniyyət xəzinələrinin gələcək nəsillərə ötürülməsində böyük rol oynayır [UNESCO, 2020]. Mədəni irsə əsaslanan turizm yalnız mədəniyyətin qorunmasına deyil, eyni zamanda yerli icmaların iqtisadiyyatına da müsbət təsir edir. Yerli əhali bu turizm fəaliyyətlərindən iqtisadi fayda əldə edir, rifahı yaxşılaşır, və eyni zamanda ətraf mühitə də minimal təsir göstərir [Richards, 2018]. Açıq hava muzeyləri milli dəyərlərin qorunması və turistlərə təqdim olunması baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu muzeylər turistlərə ölkənin keçmişi ilə birbaşa tanış olmaq imkanı verir. Təsəvvür edin ki, açıq havada qədim bir dövrün sənətkarlıq nümunələrini öz gözlərinizlə görürsünüz və bu təcrübə sizi həmin dövrə qaytarır. Belə muzeylər sadəcə məlumat mənbəyi deyil, həm də mədəniyyətlə birbaşa ünsiyyət qurmaq üçün əvəzolunmaz məkanlardır [Harrison, 2010].

Həmçinin, mədəni festivallar da milli dəyərlərin canlı olaraq yaşadılmasında və nümayiş etdirilməsində mühüm rola malikdir. Belə festivallar turistlərə öz ölkəsinin mədəniyyətini qürurla təqdim etmək və onu unudulmaz bir təcrübəyə çevirmək üçün əla fürsət yaradır. Əlavə olaraq, bu festivallar yerli icmalar üçün iqtisadi gəlir mənbəyi olur, çünki turistlər festival zamanı həm mədəniyyətdən zövq alır, həm

də yerli məhsullara və xidmətlərə tələbat artır [Gibson & Connell, 2012]. Turizmin təklif etdiyi ən böyük imkanlardan biri də milli dəyərlərin qorunmasıdır. Bu, yalnız tarixi abidələrin və muzeylərin qorunması ilə bitmir. Turizm, milli dəyərlərin gələcək nəsillərə ötürülməsi, beynəlxalq səviyyədə tanıdılması və qiymətləndirilməsi üçün bir platformadır. Məsələn, hər bir turist Azərbaycana gəldikdə, onun tarixi və mədəniyyəti haqqında yeni məlumatlar öyrənir və bu, həmin dəyərlərin beynəlxalq səviyyədə tanınmasına kömək edir [Butler, 1999]. Bu yanaşma həm yerli icmalar, həm də dövlət səviyyəsində milli dəyərlərin qorunmasına yönəldilmiş siyasətlərin formalaşmasına təkan verir. Dayanıqlı turizm gələcək nəsillərə daha yaxşı bir dünya miras qoymaqla yanaşı, eyni zamanda milli kimliyin və mədəni irsin qorunması üçün mühüm vasitədir.

Hər bir xalq öz tarixini, mədəniyyətini və ənənələrini qorumağa çalışır, çünki bu dəyərlər onların kimliyinin əsas sütunlarıdır. Milli dəyərlər yalnız bir ölkənin daxilindəki insanların özlərini necə hiss etdiklərini müəyyənləşdirmir, eyni zamanda bu ölkənin digər dövlətlərlə münasibətlərini də formalaşdırır. Bir xalqın tarixi abidələri, dil, musiqi və rəqs kimi mədəni təzahürləri beynəlxalq arenada bu xalqın necə qəbul olunmasına birbaşa təsir göstərir. Əslində, ölkələr arasındakı münasibətlər təkcə iqtisadi və siyasi maraqlar üzərində qurulmur. Milli dəyərlər, xalqlar arasında əlaqələri daha dərin bir səviyyəyə çıxaran, qarşılıqlı hörmət və anlaşmanı təmin edən amillərdir.

Dövlətlərin mədəni diplomatiya adlandırılan fəaliyyətləri, məhz bu milli dəyərlərin beynəlxalq səviyyədə tanıdılması və qorunması məqsədinə xidmət edir. Bu diplomatiya çərçivəsində ölkələr öz mədəniyyətlərini digər ölkələrə təqdim edir, eyni zamanda sülh və əməkdaşlıq üçün zəmin yaradırlar. Belə bir yanaşma, ölkələrin bir-birilərinə olan münasibətini gücləndirir, xalqlar arasında daha dərin əlaqələr qurulmasına kömək edir. Məsələn, Azərbaycan, mədəniyyət festival və sərgiləri vasitəsilə öz milli dəyərlərini beynəlxalq səviyyədə tanıdır və bu, ölkəmizin dünyadakı mövqeyini daha da gücləndirir.

Dayanıqlı turizm milli dəyərlərin qlobal səviyyədə tanıdılmasında ən təsirli vasitələrdən biri hesab olunur. Dayanıqlı turizmin əsas məqsədi, bir tərəfdən təbiət və mədəni irsi qorumaq, digər tərəfdən isə turistlərə həmin mədəniyyət və təbiət haqqında biliklər verməkdir. Turistlər, bir ölkəyə səyahət edərkən, sadəcə mənzərəli yerləri ziyarət etmirlər; onlar həmin ölkənin xalqı ilə təmas qurur, onların ənənələrini, mədəniyyətini, yeməklərini və həyat tərzini öyrənir və öz ölkələrinə qayıdarkən bu təcrübələri başqalarına da ötürürlər.

Turizm, milli dəyərlərin beynəlxalq səviyyədə təqdim olunmasına ən yaxşı imkanlardan birini təqdim edir. Məsələn, Azərbaycanda keçirilən mədəniyyət festivallarında iştirak edən turistlər, xalqımızın zəngin mədəni irsi ilə tanış olmaq imkanı qazanırlar. Şəki Xan Sarayı və İçərişəhər kimi tarixi abidələr turistlər üçün həm vizual gözəllik, həm də milli tarix haqqında bilik mənbəyidir. Bu abidələr, yalnız bir tarixi keçmişi əks etdirmir, eyni zamanda, Azərbaycanın mədəni irsini qlobal səviyyədə tanıdan simvollardır.

Dayanıqlı turizm, milli dəyərlərin təhrif edilməməsini də təmin edir. Məsələn, bir çox hallarda turizm sahəsində mədəniyyətin kommersiyalaşdırılması və yanlış təqdim olunması təhlükəsi yaranır. Ancaq dayanıqlı turizm, milli dəyərlərin qorunmasına xüsusi diqqət ayıraraq, mədəni irsin təbiiliyini və orijinallığını qoruyur. Mədəni turizm bu mənada həm yerli əhalinin mədəni irsinə hörmətlə yanaşılmasını təmin edir, həm də turistlərə daha autentik təcrübə təqdim edir [Smith, 2009].

Qloballaşma dövründə dünyanın müxtəlif ölkələri bir-birilərinə daha çox əməkdaşlıq edirlər, bu da milli dəyərlərin beynəlxalq miqyasda daha asan yayılmasına imkan yaradır. Milli dəyərlər, dövlətlərin sadəcə iqtisadi və ya siyasi arenada deyil, həm də mədəni müstəvidə özlərini təsdiq etmələrinin əsas yollarından biridir. Bu baxımdan, beynəlxalq mədəniyyət mübadiləsi xalqlar arasında əlaqələrin güclənməsinə və daha dərin anlayışın yaranmasına kömək edir. Mədəni mübadilə, bir tərəfdən ölkələr arasında əməkdaşlığı gücləndirir, digər tərəfdən isə xalqların bir-birini daha yaxşı tanımasına şərait yaradır. Məsələn, Azərbaycan mədəniyyətinin müxtəlif ölkələrdə tanıdılması, xalqımızın dəyərlərinin dünyaya təqdim edilməsində böyük əhəmiyyət daşıyır. Xalqımızın ənənəvi musiqisi, rəqsləri və zəngin mətbəxi beynəlxalq tədbirlərdə təqdim olunaraq, dünyanın müxtəlif yerlərində yaşayan insanlar tərəfindən tanınır və qiymətləndirilir. Bununla yanaşı, UNESCO-nun Dünya İrs Siyahısına daxil edilmiş Qobustan Qaya Rəsmləri və digər abidələr, Azərbaycanın milli dəyərlərinin beynəlxalq aləmdə qorunub saxlanması və tanıdılması üçün mühüm vasitələrdir. Belə abidələr, təkcə yerli əhalinin deyil, həm də bütün dünyanın mədəni irsi kimi qəbul edilir və onların qorunması üçün birgə səylər göstərilir [UNESCO, 2020].

Turizm sahəsi, yalnız iqtisadi gəlir mənbəyi olaraq görülməməlidir. Əksinə, turizm milli dəyərlərin qorunması və gələcək nəsillərə çatdırılması üçün mühüm bir vasitədir. Dayanıqlı turizm, mədəni irsin kommersiyalaşma təhlükəsinə qarşı çıxaraq, dəyərlərin təbiiliyini qorumağa çalışır. Bu yanaşma, həm turistlərə daha həqiqi və zəngin təcrübələr təqdim edir, həm də yerli icmaların öz mədəniyyətlərini yaşatmalarına və gəlir əldə etmələrinə kömək edir. Bundan əlavə, dayanıqlı turizm milli dəyərlərin yalnız yerli əhali arasında deyil, qlobal səviyyədə tanıdılması üçün də ideal bir platformadır. Xalqlar arasında bu cür mədəniyyət mübadiləsi, sülh və əməkdaşlığın əsasını təşkil edir. Turizm sayəsində fərqli mədəniyyətlər bir-birini daha yaxşı anlamağa və qəbul etməyə başlayır ki, bu da qlobal sülh və təhlükəsizlik üçün vacib addımdır. Azərbaycanda turizmin inkişafı və mədəniyyətimizin dünya ilə paylaşılması, ölkəmizin beynəlxalq miqyasda daha da tanınmasına və milli dəyərlərimizin qlobal dəyərə çevrilməsinə şərait yaradır [Butler, 1999].

NƏTİCƏ

Son dövrlərdə turizm sektoru sürətlə inkişaf edərək, insanlara yeni yerləri kəşf etmək və fərqli mədəniyyətlərlə tanış olmaq imkanı təqdim etmişdir. Bununla yanaşı, turizmin genişlənməsi planetimizin məhdud resurslarını nəzərə almağı tələb edir, bu da dayanıqlı turizm anlayışının yaranmasına səbəb olmuşdur. Dayanıqlı turizm, iqtisadi, ekoloji və sosial dayanıqlığı bir araya gətirərək, həm turizmin inkişafını, həm də mədəni irsin qorunmasını hədəfləyir.

Ekoloji dayanıqlılıq, təbiətin qorunmasını təmin edir və gələcək nəsillərin bu gözəlliklərdən faydalanmasına imkan yaradır. İqtisadi dayanıqlılıq, yerli icmalara turizm fəaliyyətlərindən iqtisadi fayda əldə etməklə uzunmüddətli dəstək verir. Sosial dayanıqlılıq isə turistlərin ziyarət etdikləri yerlərin mədəniyyətinə hörmət etməsini təmin edir.

Beynəlxalq təşkilatlar, xüsusilə BMT-nin Dünya Turizm Təşkilatı [UNWTO] və UNESCO, dayanıqlı turizmin təşviqi üçün birgə layihələr həyata keçirirlər. Bu layihələr, mədəni irsin qorunması və dayanıqlı turizm prinsiplərinə uyğun idarə olunması baxımından əhəmiyyətlidir.

Eko-turizm, kənd turizmi və açıq hava muzeyləri, dayanıqlı turizmin formaları arasında xüsusi yer tutaraq, mədəni dəyərlərin qorunmasına, yerli icmalara dəstəyə və ekosistemlərin mühafizəsinə xidmət edir. Mədəni festivallar isə milli dəyərlərin canlı yaşadılmasında və təqdim olunmasında mühüm rol oynayır.

Nəticədə, dayanıqlı turizm konsepsiyası, iqtisadi inkişafı təmin etməklə yanaşı, həm də ekoloji və mədəni irsin qorunmasını qarşısına məqsəd qoyaraq, gələcək nəsillərə daha sağlam, zəngin bir dünya mirası qoymağa çalışır. Bu yanaşma, mədəni irsin beynəlxalq səviyyədə tanıdılması və qiymətləndirilməsi üçün mühüm platformadır, eyni zamanda xalqlar arasında sülh və əməkdaşlığın möhkəmlənməsinə töhfə verir. Beləliklə, dayanıqlı turizm, mədəni irsin qorunması ilə yanaşı, həm də milli kimliyin yaşadılması və tanıdılması baxımından kritik əhəmiyyətə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Butler, R. W. [1999]. Sustainable tourism: A state-of-the-art review. *Tourism Geographies", "1"[1], 7-25. https://doi.org/10.1080/14616689908721291
2. Fennell, D. A. [2003]. "Ecotourism: An introduction" [2nd ed.]. Routledge.
3. Gibson, C., & Connell, J. [2012]. "Music festivals and regional development in Australia". Ashgate.
4. Hall, C. M. [2008]. "Tourism planning: Policies, processes, and relationships" [2nd ed.]. Pearson Education.
5. Harrison, R. [2010]. "Understanding the politics of heritage". Manchester University Press.
6. Lane, B. [1994]. What is rural tourism? "Journal of Sustainable Tourism", "2"[1-2], 7-21. https://doi.org/10.1080/09669589409510680
7. Richards, G. [2018]. Cultural tourism: A review of recent research and trends. "Journal of Hospitality and Tourism Management", "36", 12-21. https://doi.org/10.1016/j.jhtm.2018.03.005
8. Sharpley, R. [2000]. Tourism and sustainable development: Exploring the theoretical divide. *Journal of Sustainable Tourism*, *8*[1], 1-19. https://doi.org/10.1080/09669580008667346
9. Silberberg, T. [1995]. Cultural tourism and business opportunities for museums and heritage sites. *Tourism Management*, *16*[5], 361-365. https://doi.org/10.1016/0261-5177[95]00039-Q
10. Smith, M. K. [2009]. "Issues in cultural tourism studies" [2nd ed.]. Routledge.
11. Timothy, D. J., & Boyd, S. W. [2003]. "Heritage tourism". Prentice Hall.
12. UNESCO. [2020]. World Heritage and sustainable tourism. https://whc.unesco.org/en/tourism
13. UNWTO. [2018]. Tourism for development. https://www.unwto.org/tourism-for-development
14. Weaver, D. B. [2006]. "Sustainable tourism: Theory and practice". Elsevier.

Hüseyn İBADOV

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti,
magistrant
E-mail: contact.ibadov@gmail.com.

DÜNYA İQTİSADİYYATINDA YENİ TENDENSİYALAR: SÜNİ İNLETEKTİN YÜKSƏLİŞİ VƏ ONUN TURİZM SEKTORUNA TƏSİRLƏRİ

Xülasə:*Günümüzdə elm və texnologiya inkişaf etdikcə süni intelekt də sürətlə inkişaf etməkdədir. Gündəlik həyatımızın bir çox sahələrində olduğu kimi, bir iqtisadi sektor olaraq turizm sektoru da həm mənfi, həm müsbət mənada süni intelektin təsir mexanizmlərinə məruz qalır. Biz bu məqalədə süni intelektin gələcək inkişaf perspektivlərinə, onun mənfi və müsbət formada təsirlərinə, ümumilikdə iqtisadi sektorlara və eləcə də turizm sektoruna gələcək perspektivində göstərdiyi təsir mexanizmlərinə nəzər salacağıq. Bu məqalədə yerli və xarici bir çox mənbələrə istinad edilmişdir.*
Açar sözlər: *sənaye inqilabı, süni intelekt (AI), ChatGPT, alqoritm, avtomatlaşdırma, manipulyasiya effekti (deepfake) və.s.*

NEW TRENDS IN THE WORLD ECONOMY: THE RISE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND ITS IMPACT ON THE TOURISM SECTOR

Abstract:*Today, as science and technology develop, artificial intelligence is also developing rapidly. As in many areas of our daily life, the tourism sector as an economic sector is exposed to the mechanisms of influence of artificial intelligence in both negative and positive ways. In this article, we will take a look at the future development prospects of artificial intelligence, its negative and positive effects, the mechanisms of its impact on the economic sectors in general, as well as the tourism sector in its future perspective. This article refers to many local and foreign sources.*
Keywords*: industrial revolution, artificial intelligence (AI), ChatGPT, algorithm, automation, manipulation effect (deepfake), etc.*

НОВЫЕ ТЕНДЕНЦИИ В МИРОВОЙ ЭКОНОМИКЕ: РОСТ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА ТУРИСТИЧЕСКИЙ СЕКТОР

Резюме::*Сегодня, по мере развития науки и техники, искусственный интеллект также быстро развивается. Как и во многих сферах нашей повседневной жизни, туристический сектор как сектор экономики подвержен механизмам влияния искусственного интеллекта как в негативном, так и в позитивном ключе. В этой статье мы рассмотрим дальнейшие перспективы развития искусственного интеллекта, его отрицательные и положительные эффекты, механизмы его воздействия на отрасли экономики в целом, а также на туристический сектор в его будущей перспективе. В данной статье использованы ссылки на многие местные и зарубежные источники.*
Ключевые слова*: промышленная революция, искусственный интеллект (ИИ), ChatGPT, алгоритм, автоматизация, эффект манипуляции (дипфейк) и др*

GİRİŞ

21-ci əsrin başlanğıcından etibarən rəqəmsal texnologiya və süni intelektin inkişafı istər biznes mühiti, istər dövlət idarəetməsi, istərsə də insanların fərdi yaşamlarına qədər nüfuz etmişdir. Biznes mühitində istifadə edilən komputer sistemləri, nəqliyyat vasitələrində istifadə edilən naviqasiya sistemləri, mobil telefonlarımızda istifadə etdiyimiz "android və ya ios" kimi yazılım sistemlərinin və.s hər biri süni intelekt əsaslı avtomatlaşdırılmış mexanizm və alqoritmlərlə çalışırlar. Bu prosesə başqa bir misal olaraq gündəlik olaraq aktiv olaraq istifadə etdiyimiz Facebook, X, İnstagram, Netflix kimi sosial platformalar süni intelekt əsaslı yazılım sistemləri əsasında yaradılmışlar [1].
Ümumi nöqteyi-nəzərdən baxdıqda, süni intelekt (AI) sistemləri öyrənmək, problem həll etmək, qavramaq və dili anlamaq, əsaslandırmaq kimi vəzifələrə əsasən məlumatları təhlil edir və ortaya bir nəticə çıxarır. Günümüzdə bir çox dövlətlər, qurumlar, firmalar, təşkilatlar rəqəmsal texnologiya və süni intelekt əsaslı avtomatlaşdırılmış idarəetmə mexanizmlərinə üstünlük verirlər. Məsələn, Amerika və Çin kimi süni intelekt sistemlərinin yaradılması və təkmilləşdirilməsi istiqamətində siyasətlər aparan ölkələrdə, artıq təhsil sistemi süni intelektin tətbiqi, öyrədilməsi və inkişafı istiqamətində yönləndirilmişdir [2].
Müasir dünyamızda dəyişikliklər və inkişaf prosesləri olduqca sürətli və qarşısı alınmaz bir şəkildə inkişaf edir. "Sənaye 3.0" cəmiyyətləri süni intelektin əsas planda olduğu texnoloji inkişaf strategiyaları istiqamətiylə "Sənaye 4.0" cəmiyyətlərinə çevrilməkdədirlər. Yəni, insanlıq insansız və avtomatlaşdırılmış sistemlərin çox geniş miqyasda istifadə edildiyi bir dünya düzəninə doğru sürüklənməkdədir. Ölkələr,

qurumlar, şirkətlər öz mövcudiyyətlərinin davamlılığını təmin edə bilmək üçün bu dəyişikliklərə uyğunlaşmağa, adaptasiya olmağa çalışırlar. Çünki, nəticə etibarı ilə dəyişiklik qavramı qarşısı alınamaz bir məfhum halına gəlmişdir və "dəyişməyən tək şey dəyişikliyin özüdür" tezisi günümüzdə daha çox ön plana çıxmaqdadır.
Cəmiyyətlərin dünyaya adaptasiya olabilmə müddətləri sosiologiya, texnologiya, siyasi, iqtisadi və mədəni amillərin təsiri ilə birbaşa asılıdır. Mənimsəmə təsərrüfatından kənd təsərrüfatına keçidin müddəti net olaraq bəlli deyildir. Lakin, kənd təsərrüfatından 1-ci sənaye cəmiyyəti formuna keçid 5000 il vaxt aldığı halda, 2-ci sənaye dövrü 1-ci dövrdən 200-300 il, 3-cü sənaye dövrü isə 2-ci dövrdən 80-100 il sonra gerçəkləşmişdir. Buradan qənaətə gəlmək mümkündür ki, elm və texnika inkişaf etdikcə cəmiyyətin yaşam standartları və tələbatlar da sürətlə dəyişiklik göstərir. Son dövrlərdə 4-cü sənaye inqilabına keçid 30-40 il kimi qısa bir müddətdə özünü göstərməyə başlamışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, 4-cü sənaye inqilabı fiziki, rəqəmsal və bioloji resurslar arasındakı münasibətlərin daha çox birləşmiş və təkmilləşmiş təsvir üsullarıdır. Yəni, burada süni intelekt (AI), robotexnika, 3D çap, gen mühəndisliyi, kvant hesablamaları və digər texnologiyalarda inteqrasiya prosesləri nəzərdə tutulur.
Süni intelekt inkişaf etdikcə idarəedilməsi çox daha çətin və əlavə problemlər yaradacaq bir məfhuma çevrilməkdədir. Süni intelekt inkişaf etdikcə bir çox ənənəvi idarəetmə sistemlərinin qarşısında yeni tələblər ortaya çıxır, bir sıra ixtisaslar üzrə mütəxəssislərə tələbat ehtiyacı ortadan qalxır (məsələn, proqramistlərin gələcək karyeraları ChatGPT-nin inkişafı qarşısında sual altına düşmüşdür), zavod və fabriklərdə ağıllı mühərrik və avadanlıqların tətbiqi insan resursuna ehtiyacı ortadan qaldırır və.s. Qeyd edilən proseslərin hər biri günümüzün aktual müzakirə mövzularından biridir. Bütün bu nüansları diqqətə aldıqda qeyd etmək mümkündür ki, gələcəyimiz bir çox məqamlarda sürprizlərlə və ani inqilabi çevrilişlərlə dolu olacaqdır. Bu inqilablar sosial, iqtisadi, idarəetmə, biznes kimi faktorlarda özünü aydın büruzə verəcəkdir.

Süni intelekt nədir və necə çalışır?
Ən bəsit formasıyla qeyd etmək mümkündür ki, süni intelekt insan zəkasını təqlid edir. Bu sistem var olan prosesləri müşahidə edərək daha əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş parametrlərə, təcrübələrə əsasən mövcud ortaya qoyulmuş məsələni işləyər və buna uyğun olaraq həll üslubları və yollar təklif edər. Süni intelekt verilmiş baza məlumatlarını sürətli və ağıllı alqoritmalarla işləyər [3].
Süni intelektin iş prinsipi böyük miqyaslı data məlumatlarını ağıllı alqoritm mexanizmləri və yenilənəbilən əməliyyatlarla birləşdirərək çalışır. Bu proses zamanı süni intelekt üçün əsas köməkçi faktor əvvəlcədən işlənmiş məlumat nümunələri və onların xüsusiyyətləridir. Müxtəlif funksiyalara malik olan süni intelekt bir sıra üslublarla işləyir. Bu üslub və texnologiyalara aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. **Maşın öyrənməsi** – Neyron şəbəkələri, fizika və statistika metodlarından istifadə edən süni intelekt, analitik modellərin yaradılmasını maşın öyrənməsi üsulu ilə avtomatlaşdırır.
2. **Süni neyron şəbəkəsi** – Buraya verilənləri cavablandıraraq məlumatları emal edən süni intelekt sayəsində məlumatların ötürülməsini icra edən vahidlərdən ibarət süni neyron şəbəkələri daxildir. Süni neyron şəbəkələri dedikdə isə, insan beyninin işləmə prinsiplərinə əsaslanaraq oxşar çalışma metodlarını tətbiq edən riyazi modeldir. [4]. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, süni neyron şəbəkələri, "maşın öyrənmə" alqoritmasının bir növüdür və əsasən proqnozlar vermək, qərar qəbul etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu şəbəkələr öyrəndikcə inkişaf edən mexanizmlərdir.
3. **Dərin öyrənmə texnologiyası –** Bu üslubda süni intelekt çoxsaylı emal bölmələri olan neyron şəbəkələri vasitəsilə bir çox məlumat vahidlərinin mürəkkəb modellərini öyrənir. Burada qabaqcıl hesablama və təlim üsullarından da istifadə olunur.
4. **Koqnitiv Hesablama –** Bu sistem süni intelektə məlumatları, söhbətləri və şəkilləri şərh etməyə və onlara ardıcıl rəy verməyə şərait yaradır. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, süni intelektə qarşılıqlı əlaqələri insan kimi ötürməyi də əlçatan edir.
5. **Qabaqcıl alqoritm –** Alqoritm mexanimləri böyük miqyaslı məlumat kütləsini müxtəlif səviyyələrdə çox daha sürətli formada təhlil etməyə imkan verir. Bu alqoritmlər prosesləri optimallaşdırmaq, mürəkkəb sistemləri başa düşmək və eləcə də nadir prosesləri müəyyənləşdirmək üçün istifadə olunur.

Süni intelektin faydaları və zərərləri nələrdir?
Daha öncə də qeyd edildiyi kimi, 21-ci əsr elm və texnologiya əsridir. Bu əsrdə gündəlik həyatımızın əsas parçalarından birinə çevrilən süni intelekt həyatımıza həm fayda gətirir, həm də zərər. Bu zaman ortaya bir sual çıxır: "Süni intelekt həyatımıza hansı formalarda təsir göstərir?".
Süni intelektin zərərlərinə aşağıdakı nüansları qeyd etmək mümkündür:

- İnsan yaradılıcılığının və unikallığının tənəzzül etməsi;
- Hüquqi və etik cəhətdən cəhətdən ortaya çıxacaq məsələlər;
- Qərəz və ədalətsizlik risklərinin olması;
- Sosial izolasiyanın yayılması və insan-maşın münasibətlərinin genişlənməsi [5].

İnsan yaradıcılığının və unikallığının tənəzzülü – Potensial olaraq süni intelekt inkişaf etdikcə onun yaradıcılıq imkanları da genişlənir. Bu prosesin gələcəkdə insan yaradıcılığının və unikallığının tədricən özünü süni intelektə buraxacağını proqnoz verməmək üçün əsaslı bir məqam yoxdur. Artıq bir çox zavod və

fabriklər məhsuldarlığın artırılması və maliyyə xərclərinin azaldılması üçün süni intelekt əsaslı sistemlərə keçid edirlər. Xüsusilə də məlumatların əldə edilərək toplanması, analiz edilməsi və bu verilənləri istifadə edərək qərar alma mərhələlərində süni intelektin imkanlarından geniş istifadə edilir.

Hüquqi və etik məsələlər – Süni intelektin sürətlə inkişaf etməsi hüquqi və etik tənzimlərə geridə qoyaraq məsuliyyətlərin müəyyənləşdirilməsi, məxfilik prinsipinin kobud şəkildə pozulması və məlumatların təhlükəsizliyinə təhdidlərin yarana bilmə ehtimallarının olması kimi məsələləri ortaya çıxarır.

Qərəz və ədalətsizlik riski – Süni intelekt sistemləri üçün ümumi olaraq yaxşı və ya pis anlayışı yoxdur. Bir mənada onların işləmə prinsipi onu yaradan insanın məqsədləri istiqamətində formalaşır. Yəni, nəticə etibarı ilə süni intelektin hansı formada fəaliyyət göstərəcəyi onu yaradan insanın insani keyfiyyətlərindən, ambisiyalarından və məqsədlərindən asılıdır.

Sosial izolasiya və insan-maşın münasibətləri – Süni intelekt insanlığın davranışlarına, qavrayışına, emosional reaksiyalarına təsir etməklə bərabər, həm də insanlar arası münasibətlərdə də mühüm təsir imkanlarına malikdir [6]. Məsələn, süni intelekt sistemlərinin emosional reaksiyaları müşahidə etmək, anlamaq və proqnoz verə bilmək kimi qabiliyyətlərinin olması, insanlara biri-birilərinin emosional vəziyyətlərini anlamasına və qarşılıqlı anlaşıqlığa da birbaşa kömək edə bilər.

Lakin, süni intelektlə insan münasibətinin zərərli tərəflərinə gəldikdə, ilkin olaraq qeyd etmək mümkündür ki, insanlıq süni intelektin insan duyğularını, hisslərini daha yaxşı anladığı və müvafiq reaksiya verə bildiyi zaman get-gedə ona bağımlı hala gəlir. Süni intelektə bağlılıq insanlığın biri-biriylə olan münasibətlərində yalnızlığa, asosiallığa qərq olmasına səbəb olur. Bundan əlavə olaraq, süni intelekt sistemlərinin yalnış və manipulyativ xarakterli məlumatları təqdim etdiyi halda insanların biri-birinə olan inamını, güvənini sarsıda və nəticədə insanlar arası münasibətlərə mənfi təsir göstərə bilər.

Süni intelektin potensial təhlükələrinə isə aşağıdakılar daxildir:

1. İşsizliyin artması
2. Hərb sənayesində süni intelektin sürətli inkişafı
3. İdarə olunmayan süni intelekt riski
4. Saxtalaşdırılmış məlumat və manipulyasiya effekti (deepfake)
5. Təhsil sisteminin mövcud proseslə ayaqlaşa bilməməsi

1) **İşsizliyin artması –** Bu məsələ hal-hazırda dünyada bir çox elmi-təqdiqatçılar tərəfindən tədqiqatı aparılan bir araşdırma mövzusudur. Mütəxəssislər qeyd edirlər ki, süni intelektin bu səviyyədə davam edən inkişafı, insanlıq üçün gələcəkdə kütləvi səviyyədə işsizlik probleminə səbəb olacaqdır [7]. Bir çox sektorlarda sistemlərin və proseslərin avtomatlaşdırılmış süni intelekt mexanizmləriylə idarə olunması, insan resursuna olan tələbatı minimuma endirəcək, bir çox ixtisas üzrə kadrlara ehtiyac qalmayacaq. Bu prosesin nəticəsində isə, kütləvi ixtişaşların və kaosların yaranma ehtimalı isə potensial risk olaraq gündəmə gəlir.
2) **Hərb sənayesində süni intelektin sürətli inkişafı –** Son illərdə hərb sənayesində də süni intelekt əsaslı sistemlərin tətbiqi genişlənir. Silahların istehsalı zamanı artıq daha ağıllı sistemlərin yaradılması həm kəşfiyyat, həm də hərbi əməliyyatların icrası zamanı ordulara sayısız üstünlüklər qazandırır.

Mütəxəssislərin hərb sənayesində süni intelektlərin tətbiqi üzrə narahatlıqları 2 istiqamətdə özünü göstərir. Birinci faktor sivil toplumların süni intelekt tərəfindən bir yalnışlıq səbəbindən öldürülə bilmə ehtimalıdır. İkinci faktor isə bir qisim mütəxəssislər tərəfindən süni intelektin insan irqini toplu şəkildə məhv edə bilmə ehtimalının irəli sürülməsidir [8]. Hər nə qədər dövlətlər, beynəlxalq təşkilatlar və hərbi şirkətlər bu riski nəzarət altında saxlamağa çalışsalar da, ehtimalən bu risklər öz potensialını qorxunc bir şəkildə saxlayır. Bu səbəbdəndir ki, bu riskləri göz ardı etməmək və mövcud olası təhlükəni məsuliyyətlə nəzarətdə saxlamaq vacibdir.

3) **İdarə olunmayan süni intelekt** – Süni intelekt sistemləri inkişaf etdikcə insan nəzarətindən çıxma ehtimalını da bərabərində gətirir [9]. Bu sistemlərin insanlıqdan asılı və zəif qalması bu mənada təhlükəsizliyimiz üçün olduqca önəmlidir. Çünki, bu proses insanlığı ciddi təhlükə ilə üzbəüz qoya bilər və ictimai asayişi nəzarət almaq çətinləşə bilər.
4) **Saxtalaşdırılmış məlumat və manipulyasiya effekti (deepfake)** – Bu sistemlər, yalan məlumatların ortaya çıxması, yayılması və manipulsiyası üçün geniş imkanlara malikdirlər. Xüsusilə də, deepfake texnologiyası ilə yaradılmış saxta videolar və səslər sosial xaosa səbəb ola bilər [10]. Əslində bu texnologiyanın yaradılış məqsədi ümumiyyətlə bir şey haqqında danışılarkən və ya bir işi icra edərkən nümayiş məqsədilə istifadə olunur ancaq, bu proses reallığı əks etdirməyə də bilər.
5) **Təhsil sisteminin mövcud proseslə ayaqlaşa bilməməsi –** Burada süni intelektin işsizliyə səbəb ola bilmə faktını da qeyd etdik. Bu proses eyni zamanda təhsil sistemi üçün də keçərlidir. Süni intelekt inkişaf etdikcə təhsildə də yeni tələblərin ortaya çıxması, yeni kəşflərin meydana gəlməsi qaçınılmaz olacaqdır. [11]. İxtisaslar üzrə kadr ehtiyacına tələbatın azalması, mövcud ixtisasların gələcəktə ləğv olunmasının ehtimalı və.s faktorlar təhsil sistemində yeniliklərin tətbiqinə əsaslı tələb doğuracağı ehtimalı qarşımıza çıxır.

Süni intelektin zərərləri olduğu kimi, faydaları da az deyildir. Süni intelektin faydalarına aşağıdakılar daxildir:

- Yaradıcılıq və sənətdə artış;
- İnsan həyatının asanlaşması;
- Təhsilin və öyrənmənin asanlaşması;
- Səmərəliliyin və avtomatlaşdırmanın artışı;
- Məlumat bazaları üzrə analitika və daha obyektiv qərar alma;
- Məlumat əlçatanlılığının və kommunikasiyanın güclənməsi.

Yaradıcılıq və sənətdə artış – Süni intelekt son illərdə musiqi, film kimi sektorlarda da özünü göstərməyə başlamışdır. Bir çox musiqilərə süni intelekt vasitəsilə dəyişikliklər edilir, yeniləmələr tətbiq edilərək daha da canlı və cəlbedici formaya salınır [12]. Bu proses rəqəmsal incəsənət və musiqi kimi yaradıcı sahələrdə daha əvvəl heç vaxt ortaya çıxarılmamış sənətsəl məhsullar ortaya çıxarılır.

Eyni proses film sektoruna da aiddir. Son illərdə studiyalarda super komputerlər və süni intelektin tətbiqi ilə çox daha fantastik və hətta ütopik ssenarili filmlər də çəkilə bilir.

İnsan həyatının asanlaşması – Süni intelekt insan həyatının asanlaşması üçün ən başlıca olaraq avtomatlaşdırılmış mexanizmlərinin tətbiqində özünü göstərir. Belə ki, aöıllı ev sistemləri, sağlamlıq izləmə cihazları, robot süpürgələr və.s kimi inovasiyalar insan həyatının asanlaşdırılması istiqamətində önəmli addımlardır.

Təhsilin və öyrənmənin asanlaşması – Daha öncə də qeyd edildiyi kimi, günümüzdə çox daha inkişaf etmiş ölkələr öz təhsil sistemlərində süni intelektin təbiqini genişləndirirlər. Süni intelektin inkişafı elm və təhsil sahəsində önəmli verilən məlumat bazalarının üzərində geniş tədqiqat və araşdırmalar aparmaq, yeni biliklər əldə etmək istiqamətində olduqca önəmli rol üstlənirlər. [13]. Eyni zamanda təhsilin idarəedilməsi istiqamətində süni intelektlər əlavə imkanlar yaradılar. Məsələn, distant təhsil forması buna bariz bir misal ola bilər.

Səmərəliliyin və avtomatlaşdırmanın artışı – Ümumilikdə avtomatlaşdırma dedikdə, məlumat mərkəzlərində və bulud sistemlərində yerləşdirilmələr zamanı İT mütəxəssisinin icra etməli olduğu təkrarlanan proseslərin tətbiq edilməsi gərəkən təlimatların istifadəsinə deyilir [14]. Avtomatlaşdırma cihazları və eləcə də proqram alətləri proseslərin icrası zamanı insan müdaxiləsini minimumlaşdırır. Süni intelektin vəzifəsi isə, verilmiş böyük miqyaslı məlumatların tez bir zamanda və dəqiq formada təhlil edilməsinə şərait yaradır.

Məlumat bazaları üzrə analitika və daha obyektiv qərar alma – Bu məsələ, süni intelektin yaradılışının ən təməl səbəblərindən biridir. Belə ki, insan zəkası eyni zamanda böyük həcmli informasiya mənbələrini işləyə, onlardan düzgün əlaqə və nəticələr çıxara bilməkdə çətinlik çəkir. Süni intelekt isə, bu nisbətdə böyük miqyaslı data mənbələri üzrə informasiyaları həll edərək doğru qərarlar verə bilir və eləcə də düzgün yanaşmalar təklif edə bilir.

Məlumat əlçatanlılığının və kommunikasiyanın güclənməsi – Məlumat əlçatanlığı günümüzdə ən bəsitləşmiş bir məfhuma çevrilmişdir. Məlumatların əlçatanlılığının getdikcə daha da təkmilləşməsi artıq bir informasiyanın əldə edilməsində yaranan bütün sıxıntıları aradan qalmışdır. İnformasiya zəngiliyi dövründə yaşayırıq və bu konteksdə süni intelektin rolu əvəzsizdir.

Kommunikasiya əlçatanlılığında süni intelekt artıq zaman və məkan məfhumunu ortadan qaldırmışdır. Süni intelektin tətbiqi ağıllı telefonların gündəmə gəlməsi, mobil telefon sektoru və eləcə də insanlar arası kommunikasiya üzrə yeni bir dönəm başlatmışdır [15]. Artıq müasir dövrümüzdə insanlar ölkələrarası belə çox rahat və görüntülü bir şəkildə ünsiyyət qurur, rahat söhbətləşir, məktublaşırlar. Əlbəttə ki, bütün bunlarda şüphəsiz ki, süni intelektin əvəzsiz rolu vardır.

Süni intelektin iqtisadiyyata və iqtisadi sektorlara təsirləri

Süni intelekt texnologiyaları sənaye inqilabından da daha çox inkişaf etmiş bir iqtisadi təsir yaradabilmə potensialını özündə saxlayır. Xüsusilə də "Big Ideas 2024" hesabatında göstərildiyi kimi nəzər yetirsək, bu yeni meylin sənaye iqtisadiyyatının ortaya çıxardığı iqtisadi dəyərin 6 misli nisbətində bir təsir yaradabilməsi gözlənir. [16]. Məsələn, ChatGPT-nin dil əngəllərini ortadan qaldıraraq beynəlxalq miqyasda dil bilmə və dil məhdudiyyətini ortadan qaldırması sayəsində bazara yeni daxil olan şirkətlər bu əngəldən qurtulmuşdurlar və bu proses əlbəttə ki, ixracatda özünü büruzə verir.

Beynəlxalq Valyuta Fondunun (BVF) son zamanlar aaprdığıbir təhlilə görə, süni intelekt texnologiyası bütün dünya üzrə iş yerlərinin 40 faizinə təsir göstərəcəkdir [17]. Belə ki, BVF-nin idarəedici direktoru Kristalina Georgiyeva bildirir ki, "süni intelekt ümumi olaraq bərabərsizliyi pisləşdirəcəkdir". O, fikirlərini həm bu sahə üzrə daha çox inkişaf etmiş ölkələrin inkişaf etməyənlərə nisbətdə, həm də bu sahə üzrə bilikləri daha çox olan gənc mütəxəssislərin olmayanlara nisbətdə daha çox üstünlük əldə etməsi səbəbilə yaranacaq dispozitiv vəziyyətlə əlaqədar olaraq əsaslandırmışdır. Yəni, bu gedişat istər ölkələr, istər fərdlər səviyyəsində rəqabətdə çox ciddi fərq yaradacağı üçün ciddi qeyr-bərabərsizlik halının baş vermə ehtimalını irəli sürmüşdür. Mövcud problemi ələ alan beynəlxalq qurumun icraedici direktoru Kristalina Georgiyeva problemin həlli istiqamətində addımların atılması gərəkdiyini bildirmişdir.

Oxford Universiteti və Deloitte təqdiqatı göstərir ki, gələcək 20 il içərisində ABŞ-da işlərin ən az 47%-nin, Avropada 54%-nin və eləcə də, ümumilikdə işlərin 35%-nin risk altında olduğunu ortaya çıxarır [18]. McKinsey isə, 700 milyon işin 2030-cu ilə qədər itiriləbiləcəyini iddia etməkdədir. Eyni zamanda Çində işlərin 77%-nin, Britaniyada 30%-nin, Birləşmiş Ştatlarda 38%-nin, Yaponiyada isə 21%-nin itirilmə

təhlükəsinin olduğu irəli sürülməkdədir.
Ümumilikdə isə süni intelektin inkişafının işsizliyə və eləcə də digər qaramsar ssenarilərin gerçəkləşməsinin zəif ehtimal olaraq dəyərləndirənlərin bir sıra vurğuladıqları nüanslar vardır ki, bunlar aşağıdakılardır: [19].

1) İş itkilərinin yüksəlməsi ehtimalı istifadə edilən yöntəmlərin sadəcə fərziyyələrinə əsaslanmaqdadır;
2) Sektorlarda özünü göstərən avtomatlaşdırılma mexanizmləri mütəxliflikləro əsaslandığından, yeni iş imkanlarının və iş imkanlarının ortaya çıxması, yeni tələblərin meydana gəlməsi gözləniləndir;
3) Avtomatlaşdırma prosesi əslində işləri deyil iş mexanizmlərini təsirləndirməkdədir;
4) Süni intelektin yeniliklərin inkişafı mövzusundan sürətlilik məfhumu düşünüldüyü kimi kəskin deyildir.

Bu fərziyyələri dəstəkləyən digər bir faktor isə McKinsey tərəfindən aparılan tədqiqatların ortaya çıxardığı göstəricilərdir. Belə ki, McKinsey qlobal şirkəti tərəfindən aparılan tədqiqatlar göstərir ki, süni intelekt qlobal iqtisadiyyata 2,6 trilyon ilə 4,4 trilyon dollar arasında töhfə verəcəyi təxmin edilir [20]. Həmçinin, süni intelektin ümumi iqtisadi təsirinin 15%-dən 50%-ə qədər artacağı gözlənilir.
PwC-nin 2024-cü il Qlobal CEO sorğusuna əsasən, qlobal CEO-ların 69%-i düşünür ki, böyük miqyasda işçi qüvvəsinin böyük bir hissəsi, süni intelekt sahəsi üzrə yeni bacarıqlara malik olmaq üçün özlərini inkişaf etdirməli olacaqlar. [21]. Süni intelektdən bacarıqlı bir şəkildə istifadə etmək üçün lazım olan bacarıqları inkişaf etdirən işçilər, öz peşələrində biznesin aparılma strategiya və idarəetmə üslubları üzrə bir sıra üsullar təklif edə və hətta tətbiq edə bilərlər.
Ümumi nöteyi-nəzərdən məsələni ələ alsaq, texnologiya əsaslı sistemlərin inkişafının davamlılığını təmin etmək, qiytmətlərin çox yüksək olması ilə bağlıdır. Əslində isə, bu gedişat işsizliyin azalmasına yol açacağı düşünülür. Belə ki, avtomatlaşdırma proseslərinin tətbiqi üçün gərəkən proseslərin icrasına (məsələn, avtomatlaşdırılmış cihazların texniki baxışdan keçirilməsi) da əlavə iş imkanlarını bərabərində gətirir. Yəni avtomatlaşdırma inkişaf etdikcə iş imkanlarının kəmiyyətində də artım müşahidə olunacaqdır. [22].
Süni intelektin müasir iqtisadiyyatda təsir göstərdiyi istiqamətlərdən biri də maliyyə sektorudur. 2024-cü ildə süni intelekt maliyyə sektoru üzrə böyük inqilabi üstünlük qazandı. Belə ki, məlumatların təhlili, müştəri xidmətəri, risklərin idarə edilməsi, uyğunluq və avtomatlaşdırma bir çox sahələrdə süni intelektin tətbiqi genişləndi. Cari ildə süni intelekt texnologiyasına qlobal maliyyə sektoru üzrə 15 milyard dollar həcmində sərmayə qoyulub və bu göstərici əvvəlki illərlə müqayisədə 20% artım göstərmişdir. Burada diqqət çəkici digər bir məqam isə bankların 85%-nin müştəri xidmətlərində, 70%-i dələduzluğun aşkar edilməsində süni intelektdən istifadə edilib. Eyni zamanda, süni intelektin tətbiqi 40 faiz azalmaya da səbəb olmuşdur. Bundan əlavə olaraq, süni intelektin tətbiqi kredit qiymətləndirmə müddətini 30% qısaltmış, kredit qərarlarının verilməsi istiqamətində süni intelektdən istifadə edən bankların nisbəti isə 75%-ə çatmışdır [23].
Ümumilikdə maliyyə istiqamətində süni intelekt aşağıdakı formalarda tətbiq olunur:

1. Tənzimləmə Texnologiyası (Regtech) – “Regtech” maliyyə sektoru üzrə süni intelektin tənzimləmə və uyğunluq prosesləri üzrə tətbiqi edildiyi bir texnologiyadır. Regtech həll üsulları vasitəsilə uyğunluq risklərini azaldır və tənzimləyici auditlərin daha effektiv aparılmasına şərait yaradır. Bu texnologiyanın səmərəlilik, daha yüksək dəqiqlik və əhatəlilik, daha böyük daxili uyğunlaşma, təkmilləşdirilmiş risklərin idarə edilməsi kimi faydaları vardır [24].
2. Avtomatlaşdırılmış Hesabat və Təhlil – Süni intelekt maliyyət instutlarının tənzimləyici hesabatlarını avtomatlaşdırır. Maliyyə instutlarının tənzimləyici tələblərə daha effektiv cavab verə bilməsi üçün, bu texnologiyalar məlumatların toplanması, təhlili və qiymətləndirilərək hesabat verilməsini sürətləndirmə funksiyalarını özündə daşıyır. Bundan əlavə olaraq, süni intelektə əsaslanan sistemlər əl ilə icra edilən səhvləri azaldaraq hesabat proseslərini şəffaflaşdıra bilir.
3. Müştəri xidmətləri və çatbotlar – Bank sektorunda və müştəri xidmətlərində son illərdə “chatbot”ların istifadə geniş vüsət almışdır. Süni intelektlə çalışan çatbotlar və virtual köməkçi vasitələr müştərilərin suallarını cavablandırmaq və eləcə də əməliyyatların icrasında dəstək göstərmək üçün fəaliyyət göstərir.
4. Fırıldaqçılığın aşkarlanması və təhlükəsizlik – Fırıldaqçılığın aşkar edilməsi və təhlükəsizlik proseslərində süni intelektin tətbiqi bir sıra yeniliklərə gətirib çıxarmışdır. Belə ki, süni intelekt texnologiyaları müştərilərin əməliyyatlarını real vaxt ərzində izləyə və qeyri-adi, şüphəli prosesləri aşkarlayaraq daha tez ortaya çıxara bilir.
5. Kreditlərə qərar verilmə prosesləri – Böyük bankların 75%-dən çoxu kredit qərarları prosesində süni intelektin imkanlarından istifadə edirlər. Bu sistemlər kredit müraciətlərinin qiymətləndirilməsi prosesini 30% qısaldır.

Bütün bu qeydləri nəzərə alaraq qənaətə gəlmək mümkündür ki, süni intelektin ümumilikdə iqtisadiyyata və eləcə də insanlığın gələcək həyat standartlarına təsir etməsi qaçınılmazdır. Bəzi ekspertlər bu təsirlərin ciddi sosial fəlakətlərə, sosial problemlərə səbəb olacağını qeyd etdikləri halda, digər mütəxəssislərin və qurumların çoxsaylı araşdırmaları göstərir ki, bu prosesin faydalarının olması da mümkündür. Yekun olaraq qeyd etmək mümkündür ki, müsbət və ya mənfi formada bu təsirlərin olmasını isə praktiki yaşayaraq və təcrübə edərək görəcəyik. Yəni, konkret olaraq tam formada müsbət və mənfi bir yanaşmanın net olaraq müdafiə etmək həm obyektiv deyildir, həm də absurddur.

Süni intelektin turizm sektoruna təsir mexanizmləri və sektorun gələcək perspektivləri

Müasir dünyamızda haqqında bu qədər çox bəhs etdiyimiz dəyişikliklərin və yeni tələbatların ortaya çıxması turizm sektoruna da təsirsiz ötüşməmişdir. Sənaye inqilablarında bənzər şəkildə olduğu kimi, turizmdə də "Turizm 1.0" ilə başlamış inqilablar, 2.0, 3.0 və günümüzdə də "Turizm 4.0" olaraq davam etməkdədir [25]. Turizmdə dijitallaşma və ağıllı turizm deyə adlandırılan Turizm 4.0 dönəmində də, ana faktor olaraq süni intelekt çalışmaları, elmi texnologiyalar ilə robotik sistemlərdəki inkişaflar önə çıxmaqdadır. Bu mərhələdə ağıllı otel və destinasiya sistemləri, ağıllı telefon şəbəkələri, ağıllı bilet sistei, mərkəzi rezervasiya sistemləri, ağıllı tur rəhbər və səyahat agentliyi sistemi, virtual gerçəklik kimi tətbiqlər inkişaf edərək yayılmağa başlamışdır. [26].

Süni intelekt əsaslı texnologiyalar əsasən, səyahət öncəsində, səyahət müddətində və tətil sonrasında cürbəcür prosesləri asanlaşdıran imkanlar təmin etməkdədir. Məsələn, turistin gedəcəyi marşrut üzərindəki nəqliyyat sıxlığının vəziyyəti haqqında və ya turistin səyahət etdiyi turizm destinasiyasındakı diqqət çəkici, gəzməli, görməli yerlər haqqında ağıllı xəritələr vasitəsilə məlumat əldə etməsi buna misaldır.

İstehsal, avtomatlaşdırma, maliyyə, bank, enerji, telekommunikasiya və.s sektorlarda olduğu kimi turizmdə də istifadə edilir. Başlanğıcda turizm sektorunda sadəcə satış və bazarda tanıtım üçün istifadə olunurdusa, zaman irəlilədikcə və turizm bazarında süni intelektin tətbiqi genişləndikcə artıq qarşılama, qonaqlama və uğurlama və.s ehtiyacları qarşılaya bilməsinin təmin edilməsinə hədəflənmişdir.

Turizmdə süni intelekt aşağıdakı istiqamətlərdə tətbiq edilir:

1. **Qonaqlama işlərində süni intelektin tətbiqi –** Turizm sektorunda süni intelektin ən geniş tətbiqi qonaqlama istiqamətində olduğunu qeyd etmək mümkündür. Bu sahə üzrə fəaliyyət göstərən qurumlar yemək-içmək, otaq və mərtəbə servisi xidmətləri başda olmaqla bir çox sahədə süni intelekti aktiv olaraq istifadə edirlər [27]. Buna misal olaraq "Marriot Hotel"in Mario adında robotik texnoloji sistemi avtobus saatları və eləcə də digər məsələlərdə bilgi verəbilməkdədir. Digər bir misal olaraq, "Hotel Icon"-nun "Jevees" paylayıcı robotu sayəsində yemək-içmək təslimatlarını və "Aerobot" təmizlik robotu sayəsində salon təmizliyini həyata keçirməsini göstərmək olar.
2. **Çatdırılma işlətmələrində süni intelektin tətbiqi –** Bildiyimiz kimi havayolu nəqliyyatı turizmdə ən ktiv istifadə edilən nəqliyyat növüdür. Bunun əsas səbəbi isə, digər növlərə nisbətən daha sürətli, daha komfortlu və daha etibarlı olmasıdır [28].

Hava nəqliyyatında süni intelekt əsasən rezervasiya, ceheck-in, müştəri informasiya təminatı, yük daşınması robotlar, chatbotlar və yazılım sistemləri formasında tətbiq edilir [29]. Eyni zamanda marşrut istiqamətinin müəyyənləşdirilməsi, biletlərin satışı, barmaq izinin oxunması, üz və səs tanınması, sərnişinlərin baqajlarının izlənilməsi, baqajların yoxlanılması və.s süni intelekt əsaslı tətbiqlərlə gerçəkləşdirilmişdir.

3. **Yemək-içmək işlətmələrində süni intelekt** – Bu istiqamətdə istifadə edilən sensor texnologiyalarının ən öndə gələni "TOMRA" adlı işlətmə gəlməkdədir. Bu texnologiya ilə yeməkləri və içkiləri fərqli və ya oxşar xüsusiyyətlərinə görə seçim edilməsi, ziyanverici və yaxud faydalı maddələrin aşkarlanması, standartlaşdırma və qida tərkibi kimi bir çox məsələlərdə təsnifləşdirmə və sinifləndirmə aparmaq mümkün olmaqdadır [30].

Son illərdə bu istiqamətdə fəaliyyət göstərən yeməkxana və mehmanxanalarda süni intelekt dəstəkli robotik texnologiyaların tətbiqi geniş yayılmaqdadır. Bunların arasında Samsung tərəfindən inkişaf etdirilən Bot Şef, "Moley" robot firması tərəfindən inkişaf etdirilən "mətbəx robotu" və.s kimi texnologiyalar geniş yayılmışdırlar [31].

Digər sektorlarda olduğu imi turizm sektorunda da, süni intelekt bir sıra formalarda müsbət təsir göstərir. Süni intelekt turizm sekoruna bir sıra üstünlüklər qazandırmışdır. İndi isə bu faktlara nəzər yetirəcəyi:

1. **Avtomatlaşdırma** - Bildiyimiz kimi turizm sektoru iş yükü cəhətdən olduqca yüklü iş prinsipiylə fəaliyyət göstərilən bir sektordur. Proseslərin çoxlu mərhələlərdən keçməsi süni intelektin avtomatlaşdırma funksiyasına ehtiyac yaradır ki, bu da öz növbəsində çox vacib bir prosesdir. Turizmdə süni intelekt əsaslı robotik texnologiya sistemlərinin və yazılımlarının istifadə edilməsi iş prosesi zamanı işçiləri əlavə iş yükündən, iş prosesi zamanı meydana gələcək iş qəzalarından, proseslərin səmərəliliyinin və operativliyinin aşağı düşməsindən qismən sığortalayır [32].
2. **Müştəri məmnuniyyəti** - Süni intelektin turizmə digər bir pozitiv təsiri isə müştəri məmnuniyyətinin artmasına şərait yaradır. Məsələn, Skyscanner çatbotu, müvafiq tarixə uyğun olaraq təyinat yeri üçün ən ucuz uçuşları göstərir. Seçim etdikdən sonra isə bot sifarişçini "Skyscanner" rəsmi saytına yönləndirir. 2018-ci fevral ayında tətbiq, bir milyon səyahətçi ilə qarşılıqlı əlaqəni ötdüyünü bildirdi [33].
3. **Fərdi səyahət planlaması** – Süni intelektin (AI) turizm sektorunda yaradacağı ən əhəmiyyətli irəliləyişlərdən biri də hiper-fərdiləşdirmə qabiliyyətidir. Qeyd edilməlidir ki, süni intelekt eyni vaxtda müxtəlif növ səyahətçilərin məlumatlarını, davranış tiplərini və eyni zamanda onların səyahət etmə tarixini toplamaq qabiliyyətinə malikdir. Bu üslubla bir şəxsin şəxsi motivlərinə və tələblərinə uyğun olaraq ən yaxşı marşrutu planlaşdıra bilər.

NƏTİCƏ

Ümumilikdə qeyd edilən bir çox praktiki və nəzəri faktlara nəzər saldıqda müəyyənləşdirmək mümkündür ki, süni intelektin inkişafı bir çox iqtisadi sektorların və eləcə də turizmin gələcək

perspektivində ciddi dəyişikliklərə yol açacaq, bir çox ənənəvi idarəetmə sistemlərini faktiki yeniliklərlə qarşı-qarşı qoyacaqdır. Çünki, mövcud proseslər göstərir ki, süni intelekt zamanla bir çox ənənəvi işləri funksiyalarının və imkanlarının genişliyi sayəsində öz üzərinə götürəcəkdir. Yəni, bir sözlə, süni intelektin insan əməyini əvəz edə biləcəyi bütün işlər üzrə ixtisaslı kadrlara və insan əməyinə ehtiyac ortadan qalxacaqdır. Lakin, bir digər fakt da vardır ki, bir sıra mütəxəssislərin araşdırmalarına görə süni intelekt insan əməyini əvəz etməsi ilə bərabər, yeni iş imkanlarını da ortaya çıxaracaqdır. Biri-birinə əks olan bu yanaşların hansının öz əksini tapacağını isə zamanla təcrübə edərək öyrənəcəyik.

ƏDƏBİYYAT

1) Özgeldi, M. (2019). Yapay zeka ve insan kaynakları. G. Telli (Ed.), Yapay zeka ve gelecek içinde (ss. 198-222). İstanbul: Doğu Kitapevi.
2) Knox, J. (2020). Artificial intelligence and education in China. Learning, Media and Technology, 45(3), 298-311. https://doi.org/10.1080/17439884.2020.1754236
3) "G-Tech" (2021). Yapay Zeka nedir? Yapay zeka hakkında bilmeniz gerekenler https://www.gtech.com.tr/yapay-zeka-nedir-yapay-zeka-hakkinda-bilmeniz-gerekenler/
4) "Neyron şəbəkələri və süni intelekt (GPT-4)", Bəhruz Əliyev (2023). https://banker.az/neyron-s%C9%99b%C9%99k%C9%99l%C9%99ri-v%C9%99-suni-intellekt-gpt-4/
5) Haliç Üniversitesi, "Yapay Zekanın zararları, tehdidleri ve faydaları nelerdir" (2023). https://halic.edu.tr/tr/haberler/yapay-zekanin-zararlari-tehditleri-ve-faydalari-nelerdir
6) "Yapay zekanın insan psikolojisi üzerine etkisi", Haliç Nur Usta (2024). https://ilksenol.org.tr/yapay-zekanin-insan-psikolojisi-uzerine-etkisi/
7) "Yapay Zeka Kullanımının İş Piyasasına Etkisi", Journal of Economics and Political Sciences, Sheikhi, M (2022).
8) Thinktech STM - Teknolojik Düşünce Merkezi, "Yapay Zeka ve Silahlı Kuvvetlere Etkileri", Trend analizi Şubat (2018)
9) Haliç Üniversitesi, "Yapay Zekanın zararları, tehdidleri ve faydaları nelerdir" (2023). https://halic.edu.tr/tr/haberler/yapay-zekanin-zararlari-tehditleri-ve-faydalari-nelerdir
10) "DeepFake"(2024) https://www.datamarket.com.tr/sozluk/deepfake/
11) Dokuz eylül üniversitesi, Batı Anadolu Eğitim Bilimleri Dergisi, " Eğitimde Yapay Zeka ve Uygulamaları", Kürşat Arslan (2020).
12) "Yapay Zeka, müzik endüstrisini nasıl etkileye bilir?", Gözde Ulukan (2023). https://webrazzi.com/2023/01/26/yapay-zek-muzik-endustrisini-nasil-etkileyebilir/
13) Yerelden Kalkınma Derneği, " Yapay Zekanın Eğitime Katkısı" (2023). https://yereldenkalkinma.com/blog/yapay-zekanin-egitime-katkisi/
14) "Yapay Zeka ve otomasyonun günlük yaşama etkileri" (2023). https://www.innova.com.tr/blog/yapay-zeka-ve-otomasyonun-gunluk-yasama-etkileri
15) "Yapay Zeka ile telefonlar daha mı akıllı olacak?" (2023). https://www.karel.com.tr/blog/yapay-zeka-ile-telefonlar-daha-mi-akilli-olacak
16) "Yapay Zeka ekonomisinin kaldıraç etkisi", Ercüment Büyükşener (2024). https://www.businessweek.com.tr/haberler/yapay-zek-ekonomisinin-kaldirac-etkisi-2353116
17) " IMF: Yapay zeka işlerin yüzde 40'nı etkileyecek, eşitsizliği daha da kötüleştirecek", Annabelle Liang, BBC News (2024). https://www.bbc.com/turkce/articles/ce5je6xjd80o
18) "Yapay Zeka Kullanımının İş Piyasasına Etkisi", Journal of Economics and Political Sciences, Sheikhi, M (2022).
19) "Artificial Intelligence, Jobs, Inequality and Productivity: Does Aggregate Demand Matter?", IZA Discussion Paper 12005, Institute of Labor Economics (IZA), 1-36. Gries, T. & Naudé, W. (2018).
20) " Yapay Zekanın küresel ekonomiye 4,4 trilyon dolar katkı sağlayabileceği öngörülüyor", sektör haberleri, T.C. Ticaret Bakanlığı, Ticaret Araştırmaları ve Risk Değerlendirme Genel Müdürlüğü (2023)
https://ticaret.gov.tr/blog/sektor-haberleri/yapay-zekanin-kuresel-ekonomiye-4-4-trilyon-dolar-katki-saglayabilecegi-ongoruluyor
21) "Yapay Zekanın iş alanlarına etkisi. Yapay Zekâ istihdamı, ücretleri, becerileri ve üretkenliği nasıl etkileyecek?" (2024). https://www.pwc.com.tr/yapay-zekanin-is-alanlarina-etkisi
22) "Automation and Unemployment: Help is on the Way, Available at SSRN" 1-32. Nakamura, H. & Zeira, J. (2018). https://ssrn.com/abstract=3202622
23) BlueMark Academy, "Finans sektöründe yapay zeka nasıl kullanılır? (2024 güncel istatistikler) " (2024). https://bluemarkacademy.com/finans-sektorunde-yapay-zeka-kullanimi/
24) Rapid Review, "What is Regtech" (2023). https://www.ascentregtech.com/what-is-regtech/
25) "Akıllı Turizm (Turizm 4 . 0) Teknolojileri Üzerine İktisadi Bir Yaklaşım Türkiye Örneği". Journal of Tourism Intelligence and Smartness, 6(1), 26–44. Aydınbaş, G. (2023).
26) "Gelenekselden Dijitale Turizm Sektörü", Turk Turizm Arastirmalari Dergisi, 4(2), 1640–1654. doi:10.26677/tr1010.2020.417, Atar, A. (2020).

27) “Konaklama İşletmelerinde Yapay Zekâ ve Robotik Teknolojileri”, Bibliyometrik Bir Analiz. Journal of Tourism and Gastronomy Studies, 10(2), 1550–1580., Çuhadar, M., Demiray, G., Öztürk, M. ve Alabacak, C. (2022).
28) “Turizmde Uluslararası Taşımacılık: Havayolu İşletmelerinde Markalaşma”, M. Sezgin ve A. Köseoğlu (Ed.), “Turizm Sektöründe Markalaşma Analizler, Sorunlar, Çözümler içinde” (1. bs., ss. 231–250). İstanbul: Eğitim Yayınları. Akkan, M. M. ve Cura, F. (2022).
29) “Havayolu İşletmelerinde Dijital Dönüşüm Uygulamaları Üzerine Bir İnceleme”, Journal of Aviation Research, 5(1), 65–82, Meydan, C. H. (2023).
30) “Yiyecek-İçecek İşletmelerinde Yapay Zekâ Kullanımı”, Türk Turizm Arastirmalari Dergisi, 4(2), 1264–1278. Çerkez, M. ve Kızıldemir, Ö. (2020).
31) “Gastronomideki Robotik Uygulamalar ve Yapay Zeka”. Tourism and Recreation, 2(2), 46–58, Bozkurt Uzan, Ş. ve Sevimli, Y. (2020).
32) “Turizmde Robotlaşma: Yiyecek-İçecek Sektöründe Robot Şefler ve Robot Garsonlar”, OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi, 18(11), 1849–1882., Özgürel, G. ve Kılınç Şahin, S. (2021).
33) “6 Examples of How AI is Used in the Travel Industry”, Or Eldar Izchak (2024). https://mize.tech/blog/6-examples-of-how-ai-is-used-in-the-travel-industry/

Pəri ƏDİLOVA

Azərbaycan Dövlət Memarlıq və İnşaat Uuniversiteti,
magistrant
peri.abdulmanafova@gmail.com

ŞƏKİ QALALARININ MÜHAFİZƏ PROBLEMLƏRİ

Xülasə:*Azərbaycanın ən qədim şəhərlərindən biri olan Şəkinin unikal tarixi abidələri özünün müxtəlifliyi və zənginliyi ilə seçilir. 2500-2600 yaşı olduğu hesab edilən Şəki şəhəri bir zamanlar ticarət yollarının qovşağında yerləşdiyinə görə uzaq diyarlarda da yaxşı tanınırdı. Bu gün də, bu gözəl şəhər dünyanın müxtəlif ölkələrindən axın edən turistlərin diqqətini daha çox cəlb edir. Şəkinin min illərlə yaşamış tarixində arxeoloji, tarixi, memarlıq və s. abidələr soraq verir. Şəki ölkəmizin strateji önəm daşıyan məntəqələrindən olmuş və bir çox savaşların dağıdıcı təsiri də ondan yan keçməmişdir. Şəkinin tarixi memarlıq abidələri içərisində qalaların xüsusi yeri vardır. Tarixin müxtəlif dövrlərinə aid olan Şəki qalalarının mühafizəsi bir sıra problemlərlə qarşı-qarşıya gəlir. Müxtəlif səbəblərdən yaranan bu problemlər qalaların uzunmüddətli qorunması prosesini çətinləşdirir. Hazırkı məqalədə Şəki qalalarının bir neçə nümunəsi əsasında onların mühafizə problemləri araşdırılır.*

Açar sözlər*: Şəki, Gələrsən-görərsən qalası, Həzrət Əli qalası, Kiş kəndi, Mühafizə*

PROTECTION PROBLEMS OF SHEKI CASTLES

Abstrac:.*The unique historical monuments of Shaki, one of the oldest cities of Azerbaijan, stand out for their diversity and richness. The city of Sheki, which is believed to be 2500-2600 years old, was once well known in distant lands due to its location at the crossroads of trade routes. Even today, this beautiful city attracts more and more tourists from different countries of the world. Sheki has been one of the strategically important points of our country, and the destructive effects of many wars have not escaped it. Castles have a special place among the historical architectural monuments of Sheki. Protection of Sheki castles belonging to different periods of history faces a number of problems. These problems, caused by various reasons, complicate the process of long-term protection of the castles. In the present article, the protection problems of Sheki castles are investigated based on several examples.*

Key words*: Sheki, You will see the fortress, Hazrat Ali fortress, Kish village, Protection*

ПРОБЛЕМЫ ОХРАНЫ ШЕКИНСКИХ ЗАМКОВ

Резюме:*Уникальные исторические памятники Шеки, одного из древнейших городов Азербайджана, выделяются своим разнообразием и богатством. Город Шеки, которому предположительно 2500-2600 лет, когда-то был хорошо известен в далеких краях благодаря своему расположению на перекрестке торговых путей. Даже сегодня этот прекрасный город привлекает все больше туристов из разных стран мира. Шеки был одним из стратегически важных пунктов нашей страны, и его не миновали разрушительные последствия многих войн. Замки занимают особое место среди исторических архитектурных памятников Шеки. Защита шекинских замков, относящихся к разным периодам истории, сталкивается с рядом проблем. Эти проблемы, вызванные разными причинами, усложняют процесс долгосрочной защиты замков. В настоящей статье на нескольких примерах исследуются проблемы охраны шекинских замков.*

Ключевые слова*: Шеки, Вы увидите крепость, крепость Хазрат Али, село Киш, Замков*

Şəki, Azərbaycanın tarixi və mədəni zənginliyə malik ərazilərindən biridir.Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində Şəki abidələri böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu bölgə həm yerli, həm də beynəlxalq səviyyədə tanınan bir çox arxeoloji abidəni əhatə edir. Qeyd edək ki, Şəki Xan Sarayı, Alban kilsələri və bunun kimi abidələr, bölgənin tarixi mədəni irsini əks etdirir. Bu səbəbdən də bir sıra abidələr tikinti, təsərrüfat zamanı tamamilə məhv olmaq təhlükəsi ilə üzləşir. Bu da abidələrin mühafizəsində ciddi problemlər ortaya çıxarır. Arxeoloji abidə bir xalqın tarixini, mədəniyyətini və sivilizasiyasını əks etdirən mühüm mənbədir. Bu abidələr ilə xalqların keçmişdəki həyat tərzləri, ictimai quruluşlar və inanc sistemləri haqqında məlumat əldə etmək mümkündür. Məhz bu nöqteyi nəzərdən Şəki bölgəsindəki abidələr Azərbaycanın zəngin mədəni irsini və tarixi inkişafını əks etdirir. Şəki memarlıq irsinin mühüm hissəsini qalalar təşkil edir. Bunlar nəinki həmin ərazinin , bütünlükdə Azərbaycan qalaları içərisində öz mükəmməl tikinti quruluşuna , estetik və tarixi dəyərinə görə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Şəkinin zəngin tarixini əks etdirən qalalar irsinə daxil olan “Gələrsən-Görərsən” qalası Kiş kəndinin şimal-şərqində, Kiş çayının qollarından biri olan Damarçın çayının sol sahilində, Qaratəpə dağının üzərində yerləşir. [5] Qaratəpə dağının arxasında isə yüksək dağlar sıralanır. Qalanın belə bir yerdə salınmasının əsas məqsədi odur ki, qalaya öndən, arxadan və çay tərəfdən qaya sıldırım olduğuna görə hücum etmək mümkün deyil. Qala ilə Kiş kəndi arasındakı ərazi Qala düzü də adlanır. Hazırda qala dağılmış vəziyyətdədir. Tarixçilərin verdiyi məlumata əsasən , 1743-cü ildə Nadir şah böyük qüvvə toplayaraq, başdan ayağa silahlanmış 30 minlik nizami qoşunu ilə Şəkiyə yürüş etmişdir. Bu zaman düzənlikdə açıq savaşda onunla baş edə bilməyəcəyini dərk edən Şəki vilayətinin hakimi Hacı Çələbi xan qalaya sığınaraq müqavimət göstərməyi qərara almışdır. Daha sonra Nadir şah Hacı Çələbi xana məktub yazaraq qalanın təslim edilməsini tələb etmiş, əks təqdirdə torpağını yerlə-yeksan edəcəyini, qaladakıların hamısını qılıncdan keçirəcəyini bildirmişdir. Qalanın igid dəstəsi isə ona açıq şəkildə cavab verərək "Gələrsən, görərsən" - deyiblər. Digər buna oxşar rəvayətdə qeyd olunur ki, Nadir şahla Hacı Çələbi xanın qoşunları uzaqdan-uzağa, qışqıra-qışqıra danışırlarmış. Bir dəfə Nadir şah özü danışığa girir və şəkililərdən soruşur: "O necə qaladır ki, onu almaq olmur?". Şəkililər ona belə cavab verir: "Gələrsən-Görərsən". Deyilənə əsasən, elə o vaxtdan qala belə adlanıb. Gələrsən-Görərsən qalası çox hündür və möhkəm olmasına görə heç kim tərəfindən alına bilməmişdir.Hal-hazırda qala dağılmış vəziyyətdədir və ciddi təmir işlərinin aparılması lazımdır. Qalanın hissələri dağılmış vəziyyətdə, bir-birinə yaxın ərazilərdə yerləşir.Burada müxtəlif dövrlərdə müxtəlif arxeoloji tədqiqatlar aparılmış və hazırda müasir dövrdə də tədqiqatlar davam edir. Qalaya ekskursiyalar təşkil olunur və turistlərə açıq şəkildə bura daxil olmağa icazə verilir. Lakin qala hündür ərazidə yerləşdiyi üçün bura ekskursiya müəyyən çətinlik yaradır. Buna görədə ilk olaraq qalaya qalxan yollar təmir edilməli, daha sonra abidə bərpa və konservasiya işləri aparılmalıdır.

Tarixi mənbələrdə Nuxa qalası adlandırılan Şəkidəki indiki qala bütünlükdə Şəki Xan Sarayını əhatə edir. Yadelli hücumlarından qorunmaq məqsədilə inşa olunmuşdur. Bu qala təkcə hərbi-strateji cəhətdən deyil, həm də iqlim cəhətdən çox əlverişli yerdə yerləşir. Qala ilk Şəki xanı olan Hacı Çələbi xanın (1743-1755) hakimiyyəti dövründə tikilib.

Tarixi abidənin divarlarının ümumi uzunluğu 1300 m, şimal tərəfdəki divar 4 m hündürlüyündə, cənub tərəfindəki divar isə 8 m hündürlüyündədir. Qala divarlarının qalınlığı 2.2 m-dir. Qalanın cənub və şimal tərəflərdən iki darvazası və mühafizəsi üçün nəzərdə tutulmuş bürcləri var. [6]

Təbii bir hadisədir ki, Şəki Rusiyanın tərkibinə daxil olduqdan təxminən 50 ilə yaxın sürən bərpa işləri boyunca qalanın əvvəlki planına yetərincə dəyişikliklər edilmiş, lakin ümumilikdə qala öz əvvəlki görünüşünü qorumuşdur. Qalanın ətrafındakı 4 böyük bürc topdan atəş açmaq üçün tikilmişdir. İndi mövcud olan qala, Nuxa qalasının yalnız iç qalasıdır. Yazılı məlumatlara görə, 1765-ci ildə tikilmiş və indi “Şəkixanovların evi” adı ilə tanınan bina da qalanın içində olmuşdur. Çünki iç qalada sovet dövründə rus qoşunu saxlanılırdı, ötən əsrin 60-cı illərinə qədər isə orada türmə fəaliyyət göstərmişdir. [9] Bu səbəbdən də, qala divarları daim təmir edilirdi, uçan, dağılan hissələr dövlət hesabına bərpa edilirdi ki, ona görə qalanın bu hissəsi indiyədək salamat qalmışdır. Qala divarları 4 hektar ərazini əhatə edir. [7] 2019-cu ilin iyulun 7-

də isə Bakı Konqres Mərkəzində keçirilən UNESKO-nun Ümumdünya İrs Komitəsinin 43-cü sessiyasının növbəti iclasında Azərbaycanın "Xan Sarayı ilə birgə Şəkinin tarix qala divarları" UNESKO-nun Ümumdünya İrs Siyahısına daxil edilib. [10]

Həzrəti Əli qalası Şəki rayonunun Baş Küngüt kəndində yerləşir. Çay daşlarından tikilən, o qədər də böyük olmayan qala dairəvi planda inşa edilib. Bu qalaya bəzi mənbələrdə Gavur qala olaraqda rast gəlinir. Qalanın ərəblərin Azərbaycanda hakimliyi dövründə gözətçi məntəqəsi kimi tikildiyi güman edilir. Hal-hazırda hər hansı xüsusi bir mühafizə qaydalarına əsasən mühafizə edilmir. Yerli əhali arasında "Həzrəti Əli" qalası adlanan bu tikili uçuq-sökük vəziyyətdədir.

Dağlıq, meşəlik ərazidə yerləşən tarixi abidə üçün təhlükə törədən ağac və kol bitkilərinin təmizlənməsi üçün aidiyyəti dövlət orqanına müraciət olunub. Qala üçün təhlükə törədən ağac və kolların təmizlənməsi planlaşdırılır. Həm müdafiə, həm də müşahidə qalası kimi tanınan ən qədim qalalardan biri olsa da, baxımsızlıqdan dağılmaq üzrədir. Şəki rayonunun Baş Kəldək kəndində yerləşən 326 inventar nömrəli Gavur qalası ölkə əhəmiyyətli memarlıq abidəsidir. [5]

Baş Küngütdə IV-VI əsrə aid Küngüt qalasıda yerləşir. Küngüt qalası Azərbaycanın Şəki rayonunda yerləşən tarixi abidələrdən biridir. Bu qala Qafqaz Albaniyası dövrünə aiddir və qədimdə müdafiə məqsədləri üçün inşa edilib.

Küngüt qalası düzbucaqlı formadadır. Uzunluğu 120 m, eni isə 42 metrdir. Qalanın divar və bürcləri cənub və qərb tərəflərdə nisbətən yaxşı qalmışdır. Divarların qalınlığı 2 metr, hündürlüyü isə müxtəlif yerlərdə 2 metrlə 5 metr arası dəyişir. Qalanın bürcləri də düzbucaqlı formalıdır və qalanın iki darvaza yeri vardır. Əsas darvaza yeri cənub tərəfdə, ikinci darvaza yeri isə şimal-qərb tərəfdə yerləşir. [4] Onun tikintisində kərpicə və digər inşaat materiallarına təsadüf edilməmişdir. Qala ilkin formasını saxlaya bilməyib. Küngüt qalasında aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində mədəni təbəqədə əldə edilmiş saxsı materialların IX-X əsrlərdə geniş istehsal olunan qablara aid olduğu müəyyən edilmişdir. Tədqiqatçı F.Qədirov Küngüt qalasının əsasının IV-VI əsrlərdə qoyulduğunu, VII-VIII əsrlərdə bu qaladan geniş istifadə olunduğunu, IX əsrdə Qəbələ və Şəkinin müstəqil feodal hakimliklərinə son qoyulması və ya səlcuqların buraya yürüşləri dövründə dağıldığını qeyd edir. [4]

Qala dağlıq ərazidə yerləşdiyindən, həm təbiət mənzərəsi ilə, həm də tarixi ilə diqqət çəkir. Zaman keçdikcə qalanın bəzi hissələri dağılsa da, əsas quruluşu günümüzə qədər gəlib çıxmışdır və arxeoloqlar tərəfindən maraqlı bir araşdırma obyekti kimi öyrənilir. Qala ilə bağlı arxeoloji və tarixi tədqiqatlar bir neçə istiqamətdə aparılıb. Tarixçilər və arxeoloqlar bu qalada apardıqları araşdırmalarla onun Qafqaz Albaniyası dövrünə aid olduğunu, eramızın III-V əsrlərində inşa edildiyini təsdiqləyiblər.[4] Qala strukturu, müdafiə divarları, və ətrafındakı izlər onu strateji mövqedə olan bir müdafiə qalası kimi tanıdır. Qalanın memarlıq quruluşu, eləcə də ətraf mühitlə inteqrasiyası onun dövr üçün mükəmməl düşünülmüş bir müdafiə qalası olduğunu sübut edir. Bu qalanın nekropolunda vaxtilə çox məhşur adamlar dəfn edilib. Bu qala 1984-cü ildə qeydə alınmış və yaxınlığındakı kəndin adıyla adlandırılmışdır. Bu abidə rayonun əsaslı şəkildə tədqiq edilməyən abidələrindən biridir. Bu abidə üçün komplesk arxeoloq tədqiqat lazımlıdır. Qalanın ətrafında aparılan tədqiqatlar onun mühafizəsinə şərait yaratmışdır .

Şəki rayonunun Qudula kəndi ərazisində orta əsrlər dövrünə aid qala yeridir.Orta əsrlərdə inşa edilmiş qala yeri qalıb.

Kənddə 4000 il yaşı olan kurqandan qızıl sırğa - qurd fiquru tapılıb. Sırğanın üstündə palıd ipək qurdunun qızıl fiquru var. Sırğa Azərbaycan Xalçaçılıq Muzeyində saxlanılır. Kəndin ərazisində yaşı 1000 ildən çox olan Pir palıd adlı Şərq çinarı ağacı var. [8]

2020-ci ildə Şəkinin Qudula kəndi ərazisində, kənd mərkəzindən təqribən 100 metr cənubda, həyətyanı sahədə sanitar qovşaq üçün quyu qazılarkən küp qəbir aşkarlanmış, lakin ev sahibi buna önəm verməyərək, qazıntını davam etdirmiş və bu qəbir abidəsinin demək olar ki, məhvinə səbəb olmuşdur. Tərəfimizdən əraziyə baxış keçirərkən məlum olmuşdur ki, dəfn küpü mövcud torpaq qatından təqribən üç metr dərinlikdə yerləşmişdir. Dəfn küpünün istiqamətini və ölçülərini müəyyən etmək mümkün olmamışdır. Bununla belə, əldə edilən keramika nümunələrinə əsasən qəbir abidəsinin son tunc-erkən dəmir dövrünə aid olduğu qənaətinə gəlinmişdi. [2]

Bununla belə, əldə edilən keramika nümunələrinə əsasən qəbir abidəsinin son tunc-erkən dəmir dövrünə aid olduğu qənaətinə gəlinmişdi. Qalanın dib hissələrində e.ə. IV minilliyə aid çoxlu tarixi abidələr aşkar edilmişdir. Demək olarki , qalanı tarixi abidələrdən ibarət muzey adlandırmaq olar. Lakin bu abidələrə xüsusi diqqət yetirilmir və hətta qalanın ətrafı əkin sahəsinə çevrilmişdir. Abidə 6037 inventar nömrəsi adı altında qorunur. [8] Qala demək olar ki, mühafizə edilmir. Bundan əlavə Şəki ərazisində yerləşən digər müxtəlif qədim qalalar və məskənlər bölgənin strateji və iqtisadi əhəmiyyətinin göstərilməsində mühüm rol oynayır. [3]

Ümumi araşdırmalara görə Şəki şəhərində 40-dan çox qala xarabalığı qeydə alınıb. Ərazidə çoxlu sayda mühüm əhəmiyyətli qalalar var ki, onlardan bir qismi tədqiq olunmuş, bir qismi isə öyrənilmədiyinə görə geniş təbliğ olunmamışdır. Belə abidələrə Baş Kəldək kəndindəki VI əsrə aid Gavur qalasını, Baş Küngüt kəndindəki VIII-XIV əsrə Gavur qalasını, Dəhnə kəndindəki Tunc dövrünə aid Dəhnə qalasını və yaşayış yerini, Baş Küngüt kəndindəki Orta əsrlərə aid Küngüt qalasını, Çayqaraqoyunlu kəndindəki Orta əsrlərə aid Qız qalasını, Damarçın çayının yuxarı axarındakı Orta əsrlərə aid Həzrəti Əli qalasını göstərmək olar.

Tarixi-mədəniyyət abidələri ilə zəngin olan, qədim sənətkarlıq mərkəzlərindən biri sayılan Şəki Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin "2010-2014-cü illər üçün Xalq Yaradıcılığı Paytaxtları" Proqramına əsasən keçən il Azərbaycanın sənətkarlıq paytaxtı elan olunmuşdur. Proqram çərçivəsində 2010-cu ildə Şəki şəhərində xalq tətbiqi sənəti, ənənəvi dekorativ sənəti və milli təsviri sənət ənənələri ilə bağlı silsilə tədbirlər keçirilmişdir. Proqramın həyata keçirilməsinin əsas məqsədi Azərbaycanın qeyri-maddi mədəni irsinin qorunması və təbliğ olunması, xalq tətbiqi sənətinin daha da inkişaf etdirilməsi, eyni zamanda paytaxt şəhərlərin turizm potensialının genişləndirilməsi, beynəlxalq səviyyədə tanıdılması olmuşdur. [6]

Şəki qalalarının mühafizə problemləri:

Arxeoloji abidələrin qorunması o cümlədən mühafizəsilə bağlı bir sıra problemlər mövcuddur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu problemlər müxtəlif aspektləri əhatə edir və onların həlli üçün kompleks yanaşmalar tələb olunur.

1. Fiziki Deqradasiya. Abidələrin təbii təsirlər nəticəsində məhv olması əsas problemlərdən biridir. İqlim dəyişiklikləri, eroziya, rütubət və bitki örtüyünün təsiri abidələrin fiziki strukturlarına zərər verə bilər. Məsələn, açıq havada yerləşən abidələr daimi olaraq yağış, qar və külək kimi təbii təsirlərə məruz qalır ki, bu da onların aşınmasına və məhv olmasına səbəb olur.
2. İnsan Fəaliyyəti. İnsanların fəaliyyəti də arxeoloji abidələrə ciddi zərər vura bilər. Qeyri-qanuni qazıntılar, vandalizm, abidələrin ətrafında aparılan tikinti işləri və nəqliyyat infrastrukturu layihələri abidələrin strukturlarına və onların qorunmasına mənfi təsir göstərir. Məsələn, bəzi arxeoloji yerlərdə aparılan qanunsuz qazıntılar nəticəsində dəyərli artefaktlar oğurlanır və bu, tarixi məlumatların itirilməsinə səbəb olur.
3. Maliyyə və İnsan Resurslarının Çatışmazlığı. Arxeoloji abidələrin qorunması üçün kifayət qədər maliyyə və insan resurslarının olmaması başqa bir əsas problemdir. Dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlər və mütəxəssislərin sayı abidələrin mühafizəsi üçün kifayət etmir. Bu, xüsusilə bölgələrdə daha ciddi problemə çevrilir, çünki mərkəzi şəhərlərə nisbətən burada resurslar daha məhduddur.

Problemlərin həll yolları:

Arxeoloji abidələrin mühafizəsi üçün bir sıra tədbirlər görülməlidir. Bu tədbirlər müxtəlif sahələri əhatə edir və onların uğurlu həyata keçirilməsi üçün birgə səylər tələb olunur.

1. İnventarizasiya və Monitorinq Bütün arxeoloji abidələrin dəqiq inventarizasiyası aparılmalıdır. Bu inventarizasiya, abidələrin vəziyyətini və mühafizə üçün tələb olunan tədbirləri müəyyən etməyə kömək edəcək. Müntəzəm monitorinq abidələrin vəziyyətindəki dəyişiklikləri izləmək və vaxtında tədbir görmək üçün vacibdir. Bunun üçün müasir texnologiyalardan, məsələn, 3D skanerlərdən və dronlardan istifadə edilə bilər.
2. Qanunvericilik və Qanunların İcrası. Arxeoloji abidələrin qorunması ilə bağlı mövcud qanunvericilik gücləndirilməli və icrası təmin edilməlidir. Qeyri-qanuni qazıntılar və vandalizm hallarına qarşı ciddi cəzalar tətbiq olunmalı, abidələrin qorunması üçün yerli idarəetmə orqanlarına səlahiyyətlər verilməlidir. Qanunların icrası, abidələrin qorunmasında mühüm rol oynayır və bu sahədə nəzarətin gücləndirilməsi vacibdir.
3. Maarifləndirmə Kampaniyaları. Lokal və milli səviyyədə maarifləndirmə kampaniyaları həyata keçirilməlidir. Bu kampaniyalar vasitəsilə yerli əhali və turistlər abidələrin dəyəri və onların qorunmasının vacibliyi barədə məlumatlandırılmalıdır. Məktəblərdə və universitetlərdə arxeoloji və mədəni irs haqqında dərslər keçirilməlidir. Ayrıca, media vasitəsilə geniş yayım kampaniyaları təşkil olunmalıdır.
4. Beynəlxalq Əməkdaşlıq. Beynəlxalq təşkilatlar və digər ölkələrin müvafiq qurumları ilə əməkdaşlıq genişləndirilməlidir. UNESCO və digər beynəlxalq qurumlar ilə birgə layihələr həyata keçirilə bilər. Bu, həm maliyyə dəstəyi, həm də təcrübə mübadiləsi baxımından faydalı olacaq. Beynəlxalq əməkdaşlıq, həmçinin, abidələrin qorunması üçün yeni metod və texnologiyaların tətbiqinə imkan yaradacaq.

Problemlər həll edildikdən sonra isə, daha çox populyarlaşdırılması həyata keçirilməlidir. Tarix və mədəniyyət abidələrinin populyarlaşdırılması - dedikdə, bu obyektlərin hamıya tanıdılması, əlyetərliyi, məlumatın verilməsi istiqamətində aparılan fəaliyyət nəzərdə tutulur. Abidələrin mühafizəsi ilə məşğul olan orqanların fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən birini, məhz bu obyektlərin populyarlaşdırılması təşkil edir. Tarix və mədəniyyət abidələrinin populyarlaşdırılması vətəndaşların mədəniu dəyərlərə əlyetərliyi üzrə konstitutsiya hüquqlarının reallaşdırılmasına, bu dəyərlərin qorunmasının qayğısına qalmasına istiqamətləndirilir. Tarix və mədəniyyət abidələrinin populyarlaşdırılması aşağıdakıları əhatə edir:

1. tarix və mədəniyyət abidələrinə istifadəçilərin əlçatanlığının təmin edilməsi
2. daşınar və daşınmaz, maddi və qeyri-maddi abidələrin turizm fəaliyyətinə cəlb edilməsi
3. kütləvi informasiya vasitələrində tarix və mədəniyyət abidələrinin mühafizəsi, istifadəsi məsələlərinin işıqlandırılması, həmçinin bunlara həsr edilmiş populyar informasiya məlumat və reklam nəşrlərinin çıxarılması, tele və radio verilişlərinin, kino və videofilmlərin çəkilişi və yayımı
4. internet şəbəkəsində tarix və mədəniyyət abidələri məsələləri üzrə informasiya resurslarının yaradılması
5. qanunvericiliyə aid olan digər məsələlərin populyarlaşdırılması. [3, s. 509]

NƏTİCƏ

Şəki qalaları müəyyən dövrdə aparılmış tarixi-arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində öyrənilmiş, lakin bu qalaların mühafizəsi istiqamətində mühüm əhəmiyyətli tədbirlər demək olar ki, görülməmişdir. Qalaların qorunması məqsədiylə muzeyləşdirməlidir. Muzeyləşdirmə abidələrin mühafizəsinin əsas tərkib hissələrindən biridir. Bu prosesə qalaların tədqiqi, bərpası, konservasiyası və populyarlaşdırılması daxildir. Qədim dövrü əhatə edən bu qalaların təbliğinə daha çox diqqət ayrılmalıdır. İlk öncə qalalarda bərpa və konservasiya işləri aparılmalıdır. Daha sonra qalalara aid xüsusi braşuralar və bukletlər hazırlanmalıdır.

Digər ölkələrlə müqayisədə o cümlədən qonşu Türkiyədə müəyyən qanun çərçivəsində qalaların qorunub mühafizə edildiyi halda ölkəmizdə bu proses diqqətdən kənarda qalmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan arxeoloji tədqiqatları-2011, Bakı, "Xəzər Univeristeti " nəşriyyat, 2012, 402 səh.
2. Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Şəki Arxeologiya və Folklor qrupunun 2003-cü ildə gördüyü işlərə dair , Hesabat Şəki-Bakı 2003.
3.Eyvazova Y. Tarix və Mədəniyyət abidələrinin mühafizəsi. Bakı. 2021. 611 səh=

İnternet resursları

4. https://az.wikipedia.org/wiki/K%C3%BCng%C3%BCt_qalas%C4%B1
5. https://oxu.az/cemiyyet/sekide-vi-esrden-qalan-tarixi-qala-dagilmaq-uzredir-foto
6. https://www.azadliq.info/3618.html
7. https://sheki.heritage.org.az/heritage/5
8. https://az.wikipedia.org/wiki/Qudula
9. https://obastan.com/wiki/Nuxa_qalas%C4%B1
10. https://unesco.preslib.az/az/page/SJofW6DYQ4

Fuad SAMADOV

Azerbaijan Tourism and Management University,
Graduate student
Email: samadov.fuad.2301@atmu.edu.az

AVROPA ÖLKƏLƏRİNDƏN TURİZM SEKTORUNDA UĞURLU BÖHRANLARIN İDARƏ EDİLMƏSİ NÜMUNƏLƏRİ

Xülasə: *Bu məqalə müxtəlif Avropa ölkələrindən uğurlu nümunə araşdırmalarını təhlil edərək turizm sektorunda böhranın idarə edilməsinin effektiv strategiyalarını araşdırır. Turizm sənayesi bir çox ölkənin iqtisadiyyatı üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir və təbii fəlakətlər, pandemiyalar, siyasi problemlər və maliyyə böhranları da daxil olmaqla çoxsaylı problemlərlə üzləşir. Nəzəri çərçivələri və əvvəlki tədqiqatları nəzərdən keçirərək, bu iş böhranın idarə edilməsinin əsas elementlərini vurğulayır. O, üzləşdiyi spesifik böhranları, turizm orqanları tərəfindən qəbul edilmiş həlləri və əldə edilən nəticələri araşdıran iki Avropa nümunəsinin dərin təhlilini təqdim edir. Bu halların müqayisəli təhlili həm ümumi strategiyaları, həm də uğura töhfə verən unikal metodları ortaya qoyur. Nəticələr proaktiv planlaşdırmanın, maraqlı tərəflərlə əməkdaşlığın və uyğunlaşa bilən tədbirlərin vacibliyini vurğulayır. Məqalə turizmin maraqlı tərəfləri üçün böhran idarəçiliyini təkmilləşdirmək üçün praktiki tövsiyələrlə yekunlaşır və gələcək tədqiqatlar üçün potensial sahələri müəyyən edir.*

Açar sözlər: *Böhranların İdarə Edilməsi, Turizm Sektoru, Avropa Tədqiqatları, Turizm Böhranları, Proaktiv Planlaşdırma*

SUCCESSFUL CRISIS MANAGEMENT CASE STUDIES IN TOURISM SECTOR FROM EUROPEAN COUNTRIES

Abstract*: This article examines effective crisis management strategies in the tourism sector by exploring implemented successful case studies from European countries. The tourism sector plays a crucial role in the economies of many countries. This sector faces various crises like natural disasters, pandemics, political instability, financial crises and so on. By examining theoretical frameworks and previous research,*

this study identifies key components of crisis management. It offers detailed analyses of two European case studies, focusing on the specific crises encountered, the responses taken by tourism authorities, and the results achieved. Through a comparative analysis of these cases, common strategies and unique approaches that led to success are identified. The results underscore the significance of proactive planning, collaboration with stakeholders, and adaptive measures. The article ends with practical recommendations for tourism stakeholders to improve crisis management and suggests areas for future research.

Keywords: *Crisis Management, Tourism Sector, European Case Studies, Tourism Crises, Proactive Planning*

ПРИМЕРЫ УСПЕШНОГО КРИЗИСНОГО УПРАВЛЕНИЯ В СЕКТОРЕ ТУРИЗМА ИЗ СТРАН ЕВРОПЫ

Резюме: *В этой статье рассматриваются эффективные стратегии управления кризисами в секторе туризма путем изучения реализованных успешных примеров из европейских стран. Сектор туризма играет решающую роль в экономике многих стран. Этот сектор сталкивается с различными кризисами, такими как стихийные бедствия, пандемии, политическая нестабильность, финансовые кризисы и т. д. Изучая теоретические основы и предыдущие исследования, в этом исследовании определяются ключевые компоненты управления кризисами. В нем предлагается подробный анализ двух европейских примеров, уделяя особое внимание конкретным кризисам, с которыми пришлось столкнуться, мерам реагирования, принятым туристическими органами, и достигнутым результатам. С помощью сравнительного анализа этих случаев определяются общие стратегии и уникальные подходы, которые привели к успеху. Результаты подчеркивают важность проактивного планирования, сотрудничества с заинтересованными сторонами и адаптивных мер. Статья заканчивается практическими рекомендациями для заинтересованных сторон в сфере туризма по улучшению управления кризисами и предлагает области для будущих исследований.*

Ключевые слова: *Управление кризисом, Сектор туризма, Европейские примеры, Кризисы в туризме, Проактивное планирование*

INTRODUCTİON

The tourism industry plays a vital role in the worldwide economy, serving as not just a significant contributor to income and job opportunities, but also as a means for cultural interaction and environmental preservation. This sector's economic contribution is strikingly illustrated by its share in global GDP which was 7.6% in 2022 (an increase of 22% from 2021 and only 23% below 2019 levels). In 2022, there were 22 million new jobs, representing a 7.9% increase on 2021, and only 11.4% below 2019 [1]. Moreover, in relation to employment, the industry provides support for one out of every ten jobs worldwide, emphasizing its crucial contribution to the creation of livelihoods and the advancement of economic growth. The appeal of tourism goes beyond mere economic measurements as it nurtures cross-cultural comprehension and encourages the preservation of natural and cultural heritage.

The tourism industry frequently encounters difficulties arising from various crises, such as natural calamities, geopolitical tensions, and health emergencies like the COVID-19 pandemic. Specifically, the pandemic exposed the vulnerability of the sector, resulting in a drastic decline of over 70% in international tourist arrivals in 2020, leading to considerable economic harm [2]. This underscored the significance of implementing robust crisis management strategies to safeguard and sustain the industry's growth and contributions. Consequently, it is imperative to investigate efficient methods of crisis management to ensure the long-term prosperity and resilience of the worldwide tourism sector.

The tourism sector's inherent susceptibility to different crises requires a comprehensive approach to managing them. This vulnerability is diverse and includes natural disasters, health emergencies, and political instability, all of which can significantly disrupt the sector. Natural disasters, such as hurricanes and earthquakes, pose significant threats; for instance, the Caribbean, a region heavily reliant on tourism, experiences an estimated annual loss of approximately on average 17% of their GDP due to hurricanes alone in the years between 1963 – 2017 [3]. Health crises, exemplified by the COVID-19 pandemic, have had a cataclysmic impact on global tourism, with international arrivals plummeting by over 70% in 2020, resulting in a loss of about $1.3 trillion in export revenues [2]. Political unrest, too, has a bad influence on tourism sector. Russia and Ukraine, as source markets, contribute a combined 3% to the overall global expenditure on international tourism in 2020. A prolonged conflict could translate into a loss of US$ 14 billion in tourism receipts globally in 2022 [4]. Economic crisis is another type of disaster that can affect tourism industry badly. The world has already experienced one of the biggest financial crises in the past, which was 16 years ago. As a result of this financial crisis tourist arrivals fell by 4.2% globally [5, p. 181-187]. Unfortunately, it is expected that a new economic recession will happen in the near future. It can be seen from the Real GDP Growth of the advanced economies of the world which are mostly European countries. The chart below shows Real GDP Growth of the advanced economies between 2005 – 2028 (based on the prediction).

Chart 1.

Source: www.imf.org

In the chart above negative growth can be seen which occurred after the 2008 financial crisis in 2009 and during COVID – 19 pandemics in 2020. During those times the global tourism industry was affected badly. According to the predictions after 2023 in the chart above Real GDP growth rates will stay the same and this will lead global economic recession. As tourism is greatly dependent on economic situation of people it is expected that the global tourism industry will face challenges in the future.

These statistics highlight the fragility of the tourism industry to external shocks, underscoring the critical need for effective crisis management strategies. The ability to swiftly respond to and recover from such crises is imperative not only for the immediate sustenance of the sector but also for its long-term resilience and growth.

The Role of Preparedness in Crisis Management

Being prepared for emergencies is crucial across all sectors, including tourism. This involves risk assessment, contingency planning, and staff training to ensure a swift crisis response, enhancing safety for tourists and staff. Effective preparation saves lives, accelerates recovery, and reduces costs [6]. Training programs equip staff with essential crisis skills, covering scenarios like natural disasters and health emergencies, with updates to address new threats and techniques [7].

Managing Tourism During Crises

Effective tourism crisis management requires rapid adjustments and strict safety protocols to protect tourists and instill confidence. Measures may include health checks, social distancing, and clear communication of safety guidelines. Transparency and flexible planning options are key. Collaboration with local authorities and emergency services enhances safety and resource management, creating a comprehensive crisis strategy vital for long-term sustainability and reputation.

Post-Crisis Recovery and Resilience

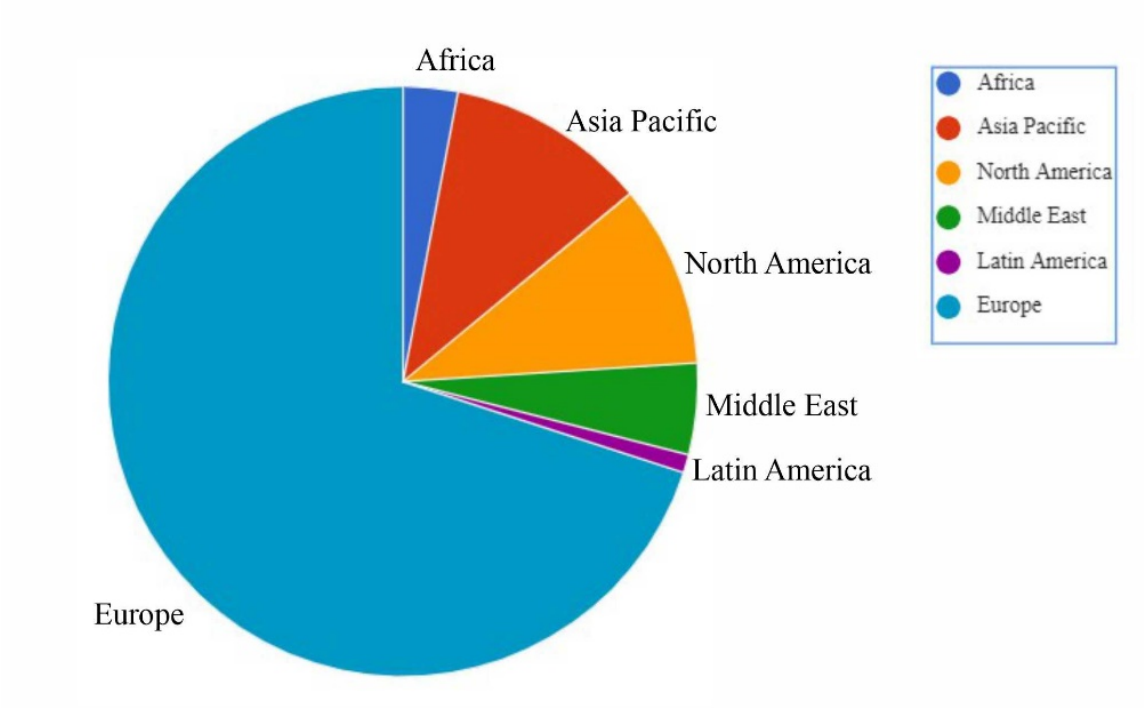
Post-crisis recovery focuses on impact assessment, drawing lessons, and implementing recovery plans. Evaluations should address economic, employment, and community effects to improve crisis management. Efforts may include financial aid, promotional initiatives, and expanded tourism options. Building resilience through effective communication and sustainable practices is essential for long-term sector stability.

This part of the article is about the 2 most known crises that happened in Europe and responses to these crises. This part analyses their effects on the tourism sector and how response strategies managed these crises and what were the results of them.

The first case is Eyjafjallajökull volcanic eruption that happened in Iceland in 2010. The Eyjafjallajökull volcanic eruption in April 2010 had a significant impact on Iceland's tourism sector. The eruption sent a massive ash cloud into the atmosphere, leading to the cancellation of over 100,000 flights and affecting approximately 10 million travelers across Europe [8]. The tourism industry, which is a crucial part of Iceland's economy, experienced substantial disruptions as a result.

This disaster effected not only Iceland but also most of the Europe continent. The pie chart below shows the turnover loss for per continent. The damage of the crisis is estimated to be € 3 billion. The biggest pie belongs to Europe which is 70 percent. This percentage can be translated into a € 1.3 billion loss according to the International Air Transport Association (IATA). According to the data shared by Icelandic Tourist Board in April 2010 the number of international arrivals at Keflavik International Airport dropped by 19% compared to the same month in the previous year (Icelandic Tourist Board)

Chart 2.
Distribution of the financial impact of the eruption of the Eyjafjallajökull volcano
Source: IATA

After the disaster the ash plumes of the volcanic eruption spread across the Europe and other continents. The spread area of the ash plumes is depicted in the map given below. It spreaded to the northern part of the Europe, some parts of the Russia and to the North America through Atlantic Ocean.

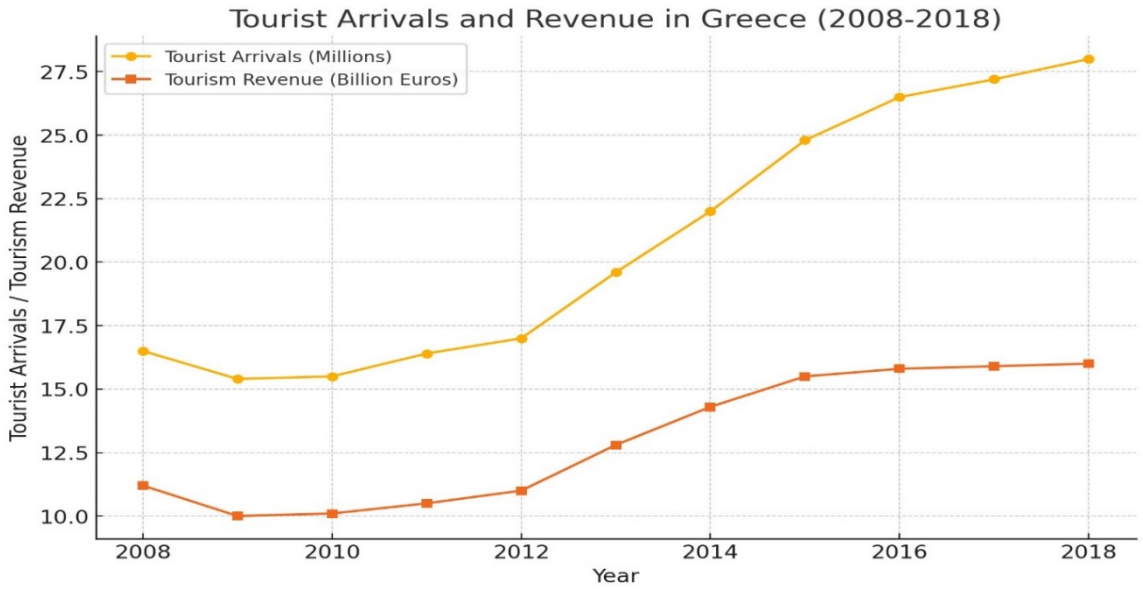
Chart 3.
Area of the ash plmues of of the eruption of the Eyjafjallajökull volcano
Source: The Economist, UK Met Office

After the eruption the Icelandic government took some immidiate steps to reduce the damage of the crisis. The Icelandic government collaborated with the Iceland Tourism Board (ITB) and local businesses, quickly established an information center. This center provided real-time updates on volcanic activity, air travel conditions, and safety measures. Besides that they collaborated with international bodies including the International Air Transport Association (IATA) and Eurocontrol, to monitor the ash cloud's impact on air travel and provide accurate information to airlines and passengers. Efforts were made to facilitate alternative travel arrangements for stranded tourists. This included organizing ferry services and overland transportation options. During that time communication was very important and it led the government to use social media and digital platforms to give timely and accurate information. This helped in managing the narrative and reducing panic among tourists and the public. The Icelandic government and tourism officials actively engaged with international media to provide updates about the disaster. This helped maintain transparency and build trust in the people.

The crisis effected economy of Iceland. In order to build resilience in economy government provided financial solutions. The government provided financial aid to local businesses affected by the decline in tourism. This included grants and low-interest loans to help businesses cope with the immediate financial impact. Despite the crisis, the Icelandic Tourist Board launched promotional campaigns highlighting Iceland's unique landscapes and experiences, turning the volcanic eruption into an opportunity to showcase the country's resilience and natural beauty [10].
Those responses had some short and long term effects. In the short term they build trust in tourists with the help of timely and effective response. The extensive media coverage of the eruption, combined with Iceland's transparent handling of the situation, attracted global attention. This promoted Iceland as a fascinating destination known for its dramatic natural phenomena. As a consequence of their plans international arrivals increased 20% in a year. The number of international arrivals to the Iceland increased from approximately 500,000 in 2010 to 600,000 in 2011. Besides that the bad effect of disaster to the economy reduced and revenues from tourism sector increased by 19% [9].
Iceland's response to the Eyjafjallajökull volcanic eruption showed how important good crisis management is in tourism. By quickly setting up clear communication, helping local businesses, and using the event to promote the country, Iceland managed to handle the immediate problems and set itself up for future tourism growth. This case shows how planning ahead, working together, and smart marketing can help manage tourism crises effectively.
The second case that this article examines about is economic crisis in Greece that happened between the years 2009 and 2018. The global financial crisis of 2008 also impacted Greece badly and it lead to a prolonged economic downturn. The Greece debt crisis, which came to a head in 2009, resulted in severe austerity measures and widespread economic instability. This had a significant negative impact on the tourism sector, which is a vital part of Greece's economy [11]. International arrivals to Greece dropped significantly in the immediate aftermath of the financial crisis. In 2009, the number of international tourists fell by 6.4% compared to 2008. Tourism revenue dropped by 10.6% in 2009, emphasizes the economic hardness on the sector. The tourism industry, which employs a significant portion of the Greek workforce, saw job losses and reduced income for many workers [12].
The results of the crisis is depicted on the line chart below. It shows the change of the international arrivals and revenue from tourism sector for the years between 2008 and 2018.

Chart 4.

Source: Central Bank of Greece
The chart above depicts that international arrivals grew steadily from 15.5 million in 2010 to 28 million in 2018. There is a resurgance happened in 2013 and the line went up for the rest of the years. Tourism revenue increased from €10 billion in 2010 to €16 billion in 2018, indicating strong recovery and growth.
The economic crisis in Greece led the government make some decisions and implement their plans to develop tourism sector which Greece is heavily dependent on. The plans of the government aimed different branches to improve tourism. Firstly in order to gain trust in international market they did marketing campaigns. The Greek National Tourism Organization (GNTO) launched aggressive marketing campaigns emphasizing Greece as an affordable destination. Campaigns such as “You in Greece” aimed to attract budget-conscious travelers by highlighting affordable travel packages and experiences. To attract more tourists hotels, airlines, and travel agencies offered discounts and special deals. This included off-season promotions and reduced prices for longer stays. Greece diversified its tourism products beyond traditional beach holidays. They

promoted cultural tourism, gastronomic experiences, and wellness tourism. Initiatives were introduced to offer tourists unique local experiences, such as agrotourism, which allowed visitors to experience Greek rural life and traditions [13].

Despite the economic problems, Greece invested in developing its tourism infrastructure, including airports, ports, and road networks, to improve the overall visitor experience. The government provided financial assistance for local tourism businesses suffering from crisis. This included grants and low-interest loans aimed at helping businesses survive the economic crisis. Tax reductions measures were introduced for tourism-related businesses to ease their financial burden. Besides the Greece government European Union also funded to support these infrastructure projects, ensuring continued development even during the economic crisis.

As the consequences of those responses Greece attract tourists, built trust in international tourists and stabilized tourism sector. By 2013, Greece saw a resurgence in tourist numbers. International arrivals increased by 15.5% in 2013 compared to 2012. Tourism revenue began to recover, with a 16.4% increase in 2013 compared to the previous year. This upward trend continued, contributing significantly to Greece's overall economic recovery. Greece's effective crisis management and strategic marketing helped enhance its reputation as a resilient and attractive tourist destination.

Greece's response to the economic crisis demonstrated the importance of strategic crisis management in the tourism sector. By promoting affordable tourism, diversifying tourism offerings, investing in infrastructure, and providing government support, Greece managed to stabilize and eventually grow its tourism industry. The recovery in tourist arrivals and revenue over the years highlights the effectiveness of these measures and underscores the value of proactive and adaptive strategies in managing tourism crises.

CONCLUSİON

The case studies of Greece and Iceland illustrate the critical role of effective crisis management in the tourism sector. Both countries faced significant challenges, Greece with its prolonged economic crisis and Iceland with the Eyjafjallajökull volcanic eruption. Despite these crises, through strategic planning and adaptive measures, both countries managed not only to mitigate the immediate impacts but also to position themselves for long-term tourism growth. The Greek tourism sector was severely impacted by the financial crisis, with declines in tourist arrivals and revenue. However, Greece's response, which included aggressive marketing campaigns, diversification of tourism offerings, investment in infrastructure, and government financial support, helped stabilize and revive the tourism industry. By promoting affordable tourism and improving infrastructure, Greece saw a steady increase in tourist numbers and revenue, contributing significantly to its overall economic recovery. The Eyjafjallajökull eruption caused widespread travel disruptions and a decline in tourist arrivals. Iceland's response, characterized by effective communication, support for local businesses, and leveraging the crisis as a promotional opportunity, turned the situation around. Iceland's proactive crisis management led to a significant increase in tourist arrivals and tourism revenue in the following years, enhancing the country's reputation as a resilient and attractive destination.

Based on the successful crisis management strategies of Greece and Iceland, there are several key recommendations for tourism stakeholders to consider. First, it's crucial to develop comprehensive crisis management plans. This means being prepared with detailed strategies for risk assessment, emergency response, and recovery. Regular training sessions and simulation drills can ensure everyone knows what to do when a crisis hits. Communication is another significant area. Providing real-time updates and accurate information through digital platforms and social media helps manage public perception and builds trust. It's important to keep communication transparent and consistent.

Supporting local businesses is essential during a crisis. Financial aid, such as grants and low-interest loans, can help businesses survive the impact of the crisis. Collaboration between government bodies, tourism organizations, and local businesses is also key to a unified and effective response. Investing in infrastructure and technology is another recommendation. Improving transportation, accommodation, and attractions enhances the overall visitor experience. Leveraging digital tools, like online booking systems and health passports, can improve safety and convenience for tourists.

REFERENCES

1. World Travel and Tourism Council – 2023 - Economic Impact Research - https://wttc.org/research/economic-impact
2. World Tourism Organization (UNWTO) - 2021 - 2020: A year in review - https://www.unwto.org/covid-19-and-tourism-2020
3. United Nations Development Programme – 2018 - After the Rain: The Lasting Effects of Storms in the Caribbean – https://www.undp.org/latin-america/after-rain-lasting-effects-storms-caribbean
4. World Tourism Organization (UNWTO) – 2022 - Impact of the Russian Offensive in Ukraine on International Tourism - https://www.unwto.org/impact-russian-offensive-in-ukraine-on-tourism
5. Mehmet Sarıışık – 2011 - Tourism Sector in Order to Recovering from the Recession: Comparison

Analyses for Turkey – p.181 – 187
6. International Federation of Red Cross and Red Crescent Societies (IFRC) – 2013 - Preparedness for Effective Response (PER)
7. John A. Parnell, John E. Spillan, William R. Crandall – 2009 - Crisis Management: Leading in the New Strategy Landscape
8. The Economist – 2011 – Iceland, Again - https://www.economist.com/gulliver/2011/05/22/iceland-again
9. Statistics Iceland - https://www.statice.is/
10. Iceland Travel - Eyjafjallajökull Glacier - https://www.icelandtravel.is/attractions/eyjafjallajokull/
11. Serdar Ozturk and Ali Sozdemir – 2015 - Effects of Global Financial Crisis on Greece Economy
12. Central Bank of Greece - https://www.bankofgreece.gr/en/
13. Andreas Papatheodorou and Pavlos Arvanitis – 2014 - Tourism and The Economic Crisis in Greece: Regional Perspectives

Aydın İSLAMZADƏ

Bakı Dövlət Universiteti,
magistrant
aydinislam610@gmail.com

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRİN İDARƏ EDİLMƏSİNDƏ MİLLİ DƏYƏRLƏR

Xülasə: *Xalqın mentaliteti, adət-ənənələri, tarixi, dili, dini, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, incəsənəti milli dəyərlərini formalaşdırmaqdadır. Müasir dövrdə hər bir ölkə beynəlxalq münasibətlər sistemində fəal rol oynamağa cəhd göstərir. Çünki bu addım onların beynəlxalq aləmdən təcrid olunmasının qarşısını alaraq, eyni zamanda mövqeyini möhkəmləndirir. Beynəlxalq münasibətlərin idarə edilməsində yüksək milli dəyərlərə sahib ölkələrin bu dəyərləri tətbiq etməsi olduqca gözəl nəticələrin meydana gəlməsinə səbəb ola bilər. Belə olduğu təqdirdə dövlətlərarası münasibətlər təkcə quru qanunlarla deyil, həmçinin gözəl dəyərlərin tətbiqi ilə formalaşar. Bununlada dövlətlərarası anlaşılmazlıq və digər problemli məsələlərin aradan qalxması üçün münbit şərait yaranar.*

Məqalədə beynəlxalq münasibətlərin idarə edilməsi zamanı milli dəyərlərini tətbiq edən iki ölkə, Azərbaycan respublikası və Türkiyə cumhuriyyətinin modellərinə toxunulmuşdur. Azərbaycan və Türk dillərində yazılmış kitab, məqalə və internet resurslarındakı məlumatlar fakt olaraq oxucuların diqqətinə çatdırılmışdır.

Açar sözlər: *Beynəlxalq münasibətlər, milli dəyərlər, Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti, Azərbaycan respublikası, Heydər Əliyev, İlham Əliyev.*

NATIONAL VALUES IN THE MANAGEMENT OF INTERNATIONAL RELATIONS

Abstract: *People's mentality, traditions, history, language, religion, literature, culture and art constitute their national values. In modern times, every country tries to play an active role in the system of international relations. Because this step prevents their isolation from the international world and at the same time strengthens their position. Countries with high national values can apply these values in the management of international relations, which can lead to very good results. In this case, inter-state relations will not only be based on dry laws, but also on the application of good values. This will create favorable conditions for the elimination of interstate misunderstandings and other problematic issues.*

In the article, the models of two countries, the Republic of Azerbaijan and the Republic of Turkey, which apply their national values in the management of international relations are discussed. Information from books, articles and internet resources written in Azerbaijani and Turkish languages were presented to the attention of the reader.

Keywords: *İnternational relations, national values, Azerbaijan Democratic Republic, Republic of Azerbaijan, Heydar Aliyev, İlham Aliyev.*

Резюме: *Менталитет, традиции, история, язык, религия, литература, культура и искусство народов составляют их национальные ценности. В наше время каждая страна старается играть активную роль в системе международных отношений. Ведь этот шаг не только предотвращает их изоляцию от международного мира, но и укрепляет их позиции. Страны с высокими национальными ценностями могут привести к очень хорошим результатам, если они будут применять эти ценности в управлении международными отношениями. В этом случае межгосударственные отношения будут характеризоваться не только сухими законами, но и реализацией хороших ценностей. Это создаст благодатные условия для устранения межгосударственного недопонимания и других проблемных вопросов.*

В статье анализируются модели двух стран - Азербайджанской Республики и Турецкой Республики, которые применяют свои национальные ценности в управлении международными отношениями. Вниманию читателя была представлена информация из книг, статей и интернет-ресурсов, написанных на азербайджанском и турецком языках.

Ключевые слова: *Международные отношения, национальные ценности, Азербайджанская Демократическая Республика, Азербайджанская Республика, Гейдар Алиев, Ильхам Алиев.*

GİRİŞ

Hər bir xalqın özünəməxsus milli dəyərləri vardır. Məhz bu dəyərlər onun mövcudluğunun göstəricisidir. Bu dəyərlər sistemi özündə xalqın dinini, tarixini, adət-ənənlərini, ədəbiyyatını, mentalitetini, mədəniyyətini, incəsənətini və dilini birləşdirir. Xalq mütləq şəkildə varlığını sağlam təməllər üzərində qurmalıdır. Əgər belə olarsa, xalqın sabahı zəmanət altında olar. [6, s. 5 – 6]

Ölkələr arasında beynəlxalq münasibətlərin formalaşmasının başlanğıcı bir sıra ədəbiyyatlarda 1648 – ci ildə imzalanmış Vestfal müqaviləsi ilə göstərilməkdədir. Amma ölkələr arasıda fəal şəkildə Beynəlxalq münasibətlərin təşkil edilməsi I Dünya müharibəsindən sonrakı dövrə təsadüf etməkdədir. [8]

Bu gün müasir dünyada bir çox ölkə fəal şəkildə beynəlxalq münasibətlər sistemində rol almağa cəhd göstərməkdədir. Beynəlxalq münasbətlərin formalaşması təkcə qanun və ya konvensiya əsasında olmamalıdır. Bu gün bu münasibətlər həmçinin yüksək milli dəyərlərə sahib ölkələrin həmin dəyərləri dövlətlərarası münasibətlərə tətbiq etməsi ilə daha da mübət əlaqələrin yaranmasına yol açmış ola bilər. Məhz bu səbəbdən beynəlxalq münasibətlərin idarə edilməsində milli dəyərlər faktoru mühüm rola malik olmalıdır.

Beynəlxalq münasibətlərin idarə edilməsi zamanı milli dəyərlərin tətbiqində Türkiyə Cumhuriyyətinin modeli

Tarixən çox az sayda dövlət var ki, beynəlxalq münasibətlərin idarə edilməsində sahib olduğu yüksək milli dəyərlərdən istifadə etməyi bacarmışdır. Bu ölkələr arasında ən öndə olanlara misal olaraq Azərbaycan respublikasını və qardaş Türkiyə cumhuriyyətini göstərmək olar. Mustafa Kamal Atatürkün başçılığı altında qurtuluş savaşından şanlı zəfərlə çıxıb, müstəqil Türkiyə Cumhuriyyətini yaradan türk xalqı digər ölkələrlə əlaqələrini milli dəyərlər çərçivəsində qurmuşdur. Atatürkün irəli sürdüyü "Yurdda sülh, cahanda sülh" konsepsiyası məhz bu dəyərlərin təcəssümüdür. Hər zaman sülhün, əmin – amanlığın, inkişafın tərəfdarı olan qardaş türk xalqı bu konsepsiya əsasında hərəkət etmiş, digər ölkələrlə münasibətlərini milli dəyərlərin rəhbərliyi fonunda dostcasına quraraq, münasibətlərini inkişaf etdirmişdir. Bunun bariz nümunəsi isə Türkiyənin II dünya müharibəsindəki addımları olmuşdur. Qardaş ölkə bu fəlakətli müharibəyə qoşulmamış, bütün dünyada sülhün carçısına çevrilmişdir. Türkiyənin sülh naminə atdığı digər addım İraq və Suriya ilə olan ərazi problemini güc tətbiq etmədən, danışıqlar yolu ilə həll etməsi olmuşdur. Milli dəyərləri hər zaman öndə tutaraq xarici siyasət yürüdən qardaş Türkiyə respublikası haqq savaşımız olan I və II Qarabağ muharibəsində də ədalətin yanında olmuş, siyasi basqı və təzyiqlərə baxmayaraq doğma Azərbaycanımızı bütün arenalarda müdafiə etmişdir.

Beynəlxalq münasibətlərin idarə edilməsi zamanı milli dəyərlərin tətbiqində Azərbaycan Respublikasının modeli

Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi beynəlxalq münasibətlərin idarə edilməsində milli dəyərləri özünə rəhbər seçən ən mühüm dövlətlərdən biri də Azərbaycan respublikasıdır. Azərbaycanda mənəvi dəyərlər milli kimliyin və dəyərlərin formalaşmasında böyük rola malik olmuşdur. Bu zaman isə önə çəkilə biləcək ən mühüm amil İslam dinidir. İslam dini tarixən ölkəmizdə birləşdirici rola malik olduğunu qeyd edə bilərik. Belə ki, İslamdan öncə Cənubi Azərbaycanı əhatə edən Atropatena da Zərdüştlük, Şimali Azərbaycanı əhatə edən Albaniyada isə Xristianlıq mövcud olmuşdur. Əhalinin fərqli dinlərə sitayiş etməsi xalqımızın formalaşmasında müəyyən çətinliklər yaratmışdır. İslam dini bölgəmizdə yayıldıqdan sonra xalqımızın formalaşmasına böyük təsir göstərmiş, milli dəyərlərimizin və kimliyimizin ayrılmaz parçası olmuşdur. [6, s. 20 – 21]

Azərbaycanın milli dəyərlərinin formalaşmasında İslam amili ilə yanaşı, türk kimliyimizdə böyük rola malik olmuşdur. Tarixən böyük dövlət və imperiyalara sahib olmuş Azərbaycan xalqı milli və mənəvi dəyərləri başının tacı etmiş, həm daxili, həmdə xarici siyasətini bu dəyərlərdən irəli gələn zərurətlər üzərində qurmuşdur. Xalqımız dinindən, mənsəbindən, irqindən asılı olmayaraq başqa xalqın nümayəndələri və

dövlətləri ilə ayrıseçkilik olmadan münasibətlər yaratmış, bütün dünyaya töhfə vermişdir.

Müasir Azərbaycan respublikasının sələfi olmuş Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti digər ölkələrlə münasibətlərini milli və mənəvi dəyərlərdən irəli gələn prinsiplər əsasında qurmuşdur. Biz bunu 28 may 1918 – ci ildə qəbul edilmiş "İstiqlaliyyət Bəyannaməsi" - nin 4 – cü maddəsində də görə bilərik. Bu maddədə Cumhuriyyətimizin beynəlxalq birliyin bütün üzvləri və həmsərhəd xalqlar, eyni zamanda dövlətlərlə qonşuluq əlaqələri yaradacağı qeyd edilmişdi. Milli dəyərlərimizdə qonşuluq, mehribanlıq və humanizm prinsipləri öndər olduğu üçün bütün bu amillər "İstiqlaliyyət Bəyannaməsi" – nə də sirayət etmişdi. Gənc cumhuriyyətimiz xarici siyasətini bu nəcib əlaqələr əsasında qurmuş, beynəlxalq münasibətlər sistemində böyük nümunəyə çevrilmişdir. Eyni zamanda xalqımızın 200 illik Rusiya imperiyasının əsarətindən sonra Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətini yaratması milli dəyərlərimizin növbəti təcəssümü idi. Çünki, Azərbaycan xalqı tarixən böyük dövlətçilik ənənələrinə sahib olmuşdur. [1, s. 260]

1920 – ci ilin aprel ayının 28 – də Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinə sovet işğalı ilə son qoyulur. Sovet imperiyasının əsas məqsədlərindən biri xalqların milli və mənəvi dəyərlərini aradan aparmaq, onlara milli kimliklərini unutdurmaq idi. Məhz bu səbəbdən sovet dövründə milli iradə və dəyərlərimizə qarşı ciddi zərbələr endirilmişdir. Lakin, Azərbaycan xalqının bəxti onda gətirmişdi ki, onun Heydər Əliyev kimi siyasi xadimi və lideri olmuşdur. Heydər Əliyev sovet dövründə Azərbaycana rəhbərlik etməsi ilə milli və mənəvi dəyərlərimizi unudulmağa qoymamış, bu dəyərlərin qorunması üçün özünü sipər etmişdir. Ümummilli lider milli dəyərlərimizin əsas hissəsi olan vətəndaş tərbiyəsinə xüsusi diqqət göstərir, ailə modelimizin daim qorunmasını təşkil etmişdir. Dahi strateq yaxşı başa düşürdü ki, milli dəyərlərimizin qorunmasını təmin edəcək ən yaxşı qurum milli dövlətimizin mövcud olması idi. Hələ Sovetlərin kifayət qədər güclü olduğu dövürdə bu cür ali məqsədi qarşısına qoyan lider təhsilə xüsusi önəm vermiş, gəclərimizin nüfuzlu ali təhsil müəssisələrində yetişməsi üçün şərait yaratmışdır. Çünki, milli dəyərlərimizi qoruyacaq milli dövlətimizin yaranması və öz varlığını qoruması məhz bu savadlı kadrların vasitəsiyilə ola bilərdi. Milli dəyərlərimizin qorunmasına xüsusi önəm verən Heydər Əliyev bu dəyərlərin aliliyini xalqa çatdırmaq üçün tarix elminə bağlı olmuş, onun təbliğinə xüsusi önəm vermişdir. Digər mühüm addım isə Ulu Öndərimizin öz çıxışlarını ana dilimizdə etməsi və dilimizə olan qayğısı idi. Çünki, bu millilik və milli dəyərlərimiz üçün böyük addım idi. [4, s. 10 – 12]

Heydər Əliyevin sayəsində sovet dövründə qorunan milli dəyərlərimizi xalqımız daim başının tacı etmiş, bütün sahələrdə bu dəyərlərimizi tətbiq etməyə çalışmışdır. Bunu beynəlxalq münasibətlər sisteminədə aid etmək olar. Xalqımız hər zaman xarici siyasətini humanizm, ədalət və dostluq prinsipləri əsasında qurmuşdur. Bunun ən gözəl nümunəsini biz 1988 – ci ilin dekabr ayının 7 – də ermənistanda baş verən spitak zəlzələsi zamanı ilk olaraq Azərbaycanın yardım əlini uzatmasını göstərə bilərik. Xüsusi ilə bunu vurğulamalıyıq ki, bu hadisə baş verən zaman, daha dəqiq desək 1988 – ci ilin yanvarında ermənistan Qərbi azərbaycanlıları öz yurd – yuvalarından qovmuş, həmən ilin fevralında Qarabağda erməni separatizmi baş qaldırmışdı. Ləyaqətsiz, riyakar və alçaq düşmənimiz ermənistanın bu addımları fonunda fövqəladə hal zamanı yardım əlini ilk uzadan humanizm simvolu Azərbaycan olmuşdur. Lakin alçaq düşmən bu zamanda öz şərəfsizliyindən əl çəkməmiş, bizə qarşı məkirli addım atmışdır. 11 Dekabr 1988 – ci ildə Azərbaycandan yardım üçün göndərilən ikinci təyyarə ermənistan ərazisində erməni terrorçuları tərəfindən vurulmuşdur. [9]

Sovet imperiyasının dağılması ilə ən böyük tarixi nailiyyətimiz olan müstəqil Azərbaycan Respublikası yarandı. Bununlada milli dəyərlərimizin ən böyük qoruyucusu olan milli dölətimiz yaranmış oldu. Beynəlxalq münasibətlərin idarə edilməsində milli dəyərləri özünə rəhbər seçən müstəqil Azərbaycan respublikası başqa dövlətlərlə bağladığı bütün müqavilə və sənədlərə riayət etmiş, bütün öhdəlikləri yerinə yetirmişdir. Çünki, əmanətdarlıq və verilən sözün tutulması Azərbaycanın ən mühüm milli dəyərlərindən biridir. Bu dövrdə sülh, əmin – amanlıq tərəfdarı olan respublikamız ermənistanın riyakar addımlarına baxmayaraq Alma – Ata bəyannaməsini imzalayır. Bu müqavilə ilə ölkəmiz başqa dövlətlərin ərazisinə iddia etmədiyini bəyan edir. Lakin tarixən riyakarlıq simvolu olan ermənistan digər müqavilələri pozduğu kimi bu bəyannaməni də pozur. Görünür ki, düşmən öz xarici siyasətini dəyərləri olan yalan və saxtakarlıq üzərində qurmuşdur. Bunun növbəti bariz nümunəsi isə I Qarabağ savaşında ermənistanın dəfələrlə atəşkəs razılaşmalarını pozmasını, İranda əldə edilmiş atəşkəs razılaşmasından bir gün sonra Şuşanı işğal etməsini misal olaraq göstərə bilərik. Bunu da xüsusi vurğulamalıyıq ki, Azərbaycan beynəlxalq münasibətlərin idarə edilməsini milli dəyərlər üzərində qurduğu kimi I Qarabağ savaşı zamanıda bu dəyərlərə sadiq qalmışdır. Ölkəmiz I Qarabağ savaşında Xocalı faciəsini törədən ermənistandan fərqli olaraq uşaqlara, qadınlara və mülki şəxslərə zərər yetirməmişdir. İslam dini milli və mənəvi dəyərlərimizin formalaşmasında böyük rola malik olmuşdur. Ölkəmiz hər zaman xarici siyasətində İslam ümməti ölkələri ilə yüksək səviyyəli əlaqələrin qurulmasına diqqət göstərmiş, 1991 – ci ildə İslam Konfransı Təşkilatına üzv olmuşdur. Beynəlxalq birliyin bütün üzvləri ilə bərabər münasibətlər yaratmaq tərəfdarı olan ölkəmiz 2 mart 1992 – ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatına üzv qəbul olunur. [7, s. 475 – 478]

1993 – cü ildə Ulu Öndər Heydər Əliyevin xalqın təkidi ilə hakimiyyətə qayıtmasından sonra bütün sahələrdə olduğu kimi xarici siyasət sahəsində də yeni dövrə qədəm qoyuldu. Heydər Əliyev Azərbaycanı dünyaya tanıtdırmaq, beynəlxalq arenada mövqeyimizi möhkəmləndirmək, Qarabağ məsələsi ilə bağlı haqq səsimizi dünyaya çatdırmaq ətrafında xarici siyasət kursumuzu həyata keçirməyə başladı. Bu dövrdə də beynəlxalq münasibətlərin idarə edilməsi milli dəyərlərin qorunması və tətbiq edilməsi fonunda həyata keçirilirdi. Prezident and içmə mərasimi zamanı milli – mənəvi dəyərlərimizi qoruyacağına söz verir, bu

dəyərləri siyasətində öz yoluna rəhbər tutacağını qeyd edirdi. Şübhəsiz ki, bunun xarici siyasətlə bağlı ən bariz nümunəsi 12 Noyabr 1995 – ci ildə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 10 – cu maddəsi idi. Burada bir daha ölkəmizin başqa dövlətlərlə münasibətlərini hamılıqla qəbul edilmiş beynəlxalq hüquq normalarında nəzərdə tutulan prinsiplər əsasında quracağı bəyan edilirdi. Bu isə xarici siyasətimizdə milli dəyərlərimizin təcəssümü idi. Ölkəmizin 20 faiz torpağı işğal altında olmasına baxmayaraq biz ən ali sənədimizdə sülh və əmin amanlıq üçün real şərait yaratma imkanları formalaşdırırdıq. Bunuda xüsusi olaraq qeyd etməliyik ki, bu dövrdə qəbul edilən ermənistan konstitusiyasında Azərbaycana və Qardaş Türkiyəyə ərazi iddiaları irəli sürülmüşdür.

Milli dövlətçiliyimizin qorunması istiqamətində gecə - gündüz dayanmadan çalışan Ulu Öndər Rusiya ilə münasibətlərə xüsusi önəm verirdi. Çünki, O, yaxşı bilirdi ki, 200 illik tarixi bağlarımız olan bu ölkə ilə əlaqələrin birdən kəsilməsi mümükün deyildir. Ulu Öndər eyni zamanda ortaq milli dəyərlərə sahib olduğumuz türk dövlətləri olan Türkiyə, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan və Türkmənistan ilə əlaqələrin inkişaf etdirilməsinə xüsusi diqqət göstərmişdir. 1993 – cü ildə TÜRKSOYUN yaradılması olduqca mühüm hadisə idi. Bu təşkilat Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti Təşkilatı idi. Heydər Əliyevin başçılığı altında 8 Aprel 2000 – ci ildə Bakıda Türkdilli dövlətlərin altıncı zirvə görüşü yüksək səviyyədə keçirilmişdir. [2, s. 403 - 428]

Hər zaman milli dəyərlərimizə uyğun addım atan ölkəmiz bizə qarşı riyakar və ədalətsiz qərarlar verilməsinə baxmayaraq bütün dünyaya töhfə vermişdir. Bunun bariz nümunəsi isə bizə qarşı qəbul edilən 907 – ci düzəlişə baxmayaraq ölkəmizin milli dəyərlərimizdə önəmli əhəmiyyət kəsb edən sülh və təhlükəsizliyin təmin edilməsi məqsədi ilə 4 may 1994 – cü ildə NATO – nun "Sülh naminə tərəfdaşlıq" proqramına qoşulması olmuşdur. Ölkəmiz 2002 – ci ildən Əfqanıstanda, həmçinin Kosovada və İraqda sülhməramlı qüvvələrin tərkibində iştirak etmişdir. Azərbaycan silahlı qüvvələri dünyada təhlükəsizliyin qarantı olaraq nümunə halına çevrilmişdir. [3, s. 11 – 13]

Xüsusi olaraq bunuda qeyd etməliyik ki, 2021 – ci ildə Əfqanıstanda Talibanın hakimiyyəti ələ keçirməsindən sonra digər ölkələr və Amerika Birləşmiş Ştatları qoşunlarını ölkə ərazisindən çıxarmasına baxmayaraq Türkiyə və Azərbaycan silahlı qüvvələri orda qalaraq əhalinin təhlükəsizliyini təmin etmişdir. Bu bir daha bizim milli dəyərlərimizə bağlılığın göstəricisi idi.

Dünyaya verdiyimiz növbəti töhfə isə 1994 – cü ilin sentyabr ayının 20 – də imzalanmış Əsrin Müqaviləsi olur. Bu Azərbaycan neftinin dünya bazarına çıxarılması idi. Həmçinin bu müqavilənin imzalanması ilə ölkəmizin beynəlxalq arenada mövqeləri daha da möhkəmlənir. Böyük iqtisadi güc əldə edən ölkəmiz milli və mənəvi dəyərlərimizin təbliği üçün böyük imkan əldə edir.

Azərbaycanda daima insan hüquqları, demokratiya və insanlar arasında bərabərlik milli dəyərlərimizin ayrılmaz hissəsi olmuşdur. Ölkəmiz bu dəyərlərə sadiq qalaraq 25 yanvar 2001 – ci ildə Avropa Şurasının tam hüquqlu üzvü statusu qazanır.

Ulu öndərin layiqli davamçısı Cənab İlham Əliyev 2003 – cü ildən, yəni Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrdən Heydər Əliyev tərəfindən uğurla aparılan xarici siyasət kursunu milli dəyərlərimizin öndərliyi ilə davam etdirməkdədir. Ölkəmiz bütün təhlükələri gözə alaraq 2008 – ci ildə Gürcüstana yardım etmiş, bir daha milli dəyərlərimizə uyğun addım atdığını əyani şəkildə sübut etmişdir. Beynəlxalq münasibətlər sistemində ən mühüm hadisələrdən biri də ölkəmizin 2011 – ci ildə BMT – nin Təhlükəsizlik Şurasına iki il müddətinə, yəni 2012 – 2013 – cü illərdə qeyri – daimi üzv kimi seçilməsi olmuşdur. Avroviziya müsabiqəsinin, birinci Avropa, İslam həmrəyliyi oyunlarının ölkəmizdə keçirilməsi milli dəyərlərimizin bütün dünyaya nümayiş etdirilməsi üçün ən böyük şans olmuşdur. Tarixən dünyada sülh və əmin – amanlıq istəyən ölkəmiz bu gün heç bir silahlı bloka qoşulmayaraq, dünyada sülhün qorunması üçün yorulmadan fəaliyyət göstərmişdir. Məhz bu addımlarına görə ölkəmiz 2019 – cu ildə Qoşulmama hərəkatının sədri seçilmişdir. 2024 – cü ilədək bu hərəkata sədrlik edən Azərbaycan olduqca böyük işlər görmüş, kiçik ada dövlətlərinə dəstək vermişdir. Məhz bu səbəbdən dolayı haqq savaşımız olan II Qarabağ muharibəsində Qoşulmama hərəkatının bütün üzvləri yekdilliklə bizə dəstək göstərmiş, haqqın yanında yer almışdırlar.

Bütün dünyanı bürüyən koronavirus zamanı məhz İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə "Covid – 19 " – la mübarizədə qlobal həmrəyliyi təmin etmək məqsədi ilə BMT – nin Baş Assambleyasının Xüsusi Sessiyası təşkil olunmuşdur. Bu Azərbaycanın xarici siyasət kursunun milli dəyərlər üzərində qurulmasının ən bariz nümunəsidir. Eyni zamanda ölkəmizin irəli sürdüyü təşəbbüslə BMT – də "Covid – 19 əleyhinə peyvəndlərə, bərabər, məqbul qiymətə, vaxtında və universal əlçatanlığın təmin edilməsi" adlı qətnamə qəbul edilmişdir. Ölkəmiz bununla bağlı Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatına 10 milyon dollar yardım etmişdir. Həmçinin peyvəndlərin ədalətli şəkildə dünyanın bütün ölkələrinə paylanmasını tələb edən İlham Əliyev bir daha bütün dünya liderlərinə nümunə olmağı bacarmışdır. [10]

Milli və mənəvi dəyərlərimizdə sülh, əmin – amanlıq və barış yüksək yerdə dayanmaqdadır. Məhz bu səbəbdən ölkəmiz 30 il müddətində Qarabağ probleminin həlli istiqamətində danışıqlar aparmış, müharibənin qarşısını almaq üçün tədbirlər görmüşdür. Lakin yağı düşmən ermənistan sülh fürsətindən istifadə edə bilməmiş, öz qəsbkar addımlarına davam etmişdir. Ölkəmiz ən böyük dəyərini - vətən torpağını işğaldan azad etmək, beynəlxalq hüquq və ədaləti təmin etmək məqsədi ilə 2020 – ci il sentyabr ayının 27 – də " Dəmir Yumruq" əməliyyatına başladı. I Qarabağ müharibəsində olduğu kimi, bu savaşdada Azərbaycan milli dəyərlərinə uyğun addım atdı. Qurani Kərimin Bəqərə surəsinin 190 – cı ayəsini özümüzə rəhbər tutduq. Burada buyrulur ki, "Sizinlə vuruşanlara qarşı siz də Allah yolunda vuruşun və həddi aşmayın! Şübhəsiz ki,

Allah həddi aşanları sevmir.” Biz müharibədə yalnız silahlı orduya qarşı vuruşduq. Mülki əhalini hədəf almadıq. Lakin düşmən Bərdə, Gəncə, Tərtər, Naftalan və Ağdamda mülki əhaliyə qarşı terror həyata keçirdi. Hər zaman dürüst və ədalətlə hərəkət edən Azərbaycan 44 günlük savaşda qəti qələbə qazandı. Bu qələbəni qazanmaqda əsas üstünlüklərdən biri də bizim dəyərlərimizin düşməndən qatbaqat üstün olması idi. Ölkəmiz 2023 – cü ildə keçirilən “Lokal Antiterror” əməliyyatında da bir daha milli və mənəvi dəyərlərinin üstünlüyünü bütün dünyaya nümayiş etdirmiş oldu. 23 Saatdan artıq davam etmiş bu əməliyyatda mülki əhaliyə qarşı heç bir təhlükə yaradılmadı. Yalnız ərazimizdəki separatçıların kökü kəsildi.

Daim ehtiyacı olanların yanında olan Azərbaycan bu yüksək dəyəri bütün dünyaya dəfələrlə nümayiş etdirməkdədir. 2022 – ci ildə Rusiya – Ukrayna müharibəsi zamanı ölkəmiz Ukraynaya humanitar yardımlar etmiş, təcili tibbi yardım və yanğınsöndürən maşınlarını pulsuz yanacaqla təmin etmişdir.

Haqq və ədalət üzərində xarici siyasət yürüdən Azərbaycan Ukraynanın, Çinin, İngiltərənin, Pakistanın və Gürcüstanın ərazi bütövlüyünü dəstəkləmişdir.

2023 – cü ilin fevral ayının 6 – da qardaş Türkiyədə baş verən zəlzələ zamanı dövlətimizlə yanaşı, xalqımızda səfərbər olmuş, bu fəsadların aradan qaldırılmasında türk xalqı ilə bərabər hərəkət etmişdir. Bu zaman Azərbaycandan milyonlarla manat dəyərində yardım qardaş Türkiyəyə göndərilmiş, cənab İlham Əliyevin qərarına əsasən Azərbaycan Kahramanmaraş şəhərində 32 hektar ərazidə yaşayış məhəlləsi salmağı öz üzərinə götürmüşdür. [11]

Dövlətimiz tərəfindən ölkə daxilindəki xalqlar arasında tolerantlıq yaradıldığı kimi ölkə xaricində də bu siyasət uğurla davam etdirilmişdir. Bu siyasətin həyata keçirilməsində Heydər Əliyev Fondunun rolu böyükdür. Fond vasitəsi ilə Həştərxanda knyaz Vladimir abidəsi ucaldılmış, müqəddəs Romada katakombalar, Fransada kilsələr bərpa edilmişdir. [5, s. 101]

Milli dəyərlərə uyğun xarici siyasət yürütməyimiz bu gün bütün dünyada Azərbaycanın mövqeyini möhkəmləndirmiş, nüfuzumuzu artırmışdır. 2023 – cü ildə 200 dövlətin yekdil qərarı ilə ölkəmiz Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasınının Tərəflər Konfransına 2024 – cü ildə ev sahibliyi etməkdədir. Cənab Prezident İlham Əliyevin qərarı ilə 2024 – cü il Azərbaycanda yaşıl dünya naminə həmrəylik ili elan edilmişdir. Gördüyümüz kimi ölkəmiz bütün bəşəriyyətin taleyi üçün əməli addımlar atmaqdadır.

NƏTİCƏ

Bu gün həm Azərbaycan respublikası, həm də Türkiyə Cumhuriyyəti Beynəlxalq münasibətlərin idarə edilməsində milli dəyərlərini ən gözəl şəkildə tətbiq etməkdədir. Hər iki ölkə bu addımları ilə dünya ölkələrinə nümunə olmağı bacarmışdır. Cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə qloballaşan Dünyada ölkəmizdə milli – mənəvi dəyərlərimiz uğurla qorunmuşdur. Ölkəmiz beynəlxalq əməkdaşlıq fonunda inteqrasiya proseslərini milli dəyərlərimizə uyğun və ehtiyatlı şəkildə aparmışdır. Məhz bunun nəticəsidir ki, Azərbaycan bütün dünyada arzuolunan tərəfdaşa çevrilmişdir. Xarici siyasətini milli dəyərlərin rəhbərliyi fonunda quran Azərbaycan respublikası və Türkiyə cumhuriyyəti dünya ölkələri üçün bənzərsiz nümunəyə çevrilmiş, bu sahədə lider dövlət olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev M. Azərbaycan tarixi, “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, Bakı – 2019, S 400.
2. Abdullayev M. Beynəlxalq münasibətlər tarixi, Bakı – “Təhsil” – ABU – 2006, S. 464.
3. Azərbaycan – NATO: tərəfdaşlıqdan başlanan yol (1994 – 2009), Bakı – 2009, S. 347.
4. Əhmədov Y. Milli – mənəvi dəyərlərimizin mayakı, Səs qazeti, (2023, 8 Avqust, Nö 139), S. 10 – 12.
5. Qurbanlı M, Prezident İlham Əliyevin siyasəti: dövlət – din münasibətləri və müasir çağırışlar, Bakı – 2022, “Tuna” nəşriyyatı, S. 244.
6. Qurbanov A. Milli – mənəvi dəyərlərimiz (gənclər və uşaqlar üçün), Bakı – 2022, s 100.
7. Rzayev A. Azərbaycan tarixi XIX – XXI əsrin əvvəli, Bakı – 2010, “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, S. 545.
8. https://m.haberturk.com/tubitak-ansiklopedi/uluslararasi-iliskiler-nedir
9. https://modern.az/aktual/150867/spitak-zelzelesi-bakidan-gnderilen-teyyarenin-ermenistanda-vurulmasi-30-il-evvelki-tarix-/
10. https://oxu.az/siyaset/prezident-dunyada-peyvendlerin-bolusdurulmesinde-musahide-edilen-ayriseckilik-meyusluq-yaradir
11. https://azertag.az/xeber/turkiyenin_kahramanmaras_bolgesinde_insa_olunan_azerbaycan_yasayi s_mehellesi_32_hektar_saheni_ehate_edecek-2909416

Lamiya SALMANOVA

Azerbaijan Tourism and Management University,
master student
lamiya.salmanova1@gmail.com

MƏDƏNİ İRS VƏ TƏBİİ GÖZƏLLİK: ŞƏKİ-ZAQATALADA KƏND TURİZMİNİN YÜKSƏLİŞİ

Xülasə: *Azərbaycanın Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu zəngin mədəni irsi, möhtəşəm təbiəti və bənzərsiz kənd təcrübələri ilə tanınır, bu da onu kənd turizmi üçün ideal bir məkan edir. Bu məqalə iqtisadi rayonda kənd turizminin potensialını araşdırır, iqtisadi inkişaf üçün imkanları və yerli icmaların ənənəvi həyat tərzini qoruyarkən müasir turizm tendensiyalarına uyğunlaşma zamanı üzləşdikləri çətinlikləri nəzərdən keçirir. Davamlı inkişaf prinsiplərinə fokuslanaraq, məqalədə kənd turizminin yerli iş yerlərinin yaradılması, kənd icmalarının gücləndirilməsi və mədəni və ekoloji irsin qorunması üçün necə töhfə verə biləcəyi vurğulanır. Araşdırma, kənd turizminin Şəki-Zaqatala regionu üçün əsas bir sektora çevrilməsi üçün görülə biləcək addımlar barədə məlumat verir və həm sakinlərə, həm də ziyarətçilərə fayda gətirə biləcəyini göstərir.*

Açar sözlər: *Azərbaycan, kənd turizmi, ekoturizm, aqroturizm, kənd təsərrüfatı*

CULTURAL HERITAGE AND NATURAL BEAUTY: THE RISE OF RURAL TOURISM IN SHEKI-ZAGATALA

Abstract: *The Sheki-Zagatala economic region in Azerbaijan is known for its rich cultural heritage, stunning landscapes, and unique rural experiences, making it an ideal destination for rural tourism. This article explores the potential of rural tourism in the region, examining the opportunities for economic development and the challenges faced by local communities in preserving traditional lifestyles while adapting to modern tourism trends. By focusing on sustainable practices, the article highlights how rural tourism can foster local employment, empower rural communities, and contribute to the preservation of cultural and environmental assets. The study provides insights into how rural tourism can be developed as a key sector for the Sheki-Zagatala region, benefiting both residents and visitors.*

Keywords: *Azerbaijan, rural tourism, ecotourism, agritourism, agriculture*

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ И КРАСОТА ПРИРОДЫ: РОСТ СЕЛЬСКОГО ТУРИЗМА В ШЕКИ-ЗАГАТАЛЕ

Резюме: *Шекинско-Загатальский экономический регион в Азербайджане известен своим богатым культурным наследием, живописными ландшафтами и уникальными сельскими традициями, что делает его идеальным направлением для сельского туризма. В статье рассматривается потенциал сельского туризма в регионе, исследуются возможности экономического развития и проблемы, с которыми сталкиваются местные сообщества при сохранении традиционного образа жизни и адаптации к современным тенденциям туризма. С акцентом на устойчивые практики, статья подчеркивает, как сельский туризм может способствовать созданию рабочих мест, поддержке сельских общин и сохранению культурных и экологических ценностей. Исследование предлагает пути развития сельского туризма как ключевого сектора для региона Шекинско-Загатальского, который будет полезен как для местных жителей, так и для туристов.*

Ключевые слова: *Азербайджан, сельский туризм, экотуризм, агротуризм, сельское хозяйство*

INTRODUCTİON

Sheki-Zagatala, a stunning region in northern Azerbaijan, is known for its rich cultural heritage and breathtaking natural landscapes. The area is home to ancient historical sites, traditional villages, and diverse natural beauty, including lush forests, rolling mountains, and clear rivers. Over the years, Sheki-Zagatala has become an important destination for travelers seeking to experience the authentic charm of rural Azerbaijan. The rise of rural tourism in this region has brought new opportunities for both local communities and the tourism industry as a whole.[3]

Rural tourism, which focuses on visiting rural areas to experience traditional lifestyles and natural surroundings, has grown rapidly in Sheki-Zagatala. Unlike mass tourism that often centers on cities or popular tourist attractions, rural tourism offers a more personal and immersive experience. Visitors can stay with local families, enjoy homemade food, participate in traditional crafts, and explore the untouched landscapes that make this region so unique.

The region's cultural heritage plays a key role in attracting tourists. Sheki, one of the oldest cities in Azerbaijan, is famous for its ancient architecture, such as the Sheki Khan's Palace, and its vibrant crafts, like the famous Sheki carpets [5]. Zagatala, known for its diverse ethnic communities, adds to the cultural richness

of the area with its unique blend of traditions, music, and folklore. These cultural treasures, combined with the area's natural beauty, create a compelling reason for tourists to visit Sheki-Zagatala [1].

However, the rise of rural tourism comes with both exciting opportunities and challenges. While tourism can boost local economies and improve the livelihoods of rural communities, it also requires careful planning to ensure sustainability. Protecting the environment, preserving cultural practices, and ensuring that the benefits of tourism reach local people are all important aspects that need attention.

ANALYSİS

One of the key attractions of Sheki-Zagatala for rural tourists is its rich cultural heritage. The region is home to centuries-old traditions, architecture, and crafts that provide an authentic experience for visitors. For example, the Sheki Khan's Palace, a UNESCO World Heritage candidate, is renowned for its exquisite craftsmanship, stunning stained-glass windows, and beautiful murals, making it a must-see for tourists. Additionally, Sheki carpets and local handicrafts, such as copperware and embroidery, reflect the unique cultural history of the area, offering both cultural enrichment for visitors and economic opportunities for artisans [9].

The ethnic diversity in Zagatala, with various communities such as the Avars, Lezgins, and others, adds to the richness of cultural experiences. Each group has its own distinct traditions, languages, cuisine, and festivals [8]. This diversity is not only a draw for tourists seeking to learn about different cultures, but it also fosters a sense of pride among locals, helping preserve traditional customs and promoting cultural exchange.

The natural beauty of Sheki-Zagatala is another reason for its growing popularity in rural tourism. The area has mountains, forests, rivers, and beautiful landscapes that attract people who enjoy outdoor activities like hiking, fishing, and wildlife watching.

The Ilisu Nature Reserve in Zagatala is a special place where tourists can see rare plants and animals. The region's nature is a big reason why people want to visit and spend time in the countryside, away from busy cities [6].

Rural tourism can bring many economic benefits to the people who live in Sheki-Zagatala. It can help local businesses grow, such as small hotels, restaurants, and shops selling local products.

Local farmers can also earn money by selling fresh food, honey, cheese, and other products directly to tourists. This means that tourism can help create jobs and support businesses in the area, especially in smaller villages where people may not have many other ways to earn a living [2].

However, rural tourism also comes with some challenges. One challenge is poor infrastructure in some areas, like bad roads and limited public transport, which can make it difficult for tourists to visit. Another issue is the environment – too many tourists can harm nature, especially if not managed carefully. The region's forests, rivers, and wildlife need to be protected to keep the area beautiful for future visitors.

There is also a risk that the local culture might change too much because of tourism. Locals might feel pressure to adapt their traditions to suit tourists, which could make the experience less authentic. It's important to find ways to balance the benefits of tourism with the need to preserve the culture and traditions of the area [3].

To make rural tourism work well, it is important to plan carefully. The local community should be involved in tourism development, so they can benefit from it. Eco-friendly tourism should also be promoted, encouraging visitors to protect the environment. Lastly, it's important to make sure that tourism is spread out across the region, so popular areas don't get overcrowded and the benefits are shared more evenly.

CONCLUSİON

To sum up, rural tourism in the Sheki-Zagatala region offers exciting possibilities for both economic growth and the protection of local culture. With its stunning natural landscapes, including picturesque mountains, lush forests, and flowing rivers, alongside its rich cultural history, such as ancient landmarks and traditional crafts, the region is a great destination for travelers looking to connect with nature and experience authentic local lifeRural tourism provides significant opportunities for the people living in Sheki-Zagatala, especially those in rural communities. Local businesses can benefit from the growing number of tourists by offering accommodation, local food, and guided tours. Additionally, farmers can sell their products directly to visitors, creating a new income source. This type of tourism helps bring economic growth to rural areas where job opportunities may be limited, and it can improve the overall well-being of local families [5].

Despite these benefits, there are several challenges that need to be addressed to ensure tourism grows in a way that is sustainable and beneficial for everyone. One major challenge is improving the region's infrastructure. Better roads, transportation, and communication networks are needed to make Sheki-Zagatala more accessible to tourists, especially those coming from other countries. Additionally, it is important to protect the region's natural environment. With an increase in visitors, there is a risk of damage to the region's delicate ecosystems. Proper planning and care must be taken to avoid overcrowding and preserve the beauty of Sheki-Zagatala's landscapes for future generations [4].

Equally important is the need to preserve local traditions. As tourism grows, there is a possibility that the way of life in Sheki-Zagatala could change to meet the needs of visitors. It's essential to find ways to keep local customs and practices alive while still benefiting from tourism. The region's unique identity should be celebrated and maintained, so it doesn't lose its charm as more tourists come.To achieve long-term success, sustainable tourism practices must be a priority. This involves protecting the environment, supporting local businesses, and ensuring that tourism growth does not harm the region's natural and cultural resources. Encouraging tourists to respect the land and its traditions, while supporting eco-friendly initiatives like green accommodations and responsible tourism activities, will help protect Sheki-Zagatala's resources [7].

In conclusion, with the right planning and careful management, Sheki-Zagatala has the potential to be a model for rural tourism that promotes both economic success and cultural preservation. By balancing the needs of tourism with a commitment to sustainability, the region can build a future where both locals and visitors benefit. Sheki-Zagatala has the opportunity to show how rural tourism can support both the local community and the environment, creating lasting positive change for everyone involved.

REFERENCES

1. Dashper K. Rural Tourism: An International Perspective, 2014
2. Derek H. Rural Tourism and Sustainable Business, 2005
3. Lesley R., Derek H., Mitchell M., New Directions in Rural Tourism, 2003
4. B. Lane, "What Is Rural Tourism?" Journal of Sustainable Tourism, Vol. 2, No. 1-2, 1994, pp. 7-21.
5. Smith, M. K. Rural Tourism and Sustainable Development, 2017
6. https://www.unwto.org/rural-tourism
7. https://www.worldpackers.com/articles/what-is-rural-tourism#:~:text=Rural%20tourism%20is%20a%20form,and%20ranches%20or%20eco%20lodges.
8. Khudiyev, I. How Rural Tourism is Changing the Lives of Locals in Sheki and Zagatala. AzerNews. www.azernews.az, 2022
9. www.azerbaijantravelguide.com

Diana MƏMMƏDƏLİYEVA
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti,
magistrant
mammadaliyeva.diana.2301@atmu.edu.az

QARA TURİZM: KONSEPSİYA VƏ BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏ

Xülasə: *Bu gün qara turizm müasir dünyada sürətlə inkişaf edən və bir çox insanlar arasında böyük tələbat olan turizm sahələrindən birinə çevrilir. Bunun səbəbi, müəyyən bir kateqoriyalı insanların gözəl yerlərə səyahət etmək, məşhur görməli yerləri görmək və müəyyən bir ölkənin mədəniyyəti ilə tanış olmaq ilə əlaqəli ənənəvi turizm növlərini cəlb etməyi dayandırmasıdır. Hal-hazırda bütün bunlar aktuallığını itirməyə başlayır. İnsanlar yeni təcrübələrə can atırlar və yüzlərlə, hətta minlərlə insanın həyatına son qoyan müxtəlif faciələrin hekayələri olan yerləri təqdim edərək, onların böyük marağına səbəb olan kölgə turizmidir.*

Açar sözlər*: qara turizm, destinasiyalar, ölüm, fəlakət*

DARK TOURISM: CONCEPT AND INTERNATIONAL EXPERIENCE

Резюме: *Today, dark tourism is becoming one of those areas of tourism that is rapidly developing in the modern world and is in great demand among many people. The reason for this is that a certain category of people has ceased to be attracted to traditional types of tourism associated with trips to beautiful places, viewing famous sights, and getting to know the culture of a particular country. Currently, all this is beginning to lose its relevance. People crave new experiences, and it is dark tourism that arouses their keen interest, presenting places with stories of various tragedies that have claimed the lives of hundreds or even thousands of people.*

Key words*: dark tourism, destinations, death, tragedy*

ТЕМНЫЙ ТУРИЗМ: КОНЦЕПЦИЯ И МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ

Abstract*: Сегодня темный туризм становится одним из тех направлений туризма, который стремительно развивается в современном мире и пользуется большим спросом у многих людей. Причина этого в том, что определенную категорию людей перестали привлекать традиционные виды туризма, связанные с поездками по красивым местам, осмотром известных достопримечательностей и знакомством с культурой той или иной страны. В настоящее время все это начинает терять свою актуальность. Люди жаждут новых впечатлений, и именно теневой туризм вызывает у них живой интерес, представляя места с историями различных трагедий, которые унесли жизни сотен или даже тысяч людей.*

Ключевые слова*: темный туризм, дестинации, смерть, трагедия.*

Research in tourism show that in identifying those elements that determine the attractiveness of a region is a key factor for knowing those aspects that encourage people to travel [6, p. 84]. Tragic incidents that took place on the property of the tourist attraction, regardless of when they happened, might also provide insight about the region's level of appeal. The existence of the phenomenon known as "Dark Tourism" in the literature offers validity to this argument. Dark Tourism is a controversial form of tourism. This form of tourism includes destinations that have a direct connection to death, natural disasters or any other tragic event. Although, the notion of dark tourism has recently been introduced in the literature, the practice of this form of tourism has a tumultuous history. It is enough to mention execution of gladiators that were common events according to the rules defining the society of that epoch or the historical novel «Where are you going» written by Henry Sienkiewicz, for which in 1905 he received the Nobel Prize. The concept of dark tourism, in its various manifestations, has generated a significant amount of research and media interest [9, p. 29]. However, despite this increasing attention the dark tourism literature remains both eclectic and theoretically fragile. That is, a number of fundamental issues remain, not least whether it is actually possible or justifiable to collectively categorise a diverse range of sites, attractions and exhibitions that are associated with death and the macabre as ‘dark tourism’, or whether identifiable degrees or ‘shades’ of darkness can be attributed to a particular type of dark tourism supplier. According to "The Dark Tourism Forum" the notion of "dark tourism" appeared in 1990 and was introduced in the specialized literature by the professors John Lennon and Malcolm Foley from Glasgow Caledonian University [10]. According to Tarlow, tragedies have a remarkable influence on our lives, not only emotionally, but also socially and politically [17, p. 47].

Analyzing the events that occurred lately internationally, we can say that dark tourism has become a global phenomenon, therefore the number of places that support dark tourism is a high one. But, there are few destinations/attractions in the world that undoubtedly will remain among the most frequented tourist destinations that support dark tourism. These include: Pripjaty (Chernobyl), Auschwitz, Toul Sleng Museum,

London Dungeon, Vezuv, Bezidu Nou, Nanjing, Hiroshima, Ruanda Murambi [2].

According to Tarlow, tragedies have a remarkable influence on our lives, not only emotionally, but also socially and politically [17, p. 47].

Dark Tourism, in Palancsa's conception, means nothing but visiting those places that have been devastated by natural disasters without any charitable intent. In the last two decades, according to the author, the literature has outlined two major forms of dark tourism. The first category of dark tourism (the old, historical one) reflects both piety trips, such as the pilgrimage and the trips whose main motivation is curiosity. Visiting these historic places firstly means the desire to dedicate to some feelings such as thrill, also the need to accumulate as much information, to enrich the volume of knowledge plays an important role among motivational factors. The difference between "warm" and "live" dark tourism comes from the fact that the tourist is present at the time of the disaster or visits destination in a time closest to the time of the disaster [11, p. 23].

According to Tarlow, there are four basic emotions that have a remarkable influence on the psychology of those who practice dark tourism: uncertainty, gratitude, respect, the feeling of superiority [17, p. 47].

Palancsa identifies the types of tourists who, in his opinion, may be classified as dark tourism practitioners. Among these are:

The segment of so called offbeat. This segment includes tourists who break any relationship with tradition, model for them is not the everyday man. Usually part of the younger generation, they are very energetic and exhibitionist. For them, the danger is something very appealing.

• Explorers - are "second age" tourists who have a good financial situation, who want to know new things, to venture.

• The segment of the so called allocentrics - their group has a keen interest to new destinations, they are attracted by everything that have to do with risk. They want to live original/unusual experiments.

According to the specific characteristics that define dark tourism in the Euro-style pattern, dark tourism advocates are part of the young tourist groups [3, p. 191].

As mortal finite beings, as we shall live so we shall die. It is this very premise of the human condition that lies at the crux of the dark tourism concept. It could be argued that we have always held a fascination with death, whether our own or others, through a combination of respect and reverence or morbid curiosity and superstition.

However, it is (western) society's apparent contemporary fascination with death, real or fictional, media inspired or otherwise, that is seemingly driving the dark tourism phenomenon. Further to this, Marcel noted the range and diversity of dark tourism supply when she examined whether 'death makes a holiday', and consequently suggested that dark tourism is the dirty little secret of the tourism industry. Nevertheless, before the democratization of travel dark tourism had a number of precursors, and indeed death has been an element of tourism longer than any other form of tourism supply, often through religious or pilgrimage purposes [15, p. 234].

Early examples of dark tourism may be found in the patronage of Roman gladiatorial games. With death and suffering at the core of the gladiatorial product, and its eager consumption by raucous spectators, the Roman Colosseum may be considered one of the first dark tourist attractions. Other precursors to dark tourism may be seen in the public executions of the medieval period up until the nineteenth century. As public spectacles, executions served as visible reminders of deterrence and retribution. Yet with the advent of more formalised arrangements to accommodate visiting voyeurs, public executions increasingly took on the characteristics of a spectator event. Indeed, execution sites such as Tyburn in London boasted specially erected grandstands to offer better vantage points to see the condemned die. In a similar vein, this fascination with 'Other Death' may be seen in the alleged first guided tour in England, whereby in 1838 a railway excursion in Cornwall took in the hanging of two convicted murderers [4]. Other early examples of dark tourism may be found in the guided morgue tours of the Victorian period, the Chamber of Horrors exhibition of Madame Tussauds, or in 'correction houses' of the nineteenth century where galleries were built to accommodate fee-paying visitors who witnessed flogging as a recreational activity.

However, dark tourism over the last century has become more widespread and varied. Smith, for example, suggests that sites or destinations associated with war probably constitute 'the largest single category of tourist attractions in the world' [7, p. 269]. Yet war-related attractions, though themselves diverse, are a subset of the totality of tourist sites associated with death and suffering [5, p. 14].

Additionally, within the literature, reference is frequently made either to specific destinations, such as the Sixth Floor in Dallas, Texas or to forms of tourism, such as visits to graveyards and celebrity death sites, holocaust tourism, prison tourism, or slavery-heritage tourism [1, p. 27]. Such is the diversity of macabre-related attractions, from fictional death in the 'Dracula Experience' in Whitby, UK, or recreated death in the London Dungeon, UK, to the sites of real 'famous' deaths (James Dean, Buddy Holly, Elvis Presley) or major disasters (Ground Zero and New Orleans), that a full categorisation of supply is complex and multifaceted [5, p. 14].

However, despite the apparent difficulties, Dann offers a comprehensive, if not playfully constructed inventory of dark tourism main forms. In particular, he presents a multitude of examples under five principal categories, namely perilous places, houses of horror, fields of fatality, tours of torments and themed thanatos.

Within these principal categories, Dann further lists eleven sub-categories which again reveal the diversity of contemporary sites, attractions and exhibitions that are referred to as dark tourism [5, p. 14].

Nevertheless, despite the long history, the varied nature of products, and increasing contemporary evidence of travel to sites or attractions associated with death, it is only relatively recently that academic attention has been focused upon what has been collectively referred to as 'dark tourism'. In particular, a number of attempts have been made to label macabre-related tourism activity, such as the previously mentioned 'thanatourism', 'morbid tourism', 'black-spot tourism' or, as alliterates, 'milking the macabre'. In particular, these attempts have been to analyse specific examples or manifestations of dark tourism, from battlefields to hyper-real experiences [13]. Attention has also been focused, though to a much lesser extent, on exploring the reasons or purposes underpinning tourists' desire to seek out such sites or experiences, the proposed 'drivers' of dark tourism, which to date are suggested to vary from a simple morbid curiosity or a malicious indulgence in another person's suffering, through schadenfreude, to a collective sense of identity or survival 'in the face of violent disruptions of collective life routines' [14].

Despite the term 'dark tourism' being first coined by Foley and Lennon, their work was not the first to focus upon the relationship between tourism attractions and an interest in death and the macabre. In particular, Rojek (1993:136) considers the concept of 'Black Spots', or 'the commercial developments of grave sites and sites in which celebrities or large numbers of people have met with sudden and violent death'. Interestingly, Rojek introduces his analysis by making reference to the hordes of sightseers flocking to the sites of disasters, such as the shores of Zeebrugge in 1987 (the capsizing of the ferry Herald of Free Enterprise) and Lockerbie, Scotland (the crash site of Pan Am 103) in 1988, before going on to discuss three different examples of Black Spots – the annual pilgrimage to the place where James Dean died in a car crash in 1955, the annual candlelight vigil in memory of Elvis Presley at Graceland in Tennessee, and the anniversary of JFK's assassination in Dallas, Texas. These he refers to as postmodern spectacles, repeated reconstructions that are dependent on modern audio-visual media for their continued popularity. Other attractions, such as national and metropolitan cemeteries, are categorized as 'nostalgic' sites and it is only later that he goes on to distinguish disaster sites as being 'analytically distinct from Black Spots as sensation sites' [13]. A similar distinction is made by Blom, who defines 'morbid tourism' as, on the one hand, tourism that 'focuses on sudden death and which quickly attracts large numbers of people' and, on the other hand, 'an attraction-focused artificial morbidity-related tourism'. Thus, the concept of dark tourism and its production is immediately rendered more complex by a number of variables, including:

• The immediacy and spontaneity of dark 'sensation' tourism to sites of contemporary death and suffering, compared with premeditated visits to structured and organized attractions or exhibitions which portray recent and /or distant historical occurrences.

• The distinction between purposefully constructed sites, attractions or exhibitions, that interpret or recreate events or acts associated with death and the macabre and so-called 'accidental' or non-purposeful sites. That is, those sites, such as cemeteries, memorials, or disaster sites that have become tourist attractions 'by accident' because of their relationship with turbulent and tragic events.

• The extent to which an 'interest' in death and suffering (to witness the death of others, to dice with death in dangerous places to learn about the death of famous people, and so on) is the dominant reason for visiting dark attractions, and how supply caters for this apparent 'interest' [12, p. 5].

• The fundamental reasons why and how dark sites/ experiences are produced or supplied – for example, political reasons, for remembrance purposes, for education, for entertainment or for economic gain. These issues are considered shortly when the paper discusses a typological framework for dark tourism supply, but firstly to return to the work of Foley and Lennon, their use of the term 'dark tourism' relates primarily to the presentation and consumption (by visitors) of real and commodified death and disaster sites. This rather broad definition is later refined by their assertion that dark tourism is 'an intimation of postmodernity' [7, p. 273]. That is, firstly, interest in and the interpretation of events associated with death is to a large extent dependent on the ability of global communication technology to instantly report macabre and death-related events and, subsequently, repeat them ad infinitum (hence compression of time and space).

Secondly, they claimed that most dark tourism sites challenge the inherent order, rationality and progress of modernity – as does the concept of postmodernity and, thirdly, at most sites, the boundaries between the message (educational, political) and their commercialisation as tourist products has become increasingly blurred and thus dedifferentiated. As a result of these rather strict, selfimposed parameters, sites, attractions and exhibitions based on events that neither took place 'within the memories of those still alive to validate them' nor induce a sense of anxiety about modernity do not qualify as dark tourism. Thus, for these authors, dark tourism is subject to 'chronological distance' (i.e. where people still living can validate 'dark events'), and is primarily a western phenomenon based upon non-purposeful visits due to 'serendipity, the itinerary of tour companies or the merely curious who happen to be in the vicinity' [7, p. 277]. As Reader suggests in his review of Lennon and Foley's work, this lack of attention to much wider geographical contexts, or to motivation in general and an evident reluctance to accept that tourists may positively desire 'dark' experiences, and thus perhaps allowing supply to develop to cater for demand, overlook essential dimensions of dark tourism studies.

In contrast to Lennon and Foley's somewhat restricted focus, Seaton argues that dark tourism has a

long history, emerging from what he refers to as a 'thanatoptic tradition' (i.e. the contemplation of death) that dates back to the Middle Ages but which intensified during the Romantic period of the late eighteenth and early nineteenth centuries.

He cites a number of attractions, including graves, prisons, and public executions and, in particular, the battlefield of Waterloo to which tourists flocked from 1816 onwards.

He also cites Pompeii, scene of destruction and natural disaster in ancient times as 'the greatest thanatoptic travel destination of the Romantic period'. Seaton goes on to argue that dark tourism is the 'travel dimension of thanatopsis' (hence thanatourism), defined as 'travel to a location wholly, or partially, motivated by the desire for actual or symbolic encounters with death, particularly, but not exclusively, violent death' [15, p. 242].

Based on this behavioural perspective, Seaton suggests five categories of dark travel activities:

• Travel to witness public enactments of death – though public executions now occur in relatively few countries. However, Rojek's sensation tourism at disaster sites may fall under this heading.

• Travel to see the sites of individual or mass deaths after they have occurred. This embraces an enormous variety of sites, from battlefields (e.g. Gallipoli), death camps (e.g. Auschwitz) and sites of genocide (e.g. Cambodia's 'Killing Fields') to places where celebrities died (such as the site of James Dean's death in a car crash referred to above), the sites of publicized murders (e.g. Soham in the UK where two young girls [14].

• Travel to memorials or internment sites, including graveyards, cenotaphs, crypts and war memorials. The reasons for such visits are diverse, from an interest in brass-rubbing or epitaph collection (see Seaton 2002) to pilgrimages, or to the resting place of the (in)famous.

• Travel to see evidence or symbolic representations of death at unconnected sites, such as museums containing weapons of death (e.g. the Royal Armouries in Leeds, UK) or exhibitions that reconstruct specific events or activities. As Dann notes, these 'morbid museums' may focus on selected themes and thus, be 'less concerned with historical accuracy' [5, p. 27].

• Travel for re-enactments or simulation of death. As Seaton suggests, this originally took the form of plays or festivals with a religious theme though, over the last century, 'secular derivations', such as the reenactment of famous battles by groups or societies, have become increasingly popular.

• Travel to memorials or internment sites, including graveyards, cenotaphs, crypts and war memorials. The reasons for such visits are diverse, from an interest in brass-rubbing or epitaph collection to pilgrimages, or to the resting place of the (in)famous [5, p. 28].

• Travel to see evidence or symbolic representations of death at unconnected sites, such as museums containing weapons of death (e.g. the Royal Armouries in Leeds, UK) or exhibitions that reconstruct specific events or activities. As Dann notes, these morbid museums may focus on selected themes and thus, be 'less concerned with historical accuracy'.

• Travel for re-enactments or simulation of death. As Seaton suggests, this originally took the form of plays or festivals with a religious theme though, over the last century, 'secular derivations', such as the reenactment of famous battles by groups or societies, have become increasingly popular.

Importantly, Seaton (reflecting Lennon and Foley's position) also suggests that the role of the media has been central to this growth in tourism to sites, attractions and exhibitions associated with death, principally through increasing the geographical specificity of murder and violent death and, more recently, through global communication technology that televises events almost as they happen into people's 'living rooms' around the world) [16, p. 210].

RESULTS

Dark tourism, which involves visiting sites associated with death, tragedy, and historical suffering, offers a complex blend of ethical, cultural, and psychological dimensions. While it provides valuable opportunities for education, reflection, and a deeper understanding of historical events, it also raises concerns about commercialization, exploitation, and the potential for insensitivity toward the affected communities.

Dark tourism significantly contributes to local and national economies by attracting visitors to historical or tragic sites. Auschwitz-Birkenau: The site receives over 2.3 million visitors annually, contributing millions to Poland's tourism revenue.Chernobyl Exclusion Zone: Since its inclusion in the HBO series Chernobyl, visitor numbers increased by 30-40% annually, boosting local tourism industries. 9/11 Memorial in New York: Attracts approximately 4 million visitors per year, generating substantial economic activity in the surrounding area.

Dark tourism fosters awareness about historical events and their consequences.

A study found that 60% of visitors to sites like the Hiroshima Peace Memorial described their experience as "life-changing" or "emotionally impactful." The Thanatourism Study (2022) reported that 85% of dark tourism visitors feel it is essential to preserve tragic sites for future generations. Over-commercialization: At Pompeii, 42% of surveyed visitors expressed concerns about the balance between education and entertainment.

The value of dark tourism lies in its ability to preserve and communicate history, serving as a reminder

of past tragedies to prevent their repetition. However, it requires careful management to balance respect for victims and the educational mission with the demands of tourism. Responsible practices, such as ethical storytelling, community involvement, and adherence to cultural sensitivities, are essential in ensuring that such sites foster empathy and awareness rather than mere curiosity.

In conclusion, dark tourism is a powerful tool for confronting humanity's darker chapters. When approached with sensitivity and responsibility, it can provide meaningful experiences that honor the past and inspire a more compassionate future.

REFERENCES

1. Alderman D. H. Writing on the Graceland wall: on the importance of authorship in pilgrimage landscapes. Tourism Recreation Research, 2002, 27 (2), 27-35
2. Árbócz, Lilla „The top of the most frequented places/destinations that support dark tourism", 2011.
3. Biran, Avital and Hyde Kenneth F. "New perspectives on dark tourism.", International Journal of Culture, Tourism and Hospitality Research, 2013, 7, 191-198
4. Boorstin D. The Image – A Guide to Pseudo Events in America. 25th anniversary edition. New York: Atheneum, 1987.
5. Dann G. M. S. The Dark Side of Tourism. Etudes et Rapports Centre International de Recherches et d'Etudes Touristiques, Aix-en-Provence, 1998. Serie L, 14, 1-31.
6. Gârbea Roxana V. „Tourist attractiveness of the urban environment in Moldova", Management&Marketing, 2014, 12, 84-90.
7. Henderson J. C. War as a tourist attraction: the case of Vietnam. International Journal of Tourism Research, 2000, Vol 2, 269-280
8. Knudsen, Britta T. „Thanatourism: Witnessing Difficult Pasts", Tourist Studies, 2011, 11, 55-72.
9. Miles W. F. S. Auschwitz: Museum Interpretation and Darker Tourism. Annals of Tourism Research, 2002, 29 (4), 1175-1178
10. Niemelä, Titta Motivation Factors in Dark Tourism, Case: House of Terror, LAHTI UNIVERSITY OF APPLIED SCIENCES, The Faculty of Tourism and Hospitality Degree Programme in Tourism and Hospitality Management Nature and Soft Adventure Tourism Bachelor's thesis, 2010.
11. Palancsa, Attila „What is in fact dark tourism?" Korunk, 2012, 23, 22-29.
12. Pelton R. The World's Most Dangerous Places. 5th ed. London: Harper Resource, 2003.
13. Rojek C. Ways of Escape. Basingstoke: MacMillian, 1993.
14. Rojek C. and Urry J. (eds) Touring Cultures. London: Routledge, 1997.
15. Seaton A. V. Guided by the Dark: from thanatopsis to thanatourism. Journal of Heritage Studies, 1996, 2 (4), 234-244.
16. Smith V. War and tourism: an Amercian ethnography Annals of Tourism Research, 1998, 25 (1), 202-227.
17. Tarlow, Peter "Dark tourism: the appealing 'dark' side of tourism and more" in: Novelli, Marina (ed.) Niche Tourism Contemporary Issues, Trends and Cases, 2005, 47-58, Oxford: Elsevier.

Fərid MURADLI

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti,
Magistrant
E-mail: ferid.muradli.02@mail.ru

GƏNCLƏRİN MƏŞĞULLUĞUNUN TƏHLİLİ VƏ HƏLL İSTİQAMƏTLƏRİ-DUNYA VƏ AZƏRBAYCAN KONTEKSTİNDƏ

Xülasə: *Gənclərin məşğulluğunun dəstəklənməsi dünya üzrə geniş qanunvericilik və siyasət tədbirləri vasitəsilə həyata keçirilir. Beynəlxalq səviyyədə BMT-nin Əmək Təşkilatı (ILO) kimi qurumlar gənclərin əmək hüquqlarını qorumaq və onların əmək bazarına inteqrasiyasını asanlaşdırmaq üçün müxtəlif konvensiyalar qəbul edib. Məsələn, ILO-nun 138 saylı konvensiyası gənclərin minimum iş yaşını müəyyənləşdirir və onların sağlam və təhlükəsiz iş şəraitində çalışmasını təmin edir. Bununla yanaşı, müxtəlif ölkələr gənclərin iş imkanlarını artırmaq üçün texniki-peşə təhsili və təlim proqramları qəbul edirlər. Avropa İttifaqının "Youth Guarantee" proqramı bu istiqamətdə gənclərə təlim, iş təcrübəsi və ya iş təklifi əldə etmək imkanları verir. Sahibkarlıq fəaliyyətinin dəstəklənməsi də qanunvericilik tədbirləri vasitəsilə həyata keçirilir, burada gənclər üçün vergi güzəştləri və maliyyə dəstəyi proqramları təklif olunur.*

Azərbaycanda da gənclərin məşğulluğunun dəstəklənməsi sahəsində geniş qanunvericilik tədbirləri mövcuddur. "Məşğulluq Haqqında" qanun ölkədə gənclərin əmək hüquqlarını qorumaq və onların işə düzəlmə prosesini asanlaşdırmaq üçün mühüm hüquqi bazanı təmin edir. Bu qanun əsasında gənclərin işə düzəlməsi, peşə təhsili, iş təcrübəsi qazanması və yenidən ixtisaslaşma xidmətləri təqdim edilir. Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi vasitəsilə Dövlət Məşğulluq Xidməti gənclərə iş axtarışında kömək edir, təlim proqramları vasitəsilə onların əmək bazarına uyğunlaşmalarını dəstəkləyir və gənclərin iş qurmaq təşəbbüslərini təşviq edir. Bununla yanaşı, ölkədə gənclərin peşə təhsili sisteminin inkişafına xüsusi diqqət yetirilir, bu da gənclərin müasir iqtisadiyyatın tələblərinə uyğun bilik və bacarıqlar qazanmasını təmin edir.

Açar sözlər: *Gənclərin məşğulluğu, əmək bazarıç işsizlik səviyyəsi, peşə təhsili, təlim proqramları, sahibkarlıq dəstəyi*

ANALYSIS OF YOUTH EMPLOYMENT AND SOLUTION DIRECTIONS - IN THE WORLD AND AZERBAIJAN CONTEX

Abstract: *Youth employment is supported through a wide range of legislation and policy measures around the world. At the international level, organizations such as the UN Labor Organization (ILO) have adopted various conventions to protect the labor rights of young people and facilitate their integration into the labor market. For example, ILO Convention No. 138 defines the minimum working age for young people and ensures that they work in healthy and safe working conditions. In addition, various countries are adopting vocational education and training programs to increase the employability of young people. The "Youth Guarantee" program of the European Union gives young people the opportunity to get training, work experience or a job offer in this direction. Entrepreneurship is also supported through legislative measures, where tax incentives and financial support programs are offered for young people.*

Azerbaijan also has extensive legislative measures in the field of supporting youth employment. The Law on Employment provides an important legal framework to protect the labor rights of young people in the country and facilitate their employment process. On the basis of this law, youth employment, vocational training, gaining work experience and re-specialization services are provided. Through the Ministry of Labor and Social Protection of the Republic of Azerbaijan, the State Employment Service helps young people in their job search, supports their adaptation to the labor market through training programs, and encourages young people's business initiatives. In addition, special attention is paid to the development of the youth vocational education system in the country, which ensures that young people acquire knowledge and skills in accordance with the requirements of the modern economy.

Keywords: *Youth employment, labor market unemployment rate, vocational education, training programs, entrepreneurship support*

АНАЛИЗ ЗАНЯТОСТИ МОЛОДЕЖИ И НАПРАВЛЕНИЯ РЕШЕНИЯ – В МИРОВОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ КОНТЕКСТЕ

Резюме: *Занятость молодежи поддерживается посредством широкого спектра законодательных и политических мер во всем мире. На международном уровне такие организации, как Организация труда ООН (МОТ), приняли различные конвенции для защиты трудовых прав молодых людей и облегчения их интеграции на рынок труда. Например, Конвенция МОТ № 138*

определяет минимальный трудоспособный возраст для молодых людей и гарантирует, что они работают в здоровых и безопасных условиях труда. Кроме того, в различных странах принимаются программы профессионального образования и обучения для повышения возможностей трудоустройства молодежи. Программа Евросоюза «Гарантия молодежи» дает молодым людям возможность получить обучение, опыт работы или предложение о работе в этом направлении. Предпринимательство также поддерживается законодательными мерами, в рамках которых для молодежи предлагаются налоговые льготы и программы финансовой поддержки.

В Азербайджане также имеются обширные законодательные меры в сфере поддержки занятости молодежи. Закон о занятости обеспечивает важную правовую основу для защиты трудовых прав молодых людей в стране и облегчения процесса их трудоустройства. На основе этого закона предоставляются услуги по трудоустройству молодежи, профессиональной подготовке, приобретению опыта работы и переспециализации. Государственная служба занятости через Министерство труда и социальной защиты Азербайджанской Республики помогает молодым людям в поиске работы, поддерживает их адаптацию на рынке труда посредством программ обучения, поощряет бизнес-инициативы молодых людей. Кроме того, особое внимание уделяется развитию системы профессионального образования молодежи в стране, обеспечивающей приобретение молодыми людьми знаний и навыков в соответствии с требованиями современной экономики.

Ключевые слова: *занятость молодежи, уровень безработицы на рынке труда, профессиональное образование, программы обучения, поддержка предпринимательства.*

GİRİŞ

Gənclərin məşğulluğu, müasir cəmiyyətlərdə sosial və iqtisadi sabitliyin təmin edilməsi üçün əsas amillərdən biridir. Dünya miqyasında işsizlik problemi, xüsusilə gənclər arasında, iqtisadi və sosial inkişafı ləngidən faktor kimi çıxış edir. Azərbaycanda da bu məsələ mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki ölkənin demoqrafik strukturu gənc əhalinin nisbətini artırır və onların əmək bazarına inteqrasiyasını vacib hala gətirir. Bu baxımdan, gənclərin məşğulluğunu dəstəkləyən qanunvericilik tədbirləri və dövlət proqramlarının rolu tədqiqatın aktuallığını formalaşdırır.

Elmi işin aktuallığı: Gənclərin məşğulluq məsələsi, qloballaşan iqtisadiyyatın tələblərinə uyğun olaraq iş imkanlarının genişləndirilməsi və işsizlik səviyyəsinin azaldılması baxımından aktualdır. Xüsusilə, Azərbaycanda gənclərin əmək bazarına uğurlu inteqrasiyası, milli iqtisadiyyatın inkişafı üçün zəruri şərtlərdən biridir. Qanunvericilik tədbirlərinin təhlili, bu sahədəki çatışmazlıqların və perspektivlərin müəyyən edilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Problemlərin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Gənclərin məşğulluq məsələsi müxtəlif tədqiqatçılar və beynəlxalq qurumlar tərəfindən geniş öyrənilmişdir. Lakin Azərbaycanın yerli qanunvericilik tədbirlərinin effektivliyinin və tətbiq sahələrinin dərindən təhlil edilməsi sahəsində məhdud tədqiqatlar mövcuddur. Bu iş, həm dünya təcrübəsi, həm də Azərbaycan kontekstində qanunvericilik tədbirlərinin gənclərin məşğulluğuna təsirini araşdırmağa yönəlmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifəsi: Tədqiqatın əsas məqsədi gənclərin məşğulluğunu dəstəkləyən qanunvericilik tədbirlərinin təhlili və bu tədbirlərin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsidir. Bu məqsədə çatmaq üçün əsas vəzifələr aşağıdakılardır: dünya təcrübəsinin və Azərbaycan qanunvericiliyinin müqayisəli təhlili, məşğulluğun dəstəklənməsi mexanizmlərinin araşdırılması və gənclərin işə düzəlmə imkanlarının genişləndirilməsi yollarının müəyyən edilməsi.

Tədqiqatın obyekt və predmeti: Tədqiqatın obyekti gənclərin məşğulluq səviyyəsini artırmaq məqsədilə tətbiq olunan qanunvericilik və dövlət siyasəti tədbirləridir. Tədqiqatın predmeti isə bu tədbirlərin Azərbaycanda gənclərin işsizlik problemlərinin həlli və əmək bazarına inteqrasiyası istiqamətində tətbiq olunma səviyyəsidir.

Tədqiqat sualı: Gənclərin məşğulluğunu dəstəkləyən qanunvericilik tədbirləri Azərbaycanda işsizlik probleminin həllinə və onların əmək bazarına inteqrasiyasına necə təsir edir?

Tədqiqatın nəzəri perspektivləri: Tədqiqatın nəzəri çərçivəsi əmək bazarının inkişafı, gənclərin məşğulluğu və işsizlik məsələlərini araşdıran iqtisadi və sosial nəzəriyyələrə əsaslanır. Dünya təcrübəsi ilə müqayisəli təhlillər bu nəzəriyyələrin Azərbaycanın kontekstində tətbiqini daha aydın şəkildə göstərməyə kömək edəcək.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqatın informasiya bazasıda Azərbaycanın qanunvericilik aktları, Dövlət Məşğulluq Xidmətinin məlumatları, beynəlxalq təşkilatların hesabatları, həmçinin mövzu üzrə elmi məqalələr və digər akademik mənbələr istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqat işinin əsas məhdudiyyəti, mövcud məlumatların bəzən kifayət qədər yenilənməməsi və ya tam əhatəli olmamasıdır. Bununla yanaşı, beynəlxalq təcrübə ilə müqayisədə yerli qanunvericiliyin tətbiqinin hərtərəfli təhlil edilməsi çətinliklər yarada bilər.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi: Bu işdə Azərbaycan üzrə gənclərin məşğulluğunu dəstəkləyən qanunvericilik tədbirlərinin dərindən təhlili və onların dünya təcrübəsi ilə müqayisəli təhlili aparılmışdır. Elmi yenilik kimi, Azərbaycan kontekstində gənclərin məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün qanunvericilik tədbirlərinin səmərəliliyinə dair yeni yanaşmalar təklif edilmişdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti: Tədqiqatın nəticələri gənclərin işsizlik problemlərinin həllində qanunvericilik tədbirlərinin effektivliyini artırmaq məqsədilə tətbiq oluna bilər. Həm dövlət qurumları, həm də siyasətçilər üçün bu iş, mövcud qanunvericilik mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində tövsiyələr təqdim edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT İCMALI

Gənclərin məşğulluq problemləri dünya iqtisadiyyatında aktual məsələlərdən biri olaraq qalmaqdadır. Bir çox ölkələrdə bu məsələnin həlli üçün müxtəlif qanunvericilik tədbirləri tətbiq edilir. Beynəlxalq əmək bazarına dair araşdırmalar, xüsusilə BMT-nin Əmək Təşkilatının (ILO) hesabatları, bu sahədə geniş məlumatlar təqdim edir. Məsələn, 2023-cü ildə yayımlanan ILO-nun "Global Employment Trends for Youth" hesabatına əsasən, dünya üzrə gənclərin işsizlik səviyyəsi digər yaş qruplarına nisbətən yüksək olaraq qalır. Bu hesabatda qeyd edilir ki, texnoloji inkişaf, təlim-tədris proqramlarının kifayət qədər müasir bazara uyğun olmaması və iqtisadi qeyri-sabitlik bu vəziyyətin əsas səbəbləridir [10].

Avropa İttifaqında gənclərin məşğulluğu üçün tətbiq edilən əsas proqramlardan biri olan "Youth Guarantee" proqramı Avropa üzrə uğurlu nümunələrdən biri kimi tanınır. Bu proqram çərçivəsində, gənclərə iş, təhsil və ya təlim təklif edilməsi üçün iki il ərzində işsizlik yaşayan şəxslərə fərdi dəstək göstərilir. Belə proqramlar gənclərin iş bazarına inteqrasiyasını asanlaşdırmaq üçün praktiki mexanizmlər təklif edir [11].

Azərbaycanda gənclərin məşğulluğuna dair qanunvericilik tədbirləri isə ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının bir hissəsidir. Azərbaycan Respublikasının "Məşğulluq Haqqında" qanunu gənclərin işə düzəlməsi, peşə təhsili və iş təcrübəsi proqramlarının hüquqi əsaslarını təmin edir. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına görə, 2022-ci ildə gənclər arasında işsizlik səviyyəsi ölkə üzrə orta işsizlik səviyyəsindən bir qədər yüksək olub, lakin müsbət tendensiyalar müşahidə edilir. Məşğulluq Xidmətinin təşəbbüsləri ilə gənclər üçün yeni iş yerlərinin yaradılması və peşə təhsili mərkəzlərinin inkişafı məsələlərində dövlət tərəfindən dəstək göstərilir [1].

Elm və təhsil sektorundakı tədqiqatlar da göstərir ki, Azərbaycanda gənclərin iş bazarına adaptasiyası üçün texniki təhsilin və peşə hazırlığının rolu böyükdür. Məsələn, Əliyeva (2022) tərəfindən aparılan bir tədqiqatda qeyd edilir ki, gənclərin işsizlik problemi, əsasən, onların təhsil aldıqları sahələrin əmək bazarının tələblərinə uyğun olmaması ilə bağlıdır. Tədqiqatda qeyd olunur ki, müasir iqtisadiyyatın tələblərinə cavab verən təlim-tədris proqramlarının inkişaf etdirilməsi, peşə təhsili mərkəzlərinin modernləşdirilməsi və dövlətin işə qəbul prosesində daha çox dəstək göstərməsi gənclərin iş bazarına uyğunlaşmasını sürətləndirə bilər [6,s.14].

Azərbaycanın məşğulluq siyasəti çərçivəsində həyata keçirilən layihələrdən biri olan "Gənclərin Peşə Hazırlığı və Yenidən İxtisaslaşma Proqramı" gənclərin əmək bazarına inteqrasiya olunması üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu proqram çərçivəsində gənclərə peşə təhsili alma imkanı verilir və onların iş tapmaları üçün dövlət dəstəyi təmin edilir. Azərbaycan Respublikasının Gənclər Fondunun məlumatına əsasən, bu proqram vasitəsilə 2022-ci ildə təxminən 3,500 gənc peşə təhsili alaraq yeni iş yerlərində işə düzəlib [2].

Bu ədəbiyyat icmalından göründüyü kimi, həm beynəlxalq, həm də milli qanunvericilik tədbirləri gənclərin məşğulluğunun dəstəklənməsi üçün vacib mexanizmlər yaradır. Lakin, Azərbaycanın işsizlik və məşğulluq problemlərinin həlli üçün əlavə səylər və təkmilləşdirilmiş qanunvericilik təşəbbüsləri zəruridir. Gənclərin peşə təhsili və işə qəbul proqramlarının inkişafı istiqamətində daha çox iş görülməlidir ki, onların əmək bazarında daha uğurlu olmasına şərait yaradılsın.

MATERİAL VƏ METOD

Dünya üzrə gənclərin məşğulluğunun dəstəklənməsi sahəsində qanunvericilik tədbirləri müxtəlif beynəlxalq təşkilatlar və milli hökumətlər tərəfindən gənclərin əmək bazarına inteqrasiyasını asanlaşdırmaq və işsizlik səviyyəsini azaltmaq məqsədilə həyata keçirilir. Bu tədbirlər geniş miqyasda sosial, iqtisadi və təhsil sahəsində gənclərin iş imkanlarını genişləndirməyə yönəlmişdir. Bu tədbirlər üç əsas istiqamət üzrə cəmləşir: əmək hüquqlarının qorunması, təlim və təhsil proqramları, və məşğulluq və sahibkarlıq təşəbbüslərinin dəstəklənməsi.

Əmək hüquqlarının qorunması gənclərin iş həyatına qoşulmasında əsas rol oynayır. Beynəlxalq miqyasda BMT-nin Əmək Təşkilatı (ILO) gənclərin əmək hüquqlarını qoruyan bir sıra beynəlxalq konvensiyalar təklif edir. Bu konvensiyalar gənclərin iş şəraitində üzləşdiyi problemləri həll etmək, minimum əmək yaşını müəyyənləşdirmək və gənclərin əmək hüquqlarının qorunmasını təmin etmək məqsədini daşıyır. ILO-nun 138 saylı konvensiyası xüsusilə əhəmiyyətlidir, çünki bu sənəd gənclərin iş həyatına başlaması üçün minimum yaş həddini müəyyən edir. Əmək münasibətlərinə daxil olan gənclərin hüquqlarının qorunması bu konvensiyanın əsas məqsədidir. Konvensiya həmçinin gənclərin uşaq əməyindən

qorunması və ağır iş şəraitindən müdafiəsini təmin edir. Bu sənəd çərçivəsində qəbul edilən qanunvericilik aktları gənclərin iş şəraitində zərərli təsirlərə məruz qalmasının qarşısını almağa yönəlib. Məsələn, bəzi ölkələrdə ağır fiziki işlər üçün yaş həddi artırılıb və gənclərin təhlükəsiz iş mühitində çalışmaları üçün xüsusi qaydalar tətbiq edilir. Həmçinin, ILO-nun 182 saylı konvensiyası gənclərin ən pis iş şəraitində çalışmasının qarşısını almaq üçün mühüm tədbirlər təklif edir. Bu sənəd uşaq əməyinin ən pis formalarına qarşı mübarizə aparır və gənclərin bu kimi risklərdən qorunmasını təmin edir [10,s.12].

Gənclərin əmək bazarında uğurlu karyera qurması üçün zəruri bilik və bacarıqlara malik olması vacibdir. Bir çox ölkə gənclərin iş həyatına hazırlanması məqsədilə təlim və təhsil proqramlarını gücləndirmək üçün qanunvericilik tədbirləri qəbul edir. Bu proqramlar texniki-peşə təhsili, ali təhsil, peşəkar bacarıqların artırılması və iş təcrübəsi qazanmaq üçün imkanlar yaradır. Avropa İttifaqının "Youth Guarantee" proqramı bu sahədə geniş yayılmış bir modeldir. Bu proqram gənclərin işsiz qaldıqları halda onları işlə təmin etmək, təhsil almaq və ya təcrübə keçmək üçün imkanlar təklif edir. Bu proqramın əsas məqsədi gənclərin uzunmüddətli işsizlik problemi ilə üzləşməsinin qarşısını almaqdır. Avropa ölkələrində qəbul edilən qanunvericilik tədbirləri bu proqramın uğurlu şəkildə həyata keçirilməsini təmin edir. Məsələn, gənclər bir neçə ay ərzində işsiz qalarsa, onlara uyğun iş təklifi təqdim edilir və ya təhsil proqramlarına yönəldilirlər. Almaniya və İsveçrə kimi ölkələrdə dual təhsil sistemi, yəni iş yerlərində təlim və təhsil proqramları inteqrasiya edilib. Bu yanaşma gənclərin real iş mühitində bacarıqlarını inkişaf etdirməsinə imkan verir və onları əmək bazarına daha hazırlıqlı edir. Gənclər həm iş yerlərində praktiki təcrübə qazanır, həm də məktəblərdə nəzəri təhsil alır. Bu sistem qanunla dəstəklənir və bu təhsil modelinə uyğun gələn qanunvericilik tədbirləri tətbiq olunur [8,s.5].

Cədvəl 1. Gənclərin İşsizlik Səviyyəsi (2023)

Region/Country	**Gənclərin İşsizlik Səviyyəsi (2023)**	**Açıqlama**
Dünya	14%	Dünya üzrə gənclərin işsizlik səviyyəsi 14% təşkil edir.
Avropa İttifaqı	15%	Avropa İttifaqında gənclər arasında işsizlik səviyyəsi 15%-dir.
İspaniya	30%	İspaniyada gənclərin işsizlik səviyyəsi 30%-i ötür.
Yunanıstan	32%	Yunanıstanda gənclər arasında işsizlik səviyyəsi 32%-dir.
ABŞ	8.7%	ABŞ-da gənclərin işsizlik səviyyəsi 8.7%-dir.
Keniya	10%	Keniyada gənclər arasında işsizlik səviyyəsi 10%-dir.
Nigeriya	10.5%	Nigeriyada bu göstərici 10.5%-ə çatır.

Mənbə: https://www.ilo.org/global/research/global-reports/weso/2023/lang--en/index.htm

Cədvəl 1-ə əsasən, Gənclərin işsizlik səviyyəsi dünya üzrə dəyişiklik göstərir və inkişaf etmiş ölkələrdə, xüsusilə Avropa İttifaqı kimi regionlarda, bəzi ölkələrdə daha yüksək olur. İspaniyada və Yunanıstanda işsizlik səviyyəsi gənclər arasında 30%-dən yuxarıdır, bu da həmin ölkələrdə iqtisadi və struktur problemlərin mövcud olduğunu göstərir. ABŞ-da isə bu göstərici daha aşağıdır və 8.7% təşkil edir. Keniya və Nigeriya kimi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə işsizlik səviyyəsi 10% civarındadır.

Gənclərin məşğulluğunun artırılması məqsədilə iş qurma təşəbbüslərini dəstəkləyən qanunlar və proqramlar dünya miqyasında geniş yayılmışdır. Bir çox ölkədə gənclər üçün sahibkarlıq imkanlarının genişləndirilməsi üçün maliyyə dəstəyi və vergi güzəştləri təklif edilir. Bu, gəncləri öz işlərini qurmağa və iqtisadiyyata töhfə verməyə təşviq edir. Məsələn, Kanadada gənclər üçün "Young Entrepreneurs" proqramı mövcuddur. Bu proqram çərçivəsində gənclər sahibkarlıq sahəsində təlimlər keçirlər, biznes planlarını inkişaf etdirmək üçün dəstək alır və işlərini qurmaq üçün maliyyə yardımı əldə edirlər. Bu təşəbbüs gənclərin iqtisadi fəaliyyətlərə qatılmasını stimullaşdırmaq və onların iş dünyasında uğurlu olmalarını təmin etmək üçün xüsusi qanunlarla dəstəklənir.

İsveçdə isə gənclərin iş qurma təşəbbüslərinə vergi güzəştləri təqdim olunur. Gənc sahibkarlar üçün iş yerində yaradılan stimulları gücləndirmək və onları maliyyə çətinliklərindən qorumaq məqsədilə dövlət bir sıra maliyyə güzəştləri tətbiq edir. Bu güzəştlər həm də gənclərin sahibkarlıq sahəsinə marağını artırır və onların yeni iş yerləri yaratmaq imkanlarını genişləndirir. Həmçinin, Amerika Birləşmiş Ştatlarında "Small Business Administration" (SBA) vasitəsilə gənc sahibkarlara maliyyə dəstəyi verilir və onların işləri üçün təlim proqramları təşkil olunur. SBA-nın gənclər üçün xüsusi kredit və maliyyə dəstəyi paketləri onların kiçik bizneslərini qurmağa və böyütməyə kömək edir [9,s;17].

Cədvəl 2. Gənclərin Sahibkarlıq Fəaliyyət Səviyyəsi (2022)

Region	Gənclərin Sahibkarlıq Fəaliyyət Səviyyəsi (2022)	Açıqlama
ABŞ	6%	ABŞ-da gənclərin 6%-i sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğuldur.
Avropa İttifaqı	7%	Avropa İttifaqında bu göstərici 7%-dir.
Keniya	10%	Keniyada gənclərin sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olma faizi 10%-dir.
Nigeriya	10.5%	Nigeriyada gənclərin sahibkarlıq fəaliyyəti 10.5%-dir.
Braziliya	9%	Braziliyada bu göstərici 9%-dir.
Hindistan	7.5%	Hindistanda sahibkarlıqla məşğul olan gənclərin faizi 7.5%-dir.
Cənubi Afrika	8%	Cənubi Afrikada bu göstərici 8%-dir.

Mənbə: https://www.ilo.org/global/research/global-reports/weso/2023/lang--en/index.htm

Cədvəl 2-ə əsasən, sahibkarlıq fəaliyyətində inkişaf etməkdə olan ölkələrdə gənclər daha çox sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğuldur, bu da onların işsizlik problemini öz təşəbbüsləri ilə həll etmək niyyətində olduqlarını göstərir. Məsələn, Keniya və Nigeriyada gənclərin 10%-dən çoxu sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olur. ABŞ və Avropa İttifaqında isə bu göstərici nisbətən aşağıdır, çünki inkişaf etmiş ölkələrdə iş imkanları daha genişdir. Bununla yanaşı, Hindistan və Braziliyada da gənclər arasında sahibkarlıq təşəbbüsləri yüksəkdir, bu ölkələrdə də dövlət və müxtəlif qurumlar tərəfindən gənc sahibkarlara dəstək verilir.

Beynəlxalq Əmək Təşkilatının (ILO) 2023-cü il hesabatına görə, dünyada 15-24 yaş arasında gənclər arasında işsizlik səviyyəsi təxminən 14% təşkil edir. Bu rəqəm ümumi dünya işsizlik göstəricisindən daha yüksəkdir. 2022-ci ildə Avropa İttifaqında gənclər arasında işsizlik səviyyəsi ortalama 15% olub, İspaniyada və Yunanıstanda isə bu göstərici 30%-dən yuxarı idi. Avropa İttifaqının "Youth Guarantee" proqramı çərçivəsində 2021-ci ildə 3 milyondan çox gənc işlə təmin edilmiş və ya peşə təhsili və təlim proqramlarına qatılmışdır. 2023-cü ilin məlumatlarına əsasən, Avropada gənclərin təhsil səviyyəsinə görə məşğulluq göstəricisi yüksəkdir: ali təhsil alan gənclərin 82%-i əmək bazarında iştirak edir, orta təhsilli gənclərin isə 60%-i iş tapıb.

ABŞ-da gənclər arasında sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olanların sayı 2022-ci ildə təxminən 6% idi. Gənclərin çoxu kiçik biznes yaratmaq üçün kredit və vergi güzəştlərindən yararlanıb. 2021-ci ildə Dünya Bankının məlumatına görə, inkişaf edən ölkələrdə sahibkarlıq təşəbbüslərində iştirak edən gənclərin sayı artmaqdadır. Məsələn, Keniya və Nigeriyada gənc sahibkarların faizi 10%-ə çatıb.

Azərbaycan Respublikasında gənclərin məşğulluğunun dəstəklənməsi üçün həyata keçirilən qanunvericilik tədbirləri və dövlət proqramları ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf strategiyalarının mühüm hissəsini təşkil edir. Bu tədbirlər gənclərin iş imkanlarının artırılması, onların əmək bazarında rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsi və işsizlik səviyyəsinin azaldılması məqsədini güdür. Gənclərin məşğulluğu ilə bağlı dövlət siyasəti müxtəlif sahələri əhatə edən hüquqi və institusional mexanizmlər vasitəsilə həyata keçirilir [3,s.44].

"Məşğulluq Haqqında" qanun Azərbaycan Respublikasında məşğulluq siyasətinin əsas hüquqi çərçivəsini müəyyənləşdirən mühüm qanunvericilik aktıdır. Bu qanun gənclərin işə qəbulunda bərabər hüquqlarını təmin edir və iş imkanlarının yaradılması üçün müxtəlif mexanizmləri nəzərdə tutur. Gənclər üçün iş axtarışının asanlaşdırılması və məşğulluq xidmətlərinin təşkilini təmin edən bu qanunda gənclərin məşğulluq hüquqları, sosial müdafiəsi və dövlət tərəfindən dəstək mexanizmləri əhatə olunur. Qanuna əsasən, gənclər üçün peşə təhsili və təlim proqramları, onların əmək bazarına uyğunlaşdırılması üçün xüsusi iş təcrübəsi qazanma proqramları tənzimlənir. Gənclərin peşəkar inkişafına və əmək fəaliyyətinə uyğunlaşdırılmasına yönəlik tədbirlər həm dövlət, həm də özəl sektorda tətbiq olunur. Beləliklə, qanun gənclərin iş tapmaqda qarşılaşdıqları çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün hüquqi baza yaradır.

Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi nəzdində fəaliyyət göstərən Dövlət Məşğulluq Xidməti gənclərin iş tapması və peşə hazırlığı üzrə mühüm dövlət qurumlarından biridir. Bu xidmət vasitəsilə gənclərə iş imkanları barədə məlumatlar təqdim edilir, işə düzəlmək istəyənlərə məsləhətlər verilir və işədüzəltmə xidmətləri göstərilir. Gənclərin əmək bazarında rəqabət qabiliyyətini artırmaq məqsədilə təşkil edilən təlim proqramları, ixtisas artırma və yenidən ixtisaslaşma tədbirləri də Dövlət Məşğulluq Xidmətinin fəaliyyət dairəsinə daxildir. Xidmət həmçinin gənclərin müxtəlif sektorlarda müasir bilik və bacarıqlar əldə etmələrinə dəstək verən təlimlər təşkil edir. Bu təlimlər əsasən əmək bazarının tələblərinə uyğun olaraq hazırlanmışdır və gənclərin iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində iş tapma imkanlarını artırmağa kömək edir [4,s.25].

Cədvəl 3. Gənclərin Sahibkarlıq Fəaliyyəti və Dövlət Dəstəyi (2020-2023)

İl	Dövlət Dəstəyi Artımı (%)	Yaradılan Yeni İş Yerləri	İzah
2020	10	500	2020-ci ildə dövlət dəstəyi gənclərin sahibkarlıq fəaliyyəti üçün 10% artırılmış və nəticədə 500 yeni iş yeri yaradılmışdır.
2021	20	750	2021-ci ildə dəstək daha da artaraq 20%-ə çatmış, bu isə 750 yeni iş yerinin yaradılmasına səbəb olmuşdur.
2022	30	1000	2022-ci ildə dövlət dəstəyi 30%-ə qədər artırılmış və gənclər üçün 1000 yeni iş yeri açılmışdır.
2023	35	1200	2023-cü ildə dövlət dəstəyi 35%-ə qədər artırılmış və gənclər üçün 1200 yeni iş yeri açılmışdır.

Mənbə: https://www.stat.gov.az/
https://www.sosial.gov.az/

Cədvəl 2020-2023-cü illər ərzində gənclərin sahibkarlıq fəaliyyəti üçün dövlət tərəfindən göstərilən dəstəyin artımını və nəticədə yaradılan yeni iş yerlərinin sayını əks etdirir. 2020-ci ildən başlayaraq hər il dövlət dəstəyi mərhələli şəkildə artmış, bunun nəticəsində gənclər arasında sahibkarlığın inkişafı sürətlənmiş və işsizlik səviyyəsinin azalmasına töhfə vermişdir. 2023-cü ilə qədər dövlət dəstəyi 35%-ə qədər artmış və bu dəstək sayəsində 1200 yeni iş yeri yaradılmışdır.

Azərbaycanda gənclərin sahibkarlıq fəaliyyəti də xüsusi qanunvericilik tədbirləri və dövlət proqramları vasitəsilə dəstəklənir. Gənclərin öz işlərini qurmaq imkanlarını genişləndirmək məqsədilə bir çox dövlət təşəbbüsləri həyata keçirilir. Bu sahədə xüsusilə "Gənc Sahibkarlar Fondu" vasitəsilə işə başlamaq istəyən gənclərə maliyyə yardımı və məsləhət xidmətləri təklif olunur. Fond gənclərin biznes layihələrinin maliyyələşdirilməsini, təlimlər təşkil etməsini və sahibkarlıq biliklərinin artırılmasını dəstəkləyir. Bundan əlavə, gənclər üçün vergi güzəştləri və digər maliyyə stimulları da mövcuddur. Dövlət bu sahədə müxtəlif mexanizmlər vasitəsilə gənc sahibkarların inkişafını dəstəkləyir, onların biznes ideyalarının həyata keçirilməsinə və davamlı inkişafına şərait yaradır. Bu tədbirlər nəticəsində gənclər arasında sahibkarlıq fəallığı artır və ölkənin ümumi iqtisadi inkişafına töhfə verən yeni iş yerləri yaradılır.

Azərbaycan Respublikasında gənclərin peşə təhsili və təlim sisteminin gücləndirilməsi dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biridir. Gənclərin əmək bazarının tələblərinə uyğun bilik və bacarıqlar əldə etmələri üçün müxtəlif peşə təhsili proqramları tətbiq olunur. Dövlət tərəfindən maliyyələşdirilən peşə təhsili mərkəzləri vasitəsilə gənclərə müasir iqtisadiyyatın tələblərinə uyğun tədris proqramları təqdim edilir. Bu mərkəzlər gənclərin müasir texnologiyalar və istehsal prosesləri haqqında biliklər qazanmasına kömək edir, onların əmək bazarında daha rəqabətqabiliyyətli olmasını təmin edir. Peşə təhsili sahəsində aparılan islahatlar çərçivəsində tədris proqramları yenilənir, gənclərin praktiki bacarıqları artırılır və əmək bazarının dinamik tələblərinə cavab verən kadrların hazırlanması üçün yeni təlimlər təşkil olunur. Bu proseslər gənclərin iş tapma imkanlarını artırmaqla yanaşı, ölkənin iqtisadi inkişafına müsbət təsir göstərir [5,s.31].

Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına görə, son illərdə gənclər arasında işsizlik səviyyəsi ümumi işsizlik göstəricilərindən yüksək olmuşdur. Məsələn, 2023-cü ildə işsizlik səviyyəsi ümumilikdə 6-7% olduğu halda, 20-29 yaş arası gənclər arasında bu göstərici 9-11% aralığında olub. Azərbaycan əhalisinin təxminən 28-30%-i 15-29 yaş arası gənclərdən ibarətdir və onların əmək bazarına çıxışı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Gənclər ümumi işçi qüvvəsinin təxminən 35%-ni təşkil edir, lakin bu qrupun əhəmiyyətli bir hissəsi hələ də işsiz və ya qeyri-rəsmi iş yerlərində çalışır. Dövlətin peşə təhsili və təlim proqramlarına dəstək səyləri nəticəsində peşə təhsilinə qatılan gənclərin sayında artım müşahidə olunur. 2020-2023-cü illər arasında peşə təhsili alan gənclərin sayı təxminən 15%-dən çox artmışdır. Bu proqramlar gənclərin əmək bazarına daha yaxşı hazırlanmalarına və rəqabət qabiliyyətini artırmalarına şərait yaradır. Azərbaycan Respublikasında gənclərin sahibkarlıq fəaliyyəti dəstəklənir və bunun nəticəsində son illərdə gənc sahibkarların sayı artmaqdadır. 2022-ci ildə gənc sahibkarlar üçün ayrılan dövlət maliyyə dəstəyi 30%-ə qədər artmış və təxminən 1000-dən çox yeni iş yeri yaradılmışdır. Dövlət Məşğulluq Xidmətinin məlumatlarına əsasən, 2022-ci ildə gənclərin iş tapmasına kömək etmək üçün xüsusi proqramlar çərçivəsində təxminən 10,000 gənc işlə təmin olunmuşdur. Bu proqramlar peşə hazırlığı və təlim proqramlarını da əhatə edirdi, bu da gənclərin iş bazarına daha yaxşı uyğunlaşmasına kömək etmişdir.

NƏTİCƏ

Gənclərin məşğulluğunun dəstəklənməsi istiqamətində həyata keçirilən qanunvericilik tədbirləri dünya miqyasında və Azərbaycanda gənclərin əmək bazarına inteqrasiyasını asanlaşdırmaq, işsizlik səviyyəsini azaltmaq və iş imkanlarını genişləndirmək məqsədi daşıyır. Əmək hüquqlarının qorunması, təlim və təhsil proqramlarının gücləndirilməsi, sahibkarlıq təşəbbüslərinin dəstəklənməsi bu siyasətlərin əsas komponentləridir. Dünya miqyasında qəbul edilən beynəlxalq konvensiyalar və qanunlar gənclərin iş şəraitinin yaxşılaşdırılmasına, onların bacarıqlarının artırılmasına və sahibkarlıq fəaliyyətinə təşviq edilməsinə xidmət edir. Azərbaycanda da gənclərin məşğulluğunun artırılması üçün həyata keçirilən qanunlar və dövlət proqramları gənclərin peşə hazırlığı, sahibkarlıq fəaliyyətləri və iş tapma imkanlarını genişləndirir. Bu tədbirlər ölkənin ümumi iqtisadi inkişafına töhfə verərək gənclərin əmək bazarında mövqeyini gücləndirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Gənclər Fondu. (2023). Gənclərin Peşə Hazırlığı və Yenidən İxtisaslaşma Proqramının illik hesabatı. Bakı: Azərbaycan Gənclər Fondu. [Online]. Available: https://youthfoundation.az
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. (2023). Azərbaycan Respublikasının Sosial-iqtisadi göstəriciləri: İşsizlik göstəriciləri. Bakı: Dövlət Statistika Komitəsi. [Online]. Available: https://www.stat.gov.az
3. Süleymanova, Ə. Q. (2016). Azərbaycanda innovasiya tipli məşğulluğun formalaşdırılması aspektləri və onun maliyyələşdirilməsinin müasir mexanizmləri. Azərbaycanın Vergi Jurnalı, 3(129), 169-182.
4. Süleymanova, Ə. Q. (2019). Məşğulluğun tənzimlənməsi nəzəriyyələrinin inkişaf mərhələləri. AMEA-nın Xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası, 5, 64-69.
5. Süleymanova, Ə. Q. (2019). Sənayedə iş yerlərinin yaradılması xüsusiyyətləri: innovasiya tipli məşğulluq. AMEA-nın Xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası, 3, 54-61.
6. Əliyeva, X. (2022). Gənclərin işsizlik problemlərinin təhlili və onların əmək bazarına inteqrasiya imkanları. Bakı: Azərbaycan İqtisad Universiteti.
7. Бондаренко, Н. Е. (2022). Теоретические основы концепции инновационного развития экономики. Вестник Алтайской академии экономики и права.
8. Ваховский, В. В., & Романова, О. Л. (2019). Проблемы исследования качества занятости населения и ее показателей. Вестник Самарского государственного экономического университета, 3(53), 15-18.
9. Abdurahmonov, Q. X. (2019). Theory and practice of Labor Economics. Tashkent: Science.
10. International Labour Organization (ILO). (2023). Global Employment Trends for Youth 2023. Geneva: International Labour Office. [Online]. Available: https://www.ilo.org/global/publications/books/WCMS_813674/lang--en/index.htm
11. European Commission. (2022). Youth Guarantee - Europe's promise to young people. [Online]. Available: https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1079&langId=en

Nigar ƏZİZOVA

Odlar Yurdu Universiteti,
magistrant
nigarazizly@gmail.com

AĞILLI TURİZM ŞƏHƏRLƏRİ: DAVAMLI ŞƏHƏR TURİZMİNİN İNKİŞAFI ÜÇÜN IOT-DƏN İSTİFADƏ

Xülasə: *Texnoloji tərəqqi turizm sənayesində inqilab edərək ağıllı turizm şəhərləri konsepsiyasını ortaya çıxardı. Bu şəhərlər səyahətçinin səyahətini yaxşılaşdıran, şəhər əməliyyatlarını asanlaşdıran və davamlılığı prioritetləşdirən innovativ xidmətlər təklif etmək üçün Əşyaların İnternetini (IoT) birləşdirir. Məlumatları toplayan və paylaşan bir-biri ilə əlaqəli cihazlardan ibarət IoT, ziyarətçilərin ehtiyaclarını səmərəli şəkildə ödəmək üçün real vaxt rejimində, uyğunlaşan həlləri təmin edən müasir şəhər turizminin təməl daşına çevrilmişdir.*

Ağıllı turizm şəhərlərində izdihamın idarə olunması sensorları və məkana əsaslanan bələdçilik alətləri kimi IoT tətbiqləri şəhərlərin turistlərlə əlaqəsini yenidən müəyyənləşdirdi. Bu həllər təkcə turistlər üçün rahatlığı və əlaqəni gücləndirmir, həm də şəhərlərə resursları optimallaşdırmağa və ekoloji problemləri həll etməyə kömək edir. Bu məqalə ağıllı turizm şəhərlərinin qurulmasında IoT-nin dəyişdirici rolunu araşdırır, əsas tətbiqləri, faydaları və problemləri vurğulayır.

Açar sözlər: *IoT, ağıllı turizm, dayanıqlı inkişaf, şəhər turizmi*

SMART TOURISM CITIES: USING IOT FOR THE DEVELOPMENT OF SUSTAINABLE URBAN TOURISM

Abstract: *Technological advancements have revolutionized the tourism industry, giving rise to the concept of smart tourism cities. These cities are using the Internet of Things (IoT) to offer innovative services that improve the traveler's journey, simplify city operations, and prioritize sustainability. From interconnected devices that collect and share data, IoT has evolved into the development of modern urban tourism, providing real-time, adaptive solutions to changing human needs.*

IoT applications such as crowd management sensors and location-based guidance tools in smart tourism cities have redefined the way cities interact with tourists. These convenient solutions not only enhance connectivity for tourists, but also help cities optimize resources and solve environmental problems. This article explores the transformative role of IoT in building smart tourism cities, highlighting applications, benefits, and challenges.

Keywords: *IoT, smart tourism, sustainable development, urban tourism*

УМНЫЕ ТУРИСТИЧЕСКИЕ ГОРОДА: ИСПОЛЬЗОВАНИЕ IOT ДЛЯ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ГОРОДСКОГО ТУРИЗМА

Резюме: *Технологические достижения произвели революцию в индустрии туризма, породив концепцию умных туристических городов. Эти города внедряют Интернет вещей (IoT), чтобы предлагать инновационные услуги, которые улучшают путешествие путешественника, оптимизируют городскую деятельность и уделяют приоритетное внимание устойчивому развитию. Интернет вещей, состоящий из взаимосвязанных устройств, которые собирают и обмениваются данными, стал краеугольным камнем современного городского туризма, предоставляя адаптивные решения в режиме реального времени для эффективного удовлетворения потребностей посетителей.*

В умных туристических городах приложения IoT, такие как датчики управления толпой и инструменты определения местоположения, изменили представление о том, как города взаимодействуют с туристами. Эти решения не только повышают удобство и возможности связи для туристов, но также помогают городам оптимизировать ресурсы и решать экологические проблемы. В этой статье исследуется преобразующая роль Интернета вещей в построении умных туристических городов, подчеркиваются ключевые области применения, преимущества и проблемы.

Ключевые слова: *Интернет вещей, умный туризм, устойчивое развитие, городской туризм.*

GİRİŞ

21-ci əsrin sürətli urbanizasiyası, rəqəmsal texnologiyaların eksponent inkişafı ilə birlikdə bizim şəhərlərlə necə təcrübə və qarşılıqlı əlaqəmizi əsaslı şəkildə dəyişdirdi. Şəhər mərkəzləri getdikcə qlobal turizmin mərkəz nöqtələrinə çevrildikcə, Əşyaların İnterneti (IoT) texnologiyasının yaxınlaşması və davamlı şəhər inkişafı turizm mənzərəsində inqilab etmək üçün görünməmiş imkanlar təqdim edir. Ağıllı turizm

şəhərləri bir-biri ilə əlaqəli rəqəmsal infrastrukturların həm ziyarətçi təcrübələrini, həm də şəhər davamlılığını artırmaq üçün fiziki məkanlarla problemsiz inteqrasiya etdiyi şəhər turizminin idarə edilməsində paradiqma dəyişikliyini təmsil edir.

Dünya əhalisinin yarısından çoxunun şəhərlərdə məskunlaşdığı bir dövrdə şəhərlər turizm artımını ətraf mühitə nəzarət, yerli icma ehtiyacları və iqtisadi inkişafla balanslaşdırmaq üçün artan təzyiqlərlə üzləşirlər. Ağıllı turizm şəhərləri konsepsiyası daha səmərəli, dayanıqlı və qonaqlar üçün əlverişli şəhər mühitləri yaratmaq üçün IoT texnologiyalarından istifadə edərək cəlbedici bir həll yolu kimi ortaya çıxır. Turistlərin hərəkətliliyini optimallaşdıran intellektual nəqliyyat sistemlərindən tutmuş məşhur attraksionlarda izdihamın qarşısını alan real vaxtda izdihamın idarə edilməsi həllərinə qədər, IoT tətbiqləri şəhər turizminin quruluşunu yenidən formalaşdırır. [1]

IoT texnologiyası turist məmnunluğu, ətraf mühitin mühafizəsi və cəmiyyətin rifahı arasında incə tarazlığı nəzərə alan şəhər idarəçiliyinə vahid yanaşmanı təcəssüm etdirir. Sensorlar, qoşulmuş qurğular və məlumat analitikası getdikcə təkmilləşdikcə, şəhərlər real vaxt rejimində şəhər turizminin mürəkkəb dinamikasını izləmək, təhlil etmək və onlara cavab vermək üçün görünməmiş imkanlar əldə edirlər. Bu texnoloji infrastruktur təkcə fərdiləşdirilmiş xidmətlər və təkmilləşdirilmiş əlçatanlıq vasitəsilə ziyarətçi təcrübəsini gücləndirmir, həm də şəhərlərə davamlı turizm təcrübələrini təşviq edən məlumatlara əsaslanan qərarlar qəbul etməyə imkan verir.

Üstəlik, ağıllı turizm təşəbbüslərinin həyata keçirilməsi sadəcə texnoloji inteqrasiyadan kənara çıxır. Bu, daha möhkəm, əhatəli və dayanıqlı turizm istiqamətləri yaratmaq üçün şəhər məkanlarının necə dizayn və idarə oluna biləcəyinin əsaslı şəkildə yenidən nəzərdən keçirilməsini əhatə edir. IoT-in gücündən istifadə etməklə şəhərlər turist axınını daha yaxşı paylaya, ətraf mühitə təsirləri azalda, mədəni irsi qoruya və turizm faydalarının yerli icmalar arasında ədalətli şəkildə bölüşdürülməsini təmin edə bilər.

Ağıllı turizmi idarə edən əsas texnologiyalar

Ağıllı turizm həm turist təcrübəsini, həm də destinasiyaların davamlılığını artırmaq üçün texnologiyadan istifadə edən müasir bir yanaşmadır. Şəhərlər daha ağıllı şəhər məkanlarına çevrildikcə Əşyaların İnterneti (IoT) texnologiyalarının inteqrasiyası mühüm rol oynayır. Aşağıda turizmdə bu inqilaba təkan verən bir neçə əsas texnologiyaları - sensorlar və daşınan qurğular, mobil proqramlar, süni intellekt və maşın öyrənmə proqramlarını araşdırırıq.

Sensorlar və Geyilən Cihazlar

Sensorlar və geyilə bilən cihazlar real vaxt rejimində məlumatların toplanması və fərdiləşdirilmiş xidmətlər vasitəsilə turist təcrübəsinin artırılmasında ön sıralardadır. Bu cihazlar turistləri GPS naviqasiyası ilə istiqamətləndirən ağıllı saatlardan tutmuş, turistlər yeni şəhərləri kəşf etdikcə sağlamlıq göstəricilərinə nəzarət edən taxıla bilən fitnes izləyicilərinə qədər dəyişir. Şəhərlərin ətrafında yerləşdirilən ekoloji sensorlar turistlərə hava şəraiti, çirklənmə səviyyələri və ya izdihamın ölçüləri haqqında məlumat verə bilər ki, bu da daha rahat və məlumatlı səyahət təcrübəsi əldə etməyə imkan verir.

Bu cihazlar davamlılıq səylərinə də töhfə verir; məsələn, sensorlar ağıllı otellərdə enerji istifadəsini aşkar edib idarə edə və ya şəhər göllərində və çaylarında suyun keyfiyyətinə nəzarət edə bilər, ətraf mühitin həm ziyarətçilər, həm də sakinlər üçün təmiz qalmasını təmin edir. [2]

Mobil Proqramlar

Mobil tətbiqlər ağıllı turizmin ayrılmaz hissəsidir və şəhərin rəqəmsal infrastrukturu ilə turist arasında interfeys rolunu oynayır. Onlar çoxsaylı funksiyalar təklif edirlər:

Naviqasiya və Nəqliyyat: Proqramlar yol şəraiti, mövcud parkinq yerləri və ictimai nəqliyyat cədvəlləri üçün optimallaşdırılmış xəritələr və marşrutlar təqdim edərək, şəhər naviqasiyasını rahat və ekoloji cəhətdən təmiz edir. [3]

Yerli Məlumat və Xidmətlər: Turistlər yaxınlıqdakı attraksionlar, restoranlar və tədbirlər haqqında məlumat əldə edə bilərlər, çox vaxt onların seçimlərinə uyğunlaşdırılmış rəy və tövsiyələr. Bu proqramlar həmçinin rezervasiya xidmətləri və mobil bilet satışına imkan verə bilər, kağız israfını azaldır və turist təcrübələrini sadələşdirə bilər.

Mədəni İştirak: Bəzi proqramlar qədim xarabalıqların virtual rekonstruksiyası və ya incəsənət və mədəniyyət haqqında interaktiv, maarifləndirici məzmun təqdim etməklə, turistin təyinat yeri ilə əlaqəsini zənginləşdirməklə tarixi saytlara səfərləri artırmaq üçün əlavə reallıqdan (AR) istifadə edir.

AI və Maşın Öyrənmə Tətbiqləri

Süni intellekt (AI) və maşın öyrənməsi (ML) digər IoT texnologiyaları tərəfindən yaradılan böyük həcmli məlumatların emal edilməsində daha çox vacibdir. Ağıllı turizm şəhərlərində AI aşağıdakılar üçün istifadə edilə bilər:

Proqnozlaşdırılan Analitika: Səyahət nümunələrini və turist seçimlərini təhlil edərək, süni intellekt gələcək turizm tendensiyalarını proqnozlaşdıra, şəhərlərə pik vaxtlara daha yaxşı hazırlaşmağa və resursları daha səmərəli idarə etməyə kömək edə bilər.

Fərdiləşdirmə: Maşın öyrənmə alqoritmləri turistlərin davranışı və üstünlükləri əsasında marşrutları fərdiləşdirə, daha uzun qalmaları və təkrar səfərləri təşviq edən fərdiləşdirilmiş səyahət təcrübəsi yarada bilər.

Əməliyyat Effektivliyi: Süni intellekt tətbiqləri şəhərin ümumi dayanıqlığına töhfə verməklə, nəqliyyatın idarə edilməsi və ictimai nəqliyyat cədvəllərindən tutmuş otellərdə və turistik məkanlarda enerji istifadəsinə qədər hər şeyi optimallaşdırmağa kömək edir. [4]

Bu texnologiyaların birləşməsi turizmi nəinki daha zövqlü və rahat edir, həm də gələcək nəsillər üçün destinasiyaların cazibəsini qoruyaraq onun davamlı olmasını təmin edir. Ağıllı turizm şəhərləri inkişaf etdikcə, sensorların, mobil tətbiqlərin və süni intellektin davamlı inkişafı və inteqrasiyası şəhər turizminin gələcəyinin formalaşmasında əsas rol oynayacaq.

Ağıllı Turizm Şəhərlərinin Tədqiqatları

Ağıllı texnologiyalar inkişaf etməyə davam etdikcə, dünyanın bir çox şəhərləri IoT-dən istifadə etməklə şəhər turizmini inkişaf etdirmək üçün innovativ həllər tətbiq etməyə başlayıblar. Ağıllı turizm şəhərlərinin bəzi görkəmli nümunələri, onların uğur hekayələri və təklif etdikləri dərslər.

Barselona, İspaniya

IoT inteqrasiyası: Barselona uzun müddətdir ki, şəhər turizmində IoT texnologiyalarının inteqrasiyası da daxil olmaqla, ağıllı şəhər təşəbbüslərinin ön sıralarındadır. Şəhər davamlılığı təmin etməklə yanaşı, izdiham ölçülərini və trafiki izləmək və idarə etmək, ziyarətçi təcrübəsini artırmaq üçün müxtəlif turist qaynar nöqtələrində IoT sensorlarını yerləşdirib.

Uğur Hekayələri: Əsas uğurlardan biri həm turistlərə, həm də şəhər planlaşdırıcılarına real vaxt rejimində məlumat verən hərtərəfli qoşulmuş cihazlar şəbəkəsinin tətbiqi olmuşdur. Bu şəbəkəyə pulsuz Wi-Fi və enerji doldurma stansiyaları təklif edən ağıllı avtobus dayanacaqları, turist məlumatları və real vaxt tranzit yeniləmələrini göstərən rəqəmsal ekranlar daxildir.

Öyrənilən dərslər: Barselonanın təcrübəsi möhkəm infrastrukturun vacibliyini və güclü məlumat məxfiliyi qaydalarına ehtiyacı vurğulayır, belə ki, şəhər böyük miqdarda şəxsi məlumatların idarə edilməsinin mürəkkəbliklərini idarə edir.

Sinqapur

IoT inteqrasiyası: Şəhər idarəçiliyinə texnoloji fərasət yanaşması ilə tanınan Sinqapur IoT-dən təkcə şəhər səmərəliliyini artırmaq üçün deyil, həm də turizm təcrübəsini müxtəlif attraksionlarda virtual reallıq (VR) və artırılmış reallıq (AR) kimi texnologiya ilə zənginləşdirmək üçün istifadə edir.

Uğur Hekayələri: Sinqapurun "Ağıllı Turizm 2020" təşəbbüsü turistlərə tarixi rekonstruksiyaları və mobil cihazlarında üst-üstə qoyulmuş interaktiv məzmunu görməyə imkan verən mədəni obyektlərdə AR proqramlarının istifadəsini əhatə edirdi. Şəhər dövləti həmçinin Changi hava limanında prosesləri sürətləndirmək üçün üz tanıma texnologiyasından istifadə edir və turistlərin GİRİŞ təcrübəsini artırır.

Öyrənilən dərslər: Sinqapurun texnologiyanın turizmə inteqrasiyası, turistlərin məlumatlarını qorumaq üçün kibertəhlükəsizliyə qarşı barışmaz mövqeyi saxlamaqla yanaşı, davamlı innovasiyalara ehtiyacı vurğulayır.

Dubay, BƏƏ

IoT inteqrasiyası: Dubay, faktiki şəhər turları ilə inteqrasiya edən virtual turizm oyunu da daxil olmaqla, geniş çeşiddə ağıllı turizm alətləri tətbiq etmişdir. O, həmçinin rəsmi turizm proqramı vasitəsilə fərdi səyahət tövsiyələri vermək üçün süni intellektdən istifadə edir.

Uğur Hekayələri: Dubai360 layihəsi turistlərə şəhəri ziyarət etməzdən əvvəl virtual olaraq kəşf etməyə imkan verir ki, bu da planlaşdırmada kömək edir və əlaqəni artırır. Bundan əlavə, Dubay hava limanında pasport nəzarəti prosedurlarını bir neçə saniyəyə qədər azaldan ağıllı qapılara malikdir.

Öyrənilən dərslər: Dubayın strateji yanaşması planlaşdırmadan yola düşməyə qədər turist təcrübəsinin hər mərhələsini təkmilləşdirmək üçün çoxsaylı texnologiyaların inteqrasiyasının vacibliyini öyrədir. Şəhər həmçinin texnologiyadan xəbəri olmayan turistləri qəbul etmək üçün yüksək texnologiyalı təklifləri istifadəçi dostu interfeyslərlə tarazlamağı öyrəndi.

Amsterdam, Hollandiya

IoT inteqrasiyası: Amsterdam kütləni idarə etmək üçün IoT-dən xüsusilə yaxşı istifadə edir. Şəhər boyu sensorlar izdiham axınını təhlil edir, bu da turistlərin qaynar nöqtələrini effektiv şəkildə idarə etməyə kömək edir, bununla da ziyarətçi təcrübəsini artırır və ətraf mühitə təsirini azaldır. [5]

Uğur Hekayələri: Şəhərin turistləri izdihamlı ərazilərdən daha az tanınan yerlərə istiqamətləndirmək üçün mobil proqramlardan istifadə etməsi turist axınının daha bərabər paylanmasına kömək etdi. Bu, nəinki məşhur yerlərə təzyiqi azaldır, həm də daha az tanınan mədəniyyət obyektlərini təbliğ edir.

Öyrənilən dərslər: Amsterdamın təşəbbüsləri təkcə turist məmnuniyyətini artırmaq üçün deyil, həm də yerli icmanın davamlılığına və ziyarətçilərin yayılmasına töhfə vermək üçün IoT məlumatlarından istifadənin əhəmiyyətini əks etdirir. Şəhər həmçinin dövlət və özəl sektor əməkdaşlığının ağıllı turizmin

uğurlu tətbiqləri üçün çox vacib olduğunu öyrəndi.

Dünyanın hər yerindən gələn bu nümunə araşdırmaları davamlı smart turizm şəhərlərinin inkişafında IoT-nin transformativ potensialını nümayiş etdirir. Onlar həm turistin təcrübəsini, həm də şəhərlərin sosial-iqtisadi və ekoloji davamlılığını yaxşılaşdırmaq üçün texnologiyadan necə istifadə oluna biləcəyini göstərir.

NƏTİCƏ

21-ci əsrin ağıllı turizm şəhərlərinin inkişafı, şəhər mühitlərini daha davamlı və ziyarətçi üçün daha cəlbedici etməklə, urban turizmin xarakterini köklü şəkildə dəyişir. IoT texnologiyalarının tətbiqi ilə şəhərlər, turist axınını idarə etmək, ətraf mühitə təsirləri minimuma endirmək, mədəni irsi qorumaq və yerli icmaların rifahını artırmaq üçün yeni yollar aşır. Bu texnologiyaların qlobal miqyasda uğurla tətbiq edilməsi, şəhər planlaşdırıcılarına və siyasətçilərə dəyərli dərslər və baxış açıları təqdim edir ki, bunlar gələcək şəhər turizm strategiyalarının formalaşmasında mühüm rol oynayır. Ümid edirik ki, bu inkişaflar turizmin gələcəyinə müsbət təsir göstərəcək və daha davamlı, inklüziv və texnoloji inteqrasiya edilmiş turizm təcrübələri yaradılmasına zəmin hazırlayacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Buhalis, Dimitrios və Carlos Costa (red.). (2006). Turizm İdarəetmə Dinamikası: Trendlər, İdarəetmə və Alətlər. Burlington, MA: Elsevier.
2. Egger, Roman və Igor Gula (red.). (2016). Ağıllı Turizm: Mədəniyyət və Davamlılığın Təşviqi. Springer, Cham.
3. Gretzel, Ulrike, Zheng Xiang və Matthias Fuchs (red.). (2020). Elektron Turizm üzrə Əl Kitabı. Springer Nature.
4. Kitchin, Rob və Martin Dodge. (2011). Kod/Məkan: Proqram Təminatı və Gündəlik Həyat. MIT Press.
5. Laws, Eric, Bruce Prideaux və Deborah Goh. (2008). Şəhərlərdə Turizm: Mədəniyyət və Davamlılıq Perspektivləri. Channel View Publications.

Elnara EDİLOVA

Azerbaijan Tourism and Management University,
master student
adilova.elnara.2301@atmu.edu.az

AZƏRBAYCAN VƏ TÜRKİYƏ ARASINDA MƏDƏNİ TURİZMİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ VƏ GƏLƏCƏK PEKSPEKTİVLƏRİ

Xülasə: *Turizm mühüm iqtisadi faydaları və qlobal miqyasda xalqların mədəni tərəqqisinə əhəmiyyətli töhfəsi ilə diqqəti cəlb edən bir sektordur. Mədəniyyət demək olar ki, bütün aspektləri ilə turizm məhsulu kimi destinasiyaların cəlbediciliyini artırmaq mexanizmi kimi çıxış edir. Əksinə, mədəniyyət turizmi həm mədəni, həm də iqtisadi inkişafı dəstəkləmək, eləcə də müxtəlif mədəniyyətlər arasında anlaşmanı gücləndirmək vasitəsi kimi qiymətləndirilir. Bu baxımdan turizm və mədəniyyət arasında güclü əlaqə var. Alternativ olaraq, mədəniyyət turizmin tamamlayıcı və ya dəstəkləyici komponenti kimi də görülə bilər. Azərbaycan və Türkiyə arasında turizmin inkişafı ilə bağlı müxtəlif sənədlər və layihələr həyata keçirilir. Beləliklə, həm Türkiyə, həm də Azərbaycan öz torpağında qədim dövlət ənənələrinə, qədim mədəni irsə malik ölkələr sırasındadır. Məhz bu səbəbdən iki ölkə arasında əlaqələr sürətlə inkişaf edir, turistlərin sayı durmadan artır.*

Bu məqalədə mədəni turizmin mahiyyəti, onun ölkələr üçün əhəmiyyəti və iki ölkə arasındakı əlaqələr vurğulanmış, mövcud vəziyyət və gələcək istiqamətlər vurğulanmışdır.

Açar sözlər: *Mədəniyyət turizmi, turizm sektoru, mədəni inkişaf, müasir aspekt, Azərbaycan və Türkiyə*

CURRENT SITUATION AND FUTURE PROSPECTS OF CULTURAL TOURISM BETWEEN AZERBAIJAN AND TÜRKİYE

Abstract: *Tourism is a sector attracting attention due to its important economic benefits and significant contribution to the cultural progress of nations globally. Culture, in almost all its aspects, acts as a mechanism to increase the attractiveness of destinations as tourism products. On the contrary, cultural*

tourism is seen as a means of supporting both cultural and economic development, as well as strengthening understanding between different cultures. In this respect, there is a strong connection between tourism and culture. Alternatively, culture can be seen as a complementary or supporting component of tourism. Various documents and projects on the development of tourism between Azerbaijan and Türkiye are being implemented. Thus, both Türkiye and Azerbaijan are among the countries with ancient state traditions and ancient cultural heritage on their land. It is for this reason that relations between the two countries are developing rapidly, and the number of tourists is constantly increasing.

In this article, the essence of cultural tourism, its importance for the countries and the relations between the two countries were emphasized, as well as the current situation and future directions.

Keywords: *Cultural tourism, tourism sector, cultural development, modern aspect, Azerbaijan and Türkiye*

ТЕКУЩАЯ СИТУАЦИЯ И БУДУЩИЕ ПЕРСПЕКТИВЫ КУЛЬТУРНОГО ТУРИЗМА МЕЖДУ АЗЕРБАЙДЖАНОМ И ТУРЦИЕЙ

Резюме: *Туризм является сектором, привлекающим внимание из-за его важных экономических выгод и значительного вклада в культурный прогресс стран во всем мире. Культура, почти во всех ее аспектах, действует как механизм повышения привлекательности направлений как туристических продуктов. Напротив, культурный туризм рассматривается как средство поддержки как культурного, так и экономического развития, а также укрепления взаимопонимания между различными культурами. В этом отношении существует тесная связь между туризмом и культурой. С другой стороны, культуру можно рассматривать как дополнительный или вспомогательный компонент туризма. Реализуются различные документы и проекты по развитию туризма между Азербайджаном и Турцией. Таким образом, и Турция, и Азербайджан входят в число стран с древними государственными традициями и древним культурным наследием на своей земле. Именно по этой причине отношения между двумя странами стремительно развиваются, а количество туристов постоянно растет.*

В данной статье подчеркивается суть культурного туризма, его значение для стран и отношений между двумя странами, а также текущая ситуация и будущие направления.

Ключевые слова: *Культурный туризм, туристический сектор, культурное развитие, современный аспект, Азербайджан и Турция*

INTRODUCTION

Tourism is essential for the advancement of several global destinations. In this context, culture is regarded as a principal facilitator of tourism and is perceived as a vital asset in tourism development by enhancing both tangible (cultural attractions like museums and heritage centers, natural resources such as beaches, sunshine, and mountains) and intangible (such as gastronomy, cultural events, festivals, and the promotion of ambiance) elements. Cultural tourism, regarded as one of the earliest forms of special interest tourism, is described as tourism that centers on the cultural attributes of a destination, which are then converted into consumable items for tourists. Cultural tourism is a form of tourism where cultural attractions serve as the primary motivation for visiting or residing in a certain location, providing visitors the chance to comprehend and experience the culture and essence of that place. Cultural tourism is a form of tourism when the primary objective of the visitor is to learn about, discover, experience, and engage with both tangible and intangible cultural attractions or products at a place. These attractions pertain to various unique material, intellectual, spiritual, and emotional facets of society, including art and architecture, historical and cultural heritage, culinary traditions, literature, music, creative industries, and living cultures with their lifestyles, values, beliefs, and customs.

Tourism has a global importance in the modern world, regulating social and economic relations, creating mutual relations between different countries and societies. Tourism plays an important role in the implementation of many socio-economic, cultural and political functions. Therefore, countries support the development of the tourism sector. In the context of modern integration, as the number of countries interested in the development of the tourism sector increases, an international competitive environment is created in the tourism market. It is known that in 2019, 1,460 billion international tourists were involved in tourism movements in the world, and approximately 1,481 billion dollars of tourism revenue was obtained. In addition, 7% of the world's total exports were tourism-oriented [8,pp. 2-4]. After independence, the development of the tourism industry in Azerbaijan has become one of the main goals of state policy. Special attention is paid to tourism by creating strategies to promote the country's economy in the international arena, develop various types of tourism and create a modern tourism infrastructure. It is possible to say that the area that Azerbaijan has focused most of its attention on after the oil sector is tourism [7,pp. 22-23].

Main part

Along with changing living conditions, it is seen that the demands and tastes of consumers have also changed. This situation undoubtedly affects tourists. In order to meet the changing tourist demand, the tourist

product needs to be diversified. The rapid change in tourist demand has also led to the change and diversification of tourist products. Since the tourism sector should appeal to every segment due to its structure, it offers a wide range of products. Because differences can be seen in the reasons and expectations of individuals for traveling. For example, while some people tend to explore different cultures, some people may travel to watch an important sports match. For this reason, different types of tourism have emerged according to different tourist characters. Among these types of tourism, cultural tourism is a type of tourism that has maintained its importance for many years and is widespread all over the world. Culture and tourism have always been inextricably linked. Cultural landscapes, touristic places and events continue to be an important motivation for travel. However, the connection between culture and tourism has been defined more clearly as a specific form of consumption only in recent years with the concept of "cultural tourism" [6, p.12]. The positive effects of cultural tourism for countries are widely accepted today. One of the most advantageous aspects of cultural tourism is its use as a tool for economic development or renewal for destinations/countries. Cultural tourism has been placed at the center of many urban transformation strategies because it can form the basis for the revitalization of city centers, the rejuvenation of existing cultural facilities, the creation of new cultural centers, the prominence of cities in other areas and the change of city images. Cultural tourism, which is an important type of tourism in gaining investments for countries, also includes significant development opportunities for developing countries such as Azerbaijan. It is a known fact that the income obtained from tourism in Azerbaijan, which has a unique tourism potential, contributes to the country's economy. However, it is accepted that the country is still not at the desired point in terms of cultural tourism. In this context, Azerbaijani tourism continues to develop as a result of the great developments and investments it has made in recent years. Public, private sector and non-governmental organizations carry out their activities in cooperation with the aim of revealing and promoting the cultural and tourism potential of Azerbaijan, providing foreign exchange inflow to the country from sectors other than oil, increasing employment and investment opportunities, ensuring a balance between domestic and foreign markets in tourism, and providing a healthier structure for the country's tourism.

Cultural tourism, a significant category of tourism, consistently retains its relevance each year. The notion of culture encompasses a wide range of tangible and intangible values. The pertinent values encompass aspects such as the lifestyles of the local populace, historical sites within the region, museums displaying artistic works, organized events, and festivals. Cultural tourism include activities such as exploring culturally varied places, seeing ethnic customs, and viewing historical and artistic artifacts from former cultures. The concept of culture encompasses a wide range of meanings, resulting in varied definitions of cultural tourism. Numerous attempts have been made to define cultural tourism over time. The World Tourism Organization presently defines and elucidates cultural tourism as follows: "It is a form of tourism where the primary motivation of the visitor is to learn, explore, experience, and engage with both tangible and intangible cultural attractions or products at a tourism destination." These attractions/products pertain to the unique material, intellectual, spiritual, and emotional attributes of a society, encompassing art and architecture, historical and cultural heritage, culinary traditions, literature, music, creative industries, and living cultures along with their lifestyles, value systems, beliefs, and traditions".This revised definition affirms the expansive scope of modern cultural tourism, which encompasses not only places and monuments but also lifestyles, creativity, and 'everyday culture.' The UNWTO (2018) research highlights that cultural tourism has transitioned from a focus on the tangible heritage of the classical West to a more expansive and inclusive domain encompassing varied cultural practices globally. Cultural tourism is a subset of tourism associated with the culture of a country or region, particularly the lifestyle of its inhabitants, as well as factors that influence the history, art, religion, and architectural characteristics of the society [5, p. 5]. Cultural tourism is a form of tourism that enables the observation of a society's cultural assets, structures, and monuments in situ, while exploring its cultural values and lifestyle. Consequently, it is a form of tourism that encompasses values such as gaining insight into the local culture from an alternative viewpoint, traveling to engage with these values, and utilizing tourism services and products at the sites visited. Cultural tourism refers to a form of travel undertaken by individuals to visit culturally significant locations, to witness and learn about increasingly rare ways of living, and to conserve cultural values as a legacy. Participants in the trip typically express tourism preferences, including visiting rural settlements, sampling local cuisine, attending folk performances, observing traditional handicrafts, and engaging in festivals. The advantages of cultural tourism for nations are articulated as follows:

- Added value is added to tourist experiences and communication with tourists can be established in a quality and easy way.
- New experiences and products are being researched, where continuous satisfaction is provided by complying with modern tourism consumption patterns.
- It contributes to the development of a different tourism product that meets the demands divided into segments in the developing tourism market.
- It can create different perspectives for the remaining new destinations other than sea-sand-sun resources.

To address the seasonal challenges of tourism, it is advisable to promote more engaging holidays, appealing activities, short-term excursions, and vacations that provide additional value for business travelers.

Cultural tourism is recognized as one of the most established and advanced sectors within the realm of tourism. Travel was significant in the advancement and dissemination of intellectual thought in the 18th century, during the era of philosophers. These tourism activities encompass endeavors related to cultural heritage, civic architecture (such as castles, town halls, palaces, and archeological sites), religious edifices (including monasteries and cathedrals), museums, and artistic and cultural districts. Cultural tourism refers to travel undertaken to explore historical sites, diverse civilizations, and societal lifestyles, as well as to engage in activities such as exhibitions, festivals, theatre, and folklore. Cultural tourism, driven by individuals' interest in cultural heritage, has expanded through activities such as museums, historical ruins, festivals, and fairs. The lives of ancient civilizations, including their traditions, conventions, habits, handicrafts, and culinary practices, hold significant importance in this cultural context. Natural and cultural assets, archaeological sites, historical landmarks, social complexes, monuments, mosques, churches, and similar entities are the elements that foster cultural tourism and require legal protection. In addition to material riches, cultural tourism is complemented by traditions, conventions, religious beliefs, lifestyles, art, music, and other things [4].

Cultural tourism relations between Azerbaijan and Türkiye

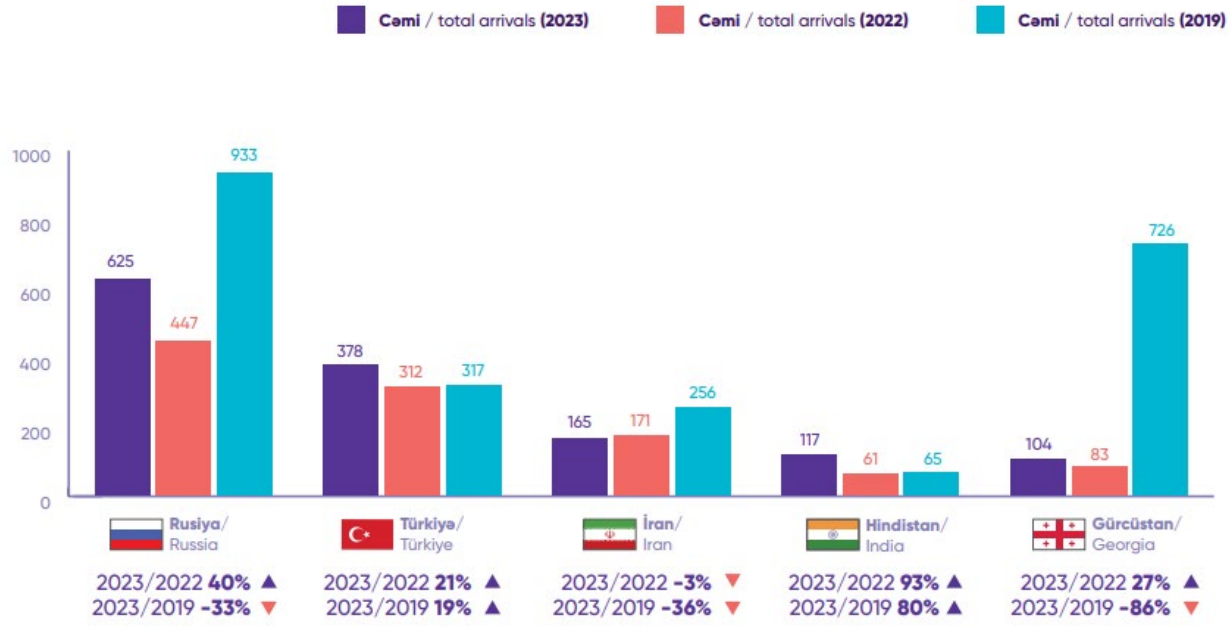
Agreements and contracts have been established with interstate and international organizations to develop the legal framework for contracts across multiple sectors with countries engaged in tourism cooperation. During the years 2020-2022, 31 agreements, 12 memorandums of understanding, and 2 cooperation programs in the tourist sector were executed, 27 of which are intergovernmental. A program of actions for implementing the aforementioned documents was developed and approved, meetings with other parties were convened to discuss cooperation prospects, and measures for collaboration commenced in accordance with the provisions and conditions of the signed documents [3].

Table 1. The number of foreign citizens arriving in the country (2023-2022-2019)

Countries	Total arrivals	% change 2023/2022	% change 2023/2022
Russia	625 106	40%+⬆	-33%⬇
Türkiye	378 204	21% ⬆	20% ⬆
Iran	165 346	-3%- ⬇	-35%⬇
India	117 302	93% ⬆	80% ⬆
Georgia	104 473	27% ⬆	-86%⬇

Source: [2]

In 2023, Azerbaijan had notable fluctuations in tourist arrivals from several nations. The number of Russian arrivals reached 625,106, indicating a 40% rise compared to 2022. Nonetheless, the annual rate exhibited a 33% decline. Turkish tourism experienced growth, with 378,204 arrivals, an increase of 21%, indicating a consistent trend. Iran's arrivals totaled 165,346, reflecting a minor 3% decline and a more significant 35% yearly reduction. India's visits increased by 93%, totaling 117,302 arrivals, but Georgian tourism experienced a significant decline of 86%, despite a 27% enhancement compared to the prior year. This data underscores variable regional dynamics.

Graph 1. 5 countries with the most foreigners, thousand people (2023-2022-2019)

Source: [2]

"It was noted that last year 644 thousand tourists visited Türkiye from Azerbaijan and 344 thousand tourists visited Azerbaijan from Türkiye. Statistics show that the flow of tourists between the two countries is low. For this reason, it is necessary to introduce and promote the tourism opportunities of our countries. Talking about the countries that send the most tourists to Türkiye, Murat Karaçanta said that the number of tourists from Azerbaijan, which is not included in the top ten, has decreased in recent years. Commenting on the recent recognition of Türkiye as a country experiencing terrorism in Europe, the adviser said that advertising campaigns would be a positive step in meeting this news".

While talking about tourist exchange with Azerbaijan, the adviser noted the importance of constant dynamic development and regular promotion of thermal, health, winter, golf, equestrian, sports, beach, youth, ecological, shopping and other tourism areas. He emphasized that advertising work, price reduction, joint activity of tour operators and travel agencies should be aimed at further strengthening of tourism promotion. The proposals of companies and associations engaged in tourism should be taken into account in this regard.

During the meeting, ideas were exchanged on promoting the country's tourism potential on social networks and taking advantage of it, realizing discounts on the prices of weekly travel packages, participating in negotiations with tourism companies of Azerbaijan Airlines and Turkish Airlines, and implementing new projects for 2016 [1].

The Ministry of Culture and Tourism, which is the most competent body in Türkiye regarding the protection, development and promotion of culture and tourism, has also aimed to organize special promotion and marketing campaigns for the Turkish Republics and to increase Türkiye's market share in these countries in the "Türkiye Tourism Strategy 2023". The Ministry's "Strategic Plans" include strategic goals for cultural and touristic promotion such as "protecting Türkiye's cultural heritage in a sustainable manner, providing fast and accurate access to information on the country's cultural and intellectual accumulation, and making and promoting the country an important center of culture and art." In addition, "increasing the country's competitive power, market share and brand value on an international scale in the field of tourism" and, in this context, "strengthening international relations and intercultural communication in the field of culture and tourism and contributing to international peace" are among the strategic goals of the Ministry. The "General Directorate of Promotion" within the Ministry organization is responsible for promoting Türkiye's national, spiritual, historical, cultural, artistic and touristic values both domestically and internationally. In line with this purpose, the unit in question has undertaken responsibilities such as organizing seminars, symposiums, colloquiums, congresses, fairs, exhibitions, festivals, competitions and shows domestically and internationally, and supporting local or foreign institutions, organizations and individuals operating in this direction. In addition, in order to ensure that the world travel trade is directed towards Türkiye, supporting local and foreign travel organizations and developing joint projects with them, being in close contact with mass communication or transportation institutions that direct these activities, and hosting individuals, institutions, organizations or groups in Türkiye that can influence foreign public opinion are among the duties of the unit that serve the promotion of the country. One of the important duties of the unit is to prepare and distribute the necessary publications, documents and materials for promotional activities domestically and internationally.

Tourism constitutes a significant domain of collaboration between the two nations. Official data from the Turkish Ministry of Culture and Tourism indicates that 130,000 tourists from Azerbaijan visited Türkiye in July 2019, representing an approximate 20% increase over the prior year. The proportion of tourists from Azerbaijan relative to the overall number of foreign visitors to Türkiye is approximately 2%. During January to July 2019, almost 480,000 tourists from Azerbaijan traveled to Türkiye, reflecting a 4.7% increase compared to the same period in 2018. In recent years, there has been a notable rise in the influx of tourists from Türkiye to Azerbaijan, with over 10% of all visitors originating from Türkiye. The total removal of the visa policy between Azerbaijan and Türkiye on September 1, 2019, was a significant measure to enhance tourist exchange between the two nations. The ruling established a 30-day visa-free stay in Azerbaijan for Turkish people holding regular passports. Since 2007, Türkiye has unilaterally abolished the visa requirement for Azerbaijani citizens, allowing them a visa-free stay of 30 days in Türkiye. Azerbaijan's computerized visa system has streamlined the immigration process for Turkish citizens in recent years. The total abolition of the visa regime should be seen as a significant strategic measure. The bilateral links between Türkiye and Azerbaijan are deeply entrenched in social and cultural domains. Joint initiatives, exchange programs, and reciprocal visits in education, health, and culture are conducted with great intensity. The initiation of student exchange programs and interactive television and radio broadcasts following Azerbaijan's restoration of state independence has significantly contributed to the enhancement of cultural relations between Azerbaijan and Türkiye. It is essential to enhance cultural connections in theater, cinema, and music in accordance with contemporary expectations. Cultural exchange efforts and collaborative projects should encompass not just the capitals and major cities of both nations but also all regions within them. In this regard, cities should intertwine not only in terms of prestige but also in cultural fusion.

The advancement of tourism fosters cultural exchange among the populace. The influx of tourists enables foreign nationals to familiarize themselves with the local culture, to acquire cultural artifacts for their

homeland, and to impart elements of their own culture locally. The Azerbaijani populace is recognized for its historical legacy, cultural monuments, abundant literature, art, and music. Many exquisite pieces of Azerbaijani folk art can now be seen in the world's most affluent museums. Examinations of the extensive museum collections at London's Victoria and Albert, Paris's Louvre, Washington's Metropolitan, Vienna, Rome, Berlin, Istanbul, Tehran, and Cairo reveal artworks crafted by the adept artisans from Tabriz, Nakhchivan, Ganja, Gazakh, Guba, Baku, Sheki, Shamakhi, and Karabakh. Azerbaijan has always been abundant in many sorts of folk art and representational works. The Maiden's Tower and the Shirvanshahs' Palace Complex in Baku, the mausoleums of Mumine Khatun and Yusuf bin Kuseyir designed by the architect Acemi in Nakhchivan, the palace of Panakheli Khan in Shusha, the residence of Nateva, and the wall paintings in the palace of Sheki khans are exceptional exemplars of architectural artistry. The representation of individuals performing the "Yallı" dance among the Gobustan rock-cut illustrations is notably significant. The inventory of global cultural heritage pertaining to Azerbaijani architecture comprises the Inner City, Gobustan Rock Art Cultural Landscape, Shirvanshahs' Palace, and Maiden's Tower. Azerbaijan joined UNESCO in 1992, and a memorandum of cooperation was established between the two in 1996. The historical heart of Baku, comprising the Icheri Sheher complex and the Maiden's Tower, was inscribed on the World Heritage List in 2000, followed by the Gobustan State Historical and Artistic Reserve in 2007. The presence of 6308 ancient cultural and historical sites demonstrates the nation's substantial cultural tourism potential. Consequently, it is an established truth that Azerbaijan's tourism potential will continue to strengthen daily. The tourist sector in the country has expanded 3.3 times, and the nation's potential in this domain has markedly increased. 2019 marked a record year for visitor arrivals in Azerbaijan. In that year, the influx of foreign tourists to Azerbaijan exceeded 3 million. In 2020, Azerbaijan received 795,700 foreign nationals and stateless individuals, of whom 519,400 were tourists. In 2020, the revenue from mutual tourism services diminished by 4.9 times to 715.9 million US dollars, resulting in a deficit of 107.5 million US dollars in tourism services (MB, 2020). In 2021, the influx of foreigners and stateless individuals visiting the country reached 792,000, while the revenue from reciprocal tourist services surged by 22% to 0.9 billion US dollars (MB, 2021). Consequently, a deficit of 248.9 million US dollars arose due to tourism service imports surpassing exports. Statistical data from the Republic of Azerbaijan indicates that 1,004,000 foreigners and stateless individuals from 173 countries visited the Republic from January to August 2022, with the turnover of mutual tourism services increasing 2.9 times over the six-month period of 2022, reaching 739.6 million dollars. In 2019, statistical data indicated that tourism income amounted to 3.5 billion dollars, with a per capita income of 122 dollars and tourism expenditures of 174.7 million dollars. Turkish nationals rank among the top foreigners visiting Azerbaijan. In 2019, almost 1 million tourists visited Azerbaijan from various countries, whereas 317 thousand tourists arrived from Türkiye, indicating a discrepancy of approximately thrice in round journeys [7]. The objective of Turkish tourists visiting Azerbaijan is to explore the nation's history, culture, food, and natural environment.

CONCLUSİON

Cultural tourism and its associated products constitute a complicated segment of the tourism sector, characterized by diverse and multifarious demand and supply. Azerbaijan possesses a rich cultural legacy. Consequently, there is an abundance of trips to cultural and historical landmarks, since various demographic groups plan these visits for diverse goals across different regions of the country. This article examines the status of Azerbaijan and Türkiye in cultural tourism, with the present circumstances and future outlook.

REFERENCES

1. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi. (2016). Tourism relations between Azerbaijan and Türkiye. URL:https://www.medeniyyet.az/page/news/8558/Azerbaycanla-Turkiye-arasinda-turizm-elaqeleri.html?lang=en
2. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Turizm Agentliyi.(2023), İllik Turizm Statistikası.URL: https://tourism.gov.az/uploads/documents/2023_statistika/+annual_tourism_statistics_2023_f%C4%B0nal.pdf
3. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Turizm Agentliyi.(2023),Ölkələrarası əlaqələr.URL: https://tourism.gov.az/pages/international
4. Gaziyev, E., & Boyacıoğlu, E. Z. (2021). Azerbaycan Ekonomisinin Gelişiminde Turizmin Yeri: Türkiye Tecrübesinin Uygulanabilirliği. *Uluslararası Türk Dünyası Turizm Araştırmaları Dergisi*, *6*(2), 275-295.
5. Karimov, R. N. (2020). Assessment Of Sustainability Of Demographic Development Of Mountain Areas (On The Example Of The Upland Shirvan Economic Region).
6. Richards, G. (2018). Cultural tourism: A review of recent research and trends. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, *36*, 12-21.
7. Soltanova, H. (2015). Azərbaycan Respublikasında turizm və onun inkişafı. *Bakı: AzTu.–343*.
8. UNWTO (2020).URL:https://www.unwto.org/tourism-statistics

Umleyla NURİ

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti,
magistrant
nuriumleyla75@gmail.com

FORMULA 1 YARIŞLARININ AZƏRBAYCAN TURİZMİNƏ VERDİYİ TÖHFƏLƏR

Xülasə: *Məqalədə, Formula 1 yarışları, onun tarixi, təşkili qaydası və Azərbaycan turizminə verdiyi töhfələr araşdırılır.*
Belə beynəlxalq yarış və tədbirlərin Azərbaycanda keçirilməsi, həmin yarışlar çərçivəsində xarici qonaqların ölkəyə səfəri, Azərbaycanın gəlir səviyyəsinin artmasına, bunun nəticəsində isə ölkə iqtisadiyyatının və turizminin istər ölkə paytaxtı olan Bakı şəhərində, istərsə də digər regionlarda inkişafına mühüm tövhələr verir.

Açar sözlər: *Formula 1, Qrand Pri, yarış, turist, gəlir, turizm, təbliğat, inkişaf*

FORMULA ONE RACES AND THEIR CONTRIBUTIONS TO AZERBAIJAN TOURISM

Abstract: *In this article, Formula One races, its history, organization and contribution to Azerbaijan tourism will be examined.*
Organizing such international competitions and events in Azerbaijan and the visit of foreign guests to the country within the framework of these competitions contribute significantly to the increase of Azerbaijan's income level and, as a result, to the development of economy and tourism both in the capital of the country, Baku and in other regions.

Keywords: *Formula One, Grand Prix, race, tourist, profit, tourism, popularization, development*

ВКЛАД ГОНОК ФОРМУЛЫ 1 В АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ТУРИЗМ

Резюме: *В статье рассматриваются гонки Формулы 1, их история, организация и вклад в туризм Азербайджана.*
Проведение подобных международных соревнований и мероприятий в Азербайджане, а также визит иностранных гостей в страну в рамках этих соревнований вносят важный вклад в повышение уровня доходов Азербайджана и, как следствие, в развитие экономики страны и туризма, как в столице страны Баку, так и в других регионах.

Ключевые слова: *Формула 1. Гран-при, гонка , турист, доход, туризм, продвижение, развитие.*

GİRİŞ

Formula 1 yarışlarının tarixi XX əsrin 20-30-cu illərindən başlayır. Həmin dövrlərdə aparılan yarışlar izləyici kütləsi tərəfindən böyük maraqla qarşılanmış, İkinci Dünya Müharibəsi dönəmlərində isə dayandırılmalı olmuşdur. Daha sonra ilk dəfə rəsmi olaraq bu yarışlar 13 may 1950-ci ildən etibarən Birləşmiş Krallığın Silverstone yollarında keçirilmişdir. [16; s.40] Yarışlar zamanı sürücülər (dünya çempionu adına layiq görülməkçün) və komandalar (Mühəndislər Kuboku naminə, sezon sonunda isə əldə etdikləri nailiyyətə uyğun olaraq veriləcək pul mükafatı uğrunda) mübarizə aparır. [1] Komandaların hər birinin adından iki sürücü iştirak edir və onlara yarışlardan öncə mütləq International Automobile Federation (Beynəlxalq Avtomobil Federasiyası) tərəfindən Super Lisenziya təqdim edilməlidir, əks təqdirdə, yarışlarda iştirakları münkün olmur. [17; s.57] Lakin bu lisenziya da hər pilota verilmir, onlardan yalnız ötən yarışlarda uğur əldə edən və öz komanda yoldaşları ilə xoş ünsiyyətə sahib olanlara verilir.
Burada, sürücülər yarış iştirakçılarından daha çox, döyüş pilotlarına bənzədikləri üçün onları pilot adlandırır, avtomobillərinə isə bolid deyirlər. [1]; [2] Onlara, əhəmiyyətli məlumatları bildirmək üçün bayraqlardan istifadə olunur. Yaşıl bayraq, yolun açıq olduğunu, sarı bayraq, yavaşlamaq gərəkdiyini, göy bayraq, daha sürətli maşının həmin iştirakçını ötüb keçmək istədiyini, qırmızı bayraq, yarışın dayandırıldığını, ağ-qara zolaqlardan ibarət olan bayraq, yarışın bitdiyini, maşın nömrəsi və qara bayraq isə oyundan çıxarılmaq və öz yerinə qayıtmaq mənasını ifadə edir. [10] Texniki nasazlıq baş verdiyi təqdirdə, sürücülərə maşının 4 təkərini dəyişdirmək üçün yalnız 2 saniyə sərf etməyə icazə verilir. Yarış zamanı iştirakçılar var qüvvələri ilə mübarizə aparır, 370 km/saat sürətlə yol gedərək qalibiyyət əldə edə bilmək üçün çox qısa vaxt ərzində mühüm və cəsarətli addımlar atmalı olur, sürətlə hərəkət edib, cəld şəkildə dayanırlar. [2]

Formula 1 yarışlarının Azərbaycanda təşkili

Azərbaycanda Formula 1 yarışları 2016-cı ildən etibarən Baku City Circuit şirkəti tərəfindən təşkil olunmuş,

firma aylar öncəsindən yarış hazırlıqlarına başlamış, yarış üçün təbliğat tədbirləri aparılmış, yarışdan altı ay əvvəl– 2015-ci il dekabr ayının 19-u biletləri satışa çıxarmış, 2016-cı il 2 fevral tarixindən Formula 1 üzrə könüllülər mərkəzi yaradılmışdır. Yarışdan öncəki dönəmdə FİA-nın (Fransızca: Fédération Internationale de l'Automobile- Beynəlxalq Avtomobil Federasiyası) keçmiş texniki direktoru Charlie Whiting bir neçə dəfə Bakıya səfər etmiş, Bakıda aparılan işlərlə tanış olmuş və uzun düzlükləri, iyirmi döngəsi, 6 kilometr uzunluğu olan Bakı trasının əvvəlkilərdən öz unikallığı ilə seçiləcəyini bildirmişdir.
F1 ərəfəsində yarışın keçiriləcəyi yollar bir həftə ərzində ictimai nəqliyyata bağlanmış, paytaxt Bakıda Formula 1 əhval-ruhiyyəsi hiss olunmağa başlanmış, beynəlxalq səviyyəli jurnalistlər və izləyici qrupu Azərbaycana gəlməyə başlamışlar. Yarış iştirakçıları arasında ilk səfər edənlər Valtteri Bottas, Carlos Sainz, Daniil Kvyat və sair olmuşlar. [12]
Həmin il yarışın birincisi Nico Rosberg olmuş [3], ardınca isə Daniel Ricciardo, Lewis Hamilton, Valtteri Bottas, Sergio Perez and Max Verstappen qalibiyyət əldə etmişlər. [13]
Ümumi olaraq qeyd etsək, Formula 1 tarixində ən çox qələbə Michael Shumachere məxsusdur, belə ki, o 7 dəfə çempion adına layiq görülmüşdür. Ondan sonra pilotlar arasında əfsanə olanlara S.Moss, N.Lauda, X.M.Fanxio, A.Ascari, J.Hant və sairəni, komandalardan isə Mercedes, Ferrari, Wıllıams, McLaren və s. misal göstərmək olar. [16, s.41]
2016-cı ildə Bakıda keçirilən bu ilk yarış Avropa Qrand Prisi adı ilə təşkil olunmuş, 2017-ci ildən etibarən isə Azərbaycan Qrand Prisi adlandırılmağa başlamışdır. Həmin dövrlərdən indiyədək yarışlar hər il keçirilmiş, yalnız bir dəfə- qlobal problem olan Covid 19 pandemiyası ilə əlaqədar olaraq yarışların təşkili təxirə salınmış və müqavilə müddəti bir il daha uzadılmışdır. [14]
2023-cü ildə Beynəlxalq Avtomobil Federasiyası və Bakı Şəhər Halqası əməliyyat şirkəti tərəfindən imzalanmış üç illik müqaviləyə əsasən isə yarışların Bakıda keçirilmə müddəti bir qədər də uzadılmış və Azərbaycan Qran Prisinin 2026-cı il də daxil olmaqla Azərbaycanda keçiriləcəyi ictimaiyyətə elan edilmişdir. [13]

Formula 1 yarışlarının Azərbaycan turizminə verdiyi töhfələr

Formula 1 kimi beynəlxalq yarışın 2016-cı ildən etibarən Azərbaycanda keçirilməsi ölkənin turizm sənayesinin inkişafına öz tövhəsini verir. Çünki, bu yarışların həm Azərbaycan ərazisində, həm də dünyada çoxlu azarkeş və iştirakçıları mövcuddur. Buna görə də Formula 1 yarışlarının Bakıda keçirilməsi yerli və beynəlxalq turistlərin ölkə paytaxtına gəlməsinə, bu sayədə isə turist sayının artması, o cümlədən Azərbaycanın beynəlxalq sferada tanınmasına şərait yaradır. [4]
Əgər 2018-ci ildə dünya çempionatını izləmək üçün ölkə ərazisinə 78 ölkədən turist gəlirdisə, 2023-cü ildə bu rəqəm 100-ü keçmiş, o cümlədən, biletlərin 70 faizindən çox hissəsini xarici turistlər almışlar. [5];[9] 2024-cü ildə isə Formula 1 yarışlarını ayaqüstü, o cümlədən tribunalardan izləyən yerli və xarici azerkeş sayı ümumilikdə 76000-ə çataraq əvvəlki 8 ilə nəzərən ən yüksək həddə olmuşdur. [15] Bu azerkeşlərə Böyük Britaniya, Rusiya, Gürcüstan, Niderland və sair kimi ölkələrdən yarışları seyr etmək üçün Bakıya səfər edənləri misal göstərmək olar. [6] Xüsusən də, əvvəlki illərlə müqayisədə Formular 1 yarışları çərçivəsində Azərbaycana gələn turistlər arasında Rusiya vətəndaşları öz aktivliyi ilə fərqlənirlər, belə ki, Bakıda keçirilən Formula 1 yarışları zamanı bilet alışlarına diqqət etdikdə Rusiyanın siyahıda ilk beşliyə daxil olduğunun şahidi oluruq. Bu da öz növbəsində rus azarkeşlərin bu yarışlara daha çox maraq göstərdiyinin isbatıdır. [16, s.43] Bakıda keçirilən yarışların xarici turistlər üçün başqa bir maraqlı cəhəti isə budur ki, yarış sessiyaları ərəfəsində dünya üzrə məşhur Kristina Aguilera, Dua Lipa, Tarkan, Nicole Scherzinger və sair müğənnilər konsert proqramı çərçivəsində çıxışlar edirlər. [6]
Formula 1 yarışları nəinki, yerli və əcnəbi izləyicilərin, həmçinin xarici media nümayəndələrinin də əvvəlki illərlə müqayisədə daha çox marağına səbəb olmağa başlamışdır. Belə ki, 2024-cü ildə yarışları yayımlayan 300 media nümayəndəsindən 200-nün əcnəbi media əməkdaşı olması, onlardan Netflix, Sky Sports, The Sun, Motorsport kimi dünyaca məşhur media agentliklərinə məxsus əməkdaşların 3 gün boyunca fasiləsiz olaraq Bakıda keçirilən yarışları işıqlandırması bunun bariz nümunəsidir. [15]
Beynəlxalq media nümayəndələri, yarış iştirakçıları və azerkeşlərdən ibarət olan turist sayının F1 yarışları nəticəsində hər il, bir öncəki ilə nəzərən daha da artması, ölkəyə valyuta axınının sürətlənməsinə və gəlir səviyyəsinin artmasına da səbəb olur. Bakı Şəhər Halqası Əməliyyat Şirkəti (BŞH) tərəfindən aparılan araşdırmalara istinadən, qeyd etmək münkündür ki, Azərbaycanda keçirilən Formula 1 yarışları nəticəsində bu günə qədər ölkə iqtisadiyyatı 277.3 milyon dollar gəlir əldə etmiş, PWC audit şirkətinin hesabatına əsasən, bu gəlirlər birbaşa və dolayı gəlirlərdən təşkil olunmuşdur. F1 yarışları dövründə qazanılan birbaşa gəlirlər 164.2; dolayı gəlirlər isə 113.1 milyon dollar təşkil etmiş və onların əldə edilməsində önəmli yeri turizm sektoru tutur ki, Bakıda keçirilmiş iki Qran-Pri zamanı əldə olunmuş birbaşa gəlirin 22.7; dolayı gəlirin isə 14.9 milyon dolları məhz turizm sektoruna mənsubdur. Bu göstəricilərə, Formula 1 ilə əlaqəli olaraq paytaxt ərazisinə gələn yarış iştirakçıları və qonaqlar üçün hava yolları və nəqliyyat, restoran-kafe, hotel və mehmanxana, sosial-mədəni xidmətlər, o cümlədən kənd təsərrüfatı, telekommunikasiya və poçt xidmətləri, su, qaz, elektrik və sair üzrə təklif edilən məhsul və xidmətlər aiddir. [6];[7]
Dövlət Turizm Agentliyinin Azərbaycana gələn xarici turistlərin sosial media hesablarına əsasən apardığı araşdırma və təqdim etdiyi hesabatda turistlərin ən çox ziyarət etdikləri məkanlar dörd kateqoriya üzrə

təsnifləndirilib. Birinci sırada 42.8 faizlə təbiət kateqoriyası, ikinci yerdə şəhər təcrübəsi və xüsusi maraq 38.7 %-lə, üçüncü olaraq 12.79 % göstəricisi ilə tarix və mədəniyyat, sonuncu mövqedə sağlamlıq kateqoriyası 4.7 faizlə yerləşmişdir.
Mövsümilik amili nəzərə alınaraq aparılan təsnifatda isə qış və yaz mövsümlərində şəhər və xüsusi maraq, payız və yay mövsümündə təbiət kateqoriyaları üstün mövqe tutur.
Hesabat əsasında qeyd etmək münkündür ki, turistlər öz sosial media hesablarında etdikləri paylaşımları əsasən Azərbaycan dilində (79 faiz), həmçinin rus, inglis, ərəb, fars, italyan, ispan və sair dillərdə edirlər. [11]
Bu kimi faktlar onu göstərir ki, Formula 1 yarışlarının Azərbaycanda keçirilməsi, həmçinin ölkənin marketinq strategiyasının inkişafı ilə bağlı ciddi addımlar atılmasına da təkan verir ki, bunun da nəticəsində xarici turistlərə Azərbaycanın turizm destinasiyası kimi tanıdılması, onun tarixi, mədəniyyəti, adət-ənənələri, mətbəxi və sairə ilə bağlı məlumatların doğru şəkildə çatdırılması baş versin. Bu da öz növbəsində, bu və ya digər xarici turistlərin Azərbaycan və onun paytaxtı Bakı şəhəri ilə maraqlanmasına və gələcəkdə ilk və ya növbəti dəfə turist olaraq ölkə ərazisinə səfər etməsinə mühüm şərait yaradır. [8]

NƏTİCƏ

Beləliklə, yuxarıda qeyd olunan məlumatları ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, Formula 1 kimi beynəlxalq əhəmiyyətə malik yarışların Azərbaycanda keçirilməsi ölkə iqtisadiyyatının və turizm sənayesinin inkişafına təkan verir. Bu inkişaf da öz növbəsində Azərbaycanın maddi gəlir səviyyəsinin artmasına və həmin gəlirlərin turizm və əlaqədar digər sənaye sahələrinin inkişafına yönəldilməsinə səbəb olur.

TƏKLİFLƏR

Məqalənin təhlili əsasında aşağıdakı təkliflər təqdim edilir:
1) 2016-cı ildə Formula 1 yarışlarının Azərbaycanda keçirilməsi ilə bağlı imzalanmış müqavilə müddətinin daha bir neçə il uzadılması və bunun nəticəsində ölkədə turizmin inkişafına təkan verilməsi;
2) Yerli bizneslərin dəstəklənməsi- Formula 1 çərçivəsində yerli sahibkarların, xüsusən orta və kiçik bizneslərin xidmət və məhsullarının tanıtımına şərait yaradılması. Məsələn: Suvenirlər, milli mətbəx, yerli məhsulların satış nöqtələrinin təşkili və sayının artılması;
3) Beynəlxalq şirkətlərin Azərbaycanda Formula 1 yarışlarına sponsorluğunu təşviq etmək məqsədilə cəlbedici şərtlərin yaradılması. Bu, yerli iqtisadiyyata töhfə verməklə yanaşı, ölkənin beynəlxalq brend dəyərinin güclənməsinə də kömək edər;
4) Formula 1 xatirə suvenirləri- Formula 1 üçün yerli firmalar tərəfindən istehsal edilən və milli üslubu əks etdirən xatirə əşyalarının satışının təşkili.

ƏDƏBİYYAT

1) https://azvision.az/news/82748/news.html
2) https://www.formula1.com/en/latest/article/drivers-teams-cars-circuits-and-more-everything-you-need-to-know-about.7iQfL3Rivf1comzdqV5jwc
3) https://www.bakucitycircuit.com/az/discover
4) https://olaylar.az/news/iqtisadiyyat/570929
5) https://oxu.az/idman/formula-1-yarislari-azerbaycanin-turizm-potensialini-dunyaya-tanidir-rey-foto
6) https://report.az/ferdi/formula-1-in-azerbaycan-ucun-faydalari/
7) https://www.bakucitycircuit.com/az/news/pwc-study-reveals-277-million-usd-f1-benefit-to-baku
8) https://sia.az/az/news/tourism/1045926.html
9) https://yenicag.az/formula-1-yarislari-azerbaycanin-turizm-sektorunun-inkisafina-nece-tesir-edecek/
10) https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-48055003
11) https://sputnik.az/20220610/formula-1-yarislari-turizm-senayesinde-nece-canlanma-yaradir-442778803.html
12) https://www.f-1.az/azerbaycan-2016-umumi-nezer/
13) https://azertag.az/xeber/formula_1_azerbaycan_qran_prisinin_muddeti_2026_ci_iledek_uzadilib-2594186
14) https://www.f-1.az/f1-2026-ci-ile-qeder-bakida/
15) https://www.bakucitycircuit.com/az/news/formula-1-qatar-airways-azerbaycan-qran-prisi-2024-rekordlarla-yadda-qaldi
16) https://unec.edu.az/application/uploads/2018/11/ETK-NL-K-TUR-ZM-N-N-EKONOM-YE-ETK-S-FORMULA-1-RNE-NDE.pdf, s.40; s.41; s.43
17) https://polen.itu.edu.tr:8443/server/api/core/bitstreams/92a42c24-301f-4aea-ab84-200255892e3f/content, s.57

Raul QASIMOV

Odlar Yurdu Universiteti,
magistrant
raul.qasimof1@gmail.com

YENİ NƏSİL SİMSİZ ŞƏBƏKƏLƏRDƏ AI İNKİŞAFI: BEYNƏLXALQ ƏMƏKDAŞLIQ VƏ İDARƏETMƏ PERSPEKTİVLƏRİ

Xülasə: *Məqalə, süni intellektin (AI) yeni nəsil simsiz şəbəkələrdəki tətbiqini, beynəlxalq texnoloji əməkdaşlıq mexanizmlərini və şəbəkə idarəetməsinin gələcək perspektivlərini əhatə edir. Xüsusilə, Wi-Fi 6 və Wi-Fi 7 kimi qabaqcıl texnologiyaların AI əsaslı idarəetmə və optimallaşdırma modelləri ilə necə dəstəkləndiyi araşdırılır. Məqalədə AI-in tətbiqi nəticəsində şəbəkələrin daha avtonom, effektiv və etibarlı idarə edilməsinin mümkünlüyü qeyd olunur. Bundan əlavə, məqalə beynəlxalq əməkdaşlığın əhəmiyyətini vurğulayaraq, qlobal təşkilatların rolu, standartlaşdırma məsələləri və uyğun hüquqi-etik çərçivələrin formalaşmasını geniş şəkildə təhlil edir. Eyni zamanda məqalədə AI-nin gələcəkdə simsiz rabitə sistemlərində yaratdığı üstünlüklər və qarşılaşdığı texniki, etik və hüquqi çətinliklər ətraflı şəkildə təqdim edilir. Son olaraq, bu çətinliklərin öhdəsindən gəlmək və texnologiyanın inkişafını təmin etmək üçün beynəlxalq səviyyədə davamlı tədqiqat və əməkdaşlığın vacibliyi vurğulanır.*

Açar sözlər: *Süni intellekt (AI), yeni nəsil simsiz şəbəkələr, Wi-Fi 6, Wi-Fi 7, 5G, 6G, şəbəkə idarəetməsi, kiber təhlükəsizlik*

AI DEVELOPMENT IN NEXT-GENERATION WIRELESS NETWORKS: INTERNATIONAL COOPERATION AND MANAGEMENT PERSPECTIVES

Abstract: *The article covers the application of artificial intelligence (AI) in next-generation wireless networks, mechanisms of international technological cooperation, and perspectives on network management. It particularly examines how advanced technologies such as Wi-Fi 6 and Wi-Fi 7 are supported by AI-based management and optimization models. The article highlights that the integration of AI enables networks to be managed more autonomously, effectively, and reliably. Additionally, it emphasizes the importance of international cooperation, analyzing the role of global organizations, standardization issues, and the development of relevant legal and ethical frameworks. Furthermore, the article provides a detailed account of the advantages offered by AI in future wireless communication systems, as well as the technical, ethical, and legal challenges that might arise. Finally, it underscores the significance of ongoing research and international collaboration in overcoming these challenges and ensuring continued technological advancement.*

Keywords: *Artificial intelligence (AI), next-generation wireless networks, Wi-Fi 6, Wi-Fi 7, 5G, 6G, network management, cybersecurity*

РАЗВИТИЕ ИИ В СЕТЯХ БЕСПРОВОДНОЙ СВЯЗИ НОВОГО ПОКОЛЕНИЯ: МЕЖДУНАРОДНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО И УПРАВЛЕНЧЕСКИЕ ПЕРСПЕКТИВЫ

Резюме: *В статье рассматриваются вопросы применения искусственного интеллекта (ИИ) в сетях беспроводной связи нового поколения, механизмы международного технологического сотрудничества и перспективы управления сетями. Особое внимание уделяется тому, как передовые технологии, такие как Wi-Fi 6 и Wi-Fi 7, поддерживаются моделями управления и оптимизации на основе ИИ. В статье подчеркивается возможность более автономного, эффективного и надежного управления сетями благодаря внедрению ИИ. Также раскрывается значимость международного сотрудничества, подробно анализируется роль глобальных организаций, вопросы стандартизации и формирования соответствующих правовых и этических рамок. Кроме того, подробно описаны преимущества применения ИИ в будущих системах беспроводной связи, а также технологические, этические и юридические вызовы, с которыми можно столкнуться. В заключении делается акцент на важности постоянных исследований и международного сотрудничества для преодоления этих трудностей и обеспечения дальнейшего технологического развития.*

Ключевые слова: *Искусственный интеллект (ИИ), сети беспроводной связи нового поколения, Wi-Fi 6, Wi-Fi 7, 5G, 6G, управление сетями, защита данных*

GİRİŞ

Müasir dövrdə informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı telekommunikasiya sahəsində fundamental

dəyişikliklərə səbəb olur. Xüsusilə süni intellekt (AI) texnologiyalarının simsiz şəbəkələrdə tətbiqi, şəbəkələrin idarə edilməsi, optimallaşdırılması və effektivliyinin artırılması üçün yeni imkanlar təqdim edir [2]. Simsiz rabitə sahəsində Wi-Fi 6 və Wi-Fi 7 kimi yeni nəsil texnologiyaların meydana gəlməsi, məlumatın yüksək sürətlə ötürülməsi və aşağı gecikməli əlaqələrin qurulmasını təmin etməklə, AI texnologiyalarına əsaslanan daha mürəkkəb idarəetmə sistemlərinin yaradılmasını tələb edir [3]. Eyni zamanda, qlobal miqyasda texnoloji inteqrasiya və beynəlxalq əməkdaşlıq məsələləri gündəmə gəlir [1]. Bu baxımdan, məqalə AI-nin simsiz şəbəkələrdə tətbiqinin texniki xüsusiyyətlərini, beynəlxalq əməkdaşlıq çərçivəsində mövcud tənzimləyici mexanizmləri, həmçinin gələcək inkişaf perspektivlərini və qarşılaşa biləcək potensial çətinlikləri araşdırır [4].

1. Süni İntellektin Simsiz Şəbəkələrə Təsiri

Süni intellektin (AI) tətbiqi, müasir simsiz şəbəkələrin inkişafında inqilabi dəyişikliklərə səbəb olur [2]. AI əsaslı yanaşmalar, şəbəkə idarəetməsinin müxtəlif mərhələlərində real vaxt analizi, proaktiv müdaxilə və resursların optimal bölgüsü kimi funksiyaları həyata keçirərək, sistemin ümumi səmərəliliyini artırır [3].

1.1. AI və Wi-Fi Texnologiyaları

Wi-Fi 6 və Wi-Fi 7 kimi yeni nəsil simsiz rabitə texnologiyaları, AI təməlləri üzərində qurulmuş kompleks sistemlərlə dəstəklənir [2]. Bu texnologiyalar aşağıdakı əsas xüsusiyyətlərə malikdir:

- **Dinamik Kanal İdarəetməsi:** AI algoritmləri vasitəsilə şəbəkə mühitində yaranan interferensiya və siqnal problemləri real vaxtda aşkarlanır və optimal kanal seçimi təmin olunur [3].
- **Resursların Effektiv İstifadəsi:** Şəbəkə daxilində mövcud resursların (məsələn, bant genişliyi və enerji sərfiyyatı) avtomatik idarə olunması, hər bir cihaz üçün ən uyğun parametr dəyərlərinin təyin edilməsinə şərait yaradır [4].
- **Avtonom Optimallaşdırma:** AI əsaslı sistemlər, şəbəkənin dəyişən şərtlərinə adaptasiya olaraq, ötürmə sürətini, gecikməni və siqnal keyfiyyətini optimallaşdırır. Bu da şəbəkənin yüksək effektivliklə idarə olunmasını təmin edir [5].

Bu yanaşma, həm də gələcək şəbəkə arxitekturasında miqyaslanabilir və özünü tənzimləyən sistemlərin yaradılmasına zəmin yaradır. AI texnologiyasının tətbiqi sayəsində, şəbəkə komponentləri arasında koordinasiya və qarşılıqlı əlaqə daha da güclənir, beləliklə, istifadəçi təcrübəsi və xidmət keyfiyyəti əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlir [2].

1.2. AI-əsaslı Şəbəkə İdarəetmə Modelləri

Süni intellektin şəbəkə idarəetməsindəki rolu, məlumatların real vaxt rejimində toplanması və analizi ilə özünü göstərir [2]. AI-əsaslı idarəetmə modelləri, şəbəkə mühitindəki davamlı dəyişikliklərə sürətli reaksiya verərək, optimal idarəetmə qərarlarının avtomatik olaraq verilməsinə imkan yaradır [3]. Bu proses aşağıdakı mərhələləri əhatə edir:

- **Real Zamanlı Məlumat Analizi:** Şəbəkə trafikinin, cihazların fəaliyyətinin və siqnal gücünün daimi monitorinqi nəticəsində yaranan məlumatlar AI sistemləri tərəfindən analiz edilir [4].
- **Optimal Parametr Təyini:** Əldə olunan məlumatlar əsasında, şəbəkə yükü artdıqda və ya dəyişkənlik müşahidə edildikdə, optimal bant genişliyi, kanal seçimi və digər parametr dəyərləri avtomatik olaraq təyin olunur [5].
- **Proaktiv Müdaxilə Mexanizmləri:** Potensial problemlər, məsələn, şəbəkə tıxacları və anomaliyalar, erkən mərhələdə müəyyən edilərək, sistemin müdaxiləsi ilə qarşısı alınır [3].

Məsələn, şəbəkə yüklənən zaman avtomatik bant genişliyi təyinetmə texnologiyaları, həm cihazların əlaqə keyfiyyətini qoruyur, həm də şəbəkə infrastrukturunun sabit və davamlı fəaliyyətini təmin edir [1]. Bu cür idarəetmə modelləri, həm mərkəzləşdirilmiş, həm də paylanmış şəbəkə arxitekturalarında uğurla tətbiq olunaraq, şəbəkə performansının maksimum səviyyəyə çatdırılmasına xidmət edir [2].
Nəticə etibarilə, süni intellektin simsiz şəbəkələrə təsiri, texnoloji inkişafa paralel olaraq, şəbəkə idarəetməsinin çevikliyini və səmərəliliyini artırır [4]. Bu yanaşmalar, müasir rabitə sistemlərinin qarşılaşdığı mürəkkəb problemlərin effektiv həllinə yönəlib, həm də gələcək nəsil şəbəkələrin etibarlı və optimal işləməsini təmin edir [5].

2. Beynəlxalq Əməkdaşlıq və Tənzimləyici Çərçivə

Bu bölmədə, süni intellektin (AI) tətbiqi ilə yeni nəsil simsiz şəbəkələrin inkişafında beynəlxalq əməkdaşlığın və tənzimləyici çərçivənin rolu geniş şəkildə təhlil olunur [3]. Qlobal tədqiqat layihələri,

texnoloji konsorsiumlar və müvafiq tənzimləyici orqanların fəaliyyəti, texnologiyaların sinxronlaşdırılması və təhlükəsiz infrastrukturun yaradılmasında mühüm yer tutur [2].

2.1. Beynəlxalq Texnoloji Əməkdaşlıq

Süni intellektin sərhədləri aşan tətbiqi, xüsusilə 5G və yaxın gələcəkdə 6G texnologiyalarında daha da aktuallaşır [1]. Bu inkişafların beynəlxalq əməkdaşlıq çərçivəsində sinxronlaşdırılması və optimallaşdırılması üçün müxtəlif istiqamətlərdə fəaliyyət göstərilir:

- **Ortaq Tədqiqat və İnnovasiya Layihələri:**

Fərqli ölkələrdən tədqiqat institutları və universitetlər arasında qurulan ortaqlıq, yeni AI əsaslı idarəetmə modellərinin və simsiz şəbəkə arxitekturalarının inkişafını dəstəkləyir [2]. Bu layihələr vasitəsilə, məlumatların təhlili, pilot sınaqlar və real dünya tətbiqləri həyata keçirilir [4]. Qlobal konfranslar və elmi forumlar, elmi ictimaiyyət arasında bilik və təcrübə mübadiləsini artırır.

- **Standartlaşdırma və Protokol İnkişafı:**

Beynəlxalq standartlaşdırma təşkilatları, məsələn, ITU, 3GPP və ETSI, şəbəkə texnologiyalarının sinxron inkişafını təmin etmək məqsədilə AI dəstəkli sistemlərin standartlarının formalaşdırılmasında fəal iştirak edir [5]. Bu, cihazlar arasında qarşılıqlı uyğunluğu və texnoloji inteqrasiyanı təmin edir, həmçinin yeni texnologiyaların qlobal səviyyədə tətbiq olunmasına zəmin yaradır.

- **Təcrübə Mübadiləsi və Bilgi Paylaşımı:**

Qlobal miqyasda keçirilən seminarlar, işgüzar görüşlər və təlim proqramları vasitəsilə, elmi və texnoloji tərəfdaşlar arasında ən son innovasiyalar, tənzimləyici təcrübələr və risklərin idarə olunması üzrə ən yaxşı təcrübələr paylaşılır [3]. Bu tədbirlər, həm dövlət, həm də özəl sektor arasında koordinasiyanı və qarşılıqlı inamı artırır.

- **İqtisadi və Texnoloji Dəstək:**

Beynəlxalq investisiya və qrant proqramları, texnoloji inkişafın maliyyələşdirilməsi və infrastrukturun modernləşdirilməsi üçün mühüm rol oynayır [2]. Bu cür dəstək, AI dəstəkli idarəetmə modellərinin real dünya şəraitində sınaqdan keçirilməsi və geniş miqyasda tətbiq olunmasına şərait yaradır.

Bu əməkdaşlıq yanaşması yalnız texnoloji həllərin inkişafını deyil, həm də ölkələr arasında strateji tərəfdaşlığın və etimadın möhkəmlənməsini təmin edir [1]. Qlobal səviyyədə tətbiq olunan bu yanaşmalar, yeni nəsil simsiz şəbəkələrin dayanıqlı, təhlükəsiz və miqyaslanabilən infrastrukturunun yaradılmasında əvəzsiz rol oynayır [4].

2.2. Tənzimləyici Çərçivənin İnkişafı və Uyğunluq

AI-nin şəbəkə idarəetməsində tətbiqi, tənzimləyici və hüquqi sahədə də yeni çağırışlar yaradır [3]. Bu çərçivədə diqqətə alınması vacib olan əsas istiqamətlər bunlardır:

- **Məlumatların Qorunması və Kiber Təhlükəsizlik:**

AI əsaslı sistemlər tərəfindən toplanan və işlənən məlumatların təhlükəsizliyi, beynəlxalq tənzimləyici normativlər və kibertəhlükəsizlik standartları vasitəsilə təmin olunur [5]. Bu yanaşma, istifadəçi məxfiliyinin qorunması və potensial kiber hücumların qarşısının alınmasında mühüm rol oynayır.

- **Hüquqi Çərçivə və Etik Standartlar:**

AI tətbiqlərinin hüquqi tənzimlənməsi, intellektual mülkiyyət hüquqları, məsuliyyət və etik məsələlər kontekstində aktualdır [4]. Beynəlxalq əməkdaşlıq, bu problemlərin həlli üçün konsensusun formalaşdırılmasına və uyğun qanunvericilik bazasının yaradılmasına imkan verir [2]. Beləliklə, texnoloji inkişaflar həm milli, həm də qlobal səviyyədə hüquqi çərçivə ilə dəstəklənir.

- **Uyğunluq və Monitorinq Mexanizmləri:**

Fərqli ölkələrdə tətbiq olunan tənzimləyici normativlər arasında harmoniyanın təmin edilməsi, şəbəkə sistemlərinin qarşılıqlı uyğunluğunu artırır [1]. Dövlət və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən qurulan monitorinq mexanizmləri, AI dəstəkli idarəetmə modellərinin fəaliyyətini izləyərək, ehtiyac olduqda düzəlişlərin vaxtında həyata keçirilməsini təmin edir.

- **Siyasi və İqtisadi Perspektivlər:**

Texnoloji inkişafların tənzimlənməsi yalnız elmi və hüquqi, həm də siyasi və iqtisadi aspektləri əhatə edir [3]. Beynəlxalq əməkdaşlıq, texnoloji rəqabət şəraitində ölkələrin bir-biri ilə uyğunluq və koordinasiyasını təmin edərək, həm milli, həm də qlobal səviyyədə tarazlı inkişafın təşviqinə töhfə verir.

Nəticə etibarilə, beynəlxalq əməkdaşlıq və tənzimləyici çərçivə, AI dəstəkli yeni nəsil simsiz şəbəkələrin inkişafında sinerji yaradır [2]. Bu yanaşmalar, texnoloji və hüquqi sahələrdə sinxron işləyərək, qlobal infrastrukturun səmərəli, təhlükəsiz və dayanıqlı olmasını təmin edir [5]. Qlobal səviyyədə aparılan koordinasiya, həm texnoloji yeniliklərin tətbiqini asanlaşdırır, həm də şəbəkə idarəetməsində etik və hüquqi problemlərin aradan qaldırılmasına töhfə verir. Beləliklə, beynəlxalq əməkdaşlıq və tənzimləyici çərçivənin inkişafı, yeni nəsil şəbəkələrin gələcək perspektivlərini genişləndirərək, texnologiyanın daha çevik, təhlükəsiz və innovativ olmasını təmin edir.

3. Gələcək Perspektivlər və Çətinliklər

Yeni nəsil simsiz şəbəkələrin inkişafı və süni intellektin (AI) tətbiqi, həm böyük potensiala, həm də müəyyən risk və çətinliklərə malikdir. Bu bölmədə, AI-nin simsiz rabitə sahəsində gələcəyi və onun qarşılaya biləcəyi əsas çağırışlar elmi və praktik baxımdan təhlil olunur.

3.1. AI-İn Simsiz Rabitə Sahəsində Gələcəyi

Gələcəkdə AI-nin inteqrasiyası simsiz şəbəkələrin çoxfunksiyalı və avtomatik idarə olunan sistemlərə çevrilməsində mühüm rol oynayacaq [4]. Bu transformasiya aşağıdakı aspektlərlə özünü göstərir:

- **Ani Məlumat Emalı və Aşağı Gecikmə:**
  6G texnologiyalarının inkişafı ilə birlikdə, AI dəstəkli idarəetmə modelləri məlumatın real vaxtda emalını təmin edəcək, bu isə gecikmənin azaldılmasına və şəbəkənin daha sürətli cavab verməsinə şərait yaradacaq [3].
- **Avtonom İdarəetmə və Özünü Tənzimləmə:**
  AI alqoritmləri vasitəsilə şəbəkə trafikinin, cihazların fəaliyyətinin və siqnal keyfiyyətinin daimi monitorinqi, sistemin özünü tənzimləmə qabiliyyətini inkişaf etdirəcək [5]. Bu, ani dəyişikliklərə sürətli reaksiya və optimal resurs bölgüsünü mümkün edəcək [6].
- Yeni **İstifadə Ssenariləri:**
  Ağıllı şəhərlər, sənaye avtomatlaşdırması və IoT kimi sahələrdə AI dəstəkli şəbəkələr daha çevik və etibarlı infrastrukturun yaradılmasına imkan verəcək [7]. Bu, həmçinin yeni texnoloji tətbiqlərin və innovativ xidmətlərin inkişafına təkan verəcək [8].

3.2. Əsas Çətinliklər və Risklər

Lakin bu perspektivlər, bəzən mürəkkəb texnoloji və təşkilati çətinliklərlə üz-üzə qalır. Əsas risk və problemlər aşağıdakı istiqamətlərdə cəmlənir:

- **Texnoloji Çağırışlar:**
  AI alqoritmlərinin real vaxtda işləmə qabiliyyəti, geniş miqyaslı şəbəkələrdə hesablama gücü və enerji sərfiyyatı kimi məsələlər hələ də araşdırma tələb edir [2]. Sistemlərin miqyaslanması və etibarlılığın təmin olunması üçün innovativ texniki həllərin tapılması vacibdir [3].
- **Məlumatların Təhlükəsizliyi və Məxfiliyi:**
  AI dəstəkli şəbəkələrdə böyük həcmdə məlumatın toplanması, kibertəhlükəsizlik risklərini artırır [4]. Məlumatların qorunması, kiber hücumların qarşısının alınması və istifadəçi məxfiliyinin təmin edilməsi üçün beynəlxalq səviyyədə təsdiq olunmuş standartlar və tənzimləyici çərçivələr tələb olunur [5].
- **Qlobal Standartlaşdırma və Uyğunluq Problemləri:**
  Fərqli ölkələrdə tətbiq olunan texnoloji və hüquqi normativlər arasında harmoniyanın yaradılması çətinliklər yarada bilər [6]. AI-nin şəbəkə idarəetməsində tətbiqi üçün beynəlxalq əməkdaşlıq və konsensus əsaslı standartların formalaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir [7].
- **Etik və Hüquqi Məsələlər:**
  AI-nin qərar qəbuletmə proseslərində şəffaflıq və hesabatlılıq problemləri etik və hüquqi müzakirələrə səbəb olur [8]. İnnovativ texnologiyaların tətbiqi zamanı intellektual mülkiyyət, məsuliyyət bölgüsü və etik prinsiplərin qorunması kimi məsələlərin həll edilməsi zəruridir [9].
- **İnfrastrukturun Hazırlanması və İnvestisiya:**
  Yeni nəsil şəbəkələrin qurulması üçün mövcud infrastrukturun modernləşdirilməsi və yeni texnoloji həllərin inteqrasiyası böyük maliyyə və texnoloji investisiyalar tələb edir [10]. Bu isə bəzi regionlarda gecikmələr və ya qeyri-bərabər inkişaf problemlərinə səbəb ola bilər [10].

Nəticə etibarilə, AI-nin simsiz rabitə sahəsində gələcəyi böyük perspektivlər və imkanlar təqdim etsə də, texnoloji, hüquqi və etik çətinliklərin həlli üçün genişmiqyaslı tədqiqat, beynəlxalq əməkdaşlıq və davamlı innovasiya tələb olunur [6]. Bu yanaşma, gələcəkdə şəbəkələrin daha çevik, təhlükəsiz və səmərəli olmasını təmin edərək, qlobal rabitə sistemlərinin inkişafında yeni dövrün başlanğıcını qoyacaq [7].

Xüsusiyyət	Wi-Fi 6	Wi-Fi 7
Maksimum sürət	9.6 Gbps	30 Gbps
Gecikmə	Daha az (BSS Coloring)	Ultra aşağı gecikmə (Multi-Link Operation)

Beynəlxalq təşkilatların simsiz şəbəkələrdə AI-nin tətbiqinə təsiri:

Təşkilat	Rolu	Əsas Fəaliyyətlər
ITU (International Telecommunication Union)	Beynəlxalq standartların hazırlanması	Şəbəkə protokolları və təhlükəsizlik standartları
3GPP (3rd Generation Partnership Project)	5G və 6G texnologiyalarının tərtibatı	Şəbəkə arxitekturası və AI-nin tətbiqi

AI-nin simsiz şəbəkələrdə tətbiqinin üstünlükləri və çətinlikləri:

Mövzu	Üstünlüklər	Çətinliklər
İdarəetmə və Optimizasiya	Avtonom optimallaşdırma, resursların səmərəli bölgüsü	Böyük hesablama gücü və yüksək enerji sərfiyyatı
Təhlükəsizlik və Məxfilik	Şəbəkə təhdidlərinin avtomatik aşkarlanması	Məlumat məxfiliyinin təmin edilməsi və etik problemlər

ƏDƏBİYYAT

1. Yang, Q. və Wu, C. Wireless Networks and Artificial Intelligence: A Synergistic Relationship, IEEE Wireless Communications, səh. 98-105, 2020. https://ieeexplore.ieee.org/document/9205219
2. Kibria, M.G., Nguyen, K., Villardi, G.P., Zhao, O., Ishizu, K. və Kojima, F. Big Data Analytics, Machine Learning, and Artificial Intelligence in Next-Generation Wireless Networks, IEEE Access, səh. 113651-113666, 2021. https://ieeexplore.ieee.org/document/9519481
3. ITU-R M.2083-0, IMT Vision – Framework and overall objectives of the future development of IMT for 2020 and beyond, Geneva, Switzerland, 2015. https://www.itu.int/rec/R-REC-M.2083-0-201509-I/en
4. Cisco Systems, Cisco Annual Internet Report (2018–2023), Cisco White Paper, 2022. https://www.cisco.com/c/en/us/solutions/collateral/executive-perspectives/annual-internet-report/index.html
5. IEEE Standard 802.11ax-2021 (Wi-Fi 6), IEEE Standard for Information technology—Telecommunications and information exchange between systems, 2021. https://standards.ieee.org/standard/802_11ax-2021.html
6. IEEE Standard 802.11be (Wi-Fi 7 Draft), IEEE Working Group Documents, 2022. https://www.ieee802.org/11/Reports/tgbe_update.htm
7. 3GPP, Technical Specification Group Services and System Aspects; System architecture for the 5G System (5GS); Stage 2, TS 23.501, 2021. https://portal.3gpp.org/desktopmodules/Specifications/SpecificationDetails.aspx?specificationId=3144
8. Zhang, X., Wang, J. və Poor, H.V. Statistical Learning for Ultra-Reliable Low Latency Communication in Wireless Networks, IEEE Transactions on Communications, səh. 7056-7072, 2019. https://ieeexplore.ieee.org/document/8790780
9. ETSI, Artificial Intelligence and future directions in wireless networks, ETSI White Paper No. 34, 2020. https://www.etsi.org/images/files/ETSIWhitePapers/etsi_wp34_Artificial_Intelligence_and_future_directions_in_wireless_networks.pdf
10. GSMA, AI and Automation in 5G and Beyond, GSM Association Report, 2021. https://www.gsma.com/futurenetworks/wp-content/uploads/2021/03/AI-and-Automation-in-5G-and-Beyond.pdf

Bölmə 3

Korporativ idarəetmə və biznesin idarəedilməsi

Fuad CABBAROV

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru
fuadjabbarov@gmail.com

Rüfət RƏHİMOV

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti,
magistrant
ragimovrufat@gmail.com

KORPORATİV İDARƏETMƏNİN QLOBAL MODELLƏRİ VƏ TƏCRÜBƏLƏRİ

Xülasə: *Müasir qloballaşma dövründə səhmdarların, işçilərin, biznes tərəfdaşlarının və başqalarının maraqlarını nəzərə almadan təşkilati dəyərin artırılmasını müzakirə etmək artıq mümkün deyil. Bu maraqlar bəzən ziddiyyət təşkil edə bilər və nəticədə təşkilatın fəaliyyətinə mənfi təsir göstərə biləcək daxili mübahisələr yarana bilər. Bu cür problemlərin qarşısını almaq üçün məsuliyyətli idarəetmə davranışı getdikcə daha vacib hala gəlir ki, bu da mahiyyətcə korporativ idarəetmə modelinin qəbulunu nəzərdə tutur.*

Bu məqalə güclü və zəif tərəflərini araşdıraraq bütün dünyada istifadə olunan əsas korporativ idarəetmə modellərinin müqayisəli tədqiqini aparmaq məqsədi daşıyır. Məqsəd ən effektiv modeli müəyyən etmək və daha geniş tətbiq üçün onun müxtəlif iqtisadi sistemlərə uyğunlaşdırıla biləcəyini qiymətləndirməkdir. Tədqiqat biblioqrafik metoddan istifadə edir, çünki mövcud ədəbiyyatda bu suala qəti cavablar yoxdur, əksər müəlliflər öz ölkələrinə xas olan idarəetmə modellərinə diqqət yetirirlər.

Açar sözlər: *korporativ idarəetmə, nəzarət, bazar, effektivlik, qlobal modellər*

GLOBAL MODELS AND PRACTICES OF CORPORATE GOVERNANCE

Abstract: *In today's era of globalization, it is no longer possible to discuss increasing organizational value without considering the interests of shareholders, employees, business partners and others. These interests may sometimes conflict, resulting in internal disputes that may adversely affect the organization's performance. To avoid such problems, responsible management behavior becomes increasingly important, which essentially implies the adoption of a corporate governance model.*

This article aims to conduct a comparative study of the main corporate governance models used around the world, examining their strengths and weaknesses. The aim is to identify the most effective model and assess whether it can be adapted to different economic systems for wider application. The research uses a bibliographic method, since there are no definite answers to this question in the existing literature, most authors focus on the management models specific to their countries.

Keywords: *corporate governance, control, market, efficiency, global models*

ГЛОБАЛЬНЫЕ МОДЕЛИ И ПРАКТИКИ КОРПОРАТИВНОГО УПРАВЛЕНИЯ

Резюме: *В сегодняшнюю эпоху глобализации уже невозможно обсуждать повышение организационной ценности без учета интересов акционеров, сотрудников, деловых партнеров и других лиц. Иногда эти интересы могут конфликтовать, что приводит к внутренним спорам, которые могут негативно повлиять на эффективность организации. Чтобы избежать таких проблем, все более важным становится ответственное управленческое поведение, что по сути подразумевает принятие модели корпоративного управления.*

Цель данной статьи — провести сравнительное исследование основных моделей корпоративного управления, используемых в мире, изучив их сильные и слабые стороны. Цель состоит в том, чтобы выявить наиболее эффективную модель и оценить, можно ли ее адаптировать к различным экономическим системам для более широкого применения. В исследовании используется библиографический метод, поскольку в существующей литературе нет однозначных ответов на этот вопрос, большинство авторов сосредотачиваются на моделях управления, характерных для их стран.

Ключевые слова: *корпоративное управление, контроль, рынок, эффективность, глобальные модели*

GİRİŞ

Korporativ idarəetmə, müəyyən edilmiş prinsiplərə və ən yaxşı təcrübələrə əməl edərək, təşkilatın idarə olunduğu və nəzarət edildiyi sistemə aiddir. Təşkilati səviyyədə səlahiyyət və məsuliyyətlərin səhmdarlar, direktorlar və rəhbərlik arasında necə bölüşdürüldüyünü müəyyən etmək məqsədi daşıyır. Bu gün bu termin təkcə idarəetmə aktını deyil, həm də dövlətlərdə, beynəlxalq qurumlarda və bizneslərdə idarəetmə və idarəetmə üsullarını təsvir etmək üçün istifadə olunur. O, həm səhmdarların, həm də digər maraqlı tərəflərin şirkətdə öz hüquqlarını səmərəli şəkildə həyata keçirə bilməsini təmin etməklə yanaşı, müxtəlif qərar qəbul edənlərin və nəzarət mexanizmlərinin səlahiyyətlərinin tarazlaşdırılmasına diqqət yetirir.

Korporativ idarəetmə səhmdarlara idarəetmə qərarlarına nəzarət etməyə imkan verən qaydalar və nəzarət mexanizmlərini təmin edir və tərəfdaşların məsuliyyət daşımasını və motivasiyasını təmin edir. Müasir biznes mühitində belə bir sistem tədqiqat və inkişaf fəaliyyətini təşviq etməli və insan və mədəni kapital yaratmaqla sosial sabitliyə töhfə verməlidir. Bu, korporativ idarəetmənin effektiv şəkildə modelləşdirilməsinin həm təşkilati uğur, həm də cəmiyyətin rifahı üçün həlledici əhəmiyyət kəsb etdiyi qənaətinə gətirib çıxarır.

Ənənəvi idarəetmə modelində şirkətə adətən sahib ailəsi rəhbərlik edirdi. Bununla belə, iqtisadi, idarəetmə və texnoloji amillər peşəkar menecerlərin liderlik rollarını öz üzərinə götürməsi zərurətini önə çəkmişdir. Bu dəyişiklik biznes sahibləri və rəhbər işçilər arasında yeni əlaqələrə və iqtisadi dinamikaya səbəb oldu. Bu əlaqələrin strukturu və həyata keçirilməsi korporativ idarəetmənin əsasını təşkil edir, baxmayaraq ki, onun əsas məqsədləri dəyişməz qalır. Korporativ idarəetmə nəzəriyyəsi üç əsas liderlik modelinə əsaslanır: Anglo-Sakson modeli, Kontinental model və Yapon modeli.

Sahibkarlıq və xüsusi mülkiyyətə əsaslanan Anglo-sakson modeli.

Anglo-Sakson modeli şirkət daxilində müstəqil şəxslərin və fərdi səhmdarların üstünlük təşkil etməsi ilə xarakterizə olunur. Bu modeldə menecer, ilk növbədə gəlirliliyə və dividendlərə diqqət yetirən Direktorlar Şurası və səhmdarlar qarşısında cavabdehdir. Bu model investisiyaların hərəkətliliyini təşviq edir, kapitalın səmərəsiz sektorlardan daha inkişaf etmiş sektorlara keçməsinə imkan verir, lakin çox vaxt uzunmüddətli strateji inkişafa diqqət yetirmir.

Birləşmiş Ştatlarda maliyyə bazarı fəaliyyətləri təşkilatlar daxilində mülkiyyət və nəzarət hüquqlarının müəyyən edilməsində böyük rol oynayır. Tarixən qanunvericilik xüsusilə bank sektorunda konsentrasiyaya qarşı olub, lakin son iqtisadi tendensiyalar yeni tənzimləmələrin tətbiqinə təkan verib. Bu dəyişikliklər idarə heyətinin, daha ehtiyatlı və tələbkar investorların və əsas biznes məsələlərinə daha çox diqqət yetirən menecerlərin artan təsirini əks etdirir. ABŞ şirkətlərindən Yaponiya və ya Almaniyadakı həmkarlarından daha çox məlumat açıqlaması tələb olunur. Kiçik şirkətlər, hətta böyümə mərhələsində olan şirkətlər də NASDAQ kimi maliyyə bazarlarında fəaldırlar.

ABŞ-da korporativ idarəetmə fond bazarına investisiyalar üzrə məsləhətlər verən Milli İnvestorlar Korporasiyası (1951-ci ildə yaradılmışdır) və tənzimləyici orqanlar qarşısında səhmdarların maraqlarını qoruyan Fərdi İnvestorların Milli Şurası kimi assosiasiyalardan təsirlənmişdir. Bu təşkilatlar şəffaflığa, məlumat əldə etməyə, tənzimləyicilər və səhmdarlar arasında əlaqələrin gücləndirilməsinə və biznes etikasının təşviqinə diqqət yetirirlər. [9, s.298]

Bu modeldə korporativ idarəetmə üç səviyyədə fəaliyyət göstərir: səhmdarlar, direktorlar və menecerlər, menecerlərin səlahiyyətləri direktorlardan qaynaqlanır. Səhmdarların şirkətin gündəlik fəaliyyətinə müdaxilə etmək üçün məhdud hüquqları vardır, adətən yalnız İdarə Heyətinin üzvlərini seçə bilirlər. Bununla belə, onlar öz holdinqlərini ləğv etməklə və ya kapital töhfələrini artırmaqdan imtina edərək, maliyyələşdirməni dayandırmaqla idarəetmə qərarlarına təsir göstərə bilərlər. Səhmdarların maliyyə dəstəyi onların menecerlər üzərində əsas rıçaqdır.

Qiymətli Kağızlar və Birja Komissiyası səhmdarların kollektiv fəaliyyəti ilə bağlı qaydalarını yüngülləşdirərək, menecerlər və sahiblər arasında potensial biznes strategiyaları haqqında açıq müzakirələri təşviq etmək üçün qaydalar təqdim etdi. İnstitusional investorlar Anglo-Sakson sistemlərində, xüsusən də korporativ kapitalın üçdə ikisinə sahib olduqları Böyük Britaniyada getdikcə daha mühüm rol oynayırlar. Bu tendensiya Birləşmiş Ştatlarda da diqqəti cəlb edir, burada Böyük Britaniyanın idarəetmə sisteminin xüsusiyyəti olan investisiya əlaqələri şirkət rəhbərliyi ilə institusional investorlar arasında əlaqələri gücləndirir. Tənqidçilər bu dəyişikliklərin daxili və xarici nəzarət mexanizmlərindəki uğursuzluqların nəticəsi olduğunu iddia edirlər.

Anglo-Sakson ölkələri maliyyə bazarlarının inkişafı və xüsusilə bank sektorundan kənar şirkətlərin səhmlərinin mülkiyyəti ilə bağlı sərt bank qaydaları ilə tanınır. Böyük Britaniya Avropada bir çox milli şirkətlərin siyahıya alındığı Londonun maliyyə bazarının əhəmiyyətinə görə seçilir. Bu ölkələrdə bank sistemi idarəetmə strukturlarında mərkəzi rol oynamır, banklar ilk növbədə "kredit təminatçıları" kimi görünürlər. Bu təsərrüfat subyektlərində kapital strukturu geniş şəkildə səpələnmişdir və səhmdarların hakimiyyəti menecerlərə nisbətən daha sabit olmağa meyllidir. ABŞ-da olduğu kimi idarəetmə modeli xarici kapital bazarlarından, xüsusən birləşmələr və satınalmalar və qiymətli kağızların ticarəti üzərində həyata keçirilən nəzarət vasitəsilə təsirlənir. Tənzimləyici orqanlar xüsusi korporativ idarəetmə siyasətlərini və təcrübələrini tətbiq etməklə investorları qorumaq üçün çalışırlar. Belə bir sistem təşkilatın fəaliyyətini və bərpasını artırmaq üçün idarəetməyə nəzarət və nəzarət üçün cavabdeh olan müstəqil şuraya ehtiyac duyur. [2, s.122]

Böyük Britaniyada, eləcə də bazar iqtisadiyyatlarının ardıcıl iqtisadi artım vasitəsilə inkişaf etdiyi digər Anglo-Sakson dövlətlərində yüksək dərəcədə kapital səpələnməsi və müxtəlif səhmdar strukturu mövcuddur. Camaat səhmlərə sahib olmaqla və əmanətlərini kapital bazarına yatırmaqla iqtisadi inkişafa birbaşa təsir göstərə bilər.

Əsas səhmdarların maraqlarını vurğulayan - Kontinental-Avropa modeli

Kontinental Avropa modeli, səhmdarların təşkilatla ümumi maraqları bölüşdüyü və onun idarə edilməsində və nəzarətində iştirak etdiyi kapitalın yüksək konsentrasiyası ilə müəyyən edilir. Bu modeldə menecerlər səhmdarlarla yanaşı həmkarlar ittifaqları və biznes tərəfdaşları da daxil olmaqla daha geniş maraqlı tərəflər qrupuna cavabdehdirlər.

İtaliyada korporasiya anlayışı İmperator Trayanın hakimiyyəti dövründə qədim Romaya gedib çıxır. O zaman "kollegia artificum" müxtəlif peşələr üzrə hüquqi şəxslər olub, üzvlərinə vergi güzəştləri və digər güzəştlər təklif edirdi. Bu qurumlar Yunan cəmiyyətindən ilhamlanmış və sahibkarlara kömək etmək məqsədi daşıyırdı.

İtalyan korporatizmi iki mərhələdə təkamül etdi: 1891-ci ildə başlayan və 20-ci əsrin əvvəllərinə qədər böyüyən katolik ruhlu korporatizm və 1920-ci ildən 1940-cı ilə qədər inkişaf edən faşist korporatizm 1927-ci il Əmək Xartiyasında institutsionallaşdırıldı. 1980-ci illər italyan ədəbiyyatında müzakirə mövzusu olaraq qalan neokorporatizm anlayışını təqdim etdi.

Almaniyada korporativ idarəetmə sistemi milli məqsədlərə nail olmaq üçün müxtəlif maraq qruplarının əməkdaşlığını vurğulayır. Tarixən Almaniya bankları korporativ qərarların ayrılmaz hissəsi olub və bir çox şirkət onlardan maliyyə yardımı istəyir. Banklar yalnız öz müştərilərinə səsvermə hüququ verən səhmlərə sahib ola bilərlər. Alman idarəetmə modeli ikili xarakter daşıyır, idarə şurası şirkəti nəzarət şurasının nəzarəti altında idarə edir, nəzarəti və hesabatlılığı təmin edir. [9, s.371]

Nəzarətə əsaslanan idarəetmə sisteminə istiqamətlənmə ilə xarakterizə - Yapon modeli.

Yapon modeli, maraqları üst-üstə düşən və oxşar strategiyaları olan şirkətlərdən ibarət sənaye qruplarına istinad edən holdinq şirkətləri konsepsiyasını təqdim edir. Bu modeldəki menecerlər həm səhmdarlar, həm də keiretsu - xüsusi təchizatçılar və müştərilər şəbəkəsi qarşısında məsuliyyət daşıyırlar. Keiretsu əməkdaşlıq və rəqabətin mürəkkəb qarışığını təcəssüm etdirir ki, bu da düşməncə ələ keçirmələrə qarşı müdafiə strategiyaları, cəlb edilmiş tərəflər arasında fürsətçi davranışların azalması və uzunmüddətli işgüzar münasibətlərə sadiqlikdir. Yapon şirkətlərinin əksəriyyəti belə ticarət tərəfdaşları qruplarının bir hissəsidir.

Bu model çərçivəsində idarəetmə iki əsas hüquq münasibətləri növü ilə xarakterizə olunur: biri səhmdarlar, həmkarlar ittifaqı, müştərilər, təchizatçılar, kreditorlar və hökumətin iştirakı ilə, digəri isə inzibatçılar və maraqlı tərəflər, o cümlədən menecerlər arasında olan birgə müəyyənləşmə. Bu yanaşma vacibdir, çünki o, bu qruplar arasında qarşılıqlı əlaqə nəticəsində yarana biləcək biznes pozulmalarının qarşısını almaq məqsədi daşıyır, çünki bu qarşılıqlı əlaqələr müəyyən risklər yarada bilər. İdarəetmə qərarları, səhmdarların idarəetmə üzərində nəzarəti bəzən məhdud ola bilsə də, ilk növbədə xüsusi korporativ idarəetmə təcrübələri vasitəsilə şirkətin gəlirinin və təsirinin artırılmasına yönəldilmişdir. Nəticə etibarilə, Yapon modeli (Alman modeli kimi) güclü kapital bazarlarının təsirindən çox daxili nəzarət mexanizmlərinə əsaslanır və banklar kimi strateji səhmdarları vurğulayır. Alman yanaşmasına bənzər şəkildə, əsas səhmdarlar həm iqtisadi səmərəliliyi artırmaq, həm də lazım gəldikdə səmərəsizliyi aradan qaldırmaq üçün idarəetmədə fəal iştirak edirlər. Bundan əlavə, model sosial tərəfdaşların və şirkət işçilərinin maraqlarını balanslaşdırmağa çalışır.

Yapon idarəetmə sistemi, bank kreditləri əsas maliyyə mənbəyi kimi xidmət etdiyi üçün banklarla effektiv əlaqə ilə dəstəklənən şirkətlərin yaxından monitorinqini və çevik maliyyələşdirilməsini təmin edir. Mülkiyyət adətən idarəetmə strategiyalarına rəhbərlik edən və səhmlərin məhdud buraxılışını izah edən nəzarətə diqqət yetirən digər korporasiyalar və ya banklara aiddir. Bir çox səhmlər, tez-tez əsas kreditorlar, təchizatçılar və müştərilər də daxil olmaqla, uzunmüddətli etimada əsaslanan münasibətləri dərhal qazancdan üstün tutan sabit səhmdarlara məxsusdur.

Yaponiyada korporativ siyasətlər də hökumətin fəal rolu ilə formalaşır, çünki məmurlar çoxsaylı şirkətlərdə maraqlı tərəflərdir. Mərkəzi Bank və Maliyyə Nazirliyi xüsusilə əsas tərəfdaşlarla münasibətlərdə korporativ nəzarət və nəzarətə nəzarət edir. Hökumət orqanları müəyyən siyasətləri və korporativ

strategiyaları həyata keçirmək üçün qeyri-rəsmi danışıqlar sistemi (gyosei shido) qurmuşlar. 1980-ci illərdə hökumətin təsiri dolayı yolla keçmiş məmurların direktorlar şuralarına təyin edilməsi və özəl şirkətlərdə (amakudari) idarəetmə rolları ilə həyata keçirilirdi, burada onlar 55 yaşında təqaüdə çıxdıqdan sonra hökumət siyasətinə uyğun olaraq strategiyaya rəhbərlik etməyə kömək edirdilər.

Yaponiyanın nəzarət yönümlü korporativ idarəçiliyi ABŞ yanaşması ilə ziddiyyət təşkil edən onun cəmlənmiş səhmdar strukturu ilə asanlaşdırılır. Bir çox müşahidəçilər qeyd edirlər ki, Yaponiyanın hələ də idarəetmə standartlarını artırmaq üçün uzun bir yolu var, korporativ şəffaflıq tarixən əsas problemdir. Bu şəffaflığın olmaması ailəyə məxsus və ailə bizneslərinin üstünlük təşkil etdiyi bazarın mirası kimi qəbul edilir. Banklar və digər institusional investorlar adətən korporativ idarəetməyə nəzarətdə kiçik rol oynayır, əsasən borc maliyyələşdirməsini təmin edirlər. Şirkətlər gəlirli olduqda, banklar xarici investorların maraqlarının monitorinqinə və qorunmasına diqqət yetirirlər, səhmdarlıq və idarə heyətinin yerləri çox vaxt top menecmentdə bank nümayəndələrinə verilir. [9, s.446]

Hazırda Yaponiya sistemi fərdlərdən çox tranzaksiya şəbəkələrini vurğulayır. Keiretsu və sabit bank sistemi arasındakı əlaqələr adətən güclü idarəetməyə əsaslanır və bəzən hətta xarici təsirlərdən təcrid olunur. Bu struktura iki əlverişli amil kömək edir:

1. səhmdarların passivliyi
2. daxili direktorların üstünlüyü

Dünyada istifadə edilən müxtəlif sistemlər arasında oxşarlıq və fərqlilər

Müxtəlif ölkələrdə korporativ idarəetmə modellərinin tədqiqi Anglo-Sakson, Kontinental Avropa və Asiya sistemlərinin əsas xüsusiyyətlərini vurğulayır. Yan-yana tədqiq edildikdə, bu üç model Cədvəl 1-də göstərildiyi kimi nəzərəçarpacaq oxşarlıq və fərqləri ortaya qoyur.

ABŞ və İngiltərədəki menecerlər daha yüksək mobillik ilə maliyyə və marketinq sahəsində ixtisaslaşırlar. ABŞ-da bir çox menecerlər ölkə xaricindən gəlir, Fransa, İtaliya və Yaponiyada isə bunun əksi doğrudur.

Cədvəl 1. Korporativ idarəetmə modellərinin əsas xüsusiyyətləri

	Anglo-Sakson	**Kontinental Avropa**	**Yaponiya**
İstiqamət	Birja	Bank bazarı	Bank bazarı
Əsas diqqət	səhmdarların mülkiyyət hüququ	səhmdarların mülkiyyət hüququ və şirkətin işçiləri ilə münasibətləri	maraqlı tərəflərin mənafeləri (keiretsu)
Səhmlərin strukturu	dağılmış	Konsentratlı	konsentrat (çarpaz səhmlərə sahib olmaq)
İdarəetmə	icraçı direktorlar qeyri-icraçı direktorlar	Müşahidə Şurası İdarə Heyəti	İdarə Heyəti Təftiş komissiyası
Nəzarət sistemi	Xarici	Daxili	Daxili
Mühasibat uçotu sistemi	GAAP	MHBS	GAAP və MHBS

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanıb.

ABŞ xarici təsirlərə açıq olub, onlara biznes konsepsiyalarını və strategiyalarını uğurla diversifikasiya etmək üçün bir yol kimi baxır. Avstraliyalı Çarlz Bellin rəhbərlik etdiyi McDonald's və İrlandiyalı Neville İsdellin rəhbərlik etdiyi Coca-Cola kimi şirkətlərdə xarici liderlərin olması buna yaxşı nümunədir. Bunun əksinə olaraq, şirkətlərin tez-tez hökumət və ya ailə nəzarətindən təsirləndiyi Fransa, İtaliya və Yaponiya kimi ölkələr daha çox ehtiyatlı qlobal strategiyalar qəbul etməyə və yerli nəzarəti saxlamağa üstünlük verirlər.

Keiretsu və banklar kimi kapital təminatçılarının şəxsi məlumat mənbələrinə malik olduğu Yaponiyadan fərqli olaraq, ABŞ, həmçinin iqtisadi əməliyyatlarda mühasibat uçotunun keyfiyyətinə güclü diqqət yetirir. Bu, investisiya qərarları üçün mühasibat məlumatlarının şəffaflığı və uyğunluğu ilə bağlı suallar yaradır. ABŞ bazarının uğurundan sonra daha çox müdaxilə ilə xarakterizə edilən idarəetmə modellərinə malik Almaniya və Yaponiya kimi ölkələr sistemlərini Anglo-Saxon modeli ilə daha yaxından uyğunlaşdırmağa başladılar. Bununla belə, Yapon modeli getdikcə insan kapitalına diqqət yetirir və bank sisteminin rolunu vurğulayır. [2, s.137]

Birləşmiş Ştatlarda mühasibat uçotunun keyfiyyəti həm statistik, həm də iqtisadi baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir, daha yüksək keyfiyyət investisiya qoyulmuş pul vəsaitlərinin hərəkətinə həssaslığın azalması ilə əlaqələndirilir - Yaponiyada belə bir əlaqə yoxdur. ABŞ-da institusional investorlara birdən çox şirkətə sahib olmaq və ya menecerlərə təsir etmək üçün digər institusional investorlarla əməkdaşlıq etmək qadağandır. Müəyyən təzyiqlərə tab gətirə bilsələr də, onlar səsvermə səlahiyyətlərinin əhəmiyyətli təsirini və fəaliyyətlərinin cari və gələcək biznes nəticələrinə əhəmiyyətini bilirlər.

Korporativ idarəetmə, risklərin qiymətləndirilməsi, maksimum səmərəlilik üçün kapitalın bölüşdürülməsi və fondların davamlı monitorinqi və idarə edilməsi daxil olmaqla, kapital təminatçıları üçün əsas narahatlıqları həll edir. ABŞ, Almaniya və Yaponiyadakı sistemlər arasında aparılan müqayisələr bu məsələlərə iki fərqli yanaşma aşkar edir: idarəetmə hərəkətlərinin birbaşa açıqlanması və mülkiyyətçilər və digər maraqlı tərəflər arasında əlaqələrin uzunmüddətli inkişafı. Baxmayaraq ki, hər bir yanaşma müvafiq iqtisadiyyatın ehtiyacları üçün adekvatdır, onların birləşdirilməsi qlobal miqyasda rəqabət aparan şirkətlər üçün xüsusi rəqabət üstünlükləri təklif edə bilər. [6, s.215]

Üç əsas korporativ idarəetmə modelinin təhlili müqayisə üçün ən azı iki ölçü müəyyən edir: birincisi sistemin özünə aiddir (məsələn, prioritet iddialar), ikincisi isə idarəetmənin effektivliyinin qiymətləndirilməsinə aiddir (prioritetli iddiaların nə dərəcədə dəstəkləndiyi). Sahiblərin aktivlərinin artırılmasının təfsiri bu sistemlər arasında dəyişir, çünki həm sahiblər, həm də iddia sahibləri bir ölkədən digərinə fərqlidir.

Amerika sistemi azad bazarın rolunu vurğulayır, ondan şirkət sahibləri üzərində nəzarəti həyata keçirmək üçün istifadə edir. Bunun əksinə olaraq, Yapon modeli, xüsusən də qarşılıqlı nəzarət yolu ilə bütün iştirak edən tərəflərin qarşılıqlı maraqlarına diqqət yetirməklə, bir-birindən asılı olaraq fəaliyyət göstərən biznes şəbəkələrinə üstünlük verir. Alman sistemi şirkətə sərvət istehsal edən bir qurum kimi baxır, bazar tərəfindən yaxından izlənilir və mənfəət milli sərvətin arxasında duran qüvvə kimi görünür. Bu modeldə işçilərin və kreditorların maraqları həm nəzarət mexanizmi, həm də gəlirlilik üçün stimul rolunu oynayır.

Hər bir model iqtisadi səmərəliliyin artırılması zərurətinə cavab olaraq işlənib hazırlanmışdır, baxmayaraq ki, idarəetmənin təkmilləşdirilməsi üçün həyata keçirilən tədbirlər onların arasında əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. ABŞ-da korporativ uğur ilk növbədə qoyulmuş kapitalın maliyyə gəliri ilə qiymətləndirilir. Yapon modeli kapitalın səmərəliliyini vurğulayır, Almaniya sistemi isə insan kapitalının göstəricilərinə diqqət yetirir. Bu sistemlərin müxtəlif iqtisadi və sosial dəyişikliklərə tab gətirməsi faktı göstərir ki, fərqliliklərinə və spesifik zəif tərəflərinə baxmayaraq, hər bir model öz ölkəsinin iqtisadiyyatını dəstəkləmək və ona təsir göstərmək üçün kifayət qədər güclü tərəflərə malikdir. Cədvəl 2 üç modelin əsas güclü və zəif tərəflərinin müqayisəli icmalını təqdim edir.

Cədvəl 2. İdarəetmə modellərinin güclü və zəif tərəfləri

	Anglo-Sakson	**Kontinental Avropa**	**Yaponiya**
Güclü	davamlı nizam-intizam	çoxsaylı risk daşıyıcıları	nikbinliyin azalması
	şəffaflıq	qarşılıqlı fayda	sahiblərinin birbaşa təsiri
Zəif	uğursuzluq	yavaş reaksiya	dəyişməyə müqavimət

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanıb.

Yapon sistemi kənar adamların başa düşməsi üçün çətin ola bilər. Tarixən o, milli səviyyədə hüquqi tanınma üzərində qurulub və hər bir vətəndaşın rifahı üçün lazım olan əsas resurslardan ədalətli pay almaq hüququna malik olan dövlət və özəl mülkiyyəti birləşdirir. Nəzəriyyədə mülkiyyət hüquqları və borc tələbləri iştirakçılar arasında bərabər paylansa da, praktikada bu balans tam həyata keçirilmir.

Hər bir ölkənin qanunvericiliyində iddiaların tanınmasına görə sahibkarlıq fəaliyyəti iştirakçılarının təsirinin necə dəyişdiyi Cədvəl 3.də göstərilir.

Cədvəl 3. Hüquq sisteminə əsaslanan iştirakçıların təsir səviyyəsi

Hüquq sistemi	**ABŞ**	**Almaniya**	**Yaponiya**
İştirakçıların əhəmiyyəti	**fərdlər**	**biznes şəbəkəsi**	**Banklar**
	qurumlar	banklar	biznes şəbəkəsi
	biznes şəbəkəsi	hökumət	işçilər
	işçilər	qurumlar	hökumət
	hökumət	fərdlər	fərdlər
	banklar	işçilər	Qurumlar
İdarəetmənin əhatə dairəsi	kapital bazarı	əməliyyatlar	korporasiyalar şəbəkəsi
İdarəetmə səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi	maliyyə göstəriciləri	sosial kapitalın qaytarılması	insan kapitalının qaytarılması

Yapon korporasiyaları ABŞ-dakı kimi struktura malik olsalar da, Yapon modelində səhmdarların maraqları üstünlük təşkil edir. Bununla belə, səhmdarların statusu iki model arasında əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir; Yaponiyada səhmin dörddə biri kimi minimal payı olan səhmdarlar, əsasən məhdud gücə malik kapital bazarlarının inkişaf etməməsi səbəbindən az təsirə malikdirlər.

Almaniya və Yaponiyadakı idarəetmə modelləri maraqlı tərəflərin, xüsusən də bankların güclü cəlb

olunmasını göstərir ki, bu da korporativ idarəetmənin səmərəliliyini artırır və bu ölkələrə rəqabət üstünlükləri verir. Əksinə, ABŞ-da populist yanaşma maraqlı tərəflərin təsirini məhdudlaşdırır, səmərəsizliyə və daha yüksək agentlik xərclərinə səbəb olur. Alman və Yapon modelləri risk kapitalı ilə bağlı xərcləri azaltmaqla potensial olaraq rəqabət üstünlüyü təklif edən dövlət-özəl tərəfdaşlıqları vurğulayır.

NƏTİCƏ

Hər bir idarəetmə modeli özünəməxsus mədəni, tarixi və texnoloji xüsusiyyətlərə əsaslanaraq, bu modellərin hər bir ölkənin spesifik iqtisadi və sosial şəraitinin təsiri altında necə inkişaf etdiyini əks etdirərək inkişaf etmişdir. Aydındır ki, heç bir vahid idarəetmə modeli mükəmməl və ya universal olaraq üstün deyil; onların uzunömürlülüyü göstərir ki, hər biri öz kontekstində effektivdir və bir ölkəyə xas olan korporativ idarəetmə strukturunu digər ölkəyə köçürmək çətindir.

Qərb cəmiyyətləri qloballaşma üçün zəmin yaradan dinamiklik və güclü bazar mövcudluğu ilə idarə olunan demokratik mədəniyyətin bir hissəsi kimi korporativ idarəetməni inkişaf etdirdilər. Əsas məqsədlərə mənfəət əldə etmək, yaradıcılığı təşviq etmək, tədqiqat və innovasiyaları dəstəkləmək və qloballaşmanın tələblərinə cavab vermək daxildir. Müasir biliyə əsaslanan iqtisadiyyatda korporativ idarəetmə getdikcə daha çox kritik aktivə çevrilmiş insan kapitalına əsaslanır.

Bəzi Avropa ölkələrində (Belçika, İspaniya, Portuqaliya və İtaliya kimi) və OECD kimi beynəlxalq təşkilatlar daxilində idarəetmə mexanizmləri kapital bazarlarında şəffaflığı yaxşılaşdırmaq, şirkətin fəaliyyətini artırmaq, rəqabət qabiliyyətini və kapitala çıxışı artırmaq məqsədi daşıyır. İdarəetmədə uzunmüddətli ənənələrə və möhkəm kapital bazarlarına malik ölkələr (məsələn, Böyük Britaniya, Fransa və Almaniya) üçün bu mexanizmlərin əsas diqqəti Direktorlar Şurasının fəaliyyətinin keyfiyyətinin və korporativ idarəetmə ilə bağlı məlumatların keyfiyyətinin artırılmasına yönəlib.

Yaxşı idarəçiliyin qiymətləndirilməsi çətin olaraq qalır, çünki cari qiymətləndirmə meyarları onun effektivliyini tam əks etdirməyə bilər və təşkilatlar öz idarəetmə təcrübələrini səmərəli şəkildə bildirmək üçün daha aydın standartlara ehtiyac duyurlar. İdarəetmə modelinin seçimi çox vaxt firmanın könüllü və ya məcburi yanaşmaya üstünlük verməsindən, eləcə də bazarlar, sahibkarlar və vətəndaş cəmiyyəti arasında qarşılıqlı əlaqədən asılıdır. Sosial məsuliyyət performansını ölçmək üçün ciddi şəkildə işlənmiş üsulların olmaması səbəbindən ədəbiyyatda müqayisəli tədqiqat üçün standartlaşdırılmış metod yoxdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Aguilera, R. V., & Jackson, G. (2003). The cross-national diversity of corporate governance: Dimensions and determinants. *Academy of Management Review, 28*(3), 447-465. doi:10.5465/amr.2003.10196772
2. Aoki, M. (1994). Monitoring characteristics of the main bank system: An analytical and developmental view. In M. Aoki & H. Patrick (Eds.), *The Japanese Main Bank System: Its Relevance for Developing and Transforming Economies* (109-141). Oxford University Press.
3. Dignam, A., Galanis, M. (2009) The globalization of corporate governance, Farnham, UK: Ashgate Publishing.
4. Ehmer, J. (2009) The idea of work in Europe from Antiquity to modern times, London: Ashgate Publishing.
5. Hofstede, G. (2001). *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions, and Organizations Across Nations* (2nd ed.). Sage Publications.
6. Jeffers, E. (2005) Corporate governance: Toward converging models?, Global Finance Journal, Volume 16, Issue 2, p. 225.
7. La Porta, R., Lopez-de-Silanes, F., Shleifer, A., & Vishny, R. W. (1998). Law and finance. *Journal of Political Economy, 106*(6), 1113-1155. doi:10.1086/250042
8. Mallin, C. (2006) International corporative governance: a case study approach, Northampton, Massachusetts, USA: Edward Eldar Publishing Ltd.
9. Martynova, M., Renneboog, L. (2011) Evidence on the international evolution and convergence of corporate governance regulations, Journal of Corporate Finance, Volume 17, Issue 5, p. 1542.
10. Shleifer, A., & Vishny, R. W. (1997). A survey of corporate governance. *The Journal of Finance, 52*(2), 737-783. doi:10.1111/j.1540-6261.1997.tb04820.x

Günay İLDIRIMLI

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti,
müəllim
gunay.ildirimli@atmu.edu.az

Ülkər SADIQOVA

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti,
İqtisadiyyat üzrə fəlsəfə doktoru
u.sadiqova@atmu.edu.az

MENECMENTDƏ BİZNES PROSESLƏRİNİN YENİDƏN QURULMASI: TƏŞKİLATİ DƏYİŞİKLİK ÜÇÜN İNNOVATİV STRATEGİYALAR

Xülasə: *Günümüzdə qloballaşmanın təsiri ilə bir çox təşkilatlar idarəetmədə innovativ yanaşmalar tətbiq etməyə başlayıblar. Təşkilatlar uğurun açarı kimi dəyişiklikləri idarə etmək, rəqabət üstünlüyü əldə etmək, səmərəliliyi artırmaq üçün innovativ strategiyalar işləyib hazırlayırlar. Menecmentdə strategiyalar ilə innovasiya arasındakı sinerji mövcuddur. Belə ki, innovasiya ideyası ilə bağlı siyasət, mədəniyyət normaları və alınacaq qərarlar bizneslərin strateji qərarlarına daxildir. Bu tədqiqat biznes proseslərinin yenidən idarə edilməsinin sadəcə texniki aspektini nəzərdən keçirtmir, həm də insan amilinin önəmini ortaya qoyur, onların dəyişikliyə uyğunlaşması, prosesləri qavraması, məmnunluğu tərəflərini müzakirə edir. Araşdırmanın məqsədi tədqiqatçıların, menecerlərin strateji innovasiya ilə bağlı məlumatlılığının artırılması, strateji qərarların qəbul edilməsi zamanı innovativ ideyalara önəm verilməsini və innovativ strategiyaların təşviq edilməsidir. Bu araşdırmada təkmilləşdirmə edilə biləcək sahələr üçün təkliflər təqdim edilmiş, biznes proseslərinin yenidən idarə olunması ilə bağlı innovativ yanaşmalar təhlil edilmişdir.*

Açar sözlər: *dəyişikliklərin idarəedilməsi, təşkilat sosial-texniki sistem kimi, strateji innovasiya,biznes prosesləri*

BUSINESS PROCESS REENGINEERING IN MANAGEMENT: INNOVATIVE STRATEGIES FOR ORGANIZATIONAL CHANGE

Abstract: *Today, under the influence of globalization, many organizations have started to apply innovative approaches in management. Organizations develop innovative strategies to manage change, gain competitive advantage, and improve efficiency as a key to success. There is a synergy between strategies and innovation in management. So, policy, cultural norms and decisions related to the idea of innovation are included in the strategic decisions of businesses. This study not only considers the technical aspect of business process reengineering, but also reveals the importance of the human factor, discussing aspects of their adaptation to change, process perception, and satisfaction. The purpose of the study is to increase the awareness of researchers and managers about strategic innovation, to give importance to innovative ideas when making strategic decisions, and to promote innovative strategies. In this study, suggestions for improvement areas were presented and innovative approaches related to business process re-management were analyzed.*

Key words: *change management, organization as a socio-technical system, strategic innovation, business processes*

РЕИНФОРМАЦИЯ БИЗНЕС-ПРОЦЕССОВ В УПРАВЛЕНИИ: ИННОВАЦИОННЫЕ СТРАТЕГИИ ОРГАНИЗАЦИОННЫХ ИЗМЕНЕНИЙ

Резюме: *Сегодня под влиянием глобализации многие организации начали применять инновационные подходы в управлении. Организации разрабатывают инновационные стратегии для управления изменениями, получения конкурентных преимуществ и повышения эффективности как ключ к успеху. Существует синергия между стратегиями и инновациями в менеджменте. Итак, политика, культурные нормы и решения, связанные с идеей инноваций, включены в стратегические решения бизнеса. Данное исследование не только рассматривает технический аспект реинжиниринга бизнес-процессов, но и раскрывает важность человеческого фактора, обсуждая аспекты его адаптации к изменениям, восприятия процессов и удовлетворенности. Цель исследования — повысить осведомленность исследователей и менеджеров о стратегических инновациях, придать значение инновационным идеям при принятии стратегических решений и*

продвигать инновационные стратегии. В этом исследовании были представлены предложения по областям улучшения и проанализированы инновационные подходы, связанные с переуправлением бизнес-процессами.

Ключевые слова: *управление изменениями, организация как социотехническая система, стратегические инновации, бизнес-процессы*

GİRİŞ

Müasir cəmiyyətdə rəqabətin inkişafı və texnologiyanın təkmilləşdirilməsi ilə biznes mühiti daha dinamik və dəyişkən olmuşdur. Bu, təşkilatlardan biznesin strateji idarə edilməsinə daha çevik yanaşmağı, məqsəd və vəzifələrini tənzimləməyi, təşkilati strukturu təkmilləşdirməyi, əsas funksiyaların mərkəzləşdirilməsi dərəcəsini nəzərdən keçirməyi, işçilərin motivasiya sistemini dəyişdirməyi tələb edir. Yeni əsrin əvvəllərində təşkilati inkişaf, transformasiya və dəyişikliklərin idarə edilməsi problemlərinin elmi şəkildə öyrənilməsi zərurəti özünü büruzə verdi və qlobal böhranın başlaması ilə təşkilatların səmərəliliyinin artırılması zəruri fəaliyyətə çevrildi. 20-ci əsrin sonunda idarəetmə elmində - dəyişikliklərin idarəedilməsi anlayışı yarandı. Dəyişikliklərin idarə edilməsinin vəzifəsi müəssisənin xarici mühitində baş verən proseslərin mahiyyətini düzgün qiymətləndirmək, xarici və daxili təsirlərin müxtəlifliyini vahid davranış xəttinə endirəcək yenilikləri seçmək və həyata keçirməkdən ibarətdir.

Bu gün əksər biznes strukturları davamlılığını qorumaq üçün daim məqsədyönlü şəkildə dəyişməlidir. Xarici mühitin qeyri - stabiliyi və innovasiyaların tətbiqi iqtisadi fəaliyyətin demək olar ki, bütün sahələrində təşkilatların işinə və fəaliyyətinə standart yanaşmaları sürətlə əvəz edir.

Təşkilat daim inkişaf və ya tənəzzül istiqamətində hərəkət edən canlı, dinamik bir orqanizmlə eyniləşdirmək olar. Müvəffəqiyyətli bir müəssisə daim hərəkətdədir, rəqabətə davamlı olmaq üçün daim yenilikçi texnologiyalar və elementlər axtarır və tətbiq edir. Buradan belə nəticə çıxır ki, hər bir təşkilatın idarə edilməsi adekvat idarəetmə vasitələrinə əsaslanan təşkilati dəyişikliklərə sistemli baxışın formalaşdırılmasına praktiki olaraq məqsədəuyğun və elmi əsaslandırılmış yanaşma tələb edir ki, bu da intellektual, istehsal və resurs potensiallından məqsədyönlü və səmərəli istifadəyə imkan verir.

Biznes prosesinin yenidən qurulması anlayışı korporativ fəaliyyətlə bağlı ənənəvi təsəvvürləri dəyişdirir. Biznes proseslərinin yenidən qurulması (BPR) daxili və xarici iş axınlarının və proseslərin qiymətləndirilməsi və yenidən qurulması üçün faydalı idarəetmə üsulu kimi müdafiə edilmişdir Kotter və Schlesigner (1979)ə görə, dövlət tənzimləmələrində tələblərin artması, texnoloji inkişaflar, rəqabət və dəyişən işçi qüvvəsi ilə biznes mühitində təşkilatlar ən azı ildə bir dəfə orta səviyyəli təşkilati dəyişikliklər, hər beş ildən bir böyük dəyişikliklər etməlidirlər. Son zamanlarda aparılan tədqiqatlara görə, firmalar korporasiyanı yenidən idarə etməyə etməyə; çarəsizlik və ya böhran (halların 60% -i); uzaqgörənlik (30%); ambisiya (10%) (Hammer, 1990) olmaqla üç qüvvədən biri tərəfindən təhrik edilir. Eyni zamanda bütün dünyada korporasiyalar tərəfindən biznes proseslərinin yenidən qurulmasına marağın artmasına səbəb olan amilllərdən biri də dəyişən iqtisadi mühitdir. Bir araşdırma göstərir ki, sorğuda iştirak edən firmaların təxminən 87%-i ya biznes proseslərinin yenidən idarə olunması layihələrində iştirak edir və ya növbəti bir neçə il ərzində bu layihələri həyata keçirmək niyyətində olduqlarını nümayiş etdirirlər. Biznes proseslərinin idarə edilməsi özündə yeni baxış və strategiyaları ehtiva edən dəyərə malikdir[5, s.49]. Biznes proseslərinin yenidən idarə edilməsində əsasən təşkilat, texnologiya, strategiya və insanlar dəyişikliyə məruz qalır.Proseslərin zamanında, səmərəli,effektiv yerinə yetirilməsini təmin etmək üçün yüksək səviyyəli menecerlərdən konseptual bacarıqlar, strateji düşüncə və daimi öhdəlik, dəstək tələb olunur. Rəhbərlik təşkilatın strateji innovasiya imkanlarını tədqiq edir, menecmenti sistem olaraq nəzərdən keçirdir.

Müəssisələrin təşkilati dəyişikliklər üçün yeni ehtiyacları kontekstində strateji innovasiya

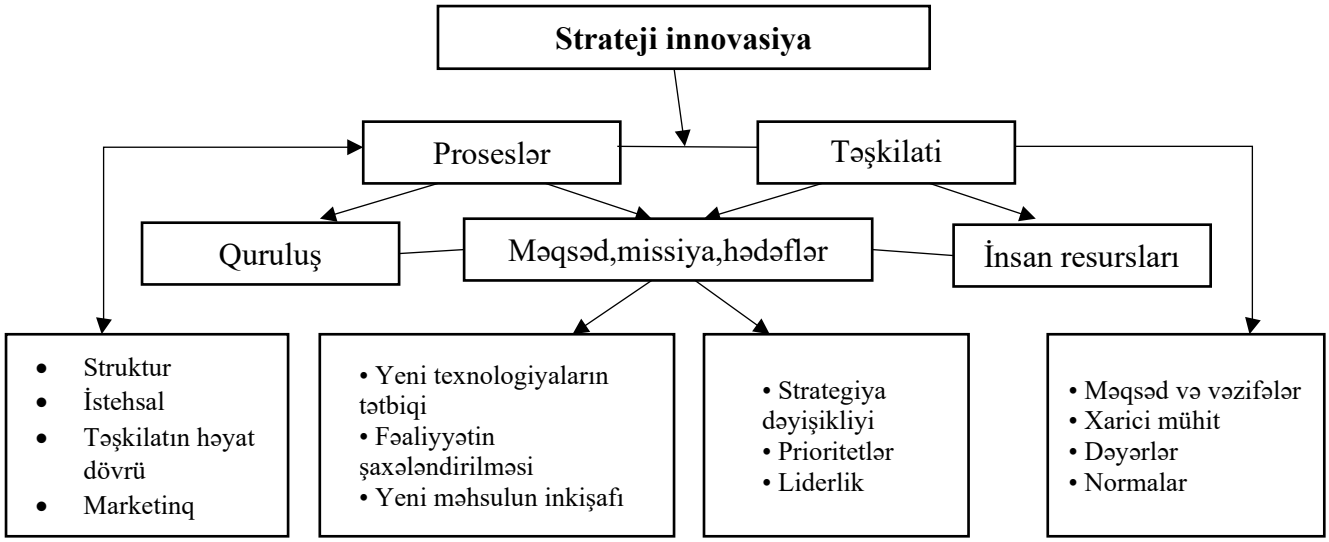
Tədqiqatlar göstərir ki, biznes proseslərinin yenidən idarə edilməsi(BPR)cəhdlərinin üçdə ikisindən çoxu uğursuz nəticələnmişdir.(Crowe et al., 1997).American Express və Amoco kimi şirkətlər isə sonrakı cəhdlərdə uğur əldə edə bilmişdilər.

Müəssisənin innovasiya strategiyası onun korporativ strategiyası ilə inteqrasiya olunmalıdır. Effektiv innovasiya strategiyası ilə rəqabət üstünlüyü əldə etmək üçün maraqlı tərəflərin ehtiyac və gözləntilərini anlamaq, planlaşdırılan bazarı tanımaq,bütün bunları bir vizyon ətrafında birləşdirilməsi, paylanılması və mənimsənilməsini təmin etmək, müəssisənin innovasiya ilə bütünləşmiş missiya və məqsədlərini müəyyən etmək lazımdır.

Strateji innovasiya üç əsas elementdən ibarətdir : Bunlardan birincisi yüksək səviyyəli menecerlərin strateji düşüncəyə sahib olmasıdır; İkincisi, yenilik və effektivliyin yaradıcı ideyanın inkişafı və analitik təfəkkür kimi müxtəlif təşkilati keyfiyyətlər tələb etməsidir. Üçüncüsü isə daha az məhsul və ya texnologiyaya əsaslanır.

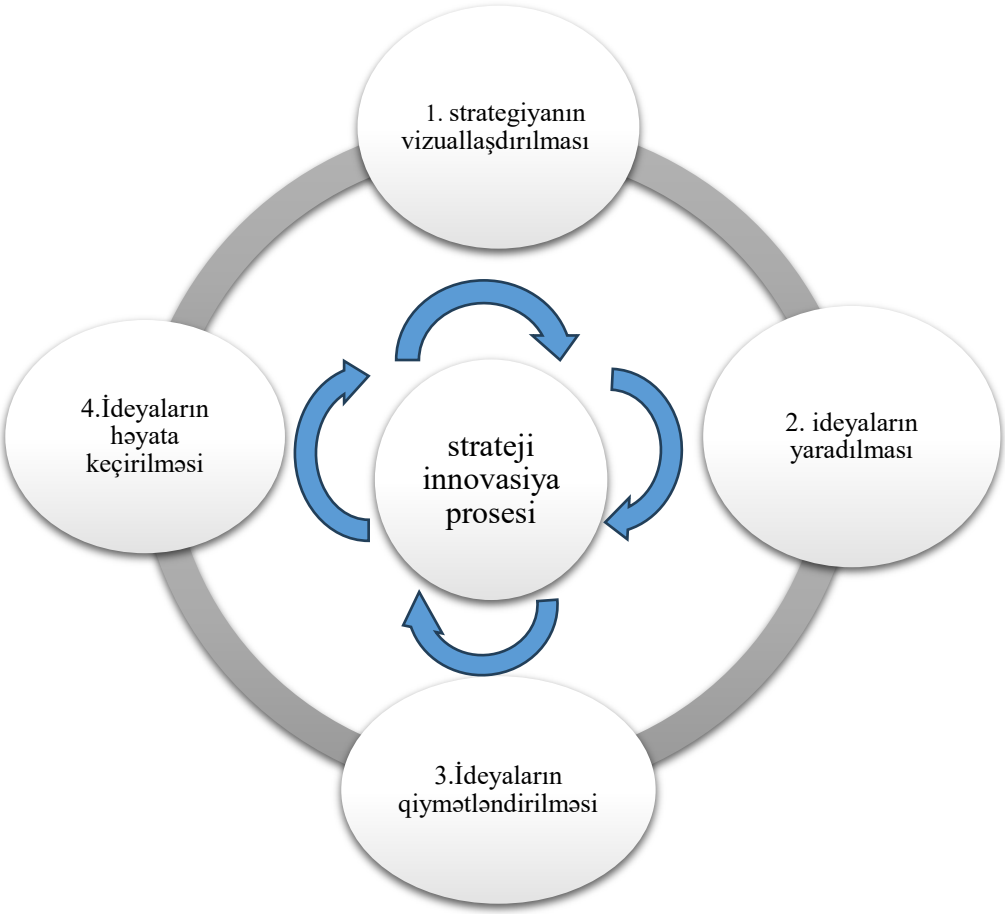
Schlegelmilch (2003:127) Joreskog & Goldenberg (1975)-nin "Çoxlu göstərici- çoxlu səbəb modeli"ni (Multiple indicator multiple cause model) istinad edərək strateji innovasiya ilə bağlı model yaratmışdır (Şəkil 1).

Şəkil 1. MIMIC modeli

Model strateji innovasiyanın inkişafına töhfə verən dörd əsas amili (mədəniyyət, proses, insanlar və resurslar) və strateji innovasiyanın iki nəticəsini müəyyən edir: müştəri dəyəri və rəqabətli mövqeləşdirmə (Şəkil 1) [3, s.56].

Artan rəqabət və dəyişikliklərin sürəti strateji innovasiyaya bir proses kimi baxmağı zəruri edib. Sniukasın (2007:71) fikrincə, strateji innovasiya prosesi dörd mərhələdən ibarətdir.(Şəkil 2).

Şəkil 2. Strateji innovasiya prosesi

Şəkil 2-də Biznes proseslərinin yenidən qurulmasında strateji innovasiya prosesi təsvir edilmişdir. Prosesin ilk addımı strategiyanın vizuallaşdırılması, yəni cari strategiyanın tanınmasıdır. Bu addımdan sonra yeni ideyaların yaradılması, yeni ideyaların sınaqdan keçirilməsi, qiymətləndirilməsi və bu ideyaların həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Bu proses davamlıdır, yəni son addımdan sonra strategiyanın vizuallaşdırılması olan ilk addıma geri qayıdırıq[3, s.11],.

1. strategiyanın vizuallaşdırılması- strateji innovasiya profili;strategiyanın müəyyən edilməsi,ümumi çərçivənin yaradılması,strategiyanın müzakirəsi;innovasiya üçün maraqlı sahərlərin müəyyən edilməsi
2. İdeyaların yaradılması- İdeyaları öldürməmək və hər kəsi cəlb etmək üçün komanda üzvlərini açıq fikirli olmağa təşviq etmək; Mümkün qədər çox ideya yaratmaq,daxili və xarici qaynaqlardan istifadə etmək; Baxışların müxtəlifliyinə nail olmaq.
3. İdeyaların qiymətləndirilməsi: struktur yanaşmadan istifadə etmək, strateji sınaq;
4. İdeyaların həyata keçirilməsi: Sərhədlərin incələnməsi; dəyişiklik üçün ehtiyacları açıqlamaq;kommunikasiya; öyrənmək və təlim;

Təşkilati dəyişikliklər üçün insan resurslarının yenidən idarə olunması

Hal-hazırda hər hansı bir təşkilatın uzunmüddətli rəqabət üstünlükləri üçün ən vacib resurs insan resurslarıdır, yəni insanlar, onların yüksək ixtisasları, dəyər yönümləri sistemi, bilik, bacarıq və qabiliyyətlər və məqsədlərinə çatmaq istəyi, əmək motivləri və s. Bu gün təşkilati idarəetmənin əsas vəzifələri insan resurslarından səmərəli istifadəyə yönəldilmişdir, lakin işçilərin özləri məqsəd və hərəkətlərin birliyi, ümumi korporativ dəyərlər və maraqlar ilə xarakterizə olunan idarəetmə sistemi yarada bilməzlər. Aydındır ki, işçilərin hər birinin öz maraqları olan vahid bir bütövlükdə birləşməsi yalnız onların fəaliyyətinin səmərəli təşkili əsasında mümkündür.Təşkilatlarda müasir iş şəraitində insan resurslarının idarə edilməsi sahəsində innovativ texnologiyaların tətbiqi aktual vəzifəyə çevrilir. Müasir komandalarda yaranan problemlərin innovativ həllərinin tətbiqində ən mühüm amil kadr innovasiyasıdır. Onlar şirkətin inkişaf strategiyası ilə kadr planlaşdırması arasında sıx əlaqə ehtiyacına əsaslanır; kadr xərclərinin istehsalın iqtisadi göstəricilərinə təsir dərəcəsinin qiymətləndirilməsi; əmək bazarında səmərəli işləmək üçün tələb olunan sayda səriştələrin və peşəkar bacarıqların formalaşdırılması və s.

İctimai istehsal və təkrar istehsal sisteminin inkişafı prosesində innovasiyanın dominant rolu, təşkilati inkişafda insan amilinin artması ilə innovasiyaların idarə edilməsinin sıx əlaqəsini aydın şəkildə nümayiş etdirən konkret sosial asılılıqlarla xarakterizə olunur.

Rəqabət üstünlükləri yeni bilikləri digərlərinə nisbətən daha tez və daha səmərəli yaradan və mənimsəyən, təklif olunan məhsul və xidmətləri fərqli və dinamik inkişaf edən insan ehtiyaclarına daha yaxşı uyğunlaşdıran firmalar, ölkələr və regionlar qazanır. Müasir şəraitdə humanist idarəetmə prinsiplərinin aktuallaşdırılmasına əsaslanan innovativ idarəetmə texnologiyalarının inkişafı və formalaşması qrup və təşkilati məqsədlərin inkişafı və istehsal problemlərinin həlli üçün ən yaxşı əsasa çevrilir[1].

Təşkilati dəyişikliyə tabe olan və ya müqavimət göstərən işçilər diqqət mərkəzində olmalıdır, biznes proseslərinin yenidən idarə edilməsində insan ölçüsü mühüm amildir.Dəyişiklik prosesinin ilkin mərhələsində işçilərin sözügedən yeniliklərə müsbət münasibətin formalaşmasını təmin edərək insani maneələri aradan qaldırmalıdır. Dəyişikliklərin vaxtı və xarakteri çox vaxt müəssisənin maraqlarına uyğun olduğuna görə, o təşkilatın üzvləri arasında narahetidici olmağa meyillidir. Rəhbərliyə inamsızlıq, uğursuzluq qorxusu,statusun itirilməsi, qrup münasibətlərinin pozulması,texnologiyalara və prosesə uyğunlaşmaq qabiliyyətinin olmaması dəyişikliyə meyilli olmamağın digər səbəbləri arasındadır.Biznes proseslərinin yenidən idarə olunmasının uğursuzluğunun səbəbi sözügedən dəyişikliklikliklərin ən çox təsir edəcəyi şəxslərin müqavimətidir.Yenidən idarə olunma bir insanın təşkilatdakı işi ilə əhatə olunan rolların, normaların, standartların, prosedurların və iş axınlarının dəyişdirilməsini əhatə edir. Sosial təşkilatın hər bir aspekti indi iş prosesləri də daxil olmaqla dəyişikliyə məruz qalır :maliyyə və idarəetmə strukturları; təşkilati mədəniyyət; təşkilati dizaynlar; və təşkilati davranış. Bu layihələrdə müqavimətin əsas səbəbi menecerlərin işdən çıxarılma qorxusu və ya güc tənzimləmələrinin dəyişdirilməsidir. Şəxsi maraqlar və ərazi mübahisələri ,statu-kvonun pozulması,səlahiyyətlərin itirilməsi bu səbəblər arasındadır.

Marjanovic (2000) Biznes proseslərinin yenidən idarə olunması zamanı(BPM) müqaviməti azaltmaq üçün aşağıdakı strategiyaları həyata keçirməyi təklif etmişdir:

1.İşçilərin yenidən idarə olunmaya münasibəti müəyyən edilməli və müqavimətin səbəbləri qiymətləndirilməli

2. BPR-nin təhdidedici xarakteri qəbul edilməli, işçilər ehtiyacı başa düşməlidirlər.

3. Dəyişiklik üçün işçilərin bu prosesdə iştirakı çox vacibdir və bütün menecment səviyyələrində ünsiyyət yaxşılaşdırılmalıdır.

İşçilərə prosesin yenidən dizaynının bir hissəsi olduqlarını hiss etdirmələri onların mənəviyyatını yaxşılaşdıra və mənfi hissləri azalda bilər. İşçi heyətinii ən istedadlırının dəyişiklik proseslərinə cəlb edilməsi performansa müsbət təsir göstərəcək və biznes proseslərinin radikal şəkildə yenidən dizaynını artıracaq.

Çoxsaylı tədqiqatçılar hesab edirlər ki, idarəetmədə dəyişiklik aşağıdan yuxarıya deyil,yuxarıdan aşağıya baş verir. Proses zamanı uğur yüksək rəhbərliyin güclü liderliyindən aslıdır. Lider məlumat mübadiləsi və işçilərin narahatlıqları ilə empatiya quraraq müqaviməti minimuma endirməyə nail olmalıdır. Rəhbərlik düşünmə, təşkil etmə, planlaşdırma, tətbiq etmə, ilham vermə və performansı mükafatlandırma tərzini dəyişməlidir. Onlar işi vahid və inteqrasiya olunmuş şəkildə təşkil etməyi öyrənməlidirlər . Top menecerlər stratejin təşəbbüs göstərərək dəyişiklik vizyonunu müəyyənləşdirmək və çatdırmaqda lider kimi çıxış edirlər. Təşkilati mədəniyyət, bilikləri bölüşmək istəyi, balanslaşdırılmış şəbəkə əlaqələri və öyrənmək qabiliyyəti olan təşkilati mühit müəyyən edilmiş proseslərin və dəyişikliklərin idarə edilməsi təcrübələrinin həyata

keçirilməsini asanlaşdırmalıdır[2].
Biznes proseslərinin yenidən idarə olunması və ümumi keyfiyyət menecmenti günümüzdə keyfiyyət təşkilatların uğur qazanması üçün strateji amil kimi çıxış edir. 20-ci əsrin son bir neçə onilliyində keyfiyyətin qazandığı əhəmiyyətlə birlikdə TQM(Ümumi keyfiyyət menecmenti) adlı mühüm idarəetmə konsepsiyası ortaya çıxdı. ÜKM açıq kommunikasiyaları əhatə etdiyi üçün proseslərin yenidən qurulmasının əsaslarını təşkil edir. Rəhbərliklə işçilər arasındakı maneələri əks əlaqə yaratmaqla aradan qaldırır. Biznes fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi üsullarına keyfiyyətin idarə edilməsi, prosesin təkmilləşdirilməsi və prosesin yenidən qurulması metodologiyaları daxildir. Ümumi Keyfiyyət İdarəetməsi, Altı Siqma, Kaizen fəlsəfəsi, Yalın idarəetmə sistemi, Tam zamanında istehsal sistemi (JIT) kimi keyfiyyətin idarə edilməsi metodologiyaları mövcud prosesi təkmilləşdirməyə diqqət yetirdiyi halda, Biznes proseslərinin yenidən idarə edilməsi köhnəlmiş iş proseslərində radikal dəyişikliklər edərək yeni proseslər gətirir. Biznes proseslərinin yenidən idarə edilməsi təşkilatların standart keyfiyyət menecmenti fəlsəfələrindən kənara çıxaraq köklü təkmilləşdirmələr etməyə kömək edir.
Menecmentdə biznes proseslərinin yenidən qurulması zamanı xüsusi istinad olunan alət və üsullar yoxdur. Biznes proseslərinin yenidən idarə olunmasında istifadə olunan alət və texnikaların aşağıdakı kimi qeyd edə bilərik[2, s.76],:
Prosesin vizuallaşdırılması: Barret uğurlu yenidənqurma üçün prosesinin vizyonunun inkişaf etdirilməsini təklif etmişdir.
Proseslərin xəritələşdirilməsi və modelləşdirilməsi: Proses axını diaqramı (FLOW cahrt), IDEF, rol fəaliyyətinin diaqramlaşdırılması və s nəzərdə tutulur.
Dəyişikliklərin idarə edilməsi: heyətin, komandaların və ya bütövlükdə təşkilatın cari vəziyyətdən arzu olunan gələcək vəziyyətə keçməsi üçün yaxşı planlaşdırma; güclü kommunikasiya; dəyişikliyə müqavimət göstərən qrupları müəyyənləşdirmək; dəyişikliklərin təsirinə nəzarət etmək;nəticələri izləmək;
Benchmarking: Uğurlu fəaliyyət göstərən digər müəssisələrin iş üsullarını araşdırmaq, onları öz texnikaları ilə müqayisə etmək və bu məlumatı öz işlərində tətbiq etmək.
Proses və müştəri diqqəti: BPR-nin əsas məqsədi, müştərinin nöqteyi-nəzərindən performansın yaxşılaşdırılması ilə bağlı prosesləri yenidən dizayn etməkdir.
Problemin həlli və diaqnostikası: Pareto diaqramı, koqnitiv xəritələşdirmə və s əhatə edir.
Prosesin prototipləşdirilməsi və simulyasiyası: Bu, Biznes proseslərinin yenidən qurulmasında menecerlərə hansı proseslərin yenidən dizayn edilməli olduğunu və təklif olunan dəyişikliklərin məhsuldar təsir göstərəcəyini müəyyən etməyə imkan verir. Simulyasiya onların proseslərini daha yaxşı başa düşmək, təhlil etmək və təkmilləşdirmək üçün strukturlaşdırılmış mühit təmin edir.
Layihənin idarə edilməsi: Büdcə, layihənin planlaşdırılması və s.
Prosesin ölçülməsi: Fəaliyyətə əsaslanan məsrəflərin hesablanması, statistik prosesə nəzarət və s.

NƏTİCƏ

Bu araşdırmada müasir dövrümüzdə dəyişikliklərin idarə edilməsi konsepsiyalarından biri olan biznes proseslərinin yenidən qurulması üçün strateji innovasiya nəzərdən keçirilmişdir. Təşkilatlar məhsuldar olmayan fəaliyyətləri aradan qaldırmaq; məlumat axınını sürətləndirmək və çoxsaylı təhvil-təslim nəticəsində yaranan səhvləri aradan qaldırmaq üçün komandaları yenidən təşkil etmək; işçiləri daha dəyərli fəaliyyətlərə yönəltmək üçün işi standartlaşdırmaq və avtomatlaşdırmaqla keyfiyyətin artırılmasına nail olmaq; işin parçalanmasını azaltmaq; proseslərə aydın nəzarət etmək üçün innovativ strategiyalar hazırlamağa vadar olublar. Bugünkü idarəetmə paradiqmasında təşkilatlar strateji qərarlar qəbul etməli, strategiya və innovasiyalar arasındakı sinerjidən yararlanmalı və bu sinerji və əməkdaşlıq nəticəsində yaranan strateji innovasiyaları effektiv şəkildə idarə etməlidirlər. Təşkilatlar texnoloji dəyişikliklərə uyğunlaşmaq,daha yaradıcı olmaq, proseslərin icra müddətlərinin mümkün optimizasiyasına nail olmaq, biliklərin idarə edilməsi bacarıqlarını təkmilləşdirmək üçün bir sıra strateji yeniliklər edirlər. Təşkilati dəyişikliklər zamanı qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmaq üçün işçilərin mənəviyyatı, motivasiyası nəzərə alınmalıdır. Orta və aşağı səviyyəli menecerlərin səlahiyyətlərinin artırılmalı və işçilər adekvat çəkildə dəyilişiklərin idarə edilməsi prosesinə cəlb edilməlidir. Menecmentdə biznes proseslərinin yenidən qurlması üçün uğur faktorları arasında ən vacib olanlar üst rəhbərliyin öhdəliyi və dəstəyi, işçilərlə ünsiyyət, komanda işi, komandanın tərkibi, müştəri yönümlülük və informasiya texnologiyalarının istifadəsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Abdulova, A. (2021). FEATURES OF HUMAN RESOURCE MANAGEMENT INNOVATIVELY ACTIVE COMPANIES. Economic and Social Development: Book of Proceedings, 86-93.*
2. Beliz Ozsoy, Ozalp Vayvay," Business Process Reengineering: Strategic Tool for Managing Organizational Change an Application in a Multinational Company",2012)
3. Arş. Gör. Dr. Yasemin Hancıoğlu , Yrd. Doç. Dr. Gözde Yeşilaydın) stratejik yönetimde yeni bir rekabet yaklaşımı:Stratejik inovasyon ,2016 səh, 11
4. *Кожевина, О.В. Управление изменениями: Учебное пособие / О.В. Кожевина. - М.: НИЦ Инфра-М, 2013. - 286 с.*
5. *Оркина, Е.А. Управление изменениями: Учебное пособие / Е.А. Оркина. - Рн/Д: Феникс, 2016. - 90 с.*
6. *Резник, С.Д. Управление изменениями: Учебник / С.Д. Резник, И.С. Чемезов, М.В. Черниковская. - М.: Инфра-М, 2018. - 208 с.*

Ühəyna VALEHZADƏ

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti,
müəllim
uheyna.valehzada@atmu.edu.az

Taleh AĞAZADƏ

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti,
müəllim
taleh.aghazada@atmu.edu.az

MARKETİNQ LOGİSTİKASININ ÇƏTİNLİKLƏRİ : MƏHSULUN PAYLANMASI VƏ TƏŞVİQİNDƏ İNNOVATİV METODLAR

Xülasə:*Günümüzdə logistika ölkələrin sosial-iqtisadi inkişafı üçün əhəmiyyət kəsb edir. Marketinq logistikasının əsas məqsədi dinamik mühitdə məhsulun istehsalçıdan istehlakçıya çatdırılmasının optimallığını təmin etməkdir. Bu proses həm məhsulun paylanmasını, həm də təşviqini əhatə edir. Müasir bazarda istehlakçı satınalma davranışlarının dəyişməsi, rəqabətin artması və texnologiyanın inkişafı marketinq logistikasında yeni çətinliklər yaradıb. Xüsusilə, məhsulun effektiv paylanması və təşviqində innovativ metodların tətbiqi zərurətə çevrilib. Bu tədqiqat logistika şirkətlərinin üzləşdiyi çətinlikləri açıqlayır. Məqalədə, marketinq və logistiqanın inteqrasiyasının vacibliyi izah edilmişdir. Bu kontekstdə marketinq qarışığı və logistika funksiyalarının əlaqələndirilməsinin fəaliyyətin səmərəliliyinə təsiri araşdırılmışdır.Məqalədə marketinq logistikasının qarşılaşdığı maneələri aradan qaldırmaq üçün təkliflər verilmiş və innovativ metodlar təqdim edilmişdir.*

Açar sözlər : *marketinq logistikası, innovasiya, təşviq, paylama*

CHALLENGES OF MARKETING LOGISTICS: INNOVATIVE METHODS IN PRODUCT DISTRIBUTION AND PROMOTION

Abstract:*Today, logistics is important for the socio-economic development of countries. The main goal of marketing logistics is to ensure the optimality of product delivery from the producer to the consumer in a dynamic environment. This process includes both product distribution and promotion. In today's market, changing consumer behaviors, increased competition and technological development have created new challenges in marketing logistics. In particular, the application of innovative methods in effective product distribution and promotion has become a necessity. This study reveals the challenges faced by logistics companies. In the article, the importance of integration of marketing and logistics is explained. In this context, the effect of coordinating the marketing mix and logistics functions on the efficiency of the activity has been investigated. In the article, proposals have been made to overcome the obstacles faced by marketing logistics and innovative methods have been presented.*

Keywords: *marketing logistics, innovation, promotion, distribution*

ПРОБЛЕМЫ МАРКЕТИНГОВОЙ ЛОГИСТИКИ: ИННОВАЦИОННЫЕ МЕТОДЫ В ДИСТРИБУЦИИ И ПРОДВИЖЕНИИ ПРОДУКЦИИ

Резюме:*Сегодня логистика важна для социально-экономического развития стран. Основная цель маркетинговой логистики — обеспечить оптимальную доставку продукции от производителя к потребителю в динамичной среде. Этот процесс включает в себя как распространение продукта, так и его продвижение. На современном рынке изменение покупательского поведения потребителей, усиление конкуренции и технологическое развитие создали новые проблемы в маркетинговой логистике. В частности, необходимостью стало применение инновационных методов эффективного распределения и продвижения продукции. Данное исследование раскрывает проблемы, с которыми сталкиваются логистические компании. В статье объясняется важность интеграции маркетинга и логистики. В данном контексте исследовано влияние координации комплекса маркетинга и логистических функций на эффективность деятельности. В статье выдвинуты предложения и представлены инновационные методы преодоления препятствий, с которыми сталкивается маркетинговая логистика.*

Ключевые слова: *маркетинговая логистика, инновации, продвижение, дистрибуция.*

GİRİŞ

Logistika sənayesinin önəmi getdikcə dünyada artmaqdadır. Günümüzdə logistika ilə marketinqin bir bütün olaraq ələ alınması vacibdir. Son illərdə təşkilatlar effektiv logistikanın rəqabət üstünlüyü əldə etməyə imkan verən marketinq strategiyasının çox vacib bir hissəsi olduğunu başa düşməyə başlayıb. Logistika və marketinq arasındakı inteqrasiyanın bir nəticəsi marketinq logistikası adlanan konsepsiyadır. Bu tədqiqatın əsas məqsədi marketinq logistikasında yaranan çətinlikləri araşdırmaq, məhsul paylanması və təşviqi üçün innovativ metodları təqdim etməkdir.Tədqiqat çərçivəsində marketinq və logistika anlayışları haqqında ətraflı məlumat verilmişdir. Araşdırmanın son hissəsində yenilikçi və proaktiv marketinq logistika sisteminin qurulması üçün təşkilatlara təkliflər verilmişdir.

Marketinqin daha adekvat və yenilikçi məhsullar təklif etməklə yanaşı, arzulanan hədəf auditoriyasını effektiv şəkildə nəzərə alan strategiyalar hazırlaması, ictimaiyyətlə təmas nöqtələri yaratması, uzunmüddətli perspektivdə məmnunluq, sədaqət yaradacağı gözlənilir. Bu kontekstdə istehlakçıların məhsulları "doğru yerdə və doğru zamanda, həlledici alış-veriş etməli olduqları zaman" tapa bilməsi üçün rahatlıq yaratmaq daha vacibdir (Carvalho və Campomar, 2014: 104).. Şirkətlərin rəqabət qabiliyyətinə və davamlı təkmilləşməsinə töhfə vermək, resurslarını optimallaşdırmaq və eyni zamanda təşkilatın marketinq fəaliyyətindən faydalanmaq, müştərilərlə münasibətləri yaxşılaşdırmaq və ehtiyaclarına ən uyğun şəkildə cavab vermək marketinq logistikasının əhatə dairəsinə daxildir.

Marketinq logistikası müvafiq nəqliyyat vasitələrindən istifadə etməklə sifariş edilən malların vaxtında, ən sürətli və çox güman ki, ən ucuz şəkildə çatdırılmasına zəmanət verən planlaşdırma və fəaliyyət sistemi kimi müəyyən edilir (Barcik və Jakubiec, 2013: 6). Lojistik fəaliyyətlərin marketinqlə koordinasiyalı formada aparılması, çatdırılma və paylamada logistik əlaqə nöqtəsi sahəsində baş verir və marketinq logistika strukturunu yaradır.

Sektordan asılı olmayaraq, müəssisələr davamlı rəqabət üstünlüyü əldə etmək üçün yeniliklər etməlidirlər. Logistika sektorunda məkan və zaman faydaları da vacib olduğundan, bu sektorda innovasiyalar biznes proseslərinin effektiv və sürətli idarə olunması üçün vacibdir. İnnovasiyaya doğru ilk addım sektorda ən son texnologiyalardan xəbərdar olmaq və onları biznesdə tətbiq etmək hesab edilə bilər.

Marketinq miksi və Logistikanın əlaqələndirilməsi

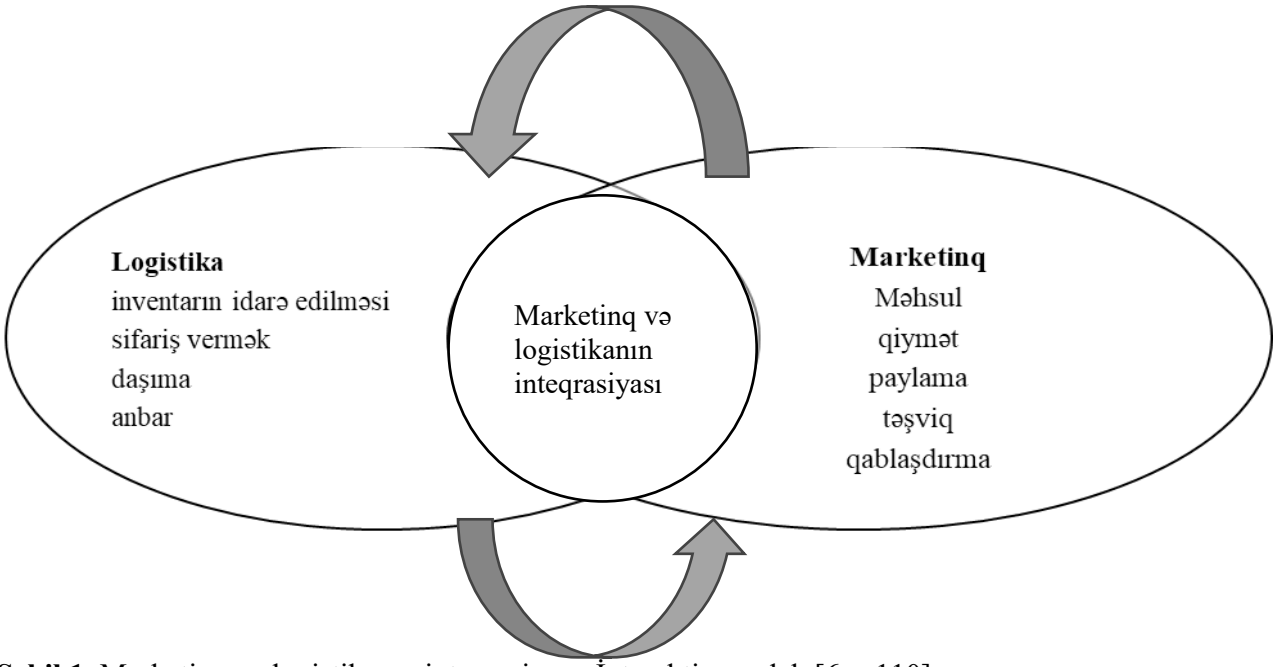
Marketinq fəaliyyətləri ənənəvi olaraq məhsul, qiymət, təşviq və paylama kimi dörd qarışığın qarşılıqlı əlaqəsi marketinq və logistikanın potensial interfeyslərini müəyyən edir. Məhsullar və məhsulla bağlı marketinq qərarları logistika sisteminə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Məhsul xəttinin dərinliyi və genişliyi anbarda saxlanması lazım olan məhsulların sayını müəyyən edir. Biznesin performansını və mənfəətini yaxşılaşdırmaq üçün məhsul xəttinin genişləndirilməsi və ya yeni məhsulların inteqrasiyası ilə bağlı qərarlar qəbul edildikdə marketinq və logistikanı inteqrasiya etmək vacibdir.

Endirim strukturu kimi qiymət qərarlarını da logistika sistemi və göstərilən xidmətlər üçün də mühüm təsir göstərir.. Tam paletləri və qutuları parçalamaq üçün çoxlu əl əməyinin görülməli olduğu anbar, böyük həcmlərlə məşğul olan anbar kimi təsirli olmaqla yanaşı sifarişin ölçüsü,nəqliyyat növünə də təsir göstərir. Yalnız marketinq nöqteyi-nəzərindən hazırlanmış endirim strukturu çoxlu sayda kiçik və bahalı sifarişlərlə nəticələnə bilər. Effektivlik üçün, logistik aspektlərdən təcrid olunmamş qiymət strukturunu inkişaf etdirmək çox vacibdir. Hər iki perspektivin nəzərə alındığı bir vəziyyət həm marketinq, həm də logistika tələbinə cavab verən sistemlə nəticələnəcək.

Paylama qərarları məhsulu potensial müştərilərə çatdırmaq üçün bir vasitə kimi xidmət edən paylama kanalları ilə bağlı qərarlardır. Paylama kanalları əməliyyat, logistika və asanlaşdırma funksiyalarını yerinə yetirir. Marketinq miksindəki ən mühüm dəyişənlər, planlaşdırılmış çatdırılma vaxtlarına cavab vermək qabiliyyəti və sifarişlərin təmin olunmasında dəqiqlik kimi logistik xarakter daşıyır . Paylama funksiyası ilə bağlı qərarlar iki növ kanal şəbəkəsini əhatə edir: logistika və marketinq. Logistika qərarları məhsulun istehsal edildiyi yerdən satıldığı yerə qədər daşınması və saxlanmasının ən səmərəli yolu ilə bağlıdır. Logistika kanalı məhsulun fiziki axınını idarə etdiyi üçün, effektiv logistika sistemi şirkətin ən səmərəli kanalı cəlb etməsini və istifadəsini təmin edə bilər .

Tanıtım fəaliyyətləri logistika sisteminə də təsir göstərir. Əgər paylama sistemi müştərini məhsullarla təmin edə bilmirsə, tanıtım və təşviq də uğurlu olmayacaq.

Yuxarıdakı izahatlar marketinq və logistika arasında inteqrasiya edilməsinin vacibliyini ortaya qoyur. İnteqrasiyanı təmin etmək üçün interfeysləri əlaqələndirmək vacibdir.(Şəkil 1)

Şəkil 1. Marketinq və logistikanın inteqrasiyası :İnteraktiv model [6 , s110]

Bir fəaliyyətin düzgün işləməməsi digər fəaliyyətlərə mənfi təsir göstərə bilər. Marketinq qarışığı (4P) və logistikanın əlaqələndirilməsi və sinxronlaşdırılması kritik qabiliyyətləri yaratmağa, inkişaf etdirməyə və saxlamağa kömək edə bilər. [5 , s15]

Marketinq logistikasının çətinlikləri

Günümüzdə rəqabətin artması, müştərilərin dəyişən tələbləri və texnologiyanın inkişafı marketinq logistikasında da yeni çətinliklər meydana gətirir. Logistika sənayesinin həm qlobal, həm də yerli səviyyədə qarşılaşdığı bir çox problemlər sənayenin performansına və davamlılığına maneə ola bilər. Təbii fəlakətlər, fövqəladə hallar,epidemiyalar, siyasi qeyri-sabitlik və ya iqtisadi böhranlar, nəqliyyatda nasazlıqlar məhsul tədarükünün gecikməsinə və ya inventar xərclərin artmasına,satış imkanlarının itirilməsinə səbəb ola bilər. Yanacaq qiymətlərinin artması logistika sənayesinə təsir edərək qiymət artımına və mənfəət marjasının azalmasına səbəb ola bilər. Smart texnologiyalar müsbət töhfələri ilə bərabərində çətinliklər də gətirir. Yeni texnologiyalar böyük investisiyalar və təlim tələb etdiyinə görə xərcləri artıra bilər. Bu sahədə çalışan mütəxəssislərin smart texnologiyalara adaptasiyası zaman itkisinə səbəb ola bilər. Həmçinin kiberhücumlar (Ransomware) məlumatların oğurlanmasına və əməliyyatların iflic olmasına gətirib çıxaracaq. [3,119]

İnkişaf etməkdə olan bölgələrdə limanlar, hava limanları və magistral yollar kimi vacib logistik infrastrukturun və anbar imkanlarının zəif olması, paylama kanallarının düzgün qurulmaması, ticarət maneələri məhsulların müştərilərə tam zamanında çatdırılmasına çətinliklər yaratmaqdadır.

Müasir dünyada qlobal ticarət əlaqələrinin artması ilə təchizat zəncirinin daha mürəkkəb hala gəlməsi onun dayananıqlılığına da təsirsiz ötüşmür. Bununla yanaşı, təbii fəlakətlər, pandemiyalar və geosiyasi münaqişələr bu zəncirin dayanıqlığına ciddi təsir göstərir. Məsələn, COVID-19 pandemiyası zamanı təchizat zəncirləri qlobal səviyyədə ciddi təzyiq altına düşdü. İstehsalat müəssisələrinin bağlanması, sərhədlərin qapanması və nəqliyyat məhdudiyyətləri məhsul çatdırılmasını çətinləşdirdi .

Sözügedən problemləri minimallaşdırmaq və logistika sənayesinin keyfiyyətini yüksəltmək üçün innovativ həllər təqdim etmək, rəqəmsallaşmanı təşviq etmək və adaptiv strateji strategiya hazırlamaq vacibdir. [3,120]

Məhsulun paylanması və təşviqində innovativ metodlar

İstehsalçı tələb olunan məhsulu vaxtında, tələb olunan miqdarda və lazımi keyfiyyətlə təmin edə bilmədikdə, paylama kanallarının üzvləri istehsalçı ilə əlaqəni dayandıra və ya istehsalçının məhsulunun aktiv təşviqini dayandıra bilər. İstehlakçıların satınalma davranışlarının dəyişməsi məhsulların paylanması və təşviqində daha çevik, innovativ, proaktiv marketinq strategiyalar hazırlanılmasını tələb edir. Ədəbiyyatlarda marketinq innovasiyası, mövcud sənaye modelini müştərilər üçün yeni dəyər yaradan, rəqib üstünlüyü əldə edən və bütün maraqlı tərəflər üçün yeni zənginlik yaradan şəkildə yenidən dizayn etmək qabiliyyətidir (Hanvanach et al., 2003). Tərifdən də aydın olduğu kimi innovasiyanın vacib komponentlərindən biri də marketinqdir. İnnovativ metodlar və yeni texnologiyalar vasitəsi ilə marketinq və logistik proseslərini təkmilləşdirmək; müştərilərin istək və ehtiyaclarının çevik formada ödənilməsini təmin etməklə loyallığı artırmaq mümkündür. Marketinq innovasiyasının digər məqsədləri aşağıdakılardır: yeni bazarlara çıxmaq, yəni məhsulun bazarda görünmə səviyyəsini və mövcudluğunu artırmaq, həmçinin satışın geniş miqyasına və tezliyinə nail olmaq məhsul və ya qablaşdırma dizaynında, məhsulun yerləşdirilməsi, məhsulun təşviqi və ya qiymətində dəyişiklik gətirəcək yeni marketinq metodunun həyata keçirilməsidir . [2 , s 1301,1302]

Günümüzdə rəqəmsal infrastrukturu qeyri-adekvat olan şirkətlər əməliyyatlarını idarə etməkdə çətinlik çəkirlər. Təmassız iş üsulunun belə bir məcburi tələb halına gəldiyi bir vaxtda, daşınma prosesləri, anbara, nəqliyyat vasitəsinin yeri, yanacaq və yük məlumatlarından çatdırılmaya qədər bütün logistika əməliyyatlarını tək ekrandan izmələk olar. Marketinq logistikasında smart texnologiyalar ilə xərclərə ,vaxta qənaət, əməliyyat səmərəliliyinin artması, məlumat təhlükəsizliyi və rəqabət qabiliyyəti kimi üstünlüklər əldə edilə bilər . Logistika proqramında müxtəlif əməliyyatların vahid bir hovuzda idarə olunmasının mümkünlüyü görülən işlərin nəticələrini görmək və şərh etməyə imkan verir.

Logistika sənayesində qərar qəbul edənlərin smartfonlar, dronlar, avtomatlaşdırılmış sürücülük, süni intellekt və blokçeyn texnologiyasından gələn imkanlardan istifadə edərək sektordakı çətinlikləri asan həll edə bilərlər. Blockchain bütün məlumatların və əməliyyatların saxlanma üsulunu dəyişdirmək üçün böyük potensiala malik sürətlə inkişaf edən texnologiyadır. Bu yaxınlarda logistika sektorunda, xüsusi ilə məhsulların paylanmasında bir çox müzakirələr blokçeyn və digər paylanmış kitab texnologiyalarına (DLT-Distributed Ledger Technologies) yönəldilmişdir. Bu texnologiya blokçeyn və qeyri-mərkəzləşdirilmiş proqramların peer-to-peer şəbəkələrində işləməsini təmin edən bir platformadır. Son illərdə Peer-to-Peer (P2P) populyarlaşan çatdırılma tendensiyası sırasındadr. O, məşhur özünəxidmət taksi tətbiqi ilə oxşarlığına görə logistika sənayesinin "Uberi" kimi tanınır. P2P göndərmə adətən kiçik ölçülü malların göndərilməsi və qəbulu üçün daha ucuz qiymətlər təklif edir, həmçinin alıcılara öz ölkələrində adətən mövcud olmayan və ya nadir hallarda mövcud olan xüsusi əşyaları almaq imkanı təklif edir. [1 , s12]

Uzun məsafələrə yük daşımalarına tələbatın və inventor səviyyələrinin azalması üçün logistika sistemində Additive Manufacturing(Əlavələr istehsalı) 3D çap texnologiyaları təklif olunur. Tələbə uyğun məhsul/ehtiyat hissələri istehsal etmək imkanı saxlama tələblərini və anbar ehtiyaclarını azaldacaq və nəticədə virtual anbarlar meydana çıxacaq.

Avtonom kuryer və "dron". Avtonom Logistikanın yüksəlişi. Avtonom xidmət avtomobilləri və forkliftlər anbarlarda müəyyən edilmiş və idarə olunan ərazilərdə sərbəst hərəkət edərək yükün idarə edilməsi sistemlərinin səmərəliliyini və performansını artırmağa imkan verir. İstifadəçinin abonent xəttini rabitə operatorunun qoşulma nöqtəsi ilə əlaqələndirən Son-Mil kanalı məhsulun müştərinin qapısına qədər çatdırılmasını əhatə edir və ümumi logistika xərclərinin böyük hissəsini təşkil edir. Qeyd edək ki, nəqliyyat sıxlığı, daşınma məsafələri və çatdırılma dəqiqliyi son-mil daşımalarının mürəkkəbliyini artırır. Son-mil daşımalarında dronlardan, avtonom nəqliyyat vasitələrindən və crowdsourcing modellərindən istifadə kimi innovativ həllər tətbiq olunur. Məsələn, Zipline kimi şirkətlər dronlardan istifadə edərək ucqar bölgələrə tibbi ləvazimatlar çatdırır. Şəhər mühitində isə elektrik velosipedlər həm ekoloji, həm də maliyyə baxımından daha qənaətcil alternativ kimi istifadə olunur.

Digər sektorlarda olduğu kimi logistika sektorunda da Big Data, Biznes Analitikası və Əşyaların İnterneti, Böyük verilənlər tətbiqlərinin açıq aşkar fərq yaradacağı düşünülür.

Smart eynəklər anbarda məhsulun yerləşdirilməsi və yığım əməliyyatları üçün istifadə edilən insan tərəfindən edilən səhvləri minimuma endirir və anbarın səmərəliliyini 25%-ə qədər artırmağı hədəfləyir. Amazon kimi nəhəng şirkətlər anbar əməliyyatlarında robotlardan istifadə edərək məhsulun çeşidlənməsi, qablaşdırılması və daşınmasını həyata keçirir.

Omni-kanal Logistika pərakəndə və e-ticarət sahəsində müşahidə olunan mühüm tendensiya olan "Çox Kanallı Logistika"dır . Bu gün mobil cihazlarla davamlı olaraq rəqəmsal mühitə inteqrasiya olan istehlakçılar hər zamankindən daha sürətli məlumat əldə edə bilirlər.

Marketinq logistikasında təchizat zəncirinin dayanıqlığını artırmaq üçün isə regional təchizat bazalarının yaradırlar, süni intellekt və real vaxt izləmə texnologiyaları ilə zəncir boyu şəffaflığa nail olmaqla potensial problemlərin əvvəlcədən müəyyən edirlər. [7 , s12]

Azərbaycan da coğrafi baxımdan üstünlüyə sahib olan bir ölkə kimi logistika xidmətlərində rəqəmsallaşma yolu ilə müqayisəli üstünlük əldə edə bilər. Yeni texnologiyalar coğrafi üstünlüklərdən əldə edilən faydanın artırılması, ixrac mallarının şaxələndirilməsi və ixrac həcminin genişləndirilməsi baxımından mühüm fürsətdir. Rəqəmsal texnologiyaların və təchizat zəncirinin effektiv idarə olunması ilə məhsul paylanmasının müasir tələblərə uyğunlaşdırılması və təşviq strategiyalarında yenilikçi yanaşmaların tətbiqi mühüm məsələlərdən biridir.

Məhsulun təşviqində innovativ yanaşmalar

Marketinq logistikasında məhsulun təşviqi prosesin əhəmiyyətli hissəsidir. Uğurlu tanıtım strategiyaları böyümə və davamlılığı hədəfləyən istənilən biznesin inkişafına müsbət töhfə verir. Müasir dünyada rəqəmsal marketinq alətləri və texnologiyaları vasitəsilə müştərilərin davranışlarının təhlili məhsul təşviqində effektiv nəticələr verir. Coca-Cola'nın "Share a Coke" kampaniyası bu yanaşmanın güclü təsirini göstərən parlaq nümunələrdən biridir. Adların məhsul üzərində fərdiləşdirilməsi müştərilərdə şəxsi bağlılıq hissi yaradaraq satışların artmasına səbəb oldu. Eyni zamanda, IKEA'nın artırılmış reallıq (AR) tətbiqi müştərilərə məhsulların onların evlərində necə görünəcəyini əvvəlcədən görməyə imkan verir. Bu, alış qərarlarının asanlaşdırılmasına və müştərilərin məhsuldan əvvəlcədən razı qalmasına şərait yaradır. Trendyol tətbiqində müəyyən qısa zaman dilimində endirim kuponu təqdim edən çarxlar müştəriləri məhsulu almaq üçün təşviq edir.

Klik başına Ödəniş (PPC) Reklamı : Google Reklamları bizneslərə öz reklamlarını müvafiq açar sözləri aktiv şəkildə axtaran istifadəçilərə göstərməyə imkan verir.

Mobil tətbiqlər : Brendlərin təklif etdiyi mobil tətbiqləri yükləyərək müştərilərin xüsusi endirimlər və ya sövdələşmələr əldə edə biləcəyi kampaniyalar brendin rəqəmsal mövcudluğunu gücləndirir.

Məkan Əsaslı Promosyonlardır.(Geofencing): İstifadəçilər mağazanın və ya müəyyən bir məkanın yanından keçərkən onların mobil cihazlarına dərhal endirim və ya kampaniya bildirişləri göndərən təşviq vasitələrindən biridir.

QR kodları :Oflayn və onlayn təcrübəni birləşdirən müxtəlif məkanlarda skan edərək ani endirimlər və ya hədiyyələr qazana biləcəkləri promosyonlar təklif edir.

Affiliate (tərəfdaş) marketinq . Niş ilə əməkdaşlıq :Niş filialları müəyyən etmək brendə xüsusi bazarlara daxil olmağa kömək edə bilər. Bluehost veb hostinq nişində bloggerlər və veb sayt sahibləri ilə tərəfdaşdır.

Analitika və Performans İzləmə : Google Analitik veb saytın performansı haqqında dəyərli məlumatlar təqdim edir. Məzmun marketinq agentliyi, Məzmun Marketinq İnstitutu, məzmun strategiyasını dəqiqləşdirmək üçün Google Analytics-dən istifadə edilir.
Dönüşüm dərəcəsinin optimallaşdırılması (CRO) :CRO, daha yaxşı yüksəliş üçün veb-saytların optimallaşdırılmasına diqqət yetirir. Shopify-in bloqu e-ticarət veb-saytlarının inkişafının təkmilləşdirilməsi ilə bağlı fikirlər təklif edir. [4]

NƏTİCƏ

Bu tədqiqat, marketinq logistikasının dinamik və mürəkkəb mühitində qarşılaşdığı əsas çətinlikləri və innovativ metodların tətbiqi ilə bu çətinliklərin necə həll oluna biləcəyini ətraflı şəkildə analiz etdi. Müasir bazarda istehlakçıların dəyişən davranışları, texnologiyanın sürətli inkişafı və qlobal rəqabətin artması, marketinq logistikasında yeni yanaşmalara ehtiyacı ortaya çıxarır. Məhsul paylanması və təşviqi sahəsində innovativ metodların tətbiqi, şirkətlərin daha çevik və müştəriyə yaxın olmasını təmin edərək rəqabət üstünlüyü əldə etmələrinə imkan yaradır.

Marketinq və logistikanın inteqrasiyası, şirkətlərin daha effektiv və optimallaşdırılmış fəaliyyət göstərməsini təmin edir. Əsasən, marketinq qarışığının (4P) və logistika funksiyalarının əlaqələndirilməsi, məhsulun vaxtında və düzgün şəkildə istehlakçılara çatdırılmasını təmin edir və məhsul təşviqinin effektivliyini artırır. Bu, öz növbəsində, müştəri məmnuniyyətini və loyallığını yüksəldir.

İnnovativ texnologiyalar, o cümlədən smart texnologiyalar, blockchain, süni intellekt və dronlar, marketinq logistikasında qərar qəbul etmə proseslərini asanlaşdırır, xərcləri azaldır və əməliyyat səmərəliliyini artırır. Bu texnologiyaların tətbiqi ilə, xüsusilə də e-ticarət və pərakəndə sektorlarda, məhsul paylanması və təşviqi daha sürətli, dəqiq və müştəri tələblərinə uyğun şəkildə həyata keçirilə bilər.

Azərbaycanın coğrafi üstünlükləri və strateji mövqeyi, logistika sektorunda rəqəmsallaşma və innovasiyaların tətbiqi ilə əhəmiyyətli bir inkişaf potensialı yaradır. Bu, ölkə üçün həm daxili bazarda, həm də qlobal ticarət əlaqələrində üstünlük əldə etməyi mümkün edər. Bu tədqiqat göstərir ki, marketinq logistikasında innovasiyaların tətbiqi və texnoloji yeniliklər, yalnız logistika fəaliyyətlərini optimallaşdırmaqla qalmır, eyni zamanda, müştəri məmnuniyyətini və bazar mövqeyini gücləndirir.

Yenilikçi və proaktiv marketinq logistika sisteminin qurulması üçün təşkilatlara aşağıdakı təklifləri təqdim edə bilərik :

- Marketinq və logistika arasında inteqrasiya ehtiyacını ortaya qoyan və bu prosesi dəstəkləyən əsas səbəblər düzgün müəyyən etmək; həm marketinq, həm də logistika fəaliyyətləri ilə bağlı məlumat toplamaq və toplanmış məlumatları təhlil etmək;
- Ağıllı logistika infrastrukturunun yaradılması və təchizat zəncirinin bütün halqalarında yeni texnologiyaların istifadəsinin təşviqi
- Şirkət rəhbərləri və menecerlər daxil olmaqla bütün işçilər tərəfindən innovasiya anlayışı başa düşülməli, marketinq logistikası sahəsində innovativ metodlar,smart texnologiyaların öyrənilməsi təlim və təhsil ilə dəstəklənməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Dr. S. Armağan VURDU, Chemist dergisi, "Logistik sektöründe yaşanan sorunlar ve çözüm önerileri",2021 səh 12
2. Dr. Öğr. Üyesi Güneş Açelya SİPAHİ Dr. Yasin BARUT , "İşletmelerin yenilikçilik ve pazarlama yeniliği uygulamaları: Lojistik sektörü üzerine bir inceleme" 2018 IV. International Caucasus-Central Asia foreign Trade And Logistics congress (səh 1301-1302)
3. Filiz Mızrak, "Managing risk and crises in the logistics sector: A comprehensive analysis of strategies and prioritization using AHP method", Meriç Uluslararası Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi ,2023 səh 119,120
4. İan, "10 Successful Promotion Strategies with Examples", 2023
5. Muhammed Mustafa Akkan ,"Pazarlama ve Lojistik İlişkisine Yönelik Kavramsal Bir İnceleme: Pazarlama Lojistiği", Journal of Economics and Financial Researches, 2022, 4(2): 201-229
6. Madhani, P. M. (2017). Logistics and marketing integration: Enhancing competitive advantages. The IUP Journal of Management Research, S10
7. Selminaz Adıgüzel, "OECD ve Avrupa Birlği Ülkelerinde Akllı Lojistik Uygulamalarının Ekonomiye Katkıları", 2022 səh 12

YASƏMƏN ABASOVA

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru,dosent
yasaman.abasova@gmail.com; yasaman.abasova@atmu.edu.az

Ləman QƏRİBOVA

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti,
magistrant
E-mail: qeribova02@gmail.com

AZƏRBAYCANDA ORTA VƏ İRİ SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAFI VƏ İXRAC İMKANLARI

Xülasə: *Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlığın (KOS) inkişafı iqtisadiyyatın diversifikasiyası, rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması, məşğulluğun təmin edilməsi, istehlak mallarına olan tələbatın yerli resurslar hesabına ödənilməsi və iqtisadi inkişafın təmin edilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məqalə Azərbaycanda orta və iri sahibkarlığın inkişafına həmçinin onun ixrac imkanlarına həsr olunmuşdur. İnkişafa dair bu istiqamətdə bir sıra dövlət əhəmiyyətli layihələrə nəzər yetirilmişdir. Orta və iri sahibkarlıq subyektlerinin ümumi fəaliyyətinin və ixrac potensialının statistik göstəriciləri qeyd olunmuşdur.*

İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Fondunun (AZPROMO) yaradılması,mahiyyəti və təşkil etdiyi iqtisadi tədbirlər araşdırılmışdır.Azərbaycan Respublikasının Sahibkarlıq fəaliyyəti üçün yaratdığı imkanlar və sahibkarların vergi güzəştləri qeyd edilmişdir.

Məqalədə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə sahibkarlıq fəaliyyəti üçün atılan addımlar barəsində məlumat verilmişdir."Elektron Hökumət" portalının biznes sektoruna təqdim etdiyi imkanlar qeyd edilmişdir.

Açar sözlər: *sahibkarlıq, iqtisadi inkişaf, ÜDM, biznes mühiti, ixrac imkanları*

DEVELOPMENT AND EXPORT OPPORTUNITIES OF MEDIUM AND LARGE ENTREPRENEURSHIP IN AZERBAIJAN

Abstract: *The development of small and medium enterprises (SMEs) in Azerbaijan is of particular importance in terms of diversification of the economy, increasing competitiveness, ensuring employment, meeting the demand for consumer goods through local resources, and ensuring economic development. The*

article is dedicated to the development of medium and large entrepreneurship in Azerbaijan, as well as its export opportunities. A number of state-important projects in this direction of development have been reviewed. Statistical indicators of the general activity and export potential of medium and large business entities have been noted.

The establishment of the Export and Investment Promotion Fund (AZPROMO), its essence and the economic measures organized by it were investigated.

The opportunities created by the Republic of Azerbaijan for Entrepreneurial activity and tax benefits for entrepreneurs are mentioned.

The article provides information about the steps taken for entrepreneurial activity in the territories freed from occupation. The opportunities offered by the "Electronic Government" portal to the business sector have been mentioned.

Keywords: *entrepreneurship, economic development, GDP, business environment, export opportunities*

РАЗВИТИЕ И ЭКСПОРТНЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ СРЕДНЕГО И КРУПНОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Резюме: *Развитие малого и среднего предпринимательства (МСП) в Азербайджане имеет особое значение с точки зрения диверсификации экономики, повышения конкурентоспособности, обеспечения занятости, удовлетворения спроса на потребительские товары за счет местных ресурсов, а также обеспечения экономического развития. Статья посвящена развитию среднего и крупного предпринимательства в Азербайджане, а также его экспортным возможностям. В этом направлении развития рассмотрен ряд проектов государственного значения. Отмечены статистические показатели общей деятельности и экспортного потенциала субъектов среднего и крупного бизнеса.*

Рассмотрено создание Фонда поощрения экспорта и инвестиций (AZPROMO), его сущность и организуемые им экономические мероприятия.

В статье представлена информация о шагах, предпринимаемых для предпринимательской деятельности на территориях, освобожденных от оккупации, а также упомянуты возможности, предоставляемые порталом «Электронное правительство» бизнес-сектору.

Ключевые слова: *предпринимательство, экономическое развитие, ВВП, бизнес-среда, экспортные возможности*

GİRİŞ

Azərbaycanda orta və iri sahibkarlıq ölkənin iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayır. Orta sahibkarlıq müəssisələri çox vaxt iş yerlərinin yaradılmasına və yerli iqtisadi artıma töhfə verir, iri sahibkarlıq müəssisələri isə milli iqtisadiyyata əhəmiyyətli təsir göstərir. Hökumətin bu bizneslər üçün siyasəti və dəstək mexanizmləri ümumi biznes mühiti ilə birlikdə onların uğurlarına və Azərbaycanın iqtisadi mənzərəsinə töhfəsinə təsir göstərir.

Azərbaycanda orta sahibkarlıq müəssisələri çox vaxt innovasiyaların mühüm hərəkətvericiləri kimi xidmət edir, kiçik biznes və iri korporasiyalar arasında körpü yaradır. Onlar bazar dəyişikliklərinə daha çevik və həssas olurlar. Digər tərəfdən, iri müəssisələr adətən ölkənin ÜDM və ixrac imkanlarına əhəmiyyətli dərəcədə töhfə verən əsas sektorlara əhəmiyyətli təsir göstərir.Hökumətin təşəbbüsləri, maliyyə vəsaitlərinə çıxış və tənzimləyici çərçivələr həm orta, həm də böyük sahibkarlığın inkişafına təsir göstərə bilər.

Azərbaycanda orta və iri sahibkarlığın davamlı uğuru üçün dəstəkləyici biznes mühiti, ixtisaslı işçi qüvvəsinə çıxış, texnoloji nailiyyətlər və beynəlxalq ticarət tərəfdaşlığı kimi amillər həlledici əhəmiyyətə malikdir. Qaydaları sadələşdirmək, innovasiyaları təşviq etmək və xarici investisiyaları cəlb etmək üçün hökumətin davamlı səyləri ümumi biznes mənzərəsini daha da yaxşılaşdıra bilər.

İnkişaf və ixrac imkanları

Azərbaycan iqtisadiyyatında kiçik və orta biznesin (KOB) rolu rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsinə və artırılmasına, eləcə də maliyyə resurslarına çıxış imkanlarının təkmilləşdirilməsi və genişləndirilməsi mexanizmlərinin dəstəklənməsinə yönəlib. Bundan əlavə, KOS-lar regionlarda sahibkarlığın təşviqində və ölkənin inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılmasında, həm yerli, həm də xarici investisiyaların cəlb edilməsində mühüm rol oynayır. Hökumət özünün strateji məqsədlərindən biri kimi şaxələndirmə və davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi istiqamətində çalışır. Buraya mexanizmlərin işə salınması və vergitutma bazasının genişləndirilməsi yolu ilə vergi yükünün azaldılması kimi həyata keçirilən islahatlar vasitəsilə ixracın və investisiyaların effektiv təşviqi daxildir. Yerli istehsalın dəstəklənməsi istiqamətində də çoxsaylı tədbirlər, o cümlədən satınalma prosedurlarının elektronlaşdırılması və

sadələşdirilməsi, güzəştli kreditlərin verilməsi, sahibkarların digər maliyyə dəstəyi mexanizmlərinə çıxış prosedurlarının sadələşdirilməsi həyata keçirilmişdir. "2022-2026-cı illər üçün Azərbaycan Respublikasının Sosial-iqtisadi İnkişaf Strategiyası"nda qeyd olunduğu kimi, kiçik və orta sahibkarlığın ölkə iqtisadiyyatında xüsusi çəkisinin artırılması ilə bağlı tədbirlər Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən təsdiq edilmişdir. Bu tədbirlər maarifləndirmə üçün vahid informasiya resursuna çıxışın yaradılmasına və asanlaşdırılmasına, maliyyə dəstəyinin artırılmasına, KOM-ların böyük ticarət şəbəkələrinə çıxışına şərait yaradılmasına, genişlənmə və satış imkanlarının dəstəklənməsinə, yerli və beynəlxalq sərgilərdə iştirakın təşviqinə və KOM Dostu vasitəsilə infrastrukturun inkişafına yönəldilmişdir. Dövlətin həyata keçirdiyi dəstək proqramları KOS-ların ölkə iqtisadiyyatında rolunun artmasına töhfə verib, bunu onların ÜDM-də və məşğulluqda payı, eləcə də əhalinin gündəlik istehlak malları ilə təmin olunmasına verdiyi töhfələr nümayiş etdirir. 2021-ci ilin sonuna ölkədə rəsmi qeydiyyatdan keçmiş mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin (MKM) sayı 2020-ci illə müqayisədə 10,2% artaraq 1. 244, 853-ə çatıb. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, 2021-ci ildə ləğv edilmiş MKO sahibkarlıq subyektlərinin sayında da əhəmiyyətli artım olub, il ərzində 12 011 vahid ləğv edilib.

Sahibkarlığın inkişafı və əlverişli biznes mühitinin yaradılmasına yönəlmiş əsaslı islahatlar ümummilli liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən müəyyən edilmiş və hazırda Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə səmərəli şəkildə həyata keçirilən iqtisadi inkişaf strategiyasının nəticəsidir. Ölkəmizin iqtisadiyyatının dayanıqlı və tarazlı artımının təmin edilməsinə, regional inkişafın təşviqinə yönəldilmiş bu diqqət davamlı sosial-iqtisadi inkişafımızda əsas prioritetlərdən biridir və məqsədli dövlət proqramları vasitəsilə uğurla həyata keçirilir.

Hazırda bu sahədə siyasət sahibkarlığa dövlət himayədarlığının ardıcıl həyata keçirilməsinin təmin edilməsinə və sahibkarlara dövlət dəstəyi tədbirlərinin səmərəliliyinin artırılmasına yönəlib. Bu strateji məqsədə nail olmaq üçün mütərəqqi tədbirlər görülür. Sahibkarlığa dövlət maliyyə yardımının göstərilməsi mexanizmi yaradılmışdır ki, bu da kiçik və orta sahibkarların maliyyə tələbatının ödənilməsinin mühüm vasitəsi kimi çıxış edir.

Əsas məqsədi ölkənin ixrac imkanlarını artırmaq və xarici investisiyaları cəlb etmək olan Azərbaycanda İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Fondunun yaradılması uğurla həyata keçirilib. Xüsusilə, hökumətlə sahibkarlar arasında müsbət münasibətlərin gücləndirilməsi üçün səylər göstərilib, bu da dövlətin sahibkarlıq fəaliyyəti üçün normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsinə gətirib çıxarmışdır. Bundan əlavə, sahibkarların hüquqlarının müdafiəsi istiqamətində təsirli tədbirlər həyata keçirilmişdir və nəticədə əsassız müdaxilələr azaldılmışdır. Sahibkarlığa dəstək xidmətlərini gücləndirmək və biznes şəbəkələrinin böyüməsini təşviq etmək üçün davamlı təşəbbüslər də həyata keçirilir.

2008-ci il yanvarın 1-dən sahibkarlıq fəaliyyətinin "bir pəncərə" prinsipi üzrə təşkili səmərəli həyata keçirilir. Nəticədə, Azərbaycanda biznesə başlamaq üçün prosedurlar nəzərəçarpacaq dərəcədə sadələşdirilib, əvvəlki 15 addımlı proses cəmi bir addıma endirilib və tələb olunan vaxt 30 gündən cəmi 3 günə qədər əhəmiyyətli dərəcədə azaldılmışdır. Nəticə etibarı ilə, bu sistemin tətbiqindən sonra qeydiyyatdan keçmiş hüquqi şəxslərin sayında əhəmiyyətli artım olmuşdur.

Konkret tədbirlərin uğurla həyata keçirilməsi nəticəsində özəl sektorun Ümumi Daxili Məhsulda payı əhəmiyyətli dərəcədə 85%-ə çatmışdır. [9]

Ölkədə sahibkarlığın davamlı inkişafına kömək etmək üçün dövlət və sahibkarlar arasında əməkdaşlıq institusional tənzimləmə qurulmuşdur. Dövlət-sahibkarlıq münasibətlərinin sivil səviyyədə inkişafını asanlaşdırmaq üçün Kiçik və Orta Sahibkarlığın İnkişafı Agentliyi, Azərbaycanda İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Fondu, Biznes Tədris Mərkəzləri kimi müxtəlif mexanizmlər yaradılmışdır.

28 dekabr 2018-ci il tarixində "İxracın və investisiyaların təşviqi sahəsində idarəetmənin daha da təkmilləşdirilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 451 nömrəli Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin tabeliyində publik hüquqi şəxs statuslu Azərbaycan Respublikasının İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Agentliyi – AZPROMO yaradılmışdır.

Azərbaycanda İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Fondunun (AZPROMO) yaradılması ölkənin ixrac potensialının artırılması və xarici investisiyaların cəlb edilməsi kimi təqdirəlayiq məqsədlərə nail olmaq məqsədi daşıyırdı. Fond sahibkarlara bizneslərinin ixrac potensialının artırılmasında, investisiya perspektivlərinin genişləndirilməsində, potensial tərəfdaşların müəyyən edilməsində və birgə layihələrin həyata keçirilməsində səylə kömək edir.

İqtisadiyyat Nazirliyi və Azərbaycanda İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Fondu (AZPROMO) biznes forumlar, sərgilər, seminarlar və konfranslar kimi mühüm iqtisadi tədbirləri fəal şəkildə təşkil edir və onlara yardımçı olur. Bu tədbirlər ölkəmizin biznes mühitinin və iqtisadi potensialının təbliğində, eləcə də yerli sahibkarlar arasında daha güclü işgüzar əlaqələrin qurulmasında mühüm rol oynayır. Qeyd edək ki, xarici ölkələrdə keçirilən tədbirlər iqtisadiyyatımızın prioritet inkişaf istiqamətlərinə artan investisiyaların cəlb edilməsində özünü doğruldub.

Dövlət başçısının "Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafına dövlət dəstəyi mexanizminin təkmilləşdirilməsi haqqında" 31 iyul 2018-ci il tarixli Fərmanının icrası ilə İqtisadiyyat Nazirliyinin tabeliyində Sahibkarlığın İnkişafı Fondu publik hüquqi şəxs yaradılmışdır. Azərbaycan Respublikası

Sahibkarlığın İnkişafı Fondunun əsas məqsədi Azərbaycanda sahibkarlıq subyektlərinə maliyyə dəstəyinin göstərilməsini təmin etmək, sahibkarlığın inkişafına dövlət dəstəyi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsində ən yaxşı beynəlxalq təcrübələrin təşviqi yolu ilə dövlət və sahibkarlar arasında əməkdaşlığın inkişafı və qarşılıqlı inam mühitinin yaradılmasına nail olmaqdır.

Güzəştli kreditlərin effektivliyini artırmaq məqsədilə Sahibkarlığın İnkişafı Fondu tərəfindən verilən kreditlər üzrə faiz dərəcəsi illik 6 faizdən 5 faizə endirilmişdir. Bundan əlavə, yeni redaktə edilmiş qaydalarla orta ölçülü kreditlərin maksimum həddi 50 001 manatdan 1 000 000 manatadək artırılmışdır.

Sahibkarlıq sahəsində hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi üçün indiyədək çoxsaylı qanunlar qəbul edilmişdir. Sahibkarlığın artımını əhəmiyyətli dərəcədə dəstəkləyən belə qanunvericilik aktlarına misal olaraq 2 iyul 2013-cü ildə qəbul edilmiş "Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların tənzimlənməsi və sahibkarların maraqlarının müdafiəsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununu göstərmək olar.

Qanun sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların aparılması qaydalarını uyğunlaşdırmaq, sahibkarların hüquq və mənafelərini qorumaq məqsədi daşıyır. Onun əsas məqsədi yoxlamalar üçün ardıcıl qaydalar yaratmaq və sahibkarların fəaliyyətinə hər hansı icazəsiz müdaxilənin qarşısını almaqdır. Ölkə daxilində aparılan bütün yoxlama tədbirləri bu qanunda göstərilən müddəalara ciddi riayət edilməli və vahid məlumat reyestrində əvvəlcədən qeydiyyata alınmalıdır.[9]

Azərbaycanın əsas ixrac mallarına neft və neft məhsulları, tütün məmulatları, qızıl, şüşə, texniki vasitələr, müasir məhsullar daxildir. Ölkə xüsusilə enerji sektorunda diqqətəlayiq uğurlara imza atıb və bu sahədə qlobal bazarda mühüm nüfuz qazanıb. Strateji coğrafi mövqeyi və zəngin enerji ehtiyatları sayəsində Azərbaycan beynəlxalq ticarət sferasında özünə güvənən və çiçəklənən ölkəyə çevrilmişdir.

İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin dərc etdiyi "İxrac İcmalı"nın 2023-cü ilin dekabr buraxılışına əsasən, ötən ilin yanvar-noyabr aylarında Azərbaycanın ümumi qeyri-neft ixracında 10,5% artım müşahidə olunmuşdur və 31,5 milyard dollar dəyərə çatmışdır. Bundan başqa, həmin dövrdə yeyinti məhsullarının ixracı 822 milyon dollar təşkil edib.

Azərbaycan Dövlət Gömrük Komitəsinin təqdim etdiyi göstəriciyə əsasən, 2023-cü il yanvar-noyabr ayları ərzində ən çox ixrac olunan malların bir qismi aşağıda göstərilmişdir:

İxracda əsas mallar

(min ABŞ dolları)

Mənbə:https://customs.gov.az/az/faydali/gomruk-statistikasi/en-cox-ixrac-olunan-mallar

XİF MN üzrə malın kodu	Malın adı	2023-cü ilin ilk 11 ayı		2023-cü ilin ilk 11 ayının ixracına nisbətən, %-lə	2023-cü ilin ilk 11 ayının qeyri neft sektoru üzrə ixracına nisbətən, %-lə
		Miqdar	Statistik dəyər		
	Neft-qaz sektoruna daxil olmayan mallar üzrə	**-**	**3 033 682.57**	**9.63**	**100.00**
07-08	Tərəvəz və meyvə, ton	641 740.79	641 188.07	2.03	21.14
0701	Kartof, ton	71 170.40	31 053.76	0.10	1.02
0702	Tomat, ton	124 302.25	140 468.97	0.45	4.63
0802 2	Meşə fındığı, ton	21 382.70	111 528.03	0.35	3.68
0808 10	Alma, ton	79 992.17	50 151.40	0.16	1.65
0810 70	Xurma, ton	124 724.12	91 420.72	0.29	3.01
0810907501	Nar, ton	25 259.90	27 382.14	0.09	0.90
0902	Çay, ton	649.94	5 906.22	0.02	0.19
15	Bitki və heyvan mənşəli piylər və yağlar, ton	11 865.14	19 355.10	0.06	0.64
1701	Şəkər, ton	30 409.47	22 659.55	0.07	0.75
20	Tərəvəz və meyvələrin emal məhsulları, ton	22 649.82	28 909.90	0.09	0.95

Cədvəl üzrə 2023-cü ilin ilk 11 ayı üzrə göstəricilərə əsasən bu nəticəyə gəlirik ki, neft-qaz sektoruna daxil olmayan mallar üxrə ixrac göstəricilərində artim müşahidə olunur.Tərəvəz və meyvə, tomat,xurma,alma ən çox ixrac olunan mallar arasında ilk sıradadır.

Azərbaycan Respublikası İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin təqdim etdiyi qeyri-neft sektoru üzrə ixrac məlumatlarına əsasən, 2023-cü ilin yanvar-noyabr ayları ərzində 31,5 milyard ABŞ dolları dəyərində mal ixrac olunmuşdur.

Cari ilin yanvar-noyabr aylarında qeyri-neft sektoru üzrə ixrac 3 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir. Qeyri-neft sektorunun ixracı 2022-ci ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 10,5% artaraq 3 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir. Bu 11 ayda ərzaq məhsullarının ixracı 821,7 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, elektrik enerjisi (3,1 dəfə), alkoqollu və alkoqolsuz içkilər (2,5 dəfə), plastik və ondan hazırlanan məmulatların (22,1 faiz), qara metal məmulatlarının (16,4 faiz), meyvə-tərəvəzin (8 faiz) ixracında əhəmiyyətli artım qeydə alınıb. Kənd təsərrüfatı və aqrar-sənaye məhsullarının birgə ixrac dəyəri 6,4% artaraq 853,62 milyon ABŞ dollarına çatmışdır. Qeyri-neft/qaz ixracında həlledici rol oynayan aqrar-sənaye məhsullarının istehsal etdiyi dəyər ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 9,6% artaraq 181,47 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir.[7]

2023-cü ilin yanvar-noyabr ayları ərzində Rusiya Federasiyasına 1 milyard ABŞ dolları, Türkiyəyə 728,8 milyon ABŞ dolları, Gürcüstana 299,9 milyon ABŞ dolları dəyərində qeyri-neft sektoruna aid mal ixrac olunmuşdur.2023-cü ilin noyabr ayında qeyri-neft sektoruna aid ən çox mal ixrac edilən ölkələrin siyahısında Rusiya Federasiyası birinciliyə yüksəlib.Bu siyahıda Türkiyə ikinci və Gürcüstan isə üçüncü olmuşdur.

2023-cü ilin noyabr ayında ixrac edilən qeyri-neft sektoruna aid malların siyahısında xurma birinci,elektrik enerjisi ikinci,qızıl isə üçüncü olmuşdur.

2023-cü ilin yanvar-noyabr ayları üzrə hazırlanan qeyri-dövlət və dövlətə məxsus ixracatçı subyektlərin reytinqində ilk onluqda bu şirkətlər təmsil olunurlar:“Azərenerji” ATSC, ARDNŞ-nın Marketinq və İqtisadi Əməliyyatlar İdarəsi, “SOCAR Polymer” MMC, Şirinov Elvin Valeh oğlu, “Azəralüminium” MMC, “AzerGold” QSC, “Baku Steel Company” QSC, “Azərbaycan İnterneyşnl Mayninq Kompani Limited Şirkəti”nin AR-ndakı nümayəndəliyi, “Best Logistik” MMC, “My Fruit” MMC, “STP Global Cable” MMC.

Əsasən ilk üç yeri “Azərenerji” ATSC, ARDNŞ-nın Marketinq və İqtisadi Əməliyyatlar İdarəsi, “SOCAR Polymer” MMC tutur. [8]

2023-CÜ İLİN YANVAR-NOYABR AYLARINDA QEYRİ-NEFT SEKTORU ÜZRƏ QEYRİ-DÖVLƏT VƏ DÖVLƏTƏ MƏXSUS İXRACATÇI SUBYEKTLƏRİN REYTİNQİ	**2022-ci il** üzrə göstəricilər	**2023-cü il** üzrə göstəricilər
“Azərenerji” ATSC	64,1	378,4
ARDNŞ-nın Marketinq və İqtisadi Əməliyyatlar İdarəsi	550,1	337,8
“SOCAR Polymer” MMC	174,2	277,9
Şirinov Elvin Valeh oğlu	41,5	117,8
“Azəralüminium” MMC	139	117,6
“AzerGold” QSC	91,6	110
“Baku Steel Company” QSC	40,6	60,5
“Azərbaycan İnterneyşnl Mayninq Kompani Limited Şirkəti”nin AR-ndakı nümayəndəliyi	91,7	53,4
“Best Logistik” MMC	16,5	41,5
“My Fruit” MMC	5,9	35,3
“STP Global Cable” MMC	8,2	33

Mənbə:https://ereforms.gov.az/files/review/pdf/az/c431705b5b6f65eae267653eb9559673.pdf

Cədvələ əsasən, göstəricilərdə 2022-ci il və 2023-cü illər arasında fərqlər müşahidə olunur.Əksər subyektlərdə isə fərqlər artımla müşahidə olunur.

İri sahibkarlıq subyektlərinin iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə sayı

Fəaliyyət növləri	01.10.2023-cü il vəziyyətinə irisahibkarlıq subyektlərinin sayı	İri sahibkarlıq subyektlərinin ümumi sayına görə, faizlə	Kommersiya təşkilatlarının ümumi sayındairi sahibkarlıq subyektlərinin xüsusi çəkisi, faizlə
CƏMİ	**777**	**100,0**	**0,4**
o cümlədən: Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	26	3,4	0,2
Mədənçıxarma sənayesi	42	5,4	3,9
Emal sənayesi	124	16,0	1,1
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	22	2,8	6,4
Su təchizatı; tullantıların təmizlənməsi və emalı	21	2,7	2,9
Tikinti	98	12,6	0,5
Ticarət; nəqliyyat vasitələrinintəmiri	176	22,7	0,3
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	54	6,9	1,0
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimaiiaşə	19	2,5	0,4
İnformasiya və rabitə	24	3,1	0,4
Maliyyə və sığorta fəaliyyəti	28	3,6	1,2
Daşınmaz əmlakla əlaqədarəməliyyatlar	11	1,4	0,4
Peşə, elmi və texniki fəaliyyət	42	5,4	0,3
İnzibati və yardımçı xidmətləringöstərilməsi	22	2,8	0,2
Təhsil	14	1,8	0,4
Əhaliyə səhiyyə və sosialxidmətlərin göstərilməsi	43	5,5	1,7
İstirahət, əyləncə və incəsənətsahəsində fəaliyyət	5	0,6	0,2
Digər sahələrdə xidmətləringöstərilməsi	6	0,8	0,0

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/entrepreneurship/

2023-cü il oktyabrın 1-i vəziyyətinə ölkə üzrə kommersiya təşkilatlarının ümumi sayının 0,4 faizini iri sahibkarlıq subyektləri təşkil etmiş və onların əsas hissəsi "Ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri" (22,7%), "Emal sənayesi" (16,0%), "Tikinti" (12,6%) və "Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı" (6,9%) sahələrində yaradılmışdır.

Orta sahibkarlıq subyektlərinin iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə sayı

Fəaliyyət növləri	01.10.2023-cü il vəziyyətinə orta sahibkarlıq subyektlərinin sayı	Orta sahibkarlıq subyektlərinin ümumi sayına görə, faizlə	Kommersiya təşkilatlarının ümumi sayındaorta sahibkarlıq subyektlərinin xüsusi çəkisi, faizlə
CƏMİ	**3590**	**100,0**	**2,0**
o cümlədən: Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	166	4,6	1,4
Mədənçıxarma sənayesi	60	1,7	5,6
Emal sənayesi	412	11,5	3,7
Elektrik enerjisi, qaz və buxaristehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	123	3,4	35,6
Su təchizatı; tullantıların təmizlənməsi və emalı	95	2,6	13,3
Tikinti	568	15,8	3,2
Ticarət; nəqliyyat vasitələrinintəmiri	1081	30,1	1,8
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	179	5,0	3,3
Turistlərin yerləşdirilməsi vəictimai iaşə	97	2,7	2,0
İnformasiya və rabitə	133	3,7	2,4
Maliyyə və sığorta fəaliyyəti	64	1,8	2,8
Daşınmaz əmlakla əlaqədarəməliyyatlar	62	1,7	2,4
Peşə, elmi və texniki fəaliyyət	169	4,7	1,3
İnzibati və yardımçı xidmətləringöstərilməsi	93	2,6	0,9
Təhsil	73	2,0	1,9
Əhaliyə səhiyyə və sosialxidmətlərin göstərilməsi	117	3,3	4,7
İstirahət, əyləncə və incəsənətsahəsində fəaliyyət	49	1,4	2,2
Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi	49	1,4	0,2

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/entrepreneurship/

2023-cü il oktyabrın 1-i vəziyyətinə ölkə üzrə kommersiya təşkilatlarının ümumi sayının 2,0 faizini orta sahibkarlıq subyektləri təşkil etmiş və onların əsas hissəsi "Ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri" (30,1%), "Tikinti" (15,8%), "Emal sənayesi" (11,5%) və "Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı" (5,0%) sahələrində yaradılmışdır.

NƏTİCƏ

Azərbaycanda orta və iri sahibkarlığın potensialını artırmaqla bir sıra mühüm nəticələrə nail olmaq mümkündür.İri və orta müəssisələrin potensialının artırılması milli iqtisadiyyatın inkişafına təkan verə bilər. Sahibkarlıq təşkilatlarının fəaliyyət sahələrini genişləndirməklə, yeni layihələr həyata keçirməklə müstəqil sektorun inkişafına imkanlar yaradır.İş yerlərinin sayının artması orta və iri sahibkarlıq sektorunun böyüməsinə, nəticədə yeni iş yerlərinin yaradılmasına gətirib çıxarır. Bu, işsizliyin azalmasına və əhalinin məşğulluq perspektivlərinin artmasına səbəb olur.İxrac potensialının artırılması orta və iri müəssisələrin beynəlxalq bazarlarda fəal və müstəqil iştirak imkanlarını gücləndirir. İxrac potensialının bu artımı ölkə daxilində yerli istehsalın və ixracın artmasına şərait yaradır.Orta və iri sahibkarlığın potensialının artırılması texnologiya və innovasiyaların

tətbiqinə kömək edir, müstəqil sahibkarlıq təşkilatlarına müasir texnologiyalardan yararlanmağa imkan verir.Sahibkarlıq mədəniyyətinin inkişafı orta və iri müəssisələrin potensialını artırır və müstəqil təşəbbüslərin böyüməsini təşviq edir.Müstəqil iqtisadi fəaliyyət potensialının artırılması orta və iri müəssisələrə ayrı-ayrı iqtisadi sektorlarda inkişaf etməyə və maliyyə işlərini effektiv şəkildə idarə etməyə imkan verir.Bu nəticələr ölkə iqtisadiyyatının sürətli və qabaqcıl inkişafına kömək edir.

ƏDƏBİYYAT

1. "Aran İqtisadi Rayonunda Sahibkarlıq Fəaliyyətinin Təşkili".
2. Tərlan N.Əliyev,Bəxtiyar V.İsmayılov.Bakı-2018
   http://anl.azel/Kitab/2018/10/cd/Azf-304433.pdf
3. "Azərbaycanda mikro, kiçik və orta sahibkarlıq 2022" / Statistik məcmuə/ Bakı, 2022
4. "Azərbaycanda mikro, kiçik və orta sahibkarlıq 2023" / Statistik məcmuə/ Bakı, 2023
   https://www.stat.gov.az/source/entrepreneurship/
5. "Azərbaycan Respublikası Sahibkarlığın İnkişafı Fondu"
   https://edf.gov.az/az/menus/12/missiya_ve_vizyon
6. "Azərbaycan Respublikasının İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Agentliyi"
   https://azpromo.az/az
7. Ən çox ixrac olunan mallar (min ABŞ dolları) Dekabr 2023
   https://customs.gov.az/az/faydali/gomruk-statistikasi/en-cox-ixrac-olunan-mallar
8. "İxrac İcmalı 2023"
   https://myexport.az/uploads/d94f2293a9b7c08f54bc3e7ab9286145.pdf
9. Ötən ilin 11 ayında ixrac mənzərəsi
   https://xalqqazeti.az/az/iqtisadiyyat/158068-oten-ilin-ayinda-olkenin-ixrac
10. **"Sahibkarlığın İnkişafı"**
    https://azerbaijan.az/related-information/139

Fuad CABBAROV

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru
fuad.jabbarov@atmu.edu.az; fuadjabbarov@gmail.com

Ühəyna VALEHZADƏ

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti,
müəllim
uheyna.valehzada@atmu.edu.az

Günay İLDIRIMLI

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti,
müəllim
Gunay.ildirimli@atmu.edu.az

KOMPLEKS MARKETİNQ TƏDBİRLƏRİNİN TƏŞKİLİNİN QARABAĞ TURİZM DESTİNASİYASININ İNKİŞAFINA TƏSİRİ

Xülasə: *Məqalədə Qarabağ turizm destinasiyasının xüsusiyyətləri və onun iqtisadi potensialı araşdırılmışdır. Destinasiyanın turizm potensialının təhlili üçün müxtəlif marketinq texnologiyalarından və analitik alətlərdən düzgün istifadə edilməsi təklif olunmuş, bölgənin davamlı inkişafı üçün müxtəlif resurslardan istifadəsi qiymətləndirilmişdir. Məqalədə marketinq tədqiqatlarının aparılması alətlər və texnikaların diqqət mərkəzindən asılı olaraq bölünür. Bazarın seqmentləşdirilməsinin müəyyən edilməsi, turist axınının və rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılması üçün tədbirlər kompleksi nəzərdən keçirilmişdir. Qarabağ turizm destinasiyasının dayanıqlı brendə çevrilməsini təmin etmək və asanlaşdırmaq üçün təkliflər verilmişdir.*

Açar sözlər *: Qarabağ destinasiyası, seqmentləşdirmə, marketinq kompleksi, turizm brendi*

IMPACT OF THE ORGANIZATION OF COMPLEX MARKETING EVENTS ON THE DEVELOPMENT OF THE KARABAKH TOURISM DESTINATION

Abstract: *The article assesses the the characteristics and economic potential of the Karabakh tourism destination. The correct use of various marketing technologies and analytical tools was suggested for the analysis of the tourism potential of the destination, and the use of various resources for the sustainable development of the region was evaluated. Conducting marketing research is divided based on the focus of tools and techniques. A set of measures for the determining market segmentation, increasing tourist flow and competitiveness was considered. Proposals have been made to ensure and facilitate the transformation of Karabakh tourism destination into a sustainable brand.*

Key words: *Karabakh destination, segmentation, marketing complex, tourism brand*

ВЛИЯНИЕ ОРГАНИЗАЦИИ КОМПЛЕКСНЫХ МАРКЕТИНГОВЫХ МЕРОПРИЯТИЙ НА РАЗВИТИЕ ТУРИСТИЧЕСКОГО НАПРАВЛЕНИЯ КАРАБАХА

Резюме: *В статье исследуются туристическому дестинации Карабах и его экономического потенциала. Предложено правильное использование различных маркетинговых технологий и аналитических инструментов для анализа туристического потенциала дестинации, дана оценка использованию различных ресурсов для устойчивого развития региона. Проведение маркетинговых исследований разделено на основе направленности инструментариев и методик. Рассмотрен комплекс мер по определению сегментации рынка, увеличению турпотока и конкурентоспособности. Были сделаны предложения по обеспечению и содействию трансформации туристического направления Карабаха в устойчивый бренд.*

Ключевые слова: *Карабахская дестинация, сегментация, маркетинговый комплекс, туристический бренд*

GİRİŞ

Qarabağ bölgəsinin Azərbaycan üçün dəyərini sözlə ifadə etmək mümkün deyil, o regionun elm və mədəniyyət xadimlərinin konseptual baxışlarında ideoloji, mədəni və iqtisadi baxımdan təmsil olunur. İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra yaranmış vəziyyət regionun inkişafı üçün iqtisadi tədbirlər kompleksinin həyata keçirilməsinə imkan verir. Ölkənin ərazi bütövlüyünün bərpası ilə nəticələnən qalibiyyətli müharibə regional inkişafa şərait yaratdı. Lakin uzun müddət ərzində ərazinin işğal altında olması mövcud iqtisadi və nəqliyyat infrastrukturunu dağıdıb.

Qarabağ iqtisadi rayonu iqtisadi inkişafın prioritet sahəsidir. İqtisadi inkişaf müxtəlif klasterlərin, o cümlədən turizm klasterlərinin formalaşdırılması əsasında həyata keçiriləcək.

Qarabağın inkişafı üçün yeni potensial imkanlar göz qabağındadır, lakin regionun turizm potensialının, o cümlədən marketinq tədqiqatları vasitəsilə qiymətləndirilməsinə təcili ehtiyac var. Destinasiyaların oxşar turizm məhsullarının olduğunu nəzərə alsaq, destinasiyanın marketinqi diqqət tələb edən bir prosesdir . Marketinq tədqiqatı onun aparılması üçün alət və üsulların düzgün seçilməsi əsasında aparılmalıdır. Bölgədə aparılan təhlil təkcə potensialın inkişafı üçün zəruri tədbirlər kompleksini deyil, həm də onların azaldılması və aradan qaldırılması üçün tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün zəiflik sahələrini müəyyən etməlidir. Təhlilin nəticələri turizm məkanını dayanıqlı, tanınan milli brendə çevirmək üçün istifadə edilməlidir.

Müvafiq infrastrukturun praktiki olaraq olmadığı tamamilə yeni turizm destinasiyasının yaradılması milli miqyasda müxtəlif layihələrin planlaşdırılması və həyata keçirilməsində diqqətli təhlil tələb edir. İnfrastrukturun yaradılmasında müxtəlif sosial-iqtisadi amilləri, modelləri və konsepsiyaları nəzərə alan daha rasional yanaşma üçün marketinq tədqiqatlarının nəticələri və tövsiyələri nəzərə alınmalıdır.

Qarabağ iqtisadi rayonunun rolu və əhəmiyyəti

Qarabağ iqtisadi rayonu Azərbaycanın cənub qərbində yerləşən strateji əhəmiyyətə malik olan bir bölgədir. Bölgə Azərbaycanın torpaq bütünlüyü və sosial-iqtisadi inkişafı üçün böyük önəmə sahibdir. Qarabağın iqtisadi inkişafı diversifikasiyaya və dövlət büdcəsinin enerji ixracından asılılığını azaltmağa imkan verir. Azərbaycan Prezidentinin 7 iyul 2021-ci il tarixli fərmanına əsasən, Qarabağ iqtisadi rayonuna aşağıdakı məntəqələr daxildir: Xankəndi, Ağcabədi, Ağdam, Bərdə, Füzuli, Xocalı, Xocavənd, Şuşa və Tərtər. Bu ərazilərdə müxtəlif sənaye sahələri yaratmaq olar, lakin bu destinasiyanın inkişaf tarixi nəzərə alınmaqla iqtisadiyyatın aqrar sektoru, yüngül sənaye və turizmi dirçəlməlidir. Tarixi görməli yerlərin mövcudluğu, ekosistem və inşa edilməkdə olan nəqliyyat infrastrukturu yaradılan yeni destinasiyanı turistlər üçün cəlbedici edir. Həmçinin regiounun mineral su ehtiyatlarının mövcudluğu regionda sağlamlıq sanatoriyalarının inşasına, sağlamlıq turizminin inkişaf etməsinə, dağlıq əraziləri qış-yay turizm komplekslərinin tikilməsinə imkan verir. Müxtəlif turizm növlərinin təşkili üçün resurs potensialı müxtəlif turizm paketlərinin fəaliyyətini bir təyinatda birləşdirmək imkanlarını yaradır. Onun keçmiş iqtisadi potensialının dinamik şəkildə bərpası kiçik və orta biznesin sürətli inkişafına imkan verəcək. Aqrar-sənaye klasterlərinin yaradılması əhalinin demoqrafik artımını stimullaşdıracaq və regionun investisiya fonunu yaxşılaşdıracaq [6].

Qarabağın turizm destinasiyası kimi inkişaf üçün uyğun infrastrukturun yaradılması, turizm sənayesində ixtisaslı kadrların hazırlanması, tədbirlər və festivallar, yerli və beynəlxalq əməkdaşlıqlar təşviq edilməlidir.

Qarabağ Qərbdən Şərqə və Şimaldan Cənuba ticarət axınlarını və müxtəlif məntiqi axınları birləşdirən çarpaz nəqliyyat qovşağı baxımından iqtisadi cəhətdən cəlbedicidir və bu, malların daşınmasını xeyli asanlaşdıracaq.

Qarabağın turizm potensialının qiymətləndirilməsi

Qarabağın turizm potensialını qiymətləndirmək üçün təcili olaraq marketinq araşdırmalarına ehtiyac var. Xüsusi coğrafi və iqlim şəraitindən asılı olaraq mövcud turizm növlərinin müxtəlifliyi ən böyük və ən az intensivliklə inkişaf edə bilər. Turizm potensialını qiymətləndirmək üçün müxtəlif üsullar mövcuddur : Rekreasiya yanaşması landşaftı, təbii və rekreasiya ehtiyatlarını, tarixi-mədəni irsin və turizm infrastrukturunun mövcudluğunu nəzərə alır. İqtisadi yanaşma resurs potensialının və turizm xidmətlərinə tələbatın qiymətləndirilməsinə əsaslanır. Marketinq yanaşması müəyyən xidmət bazarında bazarın seqmentasiyası, istehlakçı tələbi və satışı üçün müxtəlif analitik vasitələrdən istifadə etməkdən ibarətdir. Sənayelərarası yanaşma ümumi məqsədlərə nail olmaq üçün müxtəlif sənayelərdən məlumatların qruplaşdırılmasına və təhlilinə əsaslanır [2].

Bazar araşdırması yanaşması Qarabağda turizmin inkişafına təsir edən faktorları anlamaq üçün istifadə olunur. Bu analizdə hədəf kütlə müəyyən edilir və onların demoqrafiq xüsusiyyətləri, maraq dairələri, səyahət seçimləri, tətil vərdişləri kimi məlumatlar toplanır. Bazar araşdırması nöqteyi-nəzərindən ən uyğun üsul turizm məhsullarını və onların yaranan destinasiyada daha da inkişafını təmin etməkdir. Hədiyyəlik əşya şəklində xidmətlər, güzərgahlar və tarixi məkanlar turizm məhsulu kimi təklif oluna bilər. Çoxlu sayda tarixi abidələr, meşələr, dağ çaylarının, qoruqların və s.-nin olması bu bölgədə turizmin formalaşmasına və inkişafına xüsusi maraq yaradır.

Rəqabət analizi ilə Qarabağın rəqabət gücünü dəyərləndirmək üçün yaxın destinasiyaların turizm məhsulları, qiymətləndirmə strategiyaları, marketinq fəaliyyətləri araşdırılır. Bu məlumatlar Qarabağ turizm destinasiyasının rəqabət avantajlarını vurğulamaq və bənzər destinasiyalardan fərqlənmək üçün istifadə olunur.

Turizm sektorunda Sistem analizi də həyata keçirilə bilər. Otellər, turizm agentlikləri, restoranlar və rekreasiya mərkəzləri arasındakı əlaqələr turizm sektorunda sistem təhlili çərçivəsində qiymətləndirilə bilər. Bu müəssisələr arasındakı əlaqələr kimi, bir destinasiyada turizmin bütün maraqlı tərəfləri sistemin bir hissəsi

hesab edilə bilər və onlar arasındakı sistemli qarşılıqlı əlaqə təhlil edilə bilər[3].
Qarabağın turizm imicini qiymətləndirmək üçün üçün turistlərin Qarabağ haqqındakı qavrayışları, destinasiya ilə bağlı maariflənmə səviyyəsi, tanıtım fəaliyyətlərinin təsiri araşdırılır.
Qarabağa məcburi köçkünlərin köçürülməsindən və müasir turizm infrastrukturunun yaradılmasından sonra minimum 30 nömrəli, 20 üçulduzlu mehmanxana, 40 nömrəli,18 dördulduzlu otellər və 150 nömrəli, 5 beşulduzlu otellər inşa edilərsə destinasiyalar eyni vaxtda 2070-dən çox qonağı qəbul edə biləcək. Destinasiya otaqların sayının müvafiq olaraq artması ilə birdəfəlik turist qonaqlama tələbini əhəmiyyətli dərəcədə artırmağa imkan verir.
Bu sahə üzrə əksər mütəxəssislərin iş stajını Bakıda formalaşdırdığını nəzərə alaraq, mütəxəssislərin və əmək ehtiyatlarının yerli əhalidən cəlb olunması daha məqsədəuyğundur. Mütəxəssislərin Qarabağa qayıtması və onların müvafiq işlə təmin olunması beynəlxalq turizm standartlarının tətbiqinə və uyğunlaşmasına keyfiyyətli təsir göstərəcək.

Marketinq bazar araşdırma alətlərinin düzgün müəyyən edilməsi

Marketinq alətlərinin seçimi bazar tədqiqatının risklərinin və gələcək faydalarının qiymətləndirilməsində əsas müddəalardan biridir. İnteqrasiya edilmiş marketinq yanaşması geniş çeşiddə bazar təhlili alətlərini əhatə edir. Təhlilin müxtəlifliyinə baxmayaraq, bir neçə kəsişmə alətinin aparılması risk faktorlarını əhəmiyyətli dərəcədə azaltmağa, həmçinin turizm destinasiyasının obyektiv qiymətləndirilməsini əhəmiyyətli dərəcədə artırmağa imkan verəcəkdir. Bu halda bazarın spektral təhlilinin aparılması marketoloqlar tərəfindən təyinatı qiymətləndirmək üçün seçilmiş ən məqbul forma olacaqdır. [1].
İnkişaf etməkdə olan bir istiqaməti təhlil edərkən, tədricən müxtəlif bazar araşdırmaları aparmaq lazımdır. Həyata keçirmə mərhələləri bazarlararası araşdırmaya əsaslana bilər. Məsələn, GZİT (TOWS, SWOT) və STEP (PEST, PESTLE) əsasında marketinq təhlilləri eyni vaxtda həyata keçirilə bilər. Bu analitik alətlər müəyyən bir turizm istiqamətinə xas olan xüsusiyyətləri üzə çıxaracaq və marketinq texnologiyalarından istifadə etməklə uzunmüddətli icra proqramının hazırlanması yolu ilə diqqət yetirilməli olan bir sıra problemli sahələri müəyyən edəcəkdir. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün məlumatları təhlil etdikdən sonra güclü və zəif tərəflərdən, imkanlardan və təhdidlərdən istifadə edərək qərar matrisi yaratmaq lazımdır.
Qarabağ destinasiyasının marketinqini asanlaşdırmaq üçün regionda turizmlə bağlı əvvəlki araşdırmalar nəzərdən keçirilməli və çatışmazlıqlar müəyyən edilməlidir. Bundan əlavə, tələblə yanaşı, təklif də nəzərə alınmalı və turistlərin təyinat yerinə hansı bölgələrdən, yaxın və ya uzaqdan gələ biləcəyi araşdırılmalıdır.
Biznes modeli analizi Turizm sektorunda destinasiyalar və onun maraqlı tərəflərinin davamlı gəlir axınını təmin etmək üçün turistlərin bir və ya bir neçə seqmentinə dəyər və əlaqəli kapitalın yaradılması, marketinqi və təqdim edilməsinin təsviridir.

Porter analizi (dəyər zənciri) destiyasiyanın rəqabətli vəziyyətini görə bilmək üçün turizm müəssisələrinin təchizatçıları, müştəriləri və sektordakı digər bizneslər ilə münasibətlərini izah edir. [2].

Market Mix texnologiyalarından (4P, 5P, 7P və 4C), BCG və SPACE-dən istifadə təyinat yerinin özünün istismarından sonra həyata keçirilməlidir, çünki onlar rəqabət mühitinin fəaliyyətində problemləri və nişləri müəyyən etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur [4].
Turist axınının sayını artırmaq üçün gələcək satışlar üçün marketinq texnologiyası və müştərilərin təyinat yerinə cəlb edilməsi AIDA modeli vasitəsilə həyata keçirilməli olacaq.

Qarabağın iqtisadi zonaya çevrilmesində ve tanınmasında marketinqin aparılması (brendləşmə)

Azərbaycanda yeni turizm brendinin formalaşması və yaradılması üçün zəruri ilkin şərtlər mövcuddur. Turizm brendinin formalaşdırılması üçün bir sıra zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi əhəmiyyət kəsb edir. Gələcək destinasiya brendinin reklam fəaliyyəti diferensiallaşdırılmış bazar seqmentində müxtəlif hədəf auditoriyalarına yönəlmiş ərazinin turizm məhsulunun spesifikliyini əks etdirməlidir. Turist məhsulu kimi destinasiya bütün müştəri qruplarının diqqətini bir neçə aspektə yönəltməlidir: tarixi irs, təbiət, istirahət məkanları və ya rekreasiya, rahatlıq və əlçatanlıq.
Marketinq yanaşması brend yaratmaq və idarə etmək üçün müxtəlif üsulları əhatə etməlidir. Metodların seçimi gələcək destinasiyanın fəaliyyətinin məqsəd və vəzifələri ilə müəyyən edilməlidir. Qarabağ iqtisadi rayonunun turizm destinasiyasına çevrilməsi, yaxud başqa şəkildə brendin formalaşması turizm məhsulunun yerləşdirilməsi ilə əlaqələndirilməlidir. [5].
Brendin formalaşması mərhələləri elektron platformalar və sosial media da daxil olmaqla müxtəlif texnikalardan istifadə etməklə inteqrasiya olunmuş yanaşmanı əhatə etməlidir. Yeni brendin formalaşmasının ilkin mərhələsi dövlət tərəfindən başlanmış və ölkənin iqtisadi inkişafının strateji istiqamətlərindən birinə daxil edilmişdir. Hazırkı mərhələdə qəbul edilmiş "Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası"nda turist axınının ölkəyə gələn turistlərin sayının 4 milyona, yerli turistlərin sayının isə 6 milyona çatdırılması nəzərdə tutulur. Şuşada və onun rəmzi olan Xara Bülbüldə dövlət tədbirlərinin keçirilməsi, eləcə də Laçın və Kəlbəcərin təbii iqlim şəraitinə həsr olunmuş videoçarxlar gələcək müştərilər arasında müxtəlif assosiasiyalar yaradır.
Yaradılmış nəqliyyat infrastrukturu, o cümlədən beynəlxalq standartlara cavab verən müasir yol örtükləri, istifadəyə verilən (Füzuli) və tikilməkdə olan (2025-ci ilin sonunda Laçın) beynəlxalq hava limanları müştərilərin qısa müddətdə təyinat nöqtəsinə çatması üçün əlçatanlıq yaradır. Çoxlu sayda qonağın birdəfəlik yerləşdirilməsi qabiliyyətinə malik mehmanxana komplekslərinin tikintisinə başlanılıb.

Brendin yaradılması prosesi uzunmüddətli planlaşdırmanı əhatə etməli və strateji planlaşdırma elementlərini əhatə etməlidir. Strateji inkişaf tendensiyası son nəticədə Qarabağ adlı destinasiyanın tanınan turizm brendini formalaşdıracaq. Brend davamlılığı daim qorunmalıdır. Strateji planlaşdırmanın həyata keçirilməsi üçün həm davamlı olaraq müxtəlif tədbirlərin keçirilməsini, həm də müxtəlif çoxsahəli tematik tədbirlərin keçirilməsini təmin edən informasiya mərkəzi yaradılmalıdır.

NƏTİCƏ

Azərbaycanın incisi Qarabağ turizm məkanlarının yaradılması və inkişafı üçün etalona, modelə çevrilməlidir. Bölgədə aparılan marketinq araşdırmaları tanınan turizm brendinin fəaliyyətində mümkün riskləri əhəmiyyətli dərəcədə azaldacaq. Marketinq təhlili müxtəlif turizm müəssisələrinin yaradılmasına və fəaliyyətinə, həmçinin bazarın seqmentləşdirilməsinin müəyyənləşdirilməsinə kömək edəcəkdir. Məqalədə Qarabağ turizm destinasiyasının brendə çevrilməsi üçün yeni yanaşma təklif edilmişdir.

Yeni destinasiya Qarabağda davamlı turizm brendi formalaşdırmaq üçün tövsiyə edirik:

- ✓ Çoxsaylı hərtərəfli marketinq araşdırmalarının aparılması.
- ✓ Mehmanxana komplekslərinin yaradılması turist axınının artırılmasına imkan yaradacaq. Üç və dörd ulduzlu otellərin payı daxili turist axınını dəfələrlə artıracaq. Marketoloqlar Marketinq miks və məzmun təhlili aparmalıdırlar.
- ✓ Daxili turist axınındakı artım müxtəlif istehlakçı qruplarına yönəlmiş seçilmiş qiymət siyasəti ilə paralel getməlidir.
- ✓ Turizm müəssisələri əsasən istehlakçı gücünün büdcə seqmentinə yönəldilməlidir.
- ✓ Destinasiya brendinin formalaşması təkcə reklam broşürlərində, videoçarxlarda, sosial şəbəkələrdə deyil, həm də beynəlxalq və milli miqyasda müntəzəm tədbirlərin keçirilməsində öz əksini tapmalıdır.
- ✓ Loyallıq proqramının artırılması, strategiyasının formalaşdırılması.
- ✓ Müxtəlif istiqamət və seqmentlərdə restoran və kafelərin formalaşdırılması və fəaliyyəti.
- ✓ Turizm destinasiyası Qarabağın simvolları olan suvenirlərin istehsalı üçün kiçik müəssisələrin yaradılması.
- ✓ Müxtəlif idman tədbirlərində brendin daimi reklamı.

Təsvir edilən və tövsiyə olunan marketinq fəaliyyətləri son nəticədə kiçik və orta biznes arasında rəqabətə töhfə verəcək və bu da turizm şirkətləri tərəfindən göstərilən xidmətin keyfiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə artıracaqdır. Marketinq tədqiqatlarının təhlili məlumatları müəssisələrə şirkətlərin fəaliyyətində əhəmiyyətli səhvlərdən qaçmağa, həmçinin uyğun bazar nişini seçməyə imkan verəcəkdir. Daimi marketinq araşdırmaları Qarabağda fəaliyyət göstərən müəssisələrin inkişafının yaxşılaşdırılmasına yönəldiləcək.

ƏDƏBİYYAT

1. Алексеева Ю.П., Мойшевич Э. М., Методы Оценки Туристко -Рекреационного Потенциала Региона, 2019. URL: file:///C:/Users/user/Downloads/metody-otsenki-turistsko-rekreatsionnogo-potentsiala-regiona.pdf
2. Arş. Gör. O. DÜLGAROĞLU **Doç. Dr. B.AYDEMİR *** Prof. Dr. C. AVCIKURT, "Turizm sektöründe destinasyon pazarlaması üzerine yeni bir yaklaşım", Gastroia: Journal of Gastronomy and Travel Research . 2019 . Oguzhan_Dulgaroglu_Makale.pdf (comu.edu.tr)
3. Кулакова Л.И.1, Осипов В.А, Методические подходы к оценке туристско-рекреационного потенциала российских регионов, 2017, Russian Journal of Entrepreneurship 18(24):4261, URL: (PDF) Методические подходы к оценке туристско-рекреационного потенциала российских регионов (researchgate.net)
4. Мамраева Д. Г., Ташенова Л. В. Методический инструментарий оценки туристско рекреационного потенциала региона // Экономика региона,2022, URL : https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/92054/1/2020_16_1_010.pdf
5. Y.Vllasyuk,O.Kovalevich:Оценке туристского потенциала,2017 , URL: https://elib.psu.by/bitstream/123456789/21248/3/30-36.pdf
6. Указ Президента Азербайджанской Республики о новом делении экономических районов в Азербайджанской Республике , 07 июля 2021 , URL: president.az/ru

Flora ƏLƏSGƏROVA

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti,
İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
flora.alasgarova1@gmail.com

Cabbar HÜSEYNOV

Bakı Dövlət Universiteti,
magistrant
cabbarhuseynov8@gmail.com

MALİYYƏ RİSKLƏRİ: İDARƏETMƏ NƏZƏRİYYƏSİ VƏ TƏCRÜBƏSİ

Xülasə: *Maliyyə riskləri şirkətin maliyyə sabitliyinə və fəaliyyətinə təhlükə yaradır. Onlar bazar mühitinin dəyişməsi, valyuta məzənnələrinin dəyişməsi, faiz dərəcələri və ya kredit şərtləri səbəbindən yarana bilər. Maliyyə risklərinin idarə edilməsi nəzəriyyəsi hedcinq, diversifikasiya və maliyyə alətlərinin istifadəsi kimi müxtəlif üsullarla bu risklərin müəyyən edilməsi, qiymətləndirilməsi və minimuma endirilməsinə əsaslanır.*

Risklərin idarə edilməsi təcrübəsi itkilərin qarşısını almaq üçün strategiyaların işlənib hazırlanmasını nəzərdə tutur. Buna maliyyə fəaliyyətinin müntəzəm monitorinqi, xarici amillərin təhlili və ssenari modelləşdirilməsi vasitəsilə nail olmaq olar. Əsas aspektlər nəzarət sisteminin yaradılması və təşkilatın bütün səviyyələrində risklərin idarə edilməsinin tətbiqidir.

Riskin qiymətləndirilməsinə kəmiyyət və keyfiyyət metodları da daxil olmaqla müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Effektiv maliyyə risklərinin idarə edilməsi, bütün maraqlı tərəflərin cəlb edilməsi və işçilərin davamlı təlimi daxil olmaqla, hərtərəfli yanaşma tələb edir. Nəticədə, düzgün həyata keçirilən risklərin idarə edilməsi strategiyaları təkcə itkilərin azaldılmasına kömək etmir, həm də şirkətin maliyyə sabitliyini və rəqabət qabiliyyətini artırır.

Açar sözlər: *Maliyyə riskləri, idarəetmə, hedcinq, diversifikasiya, qiymətləndirmə, strategiya*

FINANCIAL RISKS: MANAGEMENT THEORY AND PRACTICE

Abstract: *Financial risks threaten the financial stability and operation of the company. They may arise due to changes in the market environment, changes in exchange rates, interest rates or credit conditions. The theory of financial risk management is based on the identification, evaluation and minimization of these risks through various methods such as hedging, diversification and the use of financial instruments.*

Risk management practice involves developing strategies to prevent losses. This can be achieved through regular monitoring of financial activity, analysis of external factors and scenario modeling. The main aspects are the creation of a control system and the implementation of risk management at all levels of the organization.

There are various approaches to risk assessment, including quantitative and qualitative methods. Effective financial risk management requires a comprehensive approach, including the involvement of all stakeholders and ongoing employee training. As a result, properly implemented risk management strategies not only help to reduce losses, but also increase the company's financial stability and competitiveness.

Key words: *Financial risks, management, hedging, diversification, valuation, strategy*

ФИНАНСОВЫЕ РИСКИ: ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА УПРАВЛЕНИЯ

Резюме: *Финансовые риски угрожают финансовой стабильности и деятельности компании. Они могут возникнуть из-за изменений рыночной среды, изменений обменных курсов, процентных ставок или условий кредитования. Теория управления финансовыми рисками основана на выявлении, оценке и минимизации этих рисков с помощью различных методов, таких как хеджирование, диверсификация и использование финансовых инструментов.*

Практика управления рисками включает разработку стратегий предотвращения потерь. Этого можно достичь посредством регулярного мониторинга финансовой деятельности, анализа внешних факторов и сценарного моделирования. Основными аспектами являются создание системы контроля и внедрение управления рисками на всех уровнях организации.

Существуют различные подходы к оценке риска, включая количественные и качественные

методы. Эффективное управление финансовыми рисками требует комплексного подхода, включающего вовлечение всех заинтересованных сторон и постоянное обучение сотрудников. В результате правильно реализованные стратегии управления рисками не только помогают снизить потери, но и повышают финансовую устойчивость и конкурентоспособность компании.

Ключевые слова: *Финансовые риски, управление, хеджирование, диверсификация, оценка, стратегия*

Maliyyə riskləri müasir iqtisadi fəaliyyətdə əsas rol oynayır və şirkətlərdə, maliyyə bazarlarında qərarların qəbul edilməsinə təsir göstərir. Bu risklər qeyri-müəyyənlik şəraitində yaranır və itkilərə, gəlirliliyin azalmasına, bəzi hallarda isə iflasa səbəb ola bilər. Buna görə də, maliyyə risklərinin mahiyyətini başa düşmək və onların idarə edilməsi üçün effektiv metodların işlənib hazırlanması bütün bazar iştirakçıları üçün mühüm vəzifədir. Maliyyə risklərinin idarə edilməsinin nəzəriyyəsi və praktikasının əsas aspektlərini nəzərdən keçirək.

Maliyyə riski, maliyyə mühitindəki mənfi dəyişikliklər nəticəsində şirkətin və ya investorun zərər çəkməsi ehtimalıdır. Bu dəyişikliklərə bazarlardakı dalğalanmalar, iqtisadi qeyri-sabitlik, faiz dərəcələrindəki dəyişikliklər, valyuta məzənnələri və digər makro- və mikroiqtisadi amillər səbəb ola bilər [2, 33 s.].

Maliyyə risklərini bir neçə əsas növə bölmək olar:

• Kredit riski, qarşı tərəfin öz maliyyə öhdəliklərini yerinə yetirməməsi riskidir.

• Bazar riski, maliyyə aktivlərinin qiymətlərində, faiz dərəcələrində və ya valyuta məzənnələrində dəyişikliklər nəticəsində itki ehtimalıdır.

• Likvidlik riski, şirkətin tələb olunduqda aktivlərini nağd pula çevirə bilməyəcəyi riskidir.

• Əməliyyat riski, idarəetmə səhvləri, insan səhvləri və ya sistem nasazlığı ilə bağlı itkilər riskidir.

• Hüquqi risk, qanunvericilikdə dəyişikliklər və ya hüquq normalarının pozulması nəticəsində yaranan riskdir.

Risklərin idarə edilməsi nəzəriyyəsi iki əsas komponentə əsaslanır: mənfi hadisələrin baş vermə ehtimalı və potensial itkilərin ölçüsü [4, 47 s.]. Əsas nəzəri yanaşmalara aşağıdakılar daxildir:

• **Riskli dəyər (Var) modelləri:**Maliyyə risklərinin qiymətləndirilməsi üçün ən çox yayılmış kəmiyyət modellərindən biridir. VaR, müəyyən bir ehtimalla müəyyən bir müddət ərzində mümkün olan maksimum itkini ölçür [6, 83-88 ss.]. Məsələn, əgər VaR 95% ehtimalla 1 milyon ABŞ dollarıdırsa, bu o deməkdir ki, 95% hallarda itkisi gös tərilən müddət ərzində 1 milyon dolları keçməyəcək.

• **Şarpe Əmsalı:** Bu metrik, gəlirə qarşı riski ölçür və investorlara investisiyalarının götürülmüş riski nə dərəcədə effektiv şəkildə kompensasiya etdiyini anlamağa imkan verir.

• **Kapital büdcəsi:** Bu, uzunmüddətli layihələri qiymətləndirmək üçün istifadə edilən texnikadır və maliyyə risklərini minimuma endirmək üçün kapital resurslarının necə bölüşdürüləcəyini müəyyən etməyə kömək edir.

• **Portfel nəzəriyyəsi:** Bu nəzəriyyəyə görə, aktivləri diversifikasiya etməklə riskləri azaltmaq olar. Bir şirkət, müxtəlif risk dərəcələri olan müxtəlif aktivlərə investisiya etdikdə, portfel üçün ümumi riski azaldır [10, 106 s.].

Təcrübədə maliyyə risklərinin idarə edilməsi bir neçə mərhələni əhatə edən mürəkkəb bir prosesdir:

- Riskin müəyyən edilməsi: Bu mərhələdə təşkilat üzləşə biləcəyi bütün potensial maliyyə risklərini müəyyən etməlidir. Buraya makroiqtisadi vəziyyət, maliyyə bazarlarında dəyişikliklər və sənayedəki dəyişikliklər kimi həm daxili, həm də xarici amillərin təhlili daxildir.
- Riskin qiymətləndirilməsi: Müəyyən edildikdən sonra keyfiyyət və kəmiyyət üsullarından istifadə etməklə risklərin qiymətləndirilməsi vacibdir. Keyfiyyət metodlarına ekspert qiymətləndirmələri, sorğu vərəqələri və müsahibələr daxildir; kəmiyyət metodları isə potensial itkilərin ehtimalını və ölçüsünü proqnozlaşdırmaq üçün statistik modellərdən istifadə edir [3, 105 s.].
- Risklərin idarə edilməsi strategiyasının seçilməsi: Dörd əsas risk idarəetmə strategiyası var:
  - Riskdən yayınma: Şirkət maliyyə risklərinə səbəb ola biləcək hərəkətləri tamamilə istisna edir.
  - Risklərin minimuma endirilməsi: Şirkət risklərin ehtimalını və ya nəticələrini azaltmaq üçün tədbirlər görür (məsələn, keyfiyyətə nəzarətin yaxşılaşdırılması və ya aktivlərin diversifikasiyası).
  - Riskin ötürülməsi: Bu halda şirkət riski üçüncü tərəfə, məsələn, sığorta və ya törəmə alətlərdən istifadə yolu ilə ötürür.
  - Riskin qəbul edilməsi: Bəzi hallarda şirkət potensial faydaların potensial itkilərdən üstün olduğuna inanarsa, şüurlu şəkildə riskləri qəbul edəcək.

Maliyyə riskləri statik deyil, zamanla dəyişə bilər. Buna görə də, şirkətlər riskləri mütəmadi olaraq izləməli, qiymətləndirməli və idarəetmə strategiyalarına düzəliş etməlidirlər [7, 56 s.]. Buna nail olmaq üçün bu prosesi avtomatlaşdırmaq məqsədilə risklərin idarə edilməsi (ERM) sistemlərindən istifadə edilə bilər.

Maliyyə risklərini idarə etmək üçün həm nəzəri, həm də praktikada istifadə olunan bir çox vasitə var:

• Törəmə alətlər: Opsionlar, fyuçerslər və svoplar kimi alətlər, şirkətlərə xarici valyuta məzənnələrində, faiz dərəcələrində və aktivlərin qiymətlərində baş verən dəyişikliklərə məruz qalmalarını

hedcinq etməyə imkan verir.

• Sığorta: Əməliyyat və kredit risklərinin idarə edilməsi üçün mühüm vasitədir. Sığorta polisləri, müqavilənin pozulması və ya əməliyyat uğursuzluqları səbəbindən itkiləri əhatə edə bilər.

• Diversifikasiya: Bazar risklərinin idarə olunmasının ən effektiv üsullarından biridir. İnvestisiyaların müxtəlif aktivlər, sənayelər və ya regionlar üzrə yayılması, tək bazarda dalğalanmalara məruz qalmağı azaltmağa kömək edir.

• Stress testi: Şirkətlər, müxtəlif ssenariləri simulyasiya etmək və onların təşkilatın maliyyə vəziyyətinə təsirini qiymətləndirmək üçün bu üsuldan istifadə edə bilərlər. Bu, potensial böhranlara hazırlaşmağa kömək edir.

Bu gün şirkətlər, texnoloji dəyişikliklər, qlobal bazar dəyişkənliyi və ekoloji risklər də daxil olmaqla, maliyyə risklərinin idarə edilməsində yeni çətinliklərlə üzləşirlər. Rəqəmsal transformasiya kontekstində, məsələn, kiber risklərdən qorunmanın əhəmiyyəti artır. COVID-19 pandemiyası, bizneslərə əhəmiyyətli təsir göstərə biləcək qlobal sistem risklərini də nəzərə almaq zərurətini vurğuladı [8, 202 s.].

2023-cü il üçün maliyyə risklərinin idarə edilməsinə dair nümunələr və statistika

2023-cü ildə maliyyə risklərinin idarə edilməsi, xüsusilə də maliyyə bazarının turbulentliyi, inflyasiya və geosiyasi risklər nəzərə alınmaqla, bütün dünyada şirkətlər üçün əsas narahatlıq yaratmaqda davam etdi [9, 153-167 ss.]. Bu il müxtəlif risklərin idarə edilməsi strategiyalarının praktiki tətbiqini nümayiş etdirən bəzi real həyat nümunələrinə və statistikaya baxaq.

Nümunə 1: Bank işində kredit riskinin idarə edilməsi

2023-cü ildə qlobal bank sistemi faiz dərəcələrinin artması səbəbindən ciddi problemlərlə üzləşdi ki, bu da xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə kredit risklərini artırdı. Bir çox banklar kredit riskini azaltmaq üçün əlavə addımlar atmışlar, o cümlədən kredit standartlarını sərtləşdirmək və kredit itkiləri üçün ehtiyatları artırmaq.

JP Morgan Chase, tənəzzül və inflyasiya ilə bağlı narahatlıqlar səbəbindən kredit itkiləri üçün ehtiyatlarını əvvəlki ildən 30% artırdı. S&P Global-a görə, qlobal miqyasda banklar orta hesabla 2023-cü ilə qədər kredit itkiləri ilə bağlı ehtiyatlarını 25% artırıb, iqtisadi qeyri-müəyyənlik fonunda ehtiyatlılığın artdığını göstərir [11, 213 s.].

Nümunə 2: Enerji Sektorunda Bazar Riskləri və Hedcinq

Enerji şirkətləri, neft və qaz qiymətlərinin dəyişməsi ilə bağlı bazar risklərini idarə etmək üçün hedcinqdən fəal şəkildə istifadə etməyə davam etdilər. Ukraynadakı müharibə və Rusiyaya qarşı sanksiyalar səbəbindən qlobal enerji qiymətləri son dərəcə dəyişkən qaldı.

British Petroleum (BP) neft fyuçersləri və opsionlarından istifadə edərək öz mövqelərini aktiv şəkildə hedcinq edirdi. Bu, şirkətə bazarda böyük dalğalanmalara baxmayaraq, qiymətləri istehsal üçün sərfəli səviyyədə müəyyən etməyə kömək etdi [11, 218 s.].

2023-cü ilin birinci yarısında BP bildirdi ki, şirkət hedcinq etməklə neftin qiymətinin dəyişkənliyi ilə bağlı 1,2 milyard dollardan çox potensial itkilərin qarşısını ala bilib. Bloomberg-in məlumatına görə, enerji sektorundakı iri şirkətlərin 75%-dən çoxu 2023-cü ildə hedcinq üçün törəmələrdən istifadə edib ki, bu da 2022-ci ilə nisbətən 12% çoxdur.

Nümunə 3: Beynəlxalq Ticarətdə Valyuta Risklərinin İdarə Edilməsi

Beynəlxalq ticarətlə məşğul olan şirkətlər, 2023-cü ildə valyuta məzənnələrindəki kəskin dalğalanmalar səbəbindən artan valyuta riskləri ilə üzləşiblər. İnflyasiya və artan faiz dərəcələri kontekstində bir çox şirkət valyuta risklərini idarə etmək üçün strategiyalarını nəzərdən keçirir.

Coca-Cola, xüsusilə Latın Amerikası və Cənub-Şərqi Asiya kimi yüksək volatilliyə malik regionlarda valyuta məzənnələrindəki mənfi dəyişikliklərdən qorunmaq üçün valyuta svoplarından geniş şəkildə istifadə etmişdir. Bu tədbirlər şirkətə il ərzində təxminən 500 milyon ABŞ dolları məbləğində məzənnə dəyişikliyindən zərərləri minimuma endirməyə kömək etdi [14, 98 s.].

Deloitte-in məlumatına görə, iri beynəlxalq şirkətlərin təxminən 65%-i 2023-cü ildə valyuta risklərindən qorunmaq üçün valyuta törəmə vasitələrindən istifadə edib ki, bu da 2022-ci illə müqayisədə 8% çoxdur.

Nümunə 4: Əməliyyat Riskləri və Rəqəmsal Transformasiya

Əməliyyat riskləri, xüsusən də kibertəhlükəsizliklə bağlı risklər, 2023-cü ildə şirkətləri narahat edən əsas məsələlərdən birinə çevrilib. Qlobal rəqəmsallaşma və uzaqdan iş formatları, təşkilatları kiberhücumlara və İT sistemlərinin işində pozulmalara qarşı daha həssas edib.

2023-cü ilin aprel ayında T-Mobile, təxminən 37 milyon müştəriyə təsir edən böyük məlumat pozuntusu ilə üzləşdi. Buna cavab olaraq, şirkət kibertəhlükəsizliyə sərmayələrini artırdı və İT infrastrukturunu yeniləmək, kiber sığorta polislərini götürmək də daxil olmaqla, əməliyyat risklərini minimuma endirmək üçün yeni tədbirlər tətbiq etdi [14, 102 s.].

IBM Security hesabatına görə, 2023-cü ildə şirkətlər üçün kiberhücumların orta dəyəri 15% artaraq, hər insident üçün 4,5 milyon dollara çatıb. Allianz-ın məlumatına görə, iri və orta şirkətlərin 80%-dən çoxu 2023-cü ildə kiber risklərdən qorunmaq üçün sığorta müqavilələri imzalayıb ki, bu da əvvəlki illə müqayisədə 10% çoxdur.

Nümunə 5: Maliyyə sektorunda stress testi və böhran planlaması

2023-cü ildə qlobal maliyyə bazarlarındakı dəyişkənliyi nəzərə alaraq, bir çox maliyyə institutları

böhran zamanı biznes modellərinin və maliyyə göstəricilərinin davamlılığını yoxlamaq üçün stress test proqramlarını gücləndirdilər [13, 132 s.].

Avropa Mərkəzi Bankı (AMB), potensial tənəzzül riskləri fonunda avrozonanın ən böyük bankları üçün kütləvi stress testi keçirib. Testlər göstərdi ki, makroiqtisadi şərait pisləşsə, bir çox Avropa bankları qısamüddətli itkilərə tab gətirə bilər, baxmayaraq ki, kapital ehtiyatlarının artırılması üçün əlavə tədbirlər görülməlidir.

Avropa Banklar Təşkilatının (EBA) məlumatına görə, stress testlərinin nəticələri ciddi iqtisadi böhran zamanı Avrozona banklarının 17%-nin kapital çatışmazlığı ilə üzləşə biləcəyini göstərib ki, bu da əlavə tənzimləmə tədbirlərinin tətbiqi üçün əsas olub [12, 185-192 ss.].

NƏTİCƏ

Beləliklə, maliyyə risklərinin idarə edilməsi həm nəzəri hazırlıq, həm də praktiki alətlərdən istifadə tələb edən çoxsəviyyəli və çox aspektli prosesdir. Riski effektiv idarə edən şirkətlər nəinki itkiləri minimuma endirə, həm də böhran vəziyyətlərindən böyümə fürsəti kimi istifadə edə bilərlər.

Maliyyə riskləri müasir biznesdə əsas rol oynayır və diqqətli idarəetmə və qiymətləndirmə tələb edir. Effektiv risklərin idarə edilməsi təşkilatların maliyyə gücünə və sabitliyinə töhfə verən potensial itkilərin müəyyən edilməsini, qiymətləndirilməsini və minimuma endirilməsini əhatə edir. Hedcinq, şaxələndirmə və stress testi kimi müasir üsullar şirkətlərə sürətlə dəyişən iqtisadi şəraitə uyğunlaşmağa imkan verir. Qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə risklərinin idarə edilməsində uğur təkcə kəmiyyət metodlarından istifadəni deyil, həm də korporativ mədəniyyət və kadr hazırlığı kimi keyfiyyət amillərinin nəzərə alınmasını tələb edir. Beləliklə, risklərin idarə edilməsinə kompleks yanaşma rəqabət üstünlüyü təmin edir və biznesin uzunmüddətli inkişafına töhfə verir.

2023-cü ildə qeyri-sabit qlobal vəziyyətə görə maliyyə risklərinin idarə edilməsi daha da mürəkkəb və çoxşaxəli xarakter alıb. Şirkətlər və maliyyə institutları itkiləri minimuma endirmək və qeyri-müəyyənliyi idarə etmək üçün hedcinq, stress testi, diversifikasiya və sığorta kimi alətlərdən fəal şəkildə istifadə ediblər. Statistika böyük korporasiyalar arasında bu təcrübələrə artan marağı göstərir, xüsusən də bazar dəyişkənliyinin artması və kiber təhlükələrin artması şəraitində.

ƏDƏBİYYAT

1. Агаев Ф. Ф. Анализ финансовых рисков: подходы и методологии, 2021, Баку, стр. 60-65.
2. Гасанов И. И. Финансовые риски и их влияние на корпоративное управление, 2021, №1, стр. 30-35.
3. Мехтиев Э. М. Риски в банковской системе: методы управления, 2022, Москва, стр. 100-110.
4. Нуриев А. А. Управление финансовыми рисками в современных условиях, 2020, Баку, стр. 45-50.
5. Ахундов Р. Р. Модели оценки финансовых рисков в инвестиционной деятельности, 2023, №3, стр. 12-18.
6. Brown L. Understanding Financial Risks in the Global Economy, 2019, New York, pp. 75-90.
7. Davis R. The Essentials of Risk Management, 2020, San Francisco, pp. 50-65.
8. Johnson P. Risk Management Strategies in Financial Institutions, 2022, Chicago, pp. 200-215.
9. Smith J. Financial Risk Management: Theory and Practice, 2018, London, pp. 150-175.
10. Taylor M. Managing Financial Risk: A Guide for Managers, 2021, Boston, pp. 100-120.
11. Williams K. Financial Risk and Statistics: A Comprehensive Guide, 2023, Oxford, pp. 200-225.
12. Carter H. Advanced Financial Risk Management: Data-Driven Strategies, 2023, Cambridge, pp. 180-210.
13. Lewis J. Statistical Methods for Financial Risk Analysis, 2023, Seattle, pp. 120-145.
14. Thompson R. Global Financial Risk and Resilience: Insights from 2023, 2023, Toronto, pp. 95-115.

Fuad CABBAROV

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru
fuad.jabbarov@atmu.edu.az; fuadjabbarov@gmail.com

Ühəyna VALEHZADƏ

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
müəllim
uheyna.valehzada@atmu.edu.az

ANTİBÖHRAN İDARƏETMƏNİN TURİZMDƏ TƏNZİMLƏNMƏ MEXANİZMİ

Xülasə: *Məqalədə Azərbaycanın turizm bazarında yerli şirkətlərin fəaliyyətinin xüsusiyyətləri və əsas mahiyyəti verilmişdir. İqtisadiyyatın bu sektorunda böhran hadisələrinin səbəb-nəticə amilləri təhlil edilir. Şirkətin idarəetmə sisteminin xüsusiyyətləri və şirkətlərin fəaliyyətini sabitləşdirmək üçün zəruri olan antiböhran tədbirlərinin həyata keçirilməsi göstərilir. Şirkətin idarəetmə sisteminin yenidən qurulmasının əsas istiqaməti, transformasiya prosesi zamanı yarana biləcək riskləri nəzərə alaraq, sistemli yanaşmalar əsasında müəyyən etmək və həyata keçirməkdir. Məqalədə şirkətlərin qiymət siyasətinin və resurs potensialının dəyişdirilməsi təklif edilir.*

Açar sözlər: *Antiböhranların idarə edilməsi, turist axını, tranformasiya, yenidən təşkil, bazar tələbi, alıcılıq qabiliyyəti*

REGULATORY MECHANISM OF ANTI -CRISIS MANAGEMENT IN TOURISM

Abstract: *The article provides characteristics and features of the functioning of local companies in the tourism market of Azerbaijan. The cause-and-effect factors of crisis phenomena in this sector of the economy are analyzed. The characteristics of the company management system and the implementation of anti-crisis measures necessary to stabilize the companies' activities are given. The main direction of reorganization of the company management system is determined, implemented on the basis of systemic approaches, taking into account possible risks arising during the transformation process. It is proposed to change the pricing policy of companies and resource potential.*

Key words: *Crisis management, tourist flow, transformation,reorganization, market demand, purchasing power*

МЕХАНИЗМ РЕГУЛИРОВАНИЯ АНТИКРИЗИСНОГО УПРАВЛЕНИЯ В ТУРИЗМЕ

Резюме: *В статье дается характеристика и особенности функционирования локальных компаний на туристическом рынке Азербайджана. Анализируются причинно-следственные факторы кризисных явлений в данной отрасли экономики. Дается характеристика системы управления компаниями и внедрению антикризисных мер необходимых для стабилизации деятельности компаний. Определяется основное направление реорганизации системы управления компаниями реализуемой на основе системных подходов с учетом возможных рисков возникающих в процессе трансформации. Предлагается изменения ценовой политики компаний и ресурсного потенциала.*

Ключевые слова: *Антикризисное управление, туристический поток, трансформация, реорганизация, рыночный спрос, покупная способность*

GİRİŞ

Böhran vəziyyətləri bir sıra konkret səbəblərdən yaranır. Böhran situasiyalarının yaranması amilləri təsadüfi hadisə deyil, müəyyən müddət ərzində yaranmış, müəyyən başlanğıcı və sonu olan mənfi tendensiyaların təzahürüdür. Böhran hadisələrinin yaranması müddəti və effektivliyi hal hazırki formatın çərçivəsini müəyyən edən bir sıra əks tədbirləri nəzərdə tutur.

Böhran hadisələrinin inkişaf mərhələləri, onların fəaliyyətinə zərərli təsirini məhdudlaşdıran tədbirləri formalaşdırmaq üçün, həmişə şirkətlərin sistemli nəzarətinin mərkəzində olmalıdır. Böhranın şirkətin fəaliyyətinə mənfi təsirinin əhəmiyyətli dərəcədə azalması, dövri dəyişikliklərlə və strateji yanaşmalarla

mümkündür.
Bir çox hallarda şirkətlərin rəhbərliyi, bazarda baş verən aşkar proseslərinkar edir. Üçüncü tərəfin prosesləri müşahidə etməsi, son nəticədə iflasa gətirib çıxarır. Müştərilərin sayının artması böhran hadisələrinin olmaması demək deyil. Şirkətlər daxilində baş verən gizli proseslər, böhran hadisələri ilə bağlı narazı və demotivasiya olunmuş kadrların dövriyyəsini saxlayır.
Son nəticə olaraq,şirkətdə antiböhran tədbirlərinin həyata keçirilməsi üçün, rahat və mərhələli prosesin formalaşdırılması, nəinki bazar mövqelərini gücləndirəcək, həm də reputasiya aspektlərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edəcəkdir. Bazar dəyişikliklərinə daha çevik və sürətli reaksiya vermək üçün şirkətdə daimi dəyişikliklər etmək lazımdır.
Antiböhran siyasətinin formalaşdırılmasının aktuallığı və zəruriliyi böhran fenomeninin mövcudluğundan və ya olmamasından asılı olmayaraq daimi bir tədbirdir.

Turizmdə böhran vəziyyətlərinin yaranma səbəbləri

Turizm, iqtisadi fəaliyyətin digər sahələri kimi, şirkətlərin fəaliyyətinə mənfi təsir göstərən bir sıra amillərə məruz qalır. Turizmdə böhran hadisələrinin yaranması, obyektiv və subyektiv səbəblərdən baş verir. Turizm müəssisələrinin fəaliyyəti, eləcə də istənilən iqtisadi fəaliyyət tələb və təklifə əsaslanır. Bazar tələbinin dəyişməsi turist axınının azalmasından, turizm məhsullarının əsas qiymətlərinin dəyişməsindən, təklifin tələbdən artıq olmasından və s. meydana gəlir. Bazar tələbi də, təbii iqlim və fors-major kimi subyektiv amillərlə bağlı dəyişikliklərə məruz qala bilər. Sonuncu faktora COVID pandemiyası (SARS-19) zamanı turist axınının blokadasını misal gətirməkolar. Bu müddət ərzində turist axını minimuma enib.Virusun yayılmasının məhdudlaşdırılması üçün dövlət tərəfindən görülən qoruyucu tədbirlər turizm müəssisələrinin fəaliyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərib. Bu vəziyyətdən kənar çıxış yolu şirkətlər tərəfindən görülən antiböhran tədbirləri vasitəsilə tapıldı.[2].
Turizm sektorunda fəaliyyət göstərən şirkətlərin sayının əhəmiyyətli dərəcədə artmasına baxmayaraq, firmaların qəbul etdiyi strategiyalar həmişə düzgün istifadə olunmur və strateji perspektivə yönəlmiş davamlı inkişafı əks etdirmir. Rəsmi məlumatlara görə, son 10 il ərzində Azərbaycanda mehmanxanaların sayı 2012-ci ildəki 514-dən 2022-ci ildə 727-yə yüksəlib. Əlavə 213 mehmanxana kompleksinin yaradılması nəinki artan tələbatı ödəməyib, hətta real gəliri də ödəyib. zərər göstəriciləri cüzi artım göstərir ki, bu da əslində iflas xəttinə yaxın ilkin mərhələ deməkdir. Turizmlə məşğul olan müəssisələrin sayının durmadan artması tələb və təklif arasındakı böyük fərqlə izah oluna bilər [1].
Sənayenin inkişaf tendensiyalarına və onun göstəricilərinin dinamikasına baxmayaraq, şirkətlərin idarə edilməsində müəyyən problemlər mövcuddur. Əksər şirkətlərin rəhbərliyi, təəssüf ki, uzunmüddətli inkişaf proqramına malik deyil, firmaların fəaliyyətlərinin proqnozlaşdırılması qeyri-müəyyən tendensiyalar kimi xarakterizə edilə bilər. Tsiklik dəyişikliklər zamanı son nöqtədə, konkret fəaliyyət planının olmaması səbəbindən, bazarı tərk edir və ya cüzi gəlirlə qalırlar[8].
Böhranın digər səbəbi qeyri-peşəkar kadrların işə cəlb olunması idi. Xaotik işə qəbul ümumi xidmətin pisləşməsi, potensial müştərilərin rəqiblərə getməsi və loyallıq proqramının olmaması kimi fəlakətli hadisələrə gətirib çıxarır.[3].

Turizm şirkətlərinin hazırkı vəziyyəti.

Tələb və təklif əyrisindəki daimi dəyişiklik, şirkətlər tərəfindən izlənilməli və məlumatların təhlili əsasında müvafiq siyasətlər formalaşdırılmalıdır. Potensial müştərilərin sayının artırılması, şirkətdə fəaliyyət göstərən bütün şöbələrin daimi işləməsini tələb edir. Müştəri bazası ilə işləmək istehlakçıların üstünlüklərinə və onların seçiminə yönəldilmir.
Korporativ müştərilər ümumi bazar tələbinin əsas hissəsini təşkil etməməlidirlər. Korporativ müştərilərlə işin məqsədi, qiymət siyasəti deyil, şirkətin turizm məhsulları üçün göstərdiyi ümumi xidmət olmalıdır. Əksər şirkətlərdə təqdim olunan bütün xidmətlərdən yalnız qiymət siyasəti önə çıxır. Qiymət siyasətinin özündə müəyyənedici amili, təqdim olunan xidmətin keyfiyyətinin olmadığı halda, rəqiblər arasında qiymət müharibəsi baş verir[6].
Belə şəraitdə əksər şirkətlər, təəssüf ki, müxtəlif bazar təhlillərinin, eləcə də şirkətin öz daxilində auditlərin cəlb olunmasına diqqət yetirmirlər və böhran hadisələrinə gətirib çıxaran təsadüfi qərarlar qəbul edirlər. Kiçik və orta bizneslər mövsümi fəaliyyət zamanı, seçim üçün alternativ olmadıqda təsadüfi müştəriyə fokuslanırlar.[2].
Əksər 3 və 4 ulduzlu mehmanxanalarda təmir işləri uzun müddətdir aparılmır, göstərilən xidmətin səviyyəsini qeyri-qənaətbəxş və ya tamamilə yox kimi qiymətləndirmək olar. Uzunmüddətli diqqətin olmaması müəssisənin davamlı inkişafı, əsas meyarların və strategiyanın olmamasına gətirib çıxarır.
Azərbaycan bazarında uzun müddət fəaliyyət göstərən turizm agentlikləri və operatorlar seçilmiş konkret turizm istiqamətləri əsasında bölüşdürülür və adətən bazar seqmentini dar əhatə edir. Əsasən, bu tip şirkətlərin fəaliyyəti mövsümiliyə, müəyyən marketinq fəaliyyətləri ilə bağlı təşəbbüsün və təkliflərin tam olmamasına yönəlib. Digər bir xüsusiyyət qiymət siyasətinin olmaması və bazar tendensiyasının dəyişməsi halında müəyyən korrektə edilmədən eyni qeyri-rəqabətli qiymətlərin müəyyən edilməsidir.
Suvenir sənayesinin ümumi bazar seqmentində zəif payı firmaların xaricdən böyük sifarişlərə və çatdırılmalara marağının və diqqətinin olmamasından xəbər verir. Əsas idxal Cənub-Şərqi Asiya ölkələrindən gəlir, əsas payı isə Çin və Vyetnam tutur.
İctimai iaşə müəssisələri əsasən daha böyük şirkətlərlə müəyyən əməkdaşlıq və inteqrasiya olmadan kiçik və

orta bizneslə təmsil olunur. Hal-hazırki turizm seqmentində məqsədli inkişaf strategiyasının olmaması və göstərilən xidmətin keyfiyyəti fəaliyyət göstərən şirkətlərdə böhranın əsas səbəbi olub. Rəqabət mühiti bu şirkətlərin inkişafına öz töhfəsini verməlidir, lakin şirkətlərin özləri rəqabətə daxil deyillər və uzunmüddətli inkişaf proqramı yoxdur.[1] ,[7].

Turizm şirkətlərində antiböhran siyasətinin formalaşdırılması

Turist axınının artması şəraitində hazırda mövcud olan şirkətlərin idarə edilməsi üsulları və mexanizmləri effektiv ola bilmir və şirkətlərin özlərinin fəaliyyətinə mənfi təsir göstərir. Şirkətlərdə mövcud problemlər toplusu, onların həlli təcili tədbirlər görülməsini tələb edir. Turist axınının davamlı artması, şirkətlərin maliyyə vəziyyətini əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirəcək, lakin qısamüddətli təsir göstərəcəkdir.

Böhran əleyhinə tədbirlər kompleksi sabitləşməyə gətirib çıxaracaq və şirkətlərə təkcə mənfəət deyil, həm də bazar payını əhəmiyyətli dərəcədə artırmağa imkan verəcək. Ən uyğun tədbirlər idarəetmə sisteminin struktur transformasiyası olmalıdır və ən yaxşısı yenidən təşkili həyata keçirməkdir. Tədbirlər kompleksinin tərkib hissələrindən biri iqtisadi prioritetlər əsasında, xüsusən də əhalinin alıcılıq qabiliyyətindən asılı olaraq qruplaşdırılmış bütünseqmentləşdirmənin tələbatının ödənilməsinə yönəlmiş qiymət siyasəti olmalıdır. Bu halda, müştərilərin sayı xeyli artacaq və mənfəətin zərərə nisbəti şirkətlərə göstərilən xidmətlərin biznesini əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirməyə imkan verəcəkdir. Yenidənqurma təkcə bazar tələblərini deyil, həm də göstərilən xidmətin keyfiyyətini öyrənən əlavə şöbələr yaratmağa imkan verəcək.[1], [10].

Dayanıqlı inkişafa logistik təchizat zəncirinin və loyallıq proqramlarının yaradılması yolu ilə nail olmaq lazımdır. Müxtəlif turizm şirkətlərində logistika zəncirinin yaradılması, müxtəlif malların (xammalların) alınması xərclərini əhəmiyyətli dərəcədə azaldacaq və onları müəssisələr arasında inteqrasiya prosesinə cəlb edəcəkdir. Geniş təchizat zənciri elektron proqram təminatının yaradılmasında və ya əldə edilməsində əks olunmalıdır. İKT vasitəsilə uzaqdan sifarişin verilməsi, sifarişlərin vaxtında yerinə yetirilməsini və müxtəlif məhsulların ehtiyatsızlığının olmamasını əhəmiyyətli dərəcədə artıracaq. Təchizat zənciri dəyər zənciri yaratmağa kömək edəcək ki, bu da son nəticədə potensial və sadiq müştərilərin sayının artmasına gətirib çıxaracaq[4].

Böhran əleyhinə idarəetmə proqramını həyata keçirərkən makroiqtisadi dəyişikliklərin gözlənilməsini deyil, idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi zərurətini rəhbər tutmaq lazımdır. Təşkilati dəyişikliklər idarəetməyə elə uyğunlaşdırılmalıdır ki, o, yalnız xüsusilə həssas və ya problemli sahələrə deyil, bütövlükdə bütün sistemə təsir göstərsin. İstehlakçıların üstünlüklərinin daimi monitorinqi xidmət sisteminə yanaşmaların dəyişməsinə gətirib çıxaracaq. Dəyişikliklərin digər mühüm elementi müəssisələrin xarici turist axınlarının uçotunda köklü dəyişikliyə yönəldilməsi və yeni istiqamətlərə uyğunlaşması olacaq. Qeyd etmək lazımdır ki, xarici turist axınındakı dəyişiklik əslində seçim üçün təklif olunan turizm məhsullarının yenidən nəzərdən keçirilməsi deməkdir[5].

Əhalinin alıcılıq qabiliyyətini nəzərə almaqla ilk növbədə yerli müştərilərin daxili (yerli) tələbatının ödənilməsinə yönəldilməsi, şirkətləri qiymət siyasətinə yenidən baxmağa məcbur edəcək. Ümumi axında xarici turist axınının kiçik payı ilə qiymət diapazonunun müqayisəli təhlili, qiymət siyasətinin büdcə seqmenti səviyyəsində saxlanılmışdır. Bakıda ənənəvi olaraq regionlarla müqayisədə daha yüksək olan xarici turist axınının dinamik şəkildə artması ilə əlaqədar olaraq, qiymət siyasətinə yenidən baxmaq lazımdır. Daxili turist tələbi turizm xidmətlərinin əlçatanlığı ilə əlaqədar olaraq regionlarda ənənəvi olaraq yüksəkdir və regionlara xarici axının davamlı artması ilə əlaqədar dəyişikliklərə məruz qalmış, nəticədə qiymətləri paytaxt şəhərləri səviyyəsinə tarazlaşdırmışdır.[2].

Xarici turistlərin artımından təsirlənən istehlakçı tələbi, alıcılıq qabiliyyətinin fərqli olması səbəbindən nəzərəçarpacaq dərəcədə artmışdır. Turizm şirkətlərinin xarici axınlardan asılılığı son beş ildə müşahidə olunan zərərli nəticələrə gətirib çıxara bilər. Şirkətin gəlirləri hətta tənəzzül, tələb və təklifin dövri dəyişmələri zamanı təqdim etdiyi xidmətlərlə əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir.Müşahidə olunan aktiv dəyişikliklər dövrü heç bir dəyişikliyin baş vermədiyi qiymət siyasətinə təsir etməyib. Bu siyasət davam etdirilərsə, itirilmiş mənfəətin səviyyəsi yüksələcək, əldən verilmiş imkanlar müəssisələrin özlərinin investisiya imkanlarını məhdudlaşdıracaq[9].

NƏTİCƏ

Azərbaycanın turizm sektorunun dinamik inkişafı çox sayda kiçik və orta müəssisələrin yaradılmasına təkan verir. Bu müəssisələrin uzunmüddətli fəaliyyəti, hətta konkret davamlı inkişaf proqramları olmadan da dayanıqlı deyil. Turizm sahəsində əksər müəssisələr bazar amillərini nəzərə almadan xaotik fəaliyyət göstərirlər.

Şirkətlərin fəaliyyəti ani fayda əldə etmək və qiymətləri artırmaqdan ibarətdir. Şirkətlər tərəfindən göstərilən xidmət mövcud keyfiyyət standartlarına cavab vermir. Şirkətlər öz yanaşmalarını yenidən nəzərdən keçirməsələr, turizm bazarında daxili istehlak tələbinin səviyyəsi növbəti beş il ərzində aşağı düşəcək.

Sürətlə dəyişən bazar dəyişikliklərinə uyğunlaşdırılmayan idarəetmə mexanizmləri yenidən təşkil edilməli, təşkilati dəyişikliklər dövründə böhranın idarə edilməsi proqramı qəbul edilməlidir.

Yuxarıdakıları ümumiləşdirmək üçün tövsiyə olunur:

- Yenidən təşkili dəyişikliyə əsasən proqramını qəbul etmək. Bu proqram şirkətlərdə mövcud olan problem və çatışmazlıqları aşkar edəcək.

- İstehlakçı tələbatının ödənilməsinə yönəlmiş strategiya formalaşdırmaq. Turizm sektorunda şirkətlərin fəaliyyəti bilavasitə turist axınının göstəriciləri vasitəsilə formalaşan turizm tələbindən asılıdır.
- Müştəri loyallığı proqramını həyata keçirmək. Müştəri loyallığı proqramı, istehlakçıların seçim və istəklərini qeyd etmək, həmçinin göstərilən xidmətin keyfiyyətini qiymətləndirmək imkanı verəcək.
- Dövri bazar təhlili aparmaq. Bazar tendensiyalarının təhlili göstərilən xidmətlərin kəmiyyət və keyfiyyətində dəyişiklikləri aşkar edəcək, həmçinin qiymət siyasətinin korreksiyasına təsir edəcəkdir.
- İstehlakçı tələbindən asılı olaraq məhsul çeşidini dəyişdirmək. Xarici axının strukturundan asılı olaraq, burada müəyyən edilən amil ölkələrin pay nisbətidir, bu tələbatı ödəmək üçün zəruri olan yeni malların təqdim edilməsi üçün bir sıra tədbirlər görmək lazımdır. Otaqların interyerindən tutmuş kulinariya üstünlüklərinə qədər müxtəlif mədəni xüsusiyyətlər fərqli turizm məhsullarında da öz əksini tapır.

ƏDƏBİYYAT

1. Cabbarov. F.Ələkbərzadə G.Böhran zamanında korporativ idarəetmənin biznesdə xüsusiyyətləri "Müasir dövrdə effektiv idarəetmənin problemləri" mövzusunda VI Respublika elmi-praktik konfransının materialları – Bakı: Mütərcim, 2021
2. Джаббаров Ф. Имплементация принципов КУ в антикризисном управлении. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Elmi Xəbərləri jurnalı UNEC İl 7, Cild 7. AzərbaycanDövlətİqtisadUniversiteti (UNEC) 2019.
3. Таль, Г. К."Антикризисное управление предприятиями и банками". Учебник. — М.: "Дело", 2001. — с. 840;
4. "Антикризисное управление". Учебное пособие под ред. Короткова Э.М., — М.: "ИНФРАМ", 2002, с. 432;
5. Фомин, Я. А. "Диагностика кризисного состояния предприятия". — М.: "ЮНИТИ", 2003. — с. 349;
6. Александров, Г. А. "Антикризисное управление: теория, практика, инфраструктура". — М.: "Бек", 2002. — 544 с.;
7. Фатхутдинов, Р. А. "Управление конкурентоспособностью организации". Учебное пособие. — М.: Изд-во "Эксмо", 2004. — с. 544;
8. Arthur A. Thompson,Alonzo J. Strickland Strategic management:concepts and cases McGrawHill/Irwin, 2003 -191-193. 450;
9. Ghaderi, Z., Wang, J., Mat Som, A. P. Organizational Learning in Tourism Crisis Management: An Experience from Malaysia. JournalofTravel&TourismMarketing. 31, 2014, pp. 634
10. Waller, M., Lei, Z. and Pratten, R., Focusing on Teams in Crisis Management Education: An Integrated and Simulation-Based Approach. AcademyofManagementLearning& Education.13/2, 2014, p. 21.

İlkin ƏLİYEV

İstanbul Universiteti Sosial Elmlər İnstitutu,
doktorant
ilkin.aliyev@sport.edu.az

STRATEJİ QƏRARVERMƏ VƏ İDARƏETMƏ PROSESLƏRİNƏ LİDERLİK KEYFİYYƏTLƏRİNİN TƏSİRİ

Xülas: *Strateji idarəetmə və qərar qəbul etmə proseslərində liderliyin təsiri təşkilatın uğurunun və davamlı inkişafının əsas amillərindən biridir. Bu tədqiqatın məqsədi mövcud ədəbiyyatı təhlil etməklə liderlik keyfiyyətlərinin strateji planlaşdırma və tətbiq proseslərində oynadığı rolu araşdırmaqdır. Tədqiqat nəticələri göstərir ki, liderlik təşkilatın missiyasını və vizyonunu dəstəkləyən və onu strateji hədəflərinə yönəldən güclü bir təkan rolunu oynayır. Uğurlu strategiyaların hazırlanması və həyata keçirilməsi üçün liderin qətiyyət, uzaqgörənlik, risk analizi və adaptasiya qabiliyyəti kimi əsas keyfiyyətlərə sahib olması vacibdir. Bundan əlavə, rəhbərliyin qiymətləndirmə prosesinə diqqət yetirməsi təşkilati performansın davamlı inkişafını və adaptasiyasını təmin edə bilər. Liderlik təşkilatın "ürəyi" və "beyni" kimi fəaliyyət göstərərək təşkilatın hədəflərinə çatmaq üçün kritik rol oynayır. Bu tədqiqat liderliyin strateji idarəetmə və qərar qəbul etmə proseslərindəki önəmli təsirini ortaya qoyur və təşkilatların davamlı inkişafı üçün bu sahədə yeni yanaşmalar təklif edir.*

Açar sözlər: *Liderlik, Strateji idarəetmə, Qərar qəbul etmə, Təşkilati idarəetmə.*

THE EFFECT OF LEADERSHIP QUALITIES ON STRATEGIC DECISION-MAKING AND MANAGEMENT PROCESSES

Abstract: *The impact of leadership on strategic management and decision-making processes is a key factor in an organization's success and sustainable development. This study aims to analyze the role of leadership qualities in strategic planning and implementation by reviewing the existing literature. Findings indicate that leadership serves as a powerful force that supports and directs an organization toward its strategic goals by aligning with its mission and vision. Essential leadership qualities such as decisiveness, vision, risk analysis, and adaptability are crucial for the successful formulation and execution of strategies. Additionally, the focus of leadership on evaluation processes ensures continuous development and adaptability of organizational performance. Acting as the "heart" and "mind" of the organization, leadership plays a critical role in achieving organizational goals. This study highlights the significant impact of leadership in strategic management and decision-making processes and offers new approaches in this area to support the sustainable growth of organizations.*

Keywords: *Leadership, Strategic management, Decision-making, Organizational management.*

ВЛИЯНИЕ ЛИДЕРСКИХ КАЧЕСТВ НА ПРОЦЕССЫ ПРИНЯТИЯ СТРАТЕГИЧЕСКИХ РЕШЕНИЙ И УПРАВЛЕНИЯ

Резюме: *Влияние лидерства на процессы стратегического управления и принятия решений является ключевым фактором успеха и устойчивого развития организации. Цель данного исследования — проанализировать роль лидерских качеств в стратегическом планировании и реализации, опираясь на существующую литературу. Результаты исследования показывают, что лидерство выступает как мощная сила, которая поддерживает и направляет организацию к достижению её стратегических целей в соответствии с миссией и видением. Основные лидерские качества, такие как решительность, дальновидность, анализ рисков и адаптивность, имеют решающее значение для успешной разработки и выполнения стратегий. Кроме того, акцент на процессе оценки позволяет обеспечить непрерывное развитие и адаптацию организационной деятельности. Выступая в роли "сердца" и "ума" организации, лидерство играет важнейшую роль в достижении её целей. Данное исследование подчеркивает значительное влияние лидерства на процессы стратегического управления и принятия решений и предлагает новые подходы в данной области для поддержки устойчивого роста организаций.*

Ключевые слова: *Лидерство, Стратегическое управление, Принятие решений, Организационное управление.*

GİRİŞ

Tarixi dövrdən və coğrafiyadan asılı olmayaraq, liderlər təşkilatın necə fəaliyyət göstərdiyinə əhəmiyyətli töhfə verə bilən şəxslər olub. Effektiv strategiyalara malik liderlik strateji idarəetmə prosesində səmərəli istifadə üçün əsas ola bilər. Strategiyalara əməl edən liderlər uyğun strateji fəaliyyət sahələrinin

inkişafını sürətləndirə və onların həyata keçirilmə yollarını müəyyənləşdirə bilirlər. Bu fəaliyyərlər daha yüksək nəticələr və strateji rəqabət qabiliyyətini təşviq edir. Müxtəlif qurumlarda çalışan menecerlər təşkilatlarının gələcəyini, strateji planlaşdırmağın zəruriliyini tam dərk edir və yaxşı planlaşdırılmış sxemlərin səmərəli həyata keçirilməsində iştirak edirlər. Strateji idarəetmədə lider müxtəlif rolları yerinə yetirir. Bu rolların hansı olması və necə həyata keçirilməsi strateji liderlik araşdırmaları təşkilati idarəetmə qarşısında hər zaman sual olaraq qalmışdır. İdarəetmə dinamik bir sahə olduğu üçün liderin keyfiyyətlərinin prosesə təsiri və hansı keyfiyyətlərin gücünün artması və azalması da bu istiqamətdə əhəmiyyətlidir. Araşdırmanın məqsədi də mövcud ədəbiyyatı və praktiki araşdırmaları təhlil edərək strateji idarəetmə üçün *üstün (advanced) liderlik keyfiyyətlərini* təhlil etməkdir.

Bir qayda olaraq, təşkilatdakı lider vizyon qabiliyyətini təmin edir, strateji düşünür və planlaşdırır, əməliyyat fəaliyyətini idarə edir. Bundan əlavə, təşkilatı vəziyyətin tələblərinə uyğunlaşdırmağa çalışır. Liderlər müsbət enerji yayır və təşkilatın ruhunu artırır. Bu, bütün maraqlı tərəflərlə münasibətləri inkişaf etdirir. Və ən əsası, təşkilat daxilində tədris və öyrənmə təmin edir. Liderlər təşkilatdan əsas oyunçuları seçərək, mövcud iyerarxiyanı dekonstrakt edərək yeni liderlik komandası yarada bilir, npvbəti mərhələdə bütün təşkilatı anlamaq üçün strategiyanı aydınlaşdıran proses ilə vizyon və strategiya hazırlayır [1]. Rəhbərlik daha sonra təşkilatın hər mərhələsində strategiyanı qiymətləndirən bir qiymətləndirmə sistemi yaradır. Nəhayət, strateji idarəetməni təşviq edən mədəniyyəti dəyişdirməyə kömək edir. Həmçinin effektiv lider tabeliyində olanları təşkilati tapşırıqları effektiv şəkildə yerinə yetirməyə yönəltməkdən məsuldur [1]. Strateji liderliyin düzgün strategiyalarla bir təşkilatı müvəffəqiyyətə çevirən bir proses olduğunu söyləmək olar. Rəhbərliyin məsuliyyəti təşkilatın işçilərini birlikdə işləməyə həvəsləndirmək və ruhlandırmaqdır ki, təşkilatın vizyonu reallığa çevrilsin.

Əksər hallarda təşkilatlarda effektiv liderlər strategiyanın hazırlanması və həyata keçirilməsi prosesində ümumi vəzifələri yerinə yetirirlər. Strateji vizyon və missiya inkişaf etdirir, məqsəd və vəzifələr təyin edir, strategiyalar hazırlayır, həyata keçirir və sonra səmərəliliyi qiymətləndirirlər [2, s. 874]. Strateji biznes məqsədlərinə nail olmaq, Davamlı İnkişaf naminə təşkilatları idarə etmək və müxtəlif sektorlarda qlobal rəqabət qabiliyyətini təmin etmək qurumlara yeni tələblər qoyur. Liderlik rollarının müəyyənləşdirilməsində hələ də bir problem var və bu rollar təşkilatın effektivliyi baxımından əhəmiyyətli dərəcədə dəyişə bilər. Ən vacib problem rəhbərliyin roludur, buna görə tədbirlər görülməlidir. Strategiyanın formalaşması, tətbiqi və qiymətləndirilməsi ilə əlaqəli uğurlu böyümə yüksək rəhbərliyin davamlı və müvafiq iştirakını tələb edir, buna görə strategiyanın uğurla həyata keçirilmə ehtimalı fərqlidir [3], [4]. Rəhbərliyin tələbləri təşkilatlar üçün yeni imkanlar müəyyənləşdirir.

Bu tətiqat işi də liderliyin strateji idarəetmə və qərarların qəbulu prosesinə təsirini ölçməyə çalışmışdır. Məqalənin ilk hissəsində yeni dövrün liderliyi və özəllikləri tətqiq edilmiş, növbəti hissədə isə Streteji Menecmentdə liderin rolu araşdırılmışdır. Sonuncu bölmə, önə çıxan liderlik keyfiyyətlərini strateji qərarvermə prosesindəki rolunu ortaya qoymuşdur.

Yeni Dövrün Liderliyi

Liderlik insanları müəyyən bir məqsədə çatdırmaq üçün ilhamlandırma və istiqamətləndirmə bacarığıdır. Liderlik, təşkilatda başqalarının resurslarını və bacarıqlarını maksimum səviyyədə istifadə etməsi üçün şərait yaratmaq və onları birgə hədəflərə yönəltməkdir. Uğurlu liderlər həm özlərini, həm də başqalarını inkişaf etdirərək qarşıya qoyulan strateji məqsədlərə çatmaq üçün komandanın potensialını ən yaxşı şəkildə ortaya çıxarırlar. Strateji liderliyin tərifi liderin çevikliyini gözləmək və saxlamaq, həmçinin ehtiyac olduqda strateji dəyişikliklər etmək üçün başqalarına səlahiyyət vermək bacarığı deməkdir [5, s. 375]. Strateji liderliyin bir çox cəhəti var ki, bunlardan biri də komandanın köməyi ilə idarəetməni əhatə edir və təşkilatların müasir qlobal iş matrisində zamanın tempinə uyğun olaraq hər zamankindən daha tez dəyişən dünyaya uyğunlaşmasına kömək edir. Strateji liderlik iyerarxik (yuxarıdan aşağı) liderlik deyil. Komandanı idarə etmək yox, komanda ilə birgə idarə etmədir. Strateji rəhbərlik təşkilatların həm daxili, həm də xarici iş mühitini nəzərə almaq bacarığını tələb edir. Strategiyanın effektiv həyata keçirilməsinə müsbət təsir göstərə biləcək strateji liderliyi müəyyənləşdirən bir çox tanınan fəaliyyət var və bunlar aşağıdakılardır:

- Strateji istiqamətin müəyyənləşdirilməsi
- Balanslaşdırılmış təşkilati nəzarətin qurulması
- Təşkilatın resurs portfelinin səmərəli idarə edilməsi
- Effektiv təşkilati mədəniyyətin (etikanın) qorunması
- Etik təcrübələrə və təşkilati nəzarətə xüsusi diqqət yetirilməsi

Liderlik, insanları təşkilatın məqsədlərini formalaşdırmağa təşviq edən və sonra təşkilatın məqsədlərinə çatmaq üçün birgə töhfə verməyə sövq edən davranış normalarının məcmusudur. Əsasən, lider təşkilatın səmərəliliyini və uğurunu təmin edən qərarların qəbul edilməsində mühüm rol oynayır. Lider tabeliyində olanlara rəhbərlik etmək üçün dəstək verməlidir. Hər kəsə heç bir ayrı-seçkilik etmədən bərabər davranmalıdır. Hər kəsin iştirakını qiymətləndirməlidir. Liderin məsuliyyəti həm şəquli, həm də üfüqi olaraq bütün təşkilat daxilində güclü əlaqələr qurmaqdır. Lider hər kəsi strateji idarəetmə prosesinə cəlb etməlidir,

çünki bu, ümumi effektivliyə müsbət təsir göstərir. Strateji görmə qabiliyyətini həyata keçirməyə kömək edən liderin öhdəliyidir. Ən əsası, liderin hədəfləri çempion olmaq istəyən təşkilatın strateji hədəfləri və vəzifələri ilə uyğunlaşdırılmalıdır. Bunun üçün liderin gücü dürüstlük və sədaqətlə dəqiq istifadə edilməlidir. Lider, təşkilatın dəyişiklik ehtiyacı və imkanları barədə aydın bir təsəvvürə sahib olmalıdır [6]. Təşkilatın səmərəliliyi şirkətin vizyonunu həyata keçirmək üçün istifadə olunan strategiyalardan asılıdır. Rəhbərlik firmanın yaxşı və ya ehtiyaclara uyğun işləmə qabiliyyətini artırmaq üçün strategiyanı görmə ilə birləşdirir. Müasir iş mühiti sürətlə dəyişir və əksər hallarda liderlər çevik strategiyalar tətbiq etməyə və təşkilatın dəyişikliklərə cavab vermək qabiliyyətini təmin etmək üçün prosesləri təkmilləşdirməyə çalışırlar.

Liderlik bütün qərar qəbuletmə prosesinə təsir göstərir və qərar qəbuletmə strateji idarəetmə prosesinin əsasını təşkil edir. Bu, strategiyanın formalaşdırılması üçün konseptual çərçivədən başlayaraq qiymətləndirməyə qədər bütün prosesi asanlaşdırır. Xüsusilə Strategiyanın həyata keçirilməsi tamamilə effektiv qərar qəbul edilməsindən asılıdır. Əslində liderlik təşkilatın üç sahəsinə təsir göstərir: birincisi, *vizyon*, ikincisi, *strategiyaların özləri* və nəhayət *dəyərlər*. Bu üç komponent birlikdə təşkilat mədəniyyətini yaradır. Liderin məsuliyyəti bütün təşkilat daxilində vizyonun aydın şəkildə başa düşülməsini təmin etməkdir. Hər kəs gələcəkdə necə olmaq istədiyimizi bilməlidir. Vizyon sadə olmalıdır ki, hər kəs onu asanlıqla başa düşsün. Vizyon təşkilatın mərkəzi və strateji idarəetmə prosesinin özəyidir.Rəhbərlik görmə qabiliyyətinə çatmaq üçün strategiyalar hazırlamaqdan məsuldur. Əsasən, strategiyanın formalaşdırılması yol xəritəsi təqdim etmək deməkdir və bu yol xəritəsi aydın və diqqətli olmalıdır. Rəhbərliyin vəzifəsi strategiyanın hazırlanması prosesini görmə ilə əlaqələndirməkdir. Dəyərlər təşkilatın davranışını nümayiş etdirir və onu düzgün yola aparır. Həm görmə, həm də strategiya bu dəyərləri əks etdirməlidir. Lider dəyərlərin vacibliyini dərk etdikdən sonra strategiyanın formalaşdırılması və həyata keçirilməsi prosesi asanlaşır. Rəhbərliyin ən vacib rolu insanları strateji idarəetmə prosesinə cəlb etməkdir. Dəyişikliyə cavab vermək üçün hər kəs iştirak etməlidir [7, s. 103].

Strateji liderlər müsbət nəticələr əldə etmək üçün iş planları hazırlayır və həyata keçirirlər. Strateji liderlərin təşkilatın ümumi uğuru üçün çox vacib olduğunu söyləmək olar. Təşkilatda menecerlər vəziyyətdən asılı olaraq müxtəlif rolları yerinə yetirirlər. Vəziyyət dinamikdir və liderin rolu da belədir. Bu mədəni normalara fərdlərin davranışına, iş tərzinə və təşkilatın məqsədlərinin həyata keçirilməsinə təsir edən güclü norma və dəyərlər daxildir. Vizyon qabiliyyətini təyin etdikdən sonra niyyətləri planların hazırlanmasına və ya strategiyanın formalaşdırılmasına yönəldilir, bundan sonra hər kəsi planları yerinə yetirmək üçün bir komanda qurmağa cəlb etməyə çalışırlar.Liderlər həm tabeçiliyində olanlara, həm də öhdəliklərinə sadiq qalmalarını təmin etməlidirlər. Daha sonra resursları təmin edir və komandalarını strategiyanı həyata keçirməyə həvəsləndirirlər. Nəhayət, inkişaf üçün boşluqları müəyyən etmək üçün bütün prosesi bütövlükdə qiymətləndirirlər. Ümumiyyətlə, doqquz əsas rol var. Əvvəla, menecerlər əsas problemli vəziyyətləri mümkün qədər tez müəyyənləşdirməyə çalışırlar və bələdçi kimi çalışırlar. İkincisi, vəzifələri vəziyyəti təhlil etmək və qarşıya qoyulan məqsədlərə uyğun bir strategiya hazırlamaq olan strateqlər kimi işləyirlər. Üçüncüsü, lider sahibkardır, dördüncüsü, lider təşkilatda Səfərbərlik funksiyasını yerinə yetirir. Strategiyaların düzgün həyata keçirilməsi üçün mənbələr hazırlayır və təmin edir. Beşinci mərhələdə istedad axtarır və ya dəyişiklikləri həyata keçirmək üçün lazım olan əsas oyunçulardan ibarət bir komanda qurur. Sonra bu, təşkilatın maraqlarına xidmət edir və hər kəsin məqsədlərinə çatmaq üçün uzunmüddətli öhdəliyini inkişaf etdirir. Yeddinci mərhələdə liderlər qlobal miqyasda mütəfəkkir rolunu oynayır və təşkilatın beynəlxalq və milli perspektivlərə uyğun olmasını təmin edirlər. Sonra dəyişiklik bələdçisi funksiyalarını yerinə yetirirlər. Dəyişiklik üçün uyğun bir mühit yaradırlar. Və nəhayət, lider təşkilatın qəyyumu olaraq çalışır və bütün maraqlı tərəflərin maraqlarını etibarlı şəkildə qoruyur. Lider resurs tədqiqatçısı və iğtişaşların təşkilatçısı kimi çalışır. Bütün təşkilatın səmərəliliyi rəhbərlikdən asılıdır [8].

Liderlik strategiyanın hazırlanması və həyata keçirilməsi üçün çox vacibdir. Formalaşdırılmış strategiyalar effektiv şəkildə həyata keçirilə bilmədikdə heç bir şey deyildir. Menecerlər ümumiyyətlə strategiyanın hazırlanmasını və həyata keçirilməsini beş mərhələyə bölürlər. Liderlik bütün prosesin vacib elementidir. Birincisi, liderlər Firmanın dəyərləri ilə əlaqəli və dəstəkləyici və başa düşülən bir vizyon yaratmaqdan məsuldurlar. Görmə strateqə gələcəkdən, dəyərlər isə keçmişdən danışır. Rəhbərliyin vacib vəzifəsi görmə və missiya arasında fərq qoymaqdır. İkincisi, menecerlər təşkilatın məqsəd və vəzifələrini təyin etməkdən məsuldurlar, xüsusən də işləri uzunmüddətli ölçülə bilən hədəfləri müəyyənləşdirməkdir. Üçüncüsü, menecerlər məqsəd və hədəflərə çatmaq üçün uyğun strategiyalar hazırlayırlar. Liderlər vəziyyətin tələblərinə cavab vermək üçün hansı metodun ən uyğun olacağını müəyyənləşdirirlər. Dördüncüsü, liderlər strategiyanı həyata keçirmək olan əsas funksiyalarını yerinə yetirirlər. Liderlər dəyişiklik mədəniyyəti yaradır və formalaşdırılmış strategiyanı düzgün həyata keçirmək üçün bacarıqları inkişaf etdirirlər. Ətraf mühit dinamik olduğundan liderlər hər strategiyanı müvəqqəti hesab etməlidirlər. Buna görə liderlər strateji idarəetmə prosesinin daim təkmilləşdirilməsinə diqqət yetirməlidirlər [9, s. 6].

Strateji İdarəetmədə Liderliyin Rolu

Strateji düşüncə anlayışı 1920-ci illərdə iş həyatına daxil olsa da, onun güclü idarəetmə mexanizmi kimi inkişafı 1950-60-cı illərdə sistematik və elmi araşdırmalarla başlamışdır. Bu sahədə ilkin araşdırmalara öz töhfəsini verən çox sayda alimlərin olmasına baxmayaraq, bu sırada Peter Drukeri, Alfred Çandleri, Filip

Selzniki və İgor Ansofu xüsusilə qeyd edə biərik [11, s. 11]. Çandler, 1962-ci ildə yazdığı "Structure and Strategy" (Struktur və Strategiya) ki- tabında şirkətlərə strukturları barədə qərar vermədən öncə öz strategiyalarını müəyyənləşdirmələrini təklif etmişdir. Çandler strategiyanı uzunmüddətli məq- səd və hədəfləri müəyyənləşdirmək, fəaliyyət istiqamətini seçmək və bu hədəflərə çatmaq üçün resursların təmin edilməsi kimi müəyyən etmişdir.Liderlik bacarıqları strategiyanın formalaşmasında və həyata keçirilməsində əsas rol oynayır. Bunlar qurumun ürəyini bədəni ilə əlaqələndirən bir əlaqədir. Liderin yerinə yetirdiyi öhdəliklər qurumların uğuruna kömək edir və bu uğur strategiyanın hazırlanması və həyata keçirilməsi ilə bağlı effektiv qərarların qəbul edilməsinin nəticəsidir. Strategiyalar mükəmməl şəkildə həyata keçirilmirsə, böyük strategiyalar əhəmiyyətsiz olur. İnkişaf etmiş strategiyalar liderlik bacarıqlarının olmaması səbəbindən 50%-dən az müddətdə həyata keçirilmir. Rəhbərlər necə hərəkət etməli və buna necə nail olmaq barədə göstərişlər verirlər. Ümumiyyətlə, institutla əlaqəli icraçı konsepsiyanın hazırlanmasından məsuldur və strategiyalardan istifadə edərək fəaliyyət göstərən müəssisələrə əks etdirir, plan hazırlayır və nəzarət edir. Üstəlik, təşkilatını şərtlərin tələblərinə uyğunlaşdırmağa çalışır.Liderlər enerjini artıran fəaliyyətlər həyata keçirir və işçilərin mənəviyyatını artırır.

Liderlik tabeliyində olanları təşkilati tapşırıqları effektiv şəkildə yerinə yetirməyə yönəltməkdən məsuldur [1]. Deyə bilərik ki, strateji liderlik düzgün strategiyalar vasitəsilə təşkilati fəaliyyəti uğura çevirən prosesdir. Rəhbərliyin məsuliyyəti təşkilatın işçilərini birlikdə işləməyə həvəsləndirmək və ruhlandırmaqdır ki, təşkilatın vizyonu reallığa çevrilməsidir. Əksər təşkilatlarda effektiv menecerlər strategiyanın hazırlanması və həyata keçirilməsi prosesində ümumi vəzifələri yerinə yetirirlər. Strateji bir görmə və missiya inkişaf etdirir, məqsəd və vəzifələr təyin edir, strategiyalar hazırlayır, həyata keçirir və sonra səmərəliliyi qiymətləndirirlər.Strategiyanın formalaşması prosesi lider insanların düşüncəsini dəyişdirməyə çalışdıqda başlayır.Hər kəs dəyişikliyə ehtiyac barədə aydın olmalı və düzgün strateji planlaşdırma üçün davranışda çevik olmağa çalışmalıdır. Rəhbərlər müvafiq strategiyaların formalaşdırıla bilməsi üçün strateji boşluqları müəyyənləşdirmək üçün real bir yanaşma tətbiq etməlidirlər [10, s. 581]. Liderlər effektiv şəkildə fəaliyyət göstərmələri üçün dəyişiklik ehtiyacının fərqində olmalıdırlar.Bu müasir və innovativ liderliyin əsas təməllərindən biridir. Bu təfəkkür formalaşdıqdan sonra strategiyanın formalaşdırılması və həyata keçirilməsi üçün bütün prosedur sadələşir [6, s. 101]. Coşkun və Əhmədov da Strateji İdarəetmə kitabında mədəniyyət və liderlik xüsusiyyətlərini əsas resurs kimi vurğulayır. Burada "şirkətin resursları" anlayışı yalnız maddi və maliyyə aktivləri baxımından deyil, mədəniyyət və liderlik də daxil olmaqla geniş mənada istifadə olunur [11, s. 184].

Strateji idarəetmədə lider müxtəlif rolları yerinə yetirir. Bu dəyişiklik üçün bir mühit yaradır. İkincisi, təşkilatdan əsas oyunçuları seçərək, mövcud iyerarxiyanı məhv edərək liderlik komandası yaradır, üçüncü mərhələdə bütün təşkilatı anlamaq üçün strategiyanı aydınlaşdıran bir görmə prosesi ilə görmə və strategiya hazırlayır [12]. Rəhbərlik daha sonra təşkilatın hər mərhələsində strategiyanı qiymətləndirən bir qiymətləndirmə sistemi yaradır. Nəhayət, strateji idarəetməni təşviq edən mədəniyyəti dəyişdirməyə kömək edir [13, s. 10]. Bu əsas amil olaraq qeyd edilən strateji liderlik məsələlərində və praktikasında öz əhəmiyyətini bariz şəkildə göstərir.

Qərb müəllifləri elmi araşdırmaları, sahə çalışmaları ilə birləşdirərək strateji idarəetməni və liderliyin bu istiqamətdə rolunu hər zaman diqqət mərkəzində tutmuşlar. Peter Drukerin strategiya üzərində araşdırmaları 1946-cı ildə nəşr olunan "Concepts of Corporation" (Təşkilat Konsepsiyaları) kitabı ilə başlamışdır. Drucker, o dövrün uğurlu şirkətlərindən bəzilərini araşdırır və onların mərkəzi idarəetməyə sahib olduqları və hədəfləri təyin etməyi bacardıqları qənaətinə gəlir. Drucker eyni zamanda müəssisənin yaxşı idarəedilməsində liderliyin rolunu da əsaslı olaraq qeyd etmişdir [11, s. 11]. Korporativ dəyərlər və ya mədəniyyət ilə tanış olmaq məsuliyyəti rəhbərliyin üzərinə düşür. Liderin vizyonu özündə əsas strategiyanın formalaşmasını təmin edir və liderlik səviyyəsi Strategiyanın həyata keçirilməsini təmin edir [10]. Formalaşdırılmış strategiyalar hər birinin iştirakı olmadan həyata keçirilə bilməz. Hər kəs dəyişikliyə ehtiyac olduğunu anlamalı və strategiyanı effektiv şəkildə həyata keçirmək üçün səy göstərməlidir. Və yalnız liderlik insanları dəyişməyə ruhlandıra və motivasiya edə bilər, çünki insanlar həmişə dəyişməyə müqavimət göstərirlər. Lider bir bələdçi kimi həm daxili, həm də xarici mühiti diqqətlə təhlil edərək boşluqları müəyyən etmək üzərində işləyi və planları həyata keçirərək bu boşluqları doldurmaq üçün planlar hazırlayır.

Daha güclü idarəetmə üçün üstün liderlik bacarıqları

Liderlərin ən vacib vəzifəsi məqsəd və vizyonu təyin etmək və bu istiqamətdə icra prosesini qaydaya salmaq hesab edilə bilər. Vizyon strateji liderlərə müəssisə üçün istiqamət və daha böyük vəzifələri təyin edən normaları təyin etməyə imkan verir. Bu, səlahiyyətli şəxslərin müstəqillik, mühakimə və təşəbbüsü birləşdirməsinə imkan verən bir çərçivə təmin edir. Vizyon həm geniş, həm də konkret olmalıdır – bilik əsaslı, komandanın ümidlərini, arzularını və istəklərini əhatə edəcək qədər geniş və fərdlərin bu vizyonu həyata keçirmək üçün öz işlərinin miqyasını təyin edə bilməsi üçün kifayət qədər spesifik olmalıdır. 1980-ci illərdə strateji liderlik mövzusunu ilk dəfə ortaya çıxaran şəxs olduğunu iddia edən John Adair strateji lideri "təşkilati dəyişikliklər dövründə liderlik səviyyələrində gözləntiləri uğurla yerinə yetirən şəxs" kimi müəyyən etmişdir. Hitt və digərlərinə görə strateji liderlik "lazımi strateji dəyişikliyi yaratmaq üçün gələcəyi görmək, çevik olmaq və iş görənləri gücləndirmək" qabiliyyətidir [5]. Digər tərəfdən, Kaplan və Norton

(2004) təşkilatlardakı strateji liderləri yelkən yarışındakı gəmi kapitanlarına bənzətmişdilər. Yelkən yarışında gəmilərin kapitanları ətraf mühitin şərtlərini, küləyin gücünü və istiqamətini, cərəyanın sürətini, rəqiblərinin hərəkətlərini, ekipaj və gəminin xüsusiyyətlərini idarə etməlidirlər [14].

Strateji lider rəhbərlik etdiyi təşkilatın imkanlarını bilməli, ətraf mühitdəki dəyişiklikləri izləməli, uyğun strategiyalar müəyyən etməli və tətbiq etməlidir. Ayırmalar və ya birləşdirmələr etmək olar ancaq ədəbiyyat analizini, praktiki müşahidələrlə birləşdirdikdə görürük ki, liderlərin aşağıdakı üstün (advanced) bacarıqları olmalıdır:

- Uzaq görmə (vizyon) qabiliyyəti və strateji baxış
- İnandırma və motivasiya
- Dəyişikliklərə açıq olma və adaptasiya
- Risklərin İdarə edilməsi
- Etik və məsuliyyətli davranış
- Effektiv kommunikasiya və münaqişə idarə edilməsi bacarığı
- Problem həll etmə və qərarvermə
- Empatiya və dəstək
- Özünü inkişaf etdirmə

Strateji liderlik "gələcəyi görmək, formalaşdırmaq, buna görə lazımi strateji idarəetmə anlayışını yaratmaq, bu istiqamətdə digər idarəçilərə və işçilərə səlahiyyət vermək, onları təşki- latın vizyonuna uyğun olaraq yenilikçi və yaradıcı məqsədlərə yönəltmək, mürəkkəb qlobal rəqabət mühitində lazım olduqda sürətli strateji dəyişikliyi təmin edə bilmək" kimi də qəbul edilə bilər. Strateji liderlər vaxtında, cəsarətli və praqmatik qərarlar verməyə hazır olan şəxslərdir. Bu qərarlar ümumilikdə mü- şahidə edilə bilən və strukturun daxili və xarici şəraitində qəbul edilməsi çətin olan qərarlardır. Effektiv strateji liderlik, qəbul edilən qərarların effektivliyinin qiymətləndirilməsinə imkan verən ətraf mühitdən, yuxarı rəhbərlik və işçilərin- dən gələ biləcək əks əlaqəyə (feedback) ehtiyac duyur. Bu əks əlaqə trateji idarə- etmədə çox əhəmiyyətli idarəetmə aktividir. Bunu həyata keçirmək və asanlaşdırmaq üçün hər cür tədbirlər görülməli və şərait yaradılmalıdır. Bu əks əlaqəni almaqdan qaçınmaq bir çox bacarıqlı idarəçinin işdən çıxarılmasına və yüksək xərcə səbəb olan strateji uğursuzluqlara səbəb ola bilər [11, s. 210].

Lider bir yenilikçi olaraq rəhbərliyin əsas vəzifəsi olaraq bütün quruma yenilik gətirməlidir. Rəhbərliyin məsuliyyəti rəqabət üstünlüyünü təmin etmək üçün nəticələrin nəzərdən keçirilməsi və qiymətləndirilməsi ilə başlayan yenilikçi bir strateji prosesi həyata keçirməkdir. Bütün təşkilata nəzarət edə bilən və hər bir prosesə qayğı ilə yanaşa bilmək liderin üstün xüsusiyyətləri arasındadır. Lider təşkilatın səmərəliliyini təmin edə biləcək hər bir aspektə diqqət yetirməlidir.

Rəhbərin strateji idarəetmə prosesində analitik kimi də aparıcı funksiyası da vardır. Rəhbərin vəzifəsi mövcud və arzu olunan vəziyyət arasındakı uyğunsuzluğu müəyyənləşdirmək üçün vəziyyəti təhlil etməkdir. Bundan əlavə, liderin vəzifəsi vəziyyətin tələblərinə uyğun uyğunsuzluqları aradan qaldırmaq üçün planlar hazırlamaqdır. Strategiyalar liderlərin fəaliyyətinin təhlilinə əsaslanır, buna görə deyə bilərik ki, rəhbərliyin vacib vəzifəsi təşkilatın xarici mühitini diqqətlə öyrənməkdir. Rəhbərliyin əsas funksiyası, xüsusən strategiyaların planlaşdırılması və həyata keçirilməsində bütün təşkilatın işini təşkil etmək və ya rasionallaşdırmaqdır. Çünki onlar sistemi təşkil etdikdən sonra dəyişikliklərin idarə edilməsi asanlaşır. Liderlər təşkilatlanmağı öyrənməyincə səmərəli rəhbərlik edə bilməzlər.

Liderlərin digər üstün keyfiyyəti qərar qəbul edəbilmə və qərarları razılaşdırma bacarığıdır. Liderlər görmə qabiliyyətini həyata keçirməyə kömək edən qərarlar qəbul edirlər, buna görə liderliyin ən vacib rolu qərar verməkdir. Liderlər təşkilatın düzgün işləməsindən məsuldurlar. Buna görə nə, necə və kim tərəfindən ediləcəyinə qərar verməlidirlər. Bütün strateji idarəetmə prosesi liderin qərar qəbul etməsindən asılıdır. Liderlər hədəflərə necə çatacağına qərar verirlər: Strategiyalar nə olmalıdır və necə həyata keçirilməlidir?

Əməkdaşlıq iştirakçısı kimi lider: liderlik strategiyanın hazırlanması üçün zəmin yaradır. Strategiyaların effektiv həyata keçirilməsi üçün resursların bölüşdürülməsi lazımdır. Liderin məsuliyyəti bütün lazımi mənbələri təmin etməkdir. Təşkilat rəhbərlərinin tələblərini ödəmək üçün digər təşkilatlarla əməkdaşlıq etməlidirlər. Digər təşkilatlarla ittifaqlar qururlar. Onların yerinə yetirdiyi əsas vəzifə Təşkilatı həm daxili, həm xarici, həm də yerli və qlobal olaraq ətraf mühitə uyğunlaşdıran şəbəkələr yaratmaqdır.

Bütün bu üstün keyfiyyətlər liderin strateji planlama, idarəetmə və qərarvermə prosesində liderin əsas köməkçisinə çevrilir. Bu keyfiyyətlərə sahib olan, yeniliklərə açıq, o cümlədən yeni dövrün tələblərini (davamlılıq, yaşıl strategiyalar, süni intelekt və yüksək texnologiyalar, və s.) prosesə tətbiq edə bilən liderlər strateji idarəetmə öhdəliyinin üstündən effektiv şəkildə gəlirlər.

NƏTİCƏ

Bu məqalə, liderliyin strateji idarəetmə və qərar qəbuletmə proseslərindəki mühüm rolunu ətraflı şəkildə izah edir. Liderlər, təşkilatların strateji məqsədlərinə çatması üçün yalnız doğru qərarlar qəbul etməli deyil, həm də təşkilat daxilində müsbət dəyişikliklər yaratmalıdırlar. Onların vizyonu, çevikliyi, analitik düşünmə qabiliyyəti və müsbət mədəniyyət yaratmaq qabiliyyəti, təşkilatların uzunmüddətli uğurunu təmin

edən əsas amillərdir. Strateji idarəetmə prosesində liderliyin rolu, təşkilatın resurslarını optimallaşdırmaq, güclü bir idarəetmə strukturu yaratmaq və davamlı inkişafı təmin etmək baxımından əvəzsizdir. Təşkilatların müvəffəqiyyətini təmin etmək üçün liderlər, yalnız strateji hədəfləri müəyyənləşdirmək və həyata keçirmək üçün yox, həm də bu hədəfləri reallaşdırmaq üçün müvafiq strategiyaları və resursları təşkilat daxilində düzgün şəkildə bölüşdürməlidirlər.

Liderlik məsuliyyət götürmək deməkdir. Məsul menecerlər idarəetmə ilə əlaqəli prosesin səmərəliliyini təmin edirlər. Bu, düşünülmüş strateji planın əsasını təmin edir və vizyon təklif etməklə təşkilatı strategiyanın formalaşmasına istiqamətləndirir. Strateji bir prosesi formalaşdırmağa cəhd edildikdə, bu, təşkilatı matrisdəki zəruri dəyişikliklərə uyğunlaşdırmağa imkan verir. Rəhbərliyin ən vacib fəaliyyəti onun vizyonunun təşkilatın məqsəd və vəzifələrinə uyğunlaşdırılması ilə əlaqələndirilir ki, bu da bir tərəfdən təşkilata rəqabət xarakteri və effektiv dinamik mühit verir; digər tərəfdən, təşkilat işçilərini məqsəd və vizyona çatmaq üçün öyrədə və təşviq edə bilər. Nəhayət, rəhbərliyin bütün prosesin effektivliyini təmin etmək üçün qiymətləndirmə prosesinə ehtiyacı var və bu cəhət də çatışmazlıqları müəyyənləşdirməyə və strategiyaları dəyişikliklərə uyğunlaşdırmağa kömək edəcəkdir. Üstəlik, bu qiymətləndirmə prosesi qurumun davamlı böyüməsinə kömək edə və dəstəkləyə bilər. Beləliklə, liderliyin təşkilatın nüvəsi kimi tanındığını və qan və beyin roluna bənzər əsas rol oynamalı olduğunu söyləmək olar; nəticədə müvəffəqiyyət nəticələri təmin edilə və təşkilatın strateji inkişafına çatıla bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Mason H., (2011). The Role Of Leadership In Translating Strategy Into Execution. Conference presentation & paper. SHRM Conference.
2. James, D. G., & Grasswitz, T. R. (2005). Synthetic herbivore-induced plant volatiles increasefield captures of parasitic wasps. BioControl, 50(6), 871-880.
3. Chapman, M. R., Robinson, L. S., Pinkner, J. S., Roth, R., Heuser, J., Hammar, M., & Hultgren, S. J. (2002). Role of Escherichia coli curli operons in directing amyloid fiber formation.Science, 295(5556), 851-855.
4. Mattis, J. S., & Jagers, R. J. (2001). A relational framework for the study of religiosity andspirituality in the lives of African Americans. Journal of Community Psychology, 29(5), 519-539.
5. Ireland, R. D., Hitt, M. A., & Hoskisson, R. E. (2008). The Management of Strategy: Concepts &Cases. Evans Publishing Group.
6. Bajwa, S. U., Ali, Q., and Shahryar, K. (2011). Exploring the Leadership Terrain: Reflections from Literature. Journal of Economics and Behavioral Studies, Vol. 3, No. 3, pp. 185-189, September 2011, Available at SSRN: https://ssrn.com/abstract=2012960
7. Jabbar, A. A. and Hussein, A. M. (2017). The Role Ofleadership In Strategic Management. International Journal of Research Granthaalayah, 5(5), 99-106. https://doi.org/10.5281/zenodo.583890
8. Loren, A. & Paese, M.J. (2001). What Senior Leaders Do: The Nine Roles of Strategic Leadership. Development Dimensions International.
9. James, N.F. & Green, J. C. (2005). The Leader's Role in Strategy Leadership is critical to forming and implementing strategy and without it, good strategy does not happen. Grazladio Business Review, Vol. 8, Issue 2. Pepperdine University.
10. Fairholm, M. R. (2004). Different perspectives on the practice of leadership. Publicadministration review, 64(5), 577-590
11. Coşkun, R. və Əhmədov, F. (2023). Strateji İdarəetmə. UNEC Nəşriyyatı, Bakı. ISBN: 978-9952-8479-5-6
12. Mosia, M. S., & Veldsman, T. H. (2004). The importance of different leadership roles in thestrategic management process. SA Journal of Human Resource Management, 2(1), 26-36
13. Venohr, B., & Meyer, K. E. (2007). The German miracle keeps running: How Germany's hiddenchampions stay ahead in the global economy. Working Paper, No. 30, Fachhochschule für Wirtschaft Berlin, IMB Institute of Management Berlin, Berlin.
14. Kaplan, R.S. & David, P.N. (2004). Strategy Maps: Converting Intangible Assets into Tangible Outcomes. Harvard Business Review Press.

Nurlan HƏSƏNOV

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti,
magistrant
nurlanhasanov211@gmail.com

TURİZM FƏALİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ ONUN SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASI YOLLARI

Xülasə: *Turizm sektoru qlobal iqtisadiyyatda vacib bir rol oynayır, iqtisadi inkişafı dəstəkləyir, yeni iş yerləri açır və mədəni mübadiləni təşviq edir. Dövlətlər bu sektoru inkişaf etdirmək üçün müxtəlif yollarla müdaxilə edirlər; infrastruktur və tanıtım layihələrinə sərmayə qoyur, otel və mehmanxana tikintilərini dəstəkləyir və vergi güzəştləri ilə maliyyə yardımını təmin edirlər. Sahibkarlar müştəri məmnuniyyətini artırmaq üçün xidmət keyfiyyətini yüksəldir, müasir texnologiyalardan faydalanır və rəqəmsal vasitələrlə müştəri təcrübəsini yaxşılaşdırmağa çalışırlar. Turistlərin səyahət seçimlərini qiymət, xidmət keyfiyyəti və təmizlik kimi amillər müəyyən edir; eyni zamanda, müxtəlif məlumat mənbələri və reklam kampaniyaları onların qərarlarına təsir edir. Gələcəkdə, texnologiyadakı yeniliklər, davamlı turizm yanaşmaları və beynəlxalq əməkdaşlıqlar sektorda əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olacaq. Yerli icmaların turizm fəaliyyətlərində iştirakı isə onların iqtisadi rifahını artırır və mədəniyyətlərin qorunmasını təmin edir.*

Açar sözlər: *Turizm, yenilik, yaradıcılıq*

ANALYSIS OF TOURISM ACTIVITY AND WAYS TO INCREASE ITS EFFICIENCY

Abstract: *The tourism sector plays a crucial role in the global economy, supporting economic development, creating new jobs, and promoting cultural exchange. Governments intervene in this sector through various means; they invest in infrastructure and promotional projects, support the construction of hotels and accommodation facilities, and provide financial assistance through tax incentives. Entrepreneurs enhance customer satisfaction by improving service quality, utilizing modern technologies, and using digital tools to better the customer experience. Tourists' travel choices are influenced by factors such as price, service quality, and cleanliness; at the same time, various information sources and advertising campaigns affect their decisions. In the future, innovations in technology, sustainable tourism approaches, and international collaborations will lead to significant changes in the sector. The involvement of local communities in tourism activities also enhances their economic well-being and helps preserve cultural heritage.*

Key words: *Tourism, innovation, creativity*

АНАЛИЗ ТУРИСТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ ЕЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ

Резюме: *Сектор туризма играет важную роль в глобальной экономике, поддерживая экономическое развитие, создавая новые рабочие места и способствуя культурному обмену. Государства вмешиваются в этот сектор различными способами: они инвестируют в инфраструктуру и рекламные проекты, поддерживают строительство отелей и гостиниц, а также предоставляют финансовую помощь через налоговые льготы. Предприниматели стремятся повысить удовлетворенность клиентов, улучшая качество обслуживания, используя современные технологии и цифровые инструменты для улучшения клиентского опыта. Выбор туристов зависит от таких факторов, как цена, качество обслуживания и чистота; в то же время различные источники информации и рекламные кампании оказывают влияние на их решения. В будущем инновации в технологиях, устойчивые подходы к туризму и международное сотрудничество приведут к значительным изменениям в этом секторе. Участие местных сообществ в туристической деятельности также повышает их экономическое благосостояние и способствует сохранению культурного наследия.*

Ключевые слова: *Туризм, инновации, креативность*

GİRİŞ

Turizm sektoru qlobal iqtisadiyyatda əhəmiyyətli bir yer tutur və bu sahənin inkişafı müxtəlif ölkələrin iqtisadiyyatlarına, sosial həyatlarına, mədəniyyət mübadilələrinə və beynəlxalq əlaqələrinə geniş təsir göstərir. Bu təsirin tam şəkildə başa düşülməsi və sektorda müvəffəqiyyət əldə edilməsi üçün, turizmin müxtəlif aspektlərini, onun yaratdığı imkanları və qarşılaşdığı çətinlikləri ətraflı şəkildə araşdırmaq vacibdir. Bu məqalədə, turizm sektorunun dövlətlər, sahibkarlar və turistlər arasındakı qarşılıqlı əlaqələrini, bu sahənin inkişafını təmin edən müxtəlif amilləri, potensial riskləri və turizmin gələcək perspektivlərini geniş şəkildə müzakirə edəcəyik.

"Azərbaycan Respublikasında 2009-2018-ci illərdə kurortların inkişafına dair Dövlət Proqramı turizm və kurort zonalarının yaxın gələcəkdə planlı inkişafı və səmərəli istifadəsinin əsasını təşkil edir".[3,s.358]

1. Turizmin İqtisadi Təsirləri

Turizmin iqtisadi təsirləri çoxşaxəlidir və qlobal iqtisadiyyatın müxtəlif aspektlərinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Dövlətlər turizm sahəsinə ciddi diqqət yetirərək iqtisadiyyatlarına əlavə dəyər qatmağa çalışırlar. Turizm gəlirləri dövlət büdcəsinə əhəmiyyətli vəsait təmin edir, iş yerləri yaradır, yerli bizneslərı dəstəkləyir və ölkənin iqtisadi inkişafını sürətləndirir. Turistlərin ölkəyə gətirdiyi valyuta, ölkənin iqtisadi sabitliyini artırır və sosial xidmətlərin yaxşılaşdırılmasına kömək edir. Turizm sektoru həmçinin, ölkənin beynəlxalq imicini gücləndirir və xarici investorlar üçün cəlbedici bir mühit yaradır.

İqtisadi Yüksəliş və Regional İnkişaf

Turizm sektoru, iqtisadi yüksəlişin təmin edilməsi və regional inkişafın təşviqi baxımından əhəmiyyətli rol oynayır. Turizm fəaliyyətləri, xüsusən də az inkişaf etmiş bölgələrdə iş yerlərinin yaradılmasına və yerli iqtisadiyyatın inkişafına səbəb olur. Turizm sahəsindəki investisiyalar, regional iqtisadiyyatın dinamikasını dəyişdirir, infrastruktur layihələrini həyata keçirir və bölgələrin inkişafını təşviq edir. Turizm bizneslərı yerli icmalara müsbət təsir edərək, onların həyat səviyyəsini yüksəldir və sosial strukturunu gücləndirir. Bu, bölgələr arasında iqtisadi balansı təmin etməyə kömək edir və tarazlı inkişafı təşviq edir.

Dövlət Sərmayələri və İnfrastruktur İnvestisiyaları

Dövlətlər, turizmin inkişafını dəstəkləmək məqsədilə müxtəlif infrastruktur layihələrinə investisiya yatırırlar. Müasir hava limanları, sürətli dəmiryolu xətləri, genişləndirilmiş yollar və digər nəqliyyat infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi turistlərin rahat və asan şəkildə ölkəyə daxil olmalarını təmin edir. Bu cür infrastruktur layihələri, həmçinin, turistlərin ölkə daxilində səyahət etmələrini asanlaşdırır və ölkənin turizm potensialını artırır. Yüksək standartlı otellər, restoranlar və əyləncə mərkəzləri də turistlərin səfər təcrübələrini daha rahat və komfortlu edir.

Vergi Siyasəti və Maliyyə Dəstəkləri

Vergi siyasəti də turizmin inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır. Dövlətlər, vergi güzəştləri, subsidiyalar və digər maliyyə dəstəkləri ilə turistləri ölkəyə cəlb etməyə çalışırlar. Vergi güzəştləri, otel, restoran və digər turizm xidmətləri üzrə qiymətlərin aşağı düşməsinə səbəb olur. Bu isə turistlərin büdcə dostu seçimlər etmələrini və ölkəyə səfər etmə ehtimallarını artırır. Eyni zamanda, bu siyasət yerli bizneslərı dəstəkləyərək sektorda dayanıqlı inkişafı təşviq edir. Turizm sahəsinə yönəlmiş vergi güzəştləri və maliyyə dəstəkləri, sektorda müsbət iqtisadi təsir yaratmağa kömək edir.

Reklam və Tanıtım Kampaniyaları

Reklam və tanıtım kampaniyaları, dövlətlərin turizm sahəsinə yanaşmasında vacibdir. Dövlətlər, beynəlxalq səviyyədə ölkənin turistlər üçün cazibədar olduğunu vurğulamaq məqsədini güdürlər. Sosial mediadan istifadə edərək, müxtəlif media kanalları və sərgilərdə iştirak edərək, ölkənin turizm potensialını geniş miqyasda tanıtdırmağa çalışırlar. Bu cür reklam kampaniyaları, turistlərin ölkəyə marağını artırır və onların səyahət seçimlərini təsir edir. Turizm təşkilatları, beynəlxalq sərgilərdə iştirak edərək, ölkənin turizm məhsulunu təqdim edir və potensial turistlərə tanıdılır.

2. Sahibkarlar və Turizm Biznesi

Sahibkarlar üçün turizm sektoru geniş imkanlar təqdim edir, lakin bu imkanlar həm də yüksək rəqabət və müştəri tələbləri ilə müşayiət olunur. Sahibkarlar, turizm biznesini müvəffəqiyyətlə idarə etmək üçün müxtəlif strategiyalar tətbiq edirlər. Qiymət strategiyaları, müştəri ehtiyaclarını qarşılayan fərqli qiymət təklifləri ilə müştəri bazasını genişləndirmək məqsədini güdür. Yüksək qiymətlər turistlərin seçimini təsir edə bilər, buna görə də sahibkarlar müvafiq qiymət balansını taparaq müştəri axınını artırmağa çalışırlar.

Xidmət Keyfiyyəti və Müştəri Məmnuniyyəti

Xidmət keyfiyyəti, müştəri məmnuniyyətinin təmin edilməsində əsas amildir. Sahibkarlar, xidmətlərin keyfiyyətini artırmaq üçün personalın təcrübəsini artırır, müasir avadanlıqlardan istifadə edir və müntəzəm təmizliyi təmin edir. Bu, müştəri təəssüratını artırır və onların xidmətlərdən məmnuniyyətini təmin edir. Mükəmməl müştəri xidmətləri, yüksək keyfiyyətli məhsullar və səmərəli xidmət təqdim edən sahibkarlar, müştəri məmnuniyyətini artıraraq uzunmüddətli müştəri əlaqələri qururlar. Xidmət keyfiyyətini artırmaq məqsədilə təlim proqramları və müştəri geri bildirimləri diqqətlə izlənilir.

Texnoloji İnnovasiyalar

Müasir dövrdə texnoloji innovasiyalar, sahibkarların turizm xidmətlərini daha effektiv və müştəri dostu hala gətirir. Onlayn rezervasiya sistemləri, mobil tətbiqlər və digər rəqəmsal alətlər turistlərin ehtiyaclarına daha sürətli və rahat şəkildə cavab verir. Bu texnologiyalar, müştəri təcrübəsini artırır və sahibkarların xidmətlərini daha əlçatan edir. Sahibkarlar, müştəri rəylərini izləyərək xidmət keyfiyyətini daim artırmağa çalışırlar. Müştəri rəyləri və geribildirimlər, xidmətlərin inkişafını istiqamətləndirən vacib mənbələrdən biridir.

İnnovativ Xidmət Təklifləri

Sahibkarlar, müştəri tələblərinə cavab vermək üçün innovativ xidmət təklifləri təqdim edirlər. Misal üçün, xüsusi temalı turlar, fərdi müştəri xidmətləri və interaktiv turizm fəaliyyətləri müştəri təcrübəsini zənginləşdirir və onları müsbət təsir edir. Bu innovativ xidmətlər, müştəri bazasını genişləndirmək və bazar tələblərinə uyğunlaşmaq məqsədini güdür.

3. Turistlərin Səyahət Qərarlarını Təsir edən Amillər

Turistlərin səyahət etmə qərarlarını təsir edən bir sıra amillər mövcuddur. Qiymət, tətil planlamasında əhəmiyyətli rol oynayır. Turistlər, yüksək qiymətlərin müştəri seçiminə təsir edəcəyini nəzərə alırlar. Eyni zamanda, səyahət təcrübəsi, turistlərin yalnız gözəl mənzərələr deyil, həm də keyfiyyətli xidmətlər, rahat şərait və müasir avadanlıqlar axtardığını göstərir. Xidmətlərin keyfiyyəti, restoranların, otellərin və digər turizm obyektlərinin təmizliyi və təqdim etdiyi xidmətlərin səviyyəsi turistlərin məmnuniyyətinə təsir edir.

Reklam və İnformasiya Mənbələri

Reklam və informasiya, turistlərin səyahət planlarını hazırlayarkən əsas rol oynayır. İnternetdə və sosial şəbəkələrdə yerləşdirilən reklamlar və məlumatlar, turistlərin seçimlərini təsir edir. Xüsusi kampaniyalar, endirimlər və müxtəlif təkliflər turistlərin ölkəyə səfər etmə ehtimallarını artırır. Eyni zamanda, müştəri rəyləri və reytinqləri, turistlərin seçimini təsir edir. Müştəri rəyləri və digər istifadəçi mənbələri, turistlərin səyahət qərarlarını təsir edən əsas faktorlardandır.

Təhlükəsizlik və Sağlamlıq

Turistlər üçün təhlükəsizlik və sağlamlıq məsələləri də önəmlidir. Turistlərin səyahət etmə qərarlarında, ölkənin təhlükəsizlik vəziyyəti, sağlamlıq şərtləri və tibbi xidmətlərin keyfiyyəti əhəmiyyətlidir. Səhiyyə xidmətlərinin mövcudluğu, təhlükəsizlik tədbirləri və tibbi yardımlar turistlərin səyahət etmə qərarlarını təsir edir. Ölkələrin təhlükəsizlik və sağlamlıq sahəsindəki təşviqatları, turistlərin rahatlığı və məmnuniyyətini təmin etmək məqsədini güdür.

4. Ekoloji Məsuliyyət və Davamlı İnkişaf

Ekoloji məsuliyyət və davamlı inkişaf prinsipləri, turizm sektorunun müasir inkişafında vacib amillərdən biridir. Turizmin ekosistemlərə və təbii mühitə təsirini minimuma endirmək məqsədilə, davamlı turizm yanaşmaları tətbiq edilməlidir. Davamlı inkişaf prinsipləri, təbii sərvətlərin qorunması, ekosistemlərin bərpası və ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı tədbirləri əhatə edir.

"Regionlarda turizmin inkişafı həmin regionların və respublikanın sosial-iqtisadi inkişafının tərkib hissəsi olmaqla daxili, xüsusi və mərkəzləşdirilmiş resurslara əsaslanır".[1,s.174]

Ekoturizm və Təbiətin Qorunması

Ekoturizm, təbii mühitin qorunması və ekosistemlərin davamlı şəkildə idarə edilməsi məqsədini güdür. Ekoturizm layihələri, təbiətə minimal təsir göstərən fəaliyyətlər təqdim edir və ekosistemlərin bərpasına kömək edir. Turistlər, ekoturizm vasitəsilə təbii mühitlə yaxından tanış olur və ekoloji şüurlu davranışlar nümayiş etdirirlər. Bu, həm də yerli icmaların iqtisadi faydalarını artırır və təbiətə qarşı hörməti təşviq edir.

Təbii Resursların İdarə Edilməsi

Təbii resursların idarə edilməsi, turizm fəaliyyətlərinin ekoloji balansı təmin etməyə yönəlmiş əsas prinsipdir. Turizm fəaliyyətləri, su, enerji və digər təbii resursların istifadəsini optimallaşdırmaq məqsədini güdür. Davamlı idarəetmə üsulları tətbiq edilərək, təbii sərvətlərin mühafizəsi və ekosistemlərin bərpası təmin edilir. Bu yanaşma, həm də təbii mühitin qorunmasını və yerli icmaların rifahını təmin edir.

5. Yerli Mədəniyyətlərin Qorunması və Təşviqi

Yerli mədəniyyətlərin qorunması və təşviqi, turizm sektorunun əhəmiyyətli bir hissəsidir. Turistlərə yerli adət-ənənələri, mədəniyyətləri və ənənəvi yeməkləri təqdim etmək, həmçinin mədəni tədbirləri təşkil etmək sektorda müsbət təsir yaradır. Bu, mədəni irsin qorunmasına kömək edir və yerli icmalara iqtisadi fayda gətirir. Mədəni tədbirlər, yerli sənətkarların və sənətlərin tanıdılması və mühafizəsi baxımından əhəmiyyətlidir.

Mədəni Tədbirlər və Yerli İncəsənət

Mədəni tədbirlər, yerli icmaların turizm sektoru vasitəsilə tanınmasını təmin edir və turistlərə yerli mədəniyyətləri yaxından tanıma imkanı yaradır. Yerli sənətkarların, musiqiçilərin və rəssamların fəaliyyətləri, turistlərin mədəni təcrübələrini zənginləşdirir və mədəni irsin qorunmasına kömək edir. Mədəni tədbirlər, həmçinin, yerli icmaların iqtisadi inkişafına və mədəniyyətlərinin yaşadılmasına dəstək olur. Mədəniyyətlərin qorunması məqsədilə yerli sənətkarlarla əməkdaşlıq qurulur və mədəni irsin yaşadılması üçün tədbirlər həyata keçirilir.

6. Yerli İcmaların Rolu və İcma Əsaslı Turizm

Turizm sektorunun inkişafında yerli icmaların rolu əhəmiyyətlidir. Yerli icmaların turizm fəaliyyətlərində iştirak etməsi, onların iqtisadi rifahını artırır və mədəniyyətlərinin qorunmasına kömək edir. Eyni zamanda, turizm sektoru yerli mütəxəssislərin məşğulluğunu təmin edir və yerli məhsul və xidmətlərin tanıdılmasına kömək edir. İcma əsaslı turizm layihələri, yerli icmaların turizm sektorundan daha çox fayda əldə etməsini təmin edir və onların turizm fəaliyyətlərində fəal iştirakını təşviq edir.

"Çoxlu sayda ixtisaslar müxtəlif turist xidmətlərinə nəzarət və idarə edilməsi üçün yaradılmalıdır. Xüsusi diqqət müxtəlif turist peşələrində kadrların yaradılmasına ayrılmalıdır".[2,s.241]

7. Turizm Sektorunun Gələcək Trendləri və İnnovasiyalar

Turizm sahəsinin gələcək inkişafı üçün müxtəlif trendlər və innovasiyalar mövcuddur. Rəqəmsal texnologiyaların və innovativ həllərin tətbiqi, turizm sənayesində müştəri təcrübəsini daha da yaxşılaşdırır. Yüksək texnologiyalı onlayn platformalar, müştəri xidmətlərini artırır və səyahət planlamasını daha səmərəli edir. Virtual reallıq (VR) və artırılmış reallıq (AR) texnologiyaları, turistlərə yeni və interaktiv təcrübələr təqdim edir. Bu texnologiyalar vasitəsilə turistlər, səyahət etmədən əvvəl müəyyən məkanları virtual olaraq gəzə bilərlər.

Virtual və Artırılmış Reallıq Texnologiyaları

Virtual reallıq (VR) və artırılmış reallıq (AR) texnologiyaları, turizm sektorunda yeni imkanlar təqdim edir. VR, turistlərə müxtəlif məkanları və atraksiyonları virtual şəkildə təqdim edir, beləliklə, turistlər səyahət etmədən əvvəl təcrübə qazana bilirlər. AR isə, turistlərin real mühitdə əlavə məlumat və təcrübələr əldə etmələrini təmin edir. Bu texnologiyalar, turizm xidmətlərinin innovativ şəkildə təqdim edilməsini və müştəri təcrübəsinin zənginləşdirilməsini təmin edir.

Rəqəmsal Texnologiyaların İnkişafı

Rəqəmsal texnologiyaların inkişafı, turizm sənayesində müştəri təcrübəsini daha da yaxşılaşdırır. Onlayn rezervasiya sistemləri, müştəri xidmətlərini asanlaşdırır və səyahət planlamasını daha səmərəli edir. Bu texnologiyalar, müştəri rəylərini izləyir və xidmətlərin keyfiyyətini artırır. Mobil tətbiqlər, turistlərə müxtəlif xidmətlərdən istifadə etməyə kömək edir və onların təcrübələrini daha rahat hala gətirir. Texnoloji innovasiyalar, turizm xidmətlərinin daha əlçatan və müştəri dostu olmasını təmin edir.

8. Sosial və Mədəni Əlaqələr

Turizm sektoru, həmçinin sosial və mədəni əlaqələrin qurulmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Turistlər və yerli icmalar arasında mədəni mübadilələr, müxtəlif mədəniyyətlərin bir-birini tanımasına kömək edir. Bu mədəni mübadilələr, müxtəlif ölkələrdən gələn turistlər arasında anlayış və əməkdaşlığı təşviq edir. Eyni zamanda, turizm sektoru beynəlxalq səviyyədə əməkdaşlıq və birgə layihələrin həyata keçirilməsini dəstəkləyir. Bu, qlobal miqyasda sosial və mədəni əlaqələrin güclənməsinə səbəb olur.

Gələcəkdəki Trendlər və İnkişaf Perspektivləri

Gələcəkdə, turizm sektorunda yeni trendlərin və inkişaf perspektivlərinin yaranması gözlənilir. Texnoloji innovasiyalar, davamlı inkişaf prinsipləri və sosial mübadilələr, turizmin daha da inkişafını təmin edəcək. Turizm sektorunun inkişafı, qlobal iqtisadiyyatın və sosial strukturların daha mütəşəkkil şəkildə təşviq edilməsini təmin edəcək. Bu, həm də müştəri təcrübəsinin artırılması, yerli icmaların rifahının yüksəldilməsi və qlobal əməkdaşlığın gücləndirilməsi məqsədini güdür.

"Xarici tədqiqatçılar arasında ənənəvi yanaşma daha populyardır və xüsusən də turizm fəaliyyətinin texniki səmərəliliyinin və bölüşdürmə səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin bir hissəsi kimi istifadə olunur".[5,c.3,s.173]

NƏTİCƏ

Turizm sektoru, qlobal iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə təsir göstərir və geniş inkişaf perspektivlərinə malikdir. Bu sahənin inkişafı, iqtisadi yüksəliş, regional inkişaf, sosial və mədəni mübadilələr, ekoloji məsuliyyət və davamlı inkişaf prinsipləri, yerli icmaların rolu və innovativ texnologiyaların tətbiqi ilə genişləndirilir. Turizm sektorunun gələcək inkişafı, qlobal miqyasda müştəri tələblərinə uyğunlaşmaq, innovativ həlləri tətbiq etmək və davamlı inkişaf prinsiplərini həyata keçirmək məqsədini güdür.

"Getdikcə daha çox mədəniyyət hadisəsinə çevrilməkdə olan turizm fenomeni artıq elmi-mədəni fikirdə bir kulturoloji proses kimi izlənilməkdə, araşdırılmaqda, və dəstəklənməkdədir".[4,s.173-174]

ƏDƏBİYYAT

1. Əlirzayev Ə. Turizmin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi: Bakı, İqtisad Universiteti, 2011, 494 s.
2. Kasumov R. Beynəlxalq turizm bazarı: Bakı, İqtisad Universiteti, 2012, 270 s.
3. Soltanova H. Azərbaycan Respublikasında turizm və onun inkişafı: Bakı, Azərbaycan Dövlət Texniki Universiteti, 2015, 475 s.
4. Süleymanlı M. Sosial-mədəni sahənin idarə olunması (mədəniyyət kontekstində): Bakı, Qanun, 2011, 287 s.
5. Barros C.P. Evaluating efficiency of a small hotel chain using the Malmquist productivity index. International Journal of Tourism Research. 2005, 184 s.

Anar BABA-ZADƏ

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti,
magistrant
Email: anarbabazade01@mail.ru

MÜASİR DÜNYADA TURİZM LOGİSTİKASI: PROBLEMLƏR VƏ İNKİŞAF İMKANLARI

Xülasə: *Turizmdə logistika turizm sənayesinin mühüm tərkib hissələrindən biridir ki, bu da turist xidmətlərinin səmərəli təşkilini və əlaqələndirilməsini təmin edir. Son zamanlar texnologiyaların inkişafı və tələbatın dəyişməsi ilə turizmdə logistik proseslərin təkmilləşdirilməsinin əhəmiyyətidə artmışdır. Tədqiqatın məqsədi müasir dünyada turizmdə logistikanın inkişafının çətinliklərini və perspektivlərini müəyyən etməkdir. Tədqiqatın metodoloji əsasını elmi ədəbiyyatın, statistik məlumatların, turizm və logistika sahəsində şəxsi təcrübənin təhlili təşkil etmişdir. Qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün ədəbiyyatın və son illərin statistik məlumatlarının öyrənilməsi əsasında turizmdə logistikanın inkişafının problemləri və perspektivlərinin təhlili aparılmışdır. Araşdırmanın nəticələri göstərdi ki, turizmdə logistika müasir dünyada mühüm problemlərlə üzləşir. Ən vaciblərindən biri turistlərin ehtiyac və tələblərinin sürətli dəyişməsidir ki, bu da eyni sürətlə uyğunlaşma prosesini və logistik proseslərin təkmilləşdirilməsini tələb edir.*

Açar sözlər*: logistika, turizm, innovasiyalar, logistik proseslərin səmərəliliyi, turist hərəkəti*

TOURISM LOGISTICS IN THE MODERN WORLD: PROBLEMS AND DEVELOPMENT OPPORTUNITIES

Abstract: *Logistics in tourism is one of the important components of the tourism industry, which ensures efficient organization and coordination of tourist services. Recently, with the development of technologies and changes in demand, the importance of improving logistics processes in tourism has increased. The purpose of the study is to determine the challenges and prospects of the development of logistics in tourism in the modern world. The methodological basis of the research was the analysis of scientific literature, statistical data, personal experience in the field of tourism and logistics. In order to achieve the set goal, an analysis of the problems and perspectives of the development of logistics in tourism was carried out based on the study of the literature and statistical data of recent years. The results of the research showed that logistics in tourism faces important problems in the modern world. One of the most important is the rapid change in the needs and demands of tourists, which requires an equally rapid adaptation process and improvement of logistics processes.*

Keywords: *logistics, tourism, innovations, efficiency of logistic processes, tourist movement*

ТУРИСТИЧЕСКАЯ ЛОГИСТИКА В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ: ПРОБЛЕМЫ И ВОЗМОЖНОСТИ РАЗВИТИЯ

Резюме: *Логистика в туризме является одной из важных составляющих туристической отрасли, обеспечивающей эффективную организацию и координацию туристических услуг. В последнее время с развитием технологий и изменением спроса возросла важность совершенствования логистических процессов в туризме. Цель исследования – определить проблемы и перспективы развития логистики в туризме в современном мире. Методологической основой исследования послужил анализ научной литературы, статистических данных, личного опыта в сфере туризма и логистики. Для достижения поставленной цели был проведен анализ проблем и перспектив развития логистики в туризме на основе изучения литературы и статистических данных последних лет. Результаты исследования показали, что логистика в туризме сталкивается с важными проблемами в современном мире. Одним из важнейших является быстрое изменение потребностей и запросов туристов, что требует столь же быстрого процесса адаптации и совершенствования логистических процессов.*

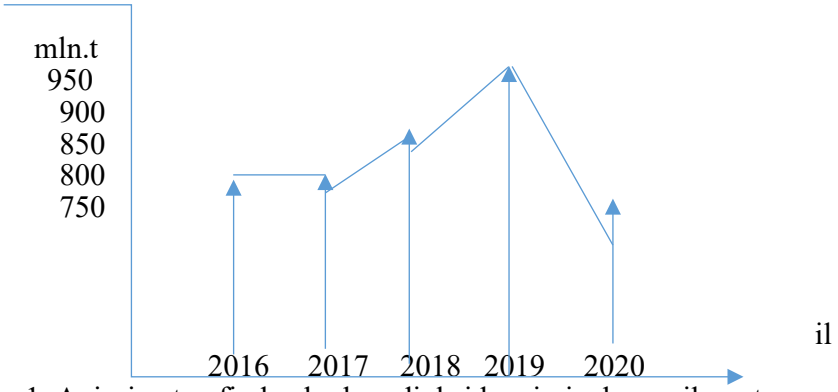
Ключевые слова: *логистика, туризм, инновации, эффективность логистических процессов, туристское движение*

Turizmdə logistikanın mövcud vəziyyətini təhlil edərək, turist axınının artması və texnologiyaların inkişafı ilə əlaqədar bu sənayenin qarşısında duran vəzifələri məqsəd olaraq qarşıya qoymaq əsas amillərdəndir. Logistika turizmin inkişafı üçün son dərəcə vacibdir, çünki o, turizm xidmətlərinin səmərəli təşkilini və əlaqələndirilməsini təmin edir. Bununla belə, turizm intensivliyinin və turist axınının həcminin artması, texnologiyaların inkişafı və rəqabət mühiti ilə bağlı problemlərin sayının artmasınada meyl edir. Rəqabətin artması və turizm bazarında iştirakçıların sayının artması burada logistik xərclərin azaldılmasını və logistik proseslərin səmərəliliyinin artırılmasını tələb edir. Bu faktor, məhz sənayenin gələcək inkişafı perspektivlərindən biri hesab olunmaqla yanaşı texnologiyaların inkişafı və innovativ həllərin istifadəsi ilə logistik xidmətlərin xərclərini azaltmaq və keyfiyyətini artırmağı qarşıya qoyur. Bundan əlavə, elektron

platformaların yayılması, bronlaşdırma və xidmət almaq üçün onlayn xidmətlərdən istifadə edən turistlərin sayının artması ilə turizmdə elektron logistikanın inkişafınada ehtiyac yaranıb. Bu, insan amilinin riskini azaldan və logistika zəncirinin iştirakçıları arasında qarşılıqlı əlaqənin səmərəliliyini artıran biznes proseslərinin avtomatlaşdırılmasını nəzərdə tutur.
Turzimdə əməyin səmərəliyinin mühüm yolu, elmi-texniki tərəqqi turizm firmalarının müasir texnoligiyalarndan istifadəsi, yeni nəqliyyat növləri və kiçik mexanizmləri təşkil edir [1, s.78].

Logistika turizm sənayesində uğurlu fəaliyyətin mühüm tərkib hissəsidir. Turistlər üçün yüksək keyfiyyətli xidmətin, rahatlığın və təhlükəsizliyin təmin edilməsi turizm sənayesində müəssisələrin üzləşdiyi əsas problemlərdəndir.
Turizmin davamlı inkişafına nail olmaq üçün bir-biri ilə əlaqəli, dayanıqlı və əlçatan olan ağıllı turizm texnologiyalarının inkişafına diqqət yetirmək lazımdır. Bu, müxtəlif maraqlı tərəflər, o cümlədən hökumətlər, biznes tərəfdaşlar və yerli icmalar arasında əməkdaşlıq tələb edən istiqamətlərdəndir. Bundan əlavə "Ağıllı" texnologiyalar turizm fəaliyyətinin səmərəliliyini və effektivliyini artırmaq üçün informasiya-kommunikasiya texnologiyalarını birləşdirən şəbəkə yanaşmasına əsaslanmalıdır.
Turizm sənayesində blokçeyn texnologiyasına əsaslanan təchizat zəncirinin maliyyələşdirilməsi şəffaflığı artırmaq və tranzaksiya xərclərini azaltmaqla davamlı turizmin inkişafına dəstək verə bilər. Turizm sənayesində logistik əməliyyatların müvəffəqiyyətini təmin etmək üçün planlaşdırma və təşkilatlanmaya diqqət yetirilməlidir.
Bu proses təchizatçılar, logistika təminatçıları və tur operatorlarda daxil olmaqla, maraqlı tərəflərin rol və məsuliyyətini müəyyən edən aydın hüquqi baza tələb edir. Əlavə olaraq, turizm müəssisələri turistlərin yüksək keyfiyyətli xidmətlər və müsbət təcrübə qazanmasını təmin etmək üçün logistika idarəçiliyinə müştəri mərkəzli yanaşma tətbiq etməlidirlər. Turizmdə logistika bütün təchizat zəncirini - təchizatçılardan son istehlakçılara qədər nəzərə alan sistemli və inteqrasiya olunmuş yanaşmadan istifadə etməklə idarə olunmalıdır.
Buna görə də, logistika turizm sənayesinin kritik vacib aspektidir və onun innovativ üsulları turizmin davamlı inkişafına töhfə verə bilər. Buna nail olmaq üçün turizm agentlikləri intellektual turizm texnologiyalarını inkişaf etdirməyə, logistikanın idarə edilməsində müştəri mərkəzli yanaşmanın tətbiqinə və müxtəlif maraqlı tərəflərlə əməkdaşlığa diqqət yetirməlidir. Müasir dünyada turizmdə logistika turizmin inkişafının əsas aspektlərindən biri olduğu kimi turist axınının artması və dəyişən istehlakçı seçimləri, turist xidmətlərinin keyfiyyətini və rəqabətqabiliyyətli qiymətini təmin etmək üçün turizm sənayesindən daha səmərəli və innovativ logistikanı tələb edir.
Turizm xidmətinin qiyməti komfort, nəqliyyat növü, coğrafi yerləşmə, əlverişliyi və əlavə məsrəfləri nəzərə almaqla müəyyənləşir [1, s.81]
Turizmdə logistika sahəsində son tədqiqatlar təsdiqləyir ki, bu sənayenin inkişafına təsir edən bir sıra problemlər mövcuddur. İlk növbədə turistlərin tələb və üstünlüklərinin dəyişməsini buraya aid edə bilərik, bu proses turist xidmətlərinin həyata keçirilməsinə yəni logistika axınına daha çevik və fərdi yanaşmaları özündə sövq edir. İkinci problem turistlərin sayının və turist axınının həcminin artmasıdır ki, bu da daha mürəkkəb logistika sistemlərinin işlənib hazırlanmasını və onların səmərəliliyinin, təhlükəsizliyinin təmin edilməsini tələb edir. Üçüncü sırada turizmdə keyfiyyət tələblərinin və xidmət standartlarının vəziyyəti yer alır, bu, logistikaya yeni texnologiyaların və innovativ yanaşmaların inkişaf etdirilməsini məcburi edir. Dördüncü problemə davamlı inkişaf prinsiplərinin həyata keçirilməsi və turizmin ətraf mühitə mənfi təsirinin azaldılmasıdır ki, bu da ekoloji logistikanın inkişafını və zərərli maddələrin emissiyalarını azaltmaq üçün yeni texnologiyaların tətbiqini ehtiva edir.
Turizmdə logistikanın inkişaf perspektivlərinə də diqqət yetirmək vacib məsələlərdən biridir. İnkişaf perspektivinə turizmdə logistik proseslərin səmərəliliyini və təhlükəsizliyini artırmağa imkan verən yeni texnologiyalardan, məsələn, avadanlıqların internet şəbəkəsinə bağlılığı, süni intellekt, blokçeyn və s. aid edilir. Digər perspektiv isə yeni logistik sistemlərin və həllərin işlənib hazırlanmasını tələb edən ekoturizm, mədəni turizm, müalicə turizmi və s. kimi turizmin innovativ formalarının inkişafı hesab olunur.
Turizmdə logistika sahəsində mütəxəssislərin səriştəsinin və ixtisasının artırılmasının vacibliyinə də diqqət yetirilir. İxtisaslaşdırılmış təhsil proqramlarından, kurslardan və təlimlərdən istifadə sənayenin səmərəli inkişafı üçün kadr bazasını təmin etməyə kömək edə bilər.Belə ki, son tədqiqatlar turizmdə logistikanın inkişafının vacibliyini təsdiq edir və onun inkişafı üçün bir sıra çətinlikləri və perspektivləri qarşıya qoyur. İnnovativ texnologiyalardan istifadə, turizmin yeni formalarının tətbiqi, beynəlxalq əməkdaşlıq və peşəkarlığın artırılması gələcəkdə bu sənayenin uğurlu inkişafı üçün əsas amillərə çevrilə bilər.
Eyni zamanda, turizmdə logistika sahəsində həllini tapmayan problemlərdən biri də müəssisələrin informasiya təminatının təkmilləşdirilməməsidir. Müəssisələrin informasiya təminatı müasir dünyada kompleks həllini tələb edən aktual problemdir. İnformasiya təminatının vacibliyi müasir dünyada turizmdə logistikanın inkişafının problemlərini və perspektivlərini təhlil etməkdə yardımçı olan vasitələrdəndir. Buna əsaslanaraq, təhlil prosesinin əsas vəzifəsi turizmdə logistika ilə bağlı əsas problemləri müəyyən etmək, həmçinin müasir tendensiyaların və innovativ yanaşmaların araşdırılması əsasında turizmdə logistika sistemlərinin inkişaf perspektivlərini qiymətləndirməkdən ibarətdir. İnformasiya təminatının toplanması üçün müxtəlif mənbələrin, statistik məlumatların və ekspert rəylərinin təhlilini aparmaq, habelə turizmdə logistika sistemlərinin təkmilləşdirilməsi üçün konkret praktiki tövsiyələr əldə etmək üçün empirik

tədqiqatlar aparmaq lazımdır.
Təhlil metodlarına aşağıdakıları aid edə bilərik:
1. Müxtəlif mənbələrin təhlili: informasiya təminatının tam və düzgün olması üçün müxtəlif müəssisələrin inkişafı ilə bağlı kitabların, məruzələrin, dövri mətbuatda dərc olunanların və digər mənbələrin sistemli təhlili.
2. Ekspert rəylərinin təhlili: turizm sahəsində logistika ilə məşğul olan ekspertlərin müsahibələrinin təhlili. Müxtəlif alimlərin fikirlərinin müqayisəsi.
3. Statistik təhlil: turist axını, istifadə olunan logistik həllər, nəqliyyat infrastrukturu və turizmdə logistikaya təsir edən digər amillər haqqında statistik məlumatların toplanması və təhlili.
4. Rəqəmsal təhlil: rəqəmsal transformasiyanın müxtəlif dərəcələrinin toplanması və tədqiqi, həmçinin turizmdə logistika sahəsində onların müqayisəsi.
Bu tədqiqat metodlarının birləşməsi müasir dünyada turizmdə logistika sistemlərinin və həmçinin də müəssisələrin informasiya təminatını tam və dərindən başa düşməyə, onların təkmilləşdirilməsi üçün konkret praktiki tövsiyələr verməyə imkan verəcəkdir.
Logistika hər hansı bir sənayenin, o cümlədən turizmin zəruri komponentidir. Turizmdə logistika özündə turistlər üçün nəqliyyat, yerləşdirmə, yemək, ekskursiya və digər xidmətlərin təşkili prosesini əhatə edir. Turizmdə logistika xidmətin zəmanətli keyfiyyət səviyyəsini təmin etməyə, xərcləri azaltmağa, səmərəliliyi artırmağa və prosesləri optimallaşdırmağa kömək edir.
Turizmdə logistik marşrutlar üzrə mövcud olan nəqliyyat vasitələrinin sayı artırılmalı, bura yeni nəqliyyat növləri əlavə olunmalıdır. Turistlərə sərnişin nəqliyyatının müxtəlif növləri – qatar, dəniz, çarter reyslər, avtobuslar təklif edilməlidir. Nəqliyyat sisteminin inkişafı və ixtisaslaşmış turist nəqliyyatının meydana çıxması ilə, az vəsait sərf etməklə xarici ölkələrə turist səfərlərini daha əlverişli etmək əsas məqsədlərdən biri olmalıdır. Nəqliyyat vasitələrinin seçimi, turistin gəldiyi ölkənin coğrafi mövqeyindən, turisti göndərən ölkənin hansı məsafədə yerləşməsindən, eyni zamanda turistin sosial vəziyyətindən və onun maliyyə imkanlarından asılı düşünülməlidir [4, s.69-70].
Bununla belə, texnologiyaların inkişafı və turistlərin istehlakçı davranışının dəyişməsi turizm logistikası üçün yeni problemlər yaradır. Bunlardan biri də turizm sənayesi müəssisələrinə informasiya dəstəyinə ehtiyacdır. Qeyri-kafi informasiya dəstəyi turizm xidmətlərinin keyfiyyətinin aşağı düşməsinə və logistik proseslərin əlaqələndirilməsində çətinliklərə səbəb ola bilər. Bununla belə, verilənlərin analitikası və süni intellekt kimi müasir informasiya texnologiyalarından istifadə logistika proseslərinin səmərəliliyini və turist xidmətlərinin keyfiyyətini artıra bilər.
Turizmdə logistika sahəsində digər problem turizm sənayesi müəssisələrinin texnoloji yenilikləri, davamlı inkişafını nəzərə alan təşkilatçılıq və planlaşdırılmanın zəruriliyidir.
Son dövrlər dünya turizm bazarının inkişafında turizmin davamlı inkişaf konsepsiyası ən önəmli yerlərdən birini tutur. Turizmdə davamlı inkişaf prinsipi Ümumdünya Turizm Təşkilatı (ÜTT) və Ümumdünya Turizm və Səyahət Şurası (ÜTSŞ) tərəfindən formalaşdırılmışdır. Mənasına görə ətraf mühit, mədəniyyət, iqtisadiyyatın davamlı inkişafı ilə yanaşı, yerli icmaların da davamlı inkişafı əsas götürülmüşdür. Turizmdə davamlıq prinsipi ətraf mühitdən, maddi-mədəni sərvətlərdən istifadənin elmi əsaslarla tənzimlənməsini ön plana çəkir[6, s.44].
Ölkə iqtisadiyyatı üçün turizmin əhəmiyyətini dərk edən ətraf mühitin qorunması və turizm departamenti ölkə daxilində və xaricində turist təşkilatlarının fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi, təşəkkülü və maliyyələşdirilməsi vəzifələrini, habelə bu sahədə qanunvericilik aktlarının turizm xidməti standartlarının işlənib hazırlanmasını da öz üzərinə götürür [2, s.214].
Gələcək dövrdə müəssisələrin fəaliyyətinin planlaşdırılması və inkişafı turizm sənayesindəki müəssisələrə bazardakı dəyişikliklərə uyğunlaşmağa kömək edə biləcək innovativ texnologiyaları nəzərə almağa bir məqsəd kimi qarşıya qoyacaq. Turizmin davamlı inkişafı və onun ətraf mühitə təsiri məsələləridə ciddi problemlərdən hesab olunur. Nəqliyyatın və həmçinin də turizmdə dayanıqlı texnologiyaların inkişafı nəticəsində yaranan karbon qazı emissiyalarının miqdarının azaldılmasının zəruriliyinə ciddi nəzarət edilməlidir.

Diaqram: 1. Aviasiya tərəfindən karbon dioksid emissiyaları, milyon ton
Məsələn, diaqram 1-dən göründüyü kimi aviasiya nəqliyyatı tərəfindən 2019-cu ildə karbon dioksid

emissiyaları yüksək həddə çatmışdır. Bu səbəbdən stifadə olunan nəqliyyat vasitələrinin mühərriklərini ekoloji cəhətdən təmiz elektrik mühərrikləri ilə əvəz etmək turizmin ətraf mühitə mənfi təsirinin azaldılmasına töhfə verə bilər.
Hazırda turizm logistikasında istifadə olunan nəqliyyat vasitələrinin təkmilləşdirilməsi və bu sahədə daha müasir yeni daşınma üsullarının yaradılması istiqamətində ciddi elmi-tədqiqat işləri yerinə yetirilir [3, s.178-216, 7, s.4].
Bundan əlavə, turizmdə ekoloji dayanıqlılıq mehmanxanalarda və digər turizm obyektlərində ekoloji cəhətdən təmiz materiallardan istifadəni, tullantıların miqdarının azaldılmasını, onların təkrar emalını, bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadəni nəzərdə tutur.
Ümumiyyətlə, ekoloji dayanıqlılıq turizmdə logistikanın inkişafının mühüm aspektidir, çünki o, müxtəlif resurslardan daha səmərəli istifadəni təmin etməyə kömək edir ki, bu da logistikanın təkmilləşdirilməsinə gətirib çıxarır. Turizmdə logistikanın qarşısında duran ən aktual problemlərdən biri sənayenin rəqəmsal transformasiya dərəcəsinin artırılması vacibliyidir. Turizm müəssisələrinin yalnız 16%-i rəqəmsal hazırlığın yüksək səviyyədə olduğunu iddia edir. Əksər şirkətlər yalnız onlayn bronlaşdırma və elektron ödənişlər kimi əsas texnologiyalardan istifadə edir, bununla da öz proseslərinin səmərəliliyini artırmaq üçün ciddi səylərə ehtiyac duyurlar. Rəqəmsal hazırlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi yolları müxtəlif texnologiyaların internet şəbəkəsinə bağlılığı (İoT-Internet of Things), rəqəmsal logistika, bulud texnologiyaları, AI (artificial intelligence-süni intellekt) kimi "ağıllı" texnologiyalardan istifadədir (Cədvəl 1).
Cədvəl 1. Turizmdə logistika sahəsində rəqəmsal transformasiya dərəcəsinin artırılması.

Transformasiya elementi	**Təsvir**	**Nümunələr**
Rəqəmsal logistika	Malların və xidmətlərin daşınması, saxlanması , çatdırılması proseslərini optimallaşdırmaq üçün rəqəmsal texnologiyalardan istifadə	Avtomatlaşdırılmış yük idarəetmə sistemləri, marşrut izləmə sistemləri, elektron qaimə-faktura sistemləri
İot - əşyaların internet (avadanlıqların internet şəbəkəsinə qoşulması)	Daşınmanın səmərəliliyini artırmaq və dəqiqliyini təmin etmək üçün malların və xidmətlərin hərəkəti haqqında məlumatların toplanması asan əlçatanlığı	Baqaj izləmə sistemləri, "ağıllı" otelin idarə edilməsi o cümlədən, işıqlandırma və istilik sistemləri, dayanacaq sistemi və s., nəqliyyatın təhlükəsizliyi sistemi və onun izlənməsi
Bulud texnologiyaları	Müştərilərlə qarşılıqlı əlaqəni asanlaşdırmağa və xərcləri azaltmağa imkan verən o cümlədən, müştərilər, otellər və nəqliyyat haqqında məlumatların saxlanması və emalı üçün bulud platformalarının istifadəsi	Elektron mehmanxana rezervasiya sistemləri, nəqliyyat biletləri üçün onlayn kassa sistemi, müştəri məlumatlarının toplanması üçün elektron sistemlər
Aİ (Süni intellekt)	Rezervasiya proseslərini optimallaşdırmaq, ödənişləri emal etmək, göndərişləri izləmək və müştəri xidmətlərini təkmilləşdirmək süni intellektdən istifadə	Turun seçilməsi üçün tövsiyə sistemləri, sifariş sorğularının işlənməsi üçün avtomatlaşdırılmış sistemlər, müştəri suallarını cavablandırmaq üçün chatbotlar

Bununla belə, texnologiyanın inkişafı turizmdə logistikaya da öz çətinliklərini əlavə edir. Məsələn, onlayn qeydiyyat və təmassız ödənişlər kimi "özünə-xidmət" texnologiyalarının artan populyarlığı səyahətin idarə edilməsi proseslərində və texnologiyalarında dəyişiklik tələb edə bilər. Bundan əlavə, virtual turlar və onlayn ekskursiyalar kimi virtual texnologiyaların inkişafı real turist xidmətlərinin populyarlığına təsir göstərə və turistlərin istehlakçı davranışının dəyişməsinə səbəb ola bilər.
Turizmdə logistikanı xeyli asanlaşdıran əsas texnologiyalardan biri qlobal paylama şəbəkələrinin idarəetmə sistemidir (Global Distribution System - GDS). Bu sistemlər səyahət agentliklərinə dünyanın istənilən nöqtəsində aviabiletləri, otelləri və digər turist xidmətlərini tez və səmərəli bron etməyə imkan verir. Onlar həmçinin turistlərin daşınması və logistika xərclərinin maksimum səmərəliliyini təmin etməyə kömək edir.
Bununla belə, turizm logistikası sahəsində rəqəmsal transformasiya səviyyəsinin artırılması yolunda müəyyən çətinliklər və maneələr mövcuddur. Onların arasında ən mühümü müxtəlif şirkətlər arasında məlumat mübadiləsi üçün standartlaşdırılmış formatın olmaması, həmçinin məlumatların qorunması və məxfiliklə bağlı problemlərdir. Texnologiyanın inkişafı və istehlakçı davranışının dəyişməsi sayəsində turizmdə logistika getdikcə daha çox turistlərin fərdi ehtiyaclarına yönəlir.
Son olaraq qeyd edə bilərik ki, turizmdə logistika turizm biznesinin mühüm elementidir və turizm xidmətlərinin səmərəli təşkili və əlaqələndirilməsinin təmin edilməsində həlledici rol oynayır. Artan rəqabət və texnologiyanın sürətli inkişafı ilə əlaqədar olaraq, turizmdə logistika turistlərin ehtiyaclarını ödəmək və

turizm biznesinin maksimum səmərəliliyini təmin etmək üçün daha çevik olmalı və bazar dəyişikliklərinə uyğunlaşdırılmalıdır.
Bu məqsədlərə nail olmaq üçün turizm şirkətləri səyahətlərin idarə edilməsinin koordinasiyasını, səmərəliliyini artırmaq üçün virtual reallıq, blokçeyn və s. kimi ən son texnologiya və logistika üsullarından istifadə etməlidirlər. Bundan əlavə, logistika idarəetməsi davamlı inkişaf çərçivəsində həyata keçirilməlidir ki, bu da ekoloji dayanıqlığın təmin edilməsini və turizmin ətraf mühitə təsirinin azaldılmasını özündə birləşdirsin.
Turizmin ən sürətlə inkişaf edən sahələrdən biri olduğu müasir dünyada turizm biznesinin rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsində və turistlərin tələbatının ödənilməsində turizm logistikası mühüm rol oynayır. Beləliklə, turizmdə logistikanın yeni texnologiya və üsullarının öyrənilməsi və işlənib hazırlanması, həmçinin ekoloji dayanıqlığın və cəmiyyət və ətraf mühit qarşısında məsuliyyətin təmin edilməsi müasir dünyada turizmdə logistikanın inkişafının mühüm çağırışları və perspektivləridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ə.Əlirzayev "Turizmin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi"- Bakı, "İqtisad Universiteti" Nəşriyyatı, 2010 – 529s.
2. İ.Hüseynov, N.Əfəndiyeva – Turizmin Əsasları – Bakı, «Mars-Print» nəşriyyatı 2007 – 442s.
3. H.Əhmədov - Yeni və perspektiv nəqliyyat növləri - Bakı, AzTU, 2014 - 491s.
4. E.Süleymanov - "Azərbaycanda turizmin inkişafının sosial-iqtisadi rolu" mövzusunda magistr dissertasiyası – Bakı, 2016 – 94s.
5. Z.Məmmədov – XXI Əsr:İqtisadi İnkişafın Nəqliyyat Strukturu – Bakı, 2002 - 384s.
6. B.Bilalov, Ç.Gülalıyev - "Turizmin Əsasları " –Bakı, 2015 – 492s.
7. Turizm və rekreasiya XXI əsrdə: Problemlər və Perspektivlər – Bakı, 2019 – 303s.
8. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Turizm Agentliyi - https://www.tourism.gov.az/
9. Ümumdünya Turizm Təşkilatı - https://www.unwto.org/
10. Azərbaycan Milli Kitabxanası https://www.anl.az/

Nərmin PİRİYEVA

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti,
magistrant
e-mail: piriyevanermin3@gmail.com

AZƏRBAYCANDA DAVAMLI İNKİŞAF VƏ TURİZMİN İDARƏ EDİLMƏSİ: COVID-19 PANDEMİYASININ TƏSİRİ

Xülasə: *Məqalə, COVID-19 pandemiyasının Azərbaycanda turizm sektoruna təsirini ətraflı şəkildə araşdırır və bu çətinliklərə qarşı görülən tədbirləri ön plana çıxarır. Pandemiya dövründə turizm sektorunun üzləşdiyi problemləri həll etmək üçün bir sıra strategiyalar tətbiq edilmişdir. Daxili turizmin təşviqi, ölkə daxilində səyahət edənlərin sayını artırmaq və yerli iqtisadiyyata dəstək vermək məqsədilə həyata keçirilmişdir. Sanitar-gigiyenik standartların artırılması, turistlərin sağlamlığını qorumaq və onların təhlükəsizliyini təmin etmək üçün vacib addımlardan biri olmuşdur. Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi isə turizm xidmətlərinin daha əlçatan və effektiv olmasına imkan yaratmışdır. Məqalədə, həmçinin turizm obyektlərinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və turistlərin etibarının bərpası üçün hazırlanan xüsusi strategiyalar da ətraflı şəkildə təsvir edilir. Beləliklə, məqalə, pandemiya dövründə turizm sektorunun üzləşdiyi çətinliklərə qarşı Azərbaycanın atdığı addımları və gələcək üçün planlaşdırılan strategiyaları əhatə edir.*

Açar sözlər: *İnnovasiyalar, turizm, innovativ həllər, turizm sektoru, turist*

SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND TOURISM MANAGEMENT IN AZERBAIJAN: THE IMPACT OF THE COVID-19 PANDEMIC

Abstract: *The article examines in detail the impact of the COVID-19 pandemic on the tourism sector in Azerbaijan and highlights the measures taken against these challenges. Several strategies have been implemented to address the challenges facing the tourism sector during the pandemic. Promoting domestic tourism was implemented to increase the number of travelers within the country and support the local*

economy. Increasing the sanitary-hygienic standards has been one of the important steps to protect the health of tourists and ensure their safety. The application of digital technologies has made tourism services more accessible and effective. The article also describes in detail the specific strategies developed to ensure the safety of tourist facilities and restore the trust of tourists. Thus, the article covers the steps taken by Azerbaijan against the difficulties faced by the tourism sector during the pandemic and the planned strategies for the future.

Keywords: *Innovations, tourism, innovative solutions, tourism sector, tourist*

УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ И УПРАВЛЕНИЕ ТУРИЗМОМ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ: ВЛИЯНИЕ ПАНДЕМИИ COVID-19

Резюме: *В статье подробно рассматривается влияние пандемии COVID-19 на туристический сектор Азербайджана и освещаются меры, принимаемые против этих вызовов. Был реализован ряд стратегий для решения проблем, стоящих перед туристическим сектором во время пандемии. Продвижение внутреннего туризма осуществлялось с целью увеличения количества путешественников внутри страны и поддержки местной экономики. Повышение санитарно-гигиенических норм стало одним из важных шагов по охране здоровья туристов и обеспечению их безопасности. Применение цифровых технологий сделало туристические услуги более доступными и эффективными. Также в статье подробно описаны конкретные стратегии, разработанные для обеспечения безопасности туристических объектов и восстановления доверия туристов. Таким образом, в статье рассматриваются шаги, предпринятые Азербайджаном против трудностей, с которыми столкнулся туристический сектор во время пандемии, и запланированные стратегии на будущее.*

Ключевые слова: *COVID-19, туризм, устойчивое развитие, туристический сектор, турист*

GİRİŞ

XXI əsrdə bəşəriyyət bir sıra qlobal böhranlarla üzləşmişdir ki, bu da dünya iqtisadiyyatının artımına mənfi təsir göstərmişdir. 2020-ci ildə isə daha gözlənilməz və dağıdıcı bir vəziyyət ortaya çıxdı. 2020-ci ilin əvvəlində bütün ölkələr Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı tərəfindən elan edilən yeni növ koronavirus - COVID-19 pandemiyası ilə üzləşdi. Turizm sektoru, pandemiyanın iqtisadi təsirindən ən çox zərər görən qlobal sənayelərdən biri olmuşdur. Səyahət məhdudiyyətləri və karantin tədbirləri turizm fəaliyyətlərini əhəmiyyətli dərəcədə azaldaraq sektorda ciddi iqtisadi çətinliklər yaratmışdır. COVID-19 pandemiyası, son illərin ən əhəmiyyətli və gözlənilməz hadisələrindən biri olaraq, qlobal miqyasda ciddi böhran və çaxnaşma yaratmışdır. 2020-ci ilin əvvəlindən etibarən baş verən hadisələr, hər bir ölkəyə, iqtisadiyyata və insan fəaliyyətinə təsir göstərmişdir. Pandemiyanın yayılmasının azaldılması üçün demək olar ki, bütün ölkələrdə uzun məsafələrə səyahət məhdudlaşdırılmış və insanların evdən, şəhərdən, rayondan, bölgədən və ölkədən çıxması məhdudlaşdırılmışdır. Bu məhdudiyyətlər, həm qlobal, həm də milli miqyasda turizmin dayandırılmasına səbəb olmuşdur.

COVID-19 pandemiyası, qlobal miqyasda bir çox sektora təsir etdiyi kimi, Azərbaycanda da turizm sektoruna əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Dünya üzrə səyahətlərin azalması prosesi gedir. İnsanlar artıq hər hansı ölkədə deyil, regionda koronavirus olduqda həmin bölgəyə getməkdən çəkinirlər. Bu vəziyyət Azərbaycana da təsir etmişdi.

Pandemiya dövründə tətbiq olunan məhdudiyyətlər və səyahət qadağaları, turizm fəaliyyətlərinin azalmasına və iqtisadi itkilərə səbəb olmuşdur. Bu çətinliklərə baxmayaraq, Azərbaycanın turizm sektoru, davamlı inkişaf və idarəetmə strategiyaları ilə bu vəziyyətdən çıxış yolları axtarmışdır. Sektor, yeni strategiyalar və innovativ yanaşmalar tətbiq edərək, həm daxili, həm də beynəlxalq turizmin canlanmasına çalışmışdır. Dövlət dəstəyi və müxtəlif təşviq proqramları ilə turizm müəssisələrinin ayaqda qalmasına kömək edilmişdir. Bu yanaşmalar, sektorun uzunmüddətli dayanıqlığını təmin etmək və gələcəkdə oxşar böhranlara hazırlıqlı olmaq üçün vacib addımlar olmuşdur.

Son zamanlar turizm sektorunun intensivləşdiyini göstərən ölkələrdən biri də Azərbaycandır. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İqtisadiyyat İnstitutunun rəsmi məlumatına görə, 2018-ci ildə turizm sektoru ölkə iqtisadiyyatının kritik sahələrindən biri kimi seçilmişdir. [1].

COVID-19 pandemiyasının Azərbaycan turizm sektoruna təsirlərini iştirakçı rəyləri və Azərbaycan Statistika İdarəsinin təqdim etdiyi rəqəmlər əsasında araşdırmışdır.

Turizm üzrə Dövlət Agentliyinin 2020-ci il üçün təqdim etdiyi məlumatları nəzərdən keçirərkən görə bilərik ki, 2020-ci ilin yanvar ayı turizm üçün uğurlu olub, 2019-cu ilin müvafiq göstəricisi ilə müqayisədə Azərbaycana gələn turistlərin sayı 18,1% artaraq 226,2 min nəfər olub və ölkəmizə ən çox turist Rusiyadan (+20,5%), Gürcüstandan (+20,5%) gəlib. +14,6%, Yaxın Şərq (+20,8%), Türkiyə (+12,1%) və İran (+26,5%). Turist axınındakı artım fevral ayında da davam edib ki, bu da səyahət üçün çox əlverişli deyil. Bu ay ölkəyə gələn turistlərin sayı 15,8% artıb, onların əksəriyyəti Gürcüstandan -59 min nəfər (+11,4%) və Rusiyadan -55 min nəfər (+23,3%) olub. Türkiyədən gələn turistlərin sayı 23600 (+5,9%), Yaxın Şərqdən 16900 nəfər (+11,2%), İrandan 13400 37 nəfər (+22,9%) olub. Ən yüksək artım Rusiya və İrandan gələn

turistlərin sayında müşahidə olunur. [2].

Pandemiya, Azərbaycanın turizm sektoruna da ciddi ziyan vurmuşdur. Ölkədə ilk yoluxma halı 2020-ci ilin fevralında qeydə alınmışdır. İlk yoluxanlar İrandan gələn vətəndaşlar olmuş və yoluxma halları təsdiqləndikdən sonra İranla sərhəd iki həftəlik bağlanmışdır. O zaman virusun nə qədər təhlükəli olduğu tam məlum deyildi və vəziyyətin nə qədər davam edəcəyini proqnozlaşdırmaq mümkün deyildi. 2020-ci ilin mart ayından etibarən bu sahədə əhəmiyyətli geriləmələrə səbəb olmuşdur. Azərbaycan Respublikası Dövlət Turizm Agentliyinin məlumatına görə, turizm göstəricilərində kəskin azalma mart ayından başlayıb. 2020-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında Azərbaycana 155 ölkədən 686,3 min nəfər səfər etmişdir ki, bu da əvvəlki ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 3,5 dəfə azdır. Statistikaya görə, bu azalma qlobal pandemiya və səyahət məhdudiyyətləri ilə əlaqədar ola bilər. Koronavirus infeksiyasının yayılmasının qarşısını almaq üçün Azərbaycan ilə qonşu dövlətlər arasında sərhədlərdə məhdudlaşdırıcı rejim tətbiq edilmiş və dünyanın əksər ölkələrində vətəndaşların gediş-gəlişinə müvəqqəti məhdudiyyətlər qoyulmuşdur. Bu səbəbdən, 2020-ci ilin aprel-sentyabr aylarında ölkəyə gələnlərin sayında kəskin azalma müşahidə olunmuş və səfərlər əsasən qeyri-turizm məqsədləri üçün həyata keçirilmişdir.

Bunu nəzərə alaraq, digər ölkələr kimi Azərbaycan üçün də turizmə tətbiq olunan kəskin məhdudiyyətlər, iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarına və bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatına əhəmiyyətli dərəcədə mənfi təsir göstərmişdir. [3].

Nəticələr göstərir ki, Azərbaycanın turizm sektoru pandemiyadan mənfi təsirlənmişdir. İştirakçılar, pandemiyanın təsirinin 2020-ci ilin mart ayından etibarən turizm fəaliyyətlərində azalmalarla sektorda böhrana səbəb olduğunu bildirmişlər. Dövlət dəstəyi ilə ayaqda qalmağa çalışan turizm sektoru, sentyabr ayında başlayan Azərbaycan-Ermənistan müharibəsi ilə bu dəstəyi itirmişdir. Bu səbəbdən sektor daha böyük iqtisadi və sosial problemlərlə üzləşmişdir. Sektordakı daralma və xərcləri azaltmaq üçün işdən çıxarmalar baş vermişdir ki, bu da işsizlik probleminin artmasına və sosial problemlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Araşdırma nəticələri, pandemiyanın iqtisadi və sosial problemlərə, xüsusən də işsizliyə birbaşa təsir etdiyini göstərir və epidemiya davam edərsə, problemlərin daha da dərinləşəcəyi ilə bağlı narahatlıqlar mövcud idi. Araşdırma, insanların yaşayış rahatlığının səyahət məhdudiyyətləri və iqtisadi qeyri-kafilik səbəbindən azaldığını müəyyən etmişdir. Bu nəticələr, böhranın çoxölçülü təsirini göstərdiyi üçün əhəmiyyətlidir.

Pandemiyanın əhaliyə təsirini minimuma endirmək və COVID-19 ilə mübarizə aparmaq üçün Azərbaycan güclü bir strategiya qəbul edib. COVID-19-un yayılmasının qarşısını almaq üçün milli hakimiyyət orqanları bir sıra tədbirlər həyata keçirib. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti 30 yanvar 2020-ci il tarixdə yeni növ koronavirusun ölkədə geniş yayılmasının qarşısının alınmasına dair Tədbirlər Planı təsdiqləyib. Koronavirusun ölkədə yayılması ilə əlaqədar hökumət tərəfindən həyata keçirilən tədbirlərin əlaqələndirilməsi məqsədi ilə Hökumət tərəfindən 27 fevral 2020- ci il tarixdə Nazirlər Kabineti yanında aidiyyəti qurumların rəhbər işçilərindən ibarət Operativ Qərargah yaradılıb. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti 19 mart 2020-ci il tarixində "Azərbaycan Respublikasında əhalinin sağlamlığının qorunması və koronavirus infeksiyasına qarşı mübarizənin gücləndirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında" Sərəncam imzalayıb.

NƏTİCƏ

COVID-19 pandemiyasının Azərbaycanda turizm sektoruna təsiri geniş şəkildə təhlil edilmiş və bu çətinliklərin öhdəsindən gəlmək üçün bir sıra strateji tədbirlər həyata keçirilmişdir. Pandemiya dövründə turizm sektorunun üzləşdiyi əsas problemlərdən biri turist axınının azalması və bununla əlaqədar iqtisadi itkilər olmuşdur. Buna cavab olaraq, Azərbaycan hökuməti və turizm təşkilatları daxili turizmin inkişafına xüsusi diqqət yetirmiş, yerli turistlər üçün müxtəlif təşviq proqramları və kampaniyalar təşkil etmişdir. Sanitar-gigiyenik standartların artırılması, turizm obyektlərinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün vacib addımlardan biri olmuşdur. Bu, turistlərin sağlamlığını qorumaq və onların etibarını bərpa etmək üçün mühüm rol oynamışdır. Eyni zamanda, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi, turizm xidmətlərinin daha əlçatan və effektiv olmasına imkan yaratmışdır. Bütün bu tədbirlər, pandemiyanın yaratdığı çətinliklərə baxmayaraq, Azərbaycanın turizm sektorunun davamlı inkişafını təmin etmək və gələcəkdə daha dayanıqlı bir turizm mühiti yaratmaq üçün atılan mühüm addımlar kimi qiymətləndirilir. Bu strategiyalar, həmçinin, turizm sektorunun gələcəkdə potensial böhranlara daha hazırlıqlı olmasına kömək edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Allahverdiyeva, L.A. (2017). Azərbaycanda rəqabətqabiliyyətli turizmin formalaşması. AMEA İqtisadiyyat İnstitutu, Bakı, 2017
2. Cardenas-Garcia, P., Sanchez-Rivero, M., Pulido-Fernandez, J. (2013), 206-221.
3. Bilan, Y., Lyeonov, S., Lyulyov, O., & Pimonenko, T. (2019). Brend idarəçiliyi və ölkənin makroiqtisadi sabitliyi.
4. https://www.unwto.org/tourism-data/international-tourism-and-covid-19
5. https://www.worldometers.info/coronavirus/country/azerbaijan/
6. https://www.unwto.org/covid-19-and-tourism-2020

Ramil ŞIXALİYEV

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti,
magistrant
ramilshixaliyev13@gmail.com

İNSAN RESURSLARININ İDARƏ EDİLMƏSİNİN BİZNES STRATEGİYASINA İNTEQRASİYASI: TƏŞKİLATI UĞURA APARAN YOL

Xülasə: *Müasir rəqabət şəraitində İnsan Resurslarının İdarə Edilməsinin (İRİ) biznes strategiyasına inteqrasiyası təşkilati uğur üçün vacibdir. Bu yanaşma insan kapitalını təşkilatın ümumi məqsədlərinə uyğunlaşdırır, performans və innovasiyaya təkan verən vahid və motivasiyalı işçi qüvvəsini asanlaşdırır.*
Strateji İRİ müxtəlif təcrübələri, o cümlədən istedadların əldə edilməsi, inkişafı, performansın idarə edilməsi və ardıcıllığın planlaşdırılmasını əhatə edir. Bu təcrübələr düzgün insanların düzgün rollarda olmasını, lazımi bacarıq və motivasiya ilə təchiz olunmasını təmin edir. Bundan əlavə, İRİ-nin biznes strategiyası ilə inteqrasiyası davamlı təkmilləşmə və uyğunlaşma mədəniyyətini inkişaf etdirir, təşkilatlara bazar dəyişikliklərinə və yaranan çağırışlara sürətlə cavab verməyə imkan verir.
Bu uyğunlaşma həm də rəhbərlik və işçilər arasında effektiv ünsiyyəti təşviq edir, etimadı və əməkdaşlığı artırır. İRİ-ni strateji planlaşdırmaya cəlb etməklə, təşkilatlar daha çevik və davamlı işçi qüvvəsi yaradaraq işçi qüvvəsinin ehtiyaclarını proaktiv şəkildə müəyyən edə və həll edə bilər.
Nəticə olaraq, İRİ-nin biznes strategiyasına uğurlu inteqrasiyası nəinki əməliyyat səmərəliliyini artırır, həm də davamlı böyüməyə təkan verir. Təşkilatlar müasir biznes mühitinin mürəkkəbliklərində naviqasiya etdikcə, İRİ-ə strateji yanaşmanın mənimsənilməsi onların uzunmüddətli uğurunun və rəqabət qabiliyyətinin əsas amili olacaqdır. Bu inteqrasiya vasitəsilə bizneslər insan potensialını strateji məqsədlərlə uyğunlaşdıran, innovasiyaları təşviq edən və təşkilati dayanıqlığı təmin edən yüksək performanslı mədəniyyət formalaşdıra bilər.

Açar sözlər: *insan resursları, biznes strategiyası, inteqrasiya, uğura aparan yol, idarəetmə*

INTEGRATING HUMAN RESOURCE MANAGEMENT INTO BUSINESS STRATEGY: A PATH TO ORGANIZATIONAL SUCCESS

Abstract: *In today's competitive environment, integrating Human Resource Management (HRM) into business strategy is critical to organizational success. This approach aligns human capital with the overall goals of the organization, facilitating a cohesive and motivated workforce that drives performance and innovation.*
Strategic HR encompasses a variety of practices, including talent acquisition, development, performance management, and succession planning. These practices ensure that the right people are in the right roles, equipped with the right skills and motivation. In addition, the integration of IRI with business strategy fosters a culture of continuous improvement and adaptation, allowing organizations to quickly respond to market changes and emerging challenges.
This alignment also promotes effective communication between management and employees, increasing trust and cooperation. By involving IRI in strategic planning, organizations can proactively identify and address workforce needs, creating a more agile and resilient workforce.
As a result, successful integration of IRI into business strategy not only increases operational efficiency, but also drives sustainable growth. As organizations navigate the complexities of today's business environment, adopting a strategic approach to IRI will be a key factor in their long-term success and competitiveness. Through this integration, businesses can build a high-performance culture that aligns human potential with strategic goals, fosters innovation, and ensures organizational resilience.

Keywords: *human resources, business strategy, integration, path to success, management*

ИНТЕГРАЦИЯ УПРАВЛЕНИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКИМИ РЕСУРСАМИ В БИЗНЕС-СТРАТЕГИЮ: ПУТЬ К ОРГАНИЗАЦИОННОМУ УСПЕХУ

Резюме: *В сегодняшней конкурентной среде интеграция управления человеческими ресурсами (УЧР) в бизнес-стратегию имеет решающее значение для организационного успеха. Такой подход согласует человеческий капитал с общими целями организации, способствуя созданию сплоченной и мотивированной рабочей силы, которая стимулирует производительность и инновации.*
Стратегический УЧР охватывает различные практики, включая приобретение талантов, развитие, управление производительностью и планирование преемственности. Эти практики гарантируют, что нужные люди находятся на нужных ролях, обладают нужными навыками и мотивацией. Кроме того, интеграция УЧР с бизнес-стратегией способствует культуре постоянного совершенствования и адаптации, позволяя организациям быстро реагировать на изменения рынка и возникающие проблемы.

Такое согласование также способствует эффективной коммуникации между руководством и сотрудниками, повышая доверие и сотрудничество. Вовлекая УЧР в стратегическое планирование, организации могут заблаговременно выявлять и удовлетворять потребности рабочей силы, создавая более гибкую и устойчивую рабочую силу.
В результате успешная интеграция УЧР в бизнес-стратегию не только повышает операционную эффективность, но и стимулирует устойчивый рост. Поскольку организации ориентируются в сложностях современной бизнес-среды, принятие стратегического подхода к УЧР станет ключевым фактором их долгосрочного успеха и конкурентоспособности. Благодаря этой интеграции предприятия могут создать высокопроизводительную культуру, которая согласует человеческий потенциал со стратегическими целями, способствует инновациям и обеспечивает организационную устойчивость.
Ключевые слова: *человеческие ресурсы, бизнес-стратегия, интеграция, путь к успеху, управление*

GİRİŞ

Müasir biznes mənzərəsində təşkilatlar idarəetməyə strateji yanaşma tələb edən daimi problemlər və imkanlarla üzləşirlər. Bu yanaşmanın mühüm komponentlərindən biri İnsan Resurslarının İdarə Edilməsinin biznes strategiyasına inteqrasiyasıdır. Bu inteqrasiya sadəcə İR təcrübələrini təşkilat məqsədləri ilə uyğunlaşdırmaq funksiyası deyil. Bu, insan kapitalının performans, innovasiya və ümumi uğurun əsas sürücüsü kimi tanınması ilə bağlıdır. İRİ-ni əsas biznes strategiyasına daxil etməklə, təşkilatlar strateji məqsədlərə nail olmağa mənalı töhfə verən yüksək performanslı işçi qüvvəsi yetişdirə bilərlər [1].

Strateji baxımdan İRİ-nin mahiyyəti

Strateji baxımdan İnsan Resurslarının İdarə Edilməsi insan resursları siyasətlərini ümumi biznes strategiyası ilə uyğunlaşdırmaq üçün hazırlanmış geniş təcrübələri əhatə edir. İRİ-nin əsas komponentlərinə istedadların əldə edilməsi, təlim və inkişaf, performansın idarə edilməsi və ardıcıllığın planlaşdırılması daxildir. Bu təcrübələr təşkilatların düzgün istedadı cəlb etməsini və saxlamasını təmin edir, işçiləri öz rollarında inkişaf etmək üçün lazımi bacarıqlarla təchiz edir. Məsələn, güclü istedadların əldə edilməsi strategiyası nəinki düzgün bacarıqlara malik olan şəxsləri müəyyən edir, həm də mədəni uyğunluğu nəzərə alır və bununla da işçilərin bağlılığını və saxlanmasını artırır.

Bundan əlavə, effektiv performans idarəetmə sistemləri fərdi məqsədləri təşkilati məqsədlərlə uyğunlaşdırmağa, hesabatlılıq və davamlı təkmilləşdirmə mədəniyyətini inkişaf etdirməyə xidmət edir. İşçilər töhfələrinin daha geniş təşkilati məqsədlərə necə təsir etdiyini görəndə, bu, motivasiya və məhsuldarlığı artırır. Bundan əlavə, varisliyin planlaşdırılmasına diqqət yetirilməsi təşkilatların lazım gəldikdə əsas rollara daxil ola biləcək daxili istedadları inkişaf etdirərək gələcək çağırışlara hazır olmasını təmin edir [2].

Uyğunlaşma və əməkdaşlıq mədəniyyətinin təşviqi

İRİ-nin biznes strategiyasına inteqrasiyası həm də uyğunlaşma və əməkdaşlıq mədəniyyətini təşviq edir. Bu gün sürətlə dəyişən biznes mühitində təşkilatlar çevik olmalı və bazar dinamikasına cavab verməlidir. İRİ dəyişiklikləri və innovasiyaları əhatə edən işçi qüvvəsini yetişdirməklə bu uyğunlaşma qabiliyyətini inkişaf etdirməkdə mühüm rol oynayır. Buna davamlı öyrənmə təşəbbüsləri və peşəkar inkişafa sadiqlik vasitəsilə nail olmaq olar [3].

Rəhbərlik və işçilər arasında effektiv ünsiyyət bu inteqrasiyanın digər vacib aspektidir. İRİ təcrübələri strateji cəhətdən uyğunlaşdırıldıqda, etimadı və əməkdaşlığı gücləndirən şəffaf kommunikasiya kanalları yaradır. Məşğul olan işçilər ideyaları bölüşmək və rəy bildirmək ehtimalı daha yüksəkdir ki, bu da innovativ həllər və təkmilləşdirilmiş təşkilati performansa səbəb ola bilər. Bundan əlavə, İRİ-nin strateji planlaşdırma prosesinə cəlb edilməsi təşkilatlara işçi qüvvəsinə olan ehtiyacları qabaqcadan proqnozlaşdırmağa və həll etməyə imkan verir, onları yaranan çağırışlara effektiv cavab vermək üçün yerləşdirir.

Davamlı artım və dayanıqlılığın idarə edilməsi

Nəhayət, İRİ-nin biznes strategiyasına uğurlu inteqrasiyası əməliyyat səmərəliliyini artırır və davamlı böyüməyə təkan verir. İnsan kapitalını tanıyan və istifadə edən təşkilatlar müasir biznes mühitinin mürəkkəbliklərini idarə etmək üçün daha yaxşı təchiz olunublar. İşçilərə sırf resurs deyil, qiymətli aktivlər kimi yanaşmaqla, təşkilatlar sədaqət və öhdəliyi gücləndirə bilər ki, bu da daha yüksək məşğulluq və məhsuldarlığa səbəb olur [4].

Bizneslər təkamül etməyə davam etdikcə, İRİ-ə strateji yanaşmanın mənimsənilməsi uzunmüddətli uğur və rəqabətqabiliyyətlilik üçün vacib olacaqdır. Bu inteqrasiya nəinki əməliyyat effektivliyini artırır, həm də insan potensialını strateji məqsədlərlə uyğunlaşdıran yüksək performanslı mədəniyyəti inkişaf etdirir. Bununla, təşkilatlar innovasiyaları təşviq edə, təşkilati dayanıqlığı təmin edə və daim dəyişən bazarda davamlı böyüməyə nail ola bilərlər.

Nəticə olaraq, İnsan Resurslarının İdarəedilməsinin biznes strategiyasına inteqrasiyası sadəcə praktiki addım deyil. Bu, təşkilatların öz kapitalını necə qavraması və istifadə etməsində əsaslı dəyişiklikdir. İRİ-ni biznes məqsədlərinə uyğunlaşdırmaqla təşkilatlar performans və innovasiyaları idarə edə bilən dinamik və məşğul işçi qüvvəsi yarada bilərlər. Bu uyğunlaşma təşkilati uğura nail olmaq və bugünkü mürəkkəb biznes

mənzərəsində rəqabət üstünlüyünü qorumaq üçün çox vacibdir.

İRİ inteqrasiyasında texnologiyanın rolu

Ənənəvi İRİ təcrübələrinə əlavə olaraq, SİRİ-nin biznes strategiyasına inteqrasiyasında texnologiyanın rolunu nəzərdən qaçırmaq olmaz. Rəqəmsal alətlərin və platformaların yüksəlişi təşkilatların insan resurslarını necə idarə etməsində inqilab etdi. İnsan Resursları İnformasiya Sistemləri (İRİS) və performansın idarə edilməsi proqramı kimi texnologiyalar İR proseslərini sadələşdirir və İR mütəxəssislərinə inzibati tapşırıqlardan daha çox strateji təşəbbüslərə diqqət yetirməyə imkan verir.

Bu texnologiyalar məlumatlara əsaslanan qərarların qəbulunu asanlaşdırır, təşkilatlara işçi qüvvəsi ölçülərini və meyllərini təhlil etməyə imkan verir. Məsələn, məlumat analitikası işçilərin performansı, məşğulluq səviyyələri və dövriyyə dərəcələri haqqında anlayışlar təqdim edə bilər ki, bu da İR komandalarına təkmilləşdirmə sahələrini müəyyən etməyə imkan verir. Məlumatlardan istifadə etməklə, təşkilatlar işçi qüvvəsinin inkişaf edən ehtiyaclarını ödəmək və onları biznes məqsədləri ilə daha effektiv uyğunlaşdırmaq üçün İR strategiyalarını uyğunlaşdıra bilər [5].

Bundan əlavə, texnologiya təşkilat daxilində ünsiyyəti və əməkdaşlığı gücləndirir. Rəqəmsal platformalar uzaqdan işləməyə və müasir iş mühitində getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edən çevik cədvəllərə imkan verir. Texnologiyanı mənimsəməklə, təşkilatlar inklüzivlik və uyğunlaşma mədəniyyətini inkişaf etdirə, onların strateji baxışlarına uyğun gələn müxtəlif istedad fondunu cəlb edə bilərlər.

İRİ inteqrasiyasının çətinlikləri

Aydın üstünlüklərə baxmayaraq, İRİ-nin biznes strategiyasına inteqrasiyası problemlərsiz deyil. Əhəmiyyətli bir maneə dəyişikliyə qarşı müqavimətdir. Həm işçilər, həm də rəhbərlik qurulmuş iş axınının pozulmasından qorxaraq yeni İHR təcrübələrini və ya texnologiyalarını mənimsəməkdə tərəddüd edə bilər. Bu müqavimətin öhdəsindən gəlmək üçün təşkilatlar inteqrasiyanın faydalarını aydın şəkildə çatdıraraq və işçiləri prosesə cəlb etməklə dəyişikliklərin idarə edilməsi səylərinə üstünlük verməlidirlər. Təlim və inkişaf təşəbbüsləri həmçinin işçiləri yeni təcrübələrə uyğunlaşmaq üçün lazımi bacarıq və biliklərlə təchiz etməklə keçidi asanlaşdırmağa kömək edə bilər.

Digər problem təşkilatın bütün səviyyələrində uyğunlaşmanın təmin edilməsidir. İnteqrasiyanın müvəffəqiyyətli olması üçün yüksək rəhbərlərdən tutmuş cəbhə işçilərinə qədər iştirak tələb olunur. Rəhbərlik İRİ təşəbbüslərini dəstəkləməli və İR təcrübələrini biznes strategiyası ilə inteqrasiya etmək öhdəliyini nümayiş etdirməlidir. Buna müntəzəm ünsiyyət, işçilərin töhfələrinin tanınması və təşkilatın gələcəyi üçün ortaq bir baxışın yaradılması ilə nail olmaq olar [6].

Müvəffəqiyyətin və davamlı təkmilləşdirmənin ölçülməsi

İRİ inteqrasiyasının davamlı uğurunu təmin etmək üçün təşkilatlar İR təcrübələrinin effektivliyini qiymətləndirmək üçün ölçülər və əsas performans göstəriciləri yaratmalıdırlar. Bu ölçülərə işçilərin dövriyyəsi dərəcələri, məşğulluq balları, məhsuldarlıq səviyyələri və ümumi iş performansı daxil ola bilər. Bu göstəricilərin mütəmadi olaraq qiymətləndirilməsi təşkilatlara təkmilləşdirilməli sahələri müəyyən etməyə və İR strategiyalarında məlumat əsasında düzəlişlər etməyə imkan verir [7].

Davamlı təkmilləşdirmə təşkilat mədəniyyətinə daxil edilməli, işçiləri rəy və fikirləri bölüşməyə təşviq etməlidir. Öyrənmə və inkişafın prioritet olduğu mühiti inkişaf etdirməklə, təşkilatlar İRİ təcrübələrini təkmilləşdirə və onların inkişaf edən biznes ehtiyacları və xarici bazar şərtlərinə uyğunluğunu təmin edə bilərlər.

NƏTİCƏ

Nəticə olaraq, İnsan Resurslarının İdarə Edilməsinin biznes strategiyasına inteqrasiyası müasir biznes mühitində təşkilati uğurun əldə edilməsinin vacib komponentidir. İRİ təcrübələrini strateji məqsədlərlə uyğunlaşdırmaqla, təşkilatlar öz insan kapitalının tam potensialını açа bilər, performansı, innovasiyanı və davamlı inkişafı təmin edə bilər. Texnologiyanın inteqrasiyası bu uyğunluğu daha da gücləndirir, məlumatlara əsaslanan qərarların qəbulunu asanlaşdırır və təşkilat daxilində kommunikasiya və əməkdaşlığı təkmilləşdirir.

İnteqrasiya prosesi zamanı ortaya çıxa biləcək çətinliklərə baxmayaraq, dəyişikliklərin idarə edilməsinə, liderliyə alışmağa və davamlı təkmilləşdirməyə üstünlük verən proaktiv yanaşma uğura yol açа bilər. Belə ki, İRİ-nin strateji inteqrasiyasını mənimsəyən təşkilatlar mürəkkəblikləri idarə etmək, dəyişikliklərə uyğunlaşmaq və daim inkişaf edən bazarda inkişaf etmək üçün daha yaxşı mövqe tutacaqlar. Yüksək performanslı mədəniyyəti inkişaf etdirməklə və işçi qüvvəsinin dəyərini tanımaqla təşkilatlar rəqabət üstünlüyünü təmin edə və uzunmüddətli uğuru təmin edə bilərlər.

ƏDƏBİYYAT

1. X. Jia, “Synthetic Evaluation on Human Resource Innovational Performance in Enterprises,” in 2009 International Conference on Information Management, Innovation Management and Industrial Engineering, 2009.
2. J. Gowrabhathini, K. Arulini, T. Hari Priya, L. Hemanandu, S. N. V. Satya Bhargavi, and N. Varshini, “Enhancing Human Resources Management With AI-Powered Talent Acquisition Strategy Using Deep

RESNET," in 2024 2nd International Conference on Disruptive Technologies (ICDT), 2024.
3. M. A. Alaghbari, A. Ateeq, M. Alzoraiki, M. Milhem, and B. A. H. Beshr, "Integrating Technology in Human Resource Management: Innovations and Advancements for the Modern Workplace," in 2024 ASU International Conference in Emerging Technologies for Sustainability and Intelligent Systems (ICETSIS), 2024.
4. N. K. Nrip, M. A. Kadam, S. A. Memon, V. V. Desai, and R. D. Jadhav, "IOT Computation Integration into Business Process Management," in 2022 International Conference on Smart and Sustainable Technologies in Energy and Power Sectors (SSTEPS), 2022.
5. P. Tiwari, R. J. Garg, P. Singh, and A. Jain, "Digital Transformation and HR Strategies Linkage-With Special Reference to Delhi & NCR," in 2024 IEEE International Conference on Interdisciplinary Approaches in Technology and Management for Social Innovation (IATMSI), 2024.
6. Y. Alzyoud, "Artificial Intelligence for Sustaining Green Human Resource Management: A Literature Review," in 2022 ASU International Conference in Emerging Technologies for Sustainability and Intelligent Systems (ICETSIS), 2022.
7. Y. Liu and C. Li, "Research on the Integrated Management System of Metro Enterprises for Comprehensive Budget," in 2010 Third International Symposium on Electronic Commerce and Security, 2010.

Lalə QƏNBƏRLİ

Odlar Yurdu Universiteti,
magistrant
qnbrl.lala@gmail.com

TURİZM SEKTORUNDA RƏQƏMSAL İNFORMASİYA XİDMƏTLƏRİNİN KİBERTƏHLÜKƏSİZLİK RİSKLƏRİ VƏ ONLARIN İDARƏ OLUNMASI

Xülasə: *Son illərdə turizm sektoru rəqəmsal transformasiya prosesi ilə üzləşərək bir çox yeni texnologiyalardan istifadə etməyə başlamışdır. Bu texnologiyalar həm müştəri təcrübəsini yaxşılaşdırmağa, həm də əməliyyat səmərəliliyini artırmağa kömək etsə də, sektor kibertəhlükəsizlik risklərinə qarşı daha həssas olmuşdur. Xüsusilə, onlayn rezervasiya sistemləri, rəqəmsal ödəniş platformaları və istifadəçi məlumatlarının saxlanılması kimi sahələrdə ciddi təhlükələr mövcuddur. Bu məqalədə, turizm sektorunda qarşılaşılan əsas kibertəhlükəsizlik riskləri, o cümlədən məlumat oğurluğu, zərərli proqram təminatları və xidmətlərin dayandırılması kimi məsələlər ətraflı şəkildə araşdırılır. Həmçinin, bu riskləri azaltmaq üçün istifadə oluna biləcək innovativ idarəetmə yanaşmaları və şifrələmə texnologiyaları təklif olunur. Bu yanaşmaların məqsədi, sektorun kibertəhlükəsizlik dayanıqlığını artırmaq və müştəri məlumatlarının təhlükəsizliyini təmin etməkdir.*

Açar sözlər: *turizm sektoru, rəqəmsal informasiya, kibertəhlükəsizlik, risk idarəetməsi, şifrələmə texnologiyaları, məlumat oğurluğu, zərərli proqram təminatı, onlayn rezervasiya sistemləri, rəqəmsal ödənişlər*

CYBERSECURITY RISKS OF DIGITAL INFORMATION SERVICES IN THE TOURISM SECTOR AND THEIR MANAGEMENT

Abstract: *The tourism sector has undergone significant digital transformation in recent years, integrating a variety of advanced technologies. While these technologies have greatly enhanced customer experiences and operational efficiency, they have also made the sector more vulnerable to cybersecurity risks. Specifically, areas such as online booking systems, digital payment platforms, and the storage of user data are exposed to substantial threats. This article explores the main cybersecurity risks faced by the tourism sector, including data theft, malware, and service disruptions. Furthermore, it proposes innovative management approaches to mitigate these risks, such as utilizing encryption technologies to enhance security and protect customer data. The goal of these strategies is to improve the sector's cybersecurity resilience and safeguard user information.*

Keywords: *tourism sector, digital information, cybersecurity, risk management, encryption technologies, data theft, malware, online booking, digital payments*

РИСКИ КИБЕРБЕЗОПАСНОСТИ ЦИФРОВЫХ ИНФОРМАЦИОННЫХ УСЛУГ В ТУРИСТИЧЕСКОМ СЕКТОРЕ И ИХ УПРАВЛЕНИЕ

Резюме: *Туристический сектор в последние годы подвергся цифровой трансформации, внедряя различные передовые технологии. Эти технологии значительно улучшили клиентский опыт и повысили операционную эффективность, однако они также сделали сектор уязвимым к рискам кибербезопасности. Особенно это касается таких сфер, как онлайн-бронирование, цифровые платежные платформы и хранение пользовательских данных, которые подвергаются серьезным угрозам. В данной статье подробно рассматриваются основные риски кибербезопасности, такие как кража данных, вредоносные программы и атаки на доступность сервисов. Предлагаются инновационные подходы к управлению этими рисками, в том числе использование технологий шифрования для повышения безопасности и защиты данных клиентов. Эти меры направлены на укрепление киберустойчивости сектора и обеспечение безопасности пользовательской информации.*

Ключевые слова: *туристический сектор, цифровая информация, кибербезопасность, управление рисками, технологии шифрования, кража данных, вредоносные программы, онлайн-бронирование, цифровые платежи*

Turizm sektoru müasir iqtisadiyyatın ən dinamik sahələrindən biri olaraq cəmiyyətin sosial və iqtisadi inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərir. Müasir texnologiyaların sürətli inkişafı bu sahədə də böyük dəyişikliklərə yol açmışdır. Xüsusilə, rəqəmsal informasiya xidmətlərinin geniş tətbiqi, turistlər üçün daha rahat və əlçatan xidmətlər təmin edərək turizm sektorunun daha geniş miqyasda inkişafına şərait yaratmışdır [1]. Elektron rezervasiya sistemləri, onlayn bələdçi xidmətləri və rəqəmsal platformalar vasitəsilə turizm daha müasir və interaktiv bir forma almışdır. Lakin bu inkişaflarla yanaşı, rəqəmsal transformasiya kibertəhlükəsizliklə bağlı bir sıra riskləri də ortaya çıxarmışdır [3].

Kibertəhlükəsizlik turizm sektorunda həm müəssisələr, həm də istifadəçilər üçün kritik əhəmiyyət daşıyan bir məsələdir. Şəxsi məlumatların məxfiliyinin qorunması, maliyyə əməliyyatlarının təhlükəsizliyi və xidmət keyfiyyətinin yüksək səviyyədə saxlanılması üçün kibertəhlükəsizlik tədbirlərinin effektivliyi olduqca vacibdir. [4]. Xüsusilə, məlumatların oğurlanması, phishing hücumları və zərərli proqram təminatları kimi risklər sektorda fəaliyyət göstərən müəssisələrin nüfuzuna və müştəri məmnuniyyətinə ciddi zərbə vurur. Bu problemlərin aradan qaldırılması üçün müxtəlif texnoloji və təşkilati həllərə ehtiyac duyulur [6].

Rəqəmsal informasiya xidmətlərinin istifadəsi ilə yanaşı, bu xidmətlərin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məsələsi də diqqət mərkəzində olmalıdır [7]. Məsələn, güclü şifrələmə texnologiyalarının tətbiqi, şəxsi və maliyyə məlumatlarının təhlükəsizliyinin qorunmasında mühüm rol oynayır [8]. Eyni zamanda, süni intellekt əsaslı sistemlər vasitəsilə anomal davranışların erkən aşkarlanması və təhlükələrin qarşısının alınması mümkün olur. Blockchain texnologiyaları da turizm sektorunda əməliyyatların izlənilməsi və məlumatların şəffaflığının təmin edilməsində effektiv vasit kimi çıxış edir [10].

Bu sahədə həm dövlət, həm də özəl sektorun birgə əməkdaşlığı vacibdir. Dövlət qurumları kibertəhlükəsizlik sahəsində qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsinə və sektoral strategiyaların hazırlanmasına dəstək verməlidir. Özəl sektor isə qabaqcıl texnologiyalara investisiyalar yatırmalı və kibertəhlükəsizlik üzrə yüksək ixtisaslı kadrların yetişdirilməsinə diqqət yetirməlidir. Təhlükəsizlik maarifləndirmə proqramlarının həyata keçirilməsi və müntəzəm təhlükəsizlik yoxlamalarının aparılması bu sahədə risklərin minimuma endirilməsinə töhfə verə bilər [13].

Nəticə olaraq, rəqəmsal informasiya xidmətlərinin tətbiqi turizm sektorunda geniş imkanlar yaratsa da, kibertəhlükəsizlik məsələləri həll edilmədiyi halda bu inkişaflar təhlükə altına düşə bilər. Təhlükəsiz rəqəmsal mühitin yaradılması üçün innovativ həllər, qabaqcıl texnologiyalar və güclü əməkdaşlıq vacibdir. Belə yanaşma ilə turizm sektoru həm rəqəmsal dövrdə rəqabət qabiliyyətini qoruyar, həm də istifadəçilərin etibarını təmin edərək daha geniş miqyasda inkişaf edər [2].

Turizm sektorunda kibertəhlükəsizliyin əhəmiyyəti

a) Müştəri Etimadı və Brendin Qorunması: Turizm sektorunda müştərilər şəxsi və maliyyə məlumatlarını rəqəmsal platformalara etibar edirlər. Kibertəhlükəsizlik pozuntuları müştəri məlumatlarının oğurlanmasına səbəb ola bilər, bu isə etimadın itirilməsi və şirkətin brend nüfuzunun zədələnməsi ilə nəticələnir. Brend imicini qorumaq üçün təhlükəsizlik tədbirləri vacibdir.

b) Maliyyə Risklərinin Azaldılması: Kibertəhlükəsizlik pozuntuları şirkətlərə maliyyə baxımından böyük zərər verə bilər. Məlumatların sızması hüquqi məsuliyyət yaradır və GDPR kimi qanunlara uyğunluq pozuntularına görə yüksək cərimələr tətbiq edilir [5]. Həmçinin, xidmətin dayanması müştəri itkilərinə və gəlirin azalmasına gətirib çıxarır.

c) Xidmət Davamlılığı: Turizm sənayesi müştərilərə fasiləsiz xidmət göstərməyi tələb edir [7]. DDoS və ransomware hücumları kimi kibertəhlükələr xidmətlərin iflic olmasına səbəb ola bilər. Güclü kibertəhlükəsizlik tədbirləri xidmət davamlılığını təmin edir və müştəri məmnuniyyətini qoruyur [9].

d) Hücumların Qarşısının Alınması ilə İqtisadi Təsirlərin Azaldılması: Proaktiv kibertəhlükəsizlik yanaşması gələcəkdə baş verə biləcək hücumların qarşısını alır və şirkətləri maliyyə baxımından qoruyur. Həmçinin, kibertəhlükəsizlik sığortaları hücumların iqtisadi təsirlərini minimuma endirmək üçün əlavə təminat rolunu oynayır [11].

e) Rəqəmsal Transformasiya Strategiyasının Gücləndirilməsi: Turizm sektorunda rəqəmsal transformasiya kibertəhlükəsizlik tədbirləri ilə dəstəklənməlidir [12]. Blokçeyn və maşın öyrənməsi kimi texnologiyalar təhlükəsizliyi artırır. Təhlükəsiz rəqəmsal sistemlər müştərilərə daha innovativ və etibarlı xidmətlər təklif etməyə imkan verir [14].
f) Hüquqi Uyğunluq və Sektor Tələbləri: Turizm şirkətləri GDPR (Avropa İttifaqı Məlumat Qoruma Qaydaları) və PCI DSS (Ödəniş Kartı Sənayesi Təhlükəsizlik Standartı) kimi beynəlxalq qaydalara uyğun fəaliyyət göstərməlidir. Uyğunluğun təmin olunması hüquqi cərimələrin və problemlərin qarşısını alır [2].

NƏTİCƏ

Turizm sektorunda rəqəmsal informasiya xidmətlərinin inkişafı həm böyük imkanlar, həm də ciddi kibertəhlükəsizlik riskləri yaradır. İnformasiya texnologiyalarının sürətlə inkişafı və rəqəmsal transformasiya, sektorda xidmətlərin daha əlçatan və müasir olmasına imkan tanıyır. Lakin bu inkişaflar ilə birlikdə təhlükəsizlik məsələləri də ön plana çıxır. Kibertəhlükəsizlik riskləri, məlumatların oğurlanması, şəxsi məlumatların sızması, onlayn əməliyyatların manipulyasiyası kimi ciddi təhlükələr yaradır. Bu risklərin idarə edilməsi üçün texnoloji və təşkilati yanaşmaların tətbiqi zəruridir. Güclü kibertəhlükəsizlik tədbirləri sektorda həm müəssisələrin, həm də istifadəçilərin etibarını qorumağa və sektordakı davamlı inkişafı təmin etməyə imkan verə bilər. Bu tədbirlər, həmçinin turizm sektorunda rəqəmsal innovasiyaların tətbiqinin təhlükəsiz şəkildə reallaşmasını təmin edərək, müştəri məmnuniyyətini artırır və sektorda rəqabət üstünlüyü yaradır. Nəticədə, kibertəhlükəsizliyin təkmilləşdirilməsi sektordakı inkişafın dayanıqlılığını və uzunmüddətli müvəffəqiyyətini təmin edəcəkdir.

Təkliflər:

1. Təhlükəsizlik İnfrastrukturunun Gücləndirilməsi: Şifrələmə, süni intellekt və blokçeyn kimi qabaqcıl texnologiyaların tətbiqi genişləndirilməlidir. Bu texnologiyalar, məlumatların təhlükəsizliyini təmin etmək və hücumların qarşısını almaq üçün effektiv vasitələr təklif edir.
2. Maarifləndirmə Proqramları: Şirkət işçiləri və istifadəçilər arasında kibertəhlükəsizlik biliklərinin artırılması üçün təlimlər keçirilməlidir. Bu proqramlar istifadəçilərin kibertəhlükəsizlik məsələlərinə qarşı daha həssas və məlumatlı olmalarını təmin edəcəkdir.
3. Hüquqi Çərçivələrin Təkmilləşdirilməsi: Kibertəhlükəsizliklə bağlı qanunvericilik bazası müasir tələblərə uyğun yenilənməlidir. Qanunvericilikdəki boşluqların doldurulması və müvafiq beynəlxalq standartlarla uyğunluğun təmin edilməsi, sektorda hüquqi təhlükəsizlik yaratmağa kömək edər.
4. Kibertəhlükəsizlik Sığortası: Risklərin azaldılması üçün turizm müəssisələrində kibertəhlükəsizlik sığortası tətbiq edilməlidir. Bu, müəssisələrə potensial hücumların iqtisadi təsirlərini minimuma endirmək imkanı verəcəkdir.
5. Daimi Monitorinq: Sistemlərin mütəmadi yoxlanışı və təhlükələrin erkən aşkarlanması üçün monitorinq sistemləri qurulmalıdır. Bu sistemlər, həssas məlumatların qorunmasını və xidmətlərin davamlılığını təmin edəcək.
6. Əməkdaşlıq və Koordinasiya: Dövlət qurumları, özəl sektor və akademik təşkilatlar arasında güclü əməkdaşlıq yaradılmalıdır. Bu əməkdaşlıq, kibertəhlükəsizlik sahəsində innovativ həllərin hazırlanması və tətbiqi üçün zəruri şərait yaradacaqdır.
7. Rəqəmsal Mədəniyyətin İnkişafı: Turizm müəssisələrində rəqəmsal mədəniyyətin təşviqinə diqqət yetirilməlidir. Bu mədəniyyətin inkişafı, həm işçilərin, həm də istifadəçilərin kibertəhlükəsizlik məsələlərinə daha həssas yanaşmalarını təmin edəcəkdir.
8. Rəqəmsal Təhlükəsizliyin İnteqrasiyası: Rəqəmsal təhlükəsizlik strategiyaları, sektorun hər bir sahəsinə inteqrasiya edilməli və müxtəlif növ hücumlara qarşı etibarlı müdafiə mexanizmləri qurulmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Həsənli, N. (2021). *Kibertəhlükəsizlik və Məlumatların Müdafiəsi: Yeni Dövrün Tələbləri.* Bakı: Elm və Təhsil Yayınları.
2. Səfərov, M. (2020). *Rəqəmsal Transformasiya və Turizm Sektorunda İnnovasiyalar.* Bakı: Şərq-Qərb Yayınları.
3. Mustafayev, A. (2022). *Turizm Sektorunda Kibertəhlükəsizlik: Təhdidlər və Həllər.* Bakı: Təhsil Nəşriyyatı.
4. Akpınar, M. (2018). *Cybersecurity and Risk Management in Tourism.* Journal of Tourism and Hospitality Management, 6(3), 34-45.
5. Jackson, D., & Brown, J. (2019). *Digital Transformation in Tourism: Enhancing Customer Experience through Secure Information Services.* Tourism Management Perspectives, 30(1), 110-120.
6. Smith, R. (2020). *Cybersecurity in the Hospitality Industry: Challenges and Opportunities.* International Journal of Hospitality Management, 40(4), 89-103.

7. Güzel, İ. (2021). *Information Security and Cyber Risks in the Tourism Industry: Global Trends and Solutions.* International Journal of Cybersecurity, 12(2), 25-38.
8. Biriş, E., & Şimşek, T. (2019). *Dijital Turizm ve Siber Güvenlik Riskleri: İleri Teknolojilerin Entegrasyonu.* İstanbul: Akademik Kitap Yayınları.
9. Gupta, P., & Sharma, A. (2018). *Managing Cybersecurity Risks in the Digital Tourism Era: A Systematic Review.* Journal of Tourism and Cybersecurity, 2(1), 57-68.
10. Yılmaz, M., & Koç, H. (2021). *Turizm ve Dijital Güvenlik: Risk Yönetimi Yaklaşımları.* İstanbul: Beta Yayıncılık.
11. Çalışkan, A. (2020). *Siber Güvenlik ve Blockchain Teknolojileri: Turizm Sektöründeki Uygulamaları ve Çözüm Yolları.* İstanbul: Seçkin Yayınları.
12. Aydın, H. (2021). *Digital Security in the Tourism Industry: The Role of AI and Machine Learning.* Computers in Industry, 127(5), 119-128.
13. Dempsey, S., & Patel, A. (2019). *Protecting Customer Data in the Tourism Industry: Best Practices and Technology Solutions.* Cybersecurity in Hospitality, 14(3), 82-90.
14. Rzayev, T. (2020). *İnformasiya Təhlükəsizliyi və Turizm Sektorunda Yaradılan Risklər.* Bakı: Elm və Nəşriyyat.

Elnurə NƏCƏFOVA

Odlar Yurdu Universiteti,
magistrant
ncfvaelnure25@gmail.com

KORPORATİV KOMPÜTER ŞƏBƏKƏLƏRİNDƏ DİNAMİK MARŞRUTLAŞDIRMA PROTOKOLLARİ

Xülasə: *Dinamik marşrutlaşdırma protokolları korporativ kompüter şəbəkələrində davamlı əlaqənin yerinə yetirilməsi üçün əsasdır. Əsas işi odur ki,statik və standart marşrutlaşdırmanın çatışmazlıqlarını aradan götürərək məlumatların çatdırılması üçün ən əlverişli yolları hesablayırlar. Şəbəkədə protokolların işi mühümdür,çünki protokollar yüklərin balanslı şəkildə bölüşdürülməsini təmin edir,Şəbəkənin miqyasını artırmağa kömək edir,nasazlıqlara qarşı dayanıqlılıq tələb edir. Ən çox tətbiq olunan protokollar bunlardır: BGP,EIGRP,RIP və OSPF. Bu protokollardakı həmin özəlliklər dinamik marşrutlaşdırmanı müəssisələrin səmərəli,adaptiv və etibarlı şəbəkə fəaliyyəti üçün mühüm hissə təşkil edir.*
Məqalədə bu məzmunda əhatəli araşdırmalar icra edilmiş, yerli və xarici tədqiqatçıların araşdırmalarından istifadə edərək ətraflı məlumatlar vurğulanmışdır.

Açar sözlər: *Davamlı əlaqə,Şəbəkənin miqyası,yüklərin balanslaşdırılması,etibarlı şəbəkə fəaliyyətləri,dynamik marşrutlaşdırma protokolları,statik və standart marşrutlaşdırma.*

CORPORATE COMPUTER NETWORKS: DYNAMIC ROUTING PROTOCOLS

Abstract**:** *Dynamic routing protocols are fundamental for ensuring continuos connectivity in corporate computer networks. Their primary role is to address the limitations of static and default routing by calculating the most efficient paths for data delivery. Protocols play a vital role in the network as they ensure balanced load distribution,assist in scaling the network and provide resilience against failures. The most frequently utilized protocols consist of BGP,EIGRP,RIP and OSPF. These features make dynamic routing an essential component for efficient,adaptive and reliable network operations in enterprises.*
The article includes comprehensive research on this subject,highlighting detailed information derived from the the studies of local and international researches.

Keywords: *Continuous connectivity, network scalability, load balancing, realiable network operations, dynamic routing protocols, static and standard routing.*

КОПОРАТИВНЫЕ КОМПЬЮТЕРНЫЕ СЕТИ: ДИНАМИЧЕСКИЕ ПРОТОКОЛЫ МАРШРУТИЗАЦИИ

Резюме: *Протоколы динамической маршрутизации являются основой для обеспечения непрерывной связи в корпоративных компьютерных сетях. Их основная задача заключается в устранении недостатков статической и стандартной маршрутизации путем расчета наиболее оптимальных путей для передачи данных. Роль протоколов в сети имеет важное значение,так как они обеспечивают сбалансированное распределение нагрузки,помогают масштабировать сеть и обеспечивают устойчивость к сбоям. Наиболее часто используемые протоколы включают BGP, EIGRP, RIP и OSPF. Эти особенности делают динамическую маршрутизацию важным элементом для эффективной, адаптивной и надежной работы сетей предприятий.*
В статье проведены всесторонние исследования на эту тему, подчеркнуты детализированные данные,основанные на исследованиях местных и зарубежных ученых.

Ключевые слова: *Непрерывная связь,масштабирование сети,балансировка нагрузки,надёжная работа сети, протоколы динамической маршрутизации,статическая и стандартная маршрутизация.*

GİRİŞ

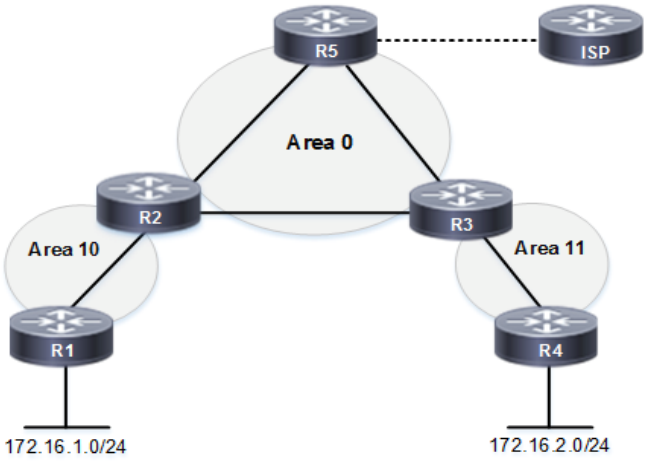
Müasir kompüter şəbəkələri,yuxarı səviyyədə inteqrasiya olunmuş və dinamik şəraitlərdə icra olunur. Bu şəbəkələrdə verilənlərin çatdırılması marşrutlaşdırma protokolları ilə mütləq əlaqəyə malikdir.(1)Marşrutlaşdırma,verilənlərin şəbəkələr arasında ən uyğun və sürətli şəkildə təslim edilməsi üçün icra olunan prosedurdur.
Korporativ şəbəkələrdə tətbiq edilən dinamik marşrutlaşdırma protokolları şəbəkə məlumat mübadiləsində və bağlantıların tənzimlənməsində mühüm rol oynayır.(2)
Dinamik marşrutlaşdırma protokollarının ən önəmli xüsusiyyətlərindən biri şəbəkə topologiyasında yaranan yeniliklərə avtomatik adaptasiya qabiliyyətlərinə malik olmağı bacarmaqlarıdır.(1) Bu,iri korporativ şəbəkələrdə əlaqələrin daimi olmasını və sistemin etibarlılığını saxlayır.
Bu məqalədə,korporativ kompüter şəbəkələrində işlədilən dinamik marşrutlaşdırma protokollarının icra qaydaları,advantajları,nöqsanları ətraflı təhlil olunacaqdır.

DİNAMİK MARŞRUTLAŞDIRMA PROTOKOLLARI

Dinamik marşrutlaşdırma protokolları bugünkü texnologiya dövründə əhəmiyyətli yer tutur. Bu protokolların məqsədyönlü icrası məlumat axınının düzgün istiqamətləndirilməsi və şəbəkə resurslarının düzgün istifadəsində xüsusi təsir göstərir.(2)
Növbəti təqdim olunan hissələrdə bu mövzu istiqamətində(OSPF ,EIGRP, RIP və BGP) detallı məlumat təqdim olunacaq.

1. OSPF (Open Shortest Path First)

OSPF, IP şəbəkələrində ən çox rast gəlinən marşrutlaşdırma protokollarından biridir və keçidlər arasında məlumat transferinin edilməsində böyük rol oynayır.OSPF,bir çox xidmət təmin edən cihazları istiqamətləndirən standartlaşdırılmış və genişlənə bilən daxili şlüz protokoludur.(IGP). OSPF marşrutlaşdırıcı keçid vəziyyəti reklamları(LSA) verilənlər mübadiləsi vasitəsi ilə qlobal topologiya məlumat bazasını formalaşdırır və mühafizə edir.LSA-lar OSPF marşrutlaşdırma protokolunun işini təmin edərək marşrutlaşdırıcılar arasında topologiya və marşrut məlumatlarını yayımlamaqdır
OSPF bir və ya bir neçə sahələrdən təşkil olunmuş laylı strukturdur. Bir sahə arxitekturası kiçik şəbəkə mühitləri ilə qurulur. Çoxsaylı sahələrin əsas faydası böyük şəbəkə domenlərindəndir. Hər bir sahə üzrə marşrutlaşdırıcıda daha yığcam marşrut cədvəlləri mövcuddur. Marşrut cədvəllərinin miqdarını minimuma endirmək üçün marşrutların birləşdirilməsi təmin edilə bilər.(4)

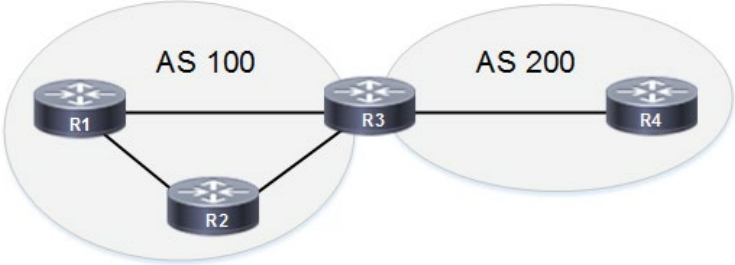
OSPF Çox Ərazi Dizaynı

Əsas xüsusiyyətləri	Üstünlükləri	Məhdudiyyətləri
• **Marşrutları təyin etmək üçün SPF(Shortest Path First) alqoritminə əsaslanır.**	• Yüksək miqyaslana bilənlik	• Daha çox CPU və yaddaşa möhtacdır.
• **Qonşuluq əlaqələri qurmaq niyyəti ilə Hello protokolu və Link State Database məlumat bazasından faydalanır.**		

2. EİGRP(Enhanced Interior Gateway Routing Protocol)

EIGRP Cisco tərəfindən inkişaf etdirilən xüsusi protokoldur və Hibrid təbiətə malikdir.EIGRP çoxsaylı şəbəkə təbəqə protokollarını yönləndirmək üçün nəzərdə tutulmuş Cisco mülkiyyətli marşrutlaşdırma protokoludur. EIGRP protokolunu OSPF icra etməyə başlamışdır.Buna səbəb odur ki, o mülkiyyətlidir və genişlənməsi nisbətən məhduddur. EIGRP strukturlaşdırılmamış və həlli mürəkkəb olan problemlər yaradan mürəkkəb marşrutlaşdırma protokoludur.(2)

EIGRP qonşu qonşuluq formalaşdırır və dövri tam marşrutlaşdırma cədvəlindəki dəyişikliklər hadisə ilə bağlı yeniləmələr təqdim edir. Bu, OSPF-ə bənzər sinifsiz protokoludur. EIGRP ilə sadə topologiya arxitekturası mövcuddur və iyerarxik səviyyə mövcud deyil. Bunun yerinə avtonom sistemə(AS) marşrutlaşdırıcı üçün interfeys seçirsiniz. EIGRP marşrutları müxtəlif AS nömrələri arasında təkrar paylanmalıdır. AS əsas faydası ondan ibarətdir ki, yeni marşrut üçün sorğu tələbləri yerli avtonom sistemlərin xaricində su altında qalmır. Şəbəkə domeninin miqdarı kiçik ölçüsü ilə daha tez yaxınlaşma vaxtına və minimum qədər az marşrutun çırpılmasına şərait yaradır.(4)

EIGRP Avtonom Sistemləri

Əsas xüsusiyyətləri	Üstünlükləri	Məhdudiyyətləri
• Ölçü olaraq Bandwidth,delay,reliability və load parametrlərini istifadə edərək şəbəkə vəziyyətini qiymətləndirir.	• Resursların məhdud istifadəsi	• Sadəcə Cisco avadanlıqları ilə uyğun gəlir.
• Yalnız dəyişiklik olduqda marşrut yeniləmələri göndərilir.	• Sürətli yaxınlaşma	
• Öz topologiya cədvəlində şəbəkə topologiyasını qoruyaraq yalnız ən yaxşı marşrutları marşrut cədvəlinə əlavə edir.		

3.RIP(Routing Information Protocol)

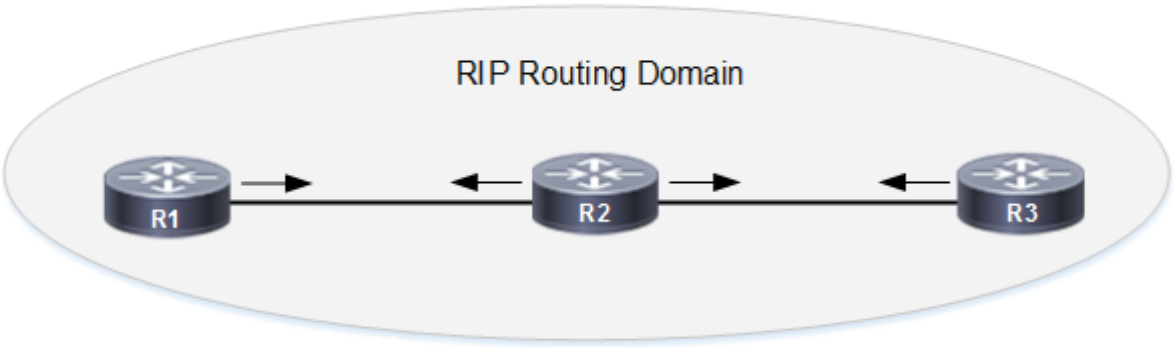
RIP ən erkən tətbiq olunan və məsafə-vektor əsas anlayışına əsaslanan dinamik marşrutlaşdırma protokollarındandır.(1)

RIP internetsiz dövrdə mövcud olan qədim marşrutlaşdırma protokoludur. O, kiçik şəbəkə domenləri üçün planlaşdırılmışdır. RIP-in miqyaslana bilməyən, ləng yaxınlaşma və yalnız sinif əsaslı ünvanlama xüsusiyyətləri ilə məsafə vektor protokoludur. Üstünlüklər, asan quraşdırma və problemlərin həll edilməsi ilə əlaqədardır.(3)

RIP-də marşrut ölçüsü olaraq hop sayından istifadə edilir. Bu, mənbədən hədəf yerinə sıçrayışların miqdarıdır. Minimum sıçrama olan marşrut ən münasib yol olaraq qəbul edilir. RIPv2,RIPv1 aid olan müvafiq problemlərin həlli üçün işlənmiş protokol standartının yaxşılaşdırılmasıdır. Başlıca fərq, RIPv2-nin marşrutlaşdırma yeniləmələri ilə alt şəbəkə maskası məlumatları əhatə edən sinifsiz protokol olmasıdır.(4)

Feature	RIPv1	RIPv2
class	distance vector	distance vector
hop count	15	15
addressing	classful	classless
authentication	none	none / text / MD5
routing updates	255.255.255.255	224.0.0.9

RIPv1 və RIPv2 Müqayisəsi

RIP Routing Domain

Əsas cəhətləri	Üstünlükləri	Məhdudiyyətləri
• Ölçü olaraq routerlər arasında hop sayından faydalanır.(Max 15-dir,16 isə çatılmaz hesab olunur.)	• Asan tətbiq olunur və sadədir.	• Böyük ölçülü və mürəkkəb şəbəkələrdə performansı zəifdir.
• Təkrarlanma dövrü 30 saniyədir.	• Kiçik şəbəkələrdə yaxşı nəticələr verir.	• Hop sayının limitli olması və genişlənmə qabiliyyətinin olmaması.
• RIP-1 və RIP-2 versiyaları mövcuddur.		

4.BGP(Border Gateway Protocol)

BGP Path Vector protokoludur.İnternetin köməyi ilə müstəqil şəbəkələri əlaqələndirir.(3)

Border Gateway Protocol (BGP) özəl IGP marşrutlaşdırma domenləri arasında domenlərarası marşrutlaşdırmadan məsul olan faktiki internet marşrutlaşdırma protokoludur. Bu, yol vektor protokolu hesab edilən xarici şlüz protokoludur (EGP). Yük balansı dəstəklənmir, lakin yük paylaşımı yol atribut siyasətləri vasitəsilə seçimdir. Sinifsiz marşrutlaşdırma protokolu olaraq, reklam edilən marşrutlar defolt olaraq avtomatik olaraq ümumiləşdirilmir.(3) Arxitektura daxili BGP (iBGP) və ya xarici (eBGP) əlaqələrə təyin edilmiş avtonom sistem nömrələri (ASN) ilə iyerarxik deyil. eBGP qonşu həmyaşıdları müxtəlif muxtar sistemlərə, iBGP həmyaşıdları isə eyni ASN-ə təyin edilir.

BGP avtonom sistem nömrələri (ASN) ya özəl, ya da ictimaidir. İnternet bağlantısı xidmət provayderindən ictimai diapazon ASN təyin edilməsini tələb edir. BGP internet marşrutlaşdırıcı əlaqələri üçün təyin edilmiş ictimai diapazon 1-dən 64511-ə qədərdir. 64512-dən 65535-ə qədər olan şəxsi AS nömrə diapazonu iBGP və/və ya eBGP şəbəkəsinin istifadəsi üçündür.(4)

BGP Path Selection Algorithm	Notes
1. Highest Weight	0 (default)
2. Highest Local Preference	100 (default)
3. Locally Originated (network preferred)	network command, aggregate, redistribution
4. Shortest AS-Path Length	
5. Origin Code (IGP preferred)	IGP, EGP, incomplete
6. Lowest Multi-Exit Discriminator (MED)	0 (default)
7. eBGP preferred over iBGP routes	
8. Nearest IGP Neighbor	lowest metric to IGP
9. Route Path Age (oldest preferred)	external routes only
10. BGP neighbor with lowest router-id	
11. BGP neighbor with lowest IP address	

BGP Ən Yaxşı Yol Seçmə Alqoritmi

Əsas xüsusiyyətləri	**Üstünlükləri**	**Məhdudiyyətləri**
• Ölçü olaraq AS_PATH istifadə edilir.	• Geniş miqyaslı şəbəkələr üçün əlverişlidir.	• İdarəetmə prosesi və konfiqurasiya baxımından çətinlikləri var.
• Peering yaratmaq üçün TCP 179 portundan yararlanır.	• Əlverişli şəkildə fərdiləşdirilə bilər	
• İki əsas rejimi var: İnternal BGP,External BGP.		

NƏTİCƏ

Aparılan tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki,korporativ kompüter şəbəkələrində işlənən dinamik marşrutlaşdırma protokolları araşdırılmış və xüsusiyyətləri bir-biri ilə müqayisə edilmişdir. Araşdırmanın əsas nəticələri göstərir ki,hər bir protokolun üstünlükləri,əsas cəhətləri və məhdudiyyətləri şəbəkənin topologiyası şərtlərinə əsasən müəyyən olunmalıdır.
Tədqiqat nəticələri belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki,dinamik protokolların optimal konfiqurasiyası və balanslı istifadə olunan resursların tətbiqi şəbəkə performansını əhəmiyyətli ölçüdə yaxşılaşdıra bilər.
Nəticədə,funksional xüsusiyyətləri üzərində qurulmuş protokolların korporativ şəbəkələrdə yaradılan idarəetmə və optimallaşdırma strategiyalarının inkişaf etdirilməsi təmin edilmişdir. Bu protokolların gələcəkdə süni intellekt və adaptiv texnologiyalarla birləşdirilməsi daha dayanıqlı və çevik şəbəkələrin qurulmasına kömək edə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. **"Network Routers. Protocols and Routing Algorithms"** by V. V. Akhriev, V. K. Solovyev.
2. **"Routing in Computer Networks"** by V. V. Fedorenko.
3. **"Основы маршрутизации и протоколы"** - müəlliflər: С. В. Суровцев, И. А. Григорьев.
4. community.cisco.com/t5/networking-knowledge-base/dynamic-routing-protocols

Vüqar MƏHƏRRƏMOV

Bakı Dövlət Universiteti,
magistrant
vuqar.meherremov96@mail.ru

AQRAR SAHƏDƏ SAHİBKARLIĞIN İNNOVASİYA FƏALLIĞI VƏ PROBLEMLƏRİ

Xülasə: *Bir çox inkişafda olan ölkələr kimi Azərbaycan Respublikası da müxtəlif iqtisadi islahatlardan istifadə edərək müasir bazar iqtisadiyyatı sisteminə qədəm qoymuşdur. Məhz bu iqtisadi islahatlar sayəsində kiçik və orta sahibkarlıqda, rəqabətin formalaşmasında, tələbat olunan məhsulların müxtəlif inkişafında, mülki özəlləşdirmədə, iqtisadi strukturların yaradılması cəhətdən bir çox dövlət səviyyəsində işlər həyata keçirilmişdir.*

Bazar iqtisadiyyatına nəzər yetirsək görərik ki, əsas prioritetlərdən biri məhz kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf etdirilməsidir. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübələri bizə sübut edir ki, kiçik sahibkarlıq bazar iqtisadiyyatında mühüm yer tutur. Beləki bu sahə bazar iqtisadiyyatında iqtisadi artımın tempini, eləcə də kadr resurslarının daha düzgün formada bölgüsünü müəyyən edir.

Müasir dövrdə innovativ inkişaf aqrar sahənin inkişafında mühüm rol oynayır. Kənd təsərrüfatında tətbiq edilən bütün innovativ addımlar məhsuldarlığın və gəlirin artmasına səbəb olur. Bununla da aqrar sahənin daha sürətli inkişafı təmin edilir. Son zamanlar da ölkəmizdə kənd təsərrüfatı üçün bəzi layihə və üsullardan istifadə edilməyə başlanılmışdır. Aqrar sahənin müasir zəmanə texnologiyalarına uyğunlaşdırılması, dronlardan istifadə, müasir əkin üsulları, zərərvericilərə qarşı bioloji üsulların tətbiqi, laboratoriya şəraitində toxumların yetişdirilməsi və s. aid edilə bilər. Kənd təsərrüfatında vahid bir bazanın yaradılması bu sahənin gələcəy inkişafına və idarəsinə böyük dərəcədə təsir edəcəkdir.

Açar sözlər: *sahibkarlıq, bazar, iqtisadiyyat, aqrar təsərrüfat, innovasiya*

ИННОВАЦИОННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ И ПРОБЛЕМЫ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В СФЕРЕ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА

Резюме: *Как и многие развивающиеся страны, Азербайджанская Республика вошла в современную систему рыночной экономики, используя различные экономические реформы. Именно благодаря этим экономическим реформам были проведены многие работы на государственном уровне в области малого и среднего предпринимательства, формирования конкуренции, развития различных востребованных продуктов, гражданской приватизации и создания экономических структур.*

Если мы посмотрим на рыночную экономику, то увидим, что одним из главных приоритетов является развитие малого и среднего предпринимательства. Опыт развитых стран доказывает нам, что малый бизнес занимает важное место в рыночной экономике. Таким образом, эта сфера определяет темпы экономического роста в условиях рыночной экономики, а также более правильное распределение человеческих ресурсов.

В современное время инновационное развитие играет важную роль в развитии аграрного сектора. Все инновационные шаги, применяемые в сельском хозяйстве, приводят к увеличению производительности и доходов. Это обеспечивает более быстрое развитие аграрного сектора. В последнее время в нашей стране начали использоваться некоторые проекты и методы ведения сельского хозяйства. К ним можно отнести адаптацию сельскохозяйственного поля к современным технологиям, использование дронов, современных методов посева, применение биологических методов борьбы с вредителями, выращивание семян в лабораторных условиях и т.д. Создание единой базы в сельском хозяйстве во многом повлияет на дальнейшее развитие и управление этой сферой.

Ключевые слова: *предпринимательство, рынок, экономика, сельское хозяйство, инновации.*

INNOVATION ACTIVITY AND PROBLEMS OF ENTREPRENEURSHIP IN THE FIELD OF AGRICULTURE

Abstract: *Like many developing countries, the Republic of Azerbaijan has entered the modern market economy system using various economic reforms. It is thanks to these economic reforms that many state level works have been carried out in small and medium entrepreneurship, competition formation, various development of demanded products, civilian privatization, and creation of economic structures.*

If we look at the market economy, we will see that one of the main priorities is the development of small and medium enterprises. Experiences of developed countries prove to us that small business occupies an important place in the market economy. Thus, this area determines the rate of economic growth in the market

economy, as well as the more correct distribution of human resources.
In modern times, innovative development plays an important role in the development of the agricultural sector. All innovative steps applied in agriculture lead to increase in productivity and income. This ensures faster development of the agricultural sector. Recently, some projects and methods for agriculture have started to be used in our country. Adapting the agricultural field to modern technologies, using drones, modern planting methods, applying biological methods against pests, growing seeds in laboratory conditions, etc. can be attributed. The creation of a single base in agriculture will greatly affect the future development and management of this field.
Key words: *entrepreneurship, market, economy, agriculture, innovation*

Dövlətin iqtisadi sisteminin səmərəli inkişafı kiçik və orta sahibkarlığın optimal şəkildə uzlaşmasından asılıdır. Aqrar sahədə orta sahibkarlıq fəaliyyəti bazar iqtisadiyyatından mühüm dərəcədə asılıdır. Əsasən burada milli maraq ön planda tutulur və yerli bazarlarda iştirak edirlər. Kiçik sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisələr dövlətin iqtisadiyyatına çeviklik qatır. Onlar müəyyən qədər sturuktur və texnologiya dəyişikliyi edirlər.
İnnovasiyalı inkişafın təməlində innovativ məhsulların istehsal edilməsi dayanır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu məhsulların daşıyıcıları aqrarsənaye müəssisələridir. Dünyanın qabaqcıl ölkələrinin təcrübələrinə nəzər yetirsək görərik ki, aqrar sənaye müəssisələrinin istehsal bazasının 70 faizi məhz innovativ əmtəələrdir. Azərbaycan Respublikasında isə belə müəssisələrdə çox az inovativ məhsul istehsal edilir.
Prezident İlham Əliyevin 19.12.2018 tarixli Fərmanına əsasən kənd təsərrüfatı texnikalarla liberallaşdırılıb. Yeni texnika və avadanlıqlar bir çox şirkətlərdən alınaraq lizinq formasında sahibkarlara verilmişdir.

Kənd təsərrüfatında innovasiya fəaliyyətini daha da çoxaltmaq üçün investisiya fəaliyyətini stimullaşdırmaq lazım gəlir. Müasir dövrdə Respublikamızda innovativ inkişaf prosesi sürətlə davam edir. Kiçik və orta sahibkarlıq demokratik cəmiyyətin, rəqabətli bazarın, eləcə də sistemli balansın əsas təməli hesab edilir.
Aqrar sahədə sektorlarındakı investisiyaların hər biri istehsal prosesi ilə, yəni toxumların inkişafından, suvarmadan və tullantının düzgün idarə edilməsindən asılı olan fəaliyyət növüdür. Kiçik və orta sahibkarlıqda məhsulların investisiyası müasirləşdirilmiş toxumları, heyvan cinslərini, aqrar təsərrüfat avadanlıqlarını, tikililəri və xüsusi qidaları əhatə etməkdədir. [1, s.58]
Azərbaycan Respublikası Milli Prioritetlərə əsasən 2030-cu ilədək mövcud olan dövrdə yeni strateji mərhələyə addım atmışdır. Bu mərhələyə əsasən dövlətimiz kiçik və orta sahibkarlığın əsas dinamik inkişafını hədəfləmişdir. Aqrar sahənin inkişaf yönünün müasir zamana əsasən dəyişməsi innovasiyada da dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Beləki düşüncələr müasirləşmiş və investisiya qoyuluşunda yanaşmalar dəyişmişdir.
Kiçik və orta sahibkarlıq fəaliyyətində investisiyalara siyasi dəstəyin olması tək siyasət üçün maraq güdmür, həmçinin davranışların formalaşmasına dəstəkli şəkildə yardımın göstəricisidir. Bu siyasi dəstəyin əsası ölkə iqtisadiyyatının inkişafı, eləcə də mədəni, sosial, ekoloji və s. məqsədlərə də aiddir. [4, s.76]
Azərbaycan Respublikasında uğurlu həyata keçirilən dövlətyönlü islahatlar və tədbirlər, eləcə də hər bir sahəni əhatə edən qanun və ali fərmanlar son nəticəsi olaraq ölkəmiz sürətlə inkiçaf etməkdə olan dövlətlər siyahısında mühüm yerlə sahibdir. Vurğulamaq lazıdır ki, Azərbaycan Respublikası qarşılaşdığı hər bir iqtisadi problemi həll etmək gücünə sahibdir. İqtisadçı alimlərin fikrinə görə ölkəmizdə aqrar sahənin vahid innovasiyaya bağlı olması çox vacibdir. Bazar iqtisadiyyatda sahikarlıq xüsusi yer tutmaqdadır. İqtisadi prosesləri insan təfəkkülü ilə düşünsək, sahibkarlıq fəaliyyəti bu təfəkkülün baş hissəsi olar. Aqrar sahədə sahibkarlıq prosesi elmi, maliiyəni, texnalogiyanı özündə cəmləməkdədir.
Ölkəmizdə fəal əhalinin böyük bir hissəsi daha çox aqrar sahənin müxtəlif istiqamətlərində işləyirlər. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, təbii hadisələr, qeyri etik davranışlar, düzgün formada atılmayan risklər bu fəaliyyət növünə marağı azaltmışdır. Bu problemlər tək daxili iqtisadiyyata deyil, həmçinin xarici bazara da təsir etməkdədir. [3, s.35]
Kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan sahibkarların əsas məqsədi yarralı torpaqlardan daha yaxşı məhsul əldə etməsidir. Aqrar sahəyə marağın daha da çoxalması, bu sahədə yeni ideyaların yaranmasına şərait yaradır. İqtisadiyyatda münasibətlərin yaranması əsasən kiçik sahiblıq fəaliyyətindən qaynaqlanır. Ölkə ərazisində kiçik və orta sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan subyektlərin olması sosial, eləcə də iqtisadi səviyyənin əsas göstəricisidir. Kiçik sahibkarlıq fəaliyyəti üçün avadınlar yaradılır və sahibkarların nəzarətinə verilir. Onlarda daha yaxşı məhsul ixrac etmə qabiliyyətinə sahib olurlar. Bu proses orta və iri sahibkarların əsas qida məhsulunun yaranması deməkdir. Kiçik sahibkarlıq fəaliyyətinin inikişafı göründüyü böyük təsərrüfata da təsir etməkdədir. Bu proseslə məşğul olan sahibkarlara maliyyə cəhətdən dəstək göstərilməli, stimullaşdırıcı iş təyin olunmalıdır. İl proses bu proses üçün iqtisadi amillərə cavab verən mühitin qurulmasıdır. Dövlət bu fəaliyyət növünə maraq göstərən sahibkarlara xüsusi dəstəyin verməlidir. Çünki yeni sahibkarların bir çox prosesdə qayğıya ehtiyacı var. Dövlətin dəstəyi ilə kiçik sahibkarlar səmərəli fəaliyyətə nail ola bilirlər. [6, s.90]
Kiçik sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslər daha yaxşı inkişaf üçün dövlətin həyata keçirdiyi proqramlara düzgün formada yanaşmalıdırlar. Müasir dövrdə inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatına nəzər yetirsək görərik ki, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslərin vergisi şəxsi gəlirin 30 faizin keçmir. Bu

göstərici istehsal edilən əmtəədən aslı olaraq dəyişir.
Azərbaycan Respublikasında bazar iqtisadiyyatının inkişafı üçün düzgün mühitin yaradılması, sahibkarlıq fəaliyyətində dövlətin dəstəyinin çoxalması, davamlı inkişafa nail olmaq bir mənalı olaraq ölkə iqtisadiyyatına müsbət təsir göstərmişdir. Sahibkarıq fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması məqsədi ilə KOB evləri yaradılmışdır. Beləki Prezident İlham Əliyev çıxışları zamanı bildirmişdir ki, iqtisadiyyatın davamlı inkişafının təmin olunması üçün sahibkarlıq fəaliyyəti, xüsusi olaraq kiçik və orta sahibkarların rolu artmalıdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin göstərişi ilə Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi yəni KOBİA 2017-ci ilin dekabrın 28-dən fəaliyyətdədir. Bu agentliyin əsas məqsədi sahibkarlara informasiya verilməsi, məsləhətlərin edilməsi, təlim-tərbiyə işlərinin görülməsi, dövlətlə əlaqələrin təmin edilməsi və digər lazımi istiqamətlərdə dəstəyin olunmasıdır. [2, s.87]
Əlavə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi mikro sahibkarlıq fəaliyyətinin iştirakçılarına dəstək məqsədi ilə innovasiyadan əldə etdikləri gəlirin vergidən 3 illik azad olunmasın təmin etmişdir. Bu layihə üçün Startap şəhadəti verilməkdədir.
Qeyd etmək lazımdır ki, kiçik və orta sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslərə dövlət himayəsinin yüksəldilməsinin əsas məqsədi sahibkarların, ən əsası da xanımların və gənc kadrların ümumi daxili məhsulda payının artırılması üçün müxtəlif yardım tədbirlərinin həyata keçirilməsidir. [5 s.82-83]
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev sahibkarlıq fəaliyyətinə dövlət dəstəyi haqqında Fərman imzalamışdır. Bu fərman aşağıdakı sahələri əhatə edir:

1. Qeyri-neft sahəsində investisiya qoyuluşlarının davamlı inkişaf etdirilməsi.
2. Sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı üçün göstərilən dövlət dəstəyinin idarə etmə sistemlərinin optimallaşdırılması və eləcə də səmərəliliyin artırılması.
3. Ümumi əlaqələndirmlərin gücləndirilməsi.
4. Sahibkarlıq fəaliyyətinin davamlı inkişafı üçün şəffaflığın və həmçinin sahibkarların məmnunluğunun daha çox yüksəldilməsi.

Ümumi şəkildə Azərbaycan Respublikasında sahibkarlıq fəaliyyətinin davamlı inkişafına dövlətin hərtərəfli dəstəyi bu sektorun mühüm uğurlar və müsbət nəticələrin əldə olunmasını şərtləndirmişdir. [7]
Milli iqtisadiyyatımızın hərbir sektorlarında innovasiyalarının intensivləşdirilməsi zəruri amilə çevrilmişdir. Müasir dövrdə innovativ işlər üzrə dövlət və digər orqanların qanunları qəbul olunmuşdur. Qəbul edilmiş konsepsiyaların bir neçəsi ilə aşağıda tanış olaq:

1. İnnovasiya prosesi və dövlətin innovativ siyasəti haqqında
2. 2001-2005-ci illərdə Azərbaycan Respublikası dövlət innovasiya siyasətinin konsepsiyası
3. Azərbaycan Respublikasının kənd təssərrüfatı sahəsində innovasiya siyasətinin davamlı inkişafı konsepsiyaları

Yuxarıda qeyd edilən konsepsiyaların hazırlanmasında əsas məqsəd ölkə iqtisadiyyatında tənəzzüllün səbəblərinin aradan qaldırılması, innovasiya siyasətinin iqtisadiyyatın güclü qolu olduğunun sübutu, struktur dəyişiklərinin tətbiq edilməsi və həmçinin ölkə ərazisində rəqabətli bazar iqtisadiyyatının formalaşdırılması. Qəbul olunan konsepsiyalarda əsas müddəalar ümumi xarakter almaqdadır. Praktiki olaraq müasir dövrdə yuxarıda qeyd edilən konsepsiyalar milli iqtisadiyyatda texniki, iqtisadi, təşkilatı və həmçinin texnoloji xüsusiyyətləri nəzərə almaqla həyata keçirilməkdədir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz sistemlərin düzgün formada tətbiq edilməsi, innovasiya siyasətinin aparılması və həyata keçirilməsi daimi bazar iqtisadiyyatının inkişafına müsbət təsir edəcək, eləcə də uğurlu nəticələr alınacaqdır. Müasir zəmanədə dünya təcrübələri bizə sübut edir ki, dövlət təkcə innovasiya siyasətinin təşkili və formalaşdırması prosesinə deyil, həmçinin onun tənzimlənməsində də əsas rolu oynamaqdadır. [8, s.24]

NƏTİCƏ

Kənd təsərrüfatının müasir dövr üçün spesfik xüsusiyyətlərindən bir məhz elmin və texnologiyanın sürətlə inkişafıdır. Texniki, texnoloji, sosial və iqtisadi inkişaf və həmçinin əldə olunan məhsuldarlığın yaxşı səviyyədə artırılması üçün kənd təsərrərrüfatında sənaye prosesinin istehsalı sürətləndirilmişdir.
İnkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi təcrübələri bizə sübut edir ki, elmin və tərəqqinin sürətləndirilməsi üçün əsas proses kənd təsərrüfatını sahəsində investisiyanın inkişafıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, kiçik və orta sahibkarlıq fəaliyyətində innovativ addımlar istehsalın hər bir sahəsi üçün fundamental və eləcə də tətbiq elminin inkişafıdır.
Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı sektorunda innovasiya fəaliyyətinin sürətlə inkişafı, aqrar sahə, mal və emal sektorlarında innovasiyaların geniş tətbiqi innovasiya maliyəsi üçün uyğun sahələr yarada bilər. Biz iqtisadçılar kiçik sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslər üçün həvəsləndirci addım olaraq rahat üsulla patentləşdirmə, lisenziyaların verilməsi, əlavə dəyər vegisindən azad olunmaqların təklif edirik. ƏDV-dən azad olunan istehsal məhsulların yaradılması və yüksək səviyəli texnika, texnologiyanın tətbiqi, yeni növlərin satışa çıxarılması üçün siyahılar hazırlanmalıdır.
Aqrar təsərrüfat iştirakçıları olan kiçik və orta sahibkarlar bir mövqedə birləşdiyi, xüsusi təşkil olunan elmi təşkilatlar qanun çərçivəsində formalaşmışdır. Onların innovativ fəaliyyətində maliyyələşmə prosesinə mənfəət vergisi tətbiq edilməmişdir. Kiçik və orta sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan sahibkarlar aqrar təsərrüfatın, qida sektorunun və bir çox sahənin inkişafında çox güclü təşviq rolunu oynayır. Buna səbəb

onların işləmə fəaliyyətini insan və iqtisadiyyatın qarşılıqlı əlaqəsi anlayışı əhatə etmişdir. Yaxşı səviyyədə elmi potensiala sahib olan bu anlayış demək olar ki, bütün elm sahələrinin uğurlarından istifadə edərəkinkişaf üçün resusr yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev K.X. Müəssisələrdə idarəetmə innovasiyalarının tətbiqi istiqamətləri. Az.ETKTİ və Tİ, Elmi Əsərləri. №3, Bakı, 2011.
2. Abdullayeva Ş.H. İnnovasiya yönümlü iqtisadi inkişafın nəzəri və metodoloji məsələləri. Az.ETKTİ və Tİ, Elmi Əsərləri. № 2, 2012.
3. Azərbaycan Respublikasının sosial – iqtisadi göstəriciləri,ADSK, "Səda" nəşriyyatı, 2015.
4. Balayev R.Ə. İqtisadi oykumenlərdə aqrar innovasiyalara dair. İnnovasiyalı kənd təsərrüfatı istehsalının formalaşdırılması problemlərinə həsr edilmiş beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, AzETKTİ və Tİ, 2010.
5. Əliyev Ə.Q., Şahverdiyeva R.O. İnnovasiya strukturlarının fəaliyyət səmərəliliyinin kompleks qiymətləndirilməsinin elmi-metodoloji əsasları. Elm və innovasiya jurnalı. №1 (5), 2011.
6. H.B.Allahverdiyev, K.S.Qafarov, Ə.M.Əhmədov "Milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi" Bakı, 2007.
7. İbrahimov İ.H. Aqrar sahənin iqtisadiyyatı. Bakı, NBS "Printinq Company" MMC, 2016.
8. Z.H.Abdullayeva "Kiçik sahibkarlıq subyektlərin iqtisadiyyatın inkişafında rolu" Bakı, 2015.

Elnur HÜSEYNOV

Odlar Yurdu Universiteti,
magistrant
elnurhsynz@gmail.com

BİZNESİN İDARƏEDİLMƏSİNDƏ KORPORATİV ŞƏBƏKƏLƏR

Xülasə: *Korporativ şəbəkələr bir müəssisə və ya təşkilatın informasiya texnologiyaları ehtiyaclarını təmin etmək üçün qurulan xüsusi şəbəkələrdir. Onlar müəssisənin daxili məlumat axınını idarə edir, təhlükəsizlik, sürət və etibarlılığı təmin edir. Korporativ şəbəkələr müəssisələrin fəaliyyətini səmərəli şəkildə təşkil etməyə imkan verərək, işçilər, filiallar və sistemlər arasında məlumat mübadiləsini asanlaşdırır.*

Açar sözlər: *Korporativ şəbəkələr, LAN (Local Area Network), WAN (Wide Area Network), MAN (Metropolitan Area Network), VPN (Virtual Private Network), Şəbəkə təhlükəsizliyi, Firewall, Şəbəkə infrastrukturu*

CORPORATE NETWORKS IN BUSINESS MANAGEMENT

Abstract: *Corporate networks are specialized networks established to meet the information technology needs of an organization or enterprise. They manage the internal flow of information within the organization and ensure security, speed, and reliability. Corporate networks enable businesses to organize their operations efficiently, facilitating information exchange between employees, branches, and systems.*

Keywords: *Corporate networks, LAN (Local Area Network), WAN (Wide Area Network), MAN (Metropolitan Area Network), VPN (Virtual Private Network), Network security, Firewall, Network infrastructure*

КОРПОРАТИВНЫЕ СЕТИ В УПРАВЛЕНИИ БИЗНЕСОМ

Резюме: *Корпоративные сети — это специализированные сети, созданные для удовлетворения потребностей организаций или предприятий в области информационных технологий. Они управляют внутренним потоком информации в организации, обеспечивая безопасность, скорость и надежность. Корпоративные сети позволяют предприятиям эффективно организовывать свою деятельность, облегчая обмен информацией между сотрудниками, филиалами и системами.*

Ключевые слова: *Корпоративные сети, LAN (Local Area Network), WAN (Wide Area Network), MAN (Metropolitan Area Network), VPN (Virtual Private Network), Сетевая безопасность, Брандмауэр, Сетевая инфраструктура*

GİRİŞ

Müasir dövrdə sürətlə inkişaf edən texnologiyalar və rəqəmsal transformasiya müəssisələrin iş üsullarını əsaslı şəkildə dəyişdirir. Bu kontekstdə korporativ şəbəkələr təşkilatların effektiv fəaliyyət göstərməsi, məlumatların təhlükəsiz saxlanılması və müxtəlif iş proseslərinin avtomatlaşdırılması üçün əsas alətlərdən birinə çevrilib. Korporativ şəbəkələr müəssisələrin daxili informasiya axınını tənzimləyən, işçilər, filiallar və sistemlər arasında fasiləsiz əlaqə quran, həmçinin məlumat mübadiləsini asanlaşdıran infrastruktur həllidir.

Bir müəssisənin uğurlu fəaliyyət göstərməsi üçün informasiya texnologiyalarının rolu danılmazdır. Lakin bu texnologiyaların effektiv istifadəsi yalnız yaxşı qurulmuş şəbəkə infrastrukturu ilə mümkündür.

Korporativ şəbəkələr bizneslərə qlobal miqyasda rəqabət aparmaq imkanı verir. İstər LAN (Local Area Network), istər WAN (Wide Area Network), istərsə də VPN (Virtual Private Network) texnologiyalarından istifadə edərək, təşkilatlar istənilən növ məlumatı sürətli və təhlükəsiz şəkildə ötürə bilir.

Bu məqalədə korporativ şəbəkələrin qurulma prinsipləri, onların əsas üstünlükləri, tətbiq sahələri və təhlükəsizlik məsələləri ətraflı şəkildə araşdırılacaq. Məqsəd, bu sahədə maraqlı olan şəxslərə mövzunu dərinliklə izah etmək və praktiki həllər təqdim etməkdir.

Biznesin idarəedilməsində Korporativ Şəbəkələrin rolu

Korporativ şəbəkələr, müasir biznesin idarə edilməsində mühüm rol oynayır. Onlar şirkətlərin effektiv işləməsi, məlumatların təhlükəsizliyi və resursların paylaşılması üçün vacib bir infrastruktur təmin edir. Aşağıda korporativ şəbəkələrin biznesin idarə edilməsindəki əsas rollarını izah edirəm:

Korporativ şəbəkələr, müasir biznesin idarə edilməsində mühüm rol oynayır. Onlar şirkətlərin effektiv işləməsi, məlumatların təhlükəsizliyi və resursların paylaşılması üçün vacib bir infrastruktur təmin edir. Aşağıda korporativ şəbəkələrin biznesin idarə edilməsindəki əsas rollarını izah edirəm:

1. Məlumatların Paylaşılması və Əlaqə

Korporativ şəbəkələr, işçilər arasında məlumatların sürətli və etibarlı şəkildə paylaşılmasını təmin edir. Bu, işçilərin eyni məlumat bazasına çıxışını və birgə işləməsini asanlaşdırır. E-poçt, fayl paylaşımı və digər kommunikasiya vasitələri vasitəsilə işçilər arasında effektiv əlaqə qurulur.

2. Resursların İdarə Edilməsi

Korporativ şəbəkələr, şirkət daxilində resursların idarə edilməsini asanlaşdırır. Məsələn, printerlər, serverlər və digər avadanlıqlar şəbəkə vasitəsilə bir neçə işçi tərəfindən istifadə edilə bilər. Bu, resursların daha səmərəli istifadəsini təmin edir və xərcləri azaldır.

3. Təhlükəsizlik

Korporativ şəbəkələr, məlumatların təhlükəsizliyini təmin etmək üçün müxtəlif təhlükəsizlik tədbirləri tətbiq edir. Firewall-lar, şifrələmə texnologiyaları və antivirus proqramları vasitəsilə məlumatların qorunması təmin edilir. Bu, şirkət məlumatlarının icazəsiz GİRİŞlərdən və kiber hücumlardan qorunmasını təmin edir.

4. Uzaqdan İşləmə İmkanları

Korporativ şəbəkələr, uzaqdan işləmə imkanlarını təmin edir. İşçilər, internet vasitəsilə şirkət şəbəkəsinə qoşularaq uzaqdan işləyə bilərlər. Bu, işçilərin daha çevik işləməsini və iş yerlərinin coğrafi məhdudiyyətlərdən azad olmasını təmin edir.

5. İdarəetmə və Monitorinq

Korporativ şəbəkələr, şirkətlərin şəbəkə trafikinə nəzarət etməsini və problemləri aşkar etməsini təmin edir. İdarəetmə və monitorinq vasitələri, şəbəkənin performansını və etibarlılığını təmin etmək üçün istifadə olunur. Bu, şəbəkə problemlərinin vaxtında həll edilməsini və iş proseslərinin fasiləsiz davam etməsini təmin edir.

6. Bulud Texnologiyaları

Bulud texnologiyaları, korporativ şəbəkələrin bir hissəsi kimi geniş yayılmışdır. Bulud xidmətləri, məlumatların saxlanması, tətbiqlərin işlədilməsi və resursların paylaşılması üçün istifadə olunur. Bu, şirkətlərə daha çevik və iqtisadi cəhətdən səmərəli həllər təqdim edir.

Biznesdə Şəbəkə Texnologiyalarının Tipləri

Korporativ şəbəkələr texnoloji struktura və coğrafi miqyasına görə müxtəlif növlərə ayrılır:

LAN (Local Area Network): Kiçik bir ərazi üçün nəzərdə tutulmuş şəbəkələrdir, məsələn, bir ofis binası.

WAN (Wide Area Network): Bir neçə şəhər, ölkə və ya qlobal ərazini əhatə edən genişmiqyaslı şəbəkələrdir.

MAN (Metropolitan Area Network): Bir şəhər daxilində yerləşən şəbəkələrdir.

VPN (Virtual Private Network): İnternet üzərindən təhlükəsiz məlumat mübadiləsi üçün istifadə olunan virtual şəbəkədir.

Hər bir şəbəkə tipi müəyyən iş tələblərinə uyğun olaraq seçilir və qurulur. Məsələn, LAN lokal ofis mühitləri üçün daha münasibdirsə, WAN geniş filial şəbəkələrini birləşdirmək üçün daha uyğundur.

Biznesin təşkil olunmasında və idarəsində təhlükəsizlik

Şəbəkə vasitəsilə ötürülən məlumatların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və idarə olunması həm hüquqi, həm də əməliyyat baxımından prioritet məsələlərdən biridir. Şəbəkədə təhlükəsizliyin yaradılması müəssisənin məlumatlarının məxfiliyini, bütövlüyünü və əlçatanlığını qorumaq üçün vacibdir.

Təhlükəsizliyin Yaradılması Üçün Əsas Addımlar:

Şəbəkə Təhlükəsizlik Siyasətinin Hazırlanması:
Şəbəkə istifadəçilərinin icazələrini və hüquqlarını müəyyən edən qaydalar hazırlanmalıdır.
Şəbəkə siyasətləri məlumatların paylaşımı və saxlanması üçün standartlar müəyyən edir.
Firewall və İntrusion Detection System (IDS):
Firewall: Xarici şəbəkələrdən (internet kimi) gələn təhdidlərə qarşı qoruma təmin edir.
IDS: Şəbəkədəki qeyri-adi və şübhəli fəaliyyətləri aşkar edir və xəbərdarlıq edir.
Şifrələmə:
Məlumatların ötürülməsi zamanı onların üçüncü tərəflər tərəfindən ələ keçirilməsinin qarşısını almaq üçün şifrələmə texnologiyalarından istifadə edilir.
VPN-lər vasitəsilə uzaqdan işləyən işçilər üçün təhlükəsiz əlaqə təmin olunur.
İstifadəçi GİRİŞinə Nəzarət:
Hər bir istifadəçiyə yalnız onun vəzifəsinə uyğun şəbəkə resurslarına GİRİŞ hüququ verilir.
İki faktorlu identifikasiya kimi metodlarla GİRİŞ təhlükəsizliyi artırılır.
Antivirus və Antimalware Sistemləri:
Şəbəkə daxilində zərərli proqramların yayılmasının qarşısını almaq üçün mütəmadi yenilənən antivirus sistemləri tətbiq olunur.
Monitorinq və Audit:
Şəbəkə trafiki və istifadəçi fəaliyyətləri mütəmadi olaraq monitorinq edilir.
Təhlükəsizlik pozuntularını aşkar etmək üçün auditlər aparılır.
Təhlükəsizliyin İdarə Olunması:

Mərkəzləşdirilmiş İdarəetmə:
Şəbəkənin idarə olunması üçün mərkəzləşdirilmiş sistemlər tətbiq olunur. Bu sistemlər vasitəsilə cihazların, istifadəçilərin və resursların fəaliyyəti izlənilir.
Risklərin Qiymətləndirilməsi:
Müəssisə üçün potensial təhlükələr analiz edilir və kritik sistemlər üçün xüsusi qoruma tədbirləri həyata keçirilir.
Təlim və Maarifləndirmə:
İşçilər mütəmadi olaraq şəbəkə təhlükəsizliyi qaydaları ilə tanış edilir və onların məlumat təhlükəsizliyi barədə bilikləri artırılır.
Yenilənmələrin İdarə Olunması:
Şəbəkə avadanlıqları və proqram təminatlarının yenilənməsi ilə təhdidlərə qarşı qorunma səviyyəsi artırılır.
Ehtiyat Nüsxələrin Hazırlanması:
Məlumatların itirilməsi və ya pozulması risklərinə qarşı müntəzəm ehtiyat nüsxələri yaradılır və təhlükəsiz yerdə saxlanılır.
Korporativ şəbəkələrdə təhlükəsizliyin yaradılması və idarə olunması müasir bizneslərin dayanıqlı fəaliyyət göstərməsi üçün vacibdir. Güclü təhlükəsizlik sistemi yalnız məlumatların qorunmasını təmin etmir, eyni zamanda biznesin ümumi fəaliyyət effektivliyini artırır. Təhlükəsizlik texnologiyalarının tətbiqi və düzgün idarə olunması şirkətləri rəqəmsal dünyada təhdidlərə qarşı daha davamlı edir.
Korporativ Şəbəkələrin Üstünlükləri
Korporativ şəbəkələr müəssisələrə bir çox üstünlüklər təqdim edir:
Məlumat mübadiləsi: İşçilər və departamentlər arasında sürətli və effektiv əlaqə təmin olunur.
Səmərəlilik: Resursların daha yaxşı idarə olunması və iş proseslərinin avtomatlaşdırılması.
İnnovasiya: Müasir texnologiyaların tətbiqi müəssisələrin rəqabət qabiliyyətini artırır.
Miqyaslanma: Şəbəkələr müəssisənin böyüməsinə uyğun olaraq genişlənə bilir.

NƏTİCƏ

Korporativ şəbəkələr müasir təşkilatların dayanıqlı inkişafını təmin edən mühüm vasitələrdən biridir. Onlar yalnız daxili məlumat axınını optimallaşdırmaqla kifayətlənmir, həm də qlobal əlaqələri və əməkdaşlıqları gücləndirir. Şəbəkə texnologiyalarının düzgün qurulması və idarə edilməsi müəssisələrin effektivliyini artıraraq rəqəmsal transformasiyaya töhfə verir.
Bu səbəbdən, korporativ şəbəkələrin inkişafı və təkmilləşdirilməsi müasir biznes dünyasında prioritet məsələlərdən biri kimi qalır.

ƏDƏBİYYAT

- "Computer Networks" by Andrew S. Tanenbaum
- "Business Data Communications and Networking" by Jerry FitzGerald and Alan Dennis
- "Enterprise Networking: A Tutorial" by Paul G. S. S. "Ram" Ramachandran
- "Network Security, Firewalls, and VPNs" by J. Michael Stewart
- "The Lean Enterprise: How High Performance Organizations Innovate at Scale" by Jez Humble, Joanne Molesky, and Barry O'Reilly
- "Managing and Using Information Systems: A Strategic Approach" by Keri E. Pearlson and Carol S. Saunders

Nuranə HİDAYƏTOVA

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti,
magistrant
nuranehidayetova036@gmail.com

SƏHİYYƏ SAHƏSİNDƏ ƏMƏK ŞƏRAİTİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİ

Xülasə: *Səhiyyə sektorunda əmək şəraiti işçilərin sağlamlıq və təhlükəsizlik şəraitinin yaxşılaşdırılmasını, tibbi personalın rifahının qorunmasını və xəstələrə göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin artırılmasını əhatə edir. Tibbi işçilər-həkimlər, tibb bacıları və digər personal-fiziki, psixoloji və bioloji risklərlə üzləşirlər. Bu, onların həm şəxsi rifahına, həm də xidmət keyfiyyətinə təsir edə bilər. Bu səbəbdən səhiyyə sektorunda əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması, tibbi personalın təhlükəsiz, sağlam və motivasiya edici mühitdə çalışması üçün vacibdir. Daha yaxşı iş şəraiti ilə təmin edilən işçilər xəstələrə yüksək səviyyəli və daha diqqətli tibbi xidmət göstərə bilirlər. Psixoloji dəstək, balanslı iş saatları və ədalətli əməkhaqqı işçilərin tükənmişlik səviyyəsini azaldır. Motivasiya və yüksək iş məmnuniyyəti, işçilərin daha uzun müddət təşkilatla bağlı qalmasına və iş yerinə bağlılıqlarının artmasına səbəb olur. Səhiyyə sektorunda əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması, həm işçilərin sağlamlığını və rifahını qorumaq, həm də cəmiyyətin daha keyfiyyətli və etibarlı tibbi xidmətlərə çıxışını təmin etmək üçün vacib bir addımdır.*

Açar sözlər: *Səhiyyə, əmək, iş mühiti, təhlükəsizlik, sağlamlıq*

REGULATION OF LABOR CONDITIONS IN THE FIELD OF HEALTH CARE

Abstract: *The working conditions in the healthcare sector encompass the improvement of workers' health and safety, the well-being of medical personnel, and the enhancement of the quality of services provided to patients. Medical workers—doctors, nurses, paramedics, and other staff—face physical, psychological, and biological risks. This can impact both their personal well-being and the quality of care they provide. Therefore, improving working conditions in the healthcare sector is essential for ensuring that medical personnel work in a safe, healthy, and motivating environment. Workers who are provided with better working conditions can deliver high-quality and more attentive medical services to patients. Psychological support, balanced work hours, and fair wages reduce levels of burnout among staff. Motivation and high job satisfaction lead to greater retention and increased commitment to the organization. Improving working conditions in the healthcare sector is a crucial step to protect the health and well-being of workers and ensure that society has access to higher quality and reliable medical services.*

Keywords: *Health, labor, working environment, safety, health*

РЕГУЛИРОВАНИЕ УСЛОВИЙ ТРУДА В СФЕРЕ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ

Резюме: *В секторе здравоохранения условия труда охватывают улучшение здоровья и безопасности работников, защиту благосостояния медицинского персонала и повышение качества услуг, предоставляемых пациентам. Медицинские работники — врачи, медсестры, парамедики и другой персонал — сталкиваются с физическими, психологическими и биологическими рисками. Это может повлиять как на их личное благополучие, так и на качество услуг. Поэтому улучшение условий труда в секторе здравоохранения имеет важное значение для обеспечения безопасной, здоровой и мотивирующей рабочей среды для медицинского персонала. Работники, обеспеченные лучшими условиями труда, могут предоставлять пациентам высококачественные и более внимательные медицинские услуги. Психологическая поддержка, сбалансированные рабочие часы и справедливая заработная плата снижают уровень выгорания среди работников. Мотивация и высокая удовлетворенность работой способствуют тому, что сотрудники остаются в организации дольше и повышают свою преданность рабочему месту. Улучшение условий труда в секторе здравоохранения является важным шагом как для защиты здоровья и благосостояния работников, так и для обеспечения общества более качественными и надежными медицинскими услугами.*

Ключевые слова: *Здоровье, труд, рабочая среда, безопасность, здоровье*

GİRİŞ

Biz ilk olaraq əmək şəraiti dedikdə işçilərin iş mühitində sağlam və təhlükəsiz şəraitdə əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmalarını nəzərdə tuturuq. Əmək şəraiti anlayışını daha da açsaq buraya sanitariya və gigiyena qaydalarına cavab verilməsi, əməyin mühafizəsi qaydalarına riayət olunması, işçilərin məcburi sosial sığorta olunması, texniki təhlükəsizlik qaydalarına əməl olunması və digər məsələlər aiddir. Əmək şəraitinin tərkibinə həmçinin insanların həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasını da əlavə edə bilərik. Çünki cəmiyyətimizin rifahı bilavasitə insanların həyat şəraiti ilə sıx bağlıdır. Əmək şəraitinin yaxşı olması insanların sağlamlığına təsir göstərir, rifahını, məhsuldarlığını yüksəldir, həyata baxışını dəyişir, məmnunluğunu artırır. Bunla əlaqədar olaraq da, dövlət insanların rifahını yaxşılaşdırmaq, həyat səviyyələrini yüksəltmək və məmnun

etmək üçün əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı bir sıra addımlar atır. Dövlət bu sahədə atdığı addımları əsasən qanunvericilik ilə tənzimləyir. Qanunvericilikdə işçilərin və işəgötürənlərin hüquq və vəzifələri, istirahət günləri, iş saatları, sanitar-gigiyenik normalar, təhlükəsizlik standartları və digər mühüm məsələlər əks olunur.
Təhlükəsiz və rahat iş şəraitinin təmin edilməsinə, habelə əməyin mühafizəsi qaydalarına və təlimatlarına əməl olunmasına cavabdehlik müəssisə rəhbərlərinə və ayrı-ayrı struktur bölmələrinin rəhbərlərinə həvalə edilir.Bundan əlavə, hər bir işçinin sağlamlığa zərər verməyən şəraitdə işləmək, layiqli əmək haqqı və mükafat (məsələn, təhlükəli və zərərli şəraitdə işləmək şərtilə) hüququ vardır.
Əməyin mühafizəsi işçilərin həyat və sağlamlığının təhlükəsizliyini təmin etmək üçün hazırlanmış və həyata keçirilən tədbirlər sistemi kimi başa düşülməlidir.
Bu tədbirlər kompleksinə aşağıdakılar daxildir:

- Sosial-iqtisadi hadisələr.
- Terapevtik tədbirlər.
- Profilaktik və reabilitasiya tədbirləri.

Effektiv əməyin mühafizəsi sisteminin yaradılmasına və onun sabit işləməsi üçün lazımi şəraitin təmin edilməsinə yönəlmiş bilavasitə tədbirlər bütün istehsal və əmək proseslərinin təhlükəsizliyini artıran tədbirlər kompleksi kimi başa düşülməlidir. Əməyin mühafizəsi sahəsində bu cür tədbirlərin demək olar ki, əsas məqsədi xəsarət və bədbəxt hadisələr riskini minimuma endirməkdir.
Səhiyyə işçilərinin əsas məqsədi insanların sağlamlığını qorumaq, xəstəliklərin qarşısını almaq və müalicə etməkdir. Bu məqsədlə onlar xəstəliklərin diaqnozu, müalicəsi və profilaktikasında rol oynayır, həmçinin insanların sağlam həyat tərzi sürmələrinə dəstək olurlar. Səhiyyə işçiləri cəmiyyətin ümumi sağlamlıq səviyyəsini yüksəltmək üçün çalışır və epidemiyaların yayılmasının qarşısını almağa, sağlamlıqla bağlı maarifləndirməyə önəm verirlər.
Səhiyyə işçilərinə-həkimlər, tibb bacıları, ictimai səhiyyə işçiləri, laborantlar, orta səviyyəli tibb işçiləri, tibbi və qeyri-tibbi texniklər, səhiyyə ziyarətçiləri, ictimai səhiyyə işçiləri, şəfaçılar və ənənəvi tibb praktikləri aıddır. Termin eyni zamanda təmizlik işçiləri, sürücülər, xəstəxana administratorları, ictimai səhiyyə administratorları və sosial işçilər kimi inzibati və yardımçı tibb işçilərini, eləcə də Peşələrin Beynəlxalq Standart Təsnifatına uyğun olaraq sağlamlıqla bağlı fəaliyyətlərlə məşğul olan digər peşə qruplarını əhatə edir. Səhiyyə işçiləri hər hansı bir fəaliyyət göstərən səhiyyə sisteminin əsas elementidir. Hamının sağlamlıq hüququnun həyata keçirilməsinə töhfə verməklə yanaşı, tibb işçiləri öz sağlamlıqlarını dəstəkləmək üçün sağlam və təhlükəsiz iş şəraiti hüququna da malik olmalıdırlar. Səhiyyə işçiləri infeksiyalar, təhlükəli xəstələrlə rəftar, təhlükəli kimyəvi maddələr, radiasiya, istilik və səs-küy, psixososial risklər, zorakılıq və təcavüz, xəsarətlər ilə bağlı bir sıra peşə təhlükələri ilə üzləşirlər. Səhiyyə işçilərinin sağlamlığının və təhlükəsizliyinin qorunması səhiyyə sektorunun xəstələrə və işçilərə zərər vermədən sağlamlığı qorumaq və bərpa etməkdən ibarət əsas işinin tərkib hissəsi olmalıdır. Səhiyyə işçilərinin sağlamlığını, təhlükəsizliyini və rifahını qorumaqla, səhiyyə xidmətinin keyfiyyətini və təhlükəsizliyini yaxşılaşdırmaqla, səhiyyə sektorunda səhiyyə işçi qüvvəsini və ətraf mühitin davamlılığını gücləndirməklə, işlə bağlı xəstəliklərin və xəsarətlərin qarşısını almaq olar.
Tibb işçilərinin sağlamlığının və təhlükəsizliyinin qorunması məhsuldarlığı, iş məmnunluğunu artşrşr.O, həmçinin sektorda xüsusi iş şəraiti və peşə təhlükələri nəzərə alınmaqla səhiyyə müəssisələrinin əməyin mühafizəsi və təhlükəsizliyi üzrə milli qanun və qaydalara uyğun olmasına kömək edir.
Peşə xəstəlikləri, xəsarətlər və işdən çıxma ilə nəticələnən təhlükəli iş şəraiti səhiyyə sektoru üçün əhəmiyyətli maliyyə xərclərinə səbəb olur. Məsələn, 2017-ci ildə Böyük Britaniyanın səhiyyə və sosial xidmət sektorunda peşə xəstəlikləri və xəsarətlərin illik dəyəri 3,38 milyard dollar ekvivalentində təxmin edilən bütün sektorlar arasında ən yüksək idi.
Qlobal miqyasda tibb işçilərinin sağlamlığının, təhlükəsizliyinin və rifahının yaxşılaşdırılması peşə təhlükələri ilə bağlı xərcləri azaldır (səhiyyə xərclərinin 2%-ə qədəri hesablanır) və xəstələrə dəyən zərəri minimuma endirməyə kömək edir (səhiyyə xərclərinin 12%-ə qədəri hesablanır) Bundan əlavə, tibb işçiləri üçün əsas sağlamlıq və təhlükəsizlik tədbirlərinin həyata keçirilməsi epidemiyalar və ictimai səhiyyə ilə bağlı fövqəladə hallar zamanı səhiyyə xidmətlərinin davamlılığını və səhiyyə sistemlərinin effektivliyini aşağıdakılar vasitəsilə yaxşılaşdırmağa kömək edir:
1) Peşə xəstəliklərinin və xəsarətlərin qarşısının alınması;
2) Səhiyyə işçilərinin sağlamlığını, təhlükəsizliyini və rifahını qorumaq və təşviq etmək, bu da xəstələrə qulluq keyfiyyətinin və təhlükəsizliyinin yüksəldilməsinə, səhiyyə işçi qüvvəsinin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsinə və ekoloji davamlılığın yüksəldilməsinə töhfə verir.
Ölkələrin yalnız üçdə birində tibb işçilərinin sağlamlığını, təhlükəsizliyini və rifahını qorumaq üçün müəyyən formada milli siyasət var. Bu ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, aşağıdakı siyasətlər tibb işçilərinin qorunmasında faydalıdır:

- ❖ Tibb işçilərinin sağlamlığını və təhlükəsizliyini qorumaq üçün yeni qaydaların, standartların və ən yaxşı təcrübə kodlarının tətbiqi və mövcud yenilənməsi
- ❖ Bütün səviyyələrdə səhiyyə idarəçiliyinin tərkib hissəsi kimi tibb işçilərinin sağlamlığı və təhlükəsizliyinin inteqrasiyası
- ❖ Milli, submilli və institusional səviyyələrdə səhiyyə sektorunun əməyin mühafizəsi və təhlükəsizliyi aspektlərini idarə etmək üçün mexanizmlərin yaradılması və potensialın yaradılması
- ❖ Tibb işçilərinin risklərin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi, tibbi nəzarət, peyvənd və psixososial dəstək daxil olmaqla, səlahiyyətli peşə sağlamlığı xidmətləri ilə əhatəsinin genişləndirilməsi
- ❖ Əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün işəgötürənlər və səhiyyə işçiləri təşkilatları ilə əməkdaşlığın

qurulması.
İşəgötürənlər peşə təhlükələrini minimuma endirmək üçün bütün zəruri qabaqlayıcı və qoruyucu tədbirlərin görülməsini təmin etmək üçün ümumi məsuliyyət daşıdıqları halda, tibb işçiləri rəhbərliklə əməkdaşlıq etmək və sağlamlıqlarını, təhlükəsizliyini və rifahını qorumaq üçün nəzərdə tutulmuş tədbirlərdə iştirak etmək üçün məsuliyyət daşıyırlar.
Səhiyyə işçilərinin həyat və ya sağlamlıqları üçün qaçılmaz və ciddi təhlükə yarada biləcəyini əsaslandırdıqları hallarda işləməkdən imtina etmək hüququ vardır. Bu hüquqdan istifadə edən işçilər hər hansı qeyri-qanuni nəticələrdən qorunmalıdırlar.
ÜST və BƏT səhiyyə işçiləri üçün əməyin mühafizəsi və təhlükəsizliyi proqramlarının hazırlanması və həyata keçirilməsi ilə bağlı birgə təlimatlar hazırlayıb və ölkələrdə həyata keçirilməsi üçün potensialın yaradılması üçün beynəlxalq tərəfdaşlarla işləyir.
Səhiyyə sektorunda iş şəraitinin yaxşılaşdırılması həm işçilərin rifahını təmin etmək, həm də səhiyyə xidmətlərinin keyfiyyətini artırmaq üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir. Əgər tibb işçilərinin sağlamlığı və təhlükəsizliyi təmin olunmazsa, onlar öz işlərini səmərəli və keyfiyyətli yerinə yetirə bilməyəcəklər. Bu sahədə əmək şəraitinin yaxşılaşdırılmasına təsir edən əsas amillər və tədbirlər aşağıdakılardır:
1. Təhlükəsizlik və infeksiyaya nəzarət
Tibb işçiləri yüksək riskli mühitlərdə işlədikləri üçün onlar qoruyucu geyim, əlcək, maska və xüsusi eynəklə təmin edilməlidir.Səhiyyə işçiləri özlərini xəstəliklərdən qorumaq üçün müntəzəm təhsil və təlim almalıdırlar. Tibbi tullantılar, xüsusilə yoluxucu materiallar düzgün şəkildə atılmalı və təyin olunmuş tullantı qabları ilə təmin edilməlidir.
2. İş vaxtı və istirahət şəraiti
Tibb işçiləri üçün uzun iş saatları tükənməyə səbəb ola bilər. Buna görə də növbəli iş daha balanslı olmalı və işçilərin istirahət üçün kifayət qədər vaxtı olmalıdır. Təcili və kritik yardım kimi şöbələrdə əlavə iş vaxtı varsa, bu işçilərə əlavə maaş verilməli və məzuniyyət verilməlidir.
3. Stressin idarə edilməsi və psixoloji dəstək.
Səhiyyə işçiləri pandemiya, fövqəladə hallar və digər stresli vəziyyətlər zamanı işləyirlər. Psixi sağlamlığa dəstək proqramları və məsləhət xidmətləri vasitəsilə işçilərin psixi sağlamlığına diqqət yetirilməlidir. Stressin idarə edilməsi, meditasiya və istirahət təlim proqramları işçilərin emosional rifahını yaxşılaşdıra bilər.
4. Texnoloji və əlverişli iş mühiti.
Müasir tibbi texnologiyalar və avadanlıqlar tibb işçilərinin işini asanlaşdırır, xəstələrlə daha təhlükəsiz və səmərəli işləməyə imkan verir. Həkim və tibb bacılarının daimi oturma və ayaq üstə durmalarını nəzərə alaraq, bel və boyun ağrılarını azaltmaq üçün erqonomik iş yeri təşkil edilməli və tənzimlənən stullar təmin edilməlidir.
5. Karyera artımı və təlim
Səhiyyə sənayesi sürətlə inkişaf etdiyi üçün, onları müasir saxlamaq üçün səhiyyə mütəxəssislərinin hazırlanmasına ehtiyac var. Bu, onlara bilik və bacarıqlarını yeniləməyə imkan verir. İşçilərə karyera inkişaf imkanları təmin edilməlidir ki, onlar peşəkar şəkildə inkişaf etsinlər və daha çox motivasiya olsunlar.
6. Əmək haqqı və sosial təminat
Ədalətli əmək haqqı: Səhiyyə işçilərinin maaşları gördükləri işə və götürdükləri risklərə uyğun olmalıdır. Bu, onların motivasiyasını artırır və tükənmənin qarşısını alır. İşçilərə tibbi sığorta, xəstəlik və analıq məzuniyyəti, pensiya və digər sosial müavinətlər verilməlidir.
7. Daxili rabitə və əks əlaqə sistemi
Tibb işçilərinin ehtiyacları və təklifləri barədə rəhbərliklə açıq məlumat mübadiləsi aparılmalıdır. Bu, işçilərə dəyərli olduqlarını hiss etməyə kömək edir. Rəhbərlik və işçilər arasında tənqidi baxış və qarşılıqlı rəy prosesi olmalıdır ki, situasiyada yaranan hər hansı problem tez həll olunsun.
Bu tədbirlər səhiyyə sektorunda iş şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir və onların həyata keçirilməsi işçilərin işə cəlb olunmasını yaxşılaşdırmaqla yanaşı, xəstələrə daha keyfiyyətli tibbi xidmət göstərilməsini təmin edir.

NƏTİCƏ

Son olaraq bu məqalədən belə nəticə çıxara bilərik, ki yaxşı iş şəraiti və kadrların yaxşı təlimi, səhv müalicə və tibbi səhvlərin azalması ilə nəticələnir. Həmçinin, işçilərin stress altında olmamaları, daha diqqətli və məsuliyyətli olmalarına kömək edər. İş yerində müasir şərait və psixoloji dəstək, səhiyyə işçilərinin fiziki və psixoloji sağlamlığını qorumağa şərait yaradar. Bu, onların işdəki səmərəliliyini artırır və xəstələrə daha yaxşı xidmət göstərmələrini təmin edir. Bu tədbirlər səhiyyə sektorunda iş şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir və onların həyata keçirilməsi işçilərin işə cəlb olunmasını yaxşılaşdırmaqla yanaşı, xəstələrə daha keyfiyyətli tibbi xidmət göstərilməsini təmin edir.

ƏDƏBİYYAT

1. E.Nurəliyev. “İş yerlərində təhlükəsiz əmək şəraiti yaratmaq lazımdır”. Bakı,2019, s.13
2. “Təhlükəsiz əmək şəraiti” (Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında QHT-lərə Dövlət Dəstəyi Şurası). Bakı, 2008.
3. O.Vahidoğlu. “Sağlam və təhlükəsiz əmək hər bbir vətəndaşın hüququdur”. Bakı,2014, s. 29
4. N.Xudiyev. “Təhlükəsiz və sağlam əmək şəraiti”. Bakı, 2008, s.23.
5. https://www.hse.gov.uk/statistics/pdf/cost-to-britain.pdf.Paris,2021

Ləman HƏSƏNOVA

Odlar Yurdu Universiteti,
magistrant
7lamanhasanovha@gmail.com

BULUD TEXNOLOGİYALARI VƏ MİKRO SERVİSLƏRLƏ İDARƏETMƏDƏ AVTOMATLAŞDIRMA İMKANLARI

Xülasə: *Bu məqalədə bulud texnologiyaları, mikroservislər arxitekturası və avtomatlaşdırmanın idarəetmə sahəsindəki rolu araşdırılmışdır. Bulud texnologiyaları müəssisələrə məlumatların saxlanması və emalı sahəsində miqyaslana bilən və sərfəli həllər təqdim edir. Mikroservislər arxitekturası isə böyük və mürəkkəb sistemləri müstəqil xidmətlərə bölərək çevik və asan idarə edilən sistemlər qurmağa imkan verir. Avtomatlaşdırma, əməliyyatların sürətini artırır və resurslardan daha səmərəli istifadəni təmin edir. Məqalədə həmçinin real dünya tətbiq nümunələri təqdim olunmuş, bu texnologiyaların müxtəlif sahələrdə necə tətbiq edildiyi göstərilmişdir. Sonuç olaraq, bulud texnologiyaları, mikroservislər və avtomatlaşdırma gələcəkdə daha çox sahədə geniş tətbiq ediləcək və müəssisələrin iş proseslərini optimallaşdırmağa kömək edəcəkdir.*

Açar sözlər: *Bulud texnologiyaları, mikroservislər, avtomatlaşdırma, idarəetmə, tətbiq nümunələri, miqyaslama, çeviklik.*

OPPORTUNITIES FOR AUTOMATION WITH CLOUD TECHNOLOGIES AND MICROSERVICES

Abstract: *This paper examines the role of cloud technologies, microservices architecture, and automation in management. Cloud technologies provide scalable and cost-effective solutions for data storage and processing for businesses. Microservices architecture, on the other hand, breaks down large and complex systems into independent services, enabling the creation of agile and easily manageable systems. Automation speeds up operations and ensures more efficient use of resources. The paper also presents real-world application examples, demonstrating how these technologies have been implemented in various sectors. Ultimately, cloud technologies, microservices, and automation will be widely applied in the future, helping businesses optimize their operations.*

Keywords: *Cloud technologies, microservices, automation, management, application examples, scalability, agility.*

ВОЗМОЖНОСТИ АВТОМАТИЗАЦИИ С ПОМОЩЬЮ ОБЛАЧНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ И МИКРОСЕРВИСОВ

Резюме: *В данной статье рассматривается роль облачных технологий, архитектуры микросервисов и автоматизации в управлении. Облачные технологии предоставляют предприятиям масштабируемые и экономически эффективные решения для хранения и обработки данных. Архитектура микросервисов, в свою очередь, разделяет большие и сложные системы на независимые сервисы, что позволяет создавать гибкие и легко управляемые системы. Автоматизация ускоряет операции и обеспечивает более эффективное использование ресурсов. Также в статье представлены реальные примеры применения, которые демонстрируют, как эти технологии используются в различных областях. В итоге, облачные технологии, микросервисы и автоматизация будут широко применяться в будущем, помогая предприятиям оптимизировать свои операции.*

Ключевые слова: *Облачные технологии, микросервисы, автоматизация, управление, примеры применения, масштабируемость, гибкость.*

GİRİŞ

Müasir texnologiya dünyasında bulud texnologiyaları və mikroservis arxitekturası şirkətlərin əməliyyatlarını daha effektiv və çevik idarə etməsi üçün geniş imkanlar təqdim edir. Ənənəvi server əsaslı sistemlər və monolit arxitekturalar, dəyişən bazar tələblərinə cavab verməkdə məhdudiyyətlərlə qarşılaşır. Bu vəziyyət, innovativ texnologiyaların tətbiqini və idarəetmə proseslərinin avtomatlaşdırılmasını qaçılmaz edir.

Bulud texnologiyaları, resursların dinamik şəkildə təmin olunmasını və genişləndirilməsini asanlaşdıraraq, miqyaslanma və çeviklik baxımından təşkilatlara yeni üstünlüklər gətirir. İstənilən yerdən çıxış imkanı, elastiklik və xərclərin optimallaşdırılması bulud həllərinin əsas üstünlüklərindəndir. Bu yanaşma ənənəvi texnologiyalarla müqayisədə daha yüksək səmərəlilik təqdim edir və təşkilatlara qlobal miqyasda rəqabət üstünlüyü qazandırır.

Mikroservis arxitekturası isə kompleks sistemlərin müstəqil və çevik komponentlərə bölünərək idarə edilməsinə imkan verir [2]. Bu yanaşma, proqram təminatının sürətli inkişafı və dəstəklənməsi üçün effektivdir. Mikroservislər bir-birindən müstəqil şəkildə işlədiyi üçün hər bir xidməti fərqli texnologiyalarla inkişaf etdirmək və miqyaslamaq mümkündür. Lakin bu arxitekturanın tətbiqi ilə birlikdə xidmətlərin inteqrasiyası, monitorinqi və idarə edilməsi kimi yeni çətinliklər ortaya çıxır.

İdarəetmə və əməliyyat proseslərinin avtomatlaşdırılması, həm bulud texnologiyalarının, həm də mikroservislərin səmərəliliyini artırmaq üçün əsas şərtlərdən biridir. Əməliyyatların avtomatlaşdırılması yalnız iş yükünü azaltmaqla qalmır, həm də insan xətalarını minimuma endirir. Misal üçün, avtomatik miqyaslama və yük balanslama kimi proseslər real vaxtda resursların optimal istifadəsinə imkan verir. Bundan əlavə, davamlı inteqrasiya və çatdırılma (CI/CD) modelləri proqram təminatının daha tez və etibarlı şəkildə təqdim olunmasını təmin edir [3].

Bu məqalədə bulud texnologiyaları və mikroservis arxitekturasının idarəetmədə avtomatlaşdırma imkanlarına diqqət yetiriləcək. Həmçinin, avtomatlaşdırmanın təşkilatların əməliyyat səmərəliliyini necə artırdığı və yeni texnologiyaların tətbiqində hansı alətlərin daha effektiv olduğu müzakirə ediləcək. Bu yanaşma, təşkilatların rəqəmsal transformasiya prosesində qarşılaşdığı əsas çağırışlara cavab verməyə kömək edə bilər.

Bulud texnologiyalarının icmalı

Bulud texnologiyaları (cloud computing), informasiya texnologiyalarının (IT) yeni erasında təşkilatların əməliyyat və infrastruktur idarəçiliyində inqilabi dəyişikliklər yaratmışdır. Əsasən paylaşılan resursların internet vasitəsilə təmin olunmasını ifadə edən bu texnologiya, fiziki infrastrukturdan asılılığı azaldaraq elastik və miqyaslana bilən həllər təqdim edir. Bulud texnologiyasının tərifini daha yaxşı anlamaq üçün onun əsas prinsiplərini və istifadəsindəki üstünlükləri nəzərdən keçirmək vacibdir. Bulud texnologiyaları, əsasən aşağıdakı prinsiplərə dayanır:

Dinamik miqyaslanma. İstifadəçi tələblərinə uyğun olaraq resursların miqyası artırılıb-azaldıla bilər. Bu, təşkilatlara həm xərcləri optimallaşdırmağa, həm də xidmət keyfiyyətini yüksəltməyə imkan verir [1].

Xidmət kimi təminat. Bulud infrastrukturu xidmətlər (IaaS), platformalar (PaaS) və proqram təminatları (SaaS) kimi təqdim olunur. Bu yanaşma istifadəçilərin yalnız ehtiyac duyduqları xidmətlər üçün ödəniş etməsinə imkan yaradır.

Resursların paylanması. İstifadəçilər bulud mühitində resursları paylaşaraq daha effektiv istifadə imkanı əldə edirlər. Resursların idarə olunması bulud provayderləri tərəfindən həyata keçirilir, bu da təşkilatların texniki qayğılardan azad olmasını təmin edir.

Bulud texnologiyalarının üstünlükləri ilə yanaşı, müəyyən çətinlikləri də mövcuddur:

Təhlükəsizlik. Məlumatların üçüncü tərəf platformalarında saxlanılması kibertəhlükəsizlik risklərini artırır.

Asılılıq. Bulud provayderlərindən tam asılılıq bəzi hallarda xidmət keyfiyyətində problemlərə səbəb ola bilər.

Qanunvericilik. Məlumatların saxlanılması və ötürülməsi ilə bağlı ölkələrarası qanunvericilik tələbləri təşkilatlar üçün əlavə çətinlik yarada bilər.

Bulud texnologiyaları təşkilatların əməliyyatlarını daha effektiv, çevik və optimallaşdırılmış şəkildə həyata keçirməsi üçün güclü vasitədir. Lakin onun tətbiqi zamanı həm texnoloji, həm də strateji yanaşmaların düzgün seçilməsi vacibdir. Bu texnologiya, xüsusilə rəqəmsal transformasiya prosesində təşkilatlara böyük üstünlüklər təmin edə bilər.

Mikroservislər arxitekturası

Mikroservis arxitekturası, monolit tətbiqlərin məhdudiyyətlərini aradan qaldırmaq və proqram təminatının daha çevik və miqyaslana bilən şəkildə inkişafını təmin etmək üçün yaradılmış müasir yanaşmadır. Bu arxitektura sistemi müstəqil və bir-birindən asılı olmayan kiçik xidmətlərdən ibarət komponentlərə bölür. Hər bir xidmət öz funksiyasını yerinə yetirir və adətən öz verilənlər bazasına malik olur, bu da inkişaf prosesini daha çevik və effektiv edir. Mikroservis arxitekturası aşağıdakı əsas prinsiplərə əsaslanır:

1. Müstəqil xidmətlər
   Hər bir mikroservis konkret bir funksiyanı yerinə yetirir və müstəqil şəkildə inkişaf etdirilir, yerləşdirilir və miqyaslanır [5].
2. Açıq API-lər
   Xidmətlər bir-biri ilə sadə və standartlaşdırılmış API-lər vasitəsilə qarşılıqlı əlaqə qurur. Bu, mikroservislər arasındakı əlaqəni minimum asılılıqla təmin edir.
3. Avtonom verilənlər bazası
   Hər bir mikroservis öz verilənlər bazasına malikdir və digər mikroservislərin məlumatlarına birbaşa çıxış edə bilmir. Bu, məlumatların izolyasiyasını təmin edir.

Mikroservis arxitekturasının tətbiqi təşkilatlara çeviklik və sürət, miqyaslanma və texnoloji müstəqillik kimi üstünlüklər təqdim edir. Xidmətlərin müstəqil şəkildə inkişafı və yerləşdirilməsi proqram təminatının daha tez bir zamanda bazara çıxarılmasına imkan verir. Mikroservislərin hər biri ayrı-ayrılıqda miqyaslana bilər, bu da sistemin ümumi miqyaslanma qabiliyyətini artırır. Müxtəlif mikroservislər fərqli texnologiyalardan istifadə edə bilər, bu da inkişaf komandalarına seçim azadlığı təqdim edir. Bu arxitekturanın bir çox üstünlüyünə baxmayaraq, müəyyən çətinlikləri də mövcuddur. Bir neçə müstəqil

xidmətin koordinasiyası mürəkkəbliyi artırır və xüsusi alətlərin istifadəsini tələb edir. Mikroservislərin çoxluğu sistemdəki problemlərin diaqnostikasını çətinləşdirə bilər. Xidmətlər arasındakı API çağırışlarının çoxluğu gecikmələrə səbəb ola bilər, bu da performansa təsir göstərə bilər. Mikroservislər böyük və kompleks proqram sistemlərində geniş tətbiq olunur. Xüsusilə e-ticarət, bank, səhiyyə və media platformaları kimi sahələrdə mikroservis yanaşması çevik və davamlı sistemlər yaratmağa kömək edir. Məsələn, Amazon və Netflix kimi şirkətlər öz əməliyyatlarını mikroservis arxitekturasına keçirərək yüksək performans və miqyaslanma nailiyyəti əldə etmişdirlər [6]. Mikroservis arxitekturası, müasir proqram təminatı inkişafında çeviklik, miqyaslanma və texnoloji müstəqillik kimi üstünlüklər təqdim edir. Lakin onun tətbiqi zamanı ortaya çıxan mürəkkəblikləri və əlavə tələbləri düzgün şəkildə idarə etmək vacibdir. Bu yanaşma, böyük və dinamik proqram sistemlərinin idarə edilməsində effektiv bir həll kimi öz yerini qoruyur.

Avtomatlaşdırmanın roluna baxış

Müasir texnologiya dövründə avtomatlaşdırma təşkilatların fəaliyyətinin optimallaşdırılması və rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün mühüm vasitə olmuşdur. Avtomatlaşdırma insan müdaxiləsini minimuma endirərək, təkrarlanan proseslərin sürətli və dəqiq yerinə yetirilməsini təmin edir. Bu yanaşma xüsusilə istehsalat, xidmət sektoru və informasiya texnologiyaları sahələrində böyük təsir gücünə malikdir. Avtomatlaşdırma təkcə əməliyyat səmərəliliyini artırmır, eyni zamanda, keyfiyyətin və innovasiyanın artırılmasına şərait yaradır. Avtomatlaşdırmanın təsirli olması üçün müəyyən qaydalara riayət edilməlidir. Avtomatlaşdırma üçün ən uyğun olan proseslər təkrarlanan və standart addımlardan ibarət olmalıdır. Bu proseslərdə insan səhvlərinin minimuma endirilməsi və sürətin artırılması mümkün olur. Müasir avtomatlaşdırma sistemləri müxtəlif proqram təminatları və platformalar arasında asan inteqrasiyanı təmin etməlidir. İnsan əməliyyatlarında tez-tez rast gəlinən səhvlərin qarşısını almaq üçün avtomatlaşdırma sistemləri dəqiq nəticələr təmin etməlidir [7]. Avtomatlaşdırma səmərəlilik, keyfiyyətin yüksəlməsi, resursların azad edilməsi və innovasiya kimi üstünlüklərə malikdir. Avtomatlaşdırma əməliyyatların sürətini artırır və eyni zamanda xərcləri azaldır. Bu, xüsusilə böyük həcmli və vaxt tələb edən proseslərdə faydalıdır. İnsan səhvlərinin azalması məhsul və ya xidmət keyfiyyətinin artmasına səbəb olur. Təkrarlanan tapşırıqların avtomatlaşdırılması işçilərin daha strateji və yaradıcılıq tələb edən işlərə yönəlməsinə şərait yaradır. Rutin tapşırıqlardan azad olan təşkilatlar yeni texnologiyalara sərmayə qoymaq və inkişaf üçün daha çox resurs ayırmaq imkanı əldə edir.

Avtomatlaşdırma müasir dünyada müxtəlif sahələrdə geniş tətbiq edilir. Sənaye və istehsalatda robot texnologiyaları və avtomatik montaj xətləri məhsuldarlığı artırır, informasiya texnologiyalarında DevOps prosesləri çərçivəsində kodun test edilməsi, yerləşdirilməsi və monitorinqi avtomatlaşdırılır. Maliyyə və bankçılıqda əməliyyatların dəqiqliyini artıran və müştəri xidmətini təkmilləşdirən avtomatlaşdırılmış sistemlər tətbiq olunur, səhiyyədə isə tibbi cihazların idarə olunmasından diaqnostika və dərmanların hazırlanmasına qədər geniş imkanlar yaradır.

Avtomatlaşdırmanın müasir texnologiyalarla birləşdirilməsi, onun potensialını daha da gücləndirir və yeni imkanlar yaradır. Məsələn, bulud texnologiyaları ilə avtomatlaşdırılmış xidmətlər təşkilatlara resursların daha effektiv idarə edilməsini və xərclərin optimallaşdırılmasını təmin edir. Süni intellekt (AI) və maşın öyrənmə (ML) isə avtomatlaşdırma sistemlərini daha ağıllı və çevik edir, bu da qərar qəbuletmə və əməliyyatların sürətini artırır. Eyni zamanda, Robot Proses Avtomatlaşdırması (RPA) təkrarlanan və zaman alıcı işləri avtomatlaşdıraraq insanların daha strateji və yaradıcı vəzifələrə fokuslanmasını təmin edir. Lakin, avtomatlaşdırmanın tətbiqi bəzi çağırışlarla da üzləşir. İlk növbədə, yüksək ilkin investisiya xərcləri və kompleks sistemlərin qurulması, kiçik və orta ölçəkli müəssisələr üçün maneə yarada bilər. Bundan əlavə, işçilər arasında texnoloji dəyişikliklərə qarşı müqavimət və bu dəyişikliklərə uyğunlaşma çətinlikləri, avtomatlaşdırmanın uğurla tətbiqinə mane ola bilər. Həmçinin, avtomatlaşdırma sistemlərinin istifadəsi ilə bağlı kibertəhlükəsizlik risklərinin artması da ciddi bir problem olaraq qalır və bu risklərdən qorunmaq üçün müvafiq tədbirlərin görülməsi vacibdir. Avtomatlaşdırma müasir təşkilatların fəaliyyətində mühüm rol oynayır. O, yalnız əməliyyat səmərəliliyini artırmaqla qalmır, həm də təşkilatların uzunmüddətli uğuru üçün innovasiya və keyfiyyət baxımından yeni imkanlar təqdim edir. Lakin, avtomatlaşdırmanın uğurla həyata keçirilməsi üçün onun tətbiqi zamanı ortaya çıxan çətinliklərin düzgün idarə edilməsi vacibdir.

Real dünyada tətbiq nümunələri

Müasir dünyada avtomatlaşdırma və mikroservis arxitekturası kimi texnologiyalar artıq yalnız nəzəri konseptlər deyil, hətta çoxsaylı sahələrdə uğurla tətbiq edilən real həllərdir. Bu texnologiyalar, müxtəlif sənaye sahələrində sistemlərin daha çevik, miqyaslana bilən və daha effektiv şəkildə idarə olunmasına imkan verir. Aşağıda bu texnologiyaların müxtəlif sahələrdə necə tətbiq olunduğuna dair bir neçə real dünyada tətbiq nümunəsi təqdim ediləcək.

E-ticarət sektoru, mikroservis arxitekturasından və avtomatlaşdırmadan ən çox faydalanan sahələrdən biridir. Şirkətlər, müştəri təcrübəsini yaxşılaşdırmaq və əməliyyatları optimallaşdırmaq üçün müxtəlif mikroservis əsaslı həllərdən istifadə edirlər. Məsələn, Amazon və Alibaba kimi böyük e-ticarət platformaları mikroservis arxitekturasını tətbiq edərək, məhsul kataloqlarını, sifariş izləmə sistemlərini, müştəri dəstəyini və ödəmə sistemlərini müstəqil xidmətlərə bölmüşdür. Bu yanaşma, hər bir xidmətin müstəqil şəkildə inkişaf etdirilməsini və yenilənməsini mümkün edir, bu da şirkətlərin daha sürətli reaksiya verməsini və bazar tələblərinə daha tez uyğunlaşmasını təmin edir [5]. Amazon, mikroservislərdən istifadə edərək, müxtəlif istifadəçi xidmətləri, məsələn, müştəri xidmətləri, məhsul axtarışı və təkliflər sistemləri arasında müstəqil əlaqə yaratmış və nəticədə hər bir xidmətin özəl inkişafını təmin etmişdir. Bu yanaşma, Amazon' un çoxsaylı istifadəçilərə eyni anda xidmət etməsinə və yeni xidmətləri rahatlıqla əlavə etməsinə imkan verir.

Səhiyyə sahəsi də avtomatlaşdırma və mikroservis arxitekturasından faydalanır. Tibbi xidmətlər,

xəstəliklərin izlənməsi, dərmanların çatdırılması və tibbi məlumatların idarə olunması üçün müxtəlif avtomatlaşdırma sistemləri tətbiq olunur. Mikroservislər, xəstəxanaların tibbi cihazlarını, xəstə məlumatlarını və müalicə proseslərini əlaqələndirmək üçün istifadə edilir. Məsələn, xəstəxanaların tibbi qeydlərini idarə edən sistemlər adətən mikroservislərlə qurulmuşdur, burada hər bir xidmət (xəstə məlumatları, analizlər, dərmanlar) müstəqil şəkildə işləyir, amma mərkəzi platformada birləşdirilir. Yüksək texnologiyalı səhiyyə müəssisələri, həkimlərin xəstə məlumatlarını daha sürətli və dəqiq bir şəkildə əldə etmələrini təmin etmək üçün mikroservis əsaslı sistemlərdən istifadə edir. Bu yanaşma həmçinin səhiyyə təminatçıları və xəstələr arasındakı əlaqəni yaxşılaşdırır. Həmçinin, avtomatlaşdırılmış tibbi cihazlar, dərmanların dəqiq və vaxtında təyinatını təmin edərək səhvləri minimuma endirir.

Maliyyə sahəsində avtomatlaşdırma və mikroservis arxitekturası, xüsusən əməliyyatların sürətini və etibarlılığını artırmaq üçün geniş şəkildə istifadə edilir. Banklar və maliyyə institutları, müştəri əməliyyatlarını, kredit qiymətləndirmə sistemlərini və maliyyə hesabatlarını avtomatlaşdırmaq üçün bu texnologiyalardan faydalanırlar. Məsələn, çoxsaylı banklar, ödənişləri və müştəri xidmətlərini asanlaşdırmaq üçün mikroservislərdən istifadə edir. Bu yanaşma, bankların yeni xidmətləri əlavə etmələrini asanlaşdırır və əməliyyatları daha çevik hala gətirir. Mikroservislər sayəsində, bir bankın fərqli xidmətləri (kredit kartları, hesablama, investisiya portfelləri və s.) müstəqil şəkildə inkişaf etdirilə və yerləşdirilə bilər. Bu, yeni funksiyaların əlavə edilməsi zamanı sistemin digər hissələrinin təsir görməməsini təmin edir. Avtomatlaşdırma isə maliyyə əməliyyatlarını daha sürətli və dəqiq həyata keçirməyə imkan verir, bu da müştəri təcrübəsini və təhlükəsizliyi artırır.

Nəqliyyat və lojistika sahəsi də avtomatlaşdırma və mikroservis arxitekturasından istifadə edərək, təchizat zənciri və logistika proseslərini optimallaşdırır. Məsələn, yük daşımaları və malların izlənməsi üçün istifadə olunan avtomatlaşdırılmış sistemlər, təchizat zəncirini daha sürətli və effektiv edir. Mikroservis arxitekturası burada da fəaliyyət göstərərək, hər bir mərhələni müstəqil şəkildə idarə etməyə imkan verir. Təsəvvür edin ki, bir yük daşınması mikroservislər vasitəsilə izlənir, beləliklə, həm yükün yerləşdiyi yer, həm də təyinat nöqtəsi müxtəlif xidmətlər tərəfindən ayrı-ayrılıqda idarə olunur. Bununla yanaşı, logistika şirkətləri, yük daşınması prosesində avtomatlaşdırılmış pilot sistemlər və təchizatın real vaxt rejimində izlənməsi üçün avtomatlaşdırma texnologiyalarını istifadə edirlər. Bu, həm vaxt itkisini azaldır, həm də təchizatın optimallaşdırılmasına kömək edir.

Real dünyada avtomatlaşdırma və mikroservislər bir çox sahədə əməliyyatları sadələşdirir və məhsuldarlığı artırır. E-ticarət, səhiyyə, maliyyə və nəqliyyat kimi sahələrdə bu texnologiyaların tətbiqi təşkilatlara daha sürətli və çevik qərarlar verməyə imkan verir. Bununla yanaşı, bu yanaşmaların tətbiqi nəticəsində daha keyfiyyətli xidmətlər və məhsullar istehsal edilir. Avtomatlaşdırma və mikroservis arxitekturasının bu qədər geniş tətbiq sahəsi ilə, gələcəkdə bu texnologiyaların daha da inkişaf edərək digər sahələrdə də istifadə ediləcəyi gözlənilir.

NƏTİCƏ

Bulud texnologiyaları və mikroservislər müasir informasiya texnologiyaları sahəsində əhəmiyyətli dönüş yaratmış və müxtəlif sahələrdə rəqəmsal transformasiyanı təmin etmişdir. Bu texnologiyalar, müəssisələrə əməliyyatları daha çevik, miqyaslana bilən və davamlı şəkildə idarə etməyə imkan verir. Bulud xidmətləri, məlumatların saxlanması və emalı sahəsində sərfəli və miqyaslana bilən həllər təqdim edərkən, mikroservislər isə sistemlərin modulyar və müstəqil xidmətlərə bölünməsini təmin edir. Bu yanaşmaların hər biri müəssisələrə daha sürətli və effektiv fəaliyyət göstərmək, eyni zamanda daha yüksək keyfiyyətli xidmətlər təqdim etmək imkanı verir. Avtomatlaşdırma isə bu texnologiyaların həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır. Avtomatlaşdırılmış proseslər, əməliyyatların sürətini artırır, səhvləri azaldır və resurslardan daha səmərəli istifadəni təmin edir. Mikroservislər və bulud texnologiyalarının sinergiyası, təşkilatların iş proseslərini daha səmərəli idarə etmələrini, həmçinin müştəri tələblərinə daha çevik şəkildə cavab vermələrini mümkün edir.

Bu texnologiyaların inkişafı ilə yanaşı, onların tətbiq sahələri də genişlənməkdədir. Bulud və mikroservis arxitekturası, gələcəkdə daha çox sənaye sahələrində və biznes proseslərində tətbiq ediləcək və müəssisələrin çevikliyini və dayanıqlılığını artıracaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Armbrust, M., et al. (2010). "A View of Cloud Computing." Communications of the ACM, 53(4), 50-58.
2. Fowler, M. (2015). Microservices: A Definition of This New Architectural Term. martinfowler.com.
3. Humble, J., & Farley, D. (2010). Continuous Delivery: Reliable Software Releases through Build, Test, and Deployment Automation. Addison-Wesley Professional.
4. Marinos, A., & Briscoe, G. (2009). Community Cloud Computing. Springer.
5. Newman, S. (2015). Building Microservices: Designing Fine-Grained Systems. O'Reilly Media.
6. Wolff, E. (2016). Microservices: Flexible Software Architecture. Addison-Wesley.
7. Groover, M. P. (2015). Automation, Production Systems, and Computer-Integrated Manufacturing. Pearson Education.

İmran HƏSƏNOV

Odlar Yurdu Universiteti,
magistrant
imran.gasanov26@gmail.com

KİBER FİZİKİ SİSTEMLƏRİN İDARƏETMƏDƏ ROLU VƏ İSTİFADƏSİ

Xülasə: *Bu araşdırma, kiber-fiziki sistemlərin (KFS) idarəetmədəki rolunu və istifadəsini müzakirə edir. KFS, fiziki dünyanı rəqəmsal aləmlə birləşdirərək real vaxtda məlumat toplamaq, emal etmək və qərarlar qəbul etmək qabiliyyətinə sahibdir. Bu sistemlər, müasir cəmiyyətlərdə avtomatlaşdırma, resurs optimallaşdırılması və sürətli qərarvermə proseslərini dəstəkləyir. KFS-in idarəetmədəki tətbiq sahələri arasında sənaye, nəqliyyat, səhiyyə, enerji və ağıllı şəhərlər mövcuddur. Sənəd həmçinin bu texnologiyaların üstünlüklərini (effektivlik, təhlükəsizlik, ətraf mühitin qorunması) və qarşılaşdığı çətinlikləri (kibertəhlükəsizlik riskləri, yüksək ilkin maliyyət və texniki bilik çatışmazlığı) təqdim edir. Azərbaycan üçün KFS-lərin tətbiqi, ölkənin texnoloji inkişafını sürətləndirə və innovasiyalarla gələcəkdəki idarəetməni optimallaşdırmağa kömək edə bilər.*

Açar sözlər: *Kiber-fiziki sistemlər (KFS), idarəetmə, real vaxtda idarəetmə, sənaye 4.0, ağıllı şəhərlər, avtomatlaşdırma, resurs optimallaşdırılması, təhlükəsizlik, kibertəhlükəsizlik, səhiyyə, nəqliyyat, enerji*

THE ROLE AND USE OF CYBER PHYSICAL SYSTEMS IN MANAGEMENT

Abstract: *This study discusses the role and use of cyber-physical systems (CPS) in governance. CPS have the ability to collect, process, and make decisions in real time by connecting the physical world with the digital world. These systems support automation, resource optimization, and rapid decision-making processes in modern societies. The application areas of CPS in governance include industry, transportation, healthcare, energy, and smart cities. The paper also presents the advantages of these technologies (efficiency, security, environmental protection) and the challenges they face (cybersecurity risks, high initial costs, and lack of technical knowledge). For Azerbaijan, the introduction of CPS can accelerate the country's technological development and help optimize future governance through innovation.*

Keywords: *Cyber-physical systems (CPS), control, real-time management, industry 4.0, smart cities, automation, resource optimization, security, cybersecurity, healthcare, transportation, energy*

РОЛЬ И ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КИБЕРФИЗИЧЕСКИХ СИСТЕМ В УПРАВЛЕНИИ

Резюме: *В этом исследовании обсуждается роль и использование киберфизических систем (CPS) в управлении. CPS способны собирать, обрабатывать и принимать решения в режиме реального времени, соединяя физический мир с цифровым миром. Эти системы поддерживают автоматизацию, оптимизацию ресурсов и быстрые процессы принятия решений в современных обществах. Области применения CPS в управлении включают промышленность, транспорт, здравоохранение, энергетику и умные города. В статье также представлены преимущества этих технологий (эффективность, безопасность, защита окружающей среды) и проблемы, с которыми они сталкиваются (риски кибербезопасности, высокие первоначальные затраты и отсутствие технических знаний). Для Азербайджана внедрение CPS может ускорить технологическое развитие страны и помочь оптимизировать будущее управление за счет инноваций.*

Ключевые слова: *Киберфизические системы (CPS), контроль, управление в реальном времени, Индустрия 4.0, умные города, автоматизация, оптимизация ресурсов, безопасность, кибербезопасность, здравоохранение, транспорт, энергетика*

GİRİŞ

Müasir texnologiyanın inkişafı ilə rəqəmsal və fiziki dünya arasındakı sərhədlər sürətlə aradan qalxmaqdadır. Bu prosesin ən mühüm elementlərindən biri olan kiber-fiziki sistemlər (KFS), fiziki mühitlə rəqəmsal texnologiyalar arasında interaktiv əlaqəni təmin edən kompleks texnoloji konseptdir.[1] KFS-lər real vaxt rejimində məlumat toplamaq, bu məlumatları emal etmək və qərarlar qəbul edərək avtomatlaşdırma proseslərini həyata keçirmək qabiliyyətinə malikdir.

KFS-in unikallığı, onun yalnız informasiya texnologiyalarını fiziki sistemlərlə birləşdirməsi ilə deyil, həm də bu prosesin yüksək sürət və dəqiqliklə həyata keçirilməsi ilə izah olunur. Sensorlar, aktuatorlar, kompüterlər və şəbəkələrin bir araya gəlməsi nəticəsində bu sistemlər, real dünya hadisələrinə dərhal reaksiya verərək insan müdaxiləsini minimuma endirir.

Bu texnologiya, xüsusilə "Sənaye 4.0" konsepsiyasının inkişafında mühüm rol oynayır. "Sənaye 4.0" rəqəmsallaşma və avtomatlaşdırma proseslərinin təkamül mərhələsini ifadə edərək, ağıllı fabriklər,

robotlaşdırılmış istehsalat xətləri və ağıllı idarəetmə sistemlərini həyata keçirən bir yanaşmadır.[5] KFS-lər isə bu konsepsiyanın əsasını təşkil edərək, istehsalatdan səhiyyəyə, nəqliyyatdan enerji sektoruna qədər bir çox sahədə tətbiq tapır.
KFS-in müasir dövrdə aktuallığı yalnız sənaye proseslərinin optimallaşdırılması ilə məhdudlaşmır. Bu sistemlər, həmçinin resurslardan səmərəli istifadəni təmin edir, təhlükəsizliyi artırır və ətraf mühitin qorunmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Məsələn, ağıllı suvarma sistemləri torpağın nəm səviyyəsini təhlil edərək yalnız lazım olan miqdarda su sərf edir, bu da təbii ehtiyatların qorunmasına şərait yaradır.
Azərbaycan kimi rəqəmsallaşma prosesini sürətləndirməyə çalışan ölkələr üçün KFS-in tətbiqi, iqtisadiyyatın diversifikasiyası və texnoloji infrastrukturun inkişafı baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə, Qarabağın yenidən qurulması kimi strateji layihələrdə KFS-in tətbiqi, ağıllı şəhər konsepsiyalarını reallaşdırmaq və resursları optimallaşdırmaq üçün geniş perspektivlər yaradır.
Bu araşdırma, kiber-fiziki sistemlərin idarəetmə sahəsindəki rolunu və istifadəsini təhlil edərək, onların üstünlüklərini, qarşılaşdığı çətinlikləri və Azərbaycan üçün tətbiq perspektivlərini araşdırmağı qarşısına məqsəd qoyur.

Metodologiya

Bu tədqiqatın məqsədi, kiber-fiziki sistemlərin (KFS) idarəetmə sahələrində istifadəsini və müxtəlif tətbiq sahələrini təhlil etməkdir. Araşdırma zamanı KFS-in texnoloji imkanları, üstünlükləri və məhdudiyyətləri müxtəlif sektorlar üzrə sistemli şəkildə öyrənilmişdir.[3]
Tədqiqat, əsasən, ikincili mənbələrə əsaslanır. Bu mənbələrə elmi məqalələr, beynəlxalq və yerli hesabatlar, texnoloji tədqiqatlar, statistik məlumatlar, eləcə də sənaye ekspertlərinin rəy və analizləri daxildir. Seçilmiş mənbələr KFS-in konseptual əsaslarını və praktiki tətbiqlərini əhatə etməklə yanaşı, onun müxtəlif sahələrdəki spesifik rolunu da əks etdirir.
Tədqiqatın əsas diqqət mərkəzində olan sahələr bunlardır:

1. Sənaye: Ağıllı fabriklər, robotlaşdırılmış istehsalat xətləri və sənaye avtomatlaşdırmasının KFS-lərlə inkişafı.
2. Nəqliyyat: Avtonom nəqliyyat vasitələri, ağıllı yol idarəetmə sistemləri və logistika proseslərinin optimallaşdırılması.
3. Səhiyyə: Tibbi cihazlar, uzaqdan pasiyent monitorinqi və robotik cərrahiyyə texnologiyaları.
4. Enerji sektoru: Ağıllı şəbəkələr, bərpa olunan enerji mənbələri və enerji istehsalı ilə paylanmasının optimallaşdırılması.
5. Ağıllı şəhərlər: Şəhər resurslarının effektiv idarəedilməsi, ictimai nəqliyyatın koordinasiyası və ağıllı infrastrukturlar.

Tədqiqatın aparılmasında keyfiyyət metodlarından istifadə olunmuşdur. Müxtəlif mənbələrdən toplanan məlumatlar strukturlaşdırılmış şəkildə təhlil edilmiş və fərqli sahələrdə KFS-in tətbiqinin effektivliyi haqqında ümumi nəticələr çıxarılmışdır. Təhlil zamanı mövcud texnologiyaların Azərbaycan kontekstində potensialı da nəzərdən keçirilmişdir.
Bu yanaşma, KFS-lərin texnoloji və idarəetmə aspektlərini geniş şəkildə işıqlandırmağa və onların real dünyadakı tətbiq perspektivlərini qiymətləndirməyə imkan yaratmışdır.

Kiber-Fiziki Sistemlərin Xüsusiyyətləri

Kiber-fiziki sistemlər (KFS) müasir texnologiyanın ən qabaqcıl sahələrindən biri olaraq, öz spesifik xüsusiyyətləri ilə seçilir. Bu xüsusiyyətlər KFS-in idarəetmə proseslərində effektivliyini artırır və müxtəlif sahələrdə geniş tətbiq imkanları yaradır. Aşağıda bu sistemlərin əsas xüsusiyyətləri izah edilmişdir:

1. Real vaxt rejimində idarəetmə

KFS-in ən önəmli xüsusiyyətlərindən biri real vaxt rejimində fəaliyyət göstərə bilməsidir. Sistemlər, fiziki mühitdən sensorlar vasitəsilə toplanan məlumatları dərhal emal edir və uyğun tədbirlər görür. Sənayedə istehsalat xətləri üzərində qüsurların aşkar edilməsi və problemlərin dərhal aradan qaldırılması, səhiyyədə pasiyent monitorinq cihazlarının həyati əlamətləri izləməsi və kritik vəziyyətlərdə xəbərdarlıq göndərməsi kimi nümunələr mövcuddur. Bu xüsusiyyət, həm istehsalatda dayanma müddətlərini azaldır, həm də insan həyatını xilas etməyə kömək edir.

2. Məlumat mübadiləsi və inteqrasiya

KFS sistemləri cihazlar arasında məlumatların mübadiləsi üçün IoT texnologiyalarından istifadə edir. Bu sistemlər şəbəkə əlaqələri vasitəsilə bir-biri ilə inteqrasiya olunur və qərarverməni optimallaşdırır.[2] Nəqliyyat sistemlərində avtonom avtomobillərin bir-biri ilə əlaqə quraraq yol təhlükəsizliyini artırması və tıxacların qarşısını alması, enerji sektorunda isə ağıllı şəbəkələrin enerji istehlakı və təklifi arasında dinamik balans yaratması kimi nümunələr mövcuddur. Məlumat mübadiləsi sistemlər arasında səmərəli əməkdaşlıq yaradaraq ümumi performansı artırır.

3. Ağıllı və avtomatlaşdırılmış sistemlər

KFS-lər süni intellekt (AI) və maşın öyrənmə alqoritmləri ilə təchiz olunaraq öz-özünü öyrənən və daha dəqiq qərarlar qəbul edən sistemlərə çevrilmişdir. Bu sistemlər böyük həcmli məlumat dəstlərini təhlil edərək yeni nümunələr öyrənir və fəaliyyətlərini optimallaşdırır. Kənd təsərrüfatında avtonom dronların bitkilərin vəziyyətini təhlil etməsi və suvarma rejimini optimallaşdırması, ticarətdə isə müştəri davranışlarını izləyərək satış strategiyalarını avtomatlaşdıran sistemlər kimi nümunələr mövcuddur. Süni intellekt və

avtomatlaşdırma insan müdaxiləsini minimuma endirərək daha səmərəli idarəetməni təmin edir.

4. Təhlükəsizlik və etibarlılıq

KFS sistemləri xarici müdaxilələrə və kiberhücumlara qarşı qorunmaq üçün xüsusi kibertəhlükəsizlik protokolları ilə təchiz edilir. Sistemlər redundant (təkrar) əlaqələr və məlumatların şifrələnməsi vasitəsilə dayanıqlılığı təmin edir. Ağıllı şəhərlərdə elektrik şəbəkələrinin kiberhücumlara qarşı qorunması üçün müasir təhlükəsizlik tədbirləri, səhiyyədə isə pasiyent məlumatlarının şifrələnməsi və icazəsiz GİRİŞin qarşısının alınması kimi nümunələr mövcuddur. Təhlükəsizlik tədbirləri KFS-in dayanıqlı və etibarlı fəaliyyətini təmin edərək xüsusilə kritik sahələrdə böyük əhəmiyyət daşıyır.

KFS-in Üstünlükləri və Çətinlikləri

Kiber-fiziki sistemlər (KFS) müasir idarəetmə və texnologiya sahələrində inqilabi dəyişikliklərə səbəb olan yeniliklər təqdim edir. Bununla yanaşı, bu texnologiyaların tətbiqi bir sıra üstünlükləri ilə yanaşı, müəyyən çətinliklər də doğurur.

Üstünlüklər:

KFS-lər proseslərin avtomatlaşdırılmasını və resurslardan daha səmərəli istifadəni təmin edir. Məsələn, ağıllı suvarma sistemləri torpağın nəm səviyyəsinə uyğun olaraq yalnız lazım olan miqdarda su sərf edir, bu da su israfını azaldır. Sensorlardan toplanan məlumatların dərhal təhlili isə real vaxt rejimində daha dəqiq məlumat analizi ilə sürətli və dəqiq qərarların qəbuluna şərait yaradır. Səhiyyədə pasiyentlərin həyati göstəricilərini izləyən sistemlər kritik vəziyyətlərdə dərhal həkimlərə xəbərdarlıq edir. KFS-lər avtomatlaşdırılmış nəzarət və monitorinq vasitəsilə riskləri azaldır və məhsulun keyfiyyətini artırır, məsələn, avtonom nəqliyyat vasitələri qəza riskini minimuma endirərək yollarda təhlükəsizliyi artırır. Resursların optimallaşdırılması tullantıları azaldaraq ətraf mühitin qorunmasına kömək edir. KFS-lərin sənayedə tətbiqi, istehsalatın avtomatlaşdırılması ilə məhsuldarlığın artırılmasına və resurs israfının azaldılmasına imkan verir. Siemens-in ağıllı istehsalat xətləri bu sahədə dünya səviyyəsində nümunədir.[4]

Çətinliklər:

KFS-lər şəbəkəyə bağlı olduqları üçün kiberhücumlardan qorunmaq məqsədilə xüsusi təhlükəsizlik tədbirlərinə ehtiyac duyur. Məsələn, enerji şəbəkəsinə edilən kiberhücumlar genişmiqyaslı enerji kəsintilərinə səbəb ola bilər. Bununla yanaşı, KFS-in qurulması və inteqrasiyası yüksək ilkin maliyyət tələb edir; ağıllı istehsalat xətləri və avtonom nəqliyyat sistemləri üçün xüsusi avadanlıqların alınması bu məsələyə nümunədir. Texniki bilik və kadr çatışmazlığı da əsas problemlərdəndir, çünki bu texnologiyaların işləməsi üçün xüsusi ixtisaslaşmış mütəxəssislər tələb olunur. Azərbaycanda bu sahədə kadr hazırlığı üçün təhsil proqramlarının hələ tam inkişaf etməməsi vəziyyəti daha da çətinləşdirir. Bundan başqa, müxtəlif texnologiyalar arasında inteqrasiyanın olmaması standartlaşdırma problemləri yaradır və əlavə vaxt və resurs tələb edir. Müxtəlif istehsalat və nəqliyyat sistemlərinin birgə işləməsi üçün standartlaşdırma xərcləri buna bir nümunədir.

Azərbaycan Üçün Perspektivlər

Kiber-fiziki sistemlər (KFS) Azərbaycanın iqtisadiyyatının rəqəmsallaşdırılması və texnoloji potensialının artırılması üçün geniş perspektivlər təqdim edir. "Azərbaycan 2030: Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri" çərçivəsində rəqəmsallaşma və innovasiyaların prioritet sahələrə çevrilməsi, KFS texnologiyalarının tətbiqini sürətləndirə bilər.

Potensial istiqamətlər:

Ağıllı şəhər və kənd konseptləri:

Qarabağın yenidən qurulması layihələri çərçivəsində ağıllı şəhər texnologiyalarının tətbiqi infrastrukturun effektiv idarə olunmasını təmin edə bilər. Ağıllı işıqlandırma, su və enerji idarəetmə sistemlərinin tətbiqi resurslardan səmərəli istifadəni mümkün edir.

Enerji sektorunda innovasiyalar:

Azərbaycanın günəş və külək enerjisi sahəsində geniş potensialı KFS vasitəsilə daha səmərəli istifadə oluna bilər. Məsələn, Qaradağ günəş elektrik stansiyasında ağıllı enerji istehsalı və paylanma sistemlərinin inteqrasiyası bu sahədə böyük irəliləyişə səbəb ola bilər.

Logistika və nəqliyyat:

Azərbaycanın beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərindəki rolu KFS tətbiqi ilə daha da optimallaşdırıla bilər. Avtomatlaşdırılmış liman idarəetmə sistemləri və ağıllı logistika həlləri bu istiqamətdə effektivlik yarada bilər.

Kadr hazırlığı və təhsil:

KFS texnologiyalarının uğurlu tətbiqi üçün mütəxəssis hazırlığı vacibdir. Universitetlərdə süni intellekt, IoT və KFS üzrə yeni proqramların yaradılması bu sahənin inkişafına töhfə verə bilər.

Startap ekosisteminin inkişafı:

KFS sahəsində startapların dəstəklənməsi və innovasiya mərkəzlərinin yaradılması Azərbaycanın regional texnologiya liderinə çevrilməsi üçün imkanlar açır.

KFS texnologiyalarının tətbiqi Azərbaycanın iqtisadiyyatına rəqabət üstünlüyü qazandıraraq ölkənin texnoloji transformasiyasını sürətləndirə bilər.

NƏTİCƏ

Kiber-fiziki sistemlər müasir texnologiya və idarəetmə sahələrində inqilabi imkanlar yaradan bir yanaşmadır. Onların tətbiqi yalnız istehsalat və nəqliyyat sahələrində deyil, həm də səhiyyə, enerji və kənd təsərrüfatı kimi həyatın müxtəlif sahələrində səmərəliliyi artırmaq potensialına malikdir.
Azərbaycan üçün KFS-lərin geniş tətbiqi ölkənin texnoloji inkişafını sürətləndirmək, iqtisadiyyatın rəqəmsallaşdırılmasını təşviq etmək, resurslardan səmərəli istifadəni təmin etmək və yeni iş yerlərinin yaradılmasını dəstəkləmək baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.
Bu texnologiyaların uğurlu tətbiqi üçün aşağıdakı addımlar zəruridir:
Kibertəhlükəsizlik tədbirlərinin gücləndirilməsi: KFS-lərin təhlükəsizliyini təmin etmək və kiberhücumların qarşısını almaq üçün müasir təhlükəsizlik sistemlərinin tətbiqi.
Texniki biliklərə malik kadrların hazırlanması: İxtisaslaşmış mütəxəssislərin hazırlanması üçün təhsil proqramlarının və təlim mərkəzlərinin yaradılması.
Yüksək ilkin maliyyətin idarə olunması: İnvestisiya strategiyalarının hazırlanması və maliyyə yükünü optimallaşdırmaq üçün dövlət və özəl sektor arasında əməkdaşlığın təşviqi.
Standartlaşdırma və inteqrasiya problemlərinin həlli: Müxtəlif texnologiyaların uyğun işləməsini təmin etmək üçün vahid standartların hazırlanması və tətbiqi.

ƏDƏBİYYAT

1. “Cyber-Physical Systems: Foundations, Principles and Applications”, Elsevier.
2. “Internet of Things (IoT) for Next-Generation Smart Systems: A Review of Current Challenges, Future Trends and Prospects for Emerging 5G-IoT Scenarios”, IEEE Journals.
3. "Cyber-physical systems: The next computing revolution." Rajkumar, R., Lee, I., Sha, L., & Stankovic, J. (2010).
4. Siemens Smart Factory Whitepaper.
5. Hermann, M., Pentek, T., & Otto, B. (2016). "Design principles for Industrie 4.0 scenarios." *49th Hawaii International Conference on System Sciences (HICSS)*

Ayaz MƏMMƏDOV

Odlar Yurdu Universiteti,
magistrant
Elektron poçt: ayazmammadov.1998@gmail.com

AZƏRBAYCAN İNTERNET MƏKANINDA VEB RESURSLARIN İNKİŞAFI VƏ ONLARIN KORPORATİV İDARƏETMƏDƏ ROLU

Xülasə:*Azərbaycan internet məkanı son illərdə sürətli inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur və bu prosesdə veb resurslar korporativ idarəetmə sahəsində mühüm rol oynayır. Məqalədə veb resursların müxtəlif istiqamətlərdə – effektivliyin artırılması, şəffaflığın təmin edilməsi, kommunikasiya imkanlarının genişləndirilməsi və məlumatların operativ mübadiləsi sahələrində rolu təhlil edilmişdir. Təhlillər göstərir ki, müasir idarəetmə sistemlərində veb resursların tətbiqi ilə iş prosesləri optimallaşdırılır, təşkilatlar arasında koordinasiya artır və qərar qəbuletmə prosesi daha çevik olur. Eyni zamanda, veb resurslar təşkilatların rəqəmsal transformasiyasını dəstəkləyərək, onların beynəlxalq rəqabət qabiliyyətini artırır. Bundan əlavə, Azərbaycan dövlətinin həyata keçirdiyi "Elektron hökumət" təşəbbüsləri və rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı ölkədə veb texnologiyaların geniş tətbiqinə təkan vermişdir.*

Açar sözlər: *Veb resurslar, korporativ idarəetmə, internet məkanı, şəffaflıq, rəqəmsallaşma, rəqəmsal transformasiya, kommunikasiya texnologiyaları.*

THE DEVELOPMENT OF WEB RESOURCES IN THE AZERBAIJANI INTERNET SPACE AND THEIR ROLE IN CORPORATE MANAGEMENT

Abstract: *The Azerbaijani internet space has entered a phase of rapid development in recent years, where web resources play a significant role in corporate management. This article analyzes the role of web resources in various aspects, including enhancing efficiency, ensuring transparency, expanding communication opportunities, and facilitating the swift exchange of information. The findings demonstrate that the application of web resources in modern management systems optimizes workflows, improves coordination among organizations, and accelerates decision-making processes. Additionally, web resources support the digital transformation of organizations, enhancing their competitiveness in the global market. Furthermore, initiatives like the Azerbaijani government's "E-Government" program and the development of the digital economy have significantly boosted the adoption of web technologies across the country.*

Keywords: *Web resources, corporate management, internet space, transparency, digitalization, digital transformation, communication technologies.*

РАЗВИТИЕ ВЕБ-РЕСУРСОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ИНТЕРНЕТ-ПРОСТРАНСТВЕ И ИХ РОЛЬ В КОРПОРАТИВНОМ УПРАВЛЕНИИ

Резюме: *Азербайджанское интернет-пространство за последние годы вступило в фазу стремительного развития, где веб-ресурсы играют значительную роль в корпоративном управлении. В статье анализируется роль веб-ресурсов в различных аспектах, включая повышение эффективности, обеспечение прозрачности, расширение коммуникационных возможностей и оперативный обмен информацией. Результаты исследования показывают, что применение веб-ресурсов в современных системах управления оптимизирует рабочие процессы, улучшает координацию между организациями и ускоряет процесс принятия решений. Кроме того, веб-ресурсы способствуют цифровой трансформации организаций, повышая их конкурентоспособность на международном уровне. Кроме этого, такие инициативы, как программа "Электронное правительство" азербайджанского правительства и развитие цифровой экономики, значительно способствовали внедрению веб-технологий в стране.*

Ключевые слова: *Веб-ресурсы, корпоративное управление, интернет-пространство, прозрачность, цифровизация, цифровая трансформация, коммуникационные технологии.*

Son illər ərzində internet texnologiyalarının sürətlə inkişaf etməsi, məlumatların əldə edilməsi və yayılması üsullarında ciddi dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Bu dəyişikliklər yalnız şəxsi istifadəçilər üçün deyil, həm də dövlət və korporativ sektorda mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanda da bu proseslər öz əksini tapmış, internetin inkişafı və veb resursların tətbiqi müxtəlif sahələrdə, xüsusilə də korporativ idarəetmə sahəsində vacib dönüşlərə səbəb olmuşdur.

İnternet resurslarının rolu və təsiri artdıqca, onlar müasir idarəetmə sistemlərində və təşkilatların daxili əməliyyatlarında mühüm vasitələrə çevrilmişdir. Rəqəmsal texnologiyalar, təşkilatlara yalnız iş fəaliyyətlərini optimallaşdırmaqla yanaşı, həm də əməkdaşlıq, əlaqə və məlumat paylaşımında böyük inkişaflar əldə etməyə imkan vermişdir. Veb resurslar, xüsusilə də internet platformaları və proqram

təminatları, təşkilatların iş proseslərini daha çevik, sürətli və effektiv etməyə imkan tanıyır. Məlumat mübadiləsi, qərar qəbuletmə və idarəetmə prosesləri, rəqəmsal mühitin inkişafı ilə daha şəffaf, operativ və koordine bir hala gəlir.

Azərbaycan dövlətinin həyata keçirdiyi müxtəlif rəqəmsal təşəbbüslər, xüsusilə "Elektron hökumət" layihəsi və onun müxtəlif istiqamətlərdə tətbiq edilən proqramları, ölkənin rəqəmsal transformasiya prosesinə sürətlə daxil olmasına şərait yaratmışdır. Dövlət tərəfindən təqdim edilən rəqəmsal xidmətlər və ictimai sektorda veb texnologiyalarının tətbiqi, dövlətin işini daha şəffaf, istifadəçilər üçün əlçatan və effektiv etməklə yanaşı, özəl sektorda da oxşar inkişafları təşviq etmişdir.

Korporativ idarəetmə sahəsində veb resurslarının tətbiqi, yalnız idarəetmə strukturlarının və əməliyyat proseslərinin daha effektiv idarə olunmasına imkan vermir, həm də təşkilatların beynəlxalq rəqabət qabiliyyətini artırır. Bu baxımdan, veb texnologiyalar, təşkilatlar üçün daha sürətli qərar qəbuletmə, əhəmiyyətli məlumatların əldə edilməsi və əməkdaşlıq imkanlarının genişləndirilməsi məqsədilə önəmli alətlərdən birinə çevrilmişdir.

Azərbaycanda veb texnologiyalarının geniş tətbiqi, yalnız dövlət və özəl sektorda deyil, həm də akademik sahədə, şirkətlərin idarəetmə sistemlərində, kommunikasiya alətlərində və xidmətlərində özünü göstərir. Veb resurslar, xüsusilə son illər ərzində, onlayn təhsil, informasiya mübadiləsi, təşkilatlararası əlaqələr və daha bir çox sahədə geniş istifadə olunmaqdadır. Bu inkişaflar ölkənin qlobal rəqəmsal iqtisadiyyatla əlaqələrini gücləndirir və Azərbaycanın beynəlxalq arenada mövqeyini möhkəmləndirir.

Rəqəmsal transformasiya, həmçinin müasir idarəetmənin əsasını təşkil edən şəffaflıq, effektivlik və sürət kimi vacib prinsipiaların təmin olunmasında əsas alət kimi çıxış edir. Şəffaflıq xüsusilə dövlət və özəl sektor arasında güvən və şəffaflıq yaratmaq, vətəndaşların informasiya əldə etmə hüququnu təmin etmək baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Korporativ idarəetmə baxımından isə veb resursların tətbiqi, təşkilat daxilində proseslərin sürətini və effektivliyini artırır, həmçinin işçilər arasında əlaqə və koordinasiya təmin olunur.

Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadiyyatda daha geniş yer tutması, rəqəmsal texnologiyaların inkişafı ilə sıx əlaqəlidir. Bu texnologiyalar sayəsində, Azərbaycanın müxtəlif sektorlarda, xüsusən də informasiya texnologiyaları, maliyyə və səhiyyə sahələrində müsbət irəliləyişlər əldə etməsi mümkündür. Dövlətin göstərdiyi rəqəmsal təşəbbüslər və özəl sektorun bu dəyişikliklərə uyğunlaşması, Azərbaycanın beynəlxalq rəqabət qabiliyyətini artırır.

Beləliklə, bu məqalə, Azərbaycan internet məkanında veb resursların inkişafını və onların korporativ idarəetmədə rolunu təhlil edərək, bu texnologiyaların idarəetməyə gətirdiyi müsbət dəyişiklikləri, həmçinin Azərbaycan dövlətinin rəqəmsal iqtisadiyyata verdiyi töhfələri araşdıracaqdır. Eyni zamanda, veb texnologiyalarının tətbiqi ilə təşkilatların beynəlxalq səviyyədə daha çevik və rəqabət qabiliyyətli olması məsələləri də müzakirə olunacaqdır[1].

Veb Resursların İnkişafı: Azərbaycan Kontekstindəki Təsirləri

Azərbaycanın internet məkanının inkişafı, həm dövlətin, həm də özəl sektorun rəqəmsal çevrilməsinə ciddi təsir göstərmişdir. 2000-ci illərin ortalarından sonra internetin geniş yayılması ilə əlaqədar olaraq, Azərbaycanda veb resurslar – dövlət və özəl sektorda idarəetmə və kommunikasiya proseslərini daha effektiv şəkildə idarə etməyə imkan yaradır. Veb resurslar, əslində, yalnız informasiya mübadiləsini sürətləndirməklə yanaşı, təşkilatların fəaliyyətini asanlaşdırır, müştəri məmnuniyyətini artırır və dövlətlə vətəndaş arasında əlaqəni möhkəmləndirir. Bu inkişaf, bir tərəfdən Azərbaycanda elektron hökumətin və rəqəmsal iqtisadiyyatın qurulmasına təkan vermiş, digər tərəfdən isə veb texnologiyalarının müxtəlif sahələrdə geniş tətbiqinə səbəb olmuşdur. Eyni zamanda, dövlətin həyata keçirdiyi "Elektron hökumət" təşəbbüsləri, əhalinin dövlət xidmətlərinə daha rahat və sürətli şəkildə çıxış əldə etməsini təmin etmişdir. Bununla yanaşı, özəl sektor da bu inkişafdan faydalanaraq iş proseslərini rəqəmsal mühitə keçirərək işini daha səmərəli və çevik şəkildə idarə etməyə başlamışdır.[2]

Korporativ İdarəetmədə Veb Resursların Tətbiqi: Effektivlik və Şəffaflıq

Korporativ idarəetmə sahəsində veb resursların tətbiqi, təşkilatların idarəetmə proseslərini optimallaşdırmağa və işlərinin daha şəffaf şəkildə aparılmasına kömək edir. Veb texnologiyalarının tətbiqi ilə müəssisələr daha çevik və müasir idarəetmə sistemləri qurmağı bacarır. Bununla yanaşı, informasiya mübadiləsi sürətlənir, qərar qəbuletmə prosesi daha çevik olur və təşkilatlar arasında koordinasiya daha səmərəli şəkildə həyata keçirilir. [4]

Müasir idarəetmə sistemlərində ən əhəmiyyətli məsələlərdən biri şəffaflığın təmin edilməsidir. Veb resurslar, xüsusilə bulud texnologiyaları və digər onlayn platformalar vasitəsilə təşkilatlarda məlumatların daha asan və sürətli şəkildə paylaşılmasını təmin edir. Bu, öz növbəsində, həm daxili işçilər arasında əməkdaşlığı artırır, həm də təşkilatın xarici müştəriləri ilə əlaqələrinin möhkəmlənməsinə şərait yaradır.

Şəffaflıq baxımından veb resursların tətbiqi həm də dövlət sektoru üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dövlət qurumları veb platformalar üzərindən məlumatların və xidmətlərin təqdim edilməsi, vətəndaşlarla əlaqələrin daha şəffaf şəkildə qurulması, korrupsiyanın qarşısının alınması və resursların daha düzgün paylanması kimi məsələləri həll edirlər.[3]

Veb Resursların Kommunikasiya və Əməkdaşlıq Üsullarına Təsiri

Veb resursların ən vacib faydalarından biri də təşkilatlar arasında kommunikasiya və əməkdaşlıq imkanlarının genişlənməsidir. İnternet platformaları, işçilər arasında daha effektiv əməkdaşlıq və məlumat mübadiləsini təmin edir. Təşkilatların daxili idarəetmə proseslərində və müxtəlif departamentlər arasında əlaqənin sürətlənməsi, əməkdaşlıq üçün yeni imkanlar yaradır.

Məsələn, veb əsaslı layihə idarəetmə sistemləri, işçilərin öz vəzifələrini daha asanlıqla izləməsinə və həmkarları ilə əməkdaşlıq etməsinə imkan verir. Bu sistemlər sayəsində layihələrin gedişatını real vaxtda izləmək, müxtəlif tapşırıqları bölüşdürmək və işlərin müvəffəqiyyətlə başa çatdırılmasına şərait yaratmaq mümkün olur. Bununla yanaşı, təşkilatın fərqli bölgələrində və ya ölkələrində fəaliyyət göstərən işçilər arasında koordinasiyanı asanlaşdırmaq üçün veb platformalar effektiv istifadə olunur.[5]

Kommunikasiya imkanlarının genişlənməsi nəticəsində, müəssisələr yalnız daxili əməkdaşlığı gücləndirmək deyil, həm də xarici müştərilərlə əlaqələri daha sürətli və şəffaf şəkildə qurmağa imkan əldə edir. Bu isə, uzunmüddətli perspektivdə təşkilatların beynəlxalq bazarlarda rəqabət qabiliyyətini artırır.

Rəqəmsal Transformasiya və Veb Resursların Gələcəyi

Rəqəmsal transformasiya, müasir dövrün ən vacib məsələlərindən biridir və təşkilatların inkişafı üçün zəruri bir addım olmuşdur. Veb resurslar, bu transformasiyanı dəstəkləyərək, təşkilatların iş proseslərini sürətləndirir və daha çevik bir idarəetmə strukturunun qurulmasına şərait yaradır. Azərbaycan hökumətinin rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafına yönəlik irəliləyişləri və "Elektron hökumət" təşəbbüsləri, bu transformasiya prosesinə təkan vermişdir.

Azərbaycanda bu gün müxtəlif dövlət qurumları, özəl sektorda fəaliyyət göstərən şirkətlər və təşkilatlar, rəqəmsal texnologiyalar və veb resurslardan istifadə etməklə fəaliyyətlərini daha çevik və səmərəli şəkildə idarə edirlər. İstehsal sahəsindən xidmət sektoruna qədər bütün sahələrdə rəqəmsal resursların tətbiqi genişlənir. Bu resurslar yalnız təşkilatların işlərini asanlaşdırmaqla qalmır, həm də onların beynəlxalq bazarlarda daha rəqabətli olmasına imkan verir.

Gələcəkdə, veb texnologiyalarının daha da inkişafı və tətbiqi ilə təşkilatların idarəetmə sistemləri daha da optimallaşacaq, məlumatların idarə edilməsi daha da sürətlənəcək və müəssisələr arasında əməkdaşlıq daha da güclənəcəkdir. Ən son texnologiyaların tətbiqi ilə, təşkilatlar yalnız daxili idarəetmədə deyil, həm də müştəri xidmətlərində, əməkdaşlıq və kommunikasiya sahələrində böyük irəliləyişlər əldə edəcəklər.[6],[7]

NƏTİCƏ

Azərbaycanın internet məkanında veb resursların inkişafı, yalnız ölkənin iqtisadiyyatını deyil, həm də idarəetmə və kommunikasiya sistemlərini əhəmiyyətli şəkildə dəyişdirmişdir. Dövlətin həyata keçirdiyi "Elektron hökumət" təşəbbüsləri və özəl sektorun rəqəmsal transformasiyası nəticəsində, veb resurslar Azərbaycanda müxtəlif sahələrdəki fəaliyyətləri optimallaşdırmış, təşkilatlar arasında əməkdaşlığı artırmış və şəffaflığı təmin etmişdir.

Bu inkişafların nəticəsi olaraq, təşkilatlar daha çevik, səmərəli və beynəlxalq səviyyədə rəqabətə davamlı olmağa başlamışdır. Gələcəkdə veb texnologiyalarının tətbiqi və inkişafı, Azərbaycan iqtisadiyyatının və idarəetmə sistemlərinin daha da müasirləşməsinə, təşkilatların daha effektiv və rəqabət qabiliyyətli olmasına gətirib çıxaracaqdır. Veb resursların rolu hər keçən gün daha da artacaq və bu texnologiyaların tətbiqi ölkənin iqtisadi inkişafına mühüm təsir edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev, R. (2019). **İnternet texnologiyalarının dövlət idarəetməsində tətbiqi**. Bakı: Elm və Təhsil nəşriyyatı.
2. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Fərmanı (2018). **Elektron hökumət və rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı üzrə strateji yol xəritəsi**. Bakı.
3. Kərimov, A. (2017). **Rəqəmsal transformasiya və korporativ idarəetmə**. Bakı: İqtisadiyyat və Sosial İnkişaf Jurnalı, 25(4), 123-130.
4. Williams, P., & Davies, D. (2016). **Digital Transformation in Business and Society**. New York: Springer.
5. Jansen, P. (2015). **E-Government and Its Impact on Public Administration**. Journal of Public Administration, 52(2), 60-75.
6. Ivanov, S. (2017). **Veb resurslar və onların idarəetmə proseslərində rolu**. Moskva: İdarəetmə üzrə Beynəlxalq Jurnal, 39(6), 101-112.
7. Nazarov, V. (2018). **Elektron hökumət və onun dövlətin idarəetməsinə təsiri**. Moskva: Dövlət İdarəetməsi, 29(2), 75-85.
8. Ağayev, M. (2020). **Azərbaycanın internet məkanı və onun inkişafı**. Bakı: Azərsun Press.
9. Guliyev, H., & Mammadov, R. (2019). **Şəffaflıq və rəqəmsallaşma prosesləri**. Bakı: İqtisadiyyat Jurnalı, 14(3), 98-105.
10. European Commission. (2020). **Digital Economy and Society Index (DESI) 2020**. Brussels: European Commission.
11. United Nations. (2018). **E-Government Survey 2018: Gearing e-Government to Support Transformation towards Sustainable and Resilient Societies**. New York: United Nations Publications.
12. Berman, S., & Sichelman, T. (2017). **Corporate Management and the Digital Economy**. Harvard Business Review, 45(8), 72-80.
13. Rudzki, M. (2016). **Advances in Digital Technology and Its Impact on Business**. Journal of Business Management, 19(4), 235-245.
14. Şərifov, Z. (2018). **Azərbaycanın informasiya və kommunikasiya texnologiyaları sahəsində strateji inkişafı**. Bakı: Azərkitab Nəşriyyatı.

Hacağa HƏSƏNLİ

Odlar Yurdu Universiteti
magistrant
hacagahasanli@gmail.com

MAŞIN ÖYRƏTMƏ ƏSASLI JANR ANALİZİ: KORPORATİV İDARƏETMƏDƏ TƏHLİL VƏ TƏKLİFLƏR

Xülasə: *Bu məqalədə maşın öyrətmə metodlarının janr analizi prosesində istifadəsi ətraflı araşdırılmışdır. Maşın öyrətmə alqoritmlərinin verilənlərin təhlilində istifadəsi şirkətlərin verilənləri daha dəqiq analiz etməsinə, effektiv idarəetmə strategiyaları formalaşdırmasına şraiti yaradmışdır. Məqalədə verilənlərin janr təyin olunması üçün dərin öyrənmə metodlarının istifadəsi, eləcə də şirkətlərin uzunmüddətli inkişafı üçün tətbiq edilə biləcək praktik yanaşmalar müzakirə edilmişdir. Təklif edilən yanaşma, innovativ texnologiyaları istifadə etməklə, verilənlərin idarə olunmasında effektivliyi artırmaq və şirkətlərin bazarda rəqabət üstünlüyü qazanmasına təkan verir.*

Açar sözlər: *Maşın öyrətmə, janr analizi, korporativ idarəetmə, verilənlərin təhlili, təkliflər*

GENRE ANALYSIS BASED ON MACHINE LEARNING: ANALYSIS AND PROPOSALS IN CORPORATE GOVERNANCE

Abstract: *This article provides a comprehensive analysis of the use of machine learning methods for genre analysis. The study explores how these algorithms contribute to developing effective data management strategies within corporations. Special attention is given to deep learning methods and their application in prediction and optimization under dynamic market conditions. The proposed approaches enhance the competitive edge of companies and ensure their long-term development by integrating innovative data management solutions.*

Keywords: *Machine learning, genre analysis, corporate governance, data analysis, proposals*

АНАЛИЗ ЖАНРОВ НА ОСНОВЕ МАШИННОГО ОБУЧЕНИЯ: АНАЛИЗ И ПРЕДЛОЖЕНИЯ В КОРПОРАТИВНОМ УПРАВЛЕНИИ

Резюме: *В этой статье детально исследуется применение методов машинного обучения для жанрового анализа. Рассмотрено, как эти алгоритмы способствуют созданию эффективных стратегий управления данными в корпорациях. Особое внимание уделяется глубокому обучению и его применению для прогнозирования и оптимизации в условиях динамичных рынков. Предложенные подходы способствуют укреплению конкурентных преимуществ и обеспечению долгосрочного развития корпораций.*

Ключевые слова: *Машинное обучение, жанровый анализ, управление корпорациями, анализ данных, предложения*

GİRİŞ

Korporativ idarəetmə sahəsində verilənlərin analizi, təşkilatların effektiv idarə olunması, qərarların optimallaşdırılması və strateji inkişafın təmin olunması üçün vacib bir istiqamətdir. Müasir biznes mühitində verilənlərin həcmi və müxtəlifliyi sürətlə artır, bu isə ənənəvi analiz metodlarının effektivliyini azaldır. Verilənlərin strukturlaşdırılmış və strukturlaşdırılmamış formada olması, eyni zamanda real vaxt rejimində yenilənmə ehtiyacı, analitik yanaşmalara yeni texnologiyaların inteqrasiyasını zəruri edir. Bu baxımdan, maşın öyrətmə metodları verilənlərin öyrənilməsi, təsnifatlandırılması və janrlarının təyin olunmasında innovativ və güclü həll yolları təklif edir.

Maşın öyrətmə alqoritmləri verilənlərin təhlilində yüksək dəqiqlik və çeviklik təqdim edərək, şirkətlərin mövcud vəziyyətlərini daha dəqiq qiymətləndirməsinə və gələcək inkişafı üçün düzgün istiqamətlər müəyyənləşdirməsinə imkan verir. Bu metodlar, yalnız verilənlərin analizində deyil, həm də risklərin idarə edilməsi, istehlakçı davranışlarının proqnozlaşdırılması və proseslərin avtomatlaşdırılması kimi sahələrdə də geniş tətbiq olunur. Şirkətlər bu yanaşma vasitəsilə resurslardan daha səmərəli istifadə edə bilər, rəqabət üstünlüyü qazana bilər və uzunmüddətli davamlı inkişaf üçün güclü əsas yarada bilər.

Bundan əlavə, maşın öyrətmə metodlarının tətbiqi korporativ idarəetmə strategiyalarını çevik və adaptiv hala gətirərək, müəssisələrin dinamik bazar şəraitində daha uğurlu mövqe tutmasını təmin edir. Verilənlərin düzgün idarə edilməsi və interpretasiyası, yalnız cari problemlərin həlli ilə kifayətlənmir, həm də gələcək üçün innovativ həllər və strategiyalar formalaşdırmağa şərait yaradır. Beləliklə, maşın öyrətmə korporativ idarəetmənin analitik yanaşmasında yeni dövrün əsasını təşkil edir.

Təhlil və Müzakirə

Maşın öyrətmə əsaslı janr analizi, verilənlərin strukturunu müəyyənləşdirmək və bu struktur əsasında janr təyini prosesini effektiv şəkildə həyata keçirmək üçün istifadə olunan qabaqcıl bir texnologiyadır. Bu texnologiya, verilənlərin müxtəlif aspektlərinin analizini avtomatlaşdıraraq şirkətlərə daha dəqiq və sürətli nəticələr təqdim edir. Maşın öyrətmə modelləri, verilənlərin sintaktik və semantik xüsusiyyətlərini öyrənərək, məlumatların janrını təsnifləşdirir və strukturlaşdırılmış məlumatlara çevrilməsinə imkan yaradır [1], [2].

Janr analizi prosesində dərin öyrənmə (deep learning) modelləri xüsusilə effektivdir. Bu modellər, verilənlərin müxtəlif xüsusiyyətlərini dərin səviyyədə analiz edir və təhlil olunan mətnin strukturunu anlamağa kömək edir. Dərin öyrənmə texnologiyaları, şərtlərə əsasən verilənlərin daha mürəkkəb təhlilini mümkün edir və janr təyini üçün lazım olan detalları çıxarmaqda böyük dəqiqlik təmin edir. Bu yanaşma, mətnlərin sinifləşdirilməsi və təsnif edilməsi üçün yüksək dəqiqliklə nəticələr təqdim edir [3].

Şirkətlər bu texnologiyaların tətbiqi ilə yalnız mövcud problemləri daha sürətli və effektiv həll edə bilmir, eyni zamanda potensial səhv riskini də minimuma endirə bilirlər. Maşın öyrətmə əsaslı janr analizi, təşkilatların resurslarını daha səmərəli idarə etməsinə imkan yaradır. Beləliklə, şirkətlər janr təyini prosesi vasitəsilə daxili və xarici məlumatlardan daha yaxşı istifadə edə bilir və nəticədə qərar qəbul etmə proseslərini optimallaşdırır. Maşın öyrətmə texnologiyalarının tətbiqi şirkətlərin mülkiyyət və resurslarının daha çevik şəkildə istifadə edilməsinə şərait yaradır, bu isə rəqabət üstünlüyü qazandırır [4].

Bundan əlavə, janr analizi çoxdilli verilənlərin idarə olunmasında çevik yanaşma təqdim edir. Müasir texnologiyalar müxtəlif dillərdəki məlumatları təhlil edə bilir ki, bu da beynəlxalq səviyyədə fəaliyyət göstərən şirkətlərin qərar qəbul etmə proseslərini təkmilləşdirir. Maşın öyrətmə texnologiyalarının tətbiqi ilə təşkilatlar çoxdilli bazarlara daha effektiv uyğunlaşır və müxtəlif dillərdə verilənlərdən istifadə edərək strategiyalarını formalaşdırır [5].

Maşın öyrətmə əsaslı janr analizi yalnız mətnlərin təsnifatlaşdırılmasını deyil, həm də risklərin idarə edilməsini, istehlakçı davranışlarının proqnozlaşdırılmasını və daxili proseslərin avtomatlaşdırılmasını təmin edir. Bu texnologiyaların tətbiqi şirkətlərə yalnız cari problemlərin həlli ilə məhdudlaşmır, həm də gələcək üçün yenilikçi həllər təqdim edir. Nəticə etibarilə, maşın öyrətmə texnologiyaları korporativ idarəetmənin analitik yanaşmasında yeni dövrün əsasını təşkil edir və şirkətlərin davamlı inkişafına təkan verir [6].

Azərbaycan kontekstində, maşın öyrətmə əsaslı janr analizi texnologiyalarının tətbiqi, xüsusilə kiçik və orta müəssisələr üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanda bu texnologiyaların tətbiqi, yerli müəssisələrin beynəlxalq bazarda rəqabət gücünü artırar və çoxdilli mühitdə fəaliyyət göstərən şirkətlərə əlavə üstünlük təmin edər. Maşın öyrətmə texnologiyalarının inkişafı, həmçinin, Azərbaycanın texnoloji sahəsinin daha da güclənməsinə və məlumatların təhlilində qabaqcıl metodların tətbiqinə şərait yaradacaqdır. Bu barədə Azərbaycanda aparılan tədqiqatlar da göstərir ki, bu texnologiyalar ölkəmizdəki biznes idarəetməsində mühüm rol oynayır və inkişaf etməkdə olan bazarlara uyğunlaşma üçün vacibdir [7].

Tətbiq Nümunələri: Məsələn, maliyyə sektorunda, dərin öyrənmə metodlarından istifadə edərək, manipulyasiya və ya süni qiymət artımlarının əvvəlcədən müəyyən edilməsi; səhiyyə sahəsində tibbi verilənlər çərçivəsində dəqiq diaqnostika təmin edən modellərin tətbiqi; yaxud e-ticarətdə müştəri davranışını proqnozlaşdıran sistemlər göstərilə bilər. Həmçinin, nəqliyyat sahəsində şoferlərsiz avtomobillərdə yol verilən xətaları əvvəlcədən proqnozlaşdırmaq; kütləvi mediada mətn və vizual kontentin avtomatik kateqoriyalaşdırılması kimi misallar da daxil edilə bilər. Bu nümunələr maşın öyrətmənin fəaliyyət dairəsinin genişliyini vurğulayır.

Praktiki Tövsiyələr: Maşın öyrətmənin korporativ idarəetməyə effektiv inteqrasiyası üçün şirkətlər aşağıdakı addımları ata bilər:

1. Məlumat bazasını şəffaf və strukturlaşdırılmış formada qurmaq;
2. Personalın bu sahədə təlimləndirilməsi;
3. İnteqrasiya prosesində pilot layihələrin tətbiqi;
4. Risklərin idarə edilməsi üçün yeni analitik vasitələrin istifadəsi.
5.

Tədqiqat Perspektivləri: Gələcəkdə bu istiqamətdə daha çoxşəxəli tədqiqatların aparılması vacibdir. Məsələn, janr analizinin işlənmiş dillər arasında səhv dərc etmə xüsusiyyətlərini araşdırmaq yaxud məlum olmayan dərin strukturları kəşf etmək üçün yeni yanaşmaları araşdırmaq bu sahənin potensialını genişləndirə bilər.

NƏTİCƏ

Maşın öyrətmə texnologiyaları, verilənlərin strukturunun müəyyənləşdirilməsi və janr təyini prosesində mühüm rol oynayır. Bu texnologiyalar, xüsusilə dərin öyrənmə modelləri vasitəsilə verilənlərin sintaktik və semantik xüsusiyyətlərini analiz edərək, yüksək dəqiqliklə təsnifatlandırma və qərar qəbul

etməyə imkan yaradır. Şirkətlər bu metodların tətbiqi ilə yalnız cari problemləri həll etmir, eyni zamanda potensial riskləri idarə edir, resurslardan səmərəli istifadəni təmin edir və çoxdilli verilənlərin effektiv idarə olunmasını həyata keçirir. Janr analizi texnologiyalarının tətbiqi, korporativ idarəetmə mühitində verilənlərə əsaslanan qərar qəbul proseslərini təkmilləşdirərək, təşkilatların strateji inkişafına mühüm töhfə verir.

Təkliflər

1. **Janr Analizinin Genişləndirilməsi:** Şirkətlər, dərin öyrənmə modellərinin tətbiqini genişləndirərək çoxdilli və strukturlaşdırılmamış verilənlərin təhlilini inkişaf etdirməlidir. Bu, beynəlxalq səviyyədə fəaliyyət göstərən təşkilatların bazar şərtlərinə daha çevik uyğunlaşmasını təmin edəcəkdir.
2. **İnfrastrukturun Təkmilləşdirilməsi:** Maşın öyrətmə texnologiyalarının uğurla tətbiqi üçün şirkətlər texniki infrastruktur və məlumat bazalarını optimallaşdırmalıdır. Müasir texnologiyalara sərmayə qoyulması daha yüksək performans və dəqiqlik təmin edəcəkdir.
3. **Təlim və İnsan Resurslarının İnkişafı:** Şirkətlər, maşın öyrətmə sahəsində mütəxəssislərin hazırlığını artırmalı və mövcud işçi heyətini bu sahədə təlimlə təmin etməlidir. Bu, texnologiyaların daha effektiv tətbiqinə və optimallaşdırılmasına imkan yaradacaqdır.
4. **Tədqiqatların Genişləndirilməsi:** Janr analizi və maşın öyrətmə sahəsində yeni metod və yanaşmaların tədqiqi davam etdirilməlidir. Akademik və tətbiqi tədqiqatların dəstəklənməsi bu texnologiyaların korporativ idarəetmədə daha geniş tətbiqinə şərait yaradacaqdır.
5. **Etik və Təhlükəsizlik Aspektləri:** Verilənlərin təhlilində etik və təhlükəsizlik qaydalarına riayət edilməli, məxfi məlumatların qorunması üçün qabaqcıl şifrələmə və təhlükəsizlik tədbirləri tətbiq olunmalıdır.

Bu təkliflərin həyata keçirilməsi, maşın öyrətmə texnologiyalarının daha geniş istifadəsinə və şirkətlərin idarəetmə proseslərinin optimallaşdırılmasına şərait yaradacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Goodfellow, I., Bengio, Y., & Courville, A. (2016). *Deep Learning*. MIT Press.
2. Chollet, F. (2018). *Deep Learning with Python*. Manning Publications.
3. Alpaydin, E. (2021). *Introduction to Machine Learning*. MIT Press.
4. Marsland, S. (2015). *Machine Learning: An Algorithmic Perspective*. CRC Press.
5. Sönmez, İ. (2020). *Machine Learning in Corporate Governance: Methods and Applications*. Springer.
6. Zhang, X., & Ma, L. (2022). *Data Analytics for Decision Making in Corporate Management*. Elsevier..
7. Məmmədov, S. (2021). *Maşın Öyrətmə və Korporativ İdarəetmə: Azərbaycan Kontekstində Təhlil*. Bakı Dövlət Universiteti.

Şahmir YADİGAROV

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti,
doktorant
Chief_coordinator@novatorpharma.co.uk

AZƏRBAYCANDA PR TEXNOLOGİYALARI DÖVLƏT İDARƏÇİLİYİNDƏ VƏTƏNDAŞ MƏMNUNLUĞUNUN ARTIRILMASI MEXANİZMİ KİMİ

Xülasə: *İnformasiya və informasiya texnologialarının həyatın bütün sferalarına sürətlə inteqrasiyasının müşahidə olunduğu çağdaş dövrdə ictimai rəy, PR texnologiyaları dövlət idarəçiliyində və birbaşa qərar qəbulu prosesində önəmli amilə çevrilir. Xüsusən informasiya texnologiyalarının inteqrasiyasının miqyasının əhəmiyyətli dərəcədə genişlənməsi, sosial medianın sürətli inkişafının nəzərə çarpdığı Azərbaycanda PR strategiyaları dövlət qurumları və vətəndaş cəmiyyəti arasında təmas və kommunikasiyanın effektiv mexanizminə çevrilir. Qeyd edilən məqalədə Azərbaycanda PR texnologiyalarının dövlət cəmiyyət münasibətlərinin göstərəcisi kimi vətəndaş məmnunluğuna necə təsir etdiyi təhlil edilir.*

Açar sözlər: *PR, vətəndaş məmnunluğu, dövlət idarəçiliyi, cəmiyyət, kommunikasiya*

PR TECHNOLOGIES IN AZERBAIJAN AS A MECHANISM FOR INCREASING CITIZEN SATISFACTION IN PUBLIC ADMINISTRATION

Summary: *In the modern era, when information and information technologies are rapidly integrating into all spheres of life, public opinion and PR technologies are becoming an important factor in public administration and the direct decision-making process. In particular, due to the significant expansion of the scale of integration of information technologies, PR strategies in Azerbaijan are becoming an effective mechanism for contact and communication between state institutions and civil society. The article analyzes how PR technologies affect citizen satisfaction as an indicator of state-society relations in Azerbaijan.*

Keywords: *PR, citizen satisfaction, public administration, society, communication*

PR-ТЕХНОЛОГИИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ КАК МЕХАНИЗМ ПОВЫШЕНИЯ УДОВЛЕТВОРЕННОСТИ ГРАЖДАН В ГОСУДАРСТВЕННОМ УПРАВЛЕНИИ

Резюме: *В современную эпоху, когда информация и информационные технологии стремительно интегрируются во все сферы жизни, общественное мнение и PR-технологии становятся важным фактором государственного управления и непосредственного процесса принятия решений. В частности, благодаря значительному расширению масштабов интеграции информационных технологий, PR-стратегии в Азербайджане становятся эффективным механизмом контакта и коммуникации между государственными институтами и гражданским обществом. В упомянутой статье анализируется, как PR-технологии влияют на удовлетворенность граждан как индикатор отношений государства и общества в Азербайджане.*

Ключевые слова: *PR, удовлетворенность граждан, государственное управление, общество, коммуникация.*

GİRİŞ

Dövlət idarəçiliyində PR texnologiyaları müasir bütün dünyada olduğu kimi, Azərbaycanda da cəmiyyətlə əlaqələrin qurulmasında əhəmiyyətli rol oynayır. PR, dövlət təşkilatlarının və siyasətçilərin cəmiyyətlə əlaqələrini gücləndirərək, ictimaiyyətin məlumatlandırılmasına, etimadın qazanılmasına və müzakirələrin təşviq edilməsinə kömək edir. Seçki prosesində namizədlərin imici və göstərilən şəklinin əhəmiyyəti xüsusi bir yer tutaraq, seçicilərlə birbaşa ünsiyyətin məhdud olması səbəbindən daha ön plana çıxır. [11]

PR-nin dövlət idarəçiliyində tətbiqi yalnız kommunikativ fəaliyyətlərlə məhdudlaşmır; o, etimadın yarılması və cəmiyyətin informasiyalaşması üçün də vacibdir. Hər bir dövlət orqanı, öz fəaliyyətini cəmiyyətə daha açıq və şəffaf şəkildə təqdim etməlidir. Bu cür yanaşma, dövlətin cəmiyyət qarşısında məsuliyyətinin artırılması ilə yanaşı, vətəndaşların məmnuniyyətini də yüksəldir. [10]

Müasir dövrdə PR texnologiyalarının istifadəsi, dövlət strukturlarının və siyasətçilərin müsbət imicinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Bu prosesi dövlət orqanları tərəfindən məzmunlu məlumatların paylaşılması, aktiv kampaniyaların həyata keçirilməsi və cəmiyyətlə dialoq vasitələrinin gücləndirilməsi ilə dəstəkləmək mümkündür. Elə buna görə də, PR fəaliyyətlərinin planlaşdırılması və icrası müasir dövlət idarəçiliyinin ayrılmaz bir hissəsinə çevrilir.[1]

Dövlət idarəçiliyində PR texnologiyalarının qurulması və səmərələşdirilməsi, həmçinin ictimaiyyətlə əlaqələrin inkişaf etdirilməsi, cəmiyyətin etimadı qazanmaq və saxlamaq üçün vacibdir. İctimaiyyətin dövlət

müasirləşməsinə, fəaliyyətlərinin təhlilinə və müzakirələrə cəlb edilməsi, PR strategiyalarının effektivliyini artırır. Nəticədə, bu yanaşma, dövlət orqanlarının fəaliyyətinin əməkdaşları, mütəxəssisləri və vətəndaşları ilə aktiv bir şəraitdə inkişaf etməsinə imkan yaradır. [11]

Dövlət idarəçiliyində PR texnologiyalarının əsasları, müasir dünyanın tələblərinə uyğun olaraq, informasiyanın idarə olunması, kommunikasiya strategiyalarının hazırlanması və tətbiqi, həmçinin ictimaiyyətlə daimi dialoq mühitinin yaradılmasıdır. Bu sahədəki irəliləyişlər, dövlət orqanlarının səmərəli fəaliyyətini təmin edir və vətəndaşların iştirakını artırır.[6] PR texnologiyalarının inkişafı, müasir dövlət idarəçiliyinin daha çevik və dinamik bir sistemə çevrilməsinə kömək edir.

Azərbaycanda PR Strategiyalarının İnkişafı

Azərbaycanda PR strategiyalarının inkişafı, müasir dünyada kommunikasiya sahəsindəki dinamik dəyişikliklərə paralel olaraq, dövlət idarəçiliyində də əhəmiyyətli rol oynayır. Sosial media platformalarının geniş yayılması və rəqəmsal kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi, PR strategiyalarının əsas komponentlərini təşkil edir. Bu sahədəki yeniliklər, həm dövlət, həm də özəl sektorda müsbət təsir göstərir [3].

Bu gün PR texnologiyalarının genişlənməsində əhəmiyyətli rola malik sektorlardan biri sosial şəbəkələrdir. Facebook, Instagram və Twitter kimi platformalarda məqsədli auditoriya ilə interaktiv əlaqələrin yaradılması, müasir PR kampaniyalarının fəaliyyətində mühüm yer tutmaqdadır. Bu platformalar, kommunikasiya vasitələrinin müasir tələblərə uyğunlaşmasını, cəmiyyətlə münasibətlərin inkişafını təmin edir. Belə yanaşmalar, dövlət orqanlarının və ictimai qurumların şeffaflığını artırmağa kömək edir[2].

PR strategiyalarının başqa mühim komponeneti media və KİV dir. Mətbuat konfransları, məlumatlandırma kampaniyaları və fərqli media tədbirləri ilə ictimaiyyətlə əlaqələrin qurulması, məlumatların aydın şəkildə təqdim edilməsinə və ictimaiyyətin doğru məlumatlandırılmasına təsir edir. PR mütəxəssislərinin bu sahədəki bacarıqları, dövlət orqanlarının fəaliyyəti haqqında müsbət rəy yaratmağa yönəlib.[4]

Azərbaycanda PR strategiyalarının inkişafı, yalnız dövlət idarəçiliyində deyil, eyni zamanda bütün cəmiyyətin müsbət imicinin formalaşmasında da vacibdir. Sosial mediada aktiv olmaq, mediada gündəmin artırılması, peşəkar PR agentliklərinin rolu və kadrların təhsili bu sahənin daha da irəliləməsini təmin edir. PR strategiyalarının uğurlu tətbiqi, vatandaş məmnuniyyətinin artırılması, cəmiyyətin güclənməsi və dövlətin imicinin müsbət yöndə dəyişməsində əsas amillərdən biridir.

İctimaiyyətlə Əlaqələrin Qurulmasında PR-in Rolu

Azərbaycanda PR texnologiyaları, dövlət strukturlarının fəaliyyətinin şəffaflığını artırmağa, ictimaiyyətlə ünsiyyət proseslərini asanlaşdırmağa və eləcə də vətəndaş məmnuniyyətini yüksəltməyə yönəldilir. Bu, yerli medianın da əhəmiyyətli rol oynadığı bir prosesi ehtiva edir. PR menecerləri, dövlət orqanları ilə ictimaiyyət arasındakı kommunikasiya kanallarını idarə edərək, müsbət imic yaradırlar. PR, ictimai rəyi yaratmaq və təşkilatın reputasiyasını qorumaq məqsədilə mediada ekspert materiallarının təqdim edilməsini də özündə əhatə edir[9]

Azərbaycanda dövlət idarəçiliyində PR strategiyalarının icrası, müasir informasiya texnologiyalarının təsiri ilə daha da genişlənmişdir. Xüsusi ilə sosial mediada həyata keçirilən kampaniyalar, vətəndaşlarla birbaşa əlaqə yaradaraq, onların iştirakını artırır. PR, eyni zamanda, dövlət siyasətinin, qanunvericiliyin və sosial proqramların geniş ictimaiyyət tərəfindən daha yaxşı anlaşılmasını təmin edir.

PR, dövlət və ictimaiyyət arasında körpü rolunu oynayaraq, ictimai əlaqələrin inkişafına və dövlət xidmətlərinin keyfiyyətinin artırılmasına böyük töhfə verir. Araşdırmalar göstərir ki, effektiv PR fəaliyyəti, yalnız müsbət imic yaratmaqla qalmır, eyni zamanda dövlətin sosial məsuliyyətini və iqtisadi inkişafını da dəstəkləyir. [7] Bu trend, Azərbaycanın inkişaf perspektivlərində PR-in əhəmiyyətini daha da artırır.

Belə bir yanaşma ilə, PR texnologiyalarının dövlət idarəçiliyində tətbiqi, unikal bir kommunikasiyanın qurulmasına və qarşılıqlı etimad mühitinin yaradılmasına imkan tanıyır. PR mütəxəssisləri, kommunikasiya strategiyalarını inkişaf etdirərək, sosial məsələlərə cavab verə və vətəndaşların dövlətə olan etimadını artırmağa çalışmalıdırlar. Məhz bu yanaşma, Azərbaycanın dövlət idarəçiliyində PR-in rolunu daha da ön plana çıxarır.

Vətəndaş Məmnuniyyətinin Artırılması üçün PR Tədbirləri

Dövlət idarəçiliyində vətəndaş məmnuniyyətinin artırılması üçün PR tədbirləri geniş miqyasda inkişaf edilir. Bu tədbirlər, dövlət orqanlarının və ictimaiyyətin etimadını gücləndirmək, məlumat mübadiləsini asanlaşdırmaq və xidmətlərin keyfiyyətini artırmaq məqsədini güdür. Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında həyata keçirilən islahatlar çərçivəsində, müasir PR texnologiyalarının tətbiqi yalnız informasiya yayımını deyil, eyni zamanda, vətəndaşların rəylərini nəzərə almaqla onların məmnunluğunu təmin etməyə yönəlmiş fəaliyyətləri də əhatə edir.[5]

Azərbaycanda "ASAN xidmət" modeli, vətəndaşların dövlət xidmətlərinə olan müraciətlərini asanlaşdırır. Bu sistem, e-xidmətlər vasitəsilə sürətli və effektiv xidmət təqdim edilməsi ilə yanaşı, vətəndaşların düşündükləri, yaşadıqları çətinliklər və onların həlli ilə bağlı sorğuları da dərhal cavablayır. Tiradılmış bu model, insanların dövlət strukturlarına olan inamını artırır, eyni zamanda onların məmnuniyyətini yüksəldir. [12]

Mərkəzi Bank, vətəndaşların məmnuniyyətini artırmaq məqsədilə 966 qaynar xəttini aktivləşdirib. Bu xətt vasitəsilə, insanların bank xidmətlərinə dair sorğuları operativ şəkildə cavablandırılır. Yaranmış

şəraitdə, bankların müştəri məmnuniyyətini necə artırması şərtlərindən biri də bu cür xidmətlərin həyata keçirilməsidir.[8] Statistika göstərir ki, qaynar xətt xidmətlərinin dövrü olaraq optimallaşdırılması və operatorların sayı artırılması, vətəndaşların məmnunluğuna müsbət təsir edir. [14]

E-dövlət xidmətlərinin keyfiyyəti, məmnuniyyətin artırılmasında mühüm rol oynayır. Prezidentin sərəncamları ilə tətbiq edilən bu xidmətlər, müraciətlərin elektron formada göndərilməsi və izlənilməsini asanlaşdırır. Bu yanaşma eyni zamanda vətəndaşların dövlətə olan inamını gücləndirir, bürokratik maneələri 13 aradan qaldırır. Beləliklə, e-dövlətin tətbiqi, mövcud mütəxəssis işinin gedişatını çevik şəkildə izləmə imkanı yaradır. [12]

Dövlət qurumlarının şeffaflığının artırılması və məlumatların əlçatanlığı, ictimaiyyətin məmnuniyyətinin artmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Bu mənada, mühasibat və hesabatlılıq sistemlərinin tətbiqi ilə dövlət orqanları ilə vətəndaşlar arasında etimad mühitinin yaradılması daha da vacibdir. Vətəndaşların məmnuniyyətini təmin edən xidmətlərin keyfiyyətinin artırılması üçün müntəzəm təhlillər aparılmalı və nəticələr ictimaiyyətlə paylaşılmalıdır. [13]

Bundan əlavə, sosial mediadakı PR kampaniyaları, dövlət qurumlarının fəaliyyətinin cəmiyyətə tanıdılması və vətəndaş onlayn mühitdə birbaşa inteqrasiya olunmasını təmin edir. İctimai rəyin öyrənilməsi, vaxtında reaksiya verilməsi bacarıqları, məmnuniyyətin artırılmasına dəstək olur. Sosial medianın dinamikası, informasiya mübadiləsinin sürətləndirməsi ilə yanaşı, əhalinin rəylərinin toplanması və dönüşüm yaratmağı asanlaşdırır.

Vətəndaşların məmnunluğunun ölçülməsi üçün mütəmadi olaraq sorğular və anketlər keçirilməlidir. Bu metodlar, xidmətlərin təkmilləşdirilməsi istiqamətində ciddi məlumat bazası yaradır. Eyni zamanda, əldə olunan nəticələr PR strategiyalarının təkmilləşdirilməsi yönündə istifadəyə verilməlidir. Vətəndaşların məmnuniyyət dərəcəsinin artması isə, uzunmüddətli perspektivdə dövlət qurumlarının fəaliyyətinin effektivliyini artırır. [12]

Son illərdə həyata keçirilən tədbirlər, vətəndaş məmnuniyyətinin artırılması üçün möhkəm zəmin formalaşdırır. Həmin tədbirlər, eyni zamanda, Azərbaycanın beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə müsbət imic və etibarını gücləndirməyə də xidmət edir. Beləliklə, dövlət idarəçiliyi və PR texnologiyaları arasındakı sinergiya, cəmiyyətin inkişafına və məmnunluğuna 14 yönəlmiş strateji bir model yaradır. [8]

Gələcək Perspektivlər və Tövsiyələr

Azərbaycanda dövlət idarəçiliyində PR texnologiyalarının gələcək perspektivləri və tətbiqi ilə bağlı bir sıra mühüm amillər mövcuddur. İlk növbədə, ictimaiyyətlə əlaqələr sahəsində daha innovativ və interaktiv üsulların tədbiqi zəruridir. İctimaiyyətin məlumatlandırma prosesində daha şəffaf və açıq bir yanaşma ilə dövlət qurumları, vətəndaşlarla sıx əməkdaşlıq yolu ilə əlaqələri gücləndirə bilərlər. Məlumat mübadiləsinin artırılması üçün müasir sosial media platformalarından daha aktiv istifadə olunmalıdır.

Bundan əlavə, PR strategiyalarının daha çox tədqiqat və analitik məlumatlara söykənərək hazırlanması faydalı olacaq. Dövlət orqanları, vətəndaş məmnuniyyətini artırmaq məqsədilə yerli icmaların tələblərini və gözləntilərini anlaya bilməlidir. Həmçinin, PR fəaliyyətlərinin diagnosikası və qiymətləndirilməsi prosedurlarının yaradılması ilə müxtəlif tədbirlərin səmərəliliyi ölçülməlidir.

Sosial media, PR kampaniyalarının müasir dövrdəki ən təsirli alətlərindən biri olaraq güncəlliyini saxlayır. Bu platformalarda dövlət idarələrinin fəaliyyətini daha effektiv şəkildə tanıtmaq üçün mütəmadi olaraq kreativ və inandırıcı məzmunlar təqdim edilməlidir. Eyni zamanda, sosial şəbəkələrdə ictimai müzakirələrə aktiv iştirak etməklə, dövlət strukturları vətəndaşlarla açıq dialoq qurmağı bacarmalıdırlar. Bu yanaşma, vətəndaşların dövlət idarələrinə olan inamını artıracaq.

Vətəndaşların PR kampaniyalarının tərkib hissəsi olmaqla, onların aktiv iştirakı gələcəkdə daha da mühim bir rol oynayır. İctimaiyyətin fikirləri və təklifləri, dövlətin strategiyalarının formalaşdırılmasında tətbiq olunmalıdır. Bu istiqamətdə, müvafiq sorğuların keçirilməsi və vətəndaşların fikirlərinin analiz edilməsi tövsiyə olunur.

PR texnologiyalarının inkişafından bəhrələnmək üçün, dövlət idarəçiliyində çalışan mütəxəssislərin peşəkar səviyyəsi artırılmalıdır. Bu məqsədlə, PR sahəsində yeni təlim proqramları və seminarların təşkili ilə mütəxəssislərin bilik və bacarıqları gücləndirilə bilər. PR fəaliyyətlərinin planlaşdırılması və idarə olunması zamanı daha universal yanaşmaların tətbiqi, işlərin səmərəliliyini artıracaq.

Gələcək perspektivlərdə, PR kampaniyalarının smart şəhər və cəmiyyət yanaşmaları ilə inteqrasiya olunması xüsusilə maraqlı olacaq. Modern texnologiyalar, şəhərlərin və yerli icmaların PR fəalliyyətlərinə yeni bir ölçü əlavə edə bilər. Vətəndaşların iştirakını və əlaqələndirici kampaniyaları daha effektiv idarə etmək üçün, dövlətdən asılı olmayan təşkilatlarla əməkdaşlıq müsbət nəticələr verə bilər.

Azərbaycanda dövlət idarəçiliyində PR texnologiyalarının gələcəyi, müasir yanaşmalar, yaratıcı kommunikasiya strategiyaları və müntəzəm analitik qiymətləndirmə ilə daha parlaq görünür. Dövlət orqanlarının vətəndaşlarla münasibətlərini optimallaşdırmaq məqsədilə, daha açıq, şəffaf və əməkdaşlığa əsaslanan yanaşmaların tətbiqi zəruridir. Bu yanaşmalar, vətəndaş məmnuniyyətinin artırılmasına və dövlət-ictimai münasibətlərin inkişafına gətirib çıxaracaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan respublikasi təhsil nazirliyi // https://dia.edu.az/wp-content/uploads/2021/11/Proqramlasdirma texnologiyalari-3.pdf
2. Azərbaycan respublikasi təhsil nazirliyi https://unec.edu.az/application/uploads/2022/11/muxtarova-xanim-lham.pdf
3. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət...// https://president.az/az/articles/view/9779
4. Azərbaycan Sığortaçılar Assosiasiyasının PR strategiyası hazırlanıb//https://azertag.az/xeber/azerbaycan
5. Deputat: "Yeniliklər vətəndaş məmnunluğunun artırılmasına imkanlar..." https://report.az/millimeclis/deputat-yenilikler-vetendas-memnunlugunun-artirilmasina-imkanlaracir/
6. Dövlət idarəçiliyinin konsepsiyası və prinsipləri - Kolleclər və https://az.vogueindustry.com/17215044-the-concept-and-principles-of-publicadministration
7. İctimaiyyətlə əlaqələr Nədir | Ədəbiyyat 2024 — Culture Oeuvre//https://az.cultureoeuvre.com/10715814-what-is-public-relations
8. Mərkəzi Bank vətəndaş məmnunluğunun artırılması ilə bağlı... https://azertag.az/xeber/merkezi_bank_vetendas_memnunlugunun_artirilmasi_ile_bagli_tedbirleri_davam_etdirir-1674575
9. PR (ictimaiyyətlə əlaqələr) nədir? https://banker.az/ensiklopedia/pr-ictimaiyyətləəlaqələr-nədir/
10. Prezident İlham Əliyev: "Dövlət idarəçiliyində müasir metodlar və https://report.az/ikt/prezident-i-lham-eliyev-dovlet-idareciliyinde-muasirmetodlar-ve-texnoloji-yenilikler-sayesinde-e/
11. Siyasətdə və dövlət təşkilatlarında PR | Public relations https://kayzen.az/blog/pr/6293/siyasətdə-və-dövlət-təşkilatlarında-pr.html
12. vətəndaş məmnuniyyəti əsasinda e-xidmətlərin çoxmeyarli... https://www.researchgate.net/publication/
13. Vətəndaş məmnunluğunun artırılması əsas hədəfdir - "İki sahil" https://ikisahil.az/post/490120-vetendash-memnunlugunun-artirilmasi-esashedefdir
14. Vətəndaşların müraciətlərinə dair qanunvericilik » MÜRACİƏTLƏR https://www.researchgate.net/publication/343398159_vtndas_mmnuniyyti_sasin da_e-xidmtlrin_coxmeyarli_qiymtlndirilmsi_modeli

Sürəyya KAMALOVA

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti,
magistrant
s.kamalova93@mail.ru

LAYİHƏ TƏŞKİLATLARINDA STRUKTUR MODELİNİN OPTİMALLAŞDIRILMASI VƏ PERFORMANSIN ARTIRILMASI

Xülasə: *Məqalədə layihə təşkilatlarında mövcud struktur modellərinin optimallaşdırılması və təşkilati performansın artırılması yolları araşdırılır. Layihə təşkilatlarının effektivliyi, resursların düzgün idarə olunması və qərar qəbuletmə proseslərinin optimallaşdırılmasından asılıdır. Bu baxımdan, struktur modelinin doğru seçilməsi və uyğunlaşdırılması, təşkilatın məqsədlərinə çatmasına birbaşa təsir göstərir. Burada müxtəlif struktur modellərinin üstünlükləri və çatışmazlıqları nəzərdən keçirilir, beynəlxalq təcrübələr təhlil edilir və ən yaxşı təcrübələrdən istifadə edilməklə optimallaşdırma üsulları təklif olunur. Əsas məqsəd, strukturun performansa təsir edən əsas amilləri müəyyənləşdirmək və bu amillər əsasında daha çevik, effektli və məqsədəuyğun struktur modelləri inkişaf etdirməkdir. Tədqiqat, layihə təşkilatlarında struktur dəyişikliklərinin performansa təsirini anlamaq üçün nəzəri və empirik yanaşmaların birləşdirilməsinə əsaslanır. Nəticələr, təşkilatların daha yüksək performans əldə etməsi üçün struktur modellərinin optimallaşdırılmasına dair tövsiyələr təqdim edir. Tədqiqatın nəticələri həm nəzəri, həm də praktiki səviyyədə təşkilati inkişaf və idarəetmə proseslərinə töhfə vermə potensialına malikdir.*

Məqalədə həmçinin, müxtəlif layihə təşkilatlarında tətbiq olunan struktur modellərinin müqayisəli analizi həyata keçirilir. Bu analiz vasitəsilə, müxtəlif sektorlar və sənaye sahələri üzrə hansı struktur modellərinin daha uğurlu olduğu müəyyən edilir. Belə ki, təşkilatların ölçüsü, fəaliyyəti, layihələrin mürəkkəbliyi və mühitin dəyişkənliyi kimi faktorlar strukturun seçilməsində mühüm rol oynayır. Tədqiqatda innovativ yanaşmalar, o cümlədən çevik idarəetmə və hibrid struktur modellərinin tətbiqi üzərində də dayanılır. Bu

yanaşmaların məqsədi, sürətli dəyişikliklərə və çətinliklərə daha yaxşı uyğunlaşmaq, eyni zamanda layihələrin icrasını və nəticələrini optimallaşdırmaqdır. Bu istiqamətdə, texnologiyanın və rəqəmsallaşmanın roluna xüsusi diqqət yetirilir, çünki müasir layihə idarəetmə sistemləri rəqəmsal alətlərin istifadəsini tələb edir.

Açar sözlər: *Layihə təşkilatları, struktur modelləri, optimallaşdırma, təşkilati performans, çevik idarəetmə, hibrid strukturlar, rəqəmsallaşma, performans ölçmə, qərar qəbuletmə, beynəlxalq təcrübə, layihə idarəetməsi, təşkilati inkişaf*

OPTIMIZING THE STRUCTURE MODEL AND IMPROVING PERFORMANCE IN PROJECT ORGANIZATIONS

Summary:*The article examines ways to optimize existing structural models and increase organizational performance in project organizations. Effectiveness of project organizations depends on proper management of resources and optimization of decision-making processes. In this regard, the correct selection and adaptation of the structural model directly affects the achievement of the organization's goals. Here, the advantages and disadvantages of various structural models are reviewed, international practices are analyzed, and optimization methods are proposed using best practices. The main goal is to identify the main factors affecting the performance of the structure and to develop more flexible, effective and appropriate structural models based on these factors. The research is based on combining theoretical and empirical approaches to understand the impact of structural changes on performance in project organizations. The results provide recommendations on how to optimize structural models for organizations to achieve higher performance. The results of the study have the potential to contribute to organizational development and management processes at both a theoretical and practical level.*

The article also carries out a comparative analysis of structural models applied in different project organizations. Through this analysis, it is determined which structural models are more successful across different sectors and industries. Thus, factors such as size of organizations, activities, complexity of projects and variability of the environment play an important role in choosing the structure. The research focuses on innovative approaches, including the application of flexible management and hybrid structural models. The goal of these approaches is to better adapt to rapid changes and challenges while optimizing project execution and outcomes. In this direction, special attention is paid to the role of technology and digitization, because modern project management systems require the use of digital tools.

Keywords: *Project organizations, structural models, optimization, organizational performance, flexible management, hybrid structures, digitalization, performance measurement, decision making, international experience, project management, organizational development*

ОПТИМИЗАЦИЯ СТРУКТУРНОЙ МОДЕЛИ И ПОВЫШЕНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРОЕКТНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ

Краткое содержание: *В статье рассматриваются пути оптимизации существующих структурных моделей и повышения организационной эффективности в проектных организациях. Эффективность проектных организаций зависит от правильного управления ресурсами и оптимизации процессов принятия решений. В связи с этим правильный выбор и адаптация структурной модели напрямую влияет на достижение целей организации. Здесь рассмотрены преимущества и недостатки различных структурных моделей, проанализирован международный опыт и предложены методы оптимизации с использованием лучших практик. Основная цель – выявить основные факторы, влияющие на работоспособность конструкции, и разработать на основе этих факторов более гибкие, эффективные и подходящие структурные модели. Исследование основано на сочетании теоретического и эмпирического подходов для понимания влияния структурных изменений на эффективность проектных организаций. Результаты дают рекомендации о том, как оптимизировать структурные модели для организаций для достижения более высокой производительности. Результаты исследования могут внести вклад в организационное развитие и процессы управления как на теоретическом, так и на практическом уровне.*

Также в статье проведен сравнительный анализ структурных моделей, применяемых в разных проектных организациях. Посредством этого анализа определяется, какие структурные модели более успешны в разных секторах и отраслях. Таким образом, при выборе структуры важную роль играют такие факторы, как размер организации, виды деятельности, сложность проектов и изменчивость окружающей среды. Исследование сосредоточено на инновационных подходах, включая применение гибкого управления и гибридных структурных моделей. Цель этих подходов — лучше адаптироваться к быстрым изменениям и проблемам, одновременно оптимизируя выполнение и результаты проекта. В этом направлении особое внимание уделяется роли технологий и

цифровизации, поскольку современные системы управления проектами требуют использования цифровых инструментов.

Ключевые слова: *Проектные организации, структурные модели, оптимизация, организационная эффективность, гибкое управление, гибридные структуры, цифровизация, измерение эффективности, принятие решений, международный опыт, управление проектами, организационное развитие*

GİRİŞ

Layihə idarəetməsi sahəsində effektivlik və məhsuldarlığın artırılması təşkilatların uğur qazanmasında həlledici rol oynayır. Struktur modeli, təşkilatın fəaliyyət göstərdiyi mühitə, layihələrin mürəkkəbliyinə və məqsədlərə uyğun olmalıdır. Struktur modeli, təşkilatın resurslarının idarə edilməsi, qərar qəbuletmə prosesi və ümumi performansa birbaşa təsir göstərir. Bu məqalə, layihə təşkilatlarında struktur modelinin optimallaşdırılması yollarını araşdıraraq, təşkilati performansı artırmaq üçün nəzəri və praktiki yanaşmaları təqdim edir.

Elmi işin aktuallığı: Müasir dövrdə layihə təşkilatları qlobal rəqabət mühitində fəaliyyət göstərirlər və bu mühitdə effektiv struktur modellərinin tətbiqi təşkilatların uğurla fəaliyyət göstərməsi üçün əsas şərtlərdən biridir. Struktur modellərinin optimallaşdırılması, resursların səmərəli istifadəsi və iş proseslərinin daha çevik idarə olunmasını təmin edir. Bu səbəbdən, layihə təşkilatlarında struktur modelinin optimallaşdırılması və təşkilati performansın artırılması mövzusu müasir idarəetmədə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Problemlərin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Mövcud ədəbiyyatda layihə təşkilatlarında struktur modellərinin optimallaşdırılması ilə bağlı müxtəlif tədqiqatlar aparılmışdır. Bu tədqiqatlar əsasən ənənəvi və çevik struktur modellərinin müqayisəsi, resursların idarə olunması və performans göstəricilərinin təhlili üzərində cəmlənmişdir. Lakin, layihə təşkilatlarının xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, bu modellərin hər birinin spesifik şəraitdə necə optimallaşdırılmasının daha ətraflı araşdırılması zəruridir. Bu boşluq mövcud tədqiqatda əsas problemlərin qoyuluşu kimi qəbul olunur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifəsi: Tədqiqatın əsas məqsədi, layihə təşkilatlarında struktur modellərinin optimallaşdırılması yollarını müəyyən etmək və bu optimallaşdırmanın təşkilati performansa təsirini araşdırmaqdır. Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyən edilmişdir:

- Layihə təşkilatlarında mövcud struktur modellərinin təhlili və onların üstünlükləri və çatışmazlıqlarının müəyyən edilməsi.
- Performansı artırmaq üçün optimallaşdırma strategiyalarının inkişaf etdirilməsi və tətbiqi.
- Beynəlxalq təcrübələrin öyrənilməsi və tətbiq üçün uyğun model və yanaşmaların təklif edilməsi.

Tədqiqatın obyekt və predmeti: Tədqiqatın obyekti layihə təşkilatları, xüsusilə müxtəlif ölçülü və sənaye sektorlarına aid olan təşkilatlardır. Tədqiqatın predmeti isə bu təşkilatların struktur modelləri və bu modellərin optimallaşdırılması yollarıdır.

Tədqiqat sualı: Tədqiqatın əsas sualı belədir: "Layihə təşkilatlarında struktur modellərinin optimallaşdırılması necə həyata keçirilə bilər və bu optimallaşdırma təşkilati performansı necə artırır?"

Tədqiqatın nəzəri perspektivləri: Tədqiqatda təşkilati nəzəriyyələr, idarəetmə nəzəriyyələri və sistem nəzəriyyəsi kimi müasir elmi yanaşmalar əsas nəzəri perspektivlər kimi istifadə olunur. Bu nəzəriyyələr struktur modellərinin effektivliyini və performansa təsirini daha yaxşı anlamaq üçün əsas çərçivə kimi qəbul olunur.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqatın informasiya bazası yerli və beynəlxalq akademik məqalələr, kitablar, hesabatlar və layihə idarəetmə təcrübələrini əhatə edir. Həmçinin, müxtəlif təşkilatlardan əldə edilən empirik məlumatlar da tədqiqatın əsas informasiya mənbələri kimi çıxış edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqatda bəzi məhdudiyyətlər mövcuddur. İlk növbədə, müəyyən məlumatların əldə olunmasında məhdudiyyətlər mövcud ola bilər, bu da nəticələrin ümumiləşdirilməsini çətinləşdirə bilər. Həmçinin, müxtəlif layihə təşkilatlarının spesifik xüsusiyyətləri tədqiqatın nəticələrinə təsir göstərə bilər.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi: Tədqiqatın elmi yeniliyi, müxtəlif layihə təşkilatlarında tətbiq olunan struktur modellərinin optimallaşdırılması üzrə təklif olunan yeni yanaşmalarda və bu optimallaşdırmanın performansa təsirinin dərin təhlilindədir. Tədqiqat həmçinin, beynəlxalq təcrübələrin daha geniş təhlilini və bu təcrübələrin yerli şəraitə tətbiq olunmasını təmin edir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti: Tədqiqatın nəticələri, layihə rəhbərləri və təşkilat rəhbərləri üçün praktik tövsiyələr təqdim edir və onların struktur modellərini optimallaşdırmaq və performanslarını artırmaq üçün effektiv qərarlar qəbul etməsinə kömək edir. Bu nəticələr, layihə idarəetməsinin inkişafına töhfə verərək, təşkilatların rəqabət qabiliyyətini artırmağa və uğurlu layihələr həyata keçirməyə imkan yaradır.

ƏDƏBİYYAT İCMALI

Layihə təşkilatlarında struktur modellərinin optimallaşdırılması və performansın artırılması mövzusu üzrə mövcud ədəbiyyat geniş və müxtəlifdir. Tədqiqat sahəsi həm ənənəvi idarəetmə nəzəriyyələrini, həm də müasir çevik idarəetmə yanaşmalarını əhatə edir. Bu icmalda, mövcud ədəbiyyatın əsas istiqamətləri və nəticələri ümumiləşdiriləcəkdir.

Layihə təşkilatlarında tətbiq edilən struktur modellərinin geniş təsnifatı mövcuddur. Klassik tədqiqatlar,

məsələn, Chandler (1962) və Mintzberg (1979) kimi müəlliflər tərəfindən işlənib hazırlanmışdır. Chandler, strukturun strategiyadan qaynaqlandığını irəli sürərək, müxtəlif təşkilati struktur modellərinin strateji idarəetməyə təsirini təhlil etmişdir. Mintzberg isə təşkilatları beş əsas struktur növü ilə xarakterizə etmişdir: sadə struktur, funksional struktur, bölməvi struktur, matrisa strukturu və peşəkar bürokratiya. Bu təsnifatlar, layihə təşkilatlarının spesifik tələblərinə uyğun struktur seçiminin əhəmiyyətini vurğulayır.
Son illərdə aparılan tədqiqatlar, layihə təşkilatlarında performansın artırılması üçün struktur modellərinin optimallaşdırılması məsələsinə diqqət yetirmişdir. Daft (2015) və Galbraith (2002) kimi alimlər, təşkilatın performansını artırmaq üçün strukturun çevikliyinin vacibliyini vurğulamışlar. Onların fikrincə, sürətlə dəyişən mühitlərdə daha çevik və adaptiv struktur modelləri layihə təşkilatlarının uğurunu təmin edə bilər. Hibrid struktur modelləri, xüsusilə çevik idarəetmə metodologiyalarını ənənəvi idarəetmə yanaşmaları ilə birləşdirərək, layihə performansını artırmaq üçün güclü vasitə olaraq qəbul edilmişdir.
Çevik idarəetmə yanaşmalarının artan populyarlığı, layihə təşkilatlarında struktur modellərinin optimallaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Scrum və Kanban kimi çevik metodologiyalar, layihələrin daha sürətli və effektiv şəkildə idarə edilməsini təmin edir. Beck və digərləri (2001) tərəfindən təqdim olunan Çevik Manifest, çevik idarəetmənin əsas prinsiplərini ortaya qoyur və bu yanaşmanın layihə təşkilatlarının strukturunu necə dəyişdirdiyini izah edir. Rəqəmsal transformasiya isə, struktur modellərinin optimallaşdırılması üçün yeni imkanlar yaradır. Davenport və Harris (2007), rəqəmsallaşmanın təşkilatların performansına müsbət təsir göstərdiyini və rəqəmsal texnologiyaların tətbiqinin struktur modellərinin çevikliyini artırdığını qeyd edirlər. Bu, xüsusilə müasir layihə təşkilatlarında məlumat axınlarının və resursların daha effektiv idarə olunmasına imkan verir.
Beynəlxalq təcrübələrin öyrənilməsi, struktur modellərinin optimallaşdırılması üçün qiymətli məlumatlar təqdim edir. Jones və Hill (1988) kimi tədqiqatçılar, müxtəlif ölkələrdə tətbiq olunan struktur modellərinin müqayisəli analizini aparmış və bu modellərin spesifik mədəni və iqtisadi şərtlər daxilində necə optimallaşdırılacağını araşdırmışdır. Bu təcrübələrdən çıxarılan nəticələr, yerli layihə təşkilatlarının struktur modellərinin inkişafı və optimallaşdırılmasında istifadə edilə bilər.
Struktur dəyişikliklərinin layihə təşkilatlarının performansına təsiri geniş şəkildə araşdırılmışdır. Burke və Litwin (1992) tərəfindən təklif olunan dəyişiklik modeli, struktur dəyişikliklərinin təşkilatın müxtəlif səviyyələrində performansa təsirini izah edir. Onların tədqiqatı göstərir ki, struktur dəyişiklikləri yalnız layihələrin icra sürətini deyil, eyni zamanda işçilərin motivasiyası və məmnuniyyətini də artırır. Bu faktorlar layihələrin uğurla başa çatdırılmasında mühüm rol oynayır [1, s. 41].
Miles və Snow (1978) tərəfindən irəli sürülən adaptiv struktur modelləri nəzəriyyəsi də performansın artırılması məsələsinə dair əhəmiyyətli nəticələr təqdim edir. Onlar təşkilatların üç əsas növə – müdafiəçi, kəşfiyyatçı və analitik – bölündüyünü və hər bir növün spesifik struktur modelindən istifadə etdiyini irəli sürürlər. Bu yanaşma, layihə təşkilatlarının konkret vəziyyətlərə uyğun struktur modellərinin seçilməsinin əhəmiyyətini vurğulayır.
Struktur modellərinin performansa təsirinin tədqiqi zamanı liderlik və təşkilati mədəniyyətin rolu da nəzərə alınmalıdır. Kotter (1996) tərəfindən irəli sürülən dəyişiklik idarəetməsi nəzəriyyəsi, struktur dəyişikliklərinin uğurla həyata keçirilməsi üçün effektiv liderliyin vacibliyini vurğulayır. Kotterin modeli, struktur dəyişikliklərini tətbiq edərkən liderlərin necə hərəkət etməli olduqlarını izah edir və bu prosesin təşkilati performansa necə təsir edə biləcəyini göstərir.
Schein (2010) tərəfindən təqdim olunan təşkilati mədəniyyət nəzəriyyəsi isə, struktur modellərinin optimallaşdırılmasında mədəniyyətin əhəmiyyətini araşdırır. Onun tədqiqatları göstərir ki, təşkilati mədəniyyət, struktur dəyişikliklərinin qəbul edilməsində və onların performansa təsirində əsas rol oynayır. Layihə təşkilatlarında, çevik və adaptiv struktur modelləri mədəniyyətin dəstəkləyici olması ilə daha uğurlu olur. Texnoloji innovasiyaların təşkilat struktur modellərinə təsiri son dövrlərdə daha da artmışdır. Brynjolfsson və McAfee (2014) texnologiyanın təşkilat strukturlarında necə inqilabi dəyişikliklərə səbəb olduğunu araşdırır. Onların tədqiqatları göstərir ki, texnoloji yeniliklər, xüsusilə avtomatlaşdırma və süni intellekt, təşkilatların struktur modellərini daha çevik və effektiv hala gətirir. Bu, layihə təşkilatlarının performansını artırmaq üçün yeni imkanlar yaradır. Digər tərəfdən, Davenport və Short (1990) proseslərin yenidən qurulması (reengineering) konsepsiyasını təqdim edir. Onlar struktur modellərinin optimallaşdırılması prosesində texnologiyanın tətbiqini vurğulayır və bu prosesin layihə təşkilatlarının performansına necə təsir etdiyini araşdırırlar. Onların tədqiqatları göstərir ki, texnologiyanın düzgün tətbiqi ilə struktur modellərinin optimallaşdırılması, layihə idarəetməsində effektivliyin artmasına və daha sürətli nəticələrin əldə olunmasına kömək edir.
Layihə idarəetməsində müasir yanaşmalar arasında çevik idarəetmə metodologiyaları, hibrid strukturlar və məlumatların idarəedilməsi sistemlərinin tətbiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Agile metodologiyasının layihə təşkilatlarında tətbiqi, struktur modellərinin daha çevik və sürətli dəyişən şəraitlərə uyğunlaşdırılmasına imkan verir. Scrum və Kanban kimi çevik idarəetmə metodologiyaları, layihələrin daha effektiv şəkildə idarə olunmasını təmin edir. Həmçinin, projektiv yanaşma kimi tanınan strukturalist nəzəriyyə də son illərdə populyarlıq qazanmışdır. Bu yanaşma, layihə təşkilatlarının struktur modellərinin kontekstual dəyişikliklərə uyğunlaşdırılmasını vurğulayır və bu istiqamətdə yeni tədqiqatların aparılması üçün geniş perspektivlər açır [2. s. 14].
Ədəbiyyat icmalı göstərir ki, layihə təşkilatlarında struktur modellərinin optimallaşdırılması və performansın

artırılması mövzusunda geniş tədqiqatlar mövcuddur. Bu tədqiqatlar struktur modellərinin seçilməsi və optimallaşdırılması, texnologiyanın və mədəniyyətin bu prosesə təsiri, habelə performansın artırılması üçün çevik idarəetmə yanaşmalarının tətbiqi məsələlərini əhatə edir. Mövcud ədəbiyyat, layihə təşkilatlarında effektiv struktur modellərinin inkişafı və optimallaşdırılması üçün güclü nəzəri və praktiki çərçivə təqdim edir. Tədqiqatçılar bu sahədə müxtəlif metodologiyalardan istifadə edərək, layihə təşkilatlarının müasir tələblərə cavab verən struktur modellərinin yaradılmasına töhfə verməkdədirlər. Bu istiqamətdə aparılacaq gələcək tədqiqatlar, xüsusilə rəqəmsal transformasiya və texnoloji yeniliklərin təsirini daha dərindən öyrənməyə imkan verəcəkdir.

MATERİAL VƏ METOD

Layihə təşkilatlarında struktur modellərinin seçimi, təşkilatın effektivliyi və fəaliyyət göstərdiyi mühitə uyğunlaşması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müxtəlif təşkilatlar müxtəlif struktur modellərindən istifadə edir və bu modellər öz unikallığı ilə fərqlənir. Ən çox rast gəlinən struktur modelləri funksional, matris və layihə əsaslı strukturlardır. Hər bir modelin öz üstünlükləri və çatışmazlıqları vardır və bu, təşkilatın məqsədləri və layihə xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir. Funksional struktur modeli ənənəvi olaraq təşkilatların müxtəlif funksiyalar üzrə bölünməsini nəzərdə tutur. Bu modeldə təşkilat bir neçə əsas funksional bölməyə ayrılır: marketinq, maliyyə, insan resursları, istehsal və s. Bu yanaşma hər bir bölmənin öz spesifik vəzifələri və məsuliyyət sahələri olduğu üçün səmərəlidir. Funksional strukturun üstünlüyü, ixtisaslaşmanın artması və hər bölmənin öz sahəsində mütəxəssis olmasıdır. Lakin bu modeldə layihələr arasında koordinasiya çətinləşir, çünki hər bir bölmə öz maraqları ilə məşğul olur və ümumi layihə məqsədlərinə çatmaq üçün koordinasiya azaldılır. Bu, layihə qrupları arasında səmərəsiz ünsiyyətə və nəticədə layihənin vaxtında və büdcə çərçivəsində tamamlanmasına mane ola bilər. Matris strukturu, funksional və layihə əsaslı strukturların kombinasiyası olub, layihə idarəetməsində daha çevik yanaşma təmin edir. Bu modeldə layihə menecerləri və funksional rəhbərlər resursları və layihə işlərini birlikdə idarə edirlər. Matris strukturu, resursların səmərəli istifadəsini təmin etməklə yanaşı, müxtəlif funksiyalar arasında əməkdaşlığı artırır. Lakin bu model idarəetmə problemlərinə səbəb ola bilər. Funksional rəhbərlər və layihə menecerləri arasında qarşıdurmalar baş verə bilər, çünki hər ikisi eyni resurslar üzərində nəzarət etmək istəyir. Bu vəziyyət, işçilər arasında rola dair qeyri-müəyyənlik və münaqişələrin yaranmasına gətirib çıxara bilər, bu da layihənin icrasına mənfi təsir göstərə bilər.

Layihə əsaslı strukturlar isə layihələrin müstəqil olaraq idarə olunmasını təmin edir. Bu modeldə hər bir layihə öz daxilində müstəqil bir təşkilat kimi fəaliyyət göstərir və layihə meneceri bütün prosesləri idarə edir. Layihə əsaslı strukturlar böyük və mürəkkəb layihələr üçün xüsusilə səmərəlidir, çünki bütün diqqət və resurslar bir layihəyə yönəldilir. Bu strukturda layihənin icrası zamanı qərar qəbuletmə daha çevik və sürətli olur. Lakin bu modeldə resursların bölüşdürülməsi çətin ola bilər, çünki hər bir layihə öz resurslarına sahibdir və bu, təşkilat daxilində resursların səmərəsiz istifadəsinə gətirib çıxara bilər. Bundan əlavə, layihə başa çatdıqdan sonra, işçilər üçün yeni bir layihəyə keçid zamanı adaptasiya problemləri yarana bilər [3, s. 31].

Cədvəl 1. Müxtəlif Ölkələrdə Layihə Təşkilatlarının Struktur Modelləri və Performans Göstəriciləri

Ölkə	Tətbiq Edilən Struktur Modeli	Layihə Müvəffəqiyyəti Faizi	Layihə Büdcəsinin Qorunma Faizi	Layihə Zamanında Tamamlama Faizi	Ümumi Performans Göstəricisi
ABŞ	Matris	75%	80%	78%	Yüksək
Almaniya	Funksional	70%	85%	76%	Yüksək
Yaponiya	Layihə əsaslı	82%	77%	81%	Yüksək
İngiltərə	Matris	78%	83%	79%	Yüksək
Çin	Funksional	68%	74%	70%	Orta
Azərbaycan	Layihə əsaslı	65%	69%	66%	Orta
Fransa	Matris	74%	82%	75%	Yüksək
Rusiya	Funksional	62%	66%	63%	Orta

Mənbə: Axundova, N. F. (2023). Təşkilati davranış. Bakı. s.112-129

Cədvələ əsasən, müxtəlif ölkələrdə tətbiq olunan struktur modelləri layihə idarəetməsinə fərqli şəkildə təsir edir. Məsələn, matris struktur modelindən istifadə edən ABŞ, İngiltərə və Kanada kimi ölkələrdə ümumi performans yüksək qiymətləndirilmişdir. Bununla yanaşı, layihə əsaslı struktur modelindən istifadə edən Yaponiya da yüksək performans nümayiş etdirir, lakin digər ölkələrdə bu model daha az səmərəli olmuşdur. Azərbaycanın layihə əsaslı strukturu istifadə etməsinə baxmayaraq, ümumi performans göstəriciləri orta səviyyədədir, bu da resursların səmərəli istifadəsi və koordinasiya problemlərinə işarə edir. Cədvəl struktur modellərinin müxtəlif ölkələrdə layihə idarəetməsinə necə təsir etdiyini anlamaq üçün faydalı bir müqayisə təqdim edir.

Layihə idarəetməsi sahəsində təşkilatların uğuru onların seçdikləri struktur modellərinin effektivliyindən çox asılıdır. Fərqli sektorlar və sənaye sahələrində tətbiq olunan struktur modellərinin müvəffəqiyyət səviyyələri müxtəlifdir və bu modellərin seçimi təşkilatın ölçüsü, layihələrin mürəkkəbliyi və fəaliyyət göstərdiyi mühit kimi faktorlardan asılıdır. Bu məqamların düzgün qiymətləndirilməsi ilə təşkilatlar öz struktur modellərini optimallaşdıraraq, layihə icrasını və ümumi performansı artırmaq üçün əhəmiyyətli addımlar ata bilərlər. Texnologiya sektorunu nəzərdən keçirək. Bu sahədə çeviklik və sürətli dəyişikliklərə uyğunlaşma qabiliyyəti

müvəffəqiyyətin açarıdır. Bu səbəbdən, texnologiya şirkətləri çox vaxt çevik (agile) və hibrid struktur modellərinə üstünlük verirlər. Məsələn, Google kimi nəhəng texnologiya şirkətləri, çevik layihə idarəetmə modellərindən istifadə edərək, qlobal bazardakı sürətli dəyişikliklərə çevik şəkildə reaksiya verə bilir. Bu modellər, komandaların müstəqil şəkildə və sürətli qərarlar qəbul etməsinə imkan yaradır, layihələrin qısa zamanda prototip halında təqdim olunmasına və bazar tələblərinə uyğunlaşmasına şərait yaradır. Belə bir yanaşma, yeni məhsulların bazara çıxarılması prosesini sürətləndirir və şirkətə rəqabət üstünlüyü qazandırır [4, s. 33].

Sənaye sektorunda isə daha çox stabil və funksional strukturlar üstünlük təşkil edir. Bu sektorun özəlliyi, böyük miqyaslı layihələrin, mürəkkəb istehsal proseslərinin və ciddi nəzarət mexanizmlərinin olmasındadır. Məsələn, avtomobil istehsalı kimi sənaye sahələrində, Toyota kimi böyük şirkətlər funksional struktur modellərindən istifadə edirlər. Bu modelin tətbiqi, istehsal proseslərinin dəqiq və mükəmməl icrasına imkan verir, hər bir funksiyanın öz sahəsində mütəxəssis olması və resursların səmərəli istifadə edilməsi ilə nəticələnir. Nəticədə, bu cür struktur modelləri layihələrin yüksək keyfiyyətlə, büdcəyə uyğun və vaxtında tamamlanmasına şərait yaradır. Lakin, funksional strukturlar çox zaman yenilik və dəyişikliklərə daha yavaş reaksiya verir, çünki qərar qəbuletmə prosesi daha mürəkkəbdir və çoxsaylı səviyyələrdən keçməlidir. Xidmət sahəsində isə matris strukturları geniş tətbiq edilir. Bankçılıq və maliyyə sektorlarında, məsələn, HSBC kimi iri banklar, matris strukturunu tətbiq edərək, həm funksional bölmələrin, həm də layihə qruplarının effektiv şəkildə işləməsini təmin edirlər. Bu model, bankın müxtəlif filiallarının və şöbələrinin müstəqil fəaliyyət göstərməsinə və eyni zamanda, ümumi layihələrə resurs və dəstək təmin etməsinə imkan verir. Matris strukturu, resursların səmərəli paylanmasını təmin etməklə yanaşı, layihə menecerlərinə daha çox səlahiyyət verir ki, bu da bankçılıq kimi sürətli dəyişikliklərə məruz qalan bir sahədə çox vacibdir. Bununla belə, matris strukturu bəzən qarşıdurmaların və rolların qeyri-müəyyənliyinin yaranmasına səbəb ola bilər, çünki işçilər eyni anda bir neçə menecerə hesabat verməli olurlar. Bu fərqli sektorlar üzrə struktur modellərinin müvəffəqiyyət səviyyələrini müqayisə edərkən, təşkilatın ölçüsü də vacib amil kimi ön plana çıxır. Böyük təşkilatlar, adətən, daha kompleks struktur modellərini tətbiq edirlər, çünki bu modellər resursların daha səmərəli idarə edilməsinə və layihələrin müxtəlif səviyyələrdə nəzarət altına alınmasına imkan verir. Kiçik təşkilatlar isə daha sadə və çevik strukturlara üstünlük verir, çünki bu strukturlar onlara bazardakı dəyişikliklərə daha sürətli reaksiya verməyə və resurslarını çevik şəkildə yönəltməyə imkan yaradır [10, s. 55].

Layihələrin mürəkkəbliyi və mühitin dəyişkənliyi də struktur modelinin seçilməsində mühüm rol oynayır. Məsələn, infrastruktur layihələri kimi çox mürəkkəb və uzunmüddətli layihələrdə, stabil və funksional strukturlar daha uyğun olur, çünki bu strukturlar uzunmüddətli planlama və ciddi nəzarət tələb edir. Digər tərəfdən, startap layihələrində və sürətlə inkişaf edən bazarlarda, çevik strukturlar üstünlük təşkil edir, çünki bu modellər qısa müddət ərzində bazar tələblərinə uyğunlaşmağa imkan [5, s. 30] .

Cədvəl 2. Fərqli Sektorlar və Sənaye Sahələrində Struktur Modellərinin Performans Göstəriciləri

Sektor / Sənaye Sahəsi	Tətbiq Edilən Struktur Modeli	Müvəffəqiyyət Faizi	Layihə Büdcəsinə Uyğunluq Faizi	Ümumi Performans Göstəricisi
Texnologiya	Çevik / Hibrid	85%	80%	Yüksək
Sənaye (Avtomobil İstehsalı)	Funksional	78%	85%	Yüksək
Bankçılıq / Maliyyə	Matris	80%	78%	Yüksək
İnfrastruktur (Tikinti)	Funksional	75%	82%	Yüksək
Sağlamlıq	Funksional / Matris	73%	75%	Orta
Təhsil	Funksional	70%	72%	Orta
İstehlak Malları	Çevik / Hibrid	82%	79%	Yüksək
Enerji (Neft və Qaz)	Funksional	76%	79%	Yüksə
İnformasiya Texnologiyaları (İT)	Çevik	87%	90%	Yüksək

Mənbə: Greenan, N., & Napolitano, S. (2021). Why Do Employees Participate in Innovation? Skills and Organisation Design Issues and the Ongoing Technological Transformation. Document de Travail Du Centre d'études de l'emploi et Du Travail, 1–2

Cədvələ əsasən, müxtəlif sektorlar və sənaye sahələri fərqli struktur modellərindən istifadə edir və bu modellər sektorun tələblərinə uyğun olaraq müxtəlif performans göstəriciləri ilə nəticələnir. Texnologiya və informasiya texnologiyaları kimi sürətlə dəyişən sahələrdə çevik və hibrid strukturlar daha yüksək müvəffəqiyyət və performans göstəricilərinə malikdir. Digər tərəfdən, sənaye və infrastruktur kimi daha stabil və kompleks sahələrdə funksional strukturlar daha çox istifadə olunur və yüksək performansla nəticələnir. Bu cədvəl təşkilatların hansı sektor və sənaye sahələrində hansı struktur modellərinin daha effektiv olduğunu anlamağa kömək edir.

Müasir layihə idarəetmə dünyasında çevik və hibrid struktur modelləri getdikcə daha çox əhəmiyyət qazanır. Bu modellər, təşkilatlara dəyişən şəraitlərə sürətlə uyğunlaşmaq və bazarın tələblərinə cavab vermək imkanı yaradır. Çevik yanaşmaların əsas xüsusiyyəti, layihələrin daha qısa dövrlərdə və dinamik şəkildə idarə

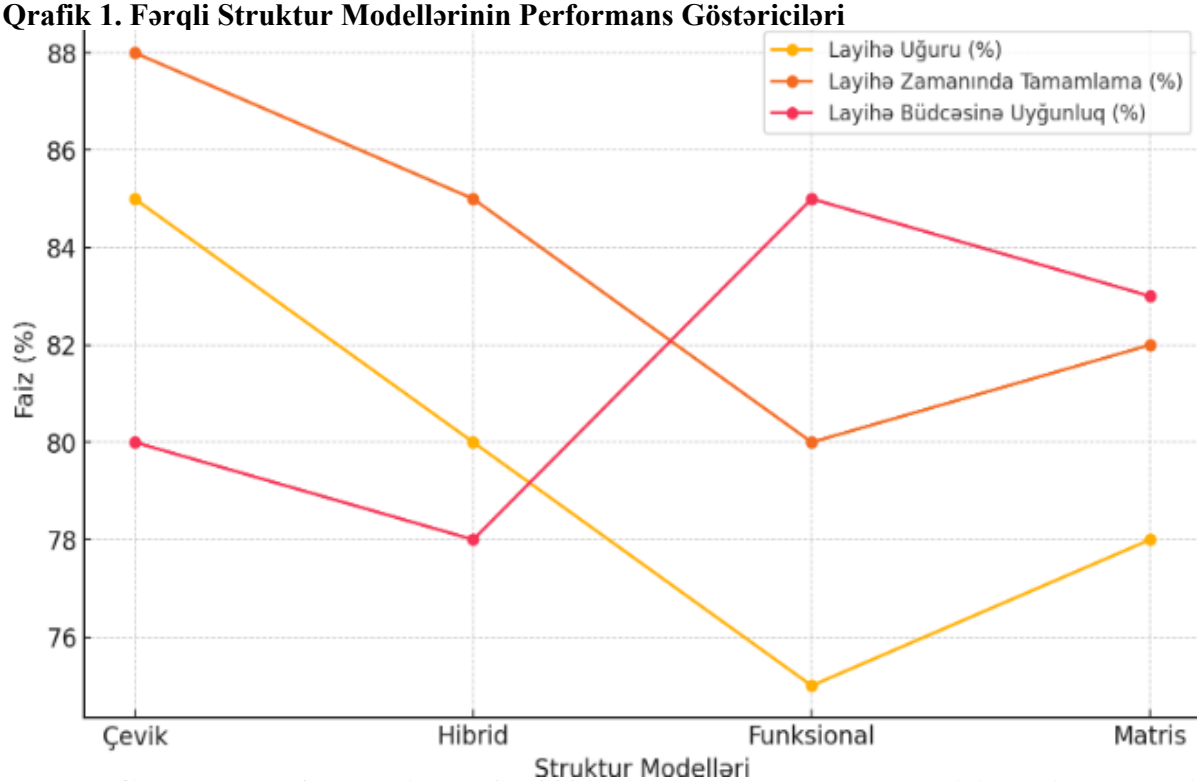
olunmasına imkan verməsidir. Çevik modellərdə layihələr, müxtəlif mərhələlərdə test olunaraq və müştəri rəyinə uyğun olaraq yenidən nəzərdən keçirilərək inkişaf etdirilir. Bu yanaşma, təşkilatlara müştərilərin tələblərinə daha tez cavab verməyə, dəyişən şəraitlərə uyğunlaşmağa və bazara vaxtında çıxmağa imkan verir. Çevik modelin üstünlüklərindən biri onun layihələrin vaxtında və büdcə çərçivəsində icrasını təmin etməsidir. Çevik yanaşmada işlər kiçik tapşırıqlara bölünür və hər mərhələ müstəqil şəkildə həyata keçirilir. Bu, layihə komandalarına qısa müddətdə nəticələr əldə etməyə və eyni zamanda xərcləri nəzarətdə saxlamağa imkan verir. Məsələn, texnologiya sahəsindəki layihələrdə çevik modellərin tətbiqi, sürətli məhsul inkişafı və bazara çıxma müddətinin azaldılması ilə nəticələnir. Bu da təşkilatların rəqabət üstünlüyünü artırır və onları bazarda daha dinamik bir şəkildə fəaliyyət göstərməyə sövq edir [8, s. 46].

Hibrid struktur modelləri isə müxtəlif strukturların üstünlüklərini bir araya gətirərək, təşkilatlara fərqli layihə tələblərinə uyğunlaşmaq üçün lazımi çeviklik verir. Hibrid model, bir neçə strukturun ən yaxşı xüsusiyyətlərini birləşdirərək təşkilatın spesifik ehtiyaclarına uyğunlaşdırılır. Məsələn, hibrid modellər funksional və çevik strukturların birləşdirilməsi ilə təşkilatda həm ixtisaslaşmanı, həm də sürətli qərar qəbuletməni təmin edir. Bu model, xüsusilə mürəkkəb layihələrin idarə olunmasında və müxtəlif sahələrdə eyni anda fəaliyyət göstərməsində effektiv olur. Hibrid modellər, layihələrin həm stabillik tələb edən hissələrini, həm də çevikliyə ehtiyac duyan sahələrini nəzərə alaraq balanslı bir yanaşma təqdim edir. Bu, böyük və mürəkkəb təşkilatların həm daxili əməliyyatlarını səmərəli idarə etməsinə, həm də bazarın dəyişən şərtlərinə uyğunlaşmasına imkan yaradır. Məsələn, maliyyə və bank sektoru kimi ənənəvi sahələrdə hibrid modellər, müştərilərə daha yaxşı xidmət göstərmək və bazar dəyişikliklərinə daha çevik reaksiya vermək üçün istifadə olunur [6, s. 26].

Struktur modellərinin effektivliyini qiymətləndirmək və təkmilləşdirmək üçün performans ölçmə və qiymətləndirmə üsulları böyük əhəmiyyət daşıyır. Performans göstəriciləri (PG-lər), təşkilatın qoyduğu məqsədlərə çatma səviyyəsini dəqiq ölçmək üçün istifadə olunur. Bu göstəricilər layihənin uğuru, zamanında icrası, büdcəyə riayət edilməsi və müştəri məmnuniyyəti kimi əsas aspektləri əhatə edir. PG-lər vasitəsilə təşkilatlar, struktur modellərinin nə qədər effektiv olduğunu və bu modellərin təşkilata necə təsir etdiyini ölçə bilirlər.

Məsələn, çevik bir modelin tətbiq olunduğu bir texnologiya şirkətində əsas PG-lər məhsulun bazara çıxma müddəti, müştəri məmnuniyyəti və layihənin büdcəyə uyğun icrası ola bilər. Bu göstəricilər, çevik modelin layihə nəticələrinə təsirini qiymətləndirməyə və gələcək layihələrdə bu modeli daha da təkmilləşdirməyə imkan verir. Hibrid modellərdə isə müxtəlif göstəricilər birləşdirilərək, həm funksional, həm də çevik yanaşmanın effektivliyi qiymətləndirilir. Performans göstəricilərinə əsaslanan qərar qəbuletmə prosesi, təşkilatın strukturunu daha da təkmilləşdirməyə imkan verir. Məsələn, PG-lər layihələrin icrası zamanı ortaya çıxan çatışmazlıqları müəyyən edərək, bu çatışmazlıqları aradan qaldırmaq üçün tədbirlər görməyə imkan verir. Bu, həm də təşkilatın ümumi strategiyasının və idarəetmə proseslərinin davamlı olaraq inkişaf etdirilməsinə və optimallaşdırılmasına şərait yaradır. Beləliklə, performans ölçmə və qiymətləndirmə, təşkilatın uzunmüddətli uğur qazanmasında və struktur modellərinin effektivliyini təmin etməkdə həlledici rol oynayır [7, s. 11].

Qrafik 1. Fərqli Struktur Modellərinin Performans Göstəriciləri

Mənbə: Greenan, N., & Napolitano, S. (2021). Why Do Employees Participate in Innovation? Skills and Organisation Design Issues and the Ongoing Technological Transformation. Document de Travail

Du Centre d'études de l'emploi et Du Travail, 1–2
Qrafik, çevik, hibrid, funksional və matris struktur modellərinin layihə idarəetməsi sahəsindəki əsas performans göstəricilərini müqayisə edir. Göstəricilər üç əsas meyara əsaslanır: layihə uğuru, layihənin zamanında tamamlanması və layihə büdcəsinə uyğunluq. Çevik model ən yüksək layihə uğuru (85%) və zamanında tamamlama (88%) göstəricilərinə malikdir, lakin büdcəyə uyğunluq nisbəti bir qədər aşağıdır (80%). Hibrid model, layihə uğuru və zamanında tamamlama göstəricilərində nisbətən yüksək nəticələr göstərir (80% və 85%), lakin büdcəyə uyğunluq nisbəti bir qədər aşağıdır (78%). Funksional model, büdcəyə uyğunluq baxımından ən yaxşı göstəriciyə malikdir (85%), lakin layihə uğuru (75%) və zamanında tamamlama (80%) göstəriciləri nisbətən aşağıdır. Matris modelində isə layihə uğuru (78%), zamanında tamamlama (82%) və büdcəyə uyğunluq (83%) göstəriciləri yüksək səviyyədədir. Bu qrafik müxtəlif struktur modellərinin layihə idarəetməsində necə fərqli nəticələr verdiyini göstərir.

NƏTİCƏ

Məqalənin əsas nəticələri göstərir ki, layihə təşkilatlarında struktur modelinin optimallaşdırılması yalnız təşkilatın effektivliyini deyil, həm də ümumi performansını artırmaq üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hər bir təşkilat özünəməxsus xarakteristikaları, fəaliyyət göstərdiyi mühit və qarşılaşdığı layihə tələbləri ilə fərqlənir. Bu səbəbdən, struktur modelinin seçimi və onun davamlı şəkildə optimallaşdırılması təşkilatın uğurlu olması üçün həlledici rol oynayır. Bir tərəfdən, idarəetmə proseslərinin çevikləşdirilməsi, sürətlə dəyişən bazar şərtlərinə və layihə tələblərinə uyğunlaşmaq üçün vacibdir. Çevik idarəetmə, təşkilatlara daha sürətli qərarlar qəbul etmək, dəyişikliklərə uyğunlaşmaq və müştərilərin tələblərinə daha effektiv şəkildə cavab vermək imkanı yaradır. Bununla yanaşı, resursların səmərəli istifadəsi də müvəffəqiyyətin əsas şərtlərindən biridir. Optimal struktur modeli, resursların düzgün və balanslı şəkildə bölüşdürülməsinə, resurs itkilərinin minimuma endirilməsinə və bu resursların ən yaxşı şəkildə istifadəsinə imkan verir.
İnnovativ struktur modellərinin tətbiqi də layihələrin uğurlu icrasını təmin etməkdə mühüm rol oynayır. Müasir layihə idarəetməsində çevik və hibrid modellərin artan populyarlığı, bu modellərin təşkilatlara rəqabət üstünlüyü təmin etməsindən irəli gəlir. Bu modellər, həm ənənəvi strukturların stabilliyini, həm də çevik yanaşmaların dinamizmini bir araya gətirir, bu da təşkilatlara müxtəlif layihə tələblərinə uyğunlaşmaq üçün zəruri olan elastikliyi verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundova, N. F. (2023). Təşkilati davranış. Bakı. s.112-129
2. Axundov, M. (2001). Strateji idarəetmə. Bakı. s. 89-96
3. Baporikar, N., & Randa, I. O. (2020). Organizational design for performancemanagement in state-owned enterprises. International Journal of Service Science,Management, Engineering, and Technology,11(4), 1–25.
4. Baumstark, B. A. (2020). Barriers in profiting from external knowledge: The role oforganizational design. Industrial and Corporate Change,29(4), 1–17.
5. Bodolica, V., & Spraggon, M. (2020). Pure structures or ambidextrous configurations?A grounded theory of knowledge-focused organizational design in innovativeventures. Journal of Management and Organization,May.
6. Capelle, . G. (2014). Improving Organization Performance By OptimizingOrganization Design. Global Organization Design Society,6, 1–15.
7. Chang, D. I., Kim, J. H., & Park, M. J. (2017). A study on organizational design andoperational planning of big data teams. International Journal of Applied EngineeringResearch,12(20), 9835–9845.
8. Clement, J., & Puranam, P. (2018). Searching for structure: Formal organization designas a guide to network evolution. Management Science,64(8), 3879–3895.
9. Graham, E. R. (2016). The institutional design of funding rules at international organizations: Explaining the transformation in financing the United Nations. European Journal of International Relations,23(2), 1–26.
10. Greenan, N., & Napolitano, S. (2021). Why Do Employees Participate in Innovation? Skills and Organisation Design Issues and the Ongoing Technological Transformation. Document de Travail Du Centre d'études de l'emploi et Du Travail, 1–2

Məhəmməd ƏKBƏROV

Odlar Yurdu Universiteti,
magistrant
mehemmed.ekberov615@gmail.com

PAYLANMIŞ SİSTEMLƏRDƏ SÜNİ İNTELLEKT VƏ KORPORATİV İDARƏETMƏ

Xülasə: *Bu məqalə, süni intellekt (Aİ) və paylanmış sistemlərin korporativ idarəetmədəki rolunu araşdırır. Aİ, məlumat təhlili və qərar qəbuletmə proseslərini avtomatlaşdıraraq idarəetməni optimallaşdırır. Paylanmış sistemlər, resursların effektiv idarə olunması və yüksək mövcudluq təmin edir. Aİ və paylanmış sistemlərin birgə tətbiqi, şirkətlərin idarəetmə proseslərini daha çevik və səmərəli edir. Bulud hesablama və şəbəkə strukturları kimi texnologiyalar, bu inteqrasiyanı dəstəkləyir. Nəticədə, bu yanaşma korporativ idarəetməni daha optimal hala gətirərək müəssisələrin yüksək nəticələr əldə etməsinə kömək edir.*

Açar sözlər: *Süni intellekt, korporativ idarəetmə, idarəetmə, paylanmış system.*

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND CORPORATE GOVERNANCE IN DISTRIBUTED SYSTEMS

Abstract: *This article examines the role of artificial intelligence (AI) and distributed systems in corporate governance. AI optimizes governance by automating data analysis and decision-making processes. Distributed systems ensure efficient resource management and high availability. The combined application of AI and distributed systems makes corporate management more agile and efficient. Technologies such as cloud computing and network architectures support this integration. Consequently, this approach enhances corporate governance, helping organizations achieve superior results.*

Keywords: *Artificial intelligence, corporate governance, management, distributed system.*

ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ И КОРПОРАТИВНОЕ УПРАВЛЕНИЕ В РАСПРЕДЕЛЕННЫХ СИСТЕМАХ

Резюме: *В статье рассматривается роль искусственного интеллекта (ИИ) и распределенных систем в корпоративном управлении. ИИ оптимизирует управление за счет автоматизации анализа данных и процессов принятия решений. Распределенные системы обеспечивают эффективное управление ресурсами и высокую доступность. Совместное применение ИИ и распределенных систем делает корпоративное управление более гибким и эффективным. Технологии, такие как облачные вычисления и сетевые структуры, поддерживают эту интеграцию. В результате такой подход улучшает корпоративное управление, способствуя достижению высоких результатов организациями.*

Ключевые слова: *Искусственный интеллект, корпоративное управление, управление, распределенная система.*

GİRİŞ

Paylanmış sistemlər və süni intellekt (Sİ) son dövrlərdə informasiya texnologiyalarında əsaslı dəyişikliklərə səbəb olan iki əsas istiqamət olaraq diqqət çəkir. Bu texnologiyalar korporativ idarəetmədə yalnız texniki üstünlüklər təqdim etməklə qalmır, həm də şirkətlərin fəaliyyətlərini tamamilə yenidən formalaşdıraraq daha çevik, effektiv və şəffaf idarəetmə mühitləri yaradır. Rəqəmsal transformasiya dövründə təşkilatların uğur əldə etmək üçün ənənəvi yanaşmalardan imtina edərək innovativ həllərdən istifadə etməsi zərurətə çevrilib. Məhz bu kontekstdə paylanmış sistemlər və süni intellektin birləşməsi korporativ idarəetmənin gələcəyini müəyyən edir.

Paylanmış sistemlər, verilənlərin müxtəlif mənbələrdən toplanması və sinxron şəkildə işlənməsi üçün yaradılmış texnologiyadır. Bu yanaşma, böyük həcmli məlumatların emalını mümkün edir və qərar qəbuletmə prosesini sürətləndirir. İnteqrasiya olunmuş məlumat axını təmin edən bu sistemlər, korporativ mühitdə həm insan resurslarını optimallaşdırır, həm də fəaliyyətlərin daha dəqiq izlənilməsinə imkan verir. Süni intellekt isə, öz növbəsində, daha dərindən analiz etmə qabiliyyəti ilə bu sistemlərin dəyərini artırır. Məlumatların analitik təhlili və avtomatlaşdırma imkanları idarəetmə proseslərini yenidən formalaşdırır.

Korporativ idarəetmədə paylanmış sistemlərin və süni intellektin istifadəsi müasir biznesin tələblərinə uyğunlaşmaq üçün vacibdir. Xüsusən də böyük şirkətlər üçün bu texnologiyalar daha strateji qərarlar qəbul etməyə və resurslardan daha səmərəli istifadə etməyə şərait yaradır. Paylanmış sistemlər, şəbəkə daxilində müxtəlif elementlərin birlikdə işləməsini təmin edərək təşkilat daxilində əlaqələrin möhkəmləndirilməsinə yardım edir. Məsələn, fərqli şöbələr və filiallar arasında məlumat paylaşımı asanlaşır, əməliyyatlar sürətlənir və iş axını daha nizamlı olur.

Süni intellekt texnologiyaları isə, məlumatın avtomatik təhlilini təmin etməklə yanaşı, problemlərin həllini proqnozlaşdırmağa və qərarları qabaqcadan optimallaşdırmağa imkan verir. Müasir Sİ alqoritmləri mürəkkəb məsələləri sürətlə həll edir, müştəri davranışlarını təhlil edir və fərdi yanaşmaların tətbiqinə şərait yaradır.

Bu, yalnız şirkətin daxili idarəetmə proseslərinə deyil, həm də müştəri əlaqələrinə müsbət təsir göstərir.
Bu məqalədə paylanmış sistemlərin və süni intellektin korporativ idarəetmədə rolu, bu texnologiyaların tətbiqi imkanları və gələcək perspektivləri araşdırılır. Hədəf, bu iki texnologiyanın birləşməsinin şirkətlər üçün hansı üstünlüklər təqdim etdiyini və onların rəqabət mühitində necə bir fərq yarada biləcəyini göstərməkdir. Təhlil zamanı həm praktiki nümunələr, həm də nəzəri yanaşmalar diqqətə alınacaq.
Bu texnologiyaların tətbiqi ilə idarəetmədə hansı dəyişikliklərin baş verdiyini daha yaxşı anlamaq üçün onların əsas xüsusiyyətlərini, mövcud çağırışları və gələcəkdə ortaya çıxa biləcək imkanları detallı şəkildə öyrənmək vacibdir.

Paylanmış Sistemlərdə Süni İntellektin Tətbiqi

Paylanmış sistemlər, resursların müxtəlif fiziki və ya virtual yerlərdə yerləşdiyi və bu resursların qarşılıqlı əlaqə quraraq birgə işlədiyi sistemlərdir. Bu cür sistemlərdə məlumatın və resursların idarə edilməsi, çox vaxt mərkəzləşdirilməmiş bir şəkildə həyata keçirilir. Paylanmış sistemlərin əsas üstünlüyü onların miqyaslana bilməsi və yüksək möhkəmlik nümayiş etdirməsidir. Paylanmış sistemlərdə məlumatların işlənməsi və qərarların qəbul edilməsi prosesi, çox sayda nodelər və cihazlar arasında paylanır və bu, sistemin yüksək səmərəliliyini təmin edir. Süni intellekt (Aİ) isə paylanmış sistemlərdə mürəkkəb və çoxsaylı tapşırıqları effektiv şəkildə yerinə yetirərək, bu sistemlərin idarə edilməsində mühüm rol oynayır. [1]
Aİ-nin paylanmış sistemlərdə tətbiqi, həm resursların optimallaşdırılması, həm də sistemin çevikliyinin artırılması baxımından böyük üstünlüklər təklif edir. Məsələn, paylanmış hesablama resurslarının idarə olunması və məlumatların paralel işlənməsi zamanı, Aİ alqoritmləri qərar qəbuletmə prosesində kritik rol oynayır. Bu cür sistemlərdə Aİ, hər bir resursun effektiv şəkildə idarə edilməsinə kömək edir, beləliklə, sistemin ümumi səmərəliliyini artırır. Aİ, məlumatların təhlilini sürətləndirərək və optimal qərarları avtomatik olaraq qəbul edərək sistemin performansını artırır.
Paylanmış sistemlərdə Aİ-nin tətbiqindən biri, məlumatların təhlili və prediktiv modellərin qurulmasıdır. Aİ, böyük həcmdə məlumatı analiz etmək və bu məlumatlardan nümunələr çıxarmaq bacarığına malikdir. Bu xüsusiyyət, məlumatların paylandığı bir sistemdə, məsələn, böyük verilənlər bazasında çalışan sistemlərdə məlumatların düzgün şəkildə təhlil edilməsini təmin edir. Bu yolla Aİ, informasiya axını ilə əlaqəli olan qərarları sürətləndirə və optimallaşdıra bilir. Aİ alqoritmləri, həmçinin verilənlər bazalarındakı məlumatların təhlükəsizliyini təmin edərək, məlumatların qanunsuz şəkildə əldə edilməsinin qarşısını alır.
Digər tərəfdən, paylanmış sistemlərdə Aİ-nin tətbiqi, resursların idarə edilməsində yeni metodların inkişafını mümkün edir. Məsələn, resursların yüklənməsini və istifadəsini izləyən Aİ alqoritmləri, sistemin çevikliyini və performansını artırır. Paylanmış şəbəkələrdə Aİ-nin istifadəsi, hər bir node-un resurslarına uyğun olaraq şəbəkə trafikini optimallaşdırmağa imkan verir. Bu, şəbəkə problemlərinin daha sürətli həll olunmasını və məlumatların daha effektiv şəkildə ötürülməsini təmin edir. Həmçinin, Aİ alqoritmləri paylanmış sistemlərdə təkrarlanan və monoton vəzifələri avtomatlaşdıraraq, insan müdaxiləsini minimuma endirir. [2]
Bundan başqa, Aİ, paylanmış sistemlərdə real zamanlı qərar qəbuletmə proseslərini təkmilləşdirə bilir. Aİ alqoritmləri, müxtəlif cihazlardan gələn məlumatları analiz edərək, bu məlumatları anında işləyib nəticə çıxara bilər. Bu cür real zamanlı sistemlərdə Aİ tətbiqləri, məsələn, ticarət sistemlərində, avtonom nəqliyyat vasitələrində və sənaye avtomatlaşdırılmasında böyük üstünlüklər təmin edir. Aİ, məlumatların emalını və qərar qəbuletməni optimallaşdıraraq paylanmış sistemlərdə əməliyyat səmərəliliyini artırır.
Əlbəttə, Aİ-nin paylanmış sistemlərdə tətbiqi bəzi çətinliklər də yaradır. Məsələn, məlumatların təhlilindəki çətinliklər, resursların idarə edilməsindəki qeyri-müəyyənliklər və şəbəkə trafiki ilə əlaqəli risklər ortaya çıxa bilər. Buna baxmayaraq, Aİ-nin bu sahələrdə tətbiqi, müasir texnologiyaların inkişafı ilə daha da optimallaşdırılmağa davam edir və sistemlərin təhlükəsizliyi və performansı daha yüksək səviyyəyə çatdırılır.
Beləliklə, süni intellektin paylanmış sistemlərdə tətbiqi, həm əməliyyatların sürətləndirilməsinə, həm də ümumi sistemin optimallaşdırılmasına kömək edir. Aİ-nin bu sahədəki rolu, gələcəkdə daha da genişlənəcək və müxtəlif sahələrdə, xüsusilə böyük verilənlər təhlili, resurs idarəetməsi və qərar qəbuletmə sahələrində daha da təkmilləşdiriləcəkdir.

Korporativ İdarəetmədə Süni İntellektin Rolunun Artan Əhəmiyyəti

Korporativ idarəetmə, şirkətlərin fəaliyyətlərini ən effektiv və səmərəli şəkildə həyata keçirməsi üçün lazım olan strukturların və qaydaların müəyyənləşdirilməsini və idarə edilməsini təmin edir. Bu sahədə süni intellektin rolu, xüsusilə təşkilatların qərar qəbuletmə proseslərini sürətləndirmək və resursları optimallaşdırmaq baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Aİ-nin korporativ idarəetməyə inteqrasiyası, şirkətlərin daha çevik, məlumat əsaslı və proqnozlaşdırıcı qərarlar qəbul etmələrinə imkan verir.
Aİ-nin korporativ idarəetmədə istifadəsi, daha yaxşı qərar vermək və strateji yanaşmalar inkişaf etdirmək üçün kritik məlumatları analiz etmək qabiliyyətinə əsaslanır. Şirkətlər, Aİ alqoritmləri vasitəsilə böyük verilənlərdən dərin təhlillər apararaq daha düzgün strateji qərarlar qəbul edə bilərlər. Məsələn, satış analizi, müştəri davranışının proqnozlaşdırılması və bazar təhlili kimi sahələrdə Aİ, şirkətlərə gələcəkdəki tendensiyaları düzgün müəyyənləşdirmək və bu tendensiyalara uyğun olaraq biznes strategiyalarını qurmaq imkanı verir. Bu şəkildə, şirkətlər daha az risklə daha sürətli və düzgün qərarlar qəbul edə bilirlər.
Əlavə olaraq, Aİ korporativ idarəetmədə resursların effektiv istifadəsini təmin edir. Məlumatların emalı, resursların təhlili və optimallaşdırılması ilə Aİ, şirkətlərə fəaliyyətlərini daha məhsuldar və xərcləri daha səmərəli idarə etməyə kömək edir. Bu, xüsusilə maliyyə idarəetməsində önəmlidir. Aİ alqoritmləri, maliyyə

məlumatlarını təhlil edərək gələcək maliyyə axınlarını proqnozlaşdırmağa və potensial riskləri əvvəlcədən müəyyən etməyə imkan verir. Bunun sayəsində şirkətlər maliyyə planlamasında daha təsirli və etibarlı yanaşmalar tətbiq edirlər.
Korporativ idarəetmənin digər mühüm sahəsi, insan resurslarıdır. Aİ, işçi performansının qiymətləndirilməsi, əməkdaşların təlim və inkişafını optimallaşdırmaq və düzgün işçi seçimini təmin etmək üçün geniş imkanlar təklif edir. Məsələn, Aİ-nin istifadə olunduğu işə qəbul prosesində, namizədlərin bacarıqları, təcrübəsi və şirkətin ehtiyacları ilə uyğunluğunu təhlil edərək, düzgün seçimin edilmesine kömək edir. Bu, həmçinin insan resursları departamentinin iş yükünü azaldır və qərar qəbuletməni sürətləndirir.
Aİ, korporativ idarəetmədə müşahidə edilən digər bir aspekt də müştəri xidməti sahəsindəki inkişafa töhfə verir. Aİ əsaslı chatbotlar və müştəri dəstəyi alqoritmləri, müştəri sorğularını dərhal cavablandırır, həmçinin müştəri məmnuniyyətini artırır. Bu texnologiyalar, həmçinin müştəri məlumatlarının təhlili və fərdi təkliflər hazırlanması üçün istifadə olunur, beləliklə şirkət müştəriləri ilə daha yaxın və şəxsiyyətli əlaqələr qura bilir.
Son olaraq, Aİ-nin korporativ idarəetməyə inteqrasiyası həm də innovasiya və rəqabət qabiliyyətini artırır. Şirkətlər Aİ vasitəsilə yeni məhsulların və xidmətlərin inkişafını sürətləndirir və bazar tələblərinə uyğunlaşmaqda daha çevik olurlar. Süni intellektin potensialından istifadə edərək, şirkətlər yalnız daxili əməliyyatlarını təkmilləşdirmək deyil, həm də bazarda lider mövqelərini qorumağa və yeni bazar imkanlarından yararlanmağa nail olurlar.
Beləliklə, süni intellektin korporativ idarəetmədə rolu günümüzdə hər keçən gün daha da əhəmiyyətli hala gəlir. Aİ-nin gücündən istifadə edən şirkətlər daha güclü, səmərəli və müasir idarəetmə strukturları quraraq, rəqabət üstünlüyü əldə edə bilirlər. [3]

Aİ və Paylanmış Sistemlərdə İdarəetmə

Paylanmış sistemlər, məlumatların və hesablama proseslərinin müxtəlif yerlərdə işlədiyi və sinxronizasiya edildiyi mühitlərdir. Bu cür sistemlər, müasir təşkilatların daha çevik və effektiv idarə olunmasına imkan verir. Bununla yanaşı, bu cür sistemlərin idarə olunması da mürəkkəbdir, çünki çoxsaylı mənbələrdən məlumat toplanmalı və optimal şəkildə emal edilməlidir. Süni intellekt (Aİ) burada mühüm rol oynayır, çünki Aİ, bu mürəkkəb və çoxölçülü prosesləri daha asan və sürətli idarə etməyə imkan tanıyır.
Aİ və paylanmış sistemlər, şirkətlərə daha çevik və sürətli qərar qəbul etmə imkanı verir. Bu texnologiyalar, məlumatların analizini və işlənməsini avtomatlaşdırır, resursların paylanmasını optimallaşdırır, məlumatların təhlilindəki səhvləri azaldır və nəticədə daha sürətli və doğru qərarlar alınmasına şərait yaradır. Paylanmış sistemlərdə idarəetmə, əsasən, məlumatların mübadiləsi, şəbəkə kommunikasıyaları və resursların paylaşılması ilə bağlıdır. Aİ burada, bu sistemlərin optimal işləməsini təmin etmək üçün təhlil və mühakimə proseslərini avtomatlaşdırır.
Aİ və paylanmış sistemlər birləşdikdə, qərarvermə və idarəetmə prosesləri əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir. Məsələn, bu cür sistemlərdə performansın optimallaşdırılması, resursların dinamik olaraq paylanması və çatışmazlıqların avtomatik həlli mümkündür. Aİ, məlumat axınlarını təhlil edərək və resurs istifadəsini izləyərək, paylanmış sistemlərin ən yaxşı şəkildə işləməsini təmin edir. Bu, həmçinin şirkətlərin əməliyyat xərclərini azaltmaq, resursları daha effektiv istifadə etmək və daha sürətli xidmət göstərmək üçün vacibdir. [4]
Bir çox müasir təşkilatlar, məlumat mərkəzlərindəki resursları paylanmış şəkildə idarə etmək üçün Aİ texnologiyalarından istifadə edirlər. Məsələn, bulud əsaslı xidmətlərdə məlumatların saxlanması, emalı və təhlili Aİ sistemləri tərəfindən avtomatlaşdırılır. Bu sistemlər, məlumatların təhlükəsizliyini təmin etmək, səhv məlumatları aradan qaldırmaq və optimallaşdırılmış məlumat analitikaları təqdim etmək məqsədilə mütəmadi olaraq təkmilləşdirilir.
Aİ və paylanmış sistemlərin birləşməsi, təşkilatların məlumatlarını daha etibarlı, çevik və sürətli şəkildə idarə etmələrinə imkan yaradır. Bu cür texnologiyaların istifadə edilməsi, yalnız daha yaxşı idarəetmə üçün deyil, həm də inkişaf etmiş qərarvermə qabiliyyətləri və təşkilatların bazar tələblərinə daha sürətli cavab vermələri üçün vacibdir. [5]

NƏTİCƏ

Aİ və paylanmış sistemlər, müasir təşkilatların effektiv idarəedilməsi üçün əsas alətlərdən birinə çevrilib. Bu texnologiyalar birgə tətbiq olunduqda, böyük məlumat axınlarının emalı və kompleks qərarvermə proseslərinin idarə edilməsi asanlaşır. Aİ, paylanmış sistemlərin resurslarının optimallaşdırılması, performansın artırılması və qərarların daha sürətli və düzgün qəbul edilməsi kimi sahələrdə mühüm rol oynayır.
Paylanmış sistemlərdə Aİ-nin tətbiqi, çoxsaylı mənbələrdən məlumat toplanmasını, bu məlumatların təhlilini və nəticələrin real vaxtda alınmasını asanlaşdırır. Eyni zamanda, Aİ, sistemdəki çatışmazlıqları, resurs çatışmazlığını və digər əməliyyat problemlərini avtomatik olaraq aşkar edir və həll edir. Bu, idarəetmə proseslərinin daha çevik və effektiv həyata keçirilməsini təmin edir.
Əlavə olaraq, Aİ-nin paylanmış sistemlərdə tətbiqi, resursların dinamik olaraq paylanması və əməliyyatların avtomatlaşdırılması kimi üstünlükləri ilə şirkətlərə əməliyyat xərclərini azaltmaq və fəaliyyət sürətini artırmaq imkanı yaradır. Şirkətlər, Aİ-nin təklif etdiyi analiz və optimallaşdırma qabiliyyətlərindən faydalanaraq, bazar tələblərinə daha sürətli cavab verə və rəqabət üstünlüyü əldə edə bilərlər.

Sonuç olaraq, Aİ və paylanmış sistemlərin inteqrasiyası, korporativ idarəetmədə inqilabi dəyişikliklərə səbəb olub, bu texnologiyaların inkişafı gələcəkdə daha da mühüm rol oynayacaqdır. Təşkilatlar, bu texnologiyalardan istifadə edərək, yalnız resurslarını daha effektiv şəkildə idarə etməklə kifayətlənməyəcək, həm də daha güclü və dayanıqlı biznes modelləri quracaqlar. Bu texnologiyaların tətbiqi, korporativ idarəetmənin gələcəyini formalaşdıracaq və müasir dövrün tələblərinə uyğun olan təşkilatların inkişafını təmin edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. "IEEE Transactions on Parallel and Distributed Systems"
2. "Journal of Artificial Intelligence Research"
3. "Journal of Machine Learning Research"
4. *Artificial Intelligence: A Modern Approach* by Stuart Russell and Peter Norvig
5. *Distributed Systems: Concepts and Design* by George Coulouris, Jean Dollimore, Tim Kindberg, and Gordon Blair

Bölmə 4

Sosial və xidmət sahələrinin idarəedilməsi problemləri

Çingiz ƏLİYEV

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti,
aqrar elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
chingiz.aliyev@atmu.edu.az

Aygün SALMANOVA

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti,
magistrant
salmanova.aygun.2301@atmu.edu.az

QASTRANOMİK TURİZMİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNDƏ QİDA VƏ ŞƏRABÇILIĞIN ROLU

Xülasə: *Məqalədə Qastronomiya yemək və şərab arasındakı əlaqəni hərtərəfli araşdıran bir elm sahəsi kimi fəaliyyət göstərməsindən, yemək və içkilər haqqında elmi və bədii baxışa sahib olmasından, ətraflı informasiya əldə etmək üçün mühüm funksiyalara malikliyindən, qastronomiyada şərabın rolunun qədim zamanlardan meydana gəlməsindən, dünyanın bir çox mətbəxlərinin mühüm tərkib hissəsi olmaqla davam etməsindən, şərabın yeməkdə içki inqrediyent və müşayiət kimi istifadə olunub və onun mürəkkəbliyi, müxtəlifliyi və nüansları onu kulinariya dünyasının ayrılmaz hissəsinə çevrilməsindən bəhs edir.*

Açar sözlər: *qastronomiya, qida, şərab, kulinariya, elm, milli dadlar*

THE ROLE OF FOOD AND WINEMAKING IN THE DEVELOPMENT OF GASTRONOMIC TOURISM

Abstract: *The article discusses the functioning of Gastronomy as a scientific field that comprehensively examines the relationship between food and wine. This field has important functions for obtaining detailed information because it has a scientific and artistic view between food and drinks. It covers topics such as the fact that wine has been produced as a drink since ancient times and continues to be an important component of many cuisines around the world, its use as an ingredient and accompaniment during meals, and its complexity, diversity and important nuances that have made it an integral part of the culinary world.*

Keywords: *gastronomy, food, wine, culinary, science, national tastes*

РОЛЬ ПРОДУКТОВ ПИТАНИЯ И ВИНОДЕЛИЯ В РАЗВИТИИ ГАСТРОНОМИЧЕСКОГО ТУРИЗМА

Резюме: *В статье отмечается, что гастрономия функционирует как отрасль науки, которая всесторонне изучает взаимосвязь между едой и вином, имеет научное и художественное видение еды и напитков , имеет важные функции для получения подробной информации, роль вина в гастрономии с древних времен, продолжает оставаться важным ингредиентом многих кухонь мира, использование вина в качестве ингредиента и сопровождения напитков в кулинарии его сложность, разнообразие и нюансы делают его неотъемлемой частью кулинарного мира.*

Ключевые слова: *гастрономия, еда, вино, кулинария, наука, национальные вкусы*

GİRİŞ

Odlar yurdu Azərbaycanın milli mətbəxi dünyanın qədim, zəngin və ləziz mətbəxlərindən biridir. Azərbaycan mətbəxi ölkəmizin maddi mədəniyyətinin əsas hissəsidir. Ölkənin mətbəxi dünyanın bir sıra

mətbəxlərindən təkcə hazırlanma texnologiyası ilə deyil, eyni zamanda yeməklərin süfrəyə təqdim olunmasına və süfrə mədəniyyətinə görə də fərqlənir. Milli kulinariyamız özünün tarixinə və özünəməxsusluğuna görə xristian xalqlarının mətbəxindən xeyli fərqlənir. Milli xörəklərimiz ləziz dadına və hazırlanma texnologiyasına, həmçinin ədviyyatlardan geniş çeşiddə istifadəsinə görə daha çox şərq mətbəxinə yaxındır.

Qastronomiya yemək və mədəniyyət arasındakı əlaqəni ətraflı araşdıran bir elm sahəsidir. Qastronomiya və kulinariya incəsənəti sahəsini tamamlayan insanlar üçün ən vacib iş yerləri, restoran, otel, proqramlaşdırma, yemək fotoqraflığı və təyyarə aşpazı kimi işlərdir.

Qastronomiya və kulinariya incəsənəti sahəsi mətbəx, kulinariya və yeməklə maraqlananlara kulinariya sənəti üzrə təhsil almaq imkanı yaradır. Bu baxımdan qida və içkilər haqqında elmi və bədii baxışa sahib olmaq lazımdır. Qastronomiya bilik və bacarıqlarla təchiz edilmiş, şüurlu, mədəniyyəti, müasir keyfiyyətlərə malik, beynəlxalq səviyyədə rəqabət apara biləcək rəhbər aşpazları və gələcəyin qastronomlarını hazırlayır. Bu baxımdan qastronomiya elmi haqqında məlumatları şərh etmək günü aktual məsələlərindən biridir.

Təhlil və müzakirə. İlkin tədqiqat materialları olaraq müxtəlif illər üzrə "Qastronomiya Turizmi"nin inkişafı üçün mövcud olan Milli dadlar konsepsiyasından və kulinariya mədəniyyətinə dair müşahidə məlumatlarından istifadə edilmişdir.

Qidalanma əhalinin sağlamlığını təmin edən vacib amillərdən biridir. Düzgün qidalanma insanların normal inkişafını, xəstəliklərin qarşısının alınmasını, ömrün uzadılmasını, iş qabiliyyətinin artırılmasını, insanın ətraf mühitə alışmasını təmin etməklə yanaşı, qatronomiya turizminin dinamik inkişafına böyük təsir göstərir.

Göstərilən bu məsələlərin həllində qida sənayesi sahələrinin və iaşə müəssisələrinin rolu böyükdür. Belə ki, bu sahələrdə ərzaq ehtiyatları emal olunur, gündəlik qida məhsulları istehsal olunur ki, bunlarda əhalinin böyük əksəriyyəti tərəfindən xidmət sahələrində geniş istehlak olunur.

Yemək və digər qida məhsullarını hazırlamaq işi insan fəaliyyətinin ən qədim sahəsidir. Qida məhsullarının tarixi ilk antik Misir mədəniyyəti tarixindən başlanır. Qədim qəbirstanlıqlarda və bir sıra şəhərlərin və abidələrin xarabarıqlarında tapılan mətbəx işlərinə dair əşyalar, etnoqrafik və digər elmlərin araşdırdıqları çoxsaylı tədqiqatlar sübut edir ki, hələ eramızdan üç min il əvvəl qədim misirlilər kulinariya peşəsi ilə məşğul olmuşdurlar. [1]

XII əsrdə Azərbaycana gəlmiş səyyah Əl Qarnati Bakı haqqında yazmış, orada ətin dəri içərisində necə bişirilməsindən, çoban bozartması haqqında söhbət açmışdır. [2]

Beləliklə, tarixi məlumatlardan belə çıxır ki, yeni qida texnologiyalarının gələcəkdə daha da inkişaf etdirilməsi lazımdır. Onun tərkib hissəsi olan kulinariya, o cümlədən kütləvi qidalanma məhsullarının istehsal sahəsi olan iaşə sistemi isə sürətlə irəliyə doğru inkişaf etməlidir.

Qastranomiyanın təşkilində şərabçılıq bir elm kimi. Alınan mühüm elmi nəticələr qastronomiyada şərabın rolu qədim zamanlardan böyük olmuş və dünyanın bir çox mətbəxlərinin mühüm tərkib hissəsi olmaqda davam etmişdir. Şərab yeməkdə içki, inqrediyent və müşayiət kimi istifadə olunub və onun mürəkkəbliyi, müxtəlifliyi və nüansları onu kulinariya dünyasının ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir.

Şərabın 7000 il əvvəl Yaxın Şərqdə yarandığı güman edilir ki, o, tezliklə Aralıq dənizi bölgəsinə yayılmış və burada pəhriz və mədəniyyətin vacib hissəsinə çevrilmişdir. Yunanlar və Romalılar şərabı təsnif edən və dərman məqsədləri üçün istifadə edən ilk xalqlar olumuş və onu Avropanın qalan hissəsinə də tanıtmışdırlar. Orta əsrlərdə şərab aristokratların üstünlük verdiyi içkiyə çevrilmiş və yeməkdə dadlandırıcı və konservant kimi də istifadə olunmuşdur. [3]

Şərab yetişdirilməsi və istehsalı illər ərzində əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etdirilmiş və bu gün müxtəlif növ şərab istehsal edən çoxsaylı üzüm növləri və şərabçılıq texnikası meydana gəlmişdir. Qastronomiyada şərab ilk növbədə yeməklərin müşayiəti kimi istifadə olunur və onun dadı, ətri və teksturası yeməyin dad və toxumasını tamamlayır. Düzgün şərab yeməyin dadını artıra, turşuluğu tarazlaşdıra və inqrediyentlərin dadını çıxarır.

Fərqli şərablar müxtəlif mətbəx növləri üçün uyğundur. Məsələn, ağ şərablar tez-tez dəniz məhsulları, toyuq və tərəvəzlərlə birləşdirilir, qırmızı şərablar isə mal, quzu və qoyun üçün uyğundur. Rose şərabları çox yüngüldür və geniş çeşiddə yeməklərlə birləşdirilə bilər. Şərab yemək bişirməkdə də istifadə oluna bilər, burada tavaları deglaze etmək, ətləri yumuşatmaq, souslara və xörəklərə ləzzət əlavə etmək üçün istifadə olunur.

Şərabın müxtəlif mətbəxlərə təsiri əhəmiyyətlidir. Fransada şərab mədəniyyətin ayrılmaz hissəsidir, yeməkdə və yeməklərə müşayiət kimi istifadə olunur. Fransız mətbəxi şərab istifadəsi ilə tanınır və coq au vin, mal əti bourguignon və boeuf en daube kimi yeməklər şərabı tərkib hissəsi kimi istifadə edən yeməklərə misaldır. İtalyan mətbəxi də şərabdan çox təsirlənir və risotto və osso buco kimi yeməklərdə istifadə olunur. İspaniyada şərabdan yay aylarında məşhur olan təravətləndirici içki olan sanqriya hazırlanır. [4]

Şərab kulinariya məqsədləri ilə yanaşı, ictimai və mədəni tədbirlərdə də mühüm rol oynamışdır. Çox vaxt şərab toylarda, şənliklərdə və dini mərasimlərdə verilir, status və zənginlik simvolu kimi də istifadə olunur. Şərab turizmi məşhur sənaye sahəsinə çevrilmiş, burada insanlar müxtəlif şərab növlərini dadmaq və öyrənmək üçün müxtəlif bölgələrə səyahət edirlər.

Qastronomiya və şərab turizmi. Qlobal turizm yüksəldikcə və istiqamətlər arasında rəqabət artdıqca, unikal yerli və regional qeyri-maddi mədəni irs turistlərin cəlb edilməsi üçün getdikcə daha çox seçilən amilə çevrilir.

Bir çox istiqamətlər üçün yemək istehsalı, eləcə də şərabçılıq onların tarixinin və şəxsiyyətinin ayrılmaz hissəsinə və ölkənin brend imicinin əsas elementinə çevrilmişdir. Qastronomiya və şərab turizmini canlandırmaq və şaxələndirmək, yerli iqtisadi inkişafı təşviq etmək, bir çox müxtəlif peşəkar sektorları cəlb etmək və əsas sektora yeni istifadələr gətirmək üçün bir fürsətdir. Beləliklə, qastronomiya və şərab turizmi destinasiyaların təşviqi və markalanmasına, yerli adət-ənənələrin və müxtəlifliklərin qorunub saxlanmasına və qorunub saxlanmasına, həmçinin orijinallığın tətbiqinə və mükafatlandırılmasına töhfə verir.

BMT-nin Turizm və Rəqabət Qabiliyyəti Komitəsi (CTC) **Qastronomiya Turizmini** ziyarətçinin səyahət zamanı qida ilə əlaqəli məhsullar və fəaliyyətlərlə bağlı təcrübəsi ilə xarakterizə olunan turizm fəaliyyəti növü kimi müəyyən etmək olar. Orijinal, ənənəvi və innovativ kulinariya təcrübələri ilə yanaşı, Qastronomiya Turizmi yerli istehsalçıları ziyarət etmək, yemək festivallarında iştirak etmək və yemək bişirmə dərslərində iştirak etmək kimi digər əlaqəli fəaliyyətləri də əhatə edə bilər.

Eno **-turizm (Şərab Turizmi)** Qastronomiya Turizminin alt növü kimi məqsədi üzüm bağlarını, şərab zavodlarını ziyarət etmək, şərabı dadmaq, istehlak etmək və almaq, çox vaxt mənbədə və ya yaxınlığında olan turizmə aid etmək olar.

Şərab və yemək uyğunluğu. Şərab və yemək uyğunluğu yemək təcrübəsini artırmaq və yeməklərinin şərabla birləşdirilməsi prosesidir . Çox mədəniyyətlərdə şərabın nahar süfrəsində olmasının qədim bir tarixi var və müəyyən mənada hər regionun həm şərabçılıq , həm də kulinariya ənənələri illər ərzində birlikdə inkişaf etmişdir. Bir sıra qaydalara riayət etmək əvəzinə, yerli mətbəxlər sadəcə yerli şərablarla birləşdirilmişdir.

Yemək və şərabı necə birləşdirməyə dair ətraflı təlimatları olan çoxlu kitablar, jurnallar və veb-saytlar olsa da, əksər qida və şərab mütəxəssisləri hesab edirlər ki, yemək və şərab cütləşməsinin ən əsas elementi yeməyin "çəkisi" ilə şərab arasındakı tarazlığı anlamaqdır, şərabın çəkisi (və ya bədəni). Cabernet Sauvignon kimi ağır, möhkəm şərablar kiş kimi yüngül, zərif yeməyi üstələyə bilər , Pinot Grigio kimi yüngül gövdəli şərablar isə doyurucu güveç ilə eyni şəkildə boğulacaq . Çəkidən başqa, ləzzətlər və teksturalar ya ziddiyyət təşkil edə, ya da tamamlaya bilər. Oradan qida və şərab cütləşməsi şərabın şəkərini , turşusunu , spirtini və taninlərini və müəyyən qida növləri ilə birləşdirildikdə onların necə vurğulana və ya minimuma endirilə biləcəyini də nəzərə ala bilər.

Bu gün "klassiklər" hesab edilən bir çox cütlük bir bölgənin mətbəxi və şərabları arasında əsrlər boyu davam edən əlaqədən yaranmışdır. Avropada quzu əti bu gün şərabçılıq bölgələri olan bir çox bölgə üçün pəhrizin əsas əti kimi hesab edilir . Bordo , Yunanıstan , Rioja , Ribera del Duero , Rhone və Provence kimi bölgələrin qırmızı şərabları həmin bölgələrin yerli mətbəxlərində olan quzu ətindən hazırlanan yeməklərlə klassik birləşmə hesab olunur. İtaliyada yemək və şərab arasındakı sıx əlaqə mədəniyyətə dərindən köklənmişdir və ölkənin şərabı buna nümunədir. Tarixən italyanlar nadir hallarda şərabsız nahar edirdilər və bir bölgənin şərabı çox vaxt parlaq turşuluqla "qida dostu" olmaq üçün hazırlanmışdır. Bəzi italyan şərabları öz-özünə tannik , yağsız və ya turş görünə bilsələr də, cəsarətli ətirli İtalyan yeməkləri ilə birləşdirildikdə çox fərqli bir profil göstərəcəklər. [5]

Şərab sousu. Şərab sousu əsas tərkib hissəsi kimi şərabla hazırlanan , qızdırılan və bulyon, yağ, göyərti, ədviyyatlar, soğan, sarımsaq və digər inqrediyentlərlə qarışdırılan kulinariya sousudur . Qırmızı şərab , ağ şərab və port şərabı da daxil olmaqla bir neçə növ şərab istifadə edilə bilər . Bəzi versiyalar azalma ilə hazırlanır . Bir neçə növ şərab sousu mövcuddur və bir çox yeməklərdə, o cümlədən dəniz məhsulları, quş əti və mal əti ilə hazırlanan yeməklərdə istifadə olunur. Şərab sousları fransız mətbəxi ilə əlaqələndirilir .

Tərkibi və hazırlanması

Şərab sousun əsas tərkib hissəsidir. Şərab sousu qırmızı şərablar , ağ şərablar , Burgundiya şərabları , və port şərabları kimi müxtəlif şərablardan istifadə etməklə hazırlanır . Şərabdan əlavə inqrediyentlərə bulyon , göbələk, kərə yağı və ya karides yağı, tərxun sirkəsi, soğanotu, tərxun , ədviyyatlar, soğan, sarımsaq və başqaları daxil ola bilər. Bəzi şərab sousları ləzzətini gücləndirə və ya ləzzəti daha kəskin edə bilən azaltma ilə hazırlanır. Azaldılmış şərab daha qalın şərab sousları hazırlamaq üçün istifadə edilə bilər, azaldılması olmayanlar isə ümumiyyətlə nazikdir. Bəzi şərab sousları qaymaqlıdır, bunun üçün qaymaq və ya süd əlavə etməklə belə şərab sousunu hazırlamaq olar.

Fish velute , şərab sousu da daxil olmaqla bir neçə növ balıq sousu hazırlamaq olar. Ağ şərab sousu və şampan sousu balıq velute bazasından hazırlanan ən çox yayılmış souslardır.

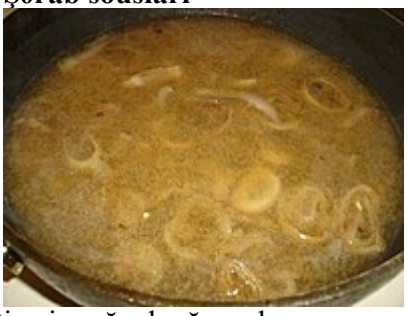
Çeşidlər

Əsas tərkib hissəsi kimi şərabdan istifadə edən bir neçə növ şərab sousu mövcuddur. Poivrade

sousu, unla qatılaşdırılmış, şərab və bir az sirkə ilə nəmləndirilmiş, sonra istiotla zənginləşdirilmiş mirepoix ilə hazırlanan fransız mətbəxində şərab sousudur . Bourguignonne sousu soğan ilə qırmızı şərab əsasında hazırlanmış fransız sousudur. Bordelaise sousu qırmızı şərab , ət şirəsi və ya demiglace , kərə yağı, soğan və sümük iliyi ilə hazırlanan klassik fransız sousudur . Soslu lionez ağ şərab, sirkə və soğan ilə hazırlanan Fransız sousudur ətlə təklif edilə bilər.

Normand sousu kimi bəzi souslar şərabı əsas tərkib hissəsi kimi deyil, dadlandırıcı kimi istifadə edilir.

- **Şərab sousları**

Bişmiş soğanlı ağ şərab sousu

Poivrade sousu bişirir

Coq au vin rouge -un yaxından görünüşü

Şərab sousu , tuna və qızılbalıqdan istifadə etməklə hazırlananlar kimi dəniz məhsulları yeməklərində istifadə edilə bilər . Ağ şərab sousu "balıq üçün klassik sous" kimi təsvir edilmişdir. Toyuq, bildirçin və başqaları kimi quşçuluq yeməkləri üçün istifadə olunur . Coq au vin , qırmızı və ya ağ şərabdan hazırlanmış şərab sousu ilə hazırlana bilən Fransız toyuq yeməyidir. Şərab sousu müxtəlif mal əti yeməklərində istifadə olunur. İsveçrə bifstek bəzən şərab sousu ilə hazırlanır. Onunla donuz əti xörəkləri də hazırlana bilər, məsələn, sümüksüz donuz ətindən və ya donuz ətindən hazırlanan yeməklər. Dovşan yeməkləri ilə və bəzi vəhşi ov yeməkləri ilə istifadə edilə bilər . Vegetarian yeməkləri də şərab sousu ilə hazırlana bilər. [5]

Şərab sousu bəzən dəniz məhsulları üçün şoraba kimi istifadə olunur , məsələn, şərab sousunda siyənək balığı, sirkə və şərab sousunda qurudulmuş siyənək balığının islanmasına icazə verməklə hazırlanır. Bu, bankalarda balıq və sous ilə edilə bilər. Bu hazırlıq üçün şərab sousu sirkə, şərab, soğan, şəkər və dəfnə yarpağı, darçın, mixək, ətirli ədviyyat, zəncəfil, muskat qozu və istiot kimi ədviyyatların qaynadılması ilə hazırlanır, bundan sonra inqrediyentlərin öz tərkibinə daxil olması üçün vaxt verilir. tatlar. Daha sonra sous süzülür və siyənək balığını marinatlamaq üçün istifadə olunur.

Milli mətbəximizə uyğun olaraq:

Qulançar çığırtması hazırlamaq üçün onun 500 qr zoğunu götürüb təmizləyir və 500 qr qırmızı tipli şərabda 4-6 dəqiqə portürlər. Sonra onu xırda-xırda doğrayır, soğanla kərə yağında qızardırlar. Yeməyin üzərinə yumurta, pomidor, doğranmış ətirli səbzə göyərtiləri əlavə edilə bilər. Hazırlanmış yemək ləzzətlə yeyilir.

Beləliklə, Azərbaycan turizminin müxtəlif növlərindən biri də Qastronomik turizmdir, onu həm də kulinariya turizmi də adlandırmaq olar. Turizmin bu növü yeni bir yemək, içki, şirniyyat, ədviyyat və s. ilə tanış olmaq məqsədilə edilən səyahətləri əhatə edir. Kulinariya turizmində turistlərə regionların milli mətbəxi və kulinariya ilə tanış olmaları hədəflənir.

Burada təkcə yeməyin və içkinin dadı yox, həm də içərisindəki inqrediyentlər, fərqli bişirmə

texnologiyaları da turistlərə tanıdılır. Yerli yeməklər, bəzən bir xalq haqqında tarixi və memarlıq abidələrindən ətraflı məlumat verilir. Məhz bu baxımdan da ölkəmizdə qastromik turizm hər il inkişaf edir və populyarlaşır.

ƏDƏBİYYAT

1. Qurbanov N.H., Omarova E.M. İaşə məhsulları texnoligiyasının nəzəri əsasları. Dərslik. Bakı, "İqtisad Universiteti Nəşriyyatı", 2018, 550 s.
2. Şabanov Z.M. Müasirləşən cəmiyyətin yeni paradiqmaları. Bakı, Avropa, 2017, 256 s.
3. Abbasov İ.D. Ərzaq təhlükəsizliyi və kənd təsərrüfatının prioritet istiqamətləri. Bakı, "Elm və təhsil", 2011, s. 147-169.
4. *Parker, Robert M. (2008).* Parker's Wine Buyer's Guide, 7th Edition. *Simon and Schuster. p. 15.* ISBN 978-1439139974.
5. https://en.wikipedia.org/wiki/Wine_sauce

Hacı QASIMLI

Bakı Dövlət Universiteti,
doktorant
Hacı_qasimli@list.ru

TURİZM SAHƏSİNDƏ RƏQƏMSAL TRANSFORMASİYANIN ROLU

Xülasə: *Məqalədə turizm sektorunda informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) rəqəmsal transformasiyadakı əhəmiyyəti araşdırılır. Həmçinin, burada İKT-nin turizm sənayesinə gətirdiyi yeniliklər, müştəri təcrübəsinin yaxşılaşdırılması, əməliyyat səmərəliliyinin artırılması və yeni biznes modellərinin yaranması tədqiq olunur.*

Açar sözlər: *Rəqəmsal transformasiya, turizm, elektronlaşdırma, elektron xidmət*

THE ROLE OF DIGITAL TRANSFORMATION IN THE FIELD OF TOURISM

Abstract: *The article examines the importance of information and communication technologies (ICT) in digital transformation in the tourism sector. It also explores the innovations that ICT brings to the tourism industry, improving customer experience, increasing operational efficiency and creating new business models.*

Keywords: *Digital transformation, tourism, electronic service*

РОЛЬ ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ В СФЕРЕ ТУРИЗМА

Резюме: *В статье рассматривается значение информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) в цифровой трансформации туристической сферы. В нем также исследуются инновации, которые ИКТ привносят в индустрию туризма, улучшая качество обслуживания клиентов, повышая операционную эффективность и создавая новые бизнес-модели.*

Ключевые слова: *Цифровая трансформация, туризм, электронные услуги*

GİRİŞ

Məqalədə aşağıdakı əsas məsələlərə toxunulur: **Müştəri təcrübəsi:** Rəqəmsal alətlər, müştərilərə daha şəxsiyyətli və fərdiləşdirilmiş səyahət təcrübələri təqdim edir. Onlayn rezervasiya sistemləri, mobil tətbiqlər və sosial media platformaları müştəri qarşılıqlı əlaqələrini artırır. **Əməliyyat səmərəliliyi:** İKT, otellər və turizm agentlikləri üçün proseslərin avtomatlaşdırılması, məlumat analizi və resursların daha effektiv idarə edilməsi üçün imkanlar yaradır. **Yeni Biznes Modelləri:** Rəqəmsal platformalar, xüsusilə paylaşım iqtisadiyyatı modelini (məsələn, Airbnb, Uber) formalaşdırır. Bu, bazarda yeni oyunçuların yaranmasına və ənənəvi bizneslərin adaptasiyasına səbəb olur. **Məlumatların istifadəsi:** Big Data və analitik vasitələri, müştəri davranışlarını anlamağa və trendləri proqnoz etməyə imkan tanıyır, bu da strateji qərarların qəbul edilməsində mühüm rol oynayır. **Gələcək perspektivlər:** Rəqəmsal transformasiya prosesinin davam etməsi,

yeni texnologiyaların (süni intellekt, blockchain, IoT) tətbiqi ilə daha da dərinləşəcəkdir. Bu, turizm sektorunun daha da innovativ və müştəri mərkəzli olmasına səbəb olacaq.

Əsas hissə. Kitabxanaşünaslıq elmləri sistemində elektron sənəd anlayışını kompleks şəkildə tədqiq edən alimlərdən Əli Rüstəmovun elmi əsərlərində qeyd edilir ki, "*Elektron sənəd anlayışı, kitabşünaslığın, kitabxanaşünaslığın, biblioqrafiyaşünaslığın, informatikanın, sənədşünaslığın və bir neçə digər elm sahəsinin mərkəzi, fundamental anlayışıdır*".

Müasir dövrdə İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyalarının (İKT) bütün elm sahələrinə tətbiqi ilə əlaqədar olaraq həmin sahələrdə elektron informasiya resurslarının yaradılması və istifadəsi texnologiyası təkmilləşdirilmişdir. Turizm sahəsində də informasiya sistemlərinin tətbiq edilməsi turistlərin istirahəti ilə əlaqəli resurslar haqqında informasiyanın yığılması, emal edilməsi və monitorinqinə, qonaqlar üçün komfortlu informasiya mühitinin yaradılmasına, məhsul və xidmətlərin istehsalına çəkilən xərclərin azalmasına xidmət edə və bununla da turizm sferasında təcrübəni və informasiya resurslarının operativ mübadiləsini təmin edə bilər.

Turizm sahəsi üzrə elektron sənəd-informasiya resurslarının arxitekturası aşağıdakı səviyyələrə malikdir:

1) turizm sahəsinə dair məlumatların toplanması və ilkin emalı;
2) turizmə dair yeni məlumatların seçilməsi;
3) turizmə dair yeni məlumatların elektron bazada saxlanması;
4) turizmə dair verilənlər bazasında məlumatların təqdim edilməsi;
5) turizmə dair məlumatların təhlili;
6) Turizm müəssisələrinə dair web portallar.

Elektron İnformasiya-analitik sistemlərin (EİAS) arxitekturasının birinci səviyyəsinə adətən onlayn tranzaksiya emalı sistemlərinin (OLTP - online transactional processing) bir hissəsi olan tranzaksiya və ya əməliyyat məlumat mənbələri (verilənlər bazaları) adlanan informasiya mənbələri aid olduğundan, ixtiyari informasiya-analitik sistemin qurulmasına verilənlər bazasının yaradılmasından başlamaq zəruridir. İstifadəçi üçün əlverişli interfeysin mövcudluğu, böyük həcmli mətn, qrafik, səs və video informasiyanın saxlanması və sistemləşdirilməsi imkanı, lazım olan məlumatlara sürətli əlçatanlığın təmin edilməsi verilənlər bazalarından turizm məqsədləri üçün istifadə etməyə də imkan verir [1].

Turizm reyestrinin verilənlər bazasının informasiya sisteminə üç iyerarxik səviyyə daxildir. Birinci səviyyə məlumat və arayış xarakterli olub aşağıdakıları əhatə edir:

- arayış məlumat bazalarının yaradılması (ekoloji təhlükəsizliyin, resursların, turist istirahət zonalarının nəqliyyat əlçatanlığının qiymətləndirilməsi reyestrləri) və bütün arayış məlumatlarının inzibati-idarəetmə strukturları ilə turizm fəaliyyətinin və subyektləri arasında səmərəli mübadiləsi üçün müxtəlif mexanizmlərin yaradılması;
- regionda turizm fəaliyyətini tənzimləyən normativ aktları və sənədləri özündə əks etdirərək daim yenilənən informasiya-arayış sisteminin yaradılması;
- xüsusi istiqamətli turizmin inkişafı üçün regionda keçirilən müxtəlif tədbirlər haqqında məlumat bazalarının yaradılması;
- təhlil üçün statistik istinad blokunun yaradılması.

İkinci iyerarxik səviyyədə regionda turizm sektorunun inkişaf tendensiyaları haqqında məlumat və analitik məlumatların toplanması həyata keçirilir, turizm sektorunun ahəngdar inkişafına töhfə verən effektiv idarəetmə qərarlarının hazırlanması və turizm kompleksinin obyektlərinə investisiyaların cəlb edilməsi məqsədilə SWOT (Strengths-güclü tərəflər, Weaknesses-zəif tərəflər, Opportunities-imkanlar, Threats-təhlükələr) təhlili aparılır.

Üçüncü səviyyəni informasiya-simulyasiya adlandırmaq olar və bu zaman coğrafi informasiya sistemlərinin yaradılması həyata keçirilir.

Beləliklə, iyerarxiya səviyyələrinə əsaslanan informasiya sistemi turizm reyestrinin yaradılması, inkişafı və turizm sahəsində informasiya axınlarının formalaşmasına yeni konseptual yanaşmalar əsasında onun səmərəli monitorinq sisteminin təşkili üçün əsas baza rolunu oynayır [2].

Turizmdə elektron sənəd-informasiya resurslarının tətbiqinin əsas istiqamətlərindən biri multimedia texnologiyalarının, xüsusən də arayış kitabçaları, bələdçilər və kataloqların tətbiqidir. Hazırda turist bələdçiləri və kataloqları kitab şəklində, videokasetlərdə, CD-ROM lazer disklərində və internetdə nəşr olunur. Elektron kataloqlar təklif olunan marşrutlar üzrə virtual səyahət etmək, bu marşrutlara aktiv rejimdə baxmaq, ölkə, marşrut boyu obyektlər, otellər, düşərgələr, motellər və digər yerləşdirmə obyektləri haqqında məlumat almaq, güzəştlər və endirimlər sistemi, eləcə də turizm sahəsi ilə bağlı qanunvericiliklə tanış olmaq imkanı verir. Multimedia texnologiyalarından istifadə potensial müştəriyə onu maraqlandıran istənilən tur haqqında operativ məlumat verir və bununla da uyğun turist məhsulunu tez və dəqiq seçməyə imkan verir. Eyni zamanda, turoperator (səyahət agenti) zərurət yarandıqda bu tura dəyişikliklər etmək və ya yeni eksklüziv tur yaratmaq, rezervasiya etmək və yaradılmış turizm xidmətini onlayn satmaq imkanına malikdir.

Nəticə. Məqalədə fikrimizi yekunlaşdıraraq qeyd edə bilərik ki, ümumilikdə turizmdə multimedia texnologiyalarından istifadənin ən müasir sahələri multimedia təqdimatları və ekskursiyalardır. Multimedia təqdimatı vahid mühitdə təşkil edilmiş kompüter animasiyası, qrafika, video, musiqi və səsin birləşməsidir. Multimedia təqdimatının fərqləndirici xüsusiyyəti onun interaktivliyi, yəni müasir kompüter alətləri ilə

istifadəçi üçün yaradılmış multimedia təsviri ilə qarşılıqlı əlaqədə olmasıdır. Multimedia təqdimatları ilk növbədə marketinq problemlərinin həlli üçün nəzərdə tutulmuşdur: mümkün qədər konkret hədəf auditoriyasına yönəldilmiş, dinamik vizual formada təşkil edilərək şirkətin istehsal etdiyi mal və xidmətlər haqqında məlumat verir; məhsul və ya brendi tanıtmaq üçün genişmiqyaslı reklam kampaniyaları üçün multimedia dəstəyini təqdim edir. Multimedia təqdimatlarının üstünlükləri aşağıdakılardır: interaktivlik; mobillik (istənilən vaxt, istənilən yerdə reklam çarxının nümayiş etdirilməsi imkanı); məlumatlılıq; iqtisadi səmərəlilik.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Buhalis, D., Law, R. (2008). "Progress in Information Technology and Tourism Management: 20 Years on and 10 Years After the Internet." Tourism Management, 29(4), 609-623.
2. Gretzel, U., Fesenmaier, D. R. (2006). "Information Technology in Tourism: New Directions." Journal of Travel Research, 45(2), 132-139.

Xəzər MUSAYEV

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti,
doktorant
Xazar.musali22@gmail.com

TİKİNTİ SEKTORUNDA İQTİSADİ ARTIM: ANALİTİK YANAŞMA

Xülasə: *Müasir dövrdə tikinti sektoru ölkələrin iqtisadiyyatında mühüm rol oynayan sahələrdən biridir. Azərbaycan da bu sahənin inkişafı ilə əlaqədar bir çox irəliləyişlər əldə etmişdir. Tikinti sektoru yalnız yeni binaların, infrastruktur layihələrinin və əmlakın yaradılması ilə məhdudlaşmır; bu sahə həm də iş yerlərinin yaradılması, iqtisadi fəaliyyətin müxtəlif sahələrinin inkişafı və əhalinin sosial rifahının artırılması baxımından əvəzsiz əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanın iqtisadiyyatı son illərdə sürətli inkişaf dövrünü yaşayır, və bu inkişafın təməl daşlarından biri məhz tikinti sektorunun güclənməsidir. Tikinti sektoru, həm dövlətin, həm də özəl sektorun iqtisadi siyasətində mərkəzi rol oynayır. Yeni infrastruktur layihələri, müasir şəhərsalma yanaşmaları və xarici sərmayələrin artırılması ilə bu sahə, yalnız yerli bazarda deyil, həm də beynəlxalq miqyasda ölkənin iqtisadi gücünü nümayiş etdirir.*

Məqalədə, müasir dövrdə ölkəmizdə tikinti sahəsinin inkişafında iqtisadiyyatın rolunu analiz edərək, sektordakı inkişafın iqtisadi artıma təsirini və bu sahənin digər iqtisadi sahələrə olan dolaylı təsirlərini araşdıracağıq.

Açar sözlər: *İqtisadiyyat, tikinti sektoru, inkişaf, şəhərsalma, iqtisadi artım.*

ECONOMIC GROWTH IN THE CONSTRUCTION SECTOR: AN ANALYTICAL APPROACH

Abstract: *In modern times, the construction sector is one of the fields that play an important role in the economy of countries. Azerbaijan has also made many advances in the development of this field. The construction sector is not limited to the creation of new buildings, infrastructure projects and property; this area is also of great importance in terms of job creation, development of various areas of economic activity and increase of social welfare of the population. The economy of Azerbaijan has been experiencing a period of rapid development in recent years, and one of the cornerstones of this development is the strengthening of the construction sector. The construction sector plays a central role in the economic policy of both the state and the private sector. With new infrastructure projects, modern urban planning approaches and increased foreign investment, this area demonstrates the country's economic strength not only in the local market, but also internationally. In the article, we will analyze the role of the economy in the development of the construction sector in our country in the modern era, we will examine the impact of the development in the sector on economic growth and the indirect effects of this sector on other economic sectors.*

Keywords: *Economy, construction sector, development, urban planning, economic growth.*

ЭКОНОМИЧЕСКИЙ РОСТ В СТРОИТЕЛЬНОМ СЕКТОРЕ: АНАЛИТИЧЕСКИЙ ПОДХОД

Резюме: *В современное время строительный сектор является одной из сфер, играющих важную роль в экономике стран. Азербайджан также добился многих успехов в развитии этой области. Строительный сектор не ограничивается созданием новых зданий, инфраструктурных*

проектов и недвижимости; данная сфера также имеет большое значение с точки зрения создания рабочих мест, развития различных сфер экономической деятельности и повышения социального благосостояния населения. Экономика Азербайджана в последние годы переживает период быстрого развития, и одним из краеугольных камней этого развития является укрепление строительного сектора. Строительный сектор играет центральную роль в экономической политике как государства, так и частного сектора. Благодаря новым инфраструктурным проектам, современным подходам к городскому планированию и увеличению иностранных инвестиций этот регион демонстрирует экономическую мощь страны не только на местном рынке, но и на международном уровне.

В статье мы проанализируем роль экономики в развитии строительного сектора нашей страны в современную эпоху, рассмотрим влияние развития отрасли на экономический рост и косвенное влияние этого сектора на другие отрасли. сектора экономики.

Ключевые слова: *Экономика, строительный сектор, развитие, градостроительство, экономический рост.*

GİRİŞ

İqtisadi artım-bir ölkənin ümumi istehsal gücünün, ümumi daxili məhsulunun (ÜDM) zamanla artması prosesini ifadə edir. Başqa sözlə, iqtisadi artım bir ölkənin iqtisadi fəaliyyətinin genişlənməsi, məhsul və xidmətlərin istehsalının artırılması, insanların rifahının yaxşılaşması və iqtisadi potensialın yüksəlməsi deməkdir.

İqtisadi artım, əsasən iki faktorun-**istehsal imkanlarının artırılması** və **istehsal proseslərinin daha səmərəli olması** ilə əlaqələndirilir. Bu, həm resursların daha yaxşı istifadə olunması, həm də yeni texnologiyaların tətbiqi ilə həyata keçirilə bilər. İqtisadi artımı ölçmək üçün ən geniş istifadə olunan göstərici **Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM)** və ya **Ümumi Daxili Məhsulun adambaşına düşən miqdarı**dır. ÜDM-nin artması ölkənin iqtisadiyyatı daha çox məhsul və xidmət istehsal etdikcə yaranır [4].

Əsas hissə. Müasir dövrdə ölkəmizdə tikinti sahəsinin inkişafı, iqtisadiyyatın mühüm bir hissəsi olaraq böyük əhəmiyyət kəsb edir. Tikinti sektoru yalnız infrastruktur layihələri ilə bağlı deyil, həm də əhali üçün yaşayış məskənləri, sosial obyektlər, iş yerləri yaratmaq, həmçinin iqtisadi və sosial rifahı artırmaq məqsədini güdür. Azərbaycan, xüsusilə son illərdə, bu sahədə bir sıra mühüm irəliləyişlər və transformasiyalar yaşayıb. Bir neçə əsas məqamı qeyd etmək olar:

1. İnfrastruktur Layihələri və Şəhərsalma

Azərbaycanın inkişaf edən şəhərlərində yeni binaların tikilməsi, yolların, körpülərin, tunellərin inşası, həmçinin elektrik və su təchizatı kimi əsas infrastruktur layihələri son dərəcə mühimdir. Bakı, Sumqayit, Gəncə və digər iri şəhərlərdə çoxsaylı yaşayış kompleksləri və ticarət obyektləri tikilir. Bu, əhalinin şəhərdən-kənar ərazilərə köçü və urbanizasiyanın artması ilə bağlıdır.

2. Yaşayış Məsələləri

Tikinti sektoru, xüsusən də müasir yaşayış komplekslərinin və çoxmərtəbəli binaların tikilməsi ilə genişlənib. Bu komplekslər, ekoloji baxımdan təmiz, daha rahat və yüksək standartlara uyğun yaşayış sahələri təmin etməyə çalışır. Həmçinin, bu komplekslərdə müxtəlif sosial obyektlər, uşaqlar üçün oyun sahələri, idman zalları, ticarət mərkəzləri kimi əlavə xidmətlər də nəzərdə tutulur.

3. Dövlətin rolunun artması

Azərbaycan hökuməti tikinti sahəsini inkişaf etdirmək üçün bir sıra təşəbbüslər həyata keçirir. Dövlətin "Yaşayış sahəsinin tikintisinin stimullaşdırılması" və "Əhalinin mənzil şəraitinin yaxşılaşdırılması" proqramları bu sahənin sürətli inkişafına böyük təsir göstərib. Məsələn, dövlət tərəfindən təqdim olunan "Şəhərsalma və tikinti" siyasətləri, tikinti sahəsindəki tələblərə uyğun yeni standartların qəbul edilməsi və modern tikinti materiallarının tətbiqi bu sahənin keyfiyyətini artırır.

4. Tikinti materialları və texnologiyalar

Müasir tikinti texnologiyalarının tətbiqi ilə sektorda keyfiyyətin artması müşahidə edilir. Azərbaycanda xüsusilə yüksək keyfiyyətli tikinti materiallarının istehsalı və istifadəsi genişlənib. İstifadə edilən inşaat texnologiyaları arasında prefabrik modullar, dayanıqlı betonlar, ekoloji cəhətdən təmiz materiallar və ağıllı binalar da yer alır.

5. Təhlükəsizlik və ekoloji standartlar

Son illərdə tikinti sahəsində təhlükəsizlik məsələlərinə daha çox diqqət ayrılır. İnşaat işlərində işçi təhlükəsizliyi, iş şəraitinin yaxşılaşdırılması və ekologiya qaydalarına riayət edilməsinə böyük önəm verilir. Həmçinin, binaların enerji səmərəliliyi və ekoloji cəhətdən dostluq prinsipinə uyğun tikilməsi təşviq olunur.

6. Xarici investisiyalar və beynəlxalq əməkdaşlıq

Azərbaycanın tikinti sahəsi beynəlxalq investorlar üçün cəlbedici olub. Bu, xarici şirkətlərin tikinti layihələrinə investisiya yatırmalarını və beynəlxalq standartlara uyğun layihələrin həyata keçirilməsini təmin edir. Üstəlik, Azərbaycanın beynəlxalq əlaqələrinin güclənməsi, daha müasir texnologiyaların ölkəyə gətirilməsinə şərait yaradır.

7. Yeni yüksək texnologiyaların inkişafı

Müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq, tikinti sektorunda 3D çap texnologiyaları, rəqəmsal dizayn və qurğuların modelləşdirilməsi kimi yeni texnologiyalar tətbiq olunmağa başlanıb. Bu texnologiyalar layihələrin daha sürətli və daha az xərclə həyata keçirilməsinə imkan verir.

8. Turizm və iqtisadiyyatın dəstəklənməsi

Tikinti sektoru yalnız daxili bazar ilə məhdudlaşmır, həm də turizm sahəsini dəstəkləyən layihələrə, o cümlədən otellər, istirahət mərkəzləri və turizm infrastrukturu ilə bağlı layihələrə yönəlir. Bu da ölkənin iqtisadiyyatının şaxələnməsinə və beynəlxalq turizmin inkişafına müsbət təsir edir [3].

Məqalənin əsas qayəsini təşkil edən iqtisadiyyatın tikinti sahəsində roluna gəldikdə isə onu qeyd edə bilərik ki, müasir dövrdə ölkəmizdə tikinti sahəsinin inkişafında iqtisadiyyatın rolu əvəzsizdir. Tikinti sektoru, bir tərəfdən ölkənin ümumi iqtisadi artımını stimullaşdıran mühüm amillərdən biri, digər tərəfdən isə iqtisadi inkişafın təməlini təşkil edən sahələrdən biridir. Bu sektorun inkişafı yalnız iş yerlərinin yaradılması və fiziki infrastrukturların təkmilləşdirilməsi ilə bağlı deyil, həm də digər sahələrə, məsələn, istehsalata, xidmətlərə və ticarətə müsbət təsir göstərirv [2].

1. **Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM) və iqtisadi artım**

Tikinti sektoru, ölkənin ÜDM-nin əhəmiyyətli bir hissəsini təşkil edir. İnşaat işləri, yeni binaların, yolların, körpülərin tikilməsi və digər infrastruktur layihələri iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə ötürülən əlavə dəyər yaradır. Bu, həm yerli, həm də xarici sərmayələrin axınına təkan verir və iqtisadi artımı sürətləndirir. Tikinti sahəsi geniş miqyaslı layihələri və yüksək tələbini nəzərə alaraq, əhəmiyyətli iş yeri yaratmaqla, əhalinin işsizlik probleminin həllində də rol oynayır.

2. **İş yerlərinin yaradılması və əhalinin rifahı**

Tikinti sahəsinin inkişafı ilə birbaşa bağlı olan ən mühüm iqtisadi faydalardan biri, iş imkanlarının artmasıdır. Bu sektorda işçi qüvvəsinin müxtəlif sahələrdə - mühəndislər, memarlar, inşaatçılar, texniklər, mütəxəssislər və hətta qeyri-ixtisaslaşdırılmış işçilər kimi çoxsaylı işçi qüvvəsi tələb olunur. Eyni zamanda, bu sahədə yaradılan iş yerləri digər sektorlarda da xidmətlər və tələbat yaratdığı üçün geniş miqyaslı iqtisadi dövriyyə təmin olunur.

3. **İnfrastruktur və iqtisadiyyatın digər sektorları ilə əlaqəsi**

Tikinti sektoru, xüsusən də yol-nəqliyyat, enerji təchizatı, su və kanalizasiya kimi infrastruktur layihələri vasitəsilə digər iqtisadi sektorlara müsbət təsir göstərir. Yaxşı inkişaf etmiş infrastruktur iqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyini artırır, ixrac və idxal proseslərini asanlaşdırır, ticarət dövriyyəsini artırır və sərmayə qoyuluşlarını cəlb edir. Buna görə də, tikinti sahəsi iqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişafı üçün təməl təmin edir.

4. **Sərmayə və investisiyalar**

Dövlət və özəl sektorun tikinti sahəsinə qoyduğu sərmayələr iqtisadiyyatın inkişafına birbaşa təsir göstərir. Tikinti sektoru, həm yerli, həm də xarici sərmayələri cəlb etmək üçün cəlbedici sahədir. Xüsusilə dövlətin böyük infrastruktur layihələri (körpülər, avtomagistrallar, dəmir yolları, hava limanları və s.) bu sahəyə olan investisiyaların artmasına səbəb olur. Dövlətin "İnvestisiya təşviqi" və digər təşviqat

proqramları, yeni tikinti layihələrinə sərmayə yatıran şirkətlərə vergi güzəştləri və digər stimullar təqdim edir ki, bu da iqtisadiyyata əlavə dəyər yaradır.

5. **Əmlak bazarının inkişafı**

Tikinti sahəsinin inkişafı ilə yanaşı, əmlak bazarının da inkişafı baş verir. Yeni yaşayış binaları, ticarət obyektləri, ofis və sənaye sahələrinin tikilməsi əmlak qiymətlərinə təsir edir və əmlak alqı-satqısı ilə əlaqəli sektorlara (maliyyə, sığorta, daşınmaz əmlak agentlikləri və s.) əlavə gəlir gətirir. Bu sahələr iqtisadiyyata geniş miqyasda fayda təmin edir. Üstəlik, yeni tikilən obyektlər və komplekslər, əhalinin yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması ilə yanaşı, dövriyyə xərclərinin artmasına və istehlakçı tələbatının artırılmasına səbəb olur.

6. **İxrac və istehsal**

Tikinti sektoru, xüsusilə tikinti materiallarının istehsalı ilə əlaqədar olaraq, digər istehsal sahələri ilə sıx əlaqədədir. Bu sahə, daşınmaz əmlakın tikintisi üçün lazım olan müxtəlif materialların, o cümlədən sement, keramika, metal və digər inşaat materiallarının istehsalına təsir göstərir. Bu materialların istehsalı, ölkənin ixrac potensialını artırır və yerli istehsalın güclənməsinə imkan verir. Bununla yanaşı, tikinti sektoru xarici şirkətlərin ölkəyə gətirdiyi yüksək texnologiyalar və müasir inşaat metodları ilə də ölkə iqtisadiyyatına töhfə verir.

7. **Dövlət Proqramları və iqtisadiyyatın stimullaşdırılması**

Azərbaycan hökuməti, tikinti sektorunun inkişafını dəstəkləyən bir sıra proqramlar və təşviqatlar həyata keçirir. "Əhalinin mənzil-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması", "Şəhərsalma və tikinti", "Yol və infrastruktur layihələri" kimi proqramlar ölkənin iqtisadiyyatını genişləndirməyə və sabitləşdirməyə kömək edir. Dövlətin tikinti sahəsindəki siyasətləri, həmçinin müasir iqtisadiyyatın tələblərinə cavab verən yeni şəhər planlaşdırma və ətraf mühitin qorunması məsələlərinə diqqət yetirməklə, davamlı iqtisadi inkişafın təminatına xidmət edir.

8. **Ətraf mühit və dayanıqlı inkişaf**

Tikinti sektoru iqtisadiyyatın inkişafına müsbət təsir göstərməklə yanaşı, ətraf mühitə təsirini də azaldan dayanıqlı və ekoloji cəhətdən təmiz tikinti texnologiyalarının tətbiqi ilə iqtisadi inkişafın ekoloji balansını qorumağa çalışır. Müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq, enerji səmərəli, ekoloji cəhətdən təmiz binaların tikilməsi iqtisadiyyata əlavə fayda gətirir və uzun müddətdə təbii sərvətlərin qorunmasına kömək edir [4].

NƏTİCƏ

Azərbaycanın tikinti sahəsi son illərdə sürətli inkişaf yoluna qədəm qoyub və bu inkişaf, həm iqtisadiyyatın artımına, həm də əhalinin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasına mühüm töhfə verir. Müasir tikinti texnologiyalarının tətbiqi, infrastruktur layihələrinin reallaşdırılması, dövlətin dəstəyi və xarici sərmayələrin artması bu sahənin gələcəyini daha da parlaq edir. Ümumiyyətlə, tikinti sahəsinin inkişafı ölkə iqtisadiyyatının müxtəlif sahələri ilə sıx əlaqədədir və onun inkişafı iqtisadi artımın təməlini təşkil edir. Bu sektor, dövlətin və özəl sektorun həm iqtisadi, həm də sosial məqsədlərinə çatmasına imkan yaradır. İnfrastrukturun təkmilləşdirilməsi, yeni iş yerlərinin yaradılması, sərmayə qoyuluşları, istehsalatın artması və əmlak bazarının inkişafı kimi faktorlar, tikinti sahəsinin iqtisadiyyatdakı rolunun vacibliyini daha da artırır.

ƏDƏBİYYAT

1. Phillips, M. D. (2018). *The economic impact of construction on economic growth*. Springer.
2. Brown, J. P., & Evans, S. B. (2020). *Construction and economic growth in developing countries: The role of infrastructure investment*. Oxford University Press.
3. Stokes, R. F., & Miller, D. J. (2019). *Infrastructure investment and economic growth: The long-term impacts*. Routledge.
4. Smith, J. D., & Miller, E. R. (2021). *Innovation and productivity in construction: Technological advancements and their impact on growth*. Cambridge University Press.
5. Green, A. R., & Roberts, M. E. (2022). *Social and environmental impact of the construction industry: Sustainability and economic growth*. Elsevier.

Reyhan MİRZAĞAYEVA

Bakı Dövlət Universiteti,
doktorant
reyhan.mirzagayeva@gmail.com

YENİYETMƏLƏRİN DEVİANT DAVRANIŞININ İDARƏ EDİLMƏSİ KONSEPSİYASI

Xülasə: *Yeniyetmələrin deviant davranışları onların inkişafı və sosial uyğunlaşma dövründə qarşılaşdıqları çətinliklərdən irəli gələn, cəmiyyətin normalarına qarşı çıxan hərəkətlərdir. Bu davranışlar, həm fərdi, həm də sosial səviyyədə müxtəlif mənfi nəticələrə yol açа bilər. Yeniyetmələrin deviant davranışlarının idarə edilməsi, onların düzgün sosiallaşmasına və gələcəkdə məsuliyyətli və cəmiyyətə faydalı fərdlər olaraq inkişaf etmələrinə xidmət edir. Bu sahədə effektiv yanaşmalar, ailə, məktəb və cəmiyyətin birgə əməkdaşlığı ilə həyata keçirilməlidir. Bu aspektdən məsələnin izahına yanaşılmış və konfrans materialında, yeniyetmələrin deviant davranışlarının idarə edilməsi üçün tətbiq oluna biləcək müxtəlif üsul və strategiyalar müzakirə edilmişdir.*

Açar sözlər: *Yeniyetmə, deviant davranış, anomiya nəzəriyyəsi, idarəetmə, konsepsiya*

THE CONCEPT OF MANAGEMENT OF ADOLESCENT DEVIANT BEHAVIOR

Abstract: *The deviant behaviors of teenagers are the actions that go against the norms of society, resulting from the difficulties they face during their development and social adaptation. These behaviors can lead to various negative consequences, both at the individual and social level. Management of deviant behavior of adolescents serves for their proper socialization and their development as responsible and useful individuals in the future. Effective approaches in this area should be implemented with the joint cooperation of family, school and society. From this aspect, the explanation of the issue was approached and various methods and strategies that can be applied for the management of deviant behavior of teenagers were discussed in the conference material.*

Keywords: *Adolescent, deviant behavior, anomie theory, management, concept*

КОНЦЕПЦИЯ УПРАВЛЕНИЯ ДЕВИАНТНЫМ ПОВЕДЕНИЕМ ПОДРОСТКОВ

Резюме: *Девиантное поведение подростков – это действия, противоречащие нормам общества, возникающие в результате трудностей, с которыми они сталкиваются в процессе своего развития и социальной адаптации. Такое поведение может привести к различным негативным последствиям, как на индивидуальном, так и на социальном уровне. Управление девиантным поведением подростков служит их правильной социализации и развитию в будущем как ответственных и полезных личностей. Эффективные подходы в этой области должны реализовываться при совместном сотрудничестве семьи, школы и общества. С этого аспекта в материале конференции подходили к объяснению вопроса и обсуждались различные методы и стратегии, которые можно применить для управления девиантным поведением подростков.*

Ключевые слова: *Подросток, девиантное поведение, теория аномии, менеджмент, концепция*

GİRİŞ

İlk öncə onu qeyd edək ki, konsepsiya (latıncadan “conception” anlayış, qəbul etmə) bir mövzu, fikir, ideya və ya problemin əsas prinsiplərini və ya strukturunu izah edən ümumi anlayışdır [9]. Konsepsiya bir məsələnin nəzəri əsaslarını müəyyən edir və onun necə başa düşülməsini izah edir. Bu, müəyyən bir sahədəki düşüncə tərzini, metodologiyanı və yanaşmanı müəyyən edən anlayışdır. Yeniyetmələrin deviant davranışının idarə edilməsi, onların sosial uyğunlaşmasına və inkişafına təsir edən vacib bir məsələdir. Deviant davranış, cəmiyyətin qəbul etdiyi normalara və qaydalara qarşı çıxan, qeyri-adi və bəzən pozucu davranışlar olaraq təyin edilir. Yeniyetmələrin bu cür davranışları, onların kimlik axtarışı, emosional və psixoloji inkişaf dövrü ilə sıx bağlıdır. Bu tip davranışların idarə edilməsi üçün bir sıra fərqli yanaşmalar və strategiyalar mövcuddur.

Mövzu ilə bağlı apardığımız xarici ədəbiyyatların araşdırılması zamanı müəyyən etdik ki, deviant davranış sahəsində konsepsiyalara misal olaraq, sosioloqların klassik işləri İ. Hofmanın (total sistemlər), E. Dürkqeymin (anomiya nəzəriyyəsi), R. Mertonun (deviant davranışın yaranma səbəbləri), A. Koenin (intitusional gözləntilərə uyğunsuzluq), K. Marksın (deviasiya sosial səbəb kimi), T. Parsonun (davranış deviasiyanın və konformizmin nöqteyi-nəzərindən), P. A. Sorokinin (deviant davranışın nisbiliyi), R. Xarrenin (könüllü risk davranışının nəzəriyyəsi) əsərləri ilə təqdim olunmuşdur. Deviantologiyanın müasir tədqiqatçıları E. Qiddens (deviant davranışın nonkonformist nöqteyi-nəzərdən anlaşılması), F. Pataki (deviasiya sistem hadisəsi kimi), N. Smelzer (deviant davranış komponentlər kimi: individ, norma və sosial

qrup) kimi alimlərdir [8].

Əsas hissə. Bu mövzuda əsas konsepsiyalardan biri də "Psixoloji və sosial yanaşmaları" qeyd edə bilərik. Buna aiddir: əlaqə qurmaq və dinləmək. Yeniyetmələr bəzən özlərini başqalarından fərqli hiss edə bilər və bu, deviant davranışlara səbəb ola bilər. Valideynlər, müəllimlər və mentorlar, yeniyetmələrlə açıq və dürüst əlaqə qurmalıdırlar. Onların hisslərini və narahatlıqlarını dinləmək, həmçinin onları anlamağa çalışmaq, davranışlarının səbəblərini daha yaxşı anlamağa kömək edir. Emosional dəstək və psixoloji yardım. Yeniyetmələrin deviant davranışları bəzən daxili gərginliklərdən, ailə problemlərindən və ya özünü dəyərsiz hiss etmədən qaynaqlanır. Psixoloji dəstək və terapiya bu cür davranışları dəyişdirmək üçün effektiv vasitə ola bilər. Uşaq və yeniyetmə psixoloqları, həmçinin ailə terapevtləri bu vəziyyətin idarə edilməsində müstəsna rol oynayır. Əxlaq və dəyərlərin öyrədilməsi. Yeniyetmələrə cəmiyyətin normalarını və dəyərlərini aşılamaq, onlara düzgün davranışın nə olduğunu başa salmaq vacibdir. Ailə və məktəb, bu prosesdə mühüm rol oynayır. Qaydalar qoyulmalı, amma eyni zamanda, yeniyetmələrin öz düşüncə və baxış açılarına hörmətlə yanaşılmalıdır.

Yeniyetmələrin deviant davranışlarının idarə edilməsi konsepsiyası, yeniyetmələrin cəmiyyətin müəyyən normalarına və qaydalarına uyğun olmayan davranışlarının qarşısını almaq və ya azaltmaq məqsədi güdən bir yanaşmadır. Bu konsepsiya, bir tərəfdən bu davranışların səbəblərini anlamağa, digər tərəfdən isə bu davranışların təsirlərini minimu Yeniyetmələrin deviant davranışlarının idarə edilməsi üçün bir neçə yanaşma mövcuddur:

Preventiv yanaşmalar (Profilaktika). Təhsil və maarifləndirmə: Yeniyetmələrə hüquqi və sosial normaları öyrətmək, düzgün davranış modelini təşviq etmək və onların alternativ davranışları seçmələri üçün düzgün bilik və bacarıqlar qazandırmaqdır. Ailə dəstəyi: Ailənin rolu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Valideynlərə, ailə münasibətlərini yaxşılaşdırmaq üçün təlimlər keçmək və onların davranışların müsbət istiqamətdə dəyişdirilməsinə kömək etmək. Psixoloji dəstək: Yeniyetmələrə psixoloji məsləhət xidmətləri təqdim etmək, onların emosional vəziyyətlərini idarə etmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək.

Reabilitasiya yanaşmaları. Psixoterapiya: Yeniyetmələrin deviant davranışlarının səbəblərini başa düşmələrinə və bu davranışları dəyişdirmələrinə kömək edən terapiya metodları. Alternativ proqramlar: İntizamlı tədbirlər, gənclər üçün reabilitasiya proqramları, asılılıqdan qurtulma mərkəzləri və sosial xidmətlər. Bu proqramlar yeniyetmələrə cəmiyyətə uyğun davranış formalarını mənimsətməkdə kömək edir. Mentorluq: Yeniyetmələrin həyatlarını düzgün istiqamətləndirmək üçün onlara mentorların və ya müsbət nümunə olan şəxslərin dəstəyi.

"Aqressiv reaksiyaların ümumi indeksi" üzrə cins amilinə görə iki qrup arasında fərq modeli (Cədvəl-1)

Variasiya bərabərliyinin "Levene test"i			**"T-Test"i analizi**						
Dəyişən		Sig.		df	Sig. (2-tailed)	ədədi orta fərqi	Std. yayınma fərqi	95% etibarlılıq intervalında fərq	
								Aşağı	Aşağı
Aqressiv reaksiyaların ümumi indeksi	.066	.306	2.161	8	.034	-2.60000	1.20314	-5.00082	-.19918

Bu sfera üzrə əsas təhlil aparılması olan məsələlərdən biri də cinsi fərqlilikdir. Bu sahə üzrə tədqiqat aparan yerli alimlərdən A.N. Süleymanova "Deviant davranış formali yeniyetmələrin təlim prosesinin təşkilinin sosial-psixoloji aspektləri" adlı fəlsəfə doktorluğu dissertasiyasında aqressiv reaksiyaların ümumi indeksi üzrə qızlar və oğlanlar arasında fərqi aşağıdakı formada izah etmişdir (Cədvəl-1).

"Aqressiv reaksiyaların ümumi indeksi" üzrə cins amilinə görə iki qrup arasında fərqin hansı səviyyədə olması və statistik baxımdan mənalı olub-olmamasını "T.test"i analizinin nəticələrinə əsasən müəyyənləşdirmişdik. əldə edilmiş nəticələrə əsasən qeyd edilən dəyişən üzrə iki qrup arasında müqayisə zamanı Sig=0.034 olmuşdur ki, bu da 0.05 səviyyəsində fərqin mənalı olduğunu göstərir. Deməli aqressiv reaksiyaların ümumi indeksi baxımından oğlanlarla qızlar arasında ciddi fərq var və bu indeks üzrə oğlanlarda qiymətlər daha yüksəkdi [2, s.18].

Yeniyetmələrin deviant davranışlarının idarə edilməsi konsepsiyasının tətbiqinin nəticəsi geniş və çoxşaxəli təsirlərə malik ola bilər. Bu nəticələr yalnız yeniyetmələrin davranışlarını yaxşılaşdırmaqla kifayətlənmir, həm də onların cəmiyyətə inteqrasiyasını və sağlam bir fərd olaraq inkişaflarını təmin edir.

Bundan əvvəlki tədqiqatlarımızda toğunduğumuz məsələlərdən biri də deviant davranışın rəqəmsallaşma dövrününü də xarakterizə etmişdik. Orada xüsusilə vurğulanırdı ki, rəqəmsallaşma dövrü, yeniyetmələrin həyatında çoxsaylı dəyişikliklərə və yeni imkanlara yol açıb. Bu dəyişikliklərin həm müsbət, həm də mənfi tərəfləri mövcuddur. Nəticədə, rəqəmsallaşmanın gənclər üzərindəki təsirini daha geniş və dərindən anlamaq üçün bu dövrün həm imkanlarını, həm də çətinliklərini qiymətləndirmək vacibdir. Apardığımız araşdırmalar zamanı müəyyən etdik ki, rəqəmsal dövr, yeniyetmələrin deviant davranışlarını formalaşdıran amilləri dəyişdirir. Ənənəvi dövrdəki müsbət təsir edən faktorlardan bəziləri, müasir dövrdə

azala bilər. Bu səbəbdən, yeniyetmələrin davranışlarını anlamaq və onlara dəstək olmaq üçün yeni yanaşmalar inkişaf etdirmək vacibdir.

Bu sahə üzrə tədqiqat işi aparan alimlərdən: Yeganə Əsgərovanın elmi əsərlərində qeyd edilir ki, hazırki şəraitdə insanlar arasında ictimaiyyətin qəbul etmədiyi bir çox davranışlar müşahidə olunur. Buna misal olaraq təhsildən yayınma, evdən qaçma, konfliktlərə qoşulma, aqressiv davranışlar, pozitiv maraqların və məqsədlərin olmaması, yalançılıq, qanunsuz hərəkətlərə meyllilik və sair hərəkətləri göstərmək olar. Bu cür hərəkətlər psixoloji və pedaqoji baxımdan deviant davranış kimi qiymətləndirilir.

Tədqiqatçı həmçinin qeyd edir ki, deviant davranış özündə 3 elementi birləşdirir: insanın dəyərlərə və normalara (siyasi, mənəvi, hüquqi) münasibəti: Hər bir şəxsiyyət yaşadığı cəmiyyətdə formalaşmış əxlaqi, mənəvi, hüquqi normaları, mental xüsusiyyətləri bilməli və onlara riayət etməlidir. Bu işdə ailə, məktəb, ətrafdakı insanlar, ictimai təşkilatlar, mətbuat, radio və televiziya, sosial şəbəkələr və s. ona köməkçi olmalıdırlar. İnsanı qiymətləndirən qrup və təşkilatlar: Aydındır ki, hər hansı şəxsiyyətin əməl və hərəkətlərinin ictimai normalara uyğun olub-olmaması müəyyən meyara əsaslanaraq müvafiq qrup və təşkilatlar tərəfindən qiymətləndirilir. Məsələn, əxlaqi normalara uyğunsuzluq müxtəlif insan qrupları (iş kollektivi, qonşular, qohumlar və s.), hüquqi normalara uyğunsuzluq inzibati orqanlar (polis, məhkəmə, prokurorluq və s.) tərəfindən qiymətləndirilir. İnsanın davranışı: İnsanın əməlləri və hərəkətləri cəmiyyətdə bərqərar olmuş əxlaqi normalara, mənəvi standartlara, hüquqi qanunlara uyğun gəlmirsə, bu deviant davranış hesab olunur. Təbii ki, bu cür davranış müxtəlif obyektiv və subyektiv amillərin təsirindən yarana bilər.

NƏTİCƏ

Mövzu üzrə araşdırmalar zamanı müəyyən olundu ki, yeniyetmələrin deviant davranışlarının idarə edilməsi kompleks və çoxsahəli bir prosesdir. Təkcə fərdi yanaşmalar kifayət etməz, həm də ailə, cəmiyyət və dövlət səviyyəsində koordinasiya olunmuş tədbirlər tələb olunur. Mühüm olan, yeniyetmələrə müsbət davranışları mənimsətmək, onların cəmiyyətə faydalı və sosial normalara uyğun vətəndaşlar olaraq yetişmələrini təmin etməkdir.

Yeniyetmələrin deviant davranışlarının idarə edilməsi üçün daha effektiv və məqsədyönlü yanaşmaların tətbiq edilməsi cəmiyyətin və fərdlərin ümumi inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Aşağıda, bu məqsəd üçün bəzi təkliflər təqdim olunur:

Əməkdaşlıq və koordinasiya. Deviant davranışların qarşısını almaq üçün müxtəlif sahələr arasında sıx əməkdaşlıq və koordinasiya vacibdir: Ailə, məktəb və icma arasında daha güclü əlaqələr qurulmalıdır. Ailələrə, məktəblərə və cəmiyyətə gənclərin inkişafını izləmək və onları düzgün istiqamətləndirmək üçün birgə təlim və resurslar təqdim edilməlidir.

Əməkdaşlıqla məlumat mübadiləsi: Ailələr, məktəblər və sosial xidmət qurumları arasında məlumat mübadiləsi və əməkdaşlıq artırılmalıdır. Məsələn, məktəbdə şagirdin davranışı barədə məlumat ailəyə ötürülməli və əksinə, ailənin üzləşdiyi çətinliklər barədə məktəbə məlumat verilməlidir. Bu, zamanında müdaxiləyə imkan tanıyır.

Psixoloji və sosial dəstəyin gücləndirilməsi. Yeniyetmələrin deviant davranışlarının qarşısını almaq və düzgün inkişaflarını təmin etmək üçün onların psixoloji və sosial dəstək alması vacibdir:

Psixoloji dəstək və terapiya: Yeniyetmələrə, xüsusilə emosional və sosial problemləri olanlara, fərdi və qrup terapiyası xidmətləri təqdim olunmalıdır. Bu, onların hisslərini və davranışlarını düzgün idarə etmələrinə kömək edəcək.

Mentorluq və sosial dəstək proqramları: Yeniyetmələrə müsbət rol modelləri (mentorlar) və sağlam sosial dəstək şəbəkələri təqdim edilməlidir. Mentorlar yeniyetmələri həm emosional, həm də sosial cəhətdən dəstəkləyərək, onlara müsbət istiqamət göstərə bilərlər.

Fikrimizi yekunlaşdırsaq qeyd edə bilərik ki, son 20-30 il içində yeniyetmələrdə sıx görülən riskli davranışlarla əlaqədar olaraq həm nəzəri, həm də empirik çox sayda araşdırma aparılmış və əhəmiyyətli biliklər əldə edilmişdir. Deviant davranışlar ümumiyyətlə bir həyat forması olaraq qarşımıza çıxır. Deviant davranışlar birbaşa və ya dolayı olaraq gənclərin səhhətinə və həyatlarına təsir edən və potensial olaraq mənfi nəticələri ola biləcək davranışlar olaraq müəyyən edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov, A.S., Alizade, A.A. "Psychology".-Baku: Chinar-chap,-2002.
2. Süleymanova, A.N. Deviant davranış formalı yeniyetmələrin təlim prosesinin təşkilinin sosial-psixoloji aspektləri // Fəlsəfə doktorluğu dissertasiyasının avtoreferatı.-2022.- 24 s.
3. Mirzaghayeva R.M. "Methods of psychological correction of deviant behavior" // Tokyo summit-VIII international innovative studies&contemporary scientific research congress. -2024.p.376-384.
4. Mirzaghayeva, R.M. "The content of the concept of deviant behavior in the works of foreign and domestic psychologists" // 9 international Paris Congress on social sciences and humanities. - 25-27 August 2023.
5. Süleymanova, A.N. Проблема девиации и девиантного поведения несовершеннолетних / Tezis / Xarici dillərin tədrisində yeni tendensiyalar: mövcud təcrübələr və inkişaf strategiyaları /

Beynəlxalq elmi-praktik konfrans / - 30-31 oktyabr, 655 (07). - Bakı: "Elm", - 2013. - s.163-169
6. Игошев, К.Е. Опыт социально-психологического анализа несовершеннолетних правонарушителей. М.: Высш. шк.МООП СССР, 1967, 79 с.
7. Fergus, S., Zimmerman, M. Adolescent resillience: Aframework for understandinghealthy development in theface of risk. Annu Rev Public Health, 2005.
8. Bernat, D., Resnick, M. Healthy youth development. science and strategies. J PublicHealth Management Practice, 2006.
9. https://az.wikipedia.org/wiki/Konsepsiya

Руфат ТАБАСАРАНСКИЙ

Бакинского Государственного Университета,
докторант
rufat.tabasaransky@gmail.com

QİDA TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

Xülasə: *Məqalədə ərzaq təhlükəsizliyinin müxtəlif nəzəri və konseptual aspektləri araşdırılmışdır. Tədqiqatlar əhalinin ərzaq məhsulları ilə təmin olunmasına köməklik göstərən zəruri tədbirlər kompleksini nümayiş etdirir. Ərzaq təhlükəsizliyinə dair nəzəri baxışların müqayisəli təhlili aparılmış və hər bir yanaşmanın xüsusiyyətləri verilmişdir. Eyni zamanda, ölkə əhalisinin bütün qrupları üçün ərzaq məhsullarının kifayət qədər və fiziki əlçatanlığının təmin edilməsi üçün dövlət dəstəyi və proqramlarının həyata keçirilməsi aspektlərinin zəruriliyi və əhəmiyyəti qeyd olunmuşdur. Araşdırma işində, ərzaq təhlükəsizliyinin davamlı inkişafına sistemli yanaşma çərçivəsində müxtəlif iqtisadi, ekoloji, sosial sistemlərin öyrənilməsinə yanaşmaların təkmilləşdirilməsi təklif olunur.*

Açar sözlər: *Ərzaq təhlükəsizliyi, ərzaq təminatı, qida, istehlak, kalori miqdarı*

THE ORETICAL FOUNDATIONS OF FOOD SECURITY

Abstract: *The article examines various theoretical and conceptual aspects of food security. Practice demonstrates a set of necessary measures to ensure the provision of the population with food products. A comparative analysis of theoretical views on food security is carried out and a characteristic of each of the approaches is given. Further, the necessity and significance of aspects of state support and implementation of state programs to ensure sufficiency and physical availability of food products for all groups of the country's population are noted. Improvement of approaches to the study of various economic, environmental, social, etc. is proposed within the framework of a systemic approach to sustainable development of food security.*

Keywords: *Food security, food supply, food products, consumption, sufficiency of consumption, caloric content*

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Резюме: *В статье рассматриваются различные теоретические и концептуальные аспекты продовольственной безопасности. Практика демонстрирует комплекс необходимых мер, способствующих обеспечению населения продовольственными товарами. Проводится сравнительный анализ теоретических воззрений продовольственной безопасности и дается характеристика каждого из подходов. Далее отмечается необходимость и значимость аспектов государственной поддержки и реализации государственных программ по обеспечению, достаточности и физической доступности продуктов питания всех групп населения страны. Предлагается совершенствование подходов к изучению различных экономических, экологических, социальных и др. в рамках системного подхода к устойчивому развитию продовольственной безопасности.*

Ключевые слова: *Продовольственная безопасность, продовольственное обеспечение, продукты питания, потребление, достаточность потребления, калорийность*

ВВЕДЕНИЕ

В динамично изменяющемся мире производство и потребление товаров широкого употребления приобретает совершенно иное значение чем было прежде. Количество потребляемых и используемых продуктов все время возрастает, пожалуй, единственным исключением становятся циклические изменения в экономике. Значимыми продуктами с постоянным ростом спроса на рынке являются продуктовые товары. Широкий товарный ассортимент продуктовых товаров позволяет потребителям выбирать необходимую продуктовую корзину для удовлетворения нужд в физиологических потребностях.

Климатические изменения, наблюдаемые в современное время, значительно сужают возможности продовольственного обеспечения населения необходимыми продуктами питания. Эрозия почв уменьшает посевные площади необходимые для осуществления сельскохозяйственных работ. Другой не менее важной проблемой становится значительного оскудение водных ресурсов необходимых для проведения необходимых посевных мероприятий и орошения земель. Таким образом, проблема продовольственной обеспеченности становится важным фактором в системе национальной безопасности. В это связи важным компонентом, формирующим его в общей системы будет выступать продовольственная безопасность. Реализация значительных государственных программ в данной сфере существенное увеличили возможности самообеспеченности страны в продуктах питания и уменьшения зависимости от импорта продовольственных товаров. Несмотря на сужение объемов импорта продуктов питания, все же зависимость от поставок продуктов питания остается высокой.

Продовольственная безопасность в системе национальной безопасности представляет особый интерес с точки зрения, как физической доступности, так и текущего состояния агропромышленного сектора экономики. Со времени обретения независимости Азербайджан прошел очень трудный период формирования собственного сельскохозяйственного сектора экономики и обеспечения населения необходимыми продуктами питания. В период формирования были приняты многочисленные нормативно - правовые акты по совершенствованию и улучшению инфраструктуры отрасли и их соответствию международным стандартам.

Реализация государственных программ по самообеспечению продовольственными товарами позволило создать агропромышленные технологические парки деятельность которых увеличили потенциал сельскохозяйственных возможностей страны.

Концептуальные подходы к формированию продовольственной безопасности.

Проблема обеспечения населения продуктами питания была в фокусе внимание со времен античного мира. Древнегреческий философ Аристотель уделял внимание проблемам обеспечения населения продуктами питания.

Французский философ и экономист Ф. Кенэ в научной работе «Экономические таблицы» уделяет внимание совершенствованию сельскохозяйственных механизмов составляющий основу устойчивого экономического развития. Он рассматривает сельское хозяйство как единственный и необходимый капитал в экономике имеющий тенденцию к развитию посредством рационального использования ресурсов. Экономическое развитие посредством существенного вложения инвестиций в аграрный сектор по мнению физиократов будут приносит определенные дивиденды и окупятся в течение десяти лет. [1]. Таким образом Кенэ уделил особое внимание к совершенствованию сельскохозяйственного воспроизводства посредством государственно-частных механизмов управления, задействованных в аграрном секторе.

Представители классической школы экономики уделяли внимание экономическим механизмам, посредством которых возможно построит более эффективному систему взаимоотношений между производителями и покупателями. А. Смит выдвинул идею об функциональном разделении элементов формирующих экономическую систему и взаимоотношения между экономическими объектами и субъектами в своей научной работе «Исследовании о природе и причинах богатства народов». В сравнении с физиократами и меркантилистами он рассматривал продовольственное обеспечение и производство сельскохозяйственных товаров в качестве категории общей системы экономики в основе которой является капитал, формирующий богатство народов. Аграрный сектор он рассматривал как одно из важных звеньев обеспечивающих экономическую устойчивость и развитие [2]. Другой английский экономист Д. Рикардо предположил, что решение обеспечения продовольствием населения возможно посредством введения механизмов свободной торговли и обращения товаров между странами. Экспортно- импортные взаимоотношения, по его мнению, позволят сократить дефицит товаров на рынке тем самым стимулируя само производство продовольственных товаров [].

Неординарный подход в решении обеспечения продовольственными товарами населения и обеспеченности объемов производства рассматривал Т. Мальтус в работе «Опыт о законе народонаселения». По его мнению, продовольственную проблему голода и обеспечения на основе геометрической увеличения населения и арифметической прогрессии производства продовольствия. Увеличение численности населения не обеспеченной в достаточной мере продовольствием должно

постоянно регулироваться для достижения соразмерности доли населения и объемов производства продуктов питания. Мальтузианцы обосновывают свои идеи ограниченностью продовольствия из-за возникающий диспропорции нормального потребления продуктов питания вследствие естественного прироста населения и дефицита пахотных земель пригодных для возделывания, выпаса скота и др. сельскохозяйственных работ. С другой стороны, отсутствие должной аграрной инфраструктуры заметно сказывается на объемах производства продовольственных товаров [4]. Необходимо отметить, что производство продуктов питания тесно взаимосвязана с экосистемой и воздействие человеческой деятельности оказывает пагубное воздействие на уменьшение площади плодородных почв. Процесс опустынивания почвы в местах бывших плодородных почв, уменьшение лесных массивов и демографические взрывы естественных образом оказывают влияние на продовольственное обеспечение. Взгляды Мальтуса по обеспечению населения продовольствием считаются актуальными и в данное время, ученые обосновывают его подходы современными тенденциями, сформировавшимися в процессе климатических изменений. Политика контроля за ростом численности населения по обеспечению их необходимым продуктовым набором использовалась некоторыми странами во второй половине 20 века к примеру китайская программа «одна семья-один ребенок» [5].

Жозуэ де Кастро в работе «География голода» утверждает, что обеспеченность продуктами питания не всегда зависит от объемов их производства, но и от покупной способности населения. По его взглядам проблема обеспечения продуктами питания тесно взаимосвязана с социально-экономическими причинами и интересами [6]. В подтверждение его слов необходимо обратить внимание на данную проблему через анализ данных внешнеторговых взаимоотношений между странами, когда нехватка продовольственных ресурсов в стране не покрывается за счет собственных имеющихся средств, а экспорт товаров сельского хозяйства заметно выше собственного потребления.

Некоторые ученые придерживаются мнения, что продукты питания производятся с использованием сокращающихся природных ресурсов вследствие эрозии почвы и из-за проблем, связанных с орошением среди которых М.Карти [7]. Эрозия почвы по мнению ученых является проблемой из-за увеличения пахотных земель и пастбищ огромных размеров, неустойчивых методов ведения хозяйства, воздействия инфраструктуры электроснабжения и водоснабжения на экосистему [8].

Доступность человека к продуктам питания является значимым фактором в системе продовольственной безопасности утверждает А. Сен. По его мнению, ограниченность доступности к продуктам питания приводит к увеличению голода вследствие бедности при наличии достаточности самих продуктов. Он в качестве обоснованности своей мысли приводит данные макро и микроанализа продовольствия фермерских хозяйств и индивидуального уровня. Таким образом переход от макроанализа к микро дает возможность оценить необходимый уровень и запасы продовольствия [9].

Рутлингер, Кнапп, Сиамвалла, Валдес придавали значение проблеме нехватки продовольствия при наличие достаточного уровня продовольственной безопасности при определенном минимальном уровне потребления пищи, его целевого значения [10]. Барраклов, Уттинг и Сахн описывали изучение достаточности основных продуктов для удовлетворения потребностей в питании, а также с энергетическим составом необходимым для введения активной и здоровой жизни [11]. Данные работы предопределили ряд существенных аспектов фокусом которых является индивидуум, а не домашнее хозяйство. Научная статья Филлипса и Тейлора посвящена анализу производства продуктов питания домашними хозяйствами представляющее агрегирование потребностей в пище членов этого домашнего хозяйства, выраженная в пользе продуктов питания, определенная качеством и калорийным содержанием [12]. К этой тематике уделили внимание было также Хамад и Кашроум в контексте домашних хозяйств и индивидуальном уровнях в общей концепции продовольственной безопасности [13]. Биккель и Стамолись сфокусировали внимание на проблемах расходования продовольственных запасов и достаточности продуктов питания и расходованием этих запасов борьбой с бедностью [14].

По суждениям Ворс и Симелан безопасность питания включает различные факторы такие как физический, экономический, медико-санитарной помощи, экологический, социальный и образования доступ к сбалансированному питанию [15]. Равноценная продуктовая корзина доступная населению с определенным набором необходимого количества калорий производимых продуктов питания не всегда доступна потребителям с точки зрения питательных веществ, в результате создается значительный разрыв между объемом производства и потреблением. В ряде исследований проблема продовольственной безопасности тесна связанна с хроническими заболеваниями и количеством доступной еды. Исследования Аббаде посвящены снижению чрезмерного потребления и нацелены на определенные группы населения в соответствие с рекомендациями по здоровой диете либо рациональному питанию, что соответствует избыточному потреблению естественным образом сказывающиеся на здоровье [16]. Стамоулис и Зезза характеризуют продовольственную безопасность с точки зрения концепции стабильности включая в него такие факторы как природно-климатические, экономические, политические кризисы, сезонность и неблагоприятные условия. Наличие логистической цепи поставок продовольственных товаров их своевременная доставка на рынки

является одной из уязвимых мест в системе устойчивой продовольственной безопасности к такому выводу пришли Огот, Джаворска и Чжу анализируя теоретические и эмпирические разрывы между международной торговлей и продуктовой достаточностью в зависимости рынка от импорта продуктов питания что является уязвимым звеном в обеспечение продовольственной безопасности [17].

На проблемах субъективности в рамках продовольственной безопасности посредством свободного выбора производимых товаров со стороны индивидуальных предпринимателей или групп индивидов в производстве, переработке, хранении и распределении продовольственных товаров акцентируют внимание Бурчи, Муро и Чаппель. В дополнение к приведённому их непосредственное участие в политике, определяющей продовольственную систему и регулирование [18]. Шурман и Валд напротив считают, что мелкие производители не могут существенно влиять на продовольственную систему считая это прерогативой крупных производителей поэтому не обладают субъективностью вследствие это они скорее оппозиционны к системе продовольственной безопасности [19].

В системе продовольственной безопасности одним из важных и существенных аспектов считается формирование устойчивости подразумевающую способность обеспечение продовольствием населения в настоящем и будущем учитывая экологические, экономические и социальные факторы без ущерба и угроз. Таким образом обеспечение устойчивости носит долгосрочный характер и нацелен на сохранение базовых условий для обеспечения питанием будущих поколений. Комплексный подход устойчивости в концепциях продовольственной безопасности с межкоммуникационными аспектами других систем с учетом современных тенденций климатических изменений предлагают Эль Билали, Мейбек, Карлссан и др [20].

Продовольственная безопасность должна формироваться за счет способности страны к обеспечению страны большей части продуктов питания посредством внутренних ресурсов и развитием агропромышленного комплекса готового к вызовам и угрозам голода М. Трейси считает [30]. Готовность страны к вызовам природно-климатических изменений посредством формирования устойчивого механизма обеспечения продуктами питания населения с учетом его демографических особенностей, а также защищенности аграрного сектора социально-экономических потрясений, способности к трансформации является неотъемлемым условием современной устойчивой системы продовольственной безопасности считают Муро и Маззиотта [21].

В последнее время наибольшая значимость в исследованиях придается внедрению цифровых технологий в агропромышленный комплекс в качестве мер по обеспечению продовольственными товарами населения. По мнению Дудина и Анищенко, внедрение инновационных технологий позволит существенно улучшить реализацию устойчивости продовольственной безопасности [22].

Заключение

Значимость обеспечения населения продуктами питания должна проводится с учетом многоаспектного подхода, включающего различные отрасли. В целях реализации государственных программ по продовольственной безопасности комплекс мероприятий включает в себя не только обеспечение населения производством здоровой пищей, но и современный комплекс медицинских услуг необходимый для поддержания здорового образа жизни. В связи с этим необходимо стандартизировать продуктовый ряд товаров не только предприятий осуществляющих свою деятельность в сфере сельского хозяйства, но и медицинских учреждений, контролирующих содержание данной продукции. Создание санитарных лабораторий необходимы также в целях контроля поступающих в страну продуктов питания посредством импорта.

В большинстве стран, в том числе и в Азербайджане в рамках реализации основных положений доктрины продовольственной безопасности предусматривается комплекс мер направленный на усовершенствование аграрного сектора экономики. Модернизация включает не только производство продуктов питание, но рациональное и эффективное использование ресурсов необходимых в производстве товаров.

Обеспечение населения здоровой пищей требует также усовершенствование экономической инфраструктуры, требующей тщательного и взвешенного подхода. Комплекс мер по совершенствованию сельскохозяйственной инфраструктуры реализуется в рамках государственной программы, являющейся одним из элементов в доктрине продовольственной безопасности. Надзорным органом, осуществляющим контроль над исполнением необходимых, мер предусмотренных в государственной программе является Государственное Агентство по продовольственной безопасности.

Таким образом теоретические основы, заложенные еще во времена античности и вопросы, волновавшие и являющиеся актуальными для ученых изучающих достаточность и физическую доступность продуктов питания населением, будут продолжены в ближайшей перспективе. Несмотря на смену эпох система обеспечения населения необходимыми продуктами питания вследствие эволюции концептуальных воззрений трансформировалась в системный подход в большинстве в своем именуемый продовольственной безопасностью задействованных не только на современном этапе развития, но и предусматривающий будущие поколения. Переход от примитивных стадий предусматривающих комплекс мер обеспечения населения продуктами питания теоретические

основы достигли стадии устойчивого развития по обеспечению населения продуктами питания и продовольственной безопасностью.

Список использованной литературы

1. Кетова Ф. Р., Тлостанова Н. З., Генезис категории «продовольственная безопасность» эл.ресурс: https://cyberleninka.ru/article/n/genezis-kategorii-prodovolstvennaya-bezopasnost/viewer
2. Адам Смит. Исследование о природе и причинах богатства наций. – М.: Эксмо, 2009. – 960 с.; http://www. finansy.ru/book/post_1271837758.html
3. Рикардо Д. Сочинения. Том 3. Статьи по аграрному вопросу критические примечания к книге Мальтуса. Перевод под редакцией М.Н. Смит. Москва: Госполитиздат, 1955
4. Мальтус Т. Опыт закона о народонаселении. Москва: АСТ, 2022
5. Якимович Е.А. Трансформация трактовок продовольственной безопасности // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Экономика. 2023. Т. 31. № 1. С. 91–106. https://doi.org/10.22363/2313-2329-2023-31-1-91-106. эл.ресурс:https://cyberleninka.ru/article/n/transformatsiya-traktovok-prodovolstvennoy-bezopasnosti
6. Жозуэ де Кастро. География голода (Голод в Бразилии / Пер. с португ. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1950. – С. 23–25.
7. Mc, Carthy, U., Uysal, I., Badia-Melis, R., Mercier, S., O'Donnell, C., & Ktenioudaki, A. (2018). Global food security — Issues, challenges and technological solutions. Trends Food Sci. Technology, 77, 11–20.
8. Béné, C., Oosterveer, P., Lamotte, L., Brouwer, I.D., & Haan, S. (2019). When food systems meet sustainability — current narratives and implications for actions. World Development, 113, 16–30.
9. Sen, A. (1981). Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation. Clarendon Press, Oxford.
10. Reutlinger, S., & Knapp, K.C. (1980). Food Security in Food Deficit Countries. Staff Working Paper 393. The World Bank.
11. Sahn, D.E. (1989). A conceptual framework for examining the seasonal aspects of household food security. In D.E. Sahn (Ed.), Seasonal Variability in Third World Agriculture: The Consequences for Food Security, Baltimore and London: John Hopkins University Press.
12. Phillips, T.P., & Taylor, D.S. (1990). Optimal Control of Food Insecurity: A Conceptual Framework. American Journal of Agricultural Economics, 72(5), 1304–1310.
13. Hamad, H., & Khashroum, A. (2016). Household Food Insecurity (HFIS): Definitions, Measurements, Socio-Demographic and Economic Aspects. Journal of Natural Sciences Research, 6(2), 63–75.
14. Stamoulis, K., & Zezza, A. (2003). A Conceptual Framework for National Agricultural, Rural Development, and Food Strategies and Policies. ESA Working Paper, 03–17.
15. Simelane, K.S., & Worth, S. (2020). Food and Nutrition Security Theory. PubMed, 41(3), 367–379. https://doi.org/10.1177/0379572120925341
16. Abbade, E. (2016). Availability, access and utilization: Identifying the main fragilities for promoting food security in developing countries. World Journal of Science, Technology and Sustainable Development, 14(4), 322–335. https://doi.org/10.1108/ WJSTSD-05-2016-0033
17. Zhu, Y. (2016). International trade and food security: conceptual discussion, WTO and the case of China. China Agricultural Economic Review, 8(3), 399–411. https://doi.org/10.1108/ CAER-09-2015-0127
18. Chappell, M.J. (2018) Beginning to End Hunger: Food and the Environment in Belo Horizonte, Brazil, and Beyond. Oakland, USA: University of California Press.
19. Wald, N., & Hill, D. (2016). Rescaling' alternative food systems: from food security to food sovereignty. Agric. Hum., 33, 203–213, 10.1007/s10460-015-9623-x.
20. Carlsson, L., Callaghan, E., Morley, A., & Broman, G. (2017). Food system sustainability across scales: a proposed local-to-global approach to community planning and assessment. Sustainability, 9(6), 1061.
21. Muro P., Mazziotta M. towards a food insecurity multidimensional index (FIMI) (2010/2011) электронный ресурс: Режим доступа: https://www.fao.org/fileadmin/templates/erp/uni/fimi.pdf.
22. Дудин М.Н., Анищенко А.Н. Концептуальные вопросы обеспечения продовольственной безопасности Российской Федерации в контексте цифровой реформации отрасли // Продовольственная политика и безопасность. – 2022. – Том 9. – № 1. – С. 23-48. – doi: 10.18334/ppib.9.1.114435.

Arzu AŞUROVA

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti,
magistrant
a.ashurova@atmu.edu.az

SOSİAL İŞÇİNİN PSİXOLOJİ SAĞLAMLIĞININ DƏSTƏKLƏNMƏSİ

Xülasə: Psixoloji sağlamlıq*-insanların psixoloji, emosional və sosial baxımdan rifah halıdır. Bu, sadəcə xəstəlik və ya pozğunluq olmaması ilə məhdudlaşmır. Psixoloji sağlamlıq, insanların öz daxili dünyasında rahatlıq hissi və həyatın çətinlikləri ilə uğurlu şəkildə başa çıxabilmə qabiliyyətidir. Psixoloji sağlamlığı yaxşı olan insanlar öz duyğularını idarə edə bilir, stres və təzyiq ilə başa çıxırlar və həyatlarında müsbət əlaqələr qururlar. Bu konteksdə məqalədə təhlillər verilmiş və sosial işçinin psixoloji sağlamlığının dəstəklənməsi şərh edilmişdir.*

Açar sözlər: *Sosial işçi, informasiya xidməti, psixoloji dəstək, sağlamlıq*

SUPPORTING THE PSYCHOLOGICAL HEALTH OF THE SOCIAL WORKER

Abstract: *Psychological health is the psychological, emotional and social well-being of people. It is not limited to the mere absence of disease or disorder. Psychological health is people's sense of comfort in their inner world and their ability to successfully cope with life's challenges. People with good psychological health can control their emotions, deal with stress and pressure and build positive relationships in their lives. In this context, the article analyzes and comments on supporting the psychological health of social workers.*

Keywords: *Social worker, information service, psychological support, health*

ПОДДЕРЖАНИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ЗДОРОВЬЯ СОЦИАЛЬНОГО РАБОТНИКА

Резюме: *Психологическое здоровье- это психологическое, эмоциональное и социальное благополучие человека. Оно не ограничивается простым отсутствием заболеваний или расстройств. Психологическое здоровье – это чувство комфорта человека в своем внутреннем мире и его способность успешно справляться с жизненными трудностями. Люди с хорошим психологическим здоровьем могут контролировать свои эмоции, справляться со стрессом и давлением и строить позитивные отношения в своей жизни. В этом контексте в статье анализируются и комментируются вопросы поддержания психологического здоровья социальных работников.*

Ключевые слова: *Социальный работник, информационная служба, психологическая поддержка, здоровье*

GİRİŞ

“Sosial işçi” anlayışı əsas etibarilə 19-cu əsrin sonu 20-ci əsrin əvvəllərində meydana çıxmışdır. Ancaq müstəqil ixtisas kimi özünü İkinci Dünya Müharibəsindən sonra doğrultmuşdu. 30-cu illərdə ABŞ-da (New Deal) “Yenidən Qurma”, 40-cı illərdə isə Qərbi Avropada (Welfare State) “Firavan Hökumət”, hər bir adamın hüquqlarının tanınmasına çağırırdılar. Ölkəmizdə “Sosial xidmət haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 7-ci maddəsində qeyd edilir ki, çətin həyat şəraitində olan şəxsə sosial xidmət göstərilməsi üçün yaşayış yeri üzrə müvafiq icra hakimiyyəti orqanına ərizə ilə müraciət edə bilər [5].

Əsas hissə. Sosial işçinin psixoloji sağlamlığının dəstəklənməsi onların psixoloji rifahlarının qorunmasında mühüm rol oynayır. Bu vəziyyət, onların uzun müddət davam edən peşə fəaliyyətlərində emosional və psixoloji yorğunluq (burnout), depresiya və digər sağlamlıq problemlərinin yaranmasına səbəb ola bilər. Buna görə də, sosial işçilərin psixoloji sağlamlığının dəstəklənməsi üçün müxtəlif tədbirlər və yanaşmalar mövcuddur [1].

Təhlillər əsasında müəyyən etdik ki, sosial işçilərin psixoloji sağlamlığının dəstəklənməsi üçün əsas strategiyalara aşağıdakılar aiddir.

1. **Peşəkar Dəstək və Superviziyalar**

- **Superviziyalar**: Sosial işçilərin işlərini müntəzəm olaraq supervizorlarla qiymətləndirmələri, onların öz fəaliyyətlərini daha yaxşı başa düşmələrinə və peşəkar çətinliklərlə üzləşdikdə düzgün qərarlar vermələrinə kömək edir. Superviziyalar, həmçinin sosial işçilərin emosional dəstək almasına və etik dilemmləri həll etməsinə imkan verir.
- **Məsləhət və mütəxəssis dəstəyi**: Psixoloji sağlamlıq mütəxəssisləri (psixoloqlar, psixiatrlar) tərəfindən təklif olunan dəstək sosial işçilərin psixoloji vəziyyətini yaxşılaşdırmağa kömək edə bilər. Mütəmadi olaraq psixoterapiya və ya məsləhət xidmətlərindən faydalanmaq, onların emosional

yükünü azaltmağa və işə daha sağlam yanaşmalarını təmin etməyə kömək edir.

2. **Stres İdarəetmə və Yaradıcı Düşünmə Bacarıqlarının İnkişafı**
   - **Stres idarəetmə təlimləri**: Sosial işçilər üçün stresin idarə edilməsi vacib bacarıqlardandır. Təlimlər vasitəsilə işçilərə stressin idarə edilməsi metodları (nəfəs alma məşqləri, meditasiya, yoga və s.) öyrədilə bilər. Bu metodlar onların gündəlik həyatda qarşılaşdıqları təzyiqləri daha asanlıqla idarə etmələrini təmin edir.
   - **Problem həll etmə bacarıqları**: Sosial işçilərin, müştərilərlə və iş yoldaşları ilə qarşılaşdıqları çətinlikləri daha asanlıqla həll edə bilmələri üçün problem həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək də psixoloji sağlamlığın qorunmasına kömək edir. Bu, onların stresli vəziyyətlərdən çıxış yollarını tapmalarını və rahatlamalarını təmin edir.

3. **Fiziki Sağlamlığın Dəstəklənməsi**
   - **Fiziki məşqlər və idman**: Fiziki fəaliyyət, yalnız bədən sağlamlığını deyil, həm də psixoloji sağlamlığı gücləndirir. Müntəzəm olaraq idmanla məşğul olmaq, endorfinlərin (xoşbəxtlik hormonları) ifraz olunmasına və stressin azaldılmasına səbəb olur. Sosial işçilər üçün idman salonlarına abonəlik və ya iş yerində idman imkanlarının yaradılması, stressin qarşısını almağa kömək edə bilər.
   - **Bərpa və dincəlmə**: Yuxu və istirahət də psixoloji sağlamlığın qorunmasında mühüm rol oynayır. Sosial işçilər, çox vaxt uzun iş saatlarında işləyir və bu da onların yuxu rejimini poza bilər. Yaxşı bir yuxu keyfiyyəti və mütəmadi istirahət, fiziki və psixoloji sağlamlığın qorunmasına kömək edir.

4. **İş və Şəxsi Həyatın Balanslaşdırılması**
   - **Şəxsi həyat**: Sosial işçilər üçün iş və şəxsi həyat arasında balans qurmaq vacibdir. İş saatlarının sonunda işdən uzaqlaşmaq, öz şəxsi həyatlarına diqqət ayırmaq, sevdikləri ilə vaxt keçirmək və hobbilərini həyata keçirmək onların psixoloji sağlamlığını yaxşılaşdırır.
   - **Ailəyə və şəxsi əlaqələrə vaxt ayırmaq**: Sosial işçilər işdə qarşılaşdıqları çətinlikləri və emosional yükü evdəki yaxınları ilə bölüşməli və ailə dəstəyini almalıdırlar. Bu, onların stresslərini azaldacaq və özlərini daha güvənli hiss etmələrinə kömək edəcəkdir [2].

NƏTİCƏ

Sosial işçilərin psixoloji sağlamlığının dəstəklənməsi yalnız onların özləri üçün deyil, həm də müştərilərinin və cəmiyyətin rifahı üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Sosial işçilər, hər gün çətin sosial vəziyyətlərlə mübarizə apararaq insanların həyatlarına təsir edirlər. Bu çətinliklərin öhdəsindən gəlmək üçün, onların psixoloji sağlamlığının qorunması vacibdir. Müvafiq dəstək sistemləri, təlimlər və təşkilati dəstək ilə sosial işçilərin psixoloji sağlamlığı gücləndirilə bilər. Bu, həm iş mühitinin keyfiyyətini artırar, həm də sosial işçilərin müştərilərinə daha yaxşı xidmət göstərmələrinə şərait yaradar.

Bununla bağlı aşağıdakı bəzi təklifləri qeyd edə bilərik.

- ✓ Davamlı təlimlərin keçirilməsi: Psixoloji sağlamlıq, stres idarəetməsi və özünütəhlil üzrə mütəmadi seminarlar təşkil etmək.
- ✓ Dəstək qruplarının yaradılması: Sosial işçilərin təcrübələrini bölüşə biləcəyi, emosional dəstək alacağı qruplar yaratmaq.
- ✓ Psixoloji məsləhət xidmətlərinin təşkili: İşçilərə asanlıqla müraciət edə biləcəkləri psixoloji dəstək xidmətləri təqdim etmək və s.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev, M. Azərbaycanda sosial xidmətlərin inkişafı. Bakı: "Elm və Təhsil".2010.
2. Hüseynova, L. Azərbaycanda sosial xidmətlərin idarə olunması. Bakı: "Təhsil".2019.
3. Qasımova, M. Azərbaycanda sosial xidmətlər və onların hüquqi tənzimlənməsi. Bakı: "Azərnəşr".2017.
4. Əhmədli, R.A. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində türkçülük ideologiyasının formalaşmasında etnokulturoloci amillərin rolu. «Türkologiya» beynəlxalq elmi jurnal. Bakı, 2005. №3-4. s.64-73.
5. https://e-qanun.az/framework/23195

Məlahət EHTİBAROVA

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti,
magistrant
melahetehtibarova@gmail.com

AZTƏMİNATLI AİLƏLƏRİN SOSİAL MÜDAFİƏSİNİN TƏŞKİLİNDƏ ÖZÜNÜMƏŞĞULLUQ PROQRAMLARI

Xülasə: *Aztəminatlı ailələr və onların sosial müdafiəsinin həyata keçirilməsi bütün dövlətlərin sosial siyasətində ən aktual məsələlərdən biridir. Aztəminatlı ailələr maddi çətinliklərlə üzləşən, aşağı gəlirə malik olan və sosial müdafiəyə ehtiyacı olan əhali kateqoriyasıdır. Özünüməşğulluq proqramları məhz belə ailələrə müstəqil gəlir əldə etməyə, işsizliklə mübarizə aparmağa və sosial inteqrasiya olunmağa kömək edir. Bu proqramların üstünlükləri arasında iqtisadi güclənmə, işsizliyin azalması, bacarıqların inkişafı və sosial təsir var. Beynəxalq təcrübələr göstərir ki, özünüməşğulluq proqramları aztəminatlı ailələrin vəziyyətini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırır. Ümumilikdə qeyd etsək, bu proqramların genişləndirilməsi və dəstəklənməsi aztəminatlı ailələr üçün vacib məsələlərdəndir. Bu məqalədə özünüməşğulluq proqramları və onların aztəminatlı ailələrin sosial müdafiəsindəki rolu araşdırılacaqdır.*

Açar sözlər: *aztəminatlı, ailə, sosial müdafiə, dəstək, özünüməşğulluq proqramları*

SELF-EMPLOYMENT PROGRAMS IN THE ORGANIZATION OF SOCIAL PROTECTION OF LOW-INCOME FAMILIES

Abstract: *Low-income families and their social protection are one of the most urgent issues in the social policy of all states. Low-income families are a category of population that has low income and needs social protection, facing financial difficulties. Self-employment programs help such families to earn an independent income, fight unemployment and become socially integrated. Benefits of these programs include economic empowerment, unemployment reduction, skill development and social impact. International experience shows that self-employment programs significantly improve the situation of low-income families. In general, expansion and support of these programs are important issues for low-income families. This article will examine self-employment programs and their role in the social protection of low-income families.*

Keywords: *low-income, family, social protection, support, self-employment programs*

ПРОГРАММЫ САМОЗАНЯТОСТИ В ОРГАНИЗАЦИИ СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ МАЛООБЕСПЕЧЕННЫХ СЕМЕЙ

Резюме: *Малообеспеченные семьи и их социальная защита являются одним из наиболее актуальных вопросов социальной политики всех государств. Малообеспеченные семьи – это категория населения, имеющая низкие доходы и нуждающаяся в социальной защите, испытывающая финансовые трудности. Программы самозанятости помогают таким семьям получать независимый доход, бороться с безработицей и интегрироваться в общество. Преимущества этих программ включают расширение экономических возможностей, сокращение безработицы, развитие навыков и социальное воздействие. Международный опыт показывает, что программы самозанятости существенно улучшают положение малообеспеченных семей. В целом расширение и поддержка этих программ являются важными вопросами для малообеспеченных семей. В данной статье будут рассмотрены программы самозанятости и их роль в социальной защите малообеспеченных семей.*

Ключевые слова: *малообеспеченные, семья, социальная защита, поддержка, программы самозанятости*

GİRİŞ

Aztəminatlı ailələrin sosial müdafiəsi müasir cəmiyyətlərin əsas məsələlərindən biridir. Sosial ədalət və bərabərlik prinsiplərinə əsaslanan bu sistem iqtisadi çətinliklərlə üzləşən ailələrin rifahını yaxşılaşdırmaq və onların həyat səviyyəsini yüksəltmək məqsədi daşıyır. Bu kontekstdə özünüməşğulluq proqramları aztəminatlı ailələrin sosial müdafiəsində mühüm vasitə kimi çıxış edir.

Özünüməşğulluq insanlara öz biznesini qurmaq, iqtisadi müstəqillik əldə etmək və sosial statusunu artırmaq imkanı verir. Bu proqramlar aztəminatlı ailələrə təkcə maliyyə resursları əldə etmək deyil, həm də peşəkar bacarıqları inkişaf etdirmək, özünə inam qazanmaq, cəmiyyətdə daha fəal rol oynamaq imkanı verir. Özünüməşğulluq iqtisadi imkanları artırmaqla yanaşı, həm də sosial inteqrasiyanı gücləndirir və bununla da cəmiyyətdə hər bir fərdin maksimum potensialına şərait yaradır.

Bundan əlavə, özünüməşğulluq proqramlarının uğurla həyata keçirilməsi üçün bir neçə mühüm amillər

var. Maliyyə dəstəyi, təlim proqramları, mentorluq sistemləri və şəbəkə imkanları bu proqramların effektivliyini artıran əsas komponentlərdir. Aztəminatlı ailələr üçün nəzərdə tutulmuş bu proqramlar ailələrin sosial müdafiəsində xüsusi rol oynayır. Məqalədə özünüməşğulluq proqramlarının strukturu, onların təşkili prinsipləri və bu proqramların aztəminatlı ailələrin sosial müdafiəsinə təsiri ətraflı araşdırılacaqdır. Eyni zamanda, bu proqramların müasir sosial müdafiə sistemindəki rolundan, cəmiyyətin inkişafına verdiyi töhfələrdən və gələcək perspektivlərindən danışılacaq. Beləliklə, özünüməşğulluq proqramları vasitəsilə aztəminatlı ailələrin iqtisadi və sosial müstəqilliyinin artırılması məqsədinə nail olmaq mümkündür.

1. Özünüməşğulluq proqramlarının əhəmiyyəti

Özünüməşğulluq proqramları sosial və iqtisadi inkişaf baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Aztəminatlı ailələrin sosial rifahını yüksəltmək məqsədilə sosial siyasət sahəsində özünüməşğulluq tədbirləri xüsusi yer tutur. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 7 aprel 2016-cı il tarixli 1941 nömrəli ''Əhalinin özünüməşğulluğunun təmin olunması sahəsində əlavə tədbirlər'' haqqında Sərəncamına əsasən Özünüməşğulluq proqramı həyata keçirilir[5].

İnsan kapitalının inkişafı hesabına davamlı iqtisadi tərəqqinin təmin edilməsi müasir dövrdə sosial-iqtisadi siyasətin əsasını təşkil edir. Ölkədə əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə, əhalinin özünüməşğulluq və sahibkarlıq imkanlarının genişləndirilməsi, layiqli əməyin dəstəklənməsi, işçi qüvvəsinin rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılması və əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi hesabına iqtisadi inkişafın təmin edilməsi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli 1138 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrində başlıca məqsədlər olaraq müəyyən edilmişdir[1]. Belə ki, özünüməşğulluq proqramlarının əhəmiyyətini aşağıdakı aspektlərdə izah etmək olar:

1. Özünüməşğulluq aztəminatlı ailələrə öz işini qurmaq və müstəqil gəlir əldə etmək imkanı tanıyır. Bu, aztəminatlı ailələrin iqtisadi vəziyyətini yaxşılaşdırır və onlara maliyyə müstəqilliyi qazandırır.

2. Bu proqramlar yeni iş yerlərinin yaradılmasına və yerli iqtisadiyyatın inkişafına töhfə verir. Özünüməşğulluq mikro və kiçik müəssisələrin artımını stimullaşdırır.

3. Aztəminatlı ailələrin peşə bacarıqları, idarəetmə və s. kimi sahələrdə təlimlər verilir. Bu onların əmək bazarında daha rəqabət qabiliyyətli olmalarına kömək edir.

4. Özünüməşğulluq proqramları ailələrin cəmiyyətə inteqrasiya olunmasına şərait yaradır. Öz işini quran şəxslər sosial mühitdə daha aktiv iştirak edərək, həm də sosial əlaqələrini genişləndirmək imkanı qazanırlar..

5. İqtisadi müstəqil insanlar cəmiyyətin ümumi dayanıqlığını artırır. Bu, iqtisadi böhran dövründə cəmiyyətin daha az təsirə məruz qalmasına kömək edir.

6. Özünüməşğulluq proqramları sosial ədalətin təmin olunmasına, aztəminatlı ailələrin və iş imkanlarının artırılmasına və cəmiyyətdə digər insanlarla bərabər yaşamaq hüququ imkan verir.

7. Özünüməşğulluq proqramları aztəminatlı ailələrə kiçik kreditlər, qrantlar və digər maliyyə resursları təqdim edir. Bu, onların işlərini qurma və inkişaf etdirmə prosesini asanlaşdırır.

8. Özünüməşğulluq proqramları sosial problemləri (məsələn, yoxsulluq, işsizlik) azaltmağa kömək edir. Aztəminatlı ailələr öz işlərini quraraq, iqtisadi cəhətdən aktiv olur və rifahı təmin olunur.

Aztəminatlı ailələrin sosial müdafiəsində özünüməşğulluq proqramlarının əhəmiyəti həm ailələrin iqtisadi, sosial, psixoloji inkişafına, həm də cəmiyyətdə müsbət dəyişikliklərin artması ilə bağlıdır. Bu proqramların genişləndirilməsi dövlət və qeyri-dövlət təşkilatları üçün prioritet məsələlərdən olmalıdır.

2. Özünüməşğulluq proqramlarının təşkili mexanizmi

Aztəminatlı ailələrə dəstək üçün sosial yardımlardan istifadə olunur ki, sosial yardımla bağlı münasibətləri tənzim edən '' Ünvanlı dövlət sosial yardımı haqqında'' 21 oktyabr 2005-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunun 1-ci maddəsində ünvanlı dövlət sosial yardımına aztəminatlı ailələrə dövlət tərəfindən göstərilən pul yardımı kimi anlayış verilmişdir[2,s.372]. Sosial yardımlarla bərabər, aztəminatlı ailələrin sosial müdafiəsində özünüməşğulluq proqramları da tətbiq olunur ki, bu da ailələrin sosial yardıma olan möhtaclığının qarşısının alınmasına şərait yaradır.

Aztəminatlı ailələrin sosial reabilitasiyasının həyata keçirilməsinin əsas üsullarından biri ''özünüməşğulluq''dur. Bu proqramların əsas məqsədi kəndlərdə, rayonlarda, qəsəblərdə yaşayan uşaqlardan ibarət aztəminatlı ailələrin həyat şəraitinin və sosial vəziyyətinin yüksəldilməsidir. Özünüməşğulluq proqramlarının əsas xüsusiyyəti ənənəvi yanaşmadan fərqli olaraq, aztəminatlı ailələrin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üçün onlara məqsədli vəsaitin ayrılmasıdır. Bu cür fəaliyyətə şəxsi təsərrüfatın inkişaf etdirilməsi, məhsulların istehsal olunması, həmçinin ailənin əmək qabiliyyətli üzvünün işə düzəldilməsində yaranan problemlərin aradan qaldırılmasıdır. Belə ki, özünüməşğulluq ailədə pul və ya natural formada əlavə gəlirlərinin formalaşmasına, həyat səviyyəsinin yüksəlməsi, ərzaq məhsullarına, məhsul və xidmətlərə olan tələbin artmasına, ailənin əmək fəaliyyətinin davamlı olmasına gətirib çıxarır[3,s.14].

Ümumilikdə qeyd etmək lazımdır ki, aztəminatlı ailələrə sosial dəstək üçün nəzərdə tutulan özünüməşğulluq proqramlarının əsas mərkəzində aztəminatlı ailələr və onların ehtiyacları maraqları məqsədləri olmalıdır. Aztəminatlı ailələrin rifahının təmin edilməsi üçün özünüməşğulluq proqramları davamlı dəstək məqsədi daşımalı və bu yöndə əsaslı addımlar atılmalıdır.

3. Aztəminatlı ailələrin sosial müdafiəsində özünüməşğulluq proqramlarının rolu

Özünüməşğulluq deyərkən, şəxsin özünün müstəqil surətdə və yaxud dövlətin dəstəyi ilə özünü müstəqil

şəkildə işlə təmin etməsi başa düşülür. Belə ki, özünüməşğulluğun təşkili qaydası müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi orqan tərəfindən müəyyən edilir[3].

Özünüməşğulluq proqramaları kəndlərdə maldarlıq və əkinçilik, şəhər yerlərində isə əmtəə və xidmətlərin istehsalı ilə aztəminatlı ailələrin aktiv formada məşğul olmaları məqsədilə ünvanlı yardım alan ailələrə aldıqları yardımın orta aylıq məbləğinin 12 misli qədər birdəfəlik pul yardımı ödənilməsini nəzərdə tutan proqramdır. Belə ki bu proqram ünvanlı yardım ilə birlikdə paralel fəaliyyət göstərir. Lakin aztəminatlı ailələr onlardan yalnız birindən faydalana bilər. Bu isə ailələrin öz seçimindən asılı olur. Özünüməşğulluq proqramaları aztəminatlı ailələrin iqtisadi, sosial asılılığının aradan qaldırılması ağır həyat şəraitində yaşayan insanlara maddi yardımın göstərilməsi aztəminatlı ailələrin dövlətdən və ya digər insanlardan asılılığının aradan qalxması, aztəminatlı ailələrin aldıqları vəsaitin düzgün istifadə edilməsi, həmin ailələrin həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsi ilə nəticələnir[4,s.15].

Belə ki, aztəminatlı ailələrin sosial müdafiəsində özünüməşğulluq proqramlarının rolu onların həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması, ailələrin iqtisadi yüksəlişini təmin olunması, sosial həyatda digər şəxslərlə bərabər hüquqların təmin olunması və cəmiyyətə daha yaxşı inteqrasiya imkanlarından ibarətdir.

NƏTİCƏ

Özünüməşğulluq proqramları, aztəminatlı ailələrin sosial müdafiəsinin təşkilində əvəzsiz bir rol oynayır. Belə ki, bu proqramlar aztəminatlı ailələrin həyatındaki rolu geniş və çoxşaxəlidir. Bu proqramlar yalnız iqtisadi müstəqilliyi artırmaqla kifayətlənmir, həm də sosial bərabərliyi və dayanıqlı inkişafa təşviq edir. Aztəminatlı ailələrin öz potensialını reallaşdırmağa və cəmiyyətin aktiv üzvü olmağa kömək edir. Bu proqramlar, ailələrin iqtisadi müstəqillik əldə etmələrinə və iş imkanlarını artırmalarına kömək edir. Eyni zamanda, bilik və bacarıqların inkişafını təşviq edərək, iştirakçıların iş bazarında rəqabət qabiliyyətini artırır. Sosial inteqrasiya prosesini gücləndirərək, cəmiyyətə daha aktiv iştirak etmələrini təmin edir. Nəticədə, özünüməşğulluq proqramları sosial müdafiənin güclənməsində və cəmiyyətin ümumi rifahının artırılmasında əhəmiyyətli bir alət kimi çıxış edir. Uğurlu tətbiq üçün ehtiyacların düzgün müəyyənləşdirilməsi və müvafiq dəstəyin verilməsi vacibdir.

Dövlət və qeyri-hökumət təşkilatlarının bu cür proqramları dəstəkləməsi, iqtisadi inkişafı sürətləndirir, işsizliyi azaldır və sosial ədaləti təşviq edir. Nəticədə, özünüməşğulluq aztəminatlı ailələrin rifahını artıraraq, daha güclü və dayanıqlı bir cəmiyyətin formalaşmasına xidmət edir. Bu yanaşma sosial müdafiə sisteminin müasirləşdirilməsi və bütün cəmiyyətin inkişafı baxımından vacibdir.

Nəhayət özünüməşğulluq proqramları, aztəminatlı ailələrin sosial müdafiəsini gücləndirərək cəmiyyətdə daha bərabər və dayanıqlı bir mühitin yaranmasına töhfə verir. Bu cür proqramların genişləndirilməsi və sistemli dəstəklənməsi, yalnız iqtisadi inkişaf üçün deyil, eyni zamanda sosial harmoniyanın qorunması üçün də zəruridir. Cəmiyyətin bütün üzvlərinin rifahı, bu yanaşmanın uğurlu tətbiqi ilə mümkün ola bilər.

Beləliklə aztəminatlı ailələrin sosial müdafiəsində özünüməşğulluq proqramları cəmiyyətdə sosial ədalətin bərqərar olunmasına aztəminatlı ailələrin sosial rifahının artmasına və bütün cəmiyyətdə harmoniyanın yaranmasına xidmət edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyası(2019-2030-cu illər)./ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2018-ci il 30 oktyabr tarixli 602 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.
2. Əliyev M.N. Sosial təminat hüququ: Dərslik Bakı: ''Adiloğlu'' nəşriyyatı 2007.
3. Məşğulluq haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 29 iyun 2018
4. Toğrul Q. ''Özünüdəstək'' – Birdəfəlik ünvanlı dövlət sosial yardımı proqramının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi. Bakı: İqtisadi Tədqiqatlar Mərkəzi, 2013, 53 s.
5. https://dma.gov.az/ozunemesgulluq?hl=az.

Loğman NƏSİROV

Azərbaycam Turizm və Menecment Universiteti,
magistrant
nsirovlogman@gmail.com

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA YAŞAM FƏALİYYƏTİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ SOSİAL TƏMİNAT HÜQUQU

Xülasə: *Məqalədə Azərbaycan Respublikasında sosial təminat sahəsində görülən işlər və bu hüquqlardan kimlərin istifadə edə bilməsi öz əksini tapır. Sosial təminatın insanların həyatında hansı rol oynaması məqalədə bəhs olunur. Sosial yardım,müavinətlər,əmək pensiyalarının kimə necə təyin olunması ilə bağlı suallar cavablandırılıb. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrə qoşulması və insan hüquq və azadlıqlarını qorumağı öhdəsinə götürməsi öz əksini tapır.*

Açar sözlər:*Sosial təminat,Sosial müavinət,Sosial yardım,Əmək pensiyası*

THE RIGHT TO SOCIAL SECURITY IN THE REGULATION OF LIVING ACTIVITIES IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Abstract: *The article reflects the work done in the field of social security in the Republic of Azerbaijan and who can use these rights. The role of social security in people's life is discussed in the article. Questions about how social assistance, allowances, labor pensions are assigned to whom have been answered. It is reflected in the accession of the Republic of Azerbaijan to international agreements and commitment to protect human rights and freedoms.*

Key words:*Social security,Social benefit,Sosial asisstance,Labor pension*

ПРАВО НА СОЦИАЛЬНОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ В РЕГУЛИРОВАНИИ ЖИЗНЕДЕЯТЕЛЬНОСТИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Резюме: *В статье отражена работа, проделанная в сфере социального обеспечения в Азербайджанской республике и кто может воспользоваться этими правами. В статье рассматривается роль социального обеспечения в жизни людей. Были даны ответы на вопросы о том, как кому назначаются социальная помощь, пособия, трудовые пенсии. Это отражается в присоединении Азербайджанской Республики к международным соглашениям и приверженности защите прав и свобод человека.*

Ключевые слова: *Социальное обеспечение, Социальное пособие, Социальная помощь, Трудовая пенсия.*

Yaşam fəaliyyətin tənzimlənməsi,insanların sağlam və təhlükəsiz mühitlə əhatə olunması dövlətin əsas siyasətlərindən biridir.Cəmiyyətin sağlamlığı və təhlükəsizliyi həmin cəmiyyətdə yetişən gənc nəsil üçün də vacib bir məsələdir.Yaşam fəaliyyətinin tənzimlənməsi dedikdə cəmiyyətdə insanların sağlamlığının qorunması,sağlam əmək rəqabətinin olması,insanların sosial müavinətlər və yardımlardan istifadə edə bilməsi,sosial sığorta sisteminin əlçatan olması,pensiya sisteminin qanunauyğun tətbiqi,təhsilin müasir qanunlara tabe olması,gənclərə təlim tərbiyənin düzgün aşılanması,kənd təsərrüfatı sisteminin inkişafı və.s nəzərdə tutulur.

Yaşam fəaliyyətinin tənzimlənməsi istiqamətində sosial təminat hüququna da böyük önəm verilir.Bunun əsas göstəricisi kimi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 38-ci maddəsində hər kəsin sosial təminat hüququnun təmin olunması göstərilir.Sosial təminat hüququnun mənbələrinə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası əlavə Azərbaycan Respublikasının sosial təminat sahəsində bağladığı və tərəfdar çıxdığı beynəlxalq aktlar və müqavilələr, qanunqüvvəli aktlar və digər dövlət qurumlarının qəbul etdiyi qanunlar şamil edilir.

Sosial təminat hüququnun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, dövlət əmək qabiliyyətindən məhrum olmuş və öz zəhmətindən istifadə edərək gəlir əldə edə bilməyən insanlara sosial təminat verir. Bu səbəblərdən dövlət bu qrup insanlara müəyyən bir vəsait ayırır. Ümumiyyətlə konstitusiyanın 38-ci maddəsində göstərilir ki, hər kəs müəyyən yaş həddinə çatdıqda ona dövlət tərəfindən işsizliyə,xəstəliyinə,əlilliyinə və qanunla digər hallarda sosial təminat hüququ verilir.Dövlət tərəfindən bu şəxslər pensiya,müavinət və sosial xidmətlərlə təmin olunurlar.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının qəbul olunmasından sonra sosial təminat sahəsində bir sıra digər qanunlar qəbul olunmuşdur.Buna misal olaraq pensiya təminatı və onun məsələləri haqqında qəbul olunmuş "Əmək Pensiyaları Haqqında" qanun,sosial müavinətlərin təyin olunması və ödənilməsi məsələləri "Sosial Müavinətlər Haqqında",sosial yardımın təyini və ödənilməsi məsələləri "Ünvanlı Dövlət Sosial Yardımı Haqqında"qanunları göstərə bilərik.Sosial təminat ölkədə yaşayan hər bir kəsi əhatə etməlidir.İnsanın doğulması,ölməsi,xəstəliyi,əmək qabiliyyətini itirməsi onun sosial təminat huququnun yaranmasına

gətirir.Dövlətin qanunlarına əsasən bu hallarla üzləşən hər bir şəxs sosial təminat alır və dövlət dəstəyi ilə əhatə olunur.[1,s.7]
Konstitusiyada göstərilən sosial hüquqlar insanların layiqli həyat səviyyəsi yaşaması ilə bağlıdır.Azərbaycan Respublikasında dövlətin sosial dövlət olması birbaşa olaraq göstərilmir.Lakin dövləti sosial dövlət kimi xarakterizə edən çoxsaylı normalar mövcuddur.Çünki Konstitusiyada sosial təminat,sosial müavinətlər və pensiyalar haqqında çoxsaylı maddələr mövcuddur. Konstitusiyanın bu maddələrinə baxdıqda onun insanlara yönəldiyi və onların hüquqlarının qorunmasına yönəlməsi görülən amillərdəndir.
Sosial təminat hüququ insanların maddi və mənəvi tələbatlarının ödənilməsi yollarını və əsas istiqamətlərini müəyyən edir. Sosial təminat beynəlxalq hüquqi qanunlara əsaslanaraq hazırlanır.Bu beynəlxalq qanunlardan biri də 《Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi》 dir.1948-ci il dekabr ayının 10-da qəbul edilmiş Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin 22-ci maddəsində qeyd olunur ki,cəmiyyətin üzvü kimi hər bir insanın sosial təminat,milli səylər və beynəlxalq əməkdaşlıq əsasında öz ləyaqətini qoruması, şəxsiyyətin azad inkişafı üçün zəruri olan sosial və mədəni hüquqlarını həyata keçirmək hüququ vardır.Bəyannamənin 25-ci maddəsinə əsasən,hər bir insanın özünün və ailəsinin sağlamlığı və rifahı üçün qida,paltar,mənzil,tibbi və zəruri sosial xidmətlər də daxil olmaqla,layiqli həyat səviyyəsinə nail olmaq hüququna,işsizlik,xəstəlik,əlillik,dul qalmaq,qocalıq yaxud özündən asılı olmayan digər səbəblərə görə yaşayış üçün zəruri olan vəsaitlərdən məhrum olduğu hallarda sosial təminat hüququna malikdir.
Sosial təminat hüququnun bir sıra sahəvi pirinsipləri vardır.Bura daxildir:
1)Sosial təminatın ümumiliyi pirinsipi
2)Sosial təminatın insanın layiqli həyat şəraitinə təminat verəcək səviyyədə müəyyən edilməsi prinsipi
3)Sosial təminatın təqdim edilməsi əsaslarının və növlərinin çoxluğu prinsipi
4)Sosial əhəmiyyətli hallardan asılı olaraq təminatın şərtlərinin və normalarının differensiasiyası prinsipi
5)Sosial təminat məsələlərinə dair qərarların qəbul edilməsində vətəndaşların hüquqlarını müdafiə edən ictimai təşkilatların iştirakının təmin edilməsi prinsipi[2.s238]
Sosial təminatla bağlı olan məsələlərin həyata keçirilməsi müxtəlif dövlət orqanlarına həvalə olunur.Bu dövlət orqanları sosial təminatın həyata keçirilməsi prosesinə nəzarət edir və həyata keçirir.Bu dövlət orqanlarına daxildir:
1)Azərbayca Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi və onun yerli orqanları
2)Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi yanında Sosial Müdafiə Fondu və onun yerli şöbələri
3)Azərbaycan Respublikasının Səhiyyə Nazirliyi və onun tabeçiliyində olan tibb müəssisələri
4)Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi və onun tabeçiliyində olan internat məktəbləri
5)Yerli İcra Hakimiyyəti orqanları
Sosial təminat hüququ münasibətlərində 2 subyekt çıxış edir. Bura daxildir:
Fiziki şəxs(vətəndaş) və müvafiq dövlət orqanı.Müvafiq dövlət orqanı vətəndaşların problemlərinin öyrənilməsi və qanun çərçivəsində həll olunması ilə məşğul olur.Problemin nə ilə əlaqədar olduğunu uyğun olaraq həmin şəxsə pensiya,müavinət və ya digər bir sosial xidmət göstərilə bilər.
Sosial təminat hüququ münasibətlərində çıxış edən subyektlərə isə Azərbaycan Respublikası vətəndaşları,vətəndaşlığı olmayan şəxslər,Azərbaycam Respublikası ərazisində daimi yaşayış icazəsi olan vətəndaşlar daxildir.[2 s.242]
Sosial təminat hüququnun növləri sırasında əsas yerlərdən birini pensiya təminatı tutur.Pensiya təminatı "Əmək Pensiyaları Haqqında"Azərbaycan Respublikasının qanununa əsaslanaraq həyata keçirilir. "Əmək pensiyası"-Qanunda nəzərdə tutulmuş qayda və şərtlərlə müəyyən edilən və məcburi dövlət sığortaolunanların onlara əmək pensiyası təyin olunduqdan əvvəl aldıqları əməkhaqqı və digər gəlirlərin,yaxud sığortaolunanların ömrü ilə əlaqədar onların ailə üzvlərinin itirdikləri gəlirlərin kompensasiyası məqsədilə aylıq pul ödənişidir.[3]
Təyin olunmasına görə pensiyanın 3 növü var:
1)Yaşa görə əmək pensiyası
2)Əlilliyə görə əmək pensiyası
3)Ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyası[2 s.245]
Əmək pensiyasının böyük bir hissəsi yaşa görə əmək pensiyasından ibarətdir.Yaşa görə pensiya ömürlük təyin edilir və onu almaq hüququna yalnız müvafiq sığorta stajı olan şəxslərə şamil edilir.Yaşa görə pensiya isə yalnız müəyyən yaşa çatmış şəxslərə şamil edilir.
Əmək pensiyası 2 hissədən ibarət olur:yığım hissəsi və sığorta hissəsi
Əmək pensiyasının sığorta hissəsi-fərdi hesabın sığorta hissəsində qeydə alınmış pensiya kapitalının gözlənilən pensiya ödənişi müddətinin aylarının sayına nisbəti şəklində hesablanan məbləğidir.
Əmək pensiyasının yığım hissəsi-fərdi hesabın yığım hissəsində toplanan pensiya kapitalının gözlənilən pensiya ödənişi müddətinin aylarının sayına nisbəti şəklində hesablanan məbləğidir.(2 s.257)
Əmək pensiyası bir sıra qanunlarla tənzimlənir və onlara tabe olur.Bunlar:Azərbaycan Respublikası Konstutsiyası,Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı müqavilələr,"Əmək pensiyaları" haqqında qanundan və Azərbaycan Respublikasının digər hüquqi aktlarından.
Sosial təminat hüququnda sosial müavinətlərin böyük əhəmiyyəti vardır.Sosial müavinətlər qanunlar müəyyən edilmiş qaydada ayrı-ayrı kateqoriyada olan şəxslərə sosial yardım göstərilməsi məqsədilə

birdəfəlik və ya aylıq pul ödənişləridir.[2.270]
Sosial müavinətlər aylıq,birdəfəlik,dövrü və ömürlük olaraq növlərə bölünür.
Aylıq ödənişlər sosial müavinət alan şəxslərə dövlət tərəfindən hər ay ödənilən pul ödənişidir.Bura bir sıra şəxslər daxildir:
-Dövlət qulluqçularına ömürlük müavinət
-yaşa görə müavinət
-əlilliyə görə müavinət
-ailə başçısını itirməyə görə müvinət
-3 yaşında uşağa qulluöa görə müavinət
-1 yaşınadək uşağı olan aztəminatlı ailələr
-valideynlərini itirmiş və ya valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlarının qəyyumlarına ödənilən müavinət
-vəfat etmiş Azərbaycan Respublikasının keçmiş prezidentinin ərinə(arvadına)və ya öhdəsində olan uşaqlara ödənilən müavinət
-beş uşağı olan qadınlara ödənilən müavinət;
Birdəfəlik müavinət təyin olunan şəxslər:
-radiasiya qəzası nəticəsində zərər çəkmiş şəxslərə hər il müalicə üçün müavinət
-uşağın anadan olmasına görə müavinət
-dəfn üçün müavinət
Dövrü müavinətlərə-əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinət və işsizlikdən sığortq ödənişi daxildir.
Dövlət qulluqçularına isə müavinətlər ömürlür verilir.[4]
Müavinətlər təyin olunduqdan bir müddət sonra qanunla müəyyən olunmuş qaydada dayandırıla bilər.Məsələn:-Müavinət üçün təyin olunan vaxt başa çatdıqda
-müavinət təyin olunan şəxs vəfat etdikdə
-dövlət qulluqçusu yenidən dövlət qulluğuna təyin edildikdə
-yaşa görə müavinət şəxs əmək fəaliyyətinə başladıqda
-əlilliyə görə müavinət şəxs əmək pensiyası hüququ qazandıqda
-sağlamlıq imkanları məhduq 18 yaşadək uşaqlae verilən müavinət şəxs əmək pensiyası hüququ qazandıqda.
Əhalinin sosial təminat sahəsində onların həyat fəaliyyətinin təminatı üçün sosial yardımda əhəmiyyətli önəm daşıyır.Sosial yardım aztəminatlı ailələrə dövlət tərəfindən göstərilən pul yardımıdır.
Orta aylıq gəlirləri hər bir ailə üzvü üçün ehtiyac meyarının məcmusundan aşağı olan ailə aztəminatlı ailə hesab olunur.
Ehtiyac meyarı-əhalinin əsas sosial demoqrafik qrupları üzrə yaşayış minumumundan asılı olaraq ünvanlı dövlət sosial yardımının təyin edilməsi məqsədilə dövlət büdcəsi ilə birgə hər il üçün təsdiq olunan həddir.
Sosial yardım onu almaq üçün müraciət edilən ayın birindən 1 il müddətinə təyin olunur.[5]
Ünvanlı sosial yardım 3 əsas prinsip üzərində qurulur:ünvanlılıq prinsipi,bərabərlik prinsipi və ədalətlilik prinsipi.
Ünvanlılıq-sosial yardım yalnız aztəminatlı ailələrə təyin olunur.
Bərabərlik-sosial yardım bütün aztəminatlı ailələrə təyin olunur.
Ədalətlilik-sosial yardım ailənin hər bir üzvünə düşən ehtiyac meyarının normal ehtiyac meyarı ilə arasındaki fərq məbləğində təyin olunur.
Ünvanlı sosial yardım təyin olunarkən ailənin tərkibində nəzərə alınmayan şəxslər ola bilər.Bu qrup şəxslərə aiddir:tam dövlət təminatında olan şəxslər,müddətli hərbi xidmətdə olan şəxslər,cəzaçəkmə müəssisələrində cəza çəkən şəxslər,axtarışda olan şəxslər,Azərbaycan Respublikası ərazisində yaşamayan Azərbaycan Respublikası vətəndaşları,əcnəbilər.
Son illər sosial sahədə aparılan islahatlarda dövlət başçısının əsas tapşırıqlarından biridə sosial yardımın təyin olunması mexanizminin yumşaldılması və sadələşdirilməsi olmuşdur.Bunun sayəsində aztəminatlı ailələr sosial yardım almaq hüququ da daha rahat istifadə edə bilərdilər.Bununda nəticəsi kimi son illərdə sosial yardım təyin olunan aztəminatlı ailələr çoxluq təşkil edir.Əsas yeniliklərdən biri ünvanlı sosial yardımla bağlı ailənin müraciətlərinə faktiki yaşayış yeri üzrə baxılmasını nəzərdə tutur.Ailə tərkibində əmək qabiliyyətli olub güzəştli səbəbdən işləməyən şəxslərin sırası da dəqiqləşdirilməklə genişləndirilib.
Belə ki,bu sıraya birinci dərəcə əlilliyi olan şəxsə,8 yaşına çatmamış uşağa və ya sağlamlıq imkanları məhdud 18 yaşadək uşağa qulluq edən,23 yaşədək əyani təhsil alan əmək qabiliyyətli ailə üzvləridə aid edilib.Habelə ailə tərkibində deyil,ailənin yalnız gəlirlərində baş verən dəyişiklik nəzərə alınacaq,bu dəyişiklik barədə məlumat verilməsi üçün müddətdə artıq 5 iş günündən 15 iş gününədək uzadılıb.
Həmçinin yeni qaydanın layihəsində ünvanlı sosial yardım üçün müraciət edərkən tələb olunan məlumatların sayının əhəmiyyətli dərəcədə azaldılması,ünvanlı sosial yardım təyin olunmuş ailələrin özünəməşğulluq proqramı vasitəsilə kiçik biznesə çıxışına və gəlir imkanlarını artırmalarına şərait yaradılması və.s kimi yeniliklər var.[6]

NƏTİCƏ

Azərbaycan Respublikasında sosial təminat sistemi Beynəlxalq qanunlara və prinsiplərə uyğun qurulmuşdur. Sosial təminat sahəsində müstəqillik əldə ediləndən sonra uğurlu addımlar atılmış və sosial təminat sahələri inkişaf etdirilmişdir.
İnsanların rifahı və sosial cəhətdən təmin olunması üçün dövlət tərəfindən dəstəklərin edilməsi ilbəil artmışdır.Sosial təminat cəhətdən əhalinin vəziyyəti yaxşılaşmış və yoxsulluq səviyyəsi aşağı düşmüşdür.Əhalinin Dövlət Sosial Yardım alması sistemi yumşaldılmış və dahada şəffaflaşdırılmışdır.Pensiya sistemi dünya standartlarına uyğun vəziyyətə gətirilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Nazim Nağıyev.Azərbaycan Respublikasında Sosial Təminatın Konstutsion və Hüquqi əsasları.Bakı-2010.177 s
2. A.Qasımov,Z.Cəfərov,R.Məmmədov,O.Məmmədov,L.Ələsgərova,Ü.Əkbərli.Əmək və Sosial Təminat Hüququ Sxemlərdə.Bakı-2020.319s
3. https://sosial.gov.az/fealiyyet/destek-istiqametleri/pensiya/umumi-melumat
4. https://e-qanun.az/framework/11508
5. https://dost.gov.az/services/targeted-state-social-assistance/?kt=27
6. https://sosial.gov.az/media/xeberler/post_357204?hl=az

Ayişə BALAYEVA

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti,
magistrant
e-mail: balayevaayisha@gmail.com

ATƏŞGAH MƏBƏDİ – TURİZMƏ AÇILAN QAPI

Xülasə: *Bəşəriyyətin yarandığı ilk vaxtlardan etibarən insanlar müxtəlif məqsədlərlə səyahət etmişdilər. Bunlar əsasən ilk əvvəllər ticarət məqsədli olmuş, günümüzdə isə insanlar idman, sağlamlıq, işgüzar, konqres, mədəni turizm məqsədi ilə səyahətlər edirlər. Xüsusilə də mədəni turizm məqsədi ilə səyahət edənlərin sayı günü gündən artmaqdadır. Bildiyimiz kimi Azərbaycan ərazisi sayıb qurtara bilməyəcəyimiz mədəni abidələrlə zəngindir. Məqalədə Azərbaycanda multikulturalizmin təcəssümü və mühüm mədəni turizm obyekti olan Suraxanı Hind Atəşpərəstlik məbədinin turizm baxımından əhəmiyyəti, burada turizmin inkişafına təsir edə biləcək nüanslara toxunulub.*

Açar sözlər: *turizm, mədəni irs, mədəni turizm, atəşgah, atəşpərəstlik*

FIRE TEMPLE – DOOR TO TOURISM

Abstract: *Since the beginning of mankind, people have traveled for different purposes. These were mostly commercial in the first place. Today, people travel for sports, health, business, congress, and cultural tourism. The number of travelers especially for the purpose of cultural tourism is increasing day by day. As we know, the territory of Azerbaijan is rich in cultural monuments that cannot be counted. In the article, the embodiment of multiculturalism in Azerbaijan and the significance of the Surakhani Indian Fire Temple, which is an important cultural tourism object, from the point of view of tourism, the nuances that can affect the development of tourism are touched upon here.*

Key words: *tourism, cultural heritage, cultural tourism, cease fire, fire worship*

ХРАМ ОГНЯ – ДВЕРЬ В ТУРИЗМ

Резюме: *С самого начала человечества люди путешествовали с разными целями. В первую очередь они носили в основном коммерческий характер. Сегодня люди путешествуют ради спорта, здоровья, бизнеса, конгрессов и культурного туризма. Число путешественников, особенно с целью культурного туризма, увеличивается с каждым днем. Как мы знаем, территория Азербайджана богата памятниками культуры, которые невозможно перечесть. В статье олицетворение мультикультурализма в Азербайджане и значение Индийского Храма Огня Сураханы, являющегося важным объектом культурного туризма, с точки зрения туризма здесь затрагиваются нюансы, которые могут повлиять на развитие туризма.*

Ключевые слова: *туризм, культурное наследие, культурный туризм, прекращение огня, поклонение огню*

GİRİŞ

Günümüzdə turistləri ən çox cəlb edən nüanslara mədəni turizm məhsulları aiddir.Turistlər hər hansı bir ölkəyə gedərkən burada yerləşən mədəniyyət abidələri, dövlətin adət ənənələri, mədəniyyəti ilə tanış olurlar. Əvvəlki dövrlərdə əsasən intellektual insanlar üçün mədəni turizm maraqlı idisə, hazırda 50 % - dən çox insanı mədəni turizm növü özünə cəlb edir. Ümumiyyətlə, mədəni irslə turizm qarşılıqlı əlaqədədir. Turizm mədəniyyətimizin tanıdılmasına şərait yaratdığı kimi, mədəni irs də turistləri cəlb etməklə turizmə böyük töhfə verir.

Mədəniyyət anlayışı çox böyük mənanı özündə cəmləşdirir. Mədəniyyət sözü ən çətin izah olunan terminlərdən biridir. Çünki, bu termin müxtəlif dsiplinlərdə müxtəlif mənalarda işlənmişdir. "Antropoloqlar üçün mədəniyyət "öyrənilmiş davranış tərzidir" [6] .

Mədəni turizm dedikdə, buraya qədim insanların yaşantısını, adət-ənənəsini, mədəniyyətini, hər hansı xüsusi regiona aid olan xüsusiyyətləri əks etdirən müxtəlif adətlər, memarlıq abidələri və s aiddir.

BMT-nin Ümumdünya Turizm Təşkilatı"mədəni turizm" terminə belə tərif verir:
"Mədəni turizm insanların öz yaşadıqları ərazidən çıxıb digər şəhərlər, yaxud ölkələrin mədəni irs nümayiş obyektlərini görmək, yeni məlumat və təcrübəni toplayaraq öz mədəni ehtiyaclarını təmin etmək, həmçinin insanların öz yaşadıqları yerdən başqa digər yerlərdəki abidələri, həmin ərazinin incəsənəti və mədəni özünüifadə formalarını (etnoqrafik elementlər və s.) görmək məqsədilə bir yerdən digər yerə hərəkət etmək fəaliyyətidir". [2, s. 10]

Mədəni miras həm əl ilə toxunub, gözlə görə bildiyimiz həm də keçmişdə və günümüzdə davam edən əl ilə toxuna bilmədiyimiz varlıqları özündə birləşdirir.

"Azərbaycan ərazisinə qədim zamanlardan bəri səyyahlar gəlmiş və öz əsərlərində Azərbaycanın təbiəti, memarlıq abidələri haqqında ətraflı məlumatlar vermişdilər. Düya şöhrətli fransız yazıçı Aleksandr Dümanın 1858-ci ildə Qafqazda, o cümlədən Azərbaycana səyahəti ölkəmizin dünyaya çıxışı, inteqrasiyası üçün mühüm hadisələrdən biri oldu. Yazıçının səyahətlərini əks etdirən "Qafqaz" kitabında müəllif Azərbaycanı yüksək hisslərlə vəsf edir. Azərbaycan xalqının mehribanlığı, səmimiliyi, istiqanlılığı bu avropalı ziyalısını hədsiz dərəcədə heyrətləndirir. Xüsusilə, görkəmli yazıçı ölkənin hər kəsi valeh edən gözəl təbiəti, mədəniyyəti, Bakı tarixi, onun abidələri haqqında böyük səmimiyyətlə söhbət açır" [3, s. 87] .

Mədəni turizmə aid olan məhsullar sırasında Abşeronda yerləşən mədəni resurslarımız xüsusi yer tutur. Bunlara misal olaraq qədim dövrdən bizə yadigar qalan Qobustan tarixi memarlıq qoruğu, Mərdəkan qalası, Ramana qalası, Atəşgah məbədi, Yanardağ və s. göstərmək olar.

Bunların içərisində Azərbaycan multikulturalizm ənəsinin bariz nümunəsi olan, ən çox diqqəti çəkən abidələrdən biri Atəşgah məbədidir. Hər il yüzlərlə turisti qəbul edən bu məbəd zərdüştlərin qədim dövrlərdə ibadət üçün tikdiyi məbədlərdən biridir**.** Zərdüştlük dini Azərbaycanda qədim dövrlərdə insanların sitayiş etdiyi din olmuşdur. Hətta zərdüştlüyün baş məbədi Atropatenanın paytaxtı Qazaka şəhərində yerləşirdi. Hətta Sasani şahlarının tacqoyma mərasimləri bu şəhərdə baş tuturdu.

Azərbaycanda VII əsr Ərəblərin gəlişinə qədər zərdüşt məbədləri insanların ibadət etdiyi əsas yer idi. Lakin, Ərəblərin gəlişindən sonra zərdüştlük məbədləri bağlanmışdı.

"Atəşgah məbədi" isə XVI-XVII əsrlərdə yenidən qollarını əhaliyə açdı. Həmin dövrdə məşhur İpək Yolu Azərbaycandan keçirdi. Bu yolla ölkəmizə gələn tacirlər öz vətənlərinə döndükdə Suraxanıda yerdən çıxan təbii alov barədə də danışdılar. Nəticədə buraya zəvvarlar, atəşpərəstlər gəlməyə başladılar. Artıq bu yer onlar üçün müqəddəsləşmişdi. Müxtəlif ölkələrdən, o cümlədən də Hindistandan gələn atəşpərəstlər burada alova sitayiş edirdilər. Tanınmış hind alimi Mode yazırdı ki, Azərbaycanda - Suraxanıda dünyanın ən müqəddəs məbədlərdən biri yerləşir" [4] .

"Bu gün Bakının kənarında " Atəşpərəstlərin istifadə etdiyi və hazırda muzeyə çevrilmiş "Atəşgah" adlı divarlı kompleks var. Abşeron yarımadasında "Suraxanı" kimi tanınan rayonda yerləşir. Bu söz farsca "Surax" (deşik) və "xani" (mənbə və ya bulaq) sözlərindən əmələ gəlib. Tarixi mənbələrə görə, eramızın 17-ci ilinin sonlarında Suraxanıda Hind Od məbədi (Atəşgah) tikilməzdən əvvəl yerli əhali də bu yerdə ibadət edirdilər. 1683-cü ildə Atəşgahı ziyarət etmiş ingilis səyyahı Engelbert Kempfer yazır: "Əvvəllər məbəddən təxminən 500 addım aralıda bir sıra düzülmüş yeddi dəlik görünürdü. İlk dövrlərdə bu dəliklərdən alov

püskürürdü. Sonra alov söndü və sonralar Atəşgahın tikildiyi başqa yerdə alovlandı" [4] .

Atəşgah varlı hindli tacirlərin istəyi ilə yerli ustalar tərəfindən tikilib. Karvansaranı xatırladan bu tikili hind elementlərini də özündə əks etdirir. Əvvəl bir otaqdan ibarət olan bu tikiliyə daha sonra digər hücrələr əlavə olunub. Məbədin ortasında yerləşən tikilidə daim od yanır. Həmçinin, məbəddə 20 daş kitabə vardər ki,onların 19-u hind, 1-i isə fars dilindədir. Hücrələrdə hazırda qədim dövrə aid müxtəlif eksponatlar, atəşpərəstlərin həyat tərzi, heykəllər, onların necə dua etdikləri öz əksini tapır.

Hazırda Azərbaycana gələn turistlər içərisində Atəşgahı ən çox ziyarət edənlər içərisində hindlilər xüsusi yer tutur. Düşünürəm ki, bu abidənin dünyada tanıdılması daha çox turistlərin marağına və bura gəlməsinə səbəb olacaq.

NƏTİCƏ

Atəşgaha ziyarətə gələnlərin əksəriyyəti hindlilərdir. Bakıya yaxın yerləşdiyi üçün turistlərin bura gəlməsi nəqliyyat baxımından çox da çətinlik törətmir. Lakin, məbədin ətrafında turistlərin qalması üçün yerləşmə müəssisələri, restoranlar azlıq təşkil edir. Ümumiyyətlə, turistlərin cəlb olunmasında təqdimat çox önəmli faktordur. Düşünürəm ki, bu məbəd həm memarlıq, həm tarixi, həm mənəvi dəyərləri özündə daşıyan bir abidə olaraq təkcə atəşpərəstlərin deyil, eyni zamanda dünyanın müxtəlif yerlərində Azərbaycana gələn turistlərin maraq obyektinə çevirmək olar. Xüsusən xarici vətəndaşlara turların təqdim olunmasında Türkiyə təcrübəsindən istifadə etmək olar. Bu abidələr xüsusi şəkildə mərkəz yerlərdə reklam olunması olduqca önəmlidir. Azərbaycana gələn hər bir turistə belə bir möhtəşəm abidəyə sahib olduğumuz göstərilərsə bura gələn turist axınına müsbət təsir edər. Atəşgah məbədi, Azərbaycanın mədəni irsinin və turizm potensialının zənginliyini nümayiş etdirən unikal bir yerdir. Tarixi, memarlığı və mədəni əhəmiyyəti ilə bu məkan, həm ölkədaxili, həm də beynəlxalq turistlər üçün maraqlı bir təcrübə təqdim edir. Atəşgahı ziyarət etmək, tarixin dərinliklərinə səyahət edərək, zərdüşt mədəniyyətinin izlərini tapmaq imkanı yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi-memarlıq abidələri: məlumat kitabçası. Bakı, 2008.
2. Elşən Mustafayev, Elçin Kərimov.Azərbaycanda Mədəni İrs və Mədəni Turizm : Resurslar, Məhsullar, Təcrübələr. Bakı, 2022
3. İlqar Hüseynov, Nigar Əfəndiyeva, Turizmin əsasları.Bakı, 2007
4. Eldar Nəsibli, Azərbaycan.- 2009.- 7 iyul.- S. 7
5. Farid Alakbarov "Observations from the Ancients", Summer 2003
6. O.Neill Transparency and The Ethics of Communication, Oxford University Press, 2006

İnternet resursları

1. https://www.heritage.org.az/news/atesgah-mebedi-kecmisden-bu-gune
2. https://ateshgahtemple.az/az/post/category/s-rgi

Gülcan ƏLİYEVA

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti,
magistrant
gulaliyeva2002@gmail.com

TƏBİƏT-CƏMİYYƏT-İNSAN SİSTEMİNDƏ TƏHLÜKƏSİZLİK

***Xülasə**: İnsan həyatının önəmini dərk etmək bizi cəmiyyətin insan təhlükəsizliyi probleminə münasibətini dəyişdirməyə və ilk növbədə həyat təhlükəsizliyinin ümumi problemlərini həll etməyə məcbur edir.Belə ki,bəşəriyyətin ən dəyərli məhsulu olan insan və onun təhlükəsizliyi hər zaman öz dövrünün xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq öz əhəmiyyətini qoruyub saxlamışdır.İnsan həm öz tələbatlarını ödəmək və öz mövcudluğunu qoruyub saxlamaq məqsədi ilə daima təbiətlə qarşılıqlı əlaqəyə girir. Bu proses özü ilə birlikdə müəyyən təhlükə risklərinidə gətirir ki, insan daima o təhlükələrdən özünü qorumalı öz həyat fəaliyyətinin təhlükəsizliyini sabit saxlamağı bacarlmalıdır. Məqalə "Təbiət, cəmiyyət ,insan" üçlüsündə təhlükəsizliyin təmin olunmasını ,təhlükələrin səcciyyəsini özündə əks etdirir.*

***Açar Sözlər:** Təhlükə ,insan, təhlükəsizlik, cəmiyyət, təbiət*

SAFETY IN THE SYSTEM NATURE - SOCIETY - HUMAN

***Abstract:** Realizing the inner importance of human life has forced society to change its attitude to the problem of human safety and first of all to solve the general problems of life safety. Thus, the most valuable product of mankind, man and his safety have always maintained their importance according to the characteristics of their time. Man always interacts with nature in order to satisfy his needs and maintain his existence. This process brings with it certain risks of danger that man must always be able to protect himself from those dangers and keep his safety stable. This article also reflects the nature of threats and the provision of human security in the trinity of ``nature, society, and man."*

***Keywords:** danger, human, security, society, nature*

БЕЗОПАСНОСТЬ В СИСТЕМЕ ПРИРОДА-ОБЩЕСТВО-ЧЕЛОВЕК

***Резюме:** Осознание внутренней важности человеческой жизни заставило общество изменить свое отношение к проблеме безопасности человека и в первую очередь решить общие проблемы безопасности жизнедеятельности. Таким образом, самый ценный продукт человечества, человек и его безопасность всегда сохраняли свою безопасность. значение в соответствии с особенностями своего времени.Человек всегда взаимодействует с природой для удовлетворения своих потребностей и поддержания своего существования. Этот процесс несет с собой определенные риски опасности, которые человек должен всегда иметь возможность защитить себя от этих опасностей и сохранить свою безопасность. стабильный. В данной статье также отражена природа угроз и обеспечение безопасности человека в триединстве «природа, общество и человек*

***Ключевые слова:** опасность, человек, безопасность, общество, природа.*

GİRİŞ

İnsanın həyat fəaliyyətinim təhlükəsizliyi zamandan asılı olmayaraq, bəşəriyyətin yarandığı ilk gündən bəri hər zaman mövcud şəraitdə öz əhəmiyyətini qoruyub saxlayan aktual problemlerdən biri olmuşdur. Təbii ki, bu problemlər insanların yaşadığı dövrə uyğun olub,onların yaşayış şərtlərinə uyğun səciyyələridi. Məsələn insan övladının yaşadığı ilk dövrlərdə insanların həyatı üçün riskli amillər əsasən təbiət xarakterli təhlükələr hesab olunurdu ki,bunlara misal olaraq vəhşi heyvanların hücumu,zəhərli,insan orqanizmi üçün yararsız olan bitkilər,təbii fəlakətlər (zəlzələ,qasırğa,daşqınlar və s.) hesab olunurdu. O zamanlar təbiətlə cəmiyyət arasında bir fərq hələ yaranmamışdı. İnsanlar təbiətdə yaşayır, öz tələbatlarını təbiətdən təmin edirdilər. O zamanlar insanın fəaliyyət dairəsi məhud olduğundan, onun məruz qalacağı təhlükələrdə bu dövrə nisbətən az idi. Yaşadığımız dövrdə insanların məruz qala biləcəyi təhlükələrin miqyası getdikcə artır və artmağada davam edəcəkdir.

Tarix göstərir ki, insan cəmiyyətinin inkişafının bütün mərhələlərində əxlaqi yönümlü ekoloji məzmun mövcud olmuşdur ki, bunun sayəsində "təbiət, insan və cəmiyyət" üçlüyünü qorumaq mümkün olmuşdur. Qədim sivilizasiyaların şüuru, onların ekosistemlərinin taleyindən birbaşa asılı olaraq çevrilmişdir. Mənbəələrdə göstərilir ki, XX əsrdə Qədim Aralıq dənizi qlobal ekoloji böhranın arenasına çevrilmişdir ki, buna əsas səbəbləri - meşələrin qırılması nəticəsində meşələrin demək olar ki, tamamilə məhv edilməsi, dağ yamaclarında otlaqların tapdalanması, daş və filizlərin çıxarılması, hərbi çəkişmələr və işğallar göstərilirdi.

Təbiətin fəthinə və çevrilməsinə diqqət yetirməklə cəmiyyətin mütərəqqi inkişafı ideyası formalaşmışdır. Lakin tezliklə bəşəriyyət əmin oldu ki, əldə edilmiş texnoloji, elmi-texniki və iqtisadi potensiallar, hətta birlikdə götürsək də, insan və təbiət münasibətlərinin ortaya çıxan problemlərini səmərəli həll etməyə imkan vermir.

Son 10 ildə bir sıra potensial yeni risk faktorları meydana çıxdı, məsələn, digər bioloji növlərlə əlaqəsi ilə əlaqəli bəşəriyyətin daxili narahatlığı faktoru (heyvan aləminin ümumi bioloji kütləsinin 1,7%), dünya birliyinin inkişafına məhdudiyyətlər qoya bilən ekosferdəki balanssızlıqlar, resurs və enerji həllərinin köməyi ilə artıq aradan qaldırıla bilməz hala gəldi. (bioloji müxtəliflik, təkamül yolu ilə qurulmuş qida zəncirlərinin pozulması, mikroorqanizmlərin ekologiyası, su). problemlər və s.). Burdan belə nəticəyə gəlinir ki, təhlükə odur ki, resurslar tükənir. İnsanların sağ qalması üçün zəruri olan bərpaedilə bilməyən təbii resuslar, insanların süni genişlənməsi və planet əhalisinin demək olar ki, idarəolunmaz artımı nəticəsində tükənmə təhlükəsi qarşısıalınmaz olaraq qalır.

İnsanların ətraf mühitə və bütün ətraf aləmə antropogen təsirinin sürəti bəşəriyyətin yuxarıda qeyd olunan dəyişikliklərə təbii təkamül uyğunlaşmasını üstələyib. Bir insan yaxınlaşan ümumi böhran təhlükəsini hiss etməyə başlayır. Əvvəllər mövcud olan cəmiyyətin problemləri və ziddiyyətləri yaranır və dərinləşir. Bu problemlər ətraf mühitin, sosial mühitin və insanın (fərdi) deformasiyaları olaraq səciyyələnir.

Ətraf mühitin deformasiyası:

■ ilkin bioloji məhsulların istehlakının icazə verilən həddən artıq olması (təbii çoxalma istehlakdan geri qalır). İlkin enerjiyə tələbatın ikiqat artırılması (elektrik enerjisində 6000 GVt-a qədər). İstehlak sürəti əhalinin artım sürətini üstələyir. Standart yanacaq baxımından Yerin bir sakini 70-ci illərdə. 80ci illərdə 1,9 ton istehlak etmişdir. 2,9, 2003-cü ildə - 4 ton;

■ atmosferdə istixana qazlarının konsentrasiyası;

■ meşə sahəsinin azaldılması, səhralaşma, biosferin sənaye tullantıları ilə çirklənməsi;

■ torpağın deqradasiyası, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üçün istifadə olunur;

■ dəniz səviyyəsinin qalxması;

■ canlı orqanizmlərin bir çox növlərinin yoxa çıxması (pozulması biomüxtəlifliyin vəziyyəti);

■ sularda keyfiyyət (mənfi) dəyişiklik;

■ çirkləndiricilərin mühitlərdə və orqanizmlərdə toplanması, miqrasiya trofik zəncirlərdəki zərərli maddələr.

Sosial mühitin deformasiyası:

■ urbanizasiya (ümumi əhalinin 70%-dən çoxu şəhərlərdə yaşayır). Urbanizasiya prosesində etnik və ailə kökləri və əlaqələri itirilir, əhalinin etnik strukturu məhv edilir, təhlükəsizlik zəifləyir.

Urbanizasiyanın məhsulu həm fərdi, həm də etnik qrupu deformasiya edən yeni kütlə icmasına çevrilmişdir. Şəhər öz məhdud məkanında böyük sosial enerji potensialını cəmləşdirir. Kütlə strukturlaşdırılmayıb, adət-ənənələri yoxdur, həyat şəraitində özünü yetərincə dərk etmir, ən əsası isə insanı orta hesab edir və şəxsiyyətsizləşdirir. Kütlədə şəxsiyyət yoxdur, necə ki, mənəviyyat yoxdur;

■ inkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadi artım və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə sürətli əhali artımı nəticəsində yaranan qlobal disbalans digər vacib faktorlardan biridir. Buraya yoxsulluğun və işsizliyin artması,bədbəxt hadisələrin sayının günü-gündən çoxalması və əlillərin və xəstələrin sayının artması, alkoqolizm və narkomaniyanın yayılması, cinayətlərin artması, uşaqların uşaqlıqdan məhrum edilməsi və s. aid edilə bilər.

■ kütləvi davranışın artan irrasionallığı, misli görünməmiş qəddarlığın, zorakılığın, mütəşəkkil cinayətkarlığın, əsasən də dövlət terrorizmi xarakterində alovlanması insanlar arasında gərginlik və gələcəklə bağlı qeyri-müəyyənlik yaradır. İctimai münasibətlərin qeyri-sabitliyi insanı fiziki, sosial və mənəvi mühitin mənfi təsirindən qorumaq problemlərini gündəmə gətirir.

İnsan (fərdi) deformasiyası:

■ Fərqləndirilmiş şəxs. Əgər urbanizasiyanın məhsulu - kütlə insanı orta hesabla müəyyən edirsə, texniki tərəqqi ixtisaslaşır, çünki əmək bölgüsü və ixtisaslaşma tarixən texniki tərəqqinin ən mühüm komponentləri olmuşdur. Məhdud inkişaf insanın təsəvvürlü qavrayış və vahid düşüncə qabiliyyəti bacarığına ciddi şəkildə mane olur. Funksional olaraq, texnosferin ümumi sistemində o, Amerikanın "sənaye sivilizasiyasının gələcəyi xəyalında" robotun yerini tutur. Müasir cəmiyyətin böhranı onunla bağlıdır ki, bu cəmiyyətin üzvləri simasız alətə çevriliblər, onların şəxsiyyət hissi yalnız korporasiyaların və ya digər nəhəng bürokratik təşkilatların fəaliyyətində iştirakı ilə müəyyən edilir. İnsanların yerini robotların tutacağı, insanların işsizlər ordusuna qoşulacağı düşüncəsi də insanları gələcək təhlükələrə hazırlayır.

■ dəyərlərin itirilməsi və əvəzlənməsi, ruhunməşğulluğunun olmaması, ruhun inkişafının olmaması. Maddi və iqtisadi dəyərlərin üstünlüyü onların insan həyatının bütün sahələrində üstünlük təşkil etməsinə və onun hipertrofik, birtərəfli inkişafına səbəb olur. Fikrimcə mənəvi komponent cəmiyyətin maraqlarının periferiyasında ortaya çıxır. Fiziki komponent (bazarlıq) maksimum, mənəvi komponent isə minimal inkişaf edir. Tərbiyə, təhsil, elm və hətta bir çox cəhətdən sənət, insan istehlakçısını təkrarlayır. Onun məqsədi peşəkar fəaliyyət ehtiyac duyulan, ona tələbatın olduğu, şəxsi bazarda yaranan şəraitə tam uyğunlaşmaya çevrilir. Onun nə qədər yaxşı işləməsindən başqa heç nə maraqlandırmır. İnsanın "mən"i "sənə lazım olan mənəm" prinsipinə uyğun olaraq daim dəyişir. İnsan özünü o dərəcədə "mübadilə" dəyərinə malik əmtəə kimi hiss edir. Şəxsiyyət tipi bir şərtə cavab verməlidir: tələbkar olmaq, sərt, bəzən qəddarlıqla qalib gəlmək, rəqabət;

■ şəxsiyyət təbiətlə ənənəvi ünsiyyət əsasında deyil, cəmiyyətin, siyasətin, medianın fəaliyyəti nəticəsində istehsal olunan məhsullarla formalaşır. Nəticədə, bir insan mürəkkəb həyat fəaliyyətlərinə hazır olmur, stresli sosial-psixoloji vəziyyətlər insanı yorur.. Bu gün biz informasiyanın idarə etdiyi bir dünyada yaşayırıq. İstənilən siyasi, ideoloji, iqtisadi və ya hərbi məqsədlərə nail olmaq üçün informasiya universal vasitəyə çevrilir. Qlobal informasiya mübadiləsi bəşəriyyətin o elmi və texnoloji nailiyyətlərindən biridir ki, o, böyük nemət kimi meydana çıxıb, qısa zamanda dağıdıcı silaha çevrilir. Axı dövlət nə qədər güclüdürsə, idarəetmə sistemlərinin kompüterləşdirilməsi nə qədər yüksəkdirsə, məqsədyönlü informasiya hücumuna bir o qədər həssasdır. İstənilən silahlı təşkilatın nümayəndəsinin kompüterdən ustalıqla istifadə edə bilməsi kifayətdir. Belə bir strategiya ciddi xərc tələb etmir, lakin bu cür hücumlardan effektiv müdafiə əmək tutumlu, texniki cəhətdən mürəkkəb və olduqca bahalı bir işdir. "Təbiət, cəmiyyət və insan" sistemində təhlükəsizlik cəmiyyətin inkişafının sosial, iqtisadi, siyasi, elmi-texniki, demoqrafik və digər aspektləri, habelə onun mədəniyyətinin, təhsilinin və tərbiyəsinin vəziyyəti və inkişafı ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Bu iki sistemin inkişaf tempi təbiətin inkişaf tempi ilə üst-üstə düşmür. Nəticə cəmiyyətin sabitliyinin pozulması, iqtisadi və mənəvi böhran hesab olunur. Sistemin pozulmasının mənbəyi texnogen inkişaf tempinin xarici mühitin təkamül inkişaf sürətindən artıq olması və insan imkanlarının onun əxlaqi-mənəvi vəziyyətinə uyğun olmaması idi. Xüsusilə, mənəvi inkişafdan geri qalan məhdud və aqressiv insan ,Yer üzündəki bütün canlıları məhv etməyə qadir olan nüvə silahlarına çıxış əldə etmiş, əlində gen mühəndisliyi (yeni patogenlərin klonlaşdırılması və s.) və s. gücləri özündə birləşdirmişdir.. Ümumi tendensiya, sözün həqiqi mənasında hər yerdə nəzərə çarpan, insanın ətraf mühitlə münasibətlərinin qlobal problemlərinin getdikcə mürəkkəbləşməsidir. Təbii mühit insan səriştəsinin səviyyəsinin açıq şəkildə azalması ilə müşayiət olunur.

Son illərdə məlum olmuşdur ki, texnoloji təbii fövqəladə hallarla yanaşı, həm də mürəkkəb fövqəladə hallar mövcuddur: mənəvi-texniki, hərbi və sosial-iqtisadi, lakin-texnoloji, sosialsiyasi və s. Çernobıl qəzası ilk dəfə olaraq bütün dünyaya başa saldı ki, bəşəriyyət öz texnoloji həyat tərzinin təhlükəli nəticələrini hələ aydın dərk etmək iqtidarında deyil və ən əsası, hələ də belə nəticələrin qarşısını alan texnologiyalar yarada bilmir. Yeni texnologiyaların dərhal faydaları bizə bu texnologiyaların proqnozlaşdırılan təhlükələrini düzgün qiymətləndirməyə və ya heç olmasa qəbul etməyə imkan vermir.

Bəşəriyyətin ən dəyərli məhsulu olan insan ən çox təhlükədən zərər çəkən və həmçinində ən böyük təhlükələrin yaranma səbəblərindən biri hesab olunur.İnsan potensialı inkişaf etdikcə özü ilə nə qədər yeniliklər gətirsədə bəzən bu yeniliklər bəşəriyyətin məhv olmasına səbəb ola bilmə ehtimalını özündə əks etdirə bilir.

Təhlükə xarici mühitlə insan arasındakıqarşılıqlı təsirlərin mənfi fəsadları kimi səciyyələnir.İnsan bu təhlükəsizlik sistemində üçlü rol oynayır :

•insan müdafiə obyekti kimi

•insan təhlükəsizliyin təmin olunması üçün vasitə kimi

•insan həm özü həm də onu əhatə edən mühit üçün təhlükənin özü kimi.

İnsan səyi ilə yaranan təhlükələrə misal olaraq elektromaqnit şüalanması, ətraf mühit çirklənməsi, radioaktiv çirklənmə, kəskin və sürətli hərəkət edən maşın və mexanizmlər və s. göstərə bilərik. Həmçinin əksər təhlükələr insan səhlənkarlığı, məsuliyyətsizliyi səbəbindən baş verir. Əmək şəraitində, məişətdə insan səhlənkarlığı il ərzində minlərlə insanin zərər çəkməsi ilə nəticələnir. Elə gün ərzində dəfələrlə müşahidə etdiyimiz bir hadisə olan insanların istifadə etdikləri artıq yararsız olan zibilləri, plastik məhsulları (hansı ki, plastik məhsullar yüzilliklərlə bizimlə qalır, təbiətdə məhv olmur) küçəyə, dənizlərə, parklara atması ətraf mühitin çirkənməsinə səbəb olur və uzun müddətdə insan sağlamlığına ziyan gətirə biləcək potensial təhlükədir. Təbii ki, insanların göz görə-görə öz sabahlarını təhlükəyə atması heç də ürək açan deyildir. Bütün bunların tam da olmasada qarşısını alınması üçün məlumatlandırıcı tədbirlərin keçirilməsi şərtdir. Azərbaycana gəlincə, ölkəmizdə sistemli böhran artıq günü-gündən ələ alınır. İqtisadiyyatda, sosial münasibətlərdə sabit vəziyyət hökm sürür. "İnsan- cəmiyyət- təbiət" münasibətlərində disharmoniya vəziyyətini aradan qaldırmaq onu nəzarət altına almaq məsələləri gündəmimizdə qalır. Dövlət bu yolda əsaslı addımlar atır ki, günümüzün gündəmi sırf bununla bağlıdır.

Ekoloji təhlükəsizliyi təmin etmək məqsədi ilə ölkəmizdə bir sıra tədbirlər həyata keçirilib və keçirilməyədə davam edir. Belə ki ,Prezident İlham Əliyevin 2021 -ci ilin 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiqlənmiş "Azərbaycan 2030:Sosial iqtisadi İnkişafın Milli Prioritetləri "əsasında ölkədə bərpaediləbilən enerji istehsalı siyasətinin strateji təməli qoyulub. Bu sənəddə öz əksini tapmış 5 əsas Milli Priotetdən biri "təmiz ətraf mühit" və "yaşıl artımla" bağlıdır. Bu strategiya ölkəmizin təhlükəsiz çiçəklənən gələcəyi üçün dayanıqlı addımlardan biri hesab olunur.

Hal-hazırda Azərbaycada bu ilin noyabrında Bakıda BMT İqlim dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvesiyasının insanın iqlim sisteminə təhlükəli müdaxiləsininin qarşısını almaq məqsədi ilə COP (Conference of Parties) beynəlxalq tədbiri keçiriləcəkdir. Azərbaycan bu tədbirin 29-cu sessiyasına sədrlik edəcək. Bütün bu tədbirlər bəşəriyyətin gələcəyinin təhlükəsiz yaşamının təmin olunması məqsədi güdür.

NƏTİCƏ

İnsan həyatının daxili dəyərini dərk etmək bizi cəmiyyətin, insan təhlükəsizliyi probleminə münasibətini dəyişdirməyə və ilk növbədə həyat təhlükəsizliyinin ümumi problemlərini həll etməyə məcbur edir. İnsanı əhatə edən ətraf mühit nə qədər insan üçün yararlı amilləri özündə əks etdirsə də, bununla birlikdə təhlükəli amilləridə özündə birləşdirir. İnsan öz gücünün daim fərqində olmalı, öz potensialından düzgün istifadə etməyi bacarmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Q.Ş.Məmmədov, M.Y.Xəlilov Ekologiiya və ətraf mühit. Bakı, 2006
2. H.O.Ocaqov. Həyat fəaliyyətinin təhlükəsizliyi. Bakı, 2006-cı il
3. Həsənov Ə.M. Azərbaycan Respublikasının milli inkişaf və təhlükəsizlik siyasəti. Bakı,"Letterpress" nəşriyyat evi, 2011, 440 səh
4. Ekologiyanın əsasları: ali məktəblər üçün dərs vəsaiti.
5. И.А.еонтьева, БЕЗОПАСНОСТЬ ЖИЗНЕДЕЯТЕЛЬНОСТИ
6. Безопсность жизнедеятельности: учебное пособие/ред. А.И.Сидорова.-М.: КНОРУС, 2007.-496 с.
7. Безопасность жизнедеятельности:учебник/под ред. Л.А.Михайлова.- М.:Академия,2008.272 с.

Saleh ƏMİRASLANOV

Azərbaycan Turizm və Menecment Universteti,
magistrant
emiraslanov.saleh1@gmail.com

SAĞLAMLIĞIN YAXŞILAŞDIRILMASINA MÜASİR YANAŞMALAR

Xülasə: *Sağlamlığın təbliği insanların həyatını və sağlamlığını yaxşılaşdırmaqdan ibarətdir. Bəs "sağlamlıq" dedikdə nəyi nəzərdə tuturuq ? Sağlamlığın müxtəlif tərifləri var, hər biri müxtəlif sağlamlığın təşviqi strategiyalarına gətirib çıxarır. "Sağlamlıq" anlayışını necə müəyyənləşdirdiyimiz və şərh etdiyimiz sağlamlığın təşviqinə yanaşmamızı müəyyən edir. Bu məqalə sağlamlıq və sağlamlığın təşviqi ilə bağlı üç əsas baxışı araşdırır və sağlamlığın sosial-ekoloji modelinin gücləndirmə nöqteyi-nəzərindən sağlamlığın təşviqi məqsədinə ən uyğun olduğunu müdafiə edir. Bu məqalədəhəmçinin sağlamlığın müəyyənediciləri və onların insanları gücləndirən sağlamlığın təşviqi təcrübələri üçün nəticələrinin sadə çərçivəsi təqdim olunur.*

Açar sözlər: *Sağlamlıq , tibbi , insan , sosial , ekoloji*

MODERN APPROACHES TO IMPROVING HEALTH

Abstract: *Promoting health involves improving people's lives and well-being. What do we mean by "health"? There are various definitions of health, each leading to different strategies for promoting it. How we define and interpret the concept of "health" determines our approach to its promotion. This article explores three main perspectives on health and wellness and argues that the social-ecological model of health is most aligned with the goals of health promotion. It also presents a simple framework for health determinants and the implications for empowering health promotion practices.*

Keywords: *Health , medical , human , social , ecological*

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К УКРАШЕНИЮ ЗДОРОВЬЯ

Резюме: *Продвижение здоровья заключается в улучшении жизни и здоровья людей. Что мы подразумеваем под "здоровьем"? Существует несколько определений здоровья, каждое из которых приводит к различным стратегиям по его продвижению. Определение и толкование понятия "здоровье" определяет наш подход к его продвижению. Эта статья исследует три основных взгляда*

на здоровье и здоровья, и утверждает, что социально-экологическая модель здоровья наилучшим образом соответствует целям его продвижения. В статье также представлена простая структура для определения здоровья и практик продвижения, которые наделяют людей полномочиями.

Ключевые слова: *Здоровье , медицинское , человеческое , социальное , экологическое.*

GİRİŞ

İnsanlar adətən "Sağlamlıq nədir?" sualına: " Xəstələnməmək, yaxşı fiziki formada olmaq, siqaret çəkməmək , düzgün qidalanmaq" olaraq cavab verirlər . Bunlar sağlamlıqla bağlı ümumi fərziyyələrdir. Mədəniyyətimizdə sağlamlıq fiziki xəstəlik və ya xəstəliyin başlanğıcı (tibbi problem) və ya pis həyat tərzi seçimlərinin nəticəsi (davranış problemi) ilə əlaqələndirilir. Ancaq insanlardan ən son nə vaxt sağlam olduqlarını xatırlamalarını istəsəniz, çox fərqli cəhətlər ortaya çıxır. İnsanlar həyatın mənası, öz həyatlarını idarə etmək ehtiyacı, həyat və enerji ilə dolğunluq hissi və ən çox sevilmək, dostlarla yaxşı münasibət qurmaq, bir insanla əlaqə qurmaq ehtiyacı haqqında danışmağa başlayırlar.
Bu sahədə araşdırma aparan tədqiqatçılardan biri araşdırmalarının nəticəsində "sağlamlıq" anlayışını aşağıdakı məsələlərlə eyniləşdirirdi:

• enerji;
• sevmək və sevilmək imkanı;
• öz həyatınızı idarə etmək bacarığı;
• formada olmaq, aktiv bir iş görmək;
• istirahət hissi, stressin olmaması;
• vermək/qəbul etmək, empatiya göstərmək bacarığı;
• təmiz havada, təbiətdə qalmaq;
• dostlarla ünsiyyət, aidiyyət hissi, həyatın mənası;
• sevdiyiniz işlə məşğul olmaq imkanı, əla fiziki forma;
• xoşbəxtlik, bütövlük;
• mənəvi məmnunluq

Sağlamlıq sözü köhnə ingiliscə "hael" sözündən gəlir və bizi başqa iki müasir sözə aparır: bütün və "salam". Dildə əks olunan xalq müdrikliyi "sağlamlığı" "daxili olaraq vahid" bir şey kimi başa düşür.
Səhiyyə sistemlərimiz xəstəxanaları bədənin müxtəlif hissələrinə görə şöbələrə ayıra və ya xəstəlikləri fiziki (fiziki) və psixoloji (zehni) olaraq bölməyə cəhd edə bilər. Hökumət sistemlərimiz səhiyyə, təhsil, ətraf mühit və ya sosial xidmətlərə bölünürlər.. Siyasi və iqtisadi sistemlərimiz "ictimai" (dövlət) ilə "özəl" (bazar) ayırmağa cəhd edə bilər. Amma biz həyatımızı bir-birindən ayrı və əlaqəsiz hadisələr silsiləsi kimi qəbul edə bilmərik. Vəziyyətimizdən xəbərdar olaraq, biz adətən fiziki olaraq hiss etdiklərimizi zehni olaraq hiss etdiklərimizlə, davranışımızla bağlı öz mühakimələrimizlə kontekstdə əlaqələndirməyə çalışırıq.

Sağlamlıq, sağlamlığın təşviqi və sosial kapital

Sağlamlığımız, bu və ya digər şəkildə, bir-birimizlə münasibətlərimizin keyfiyyətini əks etdirir ki, sosial psixoloqlar bunu sosial dəstək və digər insanlarla qarşılıqlı əlaqə kimi səciyyələndirirlər . İcma psixoloqları eyni anlayışlara "icma qabiliyyəti", "icma səriştəsi" və ya "icma səlahiyyətləri" kimi istinad edə bilərlər. Siyasi iqtisadçılar bu yaxınlarda cəmiyyətimizdə empatiya və qayğının miqdarını daha dəqiq ifadə etmək üçün "sosial kapital" ifadəsini işlətmişlər.
Sağlamlığın təşviqi üzrə britaniyalı ekspertlər Li Adams, Meri Amos və Ceyms Munro sağlamlığın yaxşılaşdırılması və saxlanmasında sosial kapitalın rolunu aşağıdakı kimi müzakirə edirlər:

1) sağlamlığın möhkəmləndirilməsinə sosial yanaşmaların vacibliyini vurğulamaq;
2) sosial kapitalın yoxsulluğun/məhrumiyyətin ən pis təsirlərinə qarşı müdafiə rolunu oynaya biləcəyini təklif etmək;
3) icmalarda sağlamlığın təşviqi fəaliyyətləri üçün sosial əlaqələrin və qarşılıqlı fəaliyyətin əhəmiyyətinə diqqət yetirmək, məsələn, sağlamlıq bərabərsizliklərini azaltmaq üçün icmalara səlahiyyət vermək.
Sosial kapital konsepsiyası göstərir ki, sağlamlıq bərabərsizliyi qismən güc və icmaların bərabərsizlikləri həll etmək üçün səfərbər olmaq qabiliyyəti arasındakı balanssızlıqdan qaynaqlanır. İcmaların fəaliyyət üçün səfərbər olmaq qabiliyyətini inkişaf etdirməklə biz həm də sosial kapital qururuq. Risk ondan ibarətdir ki, sosial kapital yaratmaq ideyası diqqətimizi bərabərsizliyin səbəblərindən onun nəticələrinə yönəldə bilər və bununla da təhlilimizi çaşdıra bilər. Adams və digərləri sağlamlığın təşviqi praktikasında sosial kapitala həddən artıq yüksək gözləntilər qoymağa qarşı bizi xəbərdar edir, çünki bu konsepsiyanı dəstəkləyən bir çox fərziyyələr, o cümlədən icma kontekstində davamlılıq əlavə tədqiqat tələb edir. Bununla belə, bu, sağlamlığın möhkəmləndirilməsi praktikasına yanaşma kimi cəmiyyətin səlahiyyətlərinin artırılmasının əhəmiyyətini və əhəmiyyətini heç bir şəkildə azaltmır.

Sağlamlığın yaxşılaşdırılmasına , təşviqinə dair bir çox araşdırmalar aparılmış və bunun nəticəsində ona müxtəlif yanaşmalar ortaya çıxmışdır. Bu yanaşmalar sayca yetəri qədər çoxdur .Lakin ən çox müzakirə olunan , araşdırmalarda əks olunan sağlamlığın təşviqi ilə bağlı beş ümumi qəbul edilmiş yanaşma var :

• tibbi yanaşma;
• davranış yanaşması;
• təhsil yanaşması;
• müştəri yönümlü yanaşma;
• sosial-ekoloji yanaşma

Biz sağlamlığın təşviqi üçün üç əsas müasir yanaşmaya diqqət yetirəcəyik: proqramın tərtibi, həyata keçirilməsi və qiymətləndirilməsi üçün ən uyğun olan tibbi, davranış və sosial-ekoloji.

Tibbi yanaşma sağlamlığa müəyyən bir xəstəliyin inkişafına səbəb olan xəstəliklərin və ya fizioloji şəraitin olmaması kimi baxır. Davranış yanaşması sağlamlığı insanların davranışı və həyat tərzi nöqteyi-nəzərindən nəzərdən keçirir, sosial-ekoloji yanaşma isə sağlamlığa sosial şəraitin və ətraf mühitin təsir etdiyi fərziyyəsinə əsaslanır. Sağlamlığa dair bu müxtəlif baxışlar həm proqram strategiyalarını, həm də müvəffəqiyyəti ölçmək üçün istifadə olunan nəticələr və ya meyarları formalaşdırır. Son onilliklərdə bu yanaşmaların inkişafı təkcə sağlamlıq və risk faktorlarının determinantları haqqında elmi anlayışın dəyişməsi nəticəsində deyil, həm də insanların, qrupların və sosial hərəkatların sosial amillərin təsiri ilə bağlı artan təzyiqi nəticəsində baş vermişdir.

Tibbi yanaşma

Sağlamlığa yanaşmalar arasında uzun müddət davam edən rəqabətə baxmayaraq, tibbi yanaşma cəmiyyətdə və bürokratik səhiyyə sistemində üstünlük təşkil edir. Bu yanaşma 18-19-cu əsrlərdə elmi kəşflər və texnoloji tərəqqi nəticəsində formalaşıb, insan orqanizminin quruluşu və fəaliyyəti haqqında anlayışın inkişafına töhfə verib. Bilik toplandıqca, insan bədəni nəzərə alınmağa başladı. Bu zaman insanı təmirə ehtiyacı olan maşına bənzədirdilər.
İnsan bədəni və onun fiziki xəstəlikləri həkimlərin diqqət mərkəzində olmağa başladı və psixoloqlar və psixiatrlar ruhun vəziyyətini izləməyə başladılar. Xüsusilə uşaqlar arasında, poliomielit və skarlatina kimi epidemiyalar nəticəsində yaranan daimi xəstəlik və ölüm təhlükəsi ilə gücləndirilmiş, xəstəliyin xarici səbəblərinə diqqət yetirilmişdir. Həkimlik peşəsi cəmiyyətdə üstünlük təşkil etməyə başladı və bir çox digər sağlamlıq peşələri qanunilik əldə etmək üçün tibbi yanaşma ilə əlaqələndirməyə başladılar. Bunlara tibb bacısı, fizioterapiya və son vaxtlara qədər olan sağlamlığın təşviqi sahələri daxildir.
Tibbi yanaşmanın obyekti əsasən xəstəliyin olmaması və xəstəliyin müalicəsidir. Səhiyyə mütəxəssisləri bu yaxınlarda genetik meylləri, davranışları və ya ailə və şəxsi tarixləri onları daha yüksək xəstəlik riski altına qoyan yüksək riskli qruplar arasında xəstəliklərin qarşısını almaq üçün öz səlahiyyətlərini genişləndirmişlər. Tibbi yanaşma ənənəvi olaraq elit tibbi "mütəxəssislərin" sağlamlıq haqqında ən yaxşı bildiyini güman edir. Tibbi yanaşmaya əsaslanan xəstəliklərin qarşısının alınması proqramları adətən ekspert biliklərinə əsaslanaraq yuxarıdan aşağıya doğru həyata keçirilir. Bununla belə, yeni biliklərin ortaya çıxması və ictimai hərəkatların təzyiqi tibbi yanaşmanın hakim mövqeyini sarsıtdı. 1970-ci illərdə bu, sağlamlıq anlayışının davranış, həyat tərzi və sosial amilləri əhatə edəcək şəkildə genişlənməsinə səbəb oldu.

Sosial-ekoloji yanaşma

İnsan davranışına və həyat tərzinə diqqət yetirən yanaşma insanları sadəcə olaraq müəyyən xəstəliklər haqqında məlumatlandırmaqdansa, sağlamlığın möhkəmləndirilməsinə daha əhatəli yanaşmanın zəruriliyini müdafiə edir (tibbi yanaşma). Bu üsul sağlamlığın təşviqi mütəxəssislərinə yalnız ən iddialı, uzunmüddətli və hərtərəfli proqramların təsir edə biləcəyi sosial və mədəni amillərin kompleks qarşılıqlı əlaqəsini başa düşməyə imkan verdi]. Eyni zamanda, sağlamlığın təşviqi sahəsində, insanların öz hərəkətlərinə görə şəxsən məsuliyyət daşıdığını güman edərək mühakimə etmək meyli səbəbindən sağlamlıq təhsili və həyat tərzi yanaşmalarından peşəkar narazılıq artdı. Davranış yanaşması insan davranışının bir-biri ilə sıx əlaqəli olduğu və dolayı yolla olsa da, yoxsulluq kimi sağlamlığa güclü təsir göstərən struktur (sosial) problemləri tanıya bilmədi. Bu proqramların əksəriyyətinə xas olan, proqramın həll edəcəyi sağlamlıq problemlərini kimin müəyyən etməsi üzərində peşəkarlar və müştərilər, icmalar və sağlamlığı təşviq edən təşkilatlar arasında güc mübarizəsidir.
Davranış yanaşmasının tənqidçiləri 1970-ci illərin sonu və 1980-ci illərin əvvəllərində daha fəallaşdılar, bu da qismən o dövrün feminist, ekoloji və digər ictimai hərəkatların fəaliyyəti ilə əlaqədar idi. Bu sosial hərəkatlar sosial ədalət və ekoloji davamlılıq məsələlərini gündəmə gətirərək sağlamlığa tibbi və davranış yanaşmalarına meydan oxuyub. Tənqidçilər, xüsusilə həssas/mərginal qrupların sağlamlığının yoxsulluq, mənzil, həddindən artıq sıxlıq və icma nəzarətinin olmaması kimi struktur problemlərindən təsirləndiyini iddia edirlər. Sağlamlığın təşviqi ilə bağlı yeni emansipator baxışı meydana çıxmağa başlamışdır, o, davranış

dəyişikliyindən daha çox sosial ədalətə və ətraf mühitin davamlılığına yönəlmişdir.

Davranış yanaşması

Həyat tərzi və davranış 1970-ci illərdə sağlamlığın təşviqinin mərkəzinə çevrilmişdi.. Sağlamlığın təbliği üzrə mütəxəssislər (bir çoxları hələ də özlərini sağlamlıq müəllimi adlandırsalar da) insanın davranışı və həyat tərzinin birbaşa öz sağlamlığına və başqalarının sağlamlığına təsir edə biləcəyinə inanırdılar.. Həmin illərdə məktəb təhsilinə, ictimai maarifləndirməyə və sosial marketinq kampaniyalarına fəal şəkildə proqramlar daxil edilməyə başlandı ki, bu proqramlar çərçivəsində insanlar siqaretin, alkoqoldan sui-istifadənin, yağlı qidaların istehlakının, fiziki hərəkətsizliyin, eləcə də aqressivliyin zərərləri barədə məlumatlandırıldılar. təhlükəsizlik kəmərlərindən istifadə təşviq edildi. "Yüksək riskli" davranış təhlükələri ilk növbədə maarifləndirmə və təbliğat kampaniyaları vasitəsilə bildirilmişdir. Bununla belə, fərdlərin və ya qrupların həyat tərzləri ilə əlaqəli mürəkkəb sosial və mədəni kontekstləri nəzərə alsaq, bir çox praktikant və tədqiqatçıların yalnız sağlamlıq maarifləndirilməsi kampaniyalarının davranış dəyişikliyində az uğur qazandığını aşkar etmələri təəccüblü deyil.
İnsanların həyat tərzinə diqqət yetirən yanaşma, davranışa mütləq fərdin avtonom nəzarəti altında təcrid olunmuş fəaliyyət kimi baxmır, əksinə, davranışın sosial, siyasi və mədəni amillərin kompleks qarşılıqlı təsiri ilə müəyyən olunduğunu qəbul edir. Ancaq bu yanaşma çərçivəsində sağlamlığın təşviqi işləri aparılır.

NƏTİCƏ

Sağlamlıq dedikdə əsasən insanların fiziki sağlamlığı ağıla gəlsədə əslində sağlamlıq anlayışı özündə fiziki , psixoloji, sosial , ekoloji amilləri birləşdirir.Bu zaman insanların həm bioloji sağlamlığı , həm onun psixoloji vəziyyəti həm də onun cəmiyyətdə olan münasibətlərdə iştirakı nəzərə alınır .Bütün bu amillər sağlamlıq anlayışının əslində necə geniş bir kontekstə öyrənildiyinin sübutudur. Tibbi , psixoloji , sosial , ekoloji amillərin bucaqından sağlamlıq anlayışına müxtəlif yanaşmalar yaranır ki,bu yanaşmalar bizə onun mahiyyətini daha dərindən anlamağa imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. V. Ömərov. "Sağlamlığın qorunması hüququ" (2015)
2. Z.Aslanov . "Sağlamlığın qorunması hüququ insan və vətəndaşların əsas konstitsion hüquqlarından biri kimi". Bakı 2019
3. Adams, R. N. (1977.) «Power in human societies: a synthesis» in Fogelson, R. D. and Adams, R. N. (eds.) (1977). The anthropology of power: ethnographic studies from Asia, Oceania, and the New World. New York: Academic Press. 387-410.
4. Adams, L. Amos, M. and Munro, J. (Eds). (2002) Promoting health. Politics and practice. London. SAGE publications Ltd.
5. Aggleton, P. (1991) Health. London: Routledge.
6. Гленн Лаверак «Укрепление Здоровья и Расширение Возможностей».

Əlirza ƏLİZADƏ

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti,
magistrant
alirzalizada@gmail.com

ƏLİLLİYİ OLAN ŞƏXSLƏRİN SOSİAL MÜDAFİƏSİNİN HÜQUQİ ƏSASLARI

Xülasə: *Əlilliyi olan şəxslərin sosial müdafiəsi insanların bərabər hüquqlarına və həyat keyfiyyətinə çatmalarını təmin etmək məqsədilə həyata keçirilən tədbirlər toplusudur. Bu sahə, əlilliyi olan şəxslərin sosial inteqrasiyası, iqtisadi müstəqilliyi və cəmiyyətdə layiqli yer tutmaları üçün vacibdir. Əlilliyi olan şəxslərin sosial müdafiəsi müxtəlif qanunvericilik, proqramlar, sosial xidmətlər və dəstək mexanizmləri ilə tənzimlənir.*
Məqalədə bu aspektdən hüquqi müstəvidə araşdırmalar aparılmış və bu sahəyə dair qəbul olunan hüquqi sənədlərin əsas mahiyyəti qeyd edilmişdir.

Açar sözlər: *Əlillik, sosial müdafiə, əlilliyi olan şəxslər, inkluziv cəmiyyət, əlillik hüquqları, əlil pensiyası, reabilitasiya xidmətləri, əlillər üçün iş yerləri, əlillik dərəcəsi*

LEGAL BASIS OF SOCIAL PROTECTION OF PERSONS WITH DISABILITIES

Abstract: *Social protection of persons with disabilities is a set of measures implemented to ensure that people achieve equal rights and quality of life. This area is important for the social integration of persons with disabilities, their economic independence and their worthy place in society. Social protection of persons with disabilities is regulated by various legislation, programs, social services and support mechanisms.*
The article conducts legal research on this aspect and highlights the main essence of legal documents adopted in this area.

Keywords: *Disability, social protection, persons with disabilities, inclusive society, disability rights, disability pension, rehabilitation services, jobs for disabled people, degree of disability*

ПРАВОВАЯ ОСНОВА СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ ЛИЦ С ИНВАЛИДНОСТЬЮ

Резюме: *Социальная защита лиц с ограниченными возможностями – это комплекс мер, реализуемых для обеспечения людям равных прав и качества жизни. Эта сфера важна для социальной интеграции, экономической независимости и достойного места в обществе людей с ограниченными возможностями. Социальная защита лиц с ограниченными возможностями регулируется различными законами, программами, социальными услугами и механизмами поддержки.*
В статье проведено исследование на правовом уровне с этого аспекта и упомянута основная суть принятых правовых документов в этой области.

Ключевые слова: *Инвалидность, социальная защита, лица с ограниченными возможностями, инклюзивное общество, права инвалидов, пенсия по инвалидности, реабилитационные услуги, рабочие места для людей с ограниченными возможностями, степень инвалидности*

Ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən 2018-ci il 31 may tarixdə 40 maddədən ibarət olan "Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanun"u qəbul edilmişdir [4].
Qeyd edək ki, bu Qanun Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 94-cü maddəsinin I hissəsinin 1-ci bəndinə uyğun olaraq əlilliyi olan şəxslər barəsində dövlət siyasətinin əsaslarını və onların hüquqlarının müdafiəsi sahəsində dövlətin vəzifələrini müəyyən edir, əlilliyə səbəb olan risklərin, əlillik əlamətinə görə ayrı-seçkiliyin bütün formalarının aradan qaldırılmasını, əlilliyi olan şəxslərin reabilitasiyasını, cəmiyyətin həyatında tam həcmdə iştirakını və sosial inteqrasiyasına şərait yaradılmasını, onlara aid olan strategiya və proqramlara dair qərarların qəbulu prosesinə fəal cəlb olunmasını, əlilliyi olan şəxslərin hüquq və azadlıqlarının tam və bərabər səviyyədə həyata keçirilməsini, onların şərəf və ləyaqətinin müdafiəsi sahəsində yaranan münasibətləri tənzimləyir [4].
Qanunun 1-ci maddəsinin 1-ci bəndində qeyd edilir ki, əlillik - müxtəlif maneələrlə qarşılaşdığı zaman şəxsin digər şəxslərlə bərabər səviyyədə cəmiyyət həyatında tam və səmərəli iştirakına mane olan sabit fiziki, psixi, əqli və ya hissiyyat pozuntularının olmasıdır.
2-ci bəndinə isə qeyd olunur ki, əlilliyi olan şəxs - müxtəlif maneələrlə qarşılaşdığı zaman digər şəxslərlə bərabər səviyyədə cəmiyyət həyatında tam və səmərəli iştirakına mane olan sabit fiziki, psixi, əqli və ya hissiyyat pozuntuları olan şəxsdir.
Bu sahədə son illər baş vermis hüquqi dəyişikliklərə missal olaraq göstərə bilərik ki, "Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişiklik edilməsi barədə" Azərbaycan Respublikasının 2021-ci il 22 iyun tarixli 346-VIQD nömrəli Qanununun tətbiqi və "Əlilliyi olan şəxslərin

hüquqları haqqında" Azərbaycan Respublikasının 2018-ci il 31 may tarixli 1153-VQ nömrəli Qanununun tətbiqi barədə" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2018-ci il 18 iyul tarixli 213 nömrəli Fərmanında dəyişiklik edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 16 avqust tarixli 1424 nömrəli Fərmanının 3.1.1-ci yarımbəndinin icrasını təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti qərara alır [4]:
1. "Əlilliyin müəyyən olunması meyarları" təsdiq edilsin (əlavə olunur).
2. "Əllliliyin və sağlamlıq imkanlarının məhdudluğunun müəyyən olunması meyarlarına dair Əsasnamə"nin təsdiq edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2015-ci il 30 dekabr tarixli 413 nömrəli Qərarının (Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2016, № 1, maddə 175; 2021, № 6 (IV kitab), maddə 669) 1-ci hissəsi ləğv edilsin.
3. Bu Qərarda dəyişiklik Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2002-ci il 24 avqust tarixli 772 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "İcra hakimiyyəti orqanlarının normativ hüquqi aktlarının hazırlanması və qəbul edilməsi qaydası haqqında Əsasnamə"nin 2.6-1-ci bəndinə uyğun edilə bilər.
4. Bu Qərar 2022-ci il iyulun 1-dən qüvvəyə minir.
Əlilliyi olan şəxslərin qayğı ilə əhatə olunması sahəsində Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən əsası qoyulan dövlət siyasəti Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin bu kateqoriyadan olan vətəndaşların sosial müdafiəsinə, onların reabilitasiyasına və cəmiyyətə inteqrasiyasına xüsusi qayğısı nəticəsində ildən-ilə güclənir. Dövlət başçısı "Mən çox istəyirəm ki, Azərbaycanda yaşayan bütün əlillər cəmiyyətdə fəal rol oynasınlar. Yəni, onlar cəmiyyətdən təcrid edilmiş vəziyyətə düşməsinlər" deyə bəyan edib.
Əlilliyi olan şəxslərin sosial təminatı. Hazırda ölkəmizdə 600 mindən çox əlilliyi olan şəxs vardır və əlilliyi olan şəxslər Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi tərəfindən əlilliyə görə əmək pensiyası və ya pensiya hüququ olmadıqda aylıq sosial müavinət alırlar. Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlara da aylıq müavinət verilir. Müharibə əlilləri və onlara bərabər tutulanlar, eyni zamanda I dərəcə əlilliyi olan şəxslər əlilliyə görə əmək pensiyası və ya aylıq sosial müavinətlə yanaşı, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin aylıq təqaüdü ilə təmin olunurlar.
Müharibə əlilləri və onlara bərabər tutulan şəxslərin uşaqları aylıq sosial müavinətlə, radiasiya qəzası nəticəsində zərər çəkərək əlil olmuş şəxslər hər il müalicə üçün birdəfəlik müavinətlə təmin edilirlər. Cari ildə Prezident cənab İlham Əliyevin uğurlu sosial islahat paketinin tərkib hissəsi kimi, əlilliyi olan şəxslər və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar üçün aylıq sosial müavinətin, müharibə əlilləri və onlara bərabər tutulanlar, I dərəcə əlilliyi olanlar üçün Prezidentin aylıq təqaüdünün məbləği orta hesabla 100 faiz artırılıb. Eyni zamanda, I dərəcə əlilliyi olanlara və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlara qulluq edənlər üçün Prezidentin aylıq təqaüdü təsis edilib. Əmək pensiyasının minimum məbləği də cari ildə 72,4 faiz artırılaraq 116 manatdan 200 manata çatdırılıb və bu artımın tətbiq edildiyi pensiyaçıların bir hissəsi də məhz əlilliyi olan şəxslərdir [5].

Mənzillə və minik avtomobilləri ilə təminat. Eyni zamanda, şəhid ailələri ilə bərabər, ölkəmizin ərazi bütövlüyünün, müstəqilliyinin və konstitusiya quruluşunun müdafiəsi ilə əlaqədar əlilliyi olan şəxslərin mənzillə təminatı həyata keçirilir.

2018-ci ildə Qarabağ müharibəsi əlilləri və şəhid ailələrinə nəzərdə tutulduğundan 3 dəfə çox olmaqla 626 mənzil təqdim edilibsə, cari ildə həmin kateqoriyadan olan vətəndaşlara 934 mənzil verilməsi nəzərdə tutulub ki, onlardan artıq 511 mənzil və fərdi ev verilib. Qalan mənzil və fərdi evlər də cari ilin sonuna qədər veriləcək. Ümumilikdə indiyədək nazirlik tərəfindən şəhid ailələrinə və müharibə əlillərinə 7165 mənzil və fərdi ev təqdim edilib.

Ölkəmizdə əlilliyi olan şəxslərin rifahında mühüm rol oynayan və onlara dövlətin böyük dəstəyinin təzahürü olan proqramlardan biri də ölkəmizin ərazi bütövlüyünün, müstəqilliyinin və konstitusiya quruluşunun müdafiəsi ilə əlaqədar əlilliyi olan şəxslərin minik avtomobilləri təminatıdır.

Həmin kateqoriyadan olan vətəndaşlara 2018-ci ildə 265 avtomobil verilibsə, bu il nəzərdə tutulduğundan 3,2 dəfə çox olmaqla 600-ə yaxın avtomobil verilməsi planlaşdırılıb ki, onlardan artıq 427 avtomobil təqdim edilib. Bununla indiyədək qeyd olunan vətəndaşlara 6400-dək minik avtomobili verilib.

Heydər Əliyev Fondunun əlilliyi olan şəxslərə dəstəyi. Heydər Əliyev Fondu tərəfindən də əlilliyi olan şəxslərin şəxslərin reabilitasiyasına mühüm töhfələr verilir. Fondun dəstəyi ilə Bakının Yeni Günəşli yaşayış massivində Xüsusi Qayğıya Ehtiyacı olan Uşaqların Dövlət Reabilitasiya Müəssisəsi yaradılıb ki, burada sınanmış reabilitasiya metodları əsasında sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlara bərpa xidmətləri göstərilir.

Fondun dəstəyi ilə 1 saylı və 2 saylı Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar üçün sosial xidmət müəssisələrində ən müasir tələblərə uyğun yaşayış və reabilitasiya şəraiti yaradılıb. Hər iki müəssisədə 5-18 yaşlarında 339 uşaq daimi dövlət təminatındadır. Onlara müəyyən edilmiş rejimə və fərdi iş planına uyğun xidmət və qayğı göstərilir, onlarla mədəni-kütləvi iş aparılır, həmin uşaqların abilitasiyası və reabilitasiyası həyata keçirilir.

Heydər Əliyev Fondunun mühüm sosial layhələrindən biri kimi ölkəmizin müxtəlif bölgələrdə Regional İnformasiya Mərkəzləri yaradılıb ki, bu mərkəzlər əlilliyi olan şəxslərin İKT-dən istifadə imkanlarına malik olmalarında mühüm önəm kəsb edir.
Fond tərəfindən əlilliyi olan şəxslərə, sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlara qayğının artırılmasına yönələn xeyirxah aksiyalar, həmin insanların cəmiyyətə inteqrasiyasına yaradıcılıq qabiliyyətlərinin cəmiyyətə tanıdılmasına, onlarda özünəinam hissinin yüksəlməsinə xidmət edən ardıcıl nəcib layihələr keçirilir.

Sağlamlıq imkanları məhdud gənclərin əl işlərindən ibarət sərgilərin təşkilinə, yaradıcılıq imkanlarının dəstəklənməsinə və cəmiyyətə tanıdılmasına Fond öz mühüm dəstəyini göstərir.
Fondun "2016-cı ilin aprel döyüşlərində yaralanmış əsgər və zabitlərin yüksək texnologiyalı protezlərlə təmin edilməsi" layihəsi çərçivəsində həmin əsgər və zabitlərimiz Almaniya, İslandiya, İngiltərənin dünyada müasir protez istehsalçıları kimi tanınan şirkətlərinin yüksək texnologiyalı məhsulları ilə təmin ediliblər.
Ötən dövrdə Heydər Əliyev Fondunun, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin və UNİCEF-in təşkilatçılığı ilə «İmkanlara məhdudiyyət yoxdur» təbliğat-təşviqat kampaniyası da təşkil olunub.
Elektron təyinat sistemləri. Prezident cənab İlham Əliyevin tapşırığına uyğun olaraq, 2019-cu ilin əvvəlindən ölkəmizdə ilk proaktiv xidmət kimi, yaşa görə pensiyaların, daha sonra əlilliyə görə pensiyaların avtomatlaşdırılmış qaydada təyinatı mexanizminə keçilib. Nəticədə pensiya hüququ yaranmış şəxsə özü müraciət etmədən və sənəd təqdim olunmadan, məmur-vətəndaş təması olmadan pensiya təyin edilir və elektron qaydada ona bu barədə məlumat verilir.
Sosial müavinətlərin, o cümlədən əlilliyi olan şəxslərə müavinətlərin, müvafiq kateqoriyalardan olan əlilliyi olan şəxslərə Prezidentin aylıq təqaüdünün, sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlara müavinətin və həmin uşaqlara qulluq edənə Prezidentin təqaüdünün təyinatı da elektronlaşdırılıb.
Ümumən 2019-cu ilin sonuna kimi 19 müavinət və təqaüd növü üzrə təyinat mexanizminin də elektronlaşdırılması təmin ediləcək ki, bununla da ildə bir hissəsi əlilliyi olan şəxslərdən və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlardan ibarət olan təqribən 180 minədək vətəndaş üzrə təyinatların elektron şəkildə, proaktiv qaydada, vətəndaşların hər hansı bir ünvana getmələrinə ehtiyac olmadan həyata keçiriləcəkdir [5].

Əliliyi olan şəxslərin reabilitasiyası. Prezident cənab İlham Əliyevin uğurlu sosial islahatlar proqramı ölkəmizdə yeni reabilitasiya mərkəzlərinin yaradılmasını, bərpa mərkəzləri şəbəkəsinin genişlənməsini təmin edib. Bu gün Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin 14 bərpa-müalicə müəssisəsi vardır.

Nazirliyin reabilitasiya müəssisələrində cari ilin 10 ayı ərzində 7241 nəfər əlilliyi olan şəxsə stasionar, 1867 nəfər əlilliyi olan şəxsə və sağlamlıq imkanları məhdud uşağa ambulator qaydada reabilitasiya xidmətləri göstərilib. Bu müddətdə nazirliyin Protez-ortopedik Bərpa Mərkəzi tərəfindən bu kateqoriyadan olan 7463 nəfər 25023 reabilitasiya vasitəsi, o cümlədən 1145 əlil arabası ilə təmin edilib.

Respublikamızın bölgələrində yaşayan və reabilitasiya vasitələrini almaqdan ötrü özlərinin (və ya yaxınlarının) Bakıya gəlmək imkanları olmayan şəxslər üçün bu il demək olar ölkəmizin bütün rayon və şəhərlərində səyyar xidmətlər təşkil edilib, 836 nəfər əlilliyi olan şəxs və sağlamlıq imkanları məhdud uşaq bu xidmətdən faydalanıb və onlara ehtiyaclarına uyğun olaraq ümumilikdə 3952 reabilitasiya vasitəsi, o cümlədən 15 əlil arabası yaşadıqları rayonlarda, hətta evlərində aparılıb verilib [4].

Dövlət başçısının göstərişi ilə son illərdə Nazirliyin Respublika Əlillərin Bərpa Mərkəzində, Uşaq Bərpa Mərkəzində yüksək səviyyəli reabilitasiya şəraiti yaradılıb. Ötən ay, yəni noyabr ayında Yevlax və Naftalan şəhərlərində Əlilliyi olan şəxslər üçün Regional Bərpa Mərkəzləri, Bakının Xəzər rayonundakı Mərdəkan Müalicə Pansionatı əsaslı təmir və yenidənqurmadan sonra müasir avadanlıqlarla təchiz edilməklə istifadəyə verilib.
Hazırda Sumqayıt, Şəki, Şirvan, Xaçmaz, Lənkəran Regional Bərpa Mərkəzlərində, Şağan Əlilliyi olan şəxslər üçün Müalicə Pansionatında əsaslı təmir və yenidənqurma işləri aparılmaqla, müasir reabilitasiya şəraiti yaradılır.
Cənab Prezident İlham Əliyevin 25 avqust 2021-ci il tarixli Sərəncamına əsasən Vətən Müharibəsi Qəhrəmanlarının və onların ailə üzvlərinin də Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi tərəfindən mənzillə təminatına başlanıb. Bu gün onlardan daha bir qrupu da mənzillə təmin edilir.
Apardığımız araşdırmalar zamanı 2021-ci ilin planı üzrə artıq 1650 mənzilin şəhid ailələri və müharibə əlillərinə, habelə Vətən Müharibəsi Qəhrəmanlarına verildiyini, ümumilikdə indiyədək bu kateqoriyadan olanlara 11 minə yaxın mənzil və fərdi ev təqdim edildiyinin şahidi oluruq [6].

NƏTİCƏ

Əlilliyi olan şəxslərin sosial müdafiəsi, onların cəmiyyətdə tam hüquqlu və bərabər fərdlər kimi iştirak etmələrini təmin edir. Bu sahədə atılacaq daha çox addımlar və tədbirlər, həm dövlətin, həm də cəmiyyətin əlilliyi olan şəxslərə olan yanaşmasını gücləndirəcək və onların həyat şəraitini daha da yaxşılaşdıracaqdır. Sosial müdafiə mexanizmlərinin gücləndirilməsi, əlilliyi olan şəxslərin iqtisadi

müstəqilliyinin və sosial inteqrasiyasının təmin edilməsinə xidmət edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Shakespeare, T. (2006). Disability rights and wrongs. Ethics and Social Welfare, 1(1), 45-61. https://doi.org/10.1080/17496535.2006.9759521
2. Oliver, M. (1996). Understanding disability: From theory to practice. Macmillan.
3. Wright, P. (1998). The social model of disability: An outdated ideology? Disability & Society, 13(4), 437-445. https://doi.org/10.1080/09687599826843
4. https://e-qanun.az/framework/39591
5. https://e-qanun.az/framework/49623
6. https://sosial.gov.az/media/xeberler/2952?hl=az
7. http://www.anl.az/down/meqale/express/2014/may/373187.htm

Nəzrin HƏBİBLİ

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti,
magistrant
N.habibli14@mail.ru

SOSİAL YARDIMLAR, TƏQAÜDLƏR, DİGƏR GÜZƏŞTLƏR VƏ HƏR BİRİNİN XARAKTERİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə*:Azərbaycanda sosial yardımlar, təqaüdlər və digər güzəştlər, dövlətin vətəndaşların sosial rifahını təmin etmək məqsədilə həyata keçirdiyi mühüm tədbirlərdir. Bu yardımlar əsasən aztəminatlı ailələr, əlilliyi olan şəxslər, yaşlılar və digər həssas qruplara yönəldilir. Sosial yardımlar aztəminatlı ailələrin ehtiyaclarını qarşılamaq üçün nəzərdə tutulmuş müvəqqəti maliyyə dəstəkləridir və adətən ailənin gəlir səviyyəsinə, ailə üzvlərinin sayına və digər sosial-iqtisadi amillərə əsaslanaraq təyin edilir. Təqaüdlər isə uzun müddət işləmiş və ya müəyyən yaşa çatmış şəxslərə dövlət tərəfindən ödənilən müntəzəm maliyyə yardımlarıdır. Yaşa görə, əlilliyə görə və ya əmək stajına görə verilən təqaüdlərin məbləği və təyin olunma şərtləri fərqli olur. Digər sosial güzəştlər kommunal xidmətlər, nəqliyyat və səhiyyə kimi sahələrdə göstərilən endirimlərdən ibarətdir və bu güzəştlər həssas qrupların yaşayış səviyyəsinin artırılmasını hədəfləyir. Bu sosial təminatların hamısı sosial rifahı artırmaq, yoxsulluğu azaltmaq və həssas qrupların həyat səviyyəsini yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə tətbiq olunur və yardımların təyin edilməsində şəffaflıq və ədalət prinsipləri ön planda tutulur. Dövlət bu yardımların səmərəli və ədalətli şəkildə paylanmasını təmin etmək üçün müxtəlif rəqəmsal texnologiyalardan və monitorinq mexanizmlərindən istifadə edir.*
Bu tədbirlər vasitəsilə dövlət, sosial müdafiə sisteminin gücləndirilməsinə və vətəndaşların iqtisadi və sosial təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə xüsusi önəm verir. Sosial yardımların, təqaüdlərin və güzəştlərin tətbiqi zamanı müvafiq qanunvericilik əsasında müxtəlif meyarlar nəzərə alınır ki, bu da vətəndaşların hüquqlarının qorunmasını və sosial ədalətin təmin edilməsini hədəfləyir. Dövlətin bu istiqamətdəki fəaliyyətləri həm də vətəndaşların ictimai həyatına daha fəal inteqrasiyasını təmin etməyə yönəlmişdir. Bununla yanaşı, sosial yardımların və təqaüdlərin təyin olunmasında istifadə edilən rəqəmsal texnologiyalar və informasiya sistemləri, proseslərin daha şəffaf və əlçatan olmasına imkan yaradır, bu da korrupsiyanın qarşısını almağa və dövlət xidmətlərinin keyfiyyətini artırmağa kömək edir.

Açar sözlər: *Sosial yardımlar, Təqaüdlər, Güzəştlər, Aztəminatlı ailələr, Sosial müdafiə, Rəqəmsal texnologiyalar, Şəffaflıq*

SOCIAL ASSISTANCE, PENSIONS, OTHER BENEFITS AND CHARACTERISTIC CHARACTERISTICS OF EACH

Abstract*:In Azerbaijan, social assistance, pensions and other benefits are important measures implemented by the state in order to ensure the social welfare of citizens. These aids are mainly aimed at low-income families, persons with disabilities, the elderly and other vulnerable groups. Social benefits are*

temporary financial supports designed to meet the needs of low-income families and are usually determined based on the family's income level, number of family members, and other socioeconomic factors. Pensions are regular financial assistance paid by the state to people who have worked for a long time or who have reached a certain age. Depending on age, disability or length of service, the amount and terms of appointment differ. Other social benefits consist of discounts in areas such as utilities, transport and healthcare, and these benefits aim to increase the standard of living of vulnerable groups. All of these social benefits are implemented with the aim of increasing social welfare, reducing poverty and improving the living standards of vulnerable groups, and the principles of transparency and fairness in the allocation of benefits are at the fore. The state uses various digital technologies and monitoring mechanisms to ensure the efficient and fair distribution of these benefits.

Through these measures, the state attaches special importance to strengthening the social protection system and ensuring the economic and social security of citizens. During the application of social assistance, pensions and benefits, various criteria are taken into account based on the relevant legislation, which aims to protect the rights of citizens and ensure social justice. The activities of the state in this direction are also aimed at ensuring more active integration of citizens into public life. In addition, digital technologies and information systems used in determining social benefits and pensions make the processes more transparent and accessible, which helps to prevent corruption and improve the quality of public services.

Keywords: *Social benefits, Pensions, Discounts, Low-income families, Social protection, Digital technologies, Transparency*

СОЦИАЛЬНАЯ ПОМОЩЬ, ПЕНСИИ, ДРУГИЕ ЛЬГОТЫ И ХАРАКТЕРИСТИКИ КАЖДОГО

Резюме*:В Азербайджане социальная помощь, пенсии и другие льготы являются важными мерами, реализуемыми государством в целях обеспечения социального благополучия граждан. Эта помощь в основном предназначена для малообеспеченных семей, людей с ограниченными возможностями, пожилых людей и других уязвимых групп. Социальные пособия представляют собой временную финансовую поддержку, предназначенную для удовлетворения потребностей малообеспеченных семей и обычно определяются на основе уровня дохода семьи, количества членов семьи и других социально-экономических факторов. Пенсии – это регулярная финансовая помощь, выплачиваемая государством людям, проработавшим длительное время или достигшим определенного возраста. В зависимости от возраста, инвалидности или стажа работы размер и сроки назначения различаются. Другие социальные льготы включают скидки в таких областях, как коммунальные услуги, транспорт и здравоохранение, и эти льготы направлены на повышение уровня жизни уязвимых групп. Все эти социальные льготы реализуются с целью повышения социального благосостояния, сокращения бедности и повышения уровня жизни уязвимых групп населения, при этом на первый план выходят принципы прозрачности и справедливости при распределении льгот. Государство использует различные цифровые технологии и механизмы мониторинга, чтобы обеспечить эффективное и справедливое распределение этих благ.*

Посредством этих мер государство придает особое значение укреплению системы социальной защиты и обеспечению экономической и социальной безопасности граждан. При назначении социальной помощи, пенсий и пособий учитываются различные критерии на основании соответствующего законодательства, целью которого является защита прав граждан и обеспечение социальной справедливости. Деятельность государства в этом направлении направлена также на обеспечение более активной интеграции граждан в общественную жизнь. Кроме того, цифровые технологии и информационные системы, используемые при назначении социальных пособий и пенсий, делают процессы более прозрачными и доступными, что способствует предотвращению коррупции и повышению качества государственных услуг.

Ключевые слова*: Социальные выплаты, Пенсии, Скидки, Малообеспеченные семьи, Социальная защита, Цифровые технологии, Прозрачность.*

GİRİŞ

Azərbaycan Respublikasında sosial yardımlar, təqaüdlər və digər güzəştlər, dövlətin sosial müdafiə siyasətinin əsas komponentlərini təşkil edir. Bu tədbirlər vasitəsilə dövlət, həssas qrupların sosial rifahını təmin etməklə yanaşı, cəmiyyətin sosial ədalət prinsipinə uyğun inkişafını hədəfləyir. Sosial yardımlar və təqaüdlər əhalinin yoxsulluq səviyyəsinin azaldılması, yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması və hər bir vətəndaşın layiqli həyat səviyyəsinə çatdırılması üçün vacib vasitələrdən biridir. Bu mövzunun öyrənilməsi, Azərbaycanın sosial siyasətinin müasir çağırışlara cavab vermə səviyyəsini və effektivliyini təhlil etməyə imkan yaradır.

Elmi işin aktuallığı: Azərbaycanın sosial müdafiə sistemi, ölkənin iqtisadi inkişafı və sosial rifahının artırılması baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Sosial yardımlar, təqaüdlər və digər güzəştlərin tətbiqi, dövlətin sosial siyasətinin vacib istiqamətlərindən biridir. Bu tədbirlərin düzgün və effektiv şəkildə həyata keçirilməsi, cəmiyyətin həssas təbəqələrinin sosial müdafiəsini təmin etməklə yanaşı, ümumi sosial sabitliyi

dəstəkləyir. Elmi işin aktuallığı, sosial müdafiə tədbirlərinin mövcud vəziyyətinin təhlili və onların cəmiyyətə təsirinin öyrənilməsi ilə müəyyən olunur.

Problemlərin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Sosial yardımların və təqaüdlərin təyin olunmasında və paylanmasında şəffaflıq, ədalət və səmərəlilik prinsiplərinin təmin edilməsi, həmçinin bu tədbirlərin əhalinin sosial rifahına təsiri, hələ də tam öyrənilməmiş sahələrdən biridir. Mövcud tədqiqatlar, əsasən, bu tədbirlərin nəzəri əsaslarını və praktik tətbiqini əhatə etsə də, onların uzunmüddətli təsirləri və effektivliyi barədə ətraflı araşdırmaların sayı məhduddur. Bu sahədəki boşluqlar, tədqiqatın aparılması zərurətini doğurur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifəsi: Tədqiqatın əsas məqsədi, Azərbaycanda sosial yardımlar, təqaüdlər və digər güzəştlərin xarakteristik xüsusiyyətlərini öyrənmək və onların sosial müdafiə sisteminə təsirini təhlil etməkdir. Tədqiqatın vəzifələrinə isə bu sahədə mövcud olan qanunvericilik bazasının, tətbiq olunan sosial siyasətlərin və onların effektivliyinin öyrənilməsi, həmçinin mövcud problemlərin müəyyən edilməsi daxildir.

Tədqiqatın obyekt və predmeti: Tədqiqatın obyekti Azərbaycan Respublikasının sosial müdafiə sistemidir. Tədqiqatın predmeti isə sosial yardımlar, təqaüdlər və digər güzəştlərin tətbiqi və onların sosial rifah üzərində təsiridir.

Tədqiqat sualı: Azərbaycanda sosial yardımlar, təqaüdlər və digər güzəştlər necə tətbiq olunur və onların sosial rifah üzərində təsiri nə dərəcədə effektlidir?

Tədqiqatın nəzəri perspektivləri: Tədqiqatda sosial müdafiə və rifah dövlətinin nəzəri əsasları, sosial ədalət və bərabərlik prinsipləri əsasında təhlillər aparılacaq. Bu perspektivlər, sosial siyasətin iqtisadi və sosial inkişafla necə əlaqəli olduğunu və hansı hallarda daha effektiv olduğunu öyrənməyə imkan verir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik aktları, dövlət qurumlarının hesabatları, yerli və beynəlxalq elmi tədqiqatlar, statistik məlumatlar və bu sahədə aparılmış sosioloji sorğular təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqatın məhdudiyyətləri arasında mövcud statistik məlumatların məhdudluğu, bəzi sosial yardımların tətbiqi ilə bağlı məlumatların əlçatan olmaması və tədqiqat müddətində baş verə biləcək qanunvericilik dəyişiklikləri qeyd edilə bilər.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi: Tədqiqat işinin elmi yeniliyi, Azərbaycanda sosial yardımlar, təqaüdlər və digər güzəştlərin tətbiqi və onların təsirinin geniş miqyasda araşdırılması və bu sahədəki boşluqların doldurulması ilə bağlıdır.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti: Tədqiqatın nəticələri, dövlətin sosial siyasətinin inkişaf etdirilməsi və sosial müdafiə sisteminin daha səmərəli təşkil olunması üçün tövsiyələr hazırlamaq məqsədilə istifadə oluna bilər. Bu iş, həmçinin sosial siyasət sahəsində çalışan mütəxəssislər və qərar qəbul edənlər üçün dəyərli məlumat mənbəyi kimi xidmət edə bilər.

ƏDƏBİYYAT İCMALI

Sosial yardımlar, təqaüdlər və digər güzəştlərin öyrənilməsi üzrə ədəbiyyat icmalı, bu mövzuda mövcud olan elmi və praktiki biliklərin təhlilini və müxtəlif yanaşmaların müqayisəsini əhatə edir. Bu icmal, həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə aparılmış tədqiqatlara əsaslanaraq, sosial müdafiə tədbirlərinin effektivliyi, tətbiqi və idarə olunması ilə bağlı müxtəlif aspektləri araşdırır.

İlk növbədə, sosial müdafiə sistemləri üzrə əsas nəzəri yanaşmalar geniş şəkildə araşdırılmışdır. Barr (1998) və Titmuss (1974) kimi klassik alimlər sosial müdafiənin nəzəri əsaslarını qoymuş və sosial rifah dövlətlərinin müxtəlif modellərini təhlil etmişlər. Bu alimlərin əsərləri, sosial siyasətin cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafına təsirini anlamaq üçün nəzəri çərçivə təqdim edir. Barr, sosial müdafiə sistemlərinin iqtisadi effektivliyini vurğulasa da, Titmuss daha çox sosial ədalət və bərabərlik prinsiplərinə diqqət yetirmişdir.

Azərbaycanda sosial müdafiə tədbirlərinin xüsusiyyətlərini araşdıran yerli alimlər, ölkənin spesifik sosial-iqtisadi şəraitini və tarixini nəzərə alaraq bu sahədə dərin tədqiqatlar aparmışlar. Hüseynov (2015) və Quliyev (2017) kimi tədqiqatçılar, Azərbaycanın sosial müdafiə sisteminin keçid dövründəki inkişafını və onun hazırkı problemlərini təhlil etmişlər. Hüseynov, sosial yardımların iqtisadi transformasiya dövründə əhalinin sosial rifahına təsirini öyrənmiş, Quliyev isə təqaüdlərin və digər sosial güzəştlərin effektivliyini qiymətləndirmişdir.

Beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən dərc olunan hesabatlar və tədqiqatlar, Azərbaycanın sosial müdafiə sisteminin beynəlxalq standartlarla uyğunluğunu təhlil etmək üçün vacib məlumat mənbəyidir. Dünya Bankı (2020) və BMT İnkişaf Proqramı (2019) tərəfindən dərc olunan hesabatlar, sosial müdafiə sistemlərinin gücləndirilməsi və yoxsulluğun azaldılması üzrə strateji tövsiyələr təqdim edir. Bu hesabatlar, Azərbaycanda sosial yardımların və təqaüdlərin idarə olunması və onların effektivliyi barədə geniş məlumat verir.

Digər tərəfdən, müxtəlif ölkələrin təcrübələrinə əsaslanan tədqiqatlar, Azərbaycan üçün nəzəri və praktiki dərslər çıxarmağa imkan verir. Skocpol (1991) və Esping-Andersen (1990) kimi alimlərin əsərləri, sosial rifah dövlətlərinin müxtəlif modellərini və onların sosial müdafiə sistemləri üzərindəki təsirlərini təhlil edir. Bu tədqiqatlar, sosial müdafiə sistemlərinin müxtəlif iqtisadi və sosial şəraitlərdə necə işlədiyini anlamaq üçün müqayisəli yanaşma təqdim edir.

Azərbaycan kontekstində sosial yardımlar və təqaüdlər sahəsində hüquqi tənzimləmələrin araşdırılması da vacibdir. Əliyev (2021) və Rzayev (2020) kimi hüquqşünaslar, bu sahədə mövcud qanunvericiliyin təhlilini aparmış və onun sosial müdafiə sisteminin effektivliyinə təsirini araşdırmışlar. Bu alimlər, sosial yardımların və təqaüdlərin təyin olunmasında hüquqi şəffaflıq və ədalət prinsiplərinin təmin edilməsinin vacibliyini

vurğulamışlar.
Keen (2008) və Barrientos (2013) kimi beynəlxalq səviyyədə tanınmış alimlər, sosial müdafiə sistemlərinin maliyyələşdirilməsi və dayanıqlılığı məsələlərini dərin araşdırmışlar. Onların tədqiqatları göstərir ki, sosial müdafiə tədbirlərinin davamlılığı, həmçinin bu tədbirlərin uzunmüddətli iqtisadi təsirlərinin qiymətləndirilməsi vacibdir. Azərbaycanda sosial yardımların maliyyələşdirilməsi məsələləri də geniş tədqiq olunmuşdur. Hacıyev (2016) və Məmmədov (2018) bu mövzuda yazdıqları məqalələrdə, sosial müdafiə tədbirlərinin davamlı maliyyələşdirilməsinin əhəmiyyətini vurğulamış və dövlət büdcəsi vasitəsilə bu tədbirlərin maliyyələşdirilməsinin iqtisadi təsirlərini araşdırmışlar.
Sosial yardımların və təqaüdlərin effektivliyinin qiymətləndirilməsi sahəsində tədqiqatlar da böyük maraq doğurur. Stewart və Yermo (2009) sosial müdafiə tədbirlərinin yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi bərabərsizliyin aradan qaldırılması baxımından rolunu təhlil etmişdir. Onlar göstərir ki, sosial yardımların səmərəliliyi, həmin yardımların məqsədyönlülüyü və doğru zamanda verilməsi ilə sıx bağlıdır. Azərbaycanın bu sahədə təcrübəsi isə Şəmsiyev (2020) tərəfindən öyrənilmişdir. O, sosial yardımların məqsədli verilməsi və əhalinin həssas qruplarına təsirini qiymətləndirmişdir.
Beynəlxalq təcrübə və müqayisəli tədqiqatlar Azərbaycan üçün əlavə dəyər yaratmaqda davam edir. Esping-Andersen (1999) və Walker (2011) kimi alimlərin sosial müdafiə sistemləri üzrə aparılan tədqiqatları, müxtəlif ölkələrin sosial siyasətlərini müqayisə edərək, onların effektivliyini və sosial rifaha təsirini qiymətləndirir. Bu tədqiqatlar, Azərbaycanın sosial müdafiə sisteminin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması və yaxşı təcrübələrin tətbiqi üçün vacib dərslər təqdim edir.
Sosial müdafiə sahəsində qanunvericilik bazasının gücləndirilməsi və hüquqi çərçivənin təkmilləşdirilməsi də tədqiqat mövzularından biri olmuşdur. Qurbanov (2019) və Abbasov (2022) bu sahədə yazdıqları əsərlərdə, sosial yardımlar və təqaüdlərlə bağlı qanunvericiliyin inkişafını və bu qanunvericilikdəki boşluqları araşdırmışlar. Onların işləri, hüquqi çərçivənin sosial müdafiə tədbirlərinin effektivliyinə necə təsir etdiyini ortaya qoyur.
Ədəbiyyat icmalının davamında, sosial müdafiə tədbirlərinin sosial rifah üzərindəki təsiri və onların cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinə təsiri mövzusu geniş şəkildə araşdırılmışdır. Xüsusilə, sosial yardımlar və təqaüdlərin yoxsulluğun azaldılması və sosial bərabərsizliyin aradan qaldırılması baxımından rolunu tədqiq edən tədqiqatlar böyük əhəmiyyət daşıyır.
Tədqiqatçıların böyük bir qismi, sosial müdafiə tədbirlərinin yoxsulluğun azaldılmasında mühüm rol oynadığını vurğulamışdır. Barrientos və Hulme (2008) öz tədqiqatlarında, sosial müdafiə sistemlərinin inkişaf etməkdə olan ölkələrdə yoxsulluğun azaldılmasında əsas vasitələrdən biri olduğunu qeyd edirlər. Onlar sosial yardımların və təqaüdlərin məqsədyönlü şəkildə tətbiq edilməsinin yoxsul ailələrin həyat şəraitini yaxşılaşdırmaq üçün əsas mexanizm olduğunu göstərirlər. Bu yanaşma, Azərbaycanda da sosial yardımların və təqaüdlərin təyin edilməsində nəzərə alınmışdır. Hüseynov (2015) Azərbaycanda sosial yardımların yoxsulluğun azaldılması üzərindəki təsirini öyrənmiş və bu tədbirlərin effektivliyini qiymətləndirmişdir.
Sosial müdafiə tədbirlərinin qadınlar, yaşlılar və əlilliyi olan şəxslər kimi həssas qruplara təsiri də geniş şəkildə araşdırılmışdır. Kabeer (2010) və Fraser (1997) kimi feminist nəzəriyyəçilər, sosial müdafiə sistemlərinin gender bərabərliyinə təsirini tədqiq etmiş və bu sistemlərin qadınların sosial rifahını artırmaqda necə rol oynadığını göstərmişlər. Onların tədqiqatları, sosial yardımların və təqaüdlərin gender perspektivindən öyrənilməsinin əhəmiyyətini vurğulayır
Sosial müdafiə sistemlərinin transformasiyası və onun iqtisadi inkişafa təsiri mövzusu da aktuallığını saxlayır. Mkandawire (2005) və Pierson (2001) kimi tədqiqatçılar, sosial müdafiə sistemlərinin iqtisadi inkişafla necə əlaqəli olduğunu və bu sistemlərin iqtisadi artıma təsirini öyrənmişlər. Onlar göstərir ki, sosial müdafiə tədbirləri yalnız sosial rifahın artırılmasına deyil, həm də iqtisadi sabitliyə və uzunmüddətli inkişafa töhfə verə bilər. Azərbaycanda sosial müdafiə sistemlərinin iqtisadi inkişafa təsiri isə Məmmədov (2019) tərəfindən tədqiq olunmuşdur. O, sosial müdafiə tədbirlərinin iqtisadi təsirlərini və onların iqtisadi artıma necə təsir etdiyini analiz etmişdir.
Bundan əlavə, sosial müdafiə sistemlərinin rəqəmsallaşdırılması və innovativ texnologiyaların tətbiqi məsələsi də son illərdə geniş şəkildə müzakirə olunan mövzulardan biridir. Boshkovska və Manovski (2020) kimi tədqiqatçılar, rəqəmsal texnologiyaların sosial müdafiə tədbirlərinin idarə olunmasında necə istifadə olunduğunu və bu texnologiyaların effektivliyini təhlil etmişlər. Onlar göstərir ki, rəqəmsal texnologiyalar sosial müdafiə sistemlərinin daha şəffaf və əlçatan olmasına imkan yaradır. Azərbaycanda DOST mərkəzləri kimi rəqəmsal platformalar, sosial müdafiə tədbirlərinin effektivliyinin artırılmasında mühüm rol oynayır. Əliyev (2022) öz tədqiqatında DOST mərkəzlərinin sosial müdafiə sisteminə təsirini öyrənmiş və bu platformaların səmərəliliyini qiymətləndirmişdir.
Ədəbiyyat icmalını yekunlaşdırarkən qeyd etmək olar ki, sosial yardımlar, təqaüdlər və digər güzəştlər mövzusu çoxşaxəli və kompleks bir tədqiqat sahəsidir. Bu sahədə aparılan tədqiqatlar, sosial müdafiə sistemlərinin müxtəlif aspektlərini əhatə edir və onların cəmiyyətə təsirini dərinləşdirmək üçün müxtəlif nəzəri və praktik yanaşmaları təqdim edir. Azərbaycan kontekstində bu mövzu üzrə aparılan tədqiqatlar, sosial müdafiə sisteminin mövcud vəziyyətini və gələcək inkişaf perspektivlərini anlamağa kömək edir. Gələcək tədqiqatlar isə bu sahədə mövcud olan boşluqların doldurulması və sosial müdafiə sisteminin daha effektiv və ədalətli olması üçün əlavə məlumat və tövsiyələr təqdim edə bilər.

MATERİAL VƏ METOD

Sosial yardımlar, təqaüdlər və digər güzəştlər Azərbaycan dövlətinin vətəndaşlarına göstərdiyi sosial dəstəyin əsas komponentləridir. Bu sistemlər, sosial ədaləti təmin etmək, əhalinin həssas təbəqələrini qorumaq və ümumi rifahı yüksəltmək məqsədi daşıyır. Hər bir yardım növünün özünəməxsus xüsusiyyətləri və məqsədləri vardır ki, bunlar müxtəlif sosial qrupların spesifik ehtiyaclarını qarşılamaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. Sosial yardımlar adətən aztəminatlı ailələr, işsizlər, əlillər, çoxuşaqlı ailələr və ya digər sosial risk qrupları üçün nəzərdə tutulur. Bu yardımların əsas məqsədi, minimum yaşayış səviyyəsini təmin etmək və bu qrupların sosial inteqrasiyasını asanlaşdırmaqdır. Təqaüdlər isə yaşa, əlilliyə və ya əmək fəaliyyətinin dayandırılmasına görə verilən ödənişlərdir ki, bunlar insanların yaşlandıqca və ya əmək qabiliyyətini itirdikcə maliyyə dəstəyinə olan ehtiyaclarını qarşılamaq üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Güzəştlər isə müxtəlif sahələrdə, məsələn, mənzil, kommunal xidmətlər, təhsil və səhiyyə kimi, əlavə dəstək vermək üçün tətbiq olunur. Bu güzəştlər sosial müdafiəyə ehtiyacı olan şəxslərin gündəlik xərclərini azaltmaq və onların sosial rifahını artırmaq məqsədi güdür. Bu tədbirlərin hər biri, dövlətin sosial siyasətinin tərkib hissəsi olaraq, cəmiyyətin müxtəlif sosial qruplarının ehtiyaclarını qarşılamaq üçün fərqli yanaşmalar təklif edir. Azərbaycan dövlətinin sosial müdafiə sistemi, bu yardımların hər birinin düzgün və ədalətli şəkildə bölüşdürülməsi ilə, sosial ədalət prinsipinin həyata keçirilməsinə töhfə verməkdədir.

Azərbaycan Respublikasında sosial yardımlar cəmiyyətin həssas təbəqələrinin sosial rifahını qorumaq və onların həyat şəraitini yaxşılaşdırmaq məqsədilə həyata keçirilən əsas tədbirlərdən biridir. Sosial yardımların hədəf qrupu genişdir və əsasən aztəminatlı ailələr, işsizlər, əlillər, çoxuşaqlı ailələr və digər sosial risk qruplarını əhatə edir. Bu yardımların məqsədi, insanların minimum yaşayış səviyyəsini təmin etmək, onların sosial inteqrasiyasını dəstəkləmək və ehtiyac içərisində olanların həyat şəraitini yaxşılaşdırmaqdır.

Aztəminatlı ailələr Azərbaycan cəmiyyətində xüsusi diqqətə layiq bir qrupdur. Bu ailələr, adətən, iqtisadi çətinliklər səbəbindən gündəlik ehtiyaclarını qarşılamada çətinlik çəkirlər. Dövlətin onlara göstərdiyi sosial yardımlar, bu ailələrin həyat şəraitini yaxşılaşdırmaq üçün mühüm rol oynayır. Yardımların əsas məqsədi, aztəminatlı ailələrin minimum yaşayış səviyyəsini təmin etməkdir ki, bu da onların qida, geyim, təhsil və səhiyyə kimi əsas ehtiyaclarının ödənilməsinə kömək edir. Sosial yardımlar vasitəsilə, bu ailələrin maddi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması və onların sosial təcriddən çıxarılması üçün ciddi səylər göstərilir.

2017-2024-cü illər arasında Azərbaycanda ünvanlı dövlət sosial yardımı alan ailələrin və ailə üzvlərinin sayında dalğalanmalar müşahidə olunub. 2017-ci ildə yardım alan ailələrin sayı 132,368 idi və bu rəqəm 2024-cü ildə 63,968-ə qədər azalıb. Eyni zamanda, bir nəfərə düşən orta aylıq yardım məbləği 2017-ci ildə 35,65 manat olduğu halda, 2024-cü ildə 114,30 manata qədər artıb. Bu göstəricilər, sosial yardım proqramlarında edilən dəyişiklikləri və dövlətin aztəminatlı ailələrə verdiyi maliyyə dəstəyinin tədricən artmasını əks etdirir. Beləliklə, bu illər ərzində dövlət sosial yardımların məbləğini artırmaqla, aztəminatlı ailələrin sosial müdafiəsini gücləndirmək və onların həyat səviyyəsini yüksəltmək üçün əhəmiyyətli addımlar atmışdır. Bu da ümumilikdə ölkənin sosial müdafiə siyasətinin effektivliyini göstərir.

Cədvəl 1. 2017-2024-cü illər üzrə Azərbaycanda Ünvanlı Dövlət Sosial Yardımı Alan Ailələrin və Ailə Üzvlərinin Statistikasının Təhlili

İl	Ünvanlı dövlət sosial yardımı təyin olunmuş ailələrin sayı	Ünvanlı dövlət sosial yardımı alan ailə üzvlərinin sayı	Qadınlar	Uşaqlar	Bir nəfərə düşən orta aylıq ünvanlı dövlət sosial yardımın məbləği (manat)
2017	132,368	558,133	254,233	268,847	35,65
2018	80,193	326,631	161,660	165,728	36,39
2019	43,171	174,659	93,554	95,985	42,95
2020	72,170	298,881	159,088	162,561	50,03
2021	77,269	323,996	172,436	174,319	57,10
2022	44,716	194,042	102,865	103,442	64,29
2023	65,545	290,808	153,778	153,142	88,09
2024	63,968	272,302	143,036	145,643	114,30

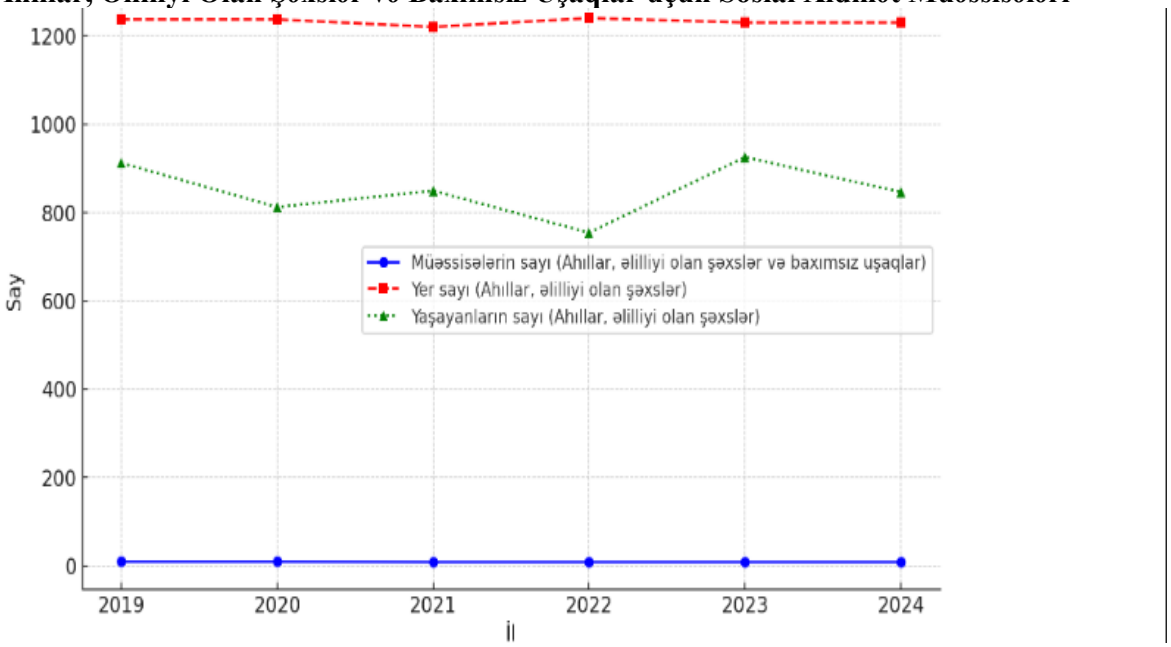
Mənbə: https://stat.gov.az/source/healthcare/

Cədvəl, sosial yardım siyasətinin inkişafını və yardım alanların tərkibini anlamaq üçün vacibdir. Hər il üçün sosial yardım alan ailələrin sayında və ailə üzvlərinin sayında dalğalanmalar var. Bu, həm sosial siyasətin tətbiqi prosesindəki dəyişikliklər, həm də ölkədəki sosial-iqtisadi şəraitin təsiri ilə əlaqədar ola bilər. Eyni zamanda, bir nəfərə düşən sosial yardım məbləğinin artması, dövlətin sosial yardımları daha səmərəli və əhatəli etməyə çalışdığını göstərir. Bu məlumatlar, sosial yardım proqramlarının təsirini və effektivliyini qiymətləndirmək üçün də mühüm göstəricilərdən biridir.

İşsizlik, cəmiyyətdə sosial ədalətin təmin olunması baxımından böyük bir problem olaraq qalmaqdadır. İşsiz insanlar, əmək fəaliyyəti olmadığı üçün gəlir mənbələrindən məhrum qalırlar və bu da onların həyat şəraitinə mənfi təsir göstərir. Azərbaycan dövləti, işsizlərə maliyyə dəstəyi göstərməklə, bu problemin aradan qaldırılmasına çalışır. İşsizlərə verilən sosial yardımlar, onların müəyyən dövr ərzində minimum yaşayış səviyyəsini təmin etməyə imkan verir. Bu yardımlar, iş axtarışı dövründə olan şəxslərin maddi durumunu sabit saxlamağa və onların yenidən əmək bazarına inteqrasiya olunmasına kömək edir. Dövlətin işsizlərə göstərdiyi bu dəstək, həm də sosial gərginliyin azaldılmasına və cəmiyyətdə sosial sabitliyin qorunmasına

yönəlib.

Qrafik 1. Ahıllar, Əlilliyi Olan Şəxslər və Baxımsız Uşaqlar üçün Sosial Xidmət Müəssisələri

Mənbə: https://stat.gov.az/source/healthcare/

Qrafik, 2019-2024-cü illər arasında ahıllar, əlilliyi olan şəxslər və baxımsız uşaqlar üçün sosial xidmət müəssisələrinin sayını, bu müəssisələrdə mövcud olan yerlərin sayını və həmin müəssisələrdə yaşayan insanların sayını göstərir:

- **Müəssisələrin sayı**: 2019-2020-ci illərdə 9 olub, 2021-2024-cü illərdə 8-ə enmişdir.
- **Yer sayı**: 2019-cu ildə 1237 olub, 2024-cü ildə 1230 yerə qədər azalmışdır.
- **Yaşayanların sayı**: 2019-cu ildə 912 nəfərdən 2024-cü ildə 846 nəfərə qədər enmişdir.

Bu göstəricilər, müəssisələrin sayı, yerlərin tutumu və orada yaşayan insanların sayında kiçik dəyişikliklər olduğunu göstərir.

Əlillər və çoxuşaqlı ailələr, sosial yardımların əsas hədəf qruplarından biridir. Əlillər, fiziki və ya əqli məhdudiyyətlər səbəbindən iş qabiliyyətini itirə və ya məhdud iş imkanlarına malik ola bilərlər. Bu qrupun sosial inteqrasiyasını dəstəkləmək və onların layiqli həyat şəraitini təmin etmək üçün sosial yardımlar xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Eyni zamanda, çoxuşaqlı ailələr də sosial yardımlara ehtiyac duyan qruplar arasındadır. Bu ailələrin xərcləri daha çox olduğu üçün, onların maddi vəziyyətini sabitləşdirmək və uşaqların sosial təminatını gücləndirmək məqsədilə dövlət müxtəlif sosial yardım proqramları həyata keçirir. Bəzi hallarda, vətəndaşlar müvəqqəti olaraq maliyyə çətinlikləri ilə üzləşə bilərlər. Bu vəziyyətlərdə dövlətin sosial yardımları, həmin şəxslərin çətin dövrü arxada qoymalarına kömək edir. Məsələn, təbii fəlakətlər, xəstəliklər və ya digər gözlənilməz hadisələr səbəbindən vətəndaşlar ciddi maliyyə sıxıntısı ilə qarşılaşa bilərlər. Bu hallarda verilən yardımlar, onların müvəqqəti maliyyə ehtiyaclarını qarşılamağa və həyat şəraitini sabitləşdirməyə yönəlmişdir.

Təqaüdlər, sosial təminat sisteminin mühüm komponentlərindən biridir və vətəndaşların rifahını təmin etmək məqsədi daşıyır. Azərbaycan Respublikasında təqaüd sistemi, vətəndaşların yaşlandıqca, əmək qabiliyyətini itirdikcə və ya həyatlarının müəyyən mərhələlərində maliyyə dəstəyinə ehtiyac duyduqlarında onların layiqli bir həyat sürməsini təmin etməyə yönəlmişdir. Bu sistem, cəmiyyətin müxtəlif sosial qruplarını əhatə edir və onların spesifik ehtiyaclarına uyğun olaraq fərqli təqaüd növlərini təklif edir. Təqaüdlərin əsas məqsədi, yaşa, əlilliyə və ya əmək fəaliyyətinin dayandırılmasına görə vətəndaşların maliyyə təminatını saxlamaqdır. Yaşlanma ilə birlikdə insanların əmək qabiliyyəti azalır və onların gəlir mənbələri məhdudlaşır. Bu vəziyyətdə təqaüdlər, onların maliyyə ehtiyaclarını qarşılamaq və minimum həyat səviyyəsini təmin etmək üçün vacib bir vasitədir. Azərbaycan dövlətinin təqaüd sistemi, yaşlı vətəndaşların qocalıq dövründə layiqli bir həyat sürməsini təmin etmək üçün mütəmadi ödənişlər şəklində dəstək göstərir.

Bundan əlavə, təqaüdlər əlilliyi olan şəxslərə də mühüm dəstək təmin edir. Əlillik, şəxsin əmək qabiliyyətini tamamilə və ya qismən itirməsinə səbəb ola bilər və bu halda dövlət, həmin şəxsin maliyyə durumunu sabit saxlamaq üçün təqaüd təmin edir. Bu cür yardımlar, əlilliyi olan insanların sosial inteqrasiyasını dəstəkləmək və onların həyat keyfiyyətini artırmaq məqsədini daşıyır. Azərbaycan təqaüd sistemi, əlilliyi olan şəxslərə fərdi ehtiyaclarına uyğun şəkildə təyin edilən təqaüdlərlə onların gündəlik həyatında rahatlığı təmin edir. Şəhid ailələri də təqaüd sisteminin diqqət mərkəzində olan qruplardan biridir. Dövlət, şəhid ailələrinə xüsusi təqaüdlər ayıraraq onların yaşadıqları itkinin və sosial zərbənin bir növ kompensasiyasını təmin etməyə çalışır. Bu təqaüdlər, şəhid ailələrinin sosial rifahını dəstəkləmək və onların layiqli bir həyat sürməsini təmin etmək məqsədini güdür.

Cədvəl 2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Təqaüdləri üzrə Məlumat Cədvəli

Təqaüd Növü	Təqaüd Məbləği (AZN)	Təqaüd Alıcıları	Qeyd
Vətən Müharibəsi Qəhrəmanı Təqaüdü	2000 AZN	Vətən Müharibəsi Qəhrəmanı adı verilmiş şəxslər	Ölümündən sonra ailə üzvlərinə bölünərək ödənilir
Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı Təqaüdü	1800 AZN	Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adı verilmiş şəxslər	Ölümündən sonra ailə üzvlərinə bölünərək ödənilir
20 Yanvar Şəhidi Ailəsi Təqaüdü	600 AZN	20 Yanvar şəhidlərinin ailə üzvləri	Ailə üzvlərinə sayına bərabər bölünərək ödənilir
Şəhid Ailəsi Təqaüdü	600 AZN	Şəhid ailə üzvləri	Hər bir şəhid üçün verilir, ailə üzvlərinə bölünür

Mənbə: https://stat.gov.az/source/healthcare/

Cədvəl Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müxtəlif təqaüd növləri haqqında əsas məlumatları təqdim edir. Təqaüdlər, müəyyən sosial qruplara və xüsusi statusa malik şəxslərə yönəldilmişdir:

- Vətən Müharibəsi Qəhrəmanı Təqaüdü: 2000 AZN, Vətən Müharibəsi Qəhrəmanı adına layiq görülənlərə verilir, ölümündən sonra ailə üzvlərinə bölünür.
- Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı Təqaüdü: 1800 AZN, Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adına layiq görülənlərə verilir, ölümündən sonra ailə üzvlərinə bölünür.
- 20 Yanvar Şəhidi Ailəsi Təqaüdü: 600 AZN, 20 Yanvar şəhidlərinin ailə üzvlərinə ödənilir və ailə üzvləri arasında bölünür.
- Şəhid Ailəsi Təqaüdü: 600 AZN, şəhid ailələrinə ödənilir və ailə üzvləri arasında bölünür.

Bu təqaüdlər sosial müdafiəni gücləndirmək və xüsusi xidmətləri olan şəxslərin ailələrinə dəstək vermək məqsədi daşıyır.Azərbaycan Respublikasında təqaüd sistemi geniş əhatəlidir və müxtəlif sosial qrupların spesifik ehtiyaclarını qarşılamaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. Hər bir təqaüd növü, onun alıcısının yaş, sağlamlıq və sosial vəziyyəti kimi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq təyin edilir. Bu, təqaüd sisteminin hər bir vətəndaşa fərdi yanaşma tətbiq edərək onların ehtiyaclarını daha səmərəli şəkildə qarşılamağa imkan verir.

Güzəştlər, sosial müdafiə siyasətinin ayrılmaz hissəsi olaraq, cəmiyyətin həssas təbəqələrinin sosial rifahını artırmaq və onların gündəlik həyatını asanlaşdırmaq məqsədini güdür. Bu güzəştlər, müxtəlif sahələrdə əhalinin müəyyən qruplarına tətbiq edilən xüsusi qaydalar və imtiyazlar şəklində həyata keçirilir. Güzəştlərin tətbiq edildiyi sahələr genişdir və əsasən mənzil, kommunal xidmətlər, təhsil, səhiyyə və digər vacib sahələri əhatə edir. Mənzil sahəsində verilən güzəştlər, əsasən aztəminatlı ailələr, əlillər, müharibə veteranları, şəhid ailələri və yaşlı vətəndaşlar kimi sosial cəhətdən həssas qruplara yönəldilir. Bu güzəştlər, onların yaşayış şəraitini yaxşılaşdırmaq, mənzil kirayəsi və kommunal xidmətlər üzrə xərclərini azaltmaq məqsədi daşıyır. Məsələn, bu qruplara mənzil kirayəsində və ya kommunal xidmətlərdə endirimlər təqdim olunur ki, bu da onların gündəlik xərclərini əhəmiyyətli dərəcədə azaltmağa kömək edir. Bu güzəştlər, sosial müdafiəyə ehtiyacı olan insanların mənzil şəraitini yaxşılaşdırmaq və onları yüksək maliyyə yükündən qorumaq üçün nəzərdə tutulub.

Sxem 1. Sosial müdafiə sistemi elementlərinin tsiklik hərəkəti

Sxem, sosial təminat sisteminin müxtəlif komponentlərinin bir-biri ilə necə əlaqəli olduğunu göstərir. Sosial təminat növlərinin məcmusu və ənənəvi sosial müdafiə elementləri sosial sığorta ilə birlikdə çalışır, belə ki, hər bir dişli çarx digərini hərəkət etdirir. Bu, sosial təminat sisteminin vahid və qarşılıqlı əlaqəli bir struktur olaraq işlədiyini nümayiş etdirir.

Təhsil sahəsində tətbiq edilən güzəştlər də sosial ədalətin təmin edilməsi və təhsil imkanlarının genişləndirilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Təhsil sahəsində güzəştlər, xüsusilə aztəminatlı ailələrin uşaqları, əlillər və şəhid ailələri üçün vacibdir. Bu qruplara təhsil haqlarında endirimlər, pulsuz təhsil imkanları və ya digər təhsil dəstəkləri təqdim olunur. Bu güzəştlər, sosial bərabərliyi təmin etməyə və təhsildə bərabər imkanlar yaratmağa xidmət edir. Təhsil sahəsində güzəştlər, gənclərin təhsil almaq imkanlarını artırır, onların gələcəkdə daha uğurlu olmasına və cəmiyyətə fayda verməsinə şərait yaradır. Səhiyyə sahəsində tətbiq edilən güzəştlər, vətəndaşların sağlamlıq xidmətlərinə daha asan çıxışını təmin etmək məqsədi daşıyır. Bu güzəştlər, xüsusilə yaşlılar, əlillər, şəhid ailələri və digər həssas qruplar üçün tibbi xidmətlərin əlçatanlığını artırır. Səhiyyə sahəsində güzəştlər, tibbi müayinələr, dərman preparatları, cərrahi əməliyyatlar və digər sağlamlıq xidmətlərində tətbiq edilir. Bu güzəştlər, sosial müdafiəyə ehtiyacı olan şəxslərin sağlamlıq problemlərinin vaxtında həll edilməsinə, onların fiziki və psixoloji rifahının qorunmasına kömək edir. Səhiyyə sahəsində tətbiq olunan güzəştlər, əhalinin sağlamlığını qorumaq və onların həyat keyfiyyətini artırmaq üçün vacib bir vasitədir.

Güzəştlər həmçinin, cəmiyyətin digər sahələrində, məsələn, nəqliyyat, mədəniyyət, idman və s. sahələrdə də tətbiq edilir. Bu güzəştlər, sosial müdafiəyə ehtiyacı olan şəxslərin bu sahələrdən istifadə imkanlarını artırır və onların həyatında pozitiv dəyişikliklərə səbəb olur. Güzəştlərin əsas məqsədi, həssas qrupların sosial rifahını qorumaq, onların maliyyə yükünü azaltmaq və cəmiyyətin hər bir üzvünə bərabər imkanlar yaratmaqdır. Güzəştlər, sosial ədalətin təmin edilməsində mühüm rol oynayır və dövlətin sosial müdafiə siyasətinin uğurlu bir hissəsidir.

NƏTİCƏ

Azərbaycanda sosial yardımlar, təqaüdlər və digər güzəştlər, dövlətin vətəndaşlarının rifahını qorumaq və sosial ədaləti təmin etmək məqsədilə həyata keçirilən əsas mexanizmlərdir. Bu sistemlər, həssas qrupların, o cümlədən aztəminatlı ailələrin, yaşlıların və əlilliyi olan şəxslərin həyat səviyyəsini yüksəltmək üçün mühüm rol oynayır. Dövlətin bu sahədə tətbiq etdiyi tədbirlər, həm iqtisadi həm də sosial baxımdan cəmiyyətin sabitliyinə və inkişafına töhfə verir. Bununla yanaşı, sosial təminat sisteminin effektivliyini artırmaq üçün rəqəmsal texnologiyaların və şəffaflığın rolu xüsusi qeyd edilməlidir. Ümumilikdə, sosial yardım, təqaüd və güzəştlər, sosial ədalətin təmin edilməsi və yoxsulluğun azaldılması istiqamətində mühüm vasitələrdir və onların düzgün və səmərəli tətbiqi dövlətin sosial siyasətinin əsas prioritetlərindən biri olaraq qalır.

Sosial təminat sisteminin səmərəliliyi və ədalətliliyi, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına birbaşa təsir göstərən amillərdən biridir. Azərbaycanda bu sahədə həyata keçirilən islahatlar və tətbiq edilən rəqəmsal texnologiyalar, yardım və təqaüdlərin daha dəqiq və şəffaf şəkildə paylanmasını təmin edir, bu da korrupsiyanın və sui-istifadələrin qarşısını alır. Eyni zamanda, sosial təminatların əhatə dairəsinin genişləndirilməsi və bu sahədə davamlı islahatların aparılması, cəmiyyətin ən həssas qruplarının hüquqlarını və yaşayış səviyyəsini qorumaq üçün vacibdir. Bu, sosial ədalət prinsiplərinin möhkəmləndirilməsinə və dövlətin vətəndaşlarla əlaqəsinin daha da güclənməsinə xidmət edir. Nəticədə, sosial təminat sistemi, ölkənin sosial-siyasi stabilliyini qorumaq və bütün vətəndaşlara bərabər imkanlar yaratmaq üçün strateji bir vasitədir. Gələcəkdə bu sahədə daha da irəliləyişlərin əldə edilməsi üçün davamlı islahatların və rəqəmsal transformasiyanın davam etdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Beləliklə, sosial yardımlar, təqaüdlər və güzəştlər Azərbaycan cəmiyyətinin inkişafı və rifahı üçün vacib bir təməl kimi çıxış edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əlirzayev, Ə. Q. (2010). Sosial sahələrin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi. Bakı: İqtisad Nəşriyyatı.
2. Əlirzayev, Ə. Q., & Əlirzayeva, T. Ə. (2006). Əhalinin gəlirləri və istehlakının maliyyə mexanizmləri. Bakı: İqtisad Nəşriyyatı.
3. Əlirzayev, Ə. Q. (2005). Azərbaycan dövlətçiliyinin qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi üzrə təcrübə və perspektiv düşüncələr. Bakı: İqtisad Nəşriyyatı.
4. Nağıyev, Ə. N., Əlirzayev, Ə. Q., & Quliyev, A. Q. (2001). Pensiya təminatının inkişaf perspektivləri. Bakı: İqtisad Nəşriyyatı.
5. Rəcəbli, H. (2012). Azərbaycan Respublikasının sosial müdafiə sistemi. Bakı.
6. Rəhmənov, F. R. (2012). Sosial sfera keçid iqtisadiyyatı şəraitində. Bakı: Gənclik.
7. Nağıyev, Ə. T., & Mütəllimova, V. A. (2013). Sosial inkişafın iqtisadi parametrləri. Bakı: Səda.
8. Fikriyyə, M. T. (2015). Əhalinin sosial müdafiəsinin təkmilləşdirilməsi problemləri (Magistr dissertasiyası). Bakı.
9. https://www.stat.gov.az/
10. http://sosial.gov.az/

Ayxan ABBASOV

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti,
magistrant
aykhan_abbasov99@mail.ru

TURİST XİDMƏTLƏRİNİN TƏSNİFATI

Xülasə:*Turist xidmətləri, turizm sahəsində müştərilərə təqdim olunan fərqli xidmət növlərini əhatə edir. Bu xidmətlərin təsnifatı, müştərilərin ehtiyaclarına, xidmətlərin növünə və təqdimat formasına əsaslanaraq müxtəlif meyarlara görə həyata keçirilə bilər. Turist xidmətlərinin təsnifatı aşağıdakı əsas kateqoriyalara bölünə bilər:İstirahət xidmətləri, turistlərin rahatlaması, əylənməsi və istirahət etməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Hotellər, kurortlar, spa və wellness mərkəzləri, plaj xidmətləri, idman və əyləncə fəaliyyətləri bu kateqoriyaya daxil edilir.Nəqliyyat xidmətləri, turistlərin bir yerdən digər yerə daşınması üçün təqdim olunan xidmətlərdir. Bu, hava, dəmir yolu, dəniz və yerüstü nəqliyyat vasitələrini əhatə edir. Avtobus, taksi, avtomobil icarəsi və turistik marşrutlar da bu qrupa aiddir.Gəzinti və tur xidmətləri, turistlərin müəyyən bir bölgəni daha yaxından tanımalarına imkan tanıyan fəaliyyətləri əhatə edir. Bura ekskursiyalar, təbiət gəzintiləri, mədəniyyət turları, bələdçilərlə keçirilən gəzintilər daxildir.Qida və iaşə xidmətləri, restoranlar, kafelər, yerli mətbəxlər və qida tədarükü xidmətləri turistlərin qidalanma ehtiyaclarını qarşılamağa yönəlmişdir. Bu xidmətlər, turistlərin mədəniyyətini və yerli mətbəxini tanımaq üçün də əhəmiyyətlidir.Mədəni və əyləncə xidmətləri, konsertlər, teatrlar, sərgilər, festivallar və digər mədəni tədbirlər, turistlərə yerli mədəniyyəti tanımaq və əylənmək imkanı verir.Məlumat xidmətləri, turistlərə məlumat təqdim edən xidmətlərdir. Bura turizm ofisləri, informasiya mərkəzləri, bələdçilər və mobil tətbiqlər daxildir. Bu xidmətlər turistlərin məqsədli yerləri ilə bağlı daha ətraflı məlumat əldə etmələrinə kömək edir.Turist xidmətlərinin təsnifatı, xidmətlərin keyfiyyətini artırmaq, müştəri məmnuniyyətini yüksəltmək və turizm sahəsinin inkişafına yönəlmiş strategiyaların hazırlanması üçün vacibdir. Bu təsnifat, həmçinin turizm bazarında rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün də əhəmiyyətlidir. Turizm sektorunun müasir tələblərinə uyğun olaraq, xidmətlərin müntəzəm olaraq yenilənməsi və təkmilləşdirilməsi də vacibdir.*

Açar sözlər: *əyləncə, turizm, turist, istirahət, gəzinti, nəqliyyat*

CLASSIFICATION OF TOURIST SERVICES

Abstract:*Tourist services include different types of services provided to customers in the field of tourism. The classification of these services can be carried out according to various criteria, based on the needs of customers, the type of services and the form of presentation. The classification of tourist services can be divided into the following main categories: Leisure services, designed for relaxation, entertainment and recreation of tourists. Hotels, resorts, spa and wellness centers, beach services, sports and entertainment activities are included in this category. Transportation services are services provided to transport tourists from one place to another. This includes air, rail, sea and land transport. Bus, taxi, car rental and tourist routes also belong to this group. Travel and tour services include activities that allow tourists to get to know a certain region more closely. This includes excursions, nature walks, cultural tours, guided tours. Food and catering services, restaurants, cafes, local cuisines and catering services are aimed at meeting the nutritional needs of tourists. These services are also important for tourists to get to know the culture and local cuisine. Cultural and entertainment services, concerts, theaters, exhibitions, festivals and other cultural events give tourists the opportunity to get to know the local culture and have fun. Information services are services that provide information to tourists. This includes tourist offices, information centers, guides and mobile applications. These services help tourists get more detailed information about their destination. Classification of tourist services is important for improving the quality of services, increasing customer satisfaction and developing strategies aimed at the development of the tourism sector. This classification is also important for increasing competitiveness in the tourism market. In accordance with the modern requirements of the tourism sector, it is also important to regularly update and improve services.*

Keywords: *entertainment, tourism, tourist, leisure, travel, transport*

КЛАССИФИКАЦИЯ ТУРИСТИЧЕСКИХ УСЛУГ

Резюме:*Туристические услуги включают в себя различные виды услуг, предоставляемых клиентам в сфере туризма. Классификацию этих услуг можно осуществлять по различным критериям, исходя из потребностей клиентов, вида услуг и формы предоставления. Классификацию туристских услуг можно разделить на следующие основные категории: Досуговые услуги, предназначенные для отдыха, развлечения и отдыха туристов. В эту категорию включены отели,*

курорты, спа- и оздоровительные центры, пляжные услуги, спортивные и развлекательные мероприятия. Транспортные услуги – это услуги, предоставляемые для перевозки туристов из одного места в другое. Сюда входит воздушный, железнодорожный, морской и наземный транспорт. К этой группе также относятся автобусы, такси, прокат автомобилей и туристические маршруты. Туристско-экскурсионные услуги включают в себя мероприятия, позволяющие туристам ближе познакомиться с определенным регионом. Сюда входят экскурсии, прогулки на природе, культурные туры, туры с гидом. Услуги питания и общественного питания, рестораны, кафе, блюда местной кухни и услуги общественного питания направлены на удовлетворение потребностей туристов в питании. Эти услуги также важны для туристов, чтобы познакомиться с культурой и местной кухней. Культурно-развлекательные услуги, концерты, театры, выставки, фестивали и другие культурные мероприятия дают туристам возможность познакомиться с местной культурой и развлечься. Информационные услуги. — это сервисы, предоставляющие информацию туристам. Сюда входят туристические офисы, информационные центры, гиды и мобильные приложения. Эти услуги помогают туристам получить более подробную информацию о пункте назначения. Классификация туристических услуг важна для улучшения качества услуг, повышения удовлетворенности клиентов и разработки стратегий, направленных на развитие туристического сектора. Эта классификация также важна для повышения конкурентоспособности на туристическом рынке. В соответствии с современными требованиями туристической сферы также важно регулярно обновлять и совершенствовать услуги.

Ключевые слова: *развлечение, туризм, турист, отдых, путешествие, транспорт*

GİRİŞ

Məsələnin aktuallığı: Turist xidmətləri, müasir turizm sektorunun əsas tərkib hissələrindən biridir və turistlərin səyahət zamanı ehtiyaclarını qarşılamaq üçün geniş çeşidli xidmətləri əhatə edir. Bu xidmətlər, turistlərin rahatlığı, təhlükəsizliyi və məmnuniyyətini təmin etməyə yönəldilmişdir [7,s.18]. Turizm sahəsinin inkişafı, qlobal iqtisadiyyatda mühüm rol oynayır və turist xidmətlərinin keyfiyyəti, müştəri təcrübəsini artırmaqla yanaşı, yerli iqtisadiyyatı da canlandırır.Turist xidmətlərinin təsnifatı, müştəri tələblərinə, xidmətlərin növünə və təqdimat formasına əsaslanaraq həyata keçirilir.Bu təsnifat, xidmətlərin daha sistemli şəkildə təqdim olunmasına, müştəri məmnuniyyətinin artırılmasına və turizm sahəsinin inkişaf strategiyalarının hazırlanmasına imkan tanıyır. İstirahət, nəqliyyat, qida və iaşə, mədəniyyət, əyləncə, gəzinti xidmətləri kimi kateqoriyalar, turistlərin səyahət müddətində qarşılaşdığı müxtəlif xidmətləri əhatə edir.Müasir dövrdə rəqəmsal transformasiya və texnologiyaların inkişafı, turist xidmətlərinin təqdimatını dəyişdirir. İnternet və mobil tətbiqlərin istifadəsi, müştərilərin məlumat əldə etməsini, xidmətləri müqayisə etməsini və sifariş etməsini asanlaşdırır [5,s.10]. Bu, turist xidmətlərinin keyfiyyətini artırmaqla yanaşı, müştəri ilə şirkətlər arasında daha sıx əlaqələrin yaranmasına da kömək edir. Turist xidmətlərinin təsnifatı, həmçinin müştəri ehtiyaclarının və gözləntilərinin daha dəqiq başa düşülməsinə kömək edir. Bu, xidmət təqdim edən müəssisələrin, müştərilərin tələblərinə uyğun məhsul və xidmətlər hazırlayaraq, daha effektiv marketinq strategiyaları inkişaf etdirmələrini təmin edir. Eyni zamanda, xidmətlərin sistemli təsnifatı, sahənin peşəkar iştirakçılarına daha geniş perspektivlər təqdim edir, onları bazar tələblərinə cavab verən yeniliklər etməyə təşviq edir.Rəqəmsal alətlərin tətbiqi, turist xidmətlərinin təqdimatını daha da inkişaf etdirir. Məsələn, onlayn rezervasiya sistemləri, müştərilərin istədikləri xidmətləri asanlıqla əldə etmələrinə imkan tanıyır. Mobil tətbiqlər vasitəsilə turistlər, xidmətlərin keyfiyyəti, qiymətləri və müştəri rəyləri ilə bağlı daha geniş məlumat əldə edə bilirlər. Bu, müştəri seçimlərini daha da asanlaşdırır və xidmət təqdim edən müəssisələrin müştəri məmnuniyyətini artırmasına kömək edir [7,s.22].

Turizm xidmətlərinin təsnifatı, eyni zamanda, bazar tələblərinə uyğunlaşmağı asanlaşdırır. Müxtəlif kateqoriyalarda xidmətlərin təqdim edilməsi, müəssisələrə spesifik müştəri qruplarına fokuslanmağa və müvafiq strategiyalar hazırlamağa imkan verir. Bu, turizm sektorunda daha innovativ yanaşmaların ortaya çıxmasına şərait yaradırTurist xidmətlərinin təsnifatı, müştərilərin gözləntilərinə uyğun olaraq, onların səyahət müddətində qarşılaşacaqları müxtəlif xidmətlərin sistematik şəkildə təqdim olunmasına imkan tanıyır. Bu yanaşma, təkcə müştəri məmnuniyyətini artırmaqla qalmır, eyni zamanda, turizm sahəsinin daha mütəşəkkil və effektiv fəaliyyət göstərməsini də təmin edir.Hər bir xidmət növü, müştəri tələblərinə cavab verərək, turistlərin təcrübələrini zənginləşdirir. Məsələn, istirahət xidmətləri, turistlərin fiziki və emosional rahatlamasını təmin edir, nəqliyyat xidmətləri isə onların səyahət zamanı rahatlığını artırır. Eyni zamanda, qida və iaşə xidmətləri, turistlərə yerli mədəniyyəti tanımaq üçün unikal imkanlar təqdim edir.Bu kontekstdə, müasir texnologiyaların inteqrasiyası, turist xidmətlərinin keyfiyyətini daha da yüksəldir. Rəqəmsal platformalar vasitəsilə turistlər, xidmətlər haqqında məlumat əldə edə, rezervasiyalar edə və rəylərini paylaşa bilirlər. Bu, xidmət təqdim edən müəssisələr üçün müştəri münasibətlərini gücləndirmək və müştəri bazasını genişləndirmək üçün vacibdir.Eyni zamanda, müştəri davranışlarını daha yaxşı anlamaq, xidmətlərin təkmilləşdirilməsi və yeni xidmətlərin inkişafı üçün strateji qərarların qəbul edilməsini asanlaşdırır. Məsələn, müştəri məmnuniyyətinin artırılması məqsədilə xidmətlərin personalizasiyası, müasir turizm

tendensiyalarına uyğunlaşmağı tələb edir.Sektorun inkişafı, həmçinin, təhsil və təlim proqramlarının gücləndirilməsi ilə də bağlıdır. Turizm xidmətlərinin təqdimatı ilə məşğul olan mütəxəssislərin peşəkar inkişafı, xidmət keyfiyyətinin artırılması və müştəri ehtiyaclarının daha effektiv qarşılanması baxımından əhəmiyyətlidir. Bu, turizm sektorunun daha müasir, çevik və müştəri yönümlü olmasına gətirib çıxarır [1,s.16].

Tədqiqatın məqsədi: Tədqiqatın məqsədi, turist xidmətlərinin təsnifatını və bu xidmətlərin müasir turizm sektorundakı rolunu anlamaq, eyni zamanda cari vəziyyətin analizi vasitəsilə sektorda baş verən dəyişiklikləri qiymətləndirməkdir. Tədqiqat aşağıdakı spesifik məqsədləri güdür:

Birincisi, turist xidmətlərinin müxtəlif kateqoriyalar üzrə təsnifatını təqdim etmək və bu xidmətlərin xüsusiyyətlərini anlamaqdır. Bu, sektordakı xidmətlərin daha yaxşı anlaşıla bilməsi üçün vacibdir.İkincisi, COVID-19 pandemiyası kimi qlobal hadisələrin turizm sektoruna təsirini araşdırmaq, xidmətlərin bərpası və inkişaf etdirilməsi ilə bağlı qarşıya çıxan çətinlikləri müəyyənləşdirməkdir. Bu dövrdə turizm sahəsinin necə dəyişdiyini və müştəri tələblərinin necə dəyişdiyini anlamaq önəmlidir.Üçüncüsü, müasir turistlərin tələblərini və gözləntilərini müəyyənləşdirmək, onların xidmət seçimlərinə təsir edən amilləri anlamaqdır. Müştəri davranışlarını anlamaq, turizm şirkətləri üçün strateji qərarların verilməsi prosesində əhəmiyyətli rol oynayır.Dördüncüsü, texnologiyanın (onlayn rezervasiya sistemləri, mobil tətbiqlər, sosial media) turist xidmətlərinə inteqrasiyasını və bunun müştəri təcrübəsinə təsirini qiymətləndirməkdir. Texnologiyanın inkişafı, müştəri xidmətlərini daha səmərəli və istifadəsi asan etməyə imkan tanıyır.Beşincisi, turizm şirkətlərinin xidmətlərinin daha səmərəli təqdim edilməsi üçün yeni strategiyalar inkişaf etdirmək və müştəri mərkəzli yanaşmanın əhəmiyyətini vurğulamaqdır. Bu, müştəri məmnuniyyətini artırmaq üçün vacibdir.Son olaraq, turizm sektorunda baş verən dəyişikliklərə uyğun olaraq, turist xidmətlərinin gələcək inkişaf istiqamətlərini proqnozlaşdırmaqdır. Bu, sektorda davamlı inkişafın təmin olunmasına kömək edə bilər.Bu məqsədlər, turist xidmətlərinin təsnifatının müasir turizm sektoru üçün əhəmiyyətini anlamağa və bu sahədə innovativ yanaşmaların tətbiqi üçün əsaslar yaratmağa yönəldilmişdir.

Problemin hazırkı vəziyyəti: Turist xidmətlərinin təsnifatı, müasir turizm sektorunda kritik bir rol oynayır və bu xidmətlərin daha yaxşı anlaşıla bilməsi, effektiv idarə edilməsi və müştəri tələblərinə uyğun şəkildə inkişaf etdirilməsi üçün vacibdir. Hazırda turist xidmətlərinin təsnifatı məsələsi bir çox ölkədə müzakirə olunur və bir sıra çətinliklərlə qarşılaşılır.Turist xidmətləri müxtəlif kateqoriyalara bölünərək sistemli şəkildə təsnif edilə bilər. Məsələn, xidmətlər aşağıdakı kateqoriyalara ayrılır:Turizm Destinasiya Xidmətləri: Otelçilik, restoranlar, tur operatorları, bələdçilər və s. Bu xidmətlər, turistlərin yerləşdirilməsi, qida istehsalı və turizm fəaliyyətlərinin təşkilinə yönəldilmişdir.Nəqliyyat Xidmətləri: Hava yolları, dəmir yolları, avtobus xətləri və digər nəqliyyat vasitələri. Bu xidmətlər, turistlərin bir yerdən digərinə daşınması ilə bağlıdır.Əyləncə və Mədəniyyət Xidmətləri: Muzeylər, sərgilər, konsertlər və digər mədəni fəaliyyətlər. Bu xidmətlər, turistlərin mədəni irsi tanıması və əyləncəli vaxt keçirməsi məqsədini güdür.Səyahət və İstirahət Xidmətləri: Spa, idman fəaliyyətləri, macəra turizmi və digər istirahət fəaliyyətləri. Bu xidmətlər, turistlərin rahatlaması və yeni təcrübələr əldə etməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.Hazırkı vəziyyətdə, turizm sektoru bir sıra problemlərlə qarşılaşır. COVID-19 pandemiyası, turizm fəaliyyətlərinə ciddi təsir göstərdi, otel və restoranların bağlanmasına, uçuşların dayandırılmasına və səyahət məhdudiyyətlərinə səbəb oldu. Bu dövrdə turist xidmətlərinin bərpası və inkişaf etdirilməsi üçün yeni strategiyaların hazırlanması zəruri oldu.Müştəri tələblərinin dəyişməsi də mühüm bir problemdir. Müasir turistlər, daha fərdi və unikal təcrübələr axtarırlar. Buna görə də, turizm şirkətləri, xidmətlərini müştəri mərkəzli yanaşma ilə yenidən nəzərdən keçirməli və innovativ həllər təqdim etməlidir.Eyni zamanda, texnologiyanın inkişafı da turizm xidmətlərinə yeni yanaşmalar gətirib. Onlayn rezervasiya sistemləri, mobil tətbiqlər və sosial media, turistlərin xidmətləri seçməsini və qiymətləndirməsini asanlaşdırır. Lakin, bu texnologiyaların inteqrasiyası ilə bağlı çətinliklər də mövcuddur.

Məsələnin həlli üsullari və aprobasiyasi: Məqalə Azərbaycan Turizim və Menecment universitetinin Beynəlxalq Turizm və ölkəşünasliq kafedrasinda yerinə yetirilmişdir.Tədqiqatın başlıca müddəaları və əsas nəticələri Respublika beynalxalq ehemiyyətli elmi praktik konfraslarda məruzə edilmiş və iqtisad universiteti terefindən tövsiyə olunan elmi jurnallarda öz əksini tapmışdır. Tədqiqat mövzusuna uyğun olaraq "Turist xidmətlərinin təsnifatı"adlı elmi məqalə müəllif tərəfindən çap edilmişdir.

Alınan nəticələrin tətbiqi: Tədqiqatın nəticələri, turizm sektorunda texnoloji inkişafların inteqrasiyasına yönəldilmiş stratejilərin formalaşmasına da kömək edə bilər. Onlayn rezervasiya sistemləri, mobil tətbiqlər və sosial media inteqrasiyası, müştəri təcrübəsini yaxşılaşdırmaq üçün istifadə edilə bilər.Turist xidmətlərinin təsnifatı, xidmət keyfiyyətinin artırılmasına yönəlmiş tədbirlərin görülməsinə imkan tanıyır. Şirkətlər, müştəri geri dönüşlərinə əsaslanaraq, xidmətlərini inkişaf etdirə bilər.Eyni zamanda, tədqiqatın nəticələri, turizm marketinq strategiyalarının formalaşmasına və müştəri seqmentlərinin dəqiq hədəflənməsinə kömək edəcək. Müxtəlif turist xidmətləri üçün uyğun marketinq kampaniyaları hazırlamaq mümkündür.Davamlı inkişaf prinsiplərinin tətbiqi də tədqiqatın nəticələrinin bir hissəsidir.Bu, ekoturizm, mədəni turizm və sosial məsuliyyətli yanaşmaların inkişafını stimullaşdıra bilər.Nəhayət, turizm şirkətləri, müştəri xidmətləri sahəsində çalışan işçiləri üçün təlim proqramları hazırlaya bilər. Alınan nəticələr, işçilərin müasir tendensiyalar və müştəri gözləntiləri haqqında daha çox məlumat əldə etmələrinə kömək edəcək.Bu tətbiq yolları, alınan nəticələrin turizm sektorunda səmərəli şəkildə istifadə olunmasını təmin edəcək, müştəri məmnuniyyətini artıracaq və sektorda davamlı inkişafı dəstəkləyəcək.

Turist xidmətləri, müasir turizm sektorunun əsas komponentlərindən biri olaraq, turistlərin səyahət müddətində rahatlığını və məmnuniyyətini artırmağa yönəldilmiş geniş çeşidli xidmətləri əhatə edir [3,s.18]. Turizm, dünya iqtisadiyyatında mühüm rol oynayaraq, müxtəlif sahələrin inkişafına təkan verir.Bu səbəbdən, turist xidmətlərinin təsnifatı, müştəri tələblərinə uyğun şəkildə sistematik bir yanaşma tələb edir.Turist xidmətlərinin təsnifatı, müştəri ehtiyaclarının daha dəqiq başa düşülməsinə, xidmətlərin keyfiyyətinin artırılmasına və bazar tələblərinə cavab verən yeni xidmətlərin inkişafına kömək edir. Bu təsnifat, eyni zamanda, turizm müəssisələrinin strategiyalarını formalaşdıraraq, müştəri məmnuniyyətini yüksəltməklə bərabər, iqtisadiyyatın dayanıqlığını artırmağa da xidmət edir.Turist xidmətləri bir neçə kateqoriyaya bölünərək təqdim edilir. İstirahət xidmətləri, nəqliyyat xidmətləri, qida və iaşə, gəzinti və mədəniyyət xidmətləri kimi müxtəlif sahələrdə turistlərin müxtəlif ehtiyaclarını qarşılayır. Hər bir xidmət növü, turistlərin unudulmaz bir təcrübə yaşamasına kömək edərək, turizm sektorunun inkişafında mühüm rol oynayır.Müasir dövrdə rəqəmsal transformasiya və texnologiyaların sürətli inkişafı, turist xidmətlərinin təqdimatında yeni imkanlar açır. Onlayn rezervasiya sistemləri, mobil tətbiqlər və sosial media, müştərilərin xidmətlər haqqında məlumat əldə etmələrini asanlaşdırır və onların seçimlərini daha da genişləndirir. Turist xidmətlərinin təsnifatı, müştəri tələblərinə uyğun şəkildə xidmətlərin sistemli şəkildə təqdim olunmasına imkan tanıyır. Bu yanaşma, yalnız müştəri məmnuniyyətini artırmaqla qalmır, eyni zamanda, turizm sahəsinin daha mütəşəkkil və effektiv fəaliyyət göstərməsini də təmin edir.Turizm xidmətləri, müştərilərin səyahət planlamasından başlayaraq, onların istirahət etmələri və əyləncələri zamanı qarşılaşdıqları müxtəlif xidmətləri əhatə edir. Məsələn, istirahət xidmətləri, turistlərin rahatlaması və əylənməsi üçün nəzərdə tutulmuş müxtəlif variantları təqdim edir. Nəqliyyat xidmətləri, turistlərin bir yerdən digər yerə səmərəli şəkildə çatdırılmasına yönəldilib, eyni zamanda, gəzinti və tur xidmətləri, müştərilərə yeni yerləri kəşf etmək imkanı verir.Bununla yanaşı, qida və iaşə xidmətləri, yerli mədəniyyəti tanımaq və mədəniyyətlərarası əlaqələri gücləndirmək baxımından önəmli rol oynayır. Müasir dövrdə müştərilər, yalnız keyfiyyətli xidmətləri deyil, həm də yerli təcrübələri və mədəni dəyərləri yaşamağı gözləyirlər.Rəqəmsal transformasiya, turizm xidmətlərinin təqdimatını daha da inkişaf etdirir. İnternet və mobil tətbiqlərin istifadəsi, müştərilərin xidmətlər haqqında məlumat əldə etmələrini, rezervasiyalar etmələrini və müxtəlif müştəri rəyləri ilə tanış olmalarını asanlaşdırır. Bu, həmçinin, müştəri ilə xidmət təqdim edən müəssisə arasında daha sıx əlaqələrin yaranmasına imkan tanıyır.Turist xidmətlərinin təsnifatı, həmçinin sektorda innovasiyaların inkişafını stimullaşdırır. Müxtəlif xidmət növlərinin bir araya gətirilməsi, müəssisələrə spesifik müştəri qruplarına fokuslanmağa və müvafiq strategiyalar hazırlamağa imkan verir. Bu yanaşma, turizm sektorunun müasir tələblərə uyğunlaşmasını və bazar tələblərinə cavab verməsini təmin edir [8,s.20].

Turist xidmətləri, müasir turizm sektorunun əsas komponentlərindən biri olaraq, turistlərin səyahət müddətində rahatlığını və məmnuniyyətini artırmağa yönəldilmiş geniş çeşidli xidmətləri əhatə edir. Turizm, dünya iqtisadiyyatında mühüm rol oynayır və müxtəlif sahələrin inkişafına təkan verir. Bu səbəbdən, turist xidmətlərinin təsnifatı, müştəri tələblərinə uyğun şəkildə sistematik bir yanaşma tələb edir.Turist xidmətlərinin təsnifatı, müştəri ehtiyaclarının daha dəqiq başa düşülməsinə, xidmətlərin keyfiyyətinin artırılmasına və bazar tələblərinə cavab verən yeni xidmətlərin inkişafına kömək edir. Bu təsnifat, eyni zamanda, turizm müəssisələrinin strategiyalarını formalaşdıraraq, müştəri məmnuniyyətini yüksəltməklə bərabər, iqtisadiyyatın dayanıqlığını artırmağa da xidmət edir.İstirahət xidmətləri, turistlərin rahatlaması, əylənməsi və istirahət etməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Hotellər, kurortlar, spa və wellness mərkəzləri, plaj xidmətləri, idman və əyləncə fəaliyyətləri bu kateqoriyaya daxil edilir.Nəqliyyat xidmətləri, turistlərin bir yerdən digər yerə daşınması üçün təqdim olunan xidmətlərdir. Bu, hava, dəmir yolu, dəniz və yerüstü nəqliyyat vasitələrini əhatə edir. Avtobus, taksi, avtomobil icarəsi və turistik marşrutlar da bu qrupa aiddir.Gəzinti və tur xidmətləri, turistlərin müəyyən bir bölgəni daha yaxından tanımalarına imkan tanıyan fəaliyyətləri əhatə edir. Bura ekskursiyalar, təbiət gəzintiləri, mədəniyyət turları, bələdçilərlə keçirilən gəzintilər daxildir.Qida və iaşə xidmətləri, restoranlar, kafelər, yerli mətbəxlər və qida tədarükü xidmətləri turistlərin qidalanma ehtiyaclarını qarşılamağa yönəlmişdir. Bu xidmətlər, turistlərin mədəniyyətini və yerli mətbəxini tanımaq üçün də əhəmiyyətlidir [4,s.16].

Müasir dövrdə rəqəmsal transformasiya və texnologiyaların inkişafı, turist xidmətlərinin təqdimatını dəyişdirir. İnternet və mobil tətbiqlərin istifadəsi, müştərilərin məlumat əldə etməsini, xidmətləri müqayisə etməsini və sifariş etməsini asanlaşdırır. Bu, turist xidmətlərinin keyfiyyətini artırmaqla yanaşı, müştəri ilə şirkətlər arasında daha sıx əlaqələrin yaranmasına da kömək edir.Turist xidmətlərinin təsnifatı, eyni zamanda, bazar tələblərinə uyğunlaşmağı asanlaşdırır. Müxtəlif kateqoriyalarda xidmətlərin təqdim edilməsi, müəssisələrə spesifik müştəri qruplarına fokuslanmağa və müvafiq strategiyalar hazırlamağa imkan verir. Bu, turizm sektorunda daha innovativ yanaşmaların ortaya çıxmasına şərait yaradır. Turist xidmətlərinin təsnifatı, həmçinin turizm sahəsinin inkişafını stimullaşdıran müxtəlif yanaşmaları ortaya qoyur. Bu yanaşmalar, müştəri tələblərinə uyğun xidmətlər təqdim etməklə yanaşı, sektorda mütəxəssis yetişdirməyə də yönəlir. Peşəkar mütəxəssislərin təhsili və təlimi, xidmətlərin keyfiyyətini artırmaqla müştəri məmnuniyyətini daha da yüksəldir.Bundan əlavə, turist xidmətlərinin təsnifatı, müxtəlif regional və lokal mədəniyyətlərin zənginliyini əks etdirir. Hər bölgənin özünəməxsus mədəniyyətini, ənənələrini və adət-ənənələrini tanıtmaq üçün müvafiq xidmətlərin inkişaf etdirilməsi, turistlərin təcrübələrini daha da dərinləşdirir. Bu, həmçinin turizm sektorunun mədəni irsi qorumaq və inkişaf etdirmək baxımından

əhəmiyyətini artırır.İnkişaf edən texnologiyalarla birlikdə, müştəri xidmətlərinin özelleşdirilməsi tendensiyası da artmaqdadır. Müştərilərin fərdi istəklərinə uyğun xidmətlər təqdim etmək, müəssisələrə bazarda üstünlük qazandırır. Bu cür fərdiləşdirmə, müştəri bağlılığını artıraraq, uzunmüddətli müştəri münasibətlərinin yaranmasına şərait yaradır.Turizm xidmətlərinin təsnifatı, təkcə xidmətin təqdimatı ilə məhdudlaşmır; bu, həm də müştəri təcrübəsinin artırılması üçün strateji qərarların qəbul edilməsi prosesini əhatə edir. Xidmətlərin sistemli yanaşma ilə təqdim olunması, müəssisələrə bazar tələblərinə daha sürətli və effektiv cavab verməyə imkan tanıyır [2,s.15].

Cədvəl 1. Turist xidmətləri və iqtisadi inkişaf: statistik göstəricilər

İl	Turist Xidmətlərindən Gəlir (% ÜDM)	Xidmət Edilən Turistlərin Sayı (milyonlarla)	Hər Turist üçün Orta Xərclənən Məlumat ($)	Turizm Sektorunda İş Yerlərinin Artım Faizi (% İllik)	Rəqəmsal Xidmətlərdən İstifadə edən Turistlərin Faizi (%)
2018	5.0	10	1000	4	30
2019	5.5	12	1200	5	35
2020	4.5	9	1100	-2	40
2021	6.0	14	1300	6	55
2022	7.0	16	1500	8	70

Mənbə: Məmmədov, R. (2023). Azərbaycan turizmində innovasiyalar və onların iqtisadi təsirləri. İqtisadiyyat və idarəetmə jurnalı, 12(1), 45-52

Bu cədvəl, 2018-ci ildən 2022-ci ilədək turist xidmətlərinin iqtisadi inkişafda rolunu əks etdirən statistik göstəriciləri təqdim edir. Cədvəldəki parametrlər, turist xidmətlərindən əldə olunan gəlirin ÜDM-dəki faizi, xidmət edilən turistlərin sayı, hər turistin orta xərclənən məbləği, turizm sektorundakı iş yerlərinin illik artım faizi və rəqəmsal xidmətlərdən istifadə edən turistlərin faizi kimi vacib məlumatları əhatə edir [6,s.17].Turist xidmətlərindən əldə olunan gəlirin ÜDM-dəki faizi, 2018-ci ildən 2022-ci ilə qədər 5.0%-dən 7.0%-ə qədər artmışdır. Bu artım, turizm sektorunun iqtisadiyyatda əhəmiyyətinin yüksəldiyini göstərir. Eyni zamanda, xidmət edilən turistlərin sayı da müsbət tendensiyaya malikdir, 2018-ci ildə 10 milyon olan turist sayı, 2022-ci ildən 16 milyonadək yüksəlmişdir. Bu, turizm sektorunun artan cəlbediciliyini və müştəri bazasının genişləndiyini sübut edir.Hər turist üçün orta xərclənən məbləğ də artmışdır; 2018-ci ildən 2022-ci ilədək bu göstərici 1000 dollardan 1500 dollara qədər yüksəlmişdir.Bu, turistlərin daha yüksək keyfiyyətli xidmətlərə və unikal təcrübələrə daha çox sərmayə qoyduqlarını göstərir.Turizm sektorunda iş yerlərinin illik artım faizi, 2020-ci ildə kiçik bir düşüşdən sonra (–2%) 2021 və 2022-ci illərdə yenidən artaraq müvafiq olaraq 6% və 8% olmuşdur. Bu, turizm fəaliyyətlərinin artması ilə birlikdə iş imkanlarının da artdığını nümayiş etdirir.Rəqəmsal xidmətlərdən istifadə edən turistlərin faizi 2018-ci ildən 2022-ci ilədək 30%-dən 70%-ə qədər artmışdır. Bu artım, müasir texnologiyaların və onlayn platformaların turistlərin xidmətlərə daha rahat çıxışını təmin etdiyini göstərir.Ümumilikdə, bu cədvəl, turist xidmətlərinin iqtisadi inkişafdakı rolunu, müştəri məmnuniyyətini artıran amilləri və turizm sektorunun inkişafını dəstəkləyən müsbət tendensiyaları ətraflı şəkildə nümayiş etdirir. Turizm sektoru, həm də iqtisadiyyatda dayanıqlığı və dayanıqlı inkişafı təmin etmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir [8,s.16].

Cədvəl 2. Turizm xidmətləri və iqtisadi təsir: statistik göstəricilər

İl	Turizm Ümumi Gəliri (milyard $)	Yerli və Beynəlxalq Turistlərin Faizi (%)	Orta Qalma Müddəti (Gün)	Turizm Sayəsində Yerli Biznes Gəlirinin Artımı (% İllik)	Turizm İş Qüvvəsi Faizi (% Ümumi İş Qüvvəsi)
2018	50	40	5.0	3	8
2019	55	42	6.0	4	9
2020	48	38	5.5	2	7
2021	60	45	7.0	5	10
2022	70	50	7.5	6	12

Mənbə:Məmmədov, R. (2023). Azərbaycan turizmində innovasiyalar və onların iqtisadi təsirləri. İqtisadiyyat və idarəetmə jurnalı, 12(1), 45-52

Bu cədvəl, 2018-ci ildən 2022-ci ilədək turizm xidmətlərinin iqtisadi təsirini əks etdirən statistik göstəriciləri təqdim edir [4,s.19]. Cədvəldəki parametrlər, ümumi turizm gəliri, yerli və beynəlxalq turistlərin faiz nisbəti, orta qalma müddəti, turizm sayəsində yerli biznes gəlirinin illik artım faizi və turizm sektoru iş qüvvəsinin faizi kimi vacib məlumatları əhatə edir.Ümumi turizm gəliri, 2018-ci ildən 2022-ci ilə qədər artaraq 50 milyard dollardan 70 milyard dollara yüksəlmişdir. Bu artım, turizm sektorunun iqtisadiyyatda əhəmiyyətinin artdığını və turist axınının gücləndiyini göstərir.Eyni zamanda, yerli və beynəlxalq turistlərin faiz nisbəti də müsbət bir tendensiya nümayiş etdirir. 2018-ci ildə yerli turistlərin faizi 40% ikən, 2022-ci ildə bu nisbət 50%-ə çatmışdır. Bu, yerli turistlərin artan sayını və onların iqtisadiyyata olan təsirini vurğulayır [1,s.3].Orta qalma müddəti 2018-ci ildən 2022-ci ilədək 5 gündən 7.5 günə qədər yüksəlmişdir. Bu artım, turistlərin səyahət zamanı daha uzun müddət qalmağa meylli olduqlarını və bunun turizm sektorunda əlavə gəlir yaratdığını göstərir.Turizm sayəsində yerli bizneslərin gəlirinin artım faizi, 2018-ci

ildən 2022-ci ilə qədər 3%-dən 6%-ə qədər yüksəlmişdir. Bu, turizmin yerli iqtisadiyyata müsbət təsirini və yerli bizneslərin turizm fəaliyyətlərindən faydalanma imkanlarını göstərir.Son olaraq, turizm sektoru iş qüvvəsinin faizi, 2018-ci ildən 2022-ci ilə qədər 8%-dən 12%-ə qədər artmışdır. Bu, turizm sektorunun əmək bazarındakı əhəmiyyətini artıraraq, iş imkanlarının genişləndiyini sübut edir.Ümumilikdə, bu cədvəl turizm xidmətlərinin iqtisadi inkişafda rolunu, müştəri məmnuniyyətini artıran amilləri və sektorun inkişafını dəstəkləyən müsbət tendensiyaları ətraflı şəkildə nümayiş etdirir. Turizm sektoru, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin böyüməsinə və dayanıqlığını artırmağa kömək edir [10,s.10].

Cədvəl 3. Turizm xidmətləri və iqtisadi inkişafın yeni göstəriciləri

İl	Turizmin Ümumi İş Qüvvəsinə Təsiri (% Ümumi İş Qüvvəsi)	Yenidən Ziyarət edən Turistlərin Faizi (%)	Turizm İnvestisiyasındakı Artım (% İllik)	Ekoturizm Xidmətlərinin Faizi (%)	Turizm Sayəsində Yerli İnfrastruktur İnvestisiyasındakı Artım (% İllik)
2018	8	25	4	15	2
2019	9	30	6	18	3
2020	7	28	3	20	2
2021	10	35	5	22	4
2022	12	40	8	25	5

Mənbə: Məmmədov, R. (2023). Azərbaycan turizmində innovasiyalar və onların iqtisadi təsirləri. İqtisadiyyat və idarəetmə jurnalı, 12(1), 45-52

Bu cədvəl, 2018-ci ildən 2022-ci ilədək turizm xidmətlərinin iqtisadi inkişafdakı rolunu əks etdirən statistik göstəriciləri təqdim edir. Cədvəldəki parametrlər, turizmin ümumi iş qüvvəsinə təsiri, yenidən ziyarət edən turistlərin faizi, turizm investisiyasındakı illik artım faizi, ekoturizm xidmətlərinin faizi və turizm sayəsində yerli infrastruktur investisiyasındakı illik artım faizini əhatə edir.Turizmin ümumi iş qüvvəsinə təsiri, 2018-ci ildən 2022-ci ilədək 8%-dən 12%-ə qədər artmışdır. Bu artım, turizm sektorunun əmək bazarındakı əhəmiyyətinin yüksəldiyini göstərir. Eyni zamanda, yenidən ziyarət edən turistlərin faizi 2018-ci ildən 2022-ci ilə qədər 25%-dən 40%-ə qədər yüksəlmişdir [5,s.17]. Bu, turistlərin səyahət təcrübələrinin müsbət olduğunu və bu səbəbdən yerli turizmə geri dönmə meylinin artdığını nümayiş etdirir.Turizm investisiyasındakı artım faizi 2018-ci ildən 2022-ci ilədək 4%-dən 8%-ə yüksəlmişdir. Bu artım, turizm sektoruna olan marağın və investisiya mühitinin yaxşılaşmasının nəticəsidir. Ekoturizm xidmətlərinin faizi, müasir müştəri tələblərinə uyğun olaraq artaraq 15%-dən 25%-ə çatmışdır. Bu, müştərilərin ekoloji davamlılığa olan marağını və ekoturizmə yönəlmiş xidmətlərin inkişafını göstərir [4,s.9].Son olaraq, turizm sayəsində yerli infrastruktur investisiyasındakı illik artım faizi 2018-ci ildən 2022-ci ilədək 2%-dən 5%-ə qədər yüksəlmişdir. Bu, turizm sektorunun yerli iqtisadiyyata müsbət təsirini və infrastrukturun inkişafına yönəlmiş investisiyaların artdığını göstərir.Ümumilikdə, bu cədvəl, turizm xidmətlərinin iqtisadi inkişafda oynadığı rolunu, müştəri məmnuniyyətini artıran amilləri və sektorda baş verən müsbət tendensiyaları ətraflı şəkildə nümayiş etdirir. Turizm sektoru, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin inkişafını və dayanıqlığını təmin edir [1,s.6].

NƏTİCƏ

Beynəlxalq turizm, qlobal iqtisadiyyatın dinamik bir hissəsi olaraq, yalnız iqtisadi inkişafı deyil, həm də sosial və mədəni əlaqələrin güclənməsini təmin edir. Turizm sektorunun inkişafı, yerli icmaların iqtisadi aktivliyini artırmaqla yanaşı, mədəni irsin qorunmasına və təbliğinə də mühüm töhfə verir.Son illərdə beynəlxalq turistlərin sayında artım, yerli iqtisadiyyata müsbət təsir göstərərək, yeni iş imkanlarının yaradılmasına və müştəri məmnuniyyətinin yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Turizm sektoruna qoyulan investisiyalar, infrastrukturun inkişafını dəstəkləyərək, turistlərin təcrübələrini zənginləşdirir. Eyni zamanda, ekoturizm və davamlı turizm yanaşmalarının ön plana çıxması, müştərilərin ekoloji və sosial məsuliyyət dəyərlərinə daha çox əhəmiyyət verdiyini göstərir.Gələcəkdə, turizm xidmətlərinin təsnifatı, müştəri tələblərinə daha yaxşı cavab vermək və sektorun davamlı inkişafını təmin etmək üçün əhəmiyyətli bir alət olacaq. Rəqəmsal texnologiyaların inteqrasiyası, müştəri məmnuniyyətini artırmaqla yanaşı, sektorun çevikliyini və rəqabət qabiliyyətini yüksəldəcək.Nəticə etibarilə, beynəlxalq turizm, iqtisadi inkişaf, sosial ədalət, ekoloji davamlılıq və mədəni mübadilə arasında balans yaratmaqla, müasir dövrdə əhəmiyyətini artıran bir sahədir. Bu sahənin davamlı inkişafı, yalnız turizm sektorunun böyüməsinə deyil, eyni zamanda, cəmiyyətin ümumi rifahına da müsbət təsir göstərəcək.

ƏDƏBİYYAT

1. Quliyev, E. (2020). Turizm və iqtisadi inkişaf: Azərbaycan təcrübəsi (s. 45-60). Bakı: Elm və Təhsil.
2. Hüseynov, S. (2019). Turizm iqtisadiyyatı: Teoriya və praktika (s. 25-38). Bakı: Nurlan.
3. Əliyeva, T. (2021). Turizm xidmətlərinin inkişafı: Problemlər və perspektivlər (s. 15-30). Bakı: İqtisadiyyat Universiteti.

4. Məmmədov, R. (2023). Azərbaycan turizmində innovasiyalar və onların iqtisadi təsirləri. İqtisadiyyat və idarəetmə jurnalı, 12(1), 45-52
5. Buhalis, D., & Costa, R. (2019). Tourism management dynamics: Trends, management and tools. Routledge.
6. Swarbrooke, J. (2019). The Development and Management of Visitor Attractions. Routledge.
7. Hall, C. M., & Page, S. J. (2019). The Geography of Tourism and Recreation: Environment, Place and Space. Routledge.
8. Gursoy, D., & Chen, J. (2021). The role of tourism in economic development: A framework for understanding the links. Journal of Tourism Research, 1(1), 1-14
9. Ковальчук, Н. С. (2020). Туризм как фактор экономического развития: возможности и риски. Экономика и управление, 12(3), 45-50.
10. Петрова, А. И., & Смирнов, В. Е. (2019). Экологический туризм: современные тенденции и перспективы развития. Вестник туризма, 8(2), 78-85.
11. Сергеева, Т. В. (2021). Влияние туристических услуг на развитие региональной экономики. Научный вестник, 4(1), 102-110.

Ülvi MƏMMƏDLİ

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti,
magistrant
ulvimemmedli660@gmail.com

ƏLİLLİYİ OLAN ŞƏXSLƏRİN HÜQUQLARININ QORUNMASININ PSİXOLOJİ ASPEKTLƏRİ

Xülasə:*Əlillik anlayışı hər bir sosial yönümlü dövlətin prioritet məsələlərindən biridir. Bu əsasla əlilliyi olan şəxslərin hüquqlarının müdafiəsi çərçivəsində beynəlxalq və yerli səviyyədə qanunlar qəbul olunur. Bu qanunların məqsədi əlilliyi olan şəxslərin hüquqlarının müxtəlif sahələrdə qorunması ilə onların rifahının təmin olunmasıdır. Rifah anlayışına diqqət yetirdikdə görürük ki, rifah sadəcə sosial yönümlü olmur, eyni zamanda hər bir insanın ehtiyaclarından biri də psixoloji rifahla təmin olunmaqdır. Məhz məqalədə əlilliyi olan şəxslərin hüquqları, həmin hüquqların onların psixoloi rifahına təsiri əks edilmişdir.*

Açar sözlər: *əlillik, hüquqlar, psixoloji rifah, inteqrasiya, psixoloji təsirlər*

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF PROTECTION OF THE RIGHTS OF PERSONS WITH DISABILITIES

Abstract:*The concept of disability is one of the priority issues of every socially oriented state. On this basis, laws are adopted at the international and local level within the framework of the protection of the rights of persons with disabilities. The purpose of these laws is to ensure the welfare of persons with disabilities by protecting their rights in various fields. When we pay attention to the concept of well-being, we see that well-being is not only socially oriented, but at the same time, one of the needs of every person is to provide psychological well-being. It is in the article that the rights of persons with disabilities and the impact of those rights on their psychological well-being are reflected.*

Keywords: *disability, rights, psychological well-being, integration, psychological effects*

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ЗАЩИТЫ ПРАВ ЛИЦ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ

Резюме:*Понятие инвалидности является одним из приоритетных вопросов каждого социально ориентированного государства. На этой основе принимаются законы на международном и местном уровне в рамках защиты прав людей с ограниченными возможностями. Целью этих*

законов является обеспечение благополучия людей с ограниченными возможностями путем защиты их прав в различных областях. Когда мы обращаем внимание на понятие благополучия, мы видим, что благополучие не только социально ориентировано, но в то же время одной из потребностей каждого человека является обеспечение психологического благополучия. Именно в статье отражены права людей с ограниченными возможностями и влияние этих прав на их психологическое благополучие.

Ключевые слова: *инвалидность, права, психологическое благополучие, интеграция, психологические эффекты*

GİRİŞ

Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları əlilliyin müəyyən edilməsi, hüquqi vəziyyəti, dövlət təminatı, maarifləndirmə, onların reabilitasiyası və abilitasiyası, müyəssərlik, təhsil, məşğulluq, sosial müdafiə, mühakimədə, siyasətdə iştirak kimi həyatın vacib sahələrini əhatə etməlidir. Çünki haqqında danışılan anlayışlar həyatın zəruri tərəflərini əhatə edir. Bu haqların təmini əlilliyi olan şəxslərin psixoloji olaraq cəmiyyətdə varlığını hiss etməsinə, özünü cəmiyyətin bərabərhüquqlu üzvü kimi görməsinə şərait yaradır. Hüquqlar əlilliyi olan şəxslərin cəmiyyətə inteqrasiyası, onların cəmiyyətdə iştirakçılığını ehtiva edir.
Əlilliyi olan şəxslərin hüquqlarının qorunması onların psixoloji rifahına müsbət təsir edir və psixoloji problemlərinin həllində müstəsna rol oynayır. Hüquqlarının qorunması əlilliyi olan şəxslərə bir sıra imkanlar yaratmaqla cəmiyyətə bərabər çıxışına və özlərini dəyərli güclü hiss etmələrinə şərait yaradır. Öz növbəsində qeyd edilən psixoloji problemlərin həllində kömək edə bilər:

(1) Özünəinam və özünə dəyərin gücləndirilməsi: İmkanlara, hüquqlara sahib olmaq özünəinam və dəyər hissini artırır.
(2) Diskirminasiya və damğalanmanın azlmasına təsir edir: Sosial tədric, təklik, psixoloji stressin qarşısını alır.
(3) İqtisadi müstəqəllik: Depressiyanın azalmasına kömək edir.
(4) Sosial dəstəyin artırılması: Stresslə mübarizədə effektiv olur, dəstək və xidmətlərə əlçatanlıq vəziyyətlərinin yaxşılaşmasına müsbət təsir edir.

Əlilliyi olan şəxslərin hüquqlarının müdafiəsi haqqında" Konvensiya

Əlilliyi olan şəxslərin hüquqlarının müdafiəsində 2006-ci il 13 dekabr tarixində Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş asambeleyası tərəfindən qəbul edilmiş "Əlilliyi olan şəxslərin hüquqlarının müdafiəsi haqqında" Konvensiya mühüm rol oyanyır. Konvensiya 50 maddədən ibarətdir. Hər bir maddə, eyni zamanda başlıq olaraq müxtəlif həyat istiqamətlərini əhatə edir. Konvensiya ölkəmizdə 2008-ci ildə ratifikasiya edilmişdir.
Konvensiyanın məqsədi bütün əlilliyi olan şəxslərin hüquqlarını müdafiə etmək, onların ləyaqətinə hörmətə, insan hüquq və azadlıqlarının digərləri ilə tam bərabər səviyyədə və səmərəli həyata keçirilməsinə həvəsləndirməkdən ibarətdir.
Konvensiyanı qəbul etmiş hər bir dövlət bir sıra öhdəliklər götürür. Bu öhdəliklər sırasına qanunvericilik aktlarının qəbul olunması daxil olmaqla yanaşı adət və əsasların dəyişdirilməsi, ləğv edilməsi, bütün strategiyalar üzrə əlilliyi olan şəxslərin həvəsləndirilməsinə nail olmaq, Konvensiyaya uyğun olmayan davranışlardan çəkinmək və sair daxildir. BMT Baş Məclisinin 1992-ci il tarixli sənədi ilə 3 dekabr Əlilliyi olan şəxslərin Beynəlxalq günü kimi qeyd edilir. Əlilliyi olan şəxslərin hüquqlarının qorunması məqsədi ilə Konvensiyanın bağlanması əlilliyə beynəlxalq qayğını təcəssüm edir. Bu qayğı əlilliyi olan şəxslərin özlərini daha yaxşı hiss etməsinə imkan yaradır. Onların qorunması, xüsusi diqqət altında olması əlilliyi olan şəxslər üçün cəmiyyətin açdığı qucaqdır. Bu onların mühitə inteqrasiyasında sadəcə hüquqi rol oynamır, həmçinin motivasiya xarakteri daşıyır.

Əlilliyi olan şəxslərin məşğulluğunun psixoloji təsirləri

Azərbayca Respublikası bu konvensiyanı ratifikasiya etmiş və orada olan müddəaları öz qanunvericiliyində əks etdirmişdir. Bu istər sırf "Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları" haqqında Qanun istərsə də digər qanunverici aktlarda və normativlərdə əksini tapmışdır. Əlilliyi olan şəxslərin hüquqlarının qorunması istiqamətində əmək hüququ və güzəştlərə diqqət çəkmək lazımdır. "Əmək Məcəlləsi"nin 16-cı maddəsinə əsasən əlilliyi olan şəxslər, 18 yaşdan aşağı yaşda olanlar, sosial müdafiəyə ehtiyacı olan digər şəxslərə əmək münasibətlərində güzəştlərin edilməsi, əlavə təminatlarınların, imtiyazların verilməsi ayrı-seçkilik hesab olunmur. Əlilliyi olan şəxslərin iş yeri seçimi etmək, müyəssər və bərabər iş imkanlarına sahib olmaq hüququ vardır. Əmək münasibətlərində əlillik əlamətinə görə ayrı-seçkiliyin tətbiq edilməsi, kollektiv yaxud əmək müqavilələrində əmək hüquqlarının məhdudlaşdırılması qadağandır. Müəssisənin ləğv edilməsi halları istisna olmaqla, müddətindən aslı olmadan, reabilitasiya müəssisəsində müalicə keçən əlilliyi olan şəxslərlə bağlanmış əmək müqaviləsinin işəgötürən tərəfindən ləğv edilməsinə icazə verilmir. Əlilliyi olan şəxslərin məşğulluq prosesini əhatə edən aşağıdakı hüquqları vardır:

1. Əlilliyi olan şəxslərin səhətinin peşə vəzifəsini yerinə yetirməsinə icazə vermədiyi, yaxud başqa

şəxslərin səhhəti üçün təhlükə törətdiyi hallar istisna olmaqla əlillik səbəbindən əmək müqaviləsinə xitam vermək, irəli çəkilməsindən imtina edilməsinə yol verilmir;
2. Vətən müharibəsi, azadlığı, əazi bütövlüyü naminə döyüşlərdə xəsarət almış şəxslər attestasiya olunmur;
3. 61-80 fazi əlilliyi olan şəxslərin həftəlik iş saatı 36 saatı keçməməlidir.

"Əlilliyi olan şəxslərin iş yerlərinin standartları" haqqında Nazirlər Kabinetinin Qərarına əsasən əlilliyi olan şəxslərin iş yerinə dair ümumi tələblər müəyyən edilmişdir. Belə ki:

1. İş səthinin hündürlüyü zərurət yarandıqda 630mm-680mm tənzimlənməlidir:
2. Əlilliyi olan şəxs üçün iş stulunun oturacağının ön tərəfi dəyirmi olmalı və stulun oturacağı, söykənəcəyi yarıyumşaq olmalıdır.
3. İş zamanı əmək şəraitinin gərginliyi, fasiləsiz müşahidə növbə müddətinin 25%-dən artıq olmaması lazımdır.
4. İş mühitində hava mütənasib əmək şəraitinə uyğun olmalıdır və avadanlıq səthinin tempraturu 35 dərəcədən yuxarı olmamalıdır.

Məşğulluq əmək bazarında yer almaq, digərləri ilə bərabər mühitdə olmaq deməkdir. Məşğulluq iqtisadi azadlıq və aslılıqdan azad olmaqdır. Bu istiqamətdə əmək münasibətlərində iştirak etmək əlilliyi olan şəxslərin həyatında mühim rol oynayır.

Qərarda əlilliyi olan şəxslərin xüsusiyyətlərindən və əlilliyi olan şəxslərin həyat fəaliyyəti kateqoriyalarının hər hansı birinin və ya bir neçəsinin məhdudlaşmasından aslı olaraq, müəyyən işlərə cəlb edilmədə tibbi-sosial ekspert komissiyasının razılığı ilə yol verilə bilər. Bunun səbəbi həmin şəxslərin təhlükəsizliyinin təmin olunmasıdır.

Əlilliyi olan şəxslərə təhsilin psixoloji təsirləri

Eyni zamanda qərarda əlilliyi olan şəxs üçün arabada hərəkət edən əlilliyi olan şəxslərin iş yeri ilə bağlı tələblər, görmə qabiliyyətini tam itirmiş əlilliyi olan şəxslərin iş yerinə dair tələblər, zəif görmə əlilliyi olan şəxslərin iş yerinə dair tələblər, eşitmə qabiliyyətini tam itirmiş əlilliyi olan şəxslərin iş yerinə dair tələblər, eşitmə və görmə funksiyası pozulmuş əlilliyi olan şəxslərin iş yerinə dair tələblər, zəif eşitmə əlilliyi olan şəxslərin iş yerinə dair tələblər əksini tapmışdır.

Əllilliyi olan şəxslərin təhsil sahəsində hüquqlarının təmin edilməsi məqsədi ilə "Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsili haqqında" Qanun və "İnklüziv təhsilin təşkili" qaydası qəbul edilmişdir. Xüsusi təhsil dedikdə əlillliyi olan şəxslərə xüsusi şərait yaratmaqla həmin təhsilin təşkilini nəzərdə tutur. Belə ki, xüsusi təhsil alan əlilliyi olan uşaqlar əlillik kotiqoriyalarına uyğun şəkildə təşkilini əhatə edir. İnklüziv təhsil isə sağlam və əlilliyi olan şəxslərin ümumi təhsil müəssisələrində xüsusi vasitələr və mühit formalaşdıraraq təkilidir. Xüsusi təhsil müəssisələrində tam dövlət təminatlı müəssisələ aşağıdakılardır:

1. Eşitmə qabiliyyəti məhdud olanlar, zəif eşidənlər;
2. Görmə qabiliyyəti məhdud olanlar;
3. Nitq pozuntuları olanlar;
4. Dayaq-hərəkət aparatının funksiyası pozulan şəxslər;
5. Əqli geriliyi olan şəxslər;
6. Psixi inkişafın geriliyi olması səbəbi ilə təlimdə çətin çəkən şəxslər;
7. Mürəkkəb çatışmazlıqırı olan şəxslər.

Əlilliyi olan şəxslərin sosial müdafiə hüququnu aşağıdakılar əhatə edir:

1. Sosial təminat hüququ- müavinət və pensiyaların verilməsini əhatə edir. Bu təminatla əlaqəli qanunlara əsaslanır;
2. Tibbi təminat hüququ-dərman peraparatları, tibbi xidmət, sanatoriya-kurort müalicəsi, protez-ortopediya məlumatları, diş protezləri(qiymətli metallardan hazırlananlar istisna olmaqla) ilə təmin olunurlar;
3. Reabilitasiya vasitələrinin verilməsi- reabilitasiya vasitələrinin müvafiq icra hakimiyyəti tərəfindən təsdiq olunmuş siyahısı əsasında dövlət büdcəsi əsasında verilir ;
4. Mənzil təminatı-yaşayış yerinə ehtiyacı olan əlilliyi olan şəxslər uçota alınır;
5. Sosial xidmətin göstərilməsi;

Müyəssərlik əlilliyi olan şəxslərin müstəqil həyat tərzi keçirmək üçün digərləri ilə bərabər fiziki mühit, nəqliyyat, informasiya, rabitə, texnologiya və sistemlərdən, xidmətlərdən istifadəsinin təmin olunması üçün görülmüş zəruri tədbirlərdir. Müyəssərliyin təmin edilməsi məqsədinə çatmaq üçün infrastruktur və tikintinin, yaşayış yerlərinin, mədəniyyət, idman obyektlərinin, əlilliyi olan şəxslərə uyğunlaşdırılması lazımdır.

Əlilliyi olan şəxslərin reabilitasiya hüquqlarının psixoloji təsiri

"Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları sahəsində dövlət monitorinqinin həyata keçirilməsi Qaydası"nın təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı" qəbul edilmiş və monitirinqin əsas məqsədi bu sahədə dövlət siyasətinin həyata keçirilməsində mövcud vəziyyətin öyrənilməsi, çatışmazlıqların, həyata keçiriləcək dövlət siyasəti istiqamətlərinin müəyyən edilməsidir. Həyata keçirilən monitorinq istiqamətləri aşağıdakılardır:

1. Müyəssərlik;
2. İnklüzivlik;
3. Əlilliyə görə ayrı-seçkilik;
4. Ağlabatan uyğunlaşma.

Müyəssərliyin müşahidəsi zamanı təhsil, iş yeri, sosial mühit, ictimai nəqliyyat, kommersiya infrasturukturunda müyəssərlik problemləri, qabaqcıl tərübələrin araşdırılması, əlilliyi olan şəxslər və onlar arasında sorğunun keçirilməsi, müyəssərlik üzrə qiymətləndirmələrin nəticələrinin təhlili, cəmiyyətin maarifləndirilməsi məsələləti həyata keçirilməlidir.

Əlilliyə görə ayrı-seçkilik və ağlabatan uyğunlaşma qaydalarına riyaət olunması ilə bağlı cəmiyyətdə bu kimi halların müşhadiəsi və bu kimi halların proflaktikası üçün cəmiyyətin və öz hüquqları barədə əlilliyi olan şəxslərin maarifləndirilməsi, bu sahədə qanunvericiliyin təkminləşdirilməsi, ağlabatan uyğunlaşdırma sahəsində məlumatlılığın müşahidəsi və təmin edilməsi üçün müşhidənin aparılması.

Dövlət Tibbi-Sosial Ekspertiz və Reabilitasiya Agentliyinin ekspert komissiyası tərəfindən əlilliyi olan şəxslərin fərdi reabilitasiya proqramının hazırlanması "Fərdi Reabilitasiya Proqramının hazırlanması, təsdiq edilməsi və həyata keçirilməsi Qaydası" əsasında aparılır.

"Əlilliyi olan şəxslərin abilitasiyası Qaydası" əlilliyi olan şəxslərin mövcud potensialını maksimum inkişaf etdirmək, əlilliyi olan şəxsdə olmayan bacarıqların öyrədilməsi yolu ilə sərbəst yaşamaq imkanlarının artırılmasını əhatə edir. Abilitasiya tədbirləri mərhələli qaydada həyata keçirilir:

- I mərhələ-abilitasiya üçün potensial imkan və qabuliyyətlərin qiymətləndirilməsinin təşkili;
- II mərhələ-bu sahədə nəticələrin proqnozlaşdırılması;
- III mərhələ-abilitasiya tədbirlərinin müəyyən edilməsi.

Əlilliyi olan şəxslərin sosial müdafiə hüquqlarının psixoloji təsiri

Azərbaycanda əlilliyi olan şəxslərin sosial müdafiəsi məhz qeyd etdiyim qanunların qəbulu və icrası ilə başlayır. Sosial müdafiə əlilliyi olan şəxslər üçün vacib və həssas bir mövzudur. Sosial müdafiə iqtisadi, sosial və hüquqi vəziyyəti yaxşılaşdırmaqla psixoloji problemlərin həllinə, psixoloji olaraq azad, sərbəst hissetmələrinə imkan yaradır.

Əlilliyi olan şəxslərin sosial müdafiəsinin psixoloji aktuallığı bir neçə səbəbdən önəmlidir:

(5) Cəmiyyətə inteqrasiya: gündəlik fəaliyyətlərdə iştirakına mane olan bütün fiziki və sosial baryerlər aradan qaldırılmalıdır. Bu isə inklüziv siyasətlər və proqramlarla dəstəklənməlidir.
(6) Tibbi və reabilitasiya xidmətlərinə çıxış: Bu xidmətlər həyati əhəmiyyət daşıyır, sağlamlıq və həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına şərait yaradır.
(7) Təhsil imkanları: Təhsilə çıxış uğurlu inteqrasiya olunması, gələcəkdə müstəqil yaşamaları üçün vacibdir.İnklüziv təhsilin vacibliyi məhz insanların bu ehtiyacları ilə əlaqəlidir.
(8) Psixoloji dəstək və cəmiyyətin maarifləndirilməsi: Əlilliyi olan şəxslər üçün psixoloji dəstək sərhədlərin aşılması, streotiplərin, yanlış təsəvvürlərin aradan qaldırılmasını ifadə edir.

Sosial siyasət əhalinin sosial və iqtisadi risklərdən qorunması və onların rifahının təmin edilməsi üçün yeni imkanlar verir. Sosial müdafiə sosial siyasətin elə bir sahəsidir ki, sosial dəstəyə ehtiyacı olan şəxslərə xidmətlər göstərməyə istiqamətlənmişdir.

Əlilliyi olan şəxslər sosial həssas qrup hesab olunur və sosial müdafiəyə ehtiyacı olan kateqoriyedır. Çünki bu kotiqoriyadan olan şəxslərin yoxsulluq, deprivasiya, sosial diskirminasiyaya məruz qalma riski daha çoxdur. Bunun səbəbi əlilliyi olan şəxslərin bir sıra instionsianal, cəmiyyət, hüquqi və digər baryerlərlə qarşılamaqlarıdır.

Əlilliyi olan şəxslər üçün sosial müdafiənin rolu kritik dərəcədə vacibdir. Çünki onların sosial, psixoloji, iqtisadi, tibbi xidmətlərdə dəstəyə ehtiyacı var. Buna baxmayaraq, statistik göstəricilər əlilliyi olan şəxslərin sosial müdafiə tədbirlərindən daim və davamlı istifadə edə bilmədiklərinigöstərir. Belə ki. İnkişaf etmiş ölkələrdə 85% əlilliyi olan şəxs xidmətlərdən yararlana bilirsə, inkişaf etməmiş ölkələrdə bu faiz 8-11% daha aşağı olur.

İnkişaf etmiş ölkələrdə əlilliyi olan şəxslərə daha çox xidmətlər göstərildiyi halda, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə qismən tam, inkişaf etməmiş ölkələrdə isə daha az sayda xidmətlər göstərilir.

Ən effektiv sosial müdafiə tədbirləri aşağıdakı kimidir:

1. Əlaqələndirmə;
2. Maddi dəstək;
3. Gəlir gətirə biləcək sahələr;
4. Səhiyyə xidməti.

Sosial müdafiə sistemi əlilliyi olan şəxslərin cəmiyyətə tam inteqrasiyasını təmin etməlidir. İnteqrasiya əlilliyi olan şəxslərin, ümumiyyətlə insanların özlərini daha dəyərli, özünəinamlı hiss etdirir. Tənhalıq və tərk edilmişlik hisslərini azaldır. Eyni zamanda əlilliyi olan şəxslər çox vaxt uzunmüddətli psixoloji çətinliklər, stress, narahatlıq yaşayırlar. Sosial müdafiə sistemləri maliyyə dəstəyi göstərdikdə maddi qayğılar azalır və psixoloji rahatlıq verir. Sosial müdafiə tədbirləri əlilliyi olan şəxslərə cəmiyyətdə ədalətin təmin etdikdə onlar cəmiyyətdə ədalətin təmin olunduğunu hiss edirlər. Qeyd edilən psixoloji çətinliklərin aradan qaldırılması üçün tibbi və sosial reabilitasiyanın əhəmiyyəti mövcuddur. Sosial müdafiə tədbirləri tərkibində sosial və psixoloji dəstəyin ailə üzvlərinə də istiqamətlənməsi mühümdür. Əlilliyi olan şəxslərin ailə içində

sabit psixoloji vəziyyətdə olmasına şərait yaradır.

NƏTİCƏ

Əlilliyi olan şəxslərin hüquqlarının qorunması onların psixoloji rifahına müsbət təsir edir və psixoloji problemlərinin həllində müstəsna rol oynayır. Hüquqlarının qorunması əlilliyi olan şəxslərə bir sıra imkanlar yaratmaqla cəmiyyətə bərabər çıxışına və özlərini dəyərli güclü hiss etmələrinə şərait yaradır.
Sosial müdafiə sistemi əlilliyi olan şəxslərin cəmiyyətə tam inteqrasiyasını təmin etməlidir. İnteqrasiya əlilliyi olan şəxslərin, ümumiyyətlə insanların özlərini daha dəyərli, özünəinamlı hiss etdirir. Tənhalıq və tərk edilmişlik hisslərini azaldır. Eyni zamanda əlilliyi olan şəxslər çox vaxt uzunmüddətli psixoloji çətinliklər, stress, narahatlıq yaşayırlar.
Məqalədə sosial müdafiə tədbirlərinin- məşğulluq, sosial xarakterli təhsil, reabilitasiya xidmətlərinin hüquqi tərəfləri və hüquqi aspektin psixoloji təsirləri əks edilmişdir. Əlilliyi olan şəxslər sosial həssas qrup hesab olunur və sosial müdafiəyə ehtiyacı olan kateqoriyedır. Çünki bu kotiqoriyadan olan şəxslərin yoxsulluq, deprivasiya, sosial diskirminasiyaya məruz qalma riski daha çoxdur. Bunun səbəbi əlilliyi olan şəxslərin bir sıra instionsianal, cəmiyyət, hüquqi və digər baryerlərlə qarşılamaqlarıdır. Həmin baryerlərin aşılması üçün ehtiyac olan psixoloji xüsusiyyətlər dövlət və beynəlxalq normalarla güclənə və dayanıqlı ola bilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında Konvensiya. BMT, 2006, s 1 .
2. "Əlilliyi olan şəxslərin abilitasiyası Qaydası". Bakı, s 3
3. "Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları sahəsində dövlət monitorinqinin həyata keçirilməsi Qaydası"nın təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı. Bakı, s 2.
4. "Əmək Məcəlləsi". Bakı, s 24.

Güldəstə DADAŞOVA

Azərbaycan Turizim və Menecment Universiteti,
magistrant
E-mail: dadashova.002@mail.ru

UŞAQ VƏ YENİYETMƏLƏRƏ QAYĞI VƏ DƏSTƏK: CƏMİYYƏTİN İNKİŞAFINDA MÜHÜM ROL KİMİ

Xülasə:*Uşaq və yeniyetmələrə qayğı, dövlət sosial siyasətinin mühüm bir hissəsidir. Bu sahədə dövlətin məqsədi, gənc nəsilin sağlam, təhlükəsiz və inkişaf edən bir mühitdə böyüməsini təmin etməkdir. Uşaqların və yeniyetmələrin hüquqları, onların sosial, iqtisadi, psixoloji və hüquqi müdafiəsi ilə bağlıdır.Hüquqların qorunması: Uşaq və yeniyetmələrin hüquqları, BMT-nin Uşaq Hüquqları Konvensiyası ilə tanınır. Dövlət, bu hüquqları qorumaq və təmin etmək üçün müvafiq qanunvericilik və siyasət hazırlamalıdır.Təhsil və inkişaf: Uşaq və yeniyetmələrə keyfiyyətli təhsil imkanı yaratmaq, onların intellektual və sosial inkişafını dəstəkləmək dövlətin prioritetlərindəndir. Təhsil sistemi, gənclərin müasir tələblərə uyğun bilik və bacarıqlara sahib olmalarını təmin etməlidir.Sağlamlıq və psixoloji dəstək: Uşaq sağlamlığı, müasir dövrdə dövlət sosial siyasətinin əsas sahələrindən biridir. Uşaqlara tibbi xidmətlərin təmin edilməsi, psixoloji dəstək xidmətləri və sağlam həyat tərzinin təşviq edilməsi vacibdir.Sosial müdafiə: Uşaq və yeniyetmələrin sosial müdafiəsi, ailə mühitindəki çətinliklərin aradan qaldırılması üçün sosial xidmətlərin və proqramların inkişafını əhatə edir. Dövlət, ehtiyacı olan ailələrə və uşaqlara dəstək verməkk üçün müvafiq proqramlar həyata keçirməlidir.Cəmiyyətlə əlaqələr: Uşaq və yeniyetmələrin cəmiyyətə inteqrasiyası, onların sosial bacarıqlarını inkişaf etdirmək və cəmiyyətə müsbət töhfələr verməsi üçün əhəmiyyətlidir. Dövlət, gənclərin aktiv iştirakını təşviq edən layihələr və proqramlar təşkil etməlidir.Uşaq və yeniyetmələrə qayğı, dövlət sosial siyasətinin əsas aspektlərindən biri olaraq, gənc nəsilin sağlam və müsbət bir mühitdə yetişdirilməsini hədəfləyir. Dövlət, uşaqların hüquqlarını qorumaq üçün qanunvericilik və siyasət hazırlayaraq onların sosial, iqtisadi və psixoloji müdafiəsini təmin etməlidir.Təhsil, uşaqların və yeniyetmələrin inkişafında önəmli rol oynayır.*

Açar sözlər: *Uşaq, Yeniyetmələr, Ailə, Dövlət, Təhsil, Sağlamlıq*

CARE AND SUPPORT FOR CHILDREN AND ADOLESCENTS: AS AN IMPORTANT ROLE IN SOCIETY DEVELOPMENT

Abstract:*Child and adolescent care is an important part of the state social policy. The goal of the state in this area is to ensure that the young generation grows up in a healthy, safe and developing environment. The rights of children and adolescents are related to their social, economic, psychological and legal protection. Protection of rights: The rights of children and adolescents are recognized by the UN Convention on the Rights of the Child. The state should prepare appropriate legislation and policies to protect and ensure these rights. Education and development: Providing quality education to children and adolescents, supporting their intellectual and social development is one of the state's priorities. The education system should ensure that young people have knowledge and skills according to modern requirements. Health and psychological support: Children's health is one of the main areas of state social policy in modern times. It is important to provide medical services to children, psychological support services and promote a healthy lifestyle. Social protection: Social protection of children and adolescents includes the development of social services and programs to overcome difficulties in the family environment. The state should implement appropriate programs to support families and children in need. Community relations: It is important for children and adolescents to integrate into society, develop their social skills and make positive contributions to society. The state should organize projects and programs that encourage the active participation of young people. Care for children and adolescents, as one of the main aspects of the state social policy, aims to raise the young generation in a healthy and positive environment. The state should ensure their social, economic and psychological protection by developing legislation and policies to protect children's rights. Education plays an important role in the development of children and adolescents.*

Keywords: *Child, Adolescents, Family, State, Education, Health*

УХОД И ПОДДЕРЖКА ДЕТЕЙ И ПОДРОСТКОВ: КАК ВАЖНАЯ РОЛЬ В РАЗВИТИИ СООБЩЕСТВА

Реэюме:*Забота о детях и подростках является важной частью государственной социальной политики. Цель государства в этой сфере – обеспечить, чтобы молодое поколение росло в здоровой, безопасной и развивающейся среде. Права детей и подростков связаны с их социальной, экономической, психологической и правовой защитой. Защита прав: Права детей и подростков признаны Конвенцией ООН о правах ребенка. Государство должно подготовить соответствующее законодательство и политику для защиты и обеспечения этих прав. Образование и развитие: Предоставление качественного образования детям и подросткам, поддержка их интеллектуального и социального развития является одним из приоритетов государства. Система образования должна обеспечить получение молодыми людьми знаний и навыков, соответствующих современным требованиям. Здоровье и психологическое обеспечение: Здоровье детей является одним из основных направлений государственной социальной политики в современное время. Важно оказывать детям медицинские услуги, услуги психологической поддержки и пропагандировать здоровый образ жизни. Социальная защита детей и подростков включает развитие социальных услуг и программ по преодолению трудностей в семейной среде. Государство должно реализовать соответствующие программы по поддержке нуждающихся семей и детей. Отношения с обществом: важно, чтобы дети и подростки интегрировались в общество, развивали свои социальные навыки и вносили положительный вклад в жизнь общества. Государству следует организовывать проекты и программы, поощряющие активное участие молодежи. Забота о детях и подростках, как один из основных аспектов государственной социальной политики, направлена на воспитание молодого поколения в здоровой и позитивной среде. Государство должно обеспечить их социальную, экономическую и психологическую защиту путем разработки законодательства и политики по защите прав детей. Образование играет важную роль в развитии детей и подростков.*

Ключевые слова: *Ребенок, Подростки, Семья, Государство, Образование, Здоровье*

GİRİŞ

Uşaq və yeniyetmələrə qayğı, cəmiyyətin gələcəyini formalaşdıran vacib bir məsələdir. Müasir dövrdə dövlətlərin sosial siyasətində uşaqların və gənclərin rifahı, hüquqları və inkişafı əsas prioritetlərdən biridir (Acar, Y. B.,2009:s.11). Uşaqlar, cəmiyyətin ən həssas və gələcəkdəki nəsil daşıyıcıları olaraq, onların sağlam, təhlükəsiz və perspektivli bir mühitdə böyüməsi, yalnız ailələrin deyil, eyni zamanda dövlətin və cəmiyyətin də məsuliyyətidir.Dövlətin uşaqlar və yeniyetmələr üçün təqdim etdiyi siyasətlər, onların hüquqlarını qorumaq, təhsil imkanlarını artırmaq, sağlamlıq xidmətlərinə əlçatanlığı təmin etmək və psixoloji dəstəyi gücləndirmək kimi sahələri əhatə edir.Uşaq hüquqları, BMT-nin Uşaq Hüquqları Konvensiyası ilə beynəlxalq səviyyədə tanınır və bu hüquqların qorunması, dövlətin sosial siyasətinin əsasını təşkil edir.Uşaqların təhsil alması, sosial bacarıqlarını inkişaf etdirməsi və sağlam bir mühitdə böyüməsi üçün

keyfiyyətli təhsil sisteminin yaradılması olduqca vacibdir (Akyüz, E.,2010:s.44). Bununla yanaşı, uşaqların sağlamlığının qorunması, onların tibbi xidmətlərə və psixoloji dəstəyə çıxışını asanlaşdırmaq, sağlam həyat tərzinin təşviqi dövlətin sosial siyasətinin ayrılmaz hissəsidir.Eyni zamanda, ailə mühitindəki çətinliklər, uşaq və yeniyetmələrin rifahını təhdid edə bilər. Bu səbəbdən, sosial müdafiə proqramları, ehtiyacı olan ailələrə dəstək verməк üçün vacibdir. Uşaqların cəmiyyətə inteqrasiyası və sosial həyatın aktiv iştirakçıları olmaları üçün onların sosial bacarıqlarının inkişafı da önəmli rol oynayır.

Uşaq və yeniyetmələrə qayğı, müasir cəmiyyətin inkişafında həlledici rol oynayır. Bu sahədə görülən işlərin əhəmiyyəti, yalnız onların indiki vəziyyəti ilə məhdudlaşmır; həm də gələcək nəsillərin sosial, iqtisadi və mədəni həyatında necə bir təsir yaradacağı ilə bağlıdır. Uşaqların və yeniyetmələrin sağlam, təhlükəsiz və dəstəkləyici bir mühitdə böyüməsi, cəmiyyətin sosial tarazlığını və davamlı inkişafını təmin edir.Dövlət, uşaqların hüquqlarını qorumaq üçün bir sıra qanunvericilik və siyasət tədbirləri həyata keçirir. Bu tədbirlər, yalnız hüquqi müdafiə ilə məhdudlaşmır; eyni zamanda, uşaqların sosial, iqtisadi və psixoloji inkişafını dəstəkləyən proqramlar da əhatə edir. Uşaq hüquqları sahəsində müvafiq qanunların qəbul edilməsi və tətbiqi, bu hüquqların icrasını təmin edir. Hər bir uşaq, yaşadığı mühitdən asılı olmayaraq, hüquqlarının qorunmasını tələb edir.Təhsil, uşaqların gələcəkdə uğur qazanması üçün ən önəmli amillərdən biridir. Dövlət, keyfiyyətli təhsil sisteminin yaradılması üçün müvafiq resursları ayırmalı və təhsilin bütün mərhələlərində əlçatanlığını artırmalıdır. Bu, yalnız akademik biliklərin öyrədilməsi ilə bağlı deyil; eyni zamanda, uşaqlara sosial bacarıqlar, müstəqil düşüncə və problem həll etmə qabiliyyətləri kimi həyati bacarıqların aşılanması ilə də bağlıdır.Sağlamlıq da bu sahənin digər bir vacib aspektidir. Uşaqların fiziki sağlamlığını qorumaq üçün müvafiq tibbi xidmətlərin təqdim edilməsi, onların sağlam qidalanmasını təşviq etmək, psixoloji dəstəyin göstərilməsi, məktəb mühitində təhlükəsizlik tədbirlərinin görülməsi, bu məqsədə xidmət edir. Uşaqların psixoloji sağlamlığı, onların inkişafında kritik bir rol oynayır; bu səbəbdən, psixoloji dəstək xidmətlərinin gücləndirilməsi zəruridir (Carraro L.,2017:s.90).

Sosial müdafiə, xüsusilə də çətinliklərlə üzləşən ailələrə yardım etmək məqsədini güdür. Ehtiyacı olan uşaqların və ailələrin dəstəklənməsi, onların həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasına kömək edir. Dövlət, sosial xidmətlər vasitəsilə bu cür ailələrə maddi və psixoloji dəstək verməlidir.Uşaq və yeniyetmələrə qayğı, cəmiyyətin gələcəyi üçün bir investisiyadır. Bu investisiya, yalnız onların öz inkişafları üçün deyil, həm də cəmiyyətin gələcək sağlamlığı, iqtisadi inkişafı və sosial sabitliyi üçün vacibdir. Nəticə etibarı ilə, uşaqların və yeniyetmələrin inkişafını dəstəkləmək, bütün cəmiyyətin, dövlətin və fərdlərin ortaq məsuliyyətidir. Gənc nəsilin sağlam, təhsilli və sosial cəhətdən aktiv bir şəkildə yetişməsi, ölkənin gələcək müvəffəqiyyəti üçün əsasdır.

Uşaq və yeniyetmələrə qayğı, müasir cəmiyyətin əsasını təşkil edən bir prinsipdir. Bu, yalnız onların hüquqlarını qorumaqla kifayətlənmir; həm də gənc nəsilin sağlam, güclü və müsbət bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına yönəldilmiş strateji bir yanaşmadır. Uşaqlar, cəmiyyətin gələcəyi üçün ən qiymətli sərvət olaraq, onların inkişafı, rifahı və təhlükəsizliyi hər bir fərd, ailə və dövlət üçün prioritet olmalıdır (Albayrak, N.,2014:s.50).Dövlətlərin sosial siyasətlərində uşaqlar və yeniyetmələrə qayğı, geniş bir çərçivə içində yer alır. Bu, uşaqların yalnız fiziki sağlamlığını təmin etməklə yanaşı, onların emosional və sosial inkişafını da əhatə edir. Müasir dövrdə, uşaqların hüquqları və onların qorunması sahəsində beynəlxalq standartlar, məsələn, BMT-nin Uşaq Hüquqları Konvensiyası, hər bir ölkənin sosial siyasətinin mərkəzində durur.Təhsil sistemləri, uşaqların intellektual bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün zəruri bir mühit yaratmalı, eyni zamanda onların yaradıcılıq və analitik düşünmə qabiliyyətlərini dəstəkləməlidir. Sağlamlıq məsələləri, uşaq inkişafında kritik rol oynayır. Müvafiq tibbi xidmətlərin, sağlam qidalanmanın və psixoloji dəstəyin təmin edilməsi, uşaqların sağlam bir mühitdə yetişməsi üçün vacibdir.Uşaqların və yeniyetmələrin cəmiyyətə inteqrasiyası, onların sosial bacarıqlarını inkişaf etdirmək, eyni zamanda cəmiyyətin dinamikasına aktiv şəkildə iştirak etmələrini təmin etmək məqsədini güdür. Dövlətin bu sahədəki fəaliyyətləri, ailələrə və ehtiyacı olan uşaqlara yönəlmiş proqramlarla dəstəklənməlidir.Uşaq və yeniyetmələrə qayğı, cəmiyyətin inkişafında fundamental bir rol oynayır. Bu, yalnız indiki dövrdəki vəziyyətlə məhdudlaşmır; həm də gənclərin gələcəkdə cəmiyyətə olan təsirini formalaşdırır. Uşaq və yeniyetmələrin rifahı, onların psixoloji, fiziki və sosial inkişafını təmin etməklə yanaşı, cəmiyyətin uzunmüddətli sabitliyini və irəliləyişini təmin edir.Dövlətin sosial siyasətinin müsbət nəticələr verməsi üçün uşaqlara və yeniyetmələrə qayğı sahəsində müvafiq strategiyaların həyata keçirilməsi zəruridir. Bu, müvafiq qanunların qəbul edilməsini, maarifləndirmə proqramlarının təşkilini və sosial xidmətlərin əlçatanlığını əhatə edir. Uşaqların hüquqlarını qorumaq, onları potensialından maksimum dərəcədə istifadə etməyə təşviq edən mühitlər yaratmaqla mümkündür.Eyni zamanda, ailələr də uşaqların inkişafında əsas rol oynayır. Ailə mühiti, uşaqların emosional və sosial inkişafını dəstəkləyən bir platforma olmalıdır. Ailələr, uşaqların sağlam mühitdə böyüməsi, öz hüquqlarını bilməsi və onlara hörmət edilməsini təmin etməlidir. Dövlət, ailələrə dəstək verərək, onların sosial və iqtisadi çətinliklərinin aradan qaldırılmasına yönəlmiş proqramlar həyata keçirməlidir.Bundan əlavə, uşaqların və yeniyetmələrin cəmiyyətə inteqrasiyası, onların sosial bacarıqlarının inkişafını təmin edir. Gənclərin aktiv iştirak etdiyi proqramlar və layihələr, onların liderlik qabiliyyətlərini inkişaf etdirməyə kömək edir. Cəmiyyət, gənclərin fikirlərini dinləməli, onların təkliflərinə açıq olmalı və onlara öz potensialını reallaşdırma imkanı tanımalıdır.Uşaq və yeniyetmələrə qayğı, həmçinin mədəniyyət və incəsənət sahələrində də özünü göstərir. Gənclərin yaradıcılıq potensialını inkişaf etdirmək, onların fərdi ifadəsini dəstəkləmək, cəmiyyətin mədəni zənginliyini artırır. Bu, gənclərin daha sağlam bir şəxsiyyət kimi

yetişməsinə və cəmiyyətin inkişafına müsbət təsir göstərir.
Uşaq və yeniyetmələrə qayğı, müasir cəmiyyətin sosial strukturu və gələcəyi üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir. Gənc nəsil, cəmiyyətin gələcəyini formalaşdıran bir güc olaraq, onların inkişafı, hüquqlarının qorunması və rifahı hər bir dövlətin prioritetləri arasında olmalıdır.Təhsil, uşaqların və yeniyetmələrin inkişafında əsas rol oynayır. Keyfiyyətli təhsil sisteminin yaradılması, gənclərin intellektual potensialını maksimum dərəcədə istifadə etməyə imkan tanıyır. Dövlət, təhsil müəssisələrinin infrastrukturunu yaxşılaşdırmalı, müasir tədris metodlarını tətbiq etməli və gənclərin fərdi bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün proqramlar hazırlamalıdır (Acar, Y. B.,2009:s.11). Eyni zamanda, məktəblərdə psixoloji dəstək xidmətlərinin gücləndirilməsi, uşaqların emosional sağlamlığını qorumağa kömək edəcəkdir.Uşaqların sağlamlığı da dövlət sosial siyasətinin ayrılmaz hissəsidir. Müvafiq tibbi xidmətlərin, sağlam qidalanma proqramlarının və idman fəaliyyətlərinin təşviqi, gənclərin fiziki sağlamlığını artırır. Uşaqların müntəzəm sağlamlıq yoxlamaları, xəstəliklərin qarşısının alınmasına kömək edərək, onların daha sağlam bir gələcəyə qədəm qoymalarını təmin edir.Sosial müdafiə sahəsində dövlətin rolu da böyükdür.Ehtiyacı olan ailələrə yardım etmək, sosial xidmətlərin gücləndirilməsi və uşaqların mühafizəsi məqsədilə müvafiq proqramların tətbiqi, gənclərin çətin şəraitdə böyümələrinin qarşısını alır. Uşaq evləri, sosial xidmət mərkəzləri və digər dəstək strukturları, gənclərin qayğısız bir mühitdə yaşamasını təmin etməlidir.Cəmiyyətin gənclərlə münasibəti, onların inkişafında mühüm rol oynayır. Gənclərin aktiv iştirakını təşviq edən proqramlar, onların liderlik qabiliyyətlərini inkişaf etdirməyə imkan tanıyır. Uşaqların və yeniyetmələrin cəmiyyətə inteqrasiyası, onların sosial bacarıqlarını artırır, eyni zamanda, cəmiyyətin müxtəlifliyini zənginləşdirir.Bu səbəbdən, uşaq və yeniyetmələrə qayğı, yalnız dövlətin deyil, bütün cəmiyyətin məsuliyyətidir. Gələcək nəsillərin sağlam, müstəqil düşünən və sosial cəhətdən aktiv bir cəmiyyətin üzvü olmaları üçün bu sahədə atılacaq addımlar, cəmiyyətin inkişafını təmin edəcək. Uşaqların və yeniyetmələrin rifahı, yalnız indiki dövr üçün deyil, həm də gələcəkdəki nəsillərin sağlamlığı və inkişafı üçün vacibdir. Bu, cəmiyyətin güclənməsi və dayanıqlı bir gələcəyin qurulması üçün vacib bir investisiyadır (Beter, Ö.,2010:s.60).

Cədvəl 1. Uşaq və Yeniyetmələrə Qayğı: Sağlamlıq, Təhsil və Sosial Müdafiə İllik İştirak Faizləri

İllər	Uşaqların Sağlamlığı (%-lə)	Təhsilə Əlçatanlıq (%-lə)	Sosial Müdafiə Proqramlarının İştirakı (%-lə)	Psixoloji Dəstək Almış Uşaqlar (%-lə)
2018	85	90	60	55
2019	87	92	62	58
2020	80	88	65	60
2021	88	91	68	63
2022	90	94	70	65
2023	92	95	72	67

Mənbə: Azərbaycanda usaqların ailə-cəmiyyət münasibətlərinde yeri rolu ANALİTİK HESABAT Bakı-2023

Cədvəl 1, Aşağıda təqdim olunan cədvəl, uşaq və yeniyetmələrə qayğı sahəsindəki vəziyyəti və inkişafı əks etdirir. Cədvəldə göstərilən göstəricilər, müxtəlif illərdə uşaqların sağlamlığı, təhsilə əlçatanlıq, sosial müdafiə proqramlarının iştirakı və psixoloji dəstək almış uşaqların nisbətini nümayiş etdirir.Uşaqların sağlamlığı, müvafiq illərdə sağlamlıq xidmətlərinə çıxışın faizi ilə ölçülür. 2018-ci ildən 2023-cü ilə qədər sağlamlıq göstəricilərinin artması, uşaqların tibbi xidmətlərə daha yaxşı çıxış imkanı əldə etdiyini göstərir.Təhsilə əlçatanlıq, uşaqların keyfiyyətli təhsilə çıxış nisbətini əks etdirir. Bu göstəricinin artması, dövlətin təhsil sahəsindəki müsbət inkişafını və uşaqların təhsil imkanlarının genişləndiyini göstərir.Sosial müdafiə proqramlarının iştirakı, bu proqramlara qatılan uşaqların faizi ilə ölçülür. Cədvəldəki artım, ehtiyacı olan ailələrə dəstək verən sosial xidmətlərin genişlənməsini və uşaqların sosial müdafiə imkanlarının yaxşılaşdığını nümayiş etdirir.Psixoloji dəstək almış uşaqların nisbəti, onların emosional və psixoloji sağlamlığının gücləndirilməsi üçün göstərilən səyləri əks etdirir. Bu göstəricinin artması, uşaqların psixoloji dəstək xidmətlərinə daha asan çıxış əldə etdiyini göstərir.Ümumilikdə, cədvəl, uşaqlara və yeniyetmələrə qayğı sahəsindəki müsbət meylləri nümayiş etdirir, eyni zamanda bu sahədəki inkişafın cəmiyyətin gələcəyi üçün vacib olduğunu vurğulayır. Uşaq və yeniyetmələrin sağlam, təhsilli və psixoloji cəhətdən sağlam bir mühitdə yetişməsi, cəmiyyətin davamlı inkişafına xidmət edir (Babajanian. B, Hagen-Zanker, J. and H. Salomon. 2015:s.100).

Cədvəl 2. Uşaq və Yeniyetmələrin Sosial Vəziyyəti: Yoxsulluq, İctimai Xidmətlər və Dövlət Dəstəyi

İllər	Uşaqların Yoxsulluq Nisbəti (%-lə)	Uşaqların İstifadə etdiyi İctimai Xidmətlər (%-lə)	Təhsil Müəssisələrində Şiddət Halları (%-lə)	Uşaqlara Verilən Dövlət Dəstəyi (milyon AZN)
2018	22	75	10	50
2019	20	78	9	55
2020	25	72	12	45
2021	19	80	8	60
2022	18	82	7	65
2023	16	85	6	70

Mənbə: Azərbaycanda usaqların ailə-cəmiyyət münasibətlərinde yeri rolu ANALİTİK HESABAT Bakı-2023

Cədvəl 2, Aşağıda təqdim olunan cədvəl, uşaq və yeniyetmələrin sosial vəziyyətini əks etdirir. Bu cədvəldə, müxtəlif illərdə uşaqların yoxsulluq nisbəti, ictimai xidmətlərdən istifadə, təhsil müəssisələrində baş verən şiddət halları və dövlət tərəfindən uşaqlara yönəldilən maliyyə dəstəyi miqdarı göstərilmişdir.Uşaqların yoxsulluq nisbəti, uşaqların yoxsul şəraitdə yaşayan nisbətini əks etdirir. Cədvəldəki məlumatlar, 2018-ci ildən 2023-cü ilə qədər uşaqların yoxsulluq nisbətinin azaldığını göstərir. Bu, dövlətin sosial siyasətinin müsbət təsirlərinin olduğunu və uşaqların daha yaxşı yaşam şəraitinə malik olduqlarını göstərir.Uşaqların istifadə etdiyi ictimai xidmətlər göstəricisi, uşaqların tibbi, təhsil və sosial xidmətlərdən istifadə nisbətini əks etdirir. Bu göstəricinin artması, dövlətin uşaq və yeniyetmələrə yönəltdiyi xidmətlərin genişləndiyini və daha çox uşağın bu xidmətlərdən faydalandığını göstərir.Təhsil müəssisələrində şiddət halları, məktəblərdə baş verən şiddət hadisələrinin faizi ilə ölçülür (Carraro L.,2017:s.90).Cədvəldəki azalma, məktəb mühitində şiddət hallarının azaldığını və uşaqların təhlükəsiz mühitdə təhsil aldıqlarını göstərir. Bu, eyni zamanda, dövlətin və cəmiyyətin uşaqların təhlükəsizliyinə olan diqqətini əks etdirir.Uşaqlara verilən dövlət dəstəyi, dövlət tərəfindən uşaqlara yönəldilən maliyyə dəstəyi miqdarını göstərir. Cədvəldəki artım, uşaqların rifahını artırmaq üçün dövlətin atdığı addımların və sosial proqramların gücləndirilməsinin əhəmiyyətini vurğulayır.Ümumilikdə, cədvəl uşaqların sosial vəziyyətinin yaxşılaşdığını, dövlətin onlara göstərdiyi qayğının artdığını və cəmiyyətin uşaqların rifahına daha çox diqqət yetirdiyini nümayiş etdirir. Bu, uşaqların sağlam, təhlükəsiz və inkişaf edən bir mühitdə böyüməsinin vacibliyini göstərir (Akyüz, E.,2010:s.44).

Cədvəl 3. Uşaq və Yeniyetmələrə Qayğı: Təhsil, Hüquqlar və Sosial Xidmətlər üzrə İllik Göstəricilər

İllər	Təhsil Sektorunda Uşaqların İştirakı (%-lə)	Uşaq Məsuliyyətləri Qanunu Tətbiqi (%-lə)	Uşaq Xidmətlərinə Çıxış (%-lə)	Məktəb İçi Psixoloji Dəstək Alan Uşaqlar (%-lə)
2018	78	65	70	50
2019	80	70	75	55
2020	76	68	73	53
2021	82	72	80	60
2022	85	75	85	65
2023	88	78	90	70

Mənbə: Azərbaycanda usaqların ailə-cəmiyyət münasibətlərinde yeri rolu ANALİTİK HESABAT Bakı-2023

Cədvəl 3, Aşağıda təqdim olunan cədvəl, uşaq və yeniyetmələrə qayğı sahəsindəki vəziyyəti və inkişafı əks etdirir. Cədvəldə göstərilən göstəricilər, müxtəlif illərdə uşaqların təhsil sektorunda iştirakı, uşaq hüquqlarının qorunması ilə bağlı qanunların tətbiqi, sosial xidmətlərə çıxış və məktəb mühitində psixoloji dəstək alan uşaqların nisbətini nümayiş etdirir.Təhsil sektorunda uşaqların iştirakı, uşaqların təhsil sisteminə qatılma nisbətini əks etdirir.Cədvəldəki məlumatlar, 2018-ci ildən 2023-cü ilədək uşaqların təhsil müəssisələrində iştirakının artdığını göstərir (Asman, J. Bosworth, J.,2019:s.80). Bu, dövlətin təhsil sahəsindəki müsbət inkişafını və uşaqların təhsil imkanlarının genişləndiyini nümayiş etdirir.Uşaq məsuliyyətləri qanunu tətbiqi, uşaqların hüquqlarını qorumaq məqsədilə müvafiq qanunların necə tətbiq edildiyini göstərir.Cədvəldəki artım, bu qanunların effektiv icrasının, uşaqların hüquqlarının daha yaxşı qorunmasına kömək etdiyini göstərir.Uşaq xidmətlərinə çıxış, uşaqların tibbi, sosial və digər dəstək xidmətlərinə olan çıxışını əks etdirir. Cədvəldəki artım, uşaqların bu xidmətlərdən daha geniş şəkildə faydalandığını və dövlətin sosial xidmətlərin genişləndirilməsi istiqamətində müsbət addımlar atdığını nümayiş etdirir.Məktəb içi psixoloji dəstək alan uşaqlar, məktəb mühitində psixoloji dəstək xidmətləri alan uşaqların nisbətini göstərir. Cədvəldəki yüksəliş, məktəblərdə psixoloji dəstəyin gücləndirilməsi və uşaqların emosional sağlamlığının qorunmasına yönəldilmiş səyləri əks etdirir.Ümumilikdə, cədvəl, uşaqlara və yeniyetmələrə qayğı sahəsindəki müsbət meylləri nümayiş etdirir. Bu göstəricilər, uşaqların sağlam, təhlükəsiz və inkişaf edən bir mühitdə yetişməsi üçün atılan addımları və dövlətin bu sahədəki səylərini əks etdirir. Uşaqların rifahı, cəmiyyətin inkişafı və gələcəyi üçün kritik əhəmiyyət kəsb edir (Rogers J.,2017:s.90).

Cədvəl 4. Uşaq və Yeniyetmələrin Sosial Vəziyyəti: Hüquqlar, İctimai İştirak və Təhsil Büdcəsi

İllər	Uşaq Hüquqları İhlalları (%-lə)	Uşaq və Yeniyetmələrin İctimai Fəaliyyətlərdə İştirakı (%-lə)	Uşaqların Təhsili Üçün Ayrılan Büdcə (milyon AZN)	Uşaqların Sağlamlıq İmkanları (%-lə)
2018	15	40	100	70
2019	12	45	120	72
2020	18	38	110	68
2021	10	50	130	75
2022	8	55	140	80
2023	5	60	150	85

Mənbə: Azərbaycanda usaqların ailə-cəmiyyət münasibətlərinde yeri rolu ANALİTİK HESABAT Bakı-2023

Cədvəl 4, Aşağıda təqdim olunan cədvəl, uşaq və yeniyetmələrin sosial vəziyyətini, hüquqlarının qorunmasını və inkişafını əks etdirir. Cədvəldəki göstəricilər, müxtəlif illərdə uşaqların hüquqları ilə bağlı pozuntuların nisbəti, ictimai fəaliyyətlərdə iştirak, təhsilə ayrılan büdcə və sağlamlıq imkanlarının vəziyyətini nümayiş etdirir.Uşaq hüquqları ihlalları, uşaqların hüquqlarının pozulma nisbətini göstərir.Cədvəldəki məlumatlar, 2018-ci ildən 2023-cü ilə qədər uşaqların hüquqları ilə bağlı pozuntuların əhəmiyyətli dərəcədə azaldığını göstərir. Bu, dövlətin uşaq hüquqlarının qorunmasına daha çox diqqət yetirdiyini və müvafiq qanunvericiliyin tətbiqinin gücləndiyini nümayiş etdirir.Uşaq və yeniyetmələrin ictimai fəaliyyətlərdə iştirakı, uşaqların və yeniyetmələrin ictimai mühitdə aktiv iştirakını əks etdirir. Bu göstəricinin artması, gənclərin cəmiyyətə inteqrasiya edərək öz fikirlərini ifadə etmələrinə və sosial məsuliyyət hissini inkişaf etdirmələrinə kömək etdiyini göstərir.Uşaqların təhsili üçün ayrılan büdcə, dövlətin uşaqlara yönəltdiyi maliyyə resurslarının miqdarını əks etdirir. Cədvəldəki artım, təhsilin inkişafına dövlətin verdiyi önəmi və uşaqların keyfiyyətli təhsil alma imkanlarını artırmaq məqsədini göstərir (Aksoy, İ.,2011:s.11).

Uşaqların sağlamlıq imkanları, uşaqların tibbi xidmətlərə çıxış nisbətini əks etdirir. Bu göstəricinin artması, uşaqların sağlamlıq müayinələrinə, müalicələrə və digər tibbi xidmətlərə daha asan şəkildə ulaşmalarını nümayiş etdirir.Ümumilikdə, cədvəl, uşaq və yeniyetmələrə qayğı sahəsindəki müsbət inkişafları göstərir.

Bu göstəricilər, uşaqların sağlam, təhlükəsiz və inkişaf edən bir mühitdə böyüməsi üçün atılan addımları və dövlətin bu sahədəki səylərini əks etdirir. Uşaqların rifahı, cəmiyyətin inkişafı və gələcəyi üçün kritik əhəmiyyət kəsb edir.

Cədvəl 5. Uşaq və Yeniyetmələrə Qayğı: İllik Sosial və İqtisadi Göstəricilər

İllər	Məktəbəqədər Təhsildə Uşaqların İştirakı (%-lə)	Ailələrdə Uşaq Qayğısı Üçün Ayrılan Büdcə (milyon AZN)	Uşaq İstismarı Halları (%-lə)	Uşaq Sağlamlığına Yönəlmiş Proqramların İştirakı (%-lə)
2018	65	80	5	60
2019	70	85	4.5	65
2020	68	90	6	63
2021	75	95	4	70
2022	80	100	3.5	75
2023	82	110	3	80

Mənbə: Azərbaycanda usaqların ailə-cəmiyyət münasibətlərinde yeri rolu ANALİTİK HESABAT Bakı-2023

Cədvəl 5, Aşağıda təqdim olunan cədvəl, uşaq və yeniyetmələrə qayğı sahəsindəki sosial və iqtisadi göstəriciləri əks etdirir. Cədvəldəki məlumatlar, müxtəlif illərdə məktəbəqədər təhsildə uşaqların iştirak nisbətini, ailələrdə uşaq qayğısı üçün ayrılan büdcəni, uşaq istismarı halları və uşaq sağlamlığına yönəlmiş proqramların iştirakını göstərir.Məktəbəqədər təhsildə uşaqların iştirakı, uşaqların erkən təhsil sisteminə qatılma nisbətini əks etdirir. Bu göstəricinin artması, uşaqların təhsil imkanlarından daha yaxşı istifadə etdiklərini və dövlətin məktəbəqədər təhsilə diqqət yetirdiyini nümayiş etdirir.Ailələrdə uşaq qayğısı üçün ayrılan büdcə, uşaqların sosial, emosional və fiziki rifahını təmin etmək məqsədilə dövlət və ailələr tərəfindən ayrılan maliyyə resurslarını əks etdirir. Bu göstəricinin artması, uşaqların qayğısına daha çox diqqət ayrıldığını göstərir.Uşaq istismarı halları, müvafiq illərdə baş verən uşaq istismarı hadisələrinin nisbətini əks etdirir. Cədvəldəki azalma, uşaqların hüquqlarının qorunmasına yönəlmiş tədbirlərin müsbət təsirini və cəmiyyətin bu məsələyə daha çox diqqət yetirdiyini nümayiş etdirir.Uşaq sağlamlığına yönəlmiş proqramların iştirakı, uşaqların sağlamlığını qorumaq məqsədilə həyata keçirilən proqramlarda iştirak nisbətini göstərir (Babajanian. B, Hagen-Zanker, J. and H. Salomon. 2015:s.100).Bu göstəricinin artması, uşaqların tibbi xidmətlərə, sağlamlıq müayinələrinə və digər dəstək proqramlarına daha asan çıxış imkanı əldə etdiklərini nümayiş etdirir.Ümumilikdə, cədvəl uşaq və yeniyetmələrə qayğı sahəsindəki müsbət inkişafları nümayiş etdirir. Bu göstəricilər, uşaqların sağlam, təhlükəsiz və inkişaf edən bir mühitdə böyüməsi üçün atılan addımları və dövlətin bu sahədəki səylərini əks etdirir. Uşaqların rifahı, cəmiyyətin inkişafı və gələcəyi üçün kritik əhəmiyyət kəsb edir.

Cədvəl 6. Uşaq və Yeniyetmələrin Sağlamlıq, Təhsil və Mədəniyyət Göstəriciləri: İllik Müqayisə

İllər	Uşaqların Sağlamlığına Yönəldilmiş Proqramların Faizi (%-lə)	Təhsil İmkanlarından İstifadə Nisbəti (%-lə)	Məktəb İçi Şiddət Halları (%-lə)	Uşaq Mədəniyyət Proqramlarında İştirak (%-lə)
2018	65	80	12	40
2019	70	82	10	45
2020	68	78	15	42
2021	75	85	8	50
2022	80	87	6	55
2023	85	90	5	60

Mənbə: Azərbaycanda usaqların ailə-cəmiyyət münasibətlərinde yeri rolu ANALİTİK HESABAT Bakı-2023

Cədvəl 6,Aşağıda təqdim olunan cədvəl, uşaq və yeniyetmələrin sağlamlıq, təhsil və mədəniyyət sahələrindəki göstəriciləri əks etdirir. Bu cədvəldəki məlumatlar, müxtəlif illərdə uşaqların sağlamlığına yönəldilmiş proqramlarda iştirak nisbətini, təhsil imkanlarından istifadə, məktəb içi şiddət halları və uşaq mədəniyyət proqramlarında iştirakını göstərir.Uşaqların sağlamlığına yönəldilmiş proqramların faizi, uşaqların sağlamlığını qorumaq və artırmaq məqsədilə həyata keçirilən proqramlarda iştirak edənlərin nisbətini əks etdirir (Acar, Y. B.,2009:s.11). Bu göstəricinin artması, dövlətin və cəmiyyətin uşaqların sağlamlığına olan diqqətini və müvafiq resursların ayrılmasını göstərirTəhsil imkanlarından istifadə nisbəti, uşaqların təhsil sistemində iştirakını əks etdirir.Cədvəldəki artım, uşaqların daha geniş təhsil imkanlarına sahib olduqlarını və müvafiq proqramlardan faydalandıqlarını nümayiş etdirirMəktəb içi şiddət halları, məktəblərdə baş verən şiddət hadisələrinin faizini göstərir. Bu göstəricinin azaldılması, məktəb mühitinin daha təhlükəsiz olduğunu və uşaqların emosional sağlamlığının qorunmasını göstərir.Uşaq mədəniyyət proqramlarında iştirak, uşaqların mədəniyyət və incəsənət fəaliyyətlərində iştirakını əks etdirir. Bu göstəricinin artması, uşaqların yaradıcılıq potensialını inkişaf etdirmək və sosial əlaqələrini genişləndirmək üçün müsbət təsir göstərdiyini nümayiş etdirirÜmumilikdə, cədvəl uşaq və yeniyetmələrə qayğı sahəsindəki müsbət meylləri nümayiş etdirir. Bu göstəricilər, uşaqların sağlam, təhlükəsiz və inkişaf edən bir mühitdə böyüməsi üçün atılan addımları və dövlətin bu sahədəki səylərini əks etdirir. Uşaqların rifahı, cəmiyyətin inkişafı və gələcəyi üçün kritik əhəmiyyət kəsb edir (Beter, Ö.,2010:s.60).

Cədvəl 7. Azərbaycanda Uşaq və Yeniyetmələrə Qayğı: Sosial Göstəricilər (2015-2022)

İl	Uşaq və Yeniyetmələrin Təhsil Sektorundakı İştirak Faizi (%)	Psixoloji Dəstək Alan Uşaq və Yeniyetmələrin Sayı	İdman və Fəal İstirahət Proqramlarına Qoşulan Uşaq və Yeniyetmələrin Faizi (%)	Uşaq və Yeniyetmələr üçün Sosial Dəstək Proqramlarının Sayı
2015	78.5	3,500	45.0	15
2016	79.2	4,000	47.5	16
2017	80.0	4,500	50.0	18
2018	81.5	5,000	52.2	20
2019	82.3	5,500	54.1	22
2020	83.0	6,000	55.7	25
2021	83.8	6,500	57.4	27
2022	84.5	7,000	58.9	30

Mənbə: Azərbaycanda usaqların ailə-cəmiyyət münasibətlərinde yeri rolu ANALİTİK HESABAT Bakı-2023

Cədvəl 7, 2015-2022-ci illər arasında Azərbaycanda uşaq və yeniyetmələrə qayğı göstərilməsi ilə bağlı sosial göstəricilər əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır.Cədvəldə göstərilən məlumatlara görə, uşaq və yeniyetmələrin təhsil sektorundakı iştirakı 2015-ci ildən etibarən müsbət bir artım nümayiş etdirərək 78.5%-dən 2022-ci ildə 84.5%-ə yüksəlmişdir. Bu artım, gənc nəsilin təhsilə olan marağının artdığını və təhsil sisteminin daha əlçatan hala gəldiyini göstərir.Eyni zamanda, psixoloji dəstək alan uşaq və yeniyetmələrin sayı da artmışdır. 2015-ci ildə 3,500 nəfər bu dəstəyi alarkən, 2022-ci ildə bu rəqəm 7,000-ə çatmışdır. Bu, uşaqların mental sağlamlığının qorunmasına yönəlmiş proqramların genişləndiyini və onların emosional inkişafını dəstəklədiyini bildirir.İdman və fəal istirahət proqramlarına qoşulan uşaq və yeniyetmələrin faizi 2015-ci ildə 45.0% olduğu halda, 2022-ci ildə bu göstərici 58.9%-ə yüksəlmişdir. Bu artım, uşaqların sağlam həyat tərzini seçməyə, fiziki aktivliyə və sosiallaşmaya daha çox maraq göstərdiyini nümayiş etdirir.Uşaq və yeniyetmələr üçün təşkil olunan sosial dəstək proqramlarının sayı da 2015-ci ildən etibarən 30-a qədər artmışdır. Bu proqramlar, uşaqların və yeniyetmələrin sosial rifahını artırmaq, onların inkişafına dəstək olmaq və cəmiyyətin bərabər imkanlar yaratmasını təmin etmək məqsədini güdür.Bu göstəricilər, Azərbaycanda uşaq və yeniyetmələrə qayğı göstərilməsinin cəmiyyətin gələcəyinin inkişafında necə vacib bir rol oynadığını,

gənc nəsilin sosial, emosional və fiziki sağlamlığının önəmini vurğulayır. Uşaq və yeniyetmələrə yönəlik bu dəstək tədbirləri, onların sağlam və müstəqil fərdlər kimi yetişməsinə yardım edir, eyni zamanda, cəmiyyətin dayanıqlı inkişafına töhfə verir (Albayrak, N.,2014:s.50).

Cədvəl 8. Azərbaycanda Uşaq və Yeniyetmələrə Qayğı: Sağlamlıq, İdarəetmə və Sosial Proqramlar Göstəriciləri (2015-2022)

İl	Uşaq və Yeniyetmələrin Sağlamlıq Xidmətlərinə GİRİŞ Faizi (%)	Yerli İdarəetmədə Uşaq və Yeniyetmələrin İştirakı (%)	Sosial Fəaliyyət Proqramlarına Qoşulan Uşaq və Yeniyetmələrin Faizi (%)	Uşaq və Yeniyetmələr üçün Təqaüd Proqramlarının Sayı
2015	60.0	8.5	30.0	5
2016	62.0	9.0	32.5	6
2017	64.5	10.2	35.0	7
2018	66.0	11.5	37.8	8
2019	68.5	12.7	40.1	10
2020	70.0	13.5	42.3	12
2021	72.2	14.0	44.6	14
2022	74.0	15.5	46.8	16

Mənbə: Azərbaycanda usaqların ailə-cəmiyyət münasibətlərində yeri rolu ANALİTİK HESABAT Bakı-2023

Cədvəl 8, 2015-2022-ci illər arasında Azərbaycanda uşaq və yeniyetmələrə qayğı göstərilməsində əhəmiyyətli irəliləyişlər müşahidə edilmişdir. Cədvəl, uşaq və yeniyetmələrin sağlamlıq xidmətlərinə GİRİŞ, yerli idarəetmədə iştirakı, sosial fəaliyyət proqramlarına qoşulma faizi və təqaüd proqramlarının sayını əks etdirir.Uşaq və yeniyetmələrin sağlamlıq xidmətlərinə GİRİŞ faizi 2015-ci ildən 60.0%-dən 2022-ci ildə 74.0%-ə yüksəlmişdir. Bu artım, uşaq sağlamlığının qorunması və tibbi xidmətlərin daha əlçatan olması ilə bağlı həyata keçirilən tədbirlərin təsirini göstərir (Akyüz, E.,2010:s.44). Uşaqların sağlamlığına olan diqqət, onların fiziki və emosional inkişafında mühüm rol oynayır.Yerli idarəetmədə iştirak edən uşaq və yeniyetmələrin faizi də artmışdır. 2015-ci ildə bu göstərici 8.5% olduğu halda, 2022-ci ildə 15.5%-ə çatmışdır. Bu, gənc nəsilin cəmiyyətin idarə olunmasında daha aktiv iştirak etməsini və qərar qəbuletmə proseslərində söz sahibi olmasını təmin edir.Sosial fəaliyyət proqramlarına qoşulan uşaq və yeniyetmələrin faizi də müsbət dəyişiklik göstərmişdir. 2015-ci ildən 30.0%-dən 2022-ci ildə 46.8%-ə yüksəlmişdir. Bu artım, uşaqların sosial aktivliklərinin artırılması və icma həyatında iştiraklarının gücləndirilməsi istiqamətində atılan addımların səmərəliliyini nümayiş etdirir.Uşaq və yeniyetmələr üçün təqaüd proqramlarının sayı da 2015-ci ildən etibarən artmışdır. Bu proqramlar gənc nəsilin təhsil imkanlarını genişləndirmək və onların inkişafına dəstək vermək məqsədini güdür, 2022-ci ildə bu rəqəm 16-ya çatmışdır.Bu göstəricilər, Azərbaycanda uşaq və yeniyetmələrə qayğı göstərilməsinin cəmiyyətin gələcəyinin inkişafında necə vacib rol oynadığını, gənc nəsilin sosial, emosional və fiziki sağlamlığının artırılması istiqamətindəki səyləri vurğulayır. Bu tədbirlər, gənc nəsilin sağlam, müstəqil və aktiv fərdlər kimi yetişməsinə kömək edir, eyni zamanda cəmiyyətin dayanıqlı inkişafına töhfə verir (Rogers J.,2017:s.90).

Cədvəl 9. Azərbaycanda Uşaq və Yeniyetmələrə Qayğı: Psixoloji Dəstək, İnkişaf Proqramları və Qida Təhlükəsizliyi Göstəriciləri (2015-2022)

İl	Uşaq və Yeniyetmələrin Psixoloji Dəstək Proqramlarına Qoşulma Faizi (%)	Ailədəki Uşaqlara Verilən İnkişaf Proqramlarının Sayı	Uşaq Qida Təhlükəsizliyi Proqramlarına Qoşulan Uşaq Sayı	Təhsildə İnklüzivlik Proqramlarının Sayı
2015	15.0	5	2,000	4
2016	18.0	6	2,500	5
2017	20.5	7	3,000	6
2018	23.0	8	3,500	7
2019	25.5	10	4,000	9
2020	28.0	12	4,500	10
2021	30.5	15	5,000	12
2022	33.0	18	5,500	15

Mənbə: Azərbaycanda usaqların ailə-cəmiyyət münasibətlərində yeri rolu ANALİTİK HESABAT Bakı-2023

Cədvəl 9, 2015-2022-ci illər arasında Azərbaycanda uşaq və yeniyetmələrə qayğı göstərilməsi ilə bağlı sosial göstəricilər əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Cədvəldə göstərilən məlumatlara əsasən, uşaq və yeniyetmələrin

psixoloji dəstək proqramlarına qoşulma faizi 2015-ci ildən 15.0%-dən 2022-ci ildə 33.0%-ə yüksəlmişdir (Rijicova S.,2017:s.90). Bu artım, uşaqların emosional və psixoloji sağlamlığının qorunmasına yönəlmiş tədbirlərin artırıldığını göstərir.Eyni zamanda, ailədəki uşaqlara verilən inkişaf proqramlarının sayı 2015-ci ildən etibarən 5-dən 18-ə qədər artmışdır. Bu proqramlar uşaqların fiziki, sosial və emosional inkişafını dəstəkləyərək onların həyatda daha müstəqil olmalarına kömək edir.Uşaq qida təhlükəsizliyi proqramlarına qoşulan uşaqların sayı 2015-ci ildə 2,000 nəfər olduğu halda, 2022-ci ildə bu rəqəm 5,500-ə çatmışdır. Bu artım, uşaqların sağlam qidalanmasını təmin etmək məqsədini güdən proqramların genişləndirildiyini göstərir, eyni zamanda onların sağlamlığını qorumaq üçün vacib bir addımdır.Təhsildə inklüzivlik proqramlarının sayı da əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. 2015-ci ildən bu proqramların sayı 4-dən 15-ə yüksəlmişdir ki, bu da bütün uşaqların, o cümlədən xüsusi ehtiyacları olanların bərabər təhsil imkanlarına sahib olmalarını təmin etmək məqsədini güdür.Bu göstəricilər, Azərbaycanda uşaq və yeniyetmələrə qayğı göstərilməsinin cəmiyyətin gələcəyinin inkişafında necə vacib rol oynadığını, gənc nəsilin sosial, emosional və fiziki sağlamlığının artırılması istiqamətində atılan addımları vurğulayır. Uşaq və yeniyetmələrə yönəlik bu dəstək tədbirləri, onların sağlam, müstəqil və aktiv fərdlər kimi yetişməsinə kömək edir, eyni zamanda cəmiyyətin dayanıqlı inkişafına töhfə verir.

NƏTİCƏ

Uşaq və yeniyetmələrə qayğı, cəmiyyətin gələcəyini formalaşdıran əsas amillərdən biridir. Statistik göstəricilər, son illərdə uşaqların sağlamlığı, təhsili, sosial müdafiəsi və mədəniyyətə olan münasibətlərinin yaxşılaşdığını göstərir. Məktəbəqədər təhsildə iştirakın artması, uşaqların daha geniş təhsil imkanlarına malik olmaları və erkən yaşda inkişaf etmələri üçün mühüm şərtlər yaradır. Eyni zamanda, uşaq hüquqları pozuntularının azalması, cəmiyyətin uşaqlara olan diqqətinin və onların hüquqlarının qorunmasına yönəlmiş tədbirlərin effektivliyinin artdığını göstərir.Uşaqların təhsil imkanlarından daha çox faydalanması, onların gələcəkdə uğur qazanma şansını artırır. Məktəb mühitindəki şiddət hallarında yaşanan azalma, uşaqların təhlükəsiz və dəstəkləyici bir mühitdə təhsil almalarını təmin edir. Uşaqların mədəniyyət proqramlarında iştirakının artması, onların yaradıcılıq və sosial bacarıqlarını inkişaf etdirərək cəmiyyətə inteqrasiyalarını asanlaşdırır.Bu müsbət meyllər, dövlətin uşaq və yeniyetmələrə qayğı sahəsindəki siyasətinin və proqramlarının uğurlu olduğunu nümayiş etdirir. Gələcəkdə bu sahədə daha da irəliləyişin əldə olunması üçün davamlı olaraq sosial dəstək proqramlarının, təhsil islahatlarının və sağlamlıq xidmətlərinin genişləndirilməsi zəruridir. Uşaqların sağlam, təhlükəsiz və perspektivli bir mühitdə böyüməsi, yalnız onların şəxsi inkişafı üçün deyil, eyni zamanda cəmiyyətin dayanıqlı inkişafı üçün də həyati əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Acar, Y. B. (2009). Kanunla İhtikaf Halindeki Çocuklar: Sorunların Çözümünde Çok Disiplinli İşbirliği ve İyi Uygulama Örnekleri içinde. Ş. Uludağ, C. Doğutaş,
2. O. Dolu, & H. Büker (Ed.), Türkiye'de kanunla ihtilaf halindeki çocuklar: multi disipliner yaklaşımın önemi (293-314). Ankara: Polis AkademisiYayınları.
3. Aksoy, İ. (2011). Türklerde aile ve çocuk eğitimi. Uluslararası Sosyal AraştırmalarDergisi, 4(16), 11-19.
4. Akyüz, E. (2010). Çocuk Hukuku çocukların hakları ve korunması. Ankara: PegemAkademi.
5. Albayrak, N. (2014). Almanya, Avusturya ve İsviçre'de aile yardımları ve çocuk parası (Yayımlanmamış Uzmanlık Tezi). Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Dış İlişkiler ve Yurtdışı İşçi Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Ankara.
6. Beter, Ö. (2010). Türkiye ve İngiltere'de çocuk koruma sistemleri (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi, Ankara
7. Tusla The Child and Family Agency, 'Family and Community Support: Participation Resources', 2020, <https://www.tusla.ie/services/family-community-support/resources-to-support/>,accessed 2021
8. Asman, J. Bosworth, J and I. Talev. September 2019. UNICEF's Work in Public Finance for Children: Factsheet. UNICEF, NYC. Available at https://www.unicef.org/sites/default/files/2019 12/Public%20Finance%20for%20Children%20Pager%20 2019.pdf
9. Carraro L., Rogers J., Rijicova S. 2017. Technical Support to Improve Design of Targeted Social assistance Programmes to be more Responsive to the Needs of Families with Children. Oxford Policy Management. Available at https://p4ec.ru/wp-content/ uploads/2019/03/UNICEF-Kazahstan-FINAL-report_05052017.pdf
10. Babajanian. B, Hagen-Zanker, J. and H. Salomon. 2015. Analysis of Social Transfers for Children and their Families in Kazakhstan. Astana: UNICEF. Available at https://www.odi.org/sites/odi.org.uk/files/odi-assets/publications-opinion-files/9449.pdf
11. Azərbaycanda usaqların ailə-cəmiyyət münasibətlərinde yeri rolu ANALİTİK HESABAT Bakı-2023

Hafiz MƏMMƏDOV

Odlar Yurdu Universiteti,
magistrant
memmedovhafiz001@gmail.com

METAVERSE VƏ VPN

Xülasə: *Metaverse və VPN texnologiyaları müasir dövrün rəqəmsal həyatının mühüm elementləridir. Metaverse virtual reallıqda inteqrasiya olunmuş bir dünyadır, burada istifadəçilər interaktiv və dinamik təcrübə yaşayır. Lakin bu rəqəmsal mühitdə şəxsi məlumatların qorunması və təhlükəsizlik məsələləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. VPN texnologiyası isə istifadəçilərə təhlükəsiz və anonim şəkildə internetə çıxış imkanı verir. Metaverse mühitində VPN-lərin rolu, kiber təhlükəsizlik risklərinin azaldılması və şəxsi məxfiliyin təmin edilməsi baxımından vacibdir. Məqalə bu iki texnologiyanın qarşılıqlı təsirini və birgə istifadəsinin üstünlüklərini araşdırır.*

Açar sözlər: *Metaverse, Virtual reallıq, Rəqəmsal dünya, VPN, Rəqəmsal sərhədlər, İnternet məxfiliyi, Metaverse təhlükəsizliyi.*

METAVERSE AND VPN

Abstract: *Metaverse and VPN technologies are essential elements of modern digital life. The Metaverse is an integrated virtual world where users experience interactive and dynamic environments. However, data protection and security are of critical importance in this digital realm. VPN technology provides users with secure and anonymous access to the internet. In the Metaverse, VPNs play a crucial role in reducing cybersecurity risks and ensuring personal privacy. This article explores the interaction between these two technologies and the advantages of their combined use.*

Keywords: *Metaverse, Virtual Reality, Digital World, VPN, Digital Borders, Internet Privacy, Metaverse Security.*

МЕТАВСЕЛЕННАЯ И VPN

Реэюме: *Метавселенная и технологии VPN являются важными элементами современной цифровой жизни. Метавселенная представляет собой интегрированный виртуальный мир, где пользователи получают интерактивный и динамичный опыт. Однако в этой цифровой среде защита личных данных и вопросы безопасности имеют критическое значение. Технология VPN предоставляет пользователям безопасный и анонимный доступ к интернету. В метавселенной роль VPN особенно важна для снижения рисков кибербезопасности и обеспечения конфиденциальности. В статье исследуется взаимодействие этих двух технологий и преимущества их совместного использования.*

Ключевые слова: *Метавселенная, Виртуальная реальность, Цифровой мир, VPN, Цифровые границы, Интернет-конфиденциальность, Безопасность метавселенной*

GİRİŞ

Məqalə də əvvəla sizlərə metaverse anlayışını daha yaxşı anlamağınızdan və təsvirinizdə oyanması üçün metaverse anlayışından bəhs edəcəyəm həmçinin metaversdə ən yaxşı platformalardan nümunələri də nəzərinizə çatdırdım. Metaverse elə bir meta dünyası elə bir virtual reallıqdır ki, ona inanan insanlar həmçinin şirkətlər də vardır ki, bunlar kimdir və necə istifadə etdiyini oxuduqda isə metaverse anlayışı və ona qarşı maraq artacaqdır. Metaverse-dən uzaqdan işdə yenilikci fikirlər ilə gəlir Artırılmış reallıq (AR) və virtual reallıq (VR) dan da istifadə metaverse-in qurulmasında və uzaqdan əməkdaşlığın gücləndirilməsində mühüm rol oynayır. VPN-dən istifadə metaverse istifadə edərkən məxfiliyinizi və təhlükəsizliyinizi qorumağa kömək edə bilər. VPN-dən istifadə metaverse istifadə edərkən məxfiliyinizi və təhlükəsizliyinizi qorumaq üçün vacibdir. Elə buna görə də məqalədə biznes VPN və metaverse haqqında bəhs etdim.

Metaverse Anlayışı

Metaverse dedikdə ağıla böyük qulaqlıqlar və ya üzünü örtən gözlük gələ bilər. Bu isə əlbət bununla sonlanmır. Oyunlar, hətta oyunun daxilində özünü hiss etməyə gətirib çıxara bilir, amma bu qədər sadə deyil. Əgər bu qədər sadə olsa idi Mark Zukerburq kimi bir çox sahib bu işə bələd olardı mı heç? Yaxşıca anlamaq üçün əvvəla nə olduğunu sadə şəkildə izah edəcəm.

Metaverse, insanların bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olmasına imkan verən virtual reallıq (VR), genişlənmiş reallıq (AR), süni intellekt (AI), əşyaların interneti (IoT) və blokçeyn daxil olmaqla, texnologiyalarla təchiz edilmiş istənilən 3D virtual məkan ola bilər. (və bəzi hallarda insan olmayan avatarlarla). Biznes, oyun vəs. Kimi məkanlarda gərçəkliyi həm də virtual gərçəkliyi yaxalayır. Yalnış anlaşılmasın ki, metaverse

internerdir. İnternet anlayışı bildiyimiz kimi, veb saytlar şəbəkəsidir. Bu gün internet saytları alış-veriş, əyləncə, oyun və ünsiyyətdən tutmuş müxtəlif məqsədlərə xidmət edir. Sosial şəbəkələrin yaranması interneti insanların bir-biri ilə əlaqə qurması və həyatlarını paylaşması üçün bir məkana çevirdi. İnternet nə qədər böyük olsa da, o, hələ də istifadəçilərinin "real dünyada" baş verənlər haqqında yaratdığı məlumatları saxlamaq və paylaşmaq üçün bir yerdir. Əksinə, metaverse, istifadəçilərinin virtual həyatlarını "yaşadığı" virtual dünyadır universe xaricində bir meta yəni uzaqda, lakin hiss edilməyə qədər gətirib çıxaran bir meta reallıq virtual reallıq yəni metavers. Metaversedə baş verən fəaliyyətlərin və onun saxladığı məlumatların "real dünya" ilə heç bir əlaqəsi olmaya bilər və ya real dünyadan insanlara məhz həmin dünyanın insanlarına meta dünyası bəxş edərək. Başqa sözlə desək, internet real dünyanın uzantısıdır, metaverse isə real dünya ilə paralel mövcud olan virtual bir məkandır. MetaVerse, insanların Virtual Reallıq və Artırılmış Reallıq vasitəsilə bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olması üçün paylaşılan onlayn rəqəmsal platformadır. O, tək bir satıcıya məxsus deyil və heç bir müəyyən cihazdan asılı deyil. Rəqəmsal valyutalar və NFT-lər süni intellekt (AI), virtual reallıq, kompüter görmə, blokçeyn və s. kimi qabaqcıl texnologiya ilə dəstəklənən qeyri-mərkəzləşdirilmiş metaverse imkan verir. Bundan əlavə, istifadəçilər real dünyada olduğu kimi bütün eyni xüsusiyyətlərə, məsələn, alış-veriş etmək, işə düzəlmək və s. imkanına malikdirlər meta dünyasının insanları isə . Orada çoxsaylı virtual şirkətlər və təşkilatlar tapıla bilər və bir sıra maraqlı istifadə halları və bunun üçün tətbiqlər də vardır. Son illərdə virtual və genişlənmiş reallıq texnologiyası, blokçeyn və oyun mühərriklərindəki irəliləyişlər Metaverse konsepsiyasına yenidən marağı artırdı. Facebook, Google və Microsoft kimi texnologiya nəhəngləri Metaverse platformalarının inkişafına böyük sərmayə qoymağı planlaşdırdıqlarını açıqladılar. Bunun əksinə olaraq, Decentraland və Somnium Space kimi blokçeyn əsaslı platformalar istifadəçilərin virtual daşınmaz əmlaka və aktivlərə sahib ola və ticarət edə biləcəyi immersiv virtual dünyalar təklif edir.

Metaverse'də ən yaxşı platformalara nümunə

Araşdırma zamanı qarşımıza çıxan bir neçə platformanı sizə təqdim edirəm

1. Second Life 2003-cü ildən bəri ən qədim və ən köklü metaverse platformalarından biridir. O, geniş istifadəçi tərəfindən yaradılan məzmunu ilə tanınır və alış-verişdən tutmuş təhsilə qədər bir sıra virtual təcrübələr təklif edir.
2. Decentraland istifadəçilərə kriptovalyutadan istifadə edərək virtual ərazini satın almağa və inkişaf etdirməyə imkan verən blokçeyn əsaslı metaverse platformadır. O, oyunlar, hadisələr və sosial qarşılıqlı əlaqə də daxil olmaqla bir sıra immersiv təcrübələr təklif edir.
3. Roblox güclü metaverse elementi olan məşhur oyun platformasıdır. O, istifadəçilərə virtual dünyada oyunlar və təcrübələr yaratmağa və digər istifadəçilərlə qarşılıqlı əlaqə qurmağa imkan verir.
4. VRChat istifadəçilərə öz avatarlarını yaratmağa və fərdiləşdirməyə və təcrübələrini digər istifadəçilərlə bölüşməyə imkan verən virtual reallıq platformasıdır. Sosial qarşılıqlı əlaqələri və icma tərəfindən idarə olunan məzmunu ilə tanınır.
5. High Fidelity canlı musiqi ifaları, virtual incəsənət qalereyaları və sosial tədbirlər kimi müxtəlif sosial və yaradıcı təcrübələr təklif edən virtual reallıq platformasıdır.

Metaverse istifadə edən şirkətlərin nümunələri

Metaverse, brendlər üçün məhsul və xidmətlərini tanıtmaq üçün getdikcə daha populyar platformaya çevrilir. **Samsung** müştərilərin simulyasiya edilmiş mühitdə şirkətin ən son məhsullarına baxa və onlarla qarşılıqlı əlaqədə ola biləcəyi virtual sərgi salonu yaradıb . Bu, müştərilərə Samsung məhsullarını daha təsirli şəkildə yaşamağa imkan verir. Virtual sərgi salonu şirkətə öz məhsullarını qlobal auditoriyaya nümayiş etdirməyə imkan verir ki, bu da satışların və brend şüurunun artmasına səbəb ola bilər.

Coca-Cola , müştərilərə virtual Coca-Cola məhsullarını almağa imkan verən metaversedə virtual avtomatlar yaradıb . Bu, təkcə unikal və cəlbedici təcrübə təqdim etmir, həm də Coca-Cola-ya müştərilərin seçimləri və davranışları haqqında dəyərli məlumat toplamaq imkanı verir. Bu məlumatlar daha sonra marketinq strategiyaları yaratmaq və məhsul təkliflərini yaxşılaşdırmaq üçün istifadə edilə bilər.

Nike və **Adidas** müştərilərə virtual mühitdə məhsullara baxmaq və almaq imkanı verən metaversedə virtual mağazalar yaradıblar . Bu, unikal və immersiv alış-veriş təcrübəsi təmin edir. Virtual mağazalar bu brendlərə qlobal auditoriyaya çatmağa və fiziki vitrinlərlə bağlı xərcləri azaltmağa imkan verir. Ümumilikdə, metaverse brendlər üçün öz məhsul və xidmətlərini cəlbedici, immersiv və sərfəli şəkildə tanıtmaq üçün unikal və innovativ platforma təqdim edir. Metaverse **biznes** və **maliyyə** dünyasında getdikcə populyarlaşır. Bu sahədə metaverse tətbiqlərindən biri JPMorgan virtual ticarət platformasıdır. Platforma müştərilərə virtual aləmdə əməliyyatlar aparmağa imkan verir, onlara maliyyə əməliyyatlarında daha çox azadlıq və rahatlıq verir. Bu yolla JPMorgan müştərilərinə bazar ehtiyaclarına cavab verən həllər təklif edir.

Metaversenin başqa bir iş tətbiqi **Sotheby's** virtual incəsənət auksionudur . Metaverse ilə Sotheby's virtual aləmdə hərraclar təşkil edir. Bu da öz növbəsində keyfiyyətli xidmət və müştəri sayında özünü göstərir.

Domino's Pizza öz işi üçün metaverse istifadə edən başqa bir şirkətdir . Virtual sistem müştərilərə virtual aləmdə pizza sifariş etməyə imkan verir. Bu, onlara sifariş verməkdə daha çox sərbəstlik və rahatlıq verir. Bu, Domino's Pizza-ya müştərilərinə innovativ həllər təklif etməyə imkan verir. Metaverse texnologiyasının inkişafı davam etdikcə insanların bir-biri ilə və rəqəmsal obyektlərlə əlaqə saxlaya biləcəyi və qarşılıqlı əlaqədə ola biləcəyi virtual dünya konsepsiyasının getdikcə daha aktual və mümkün hala gəldiyi aydındır. Metaverse-in gələcəyi hələ də qeyri-müəyyəndir, lakin o, çox güman ki, rəqəmsal dövrdə necə işlədiyimiz,

oynadığımız və bir-birimizlə qarşılıqlı əlaqəmizdə getdikcə daha vacib rol oynayacaq.

Metaverse-nin Uzaqdan İşə və Əməkdaşlığa təsiri

Metaverse-in gəlişi bizneslərin uzaqdan əməkdaşlığı qavraması və yanaşma tərzində inqilab etmək üçün hazırlanmışdır. Metaverse əsaslı əməkdaşlığın həyata keçirilməsi güclü və uyğunlaşa bilən texnoloji infrastruktur tələb edir. Buraya həm hardware, həm də proqram elementləri daxildir. Ən çox görünən aparat elementləri virtual reallıq (VR) qulaqlıqları və istifadəçiləri virtual mühitə daşıyan əlavə reallıq (AR) cihazlarıdır. Proqram təminatının sonunda, qabaqcıl qrafik göstərmə alətlərindən tutmuş real vaxt rejimində geniş məlumat axınlarını idarə edə bilən şəbəkə infrastrukturuna qədər. Bundan əlavə, hərtərəfli rəqəmsal transformasiya strategiyası Metaverse-i mövcud əməkdaşlıq alətləri və sistemləri ilə inteqrasiya etmək üçün çox vacibdir. Bu, mövcud sistemləri Metaverse ilə əlaqələndirmək üçün API-ləri və ya hətta mövcud sistemin tam təmirini və yenidən dizaynını əhatə edə bilər. Uyğunluq da mühüm məsələdir. Metaverse adi biznes texnologiyaları və alətləri ilə problemsiz işləmək bacarığına malik olmalıdır . Məsələn, Microsoft Mesh, smartfonlar, planşetlər, fərdi kompüterlər və hətta müstəqil VR qulaqlıqları da daxil olmaqla, geniş çeşidli cihazlarla uyğun gələn immersiv təcrübələr yaratmağa imkan verən inkişaf etdirici alətlər dəstini təklif edir. **Artırılmış reallıq (AR)** və **virtual reallıq (VR)** Metaverse-in qurulmasında və uzaqdan əməkdaşlığın gücləndirilməsində mühüm rol oynayır. Onlar Metaverse-də iştirak etdiyimiz immersiv və interaktiv 3D mühitlərin tikinti bloklarını təmin edir. Bu alətlər əvvəllər 2D ekranlarla məhdudlaşan informasiyanın daha incə və hərtərəfli başa düşülməsinə imkan verir, ünsiyyətin effektivliyini və səmərəliliyini artırır. Bu alətlərin optimal funksionallığının təmin edilməsi, sistemlərin gecikmə problemlərini idarə etmək və aradan qaldırmaq qabiliyyəti ilə birlikdə möhkəm, yüksək bant genişliyi olan şəbəkə bağlantılarını tələb edir. Bundan əlavə, şirkətlər Metaverse mühitində hər hansı bir pozulmanın və ya əlaqənin kəsilməsinin qarşısını almaq üçün texnoloji alətlər arasında qüsursuz təhvil təmin etməlidirlər ki, bu da bu infrastrukturların dizayn və tətbiqi prosesini kritik edir. Müəssisələr Metaverse-i mövcud sistemləri ilə inteqrasiya etmək üçün diqqətli, düşünülmüş yanaşma tətbiq etməlidirlər. Tələsik və ya pis planlaşdırılan tətbiq sistem uyğunsuzluğuna, səmərəsizliyə və potensial təhlükəsizlik risklərinə səbəb ola bilər. Bununla belə, diqqətli planlaşdırma və icranı nəzərə alsaq, mükafatlar dəyişdirici ola bilər və təşkilatı uzaqdan əməkdaşlıq inqilabının ön sırasına çıxara bilər.

Bundan əlavə, Metaverse məlumatların məxfiliyi və təhlükəsizliyi baxımından yeni problemlər təqdim edir. İmmersiv metaverse mühitində davranış və biometrik məlumatlar kimi daha çox məlumat toplanır və işlənir, razılıq, məlumatların idarə edilməsi və potensial sui-istifadə ilə bağlı problemlər qaldırılır. Bunları yaxşılaşdırmaq üçün müəssisələr güclü kibertəhlükəsizlik strategiyalarını, məlumatların şifrələnməsini həyata keçirməli, **VPN**-lərdən istifadə etməli və immersiv mühitlərdə istifadəçi məlumatlarını idarə etmək üçün ən yaxşı təcrübələrdən xəbərdar olmalıdırlar.

Biznes VPN-ləri və Metaverse

VPN-lər şirkətlərə ən qiymətli aktivlərini qoruyaraq, vəd və reallıq arasındakı boşluğu aradan qaldıraraq, metaversedə təhlükəsiz hərəkət etməyə imkan verir. Bu həllərdən istifadə edərək şirkətlər metaversedə fəaliyyət risklərini azaldır və təhlükəsiz və etibarlı təcrübə təmin edirlər. **Biznes VPN-ləri** virtual mühitlərin təhlükəsizliyini təmin etmək və metaverse dövründə həssas məlumatları qorumaq, cihazlar və şəbəkələr arasında şifrələnmiş tunellər yaratmaq üçün vacibdir. **Metaverse Security** biznes VPN-lərinin istifadəsi kiber təhlükələri azaldır, icazəsiz GİRİŞin qarşısını alır və virtual mühitlərə təhlükəsiz şəkildə daxil olmağı təmin edir. Biznes VPN-ləri təhlükəsiz, şifrələnmiş şəbəkə bağlantısı vasitəsilə uzaq işçi qüvvəsi və filialları vacib proqramlara, alətlərə və resurslara birləşdirərkən onlayn fəaliyyətləri və həssas məlumatları qoruyur. Şirkətlər metaverseyə girərkən təhlükəsiz internet bağlantısını təmin etmək çox vacibdir. Virtual mühitlər kiber təhdidlərə qarşı immun deyil və bizneslər öz məlumatlarını və istifadəçi məxfiliyini qorumağa üstünlük verməlidirlər. Biznes **VPN-ləri** internet trafikini şifrələmək və icazəsiz GİRİŞin qarşısını almaqla metaverseyə təhlükəsiz GİRİŞin yaradılmasında mühüm rol oynayır. Biznes VPN-ləri cihazlar və virtual mühitlər arasında təhlükəsiz tunel yaratmaqla məlumatların pozulması, dinləmə və digər zərərli fəaliyyətlərlə bağlı riskləri azaltmağa kömək edir. Bizneslər metaversenin potensialından tam istifadə etmək üçün virtual mühitlərə problemsiz və təhlükəsiz GİRİŞi təmin etməlidirlər. Biznes VPN-ləri tərəfindən qurulan şəxsi və şifrəli bağlantılar səlahiyyətli istifadəçilərə metaverse boşluqlarına təhlükəsiz daxil olmağa və naviqasiya etməyə imkan verir. Biznes VPN-lərinin metaverse məkanlarının inteqrasiyası təhlükəsizliyi artırır və müəssisələrə müştərilərə və işçilərə immersiv təcrübələr təqdim etməyə imkan verir. Şirkətlər məlumatların ən yüksək səviyyədə qorunmasını təmin etməklə, virtual vitrinlər yarada, virtual görüşlər keçirə və Business VPN Metaverse daxilində birgə layihələrdə iştirak edə bilərlər.Metaversedə virtual daşınmaz əmlakdan rəqəmsal sənətə qədər tamamilə yeni rəqəmsal aktivlər dünyası var. Bu aktivlər əhəmiyyətli dəyərə malikdir və oğurluğun və icazəsiz GİRİŞin qarşısını almaq üçün möhkəm təhlükəsizlik tədbirləri tələb edir. Biznes VPN-ləri məlumat ötürülməsini şifrələyən və icazəsiz GİRİŞin qarşısını alan əlavə təhlükəsizlik qatı əlavə edir. Onlar məlumatları şifrələyir və **IP ünvanlarını maskalayır** , fırıldaqçılıq fəaliyyətinin qarşısını alır və həssas maliyyə məlumatlarını qoruyur. Onlar həmçinin Business VPN Metaverse-də əməliyyatların bütövlüyünü təmin edirlər. Məxfiliyin təmin edilməsi və şəxsiyyət oğurluğunun həlli metaversedə vacibdir. Şirkətlər məlumatları şifrələmək və icazəsiz GİRİŞin qarşısını almaq üçün Biznes VPN-lərindən istifadə kimi möhkəm təhlükəsizlik tədbirləri həyata keçirməlidirlər. Məlumatların məxfiliyi qaydalarının qorunması və məlumat təcrübələri ilə bağlı şəffaflıq vacibdir. Çox faktorlu autentifikasiya istifadəçilərin şəxsiyyətlərini

yoxlamaq və virtual hesablara icazəsiz GİRİŞin qarşısını almaqla təhlükəsizliyi daha da gücləndirə bilər. Məxfiliyinizi qorumaq və virtual şəxsiyyətlərinizi qorumaq üçün ən yaxşı təcrübələri təşviq etmək üçün bu tədbir istifadəçi təhsili təşəbbüsləri ilə tamamlanmalıdır. Biznes VPN-lərinin inteqrasiyası məlumatları şifrələmək və IP ünvanlarını maskalamaqla əlavə qorunma qatı əlavə edir, kibercinayətkarların həssas məlumatları ələ keçirməsini və virtual şəxsiyyətləri oğurlamasını çətinləşdirir. Təhlükəsiz metaverse təcrübəsini saxlamaq üçün bu narahatlıqları fəal şəkildə həll etmək çox vacibdir. Virtual reallıq və immersiv texnologiyalar sürətlə inkişaf edir, bu da Biznes VPN-lərinin metaverse ilə inteqrasiyasını getdikcə daha vacib edir. Metaverse inteqrasiyası vasitəsilə gəlir axınlarını genişləndirmək istəyən bizneslər maraqlı imkanlar gözləyir. Bizneslər virtual məhsul təqdimatları, immersiv marketinq kampaniyaları, virtual tədbirlər və rəqəmsal aktivlərin idarə edilməsi vasitəsilə metaversedə öz auditoriyası ilə əlaqə saxlaya bilər. Biznes VPN-ləri bu virtual təcrübələrə təhlükəsiz və problemsiz GİRİŞ imkanı verəcək və həssas məlumatları və rəqəmsal aktivləri qoruyacaq.

Metaverse üçün ən yaxşı VPN-i necə seçmək olar?

Metaverse üçün VPN seçərkən nəzərə alınmalı bir neçə amil var:

- **Məxfilik** : Qeydsiz siyasətə malik VPN axtarın, yəni onlar onlayn fəaliyyətinizin heç bir qeydini saxlamırlar.
- **Təhlükəsizlik** : Güclü şifrələmədən istifadə edən və VPN bağlantısı kəsildikdə internet bağlantınızı kəsəcək öldürmə açarı kimi xüsusiyyətlərə malik VPN axtarın.
- **Sürət** : Metaverse sürətli internet bağlantısı tələb edir. Sürətli serverləri olan və internet bağlantınızı yavaşlatmayan VPN axtarın.
- **Uyğunluq** : VPN-nin metaversedə istifadə edəcəyiniz cihazla uyğun olduğundan əmin olun.
- **Qiymət** : VPN-lər qiymətə görə dəyişə bilər. Büdcənizə uyğun VPN axtarın.

NƏTİCƏ

Məqalədə metaverse anlayışı biznes, oyun həmçini uzaqdan qoşulma zamanı VPN istifadəsi və niyə VPN dən metaverse-de istifadə edildiyi haqqında qeyd edildi. Metaverse anlayışı və platformalara nəzər saldıqda siz oxucularda meta dünyası analyışı haqqında fikir oyanacaq. Daha sonra istifadə edildiyi biznes, oyun, məkan və şirkətləri öyrəndikdə maraq və həmçinin təəccüb yarana bilər hansı ki, qeydlərdə də mövcuddur metaverse istifadəçiləri meta dünyasına daxil olanları başlıca təhlükəsizlik təqdim edən VPN-dən də sizlərə qeydlər etdim. Metaverse gün keçdikcə böyüyən və dünyasına daha çox biznes, şirket, istifadəçi alan bir virtuallığa çeviriləcək.

ƏDƏBİYYAT

1. **https://www.searchenginejournal.com/metaverse/484803/**
2. https://www.analyticsvidhya.com/blog/2022/08/top-10-metaverse-uses-cases-and-applications/
3. **https://seemymodel.com/en/blog/what-is-metaverse/**
4. **https://metaversereality.ieee.org/publications/articles/metavereses-impact-on-remote-work-and-collaboration**
5. https://www.perimeter81.com/blog/network/business-vpn-metaverse

Sona RAHİMOVA

Azerbaijan Tourism and Management University,
magistrant
rahimova.sona@atmu.edu.az

AZƏRBAYCAN TURİZMİNİN YENİDƏN FORMALAŞMASI: MÜASİR PROBLEMLƏR, AÜNİ İNTELLEKTƏ ƏSASLANAN HƏLLƏR

Xülasə: *Süni intellekt (Sİ) turizm də daxil olmaqla bir çox sənayenin fəaliyyət tərzini dəyişməyə başlayan güclü yeni texnologiyadır. Azərbaycanda turizm təcrübəsini təkmilləşdirmək üçün süni intellekt müxtəlif yollarla istifadə oluna bilər. Məsələn, turoperatorlar daha ağıllı səyahət planları yaratmaq və ya ziyarətçilərə maraqlarına uyğun fəaliyyətlər tapmaqda kömək etmək üçün süni intellektdən istifadə edə bilərlər. Səyahət agentlikləri də həmçinin müştərilərin suallarına daha sürətli cavab vermək və ya fərdi səyahət tövsiyələri təklif etmək üçün süni intellektin istifadəsinə üstünlük verə bilərlər, lakin, təəssüf ki, hazırda Azərbaycanda turizm sənayesi, müxtəlif səbəblərə görə, süni intellektin potensialını tam şəkildə həyata keçirə bilmir.*

Süni intellekt tezliklə bütün turizm işlərini öhdəsinə götürməyə bilər, lakin bronlaşdırma və ya müştəri xidməti kimi işləri avtomatlaşdırmaqla insanların işini asanlaşdıra bilər. Bu yolla, işçilər səyahətçilər üçün unikal təcrübə yaratmaq kimi daha vacib vəzifələrə fokuslana bilərlər.

Süni intellekt həmçinin daha səmərəli xidmətlər göstərmək və infrastrukturu təkmilləşdirməklə Azərbaycanın turizm sektorunun qlobal miqyasda seçilməsinə kömək edə bilər. Dünya xalqları bir-birilə daha möhkəm əlaqələr qurduqca, turizmdə süni intellektdən daha təkmil şəkildə istifadə etmək rəqabətədavamlı qalmaq və sənayeni inkişaf etdirmək üçün əla yol ola bilər.

Açar sözlər: *süni intellekt, turizm, chatbotlar, fərdiləşdirilmiş tövsiyələr, proqnozlaşdırıcı analizlər, müştəri davranışı, virtual turlar, üz tanıma, məxfilik məsələləri*

RESHAPING AZERBAIJANI TOURISM: MODERN CHALLENGES, AI SOLUTIONS

Abstract: *Artificial intelligence (AI) is a new and powerful technology that is starting to change the way many industries work, including tourism. In Azerbaijan, AI can be used in different ways to improve the tourism experience. For example, tour operators could use AI to create smarter travel plans or help visitors find activities that suit their interests. Travel agencies could also use AI to provide quicker responses to customer inquiries or offer personalized travel suggestions. But right now, the tourism sector in Azerbaijan isn't using AI to its full potential.*

AI might not take over all tourism jobs anytime soon, but it can make work easier by automating things like bookings or customer service. This way, workers can focus on more important tasks, like creating unique experiences for travelers.

AI could also help Azerbaijan's tourism industry stand out globally by offering more efficient services and improving infrastructure. As the world becomes more connected, using AI better in tourism could be a great way to stay competitive and grow the sector.

Keywords: *artificial intelligence, tourism, chatbots, personalized recommendations, predictive analytics, customer behavior, virtual tours, facial recognition, privacy concerns*

ПЕРЕСТРОЙКА АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ТУРИЗМА: СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ, РЕШЕНИЯ ИИ

Реэюме: *Искусственный интеллект (ИИ) — это новая и мощная технология, которая начинает менять способы работы многих отраслей, в том числе туризма. В Азербайджане ИИ может быть использован различными способами для улучшения туристического опыта. Например, туроператоры могут использовать ИИ для создания более умных планов путешествий или помощи посетителям в поиске мероприятий, соответствующих их интересам. Туристические агентства также могут использовать ИИ для более быстрых ответов на запросы клиентов или предложения персонализированных рекомендаций по путешествиям. Но в настоящее время туристический сектор Азербайджана не использует ИИ на полную мощность.*

ИИ, возможно, не заменит все рабочие места в туризме в ближайшее время, но он может облегчить работу, автоматизируя такие процессы, как бронирование или обслуживание клиентов. Таким образом, сотрудники смогут сосредоточиться на более важных задачах, таких как создание уникальных впечатлений для путешественников.

ИИ также может помочь туристической отрасли Азербайджана выделиться на мировом рынке, предлагая более эффективные услуги и улучшая инфраструктуру. По мере того как мир становится все более связанным, более эффективное использование ИИ в туризме может стать

отличным способом оставаться конкурентоспособным и развивать отрасль.
Ключевые слова: *искусственный интеллект, туризм, чат-боты, персонализированные рекомендации, прогнозная аналитика, поведение клиентов, виртуальные туры, распознавание лиц, проблемы конфиденциальности*

INTRODUCTION

Artificial intelligence is particularly relevant to travel and tourism for several reasons. Tourists are expected to make a series of decisions about future trips – choosing a destination, transport, accommodation, and activities, among other things. These decisions will have a significant impact on their satisfaction with their trip. However, the range of destinations, transport, accommodation, and activities currently available presents a wide array of options necessitating assistance. Tourism organizations and agents face a similar challenge when trying to find the best match between customers and travel packages tailored to their needs.
Organizations have a diverse range of potential customers. Thus, matching demand with a product is a complex process that seems well suited to the capabilities of AI. AI can recommend tourists a travel itinerary or it can help with language and cultural barriers. Also, Al can help organizations to personalize the experiences to tailor them to the desires of tourists.
While the tourism sector has been found to be an early adopter of most innovations, actual cases of AI use remain scarce, especially in Azerbaijan.
In this article, we review the modern challenges of Azerbaijan tourism and how AI can contribute to their solutions.

LITERATURE REVIEW

Tourism, like a biological entity, is in constant motion and is also a sector that directly reflects human behavior and habits. Since ancient times, people have traveled from their places of residence to other places for various reasons, for what we now call business purposes – trade, religion, health, education, sports and other purposes. This need arose from curiosity, discovery, research, getting to know other creatures and plants in nature, and the desire to see new places (Ulkar, 2018).

The relevance of tourism and hospitality marketing lies in its ability to drive economic growth, differentiate destinations and businesses, enhance customer experiences, promote destinations, embrace technology and support sustainable tourism practices. As the tourism industry continues to evolve and face new challenges, effective marketing strategies are increasingly important to success and competitiveness.
The level of study of the subject of tourism and hospitality marketing can be considered extensive due to the many studies, industry reports, case studies and practical applications available. The constant evolution of the tourism and hospitality industry, the increasing importance of marketing to attract and satisfy customers, contributes to the continuous research and development of marketing strategies and practices in this field (Sabir, 2023).

Artificial intelligence is particularly relevant to travel and tourism for several reasons. Tourists need to make a series of decisions about future trips, for example, choosing a destination, transport, accommodation, and activities, among other things. These decisions will have a significant impact on tourists' satisfaction with their trip. However, the range of destinations, transport, accommodation, and activities currently available presents an almost infinite array of options necessitating assistance (Jacques, 2020).

Incorporating artificial intelligence (AI) into tourism marketing presents various obstacles. AI's ability to improve customer experiences, customize marketing, and optimize decision-making is limited by critical limitations. Tourism struggles to use AI as the new marketing frontier. Managing ethical issues, bridging the talent and skills gap, integrating AI systems with existing infrastructure, overcoming user acceptance barriers, and optimizing cost and return on investment are among these challenges. To leverage AI's transformational promise, tourist businesses must address these issues (Kishan et al, 2024).

Most empirical research in tourism is based on small and often family-managed hospitality businesses, and fewer studies have focussed on digital entrepreneurship in tourism. Digital entrepreneurship is increasingly relevant in the TTI, where major digital companies, such as Airbnb, Tripadvisor, Booking and Skyscanner have fostered a radical change in the sector (Raffaele et al., 2021).

Majority of the customers are not ready to accept the services before the travel, rather they expect these services at the time of their travel. Findings also reveal that the majority of the customers prefer self-service technologies over traditional services (Nagaraj et al., 2022).

AI has been described by several approaches in relation to human intelligence or intelligence in general, and

there is no standard of what it effectively involves.
Some of these definitions go in the direction of characterising AI as a science that involves the use of machines, software, and/or algorithms capable of developing tasks autonomously and working with a large volume of data in order to promote the best decisions and the most efficient results (Ana et al., 2024).

Given this flexibility and capacity for adaptation, a large language model could be fine-tuned to produce draft legislative texts, given a data set of previously offered amendments and the bills they were associated with. Training data is available. At the federal level, it's provided by the US Government Publishing Office, and there are already tools for downloading and interacting with it. Most other jurisdictions provide similar data feeds, and there are even convenient assemblages of that data (MIT Technology Review, 2023).

By leveraging AI technologies such as generative AI for instant content creation, intelligent tutoring systems for strategic content delivery, VR/AR for enhanced learner experience, and AI-enabled assessments and grading for training evaluation, we can build more accessible, engaging, and effective training programs. It is crucial for everyone to embrace AI as a powerful tool in designing and delivering inclusive and affordable training programs that meet the changing workforce demands, ensuring that a thriving workforce is ready to tackle the challenges and opportunities of the future (Bharati et al., 2023).

AI marketing enables marketers to consolidate and analyze a huge amount of data from social media, emails, and the web faster. Marketers can then use those insights to boost campaign performance and return on investment in a shorter time frame. Essentially, AI marketing solutions optimize and streamline campaigns while eliminating risk for human error (Priyanka, 2021).

THE CHALLENGES AZERBAIJAN TOURISM FACES

Although many successful steps have been taken in the field of tourism in Azerbaijan, the sector still faces many difficulties. One of the challenges experienced in tourism is the lack of government support required to create the necessary infrastructure. It proves once again that the relationship between the private sector and the state is weak. This, of course, has a negative impact on the flow of tourists.
The lack of harmony between the quality and price of the product has caused a significant setback in Azerbaijan tourism compared to neighboring countries. Many of our citizens opt to travel abroad for leisure, due to high-quality services offered at reasonable prices in those destinations. Every citizen traveling abroad for vacation carries a specific amount of money, which is an investment in the foreign country's tourism development. Although, our nation needs capital investments more than any other.
The main way to solve the issue is to regulate the harmony between the quality and price of the tourism product. In order to succeed, it is necessary to create tourism infrastructure based on modern technologies. Investments related to the measures to be taken should be directed not only to VIP recreation areas, but also to the creation of facilities that will satisfy the middle class. However, foreign investors primarily channel their capital investments into sectors such as oil, where the potential for higher returns is evident, rather than focusing on tourism. The main reason for the low level of capital investment in Azerbaijan tourism is the difficulties that investors go through. These problems include:
- The lack of interest of entrepreneurs in this field, as the construction of tourism places is expensive;
- Lack of modern infrastructure that can attract investors;
- Weak promotion of tourism potential in our republic;
- Dissatisfaction of investors with investment benefits, etc.

There are wealthy people in our country who can invest in tourism. However, they focus mainly on establishing business in other countries as they see that the legal framework in the country is not sufficiently developed in the field of business. Another reason to make investors hesitate is the fear of losing their capital, which is not unreasonable, since the country still has cases of corruption.
Furthermore, the low purchasing power of the product prevents the development of the tourism market. If the political and economic situation in the country is good, if the average annual income of the population is high, then the exact opposite of this phenomenon will be observed. The purchasing power will increase and stimulate the development of the tourism market. If we look at the average annual income of the population in other countries, we will see that this number is much higher than in our country. This is especially true in newly industrialized and developed countries. The good socio-economic state within a country increases the desire of the citizens to go on tourist trips. Similar to Azerbaijan, in neighboring Russia, the average annual income of the population is low, resulting in limited accessibility to tourism services for a significant portion of the populace.
Another concern regarding the sector is the lack of personnel in the field, which stems from the lack of educational institutions related to tourism. Personnel working in existing tourism establishments are expected to work immediately without undergoing training or attending courses. This naturally means that the personnel working in the field of tourism are unprofessional.
The inadequate level of tourism services also leaves a negative impression on visitors to our country, often

deterring them from returning for future trips and opting for destinations elsewhere. Particularly, the lack of digitalization limits the accessibility of information regarding tourism services and amenities in advance. This deficiency contributes to the low footfall of tourists at our regional attractions. The absence of official websites for the attractions poses a significant challenge in the modern electronic age, as both foreign and domestic tourists struggle to access the necessary information, ultimately gravitating towards countries with more comprehensive service details readily available.

The high prices negatively impact the sector, too. 18% value added tax is levied on enterprises operating in the field of tourism in our country, which further increases the cost of that enterprise. The enterprise is forced to offer a service that has a high amount of value. This, of course, results in a decrease in the number of both local and foreign tourists. Tourists see that the cost of a week's rest in the neighboring country of Georgia is cheaper than the cost in Azerbaijan, and naturally they go to Georgia. Compared to neighboring Turkey, we can see that there is a significant difference in costs. In short, the cost problem cannot be solved without tax relief.

The other case related to tourism in Azerbaijan is the concentration of this field in one direction. Although there is a necessary tourism resource for the development of other types of tourism in our villages and regions, urban tourism is more preferred in the country. Our underdeveloped areas can experience economic revival due to the development of domestic tourism. For this, the organization of tourism should be built in such a way that domestic tourism is not an alternative to foreign tourism, but a complement, as it is in Europe.

The incompetent promotion of tourism product creates an obstacle for the development of the country's tourism, as well. Azerbaijan's digital marketing efforts should be more extensive, which requires a unified theme and cohesive branding to avoid confusion about what Azerbaijan really offers. Additionally, while Azerbaijan often targets a limited tourist demographic, mainly from neighboring countries, efforts to attract tourists from Europe, North America, and Asia, can diversify its tourism base. Tourist feedback must not be ignored in order to highlight areas needing improvement and to enhance future visitor experiences.

The lack of visual resources related to the field of tourism – maps prepared for tourists, booklets published in different languages, brochures and others – slows down the development of tourism in Azerbaijan.

AI SOLUTIONS

Infrastructure development

AI can help with infrastructure development in different ways:

1. Project design and planning. If a tourism company plans to build a new resort in a remote location, they need to carefully consider factors like construction materials, labor availability, and scheduling so that the project doesn't exceed the budget and is completed on time.

At this stage, AI can be helpful by analyzing historical data from similar projects, local environmental conditions, and tourist trends to optimize the planning process. For instance, AI algorithms can recommend the most suitable materials based on local climate conditions and availability, estimate construction timelines more accurately, and dynamically adjust schedules based on real-time data such as weather forecasts and resource availability.

2. Monitoring and maintenance. Companies that manage networks of luxury hotels in various scenic locations, can use the assistance of AI in terms of safety, efficiency, and guest satisfaction.

For instance, AI-powered sensors installed throughout the hotel properties can continuously monitor various elevators, electrical systems, etc. This way, they can detect anomalies or potential issues before they escalate, ensuring guest safety and comfort.

3. Rethinking risk, regulation and safety. Imagine a company planning to construct a new adventure park with various recreational activities such as zip lines, rock climbing, and water sports. During the phase of rethinking risk, regulation, and safety, AI can be instrumental in ensuring the safety of both guests and staff. For instance, AI-powered risk analysis models can evaluate various factors such as terrain stability, weather patterns, and past incidents in similar attractions to predict potential risks associated with the adventure park. By analyzing these data, decision-makers can prioritize safety measures and allocate resources accordingly to mitigate identified risks.

AI pricing algorithm for price-quality harmony

AI pricing algorithm collects data such as bookings for different travel packages, prices offered by other travel agencies for similar packages, preferred destinations, booking patterns and current market conditions (economic trends, etc.) The collected data undergoes a cleaning process to remove any errors and handle missing data (incomplete booking records). Then the relevant features influencing pricing in the tourism industry are identified and selected for analysis. These features may include demand for specific destinations, seasonality, competitor prices for similar travel packages, and special offers or promotions. As the next stage the analysis model (regression analysis, decision trees, etc.) is identified. The selected model trains the algorithm on historical data to make predictions. It learns to recognize patterns and correlations between various factors (destination popularity, seasonality, competitor prices) and pricing decisions. For instance, it learns that increasing prices during peak travel seasons might lead to reduced demand for certain destinations.

Once trained, the model can predict optimal prices for specific travel packages in real-time. For example, it might recommend adjusting prices for ski resort packages based on snowfall forecasts or competitor pricing.

Investment attraction

Even though attracting investors is not an easy task to accomplish, AI can help in various ways:

Personalized presentations: AI analyzes investor profiles to understand what kind of investments they are likely interested in. Based on this analysis, it can recommend adjustments to your investment presentations tailored to each investor's interests and concerns.

For instance, if an investor has a history of investing in technology startups focusing on AI, AI tools can help adjust your presentation to highlight your technological strengths and potential for innovation, using relevant industry jargon and data points to catch the investor's attention.

AI design tools can also suggest or auto-generate high-quality graphics and data visualizations to make your presentation more engaging.

Market analysis and insights: AI can collect data from various sources including social media, market reports, and customer feedback.

Machine learning algorithms are capable of identifying trends and patterns that might be missed by humans. For better imagination, we can think of a booking website that uses AI technologies. AI algorithms may observe a significant shift in tourists' choice of destinations such as tourists showing more interest in an out-of-the-way destination. This change may be missed by human analysts that focus heavily on urban places.

Sentiment analysis: AI tools can analyze investor sentiment through social media posts and financial news. They can get feedback from investor meetings to understand their concerns and interests better.

Based on the sentiment analysis, it's possible adjust investor relations strategy to better align with investor expectations.

Example: If AI detects a generally positive sentiment around sustainable technology investments on social media, you can emphasize your commitment to sustainability in your pitches and communications.

Competitive analysis: AI can compare your business performance and potential against competitors.

It may provide help to create a detailed SWOT analysis highlighting your strengths, weaknesses, opportunities, and threats.

Data-driven insights can help you position your business more effectively in the market.

Example: AI can track competitor funding rounds, product launches, and market positioning, providing you with strategies to differentiate your business and highlight USPs to investors.

Workforce Development

AI can prepare personalizing training programs for tour guides. For example, an intelligent tutoring system could analyze each guide's strengths and weaknesses to create learning paths for them individually. VirtualSpeech, a platform for practicing soft skills, provides instant feedback based on performance, simulating the experience of having a human tutor.

Additionally, AI can improve accessibility in tourism training. Applications like Microsoft's Seeing AI, which describes people, text, and objects to individuals with visual impairments, broaden access to training for people with disabilities. By incorporating AI-driven accessibility features into training programs, tourism organizations can ensure that all individuals, regardless of physical abilities, have equal opportunities to engage and succeed in the industry.

AI also helps with learning-performance measurement in tourism training. Automated grading systems powered by AI algorithms can evaluate assignments and projects, providing instant feedback to learners. Platforms like HackerRank and LeetCode enable developers to practice coding skills and receive scores, which is important for creating and maintaining tourism-related websites, mobile apps, or backend systems that enhance the overall tourist experience. Through AI-enabled assessments, tourism organizations can maintain the integrity and security of their evaluation processes while ensuring fair assessments for all learners.

Improving Legal Framework

AI-driven microlegislation system would utilize artificial intelligence technologies to propose, assess, and advocate for legislative changes, specifically focusing on micro-level modifications to existing laws or regulations.

Let's say there's a proposal to reduce the value-added tax (VAT) for tourism enterprises in Azerbaijan from 18% to 10%. Using AI-driven microlegislation, the system could suggest a subtle yet impactful modification to existing tax laws. This change might not immediately catch the attention of human readers as it wouldn't alter the tax structure drastically. However, it could significantly reduce the financial burden on tourism businesses, allowing them to offer more competitive pricing for tourists.

Now, for impact assessment, AI tools could analyze the potential effects of this tax reduction on the tourism sector. By considering factors like increased competitiveness, potential revenue growth, and the overall economic impact, the system could provide insights into the short- and long-term benefits of the proposed change. This assessment would help stakeholders understand the implications of the microlegislation on both

the industry and the economy as a whole.
Lastly, in terms of lobbying strategy, AI could assist in identifying the most effective ways to advocate for the proposed change. By analyzing past lobbying efforts, understanding legislative networks, and predicting the potential influence of various lobbying actions, AI could guide stakeholders in crafting persuasive arguments and mobilizing support for the microlegislation.

Marketing and Promotion
AI-driven social media analyzers and content generators can create and schedule posts on various platforms efficiently. By analyzing global travel trends, AI can then suggest engaging content, following these trends. Additionally, AI can assess current branding efforts, identify inconsistencies, and propose a unified brand strategy. AI-based image and video recognition tools ensure that all content adheres to the brand's visual and thematic guidelines.
Moreover, AI can divide the global audience into groups by analyzing data, highlighting potential tourists from diverse demographics, and adjusting marketing campaigns accordingly. Businesses can customize messages for specific groups, thus enhancing accessibility and appealing to more.
Lastly, AI can collect and analyze tourist feedback from various sources, such as reviews, social media comments, and surveys. By analyzing the feedbacks, AI can also suggest improvements and predict future trends.

CONCLUSION

To sum up, solving the tourism problems in Azerbaijan involves several key steps, and AI can play a crucial role in making these changes effective. Using AI to develop the workforce can offer personalized training programs, helping workers gain the skills they need to improve service quality. AI can also guide smarter investment decisions by analyzing data to find where funds will have the most impact, ensuring money is well spent. AI-driven infrastructure improvements can enhance visitor experiences by making operations more efficient and seamless. By integrating AI into workforce development, investment strategies, infrastructure planning and other areas, Azerbaijan can tackle its tourism challenges, paving the way for a thriving and sustainable tourism industry.

REFERENCE LİST:

1. Ulkar Eyyubova, 2018, Contemporary Problems of the Development in the Tourism Sector and Main Directions of State Policy in This Field
2. Sabir Guluzada, 2023, Marketing of Tourism and Hospitality Business and Future Tendencies in Management of the Field
3. https://www.majesteye.com/5-ways-ai-is-transforming-infrastructure-development/
4. https://www.symson.com/blog/pricing-algorithm#:~:text=AI pricing algorithms analyse historical,to increase sales and profitability
5. https://www.technologyreview.com/2023/03/14/1069717/how-ai-could-write-our-laws/
6. https://www.linkedin.com/pulse/potential-artificial-intelligence-legal-framework-lawyers-perspective
7. Hyunsu Kim et al., 2024, Artificial Intelligence in Hospitality and Tourism
8. Global Journal of Tourism, 2024, Navigating New Horizons – How Artificial Intelligence Will Transform The Tourism Industry
9. Jacques Bulchand-Gidumal, 2020, Impact of Artificial Intelligence in Travel, Tourism, and Hospitality
10. AIR Journal, Bharati B. et al., 2023, Role of Artificial Intelligence in Workforce Development
11. Nagaraj Samala et al., 2022, Impact of AI and robotics in the Tourism Sector
12. https://www.mdpi.com/2076-3387/13/8/172

Ramil ASLANLI

Odlar Yurdu Universiteti,
magistrant
Ramilaslan00@gmail.com

İNFORMASİYA TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN UNESENTİ KİMİ ŞƏXSİ MƏLUMATLARIN MÜHAFİZƏSİNİN TƏMİN EDİLMƏSİ

***Xülasə**: Məqalədə informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin mühüm elementi kimi fərdi məlumatların mühafizəsinin hüquqi tənzimlənməsi, onun təmin edilməsi probleminin həllinin aktuallığı müzakirə olunur, fərdi məlumatların sızması ilə bağlı yeni təhlükələrin yaranmasına dair nümunələr verilir və mümkün tədbirlər müəyyən edilir. şəxsi məlumatların qorunmasına töhfə verən.*

***Açar sözlər**: informasiya təhlükəsizliyi, fərdi məlumatların mühafizəsi, mühafizə, məlumat, hüquqi tənzimləmə.*

ENSURING THE PROTECTION OF PERSONAL DATA AS AN ELEMENT OF INFORMATION SECURITY

***Abstract:** This material specifies the legal regulation of the protection of personal data as a necessary element of information security, the relevance of solving the problem of ensuring it, provides examples of the emergence of new threats of personal data leakage, and determines possible measures to promote the protection of personal data.*

***Key words**: personal data protection, information security, protection, information, legal regulation.*

ОБЕСПЕЧЕНИЕ ЗАЩИТЫ ПЕРСОНАЛЬНЫХ ДАННЫХ КАК ЭЛЕМЕНТ ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

***Резюме:** В статье рассматривается правовое регулирование зашиты персональных данных как важный элемент обеспечения информационной безопасности, актуальность решения задачи ее обеспечения, приведены примеры возникновения новых угроз утечки персональных данных, при этом обозначены возможные мероприятия, способствующие защите персональных данных.*

***Ключевые слова**: информационная безопасность, защита персональных данных, защита, информация, правовое регулирование.*

Why does a website often freeze and create problems? Here are 7 reasons and their solutions.

A frozen website is an SEO (search engine optimization) killer. Such text is used in the intrusive advertising network CDN (content delivery network). But it is really hard to argue with this thesis. Bad, unoptimized code, heavy elements on the page, a large number of HTTP requests - all this (and not only this) greatly slows down the page loading speed, affects user behavioral factors and, as shown in theory, reduces the site's position in search positions**.**

Bad SEO is a problem, but not the only one. Even if someone finds your site that is downgraded, they will still get a bad user experience and are unlikely to reach the target action on the page (especially if it takes several clicks to reach it). Each new slow-loading page will test the user's patience and tempt him to go to a competitor's site.

In this article, we would like to talk about the nine most common reasons for slow websites. And most importantly, how to fix these problems.

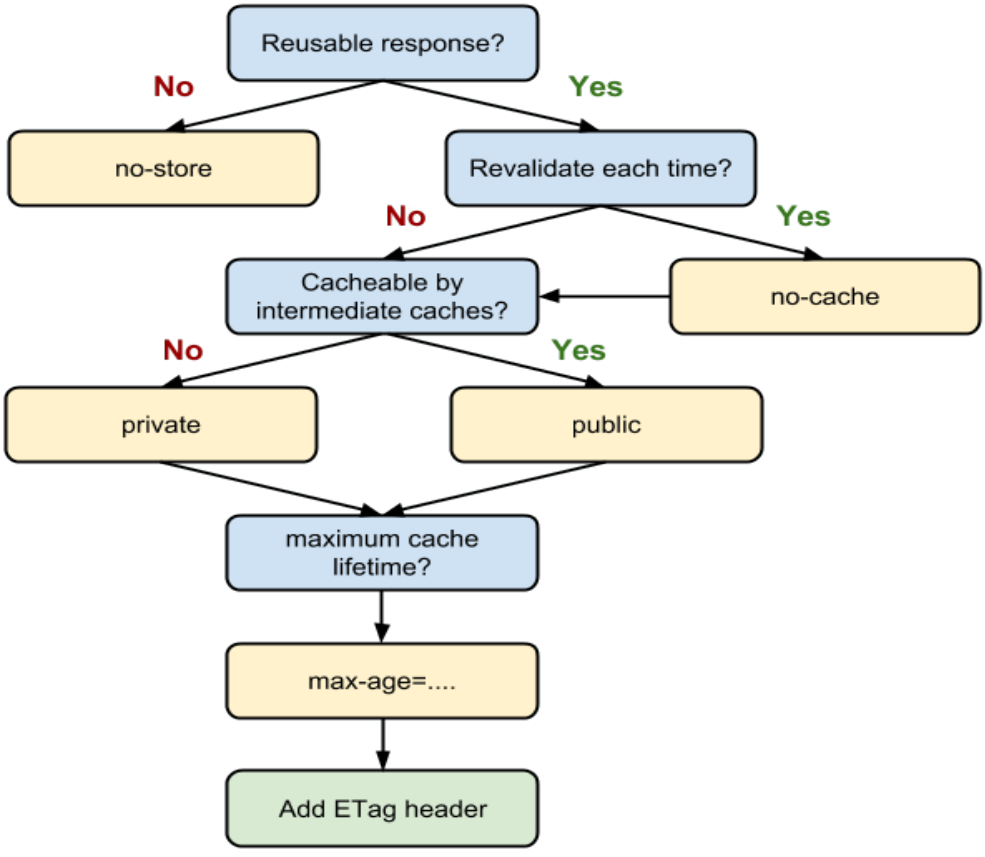
Pic. 1 - Creating an image

1. Large and heavy images

This reason is on the surface, but many people constantly miss it. Large unoptimized images consume a lot of traffic and significantly slow down page loading.
You need to deal with such pictures at the loading stage:

- Change the main working format. PNG (portable network graphics) should be replaced with JPG (you can not change small icons and icons). You can also use WebP, which is a modern lossless compression format from Google. However, with WebP, images do not always display correctly on Apple devices. Therefore, it is better to choose a generic JPG.
-
- Use compression and optimization services before uploading to the site. We recommend using third-party size optimization platforms rather than putting plugins on your site, since active plugins also have a negative impact on page loading speed.
- Revision and optimization of old images. The search for large illustrations can be automated to save time.[1]

It is important to include requirements for the size and format of illustrations in the editorial policy for content managers and other site operators in order not to do the same job twice.
2. No caching

Pic.2 - There is no caching in this picture.

Another obvious problem, the solution of which improves the performance of sites and speeds up page loading. If there are no constantly requested elements in the cache, they will be loaded on every load.
We cannot give specific recommendations here. In principle, everything can be cached, from HTTP and database requests to images, scripts, and any individual page elements. It is important not to overdo it here, because caching, firstly, creates an additional load on the server, and secondly, it can affect the quality of the visitor's use of the site.

3. "Dirty" code

Pic. 3 Dirty code symbol

Comments, extra spaces, empty lines, complicated code where it's not needed, inline styles and other junk make the stylesheet very big. The larger it is, the slower the download.
Optimization Tips:

- First, you need to remove all the garbage points in the code. It can be revised manually, or special automatic algorithms can be used.
- Second, use CSS. If possible, there should be only one style sheet.[2]

As a bonus, such cleaning will affect not only the speed, but also the places in the search results. Search engines love clean and optimized code.

4. Unreasonably large number of requests to the server

The more elements on the page that send HTTP requests to the server when loading, the faster the site works. It is obvious. To reduce the number of requests, there are 2 main tips:

- First, you need to reduce the number of Javascript and CSS (Cascading Style Sheets) elements that send HTTP requests to the server.
- Secondly, you can use CSS sprites. This is the union of all the images on the page into one element.

CSS sprites dramatically reduce the number of requests.

5. A large number of ads on the site

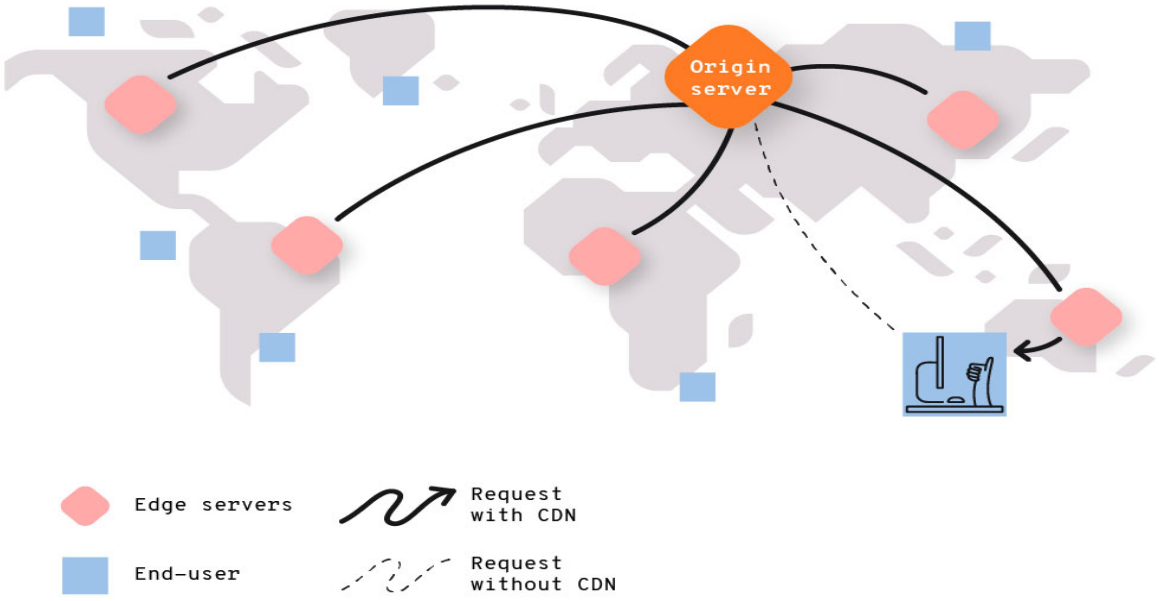
Pic.4 - An example illustration of a large amount of advertising on a website

For many sites, advertising is the only source of monetization and a way to survive. Therefore, reducing the number of ad units for the sake of speed is a very painful issue for many. Each block is a separate HTTP

request and additional code, in addition to the main part of the site. If it is possible to remove these widgets (well, or some of them), then you should do so.

But let's be realistic, only a small number of resources will really give up their source of income for the sake of download speed. There are also alternative ways, for example, the use of modern advertising formats. Both Google and Yandex have already presented their optimized contextual advertising blocks, and continue to work on them. Modern ad widgets will help speed up loading in cases where blocks cannot be abandoned.

6. Insufficient server resources and rejection of CDN

Pic. 5 Alternative resource routes

Often the reason for the slow operation of the site is not only in the unoptimized load on the server, but in the insufficiency of its resources. Often, in an attempt to save money, site owners use inexpensive hosting or minimum rates for individual servers. And this savings can be justified for simple and small sites with little traffic. But if any of these variables starts to increase, and the site outgrows the hosting server, the download speed will inevitably decrease. [3]

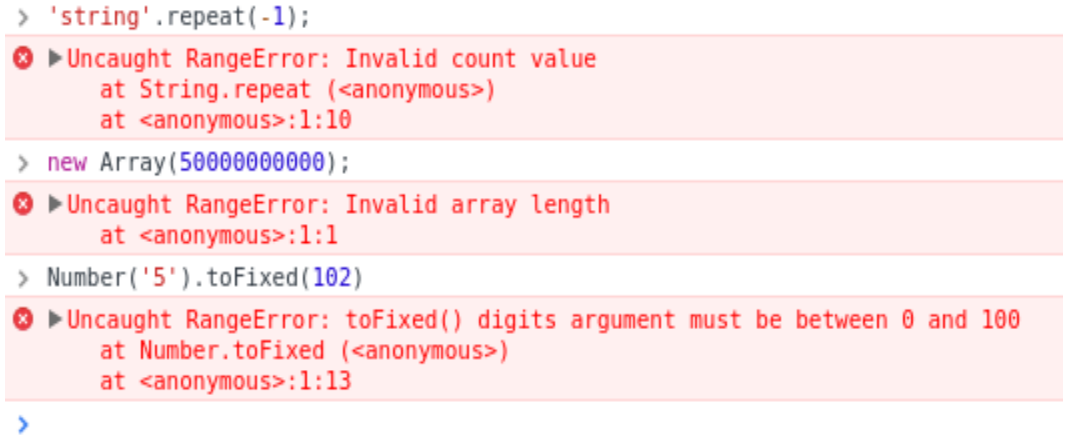
There are two tips here:

- Host the site on a server with sufficient capacity and sufficient resources. If you are not sure which one you need, you can contact the specialists (the main thing is not the hosting company, because it is, to put it mildly, interested in offering a more expensive tariff).
- Use CDN (Content Delivery Network) is a network of geographically remote independent servers. Each of these servers hosts a cached version of the site. And the user, when entering the site, is automatically connected to the geographically closest server. This greatly reduces the RTT (Road-trip Time). The closer the server is to the end user, the faster the page loads.

The fact that the servers in the CDN network are independent of each other solves another serious problem - the uptime of the resource. If there is a problem (of any nature) on one of the servers, the user will still be able to use the site. It will just be automatically redirected to another server. The issue of constant site availability and high uptime is no less important for SEO than loading speed. If a search engine robot tries to connect to your site and often sees it in a down state, you are unlikely to get to the first pages even for low-frequency queries.

Contrary to popular misconception, CDNs are not only paid. Moreover, when connecting a site, network employees usually optimize the resource (especially caching) for additional acceleration. Therefore, connecting to a CDN is a life hack for an inexpensive (but rather superficial) optimization of site loading speed by someone else's hands.

7. JavaScript errors

Pic.6 A clear example of an error

This point, of course, could have been put higher, right after (or inside) the block about dirty code. But in fact, properly configured and optimized JavaScript does not significantly delay the loading of the site. The problem can only be in a crookedly implemented or bloat JavaScript.

If you have elements on your site that use multiple API requests to display data, there is a risk that they are the reason for the slow loading of the page. [4]

To optimize it is:

- Review JavaScript element scripts for "bloat". Evaluate what actions are really needed and what can be removed.
- Set up asynchronous JavaScript loading. It's just a Must Have, especially if the elements aren't on the first loading screen in the visitor's field of vision. In this case, the visible part of the site will open independently, and the JS elements will be pulled up a little later, without delaying anyone.

Well, as always, the main rule of optimization is that if something can be painlessly removed, it should be done. This, of course, looks like a joke, but for many inexperienced developers (especially on CMS- (Content Management System)), the amount of useless JS content just rolls over.

REFERENCES

1. Yarygina T., Bagge A. H. Overcoming security challenges in microservice architectures //2018 IEEE Symposium on Service-Oriented System Engineering (SOSE). – IEEE, 2018. – С. 11-20
2. Hu V. C. et al. Attribute-based access control //Computer. – 2015. – Т. 48. – №. 2. – С. 85-88.
3. Barabanov A., Makrushin D. Authentication and authorization in microservice-based systems: survey of architecture patterns //arXiv preprint arXiv:2009.02114. – 2020.
4. Rose S. et al. Zero trust architecture. – National Institute of Standards and Technology, 2020. – №. NIST Special Publication (SP) 800-207.

Nərmin İLXASZADƏ

Azərbaycan Turizm və Menecment Univesiteti,
bakalavr
Email:muxtarova57@gmail.com

Gülayə QURBANOVA

Azərbaycan Turizm və Menecment Univesiteti,
bakalavr
Email:gulayqurbanova869@gmail.com

TEXNOLOGİYANIN İNSAN HƏYATINA MÜSBƏT VƏ MƏNFİ TƏSİRLƏRİ

Xülasə:*Məqalədə informasiya texnologiyalarının insan həyatına müsbət və mənfi təsirindən bəhs edilir. Texnologiyanın önəmli bir qismini əhatə edən informasiya texnologiyaları sosial şəbəkələrdə kiçik qruplararası fikir mübadiləsi çox böyük təsirə malikdir. Son zamanlar informasiya texnologiyalarının təsiri altında bir sıra müxtəlif kiçik sosial qrupların rolunda azalma müşahidə olunur. Bu gün bir günümüzü belə smartfon, kompüter və ya internetsiz təsəvvür etmək çətindir. Texnologiya həyatımızı daha rahat edib, üfüqlərimizi genişləndirib və dünyanın müxtəlif guşələrindən olan insanlarla ünsiyyət qurmağımızı mümkünləşdirib. Bu baxımdan, texnologiyanın insanların psixoloji inkişafına və davranışına təsirinin öyrənilməsi aktuallıq kəsb edir. Məqalədə müxtəlif fikirlərin müqaisəli təhlili aparılıb.Həmçinin məqalədə texnologiyaların insana və cəmiyyətə müsbət və mənfi təsirləri izah edilib. Ondan əlavə olaraq sosial mediyanın təsiri göstərilib və təhlil edilib.*

Açar sözlər: *texnologiya, sosial, ünsiyyət, qrup, informasiya.*

POSITIVE AND NEGATIVE EFFECTS OF TECHNOLOGY ON HUMAN LIFE

Abstract:*The article talks about the positive and negative impact of information technologies on human life. Information technology, which covers an important part of technology, has a great impact on small group conversations in social networks. Recently, under the influence of information technology, the role of various small social groups exchange of ideas decreasing. Today, it is difficult to imagine a day without a smartphone, computer or the Internet. Technology has made our lives easier, broadened our horizons and made it possible for us to communicate with people from different parts of the world. In this regard, the study of the impact of technology on people's psychological development and behavior is relevant. The article provides a comparative analysis of various ideas. The article also explains the positive and negative effects of technology on humans and society. In addition, the impact of social media is shown and analyzed.*

Keywords: *technology, social, communication, group, information.*

ПОЛОЖИТЕЛЬНОЕ И ОТРИЦАТЕЛЬНОЕ ВЛИЯНИЕ ТЕХНОЛОГИЙ НА ЖИЗНЬ ЧЕЛОВЕКА

Реэюме: *В статье говорится о положительном и отрицательном влиянии информационных технологий на жизнь человека. Информационные технологии, которые охватывают важную часть технологий, оказывают большое влияние на общение малых групп обмен идеями сетях. В последнее время под влиянием информационных технологий роль различных малых социальных групп снижается. Сегодня сложно представить день без смартфона, компьютера или Интернета. Технологии облегчили нашу жизнь, расширили наш кругозор и дали возможность общаться с людьми из разных уголков мира. В связи с этим изучение влияния технологий на психологическое развитие и поведение людей является актуальным. В статье проведен сравнительный анализ различных мнений. Также в статье объяснено положительное и отрицательное влияние технологий на человека и общество. Кроме того, показано и проанализировано влияние социальных сетей.*

Ключевые слова: *технологии, социальное, общение, группа, информация.*

GİRİŞ

Müasir dövrdə informasiya texnologiyalarının hər bir insanın həyatında rolu nəzərəçarpacaq dərəcədə böyükdür. İnformasiya texnologiyalarından istifadənin əsas xüsusiyyətləri və onların həyatımıza təsiri müasir dövrümüzdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Demək olar ki, hər kəsi cib telefonu, planşet və ya qadcetsiz təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Hətta kiçik uşaqlar belə bu kimi cihazları idarə etməyi böyük çevikliklə öyrənirlər.

XXI əsrin reallığı ondan ibarətdir ki, ictimai nəqliyyatda, kafelərdə, parklarda, ailəvi istirahət

mərkəzləri və s. məkanlarda insanların bir-biri ilə ünsiyyət qurmaqdan daha çox telefon, planşet və ipodlar vasitəsilə virtual dünyaya daha çox meyl etdiyinin şahidi oluruq; məsələn, üzbəüz ünsiyyət qurmaq əvəzinə, WhatsApp tətbiqi vasitəsilə məlumat mübadiləsi aparılır, SMS göndərilir. Zənglə danışmaq öz yerini yazmağa verib.

Texnologiyanın insan həyatına müsbət təsirləri

Texnologiyanın insan həyatına müsbət təsirindən danışarkən müasir texnologiyaların insanın iş həyatında onun işini asanlaşdıran qatqısından bəhs etmək yerinə düşər. Ən populyar texnologiyalardan biri olan Süni İntellektin (AI) tipik nümunəsi Apple cihazlarında Siri funksiyasıdır. Səs köməkçisi olan bu səslə idarəetmə funksiyası insan siqnallarını dinləyə və onlara cavab verə bilir [5]. Kağız xəritələrə ehtiyacı aradan qaldıran GPS texnologiyası və kassir ehtiyacını əvəz edən mağazada avtomatlaşdırılmış kassa aparatını texnologiyanın müsbət köməkçi funksiyasına misal çəkmək olar.

Maşın öyrənməsi süni intellektin başqa bir növüdür. Bu texnologiya yeni məlumatları tez mənimsəmək və qərarlara inteqrasiya etmək qabiliyyətinə malikdir. Maşın öyrənməsi ardıcıl nümunələrlə zaman dövrlərini təmsil edən iqtisadi rejimləri müəyyən etməkdən ötrü tarixi maliyyə məlumatlarını təhlil etmək üçün istifadə edilə bilən güclü bir vasitədir. Məsələn, götürək iqtisadi proseslərin hesablanmasını; bir zamanlar bu işə nə qədər vaxt sərf olunurdu, bu gün isə istənilən hesablamalar kompüterlərdən istifadə etməklə aparılır. Üstəlik, nəticələr dəqiqdir və bir neçə saniyə ərzində hesablanır [3].

Bu siyahını qeyri-müəyyən şəkildə davam etdirmək və bütün peşələri sadalamaq olar, çünki informasiya texnologiyaları insan həyatının demək olar ki, bütün sahələrinə nüfuz etmişdir. Kompüter bilikləri işə qəbul üçün ən vacib şərtdir.

İnformasiya texnologiyalarının yan keçmədiyi digər bir sahə təhsil sferasıdır. Məktəblərdə elektron şagird gündəliklərin yaradılmasına başlanılıb, bu gündəliklərin köməyi ilə valideynlər övladlarının inkişafını mütəmadi olaraq izləyirlər. Universitetlərdə və digər təhsil müəssisələrində müəllimlər mühazirələri elektron daşıyıcılara köçürür, eyni zamanda mövzuların müstəqil öyrənilməsi ilə məşğul olurlar. Bu, mühazirələrdə iştirak ehtiyacını azaldır. Sərbəst işləri, kurs işlərini, slaydları təqdim etmək üçün tələbə elektron poçtdan istifadə edir və ya şəxsi kabinetinə baş vurur [4].

Həyatımız texnologiya ilə sıx bağlı olduğundan, onun düşüncəmizi, duyğularımızı və davranışlarımızı necə formalaşdırdığını anlamaq da vacibdir. Sosial şəbəkələr, ani mesajlaşma proqramları, onlayn oyunlar və video platformalar özümüzü və ətrafımızdakı dünyanı qavrayışımıza təsir edən sonsuz məlumat və əyləncə axını ilə təmin edir.

Texnologiyanın insan həyatına mənfi təsirləri

Texnologiya istər insanın daşıyıcısı olduğu ətraf mühitə, istərsə də cəmiyyətə bütövlükdə təsir göstərir. Son zamanlar texnologiyadan sui-istifadə və yeniyetmələr üzərində mənfi təsirləri ilə bağlı müzakirələr aparılır.

Texnologiya insanda fizioloji, psixoloji və sosial problemlərə səbəb olur. Psixoloji pozğunluqlara narsisizm, asılılıq, depressiya, vəsvəsə, fizioloji pozğunluqlara isə görmə problemləri, baş ağrısı, boyun gərginliyi və eşitmə qabiliyyətinin korlanması aid edilir. Fizioloji problemlər əsasən müvəqqəti olub həyati təhlükə daşımasa da, psixoloji problemlər ağır nəticələrə gətirib çıxarır. Uzun müddət ekrana baxmaq göz yorğunluğu və görmə qabiliyyətinin bulanıqlaşmasına gətirib çıxaran "Kompüter görmə sindromu" ilə nəticələnə bilər. Onurğada gərginlik yaratmaqla müəyyən bir duruşda oturmaq boyun burxulmasına, bel ağrısına və həddindən artıq hallarda isə skolioza səbəb ola bilər [1].

Psixoloji problemlər insanları internetdə hamıdan daha yaxşı olmağa məcbur edən e-rəqabət faktından irəli gəlir. "Oyunda" və ya "trenddə" olmaq məcburiyyəti məyusluğa gətirib çıxarır. Bu üstün olma ehtiyacı narsisizmə və ya şişirdilmiş "mən" hissinə səbəb olur [6].

Daimi diqqət ehtiyacı yalnız diqqət çatışmazlığı və hiperaktivlik pozğunluğuna deyil, həm də depressiyaya səbəb olur. Diqqət çatışmazlığı və hiperaktivlik pozğunluğu insanların impulsiv olmasına və onların faktiki həyat vəziyyətlərindən və ya problemlərindən yayınmasına zəmin yaradır. İnsanların əksəriyyəti onları daha çox yükləyən real həyat stressindən daha çox e-stress altındadır. Bu e-stress emosional travma, inamsızlıq və skeptiklik hissi yaratmaqla hazırki dövrdə münasibətlərə mane olur. Bu stress fərdlərin yanlış qərarlar qəbul etməsinə və daha da çətin vəziyyətə düşməsinə səbəb olur [7]. Bu problemlərin yaranmasının əsl səbəbi texnologiyaya nəzarət etmək əvəzinə texnologiyanın bizi idarə etməsidir. Gündən-günə texnologiya təkamül etdikcə insanlar da mənəvi uçuruma doğru yön alırlar.

Sosial medianın psixoloji inkişafa və davranışa təsiri

Sosial media bizə əlaqələr saxlamaq, təəssüratları bölüşmək və digər insanların həyatında baş verən hadisələri öyrənmək imkanı verən müasir mədəniyyətin ayrılmaz hissəsinə çevrilib. Bununla belə, müsbət cəhətləri olsa da, sosial mediadan istifadə psixi sağlamlığımıza və davranışımıza mənfi təsir göstərə bilər.

Müsbət cəhətlər:

Əlaqə və dəstək: Sosial media bizə başqa şəhərlərdə və ya ölkələrdə olduğu halda dostlar və ailə ilə əlaqə saxlamağa imkan verir. Bu, bir cəmiyyətə dəstək və aidiyyat hissini təmin edir.

İnformasiya mübadiləsi: Sosial media əsas xəbər və məlumat mənbəyinə çevrilməklə, bizi hadisələr, elmi araşdırmalar, qlobal tendensiyalar və digər maraqlı mövzular haqqında aktual məlumatlarla təmin edir.

Peşəkar imkanlar: Sosial media peşəkar əlaqələr qurmağa və yeni karyera imkanları tapmağa kömək edir. Bir çox sahibkarlar, rəssamlar, yazıçılar və musiqiçilər öz yaradıcılıqlarını və bizneslərini tanıtmaq üçün

sosial mediadan istifadə edirlər.

Motivasiya və təhsil: Bloqlar, video dərslər, master klasslar öyrənməyi əlçatan və əyləncəli edir [8].

Mənfi cəhətlər:

Müqayisə və paxıllıq: Sosial media tez-tez müqayisə platformasına çevrilir ki, bu da qısqanclıq və özündən narazılıq hisslərini təşviq edir. Sosial mediada başqa insanların "mükəmməl" həyatlarını görmək özümüzü bədbəxt və ya kifayət qədər müvəffəqiyyətsiz hiss etdirə bilər.

Təcrid və yadlaşma: Paradoksal olaraq, sosial mediada çox vaxt keçirmək sosial təcrid və real həyatda yadlaşmaya səbəb ola bilər. Üz-üzə görüşləri virtual qarşılıqlı əlaqə ilə əvəz etmək şəxsiyyətlərarası əlaqələrimizin keyfiyyətini azalda bilər.

Asılılıq: Sosial mediadan davamlı istifadə asılılıq yaradır. Sonsuz məlumat və bildiriş axını konsentrasiyanı çətinləşdirə və real həyatda məhsuldarlığa neqativ təsir göstərə bilər [8].

Özünə hörmətə mənfi təsir: Postlar altında "bəyənmə", "repost" və şərhlərin sayı çox vaxt uğur və populyarlıq ölçüsünə çevrilir. Bu, xüsusilə yeniyetmələrdə və gənclərdə özünə hörmət hissinə mənfi təsir göstərə bilər.

Texnologiyanın həddindən artıq istifadəsi kitabxanaları da boş qoyub. Zehnimiz üzərində dolayı nəzarət qazanmaqla bizi ona uyğun işləyən mexanizmlərə çevirməyi proqramlaşdırır. Günbəgün insanlar bir-birindən uzaqlaşır və bir-birinə arxa dönür. Texnologiyanın istifadəsi hər bir şəxs tərəfindən nəzarətdə saxlanılmalıdır, çünki həddi aşan hər şey fəlakətlə nəticələnir.

NƏTİCƏ

Müasir dünya durmadan hərəkət və inkişafdadır və texnologiya bu inkişafın əsas amillərindən biridir. Texnologiya gündəlik həyatımızda getdikcə daha mühüm rol oynayır, cəmiyyətin bütün sahələrinə - iqtisadiyyat və təhsildən səhiyyə və rabitəyə qədər təsir göstərir.

Texnologiyanın inkişafında ən diqqət çəkən tendensiyalardan biri rəqəmsallaşmadır. İnternetin, bulud texnologiyalarının, süni intellektin və əşyaların İnternetinin (IoT) inkişafı ilə dünya getdikcə daha çox informasiya ilə zənginləşir. Rəqəmsal texnologiyalar insanların, bizneslərin və hökumətlərin qarşılıqlı əlaqə tərzini dəyişir, prosesləri sadələşdirir və səmərəliliyi artırır.

Texnologiyanın inkişafının digər vacib sahəsi ətraf mühitin davamlılığıdır. İqlim dəyişikliyi və təbii sərvətlərin tükənməsi təhlükəsi ilə əlaqədar bütün dünyada şirkətlər və hökumətlər ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyaların hazırlanması və tətbiqi üzərində fəal işləyirlər. Günəş panelləri, külək stansiyaları, elektrik avtomobilləri ətraf mühitə mənfi təsirin azaldılmasına yönəlmiş yeniliklərin sadəcə bir neçə nümunəsidir.

Texnologiyanın iqtisadi inkişafa təsirini qeyd etməyə bilmərik. İstehsal proseslərinin avtomatlaşdırılması, təkmilləşdirilmiş logistika və elektron ticarətin inkişafı sayəsində şirkətlər daha rəqabətqabiliyyətli olur və bazar vəziyyətindəki dəyişikliklərə daha tez reaksiya verə bilirlər. Texnologiya startapları və innovativ layihələr yeni iş yerləri yaradır və iqtisadi artıma təkan verir.

Bununla belə, texnologiyanın inkişafı müəyyən çətinliklər və problemlər də yaradır:

Məsələn, kiberhücumlar və hakerlik təhlükəsi artmaqda davam etdikcə rəqəmsal təhlükəsizlik getdikcə aktual problemə çevrilir. Bundan əlavə, məlumatların məxfiliyi və yeni texnologiyalardan etik istifadə məsələləri də diqqət tələb edir.

Beləliklə, texnologiyanın inkişafı cəmiyyətimizin gələcəyini formalaşdıran mürəkkəb və çoxşaxəli prosesdir.

Cəmiyyətin bütün üzvlərinin rifahına nail olmaq üçün onun potensialından istifadə etmək üçün texnologiyanın davamlı və məsuliyyətli inkişafına çalışmaq vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Гуреева А.Ю., Сизов С.В. «Интернет-зависимость: современное состояние проблемы»/ ГБОУ ВПО Саратовский государственный медицинский университет им. В.И. Разумовского Минздрава России [Электронный ресурс]. URL: https://medconfer.com/node/5248 (дата обращения 07.05.2019).
2. Adler-Milstein, J., & Bates, D. W. (2019). The state of telehealth and electronic health record adoption in the United States. Health Affairs, 38(5), 816-824.
3. Floridi, L. (2019). The fourth revolution: How the infosphere is reshaping human reality. Oxford University Press.
4. Kim, S., & Lee, H. (2019). "The effects of workplace automation on job satisfaction and job insecurity: A longitudinal study in the manufacturing sector". Journal of Applied Psychology, 105(4), 532 547.
5. Russell, S. J., & Norvig, P. (2016). Artificial intelligence: A modern approach (3rd ed.). Pearson.
6. Smith, J., & Jones, A. (2018). "The impact of smartphone use on mental health and social interactions among college students". Journal of Adolescent Health, 62 (2), 157-165.
7. Aslan N. (2019). "Ergenlerde internet bağimliliği yaygınlığı nedenleri ve sonuçları üzerine bir araştırma". Journal of ınternational social research, 12.
8. https://research-journal.org/archive/5-12-2013-may/vliyanie-informacionnyx-texnologij-na-zhizn-cheloveka

“BİROL GROUP” MMC
Kağız formatı 60x84 1/8

Tiraj: 100.